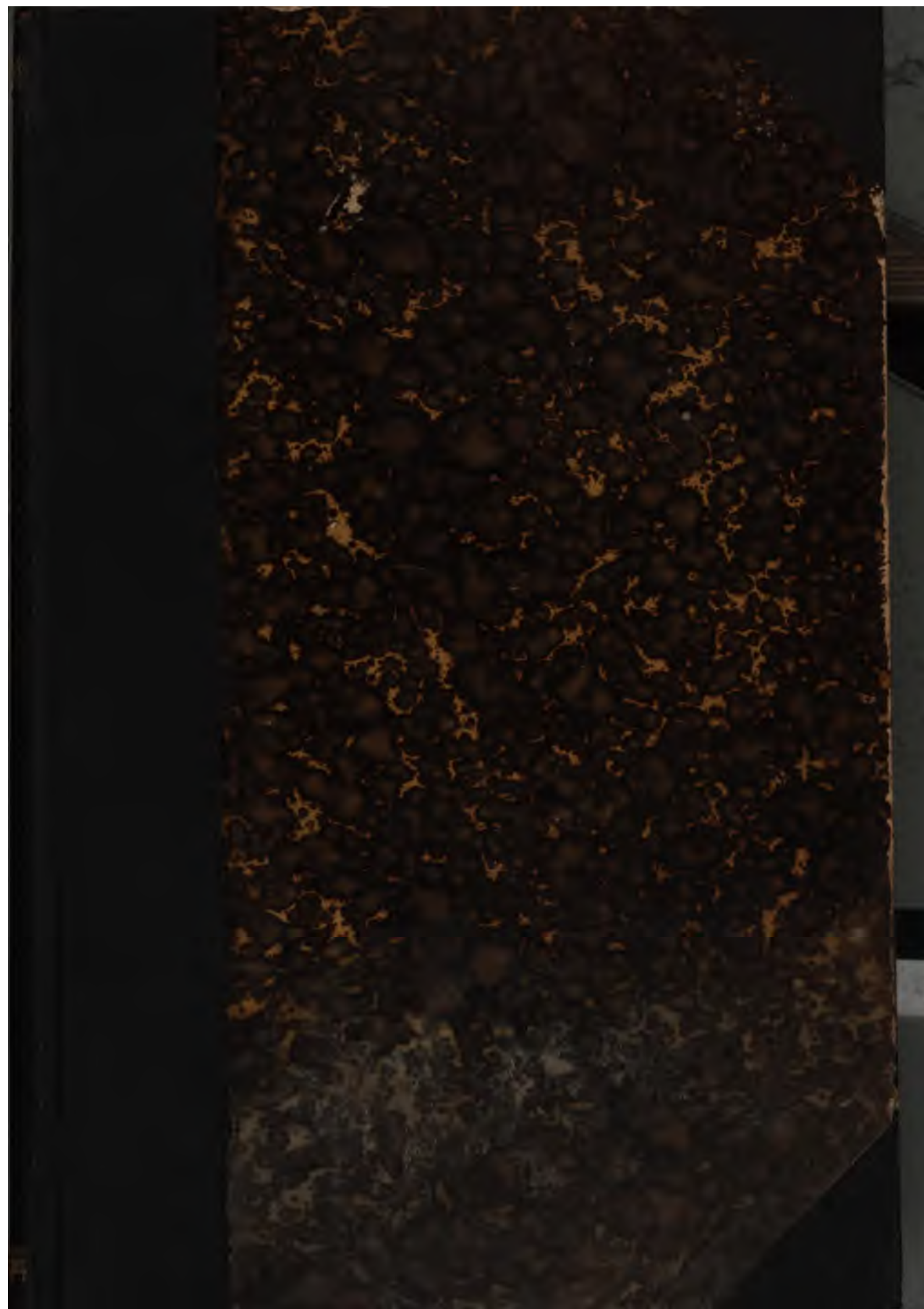

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG VÁLASZTMÁNYÁNAK ÉS
A M. T. AKADÉMIA CLASSICA PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

HEINRICH GUSZTÁV ÉS P. THEWREWK EMIL

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTI

KATONA LAJOS.

HUSZONHETEDIK ÉVFOLYAM.

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.
1903.

Az Egyet. Philologiai Közlöny dolgozótársai 1903-ban:

Alexics György
Balassa József
Bayer József
Berkovics Miklós
Binder Jenő
Bleyer Jakab
Bódiss Jusztin
Bürner Sándor
Császár Elemér
Cserép József
Csermelyi Sándor
Czeizel János
Elek Oszkár
Finály Gábor
Früchtl Ede
Gábor Andor
Gedeon Alajos
Geréb József
Gombocz Zoltán
Greszler Gyula
Gulyás Pál
Gyulai Agost
Hegedüs István
Heinrich Gusztáv
Hellebrant Árpád
Hornyánszky Gyula
Jánosi Boldizsár
Kallós Ede
Karl Lajos
Kégl Sándor
Kempf József
Kont Ignácz
Krausz Sámuel
Kuzsinszky Bálint
Láng Nándor
László Géza
Loósz István
Lukinich Imre
Major Károly
Márton Jenő
Máthé György
Némethy Géza
Ozorai Lajos
Cs. Papp József
Pecz Vilmos
Petz Gedeon
Pröhle Vilmos
Pruzsinszky János
Récsey Viktor
Revai Sándor
Schmidt Henrik
Schmidt József
Simai Ödön
Szabó Károly
Szautner Zsigmond
Szinnyei Ferencz
Szőke Adolf
Téri József
Timár Pál
Tolnai Vilmos
Váczy János
Vajda Gyula
Vértesy Dezső
Viszota Gyula
Waldapfel János
Weszely Ödön
Závodszky Levente.

TARTALOM.

I. Értekezések.

*

II. Hazai irodalom.

* A csillaggal megjelölt művek a *Vegyesek* rovatában vannak ismertetve.

III. Philologiai programmértekezések.

IV. Külföldi irodalom.

V. Budapesti Philologiai Társaság.

VI. Vegyesek.

A GÖRÖG IRODALOM SZELLEME ÉS KORSZAKAI.*)

I.

A görög irodalom története az emberi szellem történetének legérdekesebb fejezetét alkotja. E lángeszű nemzet szelleméletével összeszövődött a művelődés útján mind egyetemesebb egységbe olvadó kulturnépek szellemélete. Mert nincs az emberi tudás fájának egyetlen hajtása, mely éltető nedvét nem a görög hagyományokból merítené.**) De ha a tudás fája óriási elágazásával még elfeledtetné is azon gyökérszálakat, melyek láthatatlan mélységekbe nyulva le, a görög szellemből sarjaztak föl: az írás művészetének, az irodalmi formáknak, a művészet alakzatainak, szóval a szép összes nyilvánulásainak: a teremtő, az alkotó képesség századokon át létrehozott remekeinek megértését, szemléletét, közvetlen felfogását a görög irodalom remekeinek ismerete és élvezete teszi öntudatos megértéssé, intensiv szemléletté. Kimondhatjuk elfogultság nélkül, hogy a görög remekművek története: az írás művészetének története. Az írás művészete nélkül a szellem mélységeiben vész el az alakot ölteni nem biró gondolat. Az irodalmi ízlés mesterei az emberiség mestereivé lettek, mert a gondolatoknak formát birtak adni. Az a csodás alakító erő, mely a görög mythosok ragyogó szövetét szötte, a bölcselemben: tehát a legelvontabb körben is, a gondolatoknak majdnem mythosi formát tudott adni. Elég Platon Symposiónjában az Eros regéjére utalnunk, mely épp

*) A Franklin-Társulat kiadásában sajtó alatt levő «Egyetemes irodalomtörténet» I. kötetéből.

**) Egy kis népnek adatott meg, hogy a Haladás elvét hozza létre. E kis nép a görög. A természet vak erőin kívül semmi sem mozgatja e világot, a mi eredetileg ne volna görög. Sir Henry Summer Maine.

úgy kifejezi az emberiség végtelen sovárgását az örök szépség, igazság és jóság után, mint a biblia egyszerű elbeszélése a tudás- és élet fájáról.

Csak át kell tekintenünk a görög költészet fejlődését, hogy meggyőződjünk e nép alakérzékéről. A hexameter, az *epos* kényelmes, κατὰ στίχον alakban (egyenlő időtartamú sorokban) bőven megáradó mértéke a görög emlékezetet és képzeletet megrohanó mondák és mythosok elmesélésére az ősrégi anapæsticus és dactylicus trimeterekből úgy szövődött össze, mint a hogy az egyes nemzetségek egyesültek, hogy őseikről és isteneikről regéljenek. Mihelyt az egyén elölépett a maga bensö tusáival, szenvedélyeivel és aspiratióival: megáll a hexameter hömpölygö folyama, egy örvényt hány, melylyel egy reflexio elmélyedése van kifejezve; páronként darabolódik föl az elbeszélés folyamatja: az egyén vissza-visszatér magára: vagy lelkes csatakiáltást hallat, vagy szerelmi búba esik, vagy jókedvű ujjongásba tör ki, de nem siet tovább, nem ragadja a közös mederbe hömpölygő áradatja a nemzeti életnek. A κατὰ διστίχους (kétsoros) forma, az egyéni lyra formája lesz. És messze téved a mi egyfajtájú elegiánktól, az *elegos* nemcsak a *quaerimoniat* fejezi ki, mint Horatius mondja, de a *voti compos sententia*-t is. Mihelyt az érzés az olvadásig heves, mihelyt a szenvedély absorbeálja az egyént, mihelyt az önmagát emésztő indulatoknak egyhangú vissza-visszatérése formát keresett: a megtört, szakadozott, de mindig ugyanazon alaphangra úgy zenei, mint lélektani szempontból visszatérö alaphangra alakot teremtett és született a *stropha:* Alkaios és Sappho monodikus strophája.

De a görög anyaföld nem engedi meg, hogy az *egyén* az önző szenvedélyek rabja legyen, a magános ábránd, a bizonytalan epedés beolvad a *collectiv* lélekbe: az államilag szervezett ünnepélyek alkalmával formát ölt; megszületik a Croiset Alfréd által oly kitünő és jellemzetes módon elnevezett *lyrismus*, melyben zene, táncz és ének hármas egysége olvad egybe: a stropha, mely csak zenei fordulatot jelentett: leíródik a nők vagy gyermekek tánczában is: tánczfordulóvá válik; gazdagodik a stropha tartalma, változatosabbá lesz belseje, messzibbre esik a visszatérés, hogy már meg-meg kell állítani a lejtőkart: keletkezik a Stesichoros-Pindaros *triad*-ja: a stropha, antistropha és epod. Születik egy lyra: mely a *collectiv-lélek* visszhangja: a művészet valódi hivatására emelkedik: egy

nép lelkének közvetlen tolmácsa lesz. És e formák megmaradnak a maguk elkülönített hivatásuknak megfelelő elszigeteltségben és össze nem elegyednek. *Forma dat esse rei:* a szónak aristotelesi értelmében. A gondolat belső formája mintegy egyszerre született a külsővel. E tekintetben nagy fontosságú befolyást gyakorolt a zene párhuzamos fejlődése a lyrai költészetével. Egy-egy zenei reform, mit Plutarchus *catastasis* szóval jelöl, a költészetben is reformot jelent. Ily nagy jelentőségű a Terpandros és Thaletas reformja. A zenei compositio sokkal mentebb a külső esetleges formáktól: maga-magának teremt idomot: e belső idom adta meg a lyrai költemény külalakját is. Hiszen az egyes hangnemek magukkal hozták a megfelelő mértéket is. Épp ily szoros kapcsolat van az előadás módja és a költemény tartalma közt. Archilochos reformja az előadásba a fél recitativ, fél éneklő módot vitte bele, holott Sappho dala végig sírt a pectisen is és Pindaros költeményét végig kisérte a fuvola és cithera. Nem ez felelt-e meg Archilochos személyes gúnyjának, Sappho epedő dalának és Pindaros karénekének? Semmi jobban nem bizonyítja a görög szellem kimeríthetetlen teremtő erejét, mint hogy még a tudóskodó alexandrai korban is, mikor mintegy divortium jött létre az alak és tartalom közt, az epigramm és elegia megőrzé a maga hagyományos mértékét. A pásztor-költészetben pedig a bucolicus cæsura uralma bizonyítja, hogy ez az új *műfaj* megteremti a maga saját alakját. Ugyan-e korszaknak legkésőbbi hajtása: a *mimus* fölelevenité a Herondas ihletett költészetében a *choliambost* (sánta iambus), és mintegy a megfelelő tartalommal telítette meg Hipponax szeszélyes találmányát.

A görög próza fejlődése még jellemzőbb. Az actualis tartalmú föliratoktól, a logographok minden formai gond nélkül eszközölt genealogiai és geographiai följegyzéseitől Isokrates körmondataiig, melyekben még az egyes colonok hanglejtésére és mértékére is ügyeltek és a hangürt kerülték, mily következetes lassú fejlődés van! Először is későn lép föl. A legelvontabb eszmekörben élő bölcselet is verses formában jelenik meg. Parmenides és Empedocles fenséges gondolatai hexameterben szólalnak meg, a Pythagoras nevéhez fűződő aranymondások (χρυσᾶ ἔπη), Xenophanes kifakadása a Homeros és Hesiodos istenrendszere ellen is szintén szárnyas szók útján esik meg. Strabon (p. 18) külön megjegyzi az eleai iskoláról, hogy leszálltak a bölcsészek a költészet kocsijáról.

Szavai igen jellemzők.*) Igen, a bölcsész is föllépett a Múzsák kocsijára, mint Pindar festői szavakkal jelzi (Isth. 2, 1): «A régi emberek az arany fejszalagos Múzsák szekerére hágtak csengő lantszó mellett».

Leszállt tehát az igazság kutatása érdekében a gondolkodó a Múzsák szekeréről. A tartalomba még nem birta az elfogulatlan, szigorú igazságot belevinni. A logographus csak az epicus írás módszerét követte, mint ugyane helyt Strabo mondja: a mértéket feloldották ugyan, de egyéb tekintetben a költői felfogást megőrizve írták a történetet Kadmos, Pherekydes, Hekataios és társaik.

Herodotos az epicus felfogást beleveszi művébe; nyelve Halic. Dionysios találó jellemzése szerint a prózát a költészet legjavához tette hasonlóvá. Az ő kezében még a nyelv a maga kényelmes, bőfolyású, mértéket nem szabó menetét őrzi meg. A dialectica még csak szülemlőben. Ezért a Herodotos művébe beszőtt beszédek is inkább költői jellemzetességgel, mint szónoki igazsággal hangzanak el. Még egy emberöltő alig választja el Thukydidestől és már létre jön a pragmaticus történet valódi formája: a λέξις ἐστραμμένη (fordulatos szerkezet). A mint Aristoteles állítja szembe a λ. εἰρομένη-vel (folyó szerkezet) (rhet. III, 9). A dialectica létrehozza a szónoki beszédet mint irodalmi műfajt, idomítja, lendületet ad a bölcsészetnek. Belső élet, drámai közvetlenség lengi át Platon műveit.

Az igazi tudományos prózát Aristoteles teremti meg. De hát mennyi változat a különböző prózai műfajok hangjában, színében, numerusában! Mi más Antiphon zordon fensége és Lysias cziczomátlan, kristálytiszta egyszerűsége, Demosthenes lendületes pathosa és Aischines izzó szenvedélye! Ez az úgynevezett ἰδέα, mely megadja az egyes stilusoknak azt a *tropust*, melyet a zeneszerzők a költészet termékeiben alkalmaztak. A próza is megteremti a maga szövevényeiben az összhangot: a prózának numerusa majdnem a költészet rhythmusának felel meg és a periodus szó a görög művészet történetében felette fontos jelentést nyer: teszen körmondatot és teszi a Pindaros zenei felosztását, rhythmikai egységét. A *colon* nemcsak egy körmondat egy tagja, de egy zenei tactus; a *melos* tagot jelent és egyszersmind dallamot.

*) Maga a mérték nélküli beszéd jelképezi mintegy, hogy leszállott a magasságból, a kocsiról a földre.

Még egy sajátos vonását érintem a görög költészetnek és ez a *dialectus* érvényesülése és az egyes műfajokkal való szoros kapcsolata. A későbbeni epigrammíró épp úgy Simonides dialectusára törekszik, mint Simonides még a siciliai dórok, az atheni Pisistratusok vagy a thessaliai kényurak körében is az epicus költészet hagyományaival megszentelt ión nyelvet használja. A iambus csak ión nyelven zendül meg, mert a zenében is az *ión* hangnemet alkalmazza. A *kardal* nemcsak Spártában, de Athenben is *dór* hangon fejezi ki pythiai mélységű gondolatait. Sappho æol nyelven fejezi ki heves szenvedélyét és ellágyuló hangulatához ez édes zöngelmű dallamos dialectus bámulatosan illett. A tudós alexandriai költők: egy Kallimachos, egy Theokritos a dialectust művészi öntudattal vegyítik. A dialectusvegyítés tisztán görög vonás.

Éppen ezért minden egyes írónál felette érdekes és irodalmi szempontból nélkülözhetetlen kérdés a dialectus kérdése. A prózának jutott a feladat a költészet egyezményszerű dialectusai helyett magához a nyelvfejlődéshez alkalmazkodni. Így jön létre a κοινὴ διάλεκτος: az új görög nyelv alapszövete.

Ha az óriás anyagra gondolunk, melyet e szellemileg oly hihetetlen mértékben megáldott és a kifejezés bámulatos könynyedségével, a nyelv plasticus simulékonyságával megsegített nép irodalma fölhalmozott Kr. e. 10-ik századtól Konstantin (312), illetve Justinianus (527. Kr. u.) koráig, mikor befejezést nyer a görög szellemi élet antik korszaka és új élet, új irodalom sarjadzik föl, melynek késői hajtása az új görög nyelv irodalma, ha — mondom — az óriás anyagra gondolunk, kettős mértékben érezzük a feladat nagyságát, mely abban áll, hogy a végtelen mezőn el ne tévelyedjünk iránytalanul, a részletek fölhalmozása ne gyengítse az összbenyomás erejét és el ne zsibbaszsza a remekművek átérzéséhez szükséges fogékonyságunkat. A tudomány színvonalán ismernünk kell a részletek egymásra hatását, tájékozódnunk az egyes irodalmi műfajok fejlődése iránt, kutatnunk a remekművek létrejöttének körülményeit, a nemzet művelődéstörténeti viszonyaival való egybefüggését. A közélet sehol oly uralmat az egyéni élet felett nem gyakorolt, mint az antik államokban.

E közélet összes nyilvánulásait: hitvilágot és államéletet elfogulatlan éberséggel kell megfigyelnünk, ha e közéletet tükröző műveket megérteni akarjuk. Söt tovább megyek: az egyes remekművek felfogásánál óvakodnunk kell az egyoldalú æsthetical becs-

léstől: az igazi történelmi felfogás számba veszi egy irodalmi mű keletkezésenek összes tényezőit és egy irodalmi műfajt az illető korszak világitásába helyezi és nem egy összefoglaló elmélet álláspontjáról iteli meg. Egy példával világitom meg álláspontomat, mely tökéletesen egyezik Croiset Móricz és Alfréd*) kitünő irodalomtörténetének bevezetésében olvasható programmszerű fejtegetésekkel.

A görög tragédia a karének nélkül el nem képzelhető. A görög kardal-költészet hagyományai a Dionysos cultusával elválhatatlanul összeforrt színi előadásokban csak folytatódtak. Wilamowitz-Mœllendorf Euripides Heraklese elé bocsátott mélyreható megjegyzéseiben a görög dráma szerkezetének e történelmi hagyomány által szentesitett alkatrészét egészen másként magyarázza, mint pl. Schlegel Vilmos, ki Euripides kardalait Aristoteles poetikájának egy birálati észrevétele alapján hajlandó a művészi tökélytől való eltávozásnak, hibás eltévelyedésnek tüntetni föl. Euripides kardalai laza összefüggését a cselekvénynyel épp Euripides lángeszű reformszelleme magyarázza meg, melylyel a szinpad valódi kellékeit átértette; de az isteni tisztelet kezében maradt dráma szerkezetében oly lényeges változás keresztülvitelére nem gondolt, mely a *kar* mellőzését vonta volna maga után.

Ott van Alkman 1855-ben Damietteben fölfedezett *parthenion* töredéke: æsthetikai szempontból messze távol áll a modern lyra mélységes szépségeitől és mégis a szó szoros értelmében több művészi értéke és becse van, mint az egyéni lyra valamely gyönyörű ábrándjának, mert az ünnepi hangulatban összeolvadó közérzést közvetlen erővel fejezi ki: a collectivlélek visszhangja. Úgy, de ez az alkotás összefügg a spártai közélet szokásaival, a spártai hitélet formáival és a spártai vallásérkölcsi világnézettel.

Croiset kitünő hasonlatát fogadva el, a Leibnitz bölcsészeti rendszerében mondhatni a világmagyarázat főtényezőjét alkotó *monad*-hoz hasonlit minden irodalmi termék, melyben az egész a maga összhatásával él és működik. Nem lehet Homeros Iliasának egy oly énekét, mely a Μῆνις költőjének bélyegét viseli magán, elolvasnunk a nélkül, hogy a homerosi kor világnézetét üde közvetlenségben át ne érezzük.

---

*) Histoire de la littérature Grecque. Paris, 1887—1895. Eddig 4 kötet jelent meg, több mint ötödfélezer lap.

A *XVI.* vagy a *XXII.* énekben benne van az egész Ilias összes sajátságaival, Pindaros IV. pythiai ódája a thebai lantos egész világnézetét, költői felfogását visszatükrözvén, gondolatvilágának mélységeire nyit távlatot. De épp itt fenyeget egy veszély. Megállapítani egy æsthetícai chablont, egy műfaji canont és ehhez szabni az egyes művek értékét. Ez az álláspont a dogmaticus álláspont. A történelmi felfogás eljárása hasonlít a leíró természetbuváréhoz. Mint ez a természet, úgy a valódi irodalomtörténész a szellem flóráját írja le, de nem szárított példányokon, hanem életeleven hatásának felújításával. A történelmi felfogás jelentőségét és feladatát már Bacon észrevette a lángész éles látásával, mint ezt a *De augmentis scientiarum II. 4. f.* (Bouillé kiadása, Páris, 1834-ben) ki is fejezte: «At hæc omnia ita tractari præcipimus, ut non criticorum more in laude et censura tempus teratur, sed plane historice res ipsæ narrentur, judicium parcius interponatur.» (De mindezt úgy akarjuk tárgyalni, hogy ne vesztegessük az időt criticusok módjára a dicséretre vagy gáncsra, hanem magokat a történeti fejleményeket adjuk elő, itéletet minél ritkábban szőjünk közbe.) És ugyanő mondja továbbá: «Ut ex eorum non perlectione, id enim infinitum quiddam esset, sed degustatione et observatione argumenti, styli, methodi genius illius temporis litterarius veluti incantatione quadam a mortuis *evocetur.*» (Úgy, hogy nem azoknak végigtárgyalásával, mert ez végtelenségbe nyúlnék, de élvezésével, a tárgy, a stilus, a módszer megfigyelésével amaz időnek irodalmi szelleme mintegy lélekidézés útján halottaiból *életre hivassék.*)

Álljunk meg e szónál: *evocetur.* A mult sírjából fölidézni, a szellemidézet varázsigéjével föltámasztani az egyes művek lelkét, szellemét: ez a valódi irodalomtörténész feladata. Kell hozzá nemcsak a tudásból, de kell a lelkesedésből, kell az ihletett hangulatból is valami. És e hangulatot miként teremthetjük meg? Az irodalomtörténet nem a könyvek története, nem az irott termékek bibliographiai pontossággal és lehető teljességgel egybeállított rajza; de nem is csupán az egyes művekről adott æstheticai becslések sorozata és az egyes írók felett kifejlett tudományos irodalom criticai méltatása, habár ez utóbbi nélkülözhetetlen és az így szerkesztett irodalomtörténet a legbecsesebb forrás, mint például Christ bámulatos tanultsággal, óriás részletismerettel és igazi német alapossággal megirt irodalomtörténete az Iwan Müller-

féle Handbuch 7. kötetében;*) mert mindez még a Bacon varázsigéjét nem adja ajkainkra. Az antik szellem fölidézésére az antik művek közvetlen hatása által meghatott hangulat képes. Ottfried Müller írt még 1841-ben egy irodalomtörténetet angol olvasók számára.**) Ez törekszik a classicus művek eleven hatását megőrizni az alapos kutatás és criticai elemzés mellett. Az irodalomtörténetet a bölcsész és a műitész álláspontjáról írja meg. Croiset jellemzése szerint azzal a tudományos megbízhatósággal, mely a valódi tudomány tisztességéhez tartozik, de egyúttal azzal a röpke és mérsékelt (hiszen a sok tudás mámorossá és a mámor zavarossá tesz) ízléssel, mely az atticismus finom virága.

Az irodalomtörténet megmérhetetlen anyaga mindig abba a hibába ejtheti a buvárt, mitől Korinna óvta az ifjú Pindarost, kinek a képzelmét a mythosok áradatja elborítá: «kézzel szórja, ne zsákkal ontsa a magot» (τῇ χειρὶ σπείρειν μήδ' ὅλῳ τῷ θύλακι). Ha mindent el akarunk mondani, mit az egyes írókról tudnunk kell: akkor annyi irodalom összes vitáiból töltjük be az irodalom mezejét, a hány íróról szó lehet; de észrevétlenül a philologia zajával töltjük be a szent berkeket, hol pedig lesve-lesnők a szent árnyakat, hogy ők öltsenek testet hívó szózatunkra. Ha pedig Aiakos, Minos és Radamanthos szerepére vállalkozunk és bírói széket ülünk e halottak felett: ítélő tehetségünket, dialecticai harczképességünket mutogatjuk: de a görög irodalom lelkét, szellemét, sőt a görög írók legremekebb gondolatait nem a maguk körében és korában fogjuk föl.

Boileau, Aristoteles és Horatius nem csekély félreértésével, a classicai műfajok műszabályait állítá föl. La Harpe és Voltaire már nyersnek és vadnak tekintik Homerost a finom és tökéletes Vergiliusszal szemben, mint nálunk Péczely József is egy értekezésében; de hát ugyanők barbárnak nézték Shakespeare-t is. «A történelmi érzék — mondja Croiset Móricz — a változás eszméjén nyugszik. A XVII-ik század irodalmi elméletei egy változ-

---

*) Gesch. der griechischen Litteratur bis auf die Zeit Justinians, von Wilh. Christ. München, 1890. 769 lap; a Függelékben több író szoborképével. Harmadik kiadás 1898-ban jelent meg.

**) Gesch. der griech. Litteratur bis auf das Zeitalter Alexanders. Boroszló, 1841, két kötet; folytatta a munkát *Donaldson* Konstantinápoly bevételéig. London, 1858. Két kötet.

hatatlan dogmán nyugszanak, a szép egy canonján, mely örök időkre lőn megállapítva.»

Mély forradalmat idézett elő Shakespeare, kit Lessing szembeállít Corneille-vel, kiről Goethe a Wilhelm Meister-ben elragadtatással szól. *Shakespeare und ohne Ende!* A német egyetemek egészséges hagyományai, a görög írók beható ismerete, az antik műemlékek fölfedezése és ez oldalról az antik élet újabb megvilágítása, az egyetemes szellem, mely a XIX. század szelleme, melynek megtestesülése Goethe, ki átélte a romanticus és classicus szellem minden phasisát, sőt még a keleti költészet is visszhangzik Westöstlicher Divánjában, Herder, ki a *Stimmen der Völker*-ben megszólaltatta a különböző népek lelkét kifejező népköltészet hangjait, Wolf A. Fr., ki a *népepos*, a személytelen szerzés nyomait kereste Homerosban, és Lachmann ugyanezt kutatja a Nibelungen Lied-ben: a nép geniusának hite és ihlete, mely a mai democratia éltető lelkét alkotja: mindez együtt hatottak közre, hogy a történelmi érzék fölébredjen.

Nous voulons voir à nu la réalité!

Tehát a valóságot a maga meztelenségében. De legyünk igazságosak! Az összehasonlító irodalomtörténet, a régi remekírók æstheticai becslése, megbecsülhetetlen szolgálatot tesznek; mert mintegy az antik irodalom fényének visszfényéről itéljük meg e fény intensiv erejét. De mégis e fényre van szükségünk. Nem okvetetlen mintaszerű, nem okvetetlenül remek, nem okvetetlenül canon, nem okvetetlenül eszmény: a gymnasialis padok Helenája, mint Heine gúnyolódik a classicus nevelés beteges eszményiségével, a régi görög irodalom minden terméke, minden gondolata. *Au risque de n'être pas toujours optimiste, il faut être vrai.* E koczkázatra csak a XIX. század történelmi felfogása képes. De hogy a hypercritica, de hogy a túl vitt kétkedés, mint ez a német és újabban a holland philologiában pusztít és rombol, tönkre ne tegye érzelmeinket, mert tagadom, hogy irodalmat, szép művek történetét, érzés és meghatottság nélkül lehessen felfogni, térjünk vissza magukhoz az írókhoz és olvassuk el újból. Én mikor belekábultam a homerosi kérdés szövevényeibe, mikor már előttem minden német professor végig tanította Homerost, hogy mint kellett volna megalkotni következetes egészszé az Iliast: elolvastam újból az Iliast: és testet öltött előttem a homerosi kor ifjú bája, a görög lélek myriadmosolyú tengere (mint Aischylos mondja az

oczeánról) reám nevetett és megnyilt kibeszélhetetlen mélysége és betöltött »fénydús« egével . . . Czélom az, hogy az antik írók hatását elevenen megőrizzem lelkemben és fölébreszszem az olvasó lelkében: mert akkor a szürke theoria felett élvezzük az élet arany gyümölcseit.

Grau, theurer Freund, ist alle Theorie.
Und grün des Lebens goldner Baum.

II.

Ha három irodalom eredetét, első irodalmi emlékeit párhuzamba állítjuk: mindjárt szembetűnik a görög nép egyéniségének korai kifejlődése és hosszú ifjúsága. E három irodalom az ind, a latin és a görög. Az ind irodalom legősibb emléke a varázserővel felruházott, az ascetismus útján csodás hatalomra emelkedett papság költői terméke: a *rig*, a hymnus, melynek óriás anyagát a *Rigveda:* a collectiv szerkesztés és collectiv szerzés e kincses bányája tartalmazza. Századok keze dolgozott rajta. A brahmanismus hosszú küzdelme a ksatrya fejedelmekkel képezi az epos hátterét. A *Māhabharata* és *Rāmayana* az indoknak az északi fajokkal folytatott küzdelmét tartalmazza ugyan, de voltakép belső forrongások képe: belőle a castok egymással vívott tusáinak visszhangja hallszik. E tekintetben legérdekesebb az úgynevezett *Carmen divinum,* mely a Māhabharata vallásos jellegét prægnansul fejezi ki. Azután fejlődött ki a dráma, a mely nemben Kalidasa vívta ki az első rangot. Ha végig olvassuk azt a három kötetet, melyet Böthlingk *Indische Sprüche* czím alatt összegyűjtött a sanscrit irodalom virágaiból: az élet pessimismusát, a nirvana utáni vágyat, a legbujább kéjvágygyal szemben a legtúlzottabb *ascetismust* oly erővel, oly mélységgel látjuk kifejezve, hogy egy korán érett és korán elaggott nép hangulatát érezzük. De mégis ez irodalom fejlődésében a természetes egymásutánt megtaláljuk.

A *latin* irodalomban mindjárt az *eposon* és *drámán* kezdődik a műköltés. A vígjáték remekeiben gyönyörködhetünk, de mentegetőzik a vígjátékköltő, hogy contaminatiót követett el, tehát az eredeti példányt, melyet majdnem a fordításig híven adott vissza, módosítá. Mintha csak azért kérne bocsánatot, hogy kibontani merte szárnyát. A görög költészet késő kora: a Menander vígjátékával és az alexandriai elegia- és lyrával hatott az ifjú erőteljes

világuralom eszméjére ébredt római nép íróira. Beoltatott a termő ág; a legfinomabb gyümölcsöt termő ág a római törzsbe: és megfogant és dústermésű fává fejlődött, melynek rendkívül gazdag termését századok szedték. Így indult meg a fejlődés, tehát mondhatni a természetes sorrend megfordításával. A műfajok nem természetes egymásutánban: de a történelmi érintkezés, a kölcsönvétel hatása szerint fejlődtek ki és jutottak virágzásra.

A *hellén* irodalom egy pár remekművel kezdődik, melynek eredete örökre rejtély marad. A műfajok rendre bontakoztak ki és ezek sajátos, külön életet éltek, külön nyelvet, sőt dialectust is őrizték meg. Mikor pedig a perzsa háborúk küzdelme egygyé forrasztá a törzseket: Athen hegemoniája keletkezett: beépíté a dráma a lyrát is magába ... elnémult az epos, a próza vette át szerepét Herodotos-szal. Mikor pedig a hellén függetlenség Chaironeiánál elbukott: Nagy Sándor a hellén műveltséget világuralomra juttatá. Utódai alatt egy oly másodvirágzás keletkezett, melyben már a költői egyéniségek szabad választása, hajlama határozott, de a különböző műfajok határai még el nem mosódtak. Teljesen eredeti ez irodalom. Egy irodalmi formát sem vett kölcsön, csak az alkatelemeket. Így az írást a phœniciektől, a zenét Kizs-Ázsiából, de a formákat maga alkotá meg. A mig más nép a kész formákba törekedett beleönteni a maga nemzeti tartalmát: a görög a maga nemzeti lelkét szólaltatta meg a maga-teremtette formákban. «Ők a maguk ösztönét emelték törvénynyé, míg mi, a leggyakrabban, kész törvényeket vettünk át és ezekhez idomítók ösztöneinket» (Croiset I, 42). Párhuzamosan két szempont dönt a korszakok megállapításánál: a *pragmaticus* és *eidographicus* műfajok fejlődésére irányzott szempont. Bernhardy*) a két szempontot úgy egyesíté, hogy az irodalom belső történetét a *műfajok* keletkezésének és fejlődésének szentelte, a második felét pedig a pragmaticus történetnek. E teljesség, mely tudományos megbízhatóság, részletesség és pontosság tekintetében még a német philologiai irodalomban is tekintélyt vívott ki magának, szövevényes rengeteggé válik, hol könnyebb elfáradni, mint a helyes útat megtalálni. Christ a görög irodalom két nagy korszakára nézve a *két szempontot* külön alkalmazza. Fölosztja az egész görög irodalmat

*) Grundriss der griech. Litt. I. Theil. Innere Gesch. II. Theil in 2 Abtheilungen. Halle I[4] 1876, 2[3] 1880.

Justinianus koráig: Kr. u. 10. évszáztól Kr. u. 527-ig két nagy részre: *classicus* és *utóclassicus* részre. Kiemeli a classicus korszak ama sajátságát, hogy az egyes műfajok következetes egymásutánban fejlődtek ki és az egyes lángeszű írók egy-egy műfaj képviselőiként tekinthetők. *In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister.* Goethe e felséges gondolatát alkalmazza a classicus korszakra, mely a kezdettől fogva az alexandriai korig terjed.

A mint a műfajok összes jellemző sajátságait megállapítja, egyszersmind az egyes írókat is jellemzi: így például *Archilochos, Sappho* és *Pindaros* három különböző korszak, három műfaj idealis képviselője. Mondhatni önként, minden mesterkélt felosztás nélkül még az időrendben is megnyilatkozik a természetes egymásután. Ezzel szemben az alexandriai tudós költő több műfajt művelt egyszerre. A prózaíróknál pedig a polyhistor jellem dominál, a műfajok keveredése áll be. Természetes, hogy így az egész classicus korszak két főrészre szakad: *költészetre* és *prózára*. E két nagy szakaszon belől az egyes műfajokat: epost, lyrát, drámát, történetet, szónoklatot, bölcsészetet a maguk képviselőivel lehetően az időrend szemmel tartásával tárgyalja. Az utóclassicus kor pedig *alexandriai* és *római* korszakra oszlik. A tárgyalás rendje műfaji, de már a chronologiai egymásutánt szorosabban követi. Így az alexandriai költészet tárgyalását az *elegián* és *epigrammán* kezdi. Ebben pragmaticus szempontot érvényesít, a mennyiben e műfajok voltak e korszak prægnans műfajai. Magyarázatát szépen adja. Világosság tekintetében e tárgyalási mód föltétlenül helyes, az æstheticai becslést megkönnyíti és így a görög irodalom legértékesebb, legtermékenyebb oldalát mintegy kidomborítja. Igaz ugyan, hogy például Xenophont a történetírók sorában tárgyalja, bár bölcselmi műveket is hagyott reánk; de ezt gyakorlati szempontból indokolja és ez indokot minden habozás nélkül helyeselhetjük. De hogy a *közép* és *új vígjáték* a classicus korszak kapcsán a *próza kezdete* elötti időre esik: ez kissé bántja a történelmi pragmatismus követelményeit, e rövid irodalmi áttekintésben mégsem kerülhettük el. E műfajok szerinti irodalom külön fejezetét alkotja az egyetemes irodalomnak, sőt a poeticának és a széppróza történetének is.

Az eddigi fejtegetéseknek csak következményeit vonjuk le, ha kiváló súlyt az egyes törzsek irodalmi képességére és az általok létrehozott műfajok egymásutánjára helyezünk. Irodalom-

történetben a történeti szempont a döntő. A görög nép politikai fejlődésében kialakul irodalmi fejlődése. Az ión vándorlással függ szorosan egybe a görög epos fejlődése, a görög elegia és iambus keletkezése: a *nostos*szal függ össze a görög dal és a logographirodalom; az anyaföldön való megtelepedés: az ión gyarmatélet következtében beállt küzdelmek, főként a perzsa hatalom támadása és hadjáratai teremtik meg azt a korszakot, melyben két törzs együttes ereje: egymást felváltó hegemoniája nyomta rá bélyegét a társadalmi és állami életre. E korszak az *ión-dór* korszak. Croiset felosztása szerint ez az első korszak.

A pragmaticus és eidographicus szempontot egyaránt érvényre juttatja e *korszak* fölvétele; sőt még a görög irodalomnak az a sajátos vonása is érvényesül, melyet fentebb szintén méltattunk, hogy t. i. az egyes törzsek a maguk dialectusával befolytak az egyes irodalmi ágak keletkezésére.

A *második* korszakot pedig a világtörténeti események alakulása oly szembetünő formában *szabta* meg, melynél a valódi történelmi felfogás még legtisztábban érvényesül. Az athéni *hegemonia:* az atheni szellem uralma nyomja rá bélyegét a most következő korszakra, melyet Croiset nyomán *atticai korszak*nak nevezünk. Vegyük föl ugyanazt a Xenophont, kire nézve Christ kinyilatkoztatja, hogy csak gyakorlati szempontból tárgyalja a történetírók sorában. Sokrates az atticai szellem legprægnansabb kifejezője; a dialecticai finom elemzés útján ellensúlyozza épp a dialectica romboló hatását. Őszinte, hű életrajzírója Sokratesnek Xenophon. Összes bölcsészeti gondolatait megértjük, ha Sokrates küzdelmét a sophisták ellen a háttérben magunk elé képzeljük; másfelől főként a Kyropaideia alapgondolatát is felfogjuk. Ez atticai szellem teremté meg az ékesszólás irodalmi formáját, mely át meg átszövi még Thukydides művét is, megszólal Euripides darabjaiban és költői közvetlenséggel jelenik meg Platon legszebb dialogjaiban. Ez atticai szellem az V. és IV. század virágzását idézte elő úgy a bölcsészetben és prózában, mint a plasticai művészetekben. Edgar Quinet posthumus munkájában*) a perzsa háborúkban kivívott diadalokhoz köti a művészetek hihetetlenül gyors fölvirágzását. Herodotos zárja be a *ión-dór* korszakot, de már az atticai lelkesedés, főként

*) Vie et mort du Génie Grec. Quinet irodalmi hagyatékából egybeállítá neje. 1878.

Perikles hatása alatt írja meg azon küzdelmek történetét, melyeknek árán szerezte meg Athen azt az *ötvenéves* fénykort, mely fölkelté Spárta és Peloponnesos legtöbb államának irígységét, minek következménye lett a peloponnesosi háború. De e háború csak élesitette az atticai darázs fulánkját: csak nagyra növelte az ékesszólást, csak útját egyengette a bölcsészet legmerészebb elméleteinek.

A chaironeiai bukás fordulópontot képez. Nagy Sándor rövid uralma után a görög szellemi élet *apoikia*-ja történik meg: a hazai talajtól elszakadt egyetemes hellenismus átköltözik Alexandriába.

Itt az irodalomnak új korszaka támad: a szellemi műveltség oly gazdag, majdnem a túltermelésbe átcsapó irodalmat teremt, mely külön tárgyalást érdemel. Christ művének fénypontja e korszak tárgyalására esik. E korszak tulajdonképeni irodalomtörténészei Susemihl*) és Couat;**) kivált ez utóbbi adja az alexandriai korszak kedvelt műfajainak jellemzését kiváló szabatossággal és finom, előkelő ékesszólással. Még e korszak is képes két új műfaj létrehozására: az *idyll* és a *mimus* születik; az *epigramm*költés legszebb virágai nyílnak. Az antik mondák buja szövevénye gyönyörködteti a visszaemlékezésből táplálódzó képzelmet. A philologia mint tudomány megszületik: az egész korszak jellemét épp e szellemi áramlat képezi, mely a philologiát hozta létre.

A *negyedik* korszak a *római* korszak. A hellenismus nemcsak a nagy múlt emlékeivel táplált önérzettel olvadt bele a római szellem-életbe, de valamint Nagy Sándor a meghódított Görögország szellemi kincseit szórta szét a világon; Græcia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio és diadalmaskodott a görög szellem a római irodalomban, ezért a legkiválóbb írók: egy Polybios, egy Strabo, egy Dionysios önként ismerték el Róma politikai hatalmának jogosultságát (ἡ πάντων κρατοῦσα Ῥώμη-t); valóságos szellemi beáramlás keletkezett, mely éles támadásra ingerelte Juvenalist, de azért Róma költészete és prózája, sőt nyelve is a græcismus erejét napról-napra jobban érezte. Augustus halála után maga a görög irodalom újúlt erővel föllendült. Egy

*) Gesch. der griech. Litter. in der Alexandriner Zeit. Lipcse, két kötet, 1891, 1892.

**) La poésie Alexandrine sous les trois premiers Ptolemées. Paris, 1882.

Plutarchos, egy Arrianos, egy Marcus Aurelius, egy Lukianos, a sophista szónokok egész sora, sőt a Constantin után is egy Nonnos, egy Musaios, egy Smyrnai Quintus dúslombú költészete, a gondolkodók, mystikus bölcsészek, buvárkodó tudósok, polyhistorok és nyelvészek nagy száma bizonyítják, hogy mily kimeríthetetlen gazdag volt a görög nép antik korszaka. A byzanczi korszak gazdagságáról Nicolai és Krumbacher irodalomtörténetei fényes tanúságot tesznek. Ha áttekintjük ez óriás idő termékenységét, mely ha csak a szóbeli előadás, a rhapsod-korszak utáni igazi irodalmi ténykedés időpontjától indulva, Kr. e. 700-tól több mint 1200 évre terjed: lehetetlen az újgörög tudomány derék képviselőjének, Paparrigopulosnak fölfogását indokoltnak nem találni, ki a Hellenismus története czímű művében a hellén szellemi élet hagyományait a legújabb korig hozza le megszakítás nélkül; lehetetlen Hatzidakis irányát nem méltányolnunk, ki az újgörög nyelv fejlődését a κοινὴ διάλεκτος-ból származtatja és Leon Rankavis nagyszabású drámai költeményét *Julian Apostatáról* (ismertette Télfy) a nemzeti szellem igaz tükrének kell tartanunk, mely Julianban a hellenismus drámai hősét úgy alkotja meg, hogy voltakép a görög szellem diadalát szentesíté a keresztyén vallás egyetemes emberi felfogása.

A jelzett négy korszakot megelőzi a történelem előtti korszak nyomainak kutatása.

HEGEDÜS ISTVÁN.

FALUDI FERENCZ KÖLTÉSZETE.

«Faludinak (költői) munkájit olvasván, akár válogatott, 's minden tzifraság nélkül ékesen és tisztán hangzó magyarságát tekintsük, akár a' szók mesterséges helyheztetését, és a' versnek ebből származó természetes menetelét, 's majd lassú, tsendes, mértékletes, majd sebess, tüzes, indúlatos, de mindég a' tárgyak' minémüségéhez alkalmaztatott, 's azzal illendőképpen megegygyező, szabad folyamattyát nézzük, 's közelebbről vizsgállyuk: nem lehet meg nem ismérnünk és vallanunk, -- főképp', ha még a' nemzeti litteratúrának akkori állapottyát-is méltó tekintetbe veszszük, — hogy illyen magyar versek, valóban tsak született, 's jól neveltt, tudós Poétának, igaz Költőnek, tollából származ-

hattak. Nem lehet egyszersmind meg nem ismérnünk és vallanunk azt-is, hogy költeményeinek ebbéli (még akkor igen ritka) jóságához, tökélletességéhez képest, a' jeles Szerző igen-is méltó volt a' poétai zöld koszorúra . . . .»

Ezt írja Faludiról költeményeinek második kiadója, Batsányi János, éppen a verseihez csatolt «Toldalék»-ban.*) Érdekes és jellemző vélemény, a mely fényt vet a XVIII. század végén uralkodó æsthetikai fölfogásra, mert Batsányi, noha 1823-ban írta e szavakat, æsthetikai nézeteivel benn gyökerezik még a XVIII. században. Faludi igaz költő és méltó a poétai zöld koszorúra, mondja Batsányi, s ha elfogadjuk a költői tehetség kritériumául azokat a mozzanatokat, a melyekre hivatkozik, valóban igazat kell adnunk Batsányinak. Faludi nyelve, stílusa, költői dictiója méltó az elismerésre, mindaz, a mit róluk a kiadó állít, ma is, majd száz évvel elhangzásuk után, kiállja a kritikát.

De elég-e arra, hogy valakit igaz költőnek tartsunk, ha magyarosan, világosan és élénken ír, hangulatával a tárgyhoz alkalmazkodva? Batsányi egyebet nem kiván és éppen ezáltal esik tévedésbe: a költészet alapját a formában keresi, mellőzi a másik követelményt, a tárgyit. Faludiról lévén szó, a ki első sorban lirikus költő volt, nem vizsgálja költészetének anyagát, azokat az érzelmeket és gondolatokat, melyek költeményeiben megszólalnak: ezért válik itélete, bár minden szava igaz, egyoldalúvá, hiányossá. Aesthetikai álláspontját ki kell egészíteni, foglalkozni kell Faludi költeményeivel a másik szempontból is. Ezt a másik szempontot, hogy újra költő-æsthetikusra hivatkozzunk, Goethe fejezte ki, nem egészen szabatosan, de jellemzően, mikor minden jó lírai költeménytől azt követelte, hogy *alkalmi* legyen. Alkalmi, a szó nemesebb értelmében, azaz hogy lelki szükségletből fakadjon, alapja erős, megnyilatkozásra vágyó érzelem, vagy mély gondolat legyen. Batsányi végső következtetése csak akkor állhat meg, ha bebizonyul, hogy Faludi verseinek tartalma is épp úgy költői, mint a formája.

Keressük a kapcsolatot Faludi lelki világa és költeményei között, pótoljuk, a mit Batsányi elmulasztott.

Faludi nem költői természet. Már verseinek csekély száma is ezt bizonyítja: mindössze 44 költeményét ismerjük. Egy pár verse valószinűleg elveszett s a megmaradtak közűl még a legkevésbbé sikerültek is olyan fejlett technikáról tesznek tanúságot, hogy egyiket sem helyezhetjük költői pályájának legelejére, föl kell tennünk, hogy megelőzték őket költői kisérletek, próbálkozások. Mindamellott szerény eredmény, ha meggondoljuk, hogy versírói működése legalább egy negyedszázadra

*) Faludi Ferentz' Versei. Kiadta Batsányi János, Pestenn, 1824. 215 l.

terjedt.*) A kinek annyira hatalmában van a költői kifejezés művészete, olyan nagy a technikai készsége, mint Faludinak, a ki olyan könnyen önti formába a lelke tartalmát, az, ha keveset ír, ritkán érezte a költői ihlet perczét, ritkán érezte a szükségét, hogy hangot adjon érzelmeinek.

Igaz, hogy élete körülményei sem voltak kedvezőek arra, hogy költői hangulatai támadjanak, s ezt a szegényes költői eret nemcsak lelki világából kell magyaráznunk. Maga a kor, melyben élt, hazánknak nem a legszomorúbb, de mindenesetre legköltőietlenebb kora. Hosszú, évszázadokra terjedő nemzeti küzdelmek után ernyesztő béke, melyet nem magunknak, hanem egy külföldi uralkodóháznak köszönhettünk. A nyugalmas jelen a szabadságért vívott törekvéseknek csöndes sírja. A mi ezalatt történik, abban a nemzet tevékenységének semmi része, a magyar nép megszünt cselekvő szerepet játszani, s még azt a keveset is, a mi az országot örömmel tölti, nem saját erőnk vívja ki, hanem úgy kapjuk ajándékba. A nemzeti érzés ereje, a művelődésnek, tudománynak, költészetnek ez az alapkövetelménye, egyre gyöngült, éppen mert nem táplálta semmi magasztosabb mozzanat; idegen nyelv, szokások és intézmények lettek otthonosakká s a régi magyar erények mindinkább kihaltak. Még a vitézség sem az, mint hajdan volt: ha fegyverre szólít a harczi kürt, akkor sem dobog hevesebben a magyar szív, mert a küzdelemhez a nemzetnek nincs köze, az uralkodóház külföldi birtokait vagy magát a szépséges királynőt kell megvédeni. Egy pillanatra megszólal ugyan a nemzet hagyományos tisztelete a női nem iránt s végigzeng az országon a «Vitam et sanguinem», de a lelkesedés csak szalmaláng, a mely legföllebb egy-két ember szívében fogott igazi tüzet. Sivár béke és idegen földön vívott háborúk, nem az a kor ez, mely nagyratörő gondolatokat kelt s nagyra növeszti az érzelem erejét. A magyar lírának leggazdagabban omló forrása, a hazaszeretet, nem buzog többé, nem ihleti meg a lelkeket, mint azelőtt, a szabadságért vívott harczok idején. Az állam élete nem termékenyíti meg jelenségeivel, eseményeivel, sorsával a költői képzeletet, a költő, ha énekel, csak egyéni viszonyait vagy a vallásos áhitatot veheti tárgyúl.

Vagy száz évvel később, nemzetünk legmozgalmasabb korszakában, joggal kiálthatta Petőfi «A XIX. század költői»-nek:

Ne fogjon senki könnyelműen
A húrok pengetésihez!

---

*) Legrégebbi keltezett verse 1751-ből való (Méltóságos gróf Batthyáni Lajosnak, mikor palatinussá lett), a legkésőbbi 1777-ből (Méltóságos Szily János úrnak).

Nagy munkát vállal az magára,
Ki most kezébe lantot vesz.

Ha nem tudsz mást, mint eldalolni
Saját fájdalmad s örömed:
Nincs rád szüksége a világnak,
S azért a szent fát félre tedd.

De akkor, a XVIII. században a magyar világ nem rótt az énekesekre komoly, nagy föladatokat, nem forrtak eszmék, melyeket a költőkkel akart tolmácsoltatni: a XVIII. század költőinek nem volt más hivatásuk, mint saját fájdalmukat és örömüket eldalolni.

Nem pusztán a véletlen műve, hogy ez az eszmétlen, érzéstelen kor csak két-három költőt hallott, s az az egy, Ráday Pál, a ki az új korszak előestéjén olyan buzgón írta verseit, a szatmári béke után végleg elhallgatott, a többi is magában, magának énekelt. Az meg egyenes következménye a korviszonyoknak, hogy csak a vallásos meghatottság hangjai rezdülnek meg lírájuk húrjain, mint Amade Antalnál, vagy ezenkívül az egyéni élet tarka változatossága készti őket dalra, mint Amade Lászlót, vagy elmélkedővé teszi, mint Orczy Lőrinczet, s csak ez utolsónál, a korszak vége felé találjuk meg újra a kapcsolatot a közélet és költészet között, melyet az 1711. esztendő ketté tépett.

De Faludi, mint jezsuita, mind e költőkkel szemben kedvezőtleneb sorsban él. Azok főurak, közel az udvarhoz s így közvetetlenűl szemlélhetik azt a pár szálat, mely az udvart és a nemzet nagyjait összefűzte, ez szerzetes, a kit rendje csendes, munkás, de szemlélődő életre utal; azok, ha már politikai életet nem folytathatnak, legalább kinn mozognak a nagy világban, ez magába vonulva, az iskola tanítószékén vagy gyontatószékben tölti napjait; azokat fölkeresik a világi hiúságok s megnyitják szívüket a szerelemnek, ez megvet minden mulatságot s elzárja szívét a szerelem elől: mennyivel szűkebb a kör, a honnan érzelmei táplálékot kapnak.

Már szerzetes volta is ártott költészetének, ehhez járultak az ő különös életviszonyai. Mint a legjobban szervezett és fegyelmezett szerzetes-rendnek alázatos tagja, szó nélkül aláveti magát föllebbvalói intézkedésének: félszázadra terjedő szerzetessége alatt majdnem húszszor kellett más városba költöznie, új hivatallal megpróbálkoznia. Más, könnyen meginduló, a munkával nem sokat törődő embert a folytonos hely- és pályaváltoztatás jobban meghatotta volna, mint Faludit. Ő mint kötelességtudó, lelkiismeretes szerzetes, egész erejét arra fordította, hogy beleélje magát a változott viszonyokba. Csak egy pillantást kell vetnünk mozgalmas életére, hogy e szavak igazságáról meggyőződjünk. Hosszú vándorlása alatt négyszer derült reá nyugalmasabb

korszak: 1741-től 1746-ig Rómában, a hol a Szent-Péter-templom keresztbajójában, a magyar nyelvű gyóntatószékben meghallgatta az odavetődő nem nagy számú magyar töredelmes bűnbánatát; 1748-tól 1751-ig Nagyszombatban, mikor a jezsuita-nyomdát igazgatta; 1759-től 1773-ig, a mig a pozsonyi könyvtárt vezette; s a rend eltörlése után haláláig, 1773-tól 1779-ig, rohonczi csöndes magányában. Ez a négy korszak, mikor a hivatali teendői nem zaklatták, nem fárasztották lelkét, volt az ő irodalmi működésének szintere, akkor írta vagy adta ki összes prózai műveit (a kéziratban hátrahagyottakkal együtt tíz kötet), valószinűleg iskolai drámáit is, sőt versei közűl azok — vagy tizenhárom — melyeket akár dátumuk, akár czélzásaik alapján határozott időponthoz tudunk fűzni, kivétel nélkül ezekben az években írattak. Életének többi részét a szerzetének áldozta, tanult és tanított, a rendházak és iskolák élén állott, sokszor nem is egy hivatala volt, hanem kettő, s hogy mindegyiknek megfeleljen, hogy az új és ismeretlen foglalkozásba vagy tudomány-szakba beletanuljon, minden energiájára, szorgalmára és idejére egyaránt szükség volt. Abból a jellemrajzból, melyet egykorúak adatai alapján Batsányi festett róla, mint tanárról és hivatalfőről, el tudjuk gondolni, mennyi igyekezettel készült Faludi előadásaira, hogy «értelmesen, világosan, tisztán, és illő renddel tanítván, 's eleven és kellemetes előadásával a' figyelmetességet váltig fenntartsa»*) és milyen lelkiismeretes buzgalommal vezette a reá bizott ifjúságot vagy szerzetesházat. Minden ellentétet elsimított, az engedetlenkedőket jó szóval, szeretettel megfékezte, példás viseletre és kötelességük betöltésére mindenkit reá szorított, úgy hogy tanítványaival, rendtársaival «keményen bánni, nem lehetett oka, vagy szüksége».**) Ezekből a vesződséges, hol komoly munkásságban, hol aprólékos, de szakadatlan gondok között eltelt évekből irodalmi munkásságnak semmi nyoma.

Mindezek a külső viszonyok, a kor nemzetietlensége és eszmétlensége, az állásával járó zárkózottság, a folytonos vándorlás, mely megnyugodni nem engedte, gátat vethettek ugyan költői természete kifejlődésének és némi magyarázatúl szolgálnak azon terméketlenségre nézve, melyről megemlékeztünk, de ha Faludi igazi költő lett volna, akkor minden akadályozó mozzanat ellenére is, még a legmostohább viszonyok között is énekelt volna.

De nem volt költői természet, és ezt mindennél jobban bizonyítja, hogy lelkének gazdag tartalmából alig juttatott valamit a költészetnek. Az a pár költeménye, mely érzésvilágában gyökerezik, vagy szintelen, s az alkalmat, mely megteremtette, szárazon és költőietlenül megéneklő

*) I. m. 142.
**) U. o.

alkotás, vagy apró szilánk, mely csak esetlegesen pattant le a gazdag termő fáról. Pedig lelke gazdagon teremte az érzelmeket. Keveset tudunk lelki világáról, maga semmit sem jegyzett föl, a miből következtethetnénk reá, de jó emberei: Révai, volt rendtársa, Szerdahelyi, tanítványa, Rajnis, megőriztek egy-két adatot, a melyek szűkös voltuk ellenére is sokat mondanak. Révaitól tudjuk, hogy egyik legjellemzőbb vonása az emberszeretet volt, s egész életében senkinek nem vétett, senkinek szomorúságot nem okozott.[1]) Szerdahelyi is kiemeli nemes humanitását és erős, lelkiismeretességben majdnem szigorú vallásosságát.[2]) Egy másik hír *szelid jezsuitának*,[3]) Rajnis «tiszta arany»-nak nevezi és kiemeli, hogy «nagy Magyar»,[4]) sőt mivel személyesen ismerte és verseit kéziratban olvasta, nem habozik őt a «Magyar Poéták tsudájá»-nak[5]) s Gyöngyösi után a legnagyobb magyar költőnek dicsőíteni.[6]) Ebből a pár vonásból is meg lehet alkotni határozottan és világosan Faludi képét: igazi tipusa a nemeslelkű magyar papnak. Nem az ecclesia militans tagja, nem a hitvitázók korából való szenvedélyes, elfogult, felekezete érdekeinek mindent föláldozó szerzetes, hanem a Treuga dei, a felekezeti béke idején élő jámbor lelki atya, a kinek két kibélyegző sajátossága a mély áhitat, mely csak érzelemben nyilatkozik meg, cselekvéssé nem fokozódik, s az erős hazafias érzés, mely szintén, éppen a orviszonyok hatása alatt, megmarad szenvedőnek, nem tör ki. Vallásosságát azonban nem festi türelmetlen színűre a legkisebb felekezetiesség sem s hazafisága nem szorítja lelkét korlátok közé, föl tud emelkedni az általános emberszeretetig. Mindenben a mérséklet embere, a ki merész, elhatározó tettre nem képes, nem aktiv szellem, de a maga világában igazi példakép, nemes erkölcsű, derék férfiú, a ki békében él mindenkivel, az emberekkel, magával és istenével.

Vessük össze e képpel költeményeit. Milyen ellentét a két világ, Faludi lelki világa és költészetének világa között! Lelki világának szövevényéből három erősebb szálat kerestünk ki: vallásosságát, hazafias érzését, szelid emberszeretetét. Ha keressük, mennyire voltak munkásak ezek a lelki sajátságok költeményei megszületésében, csodálkozva tapasztaljuk, hogy igazi vallásos költeménye tulajdonképen csak négy van:

---

[1]) Faludi verseinek 1786-i kiadásában 10. l.

[2]) Poesis narrativa ad æstheticam, 181. l. (Idézi Hollósy Béla, A nagykárolyi gymn. ért. 1898/99. 19. l.)

[3]) Batsányi i. h.

[4]) Apuleius Tüköre 24. l. (Az Akadémia kézirattárában.) Idézi Ágh Lajos Norbert, Kőszegi Rajnis József élete és munkái 21. l.

[5]) Rajnis, A' Magyar Helikonra vezérlő Kalaúz, 22. l.

[6]) U. a. A' Kalaúzhoz tartozó Megszerzés, 26. l.

*Az Úr Jezushoz, A feszülethez, A Szüz Máriához, A remete,**) s ezek közül is az első, a legszebb, mely egy pár sorban nagy erővel és hatással hirdeti a keresztyéni szeretet önzetlenségét:

1. Jézus, szívem szép szerelme
Az én lelkem gerjedelme
Buzgón szeret tégedet;

2. Nem azért, hogy üdvezüljen
Tűzre, kinra ne kerüljen, —
Másként szeret tégedet

3. Ingyen Uram, te szerettél
Teremtettél, megszenteltél,
Megváltottál engemet:

4. Úgy, én szivem szép szerelme!
Az én lelkem gerjedelme
Ingyen szeret tégedet...

ez a magasztos gondolat, a mely a megváltás önzetlenségéért önzetlen szeretettel közeledik a Megváltóhoz, ez, mondom, fordítás, valószinűleg latinból.**) A másik három talán szintén idegen gondolatot tolmácsol, de még ha eredeti is, inkább a vallásos elmélkedés, mint a vallásos áhitat szülötte, különösen a fölfeszített Krisztushoz írt, melyet a katholikus egyház, első sorát *(Szüzek, ifjak sirjatok)* megváltoztatva *(Keresztények sirjatok)* ma is énekel. Nem annyira a szívre, mint inkább az értelemre akar hatni:

Szállj szivedbe, sirasd meg
Büneidet; gondold meg:
Hogy az Isten fia vólt,
A ki érted így meghólt.

Nemzeti tárgyú költeménye is több van, de majd mind alkalmi vers, a mondvacsináltak közül, magukon viselve az ilyen hideg, ünneplő versek közös bélyegét, a laposságot. Csak kettő emelkedik ki. Az egyik Mária Teréziát dicsőíti *(Mária Theresia királyné asszonyunkhoz)* áradozóan és érzéssel, de a hang erősebb, mintsem a tárgy megkivánná, s ezért nem ment a dagályosságtól. «Minden számot fölülmuló» érdemei közül egyet emel ki, azt, hogy visszahozatta a hazába Szent István jobb kezét. Igaz, hogy Szent István jobbjának tisztelete nemcsak vallásos jellegű, hanem egybeforrott magyar érzésünkkel, s maga Faludi mondja egy másik költeményében, hogy Isten után ez az erősségünk, ez a kéz oltalmaz meg bennünket *(Szent István királyhoz)*, de mégsem ez volt Mária Teréziának legnagyobbszerű tette, nem evvel mutatta legjobban szeretetét hazánkhoz. Hogy Faludi ezt a mozzanatot választotta s nem p. o. hazánk területi épségének helyreállítását, abban közreműködött

*) A többi vallásos színezetű költeménye tulajdonképen alkalmi vers.

**) Idegen eredetét kimutatta Drebitka Ferencz, a «Jézus szent Szivének Hirnöke» folyóiratban, 1899.

egyházi fölfogása, sőt az a körülmény, hogy a királyasszony dicséretét összeköti I. «Nagy» Lipótéval, s hogy a magyar nemzetnek ezt az ellenségét épp úgy ünnepli, azt bizonyítja, hogy a vers létrejöttében nagyobb szerepet játszott az egyháza, mint a hazája iránti szeretete. Több erő és tűz van a *Nádasdi* győzelmeit ünneplő ódában, mely Nádasdinak, az örökösödési és hétéves háborúk hősének ajkára adva, olyan lelkesedéssel és élénkséggel festi a háború fordulatait, mintha nem is rendházban, hanem a harczmezőn írták volna. Izgató és hatásos az utolsó versszaka. A kivívott diadalra hálaünnepet ülnek s ekkor a vezér új harczizajt hallván, új küzdelemre buzdítja seregét:

Uj lármát hallok fiaim,
  Uj erő üt reánk!
Menjünk elejbe bajnokim,
  Rivadjon trombitánk.
Ujitsunk rajtok sebeket,
Rágjuk apróra sziveket;
  Megyek: kövessetek,
  Megyek: kövessetek!

Szeretnők még a «szelid jezsuitának» a szavát hallani, annak, ki az embereket vallásuk és nemzetiségük szerint szétválasztó korlátok fölé emelkedve, szeretetét kiterjeszti az egész emberiségre. Hiába. Erre az érzésre nincs húr a lantján. Ellenkezőleg. Van két költeménye, az egyik egy megszökött vendéget kisér tréfás átkokkal (*Utra való*):

A forgószél kergesse
Záporeső vezesse,
  Igen finom ember vólt,
  Jó hogy tőlünk elpatkólt.

Minden lova rugjon fel
A rudszege hulljon el,
  Repedjen a gyeplő-szíj
  Pinczetokja folyjon ki.

a másik egy erkölcstelen asszonyt állít pellengérre (*Nincsen neve*): mindkettő látszólag egy-egy emberi gyöngeségnek, a kárörömnek és a gúnyolódásnak megnyilatkozása. Nem akarunk belőlük következtetni Faludi lelki világára, hiszen az egyiknek jókedvű, pajzán hangulata mutatja, hogy csak ártatlan tréfa, a milyen még a legszelidebb embertől is kitelik, a másiknak erős gúnyját is megokolja az a fölháborodás, a melyet tiszta lelkű ember az aljas bűnök láttára érez, csak annak bizonyítására idézem e két verset, hogy Faludi, mikor általános emberi érzelmeket szólaltat meg, mindössze kétszer, éppen nem úgy dalol, mint a lelki rajz szerint várnók.

És volt lelkének még egy uralkodó vonása, melyet életírói nem említenek, csak Török Konstant mutatott rá.[1]) Ez az erős erkölcsi érzék, mely egész világfölfogásának legjellemzőbb tulajdonsága. Nemcsak abban nyilvánul, hogy határozott ethikai alapon áll, hogy mindent szigorúan a moralitás szempontjából birál meg, hanem, a mi Faludi passiv természetével majdnem ellentétben van, cselekvésre készteti. Nem elégszik meg a birálattal, hanem szokatlan energiával ír, küzd, rábeszél, hogy a moralitásnak érvényt szerezzen. Prózai munkái kevés kivétellel, de különösen a William Darrell angol jezsuita könyveinek fordításai, mind e czél szolgálatában állanak. Fordítások mind, igaz, a gondolatok nem az ő agyában ogantak meg, de a mi szempontunkból ez mellékes. Reánk csak az a gondolat tartozik, a mely őt e fordítások megválasztásában, elkészítésében, átdolgozásában vezette. Erkölcsi tükörképet akart állítani a magyar társadalom elé, a melyben meglássa a kor legfontosabb erkölcsi hibáit, a kétkedést, a hiúságot, czifrálkodást, pazarlást, a tobzódást, kicsapongást, féktelenséget, egyszóval azt a romlást, mely a vallás tanításainak megvetéséből fakad s az erkölcsök teljes elzüllésére vezet. A kép vázlata és alaptónusa az eredeti nyomán készült, de egyes vonásokat és árnyalatokat a maga lelkéből, a magyar társadalom szemléletéből merített. Nem egy Temesvári Pelbárt rajongásával és bátorságával szállott síkra az előkelők erkölcsi érzékének hanyatlása ellen, a ki magát a királyt is meg merte támadni, nem, a XVIII. század békéje nem szült ilyen merészszavú prédikátort s a kiáltó szó pusztába is hangzott volna, hanem óvatosan, szeliden, erejének és czéljának tudatában. Előbeszédeiben minduntalan hangoztatja, hogy tanításait Magyarországnak, de nem Magyarországról írja:[2]) az a város, melynek romlottságáról beszél, nem a magyar házában van, hanem Angliában; az a nemes úr, nemes asszony és nemes ifjú, a kit eltévelyedésében bemutat, «ismeretségünkön kívül van»,[3]) csak festett példakép: «példáz holmikor olly nyilván, mintha festékkel akarna valakit leírni: ettől országunkban nem kell megijedni; nem ide szól, hanem a tengernek túlsó pontjával tartja közit».[4]) A tükörkép nem a magyar társadalom képe, hanem az angolé s ő most e képet megrögzítve, honfitársait csak vissza akarja tartani a veszedelemtől, nem pedig gáncsolni és feddeni.

[1]) Faludi Ferencz. A czisztereczi rend *egri* főgymn. értesítője 1890/91. 12., 13. l.

[2]) Nemes Ember (könnyebb föltalálás kedvéért Faludi munkáit Toldy kiadásából — a Nemzeti Könyvtárban — idézem: F. F. Minden munkái) 1. l.

[3]) Nemes Urfi: 247. l.

[4]) Nemes Asszony: 120. l.

Itt a kép, ilyen ne légy, hangzott a szó, de az értelme az volt: ha már ilyen vagy, javulj meg, hogy ne zuhanj a végromlásba. Hirdeti, hogy a legbiztosabb eszköz az erkölcsi sülyedés megelőzésére a nevelés, ezért rajzolja meg az ideált, a mely felé minden nevelő működésnek törekednie kell.

Ez az erkölcsi törekvés nem ideig-óráig tartó fölbuzdulás volt, hanem lelkének állandó szükséglete, mely folyton élt és működött, majdnem negyven évig, hol követésre méltó, hol elijesztő példákat rajzolt az olvasó elé, hol egyes erkölcsi elvekkel (maximákkal), hol összefüggő elbeszélésekkel és leirásokkal akart javítani és vezetni.

Keressük meg ennek a mély erkölcsi fölfogásnak megnyilatkozásait költeményeiben, kutassuk azokat a hangokat, melyeket ez a cselekvővé vált ethikus érzet szólaltatott meg a költő lantján. Keressük, kutatjuk, de hiába. Az a komoly, egész lelkét betöltő czél, melyet prózai munkái elé tűzött, az a gond, melylyel az eredetit átdolgozta, a mi viszonyainkhoz alkalmazta, nem nyilatkozik meg verseiben. Erkölcsi tanításai idegen szellem termékei, mégis ha összevetjük őket eredeti munkáival és előbeszédeivel, kitünik, mennyire magáévá tette a spanyol és angol jezsuiták gondolatait, milyen beható elmélkedés, milyen szerető foglalkozás előzte meg a magyar fordítást, úgy hozzátartoznak lelkéhez, mintha ott fogantak volna meg: az ő lelkének kincseivé váltak. És ez a lelki kincs nem hozta meg kamatait a költészet terén. Mindössze négy sorát tarthatnók ezen erős erkölcsi fölfogás gyönge visszhangjának:

«Viszált hajak, majmos arczák
 Kikben csak a festék szép,
Noha többet mosogatják,
 De csak szebb az erdei nép.» *(Erdő.)*

de ezek is, bár kétségtelenül Faluditól valók, ismert kézirataiból hiányoznak.*)

A mint költészete nem kapcsolódik szorosan belső életéhez, lelki világához, épp úgy, sőt még kevéssé áll vonatkozásban külső életének mozgalmasságával. Hány helyen fordult meg hosszú szerzetesi pályája alatt! Bejárta a Dunántúlt, az örökös tartományok egy részét, Olaszországot; nem rohant végig hatvan-hetven Km.-t egy óra alatt, nem egy pár órát vagy egy-két napot töltött az egyes városokban, mint a mai utazó, hanem kényelmesen, szekeren, meg-megpihenve mindenütt, s ha megérkezett az óhajtott városba, éveket töltött egy helyen. Milyen más benyomásokat szerezhetett akkor az utazó, mennyivel megbizhatóbbak, mélyebbek voltak tapasztalatai s milyen éles emlékezeti képpé

*) L. Négyesi, Faludi Ferencz versei 142. l.

alakult az a sok vonás, melyet megfigyelt. Egy-egy utazás akkor olyan szellemi tőke volt, melyet az ember megőrzött élete végéig. Kétségtelen, hogy Faludi is sokat tanult, sokat tapasztalt vándorlásai közben, különösen Olaszországban, de ennek költeményeiben semmi nyoma. Ha költői természet lett volna, az egyre föltolakvó új képek, új emberek és vidékek, különösen az örök város a maga classikus- és renaissancekori emlékeivel, traditióival, megtermékenyítették volna képzeletét, de mert nem volt az, az alkalmazkodás a megváltozott helyzethez, energiáját egészen lekötötte, kicsiny költői erét nem engedte kifejlődni.

Toldy Ferencz ugyan éppen az ellenkezőjét állítja: «. . . az olasz ég kicsalta kitünő lyrai képességét alvó csiráiból. Faludi 1704-ben születvén, már harminczhat éves volt, mikor Rómába jutott. Itt, hazájától távol, érezte legforróbban a haza szeretetét ébredni kebelében . . . . itt emlékezteték az éjjeli serenáták azon hol méla, hol dévaj dalokra, miket egykor, ifjúsága éveiben, a Rába és Gyöngyös partjain, s holdvilágos éjeken a Duna szürke hajóiról hallott. S e néphangok emlékezetének melegítő, az olasz áriák és franczia chansonok ízléstisztító befolyása alatt írogatta olykor-olykor a szeszély, jókedv s derült életbölcsészet által meghiggasztott léleknyugalom dalait, mik első classicai mintái a magyar dalnak, általában az első *műdalok* irodalmunkban.»[1])

Tetszetős a hypothesis és olyan szép, olyan megható, hogy szinte gondolkozás nélkül fogadjuk el. S valóban át is ment az irodalomtörténetbe.[2]) Annál jobban fáj kimutatnunk, hogy Toldy teljesen önkényesen mondotta ki ezt a véleményt. Lehet, hogy Faludi csakugyan Rómában lett költővé, de egykorú följegyzés nem bizonyítja. Maga Faludi csak ennyit mond: «a mit írtam, azért írtam, hogy messze bujdosásimban ki ne kopnék élő nyelvünkből»,[3]) s czélzásai kétségtelenül bizonyítják, hogy erkölcsi tendentiájú, prózai műveire gondol. Révai sem tud semmit arról, hogy Faludi verseinek egy része római tartózkodása alatt készült, sőt Batsányi is csak arról a hatásról elmélkedik, a melyet Faludira Róma tehetett s csak általánosságban említi, hogy ott «üres órájit a' magyar nyelvnek és litteráturának gyarapittására szentelte».[4]) Maguk a költemények is némák maradnak, ha náluk keresünk bizonyítékot. Nemcsak ezen állítólagos «olasz ég» okozta lángra-lobbanásról

---

[1]) A magyar költészet története 1854, II : 102.

[2]) Átvette Faludi munkáinak egyik legutolsó kiadója, Négyesy László is, Faludi Ferencz versei 5. l., de enyhítve Toldy ellenmondást nem tűrő állítását: csak valószínűnek tartja. Hollósy Béla id. értekezésében szintén nem látja eléggé megokoltnak.

[3]) Előszó, Toldy kiadásában 2. l.

[4]) Minden munkái (Toldy kiadása) 138. l.

hallgatnak, de általában nincs bennük semmi, a mi Italia hatására mutatna, ha ugyan azt nem akarjuk bizonyítéknak elfogadni, hogy egyik versét *«olasz sonetto formára»* írta s kettőnek a czíme egy-egy közismert olasz szó (*Duetto, A Dio*).[1]) Hogy Faludi Olaszországban lett *íróvá*, azt tudjuk, nincs kizárva, mondom, hogy költővé is akkor fejlődött, de a mig erre nézve bizonyítékaink nem lesznek, addig Toldynak positiv eredményként hirdetett kijelentését szép, de meg nem okolt hypothesisnek kell vallanunk, s a mit ő az olasz ég hatásáról beszélt, azt éppen az ábrándok világába kell utasítanunk.

Három nyomon indultunk el, hogy megtaláljuk Faludi egyénisége és költészete között a kapcsolatot. Vizsgáltuk lelkének alaptulajdonságait, melyeket származása, faja határozott meg s választott pályája, s ezekből iparkodtunk megérteni verseit; kutattuk tanulmányainak és utazásainak hatását: az eredmény nem volt kielégítő, egyes jelenségekre kaptunk magyarázatot, de egész költészetét ilyen alapon nem tudtuk megérthetővé tenni. Ihlete forrásaira nem akadtunk rá.

Utunk azért nem volt czéltalan. Éppen sikertelensége bizonyítja, ha ugyan a fölfödöző útban nem követtünk el hibát, hogy joggal írtuk le föntebb ezt a merész állítást: Faludi nem költői természet. Most, hogy állításunkat más úton is megbizonyítsuk s a verseknek rátaláljunk forrására, megváltoztatjuk eljárásunkat s magukból a költeményekből indulunk ki.

Faludi költeményeinek egy része rögtön rámutat megszületésének okára: az alkalmi versek.[2]) Majdnem mind igazi alkalmi vers, a szó legrosszabb értelmében, ünneplő, köszöntő versek, névnapi és szerencsekívánó zengedezések, hideg, lelketlen alkotások, melyeknek mesterséges áradozásai és erősen túlzó dicséretei unalmas, prózai nyelvben szólanak hozzánk, nemcsak bennünket nem melegítenek föl, hanem nyilván mutatják, hogy szerzőjük is kelletlen kötelességének tartotta e versek megírását.[3]) Különösen a három, Batthyány névvel kapcsolatos vers és a Szily püspök nevére írt köszöntő válik ki, nem Faludihoz, de még

---

[1]) Némely kéziratban nem is olaszosan, hanem francziául van a czím (A Dieu).

[2]) Ide sorozom egy kivételével (*Bucsuzó ének*) azokat a verseket, melyeket a kiadók (Batsányi óta) Elegyes versek vagy Alkalmi és verses költemények czíme alá foglaltak, azonkívül három vallásos színezetű alkalmi költeményét (*Szent István királyhoz, Szent Imre herczegről, Szent Emidhez*), melyeknek alkalmi voltát már Négyesy kiemeli. I. m. 56. l.

[3]) Nagy részüket eredetileg latinul írta s csak úgy fordította magyarra. L. Illyefalvi V. Aladár, F. F. élete és költészete. 40. l.

XVI. századbeli szegény, a főurak házaiban élősködő diákhoz sem méltó. Batthyány nádor nevének ünnepére így kezdi a dicsőitést:

«Magyarország egén kitetsző fényesség
Nádor-ispánysági fennjáró ékesség
Felséges, értékes, érdemes méltóság
A kinél udvart tart tündeklő sok jóság.»

Így folyik azután ez is, a többi is, tovább. Közönséges és általános szólamok, melyeknek még az alkalomhoz sincs közük, vagy üres játékok az ünnepelt méltóságok czímerében szereplő alakokkal, azoknak jelentését magyarázza allegorikusan, p. o.:

Két sugár borostyánt tavaszi zöldében
Látok Szily úrnak nemes czimerében,
Mit jelent? Urának zöldellő épségét,
Kellő és állandó teljes egészségét.

Bátor oroszlányt is irat pecsétjére;
Mit példáz? ennek is menjünk már végére.
Oroszlány-bátorság van Szily szívében,
Igaz állandóság eltekéllésében.

Medve vadat látok! Medve csillagzatja
Az ég felső sarkán magát ragyogtatja.
Tengerbe nem merül, el nem alkonyodik,
Csillagok közt első, fennyen uralkodik.
(Méltóságos Szily János úrnak.) *)

A vallásos szinezetű alkalmi versei magasabb szinvonalon állanak, de azok is dagályosak.

Alkalmi költeményeihez soroljuk pásztori verseit is, mert a jelentősebbeket közöttük, különösen a két utolsót, az V.-et és VI.-at, határozottan alkalom szülte: a költő rendjének, a jezsuitáknak eltörlése. XIV. Kelemennek ez a tette mélyen elszomorította az öreg költőt (1773-ban történt az eltörlés) s ez késztette őt éneklésre. Az erős fájdalom, mely a VI. eclogában néhol igazi költői erővel tör ki s a természet megszemélyesítésével érzést, **) a visszatérő verssorral (*Pán haragja*

---

*) Szily püspököt ugyanebből az alkalomból megénekelte Rájnis József is, sokkal több érzéssel és költőibb módon (Pásztori dal stb. A magyar Helikonra vezérlő Kalauz 16—19. l.).

**) A megszemélyesítés azonban Vergilius X. eclogájára mutat, mint forrásra. (L. Szücs István: Zrinyi és Faludi idylljeinek viszonya Vergiliuséhoz. Mármaros-szigeti gymn. ért. 1896/97, 25., l.)

vége, fogyta életemnek) drámai élénkséget visz a költeménybe,[1]) az egyedüli érdeme Faludi egész bucolikus költészetének. Azelőtt másként itéltek róluk; a XVIII. század megcsodálta őket; Révai szerint «A' mi még nálunk e' féléből költetett, mind árnyék az övéhezz képest. Ott mosolyog az együgyű természet, ott kellemeteskednek az elevenen festetett tettében lévő igaz Pásztor ábrázolatok»,[2]) s még Toldy is «igen szépek»-nek találta az idylleket,[3]) de alaptalanul. Maga az egész pásztor-költészet az irodalmak beteges jelensége, az már többé-kevésbbé Vergiliusnál, a ki Theokritos egyszerű pásztorait elmélkedő, kesergő emberekké változtatta s a naiv világnézet helyett allegorikus czélzat hordozóivá tette őket. A XVIII. században meg éppen megrontották, mikor a pásztori külsőbe a legraffinálltabb, legfinomabb lelkeket oltották.

Faludi Vergiliust utánozza pásztori énekeiben, s ha nem is fordít, tulajdonképen eredetit sem nyujt: idylljei egyszerű utánzatok. Tárgyat, költői ékességeket egészen Vergilius eclogáiból merít,[4]) sőt annyira nem vigyáz, hogy a római költő rajzolta viszonyok közűl még azt is átveszi és alapjává teszi egyik eclogájának (a IV.-nek), a melytől a mai erkölcsi fölfogásunk undorral fordul el.[5]) Nem sikerült a classikus világ megmagyarosítása sem. A classikus eszmevilággal, az ókori pásztorokkal s istenükkel, Pán-nal, bántó disharmoniában van az a pár modern és magyar vonatkozás (a Bakony erdeje és Tátra hegye, a hol a pásztorok juhaikat legeltetik, a pipa, telekes bocskor, duda, rezes balta etc.), melylyel hiába akar magyar szint adni az idegen szellemű tárgynak. Ha már megengedjük a «magyarosítást», akkor sem úgy kell eljárni, mint Faludi, a ki magyaros sallanggal czifrázza a római művet s a magyar pásztorral a görög mythologia meséit mondatja el (Ecloga 4-ta), hanem következetesen keresztül kell vinni a magyarosítást, mint p. o. Ráday tette nem sokkal Faludi után, a kinek Dienes czímű költeménye,[6]) noha egyszerű fordítása Vergilius I. eclogájának, mégis sokkal magyarabb, mint Faludi pásztori versei.

Ha Faludi költészetéről igaz itéletet akarunk mondani, ezekre az alkalmi versekre nem szabad tekintenünk. Hangjuk, költői ékességei,

[1]) Az ismétlődő sor gondolata is valószinűleg Vergiliustól való. (L. a VIII. eclogáját.)

[2]) Faludi költeményeinek első, 1786-os kiadásában, 134. l.

[3]) A magyar költ. tört. II : 104. l.

[4]) Szücs István id. értekezésében kimutatja az átvételeket, de ezt a végső következtetést nem akarja levonni.

[5]) Corydon szerelmét Alexis iránt (Verg. Ecl. II.).

[6]) Gróf Ráday Gedeon Összes művei (összegyűjtötte Váczy János) 99—103. l.

külső formájuk annyira elüt a többi költeményétől, mintha nem is egy lélekben eredtek volna.

Költészetének egy másik kútfejére Toldy próbált rámutatni, midőn föntebb idézett állításában az olasz áriák és franczia chansonok ízléstisztító hatását emlegette Faludira s mintegy burkolva azt sejtette, hogy Faludi gyakran idegen minták után dolgozott. Ez a vélemény is meggyökerezett s általában nem tartottuk sokra Faludi eredetiségét, külföldi költemények visszhangjainak tartottuk verseinek tartalmát, s csupán a kifejezést és formát írtuk az ő javára. Azt hiszem, nem lesz nehéz kimutatnom, hogy Toldynak ezen állításában is nincs, vagy nagyon kevés az igazság.

Idegen hatásra már eddigi fejtegetéseinkben is rámutattunk, akkor, midőn vallásos költeményeiről és eclogáiról beszéltünk, s az előbbiekben Négyesy nyomán*) latin egyházi énekek átdolgozását láttuk. Ezeken kívül talán még a «*Nincsen neve*»-n érzik meg idegen befolyás: az az agg-lant, az a ránczosképű, fogatlan vén asszony, a ki

«Természetét erőlteti
Apadt mellét kifeszíti
Tarát-farát ékesíti
Vitorlyáit kiteríti
Arra nyerít, a ki szép»

emlékeztet nem ugyan tartalmával, csak durva hangjával, visszataszító képeivel Horatius VIII. epodusára. Tehát eddig még mindenütt, ha idegen hatásról beszélhettünk, a classikus nyelvű költészetre kellett gondolnunk. Franczia és olasz hatást, mint Toldy kivánná, többi verseinél is alig találunk. Maga Toldy nem igazít útba, hol keressük: sem azokat a költeményeket nem jelöli meg, a melyeket idegen eredetűnek tart, sem azt, honnan merített Faludi, s azon az egy általános, semmit mondó szólamon kívül: «a franczia és olasz dalok ízléstisztító hatása», még azt sem, miben nyilvánul ez a hatás. Nem is igen volt több oka e két külföldi irodalom hatását vitatni, mint hogy Faludi Rómában is tartózkodott, és verseinek szombathelyi kéziratába a lapok kitöltésére négy apró franczia verset másolt. Bizonyítéknak ez kevés, de ennél többet senki sem tudott eddig nyujtani.

Kisértsük meg az ellenkező bizonyítását. A ki figyelemmel kisérte Faludinak eddig megemlített költeményeit, az maga is láthatja, hogy bennük már tárgyuknál fogva sem kereshetünk idegen hatást, — a latinra természetesen most nem tekintünk, — mind vagy nemzeti vagy alkalmi volta miatt szorosan kapcsolódik a mi magyar viszonyainkhoz. A többi,

*) I. m. 152. l.

ezután említendő verseinek tartalma meg majd mindég olyan, hogy úgy mondjuk, egyszerű, annyira nincs bennük olyan gondolat, mely kiemelkednék Faludi gondolatköréből, lelki világának határai közűl, hogy idegen hatást csak akkor volna szabad bennük keresni, ha positiv bizonyítékaink volnának. Látjuk majd, hogy Faludi gondolatai és leirásai kevés kivétellel mind olyan elemekből szövődnek, melyek az emberi léleknek közös tulajdonai s maga az összeszövődés is a kép-kapcsolódásnak olyan elemi törvényei szerint megy végbe, hogy megértésük kedvéért nem kell az idegen hatás föltevéséhez folyamodnunk.

Kevés kivétellel mondjuk, mert van egy-két verse, a melyekre reá merjük fogni, hogy idegen szellem termékei. Ilyen a *Clorinda* czímű, «a féltés és kiengesztelődés, az idylli ártatlanság és bizodalom», melyet Toldy Faludi legszebb énekei közé soroz:*) a pásztor-leányka szemrehányást tesz pásztorának, hogy megcsalta és más leánynyal mulatott. A pásztor azonban:

Nem ugy Clorinda:
Kivel sétáltam,
A kit imádtam,
  Nem földi kép
Hanem istenség
Nagyobb náladnál,
Szentebb náladnál,
  De nem oly szép!

A szűz Diána
Vadat kergetvén
Sokat megejtvén
  Egy kanhoz lőtt;
Aztot nyomozván
Az erdőt járta
Fel nem találta
  Én hozzám jött.

A pásztorleánykát megnyugtatja a magyarázat s újra szerelmébe fogadja a pásztort. Ilyen a *Phyllis*-hez írott is. Amor kilopja az alvó Phyllis szívét s mikor panaszkodva visszakéri tőle, Amor egy csomó szívet tesz eléje, megmondja mindegyiknek jellemző sajátságait és fölszólítja, válaszsza ki közülök a magáét. Phyllis azonban egyikben sem ismer magáéra, ekkor a dévaj Amor megszánja s mutat még egyet:

Még egy van itt, ez a furcsa
  Hamis, titkos, dévaj szív,
Ehhez nem fér senki kulcsa
  Se nem igaz, se nem hív.

Ha nem tudod, ím megmondom
  A te szíved, emeld el,
Tartsd magadnak, semmi gondom
  Mert ez senkinek sem kell.

Ez a két költemény teljesen elüt a többitől s már a tárgyával rámutat a nyugoteurópai eredetre. Clorinda és Dorinda, a két eszményi pásztor, a rokokó-kor gyermeke, nem Faludi teremtménye, hanem a franczia mesterkélt pásztor-költészet leltárából való; nevük görögös, gondolataik szintén a görög-római világban mozognak, de a beszélgetésük módja,

*) A magy. költ. tört. II: 103. l.

válogatott, udvarias, finomkodó phrasisaik rávallanak a franczia udvar körében divatozó mesterkélt, hazug formákra és tónusra. Amor és Phyllis sem magyar világból valók; a XVIII. század franczia és német költészete nagyon kedvelte a szerelem pajkos istenét, sok mindenféle tréfát fűzött a nevéhez s közöttük nem a legrosszabb éppen az, melyet Faludi is átvett, a vége legalább igen ügyes és kedves. Ezeken kívül talán a *Késztő* és *Felelő ének* refrainje s talán, de csak nagyon talán a *Cupido*-hoz czímzett dialogus vall idegen eredetre, mert az egyes rokokó-szellemű reminiscentiák (p. o. az *Erdő*-ben) nem annyira közvetetlen átvételek, mint inkább stilisztikai figurák, hozzá tartoznak a XVIII. század stílusának sajátságához. Hol találta Faludi e két vagy három költeménynek eredetijét, nem tudom megállapítani; az olasz forrást nem tartom valószinűnek, inkább francziára lehet gondolni, még pedig vagy közvetetlenül, vagy német közvetítéssel. A fölújulás korában a magyar költők, különösen Révai és Verseghy, nagy számmal írtak a Faludiéhoz hasonló verseket, kivétel nélkül német mintára; Ramler «Blumenlese»-je bő választékot nyujtott s költőink ki is aknázták e bányát: vajjon Faludi volt-e az első azok között, a kik német mintát követtek, vagy ő, francziáúl jól tudván, az eredeti kútfőre ment-e vissza? azt csak találgatással eldönteni nem lehet, azért függőben kell hagynunk. A német forrás mellett szól az, hogy mind a két költeményen érezhető a mérték lüktetése, már pedig a franczia verselés nem ismer mértéket, iambust vagy trochæust, a német azonban igen. Különben lényegileg nem változtat az eredményen, bármint dől is el a kérdés; annyit elfogadhatunk, mint nagyon valószinű föltevést, hogy e két vers valamilyen nyugoteurópai nép irodalmából került át hozzánk átdolgozás útján, még pedig igen sikerült és költői formában.

Faludi egész költészetét az említett művekkel nem merítettük ki, legkiválóbb vagy legünnepeltebb énekei még mindég magyarázatra szorulnak. Nem az alkalmi, nem is a vallásos költeményeinek köszönte és köszöni népszerűségét, hanem leíró és elmélkedő verseinek. Ezek a legközvetetlenebb költeményei, lelkének legigazibb teremtései. Igaz, hogy a költő, még a rossz is, mindég a lelkéből merít, s az a psychikai folyamat, mely valamilyen költemény keletkezésének, írásának megfelel, fővonásaiban ugyanaz, akárhonnan kapja a költő az impressiót, akár a szíve készti éneklésre, mint az igazi költőt, akár, hogy a szélső ellentétét válaszszuk, megrendelésre dolgozik: valami külső jelenség, mint inger, izgalmat támaszt az agyban, ez az izgalom érzés vagy gondolat képében kialakul s a költő mint lelke tartalmát szavakba, formába önti. A *gr. Niczky György és Batthyáni Xavéria kisasszony házassága* alkalmatosságával költ üdvözlő vers tehát épp úgy Faludi lelkének szüleménye, mint a *Forgandó szerencse.* Nem is az emel választófalat a

költészet két faja közé, hogy a költő maga fordult-e, lelki kényszerből, a tárgy felé, vagy a tárgyat úgy állították eléje, nem ez különíti el azokat a költeményeket, melyek — a mint a nyelvhasználat mondja — költői ihletből születtek, azoktól, melyeknek forrása állítólag a költő lelki világán kívül van, hanem az a *mód*, a mint az inger izgalmakat támaszt s a külső benyomásokra föléledő érzelmek, gondolatoknak száma, minősége, kapcsolatuk. Van irodalmunkban a sok megrendelésre készült költemény között nem egy, mely a megszabott tárgyról olyan lelkesen szól, annyi érzelmi meghatottságot, olyan mélyen járó elmélkedést tüntet föl, mintha a költői léleknek spontán megnyilatkozása volna — hogy csak a legkiválóbbakat említsem föl: A lélek halhatatlansága Csokonaitól és Széchenyi emlékezete Arany Jánostól. Van viszont sok ihlet-fakasztotta versünk, melyben az egyén érzelemvilága alig, vagy éppen nem nyilatkozik meg.

Az tehát az igazi költői természet, mely nemcsak fogékony az ingerek iránt, hanem bármerről is indul meg az idegfolyamat, bőven reagál az ingerekre, nyomukban érzésfolyamatok indulnak meg s az associatios pályák begyakorlottsága révén gyors és szokatlan kép-kapcsolatok újulnak föl lelkében. Az érzések gazdagsága, az emlékezeti képek nagy száma s merész összefűzésük, kiegészítésük, átalakításuk, a képzelet: ezek azon alapkövetelések, melyektől nemcsak a lírai költemények, hanem minden költeménynek hatása függ.

(Vége köv.)

Császár Elemér.

ÁSATÁSOK A RÓMAI FORUMON.

(Bemutattatott a budapesti philologiai társaság 1902. márczius hó 12-én tartott felolvasó ülésén.)

1898 deczember óta szünet nélkül dolgoznak a római forumon és környékén. A munkálatok czéljáról hivatalosan a Notizie Degli Scavi híradása a jelzett hónapban úgy nyilatkozik, hogy a megkezdett ásás és rendezés szükséges »per la conservazione ed il ristauro e dei grandiosi resti monumentali e pel riordinamento dei materiali decorativi, che in tutta l'area del Foro si trovano da lungo tempo accumulati.« E szerény bevallás még nem latszik sejtetni azt az óriási munkát, a mit tényleg végeztek és folytatnak még ma is. Az épülettöredékek rendezése, a törmelék eltávolítása valójában csak kezdete volt a tovább kutatasnak, s ma tényleg új ásatásokról beszélhetünk, a melyeknek az időközben napfényre került leletek következtében még

a czélja is más, mint az 1898 előtt több izben, legutóbb rendszeresen 1882—83-ban végzett ásatásoknak.

A Forum Romanum és a tőle elválaszthatatlan comitium megismerése volt a régebbi ásatások czélja. A czél már magában véve elég érdekes volt, hiszen egy önállóan fejlődő állam keletkezésének történetét világosította meg az a sok rommaradvány, a melyeknek ismerete nélkül épen olyan érthetetlen lett volna a római irók műveinek nagy része a római életről, mint a milyen érthetetlen teszemazt egy-egy modern franczia regény arra nézve, a ki a Páris helyrajzi viszonyait nem ismeri. Igaz, hogy ha a franczia író a Madeleinet, a Boul' Mich'-t a Champs Elyséest emlegeti, az ő olvasója előtt ismeretes dolgokat említ, de ha ma magyar író a hatvani kapuról, az újépületről, a Rondelláról ír, közel vagyunk már ahhoz az állapothoz, hogy elveszítsük a tájékozódást itthon, Budapesten. A római író a maga olvasó-közönsége előtt bizvást emlegethette a Curiát, a Castor templomát, a Rostrát, mindenki tudta, hol van; de később, mikor a forum és környéke a város közepéből kikerült, hogy úgy mondjam a mezőre, a helynevekkel együtt a tájékozás is elveszett s a római irók műveinek helyes megérthetése követelte a forum helyrajzának ismeretét.

A most folyó ásatások már túllépnek a helyrajzi kutatás keretén, sőt némileg hátrányosak a helyszinén talált maradványokra nézve. A mikor 1898 deczemberben a Sacra viának a Septimius Severus diadalíve előtt elterülő kövezetét kezdték tisztogatni és rendezni, az ókorinak képzelt kövezet alatt egy porcellánpipát, egy 1811-beli és egy 1826-beli rézpénzt találtak a bazaltpolygonok alatti kavicsrétegben. Mivel így az egész kövezet modernnek bizonyúlt, a tisztogatás fejében nagyon természetesen el kellett távolítani az egész kövezetet. S e kövezet alatt akadtak aztán olyan leletre, a mely újabb ásatásokra buzdította a rendelkező kormányt, a vezető *Boni* mérnököt s a lelkesedő olasz közönséget. Az állítólagos Sacra via kövezete alatt egy 3×4 méter területű fekete kövezetre akadtak; e fekete kövezet, niger lapis, alatt oly feliratot találtak, a mely a római köztársaság előtti időre vonatkozhatik, mindenesétre a legrégibb emléke — eddigelé — a római forumnak. E felirat nyomán (magáról a feliratról alább lesz szó) a felszinen történő rendezés és tisztogatás mellett megindult a kutatás lefelé, a forum ma ismeretes felszine alá, az egymás felett készült kövezet- és kavicsrétegek alá is, egészen az érintetlen őstalajig, pontosan megfigyelve és összegyűjtve az egyes, jól megkülönböztethető rétegek leleteit, hogy a talaj fokozatos emelkedését történelmi szempontból lehessen figyelemmel kisérni. S e kutató fúrásoknak saját czélja most már Róma alapításának földeritése. *Boni* mérnök úr, az ásatások tudós vezetője az ásatások tárgyleleteinek pontos nyilvántar-

tása mellett most arra törekszik, hogy a forum és comitium helyrajzát a külömböző korokból, mint egy könyv lapjait ismerje meg és ismertesse meg, s czéljának azt ismeri, hogy a necropolisát találja meg annak az őstelepnek, a melyből Róma lett.*) A necropolis aztán majd beszélő emléke lesz annak a népnek, a mely Rómát létrehozta s a melynek faji hozzátartozandóságát egy ép koponya kézzelfoghatóbban bizonyítja, mint minden hagyomány.

«Romulus sírja», az első római ősök holttesteinek feltalálására irányuló kutatás pedig a mai Róma lakóit egyenesen nemzeti szempontból érdekli; a kritizáló idegen könnyen abba a helyzetbe jut, hogy a tudományos vitatás helyett politikai gorombaságot kap válaszul, ha kétkedve talál szólni Romulusról és népéről, az örök város mai lakóinak is őseiről.

A mellékelt vázlaton, a mennyire ekkora méretarányban lehetséges, igyekeztem legalább a helyzetét feltüntetni az újabban talált építményeknek és maradványoknak, s a szövegben e tervrajz számaira fogok hivatkozni a tájékozás részletes megmagyarázása helyett, figyelmen kívül hagyva minden oly monumentumot, a melyre nézve a most folyó kutatás újabb eredményt nem mutat fel. Az emlékek számozása a szövegben való előfordulás szerint folyik. A fel nem említett épületek neveit részben rövidítettem: *Tab*(ularium), *Vesp*(asianus temploma), (area Deorum) *Cons*(entium), *Cl*(oaca), *Secr*(etarium) *Sen*(atus), *Ch*(alcidicum), *Tib*(erius diadalíve), *Traj*(anus dombormővei), *Cl*(oaca) *max*(ima), *F*(orum) *Caes*(aris), azonkivül *k* = kút, *v* = víztartó, *Kk* = középkori építmény.

A Forumon Nyugatról Kelet felé haladva először is a Saturnus templom (1), a Rostra (2) és a Septimius Severus diadalíve (3) közti területen ötlik szembe egy ősrégi cloaca-boltozat, a mely a Concordia temploma (4) lépcsőzetétől egészen a Vicus Jugarius (5) tengelyéig kitakarva áll, s a melynek egy mellékága keresztben átmegy a Saturnus templom lépcsőzetének alja alatt, a hol áthalad egy régibb ara vagy más sacralis emlék helyén is, a melynek anyagát a cloacába beleépítették.

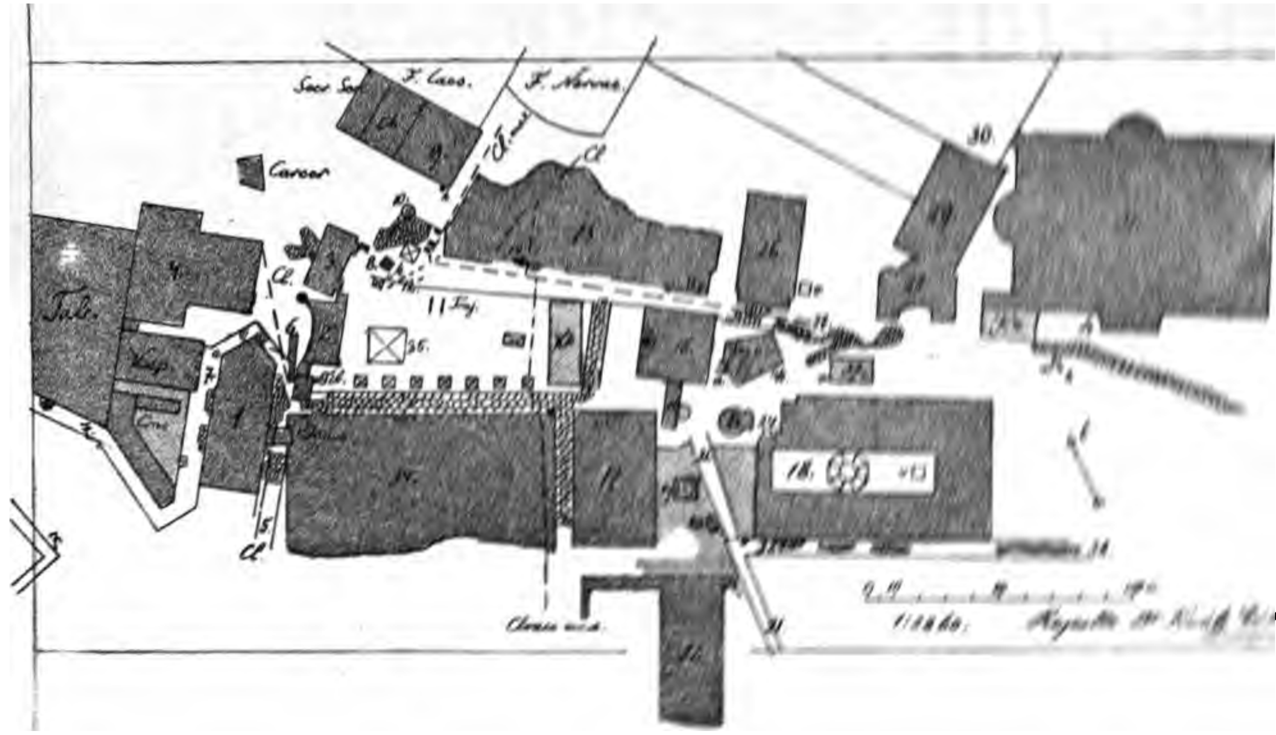
Közvetlenül e cloaca előtt egy nyolcz kis boltozatból álló épület (6) került elé, hossza 20·8 m., a boltozott üregek mélysége 1·5 és 2·15 m. közt változik, a peperinből rakott boltívek belső magassága 1·6 m., az épület felső lapos teteje az előtte levő téglapadozat felott pedig 2·3 m. magasságban áll, valamivel mélyebben, mint a mögötte

*) Azóta talált is sirokat, az elsőről l. E. Ph. K. 1902, 556. l. A kunyhóalakú urna helyes neve *urna capanna*. Az Illustrazione Italiana 1902 okt. 26.-i számában Romolo *Artioli* még három sírról ád hírt.

alig 1 m.-nyire elvonuló cloaca boltozatának teteje. Az épület falainak anyaga opus incertum tuffából, párkánya is tuffa, vakolata opus signinum, csak a boltív kövei vannak peperinből faragva. *Boni* az alacsony, kis boltozatokban felismerni véli azt a rostrumokkal ékesített emelvényt, a melyet egy Palikanus-féle érem (Cohen, Lollia 2) mutat, s így ez épületet a Cæsar-féle rostrának akarja tekinteni. Szerinte az ú. n. Rostra (2) Flavius-Trajanuskori építmény, a melynek felépítése óta ez a Cæsarkori Rostra (6) feledésbe ment volna. *Richter* azonban Boni nézete ellen alapos kifogásokat hoz fel. Maga az építmény oly közel van a mögötte levő sokkal régibb cloacához, hogy e miatt alig lehetett 2—3 m.-nél mélyebb, s így is elzárta volna a mögötte elvonuló Clivus Capitoliumot (7), viszont a boltozatokban a rostrumok megerősítésének, a párkányon pedig, noha épnek látszik, a karzat megerősítésének nyoma sincs, pedig a rostra elején volt rácsozat. De Palikanus érme sem bizonyíték, hiszen Kr. e. 45-nél régibb, Cæsar pedig a Rostrát legfeljebb 43-ban, akkor is (mint negative bizonyos) csak Cicero halála után helyezte át a Comitium széléről a Forum areájára, ez az áthelyezett Rostra pedig εἰς τὸν νῦν τόπον ἀνεχωρίσθη (Dio Cass. 43, 49), tehát nem különbözhetik a Flavius-Trajanuskori Rostrától. Ezért inkább a Schola Xanthát vagy csak a clivus substructióját hajlandó benne keresni. Maga a Rostra (2) most 3 m. magasságra emelkedik a Forum felszine felé; északi felén egy 6 m. széles toldásról, a melyet különálló basisnak tartottak, ma már bizonyos, hogy a Rostrához tartozott, a mennyiben homlokoldalán a rostrumok megerősítésére szolgáló mélyedések, a melyeket Richter már 1889-ben észrevett, most igen jól kivehetők. A toldás valószinüleg a Junius Valentinus-féle (Kr. u. 472) restaurálással egykorú.

A szomszédos diadalív, Septimius Severusé (3), a melyen az eddigi állapot szerint a Sacra via kövezetével úgyszólván egy szinvonalon lehetett átmenni, most magasan kiemelkedik a körülötte látszó felszinből, sőt nem is áll az északi utcza vonalában, oldalátjáróihoz pedig lépcsőzet vezet fel. Az ásatás alkalmával itt egy érdekes feliratot találtak, egy kövezetre vagy csatornaépítésre vonatkozó jegyzék töredékét. A jegyzék fejezeteit □ jel választja el, egyik épebb fejezete így szól: in (scal)eis (...... uniei)s ab cleivo (infi)mo (a bustei)s Galliceis ve(r)sus (ad su)mmum cleivom via (in lon)gitudinem in pedes (singu)los HS. C □. A betűk alakjáról *Boni* Kr. e. 150 tájára, *Hülsen* jelentékenyen későbbre, Sulla idejére teszi keletkezését.

A Septimius Severus diadalíve előtt volt kövezet eltávolítása közben akadtak a már említett fekete kövezetre, a Niger lapisra (8). Festusnak erre vonatkozó helye (p. 188 Th.) így szól: Niger lapis in

Carcer
F. Cass.
Cloaca max.
30.

[illegible]

[illegible]

Comitio locum funestum significat, ut ali, Romuli morti destinatum, sed non usu obv(enit, ut ibi sepeliretur, sed Fau)stulum nutri(cium ejus ibi sepultum fuisse, et Quinc)tilium avum ti(.... qui Romuli partes sequebatur,) cujus familia (dicta Quinctilia, juxta appella)tionem ejus. Mivel eszerint e Niger lapis «Romulus sírját» jelezné, a kutatást alatta is tovább folytatták, és pedig úgy, hogy maga a fekete kövezet vasgerendákkal feltámasztva in situ maradt. Így alatta 1·4 m.-nyi mélységben akadtak arra az emlékre, a melynek jelentősége a rajta levő felirat kiegészíthetetlensége miatt kérdéses. Egy ⊔⊔ formájú 3·644 m. hosszú, 2·662 m. széles tuffa talpazat került itt elé, az ⊔-forma idom két szára közt egy 0·52 m. széles, 0·725 m. hosszú (oltár-)talpazattal, s tőle Nyugatra egy most 0·48 m. magas, alól 0·773, fent 0·695 m. átmérőjű csonkakúp, ettől ismét délre egy tuffa cippus, alján 0·470—0·518 m. széles, 0·455—0·610 m. magasságban erőszakos letörést mutató csonka végződéssel. Az ⊔ alakú talpazat magyarázatáúl Dionysiusra és Horatius Cruquius-féle scholionjaira hivatkoznak. Dionysius I, 87 ezt írja: *τινὲς δὲ καὶ τὸν λέοντα τὸν λίθινον, ὃς ἔκειτο τῆς ἀγορᾶς τῆς τῶν Ῥωμαίων ἐν τῷ κρατίστῳ χωρίῳ παρὰ τοῖς ἐμβόλοις, ἐπὶ τῷ σώματι τοῦ Φαιστύλου τεθῆναί φασιν.* Horatius scholionjaiban (ad epod. 16, 13) pedig ez olvasható: Plerumque ajunt in rostris Romulum sepultum fuisse, et in memoriam hujus rei leones duos ibi fuisse, sicut hodieque in sepulcris videmus, atque inde esse ut pro rostris mortui laudarentur. E két kőoroszlán helyének kellene tekinteni a két, 2·662 m. hosszú és 1·313 illet. 1·328 m. széles szárát a talpazatnak, s így ez az ú. n. «Romulus sírja» a Faustulus sírja volna. Azonban, ha a köztük álló oltár talál is az emlék ily rendeltetésével, bajos a két oroszlánszobrot kapcsolatba hozni azzal a 0·435 m. széles talpazatrészszel, a mely a két oroszlántalpazatot összekötné. Ezért más magyarázatot keresett és talált is Studniczka, aki a német császári archæologiai intézetben Romában az 1901 ápr. 12-iki ülésen egy Thasosban 1865-ben talált domborművel (Gerhard, Denkmäler, 1867, 217. sz. CCVII. tábla) hasonlította össze e kettős talpazatot, s ez összehasonlítás alapján a földalatti istenek (*ϑεοὶ καταχϑόνιοι*) oltárának akarja tekinteni ez emléket.

Ez emlékcsoport legnevezetesebbje azonban az a letört cippus, amely e talpazat DNy-i sarkához közel áll, eredeti helyén, úgy, hogy most a megtartott Niger lapis alatt csaknem négykézláb kénytelen az ember oda bemenni és csak gyertyavilág mellett nézheti meg a rajta levő feliratot.*) Az a földréteg, a mely a mostani üreg helyét betöl-

*) Készült róla gipszmásolat is, epigraphiai tanulmányi czélra lehetséges volna megszerezni az egyetemek seminariumainak.

tötte, tele volt mindenféle töredékkel («vasi di bucchero, e greci, bronzetti, pesi di pietra e ossa di toro.... con uno strato di cenere e carbone», Notizie 1899, IV.), a melyekben *Boni*, a hamu és szén jelenlétéből következtetve annak az áldozatnak a mararadványait látja, a melyet az oltár (= Romulus sírja) és a cippus elrombolásáért a magasabb felszinű burkolat készítésekor az istenek kiengesztelésére mutattak be. A Notizie 1899 májusi füzetében a maradványokat részletesen is felsorolja *Boni:* bika-, ökör-, disznó- és kecskecsontok; edények (simpuli, infundibuli, prefericoli, olle, cantharoi, oinochoai, oroszlánfej, kétfülű skyphos), grafittós cserepek, 12 ægyptusi-phœniciai bronzszobrocska, 3 csontszobrocska, votivus terracották, üveggyöngyök, koczkák, fibulák, gyűrűk, pilum-hegy, 20 drb. aes rude (7·5—38 gr. súlyú), márvány- és cserép-dombormővek.

A feliratos cippus bustrophedon írást mutat, mélyen vésett, határozott alakú betűkkel, a melyek a formellói ú. n. Chigi-féle váza betűihez állanak legközelebb; ezekből és nyelvi adataiból korát legalább is a 6-ik évszázra kell tennünk Kr. e. A felirat a nyugati oldalon kezdődik, alulról felfelé, s végződik a déli és nyugati lapot elválasztó él helyére utólag faragott keskeny, egysoros lapon, alulról felfelé és fordítva haladó írással. Szövege a következő:

I. Nyugati oldal: (1. felfelé) QVOI HOI..... | (2. lefelé)... SAKROS ⁝ ES | (3. f.) EDSORM....

II. Északi oldal: (1. l.).... IASIAS | (2. f.) RECEI ⁝ L...... | (3. l.)... EVAM | (4. f.) QVOS ⁝ RE....

III. Keleti oldal: (1. l.).... M ⁝ KALATO | (2. f.) REM ⁝ HAP .... | (3. l.)... GIOD ⁝ IOVXMEN | (4. f.) TA ⁝ KAPIA ⁝ DOTAV....

IV. Déli oldal: (1. f.) M ⁝ I ⁝ TE ⁝ RI... | (2. l.)... M ⁝ QVOI HA | (3. f.) VELOD ⁝ NEQV... | (4. l.)... OD ⁝ IOVESTOD

V. Dny. oldal: . OIVOVIOD....

E sorrendben olvassák és magyarázzák eddigi magyarázói. *Luigi Ceci*, a római kir. egyetemen a glottologia professzora sacralis törvénynek egészíti ki (Notizie 1899, 171—200. ll.) és így magyarázza: Qui fordas consecret, consecrato sacellum versus (vel ad sacellum). Sordas (sc. qui sordas consecret, consecrato) seorsum a sacello. Idiariis (= Idibus) regi liba adferat ad rem divinam (= ad sacrificium). Quos rex per augurem calatorem induhapeat (= consecratum admittat) adagio (= carmine) (vel in sacro loco), [is] precibus auspicia capiat, dona votiva voveat. Itemque rei (sc. rei divinæ) curet nonariis (= Nonis) sibi. Qui auspicio nequam sit dolo malo, Jovi esto.Qui voto (sc. qui voto nequam sit dolo malo), sacer Jovi esto. Ugyane feliratot *Alexander Enmann* (Bull. de l'Acad. des Sciences de St. Pétersbourg, 1899, 263—74. ll.) így magyarázza: Qui hunc terminum exaraverit sacer

erit. Seorsum a populo vivet. Rem familiarem regi liceto venum dare ad Diam Deam. Quos rex venum dare vult, hos per suum kalatorem habeto et vincito si fugiunt. Jumenta capiantur, tauri statim in terram fodiantur. Reum necanto civium qui hæc volunt neque parricidæ erunt, voto justo si voveat. *Hülsen* kiegészítést és magyarázatot nem ad ugyan, de arra figyelmeztet (a német arch. intézet 1901 ápr. 12-i ülésén), hogy a függőleges sorok sorrendje nem lehet az, a mit Ceci és más magyarázók felvettek, hanem az I. és II. oldalhoz tartozik még a III. 1. és 2. sor; a III. 3. és 4. sor külön kezdés, a IV. oldal újra új kezdés, és pedig a sorok 4. 3. 2. 1. rendben olvasandók, s az V. oldal sora ismét külön olvasandó. — Kiegészítést és olvasást adtak Budapesten hozzá nem férhető folyóiratokban és kiadványokban Pais, Comparetti, O. Jozzi, Ed. Schneider, mind más-más módon. Azt hiszem, leghelyesebb az az álláspont, hogy a feliratot megfejthetetlennek kell tekintenünk, annál inkább, mivel semmi támpont sincs arra nézve, hogy milyen hosszúak voltak eredetileg a sorok; mégis nyelvészeti szempontból elég érdekességet ad a feliratnak az a nehány teljesnek látszó szó, a mely tényleg rajta van a feliraton (quoi, sacros, esed, regei, quos, kalatorem, iouxmenta, kapia, [ha] velod, iovestod), s a melyek a latin nyelv történetében a legrégibb adatok között fognak állani.

A Niger lapis (8) és a Curia (9) közt terült el a Comitium. Az ásatások azonban nem nyujtottak semmi felvilágosítást arra nézve, hogy tulajdonképen hol végződik a Forum és hol kezdődik a Comitium. Most a Niger lapis körül Észak felé középkori szabálytalan travertinburkolat van, a mely a Curiától mintegy 15 m. távolságig terjed. Itt a Curia homlokzatával párhuzamosan egy márványpárkányzat közé illesztett ólomcső vonúl végig a középkori kövezet szinvonalában, a melytől Északra a szabályos négyszögű márványlapokból álló császárkori kövezet van a felszinen, a mely közvetlenül rá van rakva a még szintén ép köztársaságkori, hasonlóan szabályos, de más tájékozású (Kelet felé 27° hajlású) négyszögű kőlapokból álló burkolatra. Érdekes megfigyelés, hogy a Curia, a császárkori kövezet és a Niger lapis tájékozása egyfelől, a köztársasági kövezeté és a Niger lapis alatti »oroszlántalpazat«-é másfelől egymásnak megfelelnek. Ez egyik bizonyítéka annak, hogy mikor Julius Cæsar a Rostrát áthelyezte és a Curia Juliát építette, még az épület homlokvonalával sem akart emlékeztetést hagyni a köztársasági hagyományoknak. A Curia (9) előtt, t. i. a S. Adriano templom Diocletianus-kori falai előtt elvonuló most már elásott modern utcza kövezete alatt 2·85 m. mélységben találták meg a Curia lépcsőzetének 4·85 m. magas nucleusát s az épület közepén a bejárat küszöbkövét is. Maga a Diocletianus-féle ajtó tudva-

levőleg a S. Giovanni in Laterano bejáratává lett VII. Sándor pápa idejében (1655—67), de oda már nem eredeti helyéről került, mert az ajtónyilás falazása a XI. évszázból való, míg a homlokzat előtt és a benn a Curiában végzett ásás alkalmával oly stuccotöredékek is kerültek napfényre, a melyek talán még a Curia Juliáról valók.

A Comitium középkori kövezetére állítva Maxentiusnak egy feliratát találták, Marti invicto patri et æternæ urbis suæ conditoribus, Kr. u. 308 ápr. 21-én állított négyszögű talpazatot, a melynek hátsó lapján a baloldalon még rajta levő collegium fabr. tign. névsorának kelte is megvan még: K. Aug. L. Aurelio Commodo T. Sextio Laterano cos. (154. aug. 1.). *Boni* azt véli, hogy a capitoliumi farkas bronzszobra állott rajta, a mely innen került a Laterano elé, ma pedig a Palazzo dei Conservatori muzeumában van. Említésre méltó még több részint feliratos, részint felirattalan basison kívül (a melyeket az ábrán ⊠ és ◪ jel tüntet fel), még egy 5·26 m. átmérőjű kerek márványpadozat maradványa (10) csaknem szemben a Curia közepével. Rendeltetéséről elágazók a vélemények. Az olaszok tribunal prætorium helyének vagy bidentalnak, sőt a Ficus ruminalis kerítésének akarják tekinteni; valószinűbbnek látszik *Hülsen* nézete, a ki az Augustus diadalíve (11) mellett levő hasonló kerek padozat hasonlósága alapján szökőkút illetve vízmedencze alapját véli felismerni benne.

Érdekesebb az a kutatás, a melylyel a comitium talaját az érintetlen őstalajig kutatta fel *Boni*; a több helyen végzett fúrások közül talán nem lesz érdektelen egynek részletesebb leírását adnom a Notizie degli Scaviban megjelent hivatalos jelentés után. A talajban 23 réteget lehetett megkülömböztetni 4·04 m. mélységig. Itt, 9·43 m.-nyire a tenger szine felett érték az első geologiai réteget. A 23 réteg rövid leírása itt következik: 1. a középkori travertin burkolat; 2. császárkori kövezet feletti rakodmány; 3. császárkori kövezet, a mely több restaurálás nyomát mutatja; 4. a császárkori kövezet alapozása; 5. áldozati maradványok; 6. köztársasági kövezet és alapozása; 7. szénnel vegyes föld; 8. sárga kavics, 22 cm. vastag réteg, ebben egy kis, meztelen férfialakot ábrázoló bronzszobrocskát találtak, a melyet felemelt kezeiben tartott peduma miatt Vertumnusnak lehet mondani; 9. régibb köztársasági kövezet tuffából, az «oroszlántalpazattal» egy felszinen; 10. fehér kavics, 16 cm.; 11. tuffa-burkolat, 9 cm.; 12. döngölt föld, 115 mm.; 13. durva homok, 25 mm.; 14. vörös tuffatörmelékből készült, simára döngölt burkolat, 8 cm.; 15. durva homok, 2 cm.; 16. homokkal kevert tuffa-törmelék, 10 cm.; 17. kavics és föld 10·5 cm.; 18. tuffa és döngölt föld, 10 cm.; 19. föld, tuffa és kavics, 125 mm.; 20. tégla- és cserép-töredékek [néhány 65×45

cm.-es téglát sikerült belőlük összeállítani, e szerint az épület itt állott és dült össze], 255 mm.; 21. döngölt föld, munitio glareatával, 25 cm.; 22. szénmaradványokkal kevert föld, 125 mm.; 23. szürkésfekete föld, kavicscsal és szénnyomokkal, 37 cm. — Kétségtelen, hogy e 23 réteg, talán a legalsó két réteg kivételével, mind szándékos feltöltésből, illetőleg a régi felett új burkolat készítése alkalmával keletkezett, s érdekes tünemény, hogy míg a Comitium a városban volt, a középkori XI. évszázbeli kövezet készítéséig mindössze 4·04 m.-rel emelkedett fel a geologiai felszin felett, míg a XI-től a XIX. évszázig a felszin emelkedése legalább kétszerese, 800 év alatt, az előző 1800—2000 éves feltelésnek. A dolog magyarázata azonban elég természetes; a XI—XII. évszáz óta a modern ásatások idejéig nem csak az esővíz mosta ide a magasabban fekvő környezet törmelékét, hanem épen a cinquecento korában a városi törmeléket és szemetet szándékosan hordták ide a mélyedések feltöltésére.

Az itt említett 5. réteggel egy szinvonalban találtak, a Niger lapistól Déire 18 szabályos négyszögű gödröt (a vázlaton 12., csak hat vonással jelölve), áldozati maradványokkal; ezek rendeltetésének magyarázatáúl két classikus helyet lehet idézni. Paulus s. v. Doliola (p. 48—49 Th.): Doliola locus in Urbe sic vocatus, quia invadentibus Gallis Senonibus Urbem sacra in eodem loco doliolis reposita fuerunt. Qua de causa in eodem loco ne despuere alicui licebat. Hasonlót ír Varro (de l. L. V. 157): Locus qui vocatur Doliola ad cluacam maxumam [e gödrök tényleg kanyarodása felett is vannak], ubi non licet despuere, a doliolis sub terra. Eorum duæ traditæ historiæ, quod alii inesse ajunt ossa cadaverum, alii Numæ Pompilii religiosa quædam post mortem ejus infossa. — Ha helyes ez az azonosítás, akkor magától elesik *Boni*nak az a hypothesise, hogy a Niger lapis alatti emlékeket és a feliratos cippust a gallusok rombolták el; ez emlékek a 9. réteg szinvonalában vannak, a «doliola» pedig az 5. rétegtől indul, az újabb köztársasági kövezet szinéből, a mely szinvonal magasságát tehát már a gallusok betörése idejében elérte a Comitium felszine. Egyúttal valószinűnek látszik az is, hogy a 6. réteget, a köztársasági kövezetet, a mely mai alakjában bizonyára nem a gallusok betörése idejéből való, azóta a szinvonal emelése nélkül átalakították a maig megmaradt állapotra, tehát a felsorolt 23 réteg tényleg nem azt bizonyítja, hogy 23 felszinváltozást kell feltennünk, hanem azt, hogy mindenesetre több, mint 23 változásnak kellett történnie a középkori burkolat lerakása előtt. Kor szerint csak az «oroszlántalpazat» felszinét (9. réteg) lehet a feliratos cippusról a VI. évszázra és a császárkori kövezetet (3. réteg) korát a Julius Cæsar utáni időre helyezni.

A Comitiumtól Keletre a Forumra torkolló Argiletum tulsó oldalán ma már jó részben kiásva szabadon áll a Basilica Aemilia (13). Röviddel az ásatásoknak 1898 végén történt megkezdése után egy Mr. *Lionel Phillips* nevű úr Lord Currie angol nagykövet útján 2400 fontot ajánlott fel az olasz kir. kormánynak, hogy a Basilica Aemilia helyén álló ú. n. Casa di Fiorit megvásárolják és telkét vonják bele a Forumon leendő ásatások körébe (Graphic, 1899, 578. l.). Lehet gondolni, hogy a nagylelkű ajándékot kész örömmel használták fel a kikötött czélra, annál inkább, mert a Forum areájának északi szélét csak e terület felkutatásával lehetett pontosan megállapítani. Hogy a jelzett házcsoport és a Via Cavour vége alatt a Basilica Aemilia maradványai vannak, az építés történeti adataiból is bizonyos volt, sőt *Hülsen* (R. Mitth. 1888, 95. 1889. 236. 1893, 281.) egy XV. évszázbeli, az Escorialban őrzött rajzon a Septimius Severus diadalíve mögött látszó dór stilusú pilléres épületben e basilicát akarja felismerni, míg *Lanciani* ugyanezt Janus-templomnak nézi. Az ásatások látszólag *Hülsen*nek adnak igazat, mivel a Janus-templomnak eddig semmi nyomát sem lehetett megállapítani.

Talán nem lesz érdektelen ez alkalommal rövid összefoglalását adni e basilica történetének; hiszen romjai ma, ha nem is a legjelentékenyebbek a Forumot környező épületmaradványok között, de mindenesetre legérdekesebbek, nemcsak azért, mert eddig ismeretlenek voltak, hanem azért is, mivel az ásatás alkalmával a legnagyobb gondot fordították arra, hogy lehetőleg épen és a maga helyén hagyjanak minden maradványt. Így a most álló falak sokszoros rombolás és átalakítás képét nyújtják a látogatónak, de igazabb képet, mintha a középkor keze nyomát eltávolították volna a megrongált ókori falakról. — A Basilica Fulvia et Aemilia építői Kr. e. 179-ben M. Fulvius Nobilior és M. Aemilius Lepidus censorok, a tabernæ novæ mögött építették, körülvéve tabernákkal, a melyeket Fulvius «vendidit in privatum» (Liv. 40, 51). P. Cornelius Scipio Nasica censor 159-ben víziórát állít fel benne, M. Aemilius Lepidus consul pedig 78-ban érczpajzsokat helyez el rajta ősei képeivel (Plin. n. h. 35, 4). Egyik denariusán (Babelon, 25. sz.) emeletes porticus látszik, M. LEPIDVS AIMILIA REF(ecta) S(enatus) C(onsulto) felirattal; e szerint restaurálta is. 54-ben fia L. Aemilius Paullus eltávolítja a tabernákat s a forumig építi a basilicát (Cæsar adta a költséget, 1500 talentumot, Plut. Cæs. 29). Erről az újraépítésről irja Cicero Atticusnak (4, 16): nihil gratius illo monumento, nihil gloriosius. Ezóta nevezik állandóan Basilica Aemilia vagy B. Paulli néven. 34-ben újra építi Paullus Aemilius (az előbbi fia) és dedikálja is. 14-ben Kr. e. leég, ekkor Augustus építteti újra, Aemilius Paullus neve alatt, phrygiai már-

ványoszlopokkal*). Tiberius alatt még Aemilius Lepidus engedélyt kér a császártól, ut basilicam Pauli, Aemilia monumenta propria pecuna firmaret ornaretque (Tac. ann. 3, 72). A VIII. évszázban Kr. u. a regioleirás még említi a basilica Paulit.

Az épület mostani állapota szerint a Forum északi utczájáról lépcsők vezetnek fel egy gyalogjáró-szerű emelkedésre, erről három lépcső a forum felől álló 16 pillérhez. E pillérsor mögött felismerhető egy 14—15 m. széles porticus, a mely mögött a 16 pillérnek megfelelőleg 6—7 m. széles, 7 m. mély tabernák sora áll, Észak felől fallal elválasztva a tulajdonképi basilicától. Ezen a falon át, a mely félvastagságig le van bontva, csak egy bejárás vezet a basilicába, a melynek főbejáratai Kelet és Nyugat felől lehettek, de még kiásva nincsenek. A basilicáról már fel lehet ismerni, hogy háromhajós volt, s a heverő oszloptöredékekből az is bizonyos, hogy oszlopcsarnoka emeletes volt. A 85 m. hosszú tabernasor és a 16 pillér helyére az V. évszázban 23 oszlop került, a melyekből kettő egészben és egy töredék még áll. Még későbbi az a vörös-fehér-zöld márványból mértani alakokkal padozott épület, a melyet a porticus keleti felébe építettek bele, talán a VI. évszázban. Itt az egyik küszöbkő alsó lapján a Fasti consulares egy töredékét találták, két hasábján a Kr. e. 380 és 331—330 évi consulok neveivel és egy Numini Deæ Viennæ ex d(ecreto) d(ecurionum) M. Nigidius Paternus IIviral(is) pon(i) cur(avit) feliratú oltárt, a mely érdekes újabb adatot nyújt a provincialis istenségek benyomulásáról Rómába. Még felemlítem, hogy a basilica alatt több cloacát is fedtek fel, a melyek az áttekintést kitakart mélységükkel meglehetősen zavarják. Mégis e csatornák megtalálása segített a Forum felől felvezető lépcsőzetre rakott 2 m. átmérőjű alapépítmény meghatározására. Ugyanis L. Mussidius Longusnak egy Kr. e. 49-beli denariusán (Babelon, 6. és 7. sz.) egy hajóalakú basis, közepén oltárral, kétfelől két szoborral és *Cloacin* felirattal ábrázolja Venus Cloacina szentélyét, a mely Livius (3, 48) szerint a tabernæ novæhez közel volt. Az éremkép, a tabernæ közelsége és az, hogy közvetlenü e basis mellett torkollik a basilica alól kijövő cloaca a cloaca maxi-

*) A S. Paolo fuori le mura középkori neve: Basilica Pauli (Apostoli). E névhasonlóság, jobban mondva azonosság adott eredetet annak a feltevésnek, hogy e phrygiai oszlopok a S. Paolóban állottak az 1823-beli tűzvészig; de ez oszlopok átmérője 1·19 m., ily átmérőjű oszlopok helye a Basilicában nem található, s egy olyan márványtöredék (pavonazzeto) sem került elő, a milyenből a S. Paolo oszlopai voltak, így az ásatás *Rossinak* és *Hülsennek* adott igazat *Lanciani* ellen, a ki a hagyományt védelmezte.

mába, valószinűvé teszik, hogy e basis (14) Venus Cloacina szentélyének maradványa.

Bajosabb megállapítani, milyen épületről vagy emlékről való az az 1·87 m. széles, 1·47 m. magas feliratos lapot alkotó három márványtömb (15-nél), a mely a basilica délkeleti sarkánál hever összedülve, de úgy, hogy felirata mégis jól olvasható: L. Cæsari Aug(u)sti f(ilio) Divi n(epoti) | principi juventu(ti)s co(n)s(uli) desig(nato | c)um esset ann(os) nat(us) XIIII Aug(usto) | Senatus. Gatti azt véli, hogy a basilica atticájáról hullottak ide, de a felirat nem vonatkozhatik a basilica Gaii et Lucii=basilica Juliára, ha a basilica Aemiliára volt alkalmazva. Ha nem későbbi korban helyezték ide, a hol aztán idővel összedült, akkor a senatus valami különös hódolása lehetett, a melynek itt eredeti helyén kellett volna kiállania a basilica átalakításait.

Az Aedes Divi Julii (16) maradványai is jelentékeny változást szenvedtek az újabb ásatás következtében. Ismeretes történeti adat, hogy ott, a hol Cæsar holttestét elégették, egy 20 lábnyi oszlopot állítottak Patri Patriæ felirattal és hogy Dolabella ez oszlopot félretétette és helyét kiköveztette. De mégis kellett az elégetés helyén oltárnak állani, mert Cæsar halála évfordulóján Augustus itt, ad aram Divo Julio extructam, öletett meg, hostiarum more, 300 perusiai foglyot (Suet. Aug. 15). A megelőző ásatásokból ismeretes volt, hogy a templom homlokoldalán eredetileg félköralakú bemélyedés volt, a melyet később eléje rakott fallal elrekesztettek. Most ez elrekesztő fal mögül kitakarították a tölteléket, s így a forum színvonalában elékerült az oltár substructiója, a mely köralakban lépcsőzettel körülvéve csaknem betölti a félkört, s a melyet nagy gonddal, deszkafedéllel védelmeznek az időjárás pusztító hatása ellen. A mit *Richter* az ædes mindkét oldaláról állít, hogy Délről is, Északról is egy-egy diadalív állott mellette (Topogr.², 93—4. ll.), az ásatások nem igazolták. A déli oldal mellett ott áll a Richtertől 1888-ban kiásott substructiója Augustus diadalívének (11), de Észak felől hasonló maradványokra nem akadtak. — Itt említem fel, a Cæsar temploma substructiójának közepére néhány fából álló kis kertet ültetett az ásatás vezetősége, hogy majdan a Passeggiata Archeologica már kész ültetvényeket is találjon.

A Forum areáján tovább kerülve az Aedes Castorishoz (17) jutunk. A mostani ásatás egészen megkerülte a templom magas alapépítményét, de a lépcsőfeljárat elrendezése nem most, hanem *Richter* 1896-ban végzett kutatásai folytán vált ismeretessé. Nem a régebbi restaurált képeken látszó széles lépcsőzet vezetett fel a pronaoshoz, hanem kétoldalt 14—14 lépcsőfok vezetett egy kis platformra, 3·66 m. magasságban a Forum areája felett, s csak itt kezdődött a széles,

szabad lépcsőzet, a cella szélességében, még 3·13 méterrel magasabbra.

Innen visszatekintve a Rostra felé, az a két oszlop tűnik fel, a melyeket a Basilica Julia előtt levő legkeletibb basisokra vissza felállítottak, egy síma és egy canellás márványoszlop. A Septimius Severus íve mögött a Vicus Jugarius felé vonuló cloaca boltozata húzódik végig, míg a Severus ívétől jobbra kifeszített sátor ponyvája jelzi távolból is a naptól és esőtől féltve óvott Niger lapist és Olaszország féltett kincsét, «Romulus sírját» ......

Castor temploma (17) és az Atrium Vestæ (18) között a S. Maria Liberatrice temploma sokáig útjában volt az ásatásoknak. Most ezt is lebontották, s helyén érdekes és bonyolúlt épület-tömkeleg áll előttünk, a melyből történelmi és topographiai szempontból legérdekesebb Juturna tava (19) és szentélye (20). Tudvalevő, hogy Juturna forrása eredetileg egy a Numicius folyó mellett levő forrás neve volt «de hoc autem fonte Romam ad omnia sacrificia aqua afferri consueverat, ... quæ laborantes juvare consuevit (Serv. Aen. XII, 139); magát a Juturna nevet is Varro (de l. L. V, 10) a *juvare* igétől származtatja. A római *lacus* és *fons Juturnae* ettől a Numicius parti forrástól kapta a nevét. Az is ismeretes történelmi adat, hogy Kr. e. 496-ban a Regillus tavánál kivívott győzelem napján e forrásnál jelentek meg a Dioscurusok és adták hírül a rómaiaknak a győzelmet. Úgy látszik, hogy eredetileg a forrás körül egy kis tócsa lehetett, a melyet később szabályoztak, s mikor a köztársaság végéig a talaj már mintegy 4 méternyit emelkedett, a tócsát befoglaló falazásból a végén a talajba mélyített medencze lett, s a víz kimerítése czéljából készült az a puteal, a melyen át kényelmesebben meríthették a vizet, mint a medenczéből. Most, hogy a puteal és lacus ismeretessé vált, a Forma Urbis egy töredékén is fel lehet ismerni a lacust a két forrással és mellette lépcsőzettel.

A négyszögű lacus méretei 5·13×5·04 m., mélysége 2·12 m.; közepén egy 1·78 m. magas, 2·92 m. hosszú, 1·94 m. széles talpazat emelkedik. E talpazaton állhatott az a márvány ara, a melyet a medenczében találtak, négy oldalán elől Castor és Pollux, hátul Diana Lucifera, jobbról Leda, széltől duzzadó himationnal, balról sceptrumot és fulment tartó Juppiter van ábrázolva. Úgy ez a talpazat, mint maga a lacus tuffából épült opus reticulatum, lunai márványnyal burkolva, a mely alatt még régibb tuffaburkolat is felismerhető. Két forrás van benne, a melyek kitisztítás után 1·11 m. mélységig megtöltötték a meglehetősen ép állapotban levő medenczét. Innen még meglevő csövek vezették a vizet a tőle Délre kereken 14 m. távolságban levő puteal kútjába, a melynek mélysége a kávától mérve

3·8 m., s benne a víz a lacussal egyensúlyban 1·25 m.-nyire emelkedik; oldalai 0·3 m. sugarú, nyolczszögű prizma alakjában vannak kifalazva. A márványputeal oldalán és párkányán is feliratot visel; oldalán ez olvasható: M. BARBATIUS POLLIO AED(ilis) CUR(ulis) JUTURNAI SACRUM REST(ituit) PUTEAL, párkányán ugyanez ismétlődik az utolsó szó kivételével. Ez a puteal egy kis, belül 1·84 m. széles, 1·92 m. mély, belül symmetrikus, kivül szabálytalanúl falazott két oszlopos ædicula előtt áll, a melynek fehér márványburkolatából csak töredékek maradtak, benne hevert a bejárat mestergerendájára alkalmazott egykor bronzbetűs feliratnak (IVTuRNai Sacrum) nehány töredéke is, csak a márványküszöb maradt meg helyén. Az ædiculával szemben felirattalan oltár áll, homlokoldalán egy férfi és egy női alakkal; a férfi sisakkal, pajzszsal, lándzsával van felfegyverkezve, a nő jobbját nyújtja feléje: Juturna és Turnus ábrázolása. Az ara két oldalán præfericulum és patera van kifaragva. Úgy ez oltár, mint az ædicula mostani alakja a Kr. u. II—III. évszázból való. Az ædicula alatt levő boltozatok és egy darab fal a homlokzata alatt I. évszázbeli reticulatum építmény maradványai; ugyanez időből való lehet a puteal is. A rajta említett M. Barbatius Pollio neve eddig ismeretlen (v. ö. Pauly-Wissowa III. 2.); azonban e család egyik tagját már Cicero ismerte és említi az Antonius párthívei sorában, Barba Cassius mellett. A 13. Philippica 3. §-ában írja ezt Cicero: addite illa naufragia Cæsaris amicorum Barbas Cassios, Barbatios Polliones.*)

A mostani kutatások talán túlzott pontosságáról tanúskodik az az egynehány vizsgálat, a melyet a Juturna forrására nézve végeztek, s a melyeket itt röviden felemlítek. A forrás vízbősége napi 21·487 m.^{3}, hőfoka 12·06° Cels., a víz fajsúlya 1·00028—1·00057. Chemiai összetételét a R. Scuola d'applicazione degli ingegneri és a Sanità pubblica vegyészei vizsgálták; főeredménye, hogy bőven találtak benne salétromsavat, chlorumot**), organikus maradványokat, sőt ammoniacumot

*) Az eddigi kiadások Barbatios és Polliones közé vesszőt tesznek, és Barbatiusban M. Barbatius Philippust értik, Polliones alatt pedig egy csak itt említett, máskülömben ismeretlen személyre gondolnak. A puteal Juturnæ felirata szerint, azt hiszem, e vesszőt ki kell hagynunk, annál inkább, mert mellette Barba Cassius is két névvel van megnevezve. Ez az itt említett Barbatius Pollio valószínűleg más személy, mint a puteal restaurálója, ha ugyan a puteal nem származik a Kr. e. I. évszáz közepéről, a mit a felirat betűinek gondos megvizsgálásával lehetne kideríteni. Akkor talán M. Barbatius Pollio ædilis curulis és M. Barb. Philippus prætor designatus (Ulpianus Dig. I, 14, 3.) egy személy.

**) Nem *chlor*, hanem *chlorum* az elementum neve, lásd dr. *Apáthy István* szerkesztői megjegyzéseit a chemiai műszavakról, Orvos-természettudományi Értesítő 1900, 101—123. ll.

is, s így le kell mondani arról, hogy Juturna forrásának vizét újra élvezzük. Eredetileg természetesen nem volt a víz ily élvezhetetlen összetételű, hanem az ásatások tanuságot tettek arról, hogy mennyi mindenféle szenny gyült össze a forrás környékén, sőt egy 2 méteres «guano nero» rétegből arra kell egyenesen következtetnünk, hogy a putealt latrinának is használták.

A Juturna sacellumával kapcsolatos épületcsoport egy része substructióúl szolgált a Palatinusra vezető lejtős, lépcsős útnak (21); a helyiségek közül leletek dolgában legérdekesebb volt egyik négyszögű márványpadozatú, keleti falán nagy fülkével épített terem, a melyben több szobortöredék hevert, és pedig Aesculapius szobra, az epidaurusi kigyó szobrának feje, egy archaikus Apollo-szobor, Juppiter Serapis, egy lovasszobor töredékei (a Dioscurusoké) és egy ülő nőt ábrázoló szobor. Mind ez emlékek, a lacusban talált oltárral együtt mind oly istenségeket ábrázolnak, a melyeknek jelenléte a segítő, gyógyító Juturna sacellumának közelében természetesnek tűnhetik fel. Épen az epidaurusi kigyó szobra arra látszik mutatni, hogy az Epidaurusban szokásos incubatio (v. ö. Láng Nándor czikkét Epidaurusról e folyóiratban, 1902, 682. s kk. 777. s kk. ll.) itt is divatba jött s talán a helyiségek egy része eczélra volt rendeltetve. — Egy itt talált feliratból *Boni* azt következteti, hogy a Kr. u. III. IV. évszázban itt volt *a statio aquarum*. Igen kézzelfogható a *Lanciani* ellenvetése, hogy e kis hely oly nagy város vízvezetéki igazgatóságának okvetetlenül szűk volt; itt legfeljebb a stationak egy kirendeltsége lehetett.

A Juturna-féle emlékektől Délre, a S. Maria Liberatrice helyén is nevezetes épületet ástak fel, egy legkésőbb I. Paulus pápa idejéből (757—67) származó keresztény basilica ez, Sancta Maria Antiqua (22), a melynek leírása azonban feladatunkon kívül esik.

Az Aedes (23) és Atrium Vestæ (18) ismeretes maradványainak alapos kitisztogatása is egynehány érdekes dolog megismerésére vezetett. Az eredeti tervezés szerint az Aedest restaurálni akarta Bacelli akkori kultuszminiszter, de utódja e tervről, legalább egyelőre, szerencsére lemondott. Azonban azt a kis ædiculát (24), a mely az Atrium külső falához ragasztva áll, restaurálták már, t. i. ott megtalált egyik travertinoszlopát felállították, a másik helyébe téglából rakott pillér épült, s ez egyenetlenséget ráfuttatott folyondárral egyenlítették ki.

Az Aedes alapzatának tisztogatásánál ráakadtak az alapkör közepét elfoglaló négyszögletes favissára, a mely a mostani állapotában Septimius Severus idejéből származó nucleusban van üresen hagyva. A 15·05 m. ámérőjű alapfalazáson a körfal 14·80 m. átmérőjű, ezt 50 római lábnak tekintve, a római láb hosszát 0·295 m.-nek találjuk, *Hultsch* 0·29574 m. eredményt adó metrologiai vizsgálódásaival össze-

hangzásban. Itt említem fel, hogy *Dressel* a Zeitschrift für Numismatik 1899 évi folyamának 20. skk. lapjain Augustus két érme (Cohen 250.251.) alapján, az érmeken ábrázolt kerek templomot Vesta templomának tekintvén a templom történetét kiegészíti egy Augustus-féle reconstructio beigtatásával. A czikket nem láttam.

Az Atrium Vestæben főleg az épület alatt levő bonyolult cloacarendszer kitisztítását és felkutatását végezték. A kutatás eredményéről összefoglaló alaprajz még nem jelent meg. Érdekes részlet, hogy egy helyen a beomlott cloaca boltozatát egy III. évszázbeli virgo Vestalis szoborral helyettesítették. Nagyértékű az a 397 darab aranypénzből álló lelet, a melyet egyik cloacában találtak, s a melyben II. Constantiustól Leoig (323—474) terjedő érmek vannak, köztük Anthemiusnak 334 drb. egyenlő és újdonatúj aranya, a melyeknek átlagos súlya 4·48 gr., a miből a libra súlya feltűnően kicsinynek jön ki, 322·56 grammnak.

A Regiára (25) vonatkozólag a mostani kutatások döntötték el végleg a bejárat fekvésének kérdését. A keleti oldalon levő ajtó előtt ugyanis 4 m.-nyire nagyobb kapu maradványai vannak s előttük két lépcső. Az épület délnyugati sarokhelyiségében volt Marsnak 2 m. átmérőjű kerek sacrariuma; Észak felőli szobái közül egyikben két kút, egyik 14·13 m. mély, egy másik szobában egy 4·36 m. mély, felül 1·20, alul 3.02 m. átmérőjű gödör, tholus van. Úgy e tholus, mint a kútak sacralis czélnak szolgálhattak Mars sacrariumával együtt, a mely úgy látszik a szent lándzsának őrzésére szolgált. A belső helyiségek császárkori padozata alatt megtalálták a köztársasági tuffaburkolatot is, az Atrium Vestæ felől pedig nehány, a Regia déli falával párhuzamos falmaradványt, a melyek talán a Regia régibb állapotának maradványai. E falak mellett is találtak egy tuffával kifalazott 5 m. mély kútat, a melybe 14 levezető létrafok is bele van építve s fenekén a forrás újra ad vizet. Érdekes, hogy a Regia kútjainak fenekén is megtalálták azt a szén és hamurétegre rakott finom kavicsot, a mely a Niger lapis mellett levő kút fenekét is borította, s a melyet a Tiberis túlsó partjáról szállítottak volt ide, hogy a rajta átszűrődő víz hűsebb és tisztább legyen.

A Regia nyugati falánál egy trapezoid alaprajzú helyiség (25*a*) volt, ennek bejáratánál egy . . . *ores pontificum et flaminum* feliratos párkány került elé. Ezt egyesítették egy 1546-ban talált töredékkel: (in) *honorem domus Augustae kalat* | *ores pont. et flam.*, s az épületben így a schola kalatorum pont. et flam. maradványa ismerhető fel. Bizonyságot szolgáltat e felirat azzal, hogy 1546-ban talált fele a fasti Capitolinivel egy helyről való, arra is, hogy a fasti consulares és triumphales tényleg a Regiára voltak alkalmazva. Újabb töredékei e

egyzéknek itt nem kerültek elé, hanem a fasti augurales egy töredékét találták itten.

A mikor a Regia (25) és Antoninus és Faustina temploma (26) között a Sacra via eredeti felszinéig leástak, az utóbbi templom lépcsőzetéről kitünt, hogy eddig ismert felszín alatt még három lépcsőfoka volt, s hogy felső öt lépcsőfokának közepén nagy négyszögű oltár állott.

Az innen Kelet felé keresett Fornix Fabianusnak is megtalálta *Boni* nyomait (27-nél). Északi pillérének helye a kövezet között felismerhető, a délinek pedig nehány travertintöredéke hevert itt, s a kövezetnek itt 4·58 m. szélessége valószinűleg a fornix belső szélességét mutatja.

A következő épületcsoport Templum Romuli (28) és Templum Sacræ Urbis (29): az ezek és a Basilica Constantiniana között volt utczát is leásták az ókori kövezetig s most jól kivehető, hogy a Basilica északi sarkán rézsút átvágó boltozat ez utcza folytatásában épült, hogy a Forum Pacis (Vespasiani) mögött a közlekedés a Forum felé lehetséges legyen. A Forum Pacisnak (30) a Templum Sacræ Urbis hátsó fala mögötti részét is felásták, főleg abban a reményben, hogy az e falra illesztett Forma Urbis még esetleg ott heverő töredékeit megtalálhassák. A Forum Pacis kövezete (geometriai alakok színes márványból) e helyen elég ép állapotban maradt ugyan meg, de újabb töredékeket nem találtak a fal tövében volt föld és törmelékrétegben. Azonban más helyen kétségtelen bizonyítéka került elé annak, hogy e Forma Urbis töredékei sem kerülték el a Forum emlékeinek közös sorsát. Fentebb említettem, hogy az Atrium Vestæben egy beomlott cloacaboltozatot Vestalisszoborral fedtek be, a Tiberius diadalíve maradványai között pedig ugyanerre a czélra a Forma Urbis egy töredékét használták fel, a mely a (th)ERMAE (Agrip)PAE feliratot is mutatja.

A Basilica Constantiniana (31) délnyugati homlokzata előtt a Nova Via (32) vonaláig terjedő terület, úgy, a mint a felásás utáni állapotában látja az ember, egymást össze-vissza keresztező, legalább is négyféle tájékozású (a mellékelt vázlaton fel sem tüntetett) falmaradványokkal van tele, a melyek mibenlétének tisztázása csak pontos mérnöki felvétel után képzelhető. Akkor is kérdés, hogy az e helyről név szerint ismert házakat (mint Tullus Hostiliusét, a Valeriusokét, Ancus Martiusét, P. Scipio Nasicáét, Octaviusét s az ennek helyére épült M. Aemilius Scaurusét) és a horrea piperataria és horrea Vespasiani külömböző korban, külömböző színvonalban és külömböző tájékozással épült falait tisztán megkülömböztetni és felismerni lehetséges lesz-e. Egy dolog látható csak már most is tisztán, a Sacra Via

vonala, a mely $^1/_{10}$ lejtéssel száll le Titus íve (33) irányából a Forni Fabianus felé. A kövezet ép, mind a két széle határozottan, ép vonalban maradt meg, bár ráépített falak néhány helyen keresztezik.

Az ásatásokkal kapcsolatban készült el a Forum első igazán pontos mérnöki felvétele is, a melyet 1900 juniusában *Reina* professzor, *Revessi*, *Ciappi*, *Chiera*, *Faniconi* és *Zino* assistensek a R. Scuola d'applicazione degli ingegneri di Roma 46 növendékének segítségével a Tabulariumtól az Amphitheatrum Flaviumig készítettek. E térképnek a Notizie degli Scaviban megjelent kisebbített kőnyomatú kiadását használtam fel úgy az itt adott vázlat, mint a philologiai társaság elől jelzett ülésén bemutatott 1 : 400 arányú tervrajz készítéséhez, utóbbinál még *Richter*, *Schneider*, *Kiepert-Hülsen*, *Thédenat*, *Reber* és *Gsell-Fels* térképein és tervrajzain levő részletesebb adatok és restaurálások valamint a Notizie részletesebb rajzainak figyelembe vételével. Ez 1 : 400 arányú rajz 1 : 1666 arányra kisebbítve az Ókori Lexikon *Roma* czikkének lesz melléklete.

A pontos felvétellel együtt pontos magasságmérések is történtek; ezek közül nehányat itt említek fel: Aedes Concordiæ (4) cellapadozata 24·394 m., Aedes Saturni (1) pronaosának padozata 25·437 m., a Clivus Capitolinus (7) Saturnus temploma előtt 16·202 m., Basilica Julia (34) padozata 14·981 m., Basilica Aemilia (13) padozata 14·115 m., Venus Cloacina (14) nucleusának teteje 12·735 m., Niger lapis (8) 13·195 m., Phocas oszlopa (35) talpazatának teteje 18·661 m., Aedes Castoris (17) alsó párkánya 13·786 m., Aedicula Vestæ (24) talpa 15·818 m., a Forum Pacis (30) kövezete 17·845 m., a Sacra Via kövezete a Basilica Constantiniana (31) nyugati sarkánál 17·357 m., Arcus Titi (33) átjáró kövezete 30·417 m., ugyanennél az attica párkánya 45·14 m., Templum Veneris et Romæ (36) márványpadozata 33·896 m., a Basilica Constantiniana (31) délnyugati bejárata előtt álló porphyroszlop talpa 26·224 m., a középső boltozat belső magassága 50·97 m., a boltozat teteje 53·89 m.

Befejezésül megemlítem, hogy a pontos mérnöki felvétel szerencsés kiegészítése az a fényképsorozat, a melyet az olasz Genio Militare parancsnokának, *De La Penne* vezérőrnagynak rendelkezése szerint e czélra kirendelt katonai léghajóból, 300—500 m. magasságból készítettek a Tabularium-Amphitheatrum Flavium közéről *Boni*, capitano *Moris* és tenente *Rodinger*.

A mostanig végzett kutatásokról az elmondottakban igyekeztem, a mennyire lehetséges, képet adni arról a féltékeny gondról is, a melylyel a kutatások folynak. A milliméterig vitt pontossága a méréseknek, a legjelentéktelenebbnek feltünő töredékek gondos megőrzése az Aedes Romuliban (28) rögtönzött régiségraktárban és egy vele

részút szemben fekvő boltozatos építményben (37), a becsesebb leletek múzeumában, örvendetes jele annak a buzgalomnak, a melylyel *Boni* mérnök úr az ásatásokat vezeti. Az ásatások azonkívül elégtételt adtak a megelőző idők topographusainak is. A most talált építmények közül azoknak a helye, a melyek az irodalomból ismeretesek lehettek, úgy szólván pár méternyi külömbséggel meg volt már állapítva, csak egy épületre nézve hozott csalódást a munka, Janusnak arra a templomára nézve, a melyet az Argiletum táján kerestek. Ennek semminemű nyoma nem maradt fenn.

A Forum külső képe ez ásatással azonban inkább vesztett, mint nyert. 1898 előtt a föld felett látható maradványok körülbelül oly képét adták a Forumnak, hogy a Kr. u. III. évszáz vége felé egyszerre állott épületek maradványait látta az ember, s a fantáziának könnyebb volt beletalálnia magát a «Forum hangulatába». Ma ez a hangulat már elveszett. A Septimius Severus diadalívének fő átjárója csaknem emeletmagasságban áll, közvetlenül mögötte ősrégi cloaca-boltozat húzódik végig, kiemelkedve a talajból; a császárkori Niger lapis mellett a gallus-pusztításra vonatkozó Doliola üregei, a Diocletianus-féle Curia előtt a köztársasági és középkori kövezet egymás mellett, másfelől a Juturna szentélye mögött feltünő VIII. évszázbeli keresztény basilica, s a Sacra via kövezete felett néhány méter magasságban kezdődő lépcsőzete Constantinus basilicájának, szóval olyan építmények közelsége, a melyek sohasem állottak egyszerre egymás mellett, teljesen megrontja a Forumnak mint látványosságnak a képét. A mi szempontunkból sem *szép* ez az állapot, de mindenek felett *érdekes és tanulságos*, s ha a kutatások eredményeképen a Forumnak és környékének topographiai történetét sikerül összeállítani, bőséges kárpótlást nyer a tudomány azért, a mit a turisztika elvesztett.

FINÁLY GÁBOR.

EGY NÉMET IRÓ AZ EMBER TRAGÉDIÁJÁ-RÓL.

Zabelnek, a berlini Nationalzeitung kritikusának színi tudósításai, melyek 1898-ban könyvalakban összegyűjtve jelentek meg, annak idején méltó elismerésben részesültek. Ezuttal az irodalmi elismerés és a közönség pártolása karöltve haladván, ma 2-ik kiadásban fekszik előttünk e gyűjtemény. (Zur modernen Dramaturgie. Studien und Kritiken über das ausländische Theater; von Eugen Zabel. Zweite Auflage 1903 Olden-

burg und Leipzig. 8-r. 454 l.) A hirlapi kritikák ilyen gyűjteményes kiadása nem tartozik ma már Németországban és Ausztriában a ritkaságok közé, mint azt, hogy csak egy párat említsünk, Müller-Guttenbrunntól a Dramaturgische Gänge és a Zwischen zwei Theaterfeldzügen; Dr. R. Hameltől a Hannoversche Dramaturgie, H. Bahrtól a Wiener Theater igazolják. Az a dicsőség azonban csak kevésnek jut ki osztályrészül, hogy a 2-ik kiadást is megérje s nem tulzunk azt állítván, hogy a 2-ik kiadás a dolgozatok értékes voltának általánosabb elismerését jelenti. Tényleg Zabel kritikáiban — javarészt — az erős itélőképesség az előadás elevenségével együttesen föllelhető s dolgozatait a napi sajtó múló reportertermékei fölé helyezi. Zabelnek Russische Litteraturbilder czímű műve is a mellett szól, hogy ő nem tartozik azon journalista-írók közé, kik a minden áron való szellemeskedés és könnyedén csergedező előadás olcsó hatásai kedvéért még a hamisítástól se irtóznak. És ha mindezt tekintetbe veszszük, csak annál kellemetlenebbül érinthet minket magyarokul mindaz, a mit gyűjteményének ily czímű czikkében: *Die Tragödie des Menschen von Madách* (212—216. l.) elmond.

Úgy látszik, Madách darabját először Bécsben látta 1892-ben, midőn az osztrák színészeti kiállítás alkalmával a Rotundában fölállított színpadon a hamburgi Stadttheater művészei előadták. A reája gyakorolt hatásról így számol be: «A változások nagyobb részt nyílt színen folytak le; az ének- és zenekar hangulatot keltő kiséretül szolgáltak s a hallgatók a dráma menetét azzal az élvezettel követték, melyet egy stereoskopba való betekintés nyujt, midőn annak szekrényébe az egyik képet a másik után dugdossák be» (!!!). Erről az előadásról többet nem mond. Annál bővebb beszédű, midőn a berlini Lessing-Theaterbeli előadásról kell szólania. Abban az egy tekintetben pártjára kell állanunk, hogy az előadást megelőző izetlen reclámot megróvja, de túl lő a czélon, midőn azt mondja, hogy ezzel a dologgal oly jelentőséget akartak tulajdonítani a drámának, melylyel éppen nem bír. Ennek aztán — szerinte — az volt a következménye, hogy a közönség téves fogalmakkal bírt magáról a dolog lényegéről s a csalódás egy neme elkerülhetetlen volt. A költeményben — szerinte — úgy se találunk oly helyeket, melyek az egésznek megértését megnehezítenék, mert «jeder Tertianer muss den Sinn der historischen Bilder, die darin aneinander gereiht werden (!) — írja satiricus szellemeskedéssel — und ihren Zusammenhang sofort begreifen». Szó sincs tehát arról, hogy nehezen érthető volna, inkább laposnak, phrasisosnak meri mondani; mert a szerző még kisérletet se tesz arra, hogy az emberiség fejlődése menetébe vagy a szereplők lelki életébe mélyebben betekintsen. «Das Ganze ist ein Ausstattungsstück in Versen; eine ‚Reise um die Welt' aus dem Räumlichen in's Zeitliche übertragen, nur wegen des fehlenden Humors lange nicht so unterhaltend wie das

bekannte Stück von Jules Verne. In ihm treten doch wirkliche Menschen auf, mit denen wir mitfühlen, über die wir lachen können. In der Tragödie des Menschen wirken lauter Abstractionen mit (!), die trotz ihrer bedeutenden Worte stellenweise recht langweilig sind . . .».

Valóban ez olcsó szellemeskedésből nem ismerünk rá az okosan és komolyan is írni tudó Zabelre. De hogy csupa abstractiót lát az Ember tragédiája alakjaiban, az ha itélőképességének helyességébe vetett hitünket meg is ingatja, mi mégis hajlandók vagyunk e nagyon furcsa véleményt annak tulajdonítani, hogy Madách művét valami nagyon gyatra színpadra alkalmazásban láthatta, hol a fősúly a kiállítás fényes külsőségein nyugodott. Erre vall azon mondása, midőn a Madách-fordításokról megemlékezve ezt írja: «von denen wir ein halbes Dutzend oder noch mehr (!!) besitzen». Ez a tájékozás csak onnan eredhet, hogy e fordítások közül tán egyet sem olvasott. A német irodalom hat fordítást ismer, a Dietze Sándorét (Pest 1865), Siebenlist Józsefét (Pressburg-Leipzig 1886), Lechner Gyuláét (1888 Reclam), Sponer Andorét (Leipzig 1891), Planer Jenőét (Halle a. d. S. 1891) és Dóczi Lajosét (Stuttgart 1893). A Fischer-féle fordítás (1886-ból) nem egyéb a Paulay-féle átdolgozás önkényes, értelmetlen átültetésénél. Ha az «oder noch mehr» nem akar lenézést jelenteni, akkor csak még jobban megerősödünk hitünkben, hogy Zabel a színpadi gyatra szövegnél egyebet nem ismert.

Az eredetiség kérdésében is olyan véleményt koczkáztat Zabel, mely megint csak arra vall, hogy hallás és nem komoly olvasás után mond véleményt. «In der ‚Tragödie des Menschen' begegnen wir beständig (!) solchen Situationen, welche Goethe's gewaltige Dichtung unsterblich gemacht haben, vor allem das Vorspiel im Himmel, das als direkte Entlehnung (!) aufzufassen ist. Aber auch der Wagner des zweiten Fausttheils . . . . kehrt bei Madách in der Gestalt eines Gelehrten wieder, dem bei dem Versuch, Lebendiges zu erschaffen, das Gefäss springt, worauf der Erdgeist sich ihm offenbart. *Ebenso ist die ganze Denk- und Empfindungsweise auf eine Nachahmung Goethe's zurückzuführen* (!!!)». Hogy ezt a fölületes véleményadást a komolyabb bemélyedés látszatával megtámogassa, így folytatja lesujtó kritikáját: «Selbst in den Übersetzungen, von denen wir ein halbes Dutzend oder noch mehr besitzen (!!!), *ist die Analogie so stark, dass wir viele Verse als gute Bekannte begrüssen, weil sie schon längst dem Citatenschatz des deutschen Volkes angehören*» (!!!). Tehát először csak hallotta az «Analogiákat», de később (ezt csak el akarja hitetni) olvasás útján is meggyőződött jó hallásáról, mert «Ludwig Doczi, der liebenswürdige Verfasser des Lustspiels hat wenn *nicht die getreueste* [és mégis hisz az analogiákban!!], so doch jedenfalls die formgewandteste Übersetzung der ungarischen Dichtung geliefert . . .». Már most ha maga is elismeri (mások be is bizonyítot-

ták), hogy a Dóczi-féle fordítás nem a leghívebb, minő alapra fekteti állítását, hogy Madách gondolatokért valósággal betörőként járt Goethénél? Zabel nem tud magyarúl, olvasni *talán* csak a nem hű Dóczi-féle fordítást olvasta és mégis olyan vádat emel Madách ellen, melylyel nagy conceptiójú drámáját a legsilányabb utánzások sorába juttatja. Valóban szeretnők, ha Zabel megjelölné mindama gondolatokat, melyeket Madách Goethe Faustjából vett át. A magyar irodalom nem zárkózott el e kérdés tisztázásától. Morvay Gy. 75 párhuzamos helyet állított össze művében (Magyarázó tanulmány az Ember tragédiájához, Nbánya 1897, 86–100. l.), de ezek közt nincs 10, mely közelebbi rokonságot mutatna és egyetlen egy se, melynek alapján a plágium vádjával lehetne illetni Madáchot. Azt elmondhatjuk, hogy Faust is, de Kain és az Elveszett paradicsom is megihlették Madáchot, a minthogy még a legnagyobbak se tagadhatják el, hogy elődjeik semmi hatással ne lettek volna rájok, de hogy szolgai másolója lett volna Faustnak s Madách nem egyéb analogiákban utazó fölfújt, reclám-izű nagyságnál, ezt csak olyan kritikusa állíthatja, a ki első hallásra, a színpadra szánt szövegkivonatok után indul, de a drámának hű fordítását sohase olvasta el. Csak egy ilyen kritikusa nem láthat Ádámban egyebet — kiváncsi embernél, a ki a komédia keretén belül csak komédiát játszik; a kire érdemes ráczitálni a Minna von Barnhelm korcsmárosának azt a józan mondását: «So umständlich träumt man nicht». Az ide vonatkozó helyet szószerint kiírjuk, hogy a fölületes kritika egyik legfölületesebb helyét eredetiben is bemutassuk. «Adam, der bei Madách von lauter Dingen spricht, von denen er in seinem paradiesischen Urzustande unmöglich etwas wissen kann (!!), entwickelt eine *unheimliche Neugierde* (!) zu erfahren, was aus dem Menschengeschlecht, dessen Vater er zu sein bestimmt ist, eigentlich werden soll. Nachdem er von dem Stamm der Erkenntniss gegessen hat und in den Armen seiner Eva in einen tiefen Schlaf versunken ist, erfüllt Lucifer sein Verlangen, indem er ihn die kommenden Leiden durchleben und sich in die grossen Helden der Geschichte verwandeln lässt. Der Inhalt dieser Träume ist das Stück, das wir auf der Bühne sehen, eine *Komödie in der Komödie* mit fortwährendem Dekorations- und Kostümwechsel, mit Sensationseffekten, Gruppirungen und Musik, wobei der Dichter an den Goetheischen Theaterdirektor gedacht und mit ihm gesagt hat: ‚Wer Vieles bringt, wird Manchem Etwas bringen'. In diesem Fall dürfte aber weniger doch mehr gewesen sein . . .». Ilyen gyermekes kifogások hallása után már nem fogunk azon csodálkozni, ha Zabel összefoglaló végszavaiban olyasmire akadunk, mi születlenség dolgában eleddig egyedül áll a külföld Madách-kritikájában: «Die ‚Tragödie des Menschen' *ist genau das was die Franzosen eine pièce à tiroirs* (sic) *nennen* (!!!) ein Schubladenstück, *ein Werk ohne*

eigentlichen Zusammenhang (!!!), bei dem die Schauspieler von der Bühne sofort in die Garderobe laufen müssen, um sich eine neue Perrücke aufzusetzen oder ein neues Kostüm überzuwerfen. *Von einer künstlerischen Aufgabe kann dabei unmöglich die Rede sein, denn Nichts entwickelt sich, Alles bleibt blosse Phrase, zu welcher der Theaterschneider und Dekorationsmaler den nöthigen Aufputz liefern* . . .».

Zabel vagy nem tudja, hogy mi a lényege a «pièce à tiroir»-nak — a mit nem tételezünk fel róla — és így rossz szándék nélkül süllyeszti Ádámot a vígjátékok és komédiák átöltözködő bohóczává s az Ember tragédiáját összefüggés nélküli kontármunkává; vagy tudja ezt és akkor olyan véleményt nyilvánít, mely teljesen érthetetlen, ha tudjuk, hogy a német irodalomban nem egész 30 év alatt öt fordítása jelent meg s ezek közül a Dócziénak nagy olvasóközönsége is van; de teljes ellentétben áll azon véleményekkel is, melyeket egy modern német kritikusnak is ismernie kell, a ki előtt tán szintén nem megvetendő tekintélyek egy Vischer Th., egy Heyse, egy Wilbrandt, egy Freytag, egy Scherr J., hogy csak a legkiválóbbjait említsük azoknak, kik az Ember tragédiáját jóval többnek merték tartani holmi pièce à tiroirnál!

Az egész kritikában legföljebb egy körülmény menthetné Zabelt, az, hogy ő a színpad számára körülnyírt darab értékét véve figyelembe, erről mond lesujtó kritikát. Ennek a jogosultságát egy hirlap hasábjain senki se fogja kétségbe vonni. De mikor az írója könyvbe gyűjti össze napi kritikáit és így az többnek, értékesebbnek óhajt láttatni a reporteri referádánál, akkor a gyűjtemény tudományos értéke megköveteli, hogy a közvetetlen hatás alatt írt közlemény átmenjen még egyszer a szigorú kritikus házi rostáján is; mert viszont ha azt tapasztaljuk, hogy a másokkal szemben gyakorolt szigorúság megenyhül akkor, midőn a magunk dolgainak megrostálásáról van szó, akkor joggal fogjuk azt kérdeni: vajjon mekkora lehet Zabel önimádása, ha lelki szemei ennyire megvakulnak?! Megengedjük, hogy a színpadra hozott Ember tragédiája neki se tetszhetett, pláne a berlini világításban. De az a körülmény, hogy kedvet se érzett magában a teljes költemény összefüggő compositiója és a színre alkalmazott ¹/₃ rész közti lényegbevágó és a fődolog megértését megnehezítő különbség kritikai föltüntetésére, oly írói mulasztás, mely teljesen ellentétben áll a tudományos közfelfogással, valamint az irodalmi gyakorlattal és az irodalmi értékesség rovására válnék, még egy nálánál kisebb jelentőségű írónál is. Azon esetben, ha az *olvasott* mű volt rája oly hatással, hogy az Ember tragédiáját egyébnek se tartsa pièce à tiroirnál, komédiának a komédiában, akkor ne mulaszsza el gyűjteménye harmadik kiadásában azt is külön megróni, hogy magyarúl is beszélnek a menyországban, hogy a magyar angyalok is tudnak röpülni, hogy Lucifer megérti a magyarul beszélő Ádámot is; de főképen azt, hogy akadni

mertek olyanok is a német irodalomban, kik még az első rossz fordítás soraiból is ki tudták érezni Madách kiváló költői értékét; pl. Vischer T., a ki ezt merte írni róla: »Eine gewaltige Geistesthat, auf die die ungarische Litteratur mit Fug und Recht stolz sein darf«. BAYER JÓZSEF.

HAZAI IRODALOM.

Gyulai Pál: Emlékbeszédek. Második bővített kiadás. I. kötet: 8-r. 2, 450, 1 l.; II. kötet: 445 l. Budapest, Franklin-Társulat, 1902.

Midőn Kazinczy a Marmontel *Szívképző regéi*-t lefordította s kiadta, szokása szerint mohó kiváncsisággal várta, mit itélnek munkájáról azok, a kiknek szabad itélniök: Dessewffy József gr. nem habozott megvallani, hogy még egy-két ilyen fordítást kell csak közzétennie a széphalmi mesternek, s készen lesz a magyar társadalmi nyelv. E vélemény nemcsak a hű barát magasztalása, része van benne az éleslátásnak, a jövő sejtelmének, a nyelv fejlődése komolyan számbavett irányáról alkotott felfogásnak is. Azóta majdnem egy század mult el. Nyelvünk különböző ellentétes törekvések között folyvást fejlődött; s bár a nyelvújítás harcza hevében az idegenszerűségek megrontani látszottak a magyar nyelv szellemét, az egyre erősbülő visszahatás lassankint elsimította az ellentéteket, s egyfelül a nemzeti érzés szilárdulása és a nép nyelvének alapos tanulmánya, másfelől kitünő költőink alkotásai nyelvünk fejlődését helyes irányba vezették. A művészire törekvés a magyarosságra törekvéssel párosult, s költői nyelvünk alig sejtett erővel s bájjal zendült meg. Ámde a prózai nyelv nem tartott lépést költői nyelvünk haladásával. Az elbeszélő próza legközelebb járt a költői nyelv vívmányaihoz. Jókai hatalmas szelleme szinte ugyanoly átalakítást tett e téren, mint kitünő verses költőink a költői nyelvben; de az értekező és szónoki prózában a művészi és magyaros koránsem olvadt össze oly mértékben, mint a verses költészetben s az elbeszélő prózában. Kölcsey, Eötvös, Kossuth és Deák szónoklata classicus mintákat követ, a régi magyar szónoki stíl szépségeit művészivé igyekszik varázsolni, Kossuth és Deák a magyar nyelv rejtettebb virágait is fölkeresi, de előadásukban, mondatszerkesztésükben még nem egyszer idegenszerűségek érezhetők, a melyeket a pathos heve Kossuthnál, vagy a logika ereje Deáknál eltakarni látszik ugyan, mind e mellett lehetetlen észre nem vennünk, hogy a nép nyelvének gazdagító s újjáteremtő ereje itt kevésbbé hatott. S ez természetes. A stil szépségei legkovésbbé táplálkozhattak a népiesből a szónoki és értekező prózában. A népköltészet különböző fajai szinte

kinálkoztak verses és elbeszélő prózai stílünk gazdagítására; de szónokaink s értekező íróink aránylag keveset meríthettek e különben dús forrásból, legalább a mit ünnepélyesebb alkalmakkor a szónoklatban vagy emelkedettebb hangú értekezésben művészibb érzékkel használhattak volna, vajmi gyéren találtak. Egyéb okok mellett mindenesetre e természetes körülményben találhatjuk a mondott jelenség magyarázatát. S vegyük ehhez még, hogy nagy szónokaink kevésbbé is mélyedhettek nyelvünk e legeredetibb termékeinek alapos tanulmányozásába. Értekező íróink: Eötvös, Kemény, Csengery szintén nem e téren kerestek babért. Gazdag szellemük az európai politikai és társadalmi eszméket folyvást tanulmányozta s kereste az összekötő kapcsokat a nyugati népek eszméi s a magyar fejlődés között, de tisztán a nyelvi előadásban ők sem emelkedtek oly fokra, hogy értekező prózánk a költői nyelv művészi magaslatát elérhette volna. Kivált Kemény s még inkább Csengery a körmondatos stílt elevenebbé, energikusabbá tette, a művészi ihlet bélyegét nyomta rá, bár némi hideg szabatosság, merev szerkezet kiséretében. Mintha nem akarták volna átengedni egész egyéniségüket tárgyuknak s alanyi hevüket korlátok közé szorították volna. E mellett többet tanultak idegen írókból, semhogy az átvett hatást teljesen magyar szellemükbe olvaszthatták volna, illetőleg a magyar nyelv rejtettebb bájaival úgy vegyíthették volna, mint Arany János vagy Jókai.

Gyulai szónoki beszédei s értekezései a magyar szónoki és értekező próza művészeti fejlődését oly fokra emelik, a mely nyelvünk haladásában kétségtelenül új stadiumot jelöl. A mit ő maga nem egyszer sajnosnak mond, hogy értekező prózánk nem tartott lépést költői nyelvünk gazdag és sokoldalú fejlődésével, de a mire ő folyvást törekedett: műveiben csakugyan megvalósította. A művészien magyaros nyelv annyi szépsége, hajlékonysága, ereje, annyi elevensége, bája és könnyed tisztasága szólal meg e műveiben, hogy méltán mondta őt Beöthy a magyar értekezés első mesterének. Bizonyos, hogy sokat tanult nemcsak a magyar költői nyelv eredeti forrásaiból, hanem az idegen nagy írók, kivált a latin és franczia írókból is; de prózaíróink közűl talán senki sem érintkezett oly szorosan a népnyelv termékenyítő általános szellemével, mint ő, a mellett, hogy az irodalmi nyelv magas színvonaláról csak egy lépésre is leszálljon azért, hogy a népnyelv magyaros sajátságait mutogassa. Nem keresi a szókban, mondatszerkezetekben, egész előadásában sem a művészit, sem a magyarost. Művészi érzékkel, veleszületett nagy tehetségével megtalálja mind a kettőt. Jobban érti, mint bárki prózaíróink közűl (ide véve azokat is, a kiket a népnyelv oly alapos ismerőinek magasztalnak), hol milyen vonatkozásban, milyen fordulatban, a stíl milyen szépségeinek kifejezéseiben használhatja a tősgyökeres magyaros sajátságokat. Finom nyelvérzéke

s művészi ihlete sohasem hagyja el. Ezért stílbeli előadása mindig természetes; nincs benne semmi affektáltság, semmi modorosság, mint azoknak a nyelvében, a kik nagyon is művésziek, vagy a mi az utóbbi két évtizedben gyakoribb jelenség, nagyon is magyarosak akarnak lenni. E mellett a magyarosság nyelvbeli kifejezéseit ritkán veszi át a népnyelvből, hogy át ne alakítaná, művészi öntudatosságával mintegy újra ne alkotná, vagy nagyobb erőt, vagy élénkebb fordulatosságot, vagy könnyedebb bájt, vagy szembeszökőbb ellentétet lehelvén azokba. Néha meg a népnyelv mondatfűzését szabatosabbá teszi, mondhatnók, energiát önt belé a nélkül, hogy eredeti színét, hímporát letörlené. Természetesen az a prózai műfaj, a melyben annyi remeket alkotott, mint föntebb érintének, más módon meríthetett a népnyelv dúsgazdag szelleméből, mint akár költői nyelvünk, akár elbeszélő prózánk. Emezek bővebb forrásra találtak mind az előadásban, mind a szerkezetben, mind a festői színezetű kifejezésekben, sőt egyes szókban is. Az értekező és szónoki próza igazában csak a népnyelv általános szellemét, a mondatkötésben való eredetiséget, eleven ötletességet, szabatos rövidséget olvaszthatja magába, kevésbbé a festői színezetű szólamokat s jellemzetes kifejezéseket. Helylyel-közzel ezeket is, de az ünnepélyesebb szónoki hang, az emelkedettebb stílű értekezés ritkábban bírja el a népnyelv oly sajátságait, a melyek az elbeszélő prózának mintegy kinálva kinálkoznak, nem is szólva a költői nyelvről, a mely a népnyelv szépségei mellett a régi nyelvből is oly sokat merített Arany János művészetében. Gyulai éppen a népnyelv általános szellemét olvasztotta szónoki és értekező nyelvünkbe oly fokon, mint még eddig senki.

E mellett a stíl művészetét idegen forrásokból is huzamosan tanulta. De aligha mondhatná meg bárki is, hogy ki volt mestere. Mint általában a nagy írók, sok különböző hatások alatt fejlődött; de nyilván a nagy latin és franczia írók stílszépségei ihlették. Az *elevenség*, az *alanyi hév*, a mely minden során elömlik, s a mely annyira jellemző sajátsága, bizonyára a nagy franczia írók hatásából is erősödött, bár többé-kevésbbé első kritikai dolgozataiban (a melyeket még a Szilágyi Sándor 1849-ki kiadásaiba nyilas jegy alatt írt) is feltalálhatók, ha nem is oly szabatosan, mint szóban levő műveiben. Hogy veleszületett tehetsége később az önmagával rokon sajátságokat képezte ki az idegen minták s a népnyelv forrásaiból merítve, természetes. Éppen ezért ömlik el az elevenség s alanyi hév oly művészi szépségek kiséretében minden során, mert eredeti tehetségében volt már mind ennek az alapja. Pusztán a tanulmány nem képesítette volna erre. Bizonyos fokig talán megérzékíthette volna e jellemző sajátságokat, de a művészi öntudatosságnak oly színvonalára bizonynyal sohasem jutott volna, mint a melyen szónoki s értekezői művei mutatják.

Gyulai stíljének elevensége nemcsak a szabatos rövidségben, az ellentétek halmozásában s az egymást követő kérdések meglepő fordulataiban nyilatkozik. Éppen az az ő sajátos, igazán jellemző írói ereje, hogy még körmondatai is mozgalmasok: akár rajzol, akár fejteget, történeti elbeszélésbe csap vagy kritikai problémán vitatkozik; akárhányszor változik is hangja: az elevenség sohasem hiányzik nyelvében. S mégis ez az elevenség inkább csak értekezéseiben okozza bizonyos nyugtalanság hatását az olvasóra; szónoki beszédeiben s más jellemrajzaiban mérsékli komoly pathosa s meggyőződésének őszinte hangja.

De bármennyi szépséget találunk is kissé alaposabb elemzés után a Gyulai stíljében és nyelvében: egyben szinte páratlan. Oly *világos* mindenütt, oly átlátszó tisztaságú, hogy igazán bámulatos. Szónoki és értekező prózaíróink közűl senki sincs, a kit e tekintetben hozzá hasonlíthatnánk Deák Ferenczen kívül. Azonban Deák komoly nyugodtsága már mintegy magával hozta stíljének főerejét: a világosságot; aztán Deák fejteget, bizonyít vagy czáfol (ritkán rajzol valamely kort, bár kitünően ért ehhez is): hangja nem változatos, nyelvének ereje, a világosság tehát mintegy hozzánőtt megszokott előadásához. Ellenben Gyulai stílje a különböző alapgondolatok szerint természetesen sokkal változatosabb: itt elbeszél valamely irodalomtörténeti adatot s legott az író jellemrajzának tömör vonásai közé illeszti; majd szembeállít különböző hatású s tehetségű költőket, hogy az irodalom eddigi felfogását védje, vagy még többször támadja; ismét máskor valamely nagy költő életrajzával kapcsolatban rajzolja szembetünőbb hatását. A férfias megindulás, érzelmes ellágyulás meg a lelkesedés hangjai között hányszor változik előadása, de az ő sajátos világossága, kristálytisztasága mindig, mindenütt érvényre jut.

De nemcsak a nyelv művészetében mester Gyulai, az a jellemzésben is. Az előszóban többi között azt mondja, hogy irodalmunk nem levén gazdag jellemrajzokban s irodalomtörténeti tanulmányokban, igazolva látta körülményeink között emlékbeszédeinek összegyüjtését. Még ha sokkal gazdagabb volna is, akkor is mulhatatlanul megkivánta volna irodalmunk érdeke e kiadást, a melynek úgy az ünnepélyes alkalmakra írott s elmondott darabjai, a tulajdonképi emlékbeszédek, mint a kisebb, egy-egy lapra terjedő részei, az elnöki bejelentések kapcsán mondott rövid emlékezések is egyaránt reávallanak Gyulai élesen jellemző tehetségére. A mit a Pákh Albertről mondott beszédében az emlékszónoktól kiván, hogy ne az egyéni szenvedéseket, hanem az írói küzdelmeket s dicsőséget rajzolja: ő maga híven követi. Csak annyit vegyít a magánélet adataiból beszédeibe, a mennyi az illető férfiú hatásának megértéséhez okvetetlenül megkivántatik. E tekintetben Kölcsey tanítványa. Nem életrajzot ír, a mi az emlékbeszéd keretébe nem is szorítható;

de nem is kritikai fejtegetést, a mely a kegyelettel össze nem egyeztethető. Éppen így óvakodik a túlzó magasztalástól is. Az alkalom természete nem engedi, hogy az egyes írók és államférfiak esetleges fogyatkozásait jobban kiemelje, de ritkán mulasztja el néhány szóval czélzani, mily irányban, mily téren, az alkotás melyik ágában tünnek föl oly lényeges fogyatkozások, a melyek az igazságos kritika itélőszéke előtt el nem hallgathatók. De mily finom tapintattal teszi ezt, a fényoldaloknak szinte természetes árnyékaiul állítván oda a gyöngeséget vagy tévedést. Semmi sincs tőle távolabb, mint hogy mások rovására magasztaljon. Minden államférfiúnak, költőnek vagy írónak világos képét rajzolja; a fényoldalakat is kevésbbé túlozza, a mit bizonyos tekintetben az emlékbeszéd megtűr. Az ő — emlékbeszéd keretébe foglalt — jellemrajzai a tárgyilagos kritika előtt is megállhatnak. S valóban, legkiválóbb irodalmi alakjainkról alkotott véleményünk jórészt azon forrásból eredt, a melyről most szólunk. A ki a magyar kritika tollát oly harczi kedvvel és sikerrel forgatta, mint Gyulai, az a jellemrajzokban is hű maradt önmagához. Mindegyikben ritka alapossággal s finom műérzékkel választja ki, mi volt ennek vagy annak el nem muló hatása állami életünkre, költészetünkre vagy társadalmi fejlődésünkre s vajjon életével vagy pusztán írói érdemeivel, vagy mind a kettővel olvadt-e bele fejlődésünk folyamatába. Ha többoldalú íróról emlékezik, mily szigorú lélektani pontossággal állítja össze az egymásnak megfelelő vagy egymásból folyó jellemvonásokat s mennyire természetes kapcsolatba állítja például Eötvös, Kemény, Csengery, Toldy Ferencz, Arany János vagy Lukács Móricz jellemében az ember és államférfiú, az író és társadalmi izgató lényeges sajátságait. Oly egyszerűnek tetszik mindez, ha olvassuk, s éppen ebben az egyszerű természetességben van jellemzéseinek művészi titka.

Sohasem vész el a részletekbe, de éppen oly távol marad a fölszinességtől is. Az alkotó fővonások néhány szóval megelevenülnek előttünk. Még azokban a rövid beszédeiben is, a melyeket mint a Kisfaludy-Társaság elnöke egy-egy író halálának bejelentésekor mondott, mindenütt kiemeli a legfőbb jellemvonásokat, a melyeket csak részleteznünk kellene, hogy teljes jellemrajzot nyerjünk. S mily mester az ellentétes sajátságok kiemelésében, s mily élénken köztudatunkba vési azoknak az alakját, a kiket jellemez. Ha figyelmesen elolvassuk egyiketmásikat, soha nem vész ki emlékezetünkből. Mert inkább a szobrász vésőjével dolgozik, mint a festő ecsetével, noha ennek a színező jellemzéséhez is ért. Azonban jobban szeret plastikusan domborítani, mint a részletekbe merülni; nagy műérzéke mindig megőrzi az emlékbeszédek e nem ritka örvényétől. Néhol, például az Arany László vagy Jósika jellemrajzában szinte szeretnők, ha részletesebb vonásokkal festene,

noha a lényegesebb sajátságokat itt is kidomborítja, csak éppen a színezésben takarékoskodik.

Ehhez járul a szerkezet szabatossága. Mindegyik dolgozatában, akár az emlékbeszédekben, akár a Lukács Móriczról, Széchenyiről, Arany Lászlóról írott jellemrajzaiban vagy elnöki megnyitó beszédeiben oly erős a szerkezet tisztasága, oly világosan kidomborodó a középpont, a melyhez a részletek mint a logikai következtetés egyes tételei fűződnek, hogy e tekintetben is mesternek kell őt mondanunk. Alig tudnánk irodalmunkban emlékszónoki és értekező prózai művet említeni Kölcsey művein kívül, a melyekben a részletek oly erős logikai összefüggésben lennének egymással, mint Gyulai prózai dolgozataiban. Nem lehetne egyetlen részletét is elhagyni az egész sérelme nélkül, s minden egyes részletének a középpontot alkotó főeszmével van igazi értelme. Ha igaz, hogy az irodalmi művek életét első sorban a művészi szerkezet biztosítja: Gyulai műveit mindenha élvezettel és tanulsággal olvassa nemzetünk.

Igaz örömmel fogadtuk e gyüjteményt nemcsak a jellemrajzokért, de azon fontos kérdések tárgyalásáért is, a melyek az elnöki megnyitó beszédeket oly becsesekké teszik. Mindegyikben egy-egy magvas gondolatot fejteget, a mely irodalmi állapotunk szemléletéből fakad. Ezekben már megcsendül a kritikus hangja is, a ki több oly kérdést fölvet, a melynek szerinte való eldöntése nem mindig szerez népszerűséget. De hagyján. Az olcsó népszerűség sohasem irányozta az ő tollát, mert mindig eszmei magaslatból tekintette irodalmunk fejlődését vagy hiányait. Éppen ez okból hadd fejezzük be vázlatos ismertetésünket avval a kívánsággal: bár Gyulai kritikai dolgozatai is mennél előbb közkincsekké lennének. A mit az *Új Magyar Múzeumba*, a Szilágyi Ferencz *Budapesti Hírlapjába* s más napilapjainkba írt, jóformán el vannak temetve. Irodalmunk fejlődésének érdeke kívánja, hogy e kritikai dolgozatok is összegyüjtve, a közönség kezébe jussanak.
Váczy János.

Cserép József: Latin nyelvtan. I. Alaktan, a gymnasiumok számára. Budapest, kiadja a Szent-István-Társulat. 1902. 1 K 60 f.

Cserép könyve, mely czímlapján csak »a gymnasiumok számára« való jelzést mutatja, a gymnasium I. és II. osztályának, tehát a latin nyelvi tanítás kezdő fokának, van szánva. Újabb e nemű könyveink egy része inductive halad, olvasmány nyujtotta anyagon építi fel, illetőleg építteti fel a tanulóval a grammatika házát, olyan köveket hordva már eleve szántszándékkal össze, melyek a megfelelő épületrészlet össze rovására alkalmasak. Cserép könyve a nyelvtan kész rendszerét adja, módszeres követelményeknek annyiban hódolva, hogy lehetőleg a tanuló felfogó képességéhez alkalmazza tanítását, hogy első sorban és első alkalommal való megtanulásra csak az alapvető, fontos tanokat jelöli

ki, az apróbb nyomású részletekben nyujtva a csak későbben, magasabb fokon történő összefoglaláskor értékesítendő kiegészítő és díszítő részleteket. A könyv tehát ennyiben nem egészen modern, nem figyeltet meg, nem csoportosíttat, nem következtet és nem fixiroz, hanem csak a stricte megtanulandót adja — még pedig átgondolt egymásutánban és világos fogalmazásban. Bizonyára a szerző is annak az elvnek híve, hogy csak a tanár legyen módszeres, a könyv, az lehet rendszeres is. Csak mellesleg jegyzem meg, hogy ott, a hol a szerzőnek olvasókönyvét is használják, (a maga által végzendő) inductióra is kaphat anyagot az a tanár, a ki így akar haladni.

Míg könyvünk tehát e tekintetben nem tart az újítókkal, systemáján belül azoknak táborához csatlakozik, kik féltve a latin nyelv tudományos rendszerét és igazságait, hogy historico-linguistikai lelkiismeretüket már a parvistával szemben is megnyugtassák, elhagyják a rég kipróbált és sok-sok generácziót a nyelv megértésére és az írók élvezésére mégis csak rávezetett, kényelmes útat és rátérnek a tőrendszerek tudományosabban csillogó, de ugyancsak el is kápráztató útvesztőjére. Ha végigtekintek az előttünk, ósdi professorok előtt népszerű III. declinatio-nak megfelelő *i* csoportúakon, (melyeknek nominativus végzete a 20. l. táblázata szerint: *ber, ter, is, es, lx, rx, rps, rbs, ns, rs* stb.), ajakhangúakon, torokhangúakon, foghangúakon, (együttesen: néma mássalhangzóval végződő töveken), *s* és *r, l, m, n* jelű töveken, végre a *v, u* tőjelű főnevek rettenetes chaosán, hangphysiologiai megfigyeléseken alapuló beosztásával, mely ugyancsak abstractabb a közös genitivusjel megfigyelésénél, — önkénytelenül egy franczia philosophus sokszor idézett mondása jut eszembe, természetesen a kellő applicatióval: *Si la troisième declinaison n'existait pas, il faudrait l'inventer.* De méltatlanság volna ebből bármit is a könyv hátrányára következtetni; ez az inconvenientia az újításokra törekvő áramlat egyik hajtása volt, mely hazájában sem igen birt gyökeret verni. Ezen kereten belül azután iparkodott a szerző lehetőleg könnyíteni, áttekinthetővé tenni az elfogadott systemája által szétszaggatott egységet, szóval menteni, a menynyit csak lehet. Így pl. a praktikus nyelvtanítás barátja azt is örömmel látja, hogy egyes nyelvi jelenségeket, miknek nyitjára okoskodással nem igen vezethetjük a tanulót, pl. az élettelen tárgyakat jelölő főneveknek a nemek közt való eloszlását, versikékkel emlézteti be. A versecskék persze nem mindig nagyon sikerültek; szerzőjük jelesebb tudós, mint didaktikus poéta. (Pl. *Ellenben ha l a tőjel — az mindig hímnemet jelel — így az n is legtöbbnyire — mint lien, lép és ren, vese;* van aztán aránylag sikerültebb is: *Hím- s nőnem egyes alanyán — s az esetjel általán. — Nominativust s nélkül — végy a semleges jeléül.*)

Ismertetésem elején kiemeltem már Csorép grammatikájának vilá-

gos, áttekinthető voltát, logikus menetét, szabályainak — legalább túlnyomó részükben — concis fogalmazását. Hozzátehetem még azt is, hogy egészben véve helyesen szemeli ki a legalsó fokon végzendő anyagot; mondhatnók, hogy inkább talán valamivel többet ad, mintsem, hogy valami szükségesnek hiányát lelnők. Ha valami ellen tehetnénk észrevételt, úgy az az volna, hogy olyasmit is ad, a minek tulajdonképen az anyanyelv grammatikájában volna helye, a melyre az idegen nyelv tanításának támaszkodnia kell. Pl. *A szavak hangokból állanak, a melyek kiírására a különböző írásjegyeket, az ú. n. betűket használjuk.* Vagy: *A melléknév kifejezheti a tulajdonságnak nemcsak a rendes, hanem a fokozott mértékét is.* Stb., stb.

Viszont a magyartól való eltéréseket a szerző mindenütt kellőképen hangsúlyozza; kiemelem, hogy a *magyartól* való eltéréseket, mert bizony-bizony nem egy latin nyelvtanunk a német nyelvtől való eltérésekre hívja fel a figyelmet, szolgai módon követve német forrását.

Egyéb, apróbb észrevételeim a következők: Az 5. pont jegyzetében a hosszú *a* kiejtését tanítja; ha kiejtést egyáltalában tanít a könyv, akkor a rövid *a*-ét, mely hang a magyar irodalmi nyelvben nincs meg, még inkább ki kellett volna emelni. Erről azonban nincs szó. — A 7. pontban: *A régi latin nemcsak az u hangot írta u-val, hanem a v hangot is.* Itt a régi latin kitétel esetleg félreérthető. — A 10. pontban az *x* ejtését (c + s vagy g + s) előbb tanítja, mint a *c*-ét, melynek *k* hangzásáról csak a 11. pontban van szó. Filius ante patrem. — A 12. pontban *gyenge z* helyett helyesebb volna: lágy z. — A 13. pontban ismét oly terminussal operál, melynek csak jóval később keríti sorát: a nitier-féle régies *infinitivust* említi, hogy t. i. a *ti* ezekben nem *czi.*

A 17. pontban rossz következtetés van: *A szó annyi szótagból áll, a hány egy- vagy kétjegyű magánhangzó van benne. Hosszú tehát a szótag, ha magánhangzója hosszú.* Tehát?

A 29. pontban: *A nominativust önálló esetnek (casus rectus), a többi esetet függő esetnek (casus obliquus) szokták nevezni.* E megkülönböztetést, melynek semmiféle praktikus hasznát sem látom, iskolai nyelvtanban fölöslegesnek tartom; különben is: szokták, de mennyivel rectus-abb — mondjuk csak a tanuló szemében — a consul ebben: Cicero consul creatus est, mint a consulem ebben: Romani Ciceronem consulem creaverunt?

A historiai nyelvfejlődés bemutatásában a szerző, szerény véleményem szerint, itt ott többet is ad a kelleténél, persze mindig az apró-betűs részben. Ha pl. az ablativus végmagánhangzójának hosszúságát megmagyarázza a *d* elestével, azt még nem kifogásolnám, de már feleslegesnek tartom az ilyen historiai visszapillantásokat: *Az er végzetű szavak sing. nominativusa is os (-us) végzetű volt és így alakult:*

pueros, puerus, puers, puer. Épp úgy, hogy a *nemo* etymologiáját (ne + homo) megadja, még szívesen veszszük, mert a tanuló is megérti, de már kevésbbé szükséges a nihil-é, vagy éppenséggel az amo leszármaztatása az *amaum, amaom* alakokból.

Nem kifogástalan az 56. pont következő passusa sem: *Adiutante deo cura solvere prementi, Isten segítségével meg fogsz menekedni a nyomasztó gondtól. Itt a prementi jelzője cura főnévnek s így mint melléknévnek az ablativusa i végzetű; ellenben adiutante mint valódi igenévi ablativus, e végű.* Adiutante igazi participium volta daczára épp úgy jelző is, mint a prementi; participium és jelző talán csak nem egymást kizáró fogalmak? Éppen ilyen összezavarás van a 106. pontban: *A latin számnevek részint melléknevek, részint határozók,* e helyett: határozószók. A beszédrészek táblázatában ugyanis szintén határozószó terminust használ a szerző.

110. pont: *Az osztó és rendszámnevek hajlítása egyez az us, a, um végzetű melléknevek pluralisával.* A rendszámnevek miért a pluralissal vagy csak a pluralissal?

A 119. pont bekezdését nem lett volna szabad petittel szedetni; nagyon fontos dolgot tartalmaz, melyhez a 3. pont nagybetűs tanítása tényleg hozzá is fűződik. Ugyanezen pontban külön ki kellett volna emelni, hogy a pron. pers. genitivusának rendesen nincs possessivus értelme. Az accusativus cum infinitivo-ra pedig e helyen, hol a tanuló e szerkezetet még nem ismeri, jobb volna talán olyan példákat felhozni, melyek a magyarban is hasonló szerkezetűek, vagy legalább így is kifejezhetők. Épp úgy a 154. pontban. Ha a tanuló csak egyetlen magyar acc. c. inf.-t lát, (pl. hallom a madarat énekelni), rögtön megérti a latin szerkezetet, melyről egyelőre csak azt kell megjegyezni, hogy sokkal több ige után használják.

A 125. és 126. pontban zavaró, hogy a declinatio képét vízszintes sorokban tünteti fel, holott a többi táblázatokban merőlegeseket találunk.

Helyeslem, hogy a szerző a magyar szenvedő igét nem küszöböli ki teljesen a paradigmákból és nem adja közvetlen æquivalens-nek a magyar általános alanyú cselekvő igét. Minek is az irtó hadjárat nyelvünknek egy mégis csak meglevő és sok esetben szükséges alakja ellen; derűre-borúra azért persze nem kell használtatni. Azt is, úgy hiszem, velem együtt sokan örömmel látják majd, hogy az ige ind. præs. sing. 1. személyét az ige főalakjai közt in integrum restituálta a hasznavehetetlenebb 3. személy helyett. Arra nézve viszont eltérhetnek a nézetek, hogy praktikusabb-e a perfectum — és supinumtöveket az összes coniugatio-k köréből a közös képző körül csoportosítva bemutatni, pl. az összes nyujtott perfectumtöveket egymásután, mint ezt a szerző teszi, — vagy az egyes coniugatio-k keretén belül a képzés különböző

módjait. A tanuló előtt, azt tartom, az 1. coniugatio (vagy mondjuk *a* coniugatio) mindig zártabb egységet fog alkotni, mint azok az igék, melyek bár különböző coniugatio-juak, a perfectumot pl. egyformán *si*-vel képezik. Szerzőnk maga is az álszenvedő igéket már a különböző coniugatio-k szerint csoportosítja és nem a part. perf. képzésének esetleg több coniugatio-ban közös módja szerint.

A 207. pont fogalmazása nem egészen helyes: *Személytelen igék azok, melyek általánosságban, azaz személyre vagy bármely alanyra való vonatkozás nélkül fejezik ki a cselekvést vagy történést. Ilyen igék: piget me, restellek, pudet me* stb., stb. Hát nincs meg ezekben a személyre való vonatkozás? Ez igék helyes megértésére különben is czélszerű volna ilyen magyar æquivalens-t is adni: restelkezés, szégyenkezés, undor stb. fog el vagy tölt el engem, téged. E nélkül a tanuló nem pillant be ez igék természetébe.

Sikerült a præpositio-k tárgyalása, sokféle és a præpositio értelmi árnyalatait bőségesen feltüntető példáival. A példákba lehetne olyan egymásutánt adni, hogy a hol csak lehet, először az eredeti localis értelmét tüntessék fel, azután a belőle fejlődő többi viszonylatot. Egyik-másik præpositio-nál így is találjuk.

Mindezen észrevételeim csak a könyvvel való szerető foglalkozás eredményei; valami lényeges és egy következő kiadásban könnyen ki nem javítható fogyatkozást különben sem konstatálnak.

Meg kell végül említenem, hogy a könyv kiállítása tetszetős, sajtóhiba benne elenyészően csekély, ára is méltányos. TIMÁR PÁL.

Cserép József: Latin olvasó- és gyakorlókönyv. A gymnasium I. és II. osztálya számára. 46 képpel. Budapest, kiadja a Szent-István-Társulat. 1902. 2 K 20 f.

Cserép Latin olvasó- és gyakorlókönyve harmonikusan simul nyelvtanához. Az olvasmány-anyagban követi a nyelvtan rendszerét, de élesen elválasztja egymástól az I. és a II. évben végzendő olvasmányt és gyakorlás-anyagot, a mi ellen, ámbár a nyelvtanban e határvonalat nem húzza meg, természetesen semmiféle kifogás sem tehető. Olvasmányainak kiszemelésében követi az új Tantervet; a római királymondák köréből vett olvasmány mellett nyujt a húnok és magyarok őstörténetéből (a húnok és magyarok eredete; az első zsákmány; költözködés nyugat felé; a tárnokvölgyi és a czezimóri csata; a catalaunumi csata; Buda halála; Aquileia ostroma; a magyarok Álmost vezérré választják; vérszerződés; Lehel kürtje; Botond), valamint a görög hitregék és hősmondák köréből vett darabokat (görög istenek, múzsák, Prometheus legendája, Tantalus, Sisyphus, a trójai háború és Odysseus kalandjai), nemkülönben könnyebb meséket is. Az ó- és újszövetségi szentírásból

vett részletek egészítik ki az olvasmányok e sorozatát, tőlem már a disciplinák concentratiója szempontjából is szívesen látott újításként. Bölcs mondások és Közmondások cz. gyüjteményét a szerző különösen a fokozás és a névmások declinatiójának szemléltetésére és begyakorlására szánta; nagyon jól is sikerült neki az ezen szempont szerint történt kiszemelés. A trójai háborúról szóló olvasmányt beszélgetés alakjában adja.

Az olvasmányok teszik Cserép könyvének első részét; a másodikban az ezen olvasmányokon alapuló gyakorlatok foglalnak helyet. E gyakorlatok, melyek az olvasmányok egyes darabjainak feldolgozásai, igen alkalmasak arra, hogy a tanuló rajtuk a nyelvtani anyagot alaposan és elég könnyen begyakorolhassa. Különösen a magyar-latin fordítást nyujtó résznél fontos, hogy a fordítás alapjáúl szolgáló szöveg a tanuló képességeit ne haladja túl; a latin-magyar fordításnál a tanuló kombináló tehetsége is lendít itt-ott valamit, magyar-latinnál azonban csakis nagyon jól bevésődött és igazán vérré vált tudás produkálhat jót.

Az «előkészítő szógyüjtemény» (præparatio), mely az olvasmányok nagy részéhez, a kezdő olvasmányhoz mindhez, fűződik, a könyv harmadik része. Az első darabok præparatiója teljes feldolgozása az olvasmánynak, minden szót megad és a kis deákot megkiméli minden késleltető munkától. Minél több nyelvtani ismeretet tételezhet aztán fel a tanulónál, annál szűkebb körre szorítkozik természetesen a gyüjtemény, mig végre némely részhez præparatiót egyáltalában nem ad, részint a könyv œconomiájára való tekintetből, részint pedig azért, hogy a haladottabb tanulónak önálló munkásságra is adjon alkalmat. E körülmény a tanárnak jóformán megszabja ugyan az olvasmányok egymásutánját, de ez nem baj, sőt helyes módszerrel készült könyvben nem is igen lehet máskép. A mely olvasmányokhoz præparatio nincs, azoknak szókincsét, valamint a magyar-latin fordításhoz szükséges szókat a tanuló a gondosan készített latin-magyar és magyar-latin szótárakban találja meg, melyek a könyv befejező részét képezik.

Illustratiok is ékesítik a könyvet, még pedig gondos kiválasztásban és eléggé csinos kivitelben. Korunk szelleme, mely nagyon szereti a szemléltetést, ezt már meg is kivánja. A magam részéről ugyan azt hiszem, hogy nem volna valami nagy baj, ha a kis deák a Saliusokat valamivel méltóságosabbaknak, a római vitézeket valamivel délczegebbeknek képzelné, mint a milyeneknek a hiteles képek őket feltüntetik. Viszont nagyon szépek a görög szobrok képei és szerintem gyerek elé, ki, historiai érzékkel nem birva, a kezdetlegesen csak nevethet, csak igazán szépet volna szabad vinni. Inkább legyen még valamivel kevesebb e korban a konkrét tudása, de annál több lelkesedése az emberiségnek e szép tavasza iránt. TIMÁR PÁL.

Goethe: Iphigenie auf Tauris. Bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta *Dr. Maywald József.* Jeles írók iskolai tára 13. sz. Budapest. Franklin-Társulat. 1902. VIII, 183 l. 1 K 50 f.

Goethe classikus műve új alakban kerül a tanuló ifjuság kezébe. *Maywald József* kegyesrendi főgymn. tanár kiadványa tartalmaz bevezetést és bő tárgyi és nyelvi magyarázatokat fűz a műhöz, a melynek külseje is annyiban megváltozott, hogy az írásban az új egységes német helyesírást követi. Már e szempontból is örvendetes jelenség e könyv; mert csakis így, a folytonos gyakorlat által válhatik teljesen tudatossá az új, az előbbinél minden tekintetben gyakorlatibb és könnyebb írásmód.

Az *Iphigenia* már régóta kedves olvasmánya a tanuló ifjuságnak. Általános erkölcsi vonatkozásain kívül, a Goethei szellem megértetése, az irodalmunkkal kapcsolatos görög-német classicismus, majd a tárgynak más költői alkotásokkal, mondákkal való összefüggése, a görög hitregét felölelő gazdagsága mintegy önkéntelenül oly művé avatják, a melynek iskolai olvastatása a német nyelvi készség fejlesztése mellett a lelki képzést is irányítja. Classikusok olvasása másként el sem képzelhető. Nem az ismeretnyujtás az egyedüli feladata az iskolának; a lélek, a jellem képzése épp oly kimagasló feladat és éppen ez a helyesen megválasztott olvasmányok anyagával érhető el leghamarabb. A lelki összhang így fokozódik; így fejlődik a művészi érzék; így alakul ki az eszményiség és épp ez utóbbinak hány példáját találhatja a tanuló Goethe *Iphigenia*-jában.

A tárgyi körülmények feltüntetése mellett ennek jelzése az iskolai kiadásokban elkerülhetetlen. Ehhez járulnak azután a rokon vonatkozások, a tárgy jelzése, a költő feldolgozása és a szöveg kiséretében a nyelvi és a tárgyi magyarázatok. Arról is folyt már vita, vajjon e magyarázatok a szöveg után, vagy a szöveg alá kerüljenek-e (a kiadó az utóbbit választotta); annyi tény, hogy a tanulók önállóságát akadályozza, a mű élvezetét megzavarja, ha folytonosan a jegyzetekre vannak utalva. Így a jegyzetekre bízza magát a tanuló, amugy önálló és zavartalan munkát végez, előre készül: elsajátítja mindazt, a mi a jegyzetekben van és ez épp a jelen kiadásban úgy nyelvi, mint tárgyi tekintetben a legnagyobb körültekintéssel, nagy tudással és a tárgy meleg szeretetével készült.

A különben gondos kiadású szöveg néhol elkerülte az iskolai tekintetet. Nincs oly mű, a melynek rovására volna, ha abból egy-két, vagy akár több sort, nagyobb részt is elhagyunk, ha az erkölcsnevelési szempontok azt így követelik. Ez Iphigeniánál annyival könnyebb, mivel mindössze néhány sorról van szó, a melyeknek megváltoztatása, vagy egyszerű kihagyása az összefüggést sem zavarja és megmenti az ifjuság

lelkületét a mételytől, a mely egy-egy disztelen kifejezésre, szemérmetlen gondolatra gyorsan tovaterjed. Így meg lehetett volna változtatni az I. 2. 143. (Mich in sein *Bette* mit Gewalt zu ziehen?) és az I. 3. 124. sort (Aus einem andern Bette wachsend, an.), elmaradhatott volna a II. 2. 104—105. sor s ez utóbbival együtt annak jegyzete.

A szöveg különben gondos, a legjobb kiadások (a weimari, a Speemann-féle kiadások) után készült, iskolai tekintetben igen helyes újítással: csillaggal jelölve meg mindazon helyeket, a melyek életbölcseleti, erkölcsi igazságokat tartalmaznak és a melyek közűl annyi szálló igévé vált.

A szöveg alá kerültek a jegyzetek. Minden felvonás, jelenet és nagyobb helyek tartalmát röviden összefoglalja, úgy, hogy e részek fordítási gyakorlatokul is szolgálhatnak; legalább ezt jelzik az ott levő német kifejezések. (L. különben Előszó, VII. lap.) A nyelvi magyarázat főékessége a magyaros fordítás, a szóképek és a homerosi jelzők feltüntetése; bár az utóbbiaknál nem szívesen nélkülözöm Hermann és Dorothea néhány helyével való egybevetést, miután e művet már ismerik a tanulók és így Goethe költészetének fejtegetésénél e hivatkozások nagyértékűek. Ezt különben az előadó tanár könnyen pótolhatja.

A tárgyi magyarázatok a tartalomnál fogva leginkább hitregei vonatkozásúak. Egy-egy kép élénken van kiemelve és Homeros hasonló helyeivel való egybevetések e képeket, mint a mű illustratióit megrögzítik a tanulók lelkében. Ügyes az I. 1. jelenetének Lévai Mikesének néhány sorával való egybevetése. De hiányzik a III. 1. 84—113. sorainál annak megemlítése, hogy ez Sophokles Elektrája tartalmának művészi előadása. Ennek megemlítése sok tekintetben gyümölcsöző; felújul a kép, művészi formát nyernek ily rövid összefoglalásra és a tárgyalt mű helyeit odafűzik az ismert képekhez.

Utoljára hagytam a bevezetést, a melyben a kiadó az Iphigenia-mondáról, a mondának antik feldolgozásairól, Goethe művéről és a mű keletkezéséről értekezik. Az ily bevezetésekről egyik szakjelentésemben (l. *A Könyv* m. é. okt. hó 15-iki számában, kiadja a Franklin-Társ.) már kifejtettem, hogy ezek nem éppen az iskola czéljait követik, hanem általános irodalmi értékűeknek kell lenniök; a mint ezt épp a Jeles írók iskolai tárában meglevő füzetek bevezetései is bizonyítják. A tanulók szempontjából az ismeretközlés ily neme szabatos formát nyujt az összefoglalásra, a tárgy teljes áttekintésére, a költő beléletére és a mű keletkezésére vonatkozólag.

Jelen kiadás ezen része még e szempontot is felülmúlta; mert általános irodalmi értéke mellett, könnyed előadásával a tanulók értelmi fokához mérte és a tárgyat a mondától kezdve a Goethei alkotásig teljes képbe foglalva, a tanulókat minden oldalról tájékozva, a mű

megértését nagyban elősegítette. Kellő rövidség és könnyűség jellemzi e részt. És bár e rövidséget külön kiemelem, egy-két jellem kidomborítása, egyes helyek megjelölése, egyes vonatkozások megemlítése az iskola szempontjából még értékesebbé tette volna e füzetet. Az Iphigenia-monda tárgyalásánál a drámai feldolgozásokat és magának a műnek egyes helyeit kellett volna megjelölni; épp így a Tantalos-mondánál is. A dráma tárgyalásánál pedig a mű újból való összefoglalása, a jellemek feltüntetése, Orestes és Pylades szembeállítása nagy eredménynyel járt volna; s ezen rész ily alakban a mű végére jöhetett volna. A bevezetésből csakis Iphigenia és Orestes jelleme tünik ki; az utóbbié is csak annyiban, a mint Iphigenia jelenléte megtisztítja. Orestes jelleme, csüggeteg lelke, a lelkifurdalás, mind e gyengeség Pylades nagy lelki erejének kiemelésével tűnik elénk; így jellemzi maga a költő is (I. 1.).

A könyv külső kiállítása, a szép tiszta nyomás, a nagy betűk, a Franklin-Társulat ismert ízlésére vallanak. A könyvet egy kép, Iphigenia honvágyát (I. 1.) jelezve, díszíti. Dr. Vajda Gyula.

Huszár Vilmos: Honoré de Balzac. Az Urania magyar tudományos egyesület támogatásával kiadja az Athenæum. 1902. 53 l. Ára 1 korona.

Huszár Vilmos kis munkáját élvezettel olvastam. Balzac írói jellemét szépen s találóan festi. Előbb azonban néhány vonással vázolja életét s írói egyénisége fejlődésének különböző phasisait teszi áttekinthetővé. Huszár munkájának egyik sikerültebb része az, hol Balzac anyagi helyzetéről ír. Balzac folytonos pénzzavarban volt s mint üldöző árny kisérte a nyomor csaknem egész életén át. Így Balzacnál az írás sokszor fajúlt művészetből mesterséggé; a költészet nymbusa szertefoszlott, az ihlet helyét pedig számítás foglalta el. Huszár biographiájának az az érdeme, hogy megtalálja a jellemző mozzanatokat s így kikerüli az életrajzírók örvényét: az adatok halmozását. Az adatok concentráló tömörítésében a franczia essai-írók modorát követi. Ugyanezt mondhatjuk idézeteiről is. Nem a philologus akribeiájával ír, inkább a psychologus munkáját végzi. Nincs szüksége a vélemények genetikus egymásutánjának leírására, inkább magának az írónak vallomásait s gondolatait idézi.

A munka második részében Balzac írói jellemképét festi s irodalmi munkásságát méltatja. Balzac műveinek fejtegetésekor egy jelenséggel kell számot vetnünk. Annyi már a közhely a Balzacra vonatkozó tanulmányokban, hogy a fejtegető eredetisége az æsthetikai mozzanatok felderítésében alig érvényesülhet. Már Taine és Brandes hasonlítják Balzacot a nagy britt költőhöz s nem győzik eléggé magasztalni jellemző erejének shakespearei mélységét. Taine a «Nouveaux essais»-ben mes-

terien ír Balzacról, s az ő hatása Huszár művén érezhető is. Az eseményeknek, a külső életnek szigorú determinismusa, szinte vaskényszerűsége jellemzi Balzac alakjait. A determinismusnak, Taine elméletének Balzac — hogy úgy mondjuk — gyakorlati bizonyságlevelét adta. Huszár mindezt eleven stilusban, a legtöbbször a subjectiv író lelkesedő hangján írja meg. Szerető gonddal ismerteti Balzac alakjait, s itt is mindenek felett a tárgyalás módszere érdemel figyelmet. Taine hatása érezhető különben a stilusán is, mert Huszár is szereti a képek színjátékát ott, hol a tudós elvontabb, színtelenebb nyelven írna. A sok kép néha össze is tömörül. Pl.: «Ereje zuhogó folyamának nem szabott gátat, heve csapongásait fékezni nem tudta és nem tartott mértéket semmiben» (36. l.).

A mű gyengéje, hogy nem rajzolja Balzac írói egyéniségének a fejlődését. Egy helyen czéloz ugyan arra, hogy a romantikusok hatottak Balzacra, de ezt a gondolatot azután elejti. Pedig Balzac és Flaubert pályája ebből a szempontból nagyon tanulságos. Mindkettő Hugo iskolájába járt, csak később haladt más csapáson. Balzac az «Église»-ben a székesegyház apologiáját írta meg, úgy mint Hugo a «Notre-Dame»-ban. A «Jesus-Christ en Flandre»-ban Krisztus-mondát dolgozott fel. «Nous racontons le fait à notre guise . . . sans sa naïveté romanesque» (235). A tárgy romantikus, de az író azt hangoztatja, hogy a felfogás, a kidolgozás nem az. A «Maître Cornélius» meséje romantikus vonások szövedéke. XI. Lajos kora a mű háttere. A leányrablás a romantikus regényírónak kedvelt motivuma. Saint-Vallierben a komor, feudalis főúr, maître Cornéliusban a boszorkánymester hírében álló zsaroló fajképét rajzolta meg.

Huszár Shakespeareen kívül Goethehez, Corneillehez, Racinehez szereti hasonlítani Balzacot. Többek között azt mondja: «Nem tisztán képzelet alkotta, elvont lények, névvel és tulajdonsággal felruházott entitások ezek, a minők például Corneille és Racine drámáiban vannak, hanem sajátos, egyéni, jellemző életet élő emberek . . .» (38. l.). Pedig Corneille és Racine alakjai nem abstractiók, nem entitások. Inkább azt kellett volna mondania, hogy Balzac jellemeinek tragikumába több motivum szövődik s regényformában olykor megrendítőbb tragédiát alkotott, mint azok a dráma rhetorikus párbeszédeiben.

Mindez azonban csekélyebb súlyú kifogás a kis művecske érdemeivel szemben s a mű bízvást ajánlható azoknak, a kik Balzac írói arczképével mentül csekélyebb fáradság árán óhajtanak megismerkedni.

Elek Oszkár.

Dr. Julius Jacobi: Lehr- und Lesebuch der magyarischen Sprache für Mittelschulen. Zweiter Teil. Für die II. Klasse der Mittelschulen. Nagyszeben (Hermannstadt). Druck und Verlag von W. Kraft. 1902.

Jacobi magyar nyelvkönyvének I. részét az E. Ph. K. XXVI. k. 427. lapján ismertettem. Ugyanazon elvek és módszer szerint készült ez a II. kötet is. A nyelvtani részt megelőzi olvasókönyv, mely természetesen ebben a kötetben is összefüggő olvasmányokat tartalmaz. A prózai olvasmányokkal váltakozva kisebb költeményeket találunk Petőfitől, Gyulaitól, Pósa Lajostól, Kiss Jánostól stb. Az olvasmányok segítségével arra törekszik a szerző, hogy a tanuló élő szóval is használni tudja a magyar nyelvet; ezért beszélgetések alakjában nyujt egyes hasznos ismereteket. Belevonja a tárgyalás körébe az iskolai tanulmányokat, a mértani alapfogalmakat, a számolást, stb. Az olvasmányok feldolgozása ugyanúgy történik, mint az I. kötetben; a tárgyalt anyaghoz fűződő beszélgetések (Sprechübung) és a nyelvtani gyakorlatok (Grammatische Übung) után német mondatok magyarra fordítása következik. A könyv második része (Grammatischer Teil) rendszeres összefoglalása az év folyamán tanultaknak. Ebben az évben a ragok és névutók használata, a névmások ismertetése s az igeragozás összefoglalása a fődolog. Szabályai világosak s könnyen érthetőek.

BALASSA JÓZSEF.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Karl Krumbacher: Romanos und Kyriakos. München. 1901. Verlag der K. B. Akademie der Wissenschaften. In Kommission des G. Franz'schen Verlags (J. Roth). Separat-Abdruck aus den Sitzungsberichten der philos.-philol. Classe der kgl. bayer. Akademie der Wissenschaften. 1901. Heft V.

Egyike ama fő kifogásoknak, melyek a középkori görög irodalom *értéke* ellen főként a classikus philologusok táborában felhangzanak, az, hogy ezen irodalom költészetének épen költészeti (æsthetikai) szempontból nincs semmi becse. Tagadhatatlan ugyan, hogy a byzantiumi irodalomban a classikus ókor halhatatlan műveihez képest nagy a visszaesés, de másrészt az is bizonyos, hogy a fent említett itélet, a mióta a középkori görögök költészetét kezdjük mind jobban megismerni, a maga merevségében meg nem állhat. Mert a byzantiumi népköltészet nem egy termékétől lehetetlenség a költői becset elvitatni, és a mű-

költészet terén a középkori görög keresztény egyházi költészet, a hymnographia, oly magasságra emelkedett, mely bármely nemzet irodalmának becsületére válnék. A hymnographiában új életre ébred az ókori görög költészet hatalmas geniusa, csakhogy nem a pogány, hanem a keresztény világfelfogás alapján. Valamint a régi görög lyrikusok, úgy a középkori hymnographusok is maguk költötték nemcsak a szöveget (*ἔπος*), hanem a hozzá való dallamot (*μέλος*) is. Ezek között a hymnographusok között hatalmasan kiemelkedik Romanus, kit a byzantiumiak *ὁ μελῳδός* melléknévvel tiszteltek meg és az egyház szentjei közé fölvettek, s a kit újabban Bouvy (Poètes et mélodes, Nimes, 1886) «a rhythmikus (hymnographikus) költészet Pindarusának» és Pitra «veterum melodorum princepsnek» nevez. Nyelve nem a népies, hanem az irodalmi műnyelv, melyet azonban a nép előtt is érthetően kezel, s a melynek bámulatra ragad az egyszerűsége és hatalmassága, tömörsége, fordulatossága és bűbája; ehhez járul vallásosságának mélysége és lángoló heve, gondolatainak és érzéseinek kifogyhatatlan változatossága és szépsége, főképen pedig az a drámai fokozódás, melylyel a bibliai történetek előadásában az érdeklődést mindvégig ébren tudja tartani. És ennek a nagy költőnek életviszonyairól és költői munkásságáról úgy szólva csak egy legenda tudósít bennünket, melyet a byzantiumiak október elsejével mint a szentté avatott Romanus ünnepnapjával kapcsolatban szoktak emlegetni. Azt se tudjuk bizonyosan, melyik században élt, a hatodikban-e vagy a nyolczadikban, de annyi bizonyos, hogy az ezen kérdés körül folyó vita érvei inkább a hatodik század mellett szólanak. Az említett legenda szerint Romanus mintegy ezer hymnust írt, a mi, ha nem is veendő szó szerint, annyit mégis bizonyít, hogy termékeny költő volt. Eddigelé csak vagy nyolczvan hymnusa ismeretes, és ezek közül is csak harminczöt van kiadva a következő kiadóktól (figyelmen kívül hagyva Amfilochij Moszkvában 1879-ben két kötetben megjelent Kondakarij czímű kiadását): Pitrától (Hymnographie de l'église grecque, Rome, 1867) egy; Christ-Paranikastól (Anthologia græca carminum christianorum, Lipsiæ, Teubner, 1871) kettő, melyek közül az első, a canticum in sanctos Apostolos, azonos a Pitra Hymnographiejában közölttel; Pitrától (Analecta sacra, Parisiis, Jouby et Roger, 1876) huszonkilencz, melyekből egy, a canticum in sanctos Apostolos, azonos a Hymnographieben és a Christ-Paranikastól közölttel; ugyancsak Pitrától (Sanctus Romanus veterum melodorum princeps, Romæ, 1887) három; Papadopulos Kerameustól (*Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας*, 1891) egy; Krumbachertől (Studien zu Romanos, München, 1898) négy, melyek mind már Pitrától közölvék, és pedig az 1. 3. és 4. az Analecta Sacrában, a 2. a Sanctus Romanusban; ugyancsak Krumbachertől (Umarbeitungen bei Romanos, München, 1899)

három, t. i. a tíz szűzre vonatkozó három hymnus, melyek közül csak a harmadikot adja ki először, míg az elsőt és másodikot már Pitra közli, és pedig az elsőt a Sanctus Romanusban, a másodikot az Analecta sacrában; végül szintén Krumbachertől (Romanos und Kyriakos, München, 1901) egy, melyet már Pitra közölt az Analecta Sacrában.

Romanus teljes kiadását az összes kézirati anyag, különösen a patmusi codexek alapján Krumbacher késziti elő, kinek imént említett három tanulmánya ennek a tervezett kiadásnak előkészítésére szolgál. Legutóbb megjelent tanulmányában azt a viszonyt kutatja, melyben egy Cyriacus nevű, egyébként ismeretlen görög hymnusköltőnek egyetlen eddigelé ismeretes, Szt. Lazarus felébresztéséről szóló költeménye áll Romanus Judasról szóló hymnusával. Tanulmánya folyamán kifejti, hogy a két költemény metrikája egészben véve egyezik ugyan, de a részletekben eltérések mutatkoznak, hogy a két költeményben egyik költő se mutat függést a másiktól, és hogy a metrikának nagyjából való egyezése abból származik, hogy mind a két költő egy régebbi minta-strophát (hyrmust) használt fel és változtatta azt a maga módja szerint, egymástól függetlenül. Ezután adja a két költemény szövegét a hozzájuk való magyarázatokkal. Krumbachernek mind a három Romanus-tanulmánya mintaszerű, s a bennük adott szövegek annyira fölötte állanak az eddigi kiadásoknak, hogy teljes joggal lehetünk abban a meggyőződésben, hogy Romanos-kiadása valóságos irodalmi esemény lesz.

PECZ VILMOS.

Max Kaufmann: Heines Charakter und die moderne Seele. Eine Studie mit neuen Briefen und dem bisher verschollenen Jugendgedicht: »Deutschland 1815.« Zürich 1902. 110 l. Ára 2 M.

Valamely író munkáinak megértését nagyban elősegíti az, ha tisztában vagyunk az illető író jellemével. Első sorban áll ez a lyrai költőről. Nehéz feladat volna, ha Heine jellemét az ő munkáiból akarnók megérteni. Azt látjuk írói működéséből, hogy milyen ember volt, de nem tudjuk magunknak megmagyarázni azokat az ellentétes vonásokat, a melyek munkáiban oly élesen kifejezésre jutnak. Az írók sokat foglalkoztak Heinével; egyik sem tagadja meg tőle a költői tehetséget, de olyan már nagyon kevés akad, a ki az ő egyéniségéről kedvező itéletet mondana. Sokszor túlszigorúan itélik meg a szerencsétlen természetű költőt, de annyi tény, hogy Heine egyénisége nem volt vonzó. Nem czélja Kaufmann-nak sem, hogy Heinét kifogástalan jellemű embernek tüntesse fel; csak meg akarja magyarázni a költő lelki életét; ki akarja mutatni, honnan erednek jellembeli fogyatkozásai. Hogy ezzel egyszersmind védi a költőt és kedvezőbb színben tünteti fel, mint az irodalomtörténetírók nagy része, az természetes.

Az előszóban kijelenti, hogy nem akar egyebet, mint egy ritkán megértett, bonyolúlt költői lelket úgy elemezni, hogy a nagy közönség is megérthesse. E feladatnak meg is felelt, de meg kell jegyeznünk, hogy az elemzés helyenkint nem nyugszik elég biztos alapon. Látni fogjuk azt is, hogy a költőt igazságosan és elfogulatlanul ítéli meg. A Præludiumban röviden felsorolja azokat az ellentétes mozzanatokat, a melyek Heine munkáit jellemzik. Ma a porosz királyért lelkesedik, holnap meg már forradalmat akar; egyszer érzelgő romantikus, máskor meg a legnagyobb naturalista. Ilyen ellentétesek nála a vallási mozzanatok is: néha zsidónak mutatkozik, néha meg katholikusnak, vagy lutheránusnak, hol atheistának, hol meg pantheistának. Mindezek valódi érzelmeken alapulnak és mégis — mondja a szerző — Heine lelke nem érthetetlen problema.

Mielőtt a magyarázatba belefogna, egy rövid fejezetben elmondja, hogy Heinének, a mig élt, nagyon sok volt az ellensége, de hova-tovább mindinkább szaporodott tisztelőinek száma. Következik a munka legfontosabb fejezete, a melyben a szerző a költő lelkének magyarázatát igyekszik adni. Mindenek előtt tisztában kell lennünk azzal, hogy vajjon Heine lelki betegsége életének csak utolsó éveiben kezdődött-e, vagy meg volt benne már előbb is? E kérdés tisztázása azért fontos, mert kulcsot ad a kezünkbe a költő kettős jellemének megértéséhez. Bizonytalan talajon mozog a szerző, midőn a környezet befolyásáról és az átöröklésről beszél. Egyébiránt ezt maga is elismeri. Az antiszemiták azt mondják, hogy Heine összes rossz tulajdonságai onnan erednek, hogy zsidó származású volt. A szerző tekintélyekre hivatkozva törekszik kimutatni, hogy a zsidó faj teljesen beleolvadhat a germán fajba és így nem lehet Heine összes rossz tulajdonságait zsidó eredetéből magyarázni. Heine jellemének jó oldalai szerinte az anyai, rossz oldalai pedig az atyai ágra vezethetők vissza. Heine atyja idegbajos ember volt, a költő pedig már gyermekkorától kezdve neurasthenikus volt. Itt a szerző elég meggyőzően mutatja ki, hogy Heine beteges természete életének nem utolsó éveiben lép fel. Mint neurasthenikus ember, nagyon ingerlékeny volt. Ingerült állapotában nem egyszer ragadtatta magát meggondolatlanságra, a melyet később megbánt. Ezért szerzett magának annyi ellenséget, ez magyarázza az ő viselkedését Platennel szemben is. E beteges állapotánál fogva Heine nagyon könnyen emelkedett költői magaslatra, de csakhamar kimerülve, az ellenkezőbe csapott át. Ime a költészetében nyilvánuló ellentétes vonások magyarázata.

Az előbbiekben csak vázoltam a szerző fejtegetéseit, de már az elmondottakból is láthatjuk, hogy milyen okokból fejti ki a költő kettős jellemét. Hogy Heine már gyermekkora óta idegbeteg volt, azt elhiszszük; de már hézagosabb a szerző fejtegetése ott, midőn a költő e beteg-

ségéből akarja megmagyarázni költészetének ellentétes vonásait. Ezen a dolgon könnyen átsiklik és azért nem értjük eléggé, hogy miért kell a neurasthenikus ember költészetének olyannak lennie, mint a milyen a Heine költészete.

Heine ugyan soha sem tagadta származását, de azért nem vette jó néven, ha zsidó eredetére figyelmeztették. Mi sem mutatja ezt jobban, mint viszálykodása Platennel. Költészetében Heine egyaránt megtámadta az egyházakat és dogmákat, de — a mint a szerző mondja — nem volt vallástalan. A munka V. fejezetében, a hol Heine szerelméről szól, a szerző nem mond újat. Említést érdemel azon megjegyzése, hogy Heine rossz hírét leginkább rokonainak köszönhette, a kik őt kedvezőtlen színben tüntették fel azért, mert nem akart az általuk megjelölt útakon haladni. A magunk részéről csak azt fűzzük ehhez a megjegyzéshez, hogy Heine nagyrészt maga volt az oka annak, hogy nem kedvelték.

A szerző nem tartja igaznak, hogy Heine hazafiatlan lett volna. Azzal szemben, hogy nagyon is bámulta Napoleont, azt az elcsépelt mentséget hozza fel, hogy Goethe is nagy bámulója volt a franczia császárnak. Csakhogy Goethe bizony nem rajongott annyira Napoleonért, mint Heine. (És: Duo quum faciunt idem, non est idem. Szerk.) Sokkal jobban mutatja Heine hazafiasságát az a költemény, a mely eddig nem volt felvéve költeményei közé és a melyet a szerző egész terjedelmében közöl. A költemény 24 négysoros versszakból áll; tartalma a német nemzet magasztalása. A költemény elolvasása után valóban más fogalmat alkothatunk magunknak a költő hazafiasságáról, mint eddig. Nemcsak ez a költemény, hanem számos levél is a mellett bizonyít, hogy Heine szerette nemzetét.

Sokat vitatott kérdés, hogy vajjon Heine önként ment-e számüzetésbe, vagy nem? A szerző azt állítja és levelekkel bizonyítja is, hogy a költőt kényszerítették, hogy száműzetésbe menjen. A dolog az ő felfogása szerint úgy áll, hogy Heinét előre figyelmeztették, hogy hagyja el Németországot, még mielőtt rákényszerítik. Heine engedett a figyelmeztetésnek. Még újabb irodalomtörténetekben is azt találjuk, hogy önként ment Francziaországba; sőt kétségbe vonják még hazafiasságát is. Hogy ezek sem egészen alaptalan állítások, az bizonyos; hiszen Heine egész költői működése elég okot szolgáltatott arra, hogy az irodalomtörténet ilyet mondjon róla. A szerző határozottan kijelenti, hogy Heine sohasem fordult Németország ellen, csak nagy meggondolatlanság volt tőle, hogy a franczia kormánytól pénzt fogadott el. Ha felteszszük is, hogy Heine nem volt viszontszolgálatra kötelezve, de még ilyen esetben sem lett volna szabad idegen kormánytól pénzt elfogadnia; neki tudnia kellett, hogy ez a cselekedete még jobban fogja növelni amúgy is rossz hírét. A szerző sem tartja helyesnek a költő ezen eljárását.

Sokat ártott Heinének az ő viselkedése Platennel szemben. Ha sértve érezte magát, kíméletlenül megtámadta ellenségét és barátját egyaránt. Költészetének középpontja az ő erős egyénisége; a ki én-jét megbántotta, azt gyűlölte és üldözte. A szerző nem is menti a költőt, inkább csak magyarázza viselkedését. Az egész fejezetből, a melyben a két költő ellenségeskedését tárgyalja és a melyben legjobban látjuk a szerző elfogulatlanságát, kitűnik, hogy Heinének mégsem volt teljesen igaza. Ha a Platennel való ellenségeskedéshez hozzá veszszük még viszálykodását nagybátyjával, akkor tisztán látjuk, hogyan szokott elbánni ellenségeivel. Nem vádolhatjuk igazságtalanságról, inkább csak kíméletlenségről; bántalmazójával szemben nem ismert mértéket; nem válogatta meg az eszközöket. Kíméletlenségét, a mely néha a durvaságig megy, nem menti ugyan, de legalább érthetővé teszi idegbaja.

Mivel a szerző kizárólag Heine egyéni jellemével foglalkozik, természetesen nem terjeszkedik ki költészetére. Helyenként azonban erről is tesz egy-két megjegyzést, a midőn is érdemeit igyekszik kiemelni. Hogy mennyiben volt káros hatással írói működése, azt már elhallgatja. Hogy dalaival a német irodalom sokat nyert, azt ma már alig tagadja valaki; de viszont kétségtelen az is, hogy töredékes, feuilletonistikus működése káros hatású is volt. Heine költészete ellentétben állott Platen formai mesterkéltségével, s az ő formátlansága utánzóinál a külső alak teljes elhanyagolását vonta maga után.

Az egész munka nem mutatja Heine jellemét másnak, mint a milyennek eddig ismertük, de azért igen jó szolgálatot tesz annak, a ki Heine egyéniségével közelebbről akar megismerkedni. A munka kitűzött czélja magyarázza azt is, hogy miért áll a tanulmány majdnem felerészben idézetekből. A szerző egyszer Heine költeményeiből idéz, máskor prózai munkáiból; hol levelekre, hol meg tekintélyekre hivatkozik. Teszi ezt egyfelől azért, hogy az olvasót meggyőzze, hogy nem légből kapott állításokkal áll elő; másfelől pedig azért, hogy megértsük Heine bonyolúlt lelki életét.

GEDEON ALAJOS.

Dr. Wilhelm Bode: Goethes Aesthetik. Berlin, 1901. Ernst Siegfried Mittler und Sohn. 341 l.

A szerző neve mint Goethe műveinek szorgalmas kivonatolójáé, egy korábbi könyve révén ismeretes. (Goethes Lebenskunst von Dr. W. Bode. Ism. Phil. Közl. XXV. évf. 85. l.). Más oldalról világítja meg újabb könyvében a költő egyéniségét, műveiből és kortársainak irataiból merítve az anyagot. Goethe művészi tevékenységét az állandó reflexio kisérte. Irataiban fejtegetések, aphorismák és jegyzetek tömegesen fordulnak elő. Leveleiben lépten-nyomon művészeti elmélkedésekre akadunk. Hozzávéve Eckermann és Riemer iratait, elsoroltuk

Bode forrásait. Aesthetikai rendszert a gazdag anyagban nem találhatott. Az elméletet, a kritikát Goethe nem sokba vette, erre nem is törekedett. De költői tevékenységében, olasz útjából megtérve, tisztult elveihez, nézeteihez hű maradt. Ezeknek adott lépten-nyomon találó kifejezést. Az Olaszországból visszatért Goethet találjuk Bode könyvében és e megszorítással is simításra, elrendezésre volt szükség, hogy a legellentétesebb nézetek egymás mellé ne kerüljenek. A czím más tekintetben szűknek mondható. A tizennégy fejezet nemcsak æsthetikai szempontokat nyujt, hanem kiterjed a költői egyéniség és tevékenység minden oldalára, úgy hogy Goethe *Ars poetica*-jának is nevezhető. Legnagyobb ellensége volt a művészetet kényszerzubbonyba szorító szabályoknak és meg kellett érnie, hogy műveiből, gondolataiból költészettant szerkeszszenek! Ámde ez nem rontja le a könyv érdekességét. Újat nem nyujthat, de a gazdag idézetek közvetetlenebb képet nyujtanak Goethe æsthetikai nézeteiről mint életrajzai vagy egyes műveinek fejtegetései. Egyéniségének sokoldalúsága, gazdagsága tűnik elénk, a mi zavarba ejti a történeti fejlődést kutató írókat (l. Jánosi Béla, Az æsthetika története, Budapest, 1901. III. k. 221. l.).

Goethe fogékony volt a természet és művészet minden benyomása iránt. De szépnek csak azt tartotta, a mi természetes fejlődésének tetőpontját elérte, és ezt főkép Olaszországban, az antik művészetben találta fel (I.). A művész lelkében él a szép eszméje. Ennek hatása alatt választja anyagát a való világból, összekapcsolja, egyesíti, kikerekíti, elrendezi, megérzékíti, jellemzi tárgyát (II.). Valószerű lesz a művészi alkotás, ha a művész jól ismeri a természetet és az eltéréseket igazolni tudja, objectivitást és soliditást ér el. Át kell élnie, a mit kifejez és valódi szükségét érezze a költői kifejezésnek (III.). A valódi költő öntudatlanúl alkot, ezért hasonlítják gyakran az őrülthez. Czélja nincs e tevékenységnek. Okát találjuk az egyén túlságos sensibilitásában, a benyomásoktól azok költői kifejezése által szabadúl meg. A psycho-pathologiai mozzanatra ismételve czélzott Goethe, nevezetesen a tragikus tárgyak feldolgozásánál és hatásánál (IV.). Mi teszi az egyént költővé? Kilencz múzsát ismer, a kik előmozdítják a költői tevékenységet és ezek: szerelem, ifjúság, magányosság, önmagába mélyedés, külső ösztön, siker, mozgás, szabad természet, mérséklet. Fel- alájárva és útközben dolgozott legkönnyebben. Életmódja mértékletes volt, elitélte Jean Paul Richternél a kávé, Schillernél a szeszes italok túlságos élvezetét (117. l.). Tolstoj szemüvegén át látjuk az öreg költőt (1827.) (V.). Van azonban a költészetben positiv rész is, a mit lehet tanítani, elsajátítani. Akarat, ügyesség és kitartás kell hozzá. Az egyoldalúság tökéletlen művet alkot. Az utánzónál, a jel-

lemzetesnél és pontozónál csupa komolyság, a phantomistánál, undulistánál, vázolónál csupa játék minden. A komoly és játszi kapcsolatában áll az igazi művészet, az ellentétek kiegyenlítődéséből ered a tökéletesség. Ha ez a feltétel a költőben megvan, nagy mesterekkel, a természettel és az élettel kell megismerkednie. Önkéntelenűl feltűnik a való világban a költői, erre kell irányozni a figyelmet. Ezt tanácsolta Wolff hamburgi improvisatornak, a ki ügyesen verselt, de minden jellemzetesség nélkül (134. l.). A fiatal költő legyen takarékos a költésben, erejét ne aprózza el, kerülje a túlságos nagy tárgyakat, legyen positiv, mint ember törekedjék nagyságra. «Man muss etwas sein, um etwas zu machen.» (145. l.) (VI.). Minden tárgy alkalmas lehet költői feldolgozásra, a perzsa költők nyujtanak erre példát. De a tárgy mindig jelentősnek tűnjék fel. Ne egyedül álló esemény legyen, hanem sok hasonló esetnek jelképezője. Képek és események egész sorát keltse fel lelkünkben és még jelentősebbre czélozzon. Nagy idők és események közepette támadnak nagy költők és azok adnak megfelelő tárgyakat. Nagy Frigyes tetteit tekintette Goethe a német irodalomban korszakalkotóknak. A milieu-elmélet és az evolutio-tan csiráit találjuk felfogásában, de ő maga működése classikus korában a politikai és irodalmi eseményektől függetlenűl antik eszményképeihez ragaszkodva alkotott. A forma szépségére, tökéletességére törekedett. A művészet tetőpontját ott látta, a hol a tárgy közönyös lesz; így a zenében tünik fel leginkább a művészet fensége, mert tárgya nincs, csak formája és eszmei tartalma, a mely mindent felemel és megnemesít (VII.). Czéltalan és hiábavaló minden műben alapeszmét keresni és szavakba foglalni. E pontban sokszor jutott ellentétbe honfitársaival, főkép a Faust megjelenése után. Az eszme magától tűnik elő, ne várják a költőtől annak kifejezését. A művészetnek nincs czélja, ezt Spinozától és Kanttól tanulta, a kik a természetben és a művészetben a teleologiát elvetették. A művészet független a politikától, a vallástól, nincs erkölcsi, sem hazafias tendentiája. Élesen itélte meg a romantikusok ellentétes eszméit és ezért nem egy támadásnak volt kitéve. De az erkölcsiséget a művészet emelheti. Erkölcsnemesítő hatásuk van a nagy költői alkotásnak. A költő egyéniségének legyen erkölcsi tartalma, művében ez meg fog nyilatkozni. A fiatal költőknek tanácsolja, hogy erkölcsi tökéletességre törekedjenek. A művészetnek nem czélja, hogy javítson; még kevésbbé, hogy rontson és torzítson. A parodia és travestia a művészet hanyatlására vall. A gáncsolás és gúnyolódás mulatságos lehet, de előbb-utóbb kedvetlenségre és komorságra visz (VIII.). Goethe nem volt költői iskola feje, azt tartotta, hogy a költészetet szabályok segélyével nem lehet tanítani. A helyes versformától, a műfaj megválasztásától nagyon függ a mű sikere. De

a költőt ne korlátozzák törvények és szabályok, csupán művészi lelkiismerete vezesse. A hármas egységet és a franczia költészettan minden szabályát elvetette. A forma, a technika kicsinyes ápolása terméketlenség jele. A színpadi technika tökéletessége a színdarabok hatásából sokat leront (IX.). Művészi alkotások hogyan hatnak a műélvezőre? Az ifjúságra és műveletlen emberekre érzékileg. A műalkotást a valóval, a természettel tévesztik össze, ez a csalódás nem lesz a művészet tökéletességének mértéke. A műélvezet műveltséget és önmagábamélyedést kiván. Ünnepi, felemelő hangulatot keltsen. A weimari színházban sem Goethe, sem a fejedelem nem tűrték a zavaró tetszésnyilvánítást. E hangulat könnyű felidézéséhez gyakorlat és szokás szükséges; folytonos érintkezésben kell lennünk kiváló műalkotásokkal. Azonban műélvezethez csak akkor jutunk, ha a költő egyéniségét megértjük és jó akarattal befolyása alá vetjük magunkat. Művének ugyanazt az érzést és hangulatot kell felkeltenie, a mely lelkében élt alkotásánál. Az értelem nem a legfontosabb; a népköltészetnek «nonsensikalis» alkotása van, sőt Goethe művei közt is találunk rá példát. Korában nem volt népszerű költő és ezt maga is tudta. Nem a tömeg számára irt, hanem egyeseknek, akik hasonló irányban haladnak. Nem látta előre a korunkban bekövetkezett fordulatot, a melylyel műveinek népszerűsége és ismerete egyre növekszik és elhomályosítja századának sok ünnepelt költőjét a tömeg előtt. A műbarátból műismerő lehet, a ki előtt a műélvezet más forrása nyílik meg. De csak abból lesz, a ki egyéniségét a dolgoknak alá tudja rendelni és egyoldalúságát nem viszi bele a természetbe. Látja és vizsgálja a mű keletkezését, a művészet és a művész fejlődését, meg tudja különböztetni a másolatot és az eredetit. A nagy alkotások mélyébe nem mindenki hatolhat. De örömet szerez mindenkinek, ha nagy lelket láthat, a mely műveiben előttünk megnyilatkozik (X.). A műalkotás és műélvezés szépség produkálásából és reprodukálásából áll. A kritikus tevékenysége mindkettőből hiányzik, ezért a kritikát Goethe a művészet teréről kizárta. Egész életében ellenséges érzülettel volt iránta, neki semmi haszna sem volt belőle. A korában már elterjedt recenseálást elvetette. Legőszintébben fejezte ki nézetét e mondatban: «Schlagt ihn tot, den Hund! Es ist ein Recensent!» (Gedichte, Parabolisch, Recensent). Hogy egyeztethető meg ezzel, hogy egész élete folyamán gyakran recenseált, birált? Csak a rossz kritikust itéli el. A jó kritikusnál az itélet a műélvezeten, ez viszont a mű ismeretén nyugszik. A kritikus könnyen hibákba esik. Elhamarkodva, egyoldalúlag itél, belevonja a költő magánéletét, saját eszményét követeli és keresi művében, kicsiségeken fennakad. Ép oly helytelen a művészek vagy műalkotásaik összehasonlítása, a források keresése és az

eredetiség vitatása. A művész ne hallgasson birálóira. Örömét találja az alkotásban, a rokonlelkűek és az utókor elismerésében (XI.). Nem sokkal kedvezőbben itélt a dilettantismusról. Ifjú korában festő szeretett volna lenni, de megragadót, nagyot nem tudott alkotni. A zenét nem művelte, habár a zenei élvezetet nagyra becsülte. «Wer uns am strengsten kritisiert? Ein Dilettant, der sich resigniert», ez igazság rajta is beteljesedett. A tizennyolczadik század végén főkép az irodalmi dilettantizmus harapódzott el. Nagy írók a nyelvet hajlékonynyá tették és sok embert hiúság vitt e térre. A dilettantizmus a művészet minden ágában káros, mert tökéletlent alkot és azt valódi műalkotásnak veszi. Mentségéül szolgálhat, hogy a finomultabb társas érintkezést előmozdítja. A nők a művészetben a dilettantizmusnál többre ritkán viszik. Bizonytalanság, erőtlenség jellemzik alkotásaikat és a dilettans férfiaknál ugyanezt találjuk. A nők a műélvezetben is csak dilettansok; egyoldalúan itélnek és hagyományos ízlés vezeti őket itéletükben (XII.). A nagy mesterek viszik csak előbbre a művészetet, de őket mæcenásuk támogathatja. A tizennyolczadik század íróinak anyagi helyzetét csak fejedelem vagy műbarát támogatása tehette biztossá. Goethe Károly Ágostban talált önzetlen pártolóra és 1795-ig az írói tiszteletdíjra nem sokat adott. Ettől az évtől kezdve nézete megváltozott és érdekeit megvédte kiadóival szemben. A műveltség decentralisatióját és megoszlását a fejedelmi udvarokban kedvezőnek tartotta a művészetek fejlődésére, de a támogatás mikéntjére nézve határozottan nem nyilatkozott. A képzőművészeteket műemlékek alkotása mozdítja elő. Két nemét emelte ki: a mellszobrokat és az emlékérmeket. Fontosnak tartotta a gyűjtemények létesítését és kiállítások rendezését. A weimari udvar jó példával járt elől. A műélvezetre nevelni kell a közönséget és erre legjobb eszköz a színház. A nemzet műveltségének fejlődése kedvez nagy művészek fellépésének és előkészíti hatásuk, megértésük számára a talajt (XIII.). Végre milyen hasznot hajt a művészet? Kifejezi azt, a mit a nyelv máskép nem tud kifejezni. Feltárja előttünk a természet titkait és mások lelkének belsejét, a mit vizsgáló, fürkésző szemmel a képzelet segélye nélkül nem látunk. Tárgyilagosságra tanít és elsimítja, kiegyenlíti az ellentéteket az emberek között. Térben és időben kiszélesíti látókörünket: a nemzeteket közelebb hozza egymáshoz és rég letünt idők műveltségét megérteti velünk. Eszményképeket alkot, a melyekben a szépség és hatalom viselőit megörökíti. Csak egészséges művészek érik ezt el művészetükkel. A beteges művészek beteges gondolatokat keltenek; ide sorolta a romantikus költőket, a kiknek költészetét «kórház-költészetnek» (Lazarett-Poesie) nevezte. Egészséges hatása van Goldsmith és Sterne költészetének. Ugyanezt mondhatjuk Schillerrel Goethe

műveiről: világosságot és nyugalmat önt az olvasó lelkébe (XIV.). Goethe iratainak ismerőjére nézve talán a kelleténél jobban részleteztük Bode könyvének tartalmát. Jellemző az anyag rendezése, a mi a fejezetek czímének rövid elsorolásából nem tűnik elő. Itt Goethe sok szava más helyekkel való egybevetése által nyer jelentőséget. Habár a rendszerezés egyoldalúságra vezeti a szerzőt, ép az összefüggés, a folytonosság keresése által élvezetes olvasmányt nyujtott

KARL LAJOS.

C. P. **Tiele: Geschiedenis van den Godsdienst in de Oudheid tot op Alexander den Groote.** Tweede del. (Amsterdam, 1902.) 413 l.

Csak a szerző halála után látott napvilágot e mű második kötetének befejező füzete, mely kimerítő bibliographiáját nyujtja az iráni vallásról szóló irodalomnak.

Tiele nem száraz könyvészeti adatokat ád, hanem pártatlanul bírálja, méltatja a felsorolt műveket.

Spiegel úttörő nagy műve: az *Eranische Alterthumskunde* (Lipcse, 1871—1878.) s egyéb munkái részben már elavultak s alig van a történelmi fontosságnál egyéb becsük. Nem mondhatni ezt *Tiele* szerint a jeles német iranista: *Geiger* legismertebb munkájáról, az *Ostēranische Kultur im Altertum*-ról (Erlangen, 1882), mely még mindig egyetlen a maga nemében. *Brunnhofer* tanulmányai minden szellemességük mellett telvék merész, be nem bizonyított hypothesisekkel.

A tudomány mai szinvonalán álló kitünő vezérfonalul szolgál a *Grundris der irânischen Philologie* (Strassburg, 1895—1901.) két köt., mely a nyelvészet, irodalom, vallás, történet, egy szóval a tágabb értelemben vett iráni philologia egész körét felkarolja.

A történelmi irodalomról szóló bibliographiai fejezetben különösen dicséri *Nöldeke: Aufsätze zur persischen Geschichte* (Lipcse, 1887) és *Maspero* tartalmas és gazdagon illusztrált történelmét, a *Histoire ancienne de l'Orient classique* (Páris, 1899) III. köt. *Meyer* itt is mesternek mutatja magát *Geschichte des Altertums* (Halle, 1884—1901.) I—III. köt. czímű művében.

A perzsa művészetet illetőleg *Dieulafoy* nagy munkája a standard mű.

A tudomány mai szinvonalán álló fordítása nincs a párszik szent könyvének, az *Avesztának*. *Spiegel* fordítása már elavult, *Harlez*-é szintén. *Darmesteter* nagy művének sok a hibája, *Tiele* szerint mint fordítás nem megbizható s képtelen hypothesise az *Aveszta* eredetéről és koráról csak félrevezeti olvasóját (*teleurstellend als vertaling en misleidend door de onzinnige hypothese omtrent den ouderdom en oorsprong van t' Avesta*),

egyedüli érdeme kitünő, nagy olvasottságra mutató jegyzeteiben van. A *Gathák*, a zend szöveg legrégibb részeinek philologiája még gyermekkorát éli; *Hübschmann, Bartholomae* és a zend szövegek legujabb kiadója, *Geldner*, szereztek e nehezen érthető költemények megfejtése körül legtöbb érdemet.

Igen érezhető egy megbízható zend szótár hiánya; *Justi: Handbuch der Zendsprache* (Lipcse, 1864) már nem felel meg a mai kivánalmaknak. Ezen a szükségleten csak *Bartholomae* készülőben levő *Altiranisches Wörterbuch*-ja és a jeles amerikai iranista *Jackson*-nak *Geldner*rel együtt tervezett zend-angol szótára segíthet majd.

A bibliographia utolsó részében az iráni vallással foglalkozó irodalom van nagy részletességgel összeállítva. Hyde *Historia religionis veterum Persarum eorumque magorum* (Oxford, 1700)-tól kezdve 1901-ig minden valamire való könyv és nagyobb értekezés fel van ott sorolva.

KÉGL SÁNDOR.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1901/1902.

1. Dr. Herczeg Árpád: Goethe «Torquato Tasso»-ja. (Temesvári állami főgymnasium, 1—14. l.) — Ezen ügyes és kedves kis dolgozat czélja, Goethe Tassoja keletkezésének történetét megállapítani, attól a pillanattól, melyben e tárgy a nagy költő figyelmét magára vonta s képzeletét megragadta, egészen addig, míg azt — tíz év mulva — mint kész művet nyilvánosságra bocsátotta. A weimari kiadás gazdag kincsesbányája lehetővé tette a szerzőnek, hogy a fontos és hálás kérdést Goethe levelei és naplói alapján elődjeinél (Fischer Kuno, Kern, Düntzer) több adatra s kevesebb hypothesisre támaszkodva, véglegesen megoldhassa. De dolgozatából nemcsak annak képe tárul elénk, hogyan és mikor keletkeztek az egyes részek, melyekből lassanként és sok válság és viszontagság után a nagy költő e műve felépült, hanem egyrészt a szerző előadása, másrészt az idézett, többnyire Steinnének szóló levelek alapján tisztán látjuk azt is, hogy mi vonzotta a költőt e tárgyhoz, mily érzelmek hatása alatt dolgozta ki a legmélyebben járó s legmegindítóbb jeleneteket, s hogy olvadt össze csodálatos összhangba a benne élő s őt környező valóság képzelete alakjaival. Ha csak Goethe 1781 ápr. 20-án Steinnéhoz írt következő sorait olvassuk: «Mialatt a Tassot folytattam, imádtalak. Egész lelkem veled van», elképzelhetjük, mily része van e Goethe életére és fejlődésére oly nagy hatású asszonynak éppen ezen remekmű létrejövetelében.

Persze, az a körülmény, hogy a szerző nagyon is élénk színekkel festi a költő mély vonzalmát Steinnéhez (a szerző szerint «szerelmét», «kedveséhez»), majd a szép «milanoi hölgyet», Goethe «szerelmi

viszonyát Vulpius Christianeval» emlegeti, jogosulttá fogja tenni elfogulatlan korunkban is azt a kifogást, hogy e többnyire úgyszólván algymnasiumi tanulók kezébe kerülő olvasmányban*) kissé mérsékeltebb synonymák is megtették volna a szolgálatot, ha már a szerző nem adta ki dolgozatát szakközlönyben, a hová inkább való. Ez azonban nem változtat azon, hogy a szerző itt Goethe élete munkájának egy önálló fejezetét írta meg, s ez áttekintéssel kedves szolgálatot tett mindazoknak, kik Goethe Tassojában az emberi teremtő erő legcsodálatra méltóbb alkotásainak egyikét látják. A szerző e dolgozatáról a bíráló készségesen elismeri, hogy az nem, mint oly sokszor, egy megszorult igazgató ijedt sürgetésének, de komoly, szerető, gondos és alapos munkának az eredménye. SCHMIDT HENRIK.

2. Otrok Mihály: A direct módszer az idegen nyelvek tanításában. (Egri áll. főreáliskola Értesítője, 3—18. l.) — Az élő nyelvek tanításának mikéntjéről már eddigelé igen sok szó esett s nyomában annyi alapos értekezés járt, hogy nagy bátorság kell hozzá, azt állítani, hogy a középiskolai oktatás mai állapotában az élőszó gyakorlati elsajátítása az egyedül helyes végczél, mely egyáltalán elérhető. Ezzel szem elől tévesztenők a középiskola voltaképeni feladatát, mely a nyelvet nem önczélnak, hanem eszköznek tekinti a nyelvi és irodalmi képzésben, mely által a tanuló valamely nép szellemi életébe behatol. Hogy a tanításnál már lehetőleg kezdettől fogva használni kell az idegen nyelvet, azon ma már nem vitatkozunk. «Les langues vivantes doivent être enseignées d'une manière vivante.» Midőn tehát azt látjuk, hogy valaki kétségbeesetten hadakozik az ósdi grammatizáló tanítás ellen, ki ne venné észre, hogy az ilyen ember nyitott kaput dönget. Ezt teszi a fent megjelölt dolgozat szerzője is. Visszaképzeli magát azon időbe, mikor még mint deák ő járt iskolába s az élő nyelv tanítása nem volt egyéb, mint nyelvtani szabály betanulása, fordítás; a szövegolvasás pedig a fordítás és a szabályok begyakorlása kedvéért volt. Ez az idő azonban már letünt. Így nem tanítanak nálunk, de nem is taníthatnak, mert a tanításterv megvonta a barázdát az élő és holt nyelv tanító módszere közt. Czéltalan volt tehát oly éles és kíméletlen hangon vádolni az avúlt tanításmód embereit (!) s általában mindazokat, kik nem tanítanak a direct módszer szerint, a classicus nyelvek tanárait sem véve ki, mert úgy látszik, tőlük is megkivánja a szerző, hogy latin beszédre tanítsanak. Kár volt a sok elpazarolt gúnyért és leszólásért, de nem is való iskolai értesítőbe, melyet többnyire csak a tanuló olvas. Véleményem szerint több szolgálatot tett volna a szerző az élő nyelvi tanításnak, ha nyugodtan bemutatta volna gyakorlati tanítását s az elért eredményt. Mert a részletes paedagogiai tapasztalatok többet érnek banalis phrasisoknál. A helyes kiejtés elsajátítása, az olvasmányok megválasztása s feldolgozása, a nyelvtani anyag ügyes s módszeres belevonása a tanításba, ezek oly kérdések, melyek az újkori nyelvek tanítóit érdeklik.

Ezek helyett néhány sorban kapjuk a szerzőtől a franczia nyelv

*) A temesvári áll. gymnasiumnak tavaly még csak öt osztálya volt.

anyagának a III—VIII. osztályig szóló vázlatos felosztás-tervét, melynek legnagyobb hibája, hogy veleje nincsen. Ujságolvasás, ujságczikkek tárgyalása nem ad a tanulónak irodalmi alapot, melyet csakis kiváló irodalmi olvasmányokból lehet meríteni. A tanításnak ezt a hiányát érzi a szerző is, és úgy akarja az irodalmi alapot megszerezni, hogy a két felső osztályban irodalomtörténeti előadást tart a XVII. századtól kezdve. Megjegyzem, hogy tanítványait Corneille, Racine stb. nevétől is óvja, a belőlük való olvasást meg határosnak mondja az eddig nagy küzdéssel szerzett nyelvérzék veszélyeztetésével. Így nem lehet irodalmat tanítani. Az irodalomtörténeti ismeretnek szövegolvasáson kell alapulnia s minden megjegyzésnek, magyarázatnak a tárgyalt szöveghez kell alkalmazkodni.*)

Nem tartom értesítőbe valónak a paptanárok ellen való kifakadást (7. l.); az ilyen kitételeket: a tanár megtanulja a nyelvtant még a kőkorszakból fennmaradt s dicső elődeitől lelkiismeretesen átvett példáival, fordít egy-két írót s kész a nyelvtanár; az iskolában konjugáltat, deklináltat, fordíttat; ez pedig a módszer, melylyel már századokon át ölik az emberiséget . . . s jó magunkat is ily módon nyomorgattak . . . (3.).

Kijut a gymnasiumi franczia tanároknak is, mert . . . . sokan taníthatnának közűlök akárhány nyelvet is, csak engedjenek nekik 1—2 hónapot a nyelvtan megtanulására (4. l.). Merész állítás, hogy csak az lehet jó nevelő vagy tanító, a kinek családja van, mintha csak azon múlnék a jó nevelés, hogy a tanár családos legyen.

A szerző rövid dolgozatán nagyon meglátszik, hogy sietős toll műve.

BÜRNER SÁNDOR.

VEGYESEK.

— **A Budapesti Philologiai Társaság** 1902 decz. 10-én *fölolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Prónai Antal:* Dugonics mint egyetemi tanár.
2. *Alexics György:* A rumén irodalom a XVI. században.
3. *Olasz József:* Szánoki Gergely.

A fölolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: Hegedüs István alelnök, Némethy Géza első titkár, Katona Lajos szerkesztő, Cserhalmi Samu pénztáros, Bermüller Ferencz, Gyomlay Gyula, Kempf József, Kuzsinszky Bálint, Láng Nándor, Maywald József, Pruzsinszky János, Petz Gedeon, Vári Rezső vál. tagok és Császár Elemér második titkár, mint jegyző.

*) Dans l'histoire littéraire proprement dite, c'est surtout l'excès qui est à craindre. Le programme porte, pour la classe de Rhétorique seulement, des *Notions d'histoire littéraire à propos des textes appliqués.* Ces notions devront réellement se borner à ce qui peut éclairer les textes; elles ne devront jamais dégénérer en cours. Instructions concernant les programmes de l'enseigndment secondaire. Paris.

1. Pénztári jelentés szerint a bevétel 1902 jan. 1-től 10624 K 79 f, a kiadás 9505 K 03 f, a pénztárkészlet 1119 K 76 f. Az alapítványok öszszege értékpapirokban elhelyezve 3445 K 10 f (3600 K névértékben) és 308 K 90 f takarékpénztárban. Tartozás a Franklin-Társulatnak 6967 K 67 f.

4. Társaságunk tagjai közül meghaltak: Strache Tivadar Bódog dr. kassai prem. r. tanár, a ki 1895 óta, és Kovács Géza, nagyváradi tanár, a ki 1901 óta volt r. tagja Társaságunknak. A választmány igaz részvéttel veszi tudomásúl a két gyászos hírt.

3. Új rendes tagok 1903-tól: Ullrich József dr. nyitrai piarista tanár (aj. Hegedüs), Pazár Béla szegedi főgymn. tanár, Boros Alán budapesti bencés tanár, Kárpis János gyulafehérvári gymn. tanár (aj. Császár) volt rendkivüli tagok és Vincze József dr. budapesti piarista tanár (aj. Prónai), Donáth Benjamin hirlapíró (aj. Morvay), Vértesy Jenő dr. múzeumi segédőr (aj. Császár).

4. Maywald József előterjeszti a kijelölő bizottság jelentését, melyhez a választmány hozzájárul.

5. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ér.

— **Szautner Zsigmond †.** E lapok m. é. decz. 16-ikán elvesztették egy buzgó munkatársukat, Dr. Szautner Zsigmondot, a budapesti VI. ker. főgymnasium rendes és a gyakorló főgymnasium kisegítő tanárát, a kit fiatalon, alig 28 éves korában ragadt el a gyilkos kór. Finomlelkű ember, nagytehetségű művész, kötelességtudó tanár halt meg benne. Nemes lénye ez oldalainak méltatásába azonban itt nem bocsátkozhatunk; itt csak a fiatal, sokat igérő philologus vajmi korán megszakadt irodalmi munkásságának képét akarjuk vázolni. Megérdemelte, hogy tegyük. Négy évvel ezelőtt, 1898-ban jelent meg tudományos munkásságának zsengéje, a «M. Porcius Cato mint szónok»-ról szóló doctori dissertatio, és «M. Porcius Cato beszédei»-t tárgyalta utolsó tanulmánya is a Philologiai Közlöny utolsó számában (1902. deczember). A ki egy fiatal tudós egyéniségének fejlődése iránt érdeklődik — és ki ne érdeklődnék iránta — nem olvashatja e két értekezést nagy öröm nélkül. Szautner szereti az öreg Catót, majdnem úgy, mint valamely költő a maga hősét, erősen megvilágítja fényes oldalait, de nem vak gyengéi iránt sem. Milyen értékes tudós tulajdonságok nyilvánulnak már doctori értekezésében is: mikroskopikus látás az elemzésben, óvatosság és éleselméjűség a tények megrostálásában — és mégis mekkora haladást mutat az első értekezéshez képest az utolsó. Amott buzgóan gyűjti a szerző a szónok előadásának külső jellemvonásait, a gyűjtő passiójával gombostűre tűz minden figurát vagy grammatikai csodabogarat, emitt a szónok belső qualitásai és szavának viszonya egész személyiségéhez érdeklik a szerzőt a legjobban. Amott folyton látjuk az apparatust, az építőállványokat és szerszámokat, melyekre tanulmányához szüksége volt, emitt a vizsgálatok leszűrt eredménye jelenik meg előttünk, csak sejttetve a hosszadalmas kutató munkát, mely megelőzte. De stilus dolgában is nagy a haladás. Amott küzd még a gondolat a kifejezéssel, stereotyp mondatbevezetők

és hosszú incisumok zavarják néha az egyébként művelt és ékesszavú előadást; emitt pedig az előadás mindig sima és szép. Mennyit és mivé fejlődött volna még az, ki rövid négy év alatt akkorát haladt! Egyben maradt állandó és változatlan: a philologus főerényében, az akribeiában, a pontosságban és lelkiismeretességben, melynek, a mikor keres és kutat, egy vesszőcske is fontos, nagy dolog. Ez erényéről és a mellett philologiai műveltségének sokoldalúságáról, különösen folyton növekedő érzékéről a tartalmi szempontok iránt tesznek tanúságot azon ismertetések is, melyeket a Phil. Közlönybe írt a következő könyvekről: Székely, Latin olvasókönyv Cornelius Neposból és Phædrusból (1902. febr.), Hemme, Was muss der Gebildete vom Griechischen wissen (1902. május) és Wilamowitz-Moellendorf, Griechisches Lesebuch (1902. decz.). Ez ismertetések megmutatták azt is, hogy a finom analytikus szigorú, szókimondó kritikus is tud lenni. Csak egyszer gyakorolta enyhébben a kritikát és csak restelkedve hozta fel az «aprólékosságokat», mikor a Budapesti Szemlében (1902. nov.) az Ókori Lexicon I. kötetét ismertette. A tanítvány hálás kegyelete — mely hűséges lelkét minden tanítója iránt eltöltötte — és a magyar ember chauvinista büszkesége elnyomta benne a kritikust. A Philologiai Közlönybe írt ismertetéseit a philologiai alaposságon kívül még egy becses sajátság jellemezte: a pædagogiai tapintat, az érzék az iskola szükségletei iránt. A philologiai és pædagogiai műveltségnek, és még hozzá az írói eloquentiának is kiválóan szép egyesülését pedig mutatja az a programmértekezés, melyet a budapesti VI. kerületi állami főgymnasium 1901—1902-iki Értesítőjében közölt ily czímmel: Miért tanuljuk a classicus nyelveket? Ha összefoglaló formulát keresnék Szautner Zsigmond tragikusan rövid pályájára, akkor ez értekezésből venném: «Ez a nemes, idealis világ, melyet nem érintett a realismus szennye s a mely mindazonáltal távol állott a phantasia féktelen csapongásaitól» — így jellemzi az ókori, azaz első sorban a görög világot (21. l.). E nemes, idealis makrokosmosnak finom, törékeny képmása volt az a mikrokosmos, melynek összedőlését most gyászoljuk. Pedig még menynyit vártunk tőle! Vergilius egy részének magyarázatos kiadását már a legközelebbi jövőre igérte, és ő, ki mint a fent írt összeállításból is láttuk, egy esztendő, az utolsó esztendő alatt annyit tudott dolgozni, megtartotta volna, bizonyára fényesen beváltotta volna igéretét. De előretörő tehetségénél, parancsoló kötelességérzeténél nagyobb hatalom elragadta tőlünk fiatal társunkat. Őrizzük és szeressük emlékét azért, a mit rövid élete alatt nekünk adott. WALDAPFEL JÁNOS.

— **A Nibelung-strófáról**, főleg arra nézve, hogy egyes sorainak hány emelkedést (*hebung*-ot) kell tulajdonítani, az iskolakönyvekben — hazaiakban és külföldiekben — nagyon eltérő nézetek jutnak kifejezésre. Az e tekintetben uralkodó zavarról tanuskodik egyebek közt egy e Közlönyben legutóbb megjelent birálatnak egy passusa is (1902 decz. füz. 910. l.) s ez indít arra, hogy a kérdést itt szóvá tegyem s az eldöntésénél számbaveendő okokat egybefoglaljam. Arról van szó, vajjon az egyes Nibelung-

sorok *első* felére *három* avagy *négy* emelkedés jutott-e s így (minthogy az első három sor *második* felének kétségkívül 3—3 hebungja volt) az első három sornak összesen 6 vagy pedig 7, a negyedik sornak 7 vagy pedig 8 emelkedése volt-e? Régebben az volt a nézet, hogy a négy sor első félversének 3—3 hebungja volt, Grimm Jakab pl. azt mondja: «In den Nibelungen hat die langzeile meistens nur sechs hebungen, für jeden teil drei» (*Lat. Gedichte des X. u. XI. Jh.*, 1838, XXXIX. l.) és erre a túlhaladott álláspontra helyezkednek azok, a kik azóta sem akartak okúlni. Pedig Holtzmann (*Untersuchungen über das Nibelungenlied*, 1854, 75. l.) és Simrock (*Die Nibelungenstrophe und ihr Ursprung*, 1858, 9. l.) már régen kimutatták a 3-hebungos elmélet helytelenségét s a német verstan terén azóta történt vizsgálatok (csupán Sievers, Paul, Möller, Heusler és Kauffmann neveit említem) e tekintetben megerősítették nézetüket. A kérdés lényege voltaképen az, vájjon az ilyen félsorban, mint: *Uns ist in alten mæren*, az utolsó szó egy vagy pedig két hangsúlylyal olvasandó-e (*mǽren* vagy *mǽrén*)? Ennek eldöntése czéljából persze ügyet kell vetnünk nem csupán a Nibelungstrófára, hanem a középfelnémet, sőt már az ófelnémet verselés egyéb tanuságaira is. Ezeknek vizsgálata azt mutatja, hogy: 1. a régi német rimes vers végződése katalektikus volt, az utolsó szótagra — kevés kivétellel — hebung esik, még pedig rendesen nem fő-, hanem mellékhangsúly, pl. Otfridnál: *Lúdowìg thcr snéllò.* A régi német vers dipodikus szerkezetű volt (Sievers, *Beiträge* 13, 124) s ebből következik, hogy a ‚lábak' s a hebungok páros számúak. A normalis félsor (halbzeile) tehát 4 tagra oszlik, ezek közül 2 erősebb, 2 gyöngébb hangsúlyozású. Ez így maradt meg a Nibelungsor *első* felében (második feléről később szólok). 2. Figyelembe veendő továbbá, hogy az ófn. és kfn. rímes verselés *rhythmikai tekintetben* kapcsolatban van a régi alliteratiós verseléssel s hogy az ófn. versekben, de meg a Nibelung-strófa verseiben is kimutathatók ama régibb verselésnek Sieverstől megállapított ‚typus'-ai. Így a Nibelung-sor első fele rendszerint vagy az *A* vagy a *C* typusnak felel meg s ebből a körülményből magyarázódik a végső szótagra eső mellékhangsúly; pl. az *A* typus mutatkozik az ilyen sorban: *Álbrich wàs vil grímmè*, vagy az ilyenben (a hol az utolsó szótag hangsúlyos volta egészen kétségtelen): *des váter dèr hiez Sígemùnt; C*-typusú félvers ez: *daz èr verhóln wǽrè* (l. Paul, *Grundriss der germ. Philol.* II, 1, 933). Ez esetben tehát az utolsóelőtti szó- szótag egy egész ‚lábat' tölt ki (erre természetesen csak hosszú szótag képes), a következő láb pedig katalektikus (*-rè*). 3. E hangsúlyozásnak természetesen nyelvtörténeti alapja van: egy kfn. *hœrtè* alak pl. egy germ. **háuzidē* alaknak végső eredménye, a középső *i* itt kiesett, a végszótag hangsúlyának azonban még nyoma maradt. 4. Lehet, hogy a Nibelungvers első felének végén magával a *sormetszet elötti helyzettel* is kapcsolatban van az utolsó szótag hangsúlyos volta: Saran eme szavaiban: «Starke rhythmische einschnitte, also diäresen, cäsuren, binnencäsuren von pressreihen haben immer eine auch sprachlich betonte tonsilbe vor sich» (*Beiträge* 24, 76), lehet bizonyos igazság, habár a tételt, azt hiszem, mégsem szabad ily általános érvényűnek fogalmazni.

A régi német rhythmikának említett sajátsága, a vers katalektikus végződése, idővel (már a későbbi kfn. költőknél is) veszendőbe ment, részben talán a román metrika hatása alatt, de meg magának a német nyelvnek bizonyos hangtani változásai (a képzők és ragok gyöngülése) következtében is s így ma, pl. a ,modern' Nibelungstrófának egy ilyen félsorában: *Es stánd in álten Zéiten* a *Zéiten*-re már csak *egy* hebung esik; a régi verselés szellemében való hangsúlyozása ez volna: *Zéitèn*. Azonban ez a régi hangsulyozás sem tűnt el még egész nyomtalanúl: megőrizte azt sok esetben a német népdal és a gyermekdal. Egészen a régi Nibelung-sor rhythmusát tünteti fel pl. a következő népdal:

O Strássbùrg, o Strássbùrg || du wúnderschòne Stádt
Darínnen lìegt begrábèn || so mánchèr Soldát, stb.

Itt is látszik, hogy a második sorbeli *-grábèn* két hebungnak felel meg. Vagy l. pl. a *Ríngel, Rìngel, Réihè* kezdetű gyermekdalt vagy Eichendorffnak valóságos népdallá vált költeményét: *In éinem kùhlen Grúndè* stb.

A *modern* Nibelung-strófáról lehet azt mondani, hogy sorai 3+3 hebungosak s hogy az egyes verssorok első fele hangsúlytalan szótaggal végződik, de a *régi* Nibelungstrófa (és a *Kürenberges wîse)* egyes sorai első felének általában (kevés kivétellel) *négy* hebungot kell tulajdonítanunk, ezek közül — a vers dipodikus szerkezeténél fogva — kettő fő-, kettő pedig mellékhangsúlyú (′ ` ′ ` vagy ` ′ ` ′). Négy hebung van tudvalevőleg az utolsó sor második felében is, míg az első három sor második felének negyedik ,lábát' pausa pótolja. Ekkép a Nibelungstrófának mind a négy sora a régi 8-hebungos (4-dipodiás) ,langzeilé'-ből fejlődött, csakhogy az első három verssor legvégén megrövidült s ekkép (4+3) = 7-hebungossá vált, míg a negyedik sor csonkítatlan maradt (4+4) s így a strófa befejezését jelzi. Körülbelül ez felel meg a mai tudományos felfogásnak s helytelen dolog, ha egyesek — a mint az elvétve még újabb munkákban is megesik, pl. Martin nagy *Kudrun*-kiadásában ([2] 1901. XI. l.) — az első félsoroknak csak 3 hebungot tulajdonítanak.

PETZ GEDEON.

— **Archaeologiai hírek.** A thessaliai Trikkala mellett antik falak maradványaira akadtak a Trikkalinos (a régi Lethaios) folyó medrében, a melyek minden valószínűség szerint a *trikkai Asklepieion* épületeihez tartoztak. A görög archæologiai társaság most Trikkala városának pénzbeli támogatása mellett sok eredménynyel kecsegtető ásatásokat folytat ezen a helyen, hogy Asklepiosnak ezen ősrégi szentélyét, a hol még Strabon (8, 374) csodás gyógyulásokról szóló föliratokat látott, fölkutassa. — Asklepiosnak egy másik, az ókorban messze híres *Kos*-i szentélyének földerítésén fáradozik Herzog tübingeni tanár, a Kos szigetéről eredő föliratok kiadója. Egy 1900 nyarán tett tájékoztató útja után, melynek különösen terracotta- és vázaleletekben gazdag eredményéről az Arch. Anzeigerben (1901. 131. l.) számolt be, a mult év októberében kezdte meg ásatásait a württembergi kormány költségén s már az első napokban a várostól

alig ¼ órányira fekvő magaslaton (v. ö. Strabon, 14, 657) egy pompás márránytemplom romjait tárta fel, mely 16 m. széles és 31 m. hosszú stylobatesen emelkedett (tehát kb. olyan nagy, mint az athéni ú. n. Theseion); a közelében talált szobrászati és föliratos leletek igazolják Herzognak föltevését, hogy ez a templom volt a kosi Asklepieion főtemploma. — A *chaironeiai csatában elesett* thebaiak sírját és a vitézségük emlékére emelt oroszlánszobor nyomait már régebben (1879—80) fedték föl a görögök; az elesett *makedonok* jeltelen (Paus. 9, 40) *sírját* azonban csak most sikerült föltárnia Sotiriades görög régésznek. A tömegsírban az égetett csontok között nagyszámú vázatöredéket találtak. — Nagyjelentőségű ásatásokat kezdett *Argos* mellett a hollandus Vollgraff. Az antik város a Larisa hegyen és a tőle ÉK.-re elterülő, vele nyereggel összekötött sziklás magaslaton terült el. Az utóbbin kiásták a tornyokkal ellátott, különböző modorban épült bástyafalakat és azokon belül a mykenei várat a megaronnal, a hegy déli lejtőjén pedig öt dromossal bíró kupolasírt, a melyeknek egyikében a diszítő falfestés jól megőrzött nyomai látszanak. Cisternákon és egy a classikus korba tartozó kis templomon kívül mykenei és későbbi stilű vázák, építészeti festett terracották, oszloptöredékek, a hármas Hekatének és Asklepiosnak szobrai és egy Apollo szentélyre vonatkozó föliratok kerültek napfényre. Az ásatásokat az idén folytatni fogják. — *Tenos* szigetén francziák kutatnak Desmoulinsnak, az École d'Athènes tagjának vezetése mellett. Az eredmény: Poseidon és Amphitrite nagy terjedelmű szentélyének fölfedése. A kerület számos épülete közül különösen a két istenség temploma és a nagy szálló érdemelnek említést, a figuralis leletek sorából pedig egy női fej, két nő- és egy férfiszobor, négy mellszobor, azonkívül a templomhoz tartozó tengeri állatok, delfinek és egyéb decorativ jellegű szobortöredékek, pénzek és nagyszámú föliratok.

Az archæologusok figyelme ujabb időben fokozott mértékben fordul *Kis-Ázsia* felé. A németeken kívül, kik Miletosban, Prieneben, Pergamonban és Trójában ásatnak, főleg az osztrákok fáradoznak e téren. Övék *Ephesus* (most is folyó) fölkutatásának érdeme, a hol legujabban a Chalkedonból való Boëthos több másolatban ismeretes híres genreszobrának, »a lúddal viaskodó fiú«-nak pendantját találták. Egy kis fiúnak kitünő karban fönmaradt szobra az, a ki a földön ül s kiabálásra nyitja száját, míg baljával egy kacsára támaszkodik s jobbjával valamely láthatatlan támadót iparkodik elhárítani. — A bécsi tudományos akadémia megbízásából Heberdey és Wilberg bejárták *Pisidiát* és *Lykiát* és onnan 400-nál több fölirat másolatát hozták haza. Az expeditio építészének, Niemann tanárnak fölvételei közül nevezetesebb egy tornyoktól szegélyezett díszkapu Kibyrában, egy Nemesis-templom, egy szobordíszes exedra és egy Sept. Severus korabeli diadalív Balburában, egy érdekes sírépület és gymnasium Oinoandában. — Egy másik expeditiót a csehországi németek küldtek ki *Isauria* és a keleti *Pamphilia* vidékeinek epigraphikai és archæologiai átkutatása czéljából. Az expeditio 300-nál több föliratot talált, összeírta a föld felett levő romokat, épületeket és szobrászati leleteket; a tudományos igényeknek megfelelően vette föl a Fassiler falu mellett levő

hittita emlékeket; Kara-Odsa mellett egy eddig ismeretlen antik város romjaira akadt s meghatározta Isaura városának fekvését. — Még a sokat szidott törökök is buzgólkodnak a régészeti tudomány terén. Szoborkészletünk értékes gazdagítását köszönjük azoknak az ásatásoknak, melyeket a török kormány költségén a neves archæologusnak, Hamdi Beynek fia végzett a kisázsiai Aïdin mellett, a régi *Tralles* helyén. Hellenistikus korbeli épületromok között gazdag szobrászati leletre akadt, melynek legszebb darabjai egy nympha és egy karyatida alakja, egy colossalis női fej és mindenekelőtt egy nyugvó állásban ábrázolt, köpenyébe burkolódzó és pillérre enyhén támaszkodó ephebos szobra. A konstantinápolyi múzeumnak ez az új szerzeménye hozzáértők tanúsága szerint a késő-görög művészetnek egyik legbájosabb alkotása.

Egyptom földje nagyértékű lelettel ajándékozta meg a görög irodalmat. Abusir falva mellett a német keleti társaság fölásatta egy V. dynastiabeli királynak sírtemplomát, melynek környéke a vidék lakóinak az egész ókorban temetkező helyül szolgált. Ezen későkori sírok egyik koporsójából egy papyrus került elő, mely egy eddig csak névleg ismeretes, de korában nagyhírű görög lyrikusnak, a IV. évszázbeli *Miletosi Timotheos*-nak a perzsa háborúkra írt dithyrambosát tartalmazza. A «*Perzsák*»-ban a költészet egy bizonyos fajának első ránk jutott példáját bírjuk, a kézirat pedig, mely 330—290. évek közé datálható, az összes meglevő papyruskéziratok között a legrégibb; fontosságát Wilamowitz méltatja a Deutsche Orientgesellschaft 14. számú jelentésében. (L. az alábbi közleményt.) *L. N.*

— **Miletosi Timotheos Perzsái.** A németországi keleti társaság közlönyének 14. számában Wilamowitz-Mœllendorf részletesen ismerteti azt a szerinte összehasonlíthatatlan fontosságú irodalomtörténeti emléket, melyet nemrég egy egyptomi sírban találtak. Ez az érdekes mű, melynek becsét emeli az a körülmény, hogy egyúttal a legrégibb görög könyv is — a Kr. e. 4. sz. utolsó negyedéből való —, hat columnából állott. Az első néhány betű híjján teljesen elveszett, a másodikból felénél több van meg, de egy sora sem teljes, a kiegészítés a columnák roppant szélessége folytán igen bajos, bár a kir. múzeum részéről ez irányban sikeres kísérletek történtek, az eredmény korántsem mondható végérvényesnek, a harmadik kevés szó híjján helyreállíttatott; a műnek második fele sértetlen. Összesen körülbelül 200 sorra terjed az egész kézirat. Bár kétségtelen, hogy a másoló többször tévedt és sokat javítgatott, mégis a költő eredetiségénél fogva teljes lehetetlenség eldönteni, vajjon hibával vagy pedig valami új kifejezéssel állunk-e szemközt. A versek túlnyomóan jambusok, azonkívül pedig glyconeusok, trochäusok, creticusok, anapæstusok, a nyelvezet nagyjában megegyez a tragikus kardalokéval; ionismusok és homerismusok nem igen akadnak. Főtörekvése a szerzőnek, hogy stilusában és nyelvében új legyen s ez sikerült is neki annyira, hogy új szavaival és fordulataival szemben a mi szótáraink tehetetleneknek bizonyulnak.

A fennmaradt versek az annak idején híres nomosnak, a «Perzsák»-

nak, második feléből valók s így egy fontos irodalmi műfaj iránt világosítanak fel bennünket. Szerzőjük Timotheos önmaga mondja meg nevét a költeményhez írt utószóban. A nomost egyetlen énekes adta elő lantkiséret mellett. Tartalmából körülbelül ennyit tudunk: Az első columna valószínűleg a Salamis melletti ütközet leírásával kezdődött. Élénken írja le a második columna az ütközetet, mint rontanak egymásnak a vízi szörnyetegek, mint röpködnek a dárdák és nyilak a levegőben. Ezután összefüggéstelen szók következnek. A harmadik columna összefüggő sorai egy fuldoklót vezetnek szemeink elé, a ki azonban még mindig bízik ura győzelmében. A perzsa hajóhad menekül, a hajótöröttek ruhátlanul és a hidegtől megdermedve jajgatnak a kiálló szirteken és hajóroncsokon. A győzők fogságba ejtik a még életben maradottakat. Ekkor egy phrygiait is hoznak elő, a ki esdeklésében szörnyen töri a görög nyelvet: activumot mond medium helyett stb. s úgy beszél akár Aristophanes scythája. Így tehát a comicumot sem vetette meg e műfaj. Ellentétül közvetlenül e jelenethez csatlakozik az udvar menekülése és a királynak fennkölt és egyszerű beszéde, melylyel a parancsot a visszavonulásra kiadja. «Azok pedig túlfelől győzelmi emléket állítottak Zeusnak, diadaléneket zengtek s járták a ropogós tánczot dobogó léptekkel». Ezzel a néhány előkelő szóval záródik a költemény. Követi egy utószó, melyben körülbelül ezeket mondja Timotheos: «Apollon kegyelmezzen nékem; mert a fenséges spártai nép szememre hányja, hogy a régi zenét követem. Én nem teszem ezt, hanem meghagyom mindenkinek a magáét; csak a régihez ragaszkodó rossz zenészektől fordulok el. Orpheus is művelte a színes zenét a kithara mellett, azután tíz húrral Terpandros, de a tizenegy húros zenének titkait miletosi Timotheos tárta ki». Befejezi az egészet egy ima, melyben Spártának békét és εὐνομία-t kíván. Ez mutatja, hogy a költemény Sparta hegemoniájának korában keletkezett, midőn Athenæ vereséget szenvedett s Agesilaos Kis-Ázsiában harczolt; lehet, hogy arra szolgált, hogy hangulatot keltsen hódító terveihez s ezért szólal meg már az első részben a görög büszkeség: «Ἄρης τύραννος, χρυσὸν δ' Ἑλλὰς οὐ δέδοικεν». *Sz. Zs.*

— **Megjegyzések Veress Ignácz úr birálatára.** Veress Ignácz úr megbirálta a Ph. K. legutóbbi számában *Rendszeres Magyar Nyelvtanomat.* Birálatából kitünik, hogy ő a magyar nyelvtanításban a negyven év előtti állásponton maradt. Azóta nem tanult és nem felejtett. Nem csoda, hogy sok a baja, sok a kifogása, ha új könyv akad a kezébe, melyet nem tud megérteni. Neki fel- és leható, ki- és bennható, marasztaló stb. ragok kellenek, a határozókkal nem tud megbarátkozni. Minthogy tudásunk és gondolkozásmódunk egymástól teljesen különbözik, nem bocsátkozhatom Veress Ignáczczal vitatkozásba, egymást úgysem fogjuk megérteni sohasem. Tehát birálatára csakis egy-két rövid megjegyzést akarok tenni. Ezekben sem utánzom hangjának durvaságát, mert tisztelem birálómnak korát. («Durvaság»-ot V. úr birálatában nem találtunk. *Szerk.*)

1. A ki a nyelvek fejlődésével, természetével foglalkozik, tudja, hogy

a nyelvtan szabályai a legritkább esetben általános érvényűek, s igen sok szabály csak «néha, gyakran, rendesen» érvényes.

2. Veress fennakad azon, hogy előbb tárgyalom az igét s azután a névszókat. «Hogy Simonyi ebben kit követett, meg nem tudom mondani; de hogy Németországban nem lesz sok nyelvtanos, *nálunk pedig hogy egy sincs e kettőn kívül, a ki az igét előbbre valónak teszi a névnél, azt már most is tudom*». Hát ezt nagyon rosszúl tudja birálóm. Ha ismerné az újabb magyar nyelvtani irodalmat, tudná, hogy az igét a főnév előtt tárgyalja Szinnyei József, Négyesy László, Balogh Péter, Bartha József, Gaal Mózes és Weszely Ödön iskolai nyelvtana. Budenz József is Ugor Alaktanában és Szinnyei J. Magyar Nyelvhasonlítás czímű munkájában szintén előbb tárgyalják az igét, s csak azután a névszókat. Ezek mindnyájan tudják, hogy miért teszik ezt, csak Veress Ignácz nem tudja.

3. Veress nem tud megbarátkozni a határozók mai tárgyalásával és felosztásával, neki jobban tetszik a «vonzat». Nem érti az idők és módok tárgyalását. Mindezen csakis az elmult 30 év nyelvészeti irodalmának megismerése segíthetne.

4. Veress nem érti a «szólam» műszót. Ezt nem a Tüzetes Nyelvtanban használom először, hanem Brassai Sámuelt követve a «Hangsúly a magyar nyelvben» czímű értekezésemben (Nyelvt. Közl. 21. k.), s azóta nyelvészeti irodalmunkban általánosan használják. A ki érti, az tudja is, hogy mily nagy szükség van rá.

Végül köszönettel veszem tudomásúl a két sajtóhiba kijavítását, *ennyit* ez a birálat is használt könyvemnek.

BALASSA JÓZSEF.

— **Gót bibliatöredékek.** *Wulfila* híres gót bibliafordításának az ótestamentumi részéből csak szegényes maradványok vannak, ezek a következő helyek: Ezra 15, 13—16; 16, 14—17, 3 és 17, 13—45 (= Nehemiás 7, 13—45), a mely töredékeket 1817-ben A. Mai fedezett fel az Ambrosianában; azonkívül van még egy pár roncs Genes. 5, 3—30ból, a bécsi cs. és k. udvari könyvtár Alkuin-kéziratában.

Az Ezra- és Nehemiásból maradt töredékek alapján Dr. Alexander *Kisch* még 1873-ban bebizonyította, hogy azon Septuaginta-szöveg, mely Wulfila előtt volt és a melyből fordított, sokkal szorosabban csatlakozik a héber massoretikus szöveghez, mint a legtöbb reánk jutott egyéb versiója a Septuagintának; kiderült, hogy az a Lucian-féle versio volt.

Kisch most folytatta e studiumot egy tanulságos értekezésben, mely a prag-neustadti cs. k. főgymnasium XXI. értesítőjében jelent meg. Ujra megvizsgálta a bécsi maradványokat, mindössze 13 számnevet, a melyek, mint már mondtam, Genes. 5-ből valók, de a melyeknek valódi természetét még oly kutatók, mint Grimm és Massmann sem tudták megállapítani. *Kisch* most azt véli, hogy e számok nem egyebek mint utalások ama differentiákra, melyek a Genes. 5. f. 14 és következő verseiben a patriarchák életkorára vonatkozó számok tekintetében Wulfila és a Vulgata olvasata közt fenforognak; ezek tehát valamely gót embernek széljegyzetei.

Lehet, hogy magától Alkuintól erednek, és értékük abban áll, hogy *gót* nyelvűek.

A *Kisch* találta eredmények biztosaknak látszanak, legalább is annyira, hogy a szakembereket figyelmeztessük a kis munka megjelenésére.

KRAUSZ SÁMUEL.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1901/2.

I. Classica-philologia.

Balthazár Gábor: Egy ó-görög regény. — Heliodoros Aethiopikája. (Kecskeméti ev. ref. főgymnasium, 1—16. l.)

Besskó Jenő: Hypatia és az alexandriai iskola. (Szolnoki áll. főgymnasium, 3—30. l.)

Borsos Károly: Demosthenes első és második philippikája. (Mezőtúri ev. ref. főgymnasium, 3—35. l.)

Büchler Pál: A classikus nyelvek tanulásának czélja és haszna. (Marosvásárhelyi kath. főgymnasium, 3—15. l.)

Faragó János: M. Tullius Cicerónak Gn. Pompejus fővezérsége ügyében tartott beszéde. (Pápai ev. ref. főgymnasium, 3—34. l.)

Geréb József: Görögországi utam. (Budapesti tanárk. gyak. főgymnasium, 9—16. l.)

Hacker Kálmán: A rhetori műveltség befolyása Ovidiusra. (Zentai községi főgymnasium, 3—46. l.)

Hittrich Ödön: A hetedik osztályban végzett latin-görög tananyag. (Budapesti ág. hitv. ev. főgymnasium, 3—21. l.)

Incze Béni: Az utolsó római költő. (Kolozsvári ev. ref. collegium, 31—53. l.)

Jánosi Boldizsár: Az Ilias hasonlatai. (Budapesti VII. ker. áll. főgymnasium, 3—56. l.)

Karátsony Zsigmond: A kar szerepe Sophokles Antigonejában. (Késmárki ág. hitv. ev. lyceum, 1—37. l.)

Klima Lajos: Mesék és mondák P. Ovidius Naso mesevilágából. (Beszterczebányai kath. főgymnasium, 3—41. l.)

Láng Nándor: Odysseus hazája. (Budapesti I. ker. áll. főgymnasium, 3—18. l.)

Leffler Sámuel: Maffeo Veggio és az Aeneis XIII-ik könyve. (Nyiregyházi ág. hitv. ev. főgymnasium, 3—47. l.)

Máthé György: Tarlózás Horatius Ars poetica-ja magyarázói és magyar fordításai között. (Lugosi áll. főgymnasium, 3—19. l.)

Molnár Samu: Platon és az Akadémia. (Székesfehérvári cziszt. r. kath. főgymnasium, 13—53. l.)

Paulovits Károly: Horatius levelei. (Czeglédi áll. főgymnasium, 3—33. l.)

Péterffy Béla: Homér, Virgil és Dante alvilága. (Rozsnyói kath. főgymnasium, 3—25. l.)

Szautner Zsigmond: Miért tanuljuk a classikus nyelveket? (Bpesti VI. ker. áll. főgymnasium, 13—28. l.)

Székely Damáz: Horatius és Juvenalis. (Komáromi kath. gymnasium, 3—24. l.)

Szevera János: Az ó-classikus nyelvi és irodalmi tanulmányok. (Ujverbászi községi algymnasium, 3—10. l.)

Tomory Imre: Phrasisok, közmondások. (Munkácsi áll. főgymnasium, 6—40. l.)

Tóth Rezső: A latin nyelv tanítása a leánygymnasiumban. (Bpesti orsz. nőképző-egyesület leánygymnasiuma, 3—27. l.)

Zsámboki Gyula: Cicero negyedik beszéde Verres ellen. (Budapesti II. ker. kath. főgymnasium, 1—57. l.)

II. Magyar nyelv és irodalom.

Bán József: Pázmány Péter emlékezete. (Kolozsvári kath. főgymnasium, 9—16. l.)

Belladgh László: A magyar hivatalos nyelv megalakulása. (Bpesti VII. ker. közs. főreáliskola, 3—20. l.)

Brassai Károly: Geleji Katona István élete és munkái. (Hajdunánási ev. ref. gymnasium, 3—46. l.)

Csürös Ferencz: Gyöngyösi István műfordításai. — Debreczeni ev. ref. főgymnasium, 3—27. l.)

Gaál Ferencz: Heine és Petőfi költészete. (Szabadkai közs. főgymnasium, 19—68. l.)

Hollósy Kálmán: Riedl-Szende »Magyar Hangtan«-a. (Soproni ág. hitv. ev. lyceum, 3—31. l.)

Kopácsi György: Ányos Pál hazafias költészete. (Podolini kath. algymnasium, 3—10. l.)

Kroll Rudolf: Ányos-ünnepély. (Veszprémi kegy. tan. r. kath. főgymnasium, 95—125. l.)

Lakatos Vincze: A vallásos elem Tompa költészetében. (Keszthelyi kath. főgymnasium, 3—42. l.)

Marton József: A kath. papság a magyar irodalomban. (Nagyszombati kath. főgymnasium, 5—70. l.)

Mazuch Ede: Jellemképző tanulságok br. Eötvös József írói és politikai működésében. (Ungvári kath. főgymnasium, 5—38. l.)

Mózer Ödön: Arany János balladái. (Rákospalotai Wágner-féle főgymnasium, 3—21. l.)

Perényi József: Szemere Miklós levélváltása Tompa Mihálylyal. (Nagykanizsai kegy. tan. r. kath. főgymnasium, 3—52. l.)

Ranezai József: Fazekas Alajos. — A jászkunok emlékezete. (Lőcsei kath. főgymnasium, 3—33. l.)

Seprődi János: A népszínmű és Szigligeti. (Kolozsvári ev. ref. collegium, 5—21. l.)

Szücs István: Vergilius hatása idyllköltészetünkre. (Nyitrai kath. főgymnasium, 3—28. l.)

Wagner Sándor: Czuczor Gergely emlékezete. (Gyulafehérvári kath. főgymnasium, 3—24. l.)

III. Modern philologia.

Herczeg Árpád: Goethe Torquato Tassója. (Temesvári áll. főgymnasium, 1—14. l.)

Horvay Róbert: Részletek a franczia beszéd és írás fejlődésének történetéből. (Debreczeni áll. főreáliskola, 3—27. l.)

Löb Antal: A német nyelv tanítása középiskoláinkban. (Nagyszalontai közs. algymnasium, 5—13. l.)

Molnár István: A századok legendája. (Hajdu-Böszörményi ev. ref. gymnasium, 5—37. l.)

Otrok Mihály: A direct módszer az idegen nyelvek tanításában. (Egri áll. főreáliskola, 3—18. l.)

Vértesi Sándor: Hallermündei Platen Ágost gróf mint drámaíró. (Miskolczi ev. ref. főgymnasium, 3—70. l.)

KÖNYVÉSZET.

Ahn-Erényi: Gyakorlati tanfolyama a német nyelv gyors, alapos és könnyű megtanulására. Nyelvtani jegyzetekkel ellátva és a felső nép- és polgári iskolák tantervéhez alkalmazva. Kilenczedik kiadás. (8-r. 178 l.) Budapest, 1903. Lampel Róbert. Kötve 2 K 20 f.

Bielek Dezső. Latin genus-szabályok. Tanítványai számára rímes-ütemes sorokba szedte *B. D.* (8-r. 39 l.) B.-Csaba, 1900. Lepage Lajos Kolozsvárt. 40 f.

Blau Lajos dr. Az ó-héber könyv. Adalék az ókori kulturtörténethez és a bibliai irodalomtörténethez. (8-r. IV, 183 l.) Budapest, 1902. Ranschburg Gusztáv. 3 K.

Bossuet egyházi beszédei. Fordította és bevezetéssel ellátta *Acsay* Ferencz. Második változatlan kiadás. Bossuet arczképével. (N. 8-r. LXX, 691 l.) Esztergom, 1902. Kókai Lajos bizom. Budapesten. 5 K.

Dingfelder Ede. Legrégibb bibliánk nyelvéről. (8-r. 99 l.) Budapest, 1901. Szerző tulajdona, VIII., Üllői-út 20.

Élet könyve. Az —. A vallás és erkölcs, a haza és nemzet szépirodalmi műfajokban. Negyedéves folyóirat. Bemutató kötet. Szerkeszti és kiadja *Aczél* Lajos. (8-r. 128 l.) Budapest, 1902. Ifj. Nagel Ottó bizom. Egész évre 4 K. Egy-egy füzet 1 K.

Emlékbeszédek. A Magyar tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott —. Szerkeszti a főtitkár. XI. kötet, 4. szám. *Fraknói* Vilmos. Emlékbeszéd Szilágyi Sándor rendes tag felett. (8-r. 106 l.) Bpest, 1902. Magy. tud. Akadémia. 2 K.

Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. Kiadja a Magyar tud. Akadémia. Az I. osztály rendeletéből szerkeszti *Gyulai* Pál. XVIII. kötet. 1., 2. szám. (8-r.) Budapest, 1902. Magyar tud. Akadámia.

1. szám. *Gyomlay* Gyula. Bölcs Leo taktikája mint magyar történeti kútforrás. (69 l.) 1 K 20 f.

2. szám. *Katona* Lajos. Temesvári Pelbárt példái. (89 l.) 1 K 20 f.

Erdődi János. A történettudományi tárgyak módszertana. Második kiadás. (8-r. 110 l.) Budapest, 1903. Lauffer Vilmos. 1 K.

Kudora János. A magyar kath. egyh. beszéd irod. ezeréves története. (8-r. 298 l.) Budapest, 1902. Szerző kiadása, Honti-Visk. 5 K.

Latin és görög iskolai classicusokhoz való præparatio. Szerkeszti *Dávid* István. 60. füzet. Livii T. ab urbe condita libri. (Liber I–IV.) Magyarázta *Dávid* István. I. füzet. Liv. I. 1—22. (8-r. 48 l.) Bpest, 1902. Lampel Róbert. 50 f.

Luther aranymondásai. Asztalnál tartott barátságos beszélgetéseinek gyűjteményéből. Kiválogatta és magyarra fordította *Masznyik* Endre dr. Első könyvecske: Isten igéjéről és csodadolgairól. (8-r. 79 l.) Bpest, 1902. Hornyánszky Viktor. 80 f.

Magyar könyvtár. Szerkeszti *Radó* Antal. 301. szám. *Beöthy* Zsolt. Báró Wesselényi Miklós. (16-r. 32 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. 30 f.

Mendlik Alajos. Franczia olvasmányok. Kezdők számára. Ötödik kiadás. (8-r. 128 l.) Budapest, 1902. Lauffer Vilmos. 1 K 20 f.

Nyilasi Rajmund. Codexeink Mária-legendái. (8-r. 115 l.) Budapest, 1902. Szerző kiadása, VIII., Zerge-utcza 11.

Marcus Vitruvius Pollio tíz könyve az építészetről. Latinból fordította *Fuchs* Béla. A fordítást felülvizsgálta *Bódiss* Jusztin. A szöveg közé nyomott 122 ábrával. (Lex. 8-r. XI, 204 l.) Budapest, 1898. Kiadja a Magyar mérnök- és építész-egylet. Kilian F. bizom. 4 K.

Római remekírók magyar fordításban. I. kötet. Cæsar C. Julius művei. I. kötet. Emlékiratok a galliai hadjáratról. Fordította, jegyzetekkel

s Cæsar életrajzával ellátta *Sárváry* Béla. Átdolgozta *Mikes* Lajos dr. Harmadik kiadás. (16-r. 126 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. 60 f.

Schrauf Károly dr. Magyarországi tanulók külföldön. IV. A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig. Közli a magyar tudományos akadémia történelmi bizottságának megbízásából *Sch. K.* Két fametszettel. (N. 8-r. XCIV, 544 l.) Budapest, 1902. Magyar tud. Akadémia. 12 K.

Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához. Szerkeszti *Bán* Aladár dr. 1. füzet. *Bán* Aladár dr. A magyarok eredete. Bevezetésül a magyar irodalom-történeti oktatásához. (8-r. 64 l.) Pozsony, 1903. Stampfel Károly. 50 f.

Segédkönyvek a franczia nyelv és irodalom tanításához. 4., 5. füzet. (8-r.) Pozsony, 1903. Stampfel Károly. Egy-egy füzet 70 f.

4. füzet. Daudet Alphonse. Le petit Chose. Jegyzetekkel és bevezetéssel ellátta *Bodnár* Gyula. (118 l.)

5. füzet. La Fontaine. Choix de Fables. Módszeresen feldolgozta, életrajzzal és magyarázó jegyzetekkel ellátta *Otrok* Mihály. Húsz képpel, (72 l.)

Szemák István dr. Német nyelvtan. Második évfolyam. Nyolczadik, lényegében változatlan kiadás. (N. 8-r. IV, 192 l.) Budapest, 1902. Lauffer Vilmos. 2 K.

Torkos László. Magyar nyelv és irodalmi kézikönyv. A felsőbb leányiskolák IV. és V. osztályai és tanítónőképezdék használatára. A felsőbb leányiskolai új tanterv tekintetbevételével. (8-r. IV, 343 l.) Budapest, 1902. Athenæum r.-társ. 3 K 60 f.

Tudományos zsebkönyvtár. 116. szám. *Schmidt* Márton dr. Görög régiségek. 14 ábrával. (8-r. 88 l.) Pozsony, 1903. Stampfel Károly. 60 f.

Ugor füzetek. Adalékok az ugor nyelvek ismeretéhez és összehasonlításához. 14. szám. *Patkanov* Szerafim. Irtisi-Osztják szójegyzék. (Vocabularium dialecti ostjakorum regionis fluvii Irtysch.) Különlenyomat a Nyelvtudományi Közleményekből. (8-r. 254 l.) Budapest, 1902. Magyar tud. Akadémia. 4 K.

Vagács Czézár és *Schiebinger* Emil dr. Latin stilusgyakorlatok. A középiskolák V—VIII. osztálya számára. A hatodik kiadás nyomán átdolgozta s az új tantervhez alkalmazva bővítette *Bárdos* Remig dr. (N. 8-r. 370 l.) Budapest, 1902. Szent-István-Társulat. 3 K 20 f.

Valló Vilmos. A franczia nyelv elemei. Felsőbb leányiskolák második osztálya számára. A módszeres franczia nyelv- és olvasókönyv I. részének második kiadása, a felső leányiskolák tanterve szerint átdolgozva. (8-r. XII, 108 l.) Budapest, 1902. Lauffer Vilmos. 1 K 40 f.

Valló Vilmos. Módszeres franczia nyelv- és olvasókönyv első része. Reáliskolák III. osztálya és kereskedelmi iskolák alsó osztálya számára. Második teljesen átdolgozott kiadás. (8-r. XII, 151 l.) Budapest, 1902. U. o. 1 K 80 f.

Varju János. A magyar művelődés története vegyesházbeli királyaink korában. (1301—1526.) (N. 8-r. 61 l.) Vácz, 1902. Lampel Róbert. bizom. Budapesten. 1 K.

PERSIUS NEGYEDIK SATIRÁJÁHOZ.

Persius negyedik satirája az önismeret kérdését tárgyalja és, ha szokás lett volna a régieknél, hogy az egyes satiráknak külön czímet adjanak, bizonyára a *Nosce te ipsum* czímet viselné. Az első részben (1—22. vs.) Socratest és a fiatal Alcibiadest lépteti fel a költő. Alcibiadesnek még a szakálla sem nőtt ki s már is szónokolni akar a népgyűlésen, de a nagy athéni bölcs tükröt tart eléje és szokott ironikus modorában bebizonyítja, hogy a tapasztalatlan fiatal ember olyan dolgokban akar a népnek tanácsot adni, a melyekről még maga sem tud semmit. Szálljon hát magába, ismerje meg a saját tökéletlenségét s csak, ha majd magát megnevelte, legyen a nép tanító mestere. Ehhez a jellemző példához fűződik a második rész (23—41. vs.), a hol a költő azt fejtegeti, hogy a maga hibáját senki meg nem látja, ellenben a másét nemcsak hogy észreveszi, hanem még igazságtalanúl nagyítja is. Innen van, hogy a régi római *frugalitas*-hoz ragaszkodó, egyszerűen élő, de jó módú videki embert piszkos fösvénységgel vádolják s kigúnyolják; ha pedig valaki a külsejére nagyobb gondot fordit és testét egy kissé ápolja, mindjárt azt a hírt terjesztik róla, hogy *cinaedus*. A harmadik részben (42–52. vs.) tehát arra int a költő, hogy csak a magunk háza előtt seperjünk s még azzal se elégedjünk meg, ha a világ előtt jó hírben állunk, hanem lelkiismeretesen vizsgáljuk meg magunkat: így csakhamar meg fogunk győződni arról, hogy még a legjobb hírű ember is nagyon messze áll a tökéletességtől.

I.

A 10–13. versben Socrates a következő ironikus szavakat intézi a magát bölcsnek tartó Alcibiadeshez:

Scis etenim iustum gemina suspendere lance
Ancipitis libræ, rectum discernis, ubi inter

Curva subit, vel cum fallit pede regula varo,
Et potis es *nigrum* vitio præfigere *theta*.

Az eddigi magyarázóknál nem találom a *nigrum theta* kifejezesnek oly értelmezését, a mely az összefüggésnek teljesen megfelelne. Lássuk hát a helyet sorról sorra.

Scis etenim, ironikus értelemben, mert Socrates éppen azt akarja mondani, hogy Alcibiades nem ért még ahhoz, a mi az államférfiúnál a fődolog, hogy t. i. a jogost a jogtalantól, a helyest a helytelentől megkülönböztesse. — *iustum gemina suspendere lance Ancipitis librae*, sensu proprio: akkor is, a mikor a sulyok a mérleg két csészéjében csaknem egyenlők, úgy hogy nehéz megmondani, merre felé hajlik a mérleg nyelve, te meg tudod állapítani, hol a nagyobb súly; sensu translato: még a legkétesebb esetekben is, a mikor nehéz eldönteni, melyik részen van a jog és az igazság, te tudod, hol van a jog és hol a jogtalanság. — *gemina* ... *lance*, e h. áll: *geminis lancibus*, mint Ovid. A. A. II. 644:

Mobilis in gemino cui pede pinna fuit.

— *suspendere lance* ... *librae*, a *suspendo* ige a mérlegelést jelenti, mint ugyancsak Persiusnál az V. satira 47. versében:

Nostra vel æquali suspendit tempora Libra
Parca tenax veri.

— *Ancipitis librae*, a mérleg akkor *anceps* (kétes), ha a súlyok a két csészében csaknem egyenlők egymással. — *rectum discernis ubi inter Curva subit*, megismered az egyenest (vagyis a helyest) akkor is, a mikor nehéz a görbétől (vagyis a helytelentől) megkülönböztetni; a *rectum* és a *curvum* tehát erkölcsi értelemben veendő, mint Horatiusnál (Ep. II, 2, 44.):

Scilicet ut vellem curvo dignoscere rectum

es magánál Persiusnál is III. 52:

Haud tibi inexpertum curvos deprendere mores.

cum fallit pede regula varo; *regula* proprio sensu az az eszköz, a melynek segítségével egyenes vonalat huzunk, vagyis a vonalzó. A vonalzónak e helyt *pes varus*-t azaz görbe lábat tulajdonit a költő, mert a nem egyenes vonalzó hasonlít a lőcslábhoz. Az ertelem tehát ez volna: te az egyenest még akkor is megkülönbözteted

a görbétől, a mikor maga a vonalzó sem egyenes, tehát csal, vagyis: a helyest felismered még akkor is, a mikor maga a szabály, a mely szerint a helyest es a helytelent megitélni szoktuk, elégtelennek bizonyul, a mikor például a szabály szigorúságát, hogy *summum ius*-ból *summa iniuria* ne legyen, méltányossággal kell enyhíteni. — *Et potis es nigrum vitio praefigere theta*, szó szerint: «És oda tudod szegezni a bűn elé a fekete thetát». Tudvalevő dolog, hogy az athéni birák, ha valakit halálra akartak itélni, olyan táblácskával szavaztak, a melyen a *theta* (Θ = θάνατος) betű állott; e verset tehát a magyarázók rendesen így értelmezik: «És el tudod itélni a bűnt», a mely esetben a *nigrum* jelző nem magát a szint jelentené, hanem annyit, mint *végzetes, halálos*. Ez a magyarázat azért nem kielégitő, mert a *praefigere* (eléje szegezni, eléje tenni) szó nem alkalmazható a bűnre, ha úgy fogjuk fel, mint elitélendő vádlottat, mert a thetát nem írták az elitélendő neve mellé.

A helyes nyomra itt is a Horatiusszal való összehasonlítás vezet reá. Horatius ugyanis így szól az Ars poetica 445. és köv. verseiben a jó kritikusról:

> Vir bonus et prudens versus reprendet inertis,
> Culpabit duros, incomptis *adlinet atrum*
> Transverso calamo *signum*,

a hol az *atrum signum*, a vészes jel, az ὀβελός-t jelenti, a melylyel a kritikusok a költőknek hibáztatott verseit jelölték meg oly módon, hogy a vers mellé a margóra vízszintes vonást húztak egy-egy ponttal fölötte és alatta. A Horatius *atrum signum*-ából csinálta Persius a maga *nigrum theta*-ját, mert a kritikus ὀβελός-a a versre nézve ugyanazt jelenti, a mit a biró *theta*-ja a vádlottra nézve: az elitélést. A theta tehát itt tulajdonkép nem a biró thetáját jelenti, hanem általában az *elitélés jelét*, a melyet a philosophus úgy ragaszt oda *(praefigere)* a *vitium* mellé, mint a kritikus az ὀβελός-t a hibáztatott hely mellé. A kérdéses négy sort tehát így fordítanám magyarra: «Mert tudod mérlegelni a jogost a kétes mérleg kettős serpenyőjében, az egyenest megkülönbözteted, ha görbék közé kerül, meg ha csal is a lőcslábú vonalzó, és a bűn mellé oda tudod tenni az *elitélés végzetes jelét*». Itt a *theta*-hoz természetesen még jobban illik a *nigrum* jelző, mint a Horatius *signum*-ához az *atrum*, mert a theta halált jelent, már pedig a halált és mindent, a mi vele bárminő kapcsolatban áll, *ater* vagy *niger* jelzővel láttak el a régiek.

A közvetlenül ezután következő versekben (14–16.) így szól Socrates Alcibiadeshez:

> Quin tu igitur, summa nequiquam pelle decorus,
> Ante diem blando *caudam* iactare popello
> Desinis?

A magyarázók itt fennakadtak a *caudam iactare* kifejezésen, mert nem tudták, hogy a farkcsóváló kutyára vonatkoztassák-e, a mint a scholionok értelmezik, vagy a farkát büszkén kiterjesztő pávára. Én mindjárt kezdetben inkább a pávára voltam hajlandó vonatkoztatni, mert, mint a *blando (= blandienti) popello* kifejezés mutatja, nem arról van szó, hogy Alcibiades hizelegni akarna a népnek, hanem ellenkezőleg arról, hogy a nép hizeleg a külső szépségével feltünő *(summa pelle decorus)* Alcibiadesnek. De utóbb találtam oly döntő bizonyítékot is e feltevés mellett, a mely kikerülte az eddigi magyarázók figyelmét. Ez a bizonyíték a régieknek az a hite, hogy a páva érzi a saját szépségét, megérti, ha dicsérik, és éppen e dicsérő szavak hallatára szokta a farkát kiterjeszteni, hogy szépségét annál jobban kimutassa. V. ö. Plin. N. H. X. 43: «Itaque praecedent et ordine, omnesque reliquas in his *pavonum* genus cum *forma* tum *intellectu eius* et gloria. Gemmantes *laudatus* expandit colores adverso maxime sole, quia sic fulgentius radiant» és Ov. Ar. Am. I. 627—628: «*Laudatas* ostendit avis Iunonia pinnas: Si tacitus spectes, illa recondit opes».

Tehát még csak most lesz világos előttünk, miért teszi hozzá a költő a *popellus* szóhoz a *blandus* (hizelgő) jelzőt. Socrates ugyanis ezt akarja mondani Alcibiadesnek: «Ha a nép külső szépséged miatt neked hizeleg, ne légy olyan, mint a páva, a mely a dicséretek hallatára nagy büszkén mutogatja a farkát, azaz ne bízd el még jobban magadat». Ezzel persze elesik a Jahn gyanítása is, a ki szerint a hasonlat «ab equo desumptum videri potest, qui, cum superbe incedit, caudam iactat».

II.

Socrates, hogy Alcibiadest meggyőzze arról, mennyire tökéletlen még az ő bölcsesege, a következő szavakat intézi hozzá a 17—22. versben:

> Quae tibi summa boni est? Uncta vixisse patella
> Semper et adsiduo curata cuticula sole?

Exspecta, haud aliud respondeat hæc anus. I nunc,
«Dinomaches ego sum» suffla «sum candidus». Esto,
Dum ne deterius sapiat pannucia Baucis,
Cum bene discincto cantaverit ocima vernæ.

Ehhez a helyhez is meglehetősen hézagos értelmezést fűztek az eddigi magyarázók, különösen pedig azt a gondolati összefüggést nem tudták megállapítani, a mi az Alcibiadesnek tulajdonított *hedonistikus* életbölcseség és a vén zöldségárus kofa, Baucis, közt van. Magyarázzuk tehát ezt a részletet is sorról-sorra.

Quae tibi summa boni est? Mi neked a legfőbb jó? Az antik moralphilosophia legsarkalatosabb kérdését veti fel itt Socrates és arra akar utalni, hogy Alcibiades nem az erényt tartja legfőbb jónak, hanem a test gyönyörűségét. *Summa boni* tehát a. m. *summum bonum.* — *Uncta vixisse patella;* zsíros (kövér) ételekkel élni; párhuzamos helyek magánál Persiusnál III, 102: «Uncta cadunt laxis tunc pulmentaria labris», VI, 16: «cenare sine uncto» és VI, 69: «Unge, puer, caules». — *adsiduo curata cuticula sole;* czélzás a régieknél nagyon szokásos napfürdőre. Fürdés után ugyanis megkenték a testüket olajjal és kifeküdtek a napra, abban a hitben, hogy ezt tenni igen fontos dolog az egészség fenntartására. A mai orvosok, úgy látszik, hasonló véleményben vannak, mert éppen napjainkban lett divatossá minden fürdőhelyen a napfürdő. Magát a dolgot tehát üdvösnek tartották már a régiek is, de abban már a puhálkodás és a renyheség jelét látták, ha valaki visszaélt vele s a nap jelentékeny részét ilyen módon töltötte el. Erre vonatkozik Persiusnál IV. 33:

At si unctus *cesses* et figas in cute solem

és Juvenalisnál, a ki XI. 203—208. a hosszasabb sütkérezést csak kivételesen engedi meg:

Nostra bibat vernum contracta cuticula solem
Effugiatque togam. Jam nunc in balnea salva
Fronte licet vadas, quamquam solida hora supersit
Ad sextam. Facere hoc non possis quinque diebus
Continuis, quia sunt talis quoque tædia vitæ
Magna; voluptates commendat rarior usus.

Tehát Persiusnál is az *adsiduo sole* kifejezés a puhálkodásra vonatkozik. — *curata cuticula,* horatiusi reminiscentia; v. ö. Ep. I, 2, 29: «In cute curanda plus æquo operata iuventus» és Ep. I,

4, 15: «bene curata cute». — *cuticula,* a deminutiv alaknak megvető mellékertelme van, mint Hor. Sat. II, 5, 38: «pelliculam curare» és Juv. Sat. XI. 203: «Nostra bibat vernum contracta cuticula solem».

Exspecta; egészen megfelelő módon használjuk magyarban a *várj csak* kifejezést; v. ö. Senec. De benef. V, 12: «Dicis me abesse ab eo, qui operæ pretium facit, immo totam operam bona fide perdere? Exspecta: etiam hoc verius dices». — *haud aliud respondeat,* nem fog mást felelni, vagyis: ugyanazt fogja legfőbb jónak nyilvánítani, a mit te: a test gyönyörűségét: tehát egészen olyan philosophiát követ, mint te. — *haec anus,* Socrates rámutat egy, a népből való vénasszonyra, a kit alább, a 21. versben Baucisnak nevez. *I nunc;* ezt a kifejezést a latinban olyanformán használják, mint az *age* szócskát, de rendesen ironikus értelme van, mint Hor. Ep. I. 6, 17–18: «I nunc, argentum et marmor vetus æraque et artes Suspice», Ep. II. 2, 76: «I nunc et versus tecum meditare canoros»; Verg. Aen. VII. 425—426:

> I nunc, ingratis offer te, inrise, periclis:
> Tyrrhenas, i, sterne acies.

Dinomaches ego sum, græcismus e helyett: Dinomaches filius sum. Socrates azért említi az Alcibiades anyját, mert ez a nő az Alcmæonidák híres családjából származott. V. ö. Plut. Vit. Alcib. c. 1: Τὸ Ἀλκιβιάδου γένος ἄνωθεν Εὐρυσάκην τοῦ Αἴαντος ἀρχηγὸν ἔχειν δοκεῖ, πρὸς δὲ μητρὸς Ἀλκμαιονίδης ἦν ἐκ Δεινομάχης γεγονὼς τῆς Μεγακλέους. — *sufjla,* intransitiv értelemben: fújjál (t. i. a büszkeségtől), légy felfuvalkodva. Cf. Varr. Sat. Men. 6: «multiplici scientia sufflatus». — *sum candidus;* itt a *candidus* a. m. *pulcher;* v. ö. Persiusnál III. 110: «Candida vicini subrisit molle puella». A Platónak tulajdonított, *Első Alcibiadesnek* nevezett dialogusban is, a melyet Persius a satira első részében utánzott, így szól Socrates Alcibiadeshez (p. 104. A.): Οἴει γὰρ δὴ εἶναι πρῶτον μὲν κάλλιστός τε καὶ μέγιστος, καὶ τοῦτο μὲν δὴ παντὶ δῆλον ἰδεῖν ὅτι οὐ ψεύδει. — *Esto,* mint a görög εἶεν: jól van, ám legyen, nem mondok ellent.

Dum ne deterius sapiat pannucia Baucis; csak ismerd el, hogy a Baucis bölcsesége sem alábbvaló a tiednél. *Dum ne* feltételes értelemben, mint Cic. ad Att. VIII. 11: «Ego si cui adhuc videor segnior fuisse, dum ne tibi videar, non laboro». — *deterius*

sapiat a. m. sapientiam deteriorem habeat. *pannucia Baucis*, az alsó néposztályhoz tartozó, rongyokba burkolt vén asszony; v. ö. Petron. 14: «(vestis) pannucia» és a scholiasta jegyzetét: «pannucea vulgariter pro pannosa dixit, id est pannis obsita». — *Baucis*, a 19. versben már említett vén asszony. Ez a görög női név ismeretes a Philemon és Baucis híres meséjéből; v. ö. Ovid. Met. VIII. 630. és köv. — *Cum bene discincto cantaverit ocima vernae*: midőn zöldségeit éneklő hangon jól kidicséri a feslett erkölcsű házi szolga előtt. Baucis ugyanis zöldségárus kofa (λαχανόπωλις), a ki a zöldséget a piaczon árulja és árúit a vevők előtt égig magasztalja; *verna* pedig a piaczra járó házi szolga (ἀγοραστής), a ki reggelenként az uraság számára összevásárolja a konyhára valót. — *bene . . . cantaverit*; a *bene* adverbium nem a *discincto* jelzőhöz, hanem a *cantaverit* igéhez kapcsolandó; a *cantare* pedig arra vonatkozik, hogy a különböző kofák és házalók bizonyos rhythmusban, éneklő hangon szokták kínálgatni portékáikat. Ezt ma lépten-nyomon halljuk Európa minden városában, és, hogy ez már a régieknél is így volt, bizonyítja Senec. Ep. 56, 2: «(Adice) iam libarii varias exclamationes et botularium et crustularium et omnes popinarum institores merces *sua quadam et insignita modulatione* vendentes». De mivel *cantare aliquem* (megénekelni valakit) annyit is jelent, mint *cantando laudare*, e helyt a *bene cantare* kifejezés így értelmezhető: *cantando bene laudare*. Baucis tehát *jól megénekli* a maga zöldségeit, vagyis éneklő hangon jól kidicséri. A mai házalók felkiáltásai is rendesen az árú dicséretét tartalmazzák; pl.: «Szép almát vegyenek!» — *discincto... vernae*; a jelző megválasztásában újra Horatius hatására bukkanunk, a ki Sat. II. 6, 66—67. ezt mondja saját házi szolgáiról:

> Ante larem proprium vescor *vernasque procaces*
> Pasco libatis dapibus.

A *verna* tehát Persiusnál azért *discinctus* (dissolutus, moribus dissolutis), mert Horatiusnál *procax*. A házi szolgák ugyanis, a kiket sokkal lazább fegyelem alatt tartottak, mint a gazdaságban elfoglalt külső szolgákat, nagyon feslett erkölcsűek és szemtelenek voltak, úgy hogy ez a tulajdonságuk közmondásossá vált. — *ocima*, botanikus néven *ocimum basilicum L.*, a régieknél a zöldségnek igen kedvelt faja. Itt általában *zöldség* helyett áll, mert Baucis zöldséges kofa.

A mondottak után a keresett gondolati összefüggést következőleg állapithatjuk meg: »Mikor Baucis, ez a nép aljából való vén kofa, árúit a maga éneklő hangján úgy kidicséri, mintha a finom zöldségnél semmi sem volna jobb a világon, az ő beszédében olyan philosophia nyil tkozik meg, a mely egy cseppet sem alább való a tiednél, Alcibiades, a ki a jó ételt és a puhálkodást, szóval a test gyönyörűségét, tartod a legfőbb jónak. Ebből itélheted meg a te életbölcseséged értékét».

III.

A költő a 25—32. versben egy jellemző példát hoz fel annak a bizonyítására, hogy az emberek, a kik a maguk hibáit sohasem látják be, mily hamar észreveszik a mások gyöngeségeit és mily igazságtalanúl túlozzák azokat:

Quæsieris: «Nostin Vettidi prædia?» — «Cuius?» —
«Dives arat Curibus, quantum non miluus errat.» —
«Hunc ais, hunc dis iratis genioque sinistro,
Qui, quandoque iugum pertusa ad compita figit,
Seriolæ veterem metuens derudere limum
Ingemit: ,Hoc bene sit' tunicatum cum sale mordens
Cæpe, et farratam pueris plaudentibus ollam
Pannosam fæcem morientis sorbet aceti?»

Minthogy az eddigi magyarázóknak ehhez a helyhez fűzött értelmezései több tekintetben hiányosak, megkisértem ezt a helyet is sorról sorra fejtegetni.

Quaesieris, ha azt kérded valakitől. — *Vettidi*, ismeretlen ember, valószínűleg költött személy. Különben a *L. Vetidius Rufus* név előfordul egy feliraton, CIL. X. 3663. — *Dives arat*, itt az *arare* ige a *possidere* helyett áll; v. ö. Hor. Epod. IV. 13: «Arat Falerni mille fundi iugera»; Senec. Ep. 87, 6: «Divitem illum putas, quia aurea supellex etiam in via sequitur, quia in omnibus provinciis arat». — *Curibus*, jelentőséges név, melyre nem fordítottak gondot az eddigi magyarázók. *Cures* a szabinok egyik legnevezetesebb városa, a honnan Numa Pompilius király, a vallásosság és az ősi egyszerűség mintaképe, származott. A költő tehát ezzel az egy szóval, hogy Curesből valónak mondja, egyszersmind jellemzi is Vettidiust, mint a régi jó erkölcsökhöz, a szabin *frugalitas*-hoz jó módja mellett is ragaszkodó embert. De éppen ezt a tiszteletre méltó tulajdonságát akarja a beszélgetők egyike a 27—

32. versben piszkos fösvénység színében tüntetni fel. Ez mutatja tehát, milyen igazságtalanok az emberek másokkal szemben. Különben, hogy a szabinok még a császárok korában is sokat megőriztek régi egyszerűségükből, mutatja Juvenalis Sat. III. 167—168:

Fictilibus cenare pudet, quod turpe negabis,
Translatus subito ad Marsos pubemque Sabellam.

— *quantum non miluus errat,* a földbirtok rengeteg nagyságát jelzi; v. ö. a scholionokat: «dici solet secundum proverbium: *quantum milvi volant*». V. ö. Petron. 37: «Ipse Trimalchio fundos possidet, qua milvi volant»; Juven. IX. 54—55:

Dic, passer, cui tot montes, tot prædia servas
Apula, tot milvos intra tua pascua lassos.

— *miluus,* három szótagú, a szó régibb alakja, mint Hor. Epod. 16, 32: «Adulteretur et columba miluo». — *errat,* transitiv értelemben: *bejár, bebarangol,* mint Verg. Aen. III, 690: «littora errata» és Ovid. Fast. IV. 573: «terræ erratæ».

dis iratis, a fösvényről: deos iratos habens. Így nevezték a régiek azokat, a kik nyomorúságos életet éltek, a többi közt a fösvényeket is, a kik megfosztják magukat az élet minden örömétől; v. ö. Hor. Sat. II, 3, 122—123. a fösvény öregről:

Filius aut etiam hæc libertus ut ebibat heres,
Dis inimice senex, custodis?

és Phædr. IV, 19, 15. a kincset őrző és a fösvény emberhez hasonló sárkányról: «*Dis* est *iratis* natus, qui est similis tibi». — *genioque sinistro;* genius sinister-e van a fösvénynek, a ki az élet örömeit nem élvezi, genius dexter-e annak, a ki a gyönyörűséget nem veti meg és, a mint maga Persius (V, 151.) mondja, *genio indulget.* A magyarázók nem vették észre, hogy Persius itt is Horatiust tartotta szem előtt, és pedig az Ep. II, 2, 183—189. versét, a hol két testvérről van szó, a kik közül az egyik az élvezeteknek él, a másik a vagyonszerzésnek s a hol a költő ezt a jellembeli különbséget a testvérek különböző *genius*-ának tulajdonítja:

Cur alter fratrum cessare et ludere et ungui
Præferat Herodis palmetis pinguibus, alter
Dives et importunus ad umbram lucis ab ortu
Silvestrem flammis et ferro mitiget agrum,

> Scit *Genius*, natale comes qui temperat astrum,
> Naturæ deus humanæ mortalis, in unum
> Quodque caput voltu mutabilis, *albus* et *ater*.

Genius sinister tehát Persiusnál ugyanaz, a mi Horatiusnál *genius ater*. Különben a Persius 27. versét így utánozta Juven. X, 129: «Dis ille adversis genitus fatoque sinistro». — *quandoque iugum pertusa ad compita figit,* czélzás a Compitalia ünnepre, melyet a földmüvelők a mezei munkák sikeres bevégzésének örömére ültek nemsokára a Saturnalia után. — *quandoque*, a. m. *quandocumque*, mint Hor. A. P. 359: «Indignor, quandoque bonus dormitat Homerus». — *iugum . . . ad compita figit,* e helyt a *compitum* nem magát a kereszutat, hanem a Laroknak a *compitum*-on épített szentélyét jelenti, mint egyes feliratokon (Grut. 107, 1. Fabr. 232, 610.), Paul. Fest. s. v. *pilae et effigies* (p. 305. ed. Thewrewk) és Plin. N. H. III. 66: «compita Larum CCLXV.» Magáról a dologról l. a scholionokat: «In his (compitis) fracta iuga ab agricolis ponuntur velut emeriti et elaborati operis indicium». Hasonló dolgot beszél el Paul. Fest. (s. v. *pilae et effigies*) a *compitum*-okra felakasztott labdákról: «Pilæ et effigies viriles et muliebres ex lana Compitalibus suspendebantur in compitis, quod hunc diem festum esse deorum inferorum, quos vocant Lares, putarent, quibus tot pilæ, quot capita servorum, tot effigies, quot essent liberi, ponebantur, ut vivis parcerent et essent his pilis et simulacris contenti». - *pertusa ad compita*, szó szerint: az átfúrt (átlyukasztott) compitumok; a Larok szentélyének ugyanis mind a négy égtáj felé nyitott bejárata (és nem ajtaja) volt; v. ö. *Rich:* Illustr. Wörterb. s. v. Helyesen mondja a scholiasta: «Compita sunt loca in quadriviis quasi turres, ubi sacrificia finita agricultura rustici celebrabant. Merito *pertusa*, quia per omnes quattuor partes pateant». *Pertusa* tehát ugyanannyit jelent, mint Calpurniusnál (4, 125 - 126.) *pervia :*

> Utque bono plaudat paganica turba magistro,
> Qui facit egregios ad pervia compita ludos.

Pertusum = perforatum, foraminosum, mint Luc. IV. 1286—1287:

> Nonne vides etiam guttas in saxa cadentis
> Umoris longo in spatio pertundere saxa;

Juven. V. 130 - 131: «plurima sunt, quæ Non audent homines

pertusa dicere læna»' Senec. Apocol. 14: «Tum Aeacus iubet illum (Claudium) alea ludere pertuso fritillo». — *figit*, ezt az igét *proprie* használják a fogadalmi ajándékok felakasztásáról; v. ö. Hor. Ep. I. 1, 4—5: «Veianius armis Herculis ad postem fixis latet abditus agro», Verg. Aen. III. 286—287: «Aere cavo clipeum, magni gestamen Abantis, Postibus adversis figo». — *Seriolae veterem metuens deradere limum*, Vettidiusnak, a jó módú embernek, van régi bora, de, mint fösvény, még az ünnepen sem akarja az ó-borral telt edényt felnyitni és, a mint a 32. versben látni fogjuk, romlott lőrét iszik. V. ö. Hor. Sat. II. 3, 142—144:

Pauper Opimius argenti positi intus et auri,
Qui *Veientanum* festis potare diebus
Campana solitus trulla,

a hol megjegyzendő, hogy a *Veientanum* híres rossz bor volt; Hor. Sat II. 3. 115—117:

Si positis intus Chii veterisque Falerni
Mille cadis, nihil est, tercentum milibus, acre
Potet acetum.

— *Seriolae*, seria vinaria, boros agyagedény, mint Ter. Heaut. 460: «Relevi dolia omnia, omnis serias». — *veterem . . . limum*, a régi mocsok, mely az óbort tartalmazó edény szájára rátapadt s a melyet a felnyitás előtt le kell kaparni; v. ö. Hor. Sat. II, 4, 80: «Sive gravis veteri creterræ limus adhæsit».

Ingemit: Hoc bene sit, Vettidius szereti a jó bort, de fösvénysége miatt inni nem meri; ezért sohajtozik, midőn a leghitványabb ételeket eszi és a legrosszabb bort (32. vs.) issza; de mégis így szól: «*Hoc* (abl.) *bene sit* (mihi)» azaz: «Hoc (sc. vilissimo cibo vinoque) volo contentus esse». Ez a kifejezés tudniillik: *aliqua re bene est alicui* annyit jelent, mint: contentum esse aliqua re, delectari aliqua re. V. ö. Plaut. Cas. II. 3, 37: «Ubi illi bene sit ligno, aqua calida, cibo, vestimentis»; Hor. Sat. II. 2, 120: «bene erat non piscibus urbe petitis, Sed pullo atque hædo»; Ov. Fast. IV. 399: «bene erat iam glande reperta». — *tunicatum . . . caepe*, a fösvény a fokhagymát, a közönséges nép eledelét, hüvelyével együtt eszi meg, hogy semmi kárba ne vesszen belőle. *Tunica* gyakran jelenti a növényi termékek hüvelyét; v. ö. Juven. XIV. 153: «tunicam mihi malo lupini»; Stat. Silv. IV. 9, 30: «bulborum tunicas mihi

malo». Innen Persiusnál: *tunicatum caepe.* — *farratam pueris plaudentibus ollam,* a Compitalia ünnepen a lakomázó szolgák tapssal fogadják a pépes tálat; *plaudere* accusativussal, mint Stat. Silv. V. 3, 140: «Nec fratrem cæstu virides plausere Therapnæ»; Ov. Trist. IV, 2, 49: «manibus circumplaudere tuorum». — *farratam ... ollam,* fazék, a mely *far*-ból készült pépet tartalmaz, mert ez volt a római földmivelő legközönségesebb eledele; v. ö. Juven. XI. 108: «Ponebant igitur Tusco *farrata* catino», a hol *farrata* (-orum) a. m. *far*-ból készült pép *(puls)*; Juven. XIV. 171: «grandes fumabant pultibus ollæ»; Mart. XIII. 6, 7: «Imbue plebeias Clusinis pultibus ollas». Ezzel is a fösvényt bélyegzi meg a költő, a ki szolgáinak még a Compitalia napján se ad a *puls*-nál különb ételt, noha még Cato Censorius, az ősrómai szigorúság példaképe is azt mondja De re rust. 57, hogy a Compitalia alkalmával a szolgáknak bort és a szokottnál jobb táplálékot kell adni. — *pueris plaudentibus,* itt *pueri* a. m. *servi,* a kik azért merészelnek tapsolni, mert a Compitalia alkalmával époly szabadságot élveztek, mint a Saturnalia ünnepen. V. ö. Dion. Hal. IV. 14: Τοῖς δὲ τὰ περὶ τῶν γειτόνων ἱερὰ συντελοῦσιν ἐν τοῖς προνωπίοις οὐ τοὺς ἐλευθέρους, ἀλλὰ τοὺς δούλους ἔταξε παρεῖναί τε καὶ συνιερουργεῖν — ἣν ἔτι καὶ καθ' ἡμᾶς ἑορτὴν ἄγοντες Ῥωμαῖοι διετέλουν, ὀλίγαις ὕστερον ἡμέραις τῶν Κρονίων, σεμνὴν ἐν ταῖς πάνυ καὶ πολυτελῆ, Κομπιτάλια προσαγορεύοντες αὐτὴν ἐπὶ τῶν στενωπῶν — καὶ φυλάττουσι τὸν ἀρχαῖον ἐθισμὸν ἐπὶ τῶν ἱερῶν, διὰ τῶν θεραπόντων τοὺς ἥρωας ἱλασκόμενοι καὶ ἅπαν τὸ δοῦλον αὐτῶν ἀφαιροῦντες ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις. — *Pannosam faecem morientis sorbet aceti,* a fösvény, hogy még a hitványabb borból se kelljen új hordót bontania, a megeczetesedett rossz bornak a seprejét is kiiszsza. V. ö. Hor. Sat. II. 2, 58. a fösvényről: «Ac nisi mutatum parcit defundere vinum». — *Pannosam faecem,* szó szerint: rongyszerű seprő, mert a romlott borban tudvalevőleg tépett-rongyszerű anyagok úszkálnak. — *morientis aceti,* itt az *acetum* a megromlott, megeczetesedett bort jelenti, mint Hor. Sat. II. 3, 115—117: «acre potet acetum». *Acetum moriens* a már teljesen megromlott bor, a mint *unguentum moriens* a kenőcs, a mely illatát elvesztette. V. ö. Plin. XIII. 20: «Unguenta ilico exspirant et suis moriuntur in horis».

IV.

A satira végén a költő annak a gondolatnak ád kifejezést, hogy, ha valaki nem męntes a nemtelen szenvedélyektől, a stoikus értelemben vett πάθος-októl, hiába dicséri őt az avatatlan tömeg. A jó hír magában véve nem elegendő: kell, hogy azt tényleg meg is érdemeljük. Erre vonatkozik a 47—50. vers:

> .... Viso si palles, improbe, nummo,
> Si facis, in penem quidquid tibi venit amarum,
> Si puteal multa cautus vibice flagellas,
> Nequiquam populo bibulas donaveris aures.

Hogy az első sor a kapzsiságra vonatkozik, az kétségtelen; de már a második és a harmadik sor olyan problémát adott a magyarázóknak, a melyet idáig még senkinek sem sikerült megfejteni.

Lássuk előbb a második sort:

> Si facis, in *penem* quidquid tibi venit *amarum*.

Hogy az egész vers a bujaságra vonatkozik, az első pillanatra világos, de azt már nagyon nehéz megmagyarázni, mit keres itt a *penis* mellett az *amarus* jelző.

Jahn nem is tudott máskép segíteni magán, mint, hogy az összes codexek egyező olvasása ellenére egy középkori író, Johannes Sarisberiensis (III, 5.) idézete alapján *amarum* helyett *amorum*-ot írt, mint a *quidquid*-hez tartozó genitivus partitivust. Erre vonatkozólag nagyobb kiadása 42. lapján így ír: «Nam *penem amarum* hoc loco haud apte explicari a viris doctis certum est, nec video, quomodo recte intelligi possit. Nam eo sensu dici non potest *amarus*, quo πικρὸς ἔρως, amor amarus dicitur, ut ad dolores, quos amor secum ferat, referatur, quod quidam voluerunt, cum hoc neque ad penem ullo modo pertineat, nec hoc loco aptum sit, ubi de intemperantissima libidine agitur. Nec Turnebi (Adv. XV, 3. XXX, 8.) ratio probanda videtur, qui *amarum penem* impulsu voluptatis, dolore scilicet, qui libidinosos urat nec quiescere sinat, molestum interpretatur. Denique a vero aberrarunt, qui *amarum penem* interpretati sunt morosum, fastidiosum, nam hoc totius loci sententia et verba: *quidquid venit* satis refutant. Quod apud Joannem Sarisberiensem legitur: *amorum*, quamquam vix maiorem

auctoritatem habet, quam coniecturæ, perbene. si quid video, potest explicari et facillime potuit corrumpi».

Bücheler szintén magyarázhatatlannak tartja az *amarus* jelzőt a *penis* mellett; ezért szövegkiadásában a *venit* után vesszőt tett, az *amarus* után pedig törölte a vesszőt és így ezt a jelzőt a következő versben olvasható *puteal* szóhoz vonta, a mi csak ujabb nehézséget támaszt, mert ez a melléknév a *puteal*-hoz sem illik.

Én, úgy hiszem, Horatius egyik helyén megtaláltam az egész rejtély kulcsát. Mindenek előtt megjegyzendő, hogy az *in penem tibi venit* kifejezés tréfásan van alkalmazva az *in mentem mihi venit* mintájára körülbelül ilyen értelemben: «Tu non id facis, quod in mentem, sed, quod in penem tibi venit, nam non mens, sed turpissima corporis pars est dux tuæ vitæ». Hasonlókép mondják: loqui, quidquid *in buccam venit*, a mi szintén ellentétet fejez ki az *in mentem venit*-tel szemben; v. ö. Cic. ad Att. I. 12, 4; 7, 10; XIV. 7, 2; Senec. Apocol. 1, 2; Mart. XII. 24, 5. A *penis*-hez már most az *amarus* jelző járul, a melynek magyarázatát Horatius Sat. I, 2. adja. Ebben a költeményben Horatius tudvalevőleg azt fejtegeti, hogy nem érdemes tisztességes nőkkel szeretkezni, mert nagy költséggel és sok veszedelemmel jár, hanem meg kell elégednünk az *amor licitus*-szal, a hetærákkal. E satira 68—71. versében maga a *muto* (= *penis*) szólal meg és kérdést intéz matronák után szaladgáló s már többször pórul járt gazdájához:

Huic si *mutonis* verbis, mala tanta videnti,
Diceret hæc animus: «Quid vis tibi? Numquid ego a te
Magno prognatum deposco consule cunnum
Velatumque stola, mea cum conferbuit *ira?*»

A hely megértéséhez tudnunk kell, hogy itt az *ira* szó megfelel a görög ὀργή szónak, mely nem csupán haragot, hanem bármely heves indulatot jelent. De éppen, mivel Horatius a latin nyelvhasználatban egészen szokatlanul *ira*-t tulajdonitott a *penis*-nek, ez bizonyára nagyon tetszett Persiusnak, a szokatlan kifejezések vadászának. Utánozhatta volna már most Horatiust oly módon, hogy a *penis*-t *iracundus*-nak mondja, de ez nagyon emlékeztetett volna az eredetire: az *iracundus* helyett tehát egy synonym szót választott, az *amarus*-t, mert a régiek így nevezték az olyan embert, a ki könnyen haragra lobban, a ki tehát *ingerlékeny* azaz *irritabilis*. V. ö. Cic. ad Att. XIV, 21: «Amariorem me senectus facit: stoma-

chor omnia»; Ter. Hec. IV, 4. 88: «Amaræ mulieres sunt, non facile hæc ferunt»; Senec. De ira I, 4: «Iratus potest non esse iracundus, iracundus potest aliquando iratus non esse. Cetera, quæ pluribus apud Græcos nominibus *in species iram distinguunt*, quia apud nos vocabula sua non habent, præteribo, etiamsi *amarum* nos acerbumque dicimus nec minus stomachosum, rabiosum, clamosum, difficilem, asperum, quæ omnia *irarum differentiae sunt*».

Amarus tehát ezen a helyen a. m. *irritabilis,* epitheton sane aptum peni, qui facile irritatur cupiditate amatoria.

Térjünk át már most a kétségbeejtő hely harmadik versére:

Si *puteal* multa cautus vibice *flagellas*.

A *puteal* egy köralakú, kútkávához hasonló kis *templom* volt a római forumon, a melyet valami Scribonius Libo restauráltatott s azért *puteal Libonis* nevet is nyert. Ennek a közelében volt egyrészt a római börze, a pénzemberek és uzsorások találkozó helye, másrészt a prætor urbanus *tribunal*-ja. Ezért a *puteal*-ban a római íróknál rendesen vagy az uzsorára, vagy a törvénykezésre vonatkozó czélzás lappang.

Jahn itt az utóbbi értelmet akarja bele magyarázni nagyobb kiadása 178. lapján: «*Puteal* a Scribonio Libone factum est in comitio in porticu Julia ad arcum Fabianum, ubi tribunal prætoris fuit. Inde frequens eius mentio est, ut significetur locus, ubi causæ agebantur. *Puteal flagellare* insolenter dictum est eadem fere ratione, qua Plinius (XXXIII, 13, 57.) *annonam flagellare* de iis dicit, qui quovis modo ex ea fructum capere student, quicum comparandum, quod Martialis (II, 30, 4. V, 13, 6.) *arcam opes flagellare* dicit. Ita puteal flagellare, et *multa* quidem *vibice*, quo augetur vis sermonis, dicitur, qui semper causas agit et quocunque modo in iudiciis vincere studet, quo simul indicatur eum nec iniustis parcere. *Cautus* longo usu forensi». Hogy ez a magyarázat rendkivül gyönge, az, úgy hiszem, magából az idézetből mindenki előtt világos.

Igen helyesen az uzsorára vonatkoztatja a helyet *Conington* ide vágó jegyzetében: «A usurer would naturally be called the »scourge of the exchange», as Hor. I. Ep. 15, 31. calls Maenius: »Pernicies et tempestas barathrumque macelli». Csakhogy ezzel még a *flagellare* és a *vibix* szókban rejlő metaphora nincs teljesen megmagyarázva.

Szerintem a *puteal* itt a római pénzüzletek helyét jelenti s így értelmezi már a scholiasta is: «Feneratores ad Fabianum arcum ad puteal Scribonii Libonis, quod est in porticu Julia, consistere solebant»; az uzsorásokat jelenti Cic. Sest. VIII, 18, a hol Gabiniusról olvassuk: «*puteali* et *feneratorum* gregibus inflatus, a quibus compulsus olim, ne in Scyllæo illo æris alieni tamquam in freto ad columnam adhæresceret, in tribunatus portum perfugerat»; épígy Ovid. Rem. 561—562, a ki az adósról mondja:

> Qui *puteal* Janumque timet celeresque Kalendas,
> Torqueat hunc æris mutua summa sui.

De a hol uzsorás van, ott adósnak is kell lennie; így a *puteal* Persiusnál ezen a helyen, kissé szokatlanul, *nem az uzsorásokat, hanem a kölcsönért a puteal-hoz jövő adósokat jelenti.*

Ezeket az adósokat már most *multa vibice flagellant feneratores.* A metaphora megfejtése a római üzleti nyelv egy műkifejezésében rejlik. A rómaiak ugyanis széltében használták ezt a kifejezést: *fenerator alicui usuras infligit,* a hitelező bizonyos kamatot ró reá az adósra, a melyet a tőke használatáért fizetnie kell. Ez már magában véve is metaphora, mert sensu proprio dicitur *plaga* aut *vulnus infligi,* csapást mérni valakire, sebet ütni valakin, úgy hogy már ebben a kifejezésben benne rejlik az a gondolat, hogy az uzsorakamat olyan csapás vagy olyan seb, a melyet az uzsorás mér rá az adósra vagy üt az adóson. V. ö. Paul. Dig. 22, 1, 11. az uzsorásokról: «graviores usuras infligere», melynek sensu proprio megfelel: «graviores plagas alicui infligere». Persius ezt a metaphorát, rendes szokása szerint, túlozza és ad absurdum viszi; e helyett: *multam usuram alicui infligere* ezt gondolja: *multa usura aliquem flagellare,* és, mivel az ostor okozta seb neve latinul *vibix,* a *multa usura*-t helyettesíti a *multa vibice* kifejezéssel.

Az egész vers tehát így magyarázandó: «Si debitores ad puteal venientes multa usura, quasi vibice, flagellas, si iis multam usuram infligis, si fenus iniustum exerces».

A *cautus* jelző az uzsorások óvatosságára vonatkozik, a melylyel tőkéiket biztosítani igyekeznek. V. ö. Hor. Ep. II, 1, 105. a hitelezőkről: «*Cautos* nominibus rectis expendere nummos».

NÉMETHY GÉZA.

FALUDI FERENCZ KÖLTÉSZETE.

(Vége.)

Faludi — evvel kezdtük bemutatását s most leíró és elmélkedő költeményeire tekintve ismételjük — nem volt költői természet. Hogy nem volt fogékony a költői tárgyak iránt, azt igazoltuk verseinek csekély számával, hogy az ingerek nem találtak termő talajra, arról tanuskodnak maguk a versek. Hallgassuk meg tanuskodásukat.

Verseinek egyik legkedvesebb és aránylag gyakori tárgya a természet örömeinek, gyönyörködtető szépségeinek festése. Faludi kétségtelenül szerette a természetet, szívesen sétált a virágos réten, az árnyékos erdőkben. Nem ad erről számot semmi egykorú nyilatkozat, de bizonyítják leíró költeményei, különösen a *Tavasz* czíműnek első versszaka:

Királyi mulatság erdőkben sétálni,
Árnyékos utczáin fel s alá járkálni,
Fülemile éneklésén,
Gyönge szellők legyezésén
Örömét nevelni,
Kedve szerint élni.

Biztató kezdet, úgy érezzük, hogy őszinte hangokat hallunk, a természetért lelkesedő ember hangjait; elhiszszük, hogy valóban egészen «fölújul», a mint egy másik költeményében (*Erdő*) mondja, ha a szép természetben gyönyörködhetik. Fölkeresi az erdőt, mezőt, kertet; ott találja már a hajnal ébredése, végigéli a ragyogó délelőttöt, megvárja árnyékos fák alatt a forró délutánt s csak napnyugtával tér haza. Szeretettel néz körül a természetben s megfigyelő szemmel. Ismeri a virágokat, nemcsak a kertieket, hanem a mezeieket, s a gyümölcsöket,*) fölfödözi mindegyiknek jellemző vonását s rövid pár sorban le tudja írni őket költőileg. Csak a két legérdekesebb virág képét idézem, a mint őket egy kedvező pillanatban megfigyelte s elevenen lerajzolta:

Liliom is nagy csendesen
Hozza mosdott fiait,
Merevenen, de rendesen
Rakogatja inait.

A rózsa míg most öltözik,
Fitogatja kebelét,
Festő fűvel még kendőzik,
Csinosgatja levelét.
(*Tündérkert.*)

*) De a gyümölcsök közül csak azokat figyeli meg, melyek cserjén teremnek, vagy a földön kúsznak.

A liliom tiszta fehérségét s merev hidegségét, a rózsa élénk színét, szirmainak kaczérságát, a mint kitárulnak mintegy ölelésre, valóban szerencsés érzékkel teszi szemléletessé. A természet pompás birodalmában nem kerüli el figyelmét az állatvilág sem, meglátja a fürge négylábúak pajkos mozdulatait *(A hajnal)* s még nagyobb örömmel hallgatja az éneklő madarak zengő dalait (*u. o.* és *Tavasz*). Sőt érdeklődéssel fordul a természet ölén élő emberhez is, meglesi a vadászt, halászt, madarászt, pásztort mindennapi foglalkozása körében (*A hajnal*).

Sokat meglát Faludi a természetben, de nem mindent. Az erdőről énekel és nincs egy szava sem az erdő *fáiról*, mintha nem is látná az egyes jelenségeket, a magasra nyuló fenyőt és jegenyét, az ágait messze szétterjesztő hársat és tölgyet, hanem csak a gyüjtő fogalmat, az erdőt; nem veszi észre a természet egyik legköltőibb, legszebb alkotó elemét, a *vizet*, s nincs érzéke a *tünemények* iránt, azon változások iránt, melyet a napfény idéz elő.

Ennél az egyoldalúságnál fontosabb, sőt határozottan végzetes, lelkének egy másik sajátossága. Azokat a benyomásokat, melyeket a természettől kapott, híven megőrizte az emlékezete, de megholt kincsnek maradtak meg lelkében. Lelki világa nem jött mozgalomba, az érzéki és emlékezeti képek nem keltettek érzéseket, s így ő a helyett, hogy e képeket érzelmeivel és többi képeivel kapcsolatba hozta volna, hogy úgy írt volna, a mint a megilletett, meghatott lélek ír, megelégedett az emlékezeti képek egyszerű reproductiójával, azaz leíró versei nem az érzésnek, hanem az értelemnek szülöttei. A természet látása nem fakasztott szívében érzelmeket, s ő sem vitte bele szívét, érzelmeit a költeményekbe. A leírást nem tudta lirába olvasztani, ez korának általános hibája, de a lira egészen hiányzik verseiből, ez már Faludié.

Nem is úgy keletkeztek költeményei, mint Amadei, a kit a hagyomány szerint gyakran annyira megragadott az ihlet vagy a költés vágya, hogy hirtelen czeruzát kért és még ebéd alatt is vetette papirosra a rímes sorokat.*) Faludi múzsája nem volt ilyen türelmetlen zsarnok. Leíró verseit nem is a szabadban írta a költő, nem a hangulat hatása alatt, hanem a szobában, tavaszi versét talán éppen télen, a jól befűtött kályha mellett, nem költői izgalomban, hanem nyugodt lelkiállapotban. Előkereste emlékeit, s a téri szemlélet szerint elrendezett képzeteket egyszerűen átsorakoztatta időrendbe, mint a mathematikus, a ki a függőleges egyenesre mért távolságokat körzőjével átrakja, ha kell, a vízszintesre. A képzelet munkáját nem igen vette

*) Bittó Manczi levele 1804 jan. 30. Közli az érdekesebb részeit Négyesy, Báró Amade László versei 1892, a 422—423. l.

igénybe s ha működik, akkor is igen szűk a tere, kevés a kép, melyet egymás mellé állít; ismétel, újra kifest régebbieket, különösen a hajnal hasadását s vele a természet és élőlények ébredését.*)

De a leírást költői érdekűvé lehet tenni más úton is: ha a szemléletből fölemelkedik az író az elmélkedéshez. Faludi ezt az útat sem követi, csak egyszer próbálja meg azt, a mi magában — bármilyen költői — nem költészet, a reflexio által költői hangulatúvá tenni, a többször említett Erdő két végső versszakában:

Így járják az Erdő dolgát,
Ide semmi gond nem fér.
Itt találja nyugodalmát,
A kit bú és bánat vér.

Isten hozzád város azért
Boldog a ki ide tér
Mulatságért, víg óráért
Senki vámot itt nem kér.

A reflexio valóban természetes befejezése a költeménynek, logikailag hozzá tartozik, de psychologiailag nem indokolható, nem következik természetesen az előzményekből. Nem olyan léleknek a gondolata, a mely maga is megnyugvást keresni ment az erdőbe, hanem egy higgadt gondolkozóé, a ki, bármennyire erősíti is a költemény második versszaka:

Szűz nymphaknak víg utczái
Ugy tetszik, hogy ujulok,
Dryadesek palotái
Ha hozzátok járulok....

nem az érzelemtől emelkedik az elmélkedéshez, hanem okoskodva következtet.**) Mintha csak a Nemes Urfi fordítása közben írta volna, mely a romlott városi élettel szemben a falusi élet tisztaságát dicsőíti, mintha Faludiból a bölcs Eusebius szólna, a Nemes Urfi nemeslelkű oktatója,

---

*) Képzeletének szűk voltára igen találó példa a már említett többször ismétlődő játék a czímerben szereplő alakokkal s még inkább az a két költemény, melyet Nádasdi dicsőítésére írt. Majd húsz év választja el a kettőt, s mégis a második nemcsak gondolatokat vesz át az elsőből, hanem még rímeket is.

**) Ezt bizonyítja a költeménynek egy régebbi változata is, melyet sem a kéziratok, sem a kiadók nem tartottak fönn, csak Révai, a ki valamilyen másolatban látta. Ebben az utolsó versszak előtt még nyolcz strófa volt, melyek a városi élet hiúságait festik, úgy hogy az utolsó strófa erre mint egy okoskodó összehasonlítás végső eredménye hangzott. Toldy visszaállította e versszakokat, «mert mélyebb jelentést e leíró költemény csak általa kap» (id. kiadás 877. l.). Igaz, de ép oly igaz Négyesy állítása, hogy e szakok moralisáló tartalma és epés hangja elüt az egész költeményétől (i. m. 144. l.). Maga a költő is kihagyta e szakokat, nincs tehát helyük a szövegben. A kiadók, Toldy kivételével, mellőzik is.

a ki megundorodván a nagy városok feslettségétől, szörnyű színekkel festi azt[1]) és «távul hagyván a városi zürzavart, magányos csendes lakásra kiszálla»,[2]) ott vadászattal, sétálással, olvasással tölti idejét.[3])

Az érzelem, képzelet, elmélkedés hiányát a költő ragyogó festésekkel akarja pótolni. Csillognak is e versek a költői ékességektől, és mégis szárazak, élettelenek. Érezte maga a költő is, hogy a festés csak színt ad a versnek, életet nem, ezért egyik versében életre, mozgásra kelti a virágokat, a kik tánczra perdülnek, mig a forgó szél el nem fujja őket, a többi költeményét pedig élő emberek helyett benépesíti a classikus mythologiának akkoriban divatos személyeivel, Venus-szal, Florával, Pánnal és kisérőivel, a nymphákkal, a dryades-szel, stb., stb. A természetnek mértani pontossággal kirajzolt birodalmába nem illik bele ez a phantastikus, a képzeletet izgató, de ki nem elégítő, színtelen csoport, ezek az üres nevek, melyeknek volt ugyan tartalmuk és jelentésük a görög-római világnézet előtt, de Faludi korában, épp úgy, mint ma, halavány árnyképek voltak, az élet minden ismertető jele nélkül. Kilépnek a természeti képből, nem élnek benne, hanem csak mesterségesen vannak belekényszerítve, mint Claude Lorrain vagy Nicolas Poussin képeibe az apró emberi alakok, vagy hogy a legújabb ilynemű jelenséget említsem, mint a nagybányai Grünwald Béla képén (Bérczek között) az előtérben mulató díszruhás magyarok, a kiknek semmi szerepet nem tudott adni a festő.

Három költeményében az emberi alakok egészen kilépnek a képből, elhagyják a természeti háttért, s Faludi őket mint embereket festi le, függetlenül a természettől. Nem is mythologikus személyek, hanem magyar typusok: elénk állítja a szakácsnak és az előkelő kisasszonynak meg urfinak a képét. Leíró költemény mind a három, de egy-egy személyt mutat be s ezáltal közeledik a genre-képhez. Az első, *Szakács-ének*, azonban, bár van benne genre-elem, tulajdonképen semmi egyéb, mint a szakács éppen nem költői napirendjének száraz, sőt unalmas részletezése, minden érzelmi elem nélkül. A humort, a mely Faludi egy-két méltatója szerint, kedvessé teszi e verset, hiába keressük benne. A másik kettő (a *Kisztő-* és a *Felelő ének*) a leírás, genre-kép és lira között áll. Az úrfi eldicséri a kisasszony testi és lelki szépségét, magasztalja ügyességét, azonban sajnos, mint a refrain mondja:

De mit használ, ha hamis?

A kisasszony viszont az urfi derekasságát, szépségét dicséri,

[1]) Nemes Urfi, Első közbeszéd (Toldy kiadása) 249–277. l.
[2]) U. o. 278. l.
[3]) U. o. 310., 311. l.

De nem tetszik, tudom mért:
Mert hamisnak mond azért!

Tulajdonképen leírás az egész, a két személy tulajdonságainak egyszerű fölsorolása, de mégis több annál; már a fölsorolásban és a refrainben megnyilatkozik mindkettőjük érzelemvilága, s ez liraivá teszi; másrészt mind a két versből egy-egy tipus képét kapjuk — ennyiben művelődéstörténeti, korfestő érdekű is — s ha a két genre-alakot egymásra vonatkoztatjuk, a külön-külön mozdulatlan képből cselekvés fejlődik, az ártatlanul kötődők egymáshoz békélnek: ez már mozgás, elevenség, élet, szóval genre-jelenet.

A Kisztő- és Felelő énekben a költő festő hajlama költészetté, lirává emelkedik, a többiben azonban egészen a leírás körében marad Termő talajuk az a psychikai állapot volt, mikor az érzéki benyomás tudatossá válik, képzetté alakul. A költő nem várta meg a lelki folyamat következő phasisát, mikor a képzetek visszahatásaként a lélekben érzelmek ébrednek, azt a fokot, mely az igazi lirai költészetnek szolgáltat tárgyat. A lira azonban nem mindég az érzelem talajából hajt ki, ott áll mellette, mint a második mező, az elmélkedés, a gondolatok világa. Nem az obiectiv gondolkodás, a tudományos fogalmakkal operáló speculatio, vagy a megfigyelés nyujtotta eredményeket földolgozó inductio — ez már a tudomány birodalma — hanem a subiectiv, mely a gondolatot, ha a külvilág jelenségeiből, eseményeiből szűri is le, kapcsolatba hozza az egyén lelki világával, érzelmeivel, s nem a maga obiectivitásában mutatja be, hanem az egyéni fölfogástól színezve, megolvasztva az érzés tűzében. Az érzelem, mely az elmélkedést az obiectiv világból átvezeti a subiectivba, adja meg az elmélkedő költészetnek a lirai jelleget.

Faludi leíró költeményeinek az volt a hibájuk, hogy megszületésükben az érzésnek nem volt része, ugyanez jellemzi elmélkedő költeményeit is. Még a legközvetetlenebbet, *A pipárul*, s a legsubiectivebb hangút, a különben igen jelentéktelen «*Nem mind vigaság a vigaság*»-ot is. Mind a kettőben látszólag a költő lelki világából formálódik ki az elmélkedés. A pipájából szeszélyesen kiáradó füst szétoszlik a levegőben, s ez eszébe juttatja az élő ember sorsát, az is «elcseppen egykor véletlenűl». A kapcsolat mesterkélt, s a tanulság nemcsak túlságosan moralizáló, hanem nagyon köznapi is. A másik természetesebb:

Azon senki ne épitsen,
  Hogy engem lát vigadni,
Mert örömet, a hol nincsen,
  Néha lehet mutatni.

— — — — — —

Mert örömömnek ösztönét
 Valaminthogy titkolom,
Ugy bánatom eredetét
 Másoknak nem panaszlom.

Szokatlanul őszinte hang Faluditól, első pillanatra úgy tetszik, mintha a költő megnyitná előttünk elzárt szivét s be engedne pillantani a lelkébe. Látni véljük az ő önmérsékléshez szokott lelkét, a magának élő költőt, a ki érzelmeit nem hordja a nagy világ vásárterére, hanem mint később Arany valóban tette, magába fojtja. De mi azt hiszszük, hogy itt nem szabad ilyen mélyen kutatnunk, ez a vers semmi egyéb, mint a nagyvilági, előkelő életnek egyik elemi illemszabálya, a melyet Baltasare Castiglione Il Cortegiano-jától kezdve[1]) Knigge-ig minden theoretikus figyelmébe ajánlott az úri embernek, mint a «savoir vivre» egyik legfontosabb követelményét. Itt Faludiból nem is az érző ember szól, hanem a «Bölcs, és Figyelmetes Udvari Ember» szerzője, maga is theoretikus, a ki az udvari embertől ugyanazt kivánja prózában, a mit magáról hirdet versben: «Észre ne vegye senki, hogy sajnossan esett valami, még azt se, hogy valami szívünk szerént történt.»[2]) Más helyen még világosabban kifejti ezt a gondolatot: «A magokat kifitogató indulatok . . . árulják el szívünket. Az okos dissimulationak szűki ne legyen benned . . . Figyelemmel és szive-fedve kell embernek a csalárd mostani világgal bánni.»[3])

A másik három elmélkedő költeményében még kevesebb az egyéni érzelem, de maga a gondolat költőibb és mélyebb. Az egyik, «*Tarka madár*», a szabadságnak ismert allegoriája,[4]) melyet allegorizálásának költői szelleme, művészi szerkezete, dallamos rhythmusa valóban az egész kor egyik legkiválóbb költeményévé avat, noha ez sem jár mélyen, közkézen forgó gondolatot tolmácsol, mikor a szabad függetlenséget többre becsüli a kellemes rabságnál.[5]) A szerencséről írt két verse, a *Forgandó szerencse* és a *Szerencse* (valamint a «Cæsar» czímű iskolai

[1]) «A lovagnak legyen bizonyos mérséklete, helyes itélete; ... arcza legyen nyugodt s nem szabad magát elragadtatnia örömtől vagy lelkesedéstől, haragtól vagy önzéstől». Idézi Taine Az olasz művészet bölcseletében (ford. Kádár Béla) 31., 32. l.

[2]) Udvari ember, II. század, 45. maxima (Toldy kiadása 439. l.).

[3]) U. o. I. század, 98. maxima. U. o. 415. l.

[4]) Török Konstant (i. h. 48., 49. l.) «a szerelem legművészibb allegoriájá»-nak tartja e költeményt. Bizonyítékkal nem támogatja állítását s nem látom elég okát, a miért nézetét el lehetne fogadni.

[5]) Érdekes párhuzamúl kínálkozik hozzá Petőfi allegoriája a szabadságról (*A kutyák dala, A farkasok dala*), mely ugyanazt a gondolatot fejezi ki, szintén kettős képben, de több erővel.

drámába iktatott II. és III. betét versike) szintén általános gondolatokat tolmácsol, figyelmeztet, hogy a szerencse szeszélyes, megbízhatatlan, gonosz, kedvezésének ne örüljünk, hanem okosan éljünk vele, hogy pórúl ne járjunk. Az első inkább az ingatag voltát emeli ki, óvatosságra int, mert

Hol édes jó anyád, hol mostohád,
Dolgárul senkinek számot nem ád.
Megböcsül, megaláz,
Magasztal, legyaláz,
Magasztal, legyaláz, bút hoz reád,
Hol édes jó anyád, hol mostohád,
Hol édes jó anyád, hol mostohád!

A nyugodtan szemlélődő bölcs megfigyelése, a ki látja, mint emel, mint dönt le a szerencse. A másodikban inkább az álnokságát festi:

Kopasz, bénna és vak jószág,
Agyarkodó, fondorkodó;
Felkendőzött, aggott óság,
Nyughatatlan kóborló.

A szerencsét nem cselekvésében rajzolja, hanem inkább a nyugvó képét: előbbit a szerencse dynamikájának, az utóbbit a statikájának nevezhetnők.

Nem új gondolat egyik sem, szintén olyan igazság, melyet az ember már régen megfigyelt, sőt költőileg is értékesített. Már Horatius megénekelte:

Aequam mementő rebus in ardius
Servare mentem, non secus in bonis
Ab insolenti temperatam
Lætitia moriture Delli . . .*)

s azóta ismételten fölzengett a szerencse változékonyságának a gondolata, s hangot talált a rajta érzett megvetés. Természetesen éppen nem keresünk Faludi e költeményében idegen hatást. A gondolat, éppen mert olyan általános, fölmerül minden elmélkedő lélekben, s Faludi sem könyvekből merítette, hanem saját lelki világából. Gyakran elmélkedett a szerencse állhatatlanságáról, a Bölcs Emberben később egész fejezetet szentelt a «Jó és balszerencsének», pontokba foglalva gondolatait a sorsról. Ennek az eredetinek tartott prózai munkának van egy pár közös gondolata a két költeménynyel, s ha a versek korábbiak is, nem érdektelen az egybevetésük.

«El ne bízd magad — így szól a prózaíró — ne fualkodjál a jó

*) Carminum liber II : 3.

szerencsében, se el ne temesd szívedet a keserűségnek mélységébe, mikor a balszerencse sujtogat.»[1]) «A bölcs igyenes szemmel tekint jó és bal szerencséjére, és mind a kettőnek fordulásira. Okossan kormányozza kedvező napjait.»[2]) A költő pedig a Forgandó szerencsében:

Fortuna szekerén okosan ülj,
Ugy forgasd tengelyét, hogy ki ne dülj.

s a Szerencsében:

A szerencse változásin
Tanult elme nem indul.

Az elmélkedő író szerint: «a szerencse mindenütt beköszön, de hamar búcsút vesz, azon könnyű tollal jön s megy; alig készülsz a vele való kézfogásra, már is a harmadik szomszédodon túl vagyon.»[3]) A Szerencse meg azt tanítja:

Ma felbillent első fokra,
  Ápolgat és mosolog,
Kebelébe ragad csókra
  — Már megbánta tébolog.
Nálam tölti ebéd korát,
Másnál eszik vacsorát.

Látjuk, ezek a gondolatok valóban Faludi tulajdonai, de nem hiszszük, hogy a saját élete szolgáltatott volna reájuk okot. Meghányta-vetette ugyan őt is a sors, de a szerencse azért nem pajzánkodott vele, s a változatosság csak abban nyilatkozik, hogy minduntalan lakóhelyet és foglalkozást kellett változtatnia, egyébként olyan csendes, nyugodt volt az élete, annyira ment a nagy viharoktól, mint kevés más magyar költőé. Faludi gondolatának itt megint a szemlélet volt az alapja, nem az érzés: másokon tapasztalta a sors szeszélyességét, másokat kínzott és csalt meg a szerencse, s ez a megfigyelés indította őt elmélkedésre. Ezért nincs igazi mélysége az ő elmélkedéseinek[4]) s ezért köszöni a *Forgandó szerencse*, Faludinak ez a legkiválóbb költeménye, értékét és népszerűségét szintén nem a *teremtő*, hanem *a kifejező* művészetnek, a melylyel költője megalkotta.

Végigjártuk Faludi «tündérkert»-jét, megálltunk majd minden

[1]) Toldy kiadásában 577. l.

[2]) U. o. 579. l.

[3]) U. o.

[4]) Toldy erősen túloz, mikor elmélkedő verseit «egyéni, de tapasztalás és gondolkodás által lecsillapult s a világ befolyásain túlemelkedett érzések igazán költőileg tárgyilagosított nyilatkozatai»-nak hirdeti. A magy. költ. tört. 103. l.

virágszálnál, megnéztük figyelmesen, nem a külsejét, színét, szerkezetét, hanem a belsejét, kutattuk, mint fejlődött, mint nőtt ki a termő talajból. Ha azonban ennyivel beérnők, a virágoskert gazdája épp oly méltán vádolhatna egyoldalúsággal, mint mi vádoltuk Batsányit. A mit megállapítottunk, az, erősen hiszszük, igaz: az a psychikai processus, melynek eredményeként a külvilág benyomásai lelki tartalommá válva szavakba foglalódtak, nem költői lélekben ment végbe, érzelmei talán lehettek erősek, de nem voltak működők, teremtők; voltak eredeti és mély gondolatai, de közülök igen kevés sűrűsödött költészetté, költői eszmevilága szűk és nagyon közel feküdt a gondolkodás főországútjához. Evvel azonban nem merítettük ki Faludi költészetének sajátságait; hogy igazságosak legyünk itéletünkben, ki kell egészíteni a Batsányi tette megfigyelésekkel, vizsgálnunk kell Faludi költészetének virágait külsejük, színük, szerkezetük szempontjából.

Egészen más látvány tárul ekkor szemünk elé. Az a kéz, mely formába öntötte az előbb bemutatott nyers anyagot, valódi művész keze, biztos, könnyű, jó ízlésű kéz. És rendkívül dolgos, gondos. Faludi költeményeinek eredeti fogalmazványai ugyan nincsenek meg, s az összes kéziratok szép, tiszta másolatok, törlés, javítás nélkül, de azért egybevetésük megmutatja, mennyit változtatott a költő versein már akkor is, midőn megkapták végleges alakjukat.*) Jobbára csak egyes verssorok és versszakok elhagyásában nyilvánul ez a változtatás, de láttatja azt a buzgalmat, a melylyel a költő verseit simította, egyengette, lenyeste, a mi fölösleges, elhagyta, a mi üres, nem elég kifejező. Következtethetünk ebből arra a műgondra, a melylyel verseit csiszolta. Faludi is sokszor fohászkodhatott ahhoz a kőhöz, melyet a délamerikai indiánok mythosa a könnyű szülés symbolumának tartott és hosszantartó agyműködésébe került, míg megtalálta egy-egy gondolat kifejezésére a legalkalmasabb szavakat, fordulatokat, szerkezetet. Azután is, a nélkül, hogy kiadásukra csak gondolt volna, újra meg újra elővette a kész műalkotást, tudatosan módosította, átdolgozta, javította.**) Így kapták költeményei mai tökéletes alakjukat. Ez a művésziesen kiczirkalmazott forma nem is sejteti az olvasóval, mennyi küzdelembe

*) Négyesy idézett kiadása a másolatok pontos ismertetésével és a variansok lelkiismeretes összeállításával igen megkönnyíti a munkát.

**) A Révaitól másodízben (1787) közrebocsátott Faludi-kiadásból tudjuk, hogy Faludi egyes versei kéziratban már régóta ismeretesek voltak, még pedig sokszor egészen más alakban, mint a hogyan Faludi utolsó kezeírása fönntartotta. Sőt sokan, a kik egy-egy vers későbbi változatát nem ismerték, meg is rótták Révait, hogy nem az igazi alakjukban adta ki a verseket (Előszó).

került: úgy tetszik, mintha egyszerre pattant volna ki az egész költemény az író lelkéből.

A mi Faludi jobb verseit már első pillanatra tökéleteseknek, ügyesen kiszabottaknak mutatja — most természetesen az alkalmi költeményeit teljesen figyelmünkön kívül hagyjuk —: az a szerkezetük. A magyar lirának sohasem volt erőssége a kerek, egységes szerkezet; a mint a nyelv bennük áradozó és kelleténél bővebben omló volt, akként egyes részei nem kapcsolódtak szorosan egymáshoz, szétfolytak, az érzés nem tartott mértéket. Még Amadenél is nem a helyes arány szabja meg a mértéket, hanem vagy a puszta véletlen, a mint a versfőkbe rejtendő név kivánja, vagy folyik addig, míg az érzés ki nem merül. Faludi a tudatos, hogy úgy mondjuk, műköltő, jobban fegyelmezi agyát, rend, mérték, kerekdedség van minden versében. Igaz, hogy az egységességet inkább külső eszközökkel éri el, a leíró költeményeknél például a jól beosztott térbeli renddel, de ez is óriási haladás költészetünk akkori állapotához képest. Bámulatos, mennyi ilyen külső eszköz áll a rendelkezésére és milyen könnyűséggel használja őket! Hol egy, az egész költeményen végighúzódó rímmel fűzi szoros kapcsolatba a gondolatokat (*Nincsen neve*, *Az Úr Jézushoz*), hol a magyar költészetben eddig szokatlan refrain-nel figyelmeztet az összetartozásra (*Tarka madár*, *Kisztő-* és *Felelő ének*), hol minden versszak utolsó sorát megismétli mintegy az összefoglalás erősítésére (*Nádasdi*, *Szerencse*), de legszívesebben a párhuzamos, részarányos szerkezetet kedveli, a hol vagy két költemény megfelelő versszakai (*Kisztő* és *Felelő ének*), vagy egy költemény két-két versszaka tartja egymást tartalmi egyensúlyban (*Tarka madár*, *Búcsúzó ének*). A legmerészebb szerkezete, melyet azonban művészi hatásra nemcsak a XVIII. században, de még a XIX. elején sem ért utól egy költeményé sem, a *Forgandó szerencse*. A mint az idéztük versszak mutatja, a verssorok ismétlésével egész játékot űz, mely veszedelmes ugyan, hasonlít a kötéltánczos mutatványaihoz, de épp oly graciosus és mesteri. Az a biztos könnyűség, melylyel e szemfényvesztő játékot négy versszakon át megismétli, a dallamos formától és pattogó rímektől támogatva, Arany művészetéig párja nélkül áll irodalmunkban.

Említettük, s a bemutatott példák igazolták is, hogy ez az egységes, kerek szerkezet csak külső, inkább tudatos számítás müve, s nem a tárgy természetéből következik. Ezt a belső compositio hiányát bizonyítja verseinek az a sajátsága is, hogy egyik-másik versszakát bátran el lehet hagyni az egész sérelme nélkül, vagy tetszés szerint meg lehet toldani — a mint a költő maga is élt evvel a lehetőséggel.*)

*) P. o. A *Kisztő* és *Felelő ének*-ben, a *Tavasz*-ban, az *Erdő*-ben.

Azonban a XVIII. században a szerkezetnek még az ilyen külső kerekdedségét is nagyra kell becsülnünk, mert mutatja, hogy a szerző költő volt, ha a költészet mesteremberei közül került is ki, nem pedig műkedvelő.[1]) Fontossága annál nagyobb, mert a különböző szerkezetű formák mind ujdonság-számba mentek irodalmunkban, s ha hatásukat gyöngítette is azon kedvezőtlen körülmény, hogy nyomtatásban csak a szerző halála után jelentek meg, mégis az övék a dicsőség, a mint erre Ferenczi figyelmeztet, hogy új formákat, új mintákat honosítottak meg.[2])

De talán még határozottabban avatja igazi költővé Faludit verseinek hangja és költői nyelve. Sokféle tárgyat énekel meg, sok egymástól nagyon eltérő hangulatot akar verseivel szívünkbe lopni, és minden tárgyhoz megtalálja az odaillő hangot, minden hangra a leg kifejezőbb szót. Láttuk, leírás és elmélkedés, ódai fönség és pajzán tréfa, játszi enyelgés és kegyetlen gúny váltja egymást költészetében, halljuk a győztes hadvezér diadalmi kiáltását és a szerelmes pásztorok sentimentalis társalgását, a világról lemondó remetének sohajait és a Phyllis-szel dévajkodó Amort, és ő, mint utólérhetetlen nyelvművész, kiválasztja mindenhová a legtalálóbb kifejezést, a legfrappánsabb fordulatot: egy gondolattal, egy képpel fölkelti bennünk a megfelelő képzetet vagy érzéshangulatot. Nem hiába figyelte és tanulmányozta a nyelvet, mint a kifejezés eszközét: elleste a nép ajkáról «a szabadabb beszédet, a' tulajdonabb Magyar szó ejtéseket»,[3]) följegyezte magának,[4]) hogy alkalomadtán hasznát vegye, sőt a meglevők példájára maga is alkotott szép költői kifejezéseket, keresett színes jelzőket, a mint ő mondja: «szép vezeték szókat», erővel telt hathatós fordulatokat, «szép magyarázatokat».[5])

De nemcsak ismeri, hanem bátran és szabadon föl is dolgozza a nyelv anyagát, a meglevőket új értelemben használja, föleleveníti régi és készít új szavakat,[6]) és ezt olyan ügyesen, annyi érzékkel, hogy

[1]) Érdekes, de mesterkéltsége miatt már nem művészi szerkezetű a *Tavasz*. Az egész hat versszak tulajdonképen egy mondat, melynek az állítmánya az első két szó (Királyi mulatság) s erre következik 27 alany, mind főnévi igenév!

[2]) I. m. 9.

[3]) Révai mondja róla, Faludi verseinek 1786-i kiadásában a 12. l.

[4]) Kiadta Révai A' jegyzőkönyv' czímen 1787-i kiadásában a 12. l.

[5]) U. o. A költeményeiben részben változtatva fölhasználtak közül álljon itt: *deli termet, ernyős berkek, fényes kárpit, ront kárpit, lantos mező, ives Cupido, kedve-töltő kényesség, szívrágó féreg.*

[6]) Simonyi Zsigmond őt tartja a tudatos szócsinálás, a nyelvújítás, megindítójának (Magyar Nyelv I. 247.).

a nyelve szinte simulni látszik a gondolataihoz, engedelmessé, hajlékonynyá válik.

Ennek a czéltudatos törekvésnek, mely hatalmában tartja a kifejezés eszközét, eredménye az ékes, változatos, kifejező nyelv. És van még egy nagy érdeme, a közvetetlenség. Úgy olvassuk verseit, hogy észre sem veszszük gyors folyásukat, magukkal ragadnak, természetesen ömlenek, s nem zökkenünk meg mesterkélt, nehézkes kifejezéseken, erőszakolt értelmű vagy alakú szavakon, nem rontja a hangulatunkat egy-egy olyan kifejezés, mely más hatást kelt, mint a milyent az író reá kivánt bízni.*) Nagyobb nyelvművész, mint elődei, kortársai és közvetetlen utódai mind, a kik nem uralkodnak annyira a nyelven. Amade és Rádai Pál, sőt a franczias, classikus és magyaros iskola tagjai is, hányszor zökkentenek ki a hangulatból egy-egy rosszúl választott, semmitmondó, lapos, vagy éppen közönséges kitétellel! Hogy az ellentétet éreztessem, egy másik nyelvművész példájára hivatkozom, arra, a kit maga is. mások is a legjobb érzékű költőnek tartottak, Kazinczyra. Gondoljunk *»A kötés napja«* czímű költeményére, melynek emelkedett hangját, választékos kifejezéseit hogyan megzavarja az utolsó sor, melyben Török Sophie a költő kérésire az igen-t *»nyögi«*.**) Egy fél századnál nagyobb időköz választja el a két költőt, s a korábbi, a »fejletlen« nyelven éneklő Faludi el tudja kerülni az ilyen hibát, a melybe a csiszolt ízlésű, finomságra törekvő utód többször is beleesik. Faludi verseiben is megüti füleinket egy-egy pórias szó vagy kifejezés, mikor olyan juhocskákról hallunk, melyek *»a mezőt beretválják«*, vagy a parasztokról, *»a kik hason csúsznak«*, s a nyers, sőt sokszor vaskos realismusnak nem ellensége, mint p. o. Faunus ébredésének rajzában, *»a ki ásít és nyujtózik, rút torháját kiveti, gubás testén vakaródzik«*, vagy midőn a pásztorról azt mondja, hogy *»örömében döglik«*. A Kazinczy-féle »vájt fül«-et, sőt a mi kényesebb ízlésünket is sérti az erős kifejezés, de ha rikító is, helyén van. Ott azonban, a hol sértene, a magasabb röptű és eszményi tárgyú versekben, kerüli az erősen színező szót. Van hangja a finom tónusra, van a durva hangnemre, de e kettőt nem véti össze, mester mindegyikben. Erő és lágyság egyformán tulajdona, s mindegyikkel él, ha a tárgy megkivánja. Legjellemzőbb versei ebben a tekintetben a *Clorinda*, ez a választékos, költői szólamokban gazdag költemény, melynek minden sora finom, kedves, síma, és a *Nincsen neve*, mely nem művészi ugyan, nem is szép, — egy erkölcs-

*) Csak a gyakorító képzős igék használata tetszik néha vissza.

**) De bájosbb, édesbb volt, melylyel pirúlva
A' hold szelid fényében, s rám símúlva
Ezt nyögte az édes lyány: Tiéd! Tiéd!

telen vén asszonyt állít pelengérre, a ki még mindég sóvárog a szerelem után, — de a kegyetlen gúnyban a sok durvaság és aljasság ellenére is van igazi erő és közvetetlenség.

És nem utolsó ékességei Faludi költeményeinek a költői szólamok és képek. A szóismétléseket, a jelzők és alanyok halmozását, a rokon gondolatok csoportosítását, a kötőszók és névelők elhagyását, melylyel gyorsaságot, élénkséget ad a beszédnek, különösen a leírásnak,[1]) az géknek merész, új, szokatlan értelemben való használatát, melyek határozott egyéni színt adnak költeményeinek, most mellőzöm, csupán a képeire vetünk egy pillantást. Sűrűen használja a kor divatja szerint a classikus mythologia megszemélyesítéseit, ezeket a hazug és színehagyott díszítő formákat, de pótolja kárunkat merész metaphoráival, melyek újságukban meglepnek, a nélkül, hogy érthetetlenek volnának, eleven festéseivel, melyeket gyakran papirra vet, ha a természet világának egy-egy jelenetét kell szemünk elé hoznia. Beszél a »*kemény kősziklák kietlen kebelé*«-ről, megbámulja a »*tejbe mártott arczallatot, ho rózsák is elmulatnak*«, tetszik neki »*a szög haj*«, mely »*a vállat veri*«, »*az ajak*«, melyen a »*hajnal hasad*«; de talán legszebb képe, szinte Aranyhoz méltó: »*láttam, miként bontogatja az éj setét sátorát*«. A másfélszázados költői használatban ma már megfakult e képek eleven színe, meg is úntuk őket, hiszen eleget olvashattuk a 40-es évek versfaragóinak munkáiban, de a XVIII. században még új, friss, ragyogó volt mindegyik: igazságtalanok volnánk Faludi iránt, ha az utódok bűneért megfeledkeznénk a kezdeményező dicsőségéről.

Nem méltatták eddig érdeméhez méltán Faludi verselő ügyességét, költeményeinek zeneiségét. Még Toldy szólott róla legbehatóbban, bár inkább csak a versek mértékes voltára hívta föl a figyelmet.[2]) Valóban, Faludi versei nagyobbrészt éreztetnek trochæusi vagy iambusi lejtést,[3]) ha tökéletlenül is, de kétségen kívül. Mindamellett sokkal nagyobb æsthetikai tetszést keltenek, ha magyar versformát keresünk bennük, a szabályos sormetszetek, a határozottan elkülönülő ütemek

---

[1]) P. o. Fut a szarvas, vadkan iget,
Rókák féltik farkokat,
Sok a hajtó, zeng a liget
Hull sok drága dám-falat. (*Erdő.*)

[2]) A magy. költ. tört. 104. l.

[3]) Toldy túlozva »mértéki tisztaságú« sorokról beszél, s a Clorindaban és Forgandó szerencsében daktylusi lengedezést talál. (U. o.) Ez az utóbbi téves állítása megtévesztett egy pár ujabb vizsgálódót is, p. o. Hajdu Jánost (a szombathelyi gymn. ért. 1885—86, 12. l.) és Illyefalvi V. Aladárt (F. F. élete és költészete, 1894, 38. l.), kik már egyenesen daktylusokban írottnak gondolják.

mindenütt éreztetik a rhythmus lüktetését, s a gondolatok nem esetlegesen alakulnak ütemekké, hanem összetartozásuk szerint. A mint az ütemek összekapcsolása mesteri, akként művészi a sorok kapcsolódása is versszakokká. A különböző hosszaságú sorok változatos összefűzése, s a megfelelő sorokat összetartó hol páros, hol keresztrímek élénk csengése, olyan dallamossá teszik egy-egy versét, hogy a Himfy Szerelméig nem találjuk másukat. Finom költői, sőt talán zenei érzék vezette a sorok és versszakok megalkotásában, mely eddig egészen ismeretlen volt költészetünkben, mint Ferenczi mondja: «ismer és használ olyan verstani fogásokat, milyeneket előtte nálunk senki sem».*) Ilyenek — hogy kifejtsem Ferenczinek ezt a rövid megjegyzését, — a Sándor-vers rímeinek leszállítása kettőre, a mivel (a pásztori énekeknek) különben is ügyesen, pattogón omló alexandrinusait még változatosabbá teszi; az egyhangú ragrímek között föltünő jó rímek, melyekben különböző mondattani szerepű alakok csengenek össze; ilyen az a helyes megfigyelése, melyet gyakorlatban mindig alkalmazott, hogy a rímes vers, mivel a rím egy-egy önálló gondolat befejezése, nem tűri a gondolat átvitelét a másik sorba, a mondat és sor tehát együtt végződik s e közös végződést emelik ki az összhangzó szótagok. Több is talán mindez egyszerű fogásnál, sőt a technikai ügyességnél is; művészet ez, melyet könnyű *elsajátítani* ma, mikor a versírás technikai fele a fejlettség magas fokán áll, mikor rímes sorokban írni szinte játék, de a XVIII. században ezt *érezni* kellett, s az első, a ki nemcsak megérezte, hanem magyar elődök nélkül a saját erejéből, a maga művészi tehetségével meg is tudta valósítani, Faludi volt.

Befejeztük vizsgálódásunkat, összekapcsoltuk Batsányi szempontját a magunkéval. Ez a kétféle világítás két merőben különböző képet szolgáltatott. Ennek, a magunkénak, segítségével kerestük, de hiába kerestük az összefüggést Faludi lelki világa és költészete között, és mikor új próbára a költeményekből indultunk ki, nem tudtunk költői lélekre jutni, mint a versek foganó helyére. Azt találtuk, Faludi nem volt igazi költő, alkalmi versei kevés kivétellel alkalmiak a szó szoros értelmében, s úgy ezekből, mint a többiekből, hiányzik a nemesebb, Goethe-i értelemben vett alkalmiság, az erős érzés és a subiectiv elmélkedés. A másik világítás, a Batsányié, mely a fénysugarakat csak a versek külsejére vetette, nagy művésznek mutatta Faludit, a ki nemcsak a vers-technikában, a nyelv használatában mester, hanem a forma költői követeléseit is teljesíti, compositióban, költői dictióban is művész és van érzéke a tárgy és hangulat kapcsolata iránt. Kifejezéseit úgy

*) I. m. 9. l.

válogatja meg, hogy a kettő egységét nem tépi szét, hanem mindenütt érezteti.

A ki tehát Faludit a mai kor ízlésével tekinti, az nem lát benne egyebet, mint virtuóz mesterembert, de ha történeti szempontra emelkedünk és meggondoljuk, hogy éppen abban volt nagy, a mit az egész XVIII. század költői munkáiban hiába keresünk, hogy nagyobb volt ebben a tekintetben utódainál is Csokonaiig és Kisfaludy Sándorig, akkor, ha nem is *igazi költőnek*, de mindenesetre *nagy művésznek* tartjuk Faludit.

Császár Elemér.

A SZIGETI VESZEDELEM ELSŐ KÖLTŐI FELDOLGOZÁSA.

(Christiani Schesæi: De capto Zygetho Historia.)

I.

A Mátyás udvarában virágzásának tetőpontjára jutott humanismusnak hagyományai nem szüntek meg a XVI. században sem, sőt, mondhatnám, bizonyos tekintetben tovább fejlődtek. Míg ugyanis Mátyás-korabeli humanistáink műveiben vagy egyáltalában nincs, vagy rendkívül kevés a nemzeti érzés, addig a XVI. században élt humanista íróink egytől egyig a magyar történetből, gyakran a kora elmultból veszik tárgyukat. És a magyar nemzet e korbeli története nem szegény megéneklésre méltó mozzanatokban. Sommer János például megénekli, elsiratja a moldvai veszedelmet, könyvet ír a magyar királyokról; Filicky, a tudós költő, epigrammot ír *Hungaria* czímmel, melynek fájdalmas hangja ma is megható.

Schesæus Keresztély pedig, a kiről itt szó lesz, classikusokra emlékeztető hexameterekben megírja a mohácsi vész szomorú történetét, Szolimán utolsó magyarországi harczait és ezen utóbbiak keretében a szigeti veszedelmet; és ha nem is emelkedik az eposz oly fenséges magaslatára, mint Zrinyi, ha nem is tér el annyira a történettől, mint a hadíró, műve mégis a szigeti veszedelem első költői feldolgozásának tekinthető, melyben egyrészt a classikusokból vett hasonlatok, eleven jelzők, alakzatok, élénk harczi leírások, beszédek gyönyörködtetve kötik le figyelmünket, másrészt sok oly eszme, költői gondolat kelt érdeklődést, minőket eddig Zrinyi leleményének tulajdonítottunk. Ezek az eszmék, gondolatok nincsenek ugyan oly bőven, tisztán kifejtve, mint Zrinyinél, csak egy-egy kis mondatban, rövid jelzőkben nyernek ugyan kifeje-

zést, mégis világos bizonyítékul szolgálhatnak Thury J. (az. Irod. Közl. IV : 140.) azon állításához, hogy «Szigetvár ostroma és védelmezése époszi magaslatra volt emelve már Zrinyi előtt, sőt magával az eseménynyel egyidejüleg» ; mégis bátorságot adhatnak azon kijelentésre, hogy a hadíró ismerte, használta Schesæus munkáit is. «Sed non meis sententiis præcurrere volo».

* * *

Nagyon kevés az, a mit Sch. életéről, tanulmányairól tudunk; egyetlen forrásunk az a rövid életrajz, a mit Eder Károly, a Ruinæ Pannoniæ harmadik kiadója, a «Scriptores Rerum Transsylvanarum» (1791) czímű gyűjtemény I. kötetének I. részében Notitio Literaria néven ád. Ez pedig a következő : De Christiano Schæseo e manuscriptis annalibus Isaaci Hendelii ecclesiastis Saxonum in Syberg, qui Autori nostro ὁμόχρονος fuit, item Davidis Hermanni Mediensis, deinque ex ipsius Schesæi scriptis hæc mihi comperta sunt digna relatu. Natus est Mediæ in Transsylvania patre Stephano eius urbis atque sedis Judice circiter annum quadragesimum sæculi sexti decimi. Studiorum causa Coronam Barciæ litterarum cultu vel imprimis florentem, tum Wittembergam profectus lauream poëtices adeptus est. In patriam redux anno 1558 Claudiopoli Diaconi tum in villa Tobiæ ad Birthelinum et ab anno 1569 usque 1585 Mediæ Pastoris itemque generalis ut vocant Decani munere functus. Ennyi, mit életéről Eder ad. Úgy látszik, a XVII. század legelején halt meg. Művei Eder felsorolása szerint a következők: *Ruinae Pannoniae libri IV.* Wittembergæ 1581. Érdekes, hogy Eder e műnek első 1571-ből származó kiadását nem ismeri, mely az akadémiai könyvtárban M. Tört. Qu. 397. jelzéssel található s teljes czíme : Ruinæ Pannoniæ libri quatuor continentes statum reipub: et religionis in Hungaria et Transsylvania viciniisque regionibus imperante Joanne secundo electo rege Ungariæ etc. Addita est historia de bello Pannonico Solymanni Imperatoris Turcorum ultimo Julæ et Zygethi expugnationem continens. Autore Christiano Schesæo Mediensi Transsilvano. Wittebergæ. Excudebant Clemens Schleich et Antonius Schöne. Anno MDLXXI. Mi sem bizonyítja jobban azt, hogy Eder nem ismerte ezt a kiadást, mint az a kis vers, mely a czímlap hátsó felén van; 43 sorból áll; Forgách Ferenczhez van intézve ; e kis versnek Eder kiadásában nyoma sincs.*)

---

*) E versben Sch. kéri Forgáchot, hogy művét:

Vultu perlege quæso gratiore.
Hunc quando aspicias ouare (?) vultu
Ac verbis levidense munus oro
Ornes ut placeat magis legenti
Nam te præ reliquis sibi patronum
Delegit mea Musa . . .

V. ö. Torquato T. Gerusalemme liberata I. 5.

Ruinae Pannoniae alii libri sex anno 1584.

Oratio de virgine reparatæ cœlestis doctrinæ in Transsylvania et in Ungaria recitata Birthalmini in synodo, anno 1580.

Elegiae in obitum Honteri, Wagneri et Mellenbergeri Claudiopoli a. 1575. Szabó-Hellebrant: Régi M. Könyvtár szerint 1573.

Imago seu typus de lapsu et restitutione Humani Generis Cibinii 1575.

Enarratio Psalmi LX. in occasione pestiferæ luis in Transsylvania grassantis Wittembergæ 1580.

Imago Boni Pastoris Lipsiæ 1584.

Chronologia historia Pannoniae ad Rudolphum II. Frankofurti 1596.

Epigrammata m. s. (manu scripta.)

II.

Hegedüs István a Beöthy-szerkesztette képes Magyar Irodalomtörténetben a XVI. századbeli humanista hagyományokról szólva azt jegyzi meg Schesæus «De capto Zygetho Historia»-járól, hogy önként kinálkozik a Zrinyivel való összehasonlításra. Ez a kijelentés bírt rá, hogy ezen összehasonlítást megtegyem.

A «De capto Zygetho Historia» a már említett akadémiabeli könyvnek második részében található; e második rész teljes czíme: De bello Pannonico Solymanni imperatoris Turcorum ultimo libri tres, continentes Julæ et Zygethi expugnationem nec non Sereniss: atqu. inclyti Regis Ungariæ Johannis II. ad Imperatorem Turcorum profectionem, eiusdemque de Tartaris gloriosam victoriam. A második könyv második részét teszi Szigetvár elesése,*) mely 525 szépen gördülő hexameterben következőképen van elmondva: A míg Berthaldus basa a szultán

*) Az egész könyv 108 levél, 27 ív A—Dd-ig; az első négy levél ajánlás Báthorihoz; a következő 58 levél a Ruinæ Pannoniæ négy könyve, majd a De bello Pannonico következik 43 levélen. Az utolsó három levélen találtatnak: Epitaphium Præstantissimi Herois Nicolai Comitis Zerinii totius Croatiæ Capitanei generalis etc. (36 soros distichon); ad lectorem Laurentius Paruus Bistriciensis Transsilvanus (34 soros dist.); Aliud. Franciscus Valentinus Mediensis Transsilvanus etc. (32 sor. dist.); Aliud Simon Hermanus Mediens: Trans: (76 sor. dist.) 'Ιγκομιαστικὸμ Historiæ gentis Pannoniæ et Transsylvaniæ (36 sor. görög dist.) Laurentius Krezius Coronen: Transsylvanus, és végül Carmen heroicum in commendationem Poetices et quatuor librorum de Ruina Pannoniæ D. Schesæi Theologi nec non poetæ præstantissimi scriptum a Martino Hentio Cibinien: (170 sor hexameter. A czímekben minden betű nagy).

parancsából Gyulát ostromolja, addig Szolimán a kis Szigetvárt veszi körül egy oly sereggel, melynél

Nec numero maior nec plebs diversior unquam
Linguis Ungariam Scythiæ glacialis ab oris
Intravit: tellus gemuisse sub armis . . .

A várat 6000 emberrel Zrinyi védi «nostra virum similem cui nunquam protulit ætas», ki látva a nagyszámú török sereget, vitéz ellenállásra buzdítja híveit, maga megesküszik, hogy társaival fog élni-halni: inti őket, hogy:

Nuncia si telo transmisso papyrus in arcem
Venerit haud ulli liceat contingere dextra.

Szolimán dühös ostrommal 40000 (ime itt is a humanisták-kedvelte szám!) embert küld egyszerre a várra, de visszaveretik, a törökség fele elhullott, fele visszaszaladt; mikor aztán «bis quadraginta milia» török se tudta bevenni a végzetes várat (fatales muros), szokott cseléhez folyamodott a szultán. Levélben felszólította Zrinyit a vár feladására; kár annyi erőt elvesztegetni, «sat patriæ regique datum», igéri:

Si mea verba fidem te apud indubitata merentur
Incolumis vitam duces arcisque manebis
Totius et gentis Princeps dominusque Liburnæ.

Zr. visszautasítja az ajánlatot, szemébe vágja Szolimánnak, hogy neki:

Nec fuit in toto gratior orbe voluptas
Quam si Christicolûm fœdare sanguine dextram;

hivatkozik őseire, kiknek dicső nevét nem akarja beszennyezni. Ujra ütközetre kerül a dolog; az összecsapás előtt Szolimán is, Zrinyi is beszédet tart seregéhez. Sz. a többek közt saját győzelmeivel dicsekszik:

Frustra tentatam toties nos cepimus Albam
Bulgariæ et nostris Buda paret inclyta habenis
Regem armis domitum arva Mohatsia præbent
Quid Rhodon excelsam memorem . . .

nagy jutalmakat igér,

Ergo agite, o socii, iamque summum urgete laborem
Vi valida, fusoque animos explete cruore
Cædibus asuetasque manus aptate rapinis.

Zrinyi meg azzal buzdítja csekély csapatát, hogy

Vos pietas, vos alma fides communia iura
Christicolûm infidos contra armet alacrius hostes;

hisz ha meghalnak is a hazáért, a menyországba jutnak,

Perstat ubi merces tantorum æterna laborum
Qualem pro Christo meruerunt vulnera passi.

Az ellenséget ujra visszaverik

Diffugiunt hostes tam multis ense peremptis
Quam multa in silvis autumni frigore primo
Lapsa cadunt folia, non densior aëre grando
Nec de concussa tantum pluit ilice glandis.

A vereség hírére Szolimánt megüti a guta; «illi solvuntur frigore membra». A basák eltitkolják Szolimán halálát, sőt a sereget a szultán rettenetes haragjával ijesztgetik. A várban, melyet a tűz már végleg megrongált, erősen készülnek az utolsó kirohanásra. Zrinyi a vár közepén halomra hordatja az összes kincseket és ruhákat,

In medio gemmis pictas auroque rigentes
Exurunt,

feleségeiket, gyermekeiket leölik, hogy török kézre ne jussanak. A míg így egymás feleségét öldösik, egy fiatal asszony arra kéri urát, hogy ne öljék meg, hanem:

Me sociam belli, præcinctam fortibus armis
Adde tibi, dextram gladius armet ahena
Cassis scutum humeros loricaque pectus inumbret
Detur et acer equus turmas invadere Teucrûm
Mens animosa iubet.

Úgy történt, a mint akarta, a törökök ellen küzdve esett el. Zrinyi leveti nehéz fegyverzetét, ünneplőjébe öltözik, száz aranyat tesz a zsebébe, azután még egyszer és utóljára inti társait. Ágyúikat kilövik és «vi extrema ruebant» Zrinyi elesik, társainak nagy része is; egy kis csapat visszafut a várba. A török zsákmány reményében rohan a várba, a hol azonban egy puskaporos torony felrobban és

Dissilit ex imo domus ingens eruta fundo
Pulvere sulphureo, quem cæcis abdidit antris
Furtim Germanus sublataque corpora Teucrûm
Hinc, illuc versans vacuas dissolvit in auras.

Zrinyi fejét a törökök e szavakkal küldik Bécsbe a császárhoz:

En tuus et clypeus clare murusque Viennæ.
Zerinius periit.

Befejezésül Schæseus eposzi magaslatra emelkedve az elesett hősök lelkéhez fordul, a kik:

Exspectare ausi, intrepidoque occurrere Marte
Hostibus innumeris *una cum Caesare caesis*
Arcem dum superi salvam voluere benigni
Demum ubi sic statuit nulli violabile fatum
Oppetiere omnes pulcram per vulnera mortem
Pro patria et Christum constanti voce professi
Perpetuum in terris nomen cœloque coronam
Martyros eximios inter florentes adepti.

Az utolsó nyolcz sorban Szoliman temetése van leírva.

III.

Említettem már, hogy Schesæus művei telve vannak a classikusokból, különösen Vergilius Aeneiséből vett verssorokkal, jelzőkkel, hasonlatokkal. Így van ez a De capto Zygetho Historiában is. Nincs mit csodálkoznunk ezen; a kor összes humanistái ilyen díszekkel ékesítették műveiket, követvén Vida Jeromos oktatását, a ki De arte poëtica czímű művében (1527) a következőképen szól:

Lib. III. 217. Nec pudet interdum alterius nos ore locutos
Cum vero cultis moliris furta poëtis,
Cautius ingredere, et raptus memor occule versis
Verborum indiciis, atque ordine falle legentes
Mutato; nova sit facies, nova prorsus imago
Munere (nec longum tempus) vix ipse peracto
Dicta recognosces veteris mutata poëtæ

Nemkülömben

Lib. III. 257. Sæpe mihi placet antiquis alludere dictis
Atque aliud longe verbis proferre sub iisdem
Nec mea tam sapiens per se reprodita quicquam
Furta redarguerit, quæ mox manifesta probabunt.

Ezeket a jó tanácsokat fogadta meg Schesæus is. Úgy hiszem nem lesz érdektelen, ha a «De capto Zygetho Historia» vergiliusi helyeit összeállítom; szükségesnek szükséges ez a kimutatás, hisz Zrinyivel csak e helyek leszámítása után vethetem össze e költeményt.

Szóról szóra átvett verssorok a következők:

D. Z. Hist.*)	Verg. Aeneidos
86 Exoritur clamorque virum clangorque tubarum.	II. 313 Exoritur clamorque virûm clangorque tubarum.

*) De capto Zygotho Historia. Természetes, hogy a tulajdonnevek változtak.

121 Sat patriæ Regique datum.	II. 291 Sat patriæ Priamoque datum.
160 Dii (si qua est pietas)	II. 536 Dii (si qua est coelo pietas)
166 cui me exitio fortuna reservat.	V. 625 cui te exilio fortuna reservat.
216 Cuncti adsint meritæque exspectent præmia palmæ.	V. 70 Cuncti adsint meritæque exspectent præmia palmæ.
224 Nunc opus esse animis nunc pectore firmo	VI. 261 Nunc animis opus esse Aeneas nunc pectore firmo
263 sic ore locutus	IX. 319 sic ore locutus
265 Vi multa scandunt clypeosque ad tela sinistris Protecti obiiciunt, prensant fastigia dextris Zerinii contra turres ac tecta domorum Culmina convellunt his se quando ultima cernunt. Extrema iam in morte parant defendere telis Auratasque trabes veterum decora alta parentum, Devolvunt alii strictis mucronibus imas Obsedere fores, has servant agmine denso	IV. 443 Nituntur gradibus clypeosque ad tela sinistris Protecti obiiciunt, prensant fastigia dextris Dardanidæ contra turres ac tecta domorum Culmina convellunt his se quando ultima cernunt. Extrema iam morte parant defendere telis Auratasque trabes veterum decora alta parentum, Devolvunt alii strictis mucronibus imas Obsedere fores, has servant agmine denso
Quin intra portas ipsis proelia miscent Aggeribus murorum et inundant sanguine fossæ	X. 23 Quin intra moenia ipsis proelia miscent Aggeribus murorum et inundant sanguine fossæ.
Instaurati animi succurrere tectis Auxilioque levare viros, vimque addere victis.	II. 251 Instaurati animi Regis succurrere tectis Auxilioque levare viros vimque addere victis.
287 Illi solvuntur frigore membra Vitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras.	XII. 951 ....illi solvuntur frigore membra Vitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras.
296 Attonitis hæsere animis.	V. 529 Attonitus hæsere animis.
309 Ingentem struxere pyram.	VI. 214 Ingentem struxere pyram.
384 Haud mora	III. 205, 548 haud mora
445 si fata sinant.	I. 22 si qua fata sinant.

Az Aeneis közvetlen hatását mutatják a következő nem szóról szóra átvett sorok is:

D. Z. Hist.	Vergilii Aeneidos
17 Tellus gemuisse sub armis.	XII. 713 dat gemitum tellus.
97 implere ululatibus auras.	VII. 395 ululatibus æthera complent.

159 atque ægro rupisse hanc pectore vocem.	III. 246 rupitque hanc pectore vocem.
173 Heus nostris animos auresque arrige dictis.	XII. 618 arrectasque impulit aures
177 si contra adversos' audentius ibitis hostes.	VI. 95 sed contra audentius ito.
194 Hungaria tota cum rege exscindere regem.	VII. 316 ut liceat amborum populos exscindere Regum.
200 Quid Rhodon excelsam memorem.	VI. 123 Quid memorem Alciden VI. 601 Quid memorem Lapithas VIII. 483 Quid memorem infandas cædes.
220 solio sic orsus ab alto.	II. 2 pater Aeneas sic orsus ab alto.
242 tensis ad sidera palmis.	I. 97 duplices tendens ad sidera palmas. V. 256 palmas nequiquam ad sidera tendunt.
288 Cæsar at irarum vehementi fluctuat æstu.	IV. 533 Sævit amor magnoque irarum fluctuat æstu.
310 vestesque theatro, In medio gemmis pictas auroque rigentes.	XI. 71 Tum geminas vestes auroque ostroque rigentes.
333 gladium .... in cavam capulo tenus abdidit alvum.	X. 536 orantis capulo tenus abdidit ensem.
396 fato cives urgente supremo.	XI. 582 quandoquidem fatis urgetur superbis.

Aeneisbeli jelzők a következők:

31 fundoque evertit ab imo.	II. 625 ex imo verti .... Troia.
42 diri et mens conscia fati	I. 608 et mens sibi conscia recti.
72 vastosque irarum effundere fluctus.	XII. 449 irarumque omnes effudit habenas. XII. 830 Irarumque tantos volvis sub pectore fluctus.
90 Sparsoque diffuso maduerunt saxa cerebro.	XII. 303 sparso late rigat arma cerebro.
102 Zerinius genus alto e sanguine ducens.	V. 45 genus alto e sanguine divum.
137 tot tempestatibus actus.	IV. 708 pelagi tot tempestatibus actus.
176 memores virtutis avitæ.	X. 752 haud expers .... virtutis avitæ.
223 constansque vivida bello virtus.	V. 752 sed bello vivida virtus.
237 bello fracti dare terga.	II. 13 fracti bello fatisque repulsi.
338 Gratum erat et ... pignus amoris.	V. 538 dederat et ... pignus amoris.

475 Fortiter ante alios medio dux agmine certans.	IX. 28 medio dux agmine Vertitur arma tenens.
489 Maximus Aemylius clari concussus amici Funere.	V. 369 casuque animum concussus amici.
502 ut cassum iam lumine tellus... haberet	II. 85 nunc cassum lumine lugent.

Felemlítem végül ezt a hasonlatot:

D. Z. Hist. 279 ...tam multis ense peremptis, ...	Aen. VI. 309.
Quam multa in silvis autumni frigore primo	Quam multa in silvis autumni frigore primo
Lapsa cadunt folia; non densior aëre grando	Lapsa cadunt folia.
Nec de concussa tantum pluit ilice glandis.	

Ezt a hasonlatot Vergilius Homeros Iliasából vette, úgy látszik, Schesæus is jól ismerte Vergilius mesterét. Ennyi az, a mi a De capto Zygetho Historiában az Aeneisből való. Bizonyos, hogy van néhány sor, jelző, a mi más classikusból került; csakhogy ezek rendkívül csekély számmal találhatók, hisz elbeszélő költemények írásánál a humanistáknak Vergilius a főforrása.[1]

IV.

A De capto Zygetho Historia tartalmából látható, hogy a kis vár elesése nagyon röviden van előadva. Nincs benne semmi a kor azon hangulatából, mely a törököt Isten ostorának tartja, Zrinyi nem tétetik meg a bűnbe sülyedt haza megváltójának; említve sincs a siklósi harcz, se Zrinyi fia; a szereplők közül is csak a két főhős: Zrinyi és Szolimán van megnevezve, a többiek csak: Hunni vagy Ungari, Turci vagy Teucri és Bassæ; a törökök csak háromszor tesznek kisérletet a vár elfoglalására, a várbeliek csak kétszer rontanak ki: először akkor, midőn a fegyveres asszony esik el, másodszor: utoljára. Egy tekintetben azonban mégis többet ád Schesæus, mint a hadíró, többet, mint a Zrinyiász öszszes forrásai. A várbeliek számát értem. Thury J. Irod. Közl. IV : 279. valószínűnek tartja, hogy Zrinyinél az őrség száma 2582, »a mekkora szám — tudtommal, mondja Thury — egy forrásban sem fordul elő; mert a szigeti kapitány katonáinak száma Istvánffi szerint *körülbelül* 2500, Budina és Karnarutič szerint 2300, Forgáchnál 2000, Bizarusnál több mint 2000»; Schesæusnál azonban 6000:

> 23. *Sex armatorum* stipatus *millibus* hostis
> Pectore constanti vim sustinuisse parabat

t. i. Zerinius. Honnan vette Sch. ezt a nagy számot, nem lehet tudni: tény az, hogy annak a könyvnek elején, melyben a D. Z. Hist. is található, Báthorihoz intézett előszavában ezt mondja: «in hoc tamen mihi probe conscius nihil me scribere voluisse, quod non fide dignum hominum, oculisque, experimentisque exploratum, cognitumque satis superque fuerit» : igaz, hogy ezt a kijelentést nem lehet szó szerint venni, de mindenki természetesnek találhatja, ha felteszszük, hogy Sch., kinek bevallott czélja a szigetiek dicsőségének emelése, nem kétszerezi meg a források számadatát. Lehet, hogy így hallotta vagy olvasta valahol.

Zrinyi a főhős mennybemenetével végzi eposzát, Sch. a történelemhez híven azt is elmondja, hogy Zrinyi fejét Bécsbe küldték a császárnak, hogy a jancsárok nagy része a felrobbant puskaporos torony miatt légbe röpült s végül, hogy történt Szolimán temetése.

A tárgy felfogásában Sch. és Zr. között már több a hasonlóság. Habár Sch. nem is tünteti fel a vár elesését Isten haragját kiengesztelő áldozatnak, mégis fontosságra emeli akkor, midőn Szigetet és Zrinyit Bécs védőpajzsának és Italia kapujának nevezi:

5. *Italiae portus scutumque Austriacae Viennae*

és

489. En *tuus* et *clypeus* et clare *murus Viennae*
Zerinius periit.

Zrinyi Sch.-nál épúgy nemcsak hazájáért harczol, hanem az egész kereszténységért, mint a Zrinyiászban:

40. At nos præsentes non perhorrescere casus
Par fuerit, quorum virtuti publica et armis
Christiadum est commissa salus sacra iura, penates

vagy

245. Vos pietas, vos alma fides, *communia iura*
Christicolum infidos contra armet alacrius hostes.

Sch. Zrinyije is «mély vallásos érzelmű keresztény» s «a keresztény vallás védelmezője és martyr», azt mondja társainak, úgy haljanak meg:

253. Fortes velut heroes, quos ardua virtus
Atqu'amor in patriam constans, invexit Olympo
Perstat ubi merces tantorum æterna laborum
Qualem pro Christo meruerunt vulnera passi
Magnanimi Heroes.

s úgy is haltak meg:

522. Oppetiere omnes pulcram pro vulnere mortem
Pro patria et Christum constanti voce professi
Perpetuum in terris nomen, cœloque coronas
Martyras eximios inter florentes adepti.

A D. Z. Hist. Szolimánja szintén kegyetlen, haragos, bosszús, ki keményen megfenyegeti katonáit, kinek gyülölete fokról fokra, vereségről vereségre nő:

207. Si trepido quis forte metu perculsus abibit
Detrectans pugnam et se sub tentoria condet
Sive habeat celeres avis instar præpetis alas
Per mare, per terras fugiens perque astra severum
Non tamen is nostrum queat evasisse furorem
Supplicium et atrox, genus et miserabile mortis.

A legnagyobb külömbség a D. Z. Hist. és a Zrinyiász Szolimánja között az, hogy Sch.-nál a guta üti mèg a szultánt dühében, a Zrinyiászban pedig Zrinyi kezétől hal meg. Bizonyos azonban, hogy Sch.-nak is volt tudomása arról a szóbeszédről, mely szerint Szolimánt Zrinyi ölte meg, hisz ugyancsak a D. Z. Hist. végén mondja a szigeti hősökről:

505. His freti Solymannum ad magna Zygethi
Moenia vertentem totius robora belli
Exspectare ausi, intrepidoque occurrere Marte
Hostibus innumeris *una cum Caesare caesis*,

még jobban bizonyítja ezt az Epitaphium e két sora:

32. *Sed mors illius* (t. i. Zerinii) *Solymanni morte Tyranni*
Perpetuo in terris *nobilitata manet.*

Lássuk ezek után az egyezéseket Sch. és Zr. között sorról-sorra:*)

32. ... gramineosque armis splendescere campos
Teucrorum, densa, montes et amœna vireta
Nube tegi veluti

Zr. I. 102. *Mint eget az fölyhő ellepte* az földet
Az sok roppant sereg és idegen nemzet.

»Ez a hasonlat — mondja Thury az Irod. Közl. IV: 265. — határozottan Karnarutičból való, a ki a török hadsereg leirása közben (13) ezt mondja:

A pattantyusok előtt a natoliai sereg
Mint eget az fölyhő ellepte az földet.»

Karnarutič müve: Vazetje Sigeta grada 1584-ben jelent meg, Schesæusé 1571-ben; nem valószínűtlen, hogy Karnarutič ismerte a De

*) A De capto Zygetho Historia sorszámai az én másolatom sorszámai, az eredeti számozatlan.

bello Pannonico-t; egyébként ennek a hasonlatnak nagyon is Vergilius-íze van.

40. At nos præsentes non perhorrescere casus
Par fuerit, quorum virtuti publica et armis
Christiadum est commissa salus sacra iura penates,

Zr. V. 24. Mindenfelől ránk néz az nagy kereszténység
Mi vitéz kezünkön van minden reménység!

77. Fossa per inductos fere erat siccata canales
Cum molli lana repleti, et bombyce currus
Mille ter immensum ad foveæ merguntur hiatum.

Zr. XIII. 77. Az árkot ki kell bocsátani folyással
Az mi ki nem folyhat *tölteni gyapjuval.*

«A törököknek ezen eljárásáról — mondja Thury az előbb is idézett helyen — ismét csak egy történetíró tud, névszerint Reusner, midőn ezt írja: ‚lanæque vi incredibili . . . exæquandis fossis'**». Reusner Miklósnak «Rerum memorabilium exegeses» czímű munkája csak 1603-ban, tehát 32 évvel Sch.-é után jelent meg, nem lehetetlen, hogy a D. Z. Hist.-ból vette ez adatot.**

70. Certa sit ut prorsus constantia vestra fidem
Lege pari a vobis data iuramenta reposco

50. *Vivere vobiscum cupio perferreque mortem*

Zr. V. 35. *Fejem fennálltáig leszek én veletek*
Esküszöm seregek élő Istenének
Kivánom, hogy ti is igy cselekedjetek
Éles szablyát kézben véve esküdjetek.

102. Cum sic magnanimum scriptis affatur amicis
«Zerinius genus alto e sanguine ducens
Consiliis armisque potens fortissime Princeps.»

Zr. VI. 10. Oh Jézus hitin valóknak szép csillaga
Oh *ily vitézeknek érdemes hadnagya*

160. *Dii* si qua est pietes *illum sub Tartara coelo*
Mittite fulmineo aeternisque exurite flammis,
Qui prior hos curvo signavit limite muros.
Utilius mansisse domi et frenare potentes
Imperio gentes tranquillo in pace fuisset.
Heu male neglectis certis incerta secutus.
Quae patiar, cui me exitio fortuna reservat.

Zr. VIII. 12. *Mit várjak már tovább* (így kezd panaszolni)
Kiben bízhatom én s kinek kelljen hinni.

16. Világbíró császár Zrintül győzettettem
Ihon minden erőmet ráveszteg̈ettem.

19. Hej, *hej csak te ne volnál, vitéz Zrini bán*
Ha rád nem botlottam volna hadakozván
Szintén mint nagy Sándor nagy volnál Szolimán
De lá, mint kell vesznem magamat itt rontván.

Nagy a hasonlóság Szolimán e szavai közt is :

195. Trustra tentatam nos cepimus Albam,
Bulgariæ et nostris Buda paret inclyta habenis,
Regem armis domitum per me arva Mohatia præbent,
Non obscura hodie iusti monumenta doloris
Cum plancta nostras aspiciet Austria vires,
Quid Rhodon excelsam memorem . . .

Zr. VIII. 14. Ihon én meggyőztem az egész világot.
15. Rettegett előttem az nagy Károly császár,
Elveszett kezem miatt Ulujduvejdár
Széles Egyptomban nekem esett kis kár,
Hányad része azoknak ez az szarkavár?

207. *Vos meus insequitur furor ingens atqu supremi Allae,*
Zr. I. 43. Ne félj, mert lám mondom *én leszek melletted*
Az szent Mohamed is vezeti kezedet.

261. Talia forte duces fuerant cum voce locuti
Et *tuba cum lituis ferali et murmure stridens*
Buccina ferventes revocasset ad arma cohortes.
Zr. X. 10. *Megzöndült azomban sok dob és trombita*
Sok kevert népét ütközetre indítá.

378. Me sociam belli, præcinctam fortibus armis
Adde tibi, *dextram gladius armet ahena*
Cassis scutum humeros loricaque pectus inumbret
Detur et acer equus turmas invadere Teucrûm
Meus animosa iubet.

[Arról a nőről van szó, ki nem engedte magát megölni.] Deli Vid feleségéről van mondva a

Zr. XIV. 10. *Pántzérát, fegyverét magára fölveszi.*
Urának jó kardját oldalára teszi.
Jó lóra felugrik, kopját kézben veszi
Haját és szép fejét fátyollal tekeri.*)

---

*) Önkénytelenül eszünkbe jut Arany Rozgonyinéjának e versszaka:

Gyöngyös arany fejkötőjét
Sisakkal borítja,

433. Stans arce in media sic est affatus et inquit
Cernitis ut rapidis ars aestuat undique flammis
Ac numero sumus exigui potuque, ciboque
Exhausti penitus.

Zr. XV. 2. . . . *vitézek látjátok*
Most mi állapotban velem együtt vagytok
Nemcsak kárt hoznak ránk törökök, tatárok
De tüz, de vas, de minden elementomok.

445. Non patiar, si fata sinant, per Turcia castra
Me vinctum duci levis ut sim fabuli vulgi.

Zr. XV. 7. *Nem hurtzol bennünket pogány eb porázon*
Nem visz minket császár kötve triumfuson.

466. Turci etiam raro bellum virtute gerentes
Sed *numero asueti superare* et fraudibus hostem.

Zr. V. 7. *Minden reménysége az sereg sokaság*
Hatalma ereje számtalan jancsárság.

505. His freti *Solymannum ad magna Zygethi*
Moenia vertentem totius robore belli
Exspectare ausi, intrepidoque occurrere Marte
Hostibus innumeris una cum Cæsare cæsis.

Zr, I. 3. *Ki meg merte várni Szolimán haragját*
Ama nagy Szolimán rettenetes karját
Kinek Európa rettegte szablyáját.

Ennyi egyezés után, úgy hiszem, nem mondok hihetetlent, ha azt állítom, hogy *Schesaeus De capto Zygetho Historiája, illetve az egész De bello Pannonico Solymanni ultimo etc. vagy gyermekkori olvasmánya volt Zrinyinek, vagy akkor, midőn eposzát írta, előtte feküdt.* Szolgálhatok különben még több bizonyítékkal is. A De bello Pannonico is invocatioval kezdődik, mint a nagy eposzok; miután Sch. elmondja, hogy miről fog írni, így folytatja:

Lib. I. 11. Tu mihi summe pater dignas in carmine vires
Suppedita præsensque meo succurre labori

Karcsu, fűzött selyemvállát
Pánczéllal szorítja,
Kardot is köt bársonyövre
Gyémántos fogantyút,
Piczi piros csizmáira
Szép ezüst sarkantyút.

Non bene cuiusquam meriti proscindere dictis
Instituí decus, incorruptaque nomina famae.

Zr. I. 5. Adj pennámnak erőt *úgy irhassak mint volt.*

Magyarországba jövetele előtt Szolimán Sch.-nál is megkérdi a jósokat,

Lib. I. 66. Quid pecudum fibræ, quid spondeat arduus æther
Et linguæ volucrum, præsagi et fulminis ignes.
Omnibus idem animus, moturum proelia fausto
Successu, sed *vix Constantini amplius urbis*
Moenia visurum fato obluctante supremo.

A szultán itt is jóra magyarázza a vészjóslatot:

Lib. I. 71. Prudentum Cæsar pro se responsa Magorum
Exponit, gaudetqu animos his pascere dictis:
Ungarias ibo nunquam rediturus ad oras,
Austriacam meditor siquidem expugnare Viennam
Atqu istic fixisse thronum sedemque manendi,
Unde meas licet in totam diffundere vires
Europam et bello decus immortale mereri.

Ha elolvassuk a Zrinyiász IV : 66—79. versszakait, lehetetlen a hasonlóságot észre nem vennünk. Jól sejti tehát Thury az Irod. Közl. IV : 277, hogy Zrinyi ezt az epizódot nem maga költötte, hanem vette valahonnan. Mikor a török sereg a szultánt meglátja:

Lib. I. 403. . . . faustis clamoribus Alla
Certatim reboat cœlum, collesque resultant
Lætitia plausuque *novo Alla, Alla, Alla sonantum.*

Zr. VII. 18. Akkor egész tábor *Allahű kiáltott*
Egymás után háromszor . . . .

V.

Az a kérdés már most, honnan vette Sch. balladaszerű kis költeményéhez a tárgyat, minő forrásokból merített? Szigetvár eleséséről Sch. azaz 1571 előtt csak a következő leírások vannak: a Lugossy Codexben (98—102) fenmaradt «Historia az Szigetvárnak veszéséről» czímű históriás ének, mely

Ezör ötszáz hatvanhat esztendőben
Keresztyénöknek nagy pusztulásában

készült; valószínűleg ebből az időből való az a horvát krónika is, mely-

nek Budina műve a fordítása; ennek a czíme: Historia Sigethi, Totius Sclavoniæ fortissimi propugnaculi quod a Solymanno Turcarum Imperatore Anno MDLXVI. captum Christianisque ereptum est, ex Croatico sermone in Latinum conuersa per M. Samuelum Budinam Labacensem Viennæ 1568; van ennek az ismeretlen horvát krónikának egy német fordítása is: Histori von Eroberung der ansehnlichen Vesten Sigeth etc. Erstlich von einem ansehnlichen des Herrn Graven von Serin seligen diener in Crobotischer Sprach beschriben 1568 gedruckt zu Wien in Oesterreich; van végül e horvát leírásnak egy olasz fordítása is, mely ugyancsak 1568 Velenczében jelent meg. A többi forrásmunka, a mit Thury a Zrinyiászról szóló értekezésében említ (Irod. Közl. IV.), mind 1571 után látott napvilágot. Kétségtelen, hogy Sch. a legelőször említett magyar verses leírásból és Budina művéből dolgozott. Mennyire használta föl forrásait, arra nézve álljon itt a következő összevetés:

D. Z. Hist. Fossa per inductos fere erat siccata canales
Cum *molli lana repleti* ét bombyce currus
Mille ter immensum ad foveae merguntur hiatum.

Szig. elv.*) 10. *Három ezer szekér gyapjat hozata*
Árokját az várnak azzal rakatta
Mestörséggel az vizet fölszítatta.

D. Z. Hist. 303. Tum vero fessis tanto discrimine belli
Arces cum cives dubitarent posse tueri
Ingentem struxere pyram vestesque theatri
Im medio gemmis pictas auroque rigentes
Exurunt, huc tota domus preciosa supellex
Cum vario belli, in cumulum coniecta, paratu
Vulcani rabie in tenues abit usta favillas.
Aes ætiam varium, pendensque gutture torquis
Aureus et gemmis gravis anulus atqu. monile
Et pulcras morsu coniectens fibula vestes.
321. Nec Teucrum rabiosa cohors, gaudere triumphans
Hac præda possit.

Szig. elv. 43. Várbeliek hogy az dolgot megérték,
Hogy az pogány megjön ustromnak ismét
Mivel hogy ők igen megfáradtanak
Tudják immár, hogy vég ustromon vannak.

44. Ruhájokat, drága öltözetjöket
Öszvehordák hadi szép szerszámokat,
Vár piaczán fölgyujták marhájokat
Megégeték szép drága szerszámokat.

*) Historia az Sz. elveszéséről.

45. Ezüst marhájokat és poharokat
Arany lánczokat és arany gyűrűket,
Ágyukbúl kilövék szép kalánokat
Pogányok ezzel ne töltsék torkokat.

D. Z. Hist. 325. Hoc etiam vero maius, crudele, nimisque
Horrendum facinus, cives patrasse feruntur

Szig. elv. 47. Röttenetös másik dolog ez vala.

D. Z. Hist. 333. Alter in alterius gladium vibravit amici
Uxorem

Szig. elv. 46. Némöllik társával szörződik vala
Egymás feleségét mögölik vala.

Mellőzve a több kisebb egyezéseket, álljon itt az epizód a fegyveres asszonyról:

D. Z. Hist. 358. Hic etiam forma insignis, florensqu iuventa
Consortem thalami, iuvenis, tradebat amico
Cædendam gladio (casum aversatus acerbum
Forte domo exierat) quam passis ille capillis
Corripiens ensemqu sævos librabat in ictus.
Illi viri collum amplexans sic ore locutus:
Me, rogo per superos, patiaris ducere vitam
Aspiciam, præsensqu meum, dum voce maritum
Alloquar extremum, mentisqu novissima pandam.
Ardenti nuptæ Zelo et fervore petentis
Permotus miles violentum distulit ictum.
Sic cum adventantem supplex affata maritum
(Ora premens labris, colloqu infusa pependit)
Tu ne hos spondebas miserandæ sponsus amores.
377. Quin rogo per superos ....
Me sociam belli præcinctam fortibus armis
Adde tibi, dextram gladius, caput armet ahena
Cassis, scutum humeros, loricaque pectus inumbret,
Detur et acer equus turmas invadere Teucrûm
Mens animosa iubet vitam et pro laude pacisci,
Me sine prima manu tentare pericula belli.
Haud mora, pro voto, radiantibus induit armis
Uxorem iuvenis, sævos quæ vecta per hostes
Ardua equo, sociis aliis comitata, viroque
Vi valida sternens hostem per castra vagatur,
Nec prius audaci pergit desistere coepto
Sanguine quam Teucrûm mentem satiasset avaram,
Consertosque inter cecidisset alacriter hostes.

Szig. elv. 54. Egy szép iffiu vitéz az várban vala
Feleségét nem régen hozta vala.

56. Ezenközben barátja elindula
Társa feleségéhöz jutott vala,
Az háznak ajtóján belépött vala,
Szabláját mindjárást rántotta vala.

57. Az asszony esedözik az vitéznek,
Csak egy szót szól az ő vitéz urának;
«Legyön kegyelöm addig én fejemnek
Azután legyön vége életömnek».

58. Igen hamar vitéz ura hivaték
Senkitől addiglan ő nem bántaték
Az asszonytul ilyen szó hallattaték:
«Vitéz uram! minöm azért szolgálék

59. Két kezeddel hogy engömet elveszess,
Jó barátoddal hogy engem megöless,
De kérlek hogy most engömet ne bántass,
Inkább egy jó lovat én alám adass».

61. Hallván ezt az ura, megkeserülé,
Egyik lovát az asszony alá megnyergelé,
Vitéz módra feleségét fölnyiré
És mindön szörszámmal fölölteztété.

D. Z. Hist. 488. Alta Zerinii caput a cervice revulsum
Traditur Aemylio tali cum voce ferendum
En tuus et clypeus, clare murusque Viennæ
Zerinius periit, dum magni Cæsaris armis
Restitit imprudens, voto delusus inani.

Szig. elv. 76. Az várvevés után Zrininek testét
Eltemeték törökök az derekát,
Vörös bársonyban fejét betakarák,
Betakarván Budára küldék alá.

78. Az királynak császár szavával küldék
Követöktül Királnak ezt izenék:
«Im lásd mint járt oltalma országodnak,
És erős pajzsa Némöt-Új-Bécsnek.»

Ennyi az, a mit Sch. a Szigetvár elveszéséből vett, lényegesen eltér e leírás két pontban: Szig. elv. szerint Zrinyi nem vett részt az utolsó kirohanásban, mert betegen feküdt, Sch. szerint igen; a Szig.

elv.-ben Szolimán bánatában hal meg, miután «Az Allá-nak önnön lelkét ajánlá», a D. Z. Hist.-ban a guta üti meg a szultánt dühében.

Az utolsó kirohanásnak leírását, Zrinyinek erre való készülődéseit Budinánál olvasta Sch. Az mondja ugyanis Zrinyiről (529 : 23·)*): «Deinde centum aureos nummos seu ducatos Ungaricos, quibus tamen nullus ex Turcica moneta admixtus esse debeat, inferre iussit» és Sch.

D. Z. Hist. 409. Consulto ungaricos centum delegerat aureos
Adiunctam voluit nullam, quibus esse monetam
Invisa Teucrûm, quæ sit signata figura.

Zrinyi beszédeinek gondolatmenete nagyrészt Budinából való. Találunk azonban Budinától való eltéréseket is. Szolimán haláláról B. csak ezt írja (531 : 11.): Mechmed Bassa cum aliquot Visicis tanta calliditate usus est, ut .... neque milites Solymanni Imperatoris sui mortem quarta adhuc Septembris post prandium circa horam primam in loco Sicli hono dicto quarta parte miliaris a Sigetho distantis prope vineas Sigethanas extincti.... Zrinyi fejéről még ezt (531 : 9.): «Ea die Janitscharorum Capitaneus Domino Comiti Serino iam mortuo caput amputari, idque ad Turcarum Cæsarem perferri iussit» holott Sch.-nál a német császárhoz viszik. Kétségtelen tehát, hogy az említettem két forráson kívül mást is használt, vagy talán a «fama mendax»-ra is hallgatott. Szolimánnak gutaütésből történt halálát — tudtommal — Bizarus említi utána először 1573-ban, valószínű Sch.-nál olvasta; az kétségtelennek látszik, hogy Reusner Miklós a «Rerum memorabilium exegeses»-ben felvett Forgách Ferencz művének Szigetvár ostromáról szóló részét a De capto Zygetho Historiából bővítette azon részletekkel, «melyek — Thury szerint — feltünően egyeznek a Lugossy-Codexben levő ‚História az Szigetvár veszéséről' czímű egykorú históriás énekkel».

SIMAI ÖDÖN.

A FRANCZIA PHILOLOGIAI IRODALOM 1898—1902.

Hosszabb félbeszakítás után újra felveszszük a fonalat ott, a hol elejtettük. Utolsó jelentésünk az 1898-iki évig ismertette a franczia philologia nevezetesebb termékeit oly czélból, hogy a hazai munkások néha-néha Francziaországra is vessék tekintetüket, ha egy oly kérdéssel foglalkoznak, melynek franczia irodalma is van. Mostani *hetedik*

*) A lap- és sorszám Schardius Rerum Hungaricarum Scriptores varii-ra (1600) vonatkoznak.

jelentésünknek sincs más czélja. Korántsem akarunk kritikát gyakorolni a száz meg száz munkán, melyet magyar kartársainknak jelzünk. Csak utbaigazító bibliographiai adatok ezek, melyeknek egyedüli feladatuk az érdekkeltés.

Mielőtt a művek lajstromát adnók, mint azelőtt, most is néhány szót koczkáztatunk az itteni felsőbb és középiskolai reformokról, de csak tudományos szempontból és csak azokról, a melyeknek az irodalmi termelésre hatásuk van. Az egyetemek autonomiája, melyről utolsó jelentésünkben megemlékeztünk, a legszebb gyümölcsöket termi. A közoktatás hivatalos lapja nagyon gyakran megemlékszik az egyetem költségein felállított tanszékekről, a mi azelőtt lehetetlenség volt, mert minden kiadást a kormánynak kellett fedeznie. Így nemcsak Páris alkot új tanszékeket oly szakokra, melyek egyetemén nem voltak képviselve, mint például a franczia művészet története, a japáni, az orosz irodalom, hanem vidéki egyetemek helyi érdekű kathedrákat emelnek. Egyes tanszakokat most már az azelőtt teljesen elhanyagolt vidéki egyetemeken elsőrendű tanerők adnak elő. Így az olasz és spanyol tanulmányokat most nagyobb sikerrel mívelik Toulouse, Montpellier és Bordeaux bölcsészeti karain, mint akár Párisban. A három nevezett egyetem «Annales des Universités du Midi» czím alatt nemcsak az ókori tanulmányoknak szentel folyóiratot, hanem az olasz és spanyol (Bulletin italien, Bulletin hispanique) irodalmat és philologiát is bevonta körébe. — Az autonom egyetemek az állami gradusokon kívül *(licence, agrégation, doctorat ès lettres* vagy *ès sciences)* számos új diplomát alkottak, melyek által különösen az idegeneket akarják az eddig eléggé zárt egyetemekhez szoktatni. E diplomák közt a párisi egyetem bölcsészeti karának doktoratusa (Doctorat de l'Université de Paris) kiváló. Csak *egy* nagyobb thesist kivánnak; a licentiatusi rangot is, a mely a doctorat ès lettres-hez szükséges, idegen diplomákkal helyettesíthetik. Már több franczia és idegen tudós jelentkezett erre az új gradusra, mely ugyan nem jogosít fel az itteni felsőbb oktatásra, de szép czím, melynek idegen földön hasznát vehetik.

Az új egyetemek szervezője, Louis Liard, 1902. október havában a felsőbb oktatás igazgatását a párisi rectori hivatallal cserélte fel. Remélhető, hogy utóda, Bayet, a kipróbált úton tovább fog haladni és az egyetemi életet tovább fejleszti.

Francziaország mindenütt, a hol hódít, egyszersmind tudományos missiót végez. Már gyakran volt alkalmunk azokról a fontos dolgozatokról szólni, melyeket Algir és Tunis ókori állapotáról tettek közzé; a római és athéni franczia intézetekről is gyakran emlékeztünk meg. Most azt is felemlíthetjük — ámbár a keleti tanulmányok körünkön kívül esnek — hogy 1898-ban «Institut d'archéologie orientale du

Caire» czím alatt szerveztek egy intézetet, melynek igazgatója a híres Maspero; és két évvel reá a meghódított Tonkin, Annam és Cambodge tartományok tudományos felkutatása czéljából egy «Ecole française d'Extrême Orient» czímű iskolát alapították.

Ha a felsőbb oktatásról a középiskolaira térünk át, azt látjuk, hogy ezen a téren is alapos változásokon ment keresztül a gymnasium és a reáliskola. Az egyik a görög, a másik a modern nyelvű tanítás miatt érdekel bennünket. Az éveken át tartó *enquête* után végre a nagy középiskolai reformot 1902. május 31. kelt rendelettel léptették életbe és a jelen tanév kezdetén ennek alapján a középiskolákat rendezték. Az igazgatóknak hatáskörét valamivel nagyították; száz meg száz aprólékos ügyet, melyek az internatus belső szervezetét illetik, a modern pædagogia világánál fejtettek meg, de a reform sarkalatos pontjai a következők: A régi két elnevezés: *classique* (gymnasium) és *moderne* (reáliskola) megszünik. Ezentúl csak egy *egységes* középiskola van. a melynek az első osztálytól fogva (sixième) két sectiója van, a *division A*-ba oly fiuk mennek, a kik latinul akarnak tanulni, a *division B*-be olyanok, kik nem tanulnak latinul. A latinul tanulók a *sixième* és *cinquième* után (azaz két évi tanulmány után) a görögöt is tanulhatják, de ez a tantárgy nem kötelező; azok, a kik választják, külön heti három órát kapnak. Ez az új reform egyik sarktétele, a mely a humanista táborban a legnagyobb polemiára adott alkalmat. Ugyanis a régi rendszer szerint az összes tanulók a görögöt a cinquième-ben, vagyis a gymnasium második osztályában kezdték meg és a baccalaureatus első részéig (Rhétorique) folytatták; szóbeli vizsgálat is volt belőle a tanfolyam végén. A philologust már most az érdekli, vajjon e reform folytán a görög tanulmányok itt csorbát fognak-e szenvedni? Ha egy oly országban, a hol e tanulmányoknak egy századon át tán egy-két derék képviselője akadt, a görögöt nem-kötelezővé teszik, a baj nem nagy; de Francziaország, a mely az ő derék philologusaival, az ő athéni archæologiai és epigraphiai iskolájával, a 16 egyetemen szervezett három, négy, néha több görög tanszékével csakis Németországgal hasonlítható össze e tekintetben: ott, mondom, egy ily gyökeres reform félelmet kelthet. A görög nyelv ellenei azt mondották, hogy a fiúk háromnegyed része nem tud semmit öt évi tanulmány után; a baccalaureatuson e gyengeség szembe tűnik. Tartsuk meg tehát a görögöt a valóben derék tanítványok számára, szaporítsuk még ezek számára az óraszámot, de az Isten szerelmeért tanítsuk a többi fiut élő nyelvre és mathematikára. Nagy tusa után a közoktatásügyi tanács engedett és így a következő csoportokat állapították meg: A középiskolai kurzus hét évből állván, az első négy évben az említett két divisio áll fenn: erre egy quadrifurcatio következik a következő

négy sectio felállításával: 1° *latin* — *grec*, azok számára, kik már a quatrième- és troisième-ben a görögöt tanulták és folytatni fogják; 2° *latin* — *langues vivantes*, azok számára, a kik a latin mellett a németet és az angolt akarják művelni, a mely modern nyelvek egyikét már az első osztályban kell választani és a melyeknek most heti öt órát — 3 helyett — szentelnek; 3° *latin* — *sciences*, azok számára, a kik a latinnal az exact tanulmányokra adják magukat (különösen ajánlható a jövendő orvosoknak); és végre 4° *sciences* — *langues vivantes*, a régi *enseignement moderne* helyébe, a hol az exact tanulmányok és az élő nyelvek játszszák a főszerepet. A második cyclus második és negyedik csoportjában az első négy évben tanult modern nyelvhez egy második járul (német, angol, és a délvidéki lyceumokban spanyol vagy olasz, sőt Algirban arab). Valamint a középiskola *egy*, a baccalaureatus is *egy* és ugyanazon jogosítást adja a felsőbb tanulmányokhoz, míg azelőtt az «enseignement moderne», mert csak hat osztálya volt, csak egyes kijelölt pályákra vezethetett. A jelenlegi reform alapján a *rhétorique* osztály a *première* nevet veszi fel, a mely nevet az 1802-ki reformban is viselte. A négy sectio a baccalaureatus első részét hat évi tanulmány utján teszi le; a második rész: *philosophie* és *mathématiques*-re oszlik, mely egy évi tanfolyam és a középtanulmányok betetőzése; az első két csoport az első, a harmadik és negyedik a másodikat választja. Az új baccalaureatus már 1904-ben lép életbe.

Ezek a nagy reform körvonalai; míg egyrészt a görög tanulmányokat egy élite-nek tartják fenn — és remélhető, hogy még elég hellenistát fog az így reformált gymnasium alkotni — a modern nyelveknek az eddiginél sokkal fontosabb tért enged. Már az «enseignement moderne» szervezése alkalmával (1890) ez a szak sokat nyert, most az összes sectiókban túlsúlyra emelkedik. A kormány a tanítás módját is megszabta. E szerint az első két évben a társalgás, a második kettőben az olvasás és beszélgetés járja; csak a felsőbb tanfolyamban van helye az irodalmi oktatásnak; de az összes tanfolyamokban az illető idegen nyelv praktikus elsajátítása a főczél és e végett a tanárnak már az első osztálytól fogva mindig idegen nyelven kell tanítványaihoz szólni. A Vietor-féle direct methodust, a Herbart-Ziller-féle intuitiv módszert ajánlják, de hogy teljes sikere legyen, nemcsak a modern nyelvi oktatásban, hanem az egész tanításban kellene alkalmazni.

Minthogy modern nyelvekről szólunk, említsük még meg, hogy egy 1898. aug. 5. kelt rendelet értelmében két új agregatiót hoztak életbe: az olasz és spanyol nyelv- és irodalomét. Roppant befolyással lesz ez ezeknek a nyelveknek tudományos kutatására, mert az agre-

gatio a tanárjelölteket és tanárokat folytonos munkálkodásra készteti és e két nyelv tanárainak a déli Francziaország középiskoláiban módjuk van a rendes tanári széket megszerezni. Így a középiskola az egyetemi életre is hat, mert itt e két intézet sokkal szorosabb kapcsolatban áll, mint más országokban, minthogy az egyetem főleg a középiskolai tanárságra készít elő.

Mielőtt az egyes szakok irodalmi termékeire áttérnénk, megjegyezzük, hogy az 1902. év utolsó hónapjaiban megjelent könyvek még nem szerepelnek e jelentésben. Ezekről a jövő évben számolunk be, a mint egyáltalán czélunk, most, hogy az utolsó husz évről nagyobb jelentéseket adtunk, gyakrabban, de rövidebben ismertetni a franczia philologia ujdonságait.

I. **Görög irodalom.** Homerostól a byzantiumi korig terjed az új productio; néhány kiválóbb thesisen kívül a legnagyobb hellenisták is adtak egyet-mást. Első helyen említendő a *Croiset* testvérek *Histoire de la littérature grecque*, ötödik, befejező kötete (1096 l.). Mindazok a kitünő tulajdonságok, melyek a négy első kötetet jellemzik: személyes, beható kutatás, eredetiség az itéletben, finom és érdekes stilus, mindenütt a főbb jelenségekre való utalás, valódi művészi beosztás és remek előadás, ezek a jelességek az utolsó kötetet is jellemzik. Alfred Croiset, a testvérek idősebbje, a ki a Sorbonne-on a Faculté des Lettres dékánja és a franczia tudós világ által mint író, társalgó és művész az atticista melléknévvel tiszteltetik meg, ki az amerikai Rochambeau-ünnepeken egyedül képviselte a franczia tudományos világot, a diplomáczia és a hadsereg tiszti kara közt, a kötet első 300 lapján az alexandriai korral foglalkozik. Magától értetődik, hogy itt nem egy Susemihl mindent, még a forgácsokat is átölelő expositióval van dolgunk. A főbb iránypontok kijelölése, a kitünőbb képviselők beható, mesteri rajza, a kisebbek — még ha újabb időben is fedezték fel őket — egyszerű említésével, Theokritos és Polybius beható ismertetése és mindenütt a finom szálak magyarázata, melyek az atticismust az alexandrinismussal, ezt pedig a mai kor egyes jelenségeivel kapcsolják össze. A másik testvér, Maurice, a ki a Collège de France-on tanít, kevésbbé nagy mester az expositióban, de ő is kitünően adja az eddig ért kutatások zömét; behatóan szól Lucianusról, a kinek thesisét szentelte, Plutarchosról, a görög egyházatyákról és valóban kitünően dokumentált művét egész a VII. századig viszi. Ez az öt kötetes munka, mely 1887-ben indult meg és 1899-ben végeztetett be, az itteni görög tanulmányok legérettebb és legszebb gyümölcse. Már is klasszikus lett; az első három kötet új kiadásban jelent meg.

Ezenkívül a két testvér e nagy irodalomtörténetük bevégzése után a lyceumok és egyetemek számára *Manuel d'histoire de la litté-*

rature grecque (844 l.) cz. munkát adták, melyben mindegyik szerző ugyanazokat a fejezeteket írta, mint a nagy munkában. De ez a könyv nem egyszerű kivonat. A tanuló ifjuság szempontjából indul ki és főleg a görög elme organikus fejlődését az irodalmi fajok révén kutatja és a görög kultura szerepét az emberi nem művelődési történetében tünteti fel. Összehasonlítható némileg Lanson classikus franczia irodalomtörténetével, de nem a Hachette sorozatban, hanem Fontemoing-nál jelent meg, a mely czég most sokat tesz közzé a philologia, archæologia és ókori történet köréből. A Croiset irodalomtörténete a görög egyházatyákig terjed; inkább a gondolatok ébresztésére szolgáló, mint kívülről megtanulandó kézikönyv, a mely párját itt is, a jó tankönyvek országában, ritkítja.

H. Ouvré, Meleager életírója, *Les formes littéraires de la pensée grecque* (XVI és 575 l.) cz. alatt egy könyvet írt, mely nem annyira a görög irodalom rendszeres története, mint inkább az egyes irodalmi fajok keletkezését és elsatnyulásuknak okait adja elő. Nem mint kritikus, vagy philologus tekinti e tüneményeket, hanem mint bölcsész. (A kötet az Alcan-féle «Bibliothèque de philosophie contemporaine» cz. vállalatban jelent meg.) A philosophiai terminusok bő használata több, e tárgyhoz nem értő philologust tán vissza fog rettenteni, de ha a hegeli jargon-t abbanhagyja és mint kritikus szól, vagy a görög irodalom bölcsészeti áttekintését adja, mely távol minden traditiótól valóban saját utján jár az egyes írók és művek megitélésében, akkor könyve valóban élvezetes. Vannak itt kis miniatürök Sapphóról, Simonidesről, a tragikusokról, melyek nemcsak mély gondolkodású, de finom izlésű mesterre mutatnak. Semmi iskolai pedansság nem rontja az összbenyomást; a könyv minden lapja egységes felfogás illustralása és mintegy folyománya.

Ch. Huit, a kinek «La vie et les écrits de Platon» cz. szép munkát köszönjük, *La philosophie de la nature chez les Anciens* (583 l.) cz. pályanyertes műve gyönyörű stilusban az ókori bölcsészek és írók nézeteit a természetről adja elő, a mint azokat a pseudo-orphikai jóslatoktól kezdve az irodalomban szétszórva találjuk. A mű két részre oszlik. Az elsőben (La nature et la pensée religieuse) először az ókori kelet népeire vet egy futó pillantást, azután a görögökre tér át és egyrészt Homerostól egész a görög egyházatyákig, másrészt Lucretiustól egész a római császári korig kutatja a természet iránti érzéket. A második rész főleg a speculativ bölcsészet összefüggését a természettudományokkal írja le, mely az ókorban tudvalevőleg sokkal nagyobb mértékben nyilvánult, mint az újkorban. E végből a Socrates előtti bölcsészetet, Sokratest, Platot, Aristotelest, a stoikusokat, az epikureusokat és az alexandriai írókat, valamint Plutarchost, Ptolemæust és Ga-

tianust, a rómaiaknál pedig Senecat és az öregebb Pliniust kutatja Végül egyet-mást a jog és törvényhozás, a nevelés és erkölcs közti viszonyról mond.

Németországban szokássá vált, hogy egy-egy kiválóbb tanár jubileumára régi tanítványai egy emlékkönyvet adnak ki. Ezek az emlékkönyvek kisebbrendű csillagok számára is készülnek már. Francziaországban, a hol az egyetemi élet egyáltalán nincs még annyira kifejlődve mint a németeknél, a hol az egyetemek és más felsőbb iskolák hallgatói főleg a praktikus czélhoz vezető vizsgálatokra készülnek, ez a divat nem harapódzott el annyira. Csak a legkiválóbb mestereket, mint Gaston Paris, Monod, Perrot, éri e tisztelet, vagy pedig fiatalon elhalt tudósok emlékére történik ez meg, mint ezt Julien Havet — Louis Havet philologus öcscse — és Graux halála után láttuk. De a franczia hellenisták Nestorának nyolczvanadik születésnapját tanártársai, barátai és tanulói még sem hagyták nyom nélkül elhaladni. Henri Weil, a Németországból Francziaországba szakadt nagy philologus, ki még mindig a Journal des Savants-ban munkálkodik, tiszteletére adták ki a *Mélanges Henri Weil. Recueil de mémoires concernant l'histoire et la littérature grecques* (465 l. 4-r., Weil arczképével és több képes melléklettel) cz. gyönyörű kötetet, melynek tartalma: *Benloew:* Régi és modern versek; *Blass:* Conjecturák Aeschylus Agamemnonjához (V. 1460 és 1236); *Campbell:* A görög tragédia culmináló pontja; *Comparetti:* Bacchylides dithyrambjai; *Couat:* A karénekek felosztása Aristophanesnél; *A. Croiset:* A rabszolgák felszabadítása hadi tettek után; *M. Croiset:* Meleagros mondája Bacchylides V. odájában; *Crusius:* Egy költői töredék a Grenfell papyrusokban (azt véli, hogy Aristophanes Gerytades-éből való); *Dalmeyda* (a jubilans veje): Goethe Elpenor-ja; (ez a fiatal párisi tanár most egy «Goethe és az antik dráma» cz. thesisen dolgozik; minap a Goethe-Jahrbuch-ban Goethe Tasso-ját de Vigny Chattertonjával hasonlította össze); *Dareste:* Plautus Perzsája; *Decharme:* Plutarchos Dædalajának egyik töredékéről; *H. Derembourg:* Görög írók arab fordításai; *Diels:* Symbola Empedoclea; *P. Girard:* Észrevételek Pratinasról; *Gomperz:* Herodotos és Sophokles; *Haussoullier:* Zeus kultusza Didymæ-ben; *Hauvette:* Aeschylus Eleusisi férfiai és a halotti beszéd behozatala Athénben; *Van Herwerden:* Ad tragicorum græcorum fragmenta ex altera A. Nauckii recensione; *Holleaux:* Ἀπόλλων Σπόδιος (Apollo Hismenios és Apollo Spodios egy és ugyanazon szentélyt és jóslatot jelentik); *Homolle* (az athéni franczia iskola igazgatója): Deinomenes fiainak áldozata Delphiben és Simonides epigrammája; *Jebb:* Bacchylidea; *Kenyon:* Egy rhetorikai gyakorlat papyrus töredéke; *Lechat:* A darázskőből (en tuf) való nagy homlokzat az athéni Akropolison;

Martin: A pythiai játékok Sophokles Elektrája nyomán; *Masqueray:* A görög tragédiák epeisodiainak symmetriájáról; *Nicole:* Zeus és Leda kalandja (egy genfi papyrus alapján); *de Nolhac* Az első franczia dolgozat Euripidesről (François Tissard fordítása); *Omont:* A stroumnitzai kolostor kincseinek és könyvtárának lajstroma; *Oppert:* Herodotus és a régi keleti népek; *Parmentier:* Sophokles Elektrájának egy szine (516 és köv. v.); *Perrot:* A szobrászat a görög templomban; *Pottier:* Ulysses köpenyegének csattja; *Puech:* A Justinusnak tulajdonított *Λόγος παραινετικός* (valószínűleg 260—300 Kr. u. való); *S. Reinach:* Homér egy kiadatlan mellképe (egy smyrnai terra cotta); *Th. Reinach:* Két névtelen hyporchema töredék Plutarchosnál; (Reinach azt hiszi, hogy Bacchylidestől valók); *Sandys:* Demosthenes szobra Knole Park-ban, a kenti grófságban; *Sémitélos: Διορθωτικὰ εἰς Πίνδαρον καὶ Σοφοκλέα*; *Vernier: Εἰς Ἕρρικον Οὐείλιον* (49 görög distichon a jubilans tiszteletére; a költemény azt mutatja, hogy a görög tanulmányok még mindig virulnak Francziaországban): *Von Wilamowitz-Moellendorff:* De versu phalæceo.

Látható e felsorolásból, hogy a nagy franczia, német, angol, olasz, hollandi és görög tudósok ezen érdekes adalékai e kötetet nagyfontosságú gyűjteménynyé avatják.

Henri Weil most egyre gyűjti szétszórt czikkeit. Multkor jeleztük az ókori drámáról írt tanulmányait, most *Etudes sur l'antiquité grecque* (327 l.) cz. alatt új czikksorozatot kapunk, a melyben különösen kiemelendő, a mit Weil a minap elhunyt Erwin Rohde klasszikus művéről (Psyche) mondott; a többi tanulmány a Hyperides beszédéről Athenogenes ellen (szöveg és fordítás), több ujonnan felfedezett Menander-i töredékekről, a hermokopidák peréről, Tyrtæusról, Bacchylidesről, Dio Chrysostomosról szól. Mindegyik czikkben számos a hypothesis; a conjecturalis kritika nagy mesterének olvasásai megérdemlik, hogy a philologusok azokat érdekkel kisérjék.

V. Terret: Homère, étude historique et critique (640 l.) czímű munkája, melyről a Közlöny már megemlékezett, egyike a régi iskola hiveinek dolgozata, a ki még most is szentül hiszi, hogy egy Homeros nevű poéta élt, a ki a két epost elejétől végig, úgy a mint ma van előttünk, megírta. A szerzőnek egyáltalán nincs meg az a nyelvtani és archæologiai tudománya, mely nélkül ma a homerosi kérdésről vitatkozni nem lehet. A bibliographia, mely elég hosszú (546—621 l.), 1883-tól fogva egyszerűen leírta a «Revue des études grecques» évijelentéseit, az összes hibákkal és tévedésekkel.

Georges Bertrin műve *La question homérique* (324 l.) szintén a régi franczia kritika álláspontján áll, a mely soká nagy ellensége volt Wolf theoriáinak. Most a Croiset műve az itteni főbb philologusok

nézetét eléggé híven tolmácsolja. De Bertrin ezekben holmi német importatiót lát és egyáltalán oly hangon szól a német kritika Homeros-tanulmányairól, mely legfeljebb egy boulevardujság hasábjain volna illő. Ha e helyett a problémát alaposabban kutatta volna, sok baklövést kerülhetett volna el.

Victor Bérard, a ki az ókori topographiával és az ezzel kapcsolatos lokalis mythologiával foglalkozik, egy nagyszabású munka első kötetét adta *Les Phéniciens et l'Odyssée* (592 l., 98 kártya és rajz) cz. alatt, melynek egyes fejezetei a párisi nagy folyóiratokban jelentek meg. A mű czélja mai földrajzi tudásunk alapján a görög nép eredetére következtetéseket vonni; bebizonyítani (Movers után) a semiták, azaz phœniciaiak roppant befolyását a legrégibb görög civilisatióra, de főleg azt, hogy az Odyssea híven tükrözteti vissza a phœniciai nép uralmát a középtenger felett, még mielőtt a görögök historikus korszaka beállt volna és hogy a görög író, a ki az Odysseának mai alakját megadta, phœniciai legendák, történetek és költemények alapján dolgozott. Az Odyssea egyes alakjai; Kalypso, Nausikaa, így új kommentárral jelennek meg, a mai Görögország egyes helyeihez alkalmazkodva. Ez az első kötet öt fejezetből áll: Topologia és toponymia; a Telemacheia; Kalypso; a phœniciai hajózások; Nausicaa.

A celtisták itteni Nestora, *d'Arbois de Jubainville* az ő «Cours de littérature celtique» VI. kötetében *La civilisation des Celtes et celle de l'époque homérique* (418 l.) ámbár főleg az izlandi kelták mythologiájáról, folklorejáról és szokásairól szól, néhány fejezetben összehasonlítást tesz a homéri kor felfogásával. De az azonosság inkább az indo-európai család közös származásából ered, mint a két nép érintkezéséből, vagy egymásra való hatásából. Különben, ha a harczi módban volt is némi egyezőség, az emberi élet főbb mozzanataiban a különbségek sokkal gyakoriabbak voltak, mint a közös vonások.

Curiosumkép említjük *François du Mesnil* (Réunion szigeten mérnök) művét: *Madagascar. Homère et la question mycénienne* (201 l.), a ki badar etymologiák és népies szokások alapján ki akarja mutatni, hogy az Odysseában elmesélt utazás az Indiai oczeánon történt, hogy az út Ithaka felé Madagascar-ra értendő, hogy az Argonauták utazása Afrika körül folyt, és hogy a mycenei kultura az egész föld kerekségével kereskedelmi és tengerészeti viszonyban állt.

Az Alcan czég, a mely a bölcsészeti munkák nagy kiadója, *A. Piat* igazgatósága alatt egy «Les grands philosophes» cz. vállalatot indított meg, melynek czélja a nagy bölcsészek vezető eszméit 2–300 lapnyi kötetekben minden kritikai vagy bibliographiai jegyzet nélkül adni. Az első kötetet *Socrate* (270 l.) maga *Piat* írta és tíz fejezetben (A társadalmi milieu, az ifjuság, a hivatás, az uralkodó eszme, a módszer,

ethika, theologia, eschatologia, a per. a befolyás) Socrates jellemét és bölcsészetét — ez utóbbit inkább moralis szempontból — adja elő. Kellemes olvasmány, mely a tudomány színvonalán áll.

Platoról *J. Pérès* latin thesise szól: *Quae sit doctrina apud Platonem de pulchro atque ingenuis artibus et quomodo ea cum politica ejusdem cohaereat* (92 l.). Bevezetésül Sokratessel és a sophistákkal foglalkozik és tárgyát két részben (A szép, A művészetek) adja elő, különösen azt a kapcsolatot tüntetvén fel, mely az æsthetika és a politika közt egyrészt, másrészt a pædagogia közt létezik. A szerző bölcsész és így főleg a speculativ rész az, a mely dolgozatában némi eredetiséget mutat.

G. Milhaud, a montpellier-i egyetem tanára, mathematikus és bölcsész, és mint ilyen a görög ókor bölcsészeit tanulmányozza. Utolsó műve: *Les philosophes géomètres de la Grèce. Platon et ses prédécesseurs* (388 l.) csakis a geometriával jó lábon álló philologusokat fogja érdekelni. A bevezetés a mathematikai nevelés és tudomány befolyását a bölcsészeti gondolkodásra fejtegeti; az első rész a pythagoreusokkal, a geometria e feltalálóival, foglalkozik, de minthogy itt nagyobb szövegek nem állnak rendelkezésünkre, csak inductióból következtethetünk. A második rész a legfontosabb; itt a platoi ideákat a mértan segítségével magyarázza a szerző. Szerinte e tan Plato előszeretetének köszöni felvirágzását. Az Állam, Timæus, Theætet, Sophista, Philebus cz. dialogusokból az exact tudományokra vonatkozó részeket mint derék mathematikus magyarázza a szerző, és az utolsó következtetéseket is levonja a platói tételekből. Könyve a görög ész magasztalása, mely e téren is annak fenségét, mély belátását és szabatosságát nyilvánítja.

Guillaume Duprat latin thesise: *Quomodo apud Aristotelem in ejus De anima doctrina Empedocles et Hippocrates auctoritate contenderint cum Platone* (60 l.) egy philosophus dolgozata, a ki azt bizonyítja, hogy Aristoteles első bölcsészeti műveiben főleg Plato befolyása alatt állt, de hogy később Hippokrates szolgált átmenetül hozzá és Empedokleshez. Aristoteles, a ki első alapította meg a materia és a forma közti különbséget, ez utóbbit úgy fogja fel mint Plato, az anyagot pedig úgy mint Empedocles. A lélek, az értelem, az ész, a lélek és a test egyesülése alkotják a munka egyes fejezeteit.

Az aristotelesi poetikával foglalkozik *H. Parigot* latin thesise: *Cujusmodi sit imitatio in illo Aristotelis libro qui «De Poetica» inscribitur* (104 l.). Az első fejezetben Dacier, Corneille és Batteux, valamint a kiválóbb német és angol magyarázók nézetét mondja el, azután kifejti, hogy az aristotelesi utánzás tulajdonkép a tárgy és cselekvény, a jellem és erkölcs hű megfigyelésén alapul és az ezen megfigyelés

alapján költőileg kifejezett ideán. Erre főleg az utánzás alkalmazását a szomorújátékra tanulmányozza és az aristotelesi poetika mindegyik fejezetére példával szolgál. Szerinte a görög bölcsész korának dramaturgiáját tanulmányozta és azokból vonta le elméletét; közte és a platói felfogás közt lényeges különbség nincs.

E. Goblot bölcsész latin dolgozata: *De musicae apud veteres cum philosophia conjunctione* (64 l.) azt mutatja ki, hogy a görögök mily módon értelmezték a hangok és a levegő rezgései közti viszonyt, mint értelmezték a harmonia és a számok törvényét, a világ és az emberi élet összhangját és miért mondottak le a pythagoreusok a számok theoriájáról. A szerző franczia thesise: *Essai sur la classification des sciences* (296 l.) kiváló bölcsészeti munka.

J. L. Windenberger a lyoni egyetemen vitatott latin thesise: *Suscipitur Epicuri defensio in physicis* (104 l.) egy bölcsész és természettudós műve, a mely egyrészt Cicero ama mondásából, hogy Epikuros csak Demokritos tanát reprodukálta, másrészt Lucretiuséból, a ki Epikurost mint a természeti törvények felfedezőjét magasztalja, indulva ki, a tudomány jelenlegi álláspontjából vizsgálja a görög philosophus tanait, különösen physikai részét és azok eredetiségét vitatja.

F. Strowski latin dolgozata: *De Isocratis paedagogia* (89 l.) öt fejezetben érdekes adalékot nyujt az Isokrates és a sophisták közt kitört harczra az ifjak nevelése ügyében. Főleg behatóan tárgyalja a sophisták ellen tartott beszédét és e beszédből folyó controversiákat. Helena dicsőítése, Athén panegyrikuma és az Antidosis egyes helyeiből kimutatja, hogy Isokrates az erény definitióját nem a bölcsészettől vonja le, hanem az ő görög kortársainak véleménye alapján határozza meg, és ámbár a kortársak elveiből veszi definitióját, mégis minden korra és nemzetre akarja alkalmazni. Végül az oktatás methodusáról nyilvánított nézeteit veszi szemügyre a szerző.

O. Navarre franczia thesise: *Essai sur la Rhétorique grecque avant Aristote* (XVI—346 l.) az ókori rhetorika technikai kézikönyveül tekinthető. Az első rész történeti jellegű és hat fejezetben a siciliai rhetorikát (Empedokles, Korax, Tisias), a sophistákét, Gorgias, Antiphon, Isokrates ebbeli működését tárgyalja nagyon behatóan. A második rész a kérdés történeti áttekintése után arra törekszik, hogy a ránk maradt adatok nyomán egy görög IV. századbeli Rhetorikai tankönyvet reconstituáljon. E végből Navarre négy fejezetben az exordium, a narratio, a bizonyítékok és az epilogus cz. alatt ügyesen egybeállítja mind azt, a mit az ókori mesterek a beszéd ezen különféle részeiről írtak és mimódon tanították a beszédek szerkezetét.

Ph. E. Legrand franczia thesise, a ki jelenleg Boissier-t helyettesíti az Ecole normale-on, *Etude sur Théocrite* (442 l.) a bukolikus

azt törekszik kimutatni e hat beszéd alapján, minő volt a társaság állapota Aranyszájú szt. János idejében.

Aimé Puech, a Sorbonne-on a görög nyelv tanára, Aranyszájú szt. Jánosnak szentelte volt thesisét. Most a *«Les Saints»* cz. sorozatban *Saint-Jean Chrysostome, 344—407* cz. alatt 200 lapon tömör előadásban mutatja be a nagy egyházatya és szónok életét és iratait.

E. Dubedout latin dolgozata: *De Gregorii Nazianzeni carminibus* (137 l.) ennek az egyházatyának didaktikai, theologiai, bölcsészeti, erkölcsi, satirikus és lyrai költészetét csakis művészi szempontból tárgyalja hét fejezetben. Azt találja, hogy Gergely úgy stilus, mint metrika tekintetében sokat újított és hogy művei a finomság és világosság miatt, mely őket jellemzi, őt a másodrendű költők kiválóbbjai közé iktatják.

A Harrent műve: *Les Ecoles d'Antioche. Essai sur le savoir et l'enseignement en Orient au IV. siècle après J. Chr.* (288 l.) tulajdonkép a negyedik század görög iskoláinak jellemzése oly módon, hogy a szerző a görög és római írók nézeteit e tárgyról magyarázza, de mind az, a mit mond, nem vonatkozik csakis Antiochiára, hanem egyáltalán a kis-ázsiai városokra. Így szt. Jeromos, szt. Bazilius, Nazianzi Gregorius, Horatius, Gallianus, de különösen Quintilianus alapján jellemzi az iskolák rendszerét; szt. Ágoston és szt. Jeromos alapján az iskolai programmokat; azután a specialis tanulmányokra, a tanárokra, a tanulókra és a rhetorika tanítására tér át, a hol különösen Libaniusból merít sokat. A mű nagyon gyenge.

A byzantiumi tanulmányok keretébe vág *Eugène Marin*, abbé, két thesise, melyeket a Nancy-i egyetemen vitatott. A latin dolgozat czíme: *De «Studio» coenobio Constantinapolitano* (132 l. és egy rajz) a Studius consul által alapított, keresztelő szt. Jánosnak szentelt klastrom, melyet Studion-nak neveznek, története. 462-ben alapították és különösen Theodorus apát alatt volt nagy hírben. 1453-ban a törökök mecsetté változtatták. A szerző e klastrom belső életét vázolja és a Studiták érdemét az egyház és irodalom terén tünteti fel.

Franczia dolgozata is a konstantinápolyi szerzetesekkel foglalkozik, ily czím alatt: *Les Moines de Constantinople, depuis la fondation de la Ville jusqu'à la mort de Photius (330—898)* (546 l.) és öt részben tárgyalja a klastromokat és azok belső életét, a szerzetesek viszonyát a patriarchához és a császárhoz. Csak az utolsó rész, a mely a tanulmányokat illeti, érdekli az irodalomtörténetet; itt a szerzetesek könyvtári alkotásairól, a kéziratok másolásáról, theologiai, chronologiai és biographiai munkálkodásukról, a hymnographiáról kapunk némi felvilágosításokat. A konstantinápolyi szerzetesek egy nagy és szilárd intézményt alkottak, a tetterőt az imával párosították; inkább Isten-

nek, mint Cæsarnak akartak tetszeni, inkább a szentszék, mint a patriarcha intelmeire hallgattak; az irodalom és művészet fáradhatatlan terjesztői voltak.

A ministerium által kiadott (nagy 4-r. kötetekben) «Monuments de l'Art byzantin» I. kötete *Gabriel Millet: Le Monastère de Daphni* (histoire, architecture, mosaïque) fényesen illustrált művéhez, most a II. járult, a mely *Ch. Diehl*, a Sorbonne tanárának művét *Justinien et la civilisation byzantine au VI. siècle* (XL—695 l. Kilencz képes melléklettel és 209 rajzzal) adja. A mű főleg a historikusokat érdekli, de mindazok, a kik a byzantiumi irodalommal foglalkoznak, okvetlenül reászorulnak. Ez Justinian és korának legbehatóbb monographiája, mely eddig megjelent. A szerző, a kinek tudományos dolgozatait e korról [*Etude sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne* (1888), L'Afrique byzantine (1896)] már jeleztük, egy nagy bevezetésben a Justinian korának forrásairól szól, erre a nagy császár képét adja, a Theodora ügyét tisztázza — ez közte és Sardou közt, a kinek *Theodora* cz. darabja Diehl műve előtt jelent meg, érdekes polemiára adott alkalmat a napi lapokban — erre a császár külügyi politikáját, katonai reformjait, a háborukat, a jogi, vallási, diplomácziai ügyeket tárgyalja behatóan és egy érdekes fejezetet szentel Justinian uralkodásának végső éveinek. De a harmadik rész különösen fogja érdekelni a philologusokat, mert itt találjuk a byzantiumi cultura fő góczpontjainak leirását a VI. században: Konstantinápoly, Athén, Antiochia, Róma és Ravenna (Karthagot és Alexandriát ez alkalommal nem tárgyalta a szerző). Diehl nemcsak történész, de archæologus is és így műve e két tudomány organikus vegyülete, a mi az észt és a szemet egyaránt gyönyörködteti.

G. Schlumberger az ő fényes kötetéhez «L'Epopée byzantine à la fin du dixième siècle» egy másodikat írt *Basile II, le Tueur des Bulgares*, mely ép oly módon van szerkesztve mint az első, melyet annak idején jeleztünk. Ez inkább a történetet érdekli, de a számos illustratio egykorú emlékek nyomán a byzantiumi archæologiára is némi fényt vetnek.

(Folyt. köv.)

KONT IGNÁCZ.

HAZAI IRODALOM.

Dr. Bán Aladár: A magyarok eredete, bevezetésül a magyar irodalomtörténeti oktatáshoz. (Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához, szerkeszti Dr. Bán Aladár. 1. füzet.) Pozsony, 1903. Stampfel Károly. Egy-egy füzet ára 50 f.

Mindenesetre helyes, hogy a fent jelzett vállalat oly füzettel indul meg, mely a magyarok eredetének kérdésével foglalkozik oly czélból, hogy a tudományos kutatás eredményeit röviden összefoglalva, a tanuló ifjuságot az eddiginél helyesebb felfogás felé terelje. Azonban bármily szerénynek látszik is a czím, melyen erre tankönyvíró vállalkozik, végtelenül kényes és szigorú követelések tornyosulnak a szerző elé. Nézetem szerint e követelések lényege a következő: csak azt szabad a tárgyalás körébe bele vonni, a mire a tudomány, hosszas fáradozás után, már mint kétségbevonhatatlan eredményre hivatkozik s mint evidens igazságra tovább is épít. Történelmi fejlődésre, megelőző kutatásokra hivatkozni lehet, sőt szükséges is, a feleslegesek elhagyásával; megoldatlan kérdésekre lehet utalni, ép úgy mint amaz útakra és módokra, melyek azok megfejtéséhez elvezethetnek. A tárgyalás módjában pedig, ha valahol, úgy itt elengedhetetlen a világosság és szabatosság. Se többet, se kevesebbet, mint a mennyi a czélnak megfelel, de azt azután érthetően és alaposan!

Dr. Bán Aladár könyve alapjában ezt a czélt akarja szolgálni, midőn a felvetett kérdést két részben tárgyalja 64 lapon: I. *A magyar nép eredete a történelem világánál.* II. (a 32-ik laptól kezdve) *A magyarok eredete a nyelvészet világánál.* Ez mindenesetre talpraesett felosztás, mely gondolkozó főre vall; de a czímek keltette várakozásunkban, sajnos, csalódnunk kell. Az első részben történelmi hagyományainkat s a kútfőket tárgyalja B. A., nézetem szerint helyenként kelleténél bővebben. Önálló véleményt nem igen koczkáztat, helyesen is teszi; másokat idéz, a kiknek tévedéseiért nem lehet felelős, s ezekre jelenleg nem terjeszkedem ki. A második rész a nyelvrokonság kérdésével foglalkozik. Itt a lelkesedés már a tárgyilagosság rovására érvényesül, s azt a helyesen hangoztatott elvet, hogy a mi kérdést a történelem megoldatlanul hagy, azt csak a nyelvtudomány oldhatja meg a nyelv tüzetes vizsgálata alapján, ugyan nem váltja be, mert ez a rész ép oly zavarban hagyja tájékozatlan olvasóját, mint az elsőnek kútfőkivonatai, de ezért már sem Ibn Roszteh, se Kézai Simon nem felelős. Itt már megbizható adatokkal lehetett volna előállni s azokat rendszeresen és világosan tárgyalni.

B. A. azonban bevezetésül több lelkesedéssel, mint tudományos

elvek világos kifejtésével oly állításokat koczkáztat, melyek magukban teljesen tévesek s melyekkel a szerző később tudta és akarata ellenére maga is ellenkezésbe jut. A 37. és 38-ik lapon például ezeket írja: «Több nyelvészünk hajlandó volt arra az álláspontra helyezkedni, hogy a magyar nép török volt s az ugor nyelvet úgy tanulta el. Ez az állítás azonban tarthatatlan. Ha a magyarok, azaz a törökök csak úgy vették volna át az ugor nyelvet, akkor nem éppen és nem kizárólag a legfontosabb elemeket tanulták volna el, épp azokat, a melyek *azzá teszik, a mi;* s nem tartották volna meg eredeti török nyelvükből éppen a kevésbbé lényeges elemeket. Ha egy nép nyelvet cserél, akkor vagy átveszi az idegen nyelvet a maga egészében (pl. a bolgár, a megmagyarosodott kún, besenyő és jász), vagy pedig a kevésbbé életbevágó elemeket veszi át, megőrizvén eredeti nyelvének némely *fontos* sajátságát. Meg aztán, ha a magyar nyelv ugor, akkor úgy is ki van jelölve a magyar nép helye, mert nem üres frázis az a mondás, hogy ‚nyelvében él a nemzet'. A származás és a nyelv külön eredetének hangoztatása csak disszonánciát ébreszthetne a nemzetben; meg kell győződve lennünk, hogy *nyelvünk és vérünk őseredetében egy és ugyanazon lélek és test.*»

Nem tudom, honnan veszi a szerző azt az elvet, hogy ha valamely nép nyelvet cserél, akkor vagy átveszi az idegen nyelvet a maga egészében, vagy pedig a kevésbbé életbevágó elemeket veszi át, megőrizvén eredeti nyelvének *némely fontos* sajátságát. Kár, hogy utána nem teszi «tertium non datur». Különben, az igazat megvallva, nem tudom felfogni, hogy miként volna nyelvcserének nevezhető az az eset, mikor egy nép egy más nép nyelvéből csak «a kevésbbé életbevágó elemeket veszi át», s hogy milyen nyelv volna az, mely egy nyelvnek némely fontos sajátságából meg egy másiknak kevésbbé életbevágó elemeiből áll?

Minden tudományosságnak alapföltételével, az igazság részrehajlatlan keresésével, ellenkezik az a kijelentés, hogy a származás és nyelv külön eredetének hangoztatása csak disszonánciát ébreszthetne a nemzetben, hogy meg kell győződve lennünk, hogy nyelvünk és vérünk őseredetében egy és ugyanazon lélek és test. Szóval: «higyj, mert a tudás öl!» Különben a szerző maga se veszi egész komolyan, a mit mond, mert a végszóban így nyilatkozik: «népünket és nyelvünket az ugor és török elem származékának vallhatjuk».

Az igazat megvallva, bajosan tudom ezek után, miféle gondol a szerző általában akkor, mikor nyelv és nemzet külön eredetéről és hasonlóról beszél. Csak nem gondolja, hogy fog akadni magyar hazánkban tudós, a ki a magyarság eredetét úgy fogja kifejteni, hogy volt egyszer Ázsiában egy pár ezer kóbor török és az kapta magát, a jószomszédságot többre becsülte mint anyanyelvét s megtanult «ugorul»,

aztán eljött a Duna-Tisza vidékére «ugor nemzeti» államot alapítani? A végszóból idézett állítás különben egészen téves. Vérünkben lehet, nem bánom, akár 50 százalék török vér, de mai nyelvünk ugor, s a mi elemeiben nem az, az jövevény, bármicsoda soron került is belé, ez nem ujság!

Magáról a nyelvrokonság mibenlétéről sem ad B. A. tiszta képet, s a mit a 40-ik lapon Wiedemann után közöl, azt bátran elhagyhatta volna, mert az a híres 14 pont avult nézeteken alapul s ma már minden nyelvész tudja, hogy azok a sajátságok, melyeket W. lajstromoz, jobbadán minden nyelvben átmeneti jellegűek.

A hangmegfelelések és alaktani egyezések rövid lajstroma nagyon helyén való, csak az a kár, hogy B. A. a 44-ik lapon a *-tok*, *-tek* rag alatt azt az ominosus hibát követi el, hogy a finn *isä* (= atya) főnevet az igék módjára ragozza s «atyátok» értelemben «issätte»-t ír «isänne» helyett, a nélkül hogy a legjobb akarat is sajtóhibának minősíthetné tévedését.

A mi a meglehetősen rövidre szabott s átírási módjában pontatlan és következetlen szóegyezési lajstromot illeti, nem tudom mit gondoljak róla.

Az őseredeti ugor magyar szóegyezések számos tétele (fej, atya, anya, mell, nő, ló, em-) a török szavak közt is előfordul a 49. lapon ilyen bevezetés után: «Hogy szemléltessük, mily nagy mennyiségben vannak nyelvünkben *török* szavak, tekintsük a következő egyezéseket.»

E tévedésre a magyarázatául szánt 50-ik lap teszi fel a zűrzavar koronáját, hol a szerző ezeket mondja: «E néhány példa mutatja, hogy a török szavak legnagyobb része már magasabb fogalmat fejez ki, mint az ugor eredetű szavaké, továbbá, hogy van köztük több, a mely az ugor nyelvekben is megvan s a melyeket nem tulajdoníthatunk átvételeknek, minthogy sokkal kezdetlegesebb fogalmakat jelentenek, mintsem nélkülök egy, bár a cultura legalacsonyabb fokán álló nép meglehetne; mint: anya, atya, fej, mell, nő, keres stb. Az is szembeszökő, hogy a török szavak sokkal jobban hasonlítanak a mai magyar szavakhoz és kevesebb szabályos hangváltozást mutatnak fel, mint az ugor szavak. Ebből önként érthető, hogy későbbi szerzemények, újabb keletűek a tiszta ugor szavaknál; s így az is világos, hogy őseink előbb tudtak ugor nyelven, mint a török hatás megkezdődött.» Ha, mint a szerző mondja, az említett török-magyar egyeztetések közűl *atya*, *anya*, *fej*, *mell*, *nő*, *keres*, nem tekinthetők átvételeknek, akkor mit keresnek a török szavak között? Különben az egész idézett szakasz érthetetlen ellenmondásokkal kúszálja össze az olvasó elméjét.

Az egyes tételek birálgatásába nem bocsátkozom s a hosszadalmasság elkerülése végett nem teszem szóvá a szerző minden tévedé-

sét, csak annyit jegyzek még meg, hogy úgy meg egyáltalában nem lehet függő kérdéseket megoldani, a hogyan B. A. a végszóban teszi, egy lendületes frázisban csapva el a *hún* rokonság hagyományát. Általában jobb volna, ha a nemzeti lelkesedés helyett az igazság és alaposság uralkodnék a különben takaros külsejű füzetben. Annak sem igen látom nyomát, hogy szerző «laikusok» számára ír (bár maga ismételten ezt hangoztatja). Egy árva megjegyzést sem találtam sehol arra nézve, hogy az átírt vagy eredeti helyesírás szerint közölt idegen szavak hogyan olvasandók s magyarázat nélkül olvashatók a szövegben ily szavak, mint *rossz* (= *Rōs*), *logotheta* stb.

Szükségesnek tartottam B. A. e könyvének hibáira legalább nagyjából rámutatni, és pedig azért, mert egyébként is borzadva látom, mint árasztódik el ifjuságunk hevenyében, felületesen összeszerkesztett tankönyvekkel és ifjusági iratokkal. Talán a vállalatnak is javára fog válni a kellő időben jött figyelmeztetés. A Stampfel-czégnek igen jó neve van, ez az újabb vállalata is életrevaló, üdvös tervezés, csak az a fő, hogy «meliora sequantur». Dr. PRÖHLE VILMOS.

Gulyás Pál: Id. Péczeli József élete és jellemzése. Budapest, 1902.

Vázlatos, de derék munka ez a kis füzet, melyet a budapesti egyetem pályadíjjal tüntetett ki. A mit mond, az nagyjából megállja a helyét, de nem mondja el mindazt, a mit hallani szeretnénk tőle. Tulajdonképen nem is azt adja, a mit a czímben igér. Péczeli életrajza (hét lap) értelmes, de egyszerű kivonata Takács Sándor terjedelmes monographiájának, hősét pedig sem mint írót, sem mint embert nem jellemzi. E helyett négy fejezetben műfajok szerint csoportosítva ismerteti Péczeli irodalmi működését, meséit, műfordításait, prædicatióit és a Mindenes Gyűjteményt. Péczeli költői működését és æsthetikai czikkeit mellőzi, az előbbit szándékosan, mivel verseit múló értékű alkalmi poemáknak tartotta, az utóbbiakra vonatkozólag nem adja meg eljárása magyarázatát.

Nem vagyok a szerzővel egy véleményen. Péczeli megillető helyét a magyar æsthetika történetében kimutatta Radnai (Aesthetikai törekvések Magyarországon 119—153. l.) s ha értekezései majd mind egyszerű fordítások is, érdeme ezen a téren van akkora, hogy hallgatással mellőzni nem volna szabad. Alkalmi versei valóban híján vannak a magasabb szárnyalásnak s mint költői alkotások nem állanak sokszor még azon a színvonalon sem, mint a korabeli költők jobb művei, de rendkívül jellemzők írójuk egyéniségére, Péczeli politikai fölfogására. Takács, jó érzékkel, megrajzolja e költemények alapján Péczelinek mint tüzes magyar hazafinak képét s ezt a képet még lehetett volna élesebbé,

pontosabbá tenni. Egy pár általános szólam található erre vonatkozólag Gulyás értekezésében is, de csak úgy odavetve, kapcsolat nélkül Péczeli irodalmi tetteivel.

Mindez, egyéb apró, részben még szóba kerülő hibával együtt, csak fogyatkozás, mely levon a munka érdeméből, de meg nem dönti. Az egyes fejezetek önmagukban lelkiismeretes gond, szorgalmas tanulmányozás eredményei, egy világos fejű, tisztán látó, elfogulatlanul ítélő, komoly munkás alkotásai. Bemutatja Péczeli műveit, elemzi őket, megállapítja jelentőségüket, keresi a czélt, melyet velük az író el akart érni, vizsgálja az eszközöket, alkalmasak-e a czél elérésére, méltányolja vagy bírálja elveit. A mesék tárgyalását becsüljük legtöbbre. Barbarics véleményével szemben, a ki Péczeli meséiben nem lát egyebet, mint puszta Lafontaine-utánzatokat és Takácséval szemben, a ki meg inkább Phædrus tanítványának tartja a komáromi prédikátort, kimutatja, hogy Péczeli merített mind a két forrásból, s pontosan összeállítja, mit vett tőlük, mennyiben eredeti.*) Csak az a kár, hogy nem közli a források megfelelő részeit, s így az olvasó nem *látja*, hanem csak Gulyás meggyőző állítására *elhiszi* az egyezést. Young éjtszakáinak fordításáról**) meg azt bizonyítja az eddigi véleménynyel szemben, — bár igazolásúl itt is csak egy példát említ, — hogy Péczeli nem az eredeti angol kiadásból, hanem Letourneur franczia átdolgozásából fordította. Ő foglalkozik továbbá — tudtommal — először Péczeli prædicatióival s Péczeli utalása nyomán, a ki maga fölemlíti forrásait, összeveti röviden egy pár szentbeszédét az eredetijükkel s megállapítja, hogy itt is, mint majd mindenütt, puszta fordítás az, a mit Péczeli nyujt.

A milyen használható ez az értekezés, ha Péczeli *egyes* műveiről kérünk fölvilágosítást, ép olyan kevéssé tájékoztat *egész* írói működésének érdemeiről. Nem tűnik ki belőle az a hervadhatatlan írói érdeme, hogy a nyelvújítás előtt ő írta Csokonai mellett a legfolyamatosabb magyar Zrinyi-sorokat s a legmagyarabb, legváltozatosabb prózát. Megemlíti ezt Gulyás is, de ha Péczelinek ezt a kiválóságát csak *érintjük* s nem *méltányoljuk*, igazságtalanok leszünk iránta. Péczeli per excellentiam *fordító* volt s így nem a *mit*, hanem a *hogyan* a fő írásaiban. Sokat, nagyon sokat köszön a XVIII. századi magyar nyelv Péczelinek, majd annyit, mint Báróczinak. Ép úgy nem méltányolja Gulyás azt a lankadatlan buzgalmat, melylyel Péczeli a főurakat s a nemes-

*) Nem méltányolja azonban kellőleg azokat az eredeti tanulságokat, melyekben Péczeli a korabeli magyar közállapotokat ostorozza.

**) A könyv czímét nem idézi elég pontosan: Péczeli *Yung*-ot ír, nem Young-ot, s *éjtszakák*-kat. A munka sem 16-r., mint Gulyás mondja, hanem 8-r.

séget meg akarta nyerni az irodalomnak, azt a lázas irodalmi tevékenységet, melynek nemes czélja magyar olvasóközönség teremtése volt. Pedig ez Péczeli legmaradandóbb dicsősége.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

Thibaut M. A.: Franczia és magyar iskolai szótár. Teljesen átdolgozta Dr. *Kováts S. János*. Franczia-magyar rész. Budapest, Franklin-Társulat, 1902. 515 l. kis 8-r.

Szótárirodalmunk az utóbbi időben szép virágzásnak indul. Most a Franklin-Társulat dr. Kováts S. János szerkesztése alatt teljesen átdolgozva Thibaut franczia szótárát adta közre, melyből eddig az első, a franczia-magyar rész jelent meg.

Saját tapasztalásomból itélhetek e szótár használhatóságáról és czélszerű berendezéséről, a mennyiben minden egyes szó után megtaláljuk a legszükségesebb tudnivalókat. Így a mellékneveknél azoknak nőnemű alakját, a főneveknél a nemet és az igéknél a velök járó segédigét, az ige vonzatát és különböző értelmét, és a mit külön dicsérettel kell említenem, a ritkábban használt szavaknál zárjelben a helyes kiejtést is, a mi az iskolai használatra szánt szótárnak nagy előnyére válik. Ez utóbbit még számosabb helyen szerettük volna látni, pl. moine-nál a «moan» kiejtést oda lehetett volna igtatni, ép úgy meg lehetett volna jegyezni, hogy «dos» (hát) mind a «do», mind a «dosz» kiejtéssel használható.

Igen bő magyarázatot találunk a «dire», «tenir», «tirer» igéknél; a tanuló itt a legkülönbözőbb alakokat meg fogja találni.

Nyomdai kiállítás tekintetében csak jót mondhatok a szótárról. Vastag, szembetűnő és könnyen olvasható betűket találunk a kezdő szavaknál, mig a magyarázat kisebb, de mindamellett czélszerű és világos typusokkal van nyomatva. Csak a szótár végén található nyolcz lapra terjedő «Rendhagyó ragozású igék» jegyzékéről nem állíthatjuk ugyanezt, mert ezek bizony elég szemrontó betűkkel vannak szedve. Jó lélekkel ajánlhatjuk a Thibaut-Kováts-féle szótárt, mint egyik legügyesebben szerkesztett, legczélszerűbben berendezett és leggazdagabb tartalmú franczia iskolai szótárunkat. TÉRI JÓZSEF.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1901/1902.

3. Kopácsy György: Ányos Pál hazafias költészete. (Podolini r. kath. algymn. 3—10. l.) — Nem tévedek, ha hiszem, hogy e rövidke dolgozat szerzőjét Ballagi sorai buzdították munkára, ki «A m. kir. testőrség története»-ben (II. kiad. 164. l.) említi, hogy Ányost mint elegiakust sokan méltatták, mint hazafias, a nemzeti szellemet ható-

san ébresztő költőt kevesen vagy alig valaki. Pedig bizonyára megérdemli a tanulmányozást költészetének ez iránya is, csak úgy mint munkássága általában. Az irodalmunk felújításának nagy munkájára vállalkozott francziás irány egyik legkiválóbb tagja ő, kinek kora sírba dőlte a maga tragikumával nemcsak azt a nagy veszteséget érezteti, melyet irodalmunk szenvedett, de a kinek rövid pályája eszméltető tanulság egyszersmind arra is, hogy a külső viszonyok és a társadalmi közfelfogás gyakran mennyire kérlelhetetlen kényszerrel nehezednek az egyénre, és hogy milyen mély s többé már ki nem egyenlíthető meghasonlásba sodornak egy-egy önálló tehetséget önmagával és környezetével. Mert a fiatal Ányosnak ez volt a sorsa. Benne harczra kelt az ember a szerzetessel, a világ gyönyöreire született ifjú élni vágyása a kolostor lemondó magányának önsanyargatásával, s a küzdelemben a vesztes ő lett. Ha más életviszonyok közé kerül, feltehető, hogy kedélye egészséges irányt vesz és világnézlete is helyes nézőpontra emelkedik. Valamely módon tehetsége másfelé tört volna, oly arányú és értékű költői munkásságra, melyben egy teljes és befejezett élet képét látnók ma a töredék- és szaggatott élet helyett, a mely azonban így is becses. Becses, mert nagy alkotásokra termett költő eredeti vonásait mutatja s egy idő előtt megszakadt pálya töredékeiben nemcsak az egyén igazi szenvedéseit és megható fájdalmát tárja fel, de másrészt a hazafias érzelmeknek, az ébredő nemzeti szellemnek határozott, férfias nyilatkozását is. Az egyéni gyötrelmek mellett hazájának, nemzetének keservei is átjárják mélyen érző szívét, nemcsak, de az egyén érzelmei és a közös nemzeti vágyak, törekvések bizonyos tekintetben, a reménytelen kétségbeesés és vígasztalan lemondás hangulatában összeolvadnak, a miért is a ki munkásságának egyik oldalát vizsgálja, nem mellőzheti ugyanakkor teljesen a másikat, érintenie kell azt is a kép teljességének kedvéért.

Kopácsy is Ányost mint hazafias költőt kivánván méltatni, előbb pár szóval ismerteti mint a világfájdalom költőjét, a Kalapos király írójával szembe állítja az Egy hív szívnek keserve kedvese sírjánál énekesét, ki panaszait elzokogván, elénk tárja az önmagával való meghasonlásnak megható küzdelmeit s ezek vígasztalan eredményeként mondja ki a tételt, hogy: nem érdemes élni. E küzdelmek és panaszok eredetileg egyéniek, a költő saját küzdelmei és panaszai, a melyeket azonban érzései áradatában általánosakká tesz s így emelkedik a világfájdalom magaslatára.

Dolgozata tulajdonképeni feladatára ezen, jobbára Ballagi fejtegetései nyomán járó bevezetés után (v. ö. Ballagi i. m. 161. l.) tér szerzőnk, tartalmilag ismertetve vagy czímleg felemlítve azokat a költeményeket, melyek Ányost mint a hazafiui érzés s a nemzeti közszellem egyenes lelkű tolmácsát ismertetik meg velünk, mint a milyenek: Gr. Károlyi Antal dicsérete. A budai universitas felszentelése alkalmából 1780-ban írt költemény. Gr. Wurmser generálnak vitézsége Halbenschwertnél. Régi magyar viselet. Jobbadán ismert darabok s olyanok, melyekkel Ballagi is foglalkozik idézett munkájában. A Kopácsytól felhozottak közt azonban van egy ismeretlen, eddig kiadatlan és csak a nagy-esztergári levéltárban kéziratban levő költemény: Futó gondolat a szabadságról czímű, melyben Ányos a szabadságról elmélkedve, annak alapjául a tudományt, műveltséget és felvilágosultságot

hirdeti. Érdekes lett volna és megokolt is e tankölteménynek látszó kéziratot részletesebben is ismertetni, ha hozzáférhető, vagy egyes részleteket adni belőle. Legnagyobb jelentőségű Ányos hazafias költeményei között természetesen a Kalapos király; e művének merész gúnyja és leplezetlen személyeskedése mutatja be őt mint a II. József erőszakos intézkedései ellen támadt nemzeti visszahatás elszánt kifejezőjét. A szerző is erre helyezi a fősúlyt korrajzának keretében, melyben eléggé tömör vonásokkal kidomborodnak előttünk a viszonyok, a költői szellem nyilatkozásának indító okai. Azonban itt sajnálnunk kell, hogy a Régi magyar viseletről szóló költeménynyel kapcsolatban, mely 1782-ben jelent meg, s melyben lelkesen köszönti az ifjuságot, hogy megúnva az idegen majmolást, újra nemzeti öltözetben jelenik meg, s gúnynyal támad a magyar leányokra, kik az idegent majmolják, — nem tért ki néhány egykorú, azonos eszmekörben mozgó költőre és költeményre, a nemesen conservativ Orczyra, az erős faji érzésű Bessenyeire, Barcsaira stb. Ezáltal teljesen érthetővé tette volna azt a forrongást, a mit a nemzeti viselet és nyelv elhanyagolása II. József korában és utóbb is felidézett. E hiányok mellett is azonban szívesen elismerem, hogy gondos munkát végzett az író, mely ha irodalomtörténeti és æsthetikai tekintetben újabb adatokkal nem bővíti is Ányosra tartozó ismereteinket, de vonzó előadásával eléggé kifejezi azt a szeretetet, melylyel tárgya iránt viseltetik. MAJOR KÁROLY.

4. **Kroll Rezső: Ányos-ünnepély.** (A kegyes tanítórendiek veszprémi róm. kath. főgymnasium Értesítője. 15 l.) — A szerző azon magasztos, lélekemelő ünnepélyről számol be, mely 1902. évi május hó 14-én a piaristák veszprémi főgymnasiumában folyt le.

Már 1884-ben indult meg a mozgalom, melynek czélja volt a száz évvel azelőtt Veszprémben elhalt fiatal költőnek emlékét megörökíteni. A megye, Veszprém városa s a hazafias rend tagjai álltak a mozgalom élén. A város rendkívüli közgyülésben díszes sírhelyet ajánlt fel Ányos Pál hamvainak, «melyek oly sokáig elfeledve feküdtek a helybeli Ferencz-rendi atyák sírboltjában s kinek el-eltünedező emlékét újabban a derék szerzetesek ama kegyelete őrizte meg, hogy évenkint kivilágították a mély bánata által rokonszenvünkre érdemes költő sírhelyét». A megye deczemberi közgyülésében többtagú bizottságot küldött ki, melynek czélja az ünnepély módozataira javaslatot előterjeszteni. «A dicséretre méltó felbuzdulást csakhamar lelohasztotta azon sajnos körülmény, hogy költőnk elporhadt hamvai másokéval vegyültek össze .... Senki sem merte többé bolygatni a költő hamvait, azt hitték, hogy a tartozó kegyelet ellen vétenek, ha azokat illetnék. Idő kellett ahhoz, hogy a feledés hamuja alatt szunnyadó kegyelet tüze ismét lángra lobbanjék.»

A veszprémi piaristák nem hagyták pihenni a felvetett eszmét, ünnepélyeket rendeztek, melyek jövedelméből emléktáblával jelölték meg Ányos Pál nyugvóhelyét. A lefolyt ünnepély kiemelő pontjai voltak: 1. Keller János, kegyesrendi tanár s az Ányos-kör vezető tanárának «Ányos Pál élete s költészete» czímű felolvasása, 2. az emléktábla leleplezése Zsigmond János, kegyesrendi tanár beszéde kiséretében, 3. Bán Aladárnak ez alkalomra «Ányos Pál» czímen írt verse.

Mindkét beszéd szép nyelvezettel, gazdag költői kifejezésekkel méltatja költőnk érdemeit. Nagy vonásokban adják a kor képét (találóan van alkalmazva a maga helyén a régi egyptomi mythosnak gyönyörű, poetikus regéje, a «Könycsepp éjszakája»), vázlatosan bemutatják a költő életét, jellemét s költészetét, — de hiszen ünnepélyes alkalomra írt beszédekben, melyet a nagy közönség s tanuló ifjuság hallgat végig, senki aprólékos részletekbe nem merülhet el.

A czélt, melyet a szerzők maguk elé tűztek, tökéletesen elérték s bizonyára mindenki szent lelkesedéssel fog mindig a lefolyt ünnepélyre visszagondolni.

Tisztelet illeti Veszprém városa közönségét, mely ily módon lelkesedik hazánk nagyjainak emléke iránt és tisztelet a veszprémi kegyesrendi kartársaknak, kik ily magasztos, lélekemelő módon oktatják az ifjuságot hazafiságra.

Czeizel János.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XXVIII. KÖZGYŰLÉSE.

1903. január 14-én.

I. Elnöki beszéd.

Midőn elnöktársam szíves felszólítása folytán a jelen közgyűlésen az elnöki tiszt teljesítésére vállalkoztam, örültem a kedvező alkalomnak, hogy a mélyen tisztelt Társaság tagjainak kifejezhetem őszinte, mély köszönetemet azért a kitüntetésért, melylyel e tiszteletre méltó helyre emelni kegyesek voltak. Érzem a felelősség súlyát, de érzem a kötelesség fenséges gyönyörét is. Figyelemmel kisérem a mi társaságunk buzgó munkásságát, melyet tagjai odaadó lelkesedéssel fejtenek ki, hogy az antik és modern irodalmakban nyilvánuló szellemet megérteni és tolmácsolni törekedjenek, hogy így az izlés mától holnapra változó áramlatával szemben a nemzetek geniusát tükröző örök érvényű alkotásokat állítsák, sőt a kisebb tehetségek becsületes küzdelmeinek feltüntetésével az irodalmi lelkiismeret hangját pendítsék meg, mely a mindennapi halhatatlanok sikító lármájában el-elnémul.

E társaság igazi hivatása az irodalmak múltjának fölidézése; e felidézett múlt mélyíti a közfelfogást, irányítja az ifjabb nemzedék izlését, vagy legalább ihletet. meghatottságot kelt és ezzel az ú. n. száraz és pedant philologus nagy szolgálatot tesz. A philologiának az a korszaka, melyet a most letünt évszázad

képvisel, az antik és modern irodalmak szellemében a népek geniusát kutatta és ép azért a philologiát alkotó tudományok komplexuma kiterjedt a köz- és magánélet minden viszonyára: történelem, földrajz, régiség, irodalom, művészet, mondhatni a kilencz Muzsa ölelkezését láttuk magunk előtt, és mélyebb létt felfogásunk a philologia valódi hivatása felől.

Építeni kezdtünk . . . De itt álljunk meg. A míg épitünk, a gunyolodók, a rombolók sem maradtak el. Eszembe jut a régi zsidók életének legmagasztosabb pillanata, midőn Kyros megengedi nekik, hogy Jeruzsálem falait újra felépítsék. Néhemias írja le azt a jelenetet, midőn Sanballát és társai boszankodtak, hogy a zsidók a régi nagyság romjait el akarják távolítani. Megtámadták az épitőket. A próféta így szól: «Aképen munkálkodunk vala, hogy fele népünknek hajnaltól a csillagoknak feltámadásáig fegyvert tart vala». (Néhem. IV, 21.) Ugyanő mondja: «Kiki egyik kezével munkálkodik vala, a másikkal a fegyvert tartja vala». (Nehem. IV, 17.)

A tanügyi reformok eme termékeny korában, a közfelfogásban a tiszteletre legméltóbb intézmények falait bontják, rombolják. A vakolókanállal együtt kell a fegyvert tartanunk.

Igen, védnünk kell a mi védni való: védni kell az emberiség közös kincsét alkotó klassikus emlékeknek ránkbizott értékét nekünk, kik a klasszikus világ őrizésére rendeltetének és őrizniök kell a nemzeti megifjodással kialakult újabb irodalmak művelőinek: azt, mi voltaképen az ujjászületést létrehozta: azokat a nagy erkölcsi erőket, az æsthetikai élet örök törvényeit, melyeket a ki megsért: secessionál, nemcsak a multtól, hanem az örök széptől és örök igazságtól is.

Engedjék meg nekem, mint a classikus irodalmak szerény művelőjének, hogy mert e tiszteletre méltó helyről, az építő munkásság egyik ágáról szóljak.

A mi tisztelt elnökünk tavaly tartott beszédében így nyilatkozik: «A görög cultura mindeddig voltakép még nem is érintette a mi magyar világunkat, mely soha sem szorult az antik szellem nemesitő hatására úgy mint ma, az æsthetikai elvadulás és perversitás korában». E cultura emlékeit fölkutatni annyi, mint a culturát sirjából fölidézni és hatványozni. Szerencsétlen félreértés és siralmas módszertelenseg sokat ártottak a classikus nyelvek megbecsülésének. Nem paradigmák, még csak nem is stilus-

beli flosculusok tudása teszi a görög és római szellemet. E szellem világhódító hatalom, mely az antik világ romjai fölött lebeg. A ki e romok közt járhat a classikusok magasztos gondolataival betelt emlékezettel, üdén átélt emotiókkal; az a ki elsajátítja a bűvigét, mely a mult néma világát halottaiból föltámasztja, az érzi meg igazán a classikus élet mivoltát. Mint Fougères Gusztáv mondja (La vie publique et privée des Grecs et des Romains. Paris, 1894).

Szerencsésebbek vagyunk Orpheusnál: nekünk szabad a mi feltámasztott, megifjodott, diadalmas arczczal ránk néző Eurydikénket látnunk. Szabad, mert megelevenedik bennünk a classikus ókor szelleme. E szellem néma beszéde érinti lelkünket, ha látjuk műemlékeit. Bizony nem kis irigységgel olvastam közlönyünk legutolsó számában azon archæologiai híreket, melyek a görög földön eszközölt legújabb ásatásokról adnak számot.

Potentes potenter agunt — így sohajtottam, midőn láttam hogy a régi nagy archæologiai társaságokhoz újabban az osztrákok is csatlakoztak és hódítgatják Kis-Ázsia emlék-birodalmát. A bécsi tudományos akademia megbizásából pedig *Heberdey* és *Wilberg* *Pisidiát* és *Lykiát* járják be. Sőt Csehország sem maradt el. Expeditiót küldtek ki a csehországi németek, mely *Isauriá*ban, *Pamphiliá*ban már 300-nál több föliratot talált, összeírta a föld felett levő romokat. A szellem hódítása feltartózhatatlan. Hát mi? Egy pár tudományszomjas collegánk ott volt a forrásoknál, hogy még szomjasabban térjen haza.

Hálámat és elismerésemet fejezem ki e helyről egyetemünk bölcsészeti karának, hogy azt az indítványomat, mely szerint Magyarország részére is tanulmányhelyek volnának létesítendők, nemcsak felkarolta, hanem oly tagokból küldött bizottságot, kiknek küflöldi utazásaik alatt szerzett tapasztalata az én tanulmányomat kiegészítette, adatait gyarapította. Hálámat és köszönetemet fejezem ki a közoktatásügyi minister ő nagyméltóságának is, ki az eszmét elfogadta és a kivitel módozatai iránt az egyetemmel érintkezésbe lépett. Engedje meg a t. közgyülés, hogy e kérdésről egy kissé behatóbban szóljak. Miről van szó? Hangsúlyozni kivánom, hogy távol van tőlünk (értem alatta egyetemünk bölcsészeti karát is) a törekvés, egy pár külföldi ösztöndíjjal szaporítani az eddig létezett ösztöndíjakat. Mi egy intézményt óhajtunk létesíteni, melynek keretében alkalom adassék tudományos törekvésű

cheology szolgál ez intézet közlönyéül. Az intézet igazgatójának tiszteletdija 2500 $, a titkáré 200 $. Korinthusban végeztek ásatásokat. Erre 2188·50 $ és más ásatásokra 2300 $. áldoztak. Rómában is tartanak fenn az amerikaiak egy intézetet, melynek 1900/01-ben 25 tagja volt. Két ösztöndíjas hely van, egyik 600 $, a másik 500 $ évi dotatióval. Az évi költség 10,000 $.

Németország itt is fényesen bebizonyitá, hogy világhatalmi állásának magaslatára emelkedett. A *Kaiserliches Deutsches Archaeologisches Institut*-ot, melynek ma atheni titkára a híres Dörpfeld, mint magánintézetet a porosz kormány támogatásával 1829-ben alapították és a hetvenes évek óta német birodalmi intézet. Központi igazgatósága Berlinben van. Évi dotatiója 1901-re 143,000 márka. A központi igazgatóságnak Conze, Kirchhoff, Kekulé, Wilamowitz-Moellendorff tagjai. Rómában székelő titkárai dr. *Petersen* Jenő és dr. *Hülsen* Keresztély. Most tervbe vették, hogy egy *római-germán* bizottságot szerveznek egy igazgatóval az élén, kinek tartózkodási helye a régi Germaniának római hódoltsága volna.

Ez intézetnél évenkint három classikus archæologus és egy műtörténeti ösztöndíjas élvez ösztöndíjat, mely egyenkint 1000 tallér. Az ösztöndíjat csak olyan doctorok kaphatják, a kiknek valamely szaktanulmánya nyomtatásban megjelent. Rendesen egy évre szól az ösztöndíj, de másodszor is odaitélhető. Az ösztöndíjakra nézve a központi igazgatótanács tesz javaslatot. Ez intézmény már nemcsak tudományos buvárlatok végzésére, hanem e buvárlatokhoz szükséges tanulmányok megadására is van alapítva úgy Rómában, mint Athenben.

Előadásokat tartanak, *giro*-kban (kirándulásokban) vesznek részt a tagok. Európa egyik leggazdagabb szakkönyvtárát használhatják; ezenkívül az ú. n. *adunanzá*-kban (egyesületi gyülésekben), előadásokban és vitákban is közvetetlen érintkezésbe jöhetnek a legkiválóbb tudósokkal, milyenek egy Hentzen, Helbig, Rossi voltak.

Nyilvánvaló, hogy a mi viszonyaink mellett az archæologiai tanulmányokra szánt helyeknek csak ily keretben és ily szervezet mellett lehetne kivánatos hatása.

A történeti tanulmányok előmozdítására fölállított *istitutok*, az *Istituto storico Prussiano* és az *istituto Austriaco di studii storici* szintén hatalmas tényezőivé váltak a tudományos életnek. Minket főként az osztrák intézmény érdekel.

Az *Istituto Austriaco di studii storici* 1890 junius 1-én öltött végleges formát. Voltakép Sickel évenkénti félévi római tartózkodása alatt szülemlett meg a gondolat. Ez évben szép helyiséget béreltek. Sickel lett az igazgató. 1893 október 10-én új statutumot kapott az intézet, melynek értelmében közvetetlenül a közoktatási kormánynak lőn alárendelve.

Az ösztöndíjak pályázat alapján egy évre (október 1-től junius végéig) adatnak.

Irodalmi vállalata ez intézetnek a curiának a tridenti zsinat legatusaival folytatott levelezésének kiadásában való részvétel, melyet a bécsi cs. akadémia eszközöl. Előkészíti Aeneas Sylvius levelezésének hiteles másolatok alapján leendő kiadását. Az utóbb említett vállalat is bizonyítja a szoros kapcsolatot, mely a történelmi helyszini tanulmányok és az irodalmi kutatások közt van. Sokszorosan áthatják egymást. E kapcsolat minket, a magyar renaissance buvárait közelről érdekel. De hát ha a mi lelkünket, a mi magyar fölfogásunkat érvényesítenők! Ez is a magyar tudományos szellem függetlenségének egyik hatalmas eszköze volna. Magyarország önállóságát nem lehet politikai pártkérdésnek tekinteni, de nem is lehet pusztán politikai programmok alapján megoldani. Nekünk, a tudomány művelőinek kell közreműködnünk a magyar tudományos szellem fölszabadítása utján.

Ez alkalommal csak elismeréssel kell megemlékeznem dr. Fraknói Vilmos cz. püspök áldozatkészségéről, melylyel az *Istituto storico Ungarese*-ben a történetbuvároknak Rómában otthont teremtett.

Igen az *otthon:* ez annak a függetlenségnek igazi symboluma, melyet minden jóravaló magyar léleknek hitvallásává kell tenni. De ide buzgóság, önfeláldozás kell. Az állam kifelé éreztesse hatalmát, tekintélyét: tudjanak már valamit rólunk is, a mi osztrák-magyar monarchiánk másik egyenjogú feléről.

E czélra áldozhatna a társadalom, ez a szegény, ez az erőtlen magyar társadalom, mely minden kezdeményezésre föllángol és a végeredményben kegyelemre megadja magát az államnak; az állam pedig az óriási terhek alatt roskadoz.

Az osztrákok e téren is előnyben vannak. Így pl. a bécsi egyetem részéről évenkint 3000 koronányi javadalommal ellátnak ifjú tudósokat, kik Athenben és Rómában a nagy németországi intézetek oltalma alatt tanulmányt folytathatnak. Az ily ifjú tudós

kellő ajánlattal ellátva könnyen bejuthat az archæologiai társaságok kötelékébe. A tudomány módszerét a téli tanfolyamban elsajátíthatja és azután részt vehet a nyári kirándulásokban. Oltalma alatt áll az osztrák archæologiai intézetnek, melynek évi költségvetése 1898-ban volt 196,438 korona. Igazgatója Benndorf, titkárai Heberdey és dr. Adolf Wilhelm magántanár.

E titkárok Athenben előkészítik a tanulmányra kiküldött ifjú tudóst, társadalmi positiót, összeköttetést létesítenek, hogy így a hatalmas segélyforrásokkal rendelkező intézetekkel szemben is az osztrák tudománynak kellő súlyt adjanak.

De hát a mi nagyhatalmi állásunknak előnyeit csak *mi ne* élvezzük? Csak rólunk nem akarnak tudni? Az emlékek kincseit gyűjtik az egyes nemzetek. Hóditanak a görög földön Európában, Ázsiában; hódítanak a római talajon; sőt Egyptom vált az utóbbi időben kibeszélhetetlen gazdagságú kincses bányává. Az osztrák itt is szerencsés. Rainer főherczeg kiszámíthatatlan értékű papyrusgyűjteményét is Bécs élvezi. De hát se hatalom, se társadalom, de még a közérzés sem támogat minket?

Nem megyek tovább. Tisztelem e helyet, melyről szólanom az önök nekem előlegezett jóindulata, gyengeségeim előtt szemet hunyó rokonszenve tette lehetővé.

Hiszek, sőt bizom a jövőben.

A társadalom áldozatkészsége emelkedőben van. Az utóbbi időben a mult nagy emlékei iránti tiszteletét bőkezű adakozással fejezte ki. Ha helyes irányba tereljük, ha nem, fölösleges czélokra zsákmányoljuk ki, ha a kultura igazi becsületbeli kérdéseit beléviszszük a közlelkiismeretbe: megmozdulnak a lappangó erők és egyesülnek. Concordia res parvæ crescunt . . . Biztat társaságunk fokozatos fejlődése, haladása is.

Társaságunk igazán csekély anyagi eszközei mellett is sokat végzett.

Nem lankad tagjainak buzgalma. A Társaságunk kebelében fölvetett eszmék is kezdenek testet ölteni. A magyarországi latinság szótára meg van, az Ó-kori lexicon másfél év alatt két akkora terjedelemben jelen meg, mint a mintául vett Lübker-féle lexicon, a görög-magyar szótár létesítéséhez is alapos reményünk lehet; folyóiratunkban termékeny munkásság foly . . . Csak ezt a szellemet ápoljuk, mert Schiller fenséges gondolata szerint: *der Geist baut seinen Körper.*

Nem ábránd, nem túlvérmes remény, ha Széchenyi híres mondását társaságunkra alkalmazva kijelentem: a magyar philologia igazában nem volt, hanem lesz!

E hitben, e bizalommal eltelve, a *Budapesti Philologai Társaság* XXVIII-ik közgyűlését megnyitottnak nyilvánítom.

HEGEDÜS ISTVÁN.

II. Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés!

Jelentésemet a hagyományos sorrendben az *anyagiakon* kezdve, örömmel constatálhatom, hogy bevételeink az 1902. évben kedvezőbben folytak be, mint valaha, mert míg 1901 végén 108 hátralékos tartozott 1200 kor. 50 fillérrel, addig 1902 végén csak 80 hátralékosunk volt 994 koronával, a mi oly rendkívül kedvező eredmény, hogy párját ritkítja a hazai hasonló czélú társaságok történetében és szép világot vet tagjaink nemes áldozatkészségére. Különben a lefolyt évben tagdíjban és előfizetési pénzben 7587 kor. 40 fill. volt a bevételünk; ehhez járult a M. T. Akadémia 2000 koronás segélye, a melyért, valamint az üléseink czéljaira szolgáló terem átengedéseért ezúttal is hálás köszönetünket nyilvánítjuk. Alapítványaink összege az 1901. évi 3398 koronával szemben 3669 koronára emelkedett, vagyis 271 koronával szaporodott, a mi Heinrich Gusztáv, Katona Lajos, Reményi Ede és Gyomlay Gyula urak áldozatkészségének köszönhető.

Sajnos azonban, hogy vagyonunk csekély szaporodásával szemben áll adósságunk ijesztő szaporodása, mert míg 1901 végén a Franklin-Társulatnak 7630 kor. 51 fillérrel tartoztunk, addig 1902 végén ugyanennek a czégnek az 1901. évi 6—10. és 1902. évi 1—10. füzetekért 8287 kor. 80 fillérrel, tehát az 1901. évivel szemben 657 kor. 29 fillérrel többel tartozunk, a minek legfőbb oka az, hogy a Közlöny 1902. évi folyama az 1901. évinél 5¼ ívvel terjedelmesebb. Világos ebből, hogy költségvetésünk a 60 íves folyóiratot nem bírja ki; ha tehát adósságunkat apasztani akarjuk, — a mit tovább már halogatni nem lehet, — a Közlöny terjedelmét néhány éven keresztül a köteles 50 ívre kell leszállítanunk.

A szellemiekre térve át, először is *folyóiratunkról* kell szólanom. A Közlöny a lefolyt évben 61½ ívnyi terjedelemben jelent meg, a mi, fájdalom, nem lesz tovább fentartható. Megjelent benne 39 értekezés, 29 hazai és 39 külföldi mű és 33 programm-értekezés ismertetése. Az értekezések közül 21 tartozik a class. philologia, 6 a magyar, 3 a germán, 4 a román és 1 a keleti philologia körébe, a mihez még 4 egyéb tárgyú

járul. A munkatársak száma 76 volt, a kik közt néhány új névvel is találkozunk.

Felolvasó-üléseink száma a múlt évben 7 volt, melyeken 19 értekezés került bemutatásra. Az egyes ülések programmja a következő: február 12-én *Némethy Géza:* «Persius satiráinak magyarázatához» és *Tolnai Vilmos:* «Arany Endre királyfi-jának tárgyáról»; márczius 12-én *Finály Gábor:* «Forum, comitium, sacra via», *Vári Rezső:* «A classica philologia feladata» és *Sebestyén Károly:* «A cynikusok ügyében»; április 9-én *Császár Elemér:* «Jánosi Béla æsthetika-történetéről»; május 14-én *Gyulai Ágost:* «A magyar Shakspere-irodalomról» és *Szautner Zsigmond:* «M. Porcius Cato beszédeiről»; október 8-án *Némethy Géza:* «Persius ötödik és hatodik satirájához», *Krausz Sámuel:* «A hellenismus» és *Finály Gábor:* «Egy római felirat Szamosújvárról»; november 12-én *Hegedüs István:* «Révai Miklós két költeménye gr. Széchenyi Ferenczhez», *Erdélyi Lajos:* «Nyelvjárásaink tanulmányozásához és a háromszéki nyelvjárás», *König György:* «Szirmay Antal», *Heinrich Gusztáv:* «Bölcs Náthán magyar iskolai drámában»; deczember 10-én *Prónai Antal:* «Dugonics mint egyetemi tanár», *Alexics György:* «A román irodalom a XVI. században», *Olasz József:* «Szánoki Gergely». Örvendetes jelenség, hogy felolvasásaink iránt egyre nagyobb az érdeklődés és üléseink az utóbbi években népesebbek, mint valaha.

Végül fájdalommal kell jelentenem, hogy halottaink száma szokatlanul nagy volt az elmúlt esztendőben. Nem kevesebb mint hét tagtársunk dőlt ki soraink közűl, úgymint: Várkonyi Odilo, Lichtenegger József, Király Pál, Csathó Imre, Kovács Géza, Strache Tivadar és Szautner Zsigmond. Kegyeletes megemlékezésünk kisérje őket sírjokba!

A veszteségekkel szemben gyarapodásunkról kell még szólanom. Tagjaink száma az 1901. év végén 745, 1902. év végén pedig 760 volt, a szaporodás tehát mindössze 15. Sajnálattal kell kijelentenem, hogy a társaságot ily lassú gyarapodással igazán felvirágoztatni nem lehet. Befejezésül tehát arra kérem tisztelt tagtársainkat, hogy a választmányt a taggyűjtés munkájában támogatni szíveskedjenek: ez a legnagyobb szolgálat, a melyet a társaságnak tehetünk.

Némethy Géza.
első titkár.

III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése.

Mélyen tisztelt Közgyűlés!

Alulírtak, mint a Budapesti Philol. Társaság választmányától kiküldött pénztárvizsgáló bizottságnak tagjai, f. évi január hó 4-én délután megbizásunkat teljesítvén, van szerencsénk eljárásunk eredményéről a következő három számadást bemutatni.

A) alatt mellékelve bemutatjuk a Phil. Társaság 1902. évi be-

A) Az 1902. évi bevételek és kiadások zárószámadása.

Rovat	Bevétel	Előirányzat kor.	fill.	Eredmény kor.	fill.	Rovat	Kiadás	Előirányzat kor.	fill.	Eredmény kor.	fill.
1	Pénzmaradvány 1901 december 31-én	809	24	809	24	1	Az 1900. évi 6–10. és 1901. évi 1–5 füz. árt	4,000	08	4,000	08
2	Előfizetés 1902-re	2,200		2,201	00	2	Szétküldési költségek	218	51	215	50
3	Rendes tagdíj 1902-re	3,000		3,070	04	3	Címszalagok irásáért	120		118	
4	Rendkívüli tagdíj 1902-re	300		443		4	Írói tiszteletdíjak	1,800		1,774	
5	Rendes tagdíjhátralék	750		694	50	5	Szerkesztői tiszteletdíj	800		800	
6	Rendkívüli tagdíjhátralék	100		155		6	A pénztárnok tiszteletdíja	200		200	00
7	A Közlöny eladásából	60		62	40	7	A szolgáknak	50		50	
8	Kamatok	150		178	65	8	Irodai költségek	300		311	04
9	A M. Tud. Akadémia segélye	4,000		4,000		9	Egyéb nyomdai költségek	300		477	71
10	Különféle bevételek	100		100		10	Különféle kiadások	100		34	
11	Idegen pénzek	100		513	57	11	Idegen pénzek	100		513	57
	Összesen	10,269	24	11,238	70		Összesen	9,078	51	10,001	40

A megvizsgált könyvekkel és számadási okmányokkal mindenben megegyezőnek találtuk. Budapesten, 1903. évi január hó 4-én.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

Bermüller Ferencz. *Kempf József.* *Négyesy László dr.*

B) A Budapesti Philologiai Társaság 1902. évi vagyonmérlege.

Rovat	Vagyon	kor.	fill.	Rovat	Teher	kor.	fill.
1	Pénzmaradvány 1902 decz. 31-én	1,247	30	1	A Közlöny nyomdai költsége	8,287	80
2	A 3,664 koronányi alapítvány áll:						
	a) 3,600 k. n. é. magy. kor. jár. kötv.-ből	3,455	10				
	b) postatakarékpénztári betétből ...	213	90				
3	Tagdíjhátralékok...	994	—				
4	Kamatok 1902. II. felére	20	—				
5	A Közlöny raktári készlete	600	—				
6	Irodai felszerelés értéke...	86	60				
	Összesen	6,616	90		Összesen	8,287	80

Az átvizsgált könyvekkel mindenben megegyezőnek találtatott. — Budapesten, 1903. évi január hó 4-én.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

Bermüller Ferencz. *Kempf József.* *Négyesy László dr.*

Rovat	Bevétel	kor.	fill.	Rovat	Kiadás	kor.	fill.
1	Pénzmaradvány 1902 deczember 31-én	1.247	30	1	A Közlöny 1901. évi VI—X. és 1902. I—VII. füzeteiért	5.895	88
2	Előfizetés 1903-ra	2.290	—	2	Szétküldési költségek	436	83
3	Rendes tagdíj 1903-ra	3.890	—	3	Czimszalagok irásaért	126	—
4	Rendkívüli tagdíj 1903-ra	390	—	4	Irói tiszteletdíjak	1,800	—
5	Rendes tagdíjhátralék	590	—	5	Szerkesztői tiszteletdíj	800	—
6	Rendkívüli tagdíjhátralék	180	—	6	A pénztárnok tiszteletdíja	950	—
7	A Közlöny eladásából	60	—	7	A szolgáknak	50	—
8	A M. T. Akadémia segélye	2.000		8	Irodai költségek	550	—
9	Különféle bevételek	100	—	9	Egyéb nyomdai költségek	200	—
10	Idegen pénzek	100	—	10	Különféle kiadások	30	—
11	Kamatok	180	—	11	Idegen pénzek	100	—
	Összesen	10.977	30		Összesen	10.938	71

Budapesten, 1903 évi január hó 4-én.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

Bermüller Ferencz *Kempf József* *Négyesy László dr.*

vételeinek és kiadásainak zárószámadását, szembeállítván a múlt évi közgyűléstől megállapított előirányzatot az elért eredménynyel. Bevételül előirányoztatott 10.259 K 24 f, az eredmény ezzel szemben 11.248 K 76 f, a mi — az idegen pénzek forgalmát számításon kívül hagyva — a Társaság tényleges bevételeiben 575 K 95 f-rel kedvezőbb az előirányzatnál. Ez eredmény leginkább a tagdíjak és előfizetések emelkedésének, illetőleg pontosabb befolyásának köszönhető. Kiadásúl 9675 K 51 f volt előirányozva, kiadatott 10.001 K 46 f, de az idegen pénzek nagyobb forgalmát, épen mint a bevételben, itt is leszámítva, a kiadás csak 9487 K 89 f, vagyis 187 K 62 f-rel kevesebb az előirányzatnál. A kiadást a bevételből levonva, 1247 K 30 f pénztármaradvány mutatkozik 1902 végén.

B) alatt csatolva bemutatjuk Társaságunk 1902. évi vagyonmérlegét. Ebből most is az a tény tűnik ki, hogy a Társaság összes vagyona sem tesz ki annyit, mint terhe, mely a Franklin-Társulatnál fennálló nyomdai tartozásból áll. A vagyon értéke ugyanis 6616 K 90 f, a teher pedig 8287 K 80 f, a hiány 1670 K 90 f. Ezért noha vagyonunk 428 K 76 f növekedést mutat, mérlegünk mégis rosszabb a tavalyinál is, mert tartozásunk viszont 1335 K 75 f-rel emelkedett.

E jelentékeny hiánynövekedés tetemesen alább száll, ha számon kívül hagyjuk azt a látszatos különbözetet, a mit az okoz, hogy az 1901. évi mérlegbe nincs belefoglalva az akkori 10. füzet nyomdai költsége, az idei mérlegben pedig a deczemberi füzet is fel van számítva. A mellett az 1901. évi mérlegben nincs felvéve az előző évi 6—10. füzetek szétküldési költsége, a mostani mérlegben pedig benne van az előző évek megfelelő füzeteinek szétküldési díja. Ez tehát látszatos különbség. Összege 905 K 12 f.

Tényleges többkiadás történt azonban a Közlönynél. Az 1902. évi Közlöny ugyanis 5¼ ívvel több az 1901. évinél. A terjedelem e növekedése 408 K 02 f hiteltúllépést okozott.

C) alatt ide mellékeljük az 1903. évi költségvetést 10.977 K 30 f bevételről és 10.938 K 71 f kiadásról. A Társaság szűkös vagyoni helyzete, fájdalom, ezúttal sem engedte meg, hogy a tiszteletdíjakat 1800 K-nál többre irányozhassuk elő.

Midőn vizsgálatunk eredményéről ezennel számot adtunk, egyúttal teljes elismerésünket nyilvánítjuk a pénztárnok buzgó és lelkiismeretes fáradozásáért, s miután mind a számadásokat, mind az értékeket kifogástalan rendben találtuk, tisztelettel indítványozzuk, hogy a Közgyűlés a pénztárnoknak a fölmentvényt 1902-re megadni méltóztassék.

Kelt Budapesten, 1903. január hó 4-én.

Dr. Négyesy László Bermüller Ferencz Kempf József
a számvizsgáló bizottság tagjai.

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1903. január 14-én, az évi közgyűlést megelőző üléséről.

Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Ponori Thewrewk Emil tiszteletbeli elnök, Hegedűs István alelnök, Némethy Géza első titkár, Katona Lajos szerkesztő, Cserhalmi Samu pénztáros, Bermüller

Ferencz, Fináczy Ernő, Kempf József, Kuzsinszky Bálint, Láng Nándor, Maywald József, Négyesy László, Pecz Vilmos, Simonyi Zsigmond, ifj. Szinnyei József, Timár Pál, Váczy János, Vári Rezső, Zlinszky Aladár vál. tagok, Császár Elemér második titkár mint jegyző. Petz Gedeon levélben mentette ki távolmaradását.

1. Négyesy László beterjeszti a pénztárvizsgáló bizottság jelentését. A választmány a maga részéről tudomásul veszi, a pénztárosnak elismerést szavaz buzgóságáért s a fölmentvényt megadja.

2. A választmány Némethy Géza indítványára kimondja, hogy a Közlöny terjedelme 55 ív legyen.

3. Társaságunk rendes tagjai közül meghaltak Szautner Zsigmond dr. budapesti és Kovács Géza nagyváradi tanárok. A választmány részvéttel értesül a gyászos hírről.

4. Új rendes tagok 1903-tól: Gröger Rezső losonczi és V. Szőcs Géza dr. nagyszebeni tanárok, volt rk. tagok (aj. Császár), Botár Imre szt.-gotthárdi, Révai Sándor dr. pécsi, Lukinich Imre székelyudvarhelyi (aj. Katona), Dercsényi Móricz dr. budapesti, Dingfelder Antal Ede dr. budapesti (aj. Pruzsinszky), Ofenbeck Frigyes dr. budapesti (aj. Császár), Olasz József nagykőrösi és Osztern Salamon dr. budapesti (aj. Hegedűs), Pfeifer János pozsonyi (aj. Márton Jenő) tanárok. Rendkívüliek: Früchtl Ede egy. hallg. és Simai Ödön dr. tanárjelölt (aj. Katona), Pécsy Béla bölcs. hallg. (aj. Láng).

5. Gyomlay Gyula bejelenti, hogy a Társaság választmányi tagságáról lemond.

6. Egyéb folyó ügyek után az ülés véget ér.

V. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1903. évi január 14-én tartott XXVII. rendes közgyűléséről.

Elnökölt: Hegedűs István alelnök.

A jegyzőkönyvet Némethy Géza első titkár vezette.

Jelen voltak: Alexics György, Becker Fülöp Ágost, Bermüller Ferencz, Bleyer Jakab, Brenndörfer János, Császár Elemér, Cserhalmi Samu, Darkó Jenő, Erdélyi Lajos, Erődi Béla, Fináczy Ernő, Finály Gábor, Fiók Károly, Gedeon Alajos, Gombocz Zoltán, Hegedűs Béla, Heinrich Gusztáv, Hellebrant Árpád, Herald Ferencz, Hoffmann Frigyes, Hornyánszky Gyula, Jacobi Károly, Katona Lajos, Kemény Ferencz, Klauber Frigyes. Kempf József, Kovács Géza, Kőrösi Sándor, Kuzsinszky Bálint, Láng Nándor, Maywald József, Márffy Oszkár, Máthé György, Melich János, Morvay Győző, Négyesy László, Otrok Mihály, Pap Ferencz, Pápai József, Pecz Vilmos, Prónai Antal, Pruzsinszky János, Schill Salamon, Schneider Viktor, Simonyi Zsigmond, Szinnyei József, Szkunzevics Kornél, Szűcs István, Thewrewk Emil, Timár Pál, Tolnai Vilmos, Váczy János, Várdai Béla, Vári Rezső, Vértessy Jenő, Weszely Ödön, Wirth Gyula.

1. Az alelnök olvassa az E. Ph. K. 168. s k. ll. kiadott beszédét, melylyel a Társaság XXVIII. közgyűlését megnyitja.

2. Az első titkár felolvassa az E. Ph. K. 176. s k. lapjain közölt évi jelentését, melyet a Közgyűlés tudomásul vesz.

3. Négyesy László előterjeszti a pénztárvizsgáló bizottság jelen-

tését a Társaság 1902. évi bevételeiről, kiadásairól és vagyonmérlegéről, továbbá az 1903. évi költségelőirányzatról. (L. az E. Ph. K. 177. s k. lapjain.)

A Közgyűlés a jelentést a választmány indítványa alapján elfogadja, Cserhalmi Samu pénztárnoknak az elmult 1902. évre a felmentvényt megadja s buzgó munkásságáért köszönetet szavaz.

Az 1903. évi költségvetést is változatlanul elfogadja a Közgyűlés.

4. Az alelnök előterjeszti Ponori Thewrewk Emil következő indítványát:

«Samassa József egri érseket bátorkodom tiszteleti tagságra ajánlani. Mult julius 23-án érte meg e kiváló férfiú pappá szenteltetésének 50. évfordulóját. Ezt a nevezetes napot az öröm. az elismerés, az őszinte hálaérzet ritka jubileummá avatta. Samassát akkor főleg mint főpapot s államférfiút méltatták. A mi társaságunk, melynek csak most e közgyűlésen van alkalma az ünneplők seregéhez csatlakozni, mint humanistát, mint a classica philologia terén működött tanárt, mint a latin nyelv kiváló ismerőjét s egyik legjelesebb stilistáját óhajtja ezennel méltó elismerésben részesíteni. Ő volt az, ki 1858-ban, mikor a magyar papság latinságát megtámadták, «De stultitia quorundam, qui se Ciceronianos vocant» czímű névtelenül megjelent füzetével fényesen bebizonyította, hogy a német papságból bajosan akadt volna egy is, a ki vele a latin nyelv terén diadalmasan mérkőzhetett volna. Társaságunk nemcsak méltó érdemnek nyujtja az elismerés koszorúját, mikor Samassa József egri érseket tiszteleti tagjainak illustris sorába iktatja, hanem önmagát is megtiszteli.»

A Közgyűlés az indítványt közfelkiáltással elfogadván Samassa Józsefet a Budapesti Philologiai Társaság tiszteleti tagjává választotta.

5. Az alelnök előterjeszti Pecz Vilmos indítványát, melyben dr. Krumbacher Károlyt, a byzantinmi philologia tanárát a müncheni egyetemen, tiszteleti tagnak ajánlja.

A Közgyűlés az indítványt közfelkiáltással elfogadja.

6. Az alelnök a választmány megújítása czéljából az Alapszabályok 26. pontjára való hivatkozással elrendeli a szavazást és a szavazatszedő bizottság tagjaiul Bermüller Ferencz, Finály Gábor és Timár Pál rendes tagokat küldvén ki, a szavazás tartamára az ülést felfüggeszti.

7. Az alelnök az ülést a szavazás megtörténte után újból megnyitván, Timár Pál előterjeszti a szavazatszedő bizottság jelentését, a mely szerint a *választmány* tagjai lettek: a) *budapestiek:* Bermüller Ferencz (62), Fináczy Ernő (65), Finály Gábor (42), Hornyánszky Gyula (65), Kempf József (65), Kuzsinszky Bálint (64), Láng Nándor (65), Maywald József (65), Négyesy László (62), Pecz Vilmos (65), Petz Gedeon (65), Pruzsinszky János (64), Simonyi Zsigmond (65), ifj. Szinnyei József (65), Timár Pál (65), Tolnai Vilmos (64), Váczy János (65), Vári Rezső (65), Veress Ignácz (62), Zlinszky Aladár (65 szavazattal); ezenkívül Gyulai Ágost 27, Melich János 3, Becker Fülöp Ágost 2, Kőrösi Sándor 1, Szűcs István 1 szavazatot kapott; b) *vidékiek:* Bászel Aurél (65), Binder Jenő (65), Bódiss Jusztin (65), Boros Gábor (65), Burány Gergely (65), Burián János (65), Csengeri János (65), Dóczi Imre (65), Erdélyi Károly (65), Erdélyi Pál (65), Giesswein Sándor (64), Kacskovics Kálmán (65), Kardos Albert (61), Nátafalussy Kornél (55), Pirchala Imre (65), Récsei Viktor (65), Spitkó

Lajos (65), Szamosi János (65), Zoltvány Irén (65), Zsoldos Benő (65 szavazattal): ezenkivül Popini Albert 10, Horger Anter 2. Kovács Antal 2 szavazatot kapott.

8. A választás eredményének kihirdetése után az elnök bejelenti, hogy *Stein Aurél* hazánkfia, a calcuttai főiskola tanára és társaságunk tagja, megküldte társaságunknak «A journey of geographical and archæological exploration in Chinese Turkestan» czímű füzetét, s ezután a gyűlést berekeszti.

VEGYESEK.

— A philologia halottjai 1902-ben. *1901. Decz. 30-án*, San Remoban *Kraus X. Ferencz*, az egyháztörténet tanára a freiburgi (i. Br.) egyetemen, ki mint Dante-kutató a philologia terén is említést érdemel, 62 éves korában. — *Jan. 7-én* meghalt Münchenben 67 éves korában, a, mint költő, műfordító és philologus egyaránt kiváló, egyetemi tanár *Hertz Vilmos*. Főkép a mondatörténet terén fejtett ki nagy munkásságot s «Die Nibelungensage», «Die Sage von Parzival und dem Gral» és egyéb idevágó munkáin kívül, a Grál-mondakör nagy eposzainak modernizálása tette nevét ismertté. — *Febr. 6-án*, Neustadtban (a. d. H.) 40 éves korában *Köberlin Adolf* gymn. tanár, cultur-historikus, a régi frank terület műveltségi viszonyainak kutatója. — *Febr. 23-án*, Nerviben az irodalomtörténetíró *Roderich Warkentin*. — *Márcz. 6-án*, Drezdában *Polle Konrád Frigyes*, gymnas. tanár, classicus-philologus, 72 éves korában. — *Márcz. 23-án*, Reykjavíkban, 83 éves korában, a skandináv nyelvészet művelője *Halldór Kr. Fridrikson*. Izlandi nyelvtana említést érdemel. — *Márcz. 26-án*, Szt.-Péterváron 77 éves korában, *Heustrojew Sándor*, bibliographus, ki az orosz irodalmat több codex és incunabulum felfedezésével gyarapította. — *Ápr. első napjaiban*, Cambridgeben az arab nyelv tanára, *Rien Károly*, 82 éves korában. A «British Museum» arab. török és perzsa kéziratainak nagybecsű catalogusát adta ki. — *Máj. 9-én*, Berlinben, 49 éves korában, a «Corpus inscriptionum latinarum» kiváló munkatársa *A. Bürckelein*. — *Máj. 13-án*, Halleban a Luther-biographiájáról ismert *Köstlin Gyula* 76 éves korában. — *Jun. 4-én*, Berlinben, 72 éves korában, *Ribbeck Waldemár*, gymnas. igazgató, ki számos iskolai classicus-kiadást szerkesztett. — *Jun. 8-án*, Heidelbergben, *Zangemeister Károly*, egyet. tanár és az egyetemi könyvtár főkönyvtárosa, kiváló palæographus és epigraphus, a «Corpus inscriptionum latinarum» munkatársa, 64 éves korában. — *Jun. 18-án*, Bázelban, 74 éves korában, a classica-philologia tanára, *Mähly-Brenner Jakab*. Számos kisebb mythologiai és műveltségtörténeti munkán kívül «Geschichte der antiken Litteratur» és «Die Frauen des griechischen Alterthums» cz. nagybecsű művei érdemelnek említést. — *Jun. 18-án*, Londonban, az angol irodalomtörténetkutató és philosophus *Butter Sámuel*, 67 éves korában. Tőle ered az a kalandos feltevés, hogy az Odysseia-t egy Nausikaa nevű költőnő írta. Shakespeareről több becses dolgozatot írt. — *Jun. végén*, Szt.-Péterváron, 46 éves korában, *Reinholdt Sándor*, orosz iro-

dalomtörténetíró. Főműve: «Geschichte der russischen Litteratur». — *Aug. 26-án*, Brémában, 79 éves korában, *Gildemeister Ottó*. Nevét főkép fordításaival tette ismeretessé, melyek közül itt Byron, Shakespeare, Dante és Ariosto fordításait említjük fel. — *Szept. 3-án*, Sillamäggiben (Estland) a szentpétervári egyetem tanára, *Jernstedt Victor*, kiváló görög philologus és epigraphus, 48 éves korában. — *Szept. 23-án*, Lausanne-ban, 43 éves korában, *Warnery Henrik*, a franczia irodalom tanára. — *Szept. 25-én*, Niederwallufban (a Rajna mellett) a Shakespeare-kutató *Oechelhäuser Vilmos*, 83 éves korában. Legnagyobb részben az ő ösztönzésére alakult a weimari «Deutsche Shakespeare-Gesellschaft», melynek haláláig elnöke volt. Több Shakespeare-kiadást rendezett és «Shakespeareana» czímen értékes adalékokat nyújtott a Shakespeare-irodalomhoz. — *Okt. 2-án*, Lipcsében, *Jung Károly*, kiváló ethnographus, azelőtt az adelaidai egyetemen a classicus nyelvek tanára, 70 éves korában. — *Okt. 12-én*, Trierben, az ottani muzeum igazgatója, *Hettner Félix*, 51 éves korában. A Trier környékén tett ásatásai és a római limes megállapítására tett kutatásai ismertté tették nevét a római régiségtan terén. — *Okt. 19-én*, Berlinben a Goethe-kutató *Bielschowsky Albert*, 55 éves korában. Halála félbeszakította nagy Goethe-bibliographiáját, melynek csak I. kötete jelent meg, de remélhető, hogy a hátramaradt kézirati anyag lehetővé teszi folytatását. — *Nov. 9-én*, Shanghaiban, 76 éves korában, *P. Zottoli* jezsuita, a kinai nyelv és irodalom egyik legalaposabb ismerője. 10—12 kötetre terjedő szótárát kéziratban hagyta hátra. — *Nov. 16-án*, Lipcsében, 52 éves korában a germanistika kiváló művelője, *Grüner Waldemár*, főreáliskolai tanár. — *Decz. 8-án*, Kopenhágában, az árja philologia tanára, *Sören Sörensen*. — *Decz. 14-én*, Lipcsében, *Wollner W.*, egyetemi tanár, a szláv irodalmak kutatója, 51 éves korában. — *Decz. 21-én*, Baselban, *Soldan Gusztáv*, a román philologia tanára. — *Decz. 26-án*, Königslutterben (Braunschweig) a göttingai egyetem tanára, *gr. Schulenburg Albrecht Conon*, 38 éves korában. Nagybátyjának, Gabelentz Györgynek, hátrahagyott műveit adta ki; maga a keletázsiai és északamerikai nyelvekkel foglalkozott. Főműve: «Die Sprache der Zimschau-Indianer in Nordwest-Amerika».

FRÜCHTL EDE.

— **Archaeologiai hírek.** A samosi fejedelemség képviselőtestülete kizárólagos engedélyt adott a görög archæologiai társaságnak Hera nagyhírű szentélyének fölkutatására. A *samosi Heraion*-nak a föld felett heverő romjai már régóta magukra vonták az archæologusok figyelmét, Koneménosnak és Ghika herczegnek jelentéktelen ásatásai után 1878-ban és 1883-ban a francziák fölfedték a templomnak egyik (ÉK-i) sarkát. Ujabban a müncheni és a kopenhagai tud. akadémiák kértek engedélyt ásatásokra, de a samosiak visszautasították ezt a kérést. Most Kavvadias, a görög régiségek főfelügyelője és Sophùlis, samosi archæologus vezérlete alatt kezdték meg Kólonna falu mellett a rendszeres ásatásokat, melyek minden bizonynyal jelentékenyen fogják gazdagítani az ógörög építésre vonatkozó ismereteinket és egyúttal fontos szobrászati és epigraphikai leletek-

kel is kecsegtetnek; hisz a szentélyben az ókori írók tanúsága szerint nagyszámú föliratot őriztek s a föld felett eddig is talált föliratok sok darabbal gyarapították a szigeten levő muzeumot. A görögök okt. 1-től decz. 15-ig 50—60 munkással dolgoztak. A márványból épült templom alapzatában beépítve megtalálták a régibb, ión rendszerű, tuffából épült szentély egyes épületdarabjait; ezek nyilván a Rhoikos és Theodorostól épült templom maradványai és így megdöntik Vitruvius adatát, hogy Rhoikos és társa dór stilusban építették a régi szentélyt. Az ujabb templom kettős oszlopsortól körülzárt dekastylos; eddig föltárták keleti homlokzatát, mely 54·5 m. hosszú, és északi 109 m. hosszú oldalát. Napfényre került egy fontos jogi tartalmú fölirat. Egyidejüleg a sziget más pontján, a Kavofónia hegyfok mellett egy ifjúnak életnagyságú archaikus szobrát találták. A Samosszal szemben fekvő kisázsiai parton, Balad török falu helyén nagyszabású ásatásokat folytatnak a németek (Wiegand, Friedrich és Knackfuss vezetése mellett) 1899 óta, hogy az antik világkereskedés kisázsiai metropolisát, *Miletost* föltárják. Az ásatások, melyeket II. Vilmos császár magánvagyonából jelentékenyen segélyez, nagyon költségesek, mert a kikötőiről híres város helyét, mely a Mæander iszaplerakodásai folytán ma már hét km.-nyire került el a tengertől, mocsarak borítják, a melyeknek vizét előbb le kellett vezetni. Az előbbi campagne-okban kiásták a városfal nagy részét, mely a görög várépítés kiváló művének bizonyúlt: átlag 5 m. széles, belül s kívül márványfödésű, míg közepét porostömbök töltik ki, a belső oldalokon széles lejtős följárók és lépcsők visznek a bástyára. A város belsejének fölkutatásában a Didyma felől a városba vezető szent út mentén haladtak, a mely a 60 cm.-es gyalogjáróval együtt 4·3 m. széles és márványlapokkal födött. A városnak utczahálózata nagy szabályosságot mutat, a mi nem lephet meg, ha meggondoljuk, hogy a Piræeusnak, Thuriinek és Rhodosnak rendezéséről és szabályozásáról híres Hippodamos Miletosból származott. Fölfedték a buleuteriont, melynek ülésterme a görög színház nézőteréhez hasonlóan, félkörben elrendezett márványpadsorokat mutat, a tanácsház udvarán hatalmas, reliefdíszes oltárépület állott. A buleuterion mellett tágas, oszlopcsarnokos agora terül el, ettől délre a vízvezetéknek életnagyságú szobrokkal diszített kútházát és a római korból való thermákat ásták ki. A modern technikusok bámulatát vívta ki magának az egykori világváros csatornázása: a főgyűjtő 2·85 m. magasság mellett 1·5 m. boltívszélességet mutat, a kétoldalt ebbe torkoló mellékcsatornák 60 cm. szélesek és magasak. Az epigraphikai leletek száma igen nagy, legfontosabb a Miletus és Myus közt fölmerült határvillongásra vonatkozó terjedelmes okirat a Kr. e. 4. évszázból. A napfényre korült számos szoborműközül megemlítjük a két kolosszális márványoroszlánt, a melyek az ókori Velencze kikötőjének bejáratát őrizték; továbbá a szent út mentéről való 4 női ülő szobrot, melyek az archaikus ión művészet legjellemzőbb alkotásai közé tartoznak s Sir Newton ásatásai óta több példányban ismeretesek. A mult év őszén 140 munkással folytatott ásatások eredménye a buleuteriontól délre fekvő piacz föltárása, mely a fent említettnél tágasabb (hossza 120 m.) és díszesebb; terét 14 m. széles ket-

tős márványoszlopcsarnokok zárják körül, melyekhez bolthelyiségek csatlakoznak. 40-nél több, részben igen érdekes föliraton kívül ismét számos szobormű került elő a földből; az ásatásokat most a színház területén folytatják, mely Kis-Ázsiának legnagyobb ilynemű emléke. — *Rhodos* régiségeit is meg fogjuk ismerni legközelebb. A *dán* tudományos társulat költségén archæologiai expeditio indul a szigetre, hogy a szultántól nyert engedély alapján Rhodost átkutassa. Az expeditio vezetője Blinkenberg, a kutatásokat Lindosnál kezdik meg. — Fjub Sábry *török* archæologus, a Dardanellák és Lampsakus közt fekvő egyik tumulus fölkutatása közben egy rendkívül díszes *aranyozott cserépvázát* talált. Külsejét művészi kivitelű domborművek borítják, s valószínű, hogy ebben a görög korabeli vázában egy kiváló mesternek érczből készített munkájának utánzatát bírjuk. A lelet a konstantinápolyi császári múzeumba került. — A görög archæologiai társaságnak két antik szobrot ajánlottak föl megvizsgálás és esetleges vétel czéljából. A régészeti bizottság megállapította, hogy a szobrok közül, melyek majdnem életnagyságúak, porosból valók és jó karban maradtak fenn, az egyik (*«Pihenő Heracles»*) Lysippos egyik tanítványának vagy egy közvetlenül Lysippos után élt szobrásznak műve, míg a másik (*«Asklepios»*) a római korbeli *Glykon*-nak eredeti munkája. Mind a két szobrot meg fogják venni az athéni nemzeti múzeum számára. — Szép és kitünő karban levő szobrot találtak tavaly Francziaországban, a viennemegyebeli Poitiers mellett. A másfél méteres márványszobor Minervát ábrázolja tunicaban és himationban, sisakkal fején, mellén az ægissel. Jobb alsó karja hiányzik, bal karja ép, csak a kezében tartott tárgy törött le. Az istennő egyenes tartásban, egymás mellé tett lábakkal van ábrázolva. Eleinte archaikus műnek tartották, de most már tudjuk, hogy ez a gyorsan híressé vált *«poitiersi Minerva»* a római kornak archaizáló modorban faragott műve, melynek mestere nem utánzott egy bizonyos eredeti szobrot, hanem több minta után contaminálta művét. — Érdekes lelet hírét veszszük Angliából. Egy essexi birtokon rábukkantak a *Parthenon frízének egy töredékére*, mely a lovas menetet ábrázoló északi fríz egy lapjának bal felső részét képezi és pontosan ráillik egy, Lord Elgin óta a British Museumban levő töredékes lapra. Az új töredéken pompás lófej és fiatal lovas felső teste van ábrázolva. Minthogy ez a részlet nem fordul elő egy Elgin korabeli rajzon sem, világos, hogy már régebben kellett Angliába kerülnie. Murray azt hiszi, hogy ez a darab a XVII. évszázbeli nagy robbanásnál törött le és valószínűleg Stuart archæologus útján került a XVIII. században Angliába. *L. N.*

— **Adalék a mértékes magyar verselés történetéhez.** Négyessy László nagybecsű munkájának III. fejezetében időrendben elősorolja azon magyar írókat, kik Sylvestertől Ráday Gedeonig magyar nyelvű költeményekben classikus versformákat használtak. Az 1656. évből csak Pósaházi János pataki professort (1 vers. 8 dist.), és Renigius Györgyöt (1 vers. 2 dist.) említi.

Kiegészítem a névsort *Kövesdi Pál*lal, ki a következő 1 vers. 4 dist. írja (az eredetinek sajtóhibáival):

Mindenek, kik bölcsek az mennyei srent tudományban, | Dan. 12.
Mint az fényes egek fénlenek holtok után. v. 3.
Kik pedig éltekben voltanak oktatoi az idvösségnek,
Mint az csillagok' uk szüntelen tundöklenek.
Fénlel tehát *TEIS*, mert bölcs voltál szent tudománnyal,
Az igazságnak uttyán sokakat és vezettél.
Tundököly mind örökén mint az szép hainalicsillag,
Testedis már nyugodgyék csendesren végsőhnapig!

Eképpen armegholt sremélynek
emlikezetit hirdete szomoru elmével
Kövesdi Pál.

Egy 12 lapra terjedő nyomtatványban maradtak ránk a közölt distichonok. Czíme: I. N. J. Trauer-Binden, aus hertzlichem Mitleiden, wegen des zwar frühen, aber doch seligen Absterben, des Weiland Wohl-Ehrwürdigen, Vor-Achtbahrn und Wohl-gelehrten *Herrn M. Heinrich Konrad Sarnickhausen* aus Westphalen, Der Christlichen Evangelischen Gemein in der Königlich-freien Stadt Modorn in Ober-Hungarn treufleissig- und Wohlverdienten Pfarherrens, welcher im Monat Martio dieses lauffenden M. DC. LVI. Jahrs in Gott selig entschlaffen, und bei Volkreicher Versamlung mit Christlichen Ceremonien zur Erden bestattet worden; umgebunden von etlichen in dem Welt-berühmten Wittenberg studierenden aus Hungarn, und von Paul Jakob Melchioris de Zuanna, die seinem hochgeehrten Herrn Schwager schuldige letzte Ehre und schmertzliches Mitleiden mit seiner verwittibten Fr. Schwester zu bezeigen, aus Wittenberg übersendet. – Wittenberg, Gedruckt bey Job. Wilhelm Fincelien, im Jahr 1656.

A nyomtatvány, mely a lőcsei evang. hitközség könyvtárában N b. 90. szám alatt őriztetik, még a következő magyar íróktól tartalmaz német nyelvű verseket: Johann Schwartz von Oedenburg aus Ungern, Christoff Löhner aus Hungarn der H. Schrifft Beflissener, Matthias Gubitz von Schemnitz aus Ungern, Johannes Bajer Eperiesser Unger, Johann von Hellembach aus Ungarn, Matthias Christoffori aus Ungern S. S. Theol: Stud.. Andreas Günther von Keszmarck aus Hungern, Paulo Galli ausz S. Georgen, Paulus Jacobus Reisingerus Hung. Sempron., Johann Rudolph Kegel von Preszburg aus Ungern, Johann Kalinkio Hung., Paulus Jacobus Melchioris de Zuanna. Semp. Hung.. Johann: Baptista Föggler Semp: Hung., Johann Christophorus Galli ex S. Georgiensibus Hungarus, Casparus Hain von Kaschau aus Ober Ungern.

Czeizel János.

— **Madách egyik sorához.** Midőn a phalanster-jelenetben Ádám kétkedve kiált föl: «Oh lesz-e, a ki egykor megteszi?» t. i. azt a lépést, mely az élet titkába visz, a Föld szelleme a lombik fölött sűrűdő füstből így szól:

»Nem lesz soha. *Ez a lombik nekem*
Nagyon szük és nagyon tág. (3461—2. sor.)

Alexander magyarázatos kiadásában nem fejti ki ennek a látszólagos ellenmondásnak értelmét, pedig, tapasztalásból mondhatom, igen sokan fönnakadnak rajta. Madách nem szokott rejtvényeket föladni olvasóinak és magyarázóinak, kivált egyes szavakban vagy sorokban nem; óriás arányokban, de világosan épül föl nagy műve, míg Goethe Faustjának tömérdek útvesztőjében a világos csarnokokon kívül igen sok az olyan homályos, sőt sötét zug, melybe a tudós lámpása sem bír elég fényt vetni. A költőt legjobban maga a költő magyarázza. Azt hiszem, hogy a harmadik szín adja kezünkbe a megfejtés kulcsát. Lucifer fölidézi a Föld szellemét, hogy a remegő emberpárt megvígasztalja; csakhogy az nem mint »szép, szerény fiú« jelenik meg, milyennek Lucifer az égi karban ösmerte (465—7), hanem rettenetesen, ki »*önkörében végtelen, erős*« (475). S midőn Lucifer szinte szemrehányó gúnynyal kérdi tőle: »Mondd hát, hogyan fér büszke közeledbe Az ember, hogy ha Istenül fogad?« (481—2), a Föld szelleme így válaszol:

»Elrészletezve vízben, fellegekben,
Ligetben, mindenütt, hová benéz
Erős vágyakkal és emelt kebellel.« (483—5.)

Ezek szerint a phalanster-jelenetbeli mondást ilyen módon értelmezném: »Ez a lombik nekem nagyon szűk, mert a magam körében végtelen, erős vagyok; ilyen szűk, gyönge edény, mint a tudós lombikja, nem fogadhatja be egész valómat; a korlátolt, rövidlátó tudákosság nem zárhat szűk börtönébe. De tág is nekem ez a lombik, mert ha az ember erős vágyakkal és emelt kebellel keres, meglelheт elrészletezve a mindenség legkisebb parányában is. Önhitt elbizakodottság kísérelheti meg csak, hogy bárminő korlátokat akarjon rámerőszakolni.« Ádám bizonyára megérti a Föld szellemének szavát, hiszen látta a természet erőinek működését abban a páratlanúl fönséges jelenetben, mikor tudatára ébredt »énje, zárt egyénisége« gyarlóságának (416—550). TOLNAI VILMOS.

— **Zrínyi Miklós és Petronius Arbiter.** Zrínyi a Szigeti Veszedelem ajánlását így végzi: »Osztán nem egyenetlen az szerelem vitézséggel: abbul az versbül tanultam:

In galea Martis nidum fecere columbæ:
Apparet Marti quam sit amica Venus.«

Többek utasítására Ovidiusban kerestem ezt a verset, de hiába, mert nem a Metamorphosisok írójától, hanem az újabban Sienkiewicz Quo vadis? regénye révén közösmertté vált Petroniustól valók, Nero udvarának Arbiter Elegantiæ-jától, kinek Satyriconja töredékekben maradt ránk. Ebben fordul elő ez az epigramma is:

»Militis in galea nidum fecere columbæ:
Apparet, Marti quam sit amica Venus.«

Ezt a mondolatos Somogyi Gedeon emígy fordította:

«A' katonának kalpagjára galamb raka fészket:
Látszik, hogy Mársnak hív szeretője Venus.»
(Értekezés a magyar verselés módjáról. 1819, 108—109. l.)

Homályosan úgy emlékszem, mintha deákkoromban valahol olvastam volna, hogy az epigramma keletkezésére az adott okot, hogy a forum Mars-szobrának sisakjába csakugyan galambok fészkeltek. Valamely német «Familienblatt»-ban pedig megrajzolva is láttam. Van-e erről az esetről valamilyen classicus adoma vagy sem, nem tudom. TOLNAI VILMOS.

— **Arany János Szondi két apródjának forrásaihoz.** Szondi hősi halálának forrásáúl eddig csupán Tinódi krónikáját jelölték meg, melyből Erdélyi, Czuczor és Arany tárgyát vette. Czuczor költeménye teljesen egyezik is Tinódi elbeszélésével, kivéve, hogy balladájának korábbi változatában a két apródnak Dalár és Zenegő nevet ad. De mind Erdélyi, mind Arany költeményeiben vannak olyan elemek, melyek Tinódiban nincsenek meg, költőink tehát más forrásból is merítettek. Nevezetesen: az oroszfalvi papnak Erdélyinél is, meg Aranynál *Márton* a neve, erről pedig Tinódi nem tesz említést; míg Czuczornál Ali basa: «A hegyre temette a hős tetemet», addig Erdélyinél: «*Szomszédhegyen* ott van hősi temetője», Aranynál pedig: «*Szemközt* vele nyájas, szép zöld hegyorom». Ösmerjük Arany János lelkiismeretességét a személynevekben s a helyrajzban, meg aztán feltűnő az adatok egyezése Erdélyi adataival, önkéntelenül is még más forrásra is kell gondolnunk. Drégely ostromát legbővebben Istvánffy Miklós írja meg történetének XVIII. könyvében, s ebben meg is leljük a hiányzó részeket. Istvánffy elbeszélésének ide tartozó része így hangzik: «Erat haud procul Dregelo *Orosffalva* ... in qua *Martinus sacerdos* sacra facere erat solitus. Eum Eunuchus [t. i. Ali] ad se vocatum in arcem mittit, ac Zondio nuntiat, ut cum arx ab ipso retineri nullo modo possit, eam sibi dedere non abnuat ...» Ali ezután még dícséri Szondi vitéz voltát, szabad elmenetelt ígér. Szondi tagadó válaszszal küldi vissza Mártont, vele két török foglyot («vestibus e purpurea lana pretiosiore ac pecunia donatos») s kéreti Alit, hogy nevelje fel *két fiát* («duos pueros») vitéz katonának. Ezután keresztyén módon meggyón, kincseit elégeti, lovait leszúrja: «posteaque ad arcis portam in hostes fertur, qui jam magno impetu per muri ruinas ascensuri conspiciebantur. Ad eos repellendos concurrere suos, et sclopetis rem gerere jubet, multique ex iis interficiuntur, dum ingredi conantur, ipse inter primos acerrime pugnat, sed ab irrumpentibus magna vi Janiceris, *genu glande crassiore trajicitur* [Aranynál: «Bár *álgyugolyótul* megtört ina, térde», Tinódinál csak így: «Sebesölve, térdön állván ő vív vala], et in alterum genu illæsum concidit, nec tamen pugnam intermittit: iterum autem caput et pectus aliquot glandibus petitus derepente corruit, ac præcisum ejus caput ad Eunuchum fertur, quod ille una cum trunco, *in monte e regione arcis sito*, militari funere tumulandum curavit [Tinódinál: «Mint oly vitéz embört, nagy szépen

temettété»], *adhibita hasta et vexillo*, ut eum fortiter pugnando, honestam et decoram mortem pro patria oppetiisse testificaretur.» A *hasta et vexillum* is közelebb áll Arany *lobogós hadi kopjá*-jához és *zászlós kopjá*-jához, mint Tinódi kifejezése: «Feje felé *irott kopját* feltétété.» [Erdélyinél: «*Zászló, irott kopja* szól messze felőle.»] Mind e Tinóditól eltérő részletek arra vallanak, hogy Arany (meg Erdélyi is) Istvánffy szövegét is ismerte. Valószínű, hogy mindkét költőnk a tárgyat Budai Ferencz Polgári Lexiconából vette (3: 362), mely Istvánffy elbeszélésének rövidített fordítását, meg Tinódi versét is adja. A Tinóditól eltérő részek ebben az elbeszélésben a következők: «Ali ... *Mártont, az Oroszlánfalvi* [így!] *Papot* beküldi ... Szondi üress válaszszal botsátotta el *Márton Papot* ... *egyik térdénn sebet kap*, másik térdjére állva vagdalkozik ... testét, Ali, a' *várral általellenbe lévő hegyre* temettette, és az ő feje felibe, egy *kopját és zászlót* tétetett...»

TOLNAI VILMOS.

— **A magyar irodalom a párisi egyetemen.** *Kont Ignácz* párisi tanár, a kinek magyar tárgyú doctori értekezéséről nem régiben megemlékeztünk (1902, 555. l.), doctoratusa alapján engedélyt nyert arra, hogy a magyar irodalomról előadásokat tartson a *faculté des lettres* u. n. szabad előadásai (cours libres) sorozatában, a mi körülbelül a magántanári intézménynek felel meg. A megnyitó előadás, egyszersmind irodalmunknak legelső tárgyalása e helyen, 1902. deczember 18-án tartatott meg, tekintélyes számú, részben Párisban tartózkodó magyarok előtt. Az előadás tárgya ez évre irodalmunk története 1825—1848-ig, heti egy órában

— **Nyelvészeti füzetek.** Simonyi Zsigmond, a Magyar Nyelvőr szerkesztője, a Nyelvőr mellett egy új gyűjteményt ad időhöz nem kötött füzetekben: nyelvtörténeti és nyelvjárási tanulmányokat, nyelvtani s nyelvhelyességi értekezéseket, továbbá nyelvészeti kézikönyveket és forrásműveket. Most jelent meg az első négy füzet a következő tartalommal: A magyar szórend *Simonyi* Zsigmondtól; Márton József mint szótáríró *Simai* Ödöntől; A mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében *Kocsis* Lénárdtól; Tréfás népmesék és adomák, nyelvjárási olvasókönyv *Simonyi* Zsigmondtól. E füzetek az Athenæumban és minden könyvkereskedésben kaphatók. Egy-egy füzet ára másfél korona.

— **Vári Rezsőnek** a lipcsei Bibliotheca Teubnerianaban megjelent *Incerti Scriptoris Byzantini Saeculi X. liber de re militari* czímű kiadásáról Paul *Tannery*, Diophantos kiadója, ismertetést írt a *Revue de Philologie* legutóbb megjelent (XXVI. évf. 4. füzet, 418. l.) füzetébe, a melyben kinyilatkoztatja, hogy «la nouvelle édition, très soigneusement faite, constitue un progrès incontestable». A neves philologusnak ez az elismerő ítélete annál nyomósabb, mert a Vári «nagy gonddal készült» kiadása véletlenül ép két franczia tudósnak (Ch. Graux részleges, és Alb. Martin teljes, csak 1898-ban megjelent) kiadásához képest mutatja ezt az elvitázhatatlan haladást.

KÖNYVÉSZET.

Arany László. A magyar politikai költészetről. L. Olcsó könyvtár 1259—1260.

Dallos Julius. Praktischer Lehrgang zur schnellen und leichten Erlernung der ungarischen Sprache. Nach dr. F. Ahn's Lehrmethode bearbeitet und mit einer kurzgefassten systematischen Sprachlehre versehen. Achtundsechzigste, von Ladislaus *Torkos* neuerdings umgearbeitete Auflage. (8-r. 220 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert 1 K 20 f. kötve 2 K 20 f.

Eötvös József báró összes munkái. XI—XV. kötet. (8-r.) Budapest, 1902. Révai Testvérek irod. int. részv.-társ. (A teljes mű 20 kötet. Ára fűzve 80 K, díszkötésben 104 K.

XI. kötet. Kelet népe és Pesti Hirlap. — Reform. (336 l.)

XII. kötet. Tanulmányok. (276 l.)

XIII—XV. kötet. A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. 3 kötet. (384, 328, 232 l.)

Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. Kiadja a Magyar tud. Akadémia. Az I. osztály rendeletéből szerkeszti *Gyulai* Pál. XVIII. kötet. 3. szám. *Némethy* Géza. A római elegia viszonya a görögihöz. (8-r. 28 l.) Budapest, 1902. Magyar tud. Akadémia. 48 f.

Gopcsa Endre. Az apostol. Irodalmi tanulmány Petőfi Sándor költeményéhez. (8-r. 135 l.) Kolozsvárt, 1902. Stein János bizom. 2 K.

Gyulai Pál. Vörösmarty életrajza. Ötödik javított kiadás. (8-r. 240 l.) Budapest, 1900. Franklin-Társulat. Díszkötésben 5 K.

Kobzy János. Zrinyiász és a régi epikai költészet. Második javított és bővített kiadás. (8-r. 160 l.) Győr, 1903. Pannonia 2 K.

Latin és görög iskolai classicusokhoz való præparatio. Szerkeszti *Dávid* István. 66. füzet. Livii T. Ab urbe condita libri. (Liber I—IV.) Magyarázta *Dávid* István. II. füzet. Liv. I. 22—46. (8-r. 49—96. l.) Bpest, 1902. Lampel Róbert. 50 f.

Macher Ede. Franczia olvasókönyv. A reáliskolák V—VI. osztálya számára. (N. 8-r. VI, 200 l., és függelék 96 l.) Pozsony, 1901. Athenæum r.-társ. Budapesten. 3 K.

- Ugyanaz. A reáliskolák VII. és VIII. osztálya számára. (N. 8-r. VIII, 224, 84 l.) Pozsony, 1902. Athenæum r.-társ. Budapesten. 3 K.

Magyar könyvtár. 302. szám. Demosthenes Philippikái. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Borsos* Károly. (16-r. 55 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. 30 f.

Magyar népköltési gyüjtemény. Új folyam. IV., V. kötet. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti *Vargha* Gyula. (8-r.) Budapest, 1902. Athenæum r.-társ. Egy-egy kötet 6 K.

IV. kötet. Regös énekek. Gyűjtötte *Sebestyén* Gyula dr. (XV, 376 l.)

V. kötet. *Sebestyén* Gyula dr. A regösök. (XVI, 505 l.)

Régi magyar könyvtár. Szerkeszti *Heinrich* Gusztáv. 20., 21. kötet. (8-r.) Budapest, 1902. Franklin-Társulat.

20. kötet. *Kazinczy* Ferencz. Tövisek és virágok. Széphalom, 1818. A Tövisek és virágok egykorú birálataival kiadta *Balassa* József. (101 l.) 1 K.

21. kötet. Protestáns iskoladrámák. Összegyüjtötte és kiadta *Bernáth* Lajos. (410 l.) 4 K.

Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához. Szerkeszti *Bán* Aladár dr. 2. füzet. *Nógrádi* László dr. A magyar nyelvű történetírás 1820-ig. Szemelvényekkel. Összeállította és jegyzetekkel ellátta *N. L.* (8-r. 64 l.) Pozsony, Stampfel Károly. 50 f.

ALIQUOT CODICES SALLUSTIANI CONTENDENTUR.

In auctoribus recensendis persaepe inveniuntur, qui fide litterarum neglecta verba scriptoris ex libidine sua varient atque adeo detorqueant, ut nil mirum sit, si frondem in silvis vix cernere possimus.

Quum ego litterarum monumenta quam maxime respicienda et quoad fieri potest immutata existimem servanda esse, nondum pleno neque ita magno, aliquo tamen Sall. codicum numero pervestigato locos quosdam contendere iuxtaque positos in publicum proferre decrevi, quo plura recte legendi interpretandique indicia in promptu essent.

Addidi collata etiam ex Invectiva, cui nomen Ciceronis falso praescribitur.

I.

Conferentur inter se ex numero codicum, quibus liber Catilinae continetur, tres Parisini et Monacensis 2602.

Codex Parisinus **16024**. (s. X.) = P.
» » 16025. (s. X.) = P_1.
» » 6085. (s. XI.) = P_2.
» Monacensis 2602. (s. XIII.) = M_2.
c. = cuncti.
sp. scr. = supra scriptum.
rel. = reliqui.

Numeri edit.[3] Jord. capita versusque sequuntur.

2. 12 his c. || 18 transegere P P_2 M_2 transig (?) P_1.

3. 5. auctorem P. M_2. actorem P_1. a ^ctorem (inter *a* et *c* **ras.**) P_2.

8. 7 qui ea fecere c. || quantum ea c.

13. 3. constrata c.

14. 13 animi molles etiam et fluxi P P_1 animi molles etate et fluxi P_2 animolles et ætate fluxi *(post vers. scr.* animi) M_2.

18. 2 in quibus c. [*in quis* Diomed.] || nequiverit P. P_1 P_2 nequerat M_2.

19. 12 antea c. || sed impia seva multa antea eos dicunt perpessos M_2.

20. 6 expectata forent (probata, m *s. supr. scr.*) P spectata mihi forent (probata *e. supr. scr.*) P_1 spectata michi forent (probata *c. sp. scr.*) P_2 foret spectata mihi M_2 || 24 o fortissimi c. (*in P. sp. scr.*) || 26 amittere c.

22. 4 sic M_2 sicuti *rel.* || dictas res fecisse M_2 dictitare *rel.*

23. 12 quomodo P M_2 quoque modo P_1 P_2.

25. psallere et cantare P_1 P_2 psallere et saltare P M_2 || multus P multusque *rel.* | inerant M_2.

27. per M. porcium lecam (Marcum, Leccam M_2) c.

29. 5 exagitatam c.

31. 12 ut sui expurgandi sit iurgio P aut sui expurgandi si iurgio P_1 aut sui expurgandi sic iurgio P_2 aut sui expurgand sicut iurgio M_2.

35. 9 non quin P P_1 M_2 quin P_2.

37. 10 item alii qui P P_1 P_2 item alii M_2 || dedecora] dedecore P.

43. 2 uti M_2 || videbatur c. || 3 in agrum Fæsulanum c. *(item et M.* 14477) || 17 consultando P P_1 consulto *rel.*

44. 10 qui sim c.

46. 5 in senatum c.

49. 1 neque precibus neque gratia neque precio P. P_{1-2}. neque precibus neque precio neque gratia M_2.

50. 7 orabat in audaciam (audatiam *M_2)* c.

51. 11 infida atque advorsa P infida et adversa *rel.* (atque *in P_2 sp. scr.)* | 28 conlibuissent (collibuissent *P_1. $_2$*) c. || 43 sevior P M_2 seu ior *(interced. ras.)* P_2 severior P_1 (et Mon., 14477) || 67 ad ignaros aut *(inter ignaros et aut del.)* P. ad ignaros cives *rel.*

52. 44 si in tanto c. || 49 paululum P M_2 paulum P_1. $_2$ || 67 misereamini P P_1 misere mini *(interc. ras.)* P_2 miseramini M_2 || 75 prospere P_1 prospera *rel.* || 85 Cæpario *om.* M_2.

54. 16 illum P P_1 illam P_2 M_2 || adsequebatur *M_2)* c.

55. 3 ad supplicium c. || 13 exitium P_2 exitum *rel.*

57. 14 expeditos P P_1. $_2$ expedito M_2 || in fuga sequeretur c.

58. 20 teget c.

59. 10 et coloni bus P et colonibus P_1 et coloni s (*interc. ras.*) P_2 atque colonis M_2 ‖ tumultus causa c.

II.

Conferentur ex numero codicum, quibus liber Iugurthae continetur, tres Parisini et duo Monacenses et Albae-Juliensis noster.

Codex Parisinus 16024. = P.
» » 16025. = P_1.
» » 6085. = P_2.
» Monacensis 2602. = M_2.
» » 14477. (s. XI.) = M_3.
» » 19472. (s. XI.) = M.
» Albæ-Juliensis (s. XI.) = A.
c. = cuncti excepto M_3 } cuius loci nonnulli mihi desunt.
rel. = reliqui » » }

1. 12 actores (a tores *post* a *ras* A) c.

2. 9—10 gaudiis corporis A ‖ 13 et variæ A ‖ animo A ‖ claritudo summa A.

3. 2 michi A ‖ minime. cupienda M_2. 3 A ‖ 3 4 neque illi quibus per fraudem iis fuit uti tuti aut eo magis honesti sunt P neque illi quibus per fraudem his fuit uti aut eo magis honesti sunt (*u consequti tuti ideo* / *extra vers. c. scr.* utique) P_1 neque illis quibus per fraudem ius fuit utique tuti aut eo magis honesti sunt P_2 neque illi, quibus per fraudem ius fuit utique tuti aut eo magis honesti sunt M_2 neque illi quibus per fraudem ius (virtute) fuit, tuti aut eo magis honesti sunt M_3 neque illi quibus per fraudem ius concessum fuit, sunt utique magis tuti aut eo magis honesti A [neque illi, quibus per fraudem vis fuit, (utique) tuti aut eo magis honesti sunt cod. (s. XV.) est Hung. Mus. Nation. — neque illi quibus per fraudem vis fuit, utique tuti aut eo magis honesti sunt Mon. 19472. (s. XI.)] ‖ 7 hostilia fieri portendant A ‖ 8 neque aliud nisi odium se fatigando quærere A ‖ 10 decus atque libertatem suam paucorum potentiæ gratificari A.

4. 1. quæ ingenio maxime exercentur A maxime *omm. rel.* ‖ 5 fore credo tales A ‖ a re publica procul A M ‖ 7 maxima necessitudo ut industria A ‖ plebem salutare A ‖ 8 Qui si reputaverint et quibus ego temporibus magistratus adeptus sum, et quales viri

idem assequi nequiverint et postea quæ genera hominum in senatum pervenerint **M** Qui si reputaverint et quibus ego temporibus magistratum adeptus sum, æquales viri idem assequi nequiverint et postea quæ genera hominum in senatum pervenerint **M**$_2$ Qui si reputaverint et quibus ego temporibus magistratus adeptus sim et quales viri idem assequi nequiverint et postea quæ genera hominum in senatum pervenerint **M**$_3$ Qui si reputaverint quibus temporibus adeptus sim magistratus et quales viri nequiverint idem assequi, et postea quæ genera hominum in senatum pervenerint **A** || 12 mei animi **A** || 19 viris egregiis **A** || 21 his moribus **M**$_2$. $_3$. **A** || quin **M**
i
qui non **M**$_2$ **A** || qn̄ indivitiis **M**$_3$ || 20 homines etiam novi **A** || 21 nobilitatem soliti erant **A** || 23 ad imperia ac honores **M**$_2$ ad imperia et ad honores **A** ad imperia et honores **M**$_3$ || 24 proinde quasi prætura et consulatus sint clara et per se ipsa magnifica atque alia huiuscemodi **A** || 27 morum civitatis **A**.

8. 12 illi et gloriam et regnum **M**$_2$ illi gloriam et regnum *rel.* || si permanere in suis artibus vellet, ultro illi gloriam et regnum eĕ venturum **A** || 14 suam pecuniam et ipsum præcipitem casurum **M** ipsum et suam pecuniam præcipitem casurum **A** suam et ipsum pecuniam præcipitem casurum **M M**$_2$.

12. 8 suam **P M**$_2$. || 9 eat] erat **P**. [suam domum visens eat **A**].

13. quis præcepit **P P**$_1$ **M**$_2$ || quis præcipit **P**$_2$.

ñ quit
14. 13 posse me **P P**$_1$. $_2$ **M**$_2$ || 43 isdem **P**$_1$ $_2$ || 44 nequit **P** nequit **P**$_1$. $_2$ **M**$_2$.

18. 4 quas **P P**$_1$. $_2$ qua **M**$_2$ || 24 proxime Carthaginem c. [„quæ proxuma Carthagine Numidia appellatur' *Arus.* p. 252.]

32. 1 sæpe in dicendo **P** sæpe in dicũndo **P**$_1$ sepemdicendo **P**$_2$ sæpe indicendo **M**$_2$. **A** || Memmimus **P**.

a ere
38. 6 occultiora fuere] occultiori fuit **P**$_2$.

41. 1 partium popularium et senatores factionum **P M** (se-
us
natores **P**$_1$), — parcium (*v.* partium) popularium et senatus factionum **P**$_2$ **M**$_2$ (popularium et senatus *sp. scr.* **M**$_3$); popularium partium et senatus factionum **A** || 25 permixtio terræ oriri **A** permixtio terræ
o (*m. II.*) tre motus
riri **P** permixtione terrori fore **M**$_3$ permixtione terræ oriri **P**$_1$ permixtione terræ oriri (*extr. vers.*, permotio tr̄e motu) **P**$_2$ (tr̄o *M*$_2$).
s
42. 18 deserat **A** deseret *rel.*

44. 12 odor c.

46. 11 nuntiari (*v.* nunciari) $P_{1.2}$ M_2. A.

47. 5 paterentur c.

48. 10 milia XX tractu pari (habens passuum *extr. vers. e. scr.*) P_1 milia habens passuum XX tractu pari P_2 (*hic* longitudine, *illic* mons tantum longitudinis habebat a fluvio *sp. scr.;*), milia passuum XX tractu pari P A M_2.

53. 13 fessi lætique (*v.* letique) c.

58. 12 clamorem hostilem P_2 clamorem vel tumultum hostilem P clamorem ut tumultum hostilem P_1 et clamorem et tumultum hostilem M_2. clamorem + tumultum hostilem A. (q *supra* hostilem)

63. 14 facile notus c.

65. 4 paulum P A paulū P_1 (lu *supra*) paululum *rel.* || 18 sic illis multis a mortalibus P sic illi a multis mortalibus *rel.*

68. 5 postera] postero P_1.

70. 5 clarum c.

73. 18 sed paulo decreverat P $P_{1.2}$. M_3 sed paulo ante senatus Metellum decreverat M_2 sed paulo· decreverat A. (ante decio senatus *supra*)

74. 8 spem in armis A || 9 ac fidei P an fidi M_2 an fidī A an fidei *rel.*

75. 5 conperta] composita P || 16 fuerit c. (*gl.* in *A:* ipse Metellus).

84. 8 sociisque accersere A P $P_{1.2}$. et sociis M_2.

85. 86 per mollitiem (*v.* per molliciem) c.

86. 9 cara c.

88. 2 excipitur A accipitur P_1 accipitur P_2 accipitur P. (acci ex excipitur *supra*) || 13 pateretur aut c [*hic excidisse aliquid videtur:* pateretur, in manus venturum; aut *Jord.; ego* ,iri' *post* ,nudatum' *omissum esse putem*].

89. 20 qua — agebatur *A* quæ — agebat P qua - - agebat *rel.*

92. 1 incommodo effecit magnus M_3 (*in litura*) M_2 incommodo (incommoda *P*) magnus *rel.* || 8 plura deserta M_2 plura A plura *rel.* (opida deserta *supra*) || 9 igne A || 22 præcis e avineæ P præcissæ vineæ A præcisæ vineæ *rel.* || 23 cum hæ vineæ A. cum hæ M_2. 3. (+ plano *supra*)

93. 11 difficilia faciendi animum advertit et fortem P difficilia faciundi animum . . . . uerat et forte (. . . . *legi non pot.*) P_1

flex ~
difficilia faciundi animum vertit et forte P_2 **M** difficilia faciundi animum advertit et forte M_2 difficilia faciundi animum ũtit et forte
+ accendit
M_3 difficilia faciundi animum ũtit et forte **A**.

95. 11 voluptas] voluntas P_1 volũtas P_2.

: ceperat hiberna
100. 1 uti: propter P uti cœperat in hiberna propter P_1 uti cœperat in hiberna proficiscitur. Atque propter M_2. || 6 cohortibus M_2. || 14 futuri A P P_1 futurorum P_2 M_2.

102. 16 inopi visum est melius amicos quam servos M_2 [inopi melius visum est A] ; inopi P_2 tibi P_1 || 23 accepisses A P P_1 accepisset M_2 || es] esses P [*in marg. extra vers.*] P_2 || sed quoniam P P_1 || 18 sese M_2 || sed regnum tutandum P P_1 sed ob regnum tutandum A P_2 sed ad regnum tutandum M_2 || 22 ac tum A P P_2 M_2 actum P_1.

104. 1 Marius confecto postquam quo intenderat negotio Cirtam rediit P_2 Marius postquam ˜ confecto q: intenderat negotio Cirtam redit A || confecto M_2 || 8 semper A P_2 M_3 sæpe M_2.

V. p. Egyet. Phil. Közl. XXVI. 449—454, ubi nonnullos codices, quibus extrema libri Jug. pars continetur, contendi.

Conferentur inter se ex codicibus, quibus „Invectiva Sallustii in Tullium' continetur, tres Harleiani, duo Monacenses.

Codex Harleianus 2716. (s. IX—X.) = H.
» » 2682. (s. X.) = H_1.
» » 3859. (s. XII.) = H_2.
» Monacensis 19472. (s. XI.) = M.
» » 4611. (s. XII.) = M_1.
c. = cuncti.

1. 1. tua *sp. scr.* **H.** || 2. animus (litt. *n, s* rasæ) **H.** — animi *rel.* || ista petulantia **H.** H_2. [„ista *om.* H_2.' ap. Jord.] petulantia ista *rel.* || 3. cũ **H.** cũ H_1. 2. cum *rel.* || 4. cœpisti **M.** accepisti H_1. cepisti *rel.* || 5. dicendo c. (pro: audiendo). [Jord. versatur in errore!] || 6. diripi c. [dirigi *ed. Scheindler.*] perfidiæ c. [prædæ *ed. Sch.*] || 10. & ludibrio ė **H.** ludibrio est H_1. turpissimo cuique ludibrio est **M.** et M_1. — ubi H_1. 2. ubiubi **H. M.** M_1. — leges auditia r. p. H_1. audatia **M.** M_1. leges iudiciaque p. r. H_2. iudicia r. p. **H.** || 11. moderatur ita **M.** — ex familia **M.** effamilia M_1. e familia **H.** — 16. aut scilicet istam moderatam **H.** aut istam immoderatam H_2. in mode-

ratam H$_1$. inmoderatam **M.** || 5. enim me **M$_1$.** minime non **H$_2$.** minime *rel.* || 18. uti dicas **M$_1$.** venditas *rel.*

2. 2. periurans **M$_1$.** periuriis *rel.* || 3. delibuta **M.** debilitata *rel.* iocundior **M$_1$.** || 6 sit res publica **H. H$_2$.** res sit p. **M$_1$.** — **habites H$_2$.** habitares *rel.* || 7 p. crassi viri consularis **H$_2$.** publii c. vir̃. coñ. (*vocab. haec duo obscurata*) **H.** p. crassi ṽ. c. **H$_1$.** ū c (= **viri** consularis) **M$_1$.** || 8 se Cicero **H. H$_2$.** || 12 habeat **M$_1$.** habebat *rel.* | condepnabas **M$_1$.** condemnabas *rel.* || 20 acceperas **M$_1$.** acceperis *rel.* 21 laudibus **M$_1$.** litibus *rel.* || parasti c. [paraveris *c. Ald.*] || 23 cui dubium potest esse **H$_1$.** cui potest dubium esse **H$_2$.** qui potest dubium esse **H.**

3. 2 contempnit **M.** || 3. habeo **M$_1$.** || amicitia **H$_1$** amicitiæ **H H$_2$. M M$_1$.** („ta" post „amicicie" *sp. scr. M.*) || 7 patronis **M$_1$.** patronus *rel.* || 10 audeat **M$_1$** audet *rel.* || 110 fortunatam natam **H$_2$.** o fortunā tā natā **H$_1$.** fortunatam (*o* et *natam* om.) **H M.** — consulere **H$_1$.** consule *rel.* || 12 miseriam **M$_1$.** miseram *rel.* || 17 revocaras **M$_1$.** || atque parum quod impune fecisti **M.** atque parum impune fecisti **M$_1$.** || 19 oblivisci us *vel* iis *vel* his **H. H$_1$. M.** piis **H$_2$.** obliviscius **M$_1$.** — perfeceris **M** perfeceras **M$_1$.** profeceris **H H$_1$.**
qd libet **H.** qd (i) **H$_1$** qd (o) **H$_2$.** || 21 onerabis etiam in molestissimis **H** (etiā ī molestimis (ssi) H_2). etiam īmolestissimis **M** etiam inmolestissimis **M$_1$.** etiamne . . . . onerabis et (?) molestis verbis insectabere **H$_2$.**

4. 7 et quem **M** (et *om.* rel.) || 8 ancilla res **H H$_1$.** 2. ancillares **M** ancillaris? *v.* ancillares? **M$_1$.** || 9 redires **H$_2$** cecidisti **M$_1$** redisti *rel.* — insequeris **H$_2$** sequeris *rel.* || 10 appellas **M$_1$.** — qui tibi ante optimates **H$_1$.** 2. **M$_1$.** (ante *om.* **H.** optimus **M**) || 12 æstimas **M$_1$** || 13 quem maxime . . . . obsequeris **M$_1$.**

Conferentur ex codicibus, quibus „Invectiva Ciceronis in Sallustium" continetur, Harleiani Monacensesque bini.

Codex Harleianus 2716. = H.
» » 2682. = H$_1$.
» Monacensis 19472. = M.
» » 4611. = M$_1$.

1. 4 ratio c. [oratio *c. Ald.*] 5 qui tam inloto **M** (in loto M_1). 6 honestiore **M$_1$.** — quo me prævertam . . . . patres conscripti, unde initium sumamus (pro: sumam) **M$_1$** || 8 quod si aut

$\mathbf{M}_1$ (ita et Harl. 3859) || 11 que huic obiicio $\mathbf{M}_1$. — id si forte $\mathbf{M}_1$.
+ qi
12 debeatis **c.** || suscensere **M.** — quā initium introduxit **H** || 13 ut pro me $\mathbf{M}_1$. || 18 debebitis **M** $\mathbf{M}_1$ || 19 qui ne incipiens quidem peccare minimis rebus potuit $\mathbf{H}_1$. [qua ne incipiens minimis rebus **H**] || 21 ita $\mathbf{M}_1$ || nisi ut lutulentus **c.** *(c* pro *t : M_1)* || 22 voluptari **H** $\mathbf{H}_1$ || 25 fert de eo qui falsum crimen bonis obiectat **H** $\mathbf{H}_1$ || 26 aliam **c** || 27 debetis $\mathbf{H}_1$ debebitis *rel.* || 28 breve faciam **H** breve
id
ut faciam $\mathbf{H}_1$ breve ut faciam **M** $\mathbf{M}_1$.

2. 1 quo $\mathbf{M}_1$ || 3 numquid hi — fuerint **H** nu qd hos quos - - ante fuerint $\mathbf{H}_1$ **M** $\mathbf{M}_1$ || 4 quamquam $\mathbf{M}_1$ quam *rel.* || 6 nobis **H** $\mathbf{H}_1$ || 7 ab illis viris **H** || 9 maioribus meis $\mathbf{M}_1$. - menti $\mathbf{M}_1$. noti *rel.* || 10 fuerint $\mathbf{M}_1$. vitæ **c.** || 12 noli mihi **M** $\mathbf{M}_1$ || 13 opinione maiorum **H** mihi meis nobilitatis quam maiorum opinionem niti(!) $\mathbf{M}_1$. || 14 ut ego sim **H** || 15 nobilitatis exemplum $\mathbf{M}_1$. — cum his **c.** || 18 sed si fuerim **c.** *(corr.* H_1) || 22 in tuendā r. p. **H** in re publica *rel.* || 25 sceleratorum $\mathbf{M}_1$ || 27 aliud $\mathbf{M}_1$ || 29 qui togatus et pace bellum oppressi **M** qui togatus in pace bellum oppressi $\mathbf{M}_1$ || 30
ta
fortunatam $\mathbf{H}_1$ **M** fortunam **H** fortunatam natam $\mathbf{M}_1$.

3. 2 istoriis $\mathbf{M}_1$ || 3 num turpius est **M** $\mathbf{M}_1$ || 4 qui in ætatem M_1 quod in ætatem *rel.* (in ætate *H_1)* || 6 querar $\mathbf{H}_1$ **M.** $\mathbf{M}_1$ loquar
u
H || te ducis **H** tpe dicis $\mathbf{H}_1$ (dicis **M**) || 10 erudimenta **c.** || cunabula $\mathbf{M}_1$ || 11 inpune **H** minime *rel.* || 14 in filiam meam invasisti $\mathbf{H}_1$ (meam *om.* **H.** invasisti *omm.* **M** $\mathbf{M}_1$) || 17 satis es materiæ habens **H** $\mathbf{H}_1$ **M** (materiam $\mathbf{M}_1$) || 18 multum vero te **H** (vero *omm.* rel.) || 19 opinor **c.** || 26 omni aq̄ qu (= omniaque quæ) $\mathbf{H}_1$ omnia quæ **H** omnia quæque **M** || 27 ipsa p. r. **c.** || manu retrahente **H** $\mathbf{H}_1$.

4. 2 estimavi **H** $\mathbf{H}_1$ æstimavi $\mathbf{M}_1$ || 3 adduxi $\mathbf{M}_1$ || 5 adversarius] inimicus **H** || 11 Vatino **M** || 13 egregiæ $\mathbf{M}_1$ || 14 reprehendatur **H** $\mathbf{H}_1$ **M** reprehendantur $\mathbf{M}_1$ || 15 culpabantur **H** || 16 quos ego **H** (ego *omm. rel.)* || 17 munitores $\mathbf{M}_1$ || testimonium $\mathbf{M}_1$ || 18 verbis] vobis **H** $\mathbf{H}_1$.

5. 1. ut ad te **H** **M** $\mathbf{M}_1$ ad te ut $\mathbf{H}_1$ || 2 nusquam **H** || parentum tuum **M** || 5 si eo tempore **c.** || 6 intellegitur **H** $\mathbf{H}_1$ $\mathbf{M}_1$ || 7 tam *om.*
, idem sumptus facere
$\mathbf{M}_1$ || 8 corporis questus, non potuit **H** corporis questus sufficere non potuit $\mathbf{H}_1$ || 9 patienda] facienda $\mathbf{M}_1$ || 10 efferaberis $\mathbf{M}_1$ || 14 venalem habuit, vendidit **c.** (. vendidit . *M*) || 17 quasi in, 18 quasi

in **H** (in *ras.*) || 17 non queat **H** || 18 quis ipsius **M**$_1$ || hercule] hercules **H**$_1$ || 20 subsella **M**$_1$ || 21 esse] esset **M**$_1$ || 22 peiurasse **H**$_1$ pererrasse **M**$_1$ peierasse **M** || 23 secutus hunc locum **M** || despectus **H M** despect' **H**$_1$ || 24 sordissimo **M**$_1$ || 25 omnibus] hominibus **M**$_1$.

6. 1 ut lubet et. Salusti **M**$_1$ || 3 noli esse nobis **M**$_1$ || 5 a te] te **M**$_1$ || 6 et qd hinc **H** et hc̄ (qd) **H**$_1$ qui hunc **M**$_1$ || movere] novere **M**$_1$ || possit] possis **M** || 7 aut dictum] auditu **M** auditum **H**$_1$ || 12 eludere **H** || 13 te vidimus **H H**$_1$ **M**$_1$ || 16 et idem **H M** ad idem **M**$_1$ || victore **M** victores **H** victor **H**$_1$ auctorem **M**$_1$ || qui] quos **H** || 18 post quæsturam c. || est reductus **H M**$_1$ || 22 pignera **H** || vitæ similitudine **M**$_1$ || 23 ex illorum grege **M**$_1$ || 23 erat exemplar Sallustius **H.** || 24 quo tanquam] quod tantam **H H**$_1$ quid tantam **M** || 25 cylonum **M** || inpudicorum cylonum **M**$_1$ || 26 deditorum **H M M**$_1$ dedicipiorum **H**$_1$ || in *omm.* **H**$_1$ **M.**

7. 4 optinente **M** ob continente **H** ontinente (*n* prim. vix legi potest) **H**$_1$ || 5 trahi in naves contrudi **M**$_1$ || 7 sestercia **M**$_1$ || duodecies **M** || 8 his palam refelle (referte **H**$_1$) c. || 9 q̄ dico unde quomodo **H** || quommodo **M**$_1$ || redimere] relinire **H H**$_1$ **M** || 10 somno **H H**$_1$ **M**$_1$ || 11 villam Tiburti c (tiburti *M*$_1$) || 12 emissem domum **H** || 13 vetus villæ c. || sis *om.* **H** || fuerit **H**$_1$ **M** || 14 commisso **H** comeso *rel.* || 15 affluens **M M**$_1$ || 16 suum *plene erasum* **M.**

8. 2 hercle **H**$_1$ hercules *rel.* || 6 totidem **M**$_1$ || 8 edicere **M**$_1$ is *omm.* c. || maledicit **H** || veritatem **H** || 10 omnis ordinis **H**$_1$ **M M**$_1$ || 11 et *omm.* c. || quid enim hoc] hoc *om.* **M**$_1$ || 13 petulentissima consectari lingua **H M**$_1$ petulantissima consectari verba **M** petulantissime consectari lingua **H**$_1$ || 15 facere **H**$_1$ efficere *rel.* || 18 commiserant **H** || mihi] multi **M** || 19 non quæ] neque **M** || 20 honeste ego **H**$_1$ || si qua moribus honeste **M**$_1$ || possim **H H**$_1$ **M.**

Jos. Csérép.

PETŐFI KÖLTŐI KÉPEI MŰVELTSÉGTÖRTÉNETI SZEMPONTBÓL.

I.

A nagy emberek alkotásai minden ízükben műveltségtörténeti adatok a maguk korára, bármily igényteleneknek tetszenek az első pillanatra.

A negyvenes évek politikai küzdelmeivel nálunk egészen egy időre esik a magyar költészet átalakulása nemzeties szellemben, a mely Petőfinél érezteti legjobban a magyar faj sajátos józan realismusát és a kor forrongó hangulatát. Az emberi és nemzeti jogok öntudatára ébredt nép lelkesedése és harczvágya, követelő türelmetlensége, faji büszkesége, az emberi méltóság megbecsülésének kivánása, mind valami emberfeletti mennyiségben tömörült össze Petőfiben, úgy hogy az ő költői egyénisége kora és nemzete typusává lett. Mindezt nemcsak egész írói szereplése s műveiből kisugárzó eszmék és gondolatok mutatják, hanem még költői képei is lépten-nyomon elárulják. Valamint nem puszta véletlen az, hogy Athén tengeri hatalmának fénykorában élt nagy görög tragikusok költői képeiben olyan jelentős szerepe van a hajózás köréből vett tropusoknak: úgy Petőfi képeinek anyagában is sok olyan fordul elő, a mely a magyar fajt, a kor hangulatát és a költő egyéniségét kiválóan jellemzi.

A hagyományos magyar költészeti irány, a mely Széchenyi fellépése előtt élt irodalmunkban, Petőfit bizonyos mértékig befolyásolta pályája kezdetén; de a haladás eszméi csakhamar betöltik egész lelkét, sőt már 1846-tól kezdve teljesen forradalmi szellem hatja át műveit. Petőfi t. i. ezen időben egész rajongással olvasta a franczia forradalom történetét, mint ő mondja: «reggeli és esteli imádságom, mindennapi kenyerem a világnak ez az új evangeliuma, melyben az emberiség második megváltója, a szabadság hirdeti igéit.» Innét van az, hogy a midőn még senki sem gondolkozott a forradalomról, ő már nyilt hirdetője volt annak. Azonban Petőfi lelkében a szabadsági eszmékkel együtt gyökeret vert a respublikánizmus is. A kor szellemében volt az a nézet, hogy a köztársasági forma az emberi művelődés fejlettségének a legfelső foka. De Petőfi még tovább ment, ő benne hitte a tiszta erkölcs társadalmi megtestesülését is. Mindez nem fellobbanó érzelem volt ő nála, hanem a forradalom szükségének gondolata valóságos meggyőződéssé érlelődött meg lelkében, szinte türelmetlenül várta kitörését, hogy ő is részt vehessen a világszabadságért vívott harczban, a melynek a magyar szabadság — szerinte — csak egy fontos mozzanata lesz. Így emelkedett fel Petőfi a nemzeti jogok előharczosából az egész em-

seriség örök eszményének magaslatára: a világszabadság eszméjének ...ősévé.

A korszak általános vágyai mellett Petőfi költészete a magyar faj és nemzetiség jellemző sajátságait is tükrözi. Az irodalmi élet, a politikai és társadalmi viszonyok egyaránt segítettek abban, hogy költészetünk tartalomban és formában népies alapon nemzetivé lett. Közéletünk jelszava a demokratikus szellem minden irányú érvényesítése volt. És Petőfi nagysága épen abban van, hogy «az irodalmi és politikai élet újabb áramlataitól áthatva, rendkívüli tehetsége erejével, az ifjúság és önérzet makacsságával mintegy összpontosította magában a népies nemzeti elem fejlődő követeléseit s azt diadalra vezette.» Az ő költészete anyagot, erőt és lelkesedést a hazai földből merített, s a fellendült magyar politikai élet annyira magával ragadta őt, hogy az egész haláláig befolyásolta költészetét. Ez a politikai becsvágy sok tekintetben Béranger hatására vezethető vissza. Számos lyrai darabján kívül tisztán politikai elv szülte balladái java részét. Mint respublikánus, keresve-keresi fel az olyan történeteket, a hol tehetetlen vagy zsarnok király szerepel, hogy velük a saját politikai czéljait támogassa. Petőfi 1847-től kezdve hazafias költeményeivel már nemcsak lelkesíteni, hanem a nép felszabadítása és Magyarország függetlensége mellett a bécsi kormánynyal szemben izgatni törekszik, s hivatást érez magában, hogy a nemzeti vágyak szószólója legyen; viszont bizonyos elkeseredés mutatkozik nála a reformok lassú menete miatt. Mikor pedig a válság felé közeledik a nemzet, nyiltan hirdeti a forradalmat és buzdít a harczra, a mely előtt kettős czél áll: Magyarország függetlensége és a köztársaság kivívása.

Ime ez azon eszmekör vázlatában, a mely Petőfi költészetét vonatkozásba hozza a közélettel. Egy futó pillantás költői képeire szintén meggyőz arról, hogy azok közűl számosnak alapja a fönt vázolt körülmények által befolyásolt lelki állapotokra vezethető vissza.

A mig «A képes beszéd és Petőfi költői képei»*) czímű dolgozatom harmadik részletében összeállított költői képeknek az volt a czéljuk, hogy költőnket önmagáról használt képeivel és hasonlataival próbáljam jellemezni; ez alkalommal Petőfi gazdag tropus-anyagának egy részét arra használtam fel, hogy lássuk, mennyiben folynak be a korviszonyok a költői képek megalkotásának művészi munkájára?

A kitűzött feladat megoldására szükséges egyrészt mindazon tropusok és hasonlatok rendszeres vizsgálata, a melyekkel a költő a magyar földet és népét, továbbá saját kora hangulatát jellemezte; másrészt ezekkel párhuzamosan be kell mutatnunk azon képzetkört is,

*) L. az *Egyet. Phil. Közl.* 1901. évi jan. és febr. füzeteit.

a melyet a hazai élet és koreszmék köréből vett képek világítanak meg. Amaz a csoportosítás főként æsthetikai szempontból érdekes, s megtudjuk általa, hogy minő képes kifejezésekkel szemlélteti Petőfi az említett gondolatkör fogalmait. Emez az eljárás pedig műveltségtörténeti értékűvé lesz, mert itt a koreszmék képzeteiből alkotott tropusokat látjuk egyéb vonatkozású dolgok keretébe beleolvasztva. S ezzel is igazolva látjuk azt a tényt, hogy a korviszonyok hatása olyan erős az egyénre, hogy még a gondolatközlés eszközében is érvényesíti magát.

A faji sajátságok és a kor hangulatának beleolvasztása a költői képekbe Petőfinél nemcsak a valóság benyomásait feldolgozó képzelet titokzatos munkájának eredménye, hanem ő maga öntudatos kifejezést is ad azon viszonynak, a melynek a költő és kora között fenn kell állania. Szerinte a múzsák nem conservativ kisasszonyok, ők haladnak a korral. A költő hivatását pedig a maga kora küzdelmeiben így fejezi ki: »Újabb időkben isten ilyen lángoszlopoknak rendelé a költőket, hogy ők vezessék a népet Kánaán felé» (426.).

A kérdés körébe vágó képes kifejezések a következő hat csoportba foglalhatók össze: 1. a magyar föld és népe, 2. állami élet, 3. történeti mult, 4. hír- és dicsőségvágy, 5. szabadságszeretet, 6. hadi élet. Minden egyes csoport aztán külön-külön két részre válik; az első felébe a jelzett kategoriák anyagát megvilágító tropusok és hasonlatok sorakoznak a maguk alsó csoportjaikkal, második fele pedig a megfelelő eszmekörből vett képeket, átviteleket öleli fel.

II.

Petőfi a magyar költészetnek tartalomban és formában a legnemzetibb kifejezője; már életviszonyai ráutalták, hogy múzsája a honi föld és népe szűk köréből, a melyben kizárólag élt, ki ne emelkedjék, s egyéb költői tárgyak híján a teremtés ösztöne, a mely lelki szükséglet volt nála, akárcsak a népnél, sarkalta rá, hogy a költészet zománczával vonja be azokat. A magyar haza szívében, az alföldön ringatták bölcsőjét, a magyar nép között élt, mint a nép gyermeke; későbbi vándorélete pedig hona más vidékeinek természeti szépségeit is megismertette vele. Ilyen körülmények között nem csoda, ha Petőfi rajongó szeretettel csüngött hazáján és ennek népén. Az a bensőséges viszony, a mely költőnk és hazája között kifejlődött, nemcsak számos költeményének tartalmából, hanem az idevágó képes kifejezések egész sorából kitetszik. Költészetének specialis magyarságát igen találóan jellemzi a költő maga, a midőn azt mondja, hogy »magyar csikó az én Pegasusom!»

A magyar földre és népére vonatkozó költői képek a maguk vál-

tozatosságában Petőfi képzeletének gazdagságáról tesznek tanuságot és szemléletesség dolgában az első helyen állanak, mert közvetlen szemléleten alapszanak; továbbá erős realismus jellemzi őket, mintha a magyar faj józanságát akarná ez is kifejezni. Különben lássuk egyenkint az idetartozó képeket Petőfi műveiből vett hív idézetek keretében, hogy magát az írót halljuk megszólalni, a mi minden általános magyarázgatásnál meggyőzőbb erővel hat.

1. Ezen kategoria keretébe tartozó tropusok első sorban *a hazára általában* vonatkoznak. A nemzeti önérzetnek pl. minő tiszteletre méltó hivalkodása nyilvánul a saját hazájával ezen képben: Ha a föld isten kalapja, hazánk a *bokréta* rajta (418.). Máskor meg a szabadságát kivívott hazát személyesíti meg a költő, a midőn azt mondja róla, hogy: Koszorús a haza *homloka* (559.); de már elkeseredett fájdalmát a zsarnokság fölött ruházza át a hazára, a mikor Zsigmond király zsarnoki elbánását Konttal és társaival beszéli el: Édes hazám, Magyarország, bús az *orczád*, a *könnyed* hull, alig vagy a fájdalomtul (617.). Széchenyi hatására kell gondolnunk, ha olvassuk ezen sorokat: Te sem termettél ám *szakácsnak*, édes hazám (307.); evvel a saját zsírjában megfuló és mégis szűkölködő magyarra czéloz, a ki nem tudja hasznosítani vagyonát. Ezen képével pedig a mult nagyság emlékével igyekszik tettre sarkalni a nemzetgyűlést: Az a hon, melyet őseink szereztek, többé nincs meg, csak neve bolyong közöttünk, mint a temetőbül éjféli órán visszajött *kisértet* (582.). A halottról vett képpel ábrázolja még az alábbi két esetben is a hazát: Ottan hevert, mint a *holt-test*, a haza megalázva (618.), Hazánk számára sző a sors *szemfödelet* (663.). Ismeretes költeménye Petőfinek «A ledőlt szobor» czímű allegoriája, a melyben hazáját *érczszobor*nak tünteti fel. Eltekintve attól, hogy az egész mű egy megkapó képsorozatban tárja fel a régi dicső és a jelenlegi sülyedt hazát, e mellett még a következő nyilt metaphorában is bemutatja a hazát a szobor képében: Hazám, te szent dicső *szobor* (567.). Egy hatalmas épületnek képzelve a hont, mondja róla, hogy: *Falait* elmorzsolák a multkor férgei, s az új vihar szétfujta *födelét* (582.). Hogy a haza volt Petőfinek a legszentebb eszménye, mutatja ezen magasztos képe: Szentegyház keblem belseje, oltára *képed* (t. i. a hazáé) (215.). Az állatok királya jutott eszébe a költőnek, a midőn Lehel vezért a meghódított új hazáról beszélteti, a mely: *Oroszlán*szemmel néz a félő világra, sörénye rázása népek reszketése, szeme pillantása városok égése (189.). A lóra termett magyar nép fia beszél a költőből, a midőn azt mondja: Oh hazám, te szabadságra termett dicső *mén*! (II. 338.)

2. Petőfi vándorlásainak és utazásainak emléke maradandó nyomokat hagyott költői képeiben is, a mennyiben *a magyar föld egyes részeit* a jellemző tropusok egész sorával igyekszik úgy elképzelhetővé

tenni az olvasó előtt, a minő hatást az ő lelkére gyakorolt. Nemzetünk történetében olyan emlékezetes szerepet játszott Budavárát megszemélyesítve, mondja róla, hogy: Merően állva *néz* a ballagó Dunára, hogy *leszédüljön* végre, és a *mélybe essék* a víz fenekére; sok gyászdolgot *látott*, megirtózott tőle, azért *várja*, hogy már mikor dől le (598.). Íme, minő szép fokozattal kidolgozott lélekállapotrajz egy omladozó várról! A piszkos Ungvár meg olyan szerinte, mint a *részeg ember*, ki pocsétába bukott (II. 391.). Rozsnyót pedig így írja le: Rozsnyó völgyben fekszik, magas, meredek hegyek között, mint az *alamizsna-krajczár* a koldus kalapjában (II. 335.). Petőfi bár nem igen rajongott a hegyes vidék után, képzeletét mégsem hagyta érintetlenül annak nagyszerűsége, a mint ezt az alábbi példák bizonyítják. A Kárpátok a természet *oltára* s a felhő és köd körülötte a tömjénfüst (II. 333.). A vallási életből vett ezen ünnepélyes kép mellett mennyi érzékies báj van a Tátra rajzában. A Tátra *alvó szép leány*, ki álmában lehányta takaróját, mely bájait leplezte; aztán felriadt s mintegy elszégyenülve burkolta magát ködpaplanába (II. 332.). Az alkonyat ünnepélyes csendjéhez illő personificatioval mondja, hogy: Rám *merengve néztek* ködön át a mármarosi bérczek (433.). Az oroszlánról vett kedvelt képeinek egyik változatát alkalmazza költőnk a Mátra hegységre is: Hosszan nyúlik el a Mátra egyik erdőséges ága, miként sörényes, elfáradt *oroszlán*, nézvén sötéten messze tájakig (65.).

Ahoz, hogy az egyhangú pusztaságban és az alföldben valami költői vonást találjon az ember, igazán Petőfi mélységes kedélyvilágával kell rendelkeznie, a ki lelke kincsével az olyan helyeket is pazarul el tudja árasztani, a hol a prózai ember szeme semmi szépet nem lát. Találóan mondják róla, hogy ő a magyar pusztát úgyszólván felfedezte a költészet számára. Petőfi a magyar föld egy részével sem érzi magát annyira rokonnak, mint az alfölddel; nemcsak azért, mert szülőföldje, hanem mert lelke ideálját, a szabadságot ennek képében gondolta megérzékítve: Puszta, te vagy *a szabadság képe!* (352.) mondja egész elragadtatással. Már pedig bármely kívülünk álló dolog becse nem önmagában van, hanem attól függ, hogy minő subjectiv vonatkozásba hozzuk énünkkel. A költő lelki rokonságát az alfölddel szépen fejezik ki az alábbi mondásai: Szép tőled, kedves alföldem, hogy engem ennyire *szeretsz*, hogy irántam ily érzékeny *szíved* vagyon (466.). *Mosolygva néz* rám a róna képe (246.). Bejártam a rónát, melyet átölel a Tisza-Duna karja s ölében, mint kedves mosolygó *gyermekét* az *anya*, úgy tartja (578.). Alföld, *karod* a sár, mely helyettem a kereket öleli meg (466.). Petőfi egy másik jellemvonását, az őszinteséget és nyiltságot is átruházza az ő kedves alföldjére: Te alföldem olyan vagy, mint a nyilt és *felbontott levél* (351.). Hortobágy-

ról, «a puszták királyáról» a legfönségesebb fogalom képét használva mondja: Te vagy az *isten homloka* (II. 357.). A pusztának a tóról és tengerről vett köznapi képe nála is megvan: Sík a puszta, mint a *pihenő tó* (356.), A puszta mint *tenger* feküdt körülötte (6.). A puszta szeretetének valódi extasisa van már ezen szavaiban: A puszta szépségeit, mint a *szemérmes lány* arczát, sűrű fátyol fedi: jó ismerősei, barátai előtt leteszi fátyolát s rajta vesz merően a megbűvölt szem, mert *tündérkisasszonyt* lát (464.). Akárcsak az ifjú elragadtatását hallanók kedvese bájai fölött, kiben a testi és lelki tökéletesség emberfölötti mértékét látja az elvakult szerelem. A Tiszát, a magyar folyót, sokszor méltatja Petőfi egy-egy művészi képre. Pl. A Tisza *szeliden ballagott* le parttalan medrében (433.). A Tisza a szegény falun olyanokat *ölel*, hogy a dereka is csak ugy ropog bele (173.). A legszilajabb *betyár* a mi Tiszánk (173.). A Tisza kénye-kedve szerint kalandozta be a világot, mint valami féktelen *szilaj csikó* (II. 357.). Mint az *őrült*, ki letépte lánczát, vágtatott a Tisza a rónán át (434.). Ezen utolsó hasonlat kivételével mennyi magyaros motivum van a képekben. Egy egész kis kiszakított magyar népélet a Tisza rajzában! A nagyotmondásnak pedig nem utolsó példája ez a kifejezés: Változtatná *borrá* a Tiszát, hadd lehetnék *én* meg a *Duna*, hogy a Tisza belém omlana (240.). Ez a kettős kép különösen azért érdekes, mert míg az első részben a Tisza ábrázolására a bor szerepel tropusként, addig a mondat másik felében a Duna maga a kép, a mely Petőfi helyett áll, hogy a nagy vízmennyiséget magába fogadni biró Dunával világítsa meg a költő az ő állítólagos nagy borivó tehetségét. Magyarország folyói közűl még a következőkkel kapcsolatban fordulnak elő képes kifejezések: A Duna *ringatja* a napot (525.). Tajtékzik a Duna, mint *szilaj mén* (287.). A mélységes völgy fenekén folyik a csillogó, kanyargó Szamos, mint egy *odafagyott villám* (II. 408.). Egy példa a Petőfinél ritkán előforduló képzavarra. A költő szokatlan észjárását mutatja az alábbi hasonlat is: Sajó oly görbén kanyarog, mint ember, a ki *görcsben haldokol* (361.).

3. *A magyar nemzetet és népet* szintén több képes kifejezés teszi szemléletessé. Így a nemzet jövőjébe vetett hittel mondja: Hiszem én, hogy mint a *fák* tavaszszal, megifjodnak a vén nemzetek (498.). Pártokra húzó nemzetét korholva, a szemrehányás hangján tör ki: Tartottunk volna össze, nem volnánk kizárva a *templomból*, hol a nagy nemzeteknek a tisztelet tömjénjét égetik (410.). Részvétet keltő rajzát adja a költő az alábbi személyesítésben a lázadó nemzetiségek között magára maradt nemzetének: Szétszórt *hajával*, véres *homlokával* áll a viharban maga a magyar (605.). Ezen szavaival pedig a nemzeti vágyak lassú teljesedése miatt a múló időt okozza, a mely megcsalta őt remé-

nyeiben: Reád függeszté hévvel esdekelve *bágyadt szemét* sohajtó nemzetem, s te sohajára semmit nem figyelve, ekkép feleltél: nem! (276.) Köznapivá vált kép nemzetünk helyzetére a többi európai népek között, de soha igazságából nem fog veszíteni, t. i. hogy: Kicsiny *sziget* vagyunk tenger közepében (571.). A magyar nemzetnek a zsidó néppel való párhuzamba állítása, a mely költészetünkön a XVI. századtól kezdve egész az újabb időkig végighúzódik, még Petőfinél is kisért: Induljatok a szolgaság Egyiptomából a szabadsági Kánaánba, mint *Mózes népe* hajdanába (621.). Míg a költő egyrészt szabadságáért és ősi jogaiért síkra szállt nemzetét összetartásra buzdítja, másrészt látja a komoly veszélyt is, a melyben elhagyatott hazája van. Ezen eszméknek képes kifejezése az alábbi két gondolat: Nemzetünk e *nagy folyó*, mely mindig százfelé szakadt, egyesítse innepénél a különvált ágakat (662.). Köröskörül sötét felhő az égen, egy *magányos csillag* ragyog középen. Az a csillag ott a magyar nép képe, kit idegen népek vettek középre (604.). Szép allegoriája a szabadságától megfosztott magyar nemzetnek «A *rab oroszlán*» czímű költemény, a melyben a költő nemzetét még a pyramishoz is hasonlítja: Mezőben áll (t. i. a hazát ábrázoló rab oroszlán), miként a *pyramid*, a mely sokszor nézett reá komor köveivel (545.). Az oroszlán és a pyramis képének a hazára való együttes alkalmazását érthetővé teszi a hely közössége, a mely a valóságban összehozza őket. Petőfit még a válságos napokban sem hagyja el önbizalma hazája sorsa miatt, bizonyság reá az alábbi hasonlat: A magyar nem olyasmi, mint a *gyertya*, melyet el lehet oltani (604.), vagy pedig: *Kétélű kard* lett a magyar, mely jobbra is vág, balra is vág (576.). A márcziusi ifjak mozgalmának nemzeti jelentőségét büszke önérzettel fejezik ki az alábbi sorok: A földet, mely koporsó volt s benne egy nemzet a *halott*, megillettük és tizennégy miljom szív földobogott (578.). Máskor meg korholja nemzete ifjúságát a hazaszeretet hiánya miatt s aggódva mondja a hazáról: Jaj az olyan *kertnek*, a hol, mint ti vagytok, magyar ifjak, ilyen *virágok* teremnek (435.). Petőfi egész írói pályáján keresztül a népjogok szószólója és előharczosa volt és a nép költőjének vallotta magát: Nem a palotáknak fényes gyertyaszála vagyok én, hanem a *kunyhók mécsvilága* (182.). A nép alárendelt politikai és társadalmi helyzetének rajzát igen találóan fejezi ki a Prometheus-mythos alkalmazása: Ott fekszik, mint egy új *Prometheus*, évezred óta a bilincsre vert nép és rágja máját a saskeselyű (508.). A nép nyomorúsága II. Endre uralma alatt a Megváltó kínszenvedésére emlékezteti a költőt, mert azt mondja róla: Mint *Krisztus* a keresztfán, olyan volt a képe (568.); de azért a gyászos mult miatt nem esik kétségbe, reményli, hogy: Kivirít még a magyar nép *fája* (552.). Záradékúl még a magyar nép természetének jellemzésére álljon itt e hason-

lat: Nem pezsg, nem habzik a magyar nép, csendes, de tüzes mint *bora* (575.).

4. Ezen kategoria keretébe kell még foglalnunk a *hazaszeretetre* vonatkozó tropusokat is, mert valamely nép és hazája között fennálló bensőséges viszony termi meg a társadalmi erények e legmagasztosabbikát. Petőfit, kiben a hazaszeretet nem egyszer rajongásig fokozódott, sokszor emésztették a honfiui gondok hazája jövő sorsa miatt, azért szól ilyformán a hazaszeretetről: Éjjel-nappal mért mutatod nekem gonddal borított *képedet?* (572.), vagy: Kérlek, fordítsd el tőlem *képedet* csak egy időre, hazaszeretet (572.), s bár nyiltan kifejezi, hogy: Fejemen a hazaszeretet *töviskoronája* (416.), mégis boldogan emlékszik arra az időre, mikor: A hazaszeretet *napom* volt, mely melegíté lelkemet (354.). Csak szerelme az, a mely egy-egy pillanatra még ezt is képes elhomályosítani benne: A hazaszeretet most *holdvilág*, mely sárga, hideg sugárt arczomra vet (354.). De Petőfi mások hazaszeretetének is hódolattal adózik. Az ősök honszeretetére czélozva mondja: Szép *csillag* a honszeretet, gyönyörűségesen ragyog (327.); azonban kora nagyjairól sem feledkezik meg: Kiknek szívében a honszeretet mint szentegyházi *oltárlámpa* ég (583.). Ezek mellett azután bőségesen kijut a megrovás azok számára, kiknek szívében alig marad egy szöglet: A hol titkon magát *pók* gyanánt szövi be a hazaszeretet (436.). A hazaárulás bűnéről pedig azt mondja, hogy: Az ördögök fejedelmének *koronája* (I. 74.

Ha vizsgáljuk most már a szemléleti kört, a honnét a magyar földre és népére vonatkozó képeket meríti a költő, látjuk, hogy úgy a concrét dolgok, mint az abstract fogalmak megérzékítésénél előszeretettel alkalmazza az emberi cselekedeteket és életviszonyokat kifejező személyesítéseket, mintha a tettek korát élő költő még képeibe is tevékenységet akart volna belelehelni. E mellett jelentékeny szerepe van a vallási élet köréből vett képeknek, a mit Petőfi körülményei között csak az eszmekör magasztossága, a melyre képei vonatkoznak, tesz bizonyos mértékig érthetővé. A halottról vett néhány képét pedig a hanyatlás és tespedés korának reminiscentiái kelthették föl benne. A többi képes kifejezéseket, melyeket az élő és élettelen természet egyaránt szolgáltatott, főként művésziességük teszi érdekessé.

Ezek után még hátra van, hogy a *magyar föld és népe* köréből vett tropusokat, mint Petőfi költői nyelvének szemléltető eszközeit, más fogalmak megvilágítására alkalmazva lássuk. Ebbe a csoportba igen kevés kép tartozik.

1. Ezek közűl a *magyar földet* a költő a Kárpátokkal és szülőföldjével képviselteti. Így sokféle formában megnyilatkozó szerelméről szólva, *kedvesét* Kárpát hegységnek képzeli, mint ő mondja: A Kárpát vagy s én ott a felhő, s mennydörgéssel ostromlom szíved (336.).

Ugyancsak a kárpáti sziklával hozza kapcsolatba költőnk Wesselényi szerelmét Szécsi Mária iránt, a midőn az így beszél: Reszket a *szivem*, mint kárpáti szikla, ha földindulás tör át alatta (101.). Petőfi egyeneslelküségét találóan jellemzi szülőföldjének síkságával: Mint a róna, hol születtem, *lelkem útja* egyenes (205.). Mintha csak azt a tanítást hirdetné, hogy a szülőföld jellemünk fejlődésére mily módosító befolyást gyakorol.

2. A *magyar népéletből* is van néhány tanulságos kép. Az egyik bemutatja a szántó-vető parasztot, a ki a jelen esetben a fergeteget ábrázolja: Láttátok a *fergeteget*, e barna parasztot, kezében *villám*-ösztökével? (363.) A másik a jobbágyvilág robot-munkására emlékeztet a hajdú emlegetésével. Az *idő* vén hajdú, ki dologra kerget (521.). Egy kis ethnographiai adatot kapunk a magyar viseletre az alábbi három képből: Tél multával fehér *hó*subáját a *föld* leveteett s *virággal* zsinórozott sötétzöld dolmányát ölté fel helyette (464.). Inkább járnék (a *hold*) ott lenn koldus bocskorában, mint itt járok ezüstsarkantyús csizmában (517.). A *káromkodást* kiczifrázta, mint szűcs a remekbundát (470.).

III.

Említettük, hogy Petőfi politikai hitvallása szerint az állami élet eszménye csak a demokratikus alapon nyugvó köztársaságban válhatik valóra. Ez az elve azonban sohasem lépte túl az ábrándok körét, a gyakorlati életben megelégedett azzal, hogy a korszerű politikai és társadalmi reformok érdekében olykor szót emeljen, sőt kisérletet tett arra is, hogy az országgyűlésen képviselje a népet, kinek eddig az irodalomban pártfogója volt. De, mint tudjuk, megválasztatása nem sikerült. Költőnknek *az állami életre* vonatkozó eszméi képeit sem hagyták érintetlenül, úgy hogy nemcsak azokat szemlélteti alkalomadtán egy-egy jellemző trópussal, hanem több ízben épen őket használja átvitt értelemben.

1. *A kormányformáról* beszélve, mindig a respublikának ad előnyt: A monarchia *virág*, a respublica a *gyümölcs* (II. 428.), és erős a hite, hogy ennek a formának kell diadalmaskodni az egész földön: Dicső respublica, miként egy új, de szent *Napoleon*, elfoglalod majd a kerek világot (591.); mert a Respublica a szabadság *gyermeke* (590.).

2. Bár Petőfi nem igen rajong a *királyokért*, mégis kiváltságos helyzetüket tekintve az államban, azt mondja róluk, hogy: A királyok a föld *napjai* (I. 105.).

3. Az uralkodás jelvényeiről, *a trónról* és *koronáról* olyan fenkölt képeket használ, hogy szinte kétség támadna bennünk Petőfi köztársasági érzelmei felől, ha nem tudnók, hogy nála a respublica lénye-

gét nem a forma, hanem a népszabadság és tiszta erkölcs teszi, és előtte nem annyira a királyság, mint inkább a királyokban az emberi gyarlóság a gyűlöletes, a melytől a köztársasági formát mentnek képzeli. Szerinte: A trón *menyország* és a korona *napja* e menyországnak (I. 16.), továbbá: A trón tiszta legyen, mint a *napsugár*, mely az égből jön (I. 101.).

4. Államiságunk külső jelvényének, a *nemzeti lobogónak* ábrázolását az égi tünemények köréből veszi, mert ezeket a köztudat magasztosabbaknak tartja a földi jelenségeknél. Hazánk lobogója szép földi *szivárvány* (690.).

5. *Alkotmányos életünk* visszásságaira czéloz, a midőn a nemeseknek szemére hányja, hogy: Az alkotmány *rózsája* a tietek, töviseit pedig a nép közé vetitek (439.). A nemesi kiváltságokat tornyoknak nevezi, a melyeket le kell rombolni: Egy új hazát kell teremteni, a hol ne légyenek kiváltságok kevély nagy *tornyai* (583.). Az alkotmányos jogok gyakorlásának egyik módját, a tisztújítást, miként föntebb az alkotmányt, szintén a virágos kerttel hozza kapcsolatba: Itt a tisztújítás, egy becses *virágot* terem neked e *kert*: szolgabiróságot (179.).

6. Petőfi bár érdeklődött a politikai események iránt, de activ szerepet nem játszott az eféle mozgalmakban, sőt a *politikusokról* mindenkor bizonyos lenéző kicsinyléssel beszél: Ők nem azon nagy *szinészek*, kik a világ szinpadán az újjászületés óriási drámáját eljátszák, hanem csak *decoratorok* és *statiszták* (II. 416.). Itt szinészéletének emlékeiből meríti a képet, a következő alkalommal pedig a népélet egy jelenete elevenedik fel lelkében: A magyar politikusok az apró napi események mulandó *pásztortüzei* (531.).

A magyar nemzet államiságának ezer éves története bizonyság rá, hogy mennyire benne élt mindenkor a köztudatban a monarchikus érzelem és a hódolat az uralkodó iránt. Ezen eszmék Petőfit sem hagyták érintetlenül; a franczia forradalom tanulmányozásának hatása azonban annyira átalakította egész valóját, hogy a közfelfogással szemben ezekről egészen más nézeten volt. De hogy mind a két gondolat őt is sokat foglalkoztatta, mutatják azon költői képek, melyeket ezen körből merített egyéb fogalmak szemléltetésére.

1. Petőfi egy ismert dalában kedveséről ábrándozva, «az álmok birodalmát» királyságnak képzeli: Minden *álmam* egy fényes királyság (330.). Ime a respublikánus phantasiája szerint a képzeleti világ *kormányformája* — a királyság.

2. Sőt még önmagáról is azt mondja: Király vagyok *én*, mióta bírom Juliskámat. Nem fejemen, de szívemen hordom koronámat (458.). De már házasélete kényelméről az enyelgő tréfa hangján beszél: Fejedelem vagyok (*Petőfi*), trónusom a *karszék* és *pipámnak hosszú szára*

a királyi bot (505.). Az *uralkodó* fogalma különben, mint tropus, jó és rossz értelemben, más egyéb dolgok magyarázatára, igen sokszor előfordul Petőfinél. Pl.: *Szabadság*, te vagy a mi törvényes királyunk, trónusodnál ünnepelve állunk (558.). A király képével él még az alábbi elvont eszmék megérzékítésénél: A *hír* a feledés örök királya (359.). Magas trónján a *sors* ül (656.). *Mulandóság* a királyok királya, ez a világ az ő nagy palotája (378.). A király, az *ész* kidőlt nyergéből (258.). Vad, sötét föld keblem birodalma, fejedelme gyűlölő *harag* (329.). Az emberek anyagias gondolkodására igen jellemző kép: Ha a világ pénz, a *költő* a királyi kép a világ tallérján (324.). Hazai viszonyok szemléltetésére is felhasználja a király képét: Ottan termett a puszták királya, a *haramia* (356.). *Hortobágy* a puszták óriás királya (453.). A *Tátra* hófedett csúcsa piroslott a nap első sugaraitól, mint valami borozó király homloka (II. 329.). A *hegy* ott uralkodik királyi széke dicső magasán, körülövedzi hódolattal fejét a felhő tömjénfüst gyanánt (550.). Ezen csoportba tartozó képpel szívesen világítja meg Petőfi a nagy mindenség jelenségeit: Mint kiűzött király országa széléről, visszapillant a *nap* a föld pereméről, mérges tekintettel, s mire elér szeme a túlsó határra, leesik fejéről véres koronája (548.). A *hold* az éj ragyogó királya (517.). Sokára eljött az *éjfél*, a szellemeknek e fényes fejedelme; de most koronáját letevé: a *holdat*, s mellén a ragyogó rendjelek *(csillagok)* nem voltak, egyszerű fekete *felhő*palástban jött (100.). A szabadság őrjöngőjének, az apostolnak szájából hangzanak ezen istenkáromló szavak, a midőn a Teremtőt a földi zsarnokhoz hasonlítja a költő: Ott ülsz égi trónuson *(isten)*, hideg méltóságban, csak úgy, mint itt a földi zsarnokok, s uralkodol kevélyen és naponkint hajnalsugárral s megrepedt szíveknek vérével újra fested királyi széked kopott biborát (161.). A zsarnok képét látjuk még a következő példákban: A felhők jöttek, mint haragos, vad férfiak, hogy a *viharral*, e zsarnokkal, élethalálra vívjanak (434.). Durva zsarnok, jégszívű *tél*, jármodat megunta a föld és ledobja valahára (554.). Eljött az *ősz*, ez a vad zsarnoka a természetnek (64.). Mi a *hold!* egy zsarnok király ő, és jobbágyai a *csillagok* (347.). A hold, a *zultán*, belépe csillaglányos gazdag háremébe (285.). A *kancsó* zsarnok szív, ki kell belőle a vért ontanom (254.). A felsorolt példákból látjuk, hogy az uralkodó nevének a dolgok egész során alkalmazott metaphorikus használatánál többször megvannak a kiválóság, méltóság és köteles hódolat jellemző vonásai, de látszik, hogy a költőnek olykor kedve telik egy-egy torzvonással gyengíteni a kép fenséges hatását; azonban köztársasági elveinél fogva legszívesebben a zsarnok tulajdonságaival ruházza fel azt.

3. *Az uralkodói jelvények*, a trón, korona, királyi pálcza és bibor palást szintén előfordulnak tropusok gyanánt. Az előbbi csoportban a

király képével kapcsolatban találtunk reájuk példát; de ezen kívül még ide tartoznak a következők. A hegyről mondja, hogy: A kelő *nap első sugáriból* tesz homlokára arany koronát, s a lemenő palástúl adja rá *végsugárinak* bíborát (550.). Természeti leírást szemléltet ezzel is: Olyan, mint vén királynak feje, a *sivatag;* hajszálai, a füvek, csak gyéren inganak; e vén királyi főn egy nagy *tölgy* a korona (354.). Házassága boldogságát rajzolva a költő, feleségéről mondja: Eszemadta *Juliskája*, szívem arany koronája (458.). Örökös aggodalmát hazája sorsa fölött fejezi ki eme képe: Fejemen a *hazaszeretet* töviskoronája (416.). A hazaárulásról pedig így szól: A *hazaárulás* bűne az ördögök fejedelmének koronája (I. 74.).

4. Az állami élet csoportjának keretébe tartozik a *követ* szó képes értelmű használata is, melyet ezen példában alkalmaz a költő: A *könny* sötét fájdalmak fényes követe (489.).

5. Az állami élet vagy egyéb társadalmi viszonyok symboluma, a *zászló* szintén szerepel Petőfi képei között. Útirajzaiban a rozsnyói völgy képe a magyar tricolornak tűnik fel a költő képzeletében: A *rozsnyói völgy* egy roppant nemzeti zászló is egyszersmind: vörös föld, fehér kősziklák, zöld erdő (II. 335.). Bemről, a kit a tiszteletnek és szeretetnek egész rajongásával övezett körül költőnk, mondja az alábbi hasonlatot: *Szakálla*, mint egy fejér zászló lengedez (627.). Ezen metaphorája pedig nemzete fiainak lelkesedését akarja tolmácsolni az elért sikerek felett: Lángol, piroslik *arcza* (t. i. a nemzeté), kitűzött zászló mindenik (584.). Végül a költő egyéni viszonyaira vonatkozik ezen két kép: Szerelemnek lobogója *szívem*, érte két szellem viaskodik (338.). Fejér zászló feleségem *fejkötője* (501.).

(Vége köv.)

LOÓSZ ISTVÁN.

AZ ΑΛΦΑΒΗΤΟΣ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ CZÍMŰ GÖRÖG DALGYÜJTEMÉNYRŐL.

E dalok első, és tudtommal mai napig is egyetlen kiadása Wagner Vilmos érdeme, ki azt 1879-ben Teubnernél bocsájtotta közre. Kiadásának előszavában érdekesen mondja el a dalok felfedezésének történetét: 1878-iki londoni tartózkodása alatt a British Museum kéziratai között a 8241. sz. akadt kezébe. A figyelmet a codex iránt az a különösen hangzó megnevezés keltette fel benne, a melyen a catalogus említé azt: Boccacius Græce. Kisült, hogy a codex onnét kapta a különös nevet, mert egy, Boccacciotól is feldolgozott középkori görög

novellát is tartalmaz. De míg a catalogus csak ennyit mond a codex tartalmáról, Wagner tovább lapozva a kéziratot, ráakadt a *Στίχοι περὶ ἔρωτος καὶ ἀγάπης* néven egybeírt és abc sorban rendezett dalokra: a betűsor azonban sokszor meg van zavarva a kéziratban, mig Wagner keresztül vitte kiadásában azt a rendszert, hogy a dalok kezdőbetűik szerint abc sorban következzenek egymásra.

Wagner kiadása a tőle megállapított szövegen kívül tartalmazza még a dalok német fordítását s szójegyzéket. E fordítás az eredeti versmértékben s felette költői, élvezetes alakban mutatja be a dalokat. Mértékük e daloknak az ösmeretes, *versus politicus*nak nevezett hosszú iambusi sor; e tagadhatatlanul fárasztó, sokszor egyhangúvá, nehézkessé váló mérték. Egyhangúsága és nehézkessége leginkább az ilyes könnyed lyrai daraboknál tűnik fel; viszont azonban épen azoknak rendesen rövid terjedelme óv meg a fárasztó hatástól, melyet különösen hosszabb költeményekben való használata idéz elő e metrumnak. Akárhogy is: dalnak semmiképen sem megfelelő forma; epikus költeményekben helyén valóbb. Ép ezért iparkodom ama pár darabban, melyeket e gyűjtemény gyöngyeiből a magyar közönségnek hetilapokban bemutatok, némileg a formát is összhangzásba hozni a tartalommal, annak megfelelőbbé tenni. E közlönyben közlendő fordításaim azonban, hogy alakban is hű képét adjam az eredetinek, nagyrészt annak mértékét tartják meg.

Hátra van még, mielőtt magukra a dalokra térnénk át, keletkezési idejükről s szülőföldjükről szólani pár szót. Szülőföldjükkel maguk a dalok ösmertetnek meg, keletkezési idejüket pedig megállapíthatjuk abból a világból, melyet a dalok tárnak elénk. Hogy *Rhodos szigetén születtek e dalok*, világos bizonyíték arra a 32. dal. A lovagvilág rajza, mely lépten-nyomon elétárul bennük, megadja másfelől a kulcsot, melylyel keletkezési idejük megállapíthatóvá válik. Rhodos szigetén való lovagvilágról lévén szó, a *Johanniták* rendjére kell gondolnunk természetesen, kik 1309—1522-ig uralkodtak a szigeten. Ugyancsak maguk a dalok nyujtanak támasztópontot arra is, hogy keletkezésük idejét pontosabban meghatározzuk, s ez *a XIV. évszáz első felére* tehető.

Nagyrészt tehát a Johannita lovagrend szerelmi hódításainak, kalandjainak az emlékét őrzik ezek a dalok. A lány *σπιταλιοῦ σημάδε*-nak nevezi kedvesét: a Johannita-rend zászlajának; (3. ed. Wagner) ugyanott *κοντοσταύλη γιασυμίν*-nek. A középkor hős lovagjainak, a lovagkornak szellemét lehelli majd mindenik dal: a sarkantyús, aranyos-vértű lovag képe jelenik meg bennök mindenúntalan, kit megcsodál kedvese, a szerető leány, hogy nem illatozik az út, nem virít a mező tiszteletére, a merre elhalad: (4.)

θαυμάζομ' ὅταν πορπατῇς, πῶς οὐ μυρίζει ἡ ὁδός σου,
πῶς οὐ μυρίζουν τὰ βουνά, πῶς οὐκ ἀνθοῦν οἱ κάμποι.

Ennek a lovagkornak, onnek a fényes, letűnt világnak nyilvánvaló emléke van állítva a 29.-ben is, hol a szerető lány szerényen — a fényes úrral, kedves lovagjával való összehasonlításra támadt önalázata érzetében — *τὸ ταπεινὸν καὶ ξένον κορασίδιν*-nek nevezi magát, míg kedvesét az egész lovagvilág*) legdaliább, leghősibb fejének:

. . . . . πετρίτη μου, ἔντιμε κ' ἔμνοστέ μου,
'πιδεξιωσύνη τῶν ἀνδρῶν, στολὴ τῶν ἀντρειωμένων,

Ragyogó, fényes képet rajzol a lovagvilág hőseiről a 76. dal is, mely azonegy jelleget tüntet fel, s a végtelen ámulat a fényes lovag iránt a szélsőségekig van benne kiszínezve:

. . . . , φοβοῦμαι τὴν θωριάν σου
καὶ τὰς ὡραῖς σου πτέρυγας μή μ'ἀποκεφαλίσουν

mondja a leány lovagjának, kit *παραδυνάστε, φοβερέ*, néven szólít meg.

* * *

Minden nép költészete a természet képeit, jelenségeit szövi bele legsűrűbben dalaiba; szereti érzéseit valami természeti kép keretében feltüntetni: lelki világát a szabad természet foglalkoztatja leginkább; annak benyomásai összeolvadnak lelke hangulataival, s a külső világ színei folyton kisérik belső világa nyilvánulásait, a mint az költészetében megjelenik. Ez a természettől adott, s minden nép költészetét erősen jellemző sajátság fölötte intensiven van kidomborítva a mi gyűjteményünkben is. És ha — a mint szólani is fogunk róla — itt-ott olyannyira mesterkélt hang üti is meg füleinket e dalokban, olyan hang, a mi mindenhez közelebb áll, mint az igazi népköltészethez: ez a motivum mindenesetre a valódi vegyítetlen népköltészet jellemvonása.

---

*) Itt kell megjegyzést tennem Wagnernek különben igen szép és élvezhető fordítására: az idéztem 2. sort ő ugyanis így adja vissza: «Du Schmuck der Ritter, Preis und Zier der Tapfern unsrer Insel». Ő tehát belévisz az eredetiben egyváltalában hiányzó fogalmat: «a mi szigetünk hőseit» emlegetvén». S vajjon így ez a fordításbeli szöveg nem bizonyítékúl látszik-e szolgálni arra a, szintén csak a dalokból magukból kideríthető tényre, hogy e dalok Rhodos szigetén vagy legalább is valamelyik szigeten keletkeztek. *S szabad-e vajjon a fordításnak az eredetiben fel nem lelhető adatokkal gazdagodnia?*

Virágoskertet csinált a szerető lovag kedvesének (4. dal), hej! de elfelejtett a virágoskert körül kerítést húzni. Szemére is hányja a lány neki, hogy önmaga vétett maga ellen, hiszen:

δὲν σ' ἔλεγ', ἀφεντάκη μου, κι οὐκ ἐπαρέγγελλά σε,
τὸ περιβόλιν τὄκαμες, μὲ τὸ κολλήθησέ το,
καὶ κάμε πόρτα καὶ κλειδὶν καὶ κατακλειδονέ το:

«Érett gyümölcs a szép leány, kit mindnyájan szeretnek»; kiért a vándor áhítozik, ki után a beteg is epedez. S nyitva állott a kert s elragadta más belőle kedvesét, míg távol járt a lovag, s most *ἄλλος φιλεῖ τὴν ἀγαπῶ, καὶ γὼ στηρεύγομαί την.**) E tekintetben ritkítja párját a 7. dal, mely a keleti buja természet minden elképzelhető ékességével, minden pompájával felruházza a szeretett lányt, a beczéző jelzőkben:

'Αναδενδράδι νερατζιᾶς, σταφύλι σοῦ κλημάτου,
κανὶν τοῦ ῥοδοστάματος, μόσχος τῆς 'Αλεξάνδρειας,
τὰ κρίνα καὶ δαμάσκηνα μὲ μενεξὲς δεμένα....

Almafával, borostyánnal, czitrommal, narancscsal ültetné be az útat a legény, ha tudná, merre megy el kedvese; rózsafák árnyékával védené őt a nap hevétől; moschust hintene az útra, hogy illatozzon, a merre kedvese elmegy: (8.)

καὶ νὰ μυρίζῃ ἡ στράτα σου, καὶ σὺ νὰ μὴ τὸ ζεύρῃς
νὰ μὴ μαυρίζῃ, λυγερή, 'ς τὸν ἥλιον ἡ ἐλικιά σου.

Különös, bánatos hang szólal a 9.-ből: ha tudná, hogy hűtlen lett hozzá kedvese, eladná mindenét s venne neki egy szőlőtőt és

.... 'γὼ ἤθελα .... μαυροφορέσει,
καὶ ποτὲ νὰ μὴ ἐφόρεσα παρὰ φακιόλιν μαῦρον.

A bánatos szívnek, a csalódott szerelemnek annyi variatiója! Más és

*) Itt kell felemlítenem, hogy ennek a 4. dalnak hangja elején és végén olyannyira elütőnek tetszik előttem, hogy annak *két dalra választását igazolhatná bátran.* Az első három sorból egy hű, szerető leánynak a lelke szólal, ki bámulattal csügg kedvesén (θαυμάζομ' ὅταν l. fentebb); míg az erre következő rész a dal végéig egy szerelmi kettős: egymást elveszített, egykori szerelmesek dalai: kaczér leány, ki hűtlenné lett távol lévő kedveséhez, s a bánatos lovag jelennek meg benne. Hogy lehessen e két helyzetet összeegyeztetni? *Én a* δέν σ'ἔλεγ'*-től külön dalt kezdenék:* nem akadályozza ezt semmi külsőség, hiszen a dalok betűsorban való egymásutánja több helyütt is meg van zavarva a kéziratban. A jeleztem hangbéli egyenetlenség pedig határozottan a kettéválasztás mellett szól.

más hang szólal meg bennök; s ugyanaz a fájó érzés, a melyikből fakadnak. Tökéletes kis remekdarab ebben a tekintetben a 10.-ik is, melynek így van a kezdete:

Karcsú leány ha sejtenéd mi puszta sóhaj éltem,
Ki elvevéd szemem fényét, szívem sebezve mélyen …

«Csillagfényes égnek legszebb csillaga!» Így szólítja meg kedvesét a 12. dalban a szerető férfi, ki a Krisztus nevére esküszik néki örök szerelmet:

ποτέ μου δὲ νὰ σ' ἔλλαξα, μὰ τοῦ χριστοῦ τὴν χάριν.

S hasonlítja őt szőke hajával, fehér arczával a halavány holdhoz.

Az el nem aluvó igaz szerelem gyönyörű emléke a 13. is. A lány szól kedveséhez: bár mindig őt nézhetnék szemei. S anyja eltiltja tőle, elzárja tekintetétől. Ha szereti őt igazán kedvese, nem ennék, nem innék, álmatlan éjeket virrasztana át, míg madárrá válnék, énekes madárrá, ki dalolna éjjelenként kedvesének szerelemről:

καὶ νᾆχα πόρταν εἰς πλευρὸν καὶ νἄνοιξες καὶ νᾆδες
καὶ νᾆδες τὴν καρδία μου πῶς κεῖτεται θλιμμένη.

S ha nem hiszi, hagyja el őt; ajándékozzon meg mást a szerelmével: de ő szeretni fogja akkor is:

καὶ 'γώ νὰ στέκω νὰ θωρῶ ὡς ξένη καὶ διαβαίνεις.

Melyik nép költött valaha szebbet? …

Azt a hangbéli egyenetlenséget, a melyikre rámutattam a 4. dalnál, újra találjuk a 27.-nél is. Gyönyörűen induló poëtikus kezdő versek után mintha ellankadna, mintha kimerülne a költő: egyenetlen, bántóan ellenmondó hang szólal meg a dal végén! A lány kesergi el bánatát, csalódott szíve adja a panaszhangot ajakára: az elmúlt boldogság fájó érzése szólal meg az elején. De azután azok a jelek, a miket felpanaszol hűtlen kedvese ellen! Alig következtethetni belőlük hűtlenségre! Így nem értjük az egész helyzetet. A kép, a mit elibünk fest, nem világos semmiképen. (Fordításomban is ezt az ellentétet iparkodtam eltüntetni, s szerepcserét is koczkáztattam meg épen ennek a czélnak a szolgálatában.)

Kissé idegenszerűen hangzik előttünk merészröptű phantasiájával a 28.: aranytálon piros alma; olyan piros, olyan édes, mint a kedves ajaka:

καὶ στέκομαι, λιμπίζομαι καὶ λέγω, νᾆχα μῆλον
νὰ μυρίζόμην τὸ βραδὺν καὶ νὰ γλυκοκοιμούμουν,
καὶ νὰ το φίλουν τὸ βραδὺ καὶ νὰ παρηγορούμουν,
ὡς νᾆσουν εἰς τὸ πλάγι μου, νᾆχα παρηγορίαν.

Kissé furcsa gondolattársítás, kissé furcsán hangzó befejezés. A poetikus színekkel induló kezdet minden bájos naivitását, minden természetes költészetét lerontja az a mesterkélt hang, a mi a hasonlat továbbfűzéséből jő létre. Bizony, nem a népköltés phantasiája, hogy egy piros alma a szeretett lány helyét pótolja, hogy a piros alma vígasztalja a legényt kedvese távollétén, — ha nem egyéb, hát keleti phantasia.

Ennek a phantasiának, s szintén kevésbbé ügyesen alkalmazott példája a 30. is, hol a lány ujján lévő gyűrű, a *θυμόκλωστον καὶ πόθου τυλιμένον*, a melyik szerelemre kelti a férfit:

τὸ δακτυλίδιν ἔβλεπα καὶ τὸ φιλὶν ἐζήτουν.

Ez sem a mi világunk! Ebben is van némi visszatetsző, idegenszerű vonás.

De ugyanez a dal érdekes más okból is: bizonyságául szolgálhat annak, hogy a régi görög világ pogánykorbeli hitéletének a nyomai máig sem tüntek el a nép képzeletvilágából: Charon, az alvilági révész alakja ott kisért a mai görög nép költészetében is; de előrelép méltóságában s halálisten lesz belőle. Így jelenik meg a kérdéses dalban is, hol a legény így esdekel kedveséhez:

κόρη, καὶ δός με τὸ φιλὶν· ξαθή, ἐπάκουσέ μου,
ἢ γίνου Χάρος κ' ἔπαρ με, κι ἂς ἀπομεριμνήσω.

Más dalokban az Erosok jelennek meg az antik mythologia maradványai gyanánt; a mint a mai népköltés is ösmeri még őket.

Egész drámai jelenet tárul elénk a rendesnél hosszabb 31. dal 19. sorában. A türelmetlen szerelmes esdeklése a megnyitó:

Ἑκατὸν χρόνοι καὶ ἂν διαβοῦν, φιλὶν μὲ θέλεις δώσει:
καὶ τί μὲ τυραννεῖς, κυρά, μὲ τὴν γλυκειά σου ἀγάπην,
μὲ τ' αὔριον, μὲ τό σήμερον, μὲ τὸ καρτέρει αὐθέντη . . . κτλ.

Miért e folytonos halogatás az igéret beváltásában, miért e sok hitegetés napról-napra? Élvezzék a jelen pillanatot. A most élvezhető gyönyört minek eltaszítni? — S az esdő szó meghallgattatást nyert a szerető leánynál. S a férfi, alig hogy betelt csókjaival, gúnyos szóval ott hagyja a lány ölelő karjait. De vajjon ennek a drámailag induló, sokat igérő bevezetésnek méltó befejezése-e az, a melyet a költeményben kapunk? A megcsalt lány szégyenében haragos szóval kifakad a hűtlen férfi ellen, a ki *ὁποῦ φιλεῖ κομπόνει*. S erre a férfi gyalázó felelete, ki a lány külső cziczomáját annak voltaképen való rútságával összehasonlítván, a leggyalázóbb jelzők tömegével árasztja azt el, mondván:

στολίζεσαι κ' εἶς' ἄσκημος, νίβγεσαι καὶ μαυρίζεις
κι ὅταν ἐβγῇς ἐκ τὸ λουτρόν, ὁμοιάζεις ἀγριοκάτης.

S vége az egésznek a lánynak erőtlen, kérő szava:

μηδὲν μὲ 'βρίζῃς, νεώτερε, μηδὲν μὲ 'ξατιμάζῃς.

A compositio teljes hiánya, *tökéletes járatlanság az alakításban; a jellemzi e dalokat főképen.* A szóban forgó dal kitünő példája ennek: szépen meginduló, eleven kezdete élettel teljesen, valóság színében tárul elébünk; bízvást feljogosítván rá, hogy várjunk utána valamit, a kezdethez méltót. S mit kapunk? . . .

Remek darab első tekintetre a 32.; méltó rá, hogy kissé bővebben emlékezzünk meg róla; méltó rá, hogy *bár keresebb fogyatkozással találkoznánk benne!* S van fontossága végül a dalok szülőföldjének a megállapítására is. A szeretett férfi, a hős lovag útra kél; elhagyja *Rhodos* szigetét, s elhagyja kedvesét. A szerető, hű leány áldó szóval, jókivánsággal bocsátja útra lovagját: védjék az isten s minden szentjei; nyíljék útján bazsalikom; balzsammal légyen hintve ösvénye, s fürtjeit övezze piros rózsafüzér mindig. S bármerre visz útja, bármely földet jár is, ölelésre, csókra mindenütt találjon, s szerető leányra. S ezt kedvese kívánja a távozó lovagnak! Miféle hihetetlenül hangzó sorok! Hogy a lány hű maradjon kedveséhez, ki külső országokba, idegen földre távozik, s kivánjon neki mégis új szerelmet! Hogy a lovag ne feledje kedvesét, kit elhagyott (— mert a dal további tartalmában ilyen helyzettel ösmertet meg bennünket —) s keressen mégis új szerelmet; hogy emlékezzék régi kedvesére, s mást öleljen mégis: hogy mikor *ezt* csókolja, *az* után sóhajtson! Sajátságos világ, a mit a költő fest; sajátságos világ, a mi a költő lelkében élhetett! . . .

Pedig mennyi báj, mennyi költészet van az egyes sorokban; a természetellenes és egészében össze nem egyeztethető sorok mennyi üde költészetet lehellnek egyenkint, külön-külön! Az a hang, melyen a lovag távoli, de nem feledett kedveséről emlékezik: teli tiszta, hamisítatlan költészettel, végtelen szépséggel mindenik sorában. Sóhajtva mondja új kedvesének:

Szerettem egykor egy leányt, s Rhodosba' hagytam őt el;
S most csillagfényes ég alatt ül kint a hold fényében;
Sohajt sohajra csak sohajt és egyre sír utánam:
»Dalos madárkám merre szállt, én zengő csalogányom?
Kedves madárkám mit csinál, feledt-e már egészen?»

Mennyivel szebb volna, ha a maga egészében is ily szép volna!

Mennyire ellenkező, s mennyivel természetesebb a következő dal hangja, hol a frank földre vándorolt lovag (*θέλω νὰ πάγω 'ς τὴν Φραγκίαν*) kész örök hűséget, változhatatlan szerelmet esküdni kedvesének:

καὶ ὅρκον νὰ σὲ ἔδωκα νὰ μὴ σὲ λησμονήσω
μηδὲ ἐσένα ν' ἀρνιστῶ μηδ' ἄλλην νὰ φιλήσω.

A szerelmi kín, csalódás folyton új és újabb változatait nem akarjuk itt sorra előhozni, a mint e dalok nagy részének kizárólagos tárgyát képezik. A legjellemzőbbek csak azok, a melyekre kiterjeszkedhetni alkalmunk van, mert az efféle igénytelen, apró, pár soros dalocskák egy sóhajon, egy epedő szólamon kívül ritkán tartalmaznak még egyebet. Így a 36. egész terjedelmében ennyi:

Ἐνέπεσα 'ς τὸν ἔρωτα τὸν σὸν καὶ ἐδουλώθην·
παρακαλῶ τὰ κάλλη σου, μή δὲν μὲ βασανίζουν.

Némikép a 28.-nak párja, de mindenképen szebb s minden fogyatkozás nélkül való a 37. Csak a kép különösen merészröptű volta az, a mi emlékeztet amarra: Kilencz fürjet látott a szerető röpülni ég felé: egyök aranyszárnyú. Hálót feszít a legény s elfogja egyik fürjet: a *χρυσοπτέρουγη* lesz az bizonyára. Egészen olyan, mint kedvese:

A melyik mint te kedvesem, oly bájos, ifjú, szép.
Oly biborajku, karcsu és oly édeshangú ép.
Mint piros rózsa oly piros, mint rózsa oly fehér.

Ugyanaz a genre, mint a 28., de a mérséklet a kép keretében, a kellő határ megtartása a hasonlatban bájossá, kedvessé teszi emezt, míg azt az ellenkező sajátságok teszik oly visszatetszővé előttünk.

Végtelenül kedves szerelmi dal a következő. Egy naiv szerető párt, két tiszta, ártatlan lelket vezet elénk: a legény is szereti a leányt, a leány is a legényt, de mindegyik fél bevallani a másika előtt:

καὶ τί νὰ γένῃ, 'πὲ μέ το, μέσα 'σὲ μὲν καὶ σένα;

Ugyanez a kedves, tépelődő hang, a bátortalanság e bájos nyilvánulása vonul végig az egész dalon, melynek legszebb sorai talán, melyekben a legény a lányt készti nyilatkozásra: ha ő szól, esetleg gúnykaczajjal fogadja majd szavát a lány, de a leány nem tarthat ettől: a legény szerelméről suttognak már az emberek, s a lány, ha szólna előbb:

. . . . νἄνεν τὰν χρυσόβουλλον, κατάλυσιν νὰ μὴ ἔχῃ.

Igazi népköltészet üde illata árad e dalból, hol a szerető legény királynővé képzeli kedvesét, oly hatalmassá — maga felett . . . *Az ilyen darabok a legértékesebb gyöngyei a gyűjteménynek.*

A 26. dalon, felette ügyesen, egyazon kép vonul végig, minden kijelentett vonatkozás nélkül, s mégis világosan érthető vonatkozással: «Egy kalitka, hetven ajtós, volt az udvaromban . . .» *Az igazi nép-*

költés hangja szólal meg ebben is, a nép gondolatvilága tiszta, hamisítatlan alakjában tükröződik vissza a gondolatban, mely a hasonlat mögött rejtőzik: a kalitkába zárt énekes madár, a széphangú kis pacsirta kiröpült, más vadász befogja, édes csókkal tartja:

S ha útezáján végigmégyek, ablakára ha felnézek,
S hangja zeng felém;
Kíntól elszorúl a szívem, meginog a térdem
S futok érte, futok egyre míg csak el nem érem.

Hangban, gondolatban, s a gondolat bájosan naiv előadásában a népek legszebb költői termékei között foglalhat helyet.

Máig is élő közmondáson alapúl a 39. dal: ἑπτάψυχος-nak mondja a görög azt, a ki nehezen hal meg, tehát a szívós életűt. Ezt a gondolatot kapja meg és fűzi tovább gyönyörűen az említett dal: «Ha hét lelkem volna, mind a hetet elraboltad volna. Nem fog rajtam a halál angyala sem:

ἀμμὲ ψυχομαχῶ διὰ σὲν δίχως ἀῤῥωστιὰν καὶ πόνον·
κι ἂν ἠθελήσῃς, λογερή, ἐγὼ δὲν ἀποθαίνω.

Olykor az egész dal egymásra halmozott tömegéből áll a hasonlatoknak, képeknek: mintája ennek a 40., hol a magasztaló bámulat e gyönyörű sorokat adja a szerető legény ajakára:

τὸν μόσχον καὶ τὸν ξυλαλὸν μυρίζει ἡ ἐλικιά σου,
ῥόδα γέμουν τὰ χείλη σου, τὰ 'φρύδια σου ζαμπέτιν...

Magukban véve kedves, poetikus sorok; de az egész vers tartalmát ilyenek képezvén, hiányát érezzük valami magasabb gondolatnak; érezzük a forma virágos, megkapó volta mellett a minden belső tartalom hiányát . . .

Egész történetet beszél a 43.: ösmeretes motivumait, sokszor hallott vonásait elevenítvén fel a szerelemnek. Gonosz szomszédok áskálódása, a mely a szeretők elválasztására tör, irigy tekintetük, gonosz terveik:

διατὶ βουλὴν ἐδώκασιν νὰ μᾶς ἀποχωρίσουν

átkot csal a szeretők ajakára:

ἀμμὴ τὸ θέλουν εἰς ἡμᾶς, ἀπάνω τους νὰ 'δοῦσιν
νὰ τὸ θλίβουν οἱ φίλοι τους, νὰ το χαροῦν οἱ ἐχθροί των.

A gonosznyelvű, rosszlelkű emberek, kik megirigyelték két szerető szív boldogságát, erős, szilárd szerelmét, mely oly erősen áll, miként az ércztorony . . . nem először jelennek meg e dalok között itten. A 41.

dal három sora mögé is bevilágol a köztük olvasható gondolat, s ilyen helyzetre veti ott is fényét a fürkésző szem. Mennyit lehet olvasni a sorok mögött! . . . S a 11. dal három sora mögött is! Asszonyszerelem, vagy rabnő szerelme szólhat e pár sorban, ki kedvesét oktatja, hogyan köszöntse őt: egy fejbólintás, egy szempillantás lehet csak köztük az üdvözlés formája; a szóval való érintkezés útja bizonyára zárva van előttük . . . .

A következő, a 44. mintha egy volna az előbbivel, mintha ennek a közepéből volna kiszakítva: ugyanegy gondolat s ugyanegy alakban húzódik végig rajta. Hasonló tárgyú a 47-ik is, de a szerelem hangja erősebben szólal belőle a lány ajakáról:

μαχαίρια κι ἂν μὲ κόφτουσιν, πριόνια κι ἂν μὲ πριονίζουν,
ὡς πότε ζῶ καὶ φαίνομαι, τὸν ἀγαπῶ, οὐκ ἀρνοῦμαι.

Érdekes a következő dal, Horatiusra emlékeztető hangjával. A legény szól:

Θωρῶ σ' ἀνήλικον φιλιᾶς κι ἀπείραστον τοῦ πόθου,
καὶ μὴ σὲ δώσω τὸ φιλὶν . . . .

Önkéntelenül is a «Nondum subacta ferre iugum valet» sorai csengenek vissza fülünkbe . . .

Egyszerű közvetlenségében, az őszinte érzés keresetlen hangjával érdemes a felemlítésre a 49., mely a szerelem roppant, lenyügöző hatalmát tünteti fel két sorában:

κάθομαι, στέκω, περπατῶ, κοιμοῦμαι, 'ξυπνητή 'μαι,
ἂν τρώγω, ἂν πίνω, ἀφέντης μου, πάντα 'ς τὸν νοῦν μου σ' ἔχω.

Az elhagyott, kedvesétől megcsalt szerető leány panaszos szívének érzései gyönyörűen kelnek dalra az 52.-ben:

καὶ τίς τὰς νύκτας πορπατεῖ καὶ τίς τὰς αὐγὰς ὁδεύει,
καὶ τίς ἐμοῦ ἐπήρπαξε τ' ὡρηόν μου το πουλάκιν;

Gyöngéd érzés nyilvánul abban is, hogy a valóság ily leplezett alakban jelenik meg a dalban: nem a hűtlen legény ellen szól a panasz. A bájos kép, mely elleplezi a valót, oly kedvessé, oly megragadóvá teszi a különben vajmi sokszor ismétlődő helyzetet, melynek kevés párjára akadunk gyüjteményünkben.

Jegyespár szerelme szól az 53.-ból, mely — sajnos! — nem maradt ránk teljesen: a menyasszony szeretettel teli beszéde maradt meg a ránk hagyományozott részben; az elképzelt, remélt boldogság panegyrise az egész. A sorok az előző történetre is világot vetnek: a lány később gyúlladt csak szerelemre a legény iránt, ki ravasz, fortélyos észszel

csalta hálóba őt, ki előbb büszkén megtagadta tőle szerelmét. De most nem marad mögötte kedvesének. Kifejezi ezt e szép sor:

νὰ γένω στράτα νὰ πατῆς, καὶ γῆς διὰ νὰ περάσῃς,

s még inkább az a bájosan naiv gondolat, hogy versbe akarja fűzni kedvese szavait.

Egyik Anakreon-féle dalra, mint az azóta oly sokszor, oly sokféleképp variált gondolat első forrására emlékeztet az 57., hol a korsó sorsát irigyeli meg az epedő legény, mert enyhe, hűs cseppet önt a kedves ajakára: «*κάλλιαν μου τύχην ἔχεις*».

Egy tárgynak az ismétlésébe esnénk, tovább részletezve e dalok tárgyait: szerelmi kín, elválasztott szerelmesek epedő sóhaja, epedés egy csókja, egy tekintete után a szeretett lánynak, — ezek a motivumok ismétlődnek bennük mindenúntalan. Száz és száz változatai ugyanannak a gondolatnak! Egyikben rabjáúl vallja magát a szerető kedvesének; kész lenne rabszolgája lenni valóságban, szolgálni nála éjjel és nappalon: (68.)

τὴν νύκταν ν' ἄφτω τὸ κερὶν μέσα εἰς τὸ φανάριν,
καὶ νὰ σὲ φέγγω νὰ δειπνᾷς ὡς δοῦλος ἐδικός σου.

Egy másikban (70.) az elmúlt boldog idők emléke csalja a fájdalom hangját az elhagyott szerető ajakára; (hiszen: «nessun' maggior' dolore, che ricordarsi del tempo felice nella miseria») az ellentétekkel megkapó, hatásos verse ez:

ὅπου ἀγαπήσω, θλίβομαι, κι ὅπου ποθῶ, λυποῦμαι.

Gyönyörű darab a 71.; érdemes külön megemlékezni róla. Az elhagyott lány fakad ki hűtlen szeretője ellen, s a fájdalomtól marcsangolt női szívben a hiúság kerekedik felül, mikor a vetélytársnő szépségét a magáéval méri össze:

κι ἂν αὐτὴ καλλιώτερη, ἔτζε καὶ νὰ τὴν βλέπῃς·
εἰ δ' εἶμ' ἐγὼ καλλιώτερη, νὰ 'βγοῦν τὰ δυό της 'μμάτια.

A 72. is az elmúlt, vagy csak igért boldogság rajzával ragad meg: mi más világot, mi más boldogságot igért a lánynak lovagja!:

κυρά, ἂν με δώσῃς τὸ φιλί, παράδεισον σὲ ποίσω

igérte a legény, s íme:

παράδεισον οὐκ ἔποικες, παράπονον ἐποῖκες.

S előre hogyha tudta volna, hogy ilyennek fogja megösmerni, halálát kereste volna a nap izzó hevében, vagy a tűz lángjában:

ἐγὼ νὰ κάηκα ἐκ τοῦ ἡλιοῦ, νὰ κάηκα ἐκ τὸ κᾶμαν.

Határozottan műköltészeti darab a 74., minden színe, minden íze nélkül a nép költészetének. Terjedelmesebb külsejében teljesen öntudatos művészettel van feldolgozva. Kiválik a hasonlatok hosszú sorával, melyek — minden egyhangúságtól távol s teljes költői művészetre valló változatossággal — ugyanegy gondolatnak a variatióját adják. Nem hagyható azonban észrevétlenül az a végtelen ugrándozó gondolatjárás e hasonlatok összeválogatásában, mely a szűzanya képét — a császári talizmánnal, a hajnalcsillagot — a fejedelmi palota fényével fűzi egybe. Az egész költemény az oly sok ragyogó hasonlattal felékesített, imádott hölgy panegyrise: szerelmi vallomás.

Fontos e költemény azért is, mert a byzanci udvari szokások és politikai viszonyok gazdag beleszövése révén a dalok keletkezési idejének a meghatározására is adatokat szolgáltat.

Végtelenül kedves a 77. dal, mely nem egyéb az egész, mint a szerelem végtelen hatalmának, ellenállhatatlan erejének a rajza, midőn a szerető így szól: Ha ötven forrás öntené vizét ajtódhoz száz örvény mélyéből, — akkor is útra kelnék; arany lanttal kezemben elmennék fekvőhelyedhez s énekbe kapnék, hogy felköltselek téged mély sóhajaimmal . . . s lángoló szívem tüzét eloltani, a húrokba kapnék:

κι ἂν δὲν τὴν βρέχῃς, λυγερή, μὲ τὰ 'δικά σου χέρια,
τὸν ποταμὸν κι ἂν ἔβαλα, ποσῶς δὲν τὴν δροσίζω.

Az említett 57.-nek tökéletes párja a 70., csakhogy a korsó helyén galamb szerepel benne. A következő, a 81., leghosszabb darabja az egész gyüjteménynek. Terjedelme azonban egyáltalában nincs arányban belső értékével: szépen kifejezett, szépen felékesített, de ezerszer elismételt szerelmi panasz az egész; oly gyakran hallott e dalok során, hogy bátran mellőzhetjük ösmertetését.

Sokat, nagyon sokat veszíthettünk a 74.-ben, hogy csak három és fél sorát bírjuk: keresi a legény kedvesét, ki eltünt, s nem találja; s míg oda van a szeretett leány, a föld nem hajt virágot, nincs gyümölcs a fán s lehúll az olajfa levele . . . Mi gyöngye lett volna az egész dalfűzérnek, ha megmarad vala! . . .

Gyönyörű természeti képnek ügyetlen alkalmazását kapjuk a 92.-ben. A csalogány éneke nem hallatszik, ha gyászol a madár; nem hallszik éjjel, reggel, nappalon; sűrű-lombos ágon ül olyankor magában s búsan hallgat a csalogány, de

εἰ δὲ πολλάκις βουληθῇ, θέλῃ νὰ κηλαδήσῃ,
λαλεῖ θλιμμένα τὰς αὐγὰς καὶ τὰς φωνάς του κρύβει.

Vegyen róla példát a szerelmes is türelemben:

καὶ νὰ 'πομένῃ τὸν καιρὸν, νὰ καρτερῇ τὸν χρόνον.

Mennyivel szebb lett volna az alkalmazás nélkül, félbemaradt dalnak... Ellenkezőt mondhatni a 94.-ről, mely szintén egy szép természeti képet alkalmaz -- de ügyesebben — a maga tárgyára. Álljon itt az egész szép kis dal:

Τέσσερα τρυγονόπουλα 'ς τοὺς οὐρανοὺς πετοῦσιν,
καθ' ὥραν ὑψηλόνουσι καὶ χαμηλὰ θωροῦσι,
γυρεύουσι τὰ 'ταίρια τους, ἀντάμα νὰ σμιχτοῦσι.
ἔτζι καὶ νέος ὁποῦ ἀγαπᾷ [γορεύει τὴν ὡραίαν,
καὶ πάντοτε τὴν 'πεθυμᾷ],*) ἀντάμα νὰ σμιχτοῦσι.

A 101. is egytárgyú, egyjellegű dal a 77.-el. Könnyed tárgya, könnyed hangja csak könnyed formában adható vissza. Ezért kisérlém meg a versus politicus helyett modern formába öltöztetni. Álljon itt első versszaka:

Lánczraverve három évet,
Hej! mi könnyen türnék érted!
Három óra volna épen,
Úgy mutatná hő szerelmem!

* * *

A 112 dalból álló gyüjtemény legjellemzőbb és legértékesebb darabjai azok, melyekről e lapokon emlékeztünk.

VÉRTESY DEZSŐ.

A FRANCZIA PHILOLOGIAI IRODALOM 1898—1902.

II. **Görög régiségek.** E téren a munkásság az utolsó esztendőkben még serényebben folyt mint az irodalomtörténet mezején. Ugyanis a franczia felsőbb oktatás nagy fiókintézete: az athéni iskola, a hova a fiatal tudósok java törekszik, inkább a régiségekkel, mint a szorosan vett irodalommal foglalkozik. Az előbbi téren a számos új felfedezés nagy tevékenységre ad alkalmat; a rendszeresen folyó ásatások pedig számos monographiát hoznak létre. Lássuk egyenkint e munkákat.

Az utolsó tíz év alatt megjelent művek egyik legkiválóbbja: *A. Bouché-Leclercq*, a Sorbonne tanárának vaskos kötete *L'astrologie grecque* (XX és 655 l.). Az ókori Divinatio szellemes kutatója valóban

*) A kézirat nem tartalmaz lacunát, hanem az utolsóelőtti sor első felét az utolsó második felével fűzi egybe: holott *világos egy sor hiánya.* Az idézett szövegben a zárójelbeli rész Wagner coniecturája.

oly munkát végzett, mely az összes philologiai irodalomban hiányzott. Még a németeknek sincs ehhez fogható munkájuk, pedig náluk alig van az ókori szellemnek egy nyilvánulása, melylyel behatóan nem foglalkoztak volna. Bouché-Leclercqnek nagy érdeme, hogy a száraz görög és római iratokat, melyek vagy tudományos, vagy babonás álláspontból magyarázzák a csillagok járását, elejétől végig átkutatta; Manilius, Firmicus, Ptolemæus és még sok egyéb mythicus szerzőnek tulajdonított műveit magyarázza. Az astrologia eredetét a görögöknél kutatja, és elkiséri annak sorsát egész szt. Ágostonig; de e historiai résznél sokkal behatóbb a theoretikus, a mely ezentúl az astrologiai iratok kiadásánál elsőrendű forrás lesz. Ha a Divinatióról írt könyvet nagyobb élvezettel olvassuk, az Astrologiát, ámbár ez is szép, világos stilusban adja elő tárgyát, tán még több haszonnal fogják olvasni azok, kiket tanulmányaik e térre visznek.

Ugyanaz a szerző *Leçons d'histoire grecque* (352 l.) cz. alatt tizenegy egyetemi előadást nyujt, a melyekkel mint a görög régiségek tanára a Sorbonne-on 1879-től fogva évi cursusait megnyította (Leçons d'ouverture). A nagytudományú írót az ókori történetben főleg a moralis eszmék érdeklik; inkább a vallási nézetek, a bölcsészeti áramlatok befolyását kutatja, mint a historiai tényeket. A görög divinatio és az astrologia kutatója itt minden tudományos apparatust elhagyott, de mindegyik előadás mély buvárlatokra mutat. A czikkek a következők: Az ókori vallások közös alapja; a görög vallás viszonya a politikai intézményekhez; az agrarius törvények az ókorban; az igazság eszméje az athéni demokratiában; Görögország pædagogiai intézményei; az athéni demokratia a IV. században; az athéni köztársaság halálküzdelme; Görögország a macedoniai uralom alatt: a Kelet a Seleucidák alatt; a Lagidák történetének bevezetése: az uralkodó ház cultusa Egyptomban a Lagidák alatt.

Paul Guiraud, az ókori történet tanára a Sorbonne-on, különösen az ókor socialis problémai iránt érdeklődik. Új műve: *La main-d'oeuvre industrielle dans l'ancienne Grèce* (217 l.), a mely a »Bibliothèque de la Faculté des Lettres« XII. füzete, épen nem jár kitaposott utakon. Az ókori írók e kérdésekben nem adnak sok útmutatást; a mi feldolgozandó, az az ásatások eredménye: az epigraphiai leletek. Guiraud az ő tömött, minden feleslegest kerülő expositiójában, a kérdés technikai részét illetőleg Blümner híres művére utal és csak a társadalmi kérdéseket fejtegeti. Tizenkét fejezetben szól az ipari munkáról a præhistorikus Görögországban, Homeros korszakában, az ipar fejlődéséről Görögországban: a görögök véleményéről a kézi munkáról; a munka felosztásáról, az ipar szervezéséről, a rabszolgákról; azok munkásságának külömböző nemeiről, a felszabadultakról, a szabad munkáról, a

fizetésről, a munkások életéről. Látható, hogy e socialis kérdések mennyire érdeklik a hellén nép mindennapi életét. Guiraud szerint nem kell azt hinnünk, hogy a görög társadalom csak két osztályt ismert: a szabad embert, a ki nem dolgozott, és a rabszolgát, a ki pária volt. Csak a bölcsészek körében hirdették a kézi munka megvetését és tanították, hogy az állam köteles mindenről gondoskodni. A demokratikus görög államokban a kereskedelem és ipar szabad volt; nem voltak öröklött foglalkozások, sem szabadalmazott testületek, sem előnyök a fővárosiak részére a gyarmatokban; nem volt protectionismus; az állam a munkaidőt nem szabta meg, sem a fizetés kérdésébe nem avatkozott; csak az alku hű megtartására ügyelt és nem engedte, hogy a munkások a tiszta jövedelem egy részét kivánják, sem hogy sztrajkoljanak. Viszont az állam és a gazdag polgárok a szegény munkásokat segélyezték és ingyen ápolták betegség esetében. Athénben a tehetetlen munkás állami segélyben részesült.

Guiraud e munkája méltán sorakozik a szerző «La propriété foncière en Grèce» cz. híres művéhez. Összehasonlítható vele a belgiumi tudós, Francotte, nem rég megjelent műve, két kötetben: *L'industrie dans la Grèce ancienne.*

P. Foucart, a Collège de France tanára, *Les Grands Mystères d'Eleusis. — Personnels. Cérémonies* (156 l.) cz. alatt folytatja az eleusisi mysteriumokról írt eredeti kutatásait, melyeket rendesen az Akadémiában ad elő. Miután az első részben megállapította ezeknek a mysteriumoknak eredetét — szerinte Isis cultusával állnak kapcsolatban — most már több hiteles okmány, különösen régibb és újonnan felfedezett feliratok nyomán, e mysteriumok személyzetét, vagyis papjait tárgyalja. Megállapítja, hogy ez a hivatal két család (az Eumolpidák és Kerykek) kezében volt; hogy e családok elsejéből került ki a hierophantos, a másodikból a daduchos. A hierophantos mivolta, állása, foglalkozása e könyvben új világban tűnik fel. A mi a szertartásokat illeti, most már biztosan állapíthatja meg Foucart, hogy Boedromion hó 13-án az ephébek Eleusisbe mentek; 14-én a szent tárgyakat Eleusisból az athéni Eleusinionba vitték, 15-én volt az *ἀγυρμός*, azaz azok gyűlekezete, kiket beavattak; ugyanaz nap a *πρόρρησις*, azaz azok kitiltása, kiknek nem volt joguk az ünnepélyen részt venni; 16-án a mystoi a tengerben megfürödtek; 17-én és 18-án volt az Epidauria ünnepe; 19-én volt az ünnep főnapja, Jacchos körmenete, melynek alkalmával a szent tárgyakat Athénből Eleusisbe visszahozták; ez a processio a hó 20-án ért véget. A mű többi része az Athén és Eleusis közti 20 kilométernyi hosszú út topographiájával, az eleusisi templomokkal és szentélyekkel foglalkozik.

André Lefèvre munkája: *La Grèce antique, entretiens sur les*

origines et les croyances (463 l.) a «Bibliothèque des sciences contemporaines» egyik kötete, mely nem ad újat, sem nem jó synthesis, de kellemes modorban cseveg a régi görögök vándorlásairól, a homerosi világról és az Olympusról, a homerosi hymnusokról és Hesiodosról. Az etymologiák nagyrészt hamisak és az, a mit az istenek eredetéről mond, mind üres hypothesis.

L. Bréhier latin dolgozata: *De Graecorum judiciorum origine* (110 l.) a görög társadalom legrégibb korában keresi a perdöntés szabályait. A VIII. századig megy vissza és Solon idejéig halad. Kimutatja a peres felek magatartását, a compensatiókat, melyeket egyes esetekben nyujtottak; szól a birákról és kutatja, hogy mily korban keletkezett az állami perrendtartás, mily módon jártak el és mit tartottak meg a soloni törvények ebből az archaikus eljárásból; végre az ordaliákról vagyis istenitéletekről mond egyet-mást.

Sokkal fontosabb Bréhier franczia dolgozata: *Le Schisme oriental du XI. siècle* (312 l.), a mely ép a magyar kereszténység behozatalának és megerősödésének korába viszi az olvasót.

Gustave Fougères, az athéni iskola volt tagjának, a fiatalabb generatio egyik legjobb archæologusának, latin dolgozata: *De Lyciorum communi* (144 l.) egyike azon monographiáknak, melyeknek anyagát részben a Corpus inscriptionum, részint az athéni iskola egyes tagjainak kis-ázsiai kirándulásai szolgáltatják. Két részre oszlik; az elsőben a lyciai confœderatio kormányzatát a római hódítás előtt, a másodikban e hódítás után vázolja. A politikai élet minden egyes rugóit vizsgálja és különösen a római uralom alatt történt változásokra fektet súlyt. A rómaiak a Lyciarchus méltóságát nem törölték el, de mellette volt a «flamen Augustalis», ki a római imperatort helyettesítette és ámbár a politikai gyűlekezetben csak a titkár szerepét játszotta, valóban az ő kezében központosult a hatalom. Ezeken a politikai tényezőkön kívül a szerző a papi rendet is ismerteti; a nemesekről is szól, kik csak saját érdekeiket és nem a tartományéit viselték szívükön.

Fougères franczia thesise: *Mantinée et l'Arcadie orientale* (XXIV és 624 lap, 87 képpel és 3 térképpel) egyike a legfontosabb archæologiai tanulmányoknak, melyek ez utolsó tíz évben megjelentek. Jelentőségét az archæologia itteni nagy mestere, Perrot, a Journal des Savants egyik czikksorozatában kimutatta. A thesis három részre oszlik; az első (Le pays) az ókori földrajz egy érdekes adaléka, a mennyiben a Peloponnesus általános topographiáját és a műveltség zónáit, a hydrographiát, a föld termékeit, az œkonomiai és strategiai részleteket tárgyalja. A második a mantineai állam archæologiai leirása; kiterjeszkedik a történeti útakra, melyeket Pausanias leírt, a határokra és démosokra, a város erődítéseire. Magának a városnak régi topographiáját a szerző

az általa vezetett ásatások alapján alapítja meg; az utczákra, az agorára és a műemlékek elhelyezésére is súlyt fektet, majd a lakosokra tér át, a vallásra és a kormányzatra. Mindezek a részletek sok új adattal bővítik eddigi ismereteinket. A harmadik rész a történeti; ebben Mantinea eredetét kutatja, leírja helyzetét a VI. században és a perzsa háboruk alatt; kutatja a synoikismóst, azaz a különféle faluk egybefoglalását egy erőd által, a melyből a város keletkezik (464—459 Kr. e.); a város hódításait a Menalos környékén és Parrhasia völgyében, melyet az Alpheus termékenyít (425—422 Kr. e.), a Sparta elleni feltámadást és az attikai-argosi liga történetét (421—417); vázolja a harminczéves szövetséget Spartával (417—387), a város elpusztulását az Antalcidasi béke után és az ennek következtében beállt dioikismost (385 Kr. e.) vagyis a falusi, szétszórt életet a régi erődített állapot helyett, a thébai korszakot és az arkadiai szövetséget (371—362 Kr. e.), a macedoni (344—245), az achæi (245—146) és végre a római korszakot (146-tól Kr. e.). Mantinea az általános romlás közepett mindig a jog és erkölcs szolgálatában állt; lakosai csak tiszteletet és mély részvétet érdemeltek. A függelékben a szerző saját ásatásai folytán felfedezett régiségeket és epigraphiai leleteket találjuk.

E. Ardaillon, az athéni iskola volt tagja, a lille-i egyetem földrajztanára, latin dolgozatában: *Quomodo Graeci collocaverint portus atque aedificaverint* (80 l.) főleg archæologiai szempontból vizsgálja a hadi és kereskedelmi kikötőket, melyeket a szerző öt kategoriába oszt, a szerint, a mint a város közvetlen a tengerparton volt, vagy távolabb esett és a kikötővel egy hosszabb út által volt összekapcsolva. A tengeri élet ezen nyugvópontjainak berendezését, kereskedelmi viszonyait, Ardaillon a források és feliratok nyomán magyarázza. Mikor vált a görög földművelő nép hajózóvá, kiktől tanulta a tengerészeti tudományt, ezt a változást ma már nem határozhatjuk meg pontossággal.

Ugyanannak a szerzőnek franczia thesise: *Les Mines du Laurium dans l'antiquité* (220 lap, 26 képpel) egyike azon dolgozatoknak, melyek a franczia athéni iskola diszére válnak. Ily tanulmányokat csak a helyszinén, több éven át tett kutatások alapján lehet írni. A lauriumi bányáknak nemcsak nemzetgazdasági fontosságával ismertet meg, de az ókori bányászat technikájával is. Az első rész a legbehatóbb tanulmány, mely eddig e tárgyról megjelent, mert a szerzőnek megvan az a mérnöki tudása is, mely ily tárgyhoz szükséges. Ez a rész a bányák topographiáját adja, bevezet a munkakörbe, mely ott folyt, megmondja, hogy mint aknázták ki a nemes érczet, mely változásokon ment keresztül; hogy fizették a bányászokat, szóval az ókori technikát mutatja be, a mely, úgy, a mint azt már a hajóépítésnél konstatálták, nagyon magas fokon állt és sok tekintetben a mai tudomány színvonalára

emelkedett. A thesis második része a lauriumi bányák történetét adja, különösen azok fénykorával az V. és IV. században foglalkozik és kimutatja, hogy Athén és ezek a bányák ugyanazon viszontagságokon mentek keresztül. A jogi szempontot is vizsgálja a szerző egy fejezetben és megvilágítja a bérbeadás szabályait, a törvényeket, melyeket e tekintetben hoztak a csalások meggátolása ellen. Laurion térképe is mellékelve van a kötethez.

Ph. E. Legrand latin dolgozatában: *Quo animo Graeci, praesertim quinto et quarto saeculis, cum in vita privata, tum in publicis rebus divinationem adhibuerint* (100. l.) szorgalmasan felhasználta mind a görög forrást, melyek a jóslatokról, azok jellegéről és befolyásáról szólnak. Bouché-Leclercq nagy és beható műve után a szerző sok újat nem mondhatott. Művét két részre osztotta; az első a divinatióról általán, a második a jóslatoknak a politikai ügyekkel való viszonyáról értekezik. A dodonai és libyai oraculumok, már fekvésöknél fogva pártatlanul jártak el a különféle görög városokkal szemben, de Delphiről nem lehet ugyanezt állítani, mert a doriaiak szövetségese volt.

Octave Navarre, a toulouse-i egyetem tanárának, latin thesise: *Utrum mulieres Athenienses scaenicos ludos spectaverint, necne* (88 l.) egy sokat vitatott kérdéssel foglalkozik. Navarre azt állítja, hogy Plato három nyilatkozata, jól magyarázva, minden kétséget kizár a felől, hogy a nők a tragédiák előadásán jelen voltak; asszonyok úgy mint leányok a Bacchus-ünnepeken részt vettek. A mi a komédiákat illeti, a szerző azt mondja, hogy az ókoriak egy helye sem mondja, hogy a nők ezen előadásokból ki voltak zárva, sőt az aristophanesi *Béke* egy helye a mellett bizonyít, hogy azokon részt vettek. Azonban nagyon valószínű, hogy az athéniek nejeiknek megtiltották a vígjátékok megnézését, és azok a nők, a kik azt mégis tették, nem tartoztak az erkölcsösökhöz.

Dareste, a jogtudós, *Haussoullier*, az epigraphus és *Th. Reinach*, a derék hellenista folytatják a *Recueil des inscriptions juridiques grecques* czímű vállatatot, melynek második sorozatából az első füzet jelent meg. Hét nagyobb feliratot tanulmányoz, kitünő kommentárral és nagy szakismerettel, a mint az e három férfi competentiájától várható.

Említsük fel, hogy az «Institut de France» egyik osztálya, az «Académie des inscriptions et des belles lettres» azoknak a görög feliratoknak közlését határozta el, a melyek a római történetre és régiségekre vonatkoznak: *Inscriptiones graecae ad res Romanas pertinentes* czím alatt. Az első füzet, melyet Cagnat és Toutain szerkesztettek, a Bretagne, Germania, Gallia, Hispania, Róma és Latium 390 feliratát adja, melyek főleg Kaibel Inscriptiones græcæ Siciliæ et Italiæ cz. mun-

kájából, de 17 más műből is vannak merítve. E Corpus második füzete, a mely a III. kötetet nyitja meg, Bythinia, Pontus, Cappadocia és Galatia görög feliratait adja. A magyarázatokat latin nyelven írták. Az egész munkát hat kötetre tervezték.

Georges Radet, a bordeaux-i egyetem tanára, az athéni franczia iskola történetét adja: *L'histoire et l'oeuvre de l'Ecole française d'Athènes* (XIV és 492 lap, számos képpel) cz. alatt. Lajos-Fülöpnek és miniszterének, Salvandynak e halhatatlan alkotása (1846) ötvenéves jubileumát már megünnepelte; most e gyönyörű munkában az athéni iskola egyik legérdemesebb tagja valódi történeti és művészi felfogással adja elő az iskola alapítását, tagjainak munkásságát és azok befolyását a franczia egyetemi tanulmányokra. Az utolsó husz év munkálkodásáról a Közlöny olvasóit mindig híven értesítettük, mert azt a sok ókori történeti, archæologiai, epigraphiai és földrajzi tanulmányt, melyet az iskola tagjai főleg mint doctoratusi thesist nyujtanak be, miután Athénből visszatértek, mindig eléggé behatóan ismertettük. De az iskola első harmincz éve is érdekes. Igaz, hogy ekkor a tudományos szellem nem a régiségek felkutatására volt irányítva. A második császárság alatt, midőn minden liberalis áramlatot rossz szemmel néztek és az egyetemi élet tengődött, az athéni iskola sem teremhette a várt gyümölcsöket, ámbár egyes archæologusok (Heuzey, Perrot, Foucart, Dumont) akkor is nagyot míveltek, de gyakran a tagok, mint Edmond About oly szellemes pamphleteket hoztak vissza a classikus földről mint a »Grèce contemporaine«, tudományos művek helyett. Radet munkája a franczia felsőbb oktatás történetéhez érdekes adalékokat ad és a szerző mint szakember jelzi az athéni iskola maradandó becsű műveit. Sokat merített az öreg Lévêque beszélgetéseiből, a ki az első promotio tagja volt, valamint az athéni és párisi hivatalos okmányokból, melyek kiválóbb részleteit közli. A historiai rész — az eddig működött öt igazgató korszaka szerint csoportosítva: Daveluy, Burnouf, Dumont, Foucart és Homolle — főleg a régi tanítványokat fogja érdekelni, de az általános rész, a mely az iskola ásatásairól, azok eredményeiről és egyáltalán irodalmi dolgozatairól szól, az egész tudományos világban visszhangra fog találni.

Az athéni iskola utolsó nevezetes ásatásai, mint már említettük, *Delphi*-ben folytak. Mily szép eredményük volt, azt a most már készen álló és legközelebb megjelenő kötetek az iskola igazgatója tollából (Homolle) fogják mutatni. E közlemények első kötete: *Publication provisoire* czím alatt az ásatások történetét fogja adni, míg a végleges munka (Publication définitive) öt vaskos kötetre fog terjedni, melynek elseje az építészetnek, másodika az epigraphiának, harmadika a szobroknak és domborműveknek, negyedike a terra-cottáknak

és bronzoknak, utolsója pedig Delphi történetének lesz szentelve.

Perrot és Chipiez monumentalis művéből *Histoire de l'art dans l'antiquité* a VII. kötet (691 l. és 300 kép) jelent meg. Ez a kötet két részből áll; az első az epikus Görögország művészetének van szentelve, a melynek majdnem egyedüli műemlékei a keramikában nyilvánulnak. A második rész «La Grèce archaïque» cz. alatt, főleg az épitészetnek van szentelve, és itt a két classikus stilus (a dóriai és az ioniai) eredete, fejlődése a mű legkiválóbb fejezetei. Ebben a kötetben e stilusok megjelenését a cultusnak szentelt épületekben tanulmányozzák a szerzők, míg a következő kötet azoknak egyéb nyilvánulásait fogja tárgyalni. A jelen kötet eszmemenete ez: A mycenei cultura Görögországban a doriai betörések folyamán elenyészik; egy új művészet lép helyébe, a melynek a középeurópaival sok hasonlósága van: ez a geometriai művészet. A luxus eltünt, a jólét alább szállt: a helyzet olyan mint Francziaországban a Karoling dynastia romlása után; mindkét országban ez a nemzeti epos kora (Chanson de Roland. Homeros). A XI—IX. század görög culturáját az Ilias mutatja, ámbár néhány reminiscentiával a mycenei korra. Az irodalmi emlékekhez járulnak a Dipylon vázái és a gazdag fibulák. Egyptom befolyása látható, de a munkások, ötvösök és művészek görögök, kiknek stilusa a kosárkötő és takács motivumaiból indul ki. Ekkor keletkezik az új épitészet is. Előbb a templom fából, azután kőből készül és a mycenei Megaron, azaz a királyi laknak stilusában épül. A dóriai ordo tisztán görög találmány, míg az ioniai Kis-Ázsiából jött, egy eddig ismeretlen stilusból fejlődve, melyhez a perzsa is tartozik. A corinthusi az ioniainak csak továbbképzése, de viszont az æoliai külön helyet foglal el, mely Egyptomra emlékeztet és két delphi-i és pergamum-i emlék által van képviselve.

Reméljük, hogy a két tudós szerző művét be fogja végezni, a mely a XIX. századbeli franczia archæologia legszebb dísze lesz.

Auguste Choisy: Histoire de l'Architecture (két kötet, 642 és 800 ll.) cz. művének csak egy része érdekli olvasóinkat, az, a mely a görög és római épitészetről szól. Choisy szakember, azaz mérnök, de a ki beható történeti tanulmányokat végzett, a mit: *L'Art de bâtir chez les Romains* és *L'Art de bâtir chez les Byzantins* cz. munkáival bebizonyított. Mostani műve a legrégibb időktől napjainkig terjed, de különösen behatóan tárgyalja a görög épitészetet (245 l.) és a középkori Francziaországét. Az előadás egyszerű, könnyen érthető és mathematikai pontossággal és biztonsággal halad egyik korszakból a másikba. A szakembert a számos művészi kivitelű rajz is érdekelni fogja.

H. Lechat, egyike a legderekabb fiatal archæologusoknak. *Le*

temple grec; histoire sommaire de ses origines et de son développement jusqu'au V. siècle (134 l.) cz. alatt egy kis kötetet írt, a melynek túlnyomó része a dóriai templommal foglalkozik. Perrot és Chipiez imént említett VII. kötetében a kérdések nagy részletességgel vannak tárgyalva, itt a művelt közönség rövid vázlatban találja a főbb kérdések megfejtését. Lechat is a mycenei megaronban -- melynek főrésze fából készült — találja az eredeti typust; azután az épület fejlődését adja a technikai kérdések rövid érintésével. Az ioniai templommal, a mely a dór testvérének tekinthető, rövidebben foglalkozik. Mindenütt a legutolsó eredmények felhasználása látható.

Maxime Collignon, a Sorbonne tanárának, *La polychromie dans la sculpture grecque* (105 l.) cz. kis kötete a polychromia használatának fejlődését az archaikus művészettől egész a római korszakig, annak eljárását és használatának változatait adja elő. Mind az archæologus, mind a művesz nagy élvezettel olvashatják e tanulmányt.

A. Joubin: La sculpture grecque entre les guerres médiques et l'époque de Périclès (287 l.) cz. munkája az athéni franczia iskola egyik volt tagjának thesise, a melyben azt iparkodik bebizonyítani, hogy 480 előtt nem volt sem helybeli, sem vidéki szobrásziskola és hogy 480 után Görögország összes művészei az attikai stilust fogadták el és csakis azt művelték. Joubin a 480. és 460. év közti időszak műveit vizsgálja. A helyett, hogy a mesés Calamis, Onatas vagy rhegiumi Pythagoras művészetének jellemzését adná, a fennmaradt emlékekből igyekszik ennek az előkészítő korszaknak stilusát jellemezni. A 80 rajzzal és melléklettel ellátott munka először a szövegekről szól röviden, azután tíz fejezetben mindazt felöleli, a mi e korból ismeretes, Harmodios és Aristogeiton szobraitól fogva az utolsó delphi-i leletekig. Két fejezetet szentel a meztelen alakoknak, egyet az utolsó évek ásatásaiban felfedezett delphi-i kocsivezetőnek; erre a drapirozott alakokra tér át, a lovakról, a domborművekről, a diszítményekről, az athéniek kincséről Delphi, Aegina és Olympia szentélyeiben és végül az érmeken észlelhető alakokról szól.

Egyes archæologusok Joubin thesiseit túlságos merészeknek nyilvánították.

Ugyanannak a szerzőnek latin dolgozata: *De Sarcophagis Clazomeniis* (122 l. számos rajzzal és két táblával) Clazomenæ topographiája és rövid története után, az eddig ismeretes 26 műemléket lajstromozza, archæologice leírja, az idő és forma szerint osztályozza. Szóval ezen, 1883 óta felfedezett sarcophágok methodikus katalogusát adja.

Volt már alkalmunk Monceaux és Laloux Olympiáját, Lechat és Defrasse Epidauros-át jelezni, a mely munkák az archæologiai kuta-

tások ezen új eredményeit a művelt közönség számára feldolgozzák és viszonylag olcsó áron fényes műemlékeket adnak. E gyűjtemény harmadik kötete ismét egy tudós mérnök és egy nagy archæologus műve: *E. Pontremoli és M. Collignon: Pergame, restauration et description des monuments de l'Acropole* (folio, 235 l. 12 külön melléklettel és 131 képpel, 110 frank). Azok, a kik az 1900. párisi világkiállításon az archæologiai leleteket megnézték, az athéni franczia iskola delphi-i ásatásai mellett az Ecole des beaux-arts egyik volt tagjának, Pontremoli, gyönyörű pergamosi restauratióit láthatták, melyek a legnagyobb jutalmat nyerték el. Ezen rajzok alapján készült e kötet, a melyhez a szöveget Collignon írta. Ismeretes, hogy Pergamos felfedezése a német archæologia érdeme. Humann, Bohn, Schuchhardt, de főleg Conze vezették az ásatásokat és tették közzé azok eredményeit, de a berlini múzeum eddig megjelent négy kötete roppant drága és csak múzeumok vásárolhatják meg. A közönséges halandó a franczia műre lesz utalva. Ebben az irányban, mint a Literarisches Centralblatt minap mondta, még mindig a francziák az elsők. Collignon, a ki mély tudást valódi attikai stilussal egyesít, Pergamos földrajzát, annak rövid történetét, azután az ásatások eredményét (a falak, a vízvezetékek, az Asklépieion, az agora, Dionysos temploma, Zeus és Athéné Nikephoros nagy oltárjai, a nagy párkányzat a gigantomachiával, Athéné Polias szentélye, a könyvtár, a színház és a Trajaneum) adja elő, művészi oldalukat fejtegetvén és végre szól az Attalidák szerepéről a görög culturában. Pergamos királyi lak és udvar volt; a művészek, kik itt dolgoztak, a nagyra, meglepőre törekedtek. Ismeretes, hogy a gigantomachia egyik alakja a Laokoon-csoportozat korának meghatározására szolgált. A vár és az emlékek restauratiója Pontremolit finom, magasröptű művésznek mutatja. A rajzok kitünők.

A berlini múzeumok igazgatósága a legnagyobb előzékenységgel segítette e franczia mű elkészítését és oly fényképeket is kölcsönzött, melyek eddig a kereskedésben nem jelentek meg.

Ed. Pottier, a Louvre múzeumában a régi vázák őre, melynek nagyszerű leirását adta, *La peinture industrielle chez les Grecs* (64 l.) czím alatt a nagyobb művelt közönség számára elmondja mindazt, a mit a festett vázák készítéséről, az alakok rajzolásáról, a mythologiai motivumok felhasználásáról tudni kivánatos. Ezen attikai dolgokról Pottier valódi athéni ember módjára írt.

G. Notor: La femme dans l'antiquité grecque (288 l. 4-r., 33 szinezett melléklettel és 320 rajzzal) cz. műve derék művész munkája, ki a görög régiségek hű másolataival mutatja be a görög nő életét és működését bölcsőjétől sírjáig. A könyv a nagyvilági nő asztalán ép úgy helyén lesz, mint az archæologus kezében, mert Notor nem

elégszik meg az ismertebb jelenetek ábrázolásával, de a magán gyűjtemények kincseit is felhasználta, hogy híven adja vissza a fiatal görög leány játékait, a nő mindennemű foglalkozását (a házban, a versenyeken, a színházban, az ünnepi szertartások alkalmával, az eleusisi mysteriumokban) egész agg koráig. A festett vázákon és a nagyobb műemlékeken kívül Notor a tanagrai, a myrinai leleteket is felhasználta és a görög nő szép és tanulságos ikonographiáját adta.

A fáradhatatlan *Salomon Reinach* az ő *Répertoire de la statuaire grecque et romaine* cz. művét a második kötettel befejezte (XXXVIII és 852 l. két részben). Az elsőről, melyet «Clarac de poche» cz. alatt tett közzé, annak idején már szóltunk. Ez az új kötet miniature alakban 7000 görög szobrot ismertet, rövid jegyzetekkel. A kötet több indexszel van ellátva (van egy *Index des types* és egy *Index analytique)*. Ez a 7000 műemlék nem található Claracban; hosszú évek gyűjtésének eredménye ez, a mely egy valódi Corpus statuarumot képez. A még felfedezendő ókori emlékeket úgy fogja Reinach a kutatóknak hozzáférhetővé tenni, hogy 100—100 rajzot fog közölni a Revue archéologique-ban, melynek tulajdonkép ő a vezetője, ámbár a czímlapon Perrot és Bertrand nevei állnak. Tíz ily jelentés, tehát 1000 műemlék egy új füzetet fog betölteni, úgy hogy ez a *Répertoire* folyton a tudomány színvonalán fog maradni.

Ugyanaz a tudós *Répertoire des vases peints grecs et étrusques*, tome I (535 l.), tome II (424 l.) cz. munkát adta. Miután az összes antik szobrok repertoriumát nyujtotta volt, Reinach a festett vázák catalogusára tért át. E művek főczélja az összes eddig reprodukált rajzok Corpusát adni, még pedig lehető olcsó áron. Egy öt franknyi könyvben a kutató, vagy tanuló mindazt kicsiben megtalálja, a mit a száz meg száz frankba kerülő, művészi kivitelű katalogusokban fel kellene keresnie. Így a festett vázák első része híven reprodukálja a Szt. Pétervári Atlast és a Tudosításokat, a római Instituto, Monumenti, Annali és Memorie, a német Archæologische Zeitung, a Bulletino napolitano, a Bulletino italiano, az Ephemeris (1883—94) és a Museo italiano köteteiben közzétett vázák rajzát. Nem eléggé megbecsülhető szolgálatot tesz így ez az encyclopædikus tudományú férfiú, midőn az archæologiát a szó nemesebb értelmében népszerűsíti; a kisebb egyetemeken, vagy a külföld archæologiai intézeteiben, a hol mind ezek a drága művek nincsenek meg, a Reinach-féle Repertoriumok valódi hiányt pótolnak. A szerző művét «Procul ab Urbe studentibus» ajánlja és ezek nagy köszönettel lesznek neki. Ez a Corpus három kötetre fog terjedni és a most készülőben levő «Concordantia vasorum» alapjául fog szolgálni.

A második kötet a Millingen (Loghill) Gerhard (Auserlesene

Vasenbilder), Laborde, Luynes, Roulez, Schutz (Amazonenvase), Tischbein (I—IV) classikus kiadványaiból gyűjtötte az összes képeket, számos magyarázó jegyzettel, és a görög és etruszk keramika teljes bibliographiájával.

E. Babelon hatalmas műve: *Traité des monnaies grecques et romaines*, tome I (1206 l. 4-r.), Eckhel Doctrina numorum korszakalkotó műve óta, az első rendszeres egybefoglalása annak, a mit a XIX. század a numismatika terén végzett. Mionnet és Cohen, valamint a nagy európai múzeumok katalogusainak, Mommsen, Lenormant és Barclay Head monographiáinak, de egyszersmind egy hosszú tudományos életpálya eredményeit összegezi itt a párisi «Cabinet des médailles» érdemes igazgatója. A munka három kötetre van tervezve és a görög és római numismatika egész theoriáját fogja adni. Ebben az első kötetben a Bevezetés az érmészet mivoltáról és annak történetéről számol be, különösen Eckhel óta; erre az érmek *anatomiá*-ját tanulmányozza, azaz az érczeket, a feliratokat, a különféle typusokat és elnevezéseket. A harmadik rész a görögök és rómaiak pénzszámítását adja elő, míg az utolsó, a mely különösen sok új adatot tartalmaz, a bányászat és ókori technika műhelyeibe vezet és az archaeologiának ezen legnehezebb részét világosan és szabatosan magyarázza. Babelon tisztét mint valódi historikus fogta fel; félretolja a gátot, a mely eddig a történet és az érem buvárai között állott és mindenütt kimutatja, mily nagy szolgálatot tehet az egyik tudományág a másiknak.

A nagyszerű *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, melyet Daremberg, Saglio és Pottier — főleg ez utóbbi, a ki a Louvre egyik őre — szerkesztenek, az *M* betűnél tart. Az első két kötetnél (1703 és 1716 lap) ez a harmadik, melynek máris 1364 lapja van, még vaskosabbnak igérkezik. Az összes czikkeket derék szakférfiak írják.

A párisi Bibliothèque nationale nemcsak a kéziratok, könyvek és metszetek nagy tárháza, de van egy régiségtára is, a melynek két osztályáról tudományos és szépen kiállított katalogust adtak ki ily czímmel: *Catalogue des bronzes antiques de la Bibliothèque nationale* (800 lap, 1100 rajz, 40 frank) *E. Babelon* és *A. Blanchet*, továbbá *Catalogue des Camées de la Bibliothèque nationale* (egy 76 lapnyi albummal, 40 frank) Babelon szerkesztésében.

A. de Ridder pedig ugyanannak az intézetnek festett vázáit katalogizálta és egy fényes illustrált kötetben adta ki: *Catalogue des Vases peints de la Bibliothèque nationale. Première partie: Vases primitifs et Vases à figures noires* (11 hasonmással és 50 rajzzal) cz. alatt.

Ugyancsak *E. Babelon: Guide illustré au Cabinet des Médailles*

et *Antiques. I. Les Antiques et les Objets d'art* (368 l.) cz. alatt egy művet adott, mely nem egyszerű katalogus, de valóban tudományos munka, mely a gyűjtemény kiválóbb darabjainak leirását és hasonmását adja. A feliratok, a domborművek, a szobrok, a gemmák és ezüst emlékek, továbbá a középkori kincsek (Dagobert trónja, Childeric sírja, a maltai nagy mesterek kardja) rendszeres leirása ez, mely nagy szolgálatot fog tenni.

Collignon és *Couve: Catalogue des vases peints du Musée national d'Athènes* (671 l.) cz. monographiája tudományos munka, melyet az athéni franczia iskola volt tagja, Couve készített el, de a melyet korai halála miatt Collignon rendezett sajtó alá. Collignon már 1877-ben lajstromozta az athéni múzeum festett vázáit, de ismeretes, hogy mennyire gyarapodott e gyűjtemény az utolsó husz év ásatásai következtében. Míg Collignon idejében csak 821 műtárgy volt, Couve 1998-at írhatott le. E gyűjtemény a maga nemében páratlan. A vázákat történeti rendben írta le Couve és minden alcsoportban az alak szerint osztályozta őket. A bevezetés a fiatalon elhalt archæologus méltatását adja Collignon klasszikus tollából.

III. **Görög nyelv, kritika, kiadások és fordítások.** E téren is néhány fontosabb munkát jelezhetünk, de, mint rendesen, számuk jóval csekélyebb mint a philologia egyéb csoportjaiban. A kritikai irány, ámbár harmincz év óta az összes philologiai disciplinákat áthatotta, épp a szövegek kiadásában nem mutatott nagy haladást, a minek főoka az itteni könyvkiadói viszonyokban rejlik. Egy Teubner-féle gyűjtemény Francziaországban manap még lehetetlenség volna. A tisztán nyelvtani munkákat csak annyiban adják ki, a mennyiben az egyetemi hallgatók szükségleteit fedezni kell.

A főbb közlemények a következők:

O. Riemann és *H. Goelzer: Grammaire comparée du grec et du latin. Syntaxe.* (893 l.) Riemann a szorosan vett philologia — nyelvtan és metrika — tanára volt az Ecole normale-on, míg 1891-ben meg nem halt. Utódja e tanszéken a szt. Jeromos latinságáról írt művéről nevezetes Goelzer lett. Felhasználván elődjének collegiumi füzeteit, a tanárjelöltek számára írta meg ezt a rengeteg kézi könyvet, mely jele annak, hogy mi sokat kivánnak az agrégation de grammaire vizsgálatán a jelöltektől. A tudósnak azonnal fel fog tűnni, hogy ez az összehasonlító nyelvtan tulajdonkép csak a latin és görög syntaxis nagy tárháza, jól, eddig fel nem használt példákkal, számos paradigmákkal megvilágítva tiszta, érthető előadásban, de az összehasonlító általános nyelvészet eredményeivel egyáltalán nem törődik. Szóval inkább tankönyv, míg a Victor Henry «Précis de grammaire comparée du grec et du latin» cz. munkája az indo-európai összehasonlító nyelv-

tan és syntaxis alapján áll. Riemann és Goelzer főérdeme a roppant anyag egyetemi czélokból való feldolgozása; ott, hol más mint görög és latin nyelvre reflektál Goelzer, a ki a művet sajtó alá rendezte, rendesen botlik. E két szerző jó latinista, elég jó hellenista, de az összehasonlító nyelvészet nem szakuk.

E munkának első része: *Phonétique et études des formes grecques et latines* (540 l.) cz. alatt két évvel később jelent meg. Goelzer az első rész megjelenése alkalmával tett kritikák figyelembevételével, itt nagyobb súlyt fektetett a szanszkritra és különösen Osthoff és Brugmann kutatásaira, ámbár a Riemann által hátrahagyott jegyzetek, melyek felhasználása kötelessége volt, nem engedték a teljes átdolgozást. De egy nagy érdeme van a műnek: ez a hangtani és nyelvtani alakok magyarázata a szövegek által nyujtott példák bő felhasználásával.

P. Masqueray: Traité de métrique grecque (394 l.) cz. munkája egyetemi hallgatók számára készült, de bármely philologus hasznát veheti. Nem halad a szokott kerékvágásban; így például a mit a logaœdikus mértékről mond a régi kézikönyvek ellenében, a mit a Porson és a Weil törvényeiről állapít meg, önálló kutatásokon alapszik. A könyv számos példával magyaráz minden törvényt és némi elfogultságot csak a Porson törvényének megczáfolásában mutat.

Hubert Pernot, a keleti Akadémián a modern görög nyelv helyettes tanára, *Grammaire grecque moderne* (XXXI—262 l.) cz. nyelvtana főleg azok számára készült, a kik a modern görög nyelvet beszélni akarják. Nem külömbözteti meg ugyan mindig, a sok nyelvjárás közt melyiket kell tulajdonkép követni, egy kissé a népies beszédhez is hajlik, de egészben véve a tárgy világos berendezéséért, főleg praktikus irányáért ajánlható.

Henri Omont, a jeles palæographus, folytatja a Bibliothèque nationale kézirati kincseinek hasonmásokban való közzétételét. Az utóbbi években a következő foliokötetеket adta: *Fac-similés des plus anciens manuscrits grecs en onciale et en minuscule de la Bibl. nationale du IV. au XII. siècle* (50 lap, magyarázattal); *Fac-similés des miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibl. nationale du IX. au XII. siècle* (68 lap, magyarázattal; a négy legszebb és legbecsesebb miniatürökkel ellátott codex hasonmása: a zsoltárok 139 sz. Nazianzi szt. Gergely, 510 sz. Aranyszáju szt. János Coislin gyűjt. 79 és a Nicander, Suppl. 247); *Fac-similés des manuscrits grecs datés de la Bibl. nationale du IX. au XIV. siècle* (100 lap, magyarázattal, 121 kézirat képmásával); *Fac-similés des manuscrits grecs des XV. et XVI. siècles* (50 lap, magyarázattal; az olasz és franczia renaissance főbb másolóinak művei); *Catalogus Codicum hagiographicorum graecorum Bibl. Nationalis Parisiensis* (a Bollandisták és Omont kiadása); végre *Catalogue des ma-*

nuscripts grecs de Fontainebleau sous François I et Henri II, valamint *Catalogue des manuscrits grecs des départements*, mely a Párison kívül található görög kéziratok lajstromát és rövid leirását adja.

Ugyancsak *H. Omont: Notice sur un très ancien manuscrit grec de l'Evangile de Saint Mathieu en onciales d'or sur parchemin pourpre et orné de miniatures* (81 l. két táblával) cz. alatt a minap a párisi Bibl. nationale által megszerzett sinopei kézirat leirását adja. E kézirat hasonló a bécsi Genesishez, a zürichi zsoltárkönyvhöz, a rossanoi, patmosi és berati Evangeliumokhoz. Számuk nagyon csekély, mert ezek a kéziratok luxus-czikkek voltak és a kereskedésben elárusíttattak. A párisiban öt szép miniature is van, melyek a bibliából vették tárgyukat.

G. Rodier, a bordeaux-i egyetem tanára, *Aristote, Traite de l'âme, traduit et annoté*, tome I. Texte et traduction (263 l.), tome II. Notes (585 l.) cz. kötetei egyike a kiválóbb franczia kiadásoknak, melyek az utóbbi években megjelentek. Most hogy a Hachette czég az Editions savantes cz. gyűjteményben a tanári vizsgálatokra szükséges szövegeket már kiadta, nem ád többé nagy kritikai dolgozatokat. Ez a könyv tehát Leroux-nál jelent meg, a mely czég most a franczia eruditiót a nyelv és irodalomtörténet köréből legjobban képviseli. Rodier nem ad sok újat a szöveg reconstitutiója terén. Híven követi Biehl-t (Teubner) és a régiebbek közt Trendelenburg-ot és Torstrick-et, de a Parisinus-t jól felhasználta. A két kötet érdeme a remek fordítás és különösen a jegyzetek, melyek az egész második kötetet foglalják el. Rodier bölcsész és tudásának teljes mértéket itt adta; jobb aristotelikust a franczia philologia Thurot óta nem ismert. E kommentár párját ritkítja és mindenkinek, a ki e nehéz aristotelesi irattal foglalkozik, nélkülözhetetlen.

H. Weil és *Théodore Reinach*, kiknek nevei mintegy jelképezik a régi és az új nemzedék hellenistáit, *Plutarque, De la Musique, περὶ μουσικῆς, édition critique et explicative* (LXXII és 180 l.) cz. kiadása mesteri munka, melynek bevezetése a plutarchosi nehezen érthető irat forrásait tanulmányozza. Kutatja, hogy mit vett át a pontusi Heraclidesből, Aristoxenosból, a Sicyoni-krónikából és a rhegiumi Glaucosból, vajjon közvetlenül merített-e e forrásokból, vagy nem. A kiadók azt hiszik, hogy a »De musica« Plutarchos egyik ifjukori műve, melyet nem ő maga, hanem örökösei, a marginalis jegyzetekkel együtt, adtak ki. A szöveg megállapításában Weil mesteri kezét érezzük, míg a fordítás és a jegyzetek Reinachtól valók. Ez utóbbiak az ókori zene oly nagy ismerőjétől származván, a legjobb kommentárt adják, melyet hiányos ismereteink mai állásánál fogva csak várhatunk.

A munkát a Hachette czég csak az írók költségén akarta kiadni;

e miatt *Leroux*-hoz fordultak, a ki mint az eruditio barátja elvállalta.

Paul Couvreur, egy korán elhunyt hellenista, ki a legszebb reményekre jogosított, kevéssel halála előtt végezte be: *Hermiae Alexandrini in Platonis Phaedrum scholia* (XXIII—270 l.) cz. kiadását, melyet egyik barátja adott ki az «Ecole des hautes études» sorozatában. Hermias, V. századbeli magyarázó scholionjait Ast egy középszerű müncheni codex után már kiadta volt, de gyakran hangoztatták, hogy a számos párisi kézirat alapján egy új kiadás kivánatos. Couvreur 22 kéziratot kutatott át és azt találta, hogy mindezek archetypusa a Parisinus 1810 sz. a XIII. századból. Kiadásában ezt vette alapul és a mai kritika minden követelményeinek megfelelőleg írta utolsó művét, melyet az «Association pour l'encouragement des Etudes grecques» megjutalmazott.

Jelezzük még a következő kiadásokat:

Traité de Tactique connu sous le titre Περὶ καταστάσεως ἀπλήκτου, traité de castramétation rédigé, à ce qu'on croit, par ordre de l'empereur Nicéphore Phocas. Texte grec inédit, établi d'après les manuscrits de l'Escurial, Paris, Bâle et Madrid, et annoté par *Ch. Graux*, préparé pour l'impression et augmenté d'une préface par *Albert Martin* (61 l.). A fiatalon elhunyt Graux, kinek gyors és fényes pályája oly sokban emlékeztet a boldogult Abelére, ennek az iratnak egyik legjobb codexét Madridban fedezte fel; ez szolgált alapul a jelen kiadásnak, melyet a nancy-i egyetem tanára, Martin, adott ki. A két párisi codex egyes helyeiből azt lehetne következtetni, hogy e Taktikának ugyanaz a szerzője, mint a Bölcs Leónak tulajdonított művének, a mi a magyar hadi történet kutatóit is némileg érdekelheti; de Martin ezt a véleményt nem fogadja el. Ugyanezt a munkát Vári R. adta ki Teubnernél: Incerti scriptoris Byzantini saec. X. liber «De re militari» cz. alatt (L. *Közlöny*. XXVI: 818).

Aeschynes Περὶ τῆς παραπρεσβείας beszédének jeles kiadását adták *Jean Julien* et *Henri de Perera*, az Ecole normale tanítványai, tanáruk Hauvette igazgatása alatt, e czímen: *Eschine, discours sur l'ambassade.* Texte grec publié avec une introduction et un commentaire.

A. P. Lemercier: Platon, Le Gorgias, texte grec, avec une introduction et des notes en français (XXXVI—176 l.) a jobb kiadások közé tartozik, nem ugyan kritikai, hanem irodalmi és bölcsészeti szempontból. A híres dialogust nagy elevenséggel mutatja be a tanítványoknak és néha-néha Pascal, Molière és Victor Hugo idézeteivel világítja meg az ókori bölcsész ironiáját.

Am. Hauvette: Extraits de Thucydide, texte revu et annoté

(XIX—259 l.) cz. kiadása az iskolák és egyetemi hallgatók számára készült. A darabok jó választása, a textus (ámbár Shahl-t veszi alapul) néhány helyen való javítása, de főleg a mintaszerű kommentár és a nehezebb helyek klasszikus fordítása az Ecole normale tanárának e könyvét nagyban ajánlják.

E. Eichtal és *Théodore Reinach: Poèmes choisis de Bacchylide* cz. csinos kötete az V., III., XVII. és XVI. költemények verses fordítását adja Eichtal tollából, míg a szöveg megállapítása és a jegyzetek a nagy hellenistától, Reinachtól, valók. A fordítást több a költő korából ránk maradt műemlék fénynyomata díszíti.

Sokkal egyszerűbb, de szintén a tudomány színvonalán áll *A. M. Desrousseaux* fordítása: *Les poèmes de Bacchylide de Céos* traduits du grec d'après le texte récemment tiré d'un papyrus d'Egypte.

Paul Regnaud, a lyoni egyetemen a szanszkrit nyelv tanára, ezen egyetem Annales-jaiban *Agamemnon d'Eschyle. Texte, traduction et commentaires* (217 l.) cz. kötetet adta. Regnaud Aeschylos kardalaiban a régi India liturgiai hymnusaihoz hasonló termékeket lát; Agamemnon fordítása is a szanszkritista szempontjából itélendő meg. Regnaud új felvilágosításokat ad a görög színház nagy költőjéről. A Mediceus olvasásait nem tartja javítandóknak és azon philologusok ellen kel ki, a kik az æschylusi költészetet nem értvén, folyton javítgatni akartak, a nélkül, hogy a valódi szöveget megállapíthatták volna. De ha e nagy philologusok nem tudtak szanszkritul, úgy bizonyos, hogy jobban tudtak görögül mint Regnaud, a ki mindig az általánosan elismert eredményekkel ellentétes tételeket vall.

Sophoclesnek *Ph. Martinon* személyében akadt verses fordítója. Először a *Sophocle. Oedipe à Colone traduit en vers* (75 l.) cz. kis füzetet adta. Tibullus és Ovidius után e derék tanár egy komolyabb íróhoz fordult: de itt a szöveget nem csatolta a munkához, nem is a teljes tragédiát adta, hanem egy mai előadásra szánt darabot, melyből több részletet, főleg a kardalokból, kihagyott. A fordítás sok helyen gyenge.

Sophocle, Oedipe roi (76 l.) ugyanoly elvek szerint készült, mint az Oedipus Colonosban; a karénekeket rövidebben szabta a fordító és egyes jeleneteket kihagyott. A fordítás itt eléggé hű, de nem nagyon költői. Szintén jelenkori előadásokra van számítva.

Végre a *Sophocle, Antigone, traduction en vers* (56 l.) cz. füzete jelent meg. Itt is több helyet kihagyott, de sajnos e helyek a jellemek magyarázatához szükségesek. A Théâtre français előadásaiban e részleteket nem hagyták el. A fordítás könnyen folyó.

Ch. Zévort: Aristophanes Lysistrata-jának fordítása, Notor 107 színezett rajzával, melyek az európai múzeumok régiségei után készültek, csinos kötet. A fordítás némileg enyhítette a szöveg obscœnitásait;

a rajzok, melyek az antik keramika remekműveit adják, valódi kis múzeumot tárnak elénk.

R. Dareste: Les plaidoyers d'Isee, traduits en français avec arguments et notes (237 l.) cz. kötete a nagy jogtudóshoz méltó munka, a melyben a derék hellenista, Haussoullier, is közreműködött.

A. Hatzfeld, a nagy franczia szótár szerkesztője, kevéssel halála előtt egy fiatal philologus, *M. Dufour*, közreműködésével: *La Poétique d'Aristote*, édition et traduction nouvelles, précédéés d'une étude philosophique (LXIII—117 l.) cz. kiadást tette közzé. A szöveg a Christ kiadását követi, de némely helyen a Parisinus 1741. sz. alapján javítja. A fordítás, mint oly jeles stilistától, minő Hatzfeld volt, várható, könnyen folyó, világos és jobb az Eggerénél; de a munka kiválóbb része a bölcsészeti bevezetés. Ámbár a katharsis magyarázatánál Lessing véleményét fogadja el és a Weil-Bernayséról nem mond sokat, remek értekezés ez, melyet minden philologus élvezettel fog olvasni.

Fr. Barbier, a perpignan-i collegium tanára: *Oeuvres complètes de Théocrite, traduction nouvelle* (344 l.) cz. kötete jól sikerült prózai fordítás, melyben a pásztori idyllek sokkal jobbak mint a heroikusok. A fordításhoz a szerző bátyja, Ch. Barbier, szintén tanár, szep stilusban írt bevezetést csatolt.

Josephus Flavius összes műveinek fordítását a »Société des études juives» kezdte meg Théodore Reinach felügyelete alatt. A Zsidó régiségeket: *Antiquités juives, J. Weil* fordította; a második kötet az Apion elleni irattal kezdődik, a melyből eddig egy füzet jelent meg *L. Blum* fordításában. A fordítás a mai hermeneutika és kritika magaslatán áll.

Marcus Aurelius görög nyelven írt Gondolatainak jó fordítását *G. Michaut* adta: *Marc-Aurèle, Pensées* (XXI—238) cz. alatt.

A. E. Chaignet, volt poitiers-i rector, *Les Problèmes et solutions touchant les premiers principes de Damascius* első franczia fordítását három kötetben, és *Proclus le philosophe, Commentaire sur le Parménide*, szintén első franczia fordítását három kötetben adta; ez utóbbihoz Chaignet az Anonymus Commentarját az utolsó hét hypothesishez is csatolta.

(Folyt. köv.)

KONT IGNÁCZ.

HAZAI IRODALOM.

Zsámboki (Schambach) **Gyula:** Cicero negyedik beszéde Verres ellen (De Signis). Franklin. — **Incze József:** M. Tullii Ciceronis in C. Verrem accusationis liber IV. Athenæum. — **Várkonyi Odilo dr.:** Szemelvények M. Tullius Cicero beszédeiből (in L. Catilinam I. Pro P. Sestio, De Signis). Lampel R. (Wodianer). **Cicero: A műtárgyakról,** fordította **Zsámboki Gyula.** Franklin.

Mind a négy idézett könyv az új tanítási tervnek köszöni létrejöttét. Mint a fent elősorolt czímek mutatják, Várkonyi könyve a *de Signis* mellé még két beszédet csatolt, a Catilina ellen tartott első s a Sestius ügyében mondott beszédet. A dolog természeténél fogva Várkonyinak rövidebben kellett tárgyalnia a *de Signis*-t, mint két társának. Mind a három magyarázó dicséretre méltó buzgalommal oldotta meg feladatát, hogy t. i. a hetedik osztályos tanulók számára megérthetővé, sőt élvezhetővé tegye Cicerónak ezt a művészettörténeti szempontból oly nevezetes beszédét. Mindenesetre új szempontok tárulnak föl ezzel a beszéddel tanár és tanítvány szemei előtt. Bizonyos, hogy a ki több éven át tanította a Catilina ellen tartott beszédeket, utóbb már szinte beleúnt Cicerónak bőbeszédűségébe, únos-úntalan előforduló ismétléseibe, a Catilinával szemben nyilatkozó aggodalmas félelmébe. Tagadhatatlan, hogy ma már nem tudunk úgy rajongni azokért a gyönyörűen kiesztergályozott, de hosszúra nyújtott körmondatokért, melyek rakétaszerű csillogásukkal úgy elkápráztatták elődőink szemeit: de a való tartalom annál parányibbra zsugorodott bennök.

Cicerónak a Verres ellen írt, de el nem mondott beszédei megdöbbentő adatokat tárnak fel arra nézve, hogy micsoda szörnyű kínzásokat kellett eltűrniök azoknak a szegény provinciáknak, a melyekre egy-egy lelkiismeretlen római főtisztviselő reá tette kezét. Különösen *Incze* bevezetése nyújt megrendítő képet Verres szörnyű tetteiről. A másik két magyarázó inkább a műtárgyak körül elkövetett rablásait részleteli: Incze azonban a többi Verrinából is mutat be vérlázító adatokat. A *de Signis*-ben végre is műtárgyak és fényűzési czikkek elrablásáról esik szó és csak itt-ott történik említés emberkínzásról, keresztrefeszítésről. Ám Incze bevezetése elénk tárja a szörnyűséges gabnazsarolásokat, az utolsó földecskéjüktől megfosztott földmíveseket, az igazságtalan bebörtönözéseket, gyilkoltatásokat. Végső elemzésében mindig csak a *föld népe* volt az, melyet utolsó csepp véréig kiszipolyoztak. Sokan szökve hagyták el kisded birtokukat, mások felakasztották magukat, mikor meghallották, hogy ez vagy amaz a kegyelt római tisztviselő bérli az adókat, a tizedeket. A csalások, rablások, kínzások,

gyilkosságok a három munka közűl egyikben sincsenek annyira kidomborítva, mint Incze bevezetésében; az ember szinte gondolkodóba esik, tanácsos-e ennyi szörnyűséget megismernie az ifjúnak arról az annyiszor eszményiként magasztalt ókorról? No de hát a Catilinariák is elég szennyet tártak fel Róma belső életéről: hadd álljon ott vele szemben a romlott köztársaság külső kormányzási módja is.

Mind a három Verrináról dicsérettel jegyezhetem meg, hogy magyarázóik a rendelkezésükre álló irodalmat lelkiismeretesen felhasználták, még pedig nemcsak a német, hanem a franczia irodalmat is. Ez utóbbiból különösen Henri *Bornecque* szép munkáját (*De Signis*, a Collection de classiques Latins, publiés sous la Direction de M. A. Cartault. Paris, Armand Colin). Ebben a szép munkában remekül össze van állítva a Verrinákra vonatkozó minden tudnivaló: a per politikai háttere, a per menete, a Cicero elé gördített akadályok, a beszéd szerkezete, a rómaiak művészeti érzéke, Cicero műérzéke, Verres gyűjtési szenvedélye, valamint külön minden egyes műtárgy, melyről a *de Signis* megemlékezik. Ezen kívül különösen Zsámboki dolgozta fel kitűnő ízléssel *Friedrich Spiro* gyönyörű bevezetését («Ciceros ausgewählte Reden, sechstes Bändchen: Reden gegen Verres.» Leipzig, Reclam). Ide járult még a Hachette kisebb kiadványa (Émile Thomas: *de Signis.*). Különösen szép példáját adja Zsámboki annak, mint lehet oly szédületes nagy anyagból is egyszerű, rövid, világos képet rajzolni a per mibenlétéről: öt lapon számol be egy oly világra szóló per hatalmas anyagáról.

A negyedik beszéd teljes szövegét csak Zsámboki és Incze adja, Várkonyi helyenkint rövidít s ügyes tartalmi összevonásokkal hidalja át a kihagyott részeket. Zsámboki a szöveg szabatosabb olvashatása végett a kiemelendő szókat dőlt betűkkel nyomatja, a megcsontosodott hibás kiejtések ellen a quantitas gondos megjelölésével küzd. Egyúttal a három közűl az ő szövege van legáttekinthetőbben összeállítva. Zsámbokinál azonkívül a szöveget egy-két csinos rajz is díszíti, a mint ezt a *de imperio Cn. Pompei* kiadásában is megtaláljuk. Ezeknek a rajzoknak az az érdemök is megvan, hogy Zsámboki utasításai szerint készült hazai rajzok, tehát nem a már megszokott külföldi clichék egyszerű átvételei. A házi kápolnát ábrázoló csinos rajzot Schmidt Gyula rajzolta, jóllehet a Thomas-féle kiadványban már készen található egy Pompeiben fölfedezett házi kápolna (sacrarium) csinos képe. Egyébként a képekről még úgyis szándékom megemlékezni.

A magyarázó jegyzeteket mind a három kiadó a szöveg végén elkülönítve nyújtja; a franczia kiadványok ebben a tekintetben gyakorlatiasabbak, mert a rövidre szabott tudnivalókat a szöveg alatt helyezik el. Áttekinthetőség és tömörség dolgában Zsámboki jegyzetei látszanak legjobbaknak, a mi különben ne essék a másik kettő rovására. Mind-

egyik magyarázó a legszükségesebbre szorítkozik s nagyobb súlyt fektet a reáliák megvilágítására, mint a grammatizálásra. Az előforduló alakzatokat különös gonddal Zsámboki magyarázza, a hol kell, ábrákkal is megvilágítja; így a chiasmust a 112. lapon, a hol igen találó magyar példát is nyújt hasonló megvilágításban. Egyébként mind a három magyarázó remek példákat nyújt az igazi, zamatos, tősgyökeres fordításra. Ezeket Zsámboki a IV. Verrina fordításban is egytől-egyig értékesítette s nagyon jó hasznát vette Incze leleményes hungarismusainak. Ezek a fordításra utaló magyarázatok nagyban hozzájárulnak, hogy tanulóink idejekorán szabaduljanak az eredeti szöveg nyügétől; a menynyire helyeselhetem itt magyarázóink eljárását, annyira óvatosságot kell ajánlanom a latin fordításra szánt magyar szövegben, a hol a fiú hasonló esetekben zavartan áll meg, elcsügged s azt hiszi, hogy talányokat kell fejtegetnie. Milyen szabatos, magyaros pl. Incze jegyzeteiben: *bona ratione*, tisztességes úton; *in vituperationem venit*, szólják-szapulják; *fac*, tegyük fel; *dicto audientem esse*, hajtani a szóra; *ad eam rem isti sunt*, arra jók ezek; *verbo transire aliquid*, röviden végezni valamivel; *non dubitavit tollere*, habozás nélkül elvitte. Ugyanilyenek bőviben Zsámbokinál is: *castra commoverat*, fölszedte sátorfáját; *querimonia*, megható előadás (gúnyosan); *quo progrederetur*, hova lyukad ki, stb. Azonban talán nagyon is anachronismus-szerűleg hangzik, mikor ezt: *quidquid illis placuerat, perdendum erat:* a mi aztán tetszésüket megnyerte, *arra keresztet lehetett vetni* (31. §.). Várkonyinak különösen összefoglalásaiban, fejtegetéseiben akad sok szép színmagyar kifejezés.

A képek dolgában Zsámboki járt el legnagyobb ambitióval; látszik, hogy szenvedélyesen bújja az ide vonatkozó műveket, sőt maga is állít össze szemenszedett, csinos motivumokat; hogy nagyobb csoportképei inkább tollrajzoknak, mint cliché-lenyomatoknak látszanak, ne gáncsképpen, hanem elismerés gyanánt essék. A czímképen, Cicero ábrázatján, ugyan meglátszik az átvitel, de már pl. a *Venus Cnidia* gyönyörű másolata a legfinnyásabb műízlést is kielégítheti; ugyanilyen *Cupido Praxiteli*, vagy az athéni Erechtheion karyatidáinak másolata. Kicsisége mellett is remek távlatot nyújt a szövegdíszítő *Syracusae* czímű kép. Incze könyvében szép a Hermes-szobor, valamint a knidosi Aphrodite; ugyan kevesebb ruhával, mint jelenleg felruházták a Vatikánban, de legalább nincs meg az az anomalia, hogy a fürdőlepel rajta is van, meg a vázára is reá van vetve. Várkonyinál csinos az ivóedények és ivószarúk csoportja.

Mindent összefoglalva: mind a három magyarázó igen hasznos, dicséretes munkát végzett, mindegyikén meglátszik tárgyának szeretete; Zsámboki könyvét még az autopsia közvetlensége is ajánlja, Inczéét

szinte tanulmányszerű bevezetése, Várkonyiét összefoglaló tömörsége. Zsámboki a Verrinákkal kezében járta be Siciliát s helyenkint érvényesíti is közvetlen tapasztalatait. Milyen kár philologiai irodalmunkra, hogy az egyik nagykészültségű magyarázónak, Várkonyi Odilónak, oly ifjú korában ütötte ki kezéből avatott tollát a kérlelhetetlen halál!

Zsámboki a *De Signis*-t fordításban is kiadta (Jeles írók iskolai tára LXXXI). Ez a fordítás igazán mintaképe a gondos fordításnak; oly világos, hűsége mellett is zamatos, hogy szinte eredeti alkotásnak látszik. Ha aztán azok a tanulók is megszerzik (a mint a programmban megjelent fordítás után már tényleg tudakozódtak is kis hirdetések útján), a kik az eredetit olvassák, arra azt kell mondanunk, hogy inkább jó magyar fordítást vegyenek, mint magyartalant, avagy éppen németet; a tanárnak kell aztán résen állnia, hogy a fordítás nem szegte-e nyakát a lelkiismeretes præparálásnak, a szók és szólásmódok megtanulásának.

Ha Zsámboki fordításában itt-ott mégis akad olyas, a mit magyarosabban lehetett volna kifejezni, ez csak arról tesz tanúbizonyságot, hogy némely magyartalanság már vérünkké vált, mert naponkint halljuk, olvassuk. Így szinte lehetetlen a *képez* ige németes használatát elkerülnünk (Zs.-nál pl. a 33. lapon: «melyek állítólag Hiero király tulajdonát *képezték*»; ilyen a 43. l.: «hát immár semmi sincs, a mit bárki magának megmenthetni, vagy házában visszatartani remélhetne», avagy «megkisebbült a római nép nevének jó híre». Ám ezzel a nehány kevésbbé jelentékeny magyartalansággal szemben áll a szemenszedett sok szép kifejezés, a mondatok szép hangzása, arányos ragozása. Csak a magyarosságra akarom még megjegyezni, hogy azok közűl egyik-másik kirí a magyaros, de azért nem köznapias kifejezésekből. Így nehéz beleképzelnünk a classicus hangba az ilyen népiességeket: süsd meg (habeas tibi, 27. l.; alább már így: tartsd meg magadnak, 120. l.), vagy «arra keresztet lehetett vetni», hisz ettől már csak egy lépés volna az ilyen hangig: «azt már elhegedülte szent Dávid». Ilyenforma még: «zsebrevágta» (101. és 104. l.), a mi anachronismus is, mert hol volt a tógának zsebje? Majd úgy hangzik, mintha azt mondanók, hogy «Ádám apánknak *kitették szűrét* a paradicsomból». A *se iactat* kifejezést is régi nyelvtanaink nyomán «hánytorgatja magát» kitétellel szoktuk fordítani; ám a másik helyen már *henczeg* igével van fordítva. Nagy olvasóközönségnek szánt fordításban nincs megokolva a latin kifejezéseket, sőt mondatokat is beleszőni a magyar szövegbe. Ám mindez csak felfogás dolga s csekély lehelet a kristálytiszta tükrön, a mely csak azért látszik meg, mert a tükör tiszta és becses kristály.

KEMPF JÓZSEF.

Ullrich József: De vita et operibus Commodiani Gazaei. Temesvarini MCMII.

Örömmel foglalkoztam behatóbban Ullrich e latin nyelven írt értekezésével, melyet volt alkalmam megismerni, mint doktori értekezést. Régi óhajtásom, hogy kivált a theologia légkörében fejlett ifjak a keresztyénkori latin költészetre irányítsák figyelmüket. Az apologetikus irodalom igyekezett a classikus költészet fegyvereit elsajátítni és velök a maga hite mellett harczolni. Egy rész az ízlés rohamos hanyatlásával, főként a vulgaris latin nyelv szellemének romboló hatásával szemben törekedett a classikus emlékekből táplálkozni. Centokat írtak, melyekben Vergilius sorai hangzottak felénk. Mintha újból meg újból visszhangképen ismételnék azokat a tökéletes összhangot kifejező sorokat, melyek a latin költészet nagy képviselőinek ajkairól elhangoztak. Ovidius kedves meséje *Echo* sorsáról teljesedett be rajtok: a classikus költészet remekeinek életteljes valósága rendre vékonyult halvány *Echo*-vá, míg aztán a középkor formátlanságában eltünt, hogy a renaissance korában új életre keljen.

Gazai Commodianus azért kiválóan érdekes költő, mert épen a határmesgyén áll. A Kr. u. III-ik század közepetájt élt. Ír intő szózatokat, melyeket acrostichikus versekké darabol szét és ír egy *Carmen Apologeticumot*, melyben a harmadik századnak, a *hetedik* keresztyén üldözés korának chiliasmusra hajló babonás hite, a világ végével való foglalkozástól beárnyékolt lelkek belső tusája maga poetikus, ha a kidolgozás formája a romlott ízlés pusztító nyomát is viseli magán. Kivált a *hangsúlyos* verselés küzdelme érzik a classikus kor tiszta, határozott prosodián nyugvó verselésével szemben.

Ullrich értekezését figyelemre méltó dolgozatnak tekintem. A mint megvilágítja Commodianus életének azt a két fontosabb mozzanatát, melyeknek lehet köszönni az *Instructiones* két könyvét és a *Carmen Apologeticumot*, a mint ez utóbbi költeménynek az *Instructiones*hez való viszonyát tárgyalja és e tárgyalás útján hitelességét bebizonyítja, elismerést érdemel. Szerzőnek abban is igaza van, hogy a *Carmen Apologeticum* Commodianus írói egyéniségének fejlettebb korában keletkezett; a classikus tanulmányok jobban áthatották; a verskezelésben is ügyesebb, bár e művében is fülsértő hexameterek fordulnak elő. Mert mely fület ne bántana ily sor: *Praebet se visibilem angelis iuxta formam eorum.* Ullrich értekezésének legbecsesebb részét ép azok a párhuzamok teszik, melyeket Commodianus classikus forrásai és az *Instructiones* meg a *Carmen Apologeticum* közt fölállít. Egybehasonlításokat talált ugyan Commodianus művei Dornbach-féle remek kiadásának (a Corpus script. Eccl. XV. kötetében) præfatiójában, hol azon külön értekezések is fölsoroltatnak, melyek Commodianus forrásaira

vonatkoznak. De mivel *Hertz* Márton értekezését, melyben Commodianust Horatiussal állítja párhuzamba, nem birta megkapni, maga végzé ez egybehasonlítást. Szintén önálló a *Dicta Catonis*-szal való párhuzam. De itt kell egy észrevételt tennem, mely illik bizony nem egyre azon párhuzamos helyek közül, melyeknek fölkeresése oly kedvelt foglalkozása íróinknak. A párhuzamos hely csak akkor értékes, ha egy író tanulmányaiból, közvetlen átérzett benyomásaiból eredő gondolatot világít meg; ha úgyszólván a műalkotás műhelyébe vezet. Véletlen találkozás, rokon hangzású kifejezés található oly íróknál is, kik egymásra egyáltalán semmi hatással nem voltak. Sőt tovább megyek. A szenvedély hangja: az emberi szívből felszakadó jajkiáltás egyforma az egymással soha semmi összeköttetésben nem élt népek költészetében is. Az író élettörténetét teljesen megbízható adatok alapján kell ismerni; olvasmányait, tanulmányait lépésről lépésre megfigyelni, ha pozitiv alakban akarunk párhuzamot állítni. Így az ugyancsak a *Corpus Scriptorum Ecclesiasticarum* XVI. kötetében Schenkl Károly kiadásában megjelent *Probae Cento*-hoz vannak mintaszerűen egybeállítva a párhuzamos helyek.

Ullrich egybeállítása a Dicta Catonis meg Horatius és Commodianus közt sokban elhamarkodott, felszines és kapkodó munkára vall. Álljon itt egy pár példa:

Sententiarum Cat.	Instructiones Comm.
1. Deo supplica.	II, 38, 8. Deum adores.
5. Foro parce.	I, 25, 5. foras oberras.
8. Mundus esto.	II, 18, 11. Casto ac pudico sensu pertundite pectus
I, 1, 2. deus . . . tibi praecipua sit pura mente colendus.	I, 27, 20. Da nunc ergo Deo . . . honorem.
I, 12. tacuisse nocet nulli	Fiant silentia vestra.
I, 14. iudex tuus esse memento: Plus aliis de te, quam tu tibi credere noli	II, 12, 15. Tu tibi in delictis parcere noli
IV, 10. Cum te detineat Veneris damnata libido, Indulgere gulae noli, quae ventris amica est.	I, 23, 1. Dum ventri servis innocentem esse te dicis.

Folytathatnám. Minden lépten-nyomon a párhuzamba állítás módjának helytelen felfogása érezhető.

A Horatius- és Commodianus-helyek párhuzamba állítása szerencsésebb. Tényleg Horatius a középkor kedvelt szerzője volt. Hatása látható. De azért itt is megesik, hogy az egymás mellé került helyek nem régi ismerősök. Szerző bemutatja őket egymásnak, de ők sehogy sem emlékeznek, hogy valaha látták volna egymást. Egymás mellé állít egy vagy két kiszakított szót. Pl. exsequimur = poscimur; linguam

egyes verseiben nyilatkozik. Nem veszi észre, hogy a pogány kre írt acrostichonok Euhemerus felfogását követik. Utána néz volna Némethynek *Reliquiae Euhemeri* czímű derék munkájában, e helyen pl. Instr. I, III, Saturnus 5. sora: Rex fuit in terris, onte natus Olympo előfordul-e?

Másfelől a Commodianus formátlansága alól is kicsillanó fenséges latokat sem látja meg. Például Inst. II, 21. *Martyrium volenti* kor szellemével szemben, mely a vértanúságot áhítva áhítá, mint vősség egyenes útját, az *ethikai martyrság* szellemi heroismusát ondíti. Igaz, hogy e gondolat csak megcsillámlik. Beteljesedik odianuson Renan szellemes mondása, mely szerint a középkorem hiányoztak a lángelmék; de mert a kifejezéshez szükséges érzék eltompult, önmagukat temették el formátlanságukba.

Ullrich munkáját első kisérletnek eléggé figyelemre méltónak . Ifjú barátomnak annyit mondok, a mit a Rigi vasut indóak homlokzatán láttam (ha ugyan emlékezetem nem csal): *Per ad astra.* — Latin nyelvéről ez alkalommal nem szólok.

HEGEDÜS ISTVÁN.

nyei György, Ágis tragédiája, Bécs 1772. Kiadta *Dr. Lázár ila.* Egy hasonmással. Régi Magyar Könyvtár, szerkeszti Heinrich usztáv. XIII. füzet. 171 l. 8-r. Ára 1 K 20 f.

Bessenyei *Ágisától* számítja a magyar irodalomtörténet újkorát. y munkának ilyen nagy történeti jelentősége van, azt kétségismerni kell a magyar irodalom minden tanárának. A munka n, mely 1772-ben jelent meg, nehezen hozzáférhető s így valóagy szolgálatot tett a Régi Magyar Könyvtár szerkesztője, mikor

Addig, míg az ilyen régibb s ritkább munkák nem jelentek meg új lenyomatban, még érthető s talán menthető volt valamely fontos munka nem ismerése; de mióta a Régi Magyar Könyvtár megindult, valóban nem volna szabad irodalomtörténetet tanítani a nélkül, hogy az ilyen fontos munkát, minő pl. az *Ágis tragédiája*, a tanár be ne mutassa. A Régi Magyar Könyvtár egyáltalán az irodalomtörténet tanításának legfontosabb segédeszköze. De fontos eszköze a tanár tudományos továbbképzésének is. Az a körülmény, hogy az irodalom ilyen régibb és ritkább termékei oly nehezen voltak hozzáférhetők, bizonynyal sok ambitiosus tanárnak szegte kedvét. Most, hogy könnyű szerrel megkaphatja e ritka munkákat, bizonynyal föl fog pezsdülni nem egy philologus munkakedve.

S a Régi Magyar Könyvtár nemcsak hű és pontos lenyomatát adja az 1772.-i kiadásnak a czímlap hasonmásával, hanem rövid s világos bevezetésben tájékoztat az egész Ágis-kérdés jelen állásáról. Dr. Lázár Béla ebben a kérdésben jó és megbízható vezető. Tanulmányait erről a tárgyról *Ágis a világirodalomban* czímű dolgozatával e Közlönyben kezdte 1890-ben s a budapesti VII. ker. főgymnasium értesítőjében folytatta 1894-ben.

A problema ez: Honnan vette tárgyát, vagy kinek a hatása alatt dolgozott Bessenyei? Lázár Béla sorra vette az összes Ágis-drámákat: Laignelot, Radet, Alfieri, Gottsched darabjait, s beható vizsgálat után arra az eredményre jutott, hogy Bessenyei ezek közül egyikből sem merített, hanem forrása ugyanaz, a mi Gottschedé: Plutarchus. Ezzel szemben Binder Jenő a mellett harczol, hogy Bessenyei Gottsched nyomán dolgozott.

Lázár Béla főleg az ellen tiltakozik, a mit Binder Jenő. s utána Bayer József állít: hogy Bessenyei darabja, ha «nem is fordítás, de szabad átdolgozás».

Lázár Béla kimutatja a következőket: 1. Bessenyei forrása Plutarchus. 2. Gottsched hatása ki nem mutatható, bár megengedhető, hogy Gottsched darabját, melyet Bécsben is előadtak, Bessenyei ismerte. 3. Bessenyeinek egész munkásságában inkább Sonnenfels József bécsi író volt a mintaképe.

Igen érdekesen ismerteti Lázár Béla Gottschedet, rajzolja Bécs irodalmi s szinházi életét, Bessenyei felfogását, s végül jellemzi magát a darabot. A bevezetés mindvégig leköti az olvasót, mert élénken s temperamentumosan van írva. Utána következik a nagyobb rész: Bessenyei munkája. Nem feladatom az Ágis tragédiáját ismertetni. Bizonyos, hogy mai szemmel mérve, valóban naiv munkának nevezhetjük. De lehetetlen ezeket a naiv verseket meghatottság nélkül olvasni, mert átsugárzik rajtuk az író lelke s érezzük, hogy ez az író ünnepi perczeit

szenteli az irodalomnak, hogy előtte szent dolog az, mikor a múzsáknak áldozik.

WESZELY ÖDÖN.

Bessenyei György, Lais vagy az erkölcsi makacs. Vígjáték öt felvonásban. A kéziratból első ízben kiadta *Dr. Lázár Béla.* Régi Magyar Könyvtár, szerkeszti Heinrich Gusztáv. XVI. füzet. 102 l. 8-r. Ára 1 K.

Bessenyei Györgynek egy eddigelé kiadatlan, s így az érdeklődők előtt jóformán ismeretlen darabját adja a Régi Magyar Könyvtár 16. száma. Érdekes ez azért, mert kiegészíti azt a képet, melyet az irodalomtörténet Bessenyeiről rajzol. A kép ezzel sem teljes, mert Bessenyeinek még számos kiadatlan prózai munkája van.

Lais vígjáték, még pedig versben írva. Ebből a körülményből Lázár Béla, a darab kiadója, a kiadáshoz írt bevezetésben, azt a következtetést vonja, hogy ez a darab későbbi, mint a Philosophus, melyet prózában írt. Ezt a föltevést Lázár arra alapítja, hogy a verses forma «magasabb írói becsvágyra utal». Ezzel szemben elég arra rámutatni, hogy Bessenyeinek már első darabja, Ágis, szintén versben van írva. Az a körülmény pedig, hogy a *Lais* — mint azt Lázár is elismeri — sokkal gyöngébb, kezdetlegesebb munka a *Philosophus*nál, valószínűvé teszi, hogy előbb írta. Nem erősködöm azonban ez állítás mellett, csak azt akartam bemutatni, hogy Lázár Béla kellő alap nélkül próbált ez esetben egy adatot megállapítani. Pedig erre nézve semmi positiv bizonyíték nincs, sőt az ellenkező több sikerrel vitatható.

Lais egy makacs leány, ki nem akar férjhez menni. Jön a három kérő. Az egyik egy gazdag, de együgyű ifjú, egy meggazdagodott serfőző fia. A másik egy minister, ki még állásáról is hajlandó lemondani Lais kedvéért. A harmadik Pelosis, egy nemes ifjú, a ki csak szeret, de nem tolakodik. Ennek a kedvéért a kisasszony lemond elveiről s férjhez megy. A mellékalakok: Lais szobalánya s a minister inasa, a kiknek hivatása volna intrikákat szőni s mulattatni, persze szintén összeházasodnak. Legsikerültebb alakja a vígjátéknak azonban az egyik kérő anyja, a gazdag serfőzőné: Pomóné, a ki fiának pénzén nemességet akar szerezni.

Már a tartalomnak e vázlatos elmondása is mutatja, hogy ezt a vígjátékot csak a Bessenyei mértékével szabad mérni. Bessenyei nem drámaíró talentum. Ez a darabja pedig nagyon is világosan mutatja, milyen nehéz neki a drámai forma. Hősnőjét, *Lais*-t, nem tudja kellően jellemezni, nem tudja úgy föltüntetni, a hogyan akarta. A személyek csak jönnek-mennek s beszélnek, de a cselekvény bonyolításáról, céltudatos fölépítéséről szó sincs. Hiányzik a darabból a vígjáték levegője

is. A párbeszédek lassú, kényelmes bölcselkedések s nem sziporkázó, ötletes, fordulatos dialogusok.

Éppen ezek a körülmények bizonyítanak a mellett, hogy ez a darab nem átdolgozása valamely franczia vígjátéknak, mint azt Lázár Béla sejteti, hanem eredeti, melynek legfölebb tárgya vagy egy-egy alakja van más darabból véve. Lehetetlen, hogy egy Destouches vagy Marivaux ily ügyetlenül vezesse és bonyolítsa a cselekvényt.

Lázár Béla azt hiszi, hogy Bessenyei valamely franczia darab nyomán dolgozott, de nem találta meg ezt a darabot, bár számos rokonvonást talál egyik-másik Destouches-féle darabban. Azt hiszem, tényleg úgy van, hogy nem is egy darab átdolgozása ez a vígjáték, hanem különböző darabokból merített motivumok fölhasználása.

Mindenesetre érdekkel olvashatjuk. Nem a cselekvény kedvéért, hanem a részletek miatt, melyekben Bessenyei egyénisége nyilvánul.

A felvonást *játék*-nak nevezi Bessenyei itt is, mint többi darabjaiban, de a *jelenet* itt *eset*. Pl. Negyedik játék, első eset. Ágis tragédiájában a *jelenés* szót használja, mely ma újra forgalomban van a «jelenet» helyett.

A kiadó a darabot a mai helyesírás szerint adja. Egy helyt azonban kikerülte figyelmét ez a szó: nagyattyok (97. lap, 1942. sor). Következetlenség vagy sajtóhiba, hogy az egyik szereplő nevét a kiadó a bevezetésben Pelózis-nak írja, míg a darabban mindig Pelosis fordul elő, kivéve a darab élén a személyek felsorolása alkalmával, a hol — kétségtelenül sajtóhiba — Pelotis van. A 13. lap 18. sora pedig a 11. lap utolsó sora után következnék, ha a nyomda össze nem keverte volna.

Csak azért sorolom föl ezeket az apróságokat, hogy a kiadó egy következő kiadásnál hasznát vehesse. WESZELY ÖDÖN.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Monographien zur deutschen Kulturgeschichte. Szerk. *Dr. Steinhausen Gy.* (Diederichs J. kiadása Lipcsében, egy-egy kötet ára 4 M.) I. sorozat. 10. köt.: **Th. Hampe: Die fahrenden Leute in der deutschen Vergangenheit.** Mit 122 Abbildungen und Beilagen nach Originalen, grösstenteils aus dem fünfzehnten bis achtzehnten Jahrhundert. 1902. N. 8-r. 128 l. — 8. köt.: **E. Mummenhoff: Der Handwerker in der deutschen Vergangenheit.** Mit 151 Abbildungen und Beilagen nach den Originalen aus dem fünfzehnten bis achtzehnten Jahrhundert. 1901. N. 8-r. 142 l.

A fenti vállalatban a német művelődéstörténeti monographiák

egész sorozata jelent már meg és fog még megjelenni. Jeles kutatók összefoglaló munkái ezek, melyek a művelődéstörténet számos ágában nyujtanak rövid, de megbízható tájékozást. Mindenfelé szétszórt és részben nehezen hozzáférhető anyagot ölelnek fel egységes és igen tanulságos szempontból. Bár az általános művelődéstörténet széles mezején mozognak, a legtöbb közülök mégis az irodalomtörténeti kutatásra nézve is igen érdekes. Gazdag és szép illustratiók díszítik az összes köteteket, mind megannyi hű és művészi reproductiója régi, lehetőleg egykorú metszeteknek. Tudományos tekintetben mégis van egy nagy fogyatkozásuk: a népszerűsítés szolgálatában állván, mellőznek minden hivatkozást a forrásokra. Így az egyes adatok nehezen ellen őrizhetők és csak sok utánjárással állapítható meg, hogy ez vagy az az adat honnan származik; néha pedig, ha a szerzők kéziratokból vagy egykorú nyomtatványokból merítenek, egyáltalán meddő minden felderítő kisérlet. Talán némileg segít majd ezen a bajon a sorozatok végére igért tárgymutató. Tudományos szempontból csak akkor lesznek minden scrupulus nélkül használhatók, a mire pedig igazán érdemesek.

Az eddig megjelent 12 kötetből kettőt választok ki bővebb ismertetésre, *Hampe*-nak és *Mummenhoff*-nak a czímben idézett munkáját.

Hampe könyve igen széles és nagyon vegyes néprétegnek történetét vázolja. A mai irodalmi nyelvhasználat a «fahrendes Volk», «fahrende Leute» jelentését nagyon megszorította. Azt értjük rajta, a mit a középkorban a «Spielleute» (lat. jocalatores, fr. jongleurs) szó fejezett ki: a hegedősöket, muzsikusokat, bűvészeket és általán mindazokat, kik a közönség mulattatásából tartották fönn életüket. Pedig valamikor, mikor a szó még a közhasználatban élt, ugyanazt jelentette, a mit a mai «Landstreicher» fejez ki, tehát azt az egész társadalmi osztályt, melynek nem volt állandó tartózkodási helye, mely hivatásból vagy dologkerülésből kastélyból kastélyba vándorolt, vagy városról városra, faluról falura kóborolt, melybe a spielmann, goliárd, kuruzsló, czigány, koldus, utonálló stb. egyaránt tartozott. Ennek a nagy, gyakran változó, folyton alakuló néprétegnek történetét beszéli el *Hampe* könyve.

A germán őskorról, daczára a római feljegyzéseknek, keveset tudunk. A kép töredékes és merev, melyet magunknak róla alkothatunk. Arról a néposztályról, mely a legelevenebb színeket adhatná, sincs semmi értesülésünk. Csak azt tudjuk, hogy a germán néptörzsek szerették a dalt a «triste cælum» daczára, mely Germániára borult, és a VII. és XVIII. századból visszafelé következtetve, bizton állíthatjuk, hogy már az őskorban megvoltak vándorló hegedőseik. Hogy rajtuk kívül kik tartoztak még abban a korban a «fahrendes Volk» később annyira megnövekedett osztályához, arról nincs tudomásunk. Ha ma-

gukban voltak is, a germánoknak a rómaiakkal való első érintkezése után bizonyára erősen felszaporodtak. Az imperium területéről bőven ömlött az a csőcselék, mely vívással, bűvészkedéssel, muzsikával, tánczczal stb. kereste kenyerét. A szabad német persze megvetette, de mulatott rajta. A régi germán hegedősök tekintélyének és a tiszteletnek, melylyel a nép irántuk viseltetett, azonban sokat ártottak. A mi még megmaradt a becsülésből és megkülönböztetésből, azt is lassankint lerontották a keresztény papok, a kik üldözték pogány énekeik miatt. A főurak és lovagok udvarából legnagyobb részük kiszorult és csak az alsóbb néposztályoknál talált még pártfogásra. Ily módon fokról-fokra egészen lesülyedtek a kóbor népség nagy tömegébe.

De a kereszténység más tekintetben is szaporította ezt a gyülevész csőcseléket. Bizonyos, hogy a kereszténység fellépése előtt is voltak koldusok — gondoljunk csak a római misera plebs-re! — de a pauperismus elvének hirdetésével mintegy szentesítette a kéregető szegénységet. A koldusok óriás serege azontúl egyik legjelentékenyebb, számra épenséggel legnagyobb eleme a «fahrendes Volk»-nak. És a hol sok a koldus, ott sok a tolvaj és utonálló is. Ezek is hozzátartoztak ehhez a népréteghez és így nem csoda, hogy a középkori jog e néposztály minden elemét kizárja a társadalomból és megfosztja emberi méltóságától. Ebben osztoztak a «spielmann»-ok is, akármily mesterséggel mulattatták is a közönséget. A tehetségesebb és tisztességesebb hegedősök persze sok esetben jobb és emberibb elbánásban részesültek: a nemes származású minnesinger-ek nem ritkán rájuk bízták dalaik terjesztését, és a lovagok rendesen közűlök választottak mestereket gyermekeik mellé, a költészet és zene tanítására. A «spielmann»-ok közé tartoztak a papok és püspöki udvarok mulattatói és zaklatói is: a züllött clerikusok, másként vagánsok vagy goliárdok, kik a XII. század óta léptek fel nagyobb számban; idők folyamán azonban mindinkább sűlyedtek és valósággal közveszélyesek lettek, míg végre a XIV. században szigorú rendszabályok véget vetettek különállásuknak a kóbor népség nagy tömegében.

A Hohenstaufok kihaltával új korszak állott be a német nép történetében, a középkor estéje. A «fahrendes Volk» képe is sok tekintetben megváltozik. A vándorló hegedősök ugyan nem tünnek el, de számuk a mesterdalnok-iskolák keletkezésével erősen megfogyatkozik. A muzsikusok is jórészt állandó lakhelyeken telepednek le és sokan közűlök a felvirágzó városok szolgálatába állnak. Kisérlet történik a szegényügy rendezésére is, a hatóságok jobban lekötik egy-egy tartózkodási helyhez a koldus-népet, de a köz- és magánjótékonyság, mely oly gazdagon nyilvánul, mindenféle ámítóval és dologkerülővel még inkább megnöveli számukat. A koldulás valóságos hivatás lesz.

melynek, mint a középkorban majd minden foglalkozásnak, megvolt a maga külön szervezete. A vagánsokat a kóbor diákok váltják fel, kiknek szenvedéseit, mint részese a nyomorúságnak, Platter Tamás 1499–1582.) oly meghatóan beszéli el. Egy egészen új elemmel is találkozunk, a czigányokkal, kik a XIV. század óta jelennek meg sűrűbben a német birodalomban, a hol kezdetben bizonyos vallásos tiszteletből és babonás félelemből mindenféle oltalomban részesültek, sőt magától Zsigmond császártól is menedéklevelet kaptak.

Új elemek léptek fel a XVI. században is. Nagy számmal kóboroltak a német földön mindenfelé a vívók (innen a mai Fechtbrüder), kik rendszerint mesteremberek voltak. Ebben a korban keletkezett az ujságirodalom is; az alkalomszerűen és roppant mennyiségben nyomtatott hírlapokat ujságénekesek terjesztették a városokban és falvakban. A folytonos háborúskodás következtében valóságos csapássá lettek a kóbor, garázda landsknechtek; a paraszt- és harminczéves háború pedig igen elszaporította és félelmetessé tette a haramia-bandákat, melyeket az iszonyúan kegyetlen üldözés daczára sem sikerült egész a múlt századig kiirtani. A XVII. századba és a XVIII. elejére esik a kuruzslók, a vándorló csodaorvosok virágzási korszaka is; az angol komédiások megjelenésével pedig kezdődik a vándorszinészek gazdag és változatos története is. Sorsuk majdnem azonos, részben a mai napig, az artisták ezer fajtájának hányattatásával. De míg az előbbeniek jó része a vándorlástól immár fel van mentve, az utóbbiakat hivatásuk természete nem engedi állandóan letelepedni. Nemzetközi szövetkezetekkel és szakfolyóiratokkal igyekeznek az összetartást erősíteni és állásuk érdekeit megvédelmezni. Ily folyóirat Budapesten is jelenik meg «Internationale Artisten-Revue» czímen (1902-ben a XII. évf.).

Mint ez a rövid tartalmi áttekintés mutatja, Hampe könyve széles területeket érint. És ha a «fahrendes Volk» egyes elemeiről nem is nyujt részletes és beható tájékozást, a kép mégis, melyet nagy vonásokkal rajzol, rendkívül érdekes tárgyú és igen eleven hatású.

Mummenhoff könyve annak a néprétegnek történetét ismerteti, mely a lovagkor hanyatlásával a németségnek nemcsak erőt, hanem évszázadokon át fényt is adott. A politikai és társadalmi viszonyok ziláltságában a mesterember munkája volt a száz darabra tördelt német birodalom legnagyobb ereje és egyetlen dicsősége. De nemcsak anyagi téren volt működése értékes és korszakalkotó: a XIV. századtól fogva a szellemi életnek is majd minden nyilvánulására rásütötte rendjének sajátos bélyegét. A német irodalom sok ponton érintkezik vele és néha-néha mintha legjelentékenyebb részében egészen azoknak a költőknek családján nyugodnék, kik benne éltek vagy belőle származtak. *Mummenhoff* jeles munkája a kutatás mai színvonalán foglalja össze a német

gukban voltak is, a germánoknak a rómaiakkal való első érintkezése után bizonyára erősen felszaporodtak. Az imperium területéről bőven ömlött az a csőcselék, mely vívással, bűvészkedéssel, muzsikával, tánczczal stb. kereste kenyerét. A szabad német persze megvetette, de mulatott rajta. A régi germán hegedősök tekintélyének és a tiszteletnek, melylyel a nép irántuk viseltetett, azonban sokat ártottak. A mi még megmaradt a becsülésből és megkülönböztetésből, azt is lassankint lerontották a keresztény papok, a kik üldözték pogány énekeik miatt. A főurak és lovagok udvarából legnagyobb részük kiszorult és csak az alsóbb néposztályoknál talált még pártfogásra. Ily módon fokról-fokra egészen lesűlyedtek a kóbor népség nagy tömegébe.

De a kereszténység más tekintetben is szaporította ezt a gyülevész csőcseléket. Bizonyos, hogy a kereszténység fellépése előtt is voltak koldusok — gondoljunk csak a római misera plebs-re! — de a pauperismus elvének hirdetésével mintegy szentesítette a kéregető szegénységet. A koldusok óriás serege azontúl egyik legjelentékenyebb, számra épenséggel legnagyobb eleme a «fahrendes Volk»-nak. És a hol sok a koldus, ott sok a tolvaj és utonálló is. Ezek is hozzátartoztak ehhez a népréteghez és így nem csoda, hogy a középkori jog e néposztály minden elemét kizárja a társadalomból és megfosztja emberi méltóságától. Ebben osztoztak a «spielmann»-ok is, akármily mesterséggel mulattatták is a közönséget. A tehetségesebb és tisztességesebb hegedősök persze sok esetben jobb és emberibb elbánásban részesültek: a nemes származású minnesinger-ek nem ritkán rájuk bízták dalaik terjesztését, és a lovagok rendesen közűlök választottak mestereket gyermekeik mellé, a költészet és zene tanítására. A «spielmann»-ok közé tartoztak a papok és püspöki udvarok mulattatói és zaklatói is: a züllött clerikusok, másként vagánsok vagy goliárdok, kik a XII. század óta léptek fel nagyobb számban; idők folyamán azonban mindinkább sűlyedtek és valósággal közveszélyesek lettek, míg végre a XIV. században szigorú rendszabályok véget vetettek különállásuknak a kóbor népség nagy tömegében.

A Hohenstaufok kihaltával új korszak állott be a német nép történetében, a középkor estéje. A «fahrendes Volk» képe is sok tekintetben megváltozik. A vándorló hegedősök ugyan nem tünnek el, de számuk a mesterdalnok-iskolák keletkezésével erősen megfogyatkozik. A muzsikusok is jórészt állandó lakhelyeken telepednek le és sokan közűlök a felvirágzó városok szolgálatába állnak. Kisérlet történik a szegényügy rendezésére is, a hatóságok jobban lekötik egy-egy tartózkodási helyhez a koldus-népet, de a köz- és magánjótékonyság, mely oly gazdagon nyilvánul, mindenféle ámítóval és dologkerülővel még inkább megnöveli számukat. A koldulás valóságos hivatás lesz,

melynek, mint a középkorban majd minden foglalkozásnak, megvolt a maga külön szervezete. A vagánsokat a kóbor diákok váltják fel, kiknek szenvedéseit, mint részese a nyomorúságnak, Platter Tamás (1499—1582.) oly meghatóan beszéli el. Egy egészen új elemmel is találkozunk, a czigányokkal, kik a XIV. század óta jelennek meg sűrűbben a német birodalomban, a hol kezdetben bizonyos vallásos tiszteletből és babonás félelemből mindenféle oltalomban részesültek, sőt magától Zsigmond császártól is menedéklevelet kaptak.

Új elemek léptek fel a XVI. században is. Nagy számmal kóboroltak a német földön mindenfelé a vívók (innen a mai Fechtbrüder), kik rendszerint mesteremberek voltak. Ebben a korban keletkezett az ujságirodalom is; az alkalomszerűen és roppant mennyiségben nyomtatott hírlapokat ujságénekesek terjesztették a városokban és falvakban. A folytonos háborúskodás következtében valóságos csapássá lettek a kóbor, garázda landsknechtek; a paraszt- és harminczéves háború pedig igen elszaporította és félelmetessé tette a haramia-bandákat, melyeket az iszonyúan kegyetlen üldözés daczára sem sikerült egész a múlt századig kiirtani. A XVII. századba és a XVIII. elejére esik a kuruzslók, a vándorló csodaorvosok virágzási korszaka is: az angol komédiások megjelenésével pedig kezdődik a vándorszinészek gazdag és változatos története is. Sorsuk majdnem azonos, részben a mai napig, az artisták ezer fajtájának hányattatásával. De míg az előbbeniek jó része a vándorlástól immár fel van mentve, az utóbbiakat hivatásuk természete nem engedi állandóan letelepedni. Nemzetközi szövetkezetekkel és szakfolyóiratokkal igyekeznek az összetartást erősíteni és állásuk érdekeit megvédelmezni. Ily folyóirat Budapesten is jelenik meg »Internationale Artisten-Revue» czímen (1902-ben a XII. évf.).

Mint ez a rövid tartalmi áttekintés mutatja, Hampe könyve széles területeket érint. És ha a «fahrendes Volk» egyes elemeiről nem is nyujt részletes és beható tájékozást, a kép mégis, melyet nagy vonásokkal rajzol, rendkívül érdekes tárgyú és igen eleven hatású.

Mummenhoff könyve annak a néprétegnek történetét ismerteti, mely a lovagkor hanyatlásával a németségnek nemcsak erőt, hanem évszázadokon át fényt is adott. A politikai és társadalmi viszonyok ziláltságában a mesterember munkája volt a száz darabra tördelt német birodalom legnagyobb ereje és egyetlen dicsősége. De nemcsak anyagi téren volt működése értékes és korszakalkotó: a XIV. századtól fogva a szellemi életnek is majd minden nyilvánulására rásütötte rendjének sajátos bélyegét. A német irodalom sok ponton érintkezik vele és néha-néha mintha legjelentékenyebb részében egészen azoknak a költőknek vállán nyugodnék, kik benne éltek vagy belőle származtak. *Mummenhoff* jeles munkája a kutatás mai színvonalán foglalja össze a német

mesterekre. Sem ebből, sem más jogukból semmi áron nem engedtek és a végső esetben testületileg hagyták abba a munkát; az egész birodalomra kiterjedő szervezetük folytán nem volt az a hatalom, mely a mestereket legényekhez juttathatta volna. Hosszú és kemény harczok bolygatták meg sokszor az ipar nyugalmát, kárára mindkét félnek és az egész rendszernek.

Midőn a legény visszatért vándorútjáról, melynek ideje és néha iránya is meg volt határozva, a mesterjogért folyamodhatott. Hogy elnyerhesse, ahhoz a mestermű, a remek elkészítése és elfogadása, a város területén a polgárjog megszerzése és a törvényes házasságkötés volt szükséges. Az új mesternek természetesen a czéh kötelékébe kellett lépnie. A czéhek minden rendelkezésre álló eszközzel védelmezték tagjaik érdekét egymással, a kontárokkal, a közönséggel és hatósággal szemben. sokszor a legnagyobb önzéssel egész a visszaélésig. De még így is nehéz volt a mesterek sorsa. Anyagi jólétre csak kevesen emelkedhettek közülök, hiányzott a szabad levegő, a czéhrendszer merevsége a nagyobb szabású törekvéseket is abba az uniformisba bujtatta, mely a középszerűségre volt szabva és ennek védelmére szolgált. Az iparos tevékenység kiterjedése, a legények száma, az eszközök minősége, az anyag beszerzésének forrása és a mennyiség pontosan és szigorúan meg volt állapítva. Nehéz és folytonos volt a létért való küzdelem, melynek hevét azonban a heti munka után a társas együttlét és a különböző ünnepségek öröme (pl. a híres nürnbergi Schembartlauf, a mesterségek ünnepies fölvonulása, főként farsang idején stb.) és egyéb szórakozások megenyhítették. A legsajátságosabb intézmény volt a mesterdalnok-iskola, a hol úgy űzték a költészetet, mint a műhelyükben a mesterséget. A mit e téren alkottak, abban minden van, főként tömérdek sok szabály és hihetetlen mesterkéltség, csak poesis nincsen. A mai ember mosolylyal szól róla, «und doch hat auch der Meistersang — mondja igen szépen Mummenhoff (123. l.) — seine Verdienste. Es war immerhin ein ernstes, aufrichtiges Streben, das diese Meistersingerschulen beseelte und ihre Jünger auch sittlich hob. Die Pflege des Guten und Edlen, die Verehrung und Nachahmung der alten Meister, die Liebe zum Vaterland und zur Religion gehörten zu den Aufgaben, denen sie gerecht zu werden sich bestrebten.» A mesterdalnok-iskolának kétségtelenül legnagyobb érdeme, hogy sok kisebbrendű tehetségen kívül ő adta a német irodalomnak a XVI. században a legnagyobb költőt, Hans Sachsot. A mesterdal művelése nélkül aligha ébredt volna az ő gazdag és mély költői tehetségének tudatára, melynek alkotásaiban oly híven és oly teljesen tükröződik a reformatiótól mozgatott, izgatott néplélek minden gondolata és érzése, egész lelkiismerete.

Még a XVI. században az ipar és a régi iparos osztály gyors és

feltartóztathatatlan hanyatlásnak indult, nem annyira a kereskedelmi utak irányváltozása, mint inkább a pusztító háborúk, a mindenütt elterjedő nagy szükség és nyomor hatása alatt. Maga a czéhrendszer is idők folyamán minden részletében elavult; a gazdasági életnek szabadabb formákra és tágabb keretekre lett szüksége. A végsőig védelmezte természetesen hagyományos jogait a kormányok rendszabályai ellen, de mindhiába: az államhatalommal, de még inkább a haladó korral szemben ő volt a gyengébb fél. Még sokáig tengődött és vívódott, de reménytelenül és teljesen elerőtlenedve, míg végre a szabad ipar behozatala a XIX. században megadta neki a kegyelemdöfést. És az új rendszer? — az még nincs, csak vajudik sok évtizedek óta. Ha szemünket a kisipar mai vergődésére és pusztulására vetjük, lehetetlen megilletődés nélkül letennünk Mummenhoff szép könyvét, mely eltünt fényéről és hajdani dicsőségéről beszél. BLEYER JAKAB.

— — — — -

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1901/1902.

6. **Jakobinyi Péter: A görög tragédiai kar fejlődéséről.** (Máramaros-szigeti ev. ref. főgymn. 85—96. ll.) — Egy ízben (l. E. Phil. Közl. 1901. 87. l.) bíráltam már a szerzőnek hasonló tárgyú dolgozatát (a görög tragédiai kar szerepéről), mely a soproni Laehne-féle intézet értesítőjében jelent meg, s melyet akkor talpraesett voltáért különösen kiemeltem. Most is dicsérem ugyan a szerző szorgalmát s aprólékos gondosságát, melylyel a tárgyára vonatkozó bő irodalmat felkutatta, de nem dicsérhetem tárgya választását s előadása módját oly fokban, mint akkor. Azelőtt ugyanis az ismert tragédiák karénekes részleteit jellemezte, vagyis a kézzel fogható bizonyosságból indulva ki, való és tárgyias képet festett olvasói számára; most ellenben egyes nyomokat keresgélt össze a kar ősi mivoltának megvilágítására s mondhatni, csupa tudós véleményekbe, homályos találgatásokba, lehetséges és lehetetlen sejtelmekbe, szóval folytonos hat-hetbe tévedt előadása. Annyival inkább kell egúttal helytelenítenem tárgyválasztását, mert székfoglaló értekezésül használta s olvasta fel czímbeli értekezését, — tehát oly gyülekezet előtt, a melynek még tudós része is türelmét veszti az ily sejtelmek hallatára. De még ha egy pár hathatósan bizonyító példával világította volna meg az ingadozó föltevéseket! Nem, hanem úgyszólva végig folyton elmélkedik! Összekeresgéli a régi, elavult nézeteket, méltatgatja őket, a helyett, hogy valamelyik egészséges álláspontot a sok közül kiragadva, a «fortiter occupa portum» axiómához híven napfényre vinné s a maga világos eszével győzelemre juttatná. Teszem ekképen: mi volt a görög dráma eredetileg? Kinek a tiszteletére szólt? Mindig Dionysosról szóló ének maradt? Ki hagyta el? Ki kezdte a reformot?

Mindamellett van-e a fent levő darabokban példa az eredeti karda megvilágítására? stb. Szóval a quis, quid, ubi, quibus auxiliis.... soı lehetett volna haladnia röviden és tanulságosan, nem feledve ki a j lemző példákat, a melyektől hallgatói szinte megittasodhattak, m bacchosi fölhevültségre tehettek volna szert...

Hogy minő elemekből alakult a dráma, manap sokkal könnye elképzelni, mint igazolni. Elrecitálják deákjaink is, hogy Dionysos sze vedései és vigalmai termették meg a drámát szomorú és víg formáj ban. S ha azt kérdeznők valamelyiktől, vajjon fölismerhetők-e am eredeti elemek mindjárt a tragédia atyjának, Aischylosnak darabjaiban bizony nem tudna mit felelni. Vagy ha azt kérdeznők tőle, ugyan ho lehetnek a bakkecskéknek öltözött szereplők a tragédiákban: erre sen tudna ám felelni! Hát aztán — folytatólag — az ismeretes kardalo csakugyan Dionysosszal foglalkoznak-e? Bizony elképedne a deák ilyen puhatolódzásra. Szóval mi alig-alig tudjuk manap világosan bizonyítani az öröklött tanokat, hanem egyszerűen elfogadjuk a régiek hagyomány-szerű tanítását, megkoczkáztatunk valami tudós vélekedést, tán — alkalmasint — úgy látszik — valószinüleg stb. szólásformákkal támogatva, vagy ellenkezőleg: egész természetesen, bizonyosan, kétségtelenül stb. szólamokkal ékesgetve, s ily alapon mindjárt készek vagyunk annak a kijelentésére, hogy ime igazoltuk föltevéseinket. Pedig de nagy a távolság s rengeteg az út a forrástól a deltáig, a csirázó magtól a virágzó, terebélyes fáig! Szakasztott így vagyunk a görög dráma fejlődésének kérdésével is. Talán csak az ünnep maga maradt fenn s a hozzá fűződő áldozat (l. erről Gercke griech. Litteraturgesch.-jét 78. l. s Hornyánszky-nál Philol. Közl. 1899. 302. s köv. ll.) a dionysosi élmények jelzésére, de már az előadott tragédiáknak úgyszólván egyike sem vallotta czéljául Dionysos szomorú sorsának és víg meneteinek föltüntetését, megérzékítését. Hiszen a satyrdráma is csak a vígjátékhoz való elemeket játszsza kezünkre, s meg kell vallani, hogy innen nem is hosszú az út Aristophanés darabjaiig, az utóbbiaknak minden komoly czélzatossága ellenére. Csakhogy a satyrdráma sohasem volt művészi vígjáték, annál kevésbbé fönséges tragédia!

Hát a dór karének, mely a hősök magasztalását vallotta czéljának, bő mythologiai keretbe foglalva, vajjon nem épít-e hidat sz munkra Aischylos darabjaihoz? Alig valamit! Még Bacchylidés föl fedezett költeményei is, melyekre mult birálatomban figyelmeztettem a szerzőt, jóformán csak a párbeszédes alakot adják kezünkbe, a mű fajok evolutiójának feltüntetésére. — Másfelől, hogy Arion művészi dithyrambosai előmozdították Dionysos tiszteletét, elhiszszük. De hol van még ide az attikai tragédia?! El lehet mondani, hogy a tragédia karénekeinek csupán dór nyelvjárása s magasztos hevülete emlékeztet a dór lyrára, ép úgy, mint a vígjáték terén is csak a vaskos komikum juttatja eszünkbe a megarai paraszt bohózatokat, a minthogy kár volt Aristophanésnak engedelmet kérnie a Darazsak elején az athéni közönségtől egy aljas tréfáért, Ekphantidésnak pedig röstelnie azt, hog Megarába illő vígjátékot szerzett (v. ö. Jebb-Fináczy gör. irod.-tört. 91. l. Ide tehát mindenkép egy nagy és merész költő kellett, már t. i. annak a lépésnek megtételére, hogy a párbeszédes elbeszéléseket, illetőleg ének kel kisért elbeszéléseket, melyek Dionysos életét tárgyazták, a nag nemzeti hősök történeteivel: az argosi, thébæi stb. királyi család

eseményeivel helyettesítse. Ezt a lépést Aischylos tette meg, s ez biztosít neki helyet a görög költők pantheonjában Homéros mellett; mert nem a jelenből vagy a közelmultból vette ő az epeisodionok, illetőleg a cselekvény anyagát, miként Phrynichos, hanem a nemzeti hősök életéből, akár a hogy magánál Homérosnál, akár a mint a kyklikusoknál olvasható. Gyönyörűen fejtegeti Aischylosnak e nagy lépését Wilamowitz-Mœllendorff Euripidés Hippolytosáról szóló művében s másutt, valamint rámutat erre a nagy eseményre Beloch Gyula is az ő görög történelmében. Amannak hű reproductiója olvasható bold. Péterfynél posthumus értekezésében (Összegyüjtött munkái I. köt. 364—380. ll.). Azért is nagyon jó lett volna, ha a régi művek helyett a szerző eme modern műveket forgatta volna az eredet és fejlődés vázolásában.

De hát vajjon csakugyan eltünt-e az ismeretes görög drámákból a dionysosi hév? Korántsem! a szellem megvan, csak a tartalom változott el, sőt itt-ott a tartalom is föllelhető a fenmaradt művekben. Én ilyen jellemző maradványt most hamarjában csak hármat hozok fel: Aristophanés Békáit, továbbá az Antigonéban mindjárt az első kardalt, ezt az igazán templomi éneket, végül a legcsattanósabbat: Euripidés Bacchansnőit. Az utóbbi tragédiáról igen találóan mondja Jebb (Fináczy ford.) a maga görög irodalomtörténetében (87. l.): «Ezen bámulatos tragédián az isteni fény egy szikrája vonul végig, az örömnek vagy rettegésnek dionysosi dicsősége, mely néha sokkal inkább keleti, mint görög jelleget mutat fel. A darab Makedoniában iratott, vagy legalább ott készült el, ama vidéken, a hol a monda szerint a thrakiai bacchansnők Orpheust darabokra szaggatták.» — Ime ezekre a példákra bátran hivatkozhatott volna a szerző s megvilágíthatta volna rajtok a régiek tanítását, hogy a karének volt magva a nagy tragédiának, s csak később lett a kardal tartozéka a cselekvénynek, bár a görögök szempontjából majdnem mindvégig lényeges tartozék maradt. A kar tevőleges szerepének bemutatására pedig ott vannak Aischylos Segélykérői, s bizonyára ez a darab is hathatós példáúl szolgálhatott volna az elmélet igazolására.

De a mit legjobban szerettem volna olvasni a szerzőnél, azt is elhagyta: mert a karnak tánczczal kisért voltát (hyporchéma), sőt még a kardalok féleségeit (parodos, stasimon, kommos), éneklésök módját, zenés kiséretüket is csak épen hogy érinti; pedig ezeket a dolgokat igazán kész példákban mutathatta volna be hallgatóinak. Hátha még a kardalosoknak phylék szerint való összeszedését is megbeszélte volna (v. ö. a «Görög földön» czímű albumban vagy Oemichen Bühnenaltertümer-jében a Müller Iván-féle Handbuchban): bizony mondom, teljessé tette volna aprólékosságokba vesző dolgozatát.

Nem akarom tovább fűzni megjegyzéseimet, bár a nagyszámú sajtóhibán kívül volna még kifogásom. Ámde egyet mégsem hagyok említetlenül. Mivel ugyanis az összefüggés elárulja, hogy a karvezetőnek görög nevét a szerző a *khoros* görög szóból (93. l.) eredezteti s így is írja: *kh*oryphaios, figyelmeztetem, hogy helyesen a koryphé (tető, csúcs, fej) szóból ered, s e szerint nem szabad khi-vel írni.

Summa summarum: a görög tragédia fejlődésében az egyes epochákat jól ki kellett volna czövekelni s azokhoz, mint határjelzőkhöz, fűzni a felvilágosító adalékokat. Ily eljárás mellett a szorgalommal összehordott anyag világosabb s érthetőbb lett volna mind a hallgatóra, mind az olvasóra.

BÓDISS JUSZTIN.

VEGYESEK.

— **A Budapesti Philologiai Társaság** febr. hó 11-én tartott *fölolvasó* ülésén 1. *Kunos* Ignácz *Török nyelvhibák* czímen értekezett. Bevezetőül vázolta a török nyelv és irodalom hat évszázados multját s ismertette az arab és perzsa nyelvek hatását a török nyelvre. A mondott két nyelv roppant hatással volt a török nyelvre, ugyannyira, hogy az irodalmi török nyelvet csak az érthette meg, a ki tudta az arab s a perzsa nyelveket. A török irodalmi nyelv tehát, hogy egy szóval jellemezzük: egyveleg nyelv. Költőik, tudósaik ezen a megrontott nyelven írtak a XIX. század második feléig, a midőn először gondoltak a nyelvreformra, a nyelv megtisztítására. Ma már nem akkora az ellentét az irodalmi s a népnyelv között, mint volt előbb; de még nagy időre lesz szükség, hogy az oszmán nyelv az idegen sallangokat lerázza magáról. Röviden elmondta azt is, hogy az arab s a perzsa nyelvek a hang-, az alak- s mondattan szempontjából mennyiben változtatták meg az irodalmi török nyelvet. 2. *Vikár* Béla beszélt szabad előadásban *A hun-magyar vagy rovásos írás*-ról. Azzal kezdte, hogy a rovás nem írás, hanem számolás s nincs semmi köze az ú. n. régi magyar vagy hún-székely íráshoz. A tulajdonnevek rovott jegyeinek, a *tagmák*-nak sincs a régi magyar íráshoz semmi közük. Hogy a régi magyar írás hiteles, népi hagyomány-e? az még nem tisztázott kérdés. *Thomsen* dán tudós, az Orkhon és Jeniszei mellett talált ó-török föliratok megfejtője, összehasonlította a két írást, de csak kevés hasonlóságot talált köztük. *Nagy* Géza más eredményre jutott; szerinte az ó-török s hún-székely *abc* közt sok a hasonlóság. Ezen az alapon indult meg Vikár is, s a kérdést ujabb, részletes vizsgálat alá fogván, hasonlóságot talált nemcsak a két írás általános jellemében, de az egyes betűk alkotásában is. *Sebestyén* Gyula néhány megjegyzést tett Vikár előadására s kivált Nagy Géza kutatásainak módszerét ajánlotta figyelmébe, mely a hasonlóságok különféle fokozatait is megállapítja. *Kunos* Ignácz Thomsennek egy hozzá nemrégiben írt leveléből fölolvassa a híres dán tudós véleményét a rovásos-írásról, a mely így szól: «hogy a ki a különféle alphabetumokat s az írás történeti fejlődését csak valamennyire is ismeri, az magától rájő, hogy a rovásos-írás olyan írásfaj, a mely aránylag későn, mesterséges úton s a latin *abc* hatása alatt született.» *Rubinyi* Mózes: *Grimm és Révai* czímű tanulmányának fölolvasása a jövő ülésre maradt.

Az idő előrehaladott volta miatt a *választmány* ezúttal nem tartott ülést.

— **Diderot kéziratai.** Ernest Dupuy, mikor néhány évvel ezelőtt a párisi antiquar-könyvkereskedésekben kutatott, Naigeonnak, Diderot kortársának egy kéziratára bukkant, mely Diderot *Paradoxe sur le comédien* czímű munkáját ugyanabban a formában tartalmazza, mint a legújabb kritikai kiadások. Minthogy a kézirat tele van törlésekkel, vakarásokkal,

betoldásokkal s lapszéli jegyzetekkel, Dupuy teljes joggal következtette, hogy az sem egyszerű másolat, sem Diderot tollbamondása nyomán készült fogalmazvány nem lehet. Más szóval: a *Paradoxe sur le comédien* Szent-Pétervárott őrzött másolata, melyet eddig irányadónak vettek, nem egyéb, mint tisztázata ama műnek, melynek Ernst Dupuytől fölfedezett kézirata a fogalmazvány (impurum). Hogy a dologról világos fogalmunk és pontos itéletünk lehessen, Dupuy szigorú összehasonlításokat tesz a *Paradoxe sur le comédien* egy kritikai kiadásában.*)

Eddigelé ugyanis az volt a köztudat, hogy a *Paradoxe sur le comédien*-ben az *Observations sur l'art du comédien* czimű munkának magától Diderotól eszközölt átdolgozásával állunk szemben. Ez utóbbi mű még Diderot életében jelent meg, Grimm levelezései (*Correspondance*) közé illesztve. Dupuy összehasonlító vizsgálatnak veti alá a Grimm-féle *Observations sur l'art du comédien*-t egyrészt, másrészt a Naigeon-féle *Paradoxe sur l'art du comédien*-t, mely szóról-szóra egyezik a mai Diderot-kiadásokkal, s a *Paradoxe*-on eszközölt bővítések («ajoutés») természetét illetőleg a következő megállapodásokra jut. Tény, hogy a *Paradoxe* terjedelem dolgában felülmúlja az *Observations*-t. A mi bővítések a *Paradoxe*-ban találhatók, azok először is átvételek, átkölcsönzések Diderot egyéb munkáiból, részint azokból, melyek még a szerző életében megjelentek, részint azokból, melyek a szerző halála után láttak napvilágot; másodsorban kiirt helyek Mlle Clairon *Mémoires*-jaiból, Mlle de Vandel Diderot-biographiájából, Cailhava *L'art de la comédie* czimű művéből, Voltaire *Préfaces dramatiques*-jaiból, s végűl kivonatok Grimm *Correspondance*-ából. Ennyi plagiumot nem írhatunk Diderot számlájára; kell, hogy értük a felelősség Naigeont terhelje; ő volt bizonyára, a ki rászánta magát, hogy ily mozaikszerűen kibővíti az *Observations* szövegét, s a ki egyéb rokon tartalmú művek megfelelő helyeinek átkölcsönzésével egy teljesen új munkát alkotott az *Observations*-ból. Eddig Dupuy.

Az a kérdés tehát, hogy a *Paradoxe* valóban Naigeon munkája-e, a mint Dupuy hiszi, vagy pedig Diderot személyesen eszközölte-é az *Observations*-nak a fent említett értelemben való átdolgozását, mely átdolgozás szolgált volna aztán Naigeonnak alapúl a saját szövegezésében? Az átkölcsönzések révén való bővítést Diderot kezdeményezte-e, s Naigeon csak folytatta és túlságba vitte-é Diderot kezdeményét?

Maurice Tourneux, Diderot legutolsó kiadója, kétségbe vonja Dupuy következtetéseit. Akár teljesen Naigeon munkája az *Observations* szövegén ejtett bővítés, akár Diderot adta meg erre vonatkozólag a saját kezdeményezésével Naigeonnak az impulsust: egy dolog bizonyos, tudniillik az a végtelen felületesség, sőt lelkiismeretlenség, mint a franczia mondja: az a «parfait sans gêne», melylyel Naigeon Diderot kéziratáival elbánt. S ez sokat jelent. Az a lelkesedés, melylyel az irodalomtörténet írók a *Paradoxe*-ról beszéltek, hihetőleg le fog lohadni. A mit eddig szeszélynek,

*) Ernest Dupuy *Paradoxe sur le comédien*, Édition critique, 1. vol. (Lecène et Oudin).

vervenek, merészségnek láttak abban, arról most bebizonyult, hogy csupa betoldás, foltozás és összefüggéstelenség. De Dupuy következtetései nyomán még tovább lehet jutni. Gondoljuk meg, hogy a *Paradoxe* először 1830-ban jelent meg egy négy kötetes gyűjteményben, melynek czime: *Mémoires, Correspondance et ouvrages inédits de Diderot*, s a mely először hozta a *Rêve de d'Alembert* és *Lettres à Mlle Volland* czímű műveit is. Gondoljuk meg, hogy e posthumus iratok számos ide-oda vándorlás, kaland után jutottak hozzánk a lelkiismeretlen Naigeon vagy egyéb Naigeonok, Grimm, abbé de Vauxcelles, Jeudy-Dugour, Brière és Walferdin közvetítésével. Ez éppen elég arra, hogy feltámaszsza kétkedésünket Diderot munkái jórészének authenticus volta felől; ezek közé számítván olyanokat, melyekre leginkább hivatkoztunk akkor, mikor Diderot-t, mint írót s mint embert jellemezni akartuk. Másrészt azonban Dupuy figyelmeztetése révén oly vitás kérdések felé terelődik figyelmünk, melyeknek eddigelé nem tulajdonítottunk valami nagy jelentőséget.

Diderot halálakor (1784) legtöbb műve még nincs kiadva. Kortársai nem ismerték azt, a mit e tevékeny, nyugtalan vérű ember a legmerészebb szellemben írt. Nem ismerték a *Religieuse*-t, melyet Buisson könyvkiadó 1796-ban fedez föl s közzétesz a nélkül, hogy jelezné, hogyan jutott hozzá, sem a *Jacques le fataliste*-ot, melyet Porosz Henrik herczeg (Henri de Prusse) ajánl fel az Institut de Francenak, sem a *Salon*-okat, sem a *Supplément au voyage de Bougainville*-t, melyet Naigeon 1798-iki kiadásába vesz föl, se a *Neveu de Rameau*-t, mely 1821-ben jelent meg, sem a *Paradoxe*-ot, sem a *Promenade du Sceptique*-t, sem a *Rêve de d'Alembert*-et, sem a *Correspondance*-ot, sem a *Plan d'une université*-t, sem egyéb apró munkáit, melyek 1830-tól 1877-ig egymás után kerültek elő rejtekükből. Két évvel ezelőtt adta csak ki Maurice Tourneux az *Observations* kiadatlan szövegét, melyet a nagy gondolatkeltő II. Katalin czárnő számára redigált. Ez egymásután megjelent kiadásoknak meg volt az az érdemük, hogy állandóan Diderotra irányozták az érdeklődést, de senki sem tagadhatja, hogy kissé elkéstek, mert a viszonyok akkor már megváltoztak. Hiányzik tehát vonatkozásuk ahhoz a korhoz, melyben eredetileg létrejöttek s így nehezebben is érthetők. «Il leur manque d'avoir baigné dans l'atmosphère d'une époque», írja Doumic René.

Kire hagyta Diderot e munkái kiadását? Naigeonre, a kiben maga sem bizott teljesen. Bizalmatlanságának kifejezést is adott s erről maga Naigeon értesít bennünket: «Diderot, souvent témoin de la colère et de l'indignation avec lesquelles je parlais des maux sans nombre que les prêtres, les religions et les dieux de toutes les nations avaient faits à l'espèce humaine, et des crimes de toute espèce dont ils avaient été le prétexte et la cause, disaient des voeux ardents que je formais *pectore ab imo* pour la destruction des idées religieuses, quel qu'en fûx l'objet, que c'était mon *tic*, comme celui de Voltaire était d'écraser l'infâme» Naigeon azok közé a középszerű emberek közé tartozott, kik rajongó lelkesedéssel csüggnek egy nagy írón, míg él, közvetlen hatása alatt is állanak, halála után azonban, mert szellemét nem értették vagy félreértették, meghami-

sítják az illető író műveit, részint, mikor azokat kiadják, részint, mikor azoknak szellemében eredetit akarnak nyújtani. A legcsodálatosabb azonban, hogy Diderot, a ki ilyennek ismerte Naigeont, teljesen ráhagyatkozik s még óvóintézkedéseket sem alkalmaz vele szemben. Mielőtt Oroszországba utazik, a következőképpen intézi el irodalmi hagyatékát: «Comme je fais un long voyage et que j'ignore ce que le sort me prépare, s'il arrivait qu'il disposât de ma vie, je recommande à ma femme et à mes enfanst de remettre tous mes manuscrits à M. Naigeon qui aura pour un homme qu'il a tendrement aimé et qui l'a bien payé de retour, le soin d'*arranger*, de revoir et de publier tout ce qui lui paraîtra ne devoir nuire ni à ma mémoire, ni à la tranquillité de personne.» Még érdekesebbek amaz ajánló szavai, melyeket Diderot az *Essai sur les règnes de Claude et de Néron* ugyanahhoz a Naigeonhoz intéz: «Disposez de mon travail comme il vous plaira: vous êtes le maître d'approuver, de contredire, d'*ajouter*, de retrancher.» Úgy látszik tehát, hogy Diderot már eleve szentesítette Naigeon összes szeszélyeit s szövege érintetlenségét sokkal könnyebben vette, mint mi.

A mai szövegkiadók felháborodnak, ha Naigeon nyilatkozatait Diderot kiadásában követett elvei felől elolvassák. Azt állítja, hogy a mint nem lehet kívánni, hogy mindent ismerjünk, a mit egy író gondolt, mondott és cselekedett, úgy azt sem lehet kívánni, hogy egy-egy író minden sora a nyilvánosság elé kerüljön. Ezért, úgy mond: tűzbe vetette Diderot néhány erkölcstelen és drasztikus iratát. Más helyt pedig azt vallja, hogy Diderot nem egy művét átdolgozta, hogy annak családias hangját elmélkedő hanggal helyesítette. — Látni való, hogy Dupuynek igaza van, mikor Diderot kézíratainak érintetlenségét merőben kétségbe vonja.

Minthogy pedig a többi kiadások egytől-egyig a Naigeon-féle kiadást reprodukálják, Dupuy ezeket is elitéli. Naigeoné megjelent 1798-ban, Brièreé 1821-ben, a Paulin-féle függelék 1830-ban feltétlenül gyanúsak. Asséz at, ki azt állítja, hogy a Naigeon-féle kiadást összevetetvén az eredeti kézíratokkal, azt teljesen hitelesnek találta, természetesen szintén értéktelen kiadást nyújt. A *Neveu de Rameau*-t Brière helytelennek ismert kiadásában hozza, s a *Lettres à Mlle Voland* czíműt nem hasonlította össze a szent-pétervári kézírattal. Végűl Dupuy még megjegyzi, hogy az 1767-iki *Salon* aránytalanúl hosszú a többi *Salon*-okhoz képest s ezt is az illető *Salon* hitelességének a rovására írja.

BERKOVICS MIKLÓS.

— **Káldi születésének éve és egyebek.** Az «Egyetemes Philologiai Közlöny» 1902. évi deczemberi számában Szabó Benedek ismertetvén Novák Béla dr. tanárnak Káldi Györgyről írt programmértekezését, hibáztatja, s méltán, hogy a szerző Káldi születési évét minden további megjegyzés nélkül 1572-re teszi, pedig másutt ezen dologra vonatkozólag más évszámot találunk feljegyezve.

Káldi születési évét némelyek 1570-re, mások 1572-re, ismét mások 1573-ra teszik.

1570-re teszik: *Kazy Ferencz* (Historia Univ. Tyrnav. pag. 64, Tyrnaviæ, 1737), *Szörényi Sándor* (munkája a «Pannonia Docta» cz. kézirat a budapesti kir. tud. egyetem könyvtárában. A Káldira vonatkozó rész közölve Podhradszkynál: Tudománytár, 1838. évfoly. Ért. III. 325—326. l.), *I. N. Stoeger* (Scriptores provinciæ Austriacæ Soc. Jes., Viennæ-Ratisb. 1856.), *Beöthy Zsolt* (A m. nemz. irodalom tört. ismert. Budapest, 1896. I. k.) és *Négyesy László* (A XVII. század vall. irodalma, Beöthy-féle képes irod.-tört. I. k., 310. l., 1. kiadás).

1572-re teszik Káldi születését: *Dobronoky György* (Acta coll. Soc: Jes. cz. kézirat a budapesti kir. tud.-egyetem könyvtárában), *Katona István* (Hist. Crit. XXXI. 825. l.), *Ferenczy Jakab* (Ferenczy-Danielik: Magyar írók, I. k., 233. l., Pest, 1856.), id. *Szinnyei József* (Magyar írók élete és munkái, V. k. 821. l.), *Bellaagh Aladár* (Káldi válogatott egyházi beszédei, Budapest, 1891., 10. l.) és *P. F.* (Papának Ferencz) a *Pallas-Lexikon* X. k. 39. l.

1573-ra teszi Káldi születését a *Közhasznú Esméretek Tára* (Pest, 1833, VII. k. 7. l.), továbbá a *De Backer-Sommervogel*-féle bibliographia (Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, Bruxelles-Paris, 1893.) meg a *Magyar Lexicon* (Budapest, 1882, X. k., 45. l.).

Az a hely, a melyre Novák Béla dr. hivatkozik (Vasárnapi predikácziókhoz írt előljáró beszéd, VI. l.), nem bizonyít teljesen a mellett, hogy Káldi tényleg 1572-ben született. «Az én hajlékom, mely hatvan esztendőhöz közelgetvén, könnyen meghanyatlik». Ime, ez az a hely. Ha Káldi az előszót 1631-ben írta, a midőn t. i. beszédeit kinyomatta, úgy a mellett bizonyít, hogy Káldi tényleg 1572-ben született. De hátha 1629-ben írta ezt az előszót, midőn beszédeit átvizsgálás végett benyujtotta?

Azonban mégis bizonyos, hogy Káldi 1572-ben született. A budapesti kir. tudományegyetem könyvtárában őrzött *hivatalos* kézirati feljegyzés, az *Elogia defunctorum S. J.* cz. munka X. kötetének 384. lapján ezt olvassuk: «*30. Oct. 1634. Posonii vitam clausit P. Georgius Káldi.... aet. anno 62.*» Tehát Káldi 1634-ben 62 éves korában halt meg, következőleg 1572-ben született.

Téves Nováknak az az állítása, hogy Káldi csak azután lépett szerzetbe, miután Rómában két évet tanulmányainak szentelvén, neki az esztergomi nagyprépostságot felajánlották.

Káldi ugyanis már 1598-ban, midőn Rómába ment, tüstént belépett a jezsuiták szerzetébe. Az előbb említett Elogia szerint: «Ingressus est Romæ, repudiata præpositura principe post Archieppatum Strigoniensem dignitate».*) De Backer-Sommervogel szerint: «G. K. né a Tyrnau en 1573, renonça aux dignités ecclésiastiques dont il jouissait à Gran, pour entrer au noviciat à Rome, le 7 mai 1598.»**)

Téved ott is Novák, midőn azt hiszi, hogy Káldi Rómából haza-

*) Idézve: Révai Sándor: Káldi Gy. élete, bibliafordítása és Oktató intése, 7. lap. Pécs, 1900.

**) Idézve: Révai id. m., id. helyen.

jövén, 1605-ig itthon volt. Midőn a jezsuitákat 1603-ban Erdélyből kiűzték, Káldi az Annual Litteræ S. I. tanusága szerint Brünnbe ment s ott mint magister noviciorum s gyóntató működött, 1604-ben azonban már a sellyei rendházban præfectus scholarum.

Általánosan elfogadott, bár szintén téves állítás az is, hogy Káldi 1615-ben visszatérve Nagyszombatba, ő lett a rendház feje. Nem ő lett, hanem Káldi Márton. Az azonban tény, hogy Káldi György nagyhamar felváltotta Mártont tisztségében.

Az sem való, hogy Káldi 1619-ben elmenekülvén Nagyszombatból, 1622-ig nem is jött vissza. Visszatért bizony 1621-ben, alig hogy Haimburgban megindultak a békealkudozások.[1]) Midőn azonban Bethlen Gábor hadai 1621. július 30-án újra Nagyszombatba robognak, Cordara szerint a megrémült jezsuiták már halálra készülnek. De a fejedelem nem bántotta őket, csak szekérre rakatta a szerzeteseket s a városból kihordatta. A két Káldit saját díszes, aranyos szekerébe ültette s maga is kikisérte őket. A jelenlévő Thurzó Imre írja anyjának, Czobor Erzsébetnek: «Bölcsen beszélt vélök. Izent is tőlük valamit a békesség felől».[2])

Káldi, úgy látszik, az 1624. év folyamán gyakran játszott közvetítő szerepet a bécsi udvar és Bethlen közt. Ezt bizonyítja Bethlennek bécsi követéhez, Kamuthy Farkashoz intézett levele 1624. évi márczius 26-áról: «Pater Káldi uram is járjon közbe a béke érdekében s a királynak intimálja, hogy ne igyekezzék ő felsége így engemet abalienálni cum tantis exacerbationibus, hanem inkább tegyen magáévá, bizony sokat használ vélle, mely etiam absque coniugio meglehet, csak akarja, ne kényszerítsen ő felsége extrema quoque tentare.... Vegye, vegye szolgálatunkat inkább ő felsége, én az Istenre obtestálom, és ne ügyekezzék tisztességemtől megfosztani; bizony szolgálok, meglátja, de ha így tractál ő felsége, az mint elkezdette, jobb a tisztességes halál az gyalázatos életnél, kéntelen vagyok olyat próbálni, melyet eddig soha elmémben sem bocsátottam».[3])

Téves Novák értekezésében az az adat is, hogy az «Istennek szent akarattya» 1631-ben jelent meg s hogy azt maga Káldi adta ki. Ezt a kéziratban maradt gyűjteményt Kollonics Lipót gróf, biboros püspök adta ki jóval Káldi halála után, 1681-ben.

Épen ennek a beszéd-gyűjteménynek a végére van csatolva az «Admonitiuncula typographi ad lectorem», mely felsorolja Káldinak még négy kiadatlan művét.

E művek, melyek később sem kerültek sajtó alá, a következők:

1. Conciones Ungaricæ in singulos dies totius Quadragesimæ.
2. Alter Tomus Concionum Dominicalium.
3. Alter Tomus Concionum Festivalium.
4. Explanationes in Canticum Magnificat.

Révai Sándor.

[1]) Cordara: Historia Soc. Jes., Tom. VI., pag. 297. Romæ, 1750.
[2]) Szilágyi: M. nemz. története, VI. k. 332. l. és Káldi: Husvét táni II. vasárnapi 3. beszéd, II. rész.
[3]) Tört. tár, 1889-i évf. 115. l.

— **Pán halála.** A Budapesti Szemle 1903, I. füzetjében*) Tóth Béla a Czóbel Minka verseinek birálójával szemben, a ki azt állította, hogy Reviczky Pán halála czímű költeménye nem egyéb, mint Heine egyes lapjainak versbeszedése, rámutat arra, hogy a legenda, melyet Reviczky is feldolgozott, először Plutarchos περὶ τῶν ἐκλελοιπότων χρηστηρίων (de oraculorum defectu) czímű művének 17-dik fejezetében olvasható. Hozzáteszi, hogy vannak, a kik azt állítják, hogy a Pán-legendát középkori barátok vagy más keresztény írók toldozták Plutarchosba.

Azonban Plutarchos említett művének hitelességéhez szó nem fér; csakhogy nála a Pán-legenda nem is azt az eszmét fejezi ki, melyet későbbi egyházi írók és modern költők hámoztak ki belőle. A Pán-legenda egyptomi eredetű és vonatkozik a görög Pánnal már ősrégi időkben azonosított Chnum- vagy Mendes nevű istenségre. Herodotos tanusága szerint már régi időben azonosították az egyptomi istenséget a görög Pánnal. Ezt az istenséget az egyptomi vallás kos alakjában tisztelte; kos alakjában testesült meg hitük szerint az istenség. Az ilyen állatot, míg élt, az istenség incarnatiójaként tisztelték, ha meghalt, gyászolták mindaddig, míg az istenség egy másik ugyanazon fajtájú állatban újra testet nem öltött. A Herodotos említett helye (II. k. 47. fej.) Geréb fordításában így hangzik: Kecskéket és kosokat a következő dolog miatt nem áldoznak az egyptomiak: Pánt a mendesbeliek a nyolcz istenség közé számítják s szavaik szerint e nyolcz istenség hamarabb létezett a tizenkét istennél. A festők és szobrászok pedig úgy festik és faragják Pán képét, mint a görögök, kecskearczczal és baklábakkal ... A mendesbeliek minden kecskét tisztelnek, ... de leginkább egy kecskét tüntetnek ki, mely ha elhal, nagy gyászba borítja az egész mendesbeli vidéket. Különben a kecskét és Pánt egyptomi nyelven Mendesnek hívják.

Ezen egyptomi istenséggel való azonosítás, továbbá a görög Pan szónak a πᾶς szóból való helytelen származtatása folytán lett az eredeti görög pásztoristenből a mindenség istene. (Bővebbet erről: Roscher: Pan als Allgott, Festschrift für Overbeck, Leipzig 1893 és Roscher: Ausführl. Lexikon d. griech. u. röm. Mythologie, s. v. Pan).

Plutarchos elbeszélése is ezen egyptomi Panra vonatkozik: erre mutat a kormányosnak egyptomi neve Thamus, erre az a körülmény, hogy a görög vallás nem ismer halandó isteneket. (Bővebbet: Roscher: Die Legende vom grossen Pan, Fleckeisen Jahrbücher 1892.) Már a keresztény írók úgy magyarázzák a legendát, hogy az evangeliom megjelenésével, Krisztus keresztrefeszíttetésével lejárt a kora a régi pogány isteneknek. Így Eusebios, Pamphilos fia, cæsareai püspök († 340 Kr. u.) keresztény apologetikai czéljaihoz képest bőven kivonatolja Plutarchos fentebb említett művét és nagy művének a προπαρασκευὴ εὐαγγελική V. k. 17. fejezetében szó szerint közli Plutarchosból a Pán haláláról szóló legendát s a következő reflexiókat fűzi hozzá: Érdemes megfigyelni az időt, melyben Plutarchos az istenség halálát bekövetkezettnek mondja. Tiberius ideje

---

*) És a Pesti Hirlap 1903. jan. 21-iki számának Esti levelében.

volt ez, a mikor a mi megváltónk az emberek közé jött és a mint meg van írva, az összes dæmonokat kiűzte az emberek életéből. Dionysios Areopagites pedig (Kr. u. talán 5. sz.), a mint azt Pichler «Der Tod des Pan» czímű költeményéhez írott előszavában mondja, azt írja, hogy azon órában, mikor Krisztust a keresztre feszítették, hajósok a tengeren azt a szózatot hallották: Meghalt a nagy Pán!

Így alakúlt ki a Plutarchos Pán-legendájából az az eszme, melyet Reviczky is költeményében oly fenséges vonásokkal tár elénk. Hogy Reviczky tárgyát Plutarchosból magából merítette-e, vagy hogy Heine-nél olvasta-e ezt a Plutarchos-kivonatot, az mellékes. Horatius az Ars poeticában azt mondja (131. sor): publica materies privati iuris erit, si non circa vilem patulumque moraberis orbem stb. És valóban, ha Reviczky költeményét összehasonlítjuk akár a prózai legendával, akár a hasonló tárgyú német költeményekkel, csak a Reviczky hatalmas alkotásának adhatjuk az elsőséget. A fenséges gondolat sehol sincs oly élesen kidomborítva, a Pán halálát sirató természet halk zokogása sehol oly megkapó érzéssel, a váltózó hangulatok sehol oly rhythmikus változatossággal, édes zeneként csengő nyelven megénekelve, mint Reviczkynél. Nem is csoda, ha zeneszerzőt vonzotta a feladat, hogy a Pán halála érzelmi tartalmát zeneileg illusztrálja. Egy magyar zeneszerzőnek, Mihalovich Ödönnek «Pán halála» czímű symphonikus költeményét 1902. nov. 17-én nagy hatással adták elő Berlinben.

Német költői feldolgozását a Pán halálának kettőt ismerek. Az egyik Hermann *Lingg* «Die Völkerwanderung» czímű eposa első énekének egy szép epizódja (I. én. 51—54. versszak). Lényeges vonásai ugyanazok, mint a Plutarchos elbeszéléseé; meglehetősen röviden beszéli el az eseményt és nem említi sem Thamus nevét, sem Palodes hegyfokát, úgy hogy Reviczky forrása Linggnek 1866—1868-ban megjelent költeménye nem lehet.

A másik költemény szerzője Adolf *Pichler*. «Neue Marksteine» czímű verskötetében ezen főczím alatt: «In der Weise des H. Holbein» (1878—1886) található e költemény: «Der Tod des grossen Pan» (1885). A mondát ő Dionysios Areopagitesből veszi és azt az eszmét domborítja ki költeményében, hogy Krisztusnak a keresztfán történt halálával Pan is meghalt, a szép érzékiség vallása helyébe a szellem vallása lépett. Pán a sírban maradt, de Krisztus feltámadott és élni fog örökké. Ez a költemény sem volt hatással — ha ismerte is — Reviczky feldolgozására. Végül megemlítem, hogy a Pán-mondát olvashatjuk *Turgenyev*-nek «Költemények prózában» czímű művében is (oroszból ford. Csopey László O. K. 433—434. sz. 60. l.).

MÁRTON JENŐ.

— Még egyszer a franczia Bánkbán-regényről. Katona Lajos dr. az Irod. Közl. XI. évfolyamában (308—328.) ismertette a Tommaso Gargallo-féle olasz Bánkbán-novellát, a melyet a Nemz. Muzeum könyvtárában fedezett föl. Katonának sikerült kimutatnia, hogy a «Palatino d'Ungheria» forrása Vertot franczia nyelvű munkája volt: *Histoire des chevaliers hospitaliers de S. Jean de Jerusalem, appellez depuis les Chevaliers de Rhodes, et*

aujourd'hui les Chevaliers de Malte. Vertot viszont Bonfinit vallja egyetlen forrásának.

Néhány évvel ezelőtt a Budapesti Szemlében (XCIX. 461--66.) ismertettem d'Ussieux-nek «*Bertholde, prince de Moravie*» czímű novelláját, a melynek a Müller-Cseri-féle regény (tkp. elbeszélés) szószerinti fordítása. A Katona közölte Vertot-féle szöveg olvasása közben rögtön az a gyanúm támadt, hogy d'Ussieux közvetlen forrása még sem Bonfini volt, mint azt régebben hittem, hanem a franczia abbé idézett munkája. Pontosabb utánjárás megerősítette föltevésemet: d'Ussieux novellája, épen úgy, mint Tommaso Gargallo-é, Vertot rövid elbeszélésének kibővítése és kiszínezése.

Egy-két példa elég lesz, hogy belőlük a közvetlen átvételt, valamint a szövegrokonság fokát és a változtatások milyenségét megállapíthassuk.

Vertot. [Ir. K. 323.]	d'Ussieux 147. l.
«Seigneur, lui dit-il, en recevant vos derniers ordres, quand vous partites de Hongrie, vous me recommandâtes surtout que sans aucun égard au rang ou à la condition, je rendisse à tous vos sujets une exacte justice: je me la suis faite à moi-même; j'ai tué la Reine votre femme qui avait prostitué la mienne: et bien loin de chercher mon salut dans une indigne fuite, je vous apporte ma tête. Disposez à votre gré de mes jours.	«Mais comme lorsque vous partîtes de Hongrie vous me recommandâtes sur-tout que, sans aucun égard pour le rang ou la condition, je rendisse à tous vos sujets une exacte justice: je me la suis faite. J'ai tué la Reine … et bien loin de chercher mon salut dans une indigne fuite, je vous apporte ma tête. Disposez à votre gré de mes jours.
Vertot (324.)	d'Ussieux (149.)
«Si les choses se sont passées comme vous les rapportez, lui dit ce Prince, retournez en Hongrie continuez d'administrer la justice à mes sujets avec autant d'exactitude et de severité, que vous vous l'êtes rendue à vous-même; je resterai peu à la Terre Sainte, et à mon retour j'examinerai sur les lieux si votre action mérite des louanges ou des supplices.»	«Allez, retournez en Hongrie, continuez d'y administrer la justice avec autant d'exactitude et de sévérité que vous vous l'êtes rendue à vous même. … J'ai appris, mais trop tard, que l'absence d'un Roi fut toujours fuseste à son peuple.»

Ezek után a Cseri-féle regény származási táblája, még egy taggal bővülve, következő-képen alakul: Bonfini-Vertot-d'Ussieux-(Müller)Cseri. Még mindig tisztázásra vár 1. a *Moravie* alak (*Meran* illetve *Morania*

helyett). 2. Bertholde neve, a melyet d'Ussieux említ először (Vertotnál egyszerüen Comte de Moravie). 3. Melinda neve, a mely szintén d'Ussieux-nél szerepel először.

Végül megemlíthetem, hogy Párizsban volt alkalmam meggyőződni, hogy a Décaméron Français-nak az Eötvös-Collegium birtokában levő példánya tényleg későbbi kiadás, s hogy Ersch helyesen idézi az eredeti kiadás megjelenése évét (1772—84).

GOMBOCZ ZOLTÁN.

— **Arany János Toldi Szerelmének** XII. énekében Durazzói Károly kísértetével ezeket mondatja Nagy Lajosnak:

»Johanna boszúját te be nem végzed:
Négy férjnek szánta öt az isteni végzet,
(Mert igaz a jóslat,) ezek: A. L. I. O.
András, (azaz Endre) *Lajos, Iakab, Ottó*.« (30. vsz.)

E sorokhoz a következő megjegyzést fűzi: »Maritabitur A. L. I. O. (alio). E barátjóslatot ki használja fel, ha nem a népköltő?« A jóslat forrását azonban nem jelöli meg. Nem is említik Arany főforrásai sem: Szalay László II., Budai és Dubniczi krónika, Fessler III. Egyebeket keresve bukkantam rá Budai Ferencz Polgári Lexiconában: »A' ki akarja aztis elhiheti, hogy mikor még gyermekkorábann ő felőle Deák nyelven azt kérdették vólna egy Anselm nevű Provencei tsillag visgálótól kihez fog férjhez menni, Anselm azt felelte: *Maritabitur cum ALIO*, mely utólsó szónak négy betűivel az ő négy Férjeire tzélozott, tudniillik András, Lajos, Jakab és Ottóra.« Hogy Arany olvasgatta a Polgári Lexicont, elég, ha csak egy bizonyítékát említem: a Daliás Idők IV. énekének utolsó versszakához írt jegyzetben maga hivatkozik rá.

TOLNAI VILMOS.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

I. Classica-philologia.

L. Apulei fabula de *Psyche et Cupidine*. Praefatus atque interpretatus est *J. W. Beck*. Groningen, 1902. Wolters. 8-r. 0.75 M.

Aristophanis, Aves. Ed. J. van *Leeuwen*. Lugduni-Batavorum, 1902. Sijthoff. (N. 8-r. XV, 275 l.)

Belling, H., Studien über die Liederbücher des Horatius. Berlin, 1902. Gärtner. (N. 8-r.) 5. M.

Blaydes, Fr. H. M., Spicilegium Aristophaneum. Halle, 1902. (N. 8-r.) 3 M.

Blaydes, Fr. H. M., Spicilegium tragicum. Halle, 1902. (N. 8-r.) 6 M.

Buonamici, G., La leggenda di Protesilao e Laodamio nella letteratura e nell' arte figurata. Pisa, 1902. Mariotti. (8-r 102 l.)

Burckhardt, J., Griechische Kulturgeschichte. Herausg. v. J. Oeri. 4. Band. Berlin, 1902. Spemann. (N. 8-r. IV, 660 l.) Kötve 13 M.

Chatelain, E., Uncialis scriptura codicum latinorum novis exemplis illustrata. Explanatio tabularum. Paris, 1902. Welter. (VIII, 183 p. et album in fol. de 100 planches. 8 frcs.)

Corpus Inscriptionum Etruscarum edidit Carolus Paul. Vol. prius. Lipsiæ, 1893—1902. Barth. (N. fol. XII, 644 l.) 156 M.

Demetrius on style. The Greek text of Demetrius de elocutione edited after the Paris ms. with introduction, translation, facsimiles etc. by W. *Rhys Roberts*. London, 1902. Clay and Sons. 8-r. 9 Sh.

Donati, Aeli, quod fertur commentum *Terenti*. Recensuit Paulus *Wessner*. Vol. 1. Leipzig, 1902. Teubner. 8-r. 10 M.

Gercke, A., Abriss der griechischen Lautlehre. Berlin, 1902. Weidmann. (N. 8-r. IV, 86 l.) 1.80 M.

Hannig, Franciscus. De Pegaso. Breslau, 1902. Marcus. (N. 8-r. 161 l.) 6 M.

Huelsen. Die Ausgrabungen auf dem Forum Romanum 1898—1902. Rom, 1902. Loescher. (8-r. 97 l.) 5 lira.

Jacoby, Felix. Apollodors Chronik. Berlin, 1902. Weidmann. (N. 8-r. 416 l.) 14 M.

Künneth, Der pseudohesiodische Heraklesschild, sprachlich-kritisch untersucht. 2. Tl. Progr. Erlangen, 1902. Bläsing. (N. 8-r. 46 l.) 0.60 M.

Römer, Adolf. Studien zu Aristophanes. I. Teil. Leipzig, 1902. Teubner. (8-r. XIV, 196 l.) 8 M.

Σακελλαρόπουλος, Σ. Κ., Περὶ Λιβίου Ἀνδρονίκου. Athen, 1902. (8-r. 13 l.)

Tabulæ, quibus antiquitates græcæ et romanæ illustrantur. Ed. Steph. *Cybulski*. Taf. XII. u. XIII. Das antike Theater. Erklärender Text von Dr. E. Bodensteiner. Leipzig, 1902. Koehler. (N. 8-r. 39 l. 10 képpel és 4 műlappal.) 1 M.

Theoduli eclogam recensuit et prolegomenis instruxit Joannes *Osternacher*. Ripariæ prope Lentiam, 1902. (N. 8-r. 598 l.)

Zingerle, A., Zum 43. Buche des Livius. Wien, 1902. Gerold's Sohn. (N. 8-r. 17 l.) 0.50 K. [Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wiss.]

II. Modern philologia.

Amis u. Amiles. Ein altfranz. Heldengedicht. In deutsche Verse übertr. v. *H. Grein*. Kiel, 1902. Corder. (N. 8-r. XII, 92 l.) 2 M.

Anthology of *Russian Literature*. From the earliest period to the present time *by Leo Wiener*. I. New-York, London, 1902. Putnam's Sons. 1902. (N. 8-r. XVII, 447 l.)

Bass, Alfred, Beiträge zur Kentniss deutscher Vornamen. Leipzig, 1902. Ficker. (N. 8-r. 95 l.) 1.80 M.

Bastier, Paul, La mère de Goethe d'après sa correspondence. Paris, 1902. Perrin. (N. 8-r. 264 l.)

Baumgart, H., Goethes Faust als einheitliche Dichtung erläutert. 2. Band. Königsberg i. Pr., 1902. Koch. (N. 8-r.) 5 M.

Becker, August, Der pseudohistorische Alberich. Halle a. S., 1902. Niemeyer. (N. 8-r.) [Sonderabzug aus der Zeitschrift für Romanische Philologie XXVI.]

Behaghel, Otto, Der Heliand und die altsächsische Genesis. Giessen, 1902. Ricker. (N. 8-r. 48 l.) 1.50 M.

Bekk, A., Shakespeare. Paderborn, 1902. (8-r.) 1.60 M.

Bethge, R., Ergebnisse und Fortschritte d. germanistischen Wissenschaft im letzten Vierteljahrhundert. Im Auftrage d. Gesellsch. f. deutsche Philologie. Leipzig, 1902. Reisland. (N. 8-r. X, LXXVIII, 618 l.) 12 M.

PERSIUS ÖTÖDIK SATIRÁJÁHOZ.

Persius az ötödik satirát volt tanítójának, Cornutusnak, a híres stoikus philosophusnak ajánlotta. A bevezetésben szivre ható szavakkal mond köszönetet régi mesterének, a ki a stoa fenséges tanításait egykor a fogékony gyermekifjú lelkébe csepegtette (1—51. vs.), azután áttér tulajdonképeni tárgyára, az igazi szabadság fejtegetésére. Ezt az igazi, philosophiai értelemben vett szabadságot nem szabad összetéveszteni a polgári szabadsággal, a melyet a leghitványabb rabszolga is elnyerhet, ha urától megkapja a *manumissio*-t, mert a valódi szabadsághoz két dolog szükséges, először az élet művészetének, a philosophiának teljes ismerete, minthogy csak a bölcs lehet szabad, a balga soha (52—123. vs.), másodszor az indulatoktól és a szenvedélyektől, a stoikus értelemben vett πάθος-októl való teljes mentesség. Ezután jellemző példákban bizonyítja, hogy, a ki valamely πάθος-nak hódol, sohasem lehet lelkileg szabad. Példái a kapzsiságra *(avaritia)*, a puhálkodásra *(luxuria)*, a szerelemre, a nagyravágyásra *(ambitio)* és a babonára *(superstitio)* vonatkoznak (124—191. vs.), mert ezeket mind a πάθος-ok közé számították a stoikusok.

I.

A költő a satira elején (1—4. vs.) e szavakkal fordul Cornutushoz:

Vatibus hic mos est, centum sibi poscere voces,
Centum ora et linguas optare in carmina centum,
Fabula seu maesto ponatur hianda tragoedo,
Vulnera seu Parthi ducentis ab inguine ferrum,

vagyis, hogy a magasabb szárnyalású költemények, tragédiák *(fabula)* vagy hősi époszok *(vulnera Parthi)* szerzői száz torkot és száz nyelvet szoktak maguknak kivánni nagyszerű tárgyaik méltó

megénekléseре. Most Cornutus, a kit meglepett ez a satirában szokatlan hangú bevezetés, csodálkozva kérdi a költőtől 5—6. vs. :

> quorsum haec? Aut quantas robusti carminis offas
> Ingeris, ut par sit centeno gutture niti?

A magyarázók a 3. versben a *fabula ponatur* kifejezést mind így értelmezik: drámát *alkotni* és összevetik az I. satira 70. versét, a hol az ügyetlen poétákról ezt mondja Persius: «nec *ponere lucum* artifices», azaz, hogy egy berket sem tudnak tisztességesen leírni. Ez az összehasonlítás teljesen elhibázott és csak félrevezeti az olvasót. A *ponere* ige ugyanis a *ponere lucum* kifejezésben a képzőművészek nyelvéből van kölcsönözve, a kiknél annyit jelent, mint valamit festői vagy szobrászati eszközökkel előállítani, *ábrázolni* (*darstellen*). Íme a példák: Hor. Carm. IV. 8, 6—8:

> Quas aut Parrhasius protulit et Scopas,
> Hic saxo, liquidis ille coloribus
> Sollers nunc hominem *ponere* nunc deum;

Ovid. A. A. III. 401: «Si Venerem Cous nunquam *posuisset* Apelles»; Juven. I. 155: «*Pone* Tigellinum». Van ugyan Horatiusnál egy kifejezés, *ponere totum*, a melyet némelyek *componere*-vel magyaráznak, de ha az egész helyet olvassuk, Ar. poet. 32—35:

> Aemilium circa ludum faber imus et ungues
> Exprimet et mollis imitabitur ære capillos,
> Infelix operis summa, quia *ponere totum*
> Nesciet.

azonnal belátjuk, hogy a *ponere totum* e helyett áll: *ponere hominem totum*, egész embert *ábrázolni*, mert itt egy ügyetlen érczművesről van szó, a ki szobrain szépen kidolgozza a körmöket és a hajat, de az egész alak sohasem sikerül neki. Én tehát azt hiszem, hogy *fabulam ponere* nem jelenthet annyit, mint *fabulam componere*, drámát alkotni.

Mi tehát a helyes magyarázat? Szerintem a hely egész összefüggése azt kivánja, hogy a *ponere* szónak ezt az értelmét fogadjuk el: *tálalni*. A *ponere* ugyanis annyit is jelenthet, mint: cibos convivis apponere; ezt látjuk Persiusnál I. 53: «calidum scis ponere sumen». III. 111: «positum est algente catino Durum olus», VI. 23: «rhombos libertis ponere» és Hor. A. P. 422: «unctum qui

recte ponere possit». Ha már most ez alapon a *fabulam ponere* kifejezést így fordítjuk: tragédiát *tálalni fel*, egyszerre világos lesz előttünk, miért mondja az 5—6. versben Cornutus: «Aut quantas robusti *carminis offas* Ingeris». Cornutus itt a költeményt úgy fogja fel, mint valami ételt, a melyet a költő nagy gombóczokban *(offa)* vet oda *(ingeris)* az olvasónak s ezzel csak folytatja a Persiustól megkezdett metaphorát, a ki *tálalásról* beszélt.

Nem elégít ki engem a 6. versben a *centeno gutture niti* eddigi értelmezése sem. A magyarázók nem vették észre, hogy a *niti* igének itt ezt az értelmet kell tulajdonítani: *vajúdni*. Valamint ugyanis *enitor* gyakran annyi, mint *szülni*, úgy *nitor* néha ezt az értelmet veszi fel: *szülési fájdalmat érezni*, szóval: *vajúdni*. Ezért hívták *Nixi patres*-nek a szülést elősegítő isteneket. Legjellemzőbb hely Ovid. Met. IX. 294—304. vs., a hol az Alcmene vajúdását így írja le:

Fessa malis tendensque ad cælum bracchia, magno
Lucinam *Nixosque patres* clamore vocabam.
Illa quidem venit, sed præcorrupta, meumque
Quæ donare caput Junoni vellet iniquæ.
Utque meos audit gemitus, subsedit in illa
Ante fores ara, dextroque a poplite lævum
Pressa genus et digitis inter se pectine iunctis
Sustinuit partus. Tacita quoque carmina voce
Dixit et inceptos tenuerunt carmina partus.
Nitor et ingrato facio convicia clemens
Vana Jovi.

Persius előtt bizonyára Horatius (A. P. 136—139. vs.) helye lebegett, a hol az epikusok nagy hangú exordiumait a vajúdó hegyekhez hasonlítja:

Nec sic incipies, ut scriptor cyclicus olim:
«Fortunam Priami cantabo et nobile bellum».
Quid dignum tanto feret hic promissor hiatu?
Parturient montes, nascetur ridiculus mus.

Én tehát a kérdéses helyet így fordítanám: «Szokásuk a költőknek, hogy száz hangot, száz szájat és száz nyelvet kívánnak költeményeikhez, akár drámát *tálalnak fel*, a melyet a tragikus színésznek kell tátott szájjal szavalnia, akár a parthus sebeit, a ki ágyékából kihúzza az aczélt». Erre Cornutus így felel: «Mire való ez? Vagy az erős költeménynek mekkora gombóczait akarod elénk vetni, hogy érdemes legyen száz torokkal *vajúdnod?*» Itt még csak

azt jegyzem meg, hogy a *carmen*-hez tartozó *robustus* (erős) jelző a *cibus robustus* kifejezésből ered. *Robustus* az étel, melyben sok a tápláló erő, és itt a költemény, a tragédia vagy az éposz, a melyben nagy költői erő nyilatkozik.

II.

A 15—16. versben Cornutus így jellemzi Persiust, mint satira-írót:

. . . . pallentis radere mores
Doctus et *ingenuo* culpam defigere *ludo*.

Persius tehát *pallentes mores radere doctus*, vagyis ért ahhoz, mikép kell a beteg erkölcsöket ostorozni. A *mores* azért *pallentes*, mert *quasi morbo pallent*; a stoikusok szerint ugyanis a bűnök az indulatokból és a szenvedélyekből, az úgynevezett πάθος-okból származnak, a πάθος (sensu proprio = betegség) pedig nem egyéb, mint a lélek betegsége. *Radere* tulajdonkép annyi, mint vakarni, kaparni, átvitt értelemben: sérteni, bántani; v. ö. Persiusnál I. 107—108: «Sed quid opus teneras mordaci *radere* vero Auriculas».

Az *ingenuus ludus*, a szabad emberhez méltó játék, maga a satira, a melynek czélja a gúnynak jól irányzott fegyverével eltalálni s mintegy elejteni (*defigere*) a hibát (*culpam*). A *defigere* ugyanis itt per analogiam szerepel az ilyen kifejezések mintájára, mint Verg. Ecl. II. 29: «figere cervos», Ge. I. 308: «figere dammas», Aen. VI. 802: «fixerit æripedem cervam». De miért *ingenuus* (libero homine dignus) ez a *ludus*? Én azt hiszem, Persius itt a *ludus gladiatorius* egyik fajtájára, a *venatio*-ra gondolt, a melynél a *venator*-oknak nevezett gladiatorok vad állatokkal állottak szemben s azokat ügyesen irányzott dárdavetéssel igyekeztek leteríteni. Ehhez hasonló a satira, a mely azonban nem vadállatokra, hanem bűnökre vadászik s ellentétben a *ludus gladiatorius*-szal, a mely *servilis*, szabad emberhez méltó, nemes játék s ezért *ingenuus*. Különben már Horatius is a *ludus gladiatorius*-szal hasonlította össze a satiraírást Ep. I. 1, 1—3, a hol így szól Mæcenashoz, a ki őt új satirák írására ösztönözte: «Prima dicte mihi, summa dicende Camena, Spectatum satis et donatum iam rude quæris, Mæcenas, iterum antiquo me includere ludo?»

III.

A 36—37. versben arról emlékezik meg Persius, hogy ő, mint gyermekifjú, a Cornutus vezetésére bízta magát, a ki valóságos atyja lett az apátlan árvának s az erény útjára terelte:

Me tibi supposui: teneros tu suscipis annos
Socratico, Cornute, *sinu*.

Szó szerint: «Magamat alád vetettem: te az én zsenge éveimet (ifjúságomat) socratesi kebledre fogadtad».

A magyarázók nem vették észre a *Socratico sinu*-ban rejlő czélzást, mert nemcsak általánosságban czéloz itt a költő arra a szeretetre, a melylyel Socrates tanítványainak fogadta az athéni ifjakat, hanem Plato egy helye lebeg szemei előtt, a mely a Socrates keblén alvó Alcibiadesről szól, Sympos. p. 219 B. C. (Alcibiades saját elbeszélése): Ἀμφιέσας τὸ ἱμάτιον τὸ ἐμαυτοῦ τοῦτον. — καὶ γὰρ ἦν χειμών — ὑπὸ τὸν τρίβωνα κατακλίνεις τὸν τουτουΐ, περιβαλὼν τὼ χεῖρε τούτῳ τῷ δαιμονίῳ ὡς ἀληθῶς καὶ θαυμαστῷ κατεκείμην τὴν νύκτα ὅλην .... εὖ γὰρ ἴστε, μὰ θεούς, μὰ θεάς, οὐδὲν περιττότερον καταδεδαρθηκὼς ἀνέστην ἢ εἰ μετὰ πατρὸς καθηῦδον ἢ ἀδελφοῦ πρεσβυτέρου. Persius tehát arra akar utalni, hogy közte és Cornutus közt az a tiszta, *platonikus* viszony volt, a mi Socrates és Alcibiades közt.

IV.

Persius a 47—49. versben a közte és Cornutus közt fennálló idealis barátságot abból magyarázza, hogy ők mind a ketten vagy a Mérleg, vagy az Ikrek jegyében születtek:

Nostra vel *aequali* suspendit tempora Libra
Parca tenax veri seu *nata fidelibus* hora
Dividit in Geminos concordia fata duorum.

Az astrologusok szerint ugyanis azok, a kik a zodiacus említett jegyeiben születnek, hű barátokká lesznek; v. ö. Manil. Astr. II. 629—630:

Quosque dabunt *Chelae*, *Geminique* et Aquarius ortus,
Unum pectus habent fideique immobile vinclum,

a hol *Chelae*, mint a költőknél általában, a. m. *Libra*.

A magyarázóknál nem találom az *aequalis* jelző értelmezését, noha már a régi scholionok helyesen magyarázzák: «Aequali Libra, quia mensuræ vice fungitur in æquinoctio, ut Vergilius (Ge. I. 208.): «Libra die somnique pares ubi fecerit horas» és ugyanerre a dologra czéloz Manil. Astr. IV. 547—548:

Sed cum autumnales cœperunt surgere Chelæ,
Felix *aequato* genitus sub *pondere* Libræ.

A nap ugyanis az őszi napéjegyenlőség idején a Mérleg jegyében van s a zodiacus e jegye éppen ezért kapja az *aequalis* (egyenletes) jelzőt. V. ö. Plin. N. H. XVIII. 221: «æquinoctium vernum Arietis, solstitium Cancri, alterumque æquinoctium Libræ».

Nincs megmagyarázva még a *nata fidelibus hora* kifejezés sem. Szerintem itt a *natus*-t az *aptus* vagy *destinatus* értelmében kell felfogni, a mikor is vagy *ad* és accusativust vagy dativust vonz, mint Hor. A. P. 82: «natum rebus agendis» vagy az ilyen kifejezésekben: otium natum sermonibus serendis (Curt.), ager natus insidiis tegendis (Liv.). E szerint *nata fidelibus hora* annyit jelentene, mint: hű barátoknak szánt óra, vagyis az az időpont, a mely arra van szánva, arra alkalmas, hogy hű barátokat hozzon a világra (*nata fidelibus gignendis*). Ilyen időpont a többi közt az is, a mikor a nap az Ikrek jegyében van, ezért: «Dividit in Geminos concordia fata duorum».

V.

A 73—75. versben kezdi meg a költő a philosophiai értelemben vett szabadság mibenlétének fejtegetését. Először is azt emeli ki, hogy ez a szabadság nem azonos a polgári szabadsággal, és hogy a rabszolga, kit ura *manumissio*-val kibocsát hatalma alól s a kit ezután valamelyik *tribus*-ba beosztanak, régi szolganeve helyett római előnévvel látnak el és részesítenek az ingyen gabona jótéteményében, azért nem lesz igazán szabad emberré. Ezt a gondolatot azonban az emlitett három versben olyan körmönfont módon fejezi ki, hogy a magyarázók mindenike más-más módon volt kénytelen beosztani a mondatot, csak hogy valami tűrhető értelmet hozhasson ki belőle.

A *Jahn* nagyobb kiadásában ezt a beosztást találjuk:

Libertate opus est: non hac, ut, quisque Velina
Publius emeruit, scabiosum tesserula far
Possidet.

Az értelem ez volna. «Libertate opus est, sed non hac libertate, *qua*» etc., vagyis: «Szabadságra van szükség, de nem arra a szabadságra, a melynek értelmében bármely (*quisque* = *quicunque*) Publius a Velina tribusban, a ki urát kiszolgálta, táblácskájával birtokába jut a dohos gabonának», a hol megjegyzendő, hogy a *tesserula* azt a táblácskát jelenti, melyet a szegény polgárnak — s ilyenek voltak nagyobb részt a *libertus*-ok — adtak oly czélból, hogy az ingyen gabonára való igényét igazolhassa. Itt tehát az *ut* kötőszó a megelőző *hac*-ra visszamutatva e helyett állana: *qua*, a mit azonban semmiféle analogiával nem lehet igazolni, mert éppen ez az erősen kiemelt *hac* mutató névmás parancsolólag megkívánja maga után a relativumot. A második nehézség az *emeruit*-ban rejlik, a mely absolute használva mindig annyit jelent, mint: *kiszolgálni a katonaságnál*, de sohasem mondják a rabszolgáról, a ki urát kiszolgálta s tekintettel arra a megvetésre, melyben a régiek a rabszolgamunkát részesítették, nem is valószínű, hogy a dicsőséges katonai szolgálat műkifejezését alkalmazták volna reá.

Bücheler a Jahn-féle szövegkiadás legujabb átdolgozásában a következő interpunctiót alkalmazza:

> Libertate opus est. Non hac, ut quisque Velina
> Publius: emeruit, scabiosum tesserula far
> Possidet,

vagyis: «Szabadságra van szükség: de nem arra a szabadságra, melynek értelmében bárki a Velina tribusban Publiusszá lesz (azaz római előnevet nyer): kiszolgált, táblácskájával birtokába jut a dohos gabonának». A nehézségek azonban, az *ut* használata *qua* helyett és az *emeruit* alkalmazása a rabszolgára, itt is megmaradnak; a *Publius* után állítmányúl oda gondolandó *est* vagy *fit*, a minek a kihagyása csak még homályosabbá teszi a helyet.

Conington más interpunctióval egészen eltérő értelmet tulajdonít a helynek:

> Libertate opus est: non hac, ut quisque Velina
> Publius emeruit, scabiosum tesserula far
> Possidet,

azaz: «Libertate opus est: sed non ex hac libertate possidet tesserula scabiosum far quicunque Publius in Velina tribu, ut emeruit», magyarul: «Szabadságra van szükség: de nem ennek a szabadság-

nak az alapján jut birtokába a dohos gabonának bármely Publius a Velina tribusban az ő táblácskájával, a mint azt (t. i. ezt a jótéteményt) kiérdemelte». Ezzel elesik a fönnebb említett két nehézség, de az egész mondat lesz végtelenül nehézkessé.

Én itt coniecturával próbálok a bajon segíteni, a mennyiben egészen jelentéktelen változtatással a *hac* ablativus helyett *hanc* accusativust írok s az interpunctiót is máskép alkalmazom. Egyúttal azonban a helyet úgy közlöm, hogy hozzácsatolom a következő két verset is, mert az összefüggésből még jobban kitűnik nézetem valószínűsége:

Libertate opus est. Non *hanc*, ut quisque Velina
Publius emeruit scabiosum tesserula far,
Possidet. Heu steriles veri, quibus una Quiritem
Vertigo facit!

Vagyis: «Libertate opus est. Non possidet hanc libertatem quicunque Publius in Velina tribu, ut (simulac, simulatque) emeruit tesserula scabiosum far», a hol a *hanc* accusativus a *possidet* ige, a *scabiosum far* pedig az *emeruit* tárgya, az *ut* (= simulac, simulatque) időhatározó kötőszó, az alany pedig (quicunque Publius), minthogy a fő- és a mellékmondatnak közös alanya van, a főmondat helyett, a mint a magyarban kívánnók, az *ut*-os mellékmondatban van kitéve, a mi rendes latin nyelvszokás. Magyarul tehát a mondat a rákövetkező felkiáltással együtt így hangzanék:

«Szabadságra van szükség. *Nem birja ezt a szabadságot* bármely Publius a Velina tribusban, a mint kiérdemelte táblácskájával a dohos gabonát. Hej, mennyire nincs igazuk azoknak, a kik azt hiszik, hogy egy *fordulat* teszi a szabad polgárt!»

Ez a constructio éppen azt emeli ki, a mi a fő dolog, *hogy a felszabadult rabszolga nem jut az ingyen gabonával, a szabad polgár e fontos kiváltságával, egyidejüleg a valódi szabadság birtokába*, úgy, hogy a legtermészetesebben csatlakozik hozzá a befejező felkiáltás. Végül csak azt jegyzem meg, hogy *fordulat (vertigo)* szó, a mely ebben a felkiáltásban előfordúl, a *manumissio per vindictam*-ra vonatkozik, a mikor az úr a felszabadítandó rabszolgát e szavakkal: *Hunc ego hominem liberum esse volo* megfordította s azután kezeiből kibocsátotta.

VI.

Persius a 91—123. versben azt fejtegeti, hogy csak az lehet szabad, a ki elsajátította a philosophiának, az élet művészetének anításait. A felszabadult rabszolgához tehát a következő szavakat ntézi (113—114. vs.):

«Hæc mea sunt, teneo» cum vere dixeris, esto
Liberque ac sapiens prætoribus ac Jove dextro,

azaz: «Ha igazán elmondhatod magadról: «Ezeket (t. i. a philosophia tanításait) a magaméivá tettem, elsajátítottam», akkor lehetsz szabad és bölcs a prætorok és Juppiter kegyelméből». De rögtön utána teszi (115—118. vs.):

Sin tu, cum fueris nostræ paulo ante farinæ,
Pelliculam veterem retines et fronte politus
Astutam vapido servas in pectore volpem,
Quæ *dederam* supra, *relego* funemque reduco.

Vagyis: «Ha azonban te, mivel az imént még a mi lisztünkből (azaz a mi fajtánkból) való voltál, a régi bőrödet (azaz a régi természetedet) megtartod és, csak külsőleg csinosítva ki, romlott kebeledben megőrzöd a ravasz rókát (a gonoszságot): akkor . . .». Itt megakad fordításunk, mert az utolsó sorban a *relego* ige idáig meg megoldatlan nehézséget támaszt.

Minthogy *quae dederam supra* kétségtelenül annyit jelent, mint *quae concesseram supra* («a mit fönnebb neked megengedtem, t. i. hogy bölcs és szabad vagy»), a *relego*-t így fordítják: «azt most visszavonom». A *relego* tehát itt ugyanoly értelmű volna, mint *revoco*, a mi semmiféle értelmi átmenettel nem magyarázható és analogiával sem igazolható.

Szerintem a helyes fordítás ez volna: «Arra, a mit fönnebb neked megengedtem, *visszatérek*», oly czélból t. i., hogy előbbi tévedésemet helyre igazítsam. A *relego* ugyanis néha synonym a *retracto* igével ebben az értelemben: valamire gondolatban visszatérni, valamit újra meghányni-vetni. V. ö. Cic. De nat. de. II. 28, 72: «qui omnia, quæ ad cultum deorum pertinerent, diligenter *retractarent* et tamquam *relegerent*, sunt dicti religiosi ex relegendo»; Ov. Met. IV. 569—570:

Iamque malis annisque graves, dum prima *retractant*
Fata domus *releguntque* suos sermone labores.

Végül a *funemque reduco* kifejezés természetesen metaphora: «Az előbb, mikor szabadnak nyilvánítottalak, mintegy hosszú pórázra eresztettelek és már kezdtem szabad mozgást engedni neked; de most, mivel látom, hogy a szabadságra nem vagy érdemes, visszahúzom a kötelet, a melyet már-már kibocsátottam a kezemből és megint rövid pórázra foglak, mint valami kötelen vezetett állatot». V. ö. Hor. Ep. I. 10, 47—48:

Imperat aut servit collecta pecunia cuique,
Tortum digna sequi potius quam ducere funem

és Kiessling jegyzetét e helyhez: «Das Bild, welches das voraufgegangene Gleichnis wiederholt, ist, ebenso wie Sat. II. 7, 20: ‚Qui iam contento, iam laxo fune laborat', vom Tier am Strick entlehnt».

VII.

A 132—139. versben a személyesített *Avaritia* arra inti a lustálkodó embert, hogy folytasson valami jövedelmező kereskedést s a többi közt ily szavakat intéz hozzá (134—135. vs.):

. . . . En saperdam advehe Ponto,
Castoreum, stuppas, hebenum, tus, *lubrica Coa.*

Az ujabb kiadásokban sehol sincs megmagyarázva, hogy a cos-i bort miért nevezi a költő *lubricum*-nak, ellenben a régi Forcellini-féle szótár három szóval megadja a helyes magyarázatot: «quia duram alvum solvit». Ebből azt kell következtetnem, hogy itt valamely régi, az újabb Persius-kutatók előtt ismeretlen kiadás egy elfelejtett jegyzete adta meg a magyarázat alapját. Mivel a megfejtést kétségtelennek tartom, nem lesz felesleges e helyt saját argumentumaimmal támogatni, hogy a dolog újra feledésbe ne menjen.

Cos szigetének híres kiviteli czikke volt a *vinum album Coum* (Hor. Sat. II, 4, 29.) vagy *leucocoum* (Plin. N. H. XIV. 78.), a melyet tengervízzel erősen vegyítettek (Athen. I. 32. E) s különösen a gyengélkedőknek ajánlottak. Főleg mint laxativ szert alkalmazták s itt éppen azért *lubricum*, mert duram alvum mollit et cibos per

intestina facile perlabi facit. Persius szemei előtt ezúttal is Horatius egyik helye (Sat. II, 4, 27—30.) lebegett:

. . . . si dura morabitur alvus,
Mitulus et viles pellent obstantia conchæ
Et lapathi brevis herba, sed *albo* non sine *Coo.*
Lubrica nascentes implent conchylia lunæ,

és az sem lehetetlen, hogy a *Coo* után a pont elhagyásával a helyet így olvasta: «albo non sine Coo lubrica» s így jutott eszébe a *lubrica* jelző. V. ö. Cels. De med. III. 24: «Si purgatio fuit, post eam triduo primo modice cibum oportet assumere ex media materia, et *vinum* bibere *Graecum salsum* (= album Coum), ut resolutio ventris maneat».

VIII.

Persius a 140—154. versben olyan emberről szól, a kinek a lelkében váltakozó harczot vív az *Avaritia* és a *Luxuria,* az előbbi folytonos munkára ösztönzi, az utóbbi puhálkodásra csábítja. Tanulság: a ki a stoikus értelemben vett πάθος-oknak hódol, az nem lehet szabad, sőt sokszor nem is egy, hanem több urat kénytelen szolgálni. Ezt az embert a 154. versben így szólítja meg:

En quid agis? Duplici in diversum scinderis hamo.

Azaz: «Mit csinálsz tehát? A két horog kétfelé húz», olyan vagy, mint a hal, a mely a vízben két horgon két csalétket lát és nem tudja, melyikhez kapjon.

A magyarázók nem vették észre, hogy Persius itt egy Plato-féle gondolatot variál. Plato ugyanis az élvezetet (ἡδονή) a bűnök csalétkének nevezte, mivel az élvezet épúgy tőrbe ejti az embereket, mint a csalétek a halat; Persius ezt a gondolatot általánosította s nem csupán az élvezetvágyra, hanem a πάθος-októl keltett bárminő vágyra alkalmazta. V. ö. Cic. Senect. 13, 44: «Divine enim Plato *escam* malorum appellat voluptatem, quod ea videlicet homines capiantur, ut pisces»; Plat. Tim. p. 69. D: κακοῦ δέλεαρ.

IX.

A 161—166. versben egy ifjúról van szó, a ki szabadulni szeretne valami Chrysis nevű hetæra hálójából. Ez az ifjú így monologizál (164—166. vs.):

. . . . an rem patriam rumore sinistro
Limen ad obscænum *frangam*, dum Chrysidis udas
Ebrius ante fores exstincta cum face canto?

A magyarázók nem vették észre a *frangam*-ban rejlő hasonlatot. Az értelem ugyanis a következő: rem familiarem ad limen meretricis, velut navem ad scopulos, frangere. A rómaiak szerették a vagyoni bukást a hajótöréssel hasonlítani össze; így Cic. Sest. 8, 18: «Ne in Scyllæo illo æris alieni tamquam in freto ad columnam adhæresceret». Sokszor előfordúl Cicerónál ez a kifejezés: *naufragium rei familiaris* vagy *patrimonii*, mint pl. Phil. XII, 8, 19. V. ö. Hor. Sat. II, 3, 18—19: «postquam omnis res mea Janum Ad medium fracta est», a hol a *Janus medius*, az uzsorások gyűlő helye, az a szirt, a hol az adós vagyona hajótörést szenved.

X.

A stoikusok szerint πάθος az *ambitio* is, a mely nem fér meg a lelki szabadsággal. Ezért mondja a költő a 176—179. versben:

Ius habet ille sui, palpo quem tollit hiantem
Cretata ambitio? «Vigila et cicer ingere large
Rixanti populo, nostra ut Floralia possint
Aprici meminisse senes.»

Vagyis: Szabad-e az olyan ember, a kit csábításaival elragad a krétás nagyravágyás? «Vigyázz és bőven szórd a bagolyborsót a czivakodó nép közé, hogy a mi Flora-játékainkra egykor még a napon sütkérező öregek is visszaemlékezzenek». Az *ambitio* azért *cretata*, mert a *petitor honorum* tudvalevőleg *toga candida*-ban jár, a melyet krétával fehérítettek; a bagolyborsó szórása arra a szokásra vonatkozik, hogy a nyilvános játékok rendezői, a kik a választók kegyeit hajhászták, gyümölcsöt, süteményt és egyéb élelmi szereket dobattak a nép közé.

A kérdés az, kinek tulajdonítsuk az idéző jel közé foglalt (*Vigila . . . senes*) szavakat. A magyarázók egy része a költőnek magának tulajdonítja, a ki e szerint a saját nevében biztatná a nagyravágyót a népkegy hajhászására. Mások szerint a nagyravágyó szólítja meg e szavakkal a maga embereit, a kikkel az ajándékokat szétszóratja.

Minden világossá lesz, ha az *ambitio*-t nagy betűvel írjuk és

mint personifikált fogalmat magyarázzuk. Így fönnebb a 132. versben a személyesített *Avaritia* így beszél a rest emberhez :

. . . . Surge, inquit Avaritia, heia
Surge . . . .

A 142. versben ugyanahhoz az emberhez a *Luxuria* intéz beszédet:

. . . . ni sollers *Luxuria* ante
Seductum moneat: «Quo deinde, insane, ruis, quo?»

A mint tehát a költő két πάϑος-t az előbbi részletben már személyesített, bátran személyesíthette a harmadikat is, a *cretata Ambitio*-t s így leghelyesebb, ha az idézett szavakat ennek tulajdonítjuk, mert ő az, a ki az embereket a népkegy hajhászására szokta ösztönözni.

XI.

A 179—188. versben a babonáról (*superstitio*) van szó, a mely a stoikusok szerint szintén πάϑος és a lelki szabadsággal meg nem fér. Egy olyan római embert mutat be a költő, a ki majd zsidó, majd phrygiai és egyiptomi babonáknak hódol. A zsidókra vonatkozó rész (179—184. vs.) így hangzik :

. . . . at cum
Herodis venere dies, unctaque fenestra
Dispositæ pinguem nebulam vomuere lucernæ
Portantes violas, rubrumque amplexa catinum
Cauda natat thynni, tumet alba fidelia vino,
Labra moves tacitus recutitaque sabbata palles.

Magyarul: «De midőn eljöttek a Herodes napjai és a piszkos ablakon elhelyezett, violákkal ékesített lámpák sűrű füstöt okádnak s a tinhal farka a veres tálat átölelve úszkál, duzzad a fehér bögre a bortól: te hallgatagon mozgatod ajkaidat és a körülmetélt szombatot féled».

Világos, hogy itt a zsidók valamelyik vallásos szokására czéloz a költő, csak az a kérdés, melyikre. A magyarázók a helyet minden szakismeret nélkül tárgyalták és nem is tudtak semmiféle megállapodásra jutni. Én nem is nálok, hanem a zsidó tudományokkal foglalkozóknál kerestem a megfejtést, mert az ő figyelmöket ez az érdekes forráshely természetesen nem kerülhette el. De

a vélemények megoszlottak. *Schürer*[1]) és *Berliner*,[2]) továbbá *Reinach* a zsidókra vonatkozó görög és latin forráshelyek gyűjteményében, a péntek este leirását ismerik fel Persius verseiben, ellenben *Renan* Izrael népe történetében, *Manfrin*[3]) és *Krausz Sámuel*,[4]) Közlönyünk ismert munkatársa, a Chanuka-ünnepre vonatkoztatják és hivatkoznak arra, hogy csak ezen az ünnepen szokás a zsidóknál az ablakokat kivilágitani.

Én az előbbi nézethez csatlakozom s véleményemet a következő okokkal támogatom.

Először is gondoljunk arra, hogy a philosophice művelt rómaiak az egész zsidó vallásban csak megvetendő babonát láttak, vele bővebben foglalkozni érdemesnek nem tartották s mindenütt, a hol a zsidó vallásról szólanak, nevetséges tájékozatlanságot árulnak el. Az tehát a priori nem valószinű, hogy Persius a Chanukaünnepet ismerte volna: ellenben a szombatról, mint a zsidók legfeltünőbb vallási szokásáról, minden római embernek volt tudomása. Azután nem is olyan emberről szól itt, a ki egészen zsidóvá lett, hanem csak olyanról, a ki hol a zsidó, hol a phrygiai, hol az egyiptomi babonáknak hódol: nem proselytát mutat tehát be, a kiről feltehető volna, hogy meg olyan specialis zsidó nemzeti ünnepet is megül, a minő a Chanuka, hanem úgynevezett fél-proselytát, a milyenek nagy számmal voltak Rómában, s a kik csak a szombat megülését s esetleg meg a sertéshusevéstől való tartózkodást vették át a zsidóságtól. A zsidózóknak ezt a két fajtáját határozottan megkülönbözteti egymástól Juvenalis a XIV. satirában, a hol felemliti, hogy a fiatalok rendesen túlozva követik az apák rossz példáit s így, a kinek az apja még csak *szombatos* volt, az utóbb egészen *zsidóvá* lesz; v. ö. 96–106:

> Quidam sortiti metuentem sabbata patrem
> Nil præter nubes et cæli numen adorant
> Nec distare putant humana carne suillam,
> Qua pater abstinuit, mox et præputia ponunt,
> Romanas autem soliti contemnere leges

[1]) Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi. III. kiad. 3. köt. p. 116. jegyz.

[2]) Geschichte der Juden in Rom. Frankfurt a. M. 1893. I. köt. p. 101.

[3]) Gli Ebrei sotto la dominazione dei Romani.

[4]) La fête de Hanoucca. (Revue des études juives. XXIX. n. 59. Janvier-Mars 1895. p. 36.)

Iudaicum ediscunt et servant ac metuunt ius,
Tradidit arcano quodcumque volumine Moyses,
Non monstrare vias eadem nisi sacra colenti,
Quæsitum ad fontem solos deducere verpos.
Sed pater in causa, cui septima quæque fuit lux
Ignava et partem vitæ non attigit ullam.

alószínű tehát, hogy a Persius embere is csak afféle szombatos, nem pedig proselyta zsidó; hiszen, ha egészen zsidó volna, nem hódolhatna a Cybele és az Isis (186. vs.) kultuszának, mert a zsidóság követése minden egyéb vallásos szokást kizár.

Továbbá a Chanuka téli ünnep, melyet deczember végén ülnek meg; itt pedig a 182. versben *violákkal* ékesített lámpákról van szó. De honnan vett volna a zsidó, plane a szegény zsidó — mert, a mint alább látni fogjuk, ezeket gúnyolja itt a költő — akár Rómában is deczember végén violát? Végre a 184. versben meg is van nevezve a szombat *(recutitaque sabbata palles)*; ha tehát a leírást a Chanuka-ünnepre vonatkoztatjuk, a *sabbata* szót kénytelenek volnánk nem a *szombatra*, hanem általában *zsidó ünnepre* vonatkoztatni, a mire ugyan lehet egy-két párhuzamos helyet felhozni a római irókból, de, ha egyéb kényszerítő okok nem szólnak ellene, a leghelyesebb értelmezés mégis az, ha a *sabbatum* alatt szombatot értünk.

Mi tehát abból a föltevésből indulunk ki, hogy Persius itt a szombat előestéjét, a péntek estét írja le s a mint a következőkből ki fog tűnni, ez alapon az egész helyet a legapróbb részletekig meg tudjuk magyarázni.

Herodis venere dies, a Herodes napjai, vagyis a zsidók ünnepnapjai, a szombatnapok. Az úgynevezett nagy Herodes, Judæa királya, a ki Augustusszal egész hosszú uralkodása alatt jó barátságban élt, volt az egyetlen zsidó fejedelem, a kit Rómában jól ismertek s a kiről az írók is, így Hor. Ep. II. 2, 184, többször megemlékeznek. Persius itt úgy szerepelteti őt, mint az egész zsidóság képviselőjét és szokott mesterkélt kifejezésmódjához híven e h.: *dies festi Judaeorum* ezt mondja: *Herodis dies*. Magát a *zsidó* nevet sehol sem említi. — *unctaque* etc., a 180—183. versben, a mint alább látni fogjuk, azt írja le, mikép ünnepelték a szegény zsidók, a kik Rómában nagy számban laktak, a péntekestét. — *unctaque fenestra Dispositae pinguem nebulam vomuere lucernae*; a zsidók péntek este még a sötétség beállta előtt, a mikor már a szombat

kezdődik, világot gyújtanak, mert a szombat ideje alatt tüzet gyújtaniok nem szabad. Már ez maga feltünt a pogányoknak, de még inkább az, hogy szombatonként valóságos illuminatiót rendeztek a zsidók lakásaikban, oly sok lámpát gyújtottak meg. Persius erre a szokásra czéloz, a melyet különben ma is gyakorolnak az orthodox zsidók. Ugyanígy tettek a szombatot tartó, fél-proselyta görögök és rómaiak is. V. ö. Senec. Ep. 95, 47: «Quomodo sint di colendi, solet præcipi: accendere aliquem lucernas *sabbatis* prohibeamus, quoniam nec lumine di egent et ne homines quidem delectantur fuligine»; Joseph. c. Apion. II. 39, 282: οὐδ' ἔστιν οὐ πόλις Ἑλλήνων οὐδητισοῦ οὐδὲ βάρβαρον οὐδὲ ἓν ἔθνος, ἔνθα μὴ τὸ τῆς ἑβδομάδος, ἣν ἀργοῦμεν ἡμεῖς, τὸ ἔθος διαπεφοίτηκεν καὶ αἱ νηστεῖαι καὶ λύχνων ἀνακαύσεις καὶ πολλὰ τῶν εἰς βρῶσιν ἡμῖν οὐ νενομισμένων παρατετήρηται. — *unctaque fenestra*, a piszkos ablakon; a szegény zsidók hírhedt piszkosságára czéloz a költő. *Unctus* = piszkos, mint Hor. Ep. I. 16, 23: «manibus tremor incidat *unctis*», Sat. II, 4, 78—79: «Magna movet stomacho fastidia, si puer *unctis* Tractavit calicem manibus», Sat. II, 2, 68—69: «nec sic, ut simplex Nævius, *unctam* Convivis præbebit aquam: vitium hoc quoque magnum». — *fenestra Dispositae... lucernae*, ma már nem szokás a zsidóknál szombaton kitenni a gyertyát az ablakba; de a régi római zsidók ezt annál könnyebben megtehették, mert Rómában egészen a Persius koráig üldözést nem szenvedtek s így vallásos szokásaikat büntetlenül manifestálhatták a nyilvánosság előtt is, a mitől később már óvakodniok kellett. Meglehet különben, hogy ebben a rómaiakat utánozták, a kik ünnepek alkalmával az utczaajtót és a *vestibulum*-ot rakták tele lámpával; v. ö. Juv. XII. 91—92:

Cuncta nitent, longos erexit ianua ramos
Et matutinis operatur festa lucernis.

De a szegény zsidó Rómában zsúfolt bérházakban lakott, se *vestibulum*-a, se útczaajtaja nem volt s így a világ előtt csak az *ablakban* manifestálhatta ünnepét; nem lehetetlen tehát, hogy Persiusnál nemcsak az *uncta* jelzőben, hanem magában a *fenestra* szóban is gúny rejlik: a költő furcsának találja, hogy a zsidó *ianua* hiányában a *fenestra*-t illuminálja. Egyébiránt a lámpáknak az ablakba való kitevését a czélszerűségi szempont is ajánlotta: a régiek lámpái ugyanis, mint egészen primitiv szerkezetű olajlámpák, rettenetesen füstöltek s azokban a szűk lakásokban, a minőkben a

római szegény nép lakott, meg se lehetett volna maradni a füsttől, ha benn a szobában égették volna a sok lámpát. — *pinguem nebulam vomuere lucernae*, a *nebula* itt a lámpa füstjét jelenti; v. ö. Tertull. Apol. 35: «quam elatissimis et clarissimis lucernis vestibula *nebulabant*», a hol azonban mások *enubilabant*-ot olvasnak. — *Portantes violas*, a szombati gyertyát ma is a szokottnál díszesebb tartóba teszi a zsidó, e hely szerint pedig violával ékesíti fel. Ebben római hatást láthatunk, mert a viola a rómaiaknak kedves viráguk volt és családi ünnepek alkalmával vele ékesítették a házi istenek szobrait; v. ö. Juven. XII. 89—90:

> Hic nostrum placabo Jovem Laribusque paternis
> Tura dabo atque omnis violæ iactabo colores.

rubrumque amplexa catinum Cauda natat thynni, péntek este a legszegényebb zsidó is jó vacsorát csináltat és ma is szokásos ételök ilyenkor a hal. A római zsidó *tinhalat* eszik, mert ezt a tengeri halfajt nagyon kedvelték a rómaiak. — *rubrumque... catinum*, a legközönségesebb fajta veres cseréptál, a minőt csak a szegények használtak; v. ö. Lucil. l. XIII. vs. 5. (ed. Mueller): «Et non, pauper uti, *Samio* curtoque catinò», a hol Nonius (398, 24.) megjegyzi: «Samium est testeum»; Juv. XI. 108—109. a régi, egyszerű erkölcsű rómaiakról:

> Ponebant igitur Tusco farrata catino:
> Argenti quod erat, solis fulgebat in armis.

— *amplexa*, a szegény zsidó tála (a *catinus* a mi főzelékes tálainkhoz hasonló kerek és mély tál volt), oly kicsi, hogy a hal csak meggörbítve fér bele. A meggörbített hal tehát a tál belső részét mintegy átkarolni látszik. V. ö. Hor. Sat. II. 4, 76—77:

> Immane est vitium dare milia terna macello
> Angustoque vagos pisces urgere catino.

— *Cauda...thynni*, a tinhal kitünő hal ugyan, de a szegény zsidó csak a leghitványabb részét, a farkához közel eső hátulsó részt, eszi, mert ez volt a legolcsóbb. V. ö. Plin. N. H. IX. 48. a tinhalról: «Vilissima ex his, quæ caudæ proxima, quia pingui carent, probatissima, quæ faucibus». — *natat*, úszkál valami lében. — *tumet alba fidelio vino*, péntek este még a legszegényebb zsidó is bort iszik s ez alkalommal elmondja az ünnepies *kiddus*-imát. —

tumet . . . vino, a. m. plena est; v. ö. Phædr. II, 3: «tumentes multo saccos hordeo». — *alba fidelia,* a szegény zsidónak nincs *lagoena*-ja, hanem a leghitványabb fajta, bögreszerű cserépedényben, *fidelia*-ban tartja a bort. Az *alba* jelző talán ugyanazt jelenti, a mit III. 22: *non cocta fidelia;* mert a kellőleg ki nem égetett cserépedény halvány színű.

Labra moves tacitus recutitaque sabbata palles, most már a zsidókat utánzó rómaihoz fordul a költő, mintha azt mondaná: «Nem szégyelsz római létedre a zsidókkal, a nép salakjával, együtt ülni ünnepet». A szombatot már Augustus idejében is sokan megtartották a rómaiak közül; v. ö. Hor. Sat. I. 9, 68—70:

> . . . . meliori
> Tempore dicam: hodie tricesima sabbata: vin tu
> Curtis Judæis oppedere?

Tib. I. 3, 17—18:

> Aut ego sum causatus aves aut omina dira
> *Saturnive* sacram me tenuisse diem;

Ov. A. A. I. 75—76:

> Nec te prætereat Veneri ploratus Adonis
> Cultaque Iudæo septima sacra Syro:

ibid. I. 415—416:

> Quaque die redeunt, rebus minus apta gerendis,
> Culta Palæstino septima festa Syro;

Ov. Rem. am. 217—218:

> Nec pluvias opta, nec te peregrina morentur
> Sabbata nec damnis Allia nota suis:

Juv. XIV. 96—97. a zsidók proselytáiról:

> Quidam sortiti metuentem sabbata patrem
> Nil præter nubes et cæli numen adorant.

V. ö. Seneca töredékét is *(De superstitione)* Augustinusnál De civ. dei VI. 11: «Hic (Seneca) inter alias civilis theologiæ superstitiones reprehendit etiam sacramenta Judæorum et maxime *sabbata,* inutiliter id eos facere affirmans, quod per illos singulos septem

interpositos dies septimam fere partem ætatis suæ perdant vacando et multa in tempore urgentia non agendo lædantur . . . De illis sane Judæis cum loqueretur, ait: «Cum interim usque eo sceleratissimæ gentis consuetudo (t. i. *a szombat megülése*) convaluit, ut per omnes iam terras recepta sit: victi victoribus leges dederunt». — *Labra moves tacitus,* tacite precaris; cf. Hor. Ep. I. 16, 60: «Labra movet metuens audiri». — *recutitaque sabbata*, sabbata recutitorum (circumcisorum) Judæorum; cf. Mart. V. 30, 5: «recutiti Judæi». — *sabbata palles,* a szombatot féled. *Pallere* accusativusszal a. m. *metuere*, mint III. 43: «Palleat infelix, quod proxima nesciat uxor» és Hor. Carm. III. 27, 26—28: «scatentem Beluis pontum mediasque fraudes palluit audax»; Petron. 122: «pavitans fraternos palluit ictus». V. ö. Juv. XIV. 96: «*metuentem* sabbata patrem» és 101: «Judaicum ediscunt et servant ac *metuunt* ius»; Grut. Inscr. 721, 11: «religioni Judaicæ metuenti». A *pallere* = *metuere* itt annál találóbb, mert a zsidók proselytáikat így nevezték: φοβούμενοι vel σεβόμενοι τὸν θεόν; v. ö. Act. apostol. 13. 16 és 26; 16, 14; Joseph. Antiqu. Jud. XIV. 7, 2.

Az eredmény tehát az, hogy Persius az idézett helyen igen találó és minden valószínűség szerint autopsián alapuló vonásokkal írta le a római szegény zsidóság péntekestéjét.

NÉMETHY GÉZA.

PETŐFI KÖLTŐI KÉPEI MŰVELTSÉGTÖRTÉNETI SZEMPONTBÓL.

(Vége.)

IV.

Többször hangoztatott igazság az, hogy Petőfiben kevés a történeti érzék. A nemzeti mult fényes emlékein és nagyjaink kiváló tettein épen úgy tudott lelkesülni, mint akármelyik nagy költőnk; de erős subjectivitásánál fogva a tények tárgyilagos megitélésére képtelen volt. A történeti egyéniségek nála köznapi alakokká törpülnek és nem látszik rajtuk, hogy koruk mozgató rúgói lettek volna. Már szülőföldje sem volt olyan, honnét, történeti emlékek hiányában, ihletet meríthetett volna. Továbbá a kor is, a melyben élt, a mult hagyományaitól elfordult és a jelenre meg a jövőre irányította tekintetét. Ha egyéb

közreható okokon kívül csak ezeket veszszük is figyelembe, nincs mit csodálkoznunk, hogy Petőfit nem ragadták úgy meg az epikai nagyság tényei, mint pl. Vörösmartyt vagy Aranyt. Multunk történetéből különös kedvvel eleveníti fel a Rákóczi-kor emlékeit, mert sok analogiát lát a jelen és ama kor küzdelmei között, s a mennyire lelkesedik a nemzeti önállóság érdekében vívott harczokon, épen annyira érezteti gyűlöletét a zsarnoki törekvésekkel szemben. A történeti dolgokkal kapcsolatban Petőfi költeményeiben több tropus előfordul, a miért a *történelem* czíme alatt szükséges volt egy külön tropus-kategoriát felállítani, a hová egyrészt *a történet keretébe vágó dolgok* magyarázatára szolgáló képek, másrészt azok mint tropusanyagok illeszkednek.

1. Hogy minő véleménye volt Petőfinek a *történelemről általában*, ezt ezen néhány képe is elárulja. A régibb történeti iskola felfogása szerint a történelem alig volt egyéb, mint a háborúk szakadatlan lánczolatát előadó studium, s erre igen találó Petőfi mondása, hogy: A történet *vérfolyam*, a mely ködbevesző szikláibul a hajdannak ered ki (449.). A történelem számos esetben igazolja, hogy a népek életére sokszor döntő befolyást gyakorol a véletlen, ennek ad kifejezést az alábbi tropus: A történet *gálya*, mit a véletlen fuvalma hajt (514.). A történetírás feladatáról sem feledkezik meg a költő, a midőn ezen képe: A történet *csillaga* a multakba röpíti sugarát (360.), mintegy azon ismert elméleti igazságot tanítja, hogy a történetírás tiszte hiteles felvilágosítást adni a mult eseményekről, a mit ezúttal a fényt árasztó csillag képe fejez ki.

2. Petőfi a *történeti korszakok és események* közűl a következőkről emlékezik meg képes kifejezések formájában: Zordon, de ragyogó lovagkor! kiégett piros *éjszakfény* (94.). A középkorról még egy más helyen is megemlékszik: Körüle kétes ködruhában mogorva *árnyak* lebegtek, a kihalt sötét középkor rémes napjai (65.). Midőn pedig Erdélylyel való unio érdekében buzdít, a saját koráról mondja, hogy: Az események romboló *szele* nem fú jelenleg (411.). De a népek életében semmi sem ragadta meg annyira lelkét, mint a szabadságháborúk története, melyeknek, mint mondja: Minden betűje *üstököscsillagként* nyargal keresztül magas lelkemen (503.). Ugyancsak a csillag képét használja Petőfi az 1848-iki szabadságharczról is: 1848! az égen egy új *csillag*, vérpiros sugára életszínt vet a betegségében meghalványult szabadság arczára (679.), 1848, te a népek *hajnalcsillaga* (611.). A forradalom kitörésekor a dicső ősökre hivatkozva mondja: Egy ezredév *néz* ránk itélő szemmel, Atillától egész Rákócziig (606.), pedig mint költő nem igen sokra becsülte epikus társait: Tudjátok-e, mik vagytok, kik a multról daloltok? *halottrablók!* Sírjából fölássátok a *holt* időt (397.); mert érezte, hogy a jelen küzdelmeiben nagyobb hivatás vár

költőinkre: A század *viselős*, születni fognak nagyszerű napok (411.). Petőfi különben, mint tudjuk, valódi látnoki tehetséggel beszélt már akkor a forradalomról, a mikor még senki sem gondolt reá.

3. Mivel a mult kevésbbé foglalkoztatta Petőfit, mint saját kora, azért van az, hogy a *történeti személyekről* csak néhány képes kifejezés fordul elő műveiben, a melyek mind a magyar történelem keretébe tartoznak. Így Kontról és társairól mondja: Mentek némán és sötéten, mint a *felhő* megy az égen (618.), Kont feje is a porba van: úgy esett le a válláról, mint a *nap* az ég boltjáról (619.). Bem apóról pedig így énekel: Bosszúálló fénynyel jár előttünk Osztrolenka *véres csillaga* (627.). A nemzeti művelődés előharczosai előtt is hódolattal hajol meg. pl. Kazinczy Ferenczről így beszél: Fél századig tartá vállán, mint *Atlas* az eget, a nemzetiségnek ügyét (475.), Kazinczy Gábor meg szerinte: Egy új *Memnon-szobor*, melyből egy örökké tartó hajnal szakadatlanul a legfönségesebb hangokat csalja (II. 389.).

4. A történeti szerepet vitt *népek* közűl Petőfi csak azokról használ képes kifejezést, a kikkel a magyar nemzetnek volt valami ügyes-bajos dolga. Pl. Vérünk ott szívá az óriás *nadály*, a mongol (361.), A török *oroszlán* elbődült mögöttünk (571.). A forradalomban minden oldalról reánk támadó nemzetiségekről azt mondja: *Hollók* vagytok ti, undok éhes hollók, de a magyar még nem *halotti test* (606.). Találó kép Ausztriára, a mely annyi jogától fosztotta meg nemzetünket: Birodalmatok a szabadság *kálváriája* (570.).

5. A magyar nemzet *őseiről*, kik dicsőséget szereztek az utódoknak, költőnk a legnagyobb rajongás hangján szól: Egész nagy *csillagok* voltak őseitek (435.) és a jelenkor ifjai csak parányok, pedig ott állnak lelkesítő példaként az elődök: Mintha *nap* volna mindenik, oly tündöklők e szellemek (327.). Történelmi szereplésükről mondja: Hazám dicső nagy ősei, ti földet rázó *viharok*, ti egykoron a porba omlott Európa homlokán tomboltatok (327.).

Ezen tropuscsoport kiegészítéséül ide kell még iktatnunk azon néhány idézetet, a hol valami történelmi esemény, hely és személy fordul elő kép gyanánt, más dolgok magyarázására.

1. Így nemzeti történelmünknek századokra kiható gyászos *eseményét*, a mohácsi veszedelmet, egy nagyon is profán helyzet megvilágítására használja; «Dáridó után» czímű költeményében dicsekedve beszél egy nagy ivásról, a melynek jellemzéséül mondja: Egész mohácsi ütközet ment végbe ott közöttünk; igaz, hogy a török a *bor* és a magyar *mi* lettünk (258.).

2. Érdekes, hogy egy másik bordalában («Ivás közben») szintén történeti vonatkozású képet *(történeti hely és személy)* használ a részeg állapot jellemzésére: *Torkom* a thermopylei szorulat, Leonidas a *bor*,

mely becsepege (228.). Csak a költői szeszély mentheti e képeket, melyek a kegyelet hiányát mutatnák a mult emlékei iránt, ha Petőfi egész szereplése nem az ellenkezőről tanuskodnék. Már egészen komoly hangulat eredménye az alábbi kép, a melyben a majthényi síkon elesett hősök szellemét képzeli elvonulni azon felhőcsoportozatban, a melyet e történeti nevezetességű helyen maga fölött lát: Tán e *felhőcsoport* a hősök szellemei, kik itt elhalának (458.).

V.

Melyik költő nem vágyik hír és dicsőség után? Bármi adja kezébe a tollat, legerősebb rúgóként ott munkál lelkében a vágy, hogy kortársai elismerését és hódolatát megnyerje. Oly emberi vonás ez, melyet megtagadni bárkitől annyi volna, mint lehazudni róla a legemberibb vonást. Petőfi, ki életviszonyainál fogva, veleszületett művészi hajlama ösztönzésére a költészetet első sorban önmagáért művelte, hogy társa legyen elhagyatottságában és vigasztalója nyomorában, szintén vágyott a költői babérra (l. «Hír» cz. költ.); de költői munkásságával első sorban hazájának kivánt használni. Mikor azonban elérte dicsősége zenithjét, bizonyos sovárgás fogja el az egyéni boldogság, a nyugalmas családi otthon után. Érzi, hogy a dicsvágy magában nem elégíti ki lelkét. Mint minden nagy költő, ő is tudatában volt saját költői értékének, ezért büszke önérzettel vallja magáról, hogy: «dicső neve költő fiadnak, anyám, soká, örökkön él!» A nemzetek életében is elhatározó szerepet visz ez a törekvés. Petőfi irodalmi fellépése épen azon korra esik, a mikor a magyar, ki eddig az ismeretlenség homályába rejtőzött, tudatára ébredt nemzeti hivatásának, szunnyadó erőinek, és az elnyomott életösztön ellenállhatatlanul sarkalta az érvényesülésre, az ősi nagyságból merített önérzet pedig egy még dicsőbb jövő megteremtésére. Ezért beszél annyit Petőfi a *hírről és dicsőségről*, hol saját viszonyaira, hol a nemzeti életre vonatkoztatva. Lássuk most már, miféle képekkel hozza kapcsolatba költőnk e fogalmakat?

1. Petőfi a maga nyomorúságos helyzetében a költői *hírnévről* ábrándozva, keserű gúnynyal czéloz azon visszásságra. a mely a magyar költőknek osztályrészül jutott, t. i. hogy életükben ismeretlenül kell nyomorogniok s haláluk után fedezik fel — a halhatatlanság számára; pedig, bizony-bizony, nem elég az az éhes gyomornak, ha azzal hitegetik: Neved ragyog, miként az *ég* csillagsugáros éjfelen (211.). Míg itt vágyként él benne a hírnév elnyerése, már «Búcsú 1844-től» czímű költeményében ezen vágya megvalósulásáról beszél: Jutalmául nem rest munkálatomnak a hír *csillagja* rám sugárt vetett, s én mégsem

írlak oda tégedet, hol boldog évim följegyezve vannak (275.), mert a nemzeti óhajtások közűl semmit sem valósított meg. «A helység kalapácsában», a mely a nagyzó époszi hang paródiája, a helyzetnek megfelelően a hírről használt képe sem veendő komoly értelemben. Pislogni fog a hír *mécse* síromnak koszorús halmán, mint éjjel a *macska szeme* (55.). De midőn komolyan elmélkedik a költői hírről, egész őszintén felveti ő is a kérdést: Van-e, kinek az nem *bálványa?* S méltán! a hír fönséges terebély *fa, királyi széknél* pompásabb árnyéka, *zöld ágait* ki századokra nyujtja . . . Oh szép a hír *borostyánfája* (293.). Ezen szavak kétségtelenül mutatják, hogy a hírvágytól a mi Petőfink lelke sem volt ment, bár ennél sokkal magasztosabb ambitiója volt, hogy a haza szolgálataiért büszkén nevezze fiának. De vajjon eléri-e e nagy czélt? kérdi tünődve, vagy: Tán egy bevégezetlen épület lesz életem munkája, a mely ha készen volna, bele szállna a hír, a feledés örök *királya* (359.). Mikor azonban megízleli a családi otthon csendes nyugalmát, úgy érzi, mintha terhére volna a nyilvános élet dicsősége: Egykor a hírvágyat hátamra ültettem, s most ie nem hányhatom a már megúnt *nyerget* (521.); de nyughatatlan lelke nem hagyja békén, újabb izgalmak után vágyódik. A hírnek borostyán és babérfa képével való ábrázolása Petőfinél is igen gyakran előfordul, de ezek már annyira köznapivá vált képek, hogy külön felsorolnunk fölösleges, mert semmi érdekesebb mozzanatát nem mutatják Petőfi lelkének.

2. Sok szép költői kép megteremtésére sarkalta Petőfit a *dicsőség* emlegetése is, a mely a hír mellett embertársaink részéről a kiválóság elismerésének legnagyobb külső jutalma. Mi a dicsőség? kérdezi egy versében Petőfi: Tündöklő *szivárvány*, a napnak könnyekben megtört sugára (371.). S bizony, költőnk sem szerezte meg azt olcsó pénzen. A dicsőséget, a melylyel a kitűnés gondolata együtt jár, szereti Petőfi a fény és csillag képével ábrázolni, pl. a «Tündérálom»-ban mondja: A dúsgazdagság bársony-pamlagára hajtám le főmet, melyet övezett a dicsőségnek *csillagkoronája*. Pár sorral alább meg így szól: Nem kellett dicsőség, oly *fénytelen* vala, mint lesz az *ég* idővel, ha elkopik majd csillagfátyola (60.). Egy más alkalommal szintén így kiált fel: Isten veled, föld hajnali *csillaga, napja* . . . dicsőség! (208.) Petőfi rokon-vonást lát a dicsőség és kaczér leány közt, azért kétszer is képes-kapcsolatba hozza őket: A dicsőség . . . nem kell nekem, *kaczér leány* (285.), Hiába mosolygsz *kaczér ajkaiddal* dicsőség (II. 395.). Máskor meg régi barátjának tartja a dicsőséget, a mely reá ismervén: Mint régi *barátját* üdvözölné (521.); de házasélete boldogságának mámorában már nem kell neki a dicsőség: Dicsvágy *patakja*, ajkaim belőle sok boldogító mámort ittanak. Foly még ma is, de más igyék vizéből (600.). Szerelmét is többre becsüli a dicsőségnél: Lelkem a mennybe

száll a dicsőség *lángszekeren* . . . Hijj öledbe, lányka, s lángszekérről és *menyországról* lemondok én (346.).

Költőnknek van néhány képe, a mely a nemzeti dicsőségre vonatkozik. A régi nagyságról elmélkedve mondja: Magyar dicsőség, mi valál? *hullócsillag?* mely tündökölt, aztán lehullott a magasból. Vagy *üstökös* vagy, oh magyar dicsőség! mely jött és távozék, hogy századok múltával újra lássák fényét a népek s rettegjék? (328.) Ime a hit, a melyet Széchenyi öntött a nemzetbe jövője iránt, reményt nyujt a költőnek is, hogy még nem a multé a magyar, hanem komoly történeti hivatás vár reá. De azért mostani helyzetében a magyar csak a: Holt dicsőség halvány *kisértete* (431.), kit megvakítanak az ősök tündöklő szellemei, mert azok: A dicsőség *sugármezébe* öltözködtenek (327.). Midőn a költő jóslata beteljesült és a nemzet fegyvert fogott jogai védelmére s ő is mint tiszt küzdött a szabadságharczban, «Tiszteljétek a közkatonákat» czímű költeményével örök emléket állított a szabadságharcz névtelen hőseinek, szembeállítván az ő nagyságukat a vezetőkével, a kiknek vagyon elvük, van tán gazdagságuk s kiket: Von előre csábító varázsa a dicsőség *ragyogó szemének* (610.); holott amazok azt sem tudják, miért áldozzák vérüket, csak rohannak a halálba a hon hívó szavára. Még egy képet kell ebbe a csoportba iktatnunk, a mely még az ősmagyarok nagy vereségére, az augsburgi ütközetre vonatkozik a «Lehel» czímű költeményben: Magyarság, harczod koporsó, a melybe dicsőséged *temeted* (666.).

A dicsőség fogalmának symbolumai a *diadalmi koszorú* és *diadalív* két példában előfordulnak Petőfinél a szivárvány szó magyarázatára, azért, mint idevágó képeket, nem hagyhatjuk megemlítés nélkül: Föld, a tavasz hoz *szivárványt* diadalmi koszorúnak a fejedre (554.). Szép *szivárvány*, szép diadalív a verőfény tiszteletire (85.).

VI.

A franczia forradalom nyomán diadalra kelt szabadsági eszmék vándorútjokban hozzánk eljutva, mint egy varázsütésre öntudatra ébresztették a nemzetet, mely lázas tevékenységgel látott hozzá az új és szabad Magyarország megteremtésének gigászi munkájához. Minden igaz hazafi részt követelt magának azon akadályok lerombolásánál, a melyek a nemzeti haladás útjában állottak. A közéletnek ilyen forrongása közepette a százados bilincseitől megszabadult nép mohón szívta magába a szabadság levegőjét és ez merész vágyakat keltett szívében. Hát hogyne kábította volna el a pezsgő szabadságvágy a lánglelkű költőt, a kit veleszületett daczos és függetlenségre vágyó természete is tüzelt egyéni szabadságának útjában levő bárminő korlát megsemmisítésére.

Már mint aszódi iskolás fiú feltünő jelét adta ezen tulajdonságának. A szabad szinészi élet után való vágy már itt annyira elragadta őt, hogy be akart állani a városban időző szinésztársaságba; a miért egyik tanára bezáratta. De nem annyira az fájt neki, hogy nem lehetett szinészszé, hanem hogy olyan erőszakosan bántak vele. Ez a kis epizód döntő befolyással volt egész életirányára, mert mint ő mondja:

Nagy és szent esküt mondék börtönömben,
Hogy életemnek egy főczélja lesz,
S ez: a zsarnokság ellen küzdeni.

Ez a gondolat lett aztán vezérlő csillaga minden szavának és tettének, ez fanatizálta őt annyira, hogy vérével pecsételte meg az eszmét, a melyet senki jobban átérezni nem tudott nála.

1. Hogy mennyire rajongója volt a *szabadságnak*, különösen költői képei árulják el, melyeket annak szemléltetésére használt. A szabadságot tartja a legmagasztosabb eszménynek és istent megillető hódolattal beszél róla: Szabadság, te vagy lelkem *istensége* (352.). Szeretek egy *istenasszonyt*, a szabadságot (393.). Szent szabadság, újabb *megváltója* a másodszor bűnbe sülyedt embereknek (680.). Szabadság, te *égi lények* legdicsőbbike (345.). A világszabadság eszméje olyan ábránd nála, melyet megvalósíthatónak gondol: Egy *vallás* van a földön: szabadság! Régi szentek mind elestek, földúlt szobraik kövébül új dicső szentegyház épül; a kék eget veszszük boltozatnak s oltárlámpa lészen benne a nap (611.). A szabadság gondolata Petőfi egész lelke világán annyira úrrá lett, hogy szabadulni nem tudott tőle, mint azt költeményeinek egész sora bizonyítja; szinte beteges rajongással várta azt a pillanatot, »a melyben — mint naplójában írja — szabadsági eszméim és érzelmeim, szívemnek ezen *elkárhozott lelkei* elhagyhatják a börtönt» (II. 415.). Petőfi a márcziusi napok mozgalmainak nagy politikai jelentőséget tulajdonított; hite szerint mindaz, a mit 1848-ban kivívtunk, márczius tizenötödikének köszönhető. Büszkén emlegette, hogy míg Európa többi államaiban a szabadság vérrel küzdötte ki jogait, a magyar ifjúság forradalma vér nélkül juttatta diadalra elveit; azért mondja a magyar szabadságról: Szép *csecsemő*, szebb minden országbeli testvéreidnél, mert nem fürödtél vérben, mint azok (II. 414.). De a költő örömmámorába aggodalom is vegyült kivívott jogaink jövendő sorsa miatt: Szabadság, mért halvány az *orczád*, szenvedésid emléke szállt hozzád, vagy koronádat a jövőtül félted? (558.) Attól várja a nemzeti erő gyarapodását is: Fönséges szabadság! vess reánk egy éltető pillantást, hogy erőnk, mely fogy az örömláztól, szaporodjék *szemed sugarától* (558.). Érdekes ellentét, hogy Petőfi köztársasági elveinek fő postulatumát, a szabadságot, király képében mutatja be és előtte

alattvalói hódolatát így fejezi ki: Szabadság ... te vagy a mi *törvényes királyunk*, trónusodnál ünnepelve állunk (558.). A magyar nemzet szabadságszeretetét akarja kifejezni a költő, a midőn azt mondja: Szabadság, ha nemzetünk utolsó fia meghal, borulj rá *szemfedő* gyanánt (II. 413.). Petőfi egy allegoriája szerint a szabadság az ég angyalának és egy földi szűznek szerelmi frigyéből származott, úgy hogy: Kardot szült a lányka és ez a *kard* a szabadság (478.). Mintha csak azt akarná mondani vele a költő, hogy a magyar szabadság egyedüli biztosítéka az erőszak eszközében, a kardban van.

2. A mily rajongással beszél Petőfi a szabadságról, épen annyi megvetés és gyűlölet árad ki szavaiból, ha a *szolgaságot* emlegeti; ezt megérezzük képein is, pl.: Rabszolgaság a bűnök *szülője*, a többi ennek apró gyermeke (40.). Láncznak hivják a boszorkány undok kölykét és e *láncz* a szolgaság (479.). A szabadságát kivívott magyar nemzetet így jellemzi: Bilincsét összetörte, mint őszszel a *száraz levél*, csörögve hull a földre (583.). A sajtószabadságot korlátozó czenzuráról azt mondja, hogy az a pokol *cséplője* (147.). Az országgyűlésnek midőn azt veti szemére, hogy: A szellem *rab*, mint *hitvány kutyát*, a ház végére lánczba szoríták (554.), kötelességévé teszi, hogy küzdjön a szólásszabadság érdekében, mert ahhoz, hogy egy nemzet szabad lehessen, első kellék a szellemi szabadság.

A szabadság és szolgaság gondolatai annyira elfoglalták költőnk egész lényét, hogy más indifferens dolgokba is belevitte őket tropusok és hasonlatok alakjában.

1. Így pl. a *szabadság képét* látja a pusztában, mert itt tekintetét a messze távolba semmi sem korlátolja: *Puszta*, te vagy a szabadság képe (352.). A természetébresztő tavaszban is a szabadság képe nyilatkozik meg előtte, mely «a zsarnok, jégszívű tél jármát» lerázza a földről: Harczolj, harczolj, föld, a téllel, *tavasz* a te szabadságod (554.). Ezen pár szó idézetből is meglátszik, hogy a költemény, mely a tél halálát allegorizálja, 1848-ban készült és a kor hangulatát híven tükrözi vissza.

2. A szabadságtól áthatott költő lelkét, annak ellentétei, a *rabság és bilincs* szintén foglalkoztatták a képalkotásnál. Hiszen a nemzet épen ezek megsemmisítésén fáradozott; nem csoda tehát, ha nagyon is benne éltek a köztudatban, s mint ilyenek önként kinálkoztak, hogy Petőfi egyéb érzelmeit és gondolatait megérzékítse velük. Korán elhúnyt kedvese, Csapó Etelka iránt érzett szerelméről mondja: A sír börtönének örök rabjává záratott *szerelmem* (290.). Midőn pedig a szabadságnak torz vonásokkal megalkotott martyrja, Szilveszter az «Apostolban» a fölött kesereg, hogy szabadsági eszméi nem láthatnak napvilágot, ezt mondatja vele a költő: Isten hozzátok, *gondolatjaim*, ti befalazott rabok,

legyen fejem börtön a számotokra (148.). A rabélet képével világítja meg Petőfi régi szerelmi bánatát: Mely gyötör, mint a börtönőr a *foglyot*, a ki tőle elszökött és a ki újra megkerüle. Csörög lelkemen a fájdalom *bilincse* (449.). Petőfi, kinek szabadság után vágyó lelke semmi korlátot nem tűrt, még a szerelem lánczait sem viseli szívesen: *Szerelem*, lerázom fölvett lánczodat; kedves láncz, igaz, de mégis lánez marad (208.); más példa: A *női hűség* rabbilincsei nem korlátozzák többé lelkedet (71.). És mégis, minő különös szeszélye a sorsnak: Ő, a ki a fegyelmet nem tűrhette, önként beállt katonának. De boldog is volt, midőn ütött a szabadulás órája, midőn, mint ő mondja: *Sorsomnak* rabbilincse megtörött (194.). Ide vágó két érdekes példája Petőfi különös eszmetársításának az alábbi két hely: Csörögnek a fák *száraz lombjai*, mint rab kezén a megrázott bilincs (410.). Nem állnak körülem mogorva sziklák, mint fenyegető rémek, a csörgő *patakot* hányva vetve, mintha lánczot csörgetnének (464.). A mint a szabadság képét látja Petőfi az alföldben, épen úgy a rabság, börtön jut eszébe az égbe meredő hegyek láttára: Börtönéből szabadult saslelkem, ha a rónák végtelenjét látom (246.). Ezért van az, hogy a szabadság dalnoka igazán boldognak csak az alföldön érzi magát.

VII.

A kulturéleti és politikai harcz nyomában csakhamar bekövetkezett az öldöklő fegyverek tusája, a mitől higgadt politikusaink anynyira féltek, de a minek szükségszerű bekövetkezését Petőfi oly sokat emlegette és a mi után szinte beteges türelmetlenséggel áhítozott, mert érezte, hogy sínlődik az emberiség, a föld egy nagy beteghász és csak egy nagy rázkódtatás gyógyíthatja meg a nemzeteket. Harczról, forradalomról beszél, a midőn még honfitársai nem is gondolnak arra; a mikor pedig elkerülhetetlennek látszik a fegyverkezés, nemcsak szenvedélyes csatadalaival lelkesíti nemzetét, hanem maga is a küzdők elszánt soraiba lép. Forradalmi dalain meglátszik, hogy a fékevesztett szenvedély, a gyűlölet, bosszú, harczi vágy egész valóját úgy elborítják, hogy stílusa gyakran átlépi a művészi ízlés határait s a szó ajkán káromkodássá lesz. A *hadi életre* vonatkozó költői képek száma ahhoz képest, hogy mily sokat foglalkoztatja Petőfit a harcz gondolata, nem mondható valami nagynak. A mi, tekintve a nyelv psychologiáját, egész természetes jelenség. A heves szenvedélyek és indulatok ugyanis gátolják a képzeletet a képalkotásban és a költő ilyenkor ösztönszerűleg inkább használja az érzelmi állapotot és hangulatot közvetlenebbül tolmácsoló figurákat, szó- és gondolatalakzatokat, mint a tropusokat.

1. Petőfi többször emlegeti költeményeiben, hogy a legszebb halál,

a mit önmagának kíván, a szabadságért vívott harczban nyert hősi halál. A költő vágyódását *a harcz* után szépen kifejezi az alábbi képsorozat a hadi élet köréből, a mely annak borzalmas fenségét egy-két vonással találóan érzékíti meg: Legyen harcz *tavasza*, hol rózsák teremnek, *véres rózsák* férfi kebleken. S lelkesítve zengjenek a harczok *csalogányai*, a trombiták. Ott legyek s az én szívemből szinte nőjjön egy halálos vér*virág* (344.). Egy más példában a harczot a koporsó képe ábrázolja, mint a halál ismert symboluma: Harczod *koporsó*, a melybe dicsőséged temeted (666.). Ezzel az idézettel különben találkoztunk föntebb, a hol a dicsőségre vonatkozó képeket vizsgáltuk. Végül szerepelteti még a költő a háború szemléltetésére a harcztér ragadozó madarát, az ölyvet: A háborúnak *ölyve* csattogtatja szárnyait a légben vad örömmel (680.).

2. A háború ellentétéről, a *békéről* is megemlékezik Petőfi egy példában az antithesis kedvéért, a hol a galamb köznapivá vált képét alkalmazza: Elbúvék a békesség *galambja*, fészke mélyén turbékolni sem mer (680.).

3. Petőfinek szabadságharczunk sikerébe vetett hite árad ki «Az erdélyi hadsereg» czímű költeményből, a hol Bem *hadseregét* és magát a *vezért* a tengeri viharról vett képben mutatja be: Ott megy ő, a vén vezér, utána a hazának ifjúsága, mi; így kisérik a vén *zivatart* a tengerek szilaj *hullámai* (627.).

4. Van néhány képe és hasonlata költőnknek a *fegyverekről* is. Pl. *Vérkedvelő* kard (264.). Jöjjön ki kardod a hüvelyből, mint fellegek közűl a *nap* (575.). Úgy rettegé a föld kirántott kardunk, mint a *villámot* éjjel a gyerek (431.). Ott állanak az ágyú-*oroszlánok* (97.). Az ágyúk néztek mint a lánczra kötött *komondorok* (96.).

A korszak harczvágyó és vérszomjas hangulatát mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy Petőfi egyéb dolgok és jelenségek megvilágítására igen sok képet merít a *hadi élet* köréből, holott a hadi életet magát, a fentebb említett oknál fogva, költői képpel ritkán világítja meg. Mint mondják, a forradalmi hangulat már benne volt a levegőben; a köztudatban első sorban a harczi képzetek kerültek a felszínre, épen azért az emberek képzelődését ez mindennél jobban foglalkoztatta. Már pedig minden uralkodó eszme a költőket ragadja meg legjobban, kik a közönségesnél rendesen fogékonyabb kedélylyel rendelkeznek. Ez kétszeresen alkalmazható Petőfire, kit egyéni sajátságai, hajlama és olvasmányai még jobban befolyásoltak ez irányban.

1. Ezen csoportba tartozik a *tábor* fogalmának tropusként való használata a ködre és felhőre alkalmazva: A *köd* az éj csüggeteg tábora, futni kezde gyáván és elbújt a völgyek legtitkosabb táján, ott végső kétségbeesés szálla rája s felakasztá magát fenyőfák ágára (96.). Szürke

*felhő*tábor (190.). Egy más példában pedig a *bástyáról* vesz képet a költő: A *boros fej* rossz bástya, hamar el lehet foglalni (I. 53.).

2. Említettük, hogy Petőfi költészetét már a negyvenes évek derekán bizonyos forradalmi szellem lengi át. Ennek bizonysága az alábbi részletezett kép a *csatatérről:* A *világ* egy csatatér, horczolunk, s mi harczaink jutalma? Legfölebb is tán egy kis babér. És ezért megvagdalni hagyjam lelkemet? A babér csak elfödi sebünket, de nem gyógyítja meg (340.). Még a szorgalmas méhek munkájában is harczias jelenetet lát a költő: A réteken *méhek* táboroznak, megostromolni a virágokat. S a mig elszántan ütközetre mégyen a szűz bimbók mézéhes ellene: csicsereg a szomszéd lombozat hűsében madárajakról lelkes harczzene (216.).

3. A *hadsereg* képe jut eszébe a költőnek, midőn a vándor felhőket látja: E hegytetői sziklára ül a pihenni vágyó terhes *felhőknek* vándor serege (65.). Mint tudjuk, Petőfi fővágya az volt, hogy a harczmezőn ontsa vérét, ezért a midőn egy költeményében betegségről panaszkodik, a maga állapotát jellemezni akarván, azt mondja: *Erőm* fut, mint a gyáva hadsereg (437.). Nyilvánvaló, hogy a hasonlat alapja a költő harczvágyában gyökeredzett, ép úgy, mint ezen szálló igévé vált szép ellentétes képé is: Az *élet* rövid béke s hosszú harcz, és a *halál* rövid harcz s hosszú béke (438.).

4. Petőfi útleírásaiban a tokaji hegyet a *vezérről* vett hasonlattal igen találóan így világítja meg: A *tokaji hegy* magában áll, mint a hadsereg előtt a vezér (II. 386.).

5. De míg erre csak egy példa van, addig a *katona* és a *harczos* képével igen gyakran él részint saját helyzetének, részint a természeti jelenségeknek megérzékítésénél. Mintha a középkori lovagvilág valamely párviadalából győztesen megtért leventét akarna nekünk bemutatni a költő, annyi közvetlenséggel személyesíti meg a hajnalt annak képében: Jött az ifjú *hajnal*, az ékes levente, ragyogó szép csillag a kócsagtoll fején s vállán ujdonatúj piros bársony mente; így jött elé fényes diadalszekerén, megölte az éjet, fejét vette: vére fölfecscsent egész a fellegek szélére (95.). Itt már az egyszerű tropus a hajnal mythosává alakult ki a költő képzeletében, még pedig olyan formában, a minőnek csak a daliás idők pogány magyarja gondolhatta el keletiesen pompázó phantasiájával a hajnal istenét. Magyar észjárásra vall a fergeteg megszemélyesítése is az alábbi két példában: Tajtékzik még a Duna, mint szilaj mén? ha vakmerő harczosként rajt teremvén, kergetni kezdi őt a *fergeteg* (287.). Csatára iramlik a *fergeteg;* paripája a *szél*, a nyargaló; kezében a *felleg* a lobogó, a melynek *villám* a nyele; mint harsog trombitája a *mennydörgés* (376.). Ime a zivatar, a mint azt *égiháborúnak* elképzeli a magyar nép költője. A lenyugvó

nap meg a harczmezőn dicsőségesen elesett hőst juttatja Petőfink eszébe: Miként csatában a sebzett vitéz, elvérzik a *nap* végre s elesik; s mint a dicsőség a vitéz halált, a napot csillagok s hold követik (310.). Már a saját korabeli katonaéletet mutatja be az égbolt megszemélyesítésében: Oh *ég*, te vén kiszolgált katona, érdempénz melleden a nap, rongyos ruhád a felhő (362.). Szürke a *menny*, mint a bakancsos köpenyeg (247.). Petőfi a saját lelki világának megérzékítésére szintén többször felhasználja a harczos képét, pl.: Szerelemnek katonája lettem (*Petőfi*), a *lant*, a *dal* töltött fegyverem, töltés benne forró *érzeményem* (330.). Mint a keresztes katonák a szent földre, úgy vándorolnak *gondolataim* seregesen (I. 30.). Egy-egy harczos legény minden *dalom* (452.). Sötét *fájdalom* dúlt arczczal örök ellenségem (506.). A *szerelem* a legnagyobb hős (454.). Bástyás az én *szívem*, nagy szenvedély kellett, hogy meghódíthassa e pánczélos keblet (101.). Parancsolj *szívemnek*, csendesítsd le e vad pártütőt (347.). Az, hogy a költő saját énjének különféle állapotait ugyanazon egy képpel fejezi ki, nemcsak az ő fokozott érdeklődését bizonyítja ezen eszmekör iránt, hanem azt is, hogy ugyanezen gondolatok a kortársak lelkét szintén foglalkoztatták.

6. A háborús világ elengedhetetlen kellékei, a *fegyverek* szintén gyakran szerepelnek képes értelemben Petőfinél, még pedig legtöbbször a szellemi élet nyilvánulásainak magyarázatára: Szavai újabb töltésül szolgáltanak a *gúnyolódás* fegyverébe (135.), Az *irigység* és *gúny* rá lövöldözé a sebesítő nyilakat (135.). Ezen két példa kivételével a többiekben a költő saját magára vonatkoztatja az ide vágó tropusokat. Így Szendrey Juliával való szerelmi viszonyának akadályaira czélozva mondja: Mint törnek ők reánk az *önérdek* rozsdás fegyverével (454.). Ugyancsak szerelmi kételyeire vonatkoznak ezen szavai is: Mint hegyes nyílvessző a madarat, úgy űzött engem ez a *gondolat* (413.). Egyik barátjával. Pákh Alberttel történt összekoczczanásuk esetéből kifolyólag jegyzi meg, hogy: Nem a legelső rajtam már e seb, melyet a *hütlenség* fegyverével bennem baráti kéz ütött (217.). Midőn pedig a szerelem kínjai bántják, így sóhajt fel: Könnyebb a *kínok* gyilkait, mint holttestöket keblünkben hordani (408.). Szívéhez meg ezt a kérdést intézi: *Sorscsapási* buzogányok súlya ellen, mondd, ki őrze? (209.) Bizonyára valamilyen keményszívű szép leány lehetett az, a kiről költőnk így énekel: *Szemed* úgy tündököl, mint zordon éjben villám tűzénél a hóhérpallos (371.). A saját élményei mellett a magyar nemzetre is alkalmaz ezen körből egy képet, a mikor Magyarország és Erdély uniója alkalmából büszke önérzettel mondja: Kétélű kard lett a *magyar*, mely jobbra is vág, balra is vág (576.). Nemzetére, a mely épen a harcz küszöbén állott, találó kép a kard. A természeti jelenségek ábrázolásánál ismeretes analogiák azok, a melyeket a közfelfogás a menny-

dörgés és ágyú hangja, meg a napsugár és a nyílvessző szemléltetéseül használ. Ugyanezen kapcsolatokat megtaláljuk Petőfinél: Az ég fegyvertárából, a *napból* tűznyilakkal lövöldöz (554.). Épen így beszél a «*mennydörgés* ágyújáról» (210.), mely a költő lantjának hangjaira lecsendesül.

7. Végül itt kell bemutatnunk azon néhány képet, a hol a *gyilkolás és vér* fogalma jut kifejezésre, mert ezek a harczi élet köréből merített képekkel szoros kapcsolatban vannak, s a költő lelkületét és a kor hangulatát egyaránt jellemzik. Így a lenyugvó napról azt mondja: Foly a *lemenő nap* arany vére (453.) és A *napot* esténkint megszúrják, mert hiszen foly keblébül a vér (463.). Az egyenlőség eszméjeért küzdő költő előtt visszásnak tetszik az az örökös harcz, melyet az emberek, azért mert mindenki uralkodni akar, kezdettől fogva vívtak egymás között; s végre arra az eredményre jut, hogy az égen sincs valódi béke, a nap és az éj is háborút viselnek, hiszen: Mi a *hajnal* és az *alkony!* ... a nap s éj közötti harczban elfolyt vér (347.). Petőfi szenvedélyektől felizgult képzelete a csillagokat is vércseppeknek látja: Nem vércsepp-e a *csillag!* Hisz itt a földön oly sokat gyilkolnak. Ábelszívek fölfecscsent vére ez, mit a zsivány föld csillagnak nevez (360.). A lélekállapotok rajzánál is használ e nemű képet, pl.: Szíved rémek tanyája, melyek csengő poharakba töltik és iszszák megölt *örömidnek* omló vérét (446.), E *könyűk* szívem vérének cseppjei (154.).

Ezzel körülbelül kimerítettük Petőfi azon képeinek sorát, a melyek valamiképen kapcsolatba hozhatók a közélettel. Megláthatjuk belőlük, hogy a költő egyéniségét mennyire befolyásolták a külső körülmények, eredetiségének minden veszélyeztetése nélkül. Mert hát a költő eredetisége nem abban van, hogy mennyire tudja függetleníteni magát az uralkodó áramlattól, hanem hogy mennyiben képes eszmei irányt jelölni a küzdelemnek és alakot adni annak a sejtésszerű érzésnek, a mi a köznapi embert vakon vezeti, a nélkül, hogy tudná, merre vagy hová? Míg azonban más hivatottabb elmék a nagy embereknek és koruknak kölcsönhatását az eszmék világának fontos kérdéseiben vizsgálják, ezen igénytelen dolgozat csak azt tűzte ki czélul, hogy ugyanezen nyomokra a gondolatközlés eszközében, a stílusban mutasson rá. Talán az efféle «kéregkritika» sem teljesen haszontalan fáradság, mert a tapasztalás bizonyítja, akár akarjuk, akár nem, a közérzület annyira belelopja magát gondolkodásunkba, hogy az maradandó nyomot hágy még beszédmódunkon is egy-egy kép vagy önkéntelen vonatkozás formájában. Szóval bátran elmondhatjuk, mutasd a stílusodat és én megmondom, kik között és minő körülmények között éltél.

LOÓSZ ISTVÁN.

CYRANO DE BERGERAC.

I. Élete.

Cyrano de Bergerac azok közé az írók közé tartozik, a kikkel szemben az irodalomtörténetnek igen nehéz a feladata. Egy költő megteheti azt, hogy egy névből s nehány hozzáfűződő mende-mondából egész drámát kerekítsen ki, míg a tudományos kutatás kénytelen beérni egy-két száraz évszámmal. Első biographusa, Henri Lebret óta, a legutóbbi évtizedekig nagyon sokat összeírtak a XVII. századnak erről a híres különczéről, s mindebből a sokból azt a tanúlságot olvashatjuk ki első sorban, hogy voltaképpen két Cyrano van. Az egyik a legenda Cyranoja, a másik az igazi. Az elsőről érdekes dolgokat tud csevegni a laikusok által ma is egyetlen tekintélynek ismert Paul Lacroix, a másiknak alakját még csak most reconstruálják és kérdés, vajjon teljesen fog-e sikerűlni ez.

Midőn tíz évvel ezelőtt P. Ant. Brun foix-i tanár megírta nagybecsű thèse-ét,[1]) mely tudományos szempontból a legbehatóbb monographia költőnkről, a megbízhatatlan adatok és hypothesisek egész seregével kellett megküzdenie, melyek különösen Cyrano születése és származása felől hosszú időn át tartották magukat. Henri Lebret szerint, a ki gyermekkori barátja volt, a költő Bergeracban született 1620 táján. Ez a mellékneve, továbbá duhaj, élczes temperamentuma, melyet a róla feljegyzett apróságok és legfőként művei mutatnak, meg az a körülmény, hogy egy majdnem csupa gascogneiakból álló testőr-csapatban szolgált, erősítették meg mindinkább a francziáknál azt a nézetet, hogy Cyrano gascognei volt.[2]) 1872-ben azonban A. Jal, a Megváltóról nevezett párisi plebánia anyakönyvében, felfedezte Cyrano kereszt-levelét, mely ekként hangzik:

«Le dixiesme mars mil six cens dix neuf, fut baptisé Sauinien, fils d'Abel de Cyrano, escuier, sieur de Mauvières et de damoiselle Espérance de Bellanger, le parrain noble homme, Antoine Fanny, conseiller du Roy et auditeur en sa Chambre des Comptes, la marraine damoiselle Marie Fédau, femme de noble homme, maistre Louis Perrot, conseiller et secrétaire du Roy, maison et couronne de France, de la paroisse Sainct Germain l'Auxerrois.»[3])

Jalnak ezt a meglepő adatát nem fogadták el mindjárt fetétle-

[1]) *Savinien de Cyrano Bergerac.* Sa vie et ses œuvres avec des documents inédits. Paris 1893. Armand Colin. Nagy 8-r. VII és 382 l.

[2]) Leblanc (1855) meg éppen *spanyol* eredetűnek mondja.

[3]) *A. Jal*, Dictionnaire critique de biographie et d'histoire. Paris 1872.

nül,[1]) sőt még ő maga sem tudott megszabadulni attól a gondolattól, hogy Cyranonak okvetlenűl gascogneinak kell lennie; de Brun, majd J. Roman[2]) tovább folytatták a kutatást, mely nem is járt eredmény nélkül, és ma már biztosan tudjuk, hogy nem csak Cyrano, az író, hanem legközelebbi elődei is párisiak voltak.

J. Roman nem kevesebb, mint hatvannyolcz eredeti okmányt használt fel a Bibliothèque Nationale czímtárából s az ő és Brun nyomán a következőkben számolunk be költőnk családjáról.

1573-ban élt Párisban egy Savinien de Cyrano nevű polgár, a ki fölvette a nemesi és a «secrétaire du roi» czímet, tényleg pedig jegyző volt s a nemességéhez elég kétség fért.[3]) Kilencz évre rá, hogy először feltünni látjuk, megszerzi Mauvières és Sousforêt hűbérbirtokokat uruktól, Thomas de Forboistól és 1582 november 27-én leteszi a hűbéresküt Henri de Lorraine, Guise herczege és Chevreuse ura kezébe. Meghalt 1598 junius 12-én.[4]) Felesége, Anne Lemaire, párisi polgárleány volt, a ki 1587 május 6-án még élt s a kitől négy gyermeke maradt.

A legidősebb, Abel de Cyrano, örökölte azt a két hűbérbirtokot; két testvére, Samuel és Pierre, sőt Anne nővérük férje, Jacques Scoppart is, a «secrétaire du roi, trésorier de ses offrandes et aumônes» czímet viselték.[5])

Abel de Cyrano, valamint felesége, Espérance Bellanger (vagy Bérenger), a kit 1612 szeptember 3-án vezetett oltárhoz, 1649 előtt haltak meg.[6])

---

[1]) *Eug. Müller*, Histoire comique des États et Empires de la Lune et du Soleil, édition avec *Préface*, Notes et Appendices. Paris, Delagrave 1886.

[2]) *Cyrano de Bergerac et sa famille.* Revue d'Histoire littéraire de la France, 15 octobre 1894.

[3]) A nemesi czímek jogtalan használata különösen a XVII. században fajul valóságos kórsággá, így La Fontaine-t is pörbe fogják 1662-ben czímbitorlásért.

[4]) Brun szerint 1571-ben lett «secrétaire du Roi» és 1573-ban «auditeur à la Chambre des Comptes»; meghalt 1574 márcziusa és juniusa közt. Volt egy Samuel nevű testvére is, a ki húsz évvel ezután még Saint Jean des Prés apátja volt Bretagneban.

[5]) Brunnél Jacques Stopar az Anne († 1652 nov. 20.) férjének neve. Szerinte volt még egy leánytestvérük: Catherine, a ki az 1639-ben Marie de Senaux által alapított «Filles de la Croix» kolostorának prieure-je lett. Pierre 1621 jul. 11-én Charlotte Genne-t vette nőűl, gyermekeik nem voltak.

[6]) Brun szerint Abel 1645 szeptemberében, neje (Antoine B. és Fleurance Tricot leánya) 1649-ben.

Több gyermekük volt, mondja J. Roman, még pedig hét, mint kimutatja Brun:

1. Denys (szül. 1614 márcz. 13.);
2. Abel (szül. 1615);
3. Antoine (szül. 1616 febr. 11.);
4. Honoré (szül. 1617 jul. 3.);
5. *Savinien, született 1619 márczius 6.;*
6. Marie (1644 febr. 8. férjhez ment Jean de Serrehez) és
7. Anne († 1658 előtt).

1619 után, véli Brun, a Cyrano-család valószinüleg vidékre költözött, mert a két leánynak keresztlevele nem volt megtalálható, mint nem az Ábelé sem, a kit lehet Denys elé is helyezni (Roman szerint Ábel 1613-ban született), de mert ez, mint Antoine és Honoré is, úgyis korán meghalt, mindenképpen Ábel az idősebbik fivére költőnknek s egyúttal feje a Cyrano-család idősebbik (mauvières-i) ágának. Roman szerint Ábel 1681-ben, Brun szerint 1699-ben halt meg. Felesége Marie Marcy volt, egy árva leány, egy ideig kedvese, a kit 1649 julius 1-én vett nőül, családjával szakítva.[1]) 1668-ban nemességének igazolására szólították fel, ekkor önként lemondott arról, megfizetve a rája kirótt 330 livre birságot.[2]) Ennek az Ábelnek három gyermeke volt: Marie-Catherine, Abel-Pierre és Catherine, a ki 1699 márczius 2-án nőül ment Jacques Philippe Wleughels-hez, a király festőjének fiához.[3])

Sámuel, költőnk nagybátyja, folytatta a család ifjabbik ágát. 1616 szeptember 27-én nőül vette Marie de Serqueville-t. Egy fiok volt, Pierre, az az unokatestvére költőnknek, a kit műveiben többször említ, s a kit Abel-Pierre-rel zavarnak össze némelyek. Ez a Pierre 1638 január 21-én nőül vette Marie Doussin-t (vagy d'Aussy-t), Guy Pocquelin párisi polgárnak s talán Molière rokonának unokahugát és gyámleányát. (Meghalt, Roman szerint, 1674 előtt.) Három gyermekük volt: Marie-Elisabeth (1661—1738, férje Jean Choffler), Jérôme-Dominique (szül. 1665 febr. 23.) és Paul (szül. 1668 aug. 24.).[4]) Ezt a Jérôme-Dominique-t, mint ismét Roman elmondja, 1704-ben szintén pörbe fogták a nemesi és az «écuyer» czím bitorlása miatt és 3000 livre birságra itélték. Ez az utolsó adat, a mit eddig a Cyrano-családról tudunk.

Hogy jutottak már most Cyranoék a *Bergerac* melléknévhez?

Az 1582-iki hűbérlevélben áll ez a kifejezés: «la terre et sei-

[1]) Brun i. m. 10. l.
[2]) Roman i. m.
[3]) Brun, i. m. 11. l.
[4]) Brun Appendice No. 2.

gneurie appelée le fief de Bergeracq, qui antiennement s'appeloit Sousforest.» Ha hihetünk J. Roman föltevésének, a Cyranok Bergeracból származhattak s ennek emlékére adták ezt a nevet egyik birtokuknak. Máskülönben a 75 hold kiterjedésű Mauvières és a kisebb Sousforêt egymás tőszomszédságában feküdtek, de jó messze Gascognetól. A mauvières-i kastély és malom megvan ma is, az Yvette jobb partján, Chevreuse-zel szemben. A Cyrano-család gascogne-i eredete nyilt kérdés és úgyszólván mindennap várható, vajjon nem fogja-e valamely, Bergeracban vagy környékén tett fölfedezés ezt a különben valószinű hypothesist megerősíteni.

Költőnk, mint az ifjabbik fiú, a *bergerac*-i (vagy sousforêt-i) kis jószágot örökölte, de minthogy nőtlenül halt meg, ez visszaszállt unokaöcscsére, Abel-Pierre de Cyranora, Abel és Marie Marcy fiára, a ki 1702-ig «sieur de Bergerac»-nak nevezi magát és úgy látszik, ő sem hagyott utódokat.

A mi magának Cyrano de Bergeracnak élete történetét illeti, kritikusai ma is első sorban jórészt barátjának, Lebretnek, adataira vannak utalva, a melyeket pár szóba foglalhatunk össze.

Savinien de Cyrano de Bergerac tehát 1619 márczius 6-án született Párisban. Hét vagy nyolcz éves korában szülei egy falusi pap vezetésére bízták. Ez nyers, pedáns ember volt, a kitől a gyermek sietett mindenáron megszabadulni. E zsenge évei azonban nagyon emlékezetesek rá nézve, mert ekkor ismerkedett meg a nála egy évvel idősebb Henri Lebret-vel, a ki haláláig testi-lelki jóbarátja s hátrahagyott műveinek kiadója lett. 1631-ben a beauvais-i kollégiumba küldték, a hol egy tudósabb, de még nyersebb és még pedánsabb mesterre akadt: az a Grangier volt ez, a kit majdnem teljes nevével örökített meg vígjátékában, *A kijátszott pedáns*-ban.

1637-ben lett önálló ember, mikor befejezte tanulmányait. A róla szóló feljegyzések már ekkor hevesvérű, könnyelmű ifjúnak festik, a kinek életmódja csöppet sem volt kedvére atyjának. De éppen jókor kerül össze ismét Lebret-vel, a ki magával viszi 1638-ban a Carbon de Castel-Jaloux kapitány parancsnoksága alatt álló testőrcsapatba. Ez a testőrcsapat — mint föntebb egyszer czéloztunk rá — túlnyomó részben gascognei nemes családok *ifjabb* fiaiból állott, innen nevezték őket *cadet*-knek. Duhaj, bravouroskodó szellem uralkodott ezeknél a katonáknál, éppen illő Cyrano temperamentumához, a ki annyira túltett mindnyájukon, hogy társai a «bátorság démoná»-nak nevezték el. Éppen akkor ért véget a harminczéves háború svéd korszaka s a Castel-Jaloux legényeit a németek föltartóztatására küldték Mouzonhoz. 1639-ben Cyranonak itt egy puskagolyó átjárta egész testét, és ebből a sebéből alig épült fel, midőn a következő évben, Arras ostrománál, egy kardszúrást kapott a torkába — s ezzel véget ért rövid katonai pályája.

A huszonegy éves ifjú szükségét érezte annak, hogy ismereteit, melyek az akkori iskolai rendszer mellett csak hiányosak lehettek, kiegészítse. Ha életírói nagyszámú párbajait emlegetik, följegyezték róla azt is, mennyire szeretett tanulni. Ez a vágya őt még a harcz zaja közt sem hagyta nyugton. «Je le vis un jour», írja róla többek közt Lebret, «dans un corps de garde, travailler à une élégie, avec aussi peu de distraction que s'il eût été dans un cabinet fort éloigné du bruit.»

Visszatért tehát Párisba, a hová éppen akkor jött Dijonból a híres Pierre Gassendi abbé (1592—1655). Ez a fölvilágosult elméjű pap mély eruditioval szállt síkra az Aristoteles-imádás ellen; philosophiai rendszerét Epicurus szellemében dolgozta ki, a kinek műveihez tartalmas commentárokat is írt.*) Kitűnő jártassággal dicsekedhetett a mathematikában és physikában is, levelezésben állt kora legnagyobb elméivel, erősen kritizálta Descartest s az előszónak is olyan mestere volt, minő Cousin Viktor lesz majdan. Az ő józan, bonczoló és némileg scepticus tanai kellettek Cyranonak, a ki olyan halálosan gyűlölte a pedanteriát. 1643-ig hallgatta Gassendit, a ki az előkelő François Luillier házában lakott s ennek természetes fián, Chapelle-en kívül, Molièrenek, Berniernek s még nehány más fiatal embernek adott magánórákat a philosophiából.

1643 után egy évtizedig nem tudunk semmi bizonyosat költőnk felől. Életírói azt hiszik, hogy útazni ment. Műveinek egy s más helyéből lehet ezt következtetni — mint később látni fogjuk — valamint azt is, hogy a negyvenes évek végén s az ötvenes évek elején már ismét Párisban kellett lennie.

1654-ben mint d'Arpajon herczeg kegyenczével találkozunk vele. Ekkor jelennek meg tőle: tragédiája: *La mort d'Agrippine*, vígjátéka: *Le pédant joué* és *Oeuvres diverses* (levelek és a vígjáték), ezeknek Dédicace-ában írja a herczeghez, hogy «egy éve áll szolgálatában.» Szokásban volt ugyanis abban az időben (még a középkor hagyományaként), hogy az írók egy-egy nagyúri pártfogót kerestek maguknak, a kitől évi járadékot élveztek s a ki őket műveik kiadásában segítette. Nem találunk tán egyetlen könyvet sem — különösen költői munkát, versgyűjteményt vagy színdarabot — a XVII. században, melyet valami bókokkal telt ajánló levél meg ne előzne, ehhez vagy ahhoz a herczeghez, herczegnőhöz, XIV. Lajos alatt, a ki, tudjuk, olyan fényes írói kört teremtett udvarában, akárhányszor magához a királyhoz intézve.

*) De vita, moribus et doctrina Epicuri; Physiologia Epicuri; Syntagma philosophiæ Epicuri. Önálló philosophiai művei: Institutiones logicæ, Physica, Ethica. Exercitationes paradoxicæ adversus Aristoteleos stb.

Mikor *Agrippine*-t előadták, a közönség felzúdult a darab ellen, istenkáromlással vádolta költőjét, a kiről most már levette kezét a megijedt herczeg; majd nemsokára ezután, hogy Cyranot egy végzetes katasztrófa érte, — egy gerenda betörte a fejét, mikor este hazafelé ment, — még lakásából, a Marais-palotából is kitiltotta. A költő tehát egy másik nagyúr, Tanneguy Regnault des Bois Clairs vendégszeretetéhez folyamodott, a ki bourgogne-i és bresse-i nagyprépost, lovag és királyi tanácsos (conseiller du Roi en ses Conseils) volt. Egy évnél tovább feküdt itt betegen, azután átvitette magát unokafivéréhez, Pierre de Cyranohoz, Cachanba, Páris mellé.

Ekkor egy jámbor összeesküvés szövődött halálos ágya körül, hogy a szabadgondolkozó haldoklót az igaz hitre visszatérítsék. Három apácza és Lebret voltak tagjai ennek az összeesküvésnek. Az egyik apácza a költő nagynénje, Catherine de Cyrano, rendi nevén Saint Hyacinthe nővér, a *Filles de la Croix* kolostorának főnöknője, a másik Marguerite de Jésus anya, a fejedelemnő, különben Marie de Senaux, egy toulouse-i nemes ember leánya, a harmadik Madeleine Robineau, a költő anyai rokona, a ki férjének, a hős Christophe de Champagne, de Neuvillette báró és lovagnak arrasi halála után vonult zárdába s a ki Rostand drámájában Roxane néven szerepel.

A költő mint jó keresztény halt meg 1655 szeptemberében, tizennégy hónapi és öt napi szenvedés után.

A fejedelemnő kieszközölte, hogy ott is temették el a zárda templomában, nagy pompával, d'Arpajon herczeg neje és fia mellé. Síremlékét a rémuralom dühe megsemmisítette a szénraktárrá alakított templomban.

Ennyi az, a mit ma, a legszorgosabb kutatások után, meg lehet írni Cyrano de Bergeracról, egy világhírű verses színmű, egy Lecoq-zenés operette s egy kalandregény hőséről.*) A hagyomány őrzött még meg róla egy pár anekdotát, melyek közűl kettő történeti hitelességgel bír. Egyik az, hogy Cyrano egy éjjel egymaga száz embert vert széjjel

*) Kevesen tudják hogy nem Edmond Rostand volt az első, a ki Cyrano de Bergerac alakját a színpadra vitte. Szerepelt ott — nem sokkal e dráma előtt — egy *Ninette* czímű operettben, melynek alakjai majdnem ugyanazok, a zenéjét Lecoq írta s a Népszínház révén megfordult egy pár magyar színpadon is. Az operette Cyranoja a félelmes verekedő, a ki egymásután vívja a párbajokat, de alakja világért sincs itt akkora művészettel kidolgozva, hogy érdeket tudott volna kelteni s úgyszólván észre sem vették. — A regénynek Louis *Gallet* a szerzője (*Aventures de Cyrano de Bergerac - Le Capitaine Satan*) és 1899-ben *Sátán kapitány* czímmel, magyar fordításban szintén megjelent a *Budapesti Napló* hasábjain.

a nesle-i kapunál, a kiket egy epigramma-író barátja, Linière ellen bérelt fel valamelyik nagyúr. A másik, a mire majd egy levelénél fogunk visszatérni, hogy a Hôtel de Bourgogne egyik szinészét, Montfleuryt, egy hónapra letiltotta a szinpadról s mikor az ennek daczára mégis fellépett, bottal kergette el onnan. Sokat beszélnek Cyrano párbajairól is. Ha hihetünk a *Ménagiana* szerzőjének, több mint tíz embert ölt meg párbajban. Lebret s az ő nyomán Charles Nodier (1841) azt mondják, hogy száznál több esetben szerepelt mint párbajsegéd, a saját ügyében ritkán nyult fegyverhez. (Sőt néhol azt is olvashatjuk róla, hogy több mint *ezer* párbajt vívott!) Ez is elég, mert ne feledjük, hogy abban az időben a párbajsegédeknek szerepe nemcsak a vezényszavakra szorítkozott, hanem maguk is éles kardot fogtak és élet-halálra vívtak az ellenfél segédeivel. Nem ismeretlen dolog az sem, hogy különösen a XVII. század első felében mennyire dühöngött a párbajszenvedély, melynek még Richelieu szigorú rendeletei sem vethettek gátat.

Egyéniségéről itt csak néhány szót szólunk. Van műveinek egy csoportja, a levelei, melyek több érdekes jellemvonását tükrözik, ezeket majd ott fogjuk kidomborítani. Hatalmas testi ereje, bravouros kalandjai mellett lángelméjét, függetlenségszeretetét és mértékletességét emelik ki életírói. A nesle-i kaland után Gassion maréchal a szolgálatába akarta hívni, de Cyrano fölénynyel utasította vissza ajánlatát. Ha később d'Arpajon herczeg pártfogását elfogadta, ezt is csak az akkori konvencziók kényszere alatt tette. Lebret, miután őt tizenkilencz évesen elég «mauvais sujet»-nek mutatta be, dicséri, hogy csak ritkán ivott bort, szerényen étkezett s nagyon önmegtartóztató volt a nőkkel szemben. Ez utóbbi tulajdonságát egyes ellenségei nem önszántából eredtnek magyarázták. Valaki 1650 tájt egy pamphlet-szerű verset írt róla, mely valóságos monstrumnak tünteti fel a költőt, kopasznak, bandzsalnak, lőcslábúnak, nem feledkezve meg nagy orráról sem. Pedig ha valami, legföljebb csak ez a nagy orr rútíthatta el némileg. Négy egykorú arczképe, — kettő Z. Heince-től, egy Desrochers-től, egy névtelentől, — melyeknek utánzatai ma is láthatók, így az egyik Heince-féle Faguet Emil képes irodalomtörténetében, egy másik a *Bühne und Welt* 1899-iki évfolyamában,*) mind csinos ifjúnak mutatja: szabályos arcz, ívelt szemöldök, szelid nézésű szemek, pelyhedző bajusz, de az orr sem a Coquelin, sem a Kainz komikus orra, hanem egy abnormis nagyságú, háromszorosan hajlott sasorr, melynek védelmében állítólag annyi vért ontott . . .

A mint élete száraz adatait legendák egészítik ki, ilyen legenda-

*) Heinrich *Stümcke* szerkesztő ügyes czikke mellett: *Der historische Cyrano de Bergerac.*

szerű a halála is. Vajjon ezt puszta véletlen okozta, vagy igaz, hogy ellenségei dobták agyon azzal a fahasábbal — ki tudná ma megmondani? Különösen Paul Lacroix tetszeleg ebben az utóbbi hitben, míg Aug. Vitu (egy 1875-ben tartott conférence-ában), úgy látszik méltatlannak találva költőnkhöz ezt a halálnemet, a *Muze Historique* egy 1655 január 3-iki verse után, mindenesetre poétikusan hangzó mesét gondol ki, hogy Cyranot, midőn pártfogójának, d'Arpajon herczegnek égő házából akarta kéziratait kimenteni, érte ama tragikus baleset. Ezt a szellemes, de, sajnos, hamis föltevést legföljebb Rostand fogadhatta volna el, a kit valaki annak idején meg is rótt, a miért darabját úgy fejezte be, hogy:

... Ma szombaton Cyrano úr kimúlt,
Mert egy hasáb fa a fejére hullt ...

Cyrano de Bergerac művei 1654-től a közelmúlt évekig negyven kiadást értek. E kiadások nagyobb fele (1654—1699) a XVII. századra esik, a XVIII. században négyszer adták ki (1709, 1710, 1741 és 1761), a múlt században először 1855-ben, azután 1858-ban, ez a sokáig híres Paul Lacroix-Jacob-féle kiadás (Paris, Delahays), melyet a Rostand darabja alkalmából újra kiadtak Garniernél. Életében csak föntebb említett műveit, két színdarabját s a leveleket bocsátotta a költő nyomtatásban nyilvánosságra (1654). Halála után adta ki Lebret barátja a regényét, a *Holdba* és a *Napba utazást*, azzal az Előszóval együtt, melyben mint költőnknek első életrajzírója örökítette meg nevét.*)

II. «A másvilág.»

Írói egyéniségét illetőleg, Cyrano de Bergeracot bajosan lehet a maga teljességében valamelyik irodalmi kategoriába besorozni. Ha mégis helyet keresünk számára, úgy Faguet Emillel legtalálóbban ama költők közé számíthatjuk, a kik Malherbe halála után — és részben alatta is — alkották a többséget.

A renaissance hazájából átjött Francziaországba, bár később, lassanként, a XVII. század első évtizedeiben, az a homlokegyenest ellentétes szellem is, mely a classikus tökéletességgel, egyáltalán minden fönségessel, minden magasztossal az élet valóságát, a természetet állítja

*) Henri Lebret, Miklósnak, Guise herczegnő écuyerjének és Marie Mallaquin-nek fia, ugyancsak Cyranoval egy időben hagyta ott a katonaságot és a jogra adta magát. 1656-ban pappá szentelték, kanonok, majd prépost lett. Történelmi műveket s egy levél-gyűjteményt hagyott hátra. Meghalt 1710 aug. 9-én, 93 éves korában.

szembe; mely ellensége az iskolás szabálynak, a konvencziónak; fegyvere az élcz s a cynismust és humorisztikus elemet sem kizáró bohózatos, akárhányszor aljas, durva komikum.

Ez volt a burleszk szellem.

Maga ez az elnevezés is az olasz-spanyol *burla* (középkori latin burræ = tréfa) szóból származik, mely az állítólag Burchiellotól kezdeményezett tréfás, gúnyos farsangi verseket jelentette. Ilyen apró, bohókás, könnyed, csipkedő versek hogy úgy mondjuk, a bacillusai ennek a beszivárgó új iránynak: egyszerre csak. tele van velük a levegő, a közönséget valóságos kaczagási láz lepi meg, csak az kell neki, csak az után kapkod, a mi burleszk — és a Parnassus törvényhozója, még ha tovább él is 1628-nál, csak úgy negyven év után látta volna az ő valódi «iskoláját» megalakulását.

Ebben a költői csoportban lehet Cyrano helyét kijelölni, habár művei — mint látni fogjuk, — még egyéb hatásokat is mutatnak.

Nagy, bohème társaság ez, melynek nem egy tagját, Théophile de Viau-t, Tristan l'Hermite-et, Dassoucy-t, Saint Amant-t, Le Vayer-t, Royer de Prade-ot, ma is emlegeti az irodalomtörténet. Ezek a költők egy-egy cabaret-ben tartották összejöveteleiket, azaz csapszékben, a mely a mai kávéháznak felel meg. Mint ma ujságíróink prózában teszik, kölcsönösen dicsérő verseket írtak egymásról, előszókat egymás műveihez,[1]) társszerzőknek is összeálltak akárhányszor. Itt olvasta fel Cyrano nagyobbrészt a műveit, hogy aztán ne sokat gondoljon velük. Le Royernek úgyszólván odaajándékozott egy teljes tragédiát,[2]) miután még két más darabjában segített; a különben igen tehetséges Jacques Rohault is sokat köszönhetett physikai jegyzeteinek; különösen pedig a verseivel bánt pazarúl, melyek kéziratban forogtak közkézen s egy-kettő kivételével vagy elkallódtak, vagy egyes versgyüjteményekben lappanganak.[3]) S még a neve alatt kiadott írásaiban is annyi a hiányosság, hogy jóformán csak töredék az, a mit az utókorra hagyott.

Ilyen töredék mindjárt legjelentékenyebb műve, regénye: *A más-*

[1]) Az ilyesmi ekkor, de különösen az előző században, mindennapi dolog volt, például Garnier drámáit is hosszú, latin, sőt görög magasztaló ódák vezetik be. Az arczképek alá költött epigrammszerű versek divatja pedig eltart még a XVIII. századon keresztül is.

[2]) *Arsace, roy des Parthes.* Le Royer csak tizenegy évvel Cyrano halála után merte kiadni, hallgatagon egyezve bele, hogy az ő nevét nyomtassák czímlapjára.

[3]) A lyrai verseket a költő önállóan nem igen adta ki, hanem többen szerkesztettek egy-egy anthologia-féle gyűjteményt (recueil), melyek különösen valamely ünnepelt szépség tiszteletére készültek.

világ. Ezt a czímet a Bibliothèque Nationale kézirata viseli, különben a regény más, a később említendő ismertebb czímek alatt szerepel.

Ez a rendkívül érdekes munka a renaissance által inspirált természetbúvárlatnak köszöni létét. Copernicus már detronizálta a földet; Kepler már megrajzolta a bolygók pályájának törvényeit; Giordano Bruno már máglyahalált halt pantheismusáért; Campanella már megjárta a Nap államát: Galilei ajkáról már elhangzott a nagy szó: *Eppur si muove!* — és az a mámor, a melybe a XVI. századot a természetért való rajongás ejtette, átöröklődött a következőre is, a nagy elmék kettőzött hévvel folytatták tovább a mindenség titkainak kutatását. Ugyanaz a Cyrano, a ki egy görbe pillantásért képes volt embereket kaszabolni, egy Buffonhoz méltó szeretettel merült az állatok, különösen a madarak életének megfigyelésébe; gyermek módjára bolyongott a szabad természetben, melyet isteneként imádott. Ily irányú tanulmányaiban kortársai közűl különösen Gassendinek köszönhetett sokat, a kinek eszméi költői visszhangot nyertek Cyrano lelkében s azt a gondolatot sugallták neki, hogy «új Prometheusként» vándorútra szálljon a világegyetemen át.

1647-ben Pierre Borel érdekes csillagászati értekezést írt egy később Fontenelle által is hasonló czím alatt tárgyalt thémáról, a «világok többféleségéről», azt bizonyítva, hogy a csillagoknak is vannak lakóik: a következő évben pedig Jean Baudouin lefordította az angol Francis Godwin könyvét, mely bizonyos Domingo Gonzaleznek a holdba való utazását meséli el. Az időtájt ez a két munka élénk szóbeszéd tárgyát képezte Cyrano barátainak körében is s az általuk fölkeltett viták adják meg az alaphangot *A másvilág*-hoz, melynek első része, a *holdba való utazás*, egész bizonyossággal 1648-ban vagy 1649-ben íródott.

Holdvilágos estén Clamartból tér haza a költő egy mulató társasággal. Mindenki mond valami véleményt a «sáfrányszínű gömb»-ről. Költőnk nem késik kijelenteni, hogy a hold olyan világ, mint a föld s talán vannak még lakói is, a kik meg a földet nézik holdjuknak. Mikor hazamegy, asztalán ott találja Cardan Jeromosnak, a XVI. századbeli híres mágusnak *De subtilitate* czímű könyvét, a XVIII. vagy XIX. fejezetnél felütve: az van elbeszélve ott, hogy a nagy férfiúhoz egy este a kulcslyukon át bement két aggastyán, a kik a hold lakóinak mondták magukat. A véletlennek ez az összetalálkozása arra a gondolatra indítja a költőt, hogy ha a holdbeli emberek lejöhetnek hozzánk, miért ne mehetnénk mi is a holdba, és hogy éppen ő lesz az, a ki ezt a merész utazást megkisérti . . . Így indul meg ez a mindössze egy kötetre terjedő csodás regény, a mely részben önéletrajz, részben szatira, részben mese, részben tudományos értekezés.

Először harmattal megtöltött palaczkokat aggat testére, s mikor

a nap fölszívja a harmatot, fölemelkedik a levegőbe ő is: de a hold helyett most csak Canadában száll le. Itt csillagászati eszmecseréket folytat a franczia kormányzóval s e közben készít egy repülőgépet (melyet nem ír le tüzetesebben), de kudarczot vall vele. Míg összezúzott testét bekeni ökörvelővel, a katonák elviszik gépét, s ő éppen arra érkezik, mikor azt rakétákkal megrakva, máglyára dobják. Vak dühében a gépbe ugrik s vele együtt felrobban. Mikor a rakéta elfogy, a gép visszaesik, ő azonban száll tovább: mert a hold magához szívja a testére kent ökörvelőt. Bizarr néphit ez, melyet Cyrano szellemesen használ fel, hogy emelkedését megmagyarázza.

Végül egyszerre egy fa alatt találja magát, egy négy folyamtól öntözött pompás vidék közepén, s megismerkedik egy fölségesen szép fiatalemberrel, a ki felvilágosítja, hogy a holdban van, a bibliai emberek egykori lakóhelyén. Ezeknek egyik ivadéka visszavágyván a holdba, megtöltött gőzzel két nagy edényt, légmentesen elzárta és a hóna alá kötötte őket, és a gőz feszítő ereje magával emelte az embert. Maga meg úgy jutott a holdba, hogy beleült egy vasketreczbe s egy nagy mágnesgolyót dobott folytonosan a feje fölé . . .

A holdlakók alkotmányos királyságban élnek, van parlamentjük, hadakoznak is olykor. Az öregeket megillető tiszteletben itt a fiatalok részesülnek. Könnyű faházakban laknak, melyeket évszakok szerint kerekeken eltolnak és szentjános-bogarakkal világítanak. Az ételek szagával táplálkoznak. Pénz helyett versekkel fizetnek. Virágágyakon hálnak, melyeket orvosaik tanácsa szerint állítanak fel; ilyen orvosa (physionome) minden háznak van s az csak az egészségeseket kezeli: mert a betegségek ki vannak küszöbölve, mindenki magas kort ér s végelgyengülésben hal meg, vagy — mint bölcseik — miután sorban elbúcsúzott övéitől, ha azok megengedik, legkedvesebb embere által megöleti magát. Halottaikat megégetik, a temetés a meggyalázás jele. Nyelvük zenei hangokból vagy taglejtésekből áll, amazokat Cyrano kottákkal írja le. Valamennyiüknek nagy orra van (a szellemesség jele!), mert a fitos orrúakat már születésükkor a spártai gyönge csecsemők sorsára juttatják; s ezt a tulajdonságukat használják időjelzésre olyképpen, hogy orruknak a fogaikra vetett árnyékából olvassák le az órát. Négykézláb járnak, két lábon csak a majmok, melyek azonfelül spanyol ruhát is viselnek. (Ez az akkor Francziaországban nagyon felkapott spanyol divatra czéloz.)

Cyranot is majomnak gondolják, még pedig nőstény majomnak s össze akarják párosítani egy spanyol emberrel, a ki madarakkal vitette fel magát a holdba s a kit a királyné állatseregletében tartanak. Bezárják többszörösen egy kalitkába (a hol a király egyik leányával sző gyöngéd viszonyt), szigorú vizsgáknak vetik alá a physikából, philo-

sophiából, s ugyancsak meggyűlik a baja Holdország akadémikusaival, mikor azt erősíti, hogy az a *hold*, a honnan jött, éppen olyan világ, mint a hold. Vízbefojtás terhe alatt kénytelen ezt az állítását ünnepélyesen visszavonni. Egy kitünő ügyvédje is akad, a kivel még akkor ismerkedik meg, mikor egy kókler őt, mint majmot, kötélen tánczoltatja, s a ki görög nyelven úgy mutatkozik be neki, mint a Socrates démona s őrszelleme még sok nagy embernek, Brutusnak, Drususnak, Cardannak, Agrippának, doktor Faustnak, Campanellának, sőt La Mothe Le Vayernek és Gassendinek is. Ugyancsak e démon segítségével távozik el a holdról, miután az még megajándékozta két olyan könyvvel, melyeket nem szemmel, hanem füllel kell olvasni . . .

A költő Olaszországban ér ismét földet, a hol a pásztorok kutyái megugatják holdszagáért s miután ettől megtisztította magát, elutazik Rómába, innen Civita-Vecchiába, innen meg Marseillebe. Végre Toulonban köt ki.*) Ezzel kezdődik a *második* rész: *a napba utazás*. Cyrano felmegy Toulouseba, a hol Colignac barátja kitörő örömmel fogadja, mert azt hallották róla, hogy a tűzijátéknál összeégett Canadában. Most megírja holdbeli élményeit; a könyvet csak úgy kapkodják arczképével együtt, melyet minden utczasarkon árulnak. De az istentelen munka fölkelti a papok haragját, a kik hosszas üldözés után elfogják és börtönbe zárják a boszorkánynak tartott szerzőt. Azonban Colignac és még egy barátja, Cussan marquis, kieszközlik, hogy Cyrano — vagy, mint magát nevének anagrammájával nevezi: Dyrcona — külön cellát kapjon a börtönépület tornyában.**)

Itt hősünk egy hét alatt készít magának egy nagy és könnyű szekrényt, mely mintegy hat láb magas, három-négy láb széles, biztosan záródik; alól nyilással bír, ívelt teteje pedig egy jó tágas kristálygömbbe végződik, ennek is van nyilása és kívül icosaëder módjára van csiszolva, úgy, hogy minden lapja domború meg homorú is lévén, olyan mint egy fénylő tükör. Ezt a szekrényt kiteszi a torony tetejére s beleül. A nap rásüt a gömbre — és Dyrcona egyszer csak messze maga alatt látja a tornyot, Toulouse városával egyetemben.

Négy hónapi légi út után egy napfolton száll ki, a hol egy «ősnyelven» beszélő lény ad neki oktatást az ember származásáról. Majd ismét gépébe ül Dyrcona és meg sem áll a napig, a hová huszon-

---

*) A Holdba utazás e végsoraiból következtetik, hogy a költő a regény megírása előtt nagyobb útra kelt, különösen miután itt egy unokatestvérét (Abel de Cyranot) említi, a ki neki pénzt kölcsönzött, hogy Rómából visszautazhassék.

**) Az üldözésnek rendkívül élénk, közvetlen és érdekes elbeszélését Gallet majdnem szószerint beleszőtte említett regényébe.

két hónap múlva érkezik meg. A nap olyan föld, melynek nincs középpontja, úgy hogy utasunk bátran járhat rajta akár a lábán, akár a fején, s mely hol átlátszó, hol sötét. Egy fán aztán pompás gyümölcsöt pillant meg, mely emberré változik át, s egy perczre rá a fa leveleiből, virágaiból, gyümölcseiből, törzséből, kis gnómszerű emberek lesznek, a kik ujjongva tánczolják körül a jövevényt. A nap világos tájainak lakói ezek, a kik képesek bármivé átváltozni, madárrá, folyóvá, növénynyé, érczczé, kővé, mint ifjú királyuk Dyrconának (ugyancsak azon a bizonyos ősnyelven) hosszasan elbeszéli.

Hogy tovább bolyong hősünk, egy phœnix-madárral találkozik, mely beszédével annyira elbűvöli, hogy utána indul és így betéved a szárnyasállatok országába. A madarak elfogják és királyuknak, a galambnak itélőszéke elé hurczolják, a hol azért, mert ember, kegyetlen halálra itélik. Hiába áll pártjára egy szarka, melyet ő a földön többször megmentett egy inas bántalmazásaitól; hiába adja ki magát majomnak, egy fecske lehazudtolja, hogy Francziaországban nincsenek majmok, a madarak törvényszékének ügyésze pedig, dörgedelmes vádbeszédben, hét argumentummal rábizonyítja, hogy ember, s a hét ok között legdöntőbb az, hogy nevetni és sírni tud. Legyek, darazsak, méhek, szunyogok s más rovarok neki is esnek már, hogy fullánkjaikkal megöljék, mikor egy César nevű papagály kegyelmet eszközöl ki számára — hálából, a miért Dyrcona annyiszor hangoztatta, hogy a madarak tudnak gondolkozni.

Ezután a fák országába ér Dyrcona, a hol egy öreg tölgytől hall igen új felfogásra valló mythologiai leczkéket. Majd tanuja lesz egy elkeseredett párbajnak a szalamandra s az echeneis közt, mely az utóbbinak győzelmével végződik. E harczhoz neki egy aggastyán szolgál magyarázatokkal, a ki nem más, mint Campanella s a kitől megtudja, hogy a bölcsek haláluk után mind a napba jutnak, a hol külön városuk van. Éppen most várják Descartes-ot, a ki 1650 elején halt meg: ez a hely mutatja tehát, hogy a napba utazás 1650 és 1655 közt íródott. Descartes meg is érkezik s beszélni kezd az üdvözlésére siető Campanellának és Dyrconának . . .

Ez a munka befejezetlen maradt: a regény úgy végződik, mint egy félbeszakadt álomkép. Máskülönben is elég sok mindkét részben a hézag, melyeket Brun csak tökéletlenül egészíthetett ki a Bibliothèque Nationale kéziratai segítségével. Ezek a kéziratok csak az első részt tartalmazzák,*) a Nap kézirata elveszett. A regényt tudvalevőleg Cyrano halála után adta ki barátja, Lebret, a ki előszavában panaszkodik, hogy valaki, a költő betegsége alatt, kifosztotta a szekrényét s ellopta onnan

*) *L'Autre Monde ou les Estats et Empires de la Lune* czímmel.

Histoire de l'Étincelle et de la République du Soleil czímű művének kéziratát, melyet a holdbeli utazás végén Lebretnek hagyományozott,*) úgy hogy ő csak a Hold kéziratát találta nála, melyet 1659-ben Sercy-nél, Párisban ki is adott *Histoire comique contenant les États et Empires de la Lune* czímmel. Három évre rá megtalálta s kiadta ugyanott a Napba utazást is (*Nouvelles oeuvres contenant l'Histoire comique des États et Empires du Soleil et autres pièces divertissantes;* avec un portrait de Ledoyen). A két rész ezután külön-külön még többször ki van adva (1661, 1663, 1676), együtt 1858-ig csak az *Oeuvres complètes*-ben (először 1663, Lyon). A Bibliothèque Nationale-ban megvan egy nagyon réginek látszó kiadásuk, de a szerző, kiadó neve és dátum nélkül. Niceron a Holdba utazásnak egy 1656-iki párisi kiadását idézi, sőt Lacroix tudni véli, hogy ugyanezt kinyomatták már 1650-ben, Montauban-ban vagy Toulouse-ban, privilegium, hely és kelet nélkül. Ez a rész, kéziratban, mindenesetre már 1650 előtt ismeretes volt, mint Royer de Prade-nak *A l'auteur du Voyage dans la Lune* czímű sonnetje bizonyítja.

A kéziratok viszontagságos sorsához igen sok legendát fűznek. Meglehet, hogy nem minden alap nélküli Lacroix föltevése, a ki önéletrajzi adatoknak veszi a Napba utazás kezdetét, ámbár nem tudjuk már kivenni, mennyi a valóság ebben s mennyi a költői fictio. Tény, hogy Cyranonak sok üldözést kellett kiállani szabadelvű eszméiért; ha börtönbe is zárták, ez az 1643—1653 közti időben lehetett, de akkor annak nagyobb híre lett volna. Azt sem hihetjük, hogy a *congregatio indicis* emberei sikkasztották volna el kéziratait, mert az az ismeretlen tolvaj azokat egy kiadónak adta el. Akkoriban az írói tulajdonjog amolyan Csáky szalmája volt s Molière darabjaival is akárhányszor történt hasonló. A sok hányódás közben aztán nem csoda, ha a műből elvesztek egyes részletek, ha ugyan nem maga Lebret csonkította meg, kihagyva az egyenesen vallási dogmákba ütköző helyeket, így a Holdba utazásból az eredendő bűnről szóló párbeszédet.**)

Copernicus és Galilei világrendszerének s a Gassendi philosophiájának ékesszóló apologiája ez a regény, melynek szereplői adnak feltűnően komoly jelleget: egytől-egyig nagyon intelligens lények ezek, a holdbeli philosophusoktól a madarakig, képesek lapokon keresztül elvitatkozni egy-egy tudományos kérdésről. Ha Gassendi, Descartes sarktételével (Cogito, ergo sum) szemben hirdeti, hogy *nihil in intellectu*

*) A *Histoire de l'Étincelle* nem volt felkutatható, de azt hiszik, hogy ez a szalamandra és az échénéis harczának története, mely a Napba utazásba van szőve.

**) Brun, Appendice No. 7.

quod non prius fuerit in sensu; ha a természet magyarázatában Epicurus két tételéből indul ki, fölvéve, hogy van üres tér s ebben végtelen számú atomok s ilyen atomokból keletkeznek a testek, még az eszes és a nem eszes (érző és vegetativ) lelkek is: hasonlóképp, Cyrano felfogása szerint, nem az elveket kell alkalmazni a philosophiához, hanem a philosophiát az elvekhez; vannak végtelen számú atomok, melyek keményekek, elpusztíthatatlanok, egyszerűek, alakjuk a legváltozatosabb: a testek nem egyebek, mint atomok complexumai: s minthogy a lelkek is atomokból állanak, lelket tulajdonít nemcsak az embereknek, hanem az állatoknak (Histoire des oiseaux) és a növényeknek is (a káposzta példája a Holdban); sőt eljut a metempsychosis pythagorasi tanára, úgy okoskodva, hogy példáúl a fa a környező füvekből táplálkozik, a fa gyümölcsét megeszi a sertés, a sertést az ember: úgy hogy az az ember hatvan év előtt tán egy fűbozót lehetett valamelyik kertben. Megdönti Aristoteles négy elemét, tanítván, hogy «minden van mindenben»: Newtonnal úgyszólván egyidejűleg már Cyrano hirdeti: «il est certissime que tous les corps, chacun selon sa qualité, inclinent également vers le centre de la Terre», csakhogy ezt a tant megtaláljuk a Godwin könyvében is.

A mindenség az ő számára egy végtelen nagy élőlény, középpontja a nap, ez a forrása minden életnek, ez költötte ki melegével a föld sarából az embert s az egész szerves világot. Talán valamikor maga a föld is egy nap volt, melyet az éghajlatának megfelelő lények népesítettek be, ezek lehettek azok a démonok, angyalok és ördögök, óriások és szörnyek, melyekről a szentírás s a hitregék beszélnek ... A generatio spontanea elmélete nem volt új dolog Cyrano előtt sem, utána sem, így az encyclopédisták kátéjának első tétele, korunkban Darwin adott neki tudományos formát, azóta is újabb és újabb viták tárgyát alkotja a szerves világ keletkezésének kérdése. Haeckel a szervetlen anyagból állítja elő egyszerre az amœbát, míg Preyer úgy véli megoldani a kérdést, hogy a szerves anyagot tekinti priusnak. Cyrano nemcsak az encyclopédistákat, nemcsak Darwint és Haeckelt, hanem — mint latjuk — némileg Preyert is megelőzte. Az ember keletkezésének kérdésével szoros összefüggésben áll az emberi nyelv eredetének kérdése. Erről a themáról is mennyit írtak össze a XVIII. században; napjainkban pedig hányan kiséreltek meg egy mindenki által érthető nyelvet szerkeszteni, a melyben minden nyelv elemeiből legyen valami. Cyranoval, tudjuk, a nap lakói ilyen nyelven beszélnek, a mely lehet akár az a bizonyos «langue mère», a hogy ő nevezi, akár valamely világnyelv vagy nemzetközi nyelv . . .

A hypnotismus meg egészen modern dolog, erre is találunk nála czélzást; ugyanis, mikor a naplakó törpék királya elmondja neki, hogy

ők képesek bármivé átváltozni, míg «vous autres hommes ne pouvez pas les mêmes choses, à cause de la pesanteur de votre masse et de la froideur de votre imagination», eszébe jutnak Cippus, Gallus Vitius, Codrus legendás példái, a kik erős képzelőtehetségükkel bikává, őrültté, ifjúvá változtathatták magukat: ki ne ismerne rá e hosszú és első tekintetre bizarr fejtegetésben az autosuggestio jelenségére, melyről költőinknek még csupán homályos sejtelme van. Miként a bacillusokról is, melyeknek szerepét szintén a jelenkori tudomány fejtette ki: «húsunk, vérünk, szellemünk mind nem egyéb, mint apró állatok szövedéke, melyek jönnek-mennek, melyeknek mozgásából a miénk származik . . . . ők hozzák létre azt a tevékenységet, melyet életnek nevezünk . . .»*) — Csak mellesleg említjük meg még, hogy Campanella ő nála a sarki «szabad tenger»-ről beszél: ez is olyan kérdés, mely korunk elméit még egyre foglalkoztatja és egyik indítéka volt a legtöbb sarkvidéki expeditiónak.

Felfogása a planéta-rendszerről s az égi testek vonzásáról egészen a mainak felel meg. A föld forgását két frappáns példával illusztrálja. A harmatos palaczkokkal Páris mellől indul el légi útjára és Canadában száll le:

«. . . Mivel . . . oly sebesen emelkedtem, hogy a holdhoz nem közelebb jutottam, . . . hanem még távolabb láttam mint azelőtt, eltörtem több palaczkomat, mignem éreztem, hogy nehezkedésem fölülmulja a vonzást . . . Nem sok idő mulva vissza is estem; és elindulásomtól számítva az időt, úgy éjfél lehetett. Mégis azt láttam, hogy a nap akkor állt a látókör legmagasabb pontján és hogy itt dél volt . . . *A földnek meg kellett fordulnia emelkedésem alatt*, miután, két mérföldre Páristól kezdve meg útamat, majdnem függőleges vonalban estem le Canadában.»

A második példát a Napba utazásban olvashatjuk, midőn Cyrano már emelkedik gömbtetejű gépével:

«Világosan kivettem, mint sejtettem akkor, midőn a holdba szálltam, hogy a föld forog keletről nyugatra a nap körül, nem pedig a nap körülötte; mert láttam, Francziaország után, Olaszország csizmája fejét, majd a Földközi tengert, majd Görögországot, majd a Bosporust, a Fekete tengert, Perzsiát, Indiát, Chinát és végül Japánt, egymás után, kamarám nyilásán keresztül; és nehány órával fölszállásom után

*) «. . . notre chair, notre sang, nos esprits ne sont autre chose qu'une tissure de petits animaux qui s'entretiennent, nous prêtent mouvement par le leur . . . et produisent tous ensemble cette action que nous appelons la vie.» (*Voyage dans la Lune.* — Az idézetek Müller kiadásából vannak közölve.)

az egész nagy óczeán megfordult s helyén Amerika szárazföldje lőn láthatóvá.»

Viszont kora téves nézetének hatása alatt áll — egyebek közt — a *horror vacui* elvét illetőleg,*) melyet ismételten bizonyítgat, sőt erre van építve emez a gépe is: «világos — mondja, — hogy az icosaëderben, a homorú tükrök által egyesített napsugarak folytán, ür támadt . . . és az irtózatos szél, a nyiláson át behatolva gépembe, azt a magasba fölhajtotta.» Mint a regény egyik újabb kiadója, Eugène Müller helyesen jegyzi meg, «ebben az eszközben lehetetlen találni, ha mindjárt a legfantasztikusabb módon, bármit is, a mi összeegyeztethető volna valamelyik statikai elmélettel.» Ilyen tévedése még az is, midőn, a régi csillagászok nyomán, meglelni véli azt a bizonyos, kristályból alkotott égi kört. A hangtani törvények hiányos ismeretére vall, hogy az űrben gépét «mennydörgésszerű robajjal» hallja darabokra törni. Ezek a sorok önkéntelenül eszünkbe juttatják Verne ama helyét, mikor a holdba tartó ágyúgolyó mellett szétrobban az a meteor, de zaj nélkül, mert légüres térben nem terjed a hang.

Három dolog van e könyvben, a mi különösen megérdemli figyelmünket s a mivel a szerző a jelenkornak három híres találmányát sejtette meg.

A Montgolfier testvéreknek azok a gőzzel megtöltött edények, melyekről a holdbeli fiatalember beszél, adták meg az eszmét első kisérleteikhez.

A Röntgen-sugarakkal némileg analog tünemény: a melegüktől megtisztított napsugarak, melyekkel a «démon» világít a holdban.

Olvassuk el végül, ugyancsak a Holdba utazásban, ama két könyvnek leirását, melyeket a «démon» ajándékozott Cyranonak.

«. . . Hogy figyelmesebben megnéztem könyveimet és tokjaikat, azaz borítékaikat, . . . a tok nyilásánál láttam valami fémet, a mi óráinkhoz hasonlót, tele holmi kis rugókkal és alig látható csavarokkal . . . . Ha valaki olvasni akar, összeköti egy csomó olyan kis sodronyfélével ezt a gépet, aztán ráfordítja a mutatót arra a fejezetre, melyet hallani akar: és a könyv maga fog beszélni, akár egy ember vagy egy hangszer . . .»

Ki ne gondolna e sorok olvasásánál Edison phonographjára?

Másfelől jegyezzük mindjárt itt meg, hogy a mint Cyranonak úgyszólván összes műveit szatirikus szellem sugalmazta, ez a regény

---

*) A régi physikusoknak ezt a tanát, mely számos jelenségnek könnyű kimagyarázására szolgált, Pascal döntötte meg a légköri nyomásnak kisérletek alapján bebizonyított elméletével. Az üres tér hypothesisét a mai tudomány tudvalevőleg az ætherével helyettesítette.

s voltaképpen hol nyilt, hol rejtett szatira az utazási napló keretében. Már maga az a mód, a hogyan a hold lakóit felslépteti a földi jövevénynyel szemben, zseniális ötletességre vall s költői formában adja bizonyítékát Copernicus világrendjének. A Napba utazás egy jó része (Histoire des oiseaux) Descartes ellen van irányítva, a ki tudvalevőleg az állatokat gépekké alacsonyította s a kit másutt is erősen csipked, bár, a hol kell, késséggel elismeri nagyságát. Nem csalódunk tán, ha a sorok közt éppen darwini szellemet vélünk kiolvasni, midőn az embert — csak hogy az állatok intelligentiájának védelmére keljen — mintegy magasabb rendű állatnak deklarálja. Vagy akár Rousseaut hallanók egy idevágó helyén: «Mikor ez a nép (a hold lakói, a kik nála tizenkét láb magas óriások) engem ilyen kicsinynek látott . . . és hogy csak két lábon járok, nem akarták elhinni, hogy ember vagyok, mert ők azt tartották, hogy a természet azért adott az embernek is, mint az állatoknak, két lábat és két kezet, hogy használja azokat úgy, mint ők. És csakugyan, hogy aztán erről elmélkedtem, eszembe jutott, hogy ez a testállás nem is olyan különös, hiszen emlékszem, hogy a gyermekek, mikor még csupán a természet a mesterük, négykézláb járnak s csak a dajkáik állítják őket két lábra, stb.»

Cyrano e regényéről szólva, bevett szokás minden életrajzírónál vagy kommentátornál, utánzóiról beszélni, illetőleg elődeit keresni. Ha ez a mű elszigetelten áll is a XVII. század franczia regényirodalmában s a műfaj fejlődésére legalább közvetlen befolyása nem volt, a világirodalom hasonló genrebeli alkotásai közt egy kapcsot, egy lánczszemet képez. Godwin könyve, melyet utánzott, szintén a Copernicus-féle világrendszer védelmére készült, a holdba utazás eszméjét, a gravitatio tanát, s a helylyel-közzel megtalálható theologiai irányzatot tőle vette Cyrano. Ez a theologiai irányzat nála természetesen háttérbe szorul, sőt, mint láttuk, az ily tartalmú helyek lehetőleg ki vannak hagyva regényének kiadásaiból, míg Godwin theologiai munkát írt, egészen megfelelően az akkor Angliában dívó «keresztény renaissance» szellemének.*)

*) A renaissancenak ez a két korszaka, a pogány és a keresztény, sehol olyan élesen el nem különült, mint éppen Angliában: amannak Shakespeare, emennek Milton a megtestesítője. (L. Taine: Histoire de la littérature anglaise I—II. köt.) — Francis *Godwin* szül. 1561 Havingtonban, dr. Godwin bathi és wellsi püspök fia volt. Oxfordban tanúlt, tudor lett és fokozatosan haladt az egyházi pályán. Írt több egyháztörténeti munkát, melyek számára 1601-ben a landaff-i, majd 1617-ben a herefordi püspökséget szerezték meg. † 1633. Művét, melyről itt szó van, halála után 1638-ban adták ki «*The Man in the Moon, or a Discourse of a Voyage thither, by Domingo Gonsales*» czímmel. 1629-ben adott ki még egy fan-

Cyranonak az volt a czélja, hogy Gassendi eszméinek és a *libertinage*-nak zengje dicséretét. Ez az utóbbi név (valamint a *libertin* jelző) a XVII. századnak egy másik nagy szellemi áramlatát jelöli, melynek hatása alatt állt Cyrano, azokkal az írókkal együtt, a kik az ő társaságát képezték: ma úgy mondanók őket, szabadgondolkozók, olyan emberek, a kik az észt ismerték egyedüli tekintélynek, szabadgondolkozók vallási, erkölcsi és irodalmi értelemben. A *Másvilág* eszmében a szabadgondolkozás, stílben a burleszk szellem szülötte.

Bizonyos továbbá, hogy szerzőnk ismerte az előtte keletkezett ily szellemű munkákat, a már említetteken kívül Bacon, Morus, Giordano Bruno, Campanella könyveit, melyeknek eszméit éppen úgy vette át és fejlesztette tovább, mint a hogy az övéit átvették és tovább fejlesztették Voltaire a *Micromégas*-ban és Swift a *Gulliver utazásai*ban, hasonlóan Pallasnak stadiumról-stadiumra felgyúló fáklyalángjaihoz . . .

És ki tudja, nem Cyrano inspirálta-e — legalább részben — Verne Gyulának ismeretes regényét is, a ki abban az ágyúgolyóban mintha a napba szálló kamarát s a rakétákat kombinálta volna; legalább is az ő hősei ugyancsak Amerikából utaznak fel a holdba, s a rakétákat tényleg használják, midőn a földre akarnak holdkörüli pályájukról visszatérni. De, ha már modern íróra hivatkoztunk, nem Verne az, a kivel párhuzamosítható, hanem az éppen ma divatos Wells, a kire nemcsak azzal emlékeztet, hogy a regény hőse maga beszéli el történetét, — mint például az «időjáró», — de különösen azzal, hogy kora összes reális ismereteinek birtokában, azoknak elveit, azoknak vívmányait híva segítségül, vatesi lélekkel teremt meg egy olyan új világot, melyet a jövő tudománya van hivatva szilárd alapjaira állítani.

(Vége köv.)

SZABÓ KÁROLY.

A FRANCZIA PHILOLOGIAI IRODALOM 1898—1902.

IV. **Római irodalom.** E téren a munkásság serényen foly; a számbavehető munkák főleg thesisek, melyek egyes írók életét és működését kimerítik. E szak nagy mestere Boissier az utóbbi időkben

tasztikus művet, melynek czíme «Nuncius Inanimatus in Utopia». A föld forgásán s a nehézkedésen kívül Godwin azt is tanítja, hogy *a föld vonzása csökken a távolsággal*, a mit Cyrano szintén elfogad és holdba szállásával bizonyít.

nagyobb munkát ugyan nem bocsátott közzé, de a Revue des deux mondes-ban folytatja remek czikkeit, melyek Tacitus-ra és, legutóbb, a rhetor Seneca (Suasoriæ et Controversiæ) irataira vonatkoznak; ezenkívül a Journal des Savants-ban behatóan méltat egyes thesiseket.

Az irodalomtörténetek közt most is a minap jelzett Pichon-féle munka, mely azóta több kiadást ért, az első helyet foglalja el. Mellette C. *Lamarre* vaskos irodalomtörténete említendő: *Histoire de la littérature latine depuis la fondation de Rome jusqu'à la fin du gouvernement républicain* (4 kötetben, 492, 639, 604 és 472 l.). E roppant arányok daczára itt csak egy sokat tanult dilettans művével van dolgunk, a melynek főczélja a latin auctorok megértése az iskolában. A nagy terjedelmet ugyanis a szerfelett sok idézet magyarázza. Így a negyedik kötet csakis Anthologia, a mely a nagy írók szövegét es fordítását adja. Az első kötet a latin irodalom kezdeteit, a legrégibb emlékeket, a próza kezdeteit, az ékesszólást és a történetet tárgyalják Cicero koráig. A költők közt Livius Andronicus, Nævius, Ennius és Plautus műveivel ismertet meg. A második kötet Cæciliust, Terentiust, a kisebb vígjátékírókat, a tragédia, a satira íróit, ezenkívül Catot, a Cicero korabeli költőket (Lucretius, Catullus) ismerteti; a harmadik rész 360 lapon Ciceróval foglalkozik, kinek politikai eszméit magasztalja; a többi rész Cæsar, Nepos, Sallustius és Varro jellemzése. A negyedik rész függelékül válogatott darabokat ad.

Lamarre azt igéri, hogy művét folytatni fogja; a tudomány nem fog vele sokat nyerni, mert az egykötetes Pichon (Hachette-nél) több eszmét ad. mint ez az óriási compilatio. Bevezetésül *Lamarre: Etude sur les peuples anciens de l'Italie et sur les cinq premiers siècles de Rome* (326 l.) cz. kötetet adta, a mely az etruskokkal, a görög coloniákkal, a gallusokkal, a latinokkal, Sabinokkal foglalkozik — nem mindig a legjobb források nyomán — és a törvényhozói gyülekezetek beszédeiről szól Itália egységéig, azaz az V. századig.

G. Michaut: Le génie latin, la race, le milieu, le moment, les genres (376 l.) kötetének czíme eléggé mutatja, hogy a szerző Taine theoriáit a latin irodalomra alkalmazta. De Taine-en kívül főleg a Brunetière «évolution des genres» tana az, a mely a mű egész szerkezetében felismerhető. Mint az élő lények, az irodalmi fajok is szü-letnek, fejlődnek és elenyésznek, a szerint a mint a *milieu* kedvez nekik vagy sem. A latin genius *politikai* irányait Michaut sokszor hangoztatja és azt tartja, hogy úgy az ékesszólás, mint a történet és a satira a polgári tanítás, a hazai, politikai irány fejlesztésére voltak szánva. A mű három részéből — az ékesszólás, a tragédia, a lyrai költészet — az első csak nagy vonásokban adja elő az evolutiót; sokkal behatóbb a tragédia tárgyalása, ámbár itt csak töredékek nyomán

dolgozhatott a szerző, kivéve Senecát. Azonban Ribbeck nagy műve, a melyben a római tragédiát oly szépen reconstruálja, nagy hasznára volt. A lyrai költészet evolutiójában főleg Catullus érdemeit hangoztatja; a Pindaros és Horatius közti párhuzamban a római költőt különösen fellengző ódái miatt jól megleczkézteti és végre a Senecának tulajdonított tragédiák kardalairól, mint a lyra végenyészetéről, mond egyet-mást. A munka elmés megjegyzései és valóban classikus stilusa miatt nagyban ajánlható.

E. Courbaud, a római franczia iskola volt tagja, latin thesisében: *De Comedia togata* (126 l.) egy sokszor tárgyalt kérdést fejteget, de sok ujat nem mondhatott. A togata és palliata közti külömbséget, a valódi autochthon terméket a görög utánzat ellenében, ezt már sokan vitatták. Courbaud nézete, hogy nem a társadalmi és irodalmi reactio a görög vígjáték ellen szülte a togata-t, hanem hogy a palliata lejárta volt magát és már nem tetszett, tehát új műfajhoz nyultak. Erre a comœdia togata három főképviselőjének: Titinius, Atta és Afranius életét és működését vázolja és műveik töredékeiből e faj belső jellegét magyarázza. Ha Plautus művei jobban tetszettek mint a togaták, annak oka az, hogy Plautus görög mintái daczára római, népies szellemet adott darabjainak. A császárság korában a togaták csak felolvasásra készültek, vagy pedig a pantomimus és táncz előadásai között adhatták őket.

E. Audouin, a poitiers-i egyetem tanára, *De Plautinis Anapaestis* (XII és 290 l.) cz. alatt egy hatalmas latin thesist írt, a mely az ókori metrikával foglalkozók valóságos gyönyörűsége lesz. Az egyszerű halandó ugyan nem fog sokat hozzá érteni, de úgy hiszszük, hogy Plautusról ily metrikai munka még nem jelent meg, legalább Francziaországban. Két részre oszlik: A septenarius, octonarius és dimeter egy részt (prosodia és metrika), másrészt a dipodiák, tripodiák, a hármas katalektikus, a dimeter hyperkatalektikus, és a trimeter katalektikus tana. Erre a magán álló anapæstusokat és az úgynevezett Reisius-féle verseket vizsgálja. Minden rész elején az alapul szolgáló versek kritikai recensióját kapja a nyájas olvasó!

Paul Le Breton: Quelques observations sur l'Aulularia de Plaute (62 l.) cz. alatt nyolcz fejezetben szól a plautusi darabról, de különösen a szini berendezést tárgyalja. A hatodik fejezet, a mely az Aulularia szini előadásáról és a szinészek játékáról szól, jó exegesist is ad egyszersmind.

Georges Bertrin latin dolgozata: *Num legitime prudenterque se gesserit M. Tullius Cicero consul in puniendis conjurationis Catilinariae consciis* (92 l.) a bevezetésben a kérdés történetét adja elő, azután két fejezetben bebizonyítja, hogy Catilina és társainak halálos

ítélete törvényszerű volt; ha Cicerót mégis száműzték, ez csakis Clodius erőszakos fellépésenek és nem a nép itéletének tudandó be. Midőn Cicero nem akarta Cæsar javaslatát, ki szelidebb bánásmódot kivánt, elfogadni, nagyon bölcsen és belátóan járt el és joggal dicsekedhetett, hogy a köztársaságot megmentette. Szóval, a thesis Cicero védőbeszéde.

J. Lebreton két thesise tisztán nyelvtani. A latin dolgozat czíme: *Caesariana syntaxis quatenus a Ciceroniana differat* (118 l.). Hat fejezetben (főnév, névmás, ige, határozó, elősző és particula) a két író syntaxisát hasonlítja össze; a Cæsar tömöttsége és præcisiója a Cicerói szabályszerűség és cadentia ellenében eléggé világosan tűnik ki.

Ugyanannak az írónak franczia thesise: *Etudes sur la langue et la grammaire de Cicéron* (XXVIII—472 l.) a Cicerói stilus és nyelvtan egyik legbehatóbb tanulmánya, de elemzése itt nem lehetséges. Itt a részlet uralkodik. Hét fejezetre oszlik (az egyezés, a főnév, a névmás, három fejezet az igéről; ezek közt az első: *La force transitire* önálló munka; a præpositiók és kötőszók). A munka a kérdést kimeríti.

Havet egyik tanítványa, *H. Bornecque*, két thesisét mestere elméletének bebizonyítására szentelte. A latin dolgozat czíme: *Quid de structura rhetorica praeceperint grammatici atque rhetores latini* (88 l.); az ókori íróknál keresi a rhetorikai numerus kérdését. Az első fejezetben a numerus természetét és annak alkalmazását a beszéd bizonyos részeiben kutatja; erre a mondatok végét a szerint, a mint egy szótagú, vagy két, három. négy, öt vagy hat szótagú szóval van dolgunk, osztályozza; majd Cicero, Cæsius Bassus, Quintilianus, Juba, Probus, Sacerdos, Diomedes, Ruffinus és Martianus Capella azon helyeivel foglalkozik, melyek e kérdésre némi világot vethetnek.

A franczia thesis szintén erről a kérdésről szól, de csak Cicero leveleire szorítkozik: *La prose métrique dans la Correspondance de Cicéron* (XX és 348 lap). Egyike azon dolgozatoknak, melyek a részletkérdések egész sorát vetik fel, de melyek egészökben vajmi kevés eredményre vezetnek, abból az okból, hogy a metrikus próza elve eddig még hypothesis. De a hypothesist megengedve, nem tagadható, hogy Bornecque munkája a Cicero leveleinek szövegkritikájához és magyarázatához nagyon becses anyagot nyujt. Mert ha Cicero, mint Bornecque hiszi, 63 óta a métrikus prózát (numerosa oratio) használta oly levelekben, melyekről azt tartotta, hogy többen fogják olvasni; ha viszont műveiben ezen időponttól fogva ezt a gyakorlatot folyton űzte, úgy sok eddig megoldhatatlan kérdés más stadiumba lép. A thesis általános része, mely az eredményekről számol be, az első 218 lapot foglalja el; a többit a technikus rész.

V. Cucheval, kinek műve a római szónoklatról eléggé ismeretes:

Cicéron orateur. Analyse et critique des Discours de Cicéron (2 kötet, 318 és 284 l.) cz. alatt egyetemi hallgatók számára huszonegy fejezetben a cicerói beszédekhez való bevezetéseket, azok analysisét és a kiválóbb helyek fordítását adja. Az első kötet Cicero ifjuságáról szól és a számkivetésig tartott beszédeket magyarázza, a második a számkivetéstől haláláig terjed. Nem tudományos munka, de az iskolában jó hasznát vehetik.

A ki Cæsar Commentarjait magyarázza, figyelemmel olvashatja *G. Colomb: Campagne de César contre Arioviste* (44 l.) cz. füzetét, a mely bő topographiai tudással a következőket állapítja meg: Cæsar útja Besançon-tól fogva egy félivet alkot, melynek átmérője a Doubs folyó és Cussey-sur-Ognon, Olselay, Pennesières, Vallerois-le-Bois, Villersexel helységeken át vezet Arcey-ig. A találkozás (Bell. gall. I. 43) a La Chaux nevű halmon, Montbéliard-on túl, és a nagy csata Arcey körül történt.

Gabriel Ancey latin thesise, melyet Aix-ben vitatott *De C. Helvio Cinna poeta* (68 l.) a gyér töredékek alapján Catullus e versenytársának életét és műveit jellemzi. A bevezetés a költő és barátainak görög, főleg alexandriai tanulmányait fejtegeti, azután két részben életével és műveivel foglalkozik. A mit a *Zmyrna* cz. költeményről, az Asinius Pollióhoz intézett bucsuról és epigrammáiról mond, eléggé érdekes.

L. Dautremer latin thesise: *Homines et res quo studio observaverit et quam sincere descripserit Ovidius ex amatoriis ejus carminibus quaeritur* (72 l.) az Ovidiusi költemények alapján a római nő és környezetének leírását adja. Arra törekszik, hogy a költemények alapján a görögök utánzásának és a rhetorikai gyakorlatok kiküszöbölésével, azt, a mi Ovidiusnál korának megfigyeléséből eredt, egybefoglalja. Így a Heroides, Fasti és Metamorphoses inkább iskolai reminiscentiák levén, e helyen nem tárgyaltatnak, de annál behatóbban az Amores, Ars amandi, az Elegiák és Pontusi levelek. Ezek alapján vizsgálja Dautremer az asszonyok belső és külső életét, a *rusticitas* és *rusticus* szavak értelmét; a fiatal nők életmódját, a szeretőket és a szerelem mivoltát Ovidius szellemében magyarázza. Szerinte egy latin költőnél sem találunk a nőkről oly élénk rajzot mint nála, és e rajz a valóság megfigyelésén alapszik.

Az ifjabb Pliniusról egy hatalmas kötetet tett közzé *Eugène Allain: Pline le jeune et ses héritiers* (608 l. 100 rajzzal és 15 térképpel) cz. alatt. Ebben a kötetben csakis Pliniussal, az emberrel ismerkedünk meg; a két hátralevő kötetben Allain az írót, az ő levelezőit és örököseit, azaz azokat az írókat, kik hozzá hasonlítanak egész Fontanes-ig, fogja tárgyalni. Ez egy valódi pliniusi Encyclopædia, a melyben a szerző Plinius magán életét, hivatalos állását, szónoklatát adja

elő. Nem elégedve meg az irott emlékekkel, a szerző a pliniusi villák romjait és az azok helyén tett ásatásokat is figyelemmel követte. Így még a legcsekélyebb adatot is, a mely hősére vonatkozik, a közönség elé tárja. De ez a közönség nem fogja átlátni egy ily Corpus szükségét egy másodrendű íróra nézve, sem az Ecole normale volt tanítványai ellen szórt támadások czélját. Látszik, hogy az író nem szakember — besançoni ügyész — de a ki roppant sokat olvasott és rengeteg anyagot gyűjtött, azonban a kritika és a módszer hiányzik könyvében.

R. Harmand latin theeise: *De Valerio Flacco Apollonii Rhodii imitatore* (138 l.) a görög és római költő Argonautica-inak beható összehasonlítása. Míg a görög író az expeditióban egy szép regényes kalandot lát és főleg a hajózási és földrajzi problémákat feszegeti és a görög philosophia világánál Zeus isteni voltát látja, addig a latin író főleg a csaták rajzában leli kedvét és Medea jellemét elég szépen motiválta lélektanilag. Barbarjai is több egyéni vonással birnak, mint a görög költőéi, ki ebben Homeros álláspontján áll.

A. Macé latin thesise: *Essai sur Suétone* (448 l.) az eddig megjelent Suetonius-biographiák legérdekesebbje. Gaston Boissier, midőn e könyvről a Journal des Savants-ban írt, abbeli sajnálatát fejezte ki, hogy most a Sorbonne-on oly vaskos köteteket nyujtanak be a doktoratusi czím elérésére. Ennek következménye az, hogy a fiatal egyetemi tanár, ha öt, néha tíz éven át egy ily hatalmas monographián dolgozott, belefárad és a thesisek után már nem gondol más művek írására. Tény az, hogy most a Sorbonne-on valódi verseny van e téren. Husz-harmincz évvel ezelőtt egy 150 vagy 200 lapnyi thesis volt a rendes dolog, most 4—500 lapnál kevesebbet nem is mernek benyujtani, mert a Sorbonne tanárait néhány kutató elkényeztette az ő 600—800 lapnyi munkájával. De egy érdemök megvan a mostani dolgozatoknak és ez az, hogy a tárgyat 30—40 évre kimerítik. Semmi sem kerüli el a fiatal tudós figyelmét és mindig arra törekszik, hogy valami véglegest adjon. Már pedig a régibb thesisekről ezt nem lehetett állítani. ámbár akkor is voltak olyanok, melyek írójuk hírnevét megalapították. A thesiseken kívül a nyelv és irodalomtörténet kutatása ily beható fejtegetéseket Francziaországban egyáltalán nem mutathat fel. A thesisek mentik meg a franczia eruditio jó hírét. Macé dolgozata is ilyen kimerítő munka. Kilencz fejezetben tárgyalja Suetonius ifjukorát (69—97) és kimutatja Mommsen ellenében, hogy 69-ben és nem 77-ben született: viszonyát Pliniushoz (97—113), a melyben ez utóbbi hat levelét tárgyalja, melyek Suetoniushoz vagy róla szólnak. Azt vitatja, hogy nem a rhetorikát, hanem a grammatikát tanította, hogy a «De Viris illustribus» Plinius halála előtt jelent meg és hogy

nem volt szó róla bennök; erre a baráti viszonyt fejtegeti a két író közt. A «Suetonius Hadrianus udvaránál» (119—122) cz. fejezet az «ab epistulis» titkári hivatal fontosságáról szól és azt vitatja, hogy nem Suetonius írta a császár beszédeit. Florus, Terentius Scaurus, Salvius Julianus és Epictetes barátsága Suetoniussal egészíti ki e fejezetet. Erre azt kutatja Macé, hogy mit merített Suetonius a császári archivumokból; hogy az első három császár végrendelete és a többi császárokról szóló okmányok mily nyomokat hagytak történeti művében. A «Tizenkét császár élete» 121-ben jelent meg; a következő évben kegyet vesztett és visszavonult; 141-ben meghalt. Azután a polygraphust jellemzi Macé, azaz azokat a műveket, melyek nyelvtani vagy irodalomtörténeti érdekűek és erre a «Tizenkét császár» kritikai méltatását adja. Ez a mű egyik legfontosabb fejezete, mert itt tárgyalja a szerző a források kérdését. Végül még Suetonius stilusáról és a metrikai prózáról ad felvilágosítást és annak befolyásáról nyugaton és keleten. A függelék a concordantiáknak van szentelve: Augustus élete és a Monumentum Ancyranum, Claudius élete és Tacitus vagy Dio; Galba, Otho, Vitellius élete és Tacitus, Plutarchus és Dio; Domitianus élete és Dio.

Reifferscheid híres munkája nagy szolgálatot tett a franczia írónak, de ez még jobban behatol az egyes kérdésekbe mint a német tudós. A mi a szöveget illeti, megelégszik a Roth kiadásával.

L. Dautremer franczia dolgozata: *Ammien Marcellin. Etude d'histoire littéraire* (250 l.) e stilusáért gyakran megrótt történetírót minden oldalról vizsgálja. Tizennégy fejezetben tanulmányozza életét, melyről keveset tudunk. A katonából íróvá lett férfi 335 körül K. u. született Antiochiában. 353—360-ig Ursicinus szerencsecsillagát követi és midőn ez kegyet vesztett, Julianus császártól kér alkalmazást, azután a magánéletbe vonul Meghalt 399-ben. Majd a történetíró jellemére tér át. Ammianus át volt hatva Róma nagyságától, de a zsarnokokat és azok tisztviselőit gyűlölte. Pogány maradt, de a keresztényeknek nem ellensége. Ammianus bölcsészeti és vallási nézeteit, művének jelentőségét, annak compositióját, úgy történeti, mint stilaris szempontból behatóan fejtegeti, különösen politikai és erkölcsi nézeteire vet súlyt, és végül Ammianus hadi tanulmányairól. az idegen népekről szóló fejezeteinek fontosságáról és stilusáról szól. Ez utóbbit Dautremer ócsárlói ellenében némileg védi, ámbár bevallja, hogy ez a görög katona, a ki latinul irt, nem a classikus forma követője, de epikus lendületű és jóval felülmúlja a rhetorok dolgozatait.

A. Malotet latin dolgozata: *De Ammiani Marcellini digressionibus quae ad externas gentes pertineant* (64 l.) azokat a helyeket vizsgálja, melyek Ammiahus Marcellinus művében a barbár népekre vonatkoznak, kik a római birodalmat elpusztították. Gardthausennel

ellentétben azt vitatja, hogy e népek földrajzi, ethnographiai leírásában nem követett *egy*, előttünk ismeretlen görög geographust, hanem, mint Mommsen véli, több rendbeli írót. Saját tapasztalatai, honfitársainak elbeszélései is segítették, és ámbátor sok a mesés dolog abban, a mit a szittyákról, gallusokról, ægyptomiakról, szarmátákról és más népekről mond, szándékosan nem hazudott. Neki köszönjük az alánok és burgundok eredetéről, valamint a hunok szokásairól szóló első hiteles adatokat.

P. Monceaux, a ki úgy az archæologia, mint a philologia terén már szép babérokat szerzett, a «Description de l'Afrique du Nord» sorozatban két gyönyörű kötetet írt, *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe* cz. alatt, melynél első kötete: *Tertullien et les origines* (512 l.), másodika: *Saint-Cyprien et son temps* (390 l.) Monceaux, miután két kötetben az afrikai pogány írókat tárgyalta, most a keresztényekre tér át. Műve önálló kutatás gyümölcse; a philologus és archæologus itt a derék stilistával párosul, hogy ezeket a ma már kevésbbé olvasott írókat nemcsak műveik nyomán, hanem az állami és társadalmi viszonyok ismeretének szövétnekével megvilágítsa. A Tertullianusról szóló kötet bevezető részében az afrikai kereszténység eredetéről, annak egyházáról a II. században, az első keresztény okmányokról és az afrikai bibliáról szól. A stilus kérdése is sokban foglalkoztatja, de főérdeme a két egyházatya életének és összes műveinek kritikai méltatása. Nem egy Teuffel száraz felsorolásával és roppant bibliographiájával van itt dolgunk, de egy irodalmi munkával, mely nem hanyagolja el az eruditiót — a legkisebb német czikket is ismeri Monceaux — de kellemes formában eleveníti fel az afrikai egyház állapotait és nagy íróit.

F. Ferrère, a castres-i collegium tanára, az afrikai tartomány ötödik századbeli történetét tanulmányozta két munkában. Az első: *De Victoris Vitensis libro qui inscribitur Historia persecutionis Africanae provinciae historica et philologica commentatio* (191 l.) két részre oszlik. Az elsőben Victor Vitensis munkájában, melyet ez a vandalok pusztításáról és az afrikai egyház üldöztetéséről Genseric és Huneric idejében írt, a történeti adatokat tisztázza; a második, és ez a fontosabb, az író stilusával foglalkozik és ezen ötödik századbeli történeti forrásban a latin nyelv hanyatlását mutatja ki. A második dolgozat: *La situation religieuse de l'Afrique romaine depuis la fin du IV. siècle jusqu'à l'invasion des Vandales (429)* (XXIV és 382 l.) inkább theologiai jellegű, de az ókor történetíróját is érdekli, annyiban, hogy a szerző az afrikai vallási életet széles alapon rajzolja és kimutatja, hogy szt. Ágoston és követőinek az a nagy érdeme volt, hogy ép a decompositio idejében Afrika földjén oly erélyesen küzdöttek a különféle eretnekségek

(donatisták, manichæusok, pelagiannsok) ellen, melyek a fejlődő keresztény egyházat oly nagy veszélylyel fenyegették. Az afrikai theologusok érdeme e harcz sikeres bevégzése; de a tartományra a barbárok beözönlése a halálos csapást rámérte és csak a XIX. században mint franczia gyarmat kezdett új életre ébredni. Sajnos, hogy a szerző nem idézi elég kritikával forrásait és hogy a német tudomány dolgozatait e téren nem vette eléggé tekintetbe. A bibliographiai adatokat majd mindenütt ellenőrizni kell.

L. Valentin hatalmas franczia thesise: *Saint Prosper d'Aquitaine. Etude sur la littérature latine au V. siècle en Gaule* (934 l.), Gallia társadalmi és irodalmi viszonyainak rajza az V. században. A bevezetés általános képét adja e század két felének, melynek elsejében az irodalom még virágzott, ámbár túlságosan rhetorikai szinezetű volt, míg a másodikban az invasiók és a vallási viták (pelagianismus) miatt az irodalom hanyatlott. Erre a szerző Aquitaniai Prosper életét és műveit öt részben tárgyalja. Az első bio- és bibliographia. Prosper 390 körül született és 463 felé halt meg; Marseille-ben tanult, azután Rómába ment, a hol állítólag szt. Leo titkára volt. Valentin azt hiszi, hogy nem volt püspök, hanem egyszerű laïkus. Műveinek bibliographiáját 1711 (a benczések nagy kiadásának kelte) óta adja a szerző. Erre az összes, eddig felkutatott okmányok nyomán a theologust (különösen behatóan, a szerző maga is theologus lévén) és a történetírót (ismeretes, hogy Prosper főműve szt. Jeromos krónikájának folytatása 379–455-ig) méltatja. Egy hosszú fejezetet a stilusnak és prosodiának is szentel és végül a kétes és elveszett munkákról szól. A műhöz 18 Excursus mint függelék járul.

Stanislas Gamber műve: *Le livre de la «Genèse» dans la poésie latine au V. siècle* (264 l.) a római költészet utolsó korszakába vezet. Azon költemények közt, melyek Mózes első könyvéből merítették ihletöket, a következőket vizsgálja: 1. Cyprianus, galliai költő *Genesise*; 2. Hilarius, provençal költő *Metrum in Genesin* cz. műve; 3. Claudius Marius Victor, marseille-i rhetor *Alethia*-ja; 4. Dracontius *Carmen de Deo*-ja; 5. Szt. Avitus *De Spiritalis Historiae Gestis* cz. műve és 6. egy Anonymus *De Sodoma*-ja. Miután Gamber e művek kéziratait és kiadásait felsorolta, négy fejezetben azok czéljáról, vallási, bölcsészeti és erkölcsi irányukról, belső szerkezetükről, a nyelvezetről és a metrikáról szól. Egy utolsó fejezet a Genesis inspirálta költeményeket az V. század után sorolja fel; ezek közt van néhány latin, de különösen sok franczia és provençal fordítás. Maurice Scève *Microcosme* és Du Bartas *Les Semaines* cz. költeményéről, sőt Milton Elveszett paradicsomáról is megemlékszik.

A római egyház első századainak buvárát érdekli *A. Dufourcq*,

a római franczia iskola volt tagjának két dolgozata, melyeket specialis tartalmuk miatt csak egyszerűen említünk: *De Manichaeismo apud latinos quinto sextoque saeculo atque de latinis apocryphis libris* (112 l.) és *Etude sur les Gesta Martyrum romains* (VIII—440), mely a maga nemében kiváló munka és az abbé Duchesne által vezetett római franczia intézet egyik legszebb terméke.

Alcide Macé latin thesise: *De emendando differentiarum libro qui inscribitur «De proprietate Sermonum» et Isidori Hispalensis esse fertur* (168 l.) bibliographiai és kritikai dolgozat, a mely az Isidorusnak tulajdonított irat codexeit és kiadásait a XV. századtól fogva napjainkig kutatja. Kimutatja Roth és Hagen tévedéseit; a könyvet 1564 előtt Cicero, néha Victorius neve alatt adták ki; 1580-tól fogva a híres spanyol püspöknek tulajdonították, de minden ok nélkül. Az egyes fontosabb szavak lajstromát is adja a szerző. Ez a thesis az Isidorusnak tulajdonított irat kritikai kiadásának mintegy előfutára.

V. **Római régiségek.** E téren a francziákat főleg a jogi és állami régiségek érdeklik; az archaeologia terén nem annyira Itália földjén tesznek ásatásokat, hanem a római Afrika területén, mely mindinkább franczia hatóság alá jut. Így Algir után a Tunisi tartományra került a sor. A római franczia iskola egyes tagjai e téren már elkezdték a működést, de java része inkább a Vatikan könyv- és kézirattárában történeti tanulmányokkal foglalkozik. Azért itt nem várhatjuk ugyanazt a működést, mint az athéni iskolában.

Francziaország egyik legtudósabb jogászának, *Girard, Histoire de l'organisation judiciaire chez les Romains* (I. köt. Róma első hat százada, XXX—340 l.) cz. pályanyertes műve egyike a legbehatóbbaknak, melyek e tárgyról megjelentek. A birói szervezet itt szoros kapcsolatba van juttatva a politika, társadalom és vallás történelmével; az igazságügyi gépezetet mindenütt az erkölcsi és isteni felfogásból magyarázza. A mi különösen új, az az archaeologiai kutatások felhasználása a törvényszéki jelenetek magyarázatára, szóval a jogi régiségtan, valamint a topographiai tanulmányok a törvényszékek felállítására. Rómán kívül a birodalom más vidékeit is kutatja.

J. B. Mispoulet, kinek tanulmányait a római régiségekről gyakran említettük: *La vie parlementaire à Rome sous la République. Essai de reconstitution des séances historiques du Sénat romain* (418 l.) cz. alatt a római senatus gyűléseinek, discussióinak eleven képét adja. A szerző, a ki a franczia kamra egyik tisztviselője, jól ismeri a parlamenti mechanismust. Az első részben Róma alkotmány-történetét adja és a senatus politikai szerepét jellemzi, de főleg a köztársaság utolsó századára, Caesar és Cicero korára szorítkozva. A második rész magát az épületet, a curiát tanulmányozza, a hol a

gyűléseket tartották és topographiai érdekű. Mispoulet még azt is meg akarta fejteni, hogy milyen volt a tanácskozóterem berendezése. A harmadik rész a legérdekesebb, mert itt látjuk a híres gyűlések lefolyását; ilyenekül szerző a Cicero és Catilina közti tusát, a Clodius- és Milo-féle processust és végre Cæsar meggyilkoltatását tárgyalja, mindenütt a parlamenti actio szompontjából. Az utolsó fejezet a római senatusi szokásokról szól; itt okvetlenül a mai franczia parlamentarismus egyes jelenetei jutnak eszünkbe.

Borghesi összes műveiből a franczia kormány a tizedik kötetet bocsátotta közzé: *Oeuvres complètes de Bartolomeo Borghesi*, tome X: *Les préfets du prétoire* (835 l.). Nagybecsű munka, de amely főleg a franczia kiadóknak köszöni létrejöttét, mert Borghesi hagyatékában csak hézagos adatokat találtak. Cuq, Héron de Villefosse és Waddington egészítették ki e munkát, melynek első részében a præfectusok lajstromát Augustustól Constantinusig, ettól egész az V. és VI. századig találjuk; a második rész a keleti provinciák, Illyria, Italia, Africa és Gallia præfectusait tárgyalja, mindenütt chronologiai rendben, az irodalmi, epigraphiai és jogi adatokkal. Az intézmény még a római birodalom elenyészése után is fenntartotta magát, így Galliában még a VI. században találjuk az utolsót: Martias-t, a ki Chlodvig fiainak kortársa volt.

G. Ancey munkája: *L'opinion sous Octavien. Recherches sur l'état des esprits à Rome de 711 à 724* (100 l.) tisztán irodalmi kérdésekkel foglalkozik. Így az első fejezet «A holtak művei» cz. alatt a Cicero halála után közzétett iratairól (Joci, Anecdota, és a Levelek) szól; a második a történetírókat veszi szemügyre, azután jönnek a bölcsészek és moralisták: tarsusi Athenodorus és az alexandriai Areios; a senatus tagjai közt négyet (Pollio, Messala, Agrippa és Plancus) jellemez; hallunk még egyet-mást az ügyvédi karról, a népről és a hadseregről és végül Mæcenas hódításairól: vagyis mikép nyerte meg Vergiliust és Horatiust. Egészben véve gyenge munka, mely nem ad sok ujat és nem meríti ki tárgyát.

Léon Léry, a marseille-i lyceum tanárának latin thesise: *Quo modo Tiberius Claudius Nero erga senatum se gesserit* (126 l.) inkább történeti jellegű és nyolcz fejezetben a dyarchia kérdését fejtegeti. Azt hiszi, hogy Tiberius uralkodásának 10 vagy 12 első esztendejében őszintén óhajtotta a hatalmat a senatussal megosztani, de hogy ennek magatartása miatt ez lehetetlenné vált. Tehát nem volt törvény, vagy állami rendelet, a mely a dyarchiát rendezte; Tiberius mégis meg akarta kisérelni ezt az államformát, de nem sikerült neki, és így mintegy saját akarata ellen a monarchiát alapította meg. Tiberius uralkodásának többi eseményeit is megtanuljuk a dolgozatból. Curio-

szimkép felemlítjük, hogy Lévy franczia thesise (Le conventionnel Jeanbon Saint-André, 1749—1813) *ezerszázhetven két* lapnyi kötet, a mely a vaskosság tekintetében, bizonyára a thesisek recordját nyerte el.

L. Lafoscade latin dolgozata: *De epistulis (aliisque titulis) imperatorum magistratuumque romanorum quas ab aetate Augusti usque ad Constantinum graece scriptas lapides papyrive servaverunt* (140 l.) az első és legfontosabb részben ezeknek az ókori okmányoknak eddig ismert legteljesebb lajstromát adja. Számuk 164-re rug; a második fejezetben (quo animo tituli scripti fuerint) azok keletkezésének okát és végre a harmadikban mint derék philologus azok nyelvészeti tulajdonságait nyomozza. Hosszú és kitartó munka eredménye, melyekhez jó tárgymutatókat csatolt a szerző.

P. Allard: Le Christianisme et l'empire romain (296 l.) czímű munkája az egyház történetének egyes szakait tárgyaló monographiasorozatnak egyik kötete. A híres szerző, katholikus szempontból, a római császárok viszonyait a kereszténységhez sok nagyobb munkában írta meg, melyek közt egyet-mást már jeleztünk. E kis kötet mintegy összegezi a kereszténység első három századának történetét és mint az író a bevezetésben mondja, azon iparkodott, hogy «sine ira et studio» mindkét egymás ellenében álló féllel szemben a fényt és árnyékot igazságosan oszsza el. Ebbeli törekvését el is érte. A mű a mai liberalisabb egyházi írók véleményét híven tünteti fel.

E. Courbaud franczia thesise: *Le bas-relief romain à représentations historiques. Etude archéologique, historique et littéraire* (402 l.), a római császárkori domborművek legteljesebb monographiája. A szerző főleg azt a kérdést akarta megoldani, vajjon a római történeti jeleneteket ábrázoló dombormű a római művészet eredeti terméke-e, vagy pedig itt is, mint a művészet többi ágában, görög importatióval van-e dolgunk? A mű első részében a domborművekről általán szól és kimutatja, hogy a köztársaság idején ezen a téren is a görög befolyás nyilvánult; de az akkori műépítészet a historiai domborművet nem alkalmazhatta; ez, mint valódi római termék, csak a császárok alatt épült nagyszerű monumentumokon volt helyén. A második rész ezen emlékek egész sorával foglalkozik és különösen behatóan szól a győzedelmi ívekről — egyebek közt a romániai adam-kliesei emlékről is — melyek beható ismertetését adja. A mű harmadik része a domborművek eredetét kutatja. E czélból Courbaud a freskófestészetről szól és különösen Alexandria és Pergama művészeti iskoláinak befolyásáról értekezik, úgy az életben, mint a művészetben. E befolyás daczára a tárgyalt domborművek mint a római művészet termékei tekintendők. Bővebben szólt e munkáról Perrot a Journal des Savants egyik czikksorozatában.

A *Monuments Piot*, az a híres alapítvány, melynek kamataival

az «Académie des Inscriptions» a nagy archæologiai műveket adja ki. Az V. kötetben *Héron de Villefosse* kommentarjával *Le Trésor de Boscoreale* (292 l. 36 képpel, 4-r.) jelent meg, a mely e híres lelet minden egyes darabját leírja. A kincs a római császári korból (I. száz.) való; báró Rothschild E. nagy áron vette meg és a Louvre-nak ajándékozta, a hol ez a 102 darabból álló gyűjtemény külön szekrényben van kiállítva. Egyike a legfontosabb leleteknek a római archæologia terén, melyet Pompéitől 3 kilométernyi távolságban találtak és az olasz kormány éber figyelme daczára Francziaországba csempésztek (csak *egy* darabot szerzett meg a British Muzeum). Petronius Satyriconjának mintegy képes magyarázata e sok, a mindennapi nagyuri élethez tartozó tárgy. A számos csontváz Lessing «Wie die Alten den Tod gebildet» cz. értekezéséhez is érdekes kommentárt nyujt. Láthatjuk, mily alkalomkor használták e kis csontvázakat a lakmározók.

H. Thédenat: Le forum romain et les forums impériaux (403 l.) cz. kötete nemcsak az olasz és német tudósok topographiai dolgozatainak mintegy összefoglalása, de több hónapi római tartózkodás eredménye. A szerző a Saglio-féle «Dictionnaire des Antiquités» számára a *Forum* czikket nagy ügyességgel és nagy szaktudással írta meg; a czikkből egész könyv lett, mely immár a második kiadást érte el. A szöveg kitűnő: tudós úgy mint dilettans egyaránt tanulhat belőle; az illustratiók azonban nem ütik meg a mértéket, melyet a Hachette czég kiadványaitól meg lehetne kivánni.

Az ókori topographia körébe vág *Paul Azan: Annibal dans les Alpes* (234 l., 17 térkép és fényvéset) cz. könyve. A szerzője a II. Zouav ezred egyik fiatal tisztje, a ki ezt a dolgozatot a párisi egyetem doctoratusi czímének elnyerésére nyujtotta be. A franczia tiszti kar nagy műveltségéről tesz tanuságot. Nem mint philologus, vagy archæologus szól Azan, hanem mint katonai topographus. A mű csakis az egyes kiderített részletek miatt érdekes és nem lehet mindenki olvasmánya. De ez a tiszt jól magyarázza Polybius, Titus Livius és más ókori írók tanúságait.

L. Homo könyve: *Lexique de topographie romaine* (XX—690 l. 7 tervrajzzal) jó szolgálatokat fog tenni. Mint Hülsen «Nomenclator topographicus»-a, ez is kézikönyv, a mely az utolsó harmincz évben Róma topographiája körül tett kutatások eredményeit adja. Nem egyszerű utalásokat ad mint Hülsen — ámbár ennek műve szolgált alapul — de minden szó után a helyet, annak történetét, a fennmaradt romokat, az ott véghezvitt ásatásokat, a talált régiségeket röviden, de pontosan jelzi; azután az ókori tanúságok legnevezetesebbjeit — írók szövege, feliratok, érmek és más archæologiai leletek — sorolja fel és így mindazoknak, kik Róma régiségeivel foglalkoznak, nagy szol-

gálatot tehet. Néha egy-két modern eredetű bibliographiai jegyzet is járul a czikkekhez, de e tekintetben a teljesség lehetetlen volt.

Ha Italiából Afrikába térünk át, sokkal eredetibb kutatásokkal találkozunk. Az afrikai archæologia nagymesterei most a francziák, akár — mint Cagnat — Párisban működnek, akár, mint Delattre, Gsell, Gauckler és egy csoport tudós mérnök, állandóan Afrika földjén laknak. Műveik közt a következőket jelezzük:

St. Gsell: Monuments antiques d'Algérie (2 kötet, 290 és 447 l.). Egyike a kiválóbb archæologiai közleményeknek, melyekben több mint száz emlék rajzát, több mint ezernek lajstromát és az összes bibliographiai adatokat találjuk. Az olvasó itt jobban láthatja mint a szövegből vagy feliratokból, hogy mi volt tulajdonkép a római Afrika. A mausoleumok, a templomok, a gyárak és gazdasági épületek romjai mind beszélő tanui annak, hogy Afrika gyarmatosítása tulajdonkép ipari és kereskedelmi vállalat volt, és hogy a római szellem e numidiai és mór törzseket nem hatotta át teljesen. A galliai archæologia kutatói is számos hasonlítást tehetnek a régi Francziaország colonisatiója és Afrika földje közt. A mű első kötete a belföldi és római emlékeknek van szentelve, a másik pedig a keresztény emlékeknek, melyeknek romjai nagy számmal találtatnak Algir földjén. Ez utolsó kötet nagy fontosságú a keresztény archæologia terén.

A «Description de l'Afrique du Nord» cz. vállalat, melyet a közoktatásügyi ministerium ad ki, mindazt felöleli, a mi a régi Afrikára vonatkozik. Legújabb füzetei: *Enquête sur les installations hydrauliques romaines en Tunisie*, sous la direction de *P. Gauckler*. Ezt a kutatást Millet, Francziaország residense, rendelte el és az állam mérnökei és egyéb agensei, néha katonatisztek is részt vesznek az archæologusok dolgozataiban. A vízi csatornák régi szervezete sok utasítást ad arra nézve, hogy kell ezeket manap alkalmazni.

Az ásatások rendszeresen folynak. A feltalált régiségek az afrikai múzeumokban maradnak, de számos leirás és katalogus a tudós világgal közli az eredményeket. A *Musées et collections archéologiques de l'Algérie et de la Tunisie* cz. gyűjteményben *St. Gsell* és *L. Bertrand: Musée de Philippeville*, és *Paul Gauckler: Musée Alaoui* cz. kötetei jelentek meg.

R. Cagnat, a Collège de France-on a római epigraphia tanára, és *P. Gauckler: Les monuments historiques de la Tunisie* cz. vállalat I. füzetében a pogány templomokat tárgyalják. A képek Eugène Sadoux műépítésztől valók. A templomok az istenségek szerint vannak rendezve; a capitoliumok, azután az istenségek betűrendben találhatók. A rajzok a leghűbb felvételek és mérések nyomán készültek; a bibliographiai utalások sem hiányoznak; szóval minden lap a tudományra

nézve nyereség, mert itt eddig sehol közzé nem tett emlékekről van szó. Másrészt *Delattre* atya, a Lavigerie cardinalis-ról elnevezett múzeum igazgatója, a ki folyton az Institut de France segélyével tesz ásatásokat, *Musée Lavigerie de Saint-Louis de Carthage* cz. alatt a «fehér atyák» (Pères blancs) gyűjteményét három sorozatban ismerteti: Az első a puni, a második a római, a harmadik a keresztény régiségeket írja le, számos rajzzal és táblával.

A már említett timgadi romok nagyszerű leirása, Cagnat és Boeswillwald tollából, most már teljesen elkészült. Az összes Afrikára és Tunisra vonatkozó közleményeket a Leroux czég adja ki.

Lavisse, miután nagy tizenkétkötetes Világtörténet-ét (Colin) bevégezte — számos munkatárssal — Hachette-nél egy «Histoire de France»-ot, mely nyolcz kötetre van tervezve, indított meg. Ennek a munkának első kötete: *Les Origines. La Gaule indépendante et la Gaule romaine* (456 l.) némileg a philologust is érdekelheti, mert Róma egyik kiválóbb provinciájáról szól. A kötet szerzője, *G. Bloch*, az Ecole normale-on az ókori történet tanára, a ki Fustel de Coulanges módszerét alkalmazta e műben. Eddig csak a régibb történetírókat, főleg Amédée Thierry-t és Henri Martin-t olvasták e korra nézve, de az utolsó ötven év oly roppant archæologiai és epigraphiai anyagot gyűjtött, a régi galliai jogi viszonyokat oly alaposan tanulmányozták, hogy Bloch műve teljesen elüt elődőitől. Az anekdotikus rész teljesen eltünt, még a hadjáratok is — Cæsaréit kivéve — csak röviden említvék, mert a fősúly az epigraphiai anyag kiaknázására van fektetve. A galliai-germaniai legiók, a császárok cultusa, a socialis és közgazdasági kérdések, a galliai szabad államok átváltozása római városokká: ezeket a tényeket tanulmányozza. Szóval a jogi, epigraphiai és archæologiai tudomány egyesül itt, hogy Francziaország legrégibb állapotáról szép stylusban hű képet nyujtson.

C. Jullian, a bordeaux-i egyetem tanára, ma a régi, római Gallia legkitünőbb ismerője. Nemcsak feliratait adta ki, de számos kisebb munkában, mint *Gallia*, kimutatta, hogy a forrásokat úgy ismeri, mint senki más. Egy nagy tudós könyvet készít elő e tárgyról, a mely még behatóbb lesz mint az imént említett Bloché. Ennek a *Gaule romaine* cz. munkának mintegy előfutára a minap megjelent *Vercingétorix* (406 l.), melynek az Akadémia a nagy Gobert-jutalmat itélte oda. Ez a kötet a nagy, művelt közönségnek szól; a tudományos apparatus hiányzik, de az olvasó minden során megérzi, hogy ez az új felfogás, ez a remek kidolgozás mély tanulmányon alapul. Igaz, hogy Vercingétorix-re, a galliai hazaszeretet e példaképére, csak Cæsar Commentárjai állnak rendelkezésünkre, de Jullian nagy ügyességgel a hőst az ő milieu-jébe helyezi, a régi Arvernek országába. Az itteni archæo-

giai, anthropologiai és mythologiai kutatások számos biztos adatot gyűjtöttek, melyek segélyével a szerző ezt a kört festi és belőle Vercingétorix impozáns alakját lépteti elő. A Cæsar elbeszélése így új világban tűnik elénk. Látjuk, miként feszítette meg utolsó erejét a régi Gallia, hogy a hodítónak ellenálljon, de egyszersmind azt is, hogy a sok kisebb fejedelem nem segítette Vercingétorix-ot annyira, a mennyire a veszély megkivánta volna. Egy hatalmas *clan* fejét látjuk a galliai hősben, a ki arról álmodik, hogy a királyi hatalmat az arvernek hegemoniájával visszaállítja, de csak azért, hogy Gallia függetlenségét és nagyságát biztosítsa. Ezenkívül Jullian a városok ostromát, a különféle csatákat oly biztos adatokkal írja le, hogy műve az ókori Gallia topographiájára nézve elsőrendű forrás. E helyeket ő gyakran bejárta és sokat tapasztalt. A dráma utolsó jeleneteit is festi e könyv: mint vált a független Gallia a római birodalom részévé és mint változott át a helyi patriotismus római hazaszeretetté.

Minden tekintetben elsőrendű történeti és topographiai munka.

(Folyt. köv.)

KONT IGNÁCZ.

HAZAI IRODALOM.

A magyar nyelv. A középiskolák hetedik osztálya számára és magánhasználatra írta *Szinnyei* József. Negyedik, javított kiadás. Budapest, Hornyánszky V. 1902. 8-r. 95 l. Ára 1 kor.

Mióta *A Magyar Nyelv Rendszere* 1897-ben *A magyar nyelv* czímmel mint teljesen új könyv jelent meg második kiadásban, nem egészen öt év alatt még két kiadást ért s ez legjobb bizonyítéka, hogy azok közé a könyvek közé tartozik, a melyek *szükségesek*. A második kiadás óta magamnak is volt alkalmam tapasztalni, mennyi hasznát vehetjük a tanításban, nemcsak a hetedik osztályban, hová az új tanterv rendelkezése szerint jutott, hanem a többiben is. Hiszen az új tantervig a magyar nyelvtan valósággal száműzve volt a negyedik osztálytól kezdve, csak járuléka volt a szöveg magyarázatnak és dolgozatjavításnak s így az idegen nyelveknek öt osztályon végig, egészen az érettségi vizsgálatig folytatott nyelvtani fejtegetése igen sokszor megingatta az első három osztály magyar nyelvi tanítását, mely a zsenge agyban jóformán meg sem szilárdúlhatott, tudatossá sem válhatott. Egyrészt annak tulajdonítom a magyar tanárnak végeszakadatlan, hiú harczát az idegenszerűségek és nyelvhibák ellen, miket az idegen nyelveken kívül még a másszakbeli előadások rendszerint igen kétes ma-

gyarságú nyelve — tisztelet a kivételnek — még megerősítenek és meggyökereztetnek, mert apróbb, alkalmi kirohanásokon kívül nincs rendszeres, tudatos továbbépítése a nyelv törvényeinek. Erre ezelőtt egyáltalán nem jutott idő; az is kevés, a mi ma jut a rendszeres nyelvtanításnak; de még a remekírók nyelvérzékerősítő olvasására rendelt idő sem elég, mert az amúgy is csekély óraszámot stilistikai, rhetorikai, poetikai, æsthetikai, politikai, historiai stb. elméletek foglalják el, nem mellőzve a külföldi irodalmakra való utalásokat sem, úgy, hogy valóságos lelki kengyelfutás az, a mit a magyar tanárnak végeznie kell, míg az idegen nyelvekben kényelmesen lehet foglalkozni egy-két *kitűnő* író egy-két *kitűnő* művével. Önkéntelenűl jeremiádra fakadok, ha csak érintem is ezt a kérdést, de azt hiszem, nem csak magam vagyok így.

A *Magyar Nyelv* negyedik kiadása alig külömbözik a másodiktól. Leginkább fogalmazásbeli javítások, miket a szerző tett rajta. Ez alkalommal nem is annyira tárgyi megjegyzéseket szándékom tenni, (megtették már a második kiadás ismertetői : E. Phil. K. 21 : 932, Magyar Nyelvőr 26 : 548, s a szerző a harmadik és negyedik kiadásban tekintettel is volt rájuk), hanem a tanítás közben tett megfigyeléseimet kívánom közölni, melyek inkább gyakorlati szempontból érdeklik a könyvet.

Először is más rendben sorakoztatnám a fejezeteket : célszerűbbnek gondolnám, ha a könyv két részre oszlanék. Az első rész magában foglalná a *jelenkori nyelv életet*, tehát az 1—17, 22—113 pontig (a negyedik kiadást idézem). Ez tartalmazná, mit az alsóbb osztályokban a fiú nem érthet meg: a nyelv élettani és lélektani tényezőinek ismertetését (analogia, vegyülés, hangváltozások stb.), továbbá a hangtant, szótant, mondattant, még pedig *bővebben* és *részletesebben*, mint a jelen kiadásban. Mert most a szöveg mintegy csak érinti az ismertnek föltett dolgokat, holott a valóság, sajnos, azt mutatja, hogy a nyelvtan nagyja teljesen kipárolgott a tanuló fejéből, s a hatodik-hetedik osztályban már alig találkozik olyan, a kinek az igenevekről, a határozók furfangos mivoltáról szabatos és határozott fogalma volna. *Teljes* nyelvtannak szeretném e részt, hosszas magyarázatok nélkül, pusztán szabatos meghatározásokkal. Hogy részleteket is említsek : a beszédrészek meghatározása bővebb lehetne (névszók, névmások fajai ; indulatszó hiányzik 50 54. pont) ; — a mellérendelő összetételeket nem szorítanám jegyzetbe (66. p.) ; — az elhomályosúlt és nyugvó képzőkre több példát említenék, minthogy a nyelvújítás történetében hivatkoznunk kell rájuk (71. p.) ; — a képzők is olyan áttekinthető táblázatba volnának foglalhatók, mint alább a ragok és névutók ; — nem tartom tanuló elé valónak annak a fejtegetését, vajon *nyelvtani* vagy *tárgyi*

szempontból melyik a mondat főrésze, az állítmány-e, vagy az alany; ez fontos lehet elméletileg, de itt jobb, ha a tanuló törvényszerű kijelentéssel áll szemben: a mondat két főrésze az állítmány meg az alany (90. p. v. ö. a 87. és 89. p. első sorát); — igen jó szolgálatot tesznek a ragokat és névutókat összefoglaló táblázatok, melyek az előbbi kiadásokban nem voltak meg (91—96. p.); — a 91. p. alá jegyzetben nem ártana a képző és rag külömbségét feltüntetni; — a hangsúlyról szóló részt (37. p.) a szórend fejezetébe tenném a 97. p. végére. mert itt van szükségünk rá: — az összetett mondatról írottakat kevesellem (108—113. p.), legalább táblázatos összefoglalásban szeretném látni az összetett mondatok fajait, kötőszavait; néhány nyelvhelyességre vonatkozó szabályt is lehetne hozzáfűzni, különösen egyes kötőszavakkal járó szórendről. Igen jó szolgálatot tenne, kivált a helyes nyelvérzék megszilárdítására az állandó határozós kifejezéseknek (igék és névszók vonzatainak) szótárszerű felsorolása, mely függelékképen a könyv végén is állhatna. Szóval a könyv első része rövidre fogott, tömött, de minden szükségesről felvilágosító nyelvtan volna, mintegy összefoglaló és kimélyítő ismétléséül a már tanúltaknak.

A második rész tartalmazná a *nyelv történeti fejlődését.* Első fejezetűl állhatnának a mostani 18—21. pontok, az *irodalmi és köznyelvről.* Ennek természetes folytatásául kínálkoznék a *nyelvjárásokról szóló rész*, melyet legalább annyival bővítenék, hogy azonos tartalmú szemelvényeken bemutatnám a főbb nyelvjárások eltérését. A nyelvjárások ismerete megveti az alapot a *rokon nyelvek* fogalmának megértésére. Tanítás közben észrevettem, hogy mindég nagy volt az érdeklődés nyelvi rokonaink mai állapota iránt s ezért mindég egy-két szóval mai hazájuk földrajzi fekvéséről, számukról, műveltségükről is megemlékeztem; egynéhány ilyen adattal lehetne bővíteni az illető fejezetet. De föltétlenűl szükségesnek tartom, hogy mind a nyelvjárásokhoz, mind a rokon nyelvekhez legalább vázlatos térkép legyen mellékelve, mert szemléltetés nélkül a fiúnak rendesen amúgy is gyenge földrajzi ismerete nem tudja hová tenni ezeket az új ismereteket, mert az iskola politikai és hegy- s vízrajzi térképei erre nem alkalmasak. A rokon nyelvek fejezetéhez legtermészetesebben kapcsolódik az *idegen elemek* fejtegetése, abban a földrajzi és időbeli rendben, ahogyan nyelvünkbe kerültek. Ebben a részben újak az árja eredetű elemek (115. p.), ellenben kimaradtak a mongol szavak, valamint a törökség révén hozzánk jutott arab szavak is; czélszerű volna még néhány hódoltsági szót is említeni példának a 116. p. végén. Az idegen mondatszerkezeteket és szólásokat lehetőleg még bővíteném s valamilyen tízparancsolat-formába foglalnám össze mai nyelvünk legkirívóbb idegenszerűségeit (számnév után többes; mutatónévmás fölös használata; lati-

nosság a módhasználatban s az alanynak a mellékmondat kötőszava elé való tételében stb.). Ezután következnék a *régi nyelv* fejezete, mely a negyedik kiadásban annyiban változott az előbbiekéhez képest, hogy kimaradt belőle a Halotti Beszéd-előtti emlékek, az oklevelek szókincsének jellemzése. Ennek az oka bizonyára az volt, hogy ma már nem bízunk a *hodu-utu*-féle alakoknak tővégi hangzójában s inkább helyesírási sajátságot sejtünk benne; de azért kár volt teljesen említetlenűl hagyni ezt a nagy szókincset, mely egészen a XI. század elejére visz bennünket. Ebbe a fejezetbe sem volna czélszerűtlen néhány eredeti szemelvényt tenni. Utólsó fejezetűl maradna a *nyelvújítás*, mint nyelvünk történetének befejezője. Ezt is meg kellene bővíteni a nyelvújítók történeti felsorolásával, alkotásuk egy-két példájával, a codexek fordításaitól kezdve, mondjuk Bugátig; mert ez iskolai irodalomtörténeteink egyikében sincs meg s mindég a tanárnak kell összeszednie másunnan — ha ráér. Végül örömmel láttam viszont a függelékben a második kiadásból kimaradt táblázatot az ural-altaji, indogermán és sémi nyelvtörzs elágazásáról.

Talán sok is, a mit megjegyzéseimben kívántam, mind a fejezetek sorrendjére, mind tartalmának kibővítésére nézve. Csakhogy ezek nem elméleti okoskodások, vagy ép akadékoskodó ötletek, hanem a tanítás közben szerzett tapasztalatok, a melyeknek e kitűnő könyvnek további kiadásaiban talán hasznát is lehet venni.

TOLNAI VILMOS.

Hittrich Ö. dr.: Latin nyelvtan. II. *Mondattan.**) Franklin-Társulat. 1902. Ára 1 K 40 f.

E mondattannak ügyes pædagogiai fogása, hogy tanításában a Szinnyei magyar nyelvtanához alkalmazkodik. Ismertetésénél két szempontot veszek figyelembe: mit vét a szerző a philologiai akribeia ellen; mit tanít tévesen philologiai szempontból.

Vétett a philologiai akribeia ellen: 1. §. *b)* 2-ik bekezdésben a «vagy» kötőszóval nem azt mondja, a mit mondani akar.

4. §. 4. *b)* A *Nitimur* stb. mondat szünetjelzése hibás.

6. §. 3-nak nincs ott helye, mert a vonatkozó névmások más mondatban állanak s mondattani viszonyuk ott határozódik meg.

7. §. 3. jegyz. *Ut deos* nem értelmező, hanem hiányos hasonlító mondat.

10. §. Az accusativus tárgyalásánál mellőzi az *acc. loci* és *temporis*-t, azt az *abl. loci* után tanítja.

11. §. 3-ban hiányzik a gen. megnevezése *causa* és *gratia* mellett.

*) Az I. rész *(Alaktan)* ismertetését l. E. Ph. K. XXV. 827. l.

S mert az *possessivus*, az egész pontnak az 1. p. után volna helye. Megnevezendő a genitivus (proprietatis) a *sum* ige mellett, megkülönböztetésül is a *gen. pretii*-től; úgy az *interest* és *refert* melletti gen. is, ha szól a *gen. memoriae* és *criminis*-ről.

12. §. *Est mihi domus* nem = *habeo domum*, hanem: *domus est mea*. U. o. 3. 3. erdeklő = érdeklődő.

13. §. 7. «Képes határozó» helyett jobb is, általánosabb is a: «hasonlító határozó» megnevezés.

13. §. 15. mondja: «A csapatok vonulását jelölő katonai kifejezésekben az abl. mindig *cum*-mal áll, *ha a főnévnek nincs jelzője.*» S mindjárt példa rá: Orgetorix civitati persuasit, ut de finibus suis cum *omnibus* copiis exirent.

22. §. 2. jegyz. 7. okhatározó mellérendelt mondatról beszél. Ezt Szinnyei magyarázónak mondja. Jobb is.

26. §. jegyz. 6. «Hostis se recipere simulabat. Az ellenség azt szinlelte, mintha visszavonulna.» E helyett: Az ellenség visszavonulást szinlelt. A «se recipere» az acc. cum inf. azon faja, mely a magyar összetett fogalomnak felel meg: legem ferre = törvényhozás. A «szinlelt» értelme megmondja, hogy nem vonult vissza.

30. §. 6. jegyz. «belső összefüggésről» beszél, de a felosztásnál nem tanította.

33. §. *B)* 2. «Helyet és időt jelentő főneveket» h. olv.: melléknevеket.

33. *D)* 2. *b)*-ben nem helyes az a magyarázat: «A mellékmondatban A. véleménye coni. obliquusban van». Nem A. véleményét, hanem az író föltételes véleményét fejezi ki a coni. obl.

Helyes, hogy a mondatokat csak akkor fordítja magyarra, ha éppen szükséges.

A 4. §. tanításában a magyar mondattani szempont vezeti a szerzőt s ellentétbe jön a 2. §. tanításával. Itt még az állítmány «kiegészítője» a kiegészítő, a 4. §-ban «a segédigével kapcsolt főnév vagy melléknév» állítmány. S mint ilyenről tanítnak a: 4. §. 3. *b) c)*.

Ez nem helyes, mert az indo-európai nyelvekben általában, különösen pedig a latin és (még inkább) a görög nyelvben az a szöglet, melyben a *nomen* és *verbum* nagy terrenuma találkozik, sokkal hegyesebb, mint a magyarban, azért, mert amazokban a *verbum* temporalis jelentésében sokkal inkább ki van fejlődve az actio; a magyar ige pedig inkább állapotot mond meg s nem actiót. Ezért ama nyelvekben mindig személyes ige az állítmány s több ige szorul értelmi kiegészítőre, mint a magyarban.

Csak magyar nyelvi szempontból mondható, hogy a «*cum* præp. abl.-szal eszközhatározó», 13. §. 1. 3. A latin szempontjából társhatározó.

A 14. §. 2. *f)* jegyz. 3. tanítása, hogy «a latin igealakok nem mindig pontosan jelölik (olv. nem jelölik mindig pontosan) az időt és actiót», az én megfigyelésem szerint a classicus írókra nem áll, csak az íróval kell gondolkoznunk.

A consecutio temporum tanítása a sok és bonyolúlt szabály miatt zavaros. Ennek oka, hogy mindig csak a főmondatra tekint s nem a mellékmondat jelentésére is, pedig tanítja (19. §. 1. jegyz.), hogy a mellékmondat eredetileg külön álló mondat. Mint egészen külön álló mondatot, még a fő- és mellékmondat tárgyalása előtt tanítja a kérdő mondatokat. Talán azért, mert philologiai érzéke megsugta, hogy a függő kérdő mondat is viszonyára tárgyi mellékmondat, de a rendszere olyat nem akar ismerni, a mi nem *acc. cum inf.*-szal van kifejezve (19. §. 2. j. 3.).

Általában az egész mondattani résznél hibáztatom:

a) hogy *nem tekint a mondatok jelentésére s tárgyalásánál nem abból indul ki*, a mi sok tévedéstől s felesleges ismétléstől óvta volna (l. 23. §. 2. jegyz., u. o. 6. p., 21. §. 2. 3. s még több helyen);

b) hogy *a mellékmondatok ismertetőjének a kötőszót tartja s nem azok értelmét;* s ha elmaradt a kötőszó (kérdő tárgyi mondatoknál, *ne* előtt; az imperativus enyhítésénél: velim dicas, akár írói akaratból, mint látjuk Hor.-nál gyakran), már parataxisban képzeli a mondatot (23. §. 2. jegyz. 2.);

c) hogy *nem tárgyalja külön §-ban az alanyi és tárgyi mondatokat, s helyhatározó mondatot nem ismer.*

A 19. §. 2. jegyz. 3-ból azt kell feltételeznem, hogy szerzőnk minden *acc. cum inf.*-t vagy *nom. cum inf.*-t a mondat alanyának vagy tárgyának tekint, vagyis pl. e két mondatban: Spero(,) te scripturum esse, és: Dominum intrare animadvertit (észrevette ura beléptét) az acc. cum inf.-ok egyformák: hogy e két szerkezeten kívül más alanyi vagy tárgyi mondat nincs, pl. ez: Quod sæpe accidit, etiam nunc accidere potest.

S ha nincs helyhatározó mondat, nem tudom, hogy szerinte ez összetett mondatban: «Ubi tu es Caius, (ibi) ego sum Caia» az első mondat miféle, mert sem jelzői, sem időhatározói nem lehet.

Úgy látszik a 20. §-ból, hogy minden relativ mondatot jelzőinek tekint. Ámde akkor szerzőnk tanítása szerint, ha e mondatban: Sæpe ne utile quidem est scire, quid futurum sit (53. l.), az utolsó jelzői, minden mellékmondat, a föltételeseket kivéve, jelzői, vagyis a régi grammatikai elv szerint relativ.

A 22. §. 1. tanítása sem világos. Az okhatározó mondatokban, *cum* mellett is, *quod*, *quia*, *quoniam* mellett is, a coni. obl. azt fejezi ki, hogy az ok csak gondolati s vagy az íróé, vagy másé. Ha másé,

kötőszó: cum; ha az íróé, kötőszó a szerint, a mint az író egyéniségét háttérbe szorítja, mint Cæsar, kötőszó: quod; ha a vélemény valószinűségét különösen ki akarja emelni (mint Tacitus, Eutropius) kötőszó: quia (l. ezt H. fölhozott példáin is). E szerint módosul a 33. §. *D)* 2. *b)*-ben is az az állítás, hogy: «A. véleménye» az íróé helyett.

A *ne*-re ráfogja szerzőnk is, hogy kötőszó; pedig tagadó (tiltó) határozószó s előtte a nyelvszokás az *ut*-ot elhagyta, ha az egész mondat állítását tiltja, mint a magyarban is: Azt mondom, ne jőjj ide.

A 28. §. 1. *c)* tanítása, hogy «az oratio obl.-ban «minden mellékmondat állítmánya coni.-ban áll», így általánosságban nem áll. A magyarázó mellékmondatoké tudvalevőleg az or. obl.-ban is indicativusban marad. De hát szerzőnk szerint magyarázó mondat nincs, mert nem különbözteti meg.

A 31. §. 2. *b)* jegyz. 1. «Az alany a latinban, úgy mint a magyarban, dativusban áll, pl. Epistola mihi scribenda est». Egy kissé tévedett szerzőnk. Nem vette észre az értelmi és mondattani alany között a különbséget s hogy az a grammatikailag úgynevezett *dativus agentis* tulajdonképen nem más, mint a *dativus ethicus*.

Volna még pár megjegyzésem; de itt csak a feltünőbb tévedésekre akartam rámutatni s csak azért, hogy e kiválóan jó nyelvtanunk, jó iskolai segédeszközünk, egy második kiadásban még jobb legyen, a mit a szerző kiváló nyelvérzékétől, szorgalmától és tudásától remélhetünk is.

Máthé György.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Charles de Ujfalvy, Le type physique d'Alexandre le Grand d'après les auteurs anciens et les documents iconographiques. Ouvrage contenant vingt-deux gravures hors texte en couleur et quatre-vingt-six dans le texte. Paris, A. Fontemoing, 1902. 4-r. 40 fr.

Nagy Sándor méltán irigyelte Achilles szerencséjét, hogy hőstetteit az Ilias költője énekelte meg, mert az ő dicsőségének nem akadt Homerosa. Kárpótlásúl azonban megadta neki a sors azt a ritka kedvezményt, hogy nagyságához méltó művészek, a görög művészet első mesterei, Lysippos szobrász, Apelles festő és Pyrgoteles éremvéső örökítették meg számtalan alkotásaikban. Kétséget nem szenved, hogy az antik írók adata, mely szerint N. Sándor csak e három mesternek engedte meg, hogy arczképet készítsenek róla, az archæologiai mesék birodalmába tartozik, melyet legfölebb oly alakban fogadhatunk el, hogy csak e három udvari művészének ült modellt; és bizonyos,

hogy már életében, de még inkább halála után, mikor tisztelete a római császárok korában is, egyre emelkedett, számosan vésték, faragták és festették képét.

Az ókorból ránk maradt emlékek között tekintélyes számú márvány- és bronz szoborműben, érmen és gemmán ismerték föl többkevesebb valószínűséggel a nagy hódító vonásait. Ma azonban N. Sándor ikonographiája az archæologiának még csak ezután megoldandó feladatai közé tartozik és ez részben annak a számos nehézségnek következménye, a melyekkel a N. Sándor ábrázoló képek osztályozása, hitelességének és hűségének megállapítása jár.

Az antik írók N. Sándor külsejének sok vonását jegyzik föl, így fejének a bal vállra való hajlását, magasba irányzott tekintetét, mely fejének hibás tartását ellensúlyozta, homlokán fölegyenesedő dús hajzatát, mely hosszú fürtökben omlott le nyakára, megjelenésének férfias, oroszlánszerű voltát, szemének «nedves fényét», révetegségét (ὑγρότης τῶν ὀμμάτων), mely félelmetessé változott, ha indulatba jött stb., de mindez nem elegendő, hogy ennek alapján magunknak arczát pontosan elképzeljük; hogy is lehetne physiognomiát szavakkal híven lefesteni? Tekintetbe kell vennünk, hogy e vonások nem kortársak írásaiban olvashatók, s hogy jó részben N. Sándornak lysipposi képmásaira vonatkoznak. Már pedig ezekről nem tudjuk, hogy élethűségöket mennyire befolyásolta (Lysippos művészetének minden realismusa mellett is) a vonások idealizálása, és az a körülmény, hogy N. Sándort sokszor istenítve, isten képében ábrázolta. Eredeti lysipposi szobrunk nincsen; művészetét első sorban műveinek egyetlen hiteles másolatából, az Apoxyomenosból ismerjük. Igaz ugyan, hogy természet-hűségre törekedett, hogy fölfogásában realistikus; tudjuk, hogy az ő korában a régi, az általánosságban jellemző idealis portrait helyébe a megjelenés részletei, az egyéni vonások iránt érdeklődő arczkép lép, de nem tudjuk, hogy ez irányban mennyire haladt ő, a ki sok alkotásában az idealis portrait mívelője volt.

A ránk jutott Sándor-képek későbbi, jórészt római-korbeli, sokszor silány kivitelű s nem természet, hanem oly minták után készült másolatok, melyek már messze távolodtak el az eredetitől. Sándor életében és halála után külömböző tehetségű művészek számtalanszor faragták meg képét nagy birodalmának egymástól messze fekvő pontjain, a nélkül, hogy a nagy királyt valaha látták volna, mint azt ma is tapasztaljuk pl. királyunk képeinél. Ilyen eredetű mű után is készülhetett akárhány ránk jutott szobor és érem. Az eredet különfélesége, nagyobb és kisebb hűséget eredményező volta visszatükröződik emlékanyagunkon, mely a N. Sándornak elkeresztelt arczképekben roppant eltéréseket, egymással ellenkező vonásokat mutat. Az ikonographia

ilyen anyaggal szemben nehéz feladatot ró a kutatóra, mely hasonló ahhoz az eljáráshoz, midőn hibás és eltérő olvasásoknál a hiteles szöveg megállapítása czéljából a kéziratok pontos osztályozása, egymástól való függésük és értékük meghatározása válik szükségessé.

N. Sándor ikonographiájával Visconti óta újabb időben többen foglalkoztak. Legbecsesebb *Koepp* tanulmánya (Üb. d. Bildnis Alexanders d. Grossen, 52. Winckelmannprogr. Berl. 1892), mely azonban újabb leletek folytán ma már hiányos. *Wulff* 1898-ban kiadván a Nelidowtól a konstantinápolyi bazárban vásárolt kis bronzszobrocskát, melyet sok valószínűséggel Lysippos nagyhírű »lándzsás Sándor«-ára vezet vissza, e nagy értékű szobrocskával összevetette az ő idejéig ismert összes S.-szobrokat. Egyes szobrokról értekeztek *Kékulé* (a prienei), *Stark* (az erbachi és brit muzeumi), *Conze* (a pergamosi), *Furtwängler* (a Chatsworth-House-i Sándorról); a N. Sándort ábrázoló érmekről pedig L. *Müller* (Numismatique d'A. le Grd, Kopenhague 1885) és *Naue* (Die Porträtdarstellung A.--s des Gr., Zeitschrift f. Numism. 1880) Bernoulli nagybecsű munkájának (Griech. Ikonogr.) eddig megjelent két kötete csak Sándorig terjed.

Most külföldre szakadt hazánkfia, az ethnographiai és philologiai munkásságáról ismert *Ujfalvy* Károly adott ki díszesen kiállított munkát a görög archæologiának e vitás fejezetéről.

A szerző czélja — a mint ezt előszavában és könyve czímében is jelzi — az, hogy az antik írók és az ikonographiai emlékek alapján a genialis fejedelem külső megjelenésének hű képét rajzolja. Szerinte N. Sándor, mint a makedon fajnak prototypusa és egyik legszebb képviselője, egyszersmind a pelasgoknak is typusa, mely typust Makedonia tisztábban őrizte meg mint Görögország.

E feladat megfejtése magában foglalja N. Sándor ikonographiájának megállapítását; mert N. Sándor külsejét csak úgy írhatjuk le valószinű hűséggel, ha ránk maradt képeinek hitelességét az irodalmi tudósítások és az idevonatkozó emlékek műtörténeti birálata alapján tisztáztuk: e kritikus vizsgálatnak eredményét azonban csak akkor általánosíthatnók az egész makedon fajra, ha a makedonokról szóló egyéb írásbeli és emlékbeli adatokkal támogatnók. Evvel azonban adósunk marad Ujfalvy. Ilyen vizsgálatnak eredményét vonatkozásba hozni a pelasgokkal, ma mikor a pelasg kérdés megfejtetlen problema, a pelasg név homályos fogalom, a pelasgok eredete és valamely néppel való azonosíthatásuk vitás kérdés, teljesen indokolatlan.

Ujfalvi könyve két részre oszlik. Az első részben (17—60. l.) ismerteti az antik írók tudósításait. *Sainte-Croix* Examen critique des anciens historiens d'A. le Grd. cz. munkájának rájuk vonatkozó kritikai megjegyzéseit és Visconti kutatásainak eredményeit, majd végig tekint,

futólagosan, nehány modern szerzőnek ide vágó művén. A 2. részben (73—162. l.) Documents iconographiques czímen elemzi N. Sándor képeit.

Az első rész nagyon bő, és nem egy felesleges dolgot is tartalmaz. Fejtegetéseinek kiinduló pontja N. Sándor külsejének az a leírása, melyet *Freinsheim* adott 1640-ben Q. Curtiushoz írt kiegészítésében. E leírásnak némely vonását azonban nem támogatja class. író helye és így nem érdemel föltétlen hitelességet s benne össze vannak keverve a N. Sándor megjelenésére és a szobraira vonatkozó adatok. Áttekinthetőbb, hasznavehetőbb és tudományos szempontból egyedül helyes eljárás lett volna ideiktatni az összes irodalmi adatokat, de nemcsak franczia fordításban, hanem eredetiben is, lévén e leírásoknak több oly kifejezése, melyeknek fordítása eltérő értelmezést enged meg. Fölösleges bőséggel tárgyalja szerzőnek N. Sándor történetíróinak kritikáját, s valóban különös, hogy e tekintetben az újabb irodalom mellőzésével tisztán Sainte-Croixnak kerek száz esztendővel ezelőtti műve nyomán halad.

A munka derekát tevő második rész becses és értékes s azért, a mit itt nyujtott, elismerés és köszönet illeti a szerzőt. Itt találjuk először, majdnem a maga teljességében összegyűjtve a N. Sándorra vonatkozó ikonographikus anyagot: 70-nél több Sándor-képet, részint a szöveg közé iktatott, részint (a fontosabb képeknél) külön lapokon mellékelt, finom kivitelű illustratiókban; a nevezetesebb emlékek két-három fölvételben is szerepelnek. A reproductiók sikerültek, csak egy-kettőnél (gemmák, vagy XX. tábla) bizonyul az autotypikus sokszorosítás elégtelennek. Az emlékek méltatása közben a szerző pontosan beszámol elődjeinek véleményéről, úgy hogy kivonatban vagy idézőjel közé foglalva megkapjuk azok munkáinak, különösen Koepp és Wulff monographiáinak úgyszólván egész tartalmát. Az emlékek leírásánál derül ki egyszersmind N. Sándor ikonographiájának vitás volta, mert egyes emlékekre vonatkozólag egymástól nagyon is eltérő véleményekkel találkozunk és mert a Sándor-képek meghatározásánál tág határokat kell elfogadni.

Ujfalvy fejtegetéseinek eredménye, melynek vitatása túl megy ezen ismertetés keretén, a következő: a *Louvre*-ban őrzött föliratos herma, melyet mások nemcsak az egyetlen hiteles, de egyszersmind legjellemzőbb és legegyénibb plastikus portraitnak tartanak, Lysipposra megy ugyan vissza, de erős romlása miatt csak gyönge fogalmat ad N. S. vonásairól, hideg és élettelen.

Az egyetlen teljes márványszobor, a *müncheni* Glyptothek A. Rondaninije, mely heroikus meztelenségben ábrázolja a 18 éves Sándort (Furtwängler szerint a legszebb S.-kép, Koepp és Wulff szerint

Leschares után készült másolat) realismusa miatt értékes ikonogr. emlék. Az *erbachi* fejet (Ókori Lexikon, 54. á.) Ujf. Koeppel szemben (ki idealis portraitnek tartja) szépsége és egyéni vonásai miatt becsűli. Nagy vita tárgya a konstantinápolyi *Sándor-sarkophag* arczképe. Míg némelyek szerint Sándor vonásainak minden ismerete nélkül készült általános portrait, addig Ujf. Wulff nézetéhez csatlakozik, ki ebben Nelidow bronza után a legjobb profilt látja; a harcz hevétől áthatott jó arczkép. Az energikus kifejezésű *prienei* (Berlin) fej minden romlása mellett megkapó realismusú. A *magnesiai* (Konstantinápoly) idealizált fejnek nincs jelentősége. Idealizált a *bostoni* fej is, még inkább a *Museo Capitolino*-é. A *Brit. Museum*-beli (állítólag Skopasi vonásokat eláruló) fejnek jelentősége másodrendű, mert S.-nak Dionysos képében való idealizálása. Az *Uffizi* híres «haldokló Sándor»-ja Ujf. szerint is alaptalanúl viseli e nevet. Ép oly kevéssé szabad S.-képnek tartanunk a *nápolyi* fejet, a *Louvre*-nek egy más hermáját és a *blenheimi* mellszobrot. A legújabban publikált két fej közül a Chatsworth-Housebelinek ikonogr. értéke csekély, míg a *pergamosi*, bár idealizált vonásokat tüntet föl, becsesebb.

A bronzok közül az első hely a *Nelidow*-féle szobrocskát illeti, mely minden kicsinysége mellett (9 cm. a térdig, lábai alsó részei letörtek) híven tükrözteti vissza N. S. megjelenésének férfias, oroszlánszerű voltát és kétségtelenül Lysippos híres «lándzsás Sándorának» mása. Művészeti becsével vetekszik ikonogr. fontossága, nemcsak az arcz vonásaira, hanem termetére vonatkozólag is. Mellette elveszti a *nápolyi lovas szobrocska* jelentőségét, újat belőle nem tanúlhatunk.

Az issosi csatát ábrázoló gyönyörű *nápolyi mozaik* festői hatásra törekszik, a hódító vonásait heroikus tulzásban mutatja: nehéz technikája miatt úgy sem várhatunk tőle pontos egyéni jellemzést. A *müncheni* (Antiquarium) *terracotta*-fej pathetikus karrikatura. — A *glyptika* műveinek Ujf. kisebb jelentőséget tulajdonít, mint az érmeknek; nézetünk szerint helytelenűl, mert e művészet nagy fejlettségét tekintve, kell, hogy a gemmákon is megtaláljuk az arcz fő jellemvonásait, különösen, ha arra emlékezünk, hogy Pyrgoteles udvari művésze volt N. S.-nak, ki urának képét természet után véste, Pyrg. művei pedig mindenesetre nagy hatással voltak a későbbi gemmaképekre. Ujf. mindössze néhány párizsi és londoni vésett követ ismertet; ez az anyag fontos kiegészítést nyert Furtwängler Die antiken Gemmen cz. művében, mely különösen a 31. és 32. táblán számos érdekes S.-képet közöl kitünő reprodukczióban.

Az *éremképeket* nagyon sokra becsüli Ujf., szerinte a legjobb S.-képet Lysimachos thrák király érmei szolgáltatják. Ez túlzás. Kétséget nem szenved, hogy az érmek Herakles fejét talán már S. életé-

ben, de még inkább halála után általánosan S. fejével helyettesítették. Ezeknek ikonogr. döntő fontosságot nem tulajdoníthatunk, mert a képek egymás között igen nagy eltéréseket mutatnak; nem a király tartózkodó helyén vésték, többnyire olyanok, kik S.-t sohasem látták és aztán tekintetbe kell vennünk, hogy a görög éremvésők mindig idealtypusra törekszenek, s így alkotásaik is csak külömböző fokban és ízlésben idealizált arczképeknek fogadhatók el.

Ujf. anthropologiai végkövetkeztetéseit, melyekben a több emléken ismétlődő vonásokból megalkotja N. S. külső megjelenésének képét, csak akkor tekinthetjük biztosoknak, ha az alapúl szolgáló emlékek értéke végkép meg lesz határozva. De ép e pontban ellenkeznek egymással az archæologusok véleményei és szerzőnk sem oldja meg a kérdést, mert nem tud mindig meggyőzni, fejtegetéseinek kellő súlyt adni. Talán segít rajtunk valamely újabb lelet; hátha Alexandriában a most folyó ásatásoknál megtalálják Sándor sarkophagját vagy valamely lysipposi eredeti képét.

Itt-ott kisebb hiányokra akadtunk. A Museo Capitolino fejéről máskép ítél a 98. mint a 9. lapon; a 119. lapon tévesen mondja, hogy a dioni csoportkép 15 makedon lovast ábrázolt, mert abban 25 szerepelt l. Arrian. An. 1., 16., 7. Szerettük volna látni a Magazzino Comunale S.-fejét (Helbig 739. sz.) és a Blundell-félét Inceban (Friedr.-Wolters 131?.).

Ujf. könyvét jóleső örömmel forgattuk; hisz magyar ember nevével vajmi ritkán találkozunk a külföldi irodalomban és ez a könyv elismerést érdemel, mert nagy szorgalommal gyűjtötte össze a gazdag anyagot, mert az irodalmat lelkiismeretesen használta föl és mert fejtegetéseivel jelentékeny lépéssel vitte előbbre N. Sándor ikonographiáját.

LÁNG NÁNDOR.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1901/1902.

7. **Dr. Láng Nándor: Odysseus hazája.** (Budapesti I. ker. m. kir. állami főgymnasium. 16 lap.) — Ez értekezés a szerző 1901. évben tett görögországi tanúlmányútjának egyik becses eredménye. Kifejti benne azt a merész, de biztos tudományos methoduson alapuló, s elfogulatlan álláspontból tekintve valószínű elméletet, melyet Dörpfeld Vilmos, az athéni német archæologiai intézet első titkára, 1900 óta szokott az évenként hozzá sereglő archæologusoknak és philologusoknak előadni. Maga még nem tette közzé Ithaka-elméletét, szokott mód-

szeréhez híven, hogy t. i. szóbeli előadások útján terjeszti eszméit, melyek tudományos megvitatásokban leszűrődve, megtisztulva kerülnek végre Dörpfeld neve alatt irodalmilag is a tudományos forum elé. Így tett ő híres színház-elméletével; legutóbb megjelent «Troja und Ilion» czímű könyve is lassan készült; pár év mulva egy homerosi topographiát is várhatunk tőle, melynek csak egyik, bár talán legérdekesebb fejezetét fogja alkotni az a tétele, hogy Odysseus hazája nem a mai Ithaka, hanem a tőle északra fekvő szomszéd Leukas szigete volt.

Láng Nándor tehát nagyon érdemes munkát végzett, hogy jegyzetei alapján Dörpfeld kutatásait és nézeteit ismertette, szorgalmasan felhasználva az Ithakára vonatkozó irodalmat. Magam annál nagyobb élvezettel olvastam értekezését, mert 1902-ben én is abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy Dörpfeld vezetése alatt jártam be a görög vidékeket, s a saját jegyzeteimet Láng értekezésével egybevetve, láttam, miként tisztul és nyer évről-évre biztosabb, határozottabb formát az Ithaka-elmélet a tudós elméjében, bár eddig az ásatások csak gyér adalékokkal támogatják a tételt, annál inkább azonban a topographiai kutatások.

Érdekes ugyanis, hogy arra a kérdésre, vajjon Homeros leírásai mennyiben találók a mai Ithakára, az ókortól kezdve máig a legkülömbözőbb feleletet adták a kutatók. Némelyek az eposz helyrajzi adatai és a valóság között semmiféle ellenmondást nem találtak; mások viszont sehol sem láttak megegyezést, s hangoztatták, hogy az Odysseia költője nem ismerte az ión szigeteket, művének inkább kisázsiai jellege van. Azok pedig, a kik több tekintetben láttak helyrajzi vonatkozásokat, szintén nem egyeznek meg egymás közt; az egyik ezt a leírást, a másik amazt találja csak találónak. Ezeket az ellenmondásokat ügyesen csoportosítja Láng Nándor értekezésének 7—8. lapján. Maga Dörpfeld, ki az elfogulatlan kutatás szükségét hangoztatja, két okra vezeti vissza az ellentétes álláspontok rikító jellegét. Először is az újabb kutatók a régiekhez híven Homeros minden adatát egy időből eredőnek tekintik, bár az Ilias és Odysseia ifjabb részeiben (főleg a hajókatalogus és az Od. XXIV. énekében) olyan földrajzi fogalmakat találunk, melyek a régibb részekkel homlokegyenest ellenkeznek. Ez utóbbiak a dór vándorlást megelőző korra találók, míg az újabb részek a dór vándorlást követő viszonyokat tükröztetik vissza. — Második hiba az, hogy az ión szigeteket modern földrajzi térképek alapján vizsgálják; pedig csak ókorból fönmaradt térképek és leírások lehetnek ránk nézve irányadók. Dörpfeld meggyőzőleg bizonyítja (Láng ez érvelest még nem közli), hogy a középkorig az ión szigetek és az átellenes szárazföldi partok helyzetét nem ismerték föl helyesen. Általában azt hitték, hogy a nyugati tengerpart egészen Corfu szigetéig a korinthosi öböl meghosszabbított irányában fekszik, tehát keletről nyugatra terjed. Az is érdekes, hogy az ión szigetek halászai mai napig az északi szelet nyugatinak, a délit pedig keletinek mondják. Ha tehát a mai térképet jobbról erősen fölfelé toljuk, körülbelül olyan helyzetben lesznek az ión szigetek, a minőnek a régiek fekvésüket hitték (l. Strabon p. 324. és a tabula Peutingerianát; v. ö. Partsch, Kephallenia u. Ithaka p. 56.). A homerosi Ithaka helyét helyesen csak úgy határozhatjuk meg, ha az eposz régibb részeinek földrajzi adatait összeállítjuk, s a

szigeteknek meg a szárazföldnek Homeros adta képét a *régi* térképekkel hasonlítjuk össze. Csak ezután vehetjük tekintetbe az eposz újabb részeinek földrajzi fogalmait, hogy az esetleges külömbségekre kielégítő magyarázatokat találhassunk.

Homeros szerint Odysseus sok szigetnek a királya, s többször említi sorban a négy legnagyobbat: Ithakát, Dulichiont, Samét és Zakynthost. Ha már most a térképre nézünk, tényleg négy nagyobb sziget terül el, sok kisebb szigettel együtt a korinthosi öböl mellett: Zakynthos, Ithaka, Kephallenia és Leukas. Az első hármat a kutatók mindig tekintetbe vették. Leukasra azonban (az egy Draheim kivételével, a ki e tekintetben Dörpfeldet megelőzte) senkisem gondolt; nem pedig azért, mert a mai térképen Ithakától északra fekszik; Ithaka neve is régi; Leukasról külömben azt hitték, hogy valamikor összefüggött a szárazfölddel, tehát Homeros idejében még nem volt sziget. Ezzel a Leukassal különös a félreértés. Minden ókori író szigetnek mondja, tényleg az is volt mindig, de azért sem a régiek, sem az újabb írók nem veszik a homerosi szigetek közé. Hogy tehát a negyedik nagyobb szigetet megtalálják, igen külömböző és persze valószínűtlen magyarázatokat adnak. Partsch például Kephalléniát két részre osztja, hogy keleti felét Saméval, nyugati felét Dulichionnal azonosíthassa; pedig ő a legtekintélyesebb és külömben elfogulatlan kutató, s mint a *mai* ithakaiak a múlt nyáron üdvözölték: «kis hazájuknak legnagyobb híve». Az Ithaka név varázsa tartotta vissza a tudósokat, hogy Leukast is homerosi szigetnek vegyék; pedig ha ezt is számításba veszik, az Ithaka-talány igen szép megoldáshoz jut. Csakhogy akkor a mai Ithakát meg kell fosztani a homerosi hagyományoktól. Ha ugyanis Leukas, mely az ókoriak fogalma szerint a mai Ithakától nyugatra fekszik, homerosi sziget: akkor ez a legnyugatibb, s akkor Odysseus hazája. tehát maga Ithaka; mert a költő szavai szerint (IX. 25.): *αὐτὴ δὲ χθαμαλὴ πανυπερτάτη εἰν ἁλὶ κεῖται πρὸς ζόφον.* Ez ellen azonban mindenki tiltakozott. Azt hangoztatták, hogy Leukas mégis csak félsziget volt Homeros korában; hiszen még Thukydides (III. 81. IV. 8.) is említi a leukasi isthmust, melyet csak később metszettek át. Ámde geologiai kutatások bebizonyították, hogy ez az isthmus nem földnyelv, hanem homokzátony volt, a milyen most is képződik; a tenger a szigetről folyton hordja a kavicsot és hozza helyébe az iszapot; az ókorban tehát valamivel nagyobb volt a távolság a sziget és a szárazföld között, mint ma.

Leukasnak tehát mindig sziget volt a jellege, s minden arra kényszeríti a kutatót, hogy a homerosi szigetek közé sorozza. Ezek közül Ithaka, mint föntebb említettük, nyugatra legmesszebb feküdt, s legközelebb a szárazhoz; a többiek tőle délre és keletre voltak, távolabb a szárazföldtől. Dörpfeld nyomán Láng Nándor is meggyőzően fejtegeti, hogy *χθαμαλὴ ἐν ἁλὶ κεῖται* jelentése, a mint már Strabon is tudja (p. 454): alacsonyan, vagyis közel a szárazföldhöz, fekszik a tengerben. Támogatja e felfogást Telemachos megjegyzése (XXI. 347.), hogy a többi szigetek közelebb esnek Elishez; szintúgy az állandó komp-közlekedés a sziget és a szárazföld között (XX. 187.), a mi a mai Ithaka és Görögország közt lehetetlenség; valamint az a gyakran előforduló megjegyzés: *οὐ μὲν γάρ τί σε πεζὸν ὀΐομαι ἐνθάδ' ἱκέσθαι,* a mi nagyon természetes szólásmód, ha Leukas volt Odysseus hazája;

de kissé hülye phrasis, ha a szárazföldtől 20 kilometerre eső Thiaki lett volna a régi Ithaka.

Ha már most Leukas a homerosi Ithaka, akkor Kephallenia volt Dulichion, melyet a költő gazdagnak és nagynak nevez, honnan 52 kérő jött Odysseus házába; a mai kis Ithaka (Thiaki) pedig Same, melyről Homeros csak annyit mond, hogy szaggatott. A legdélibb Zakynthos a költő felsorolásában mindig az utolsó, kétségtelenül a mai Zante. Helyrajzi adatok az Odysseiából nem ellenkeznek e beosztással, s Dörpfeldnek legfőbb vágya most archæologiai leletek segítségével is bizonyítani Leukasnak homerikus jellegét. Így a szigetet, mely tudományos kutatások következtében elvesztette Sappho romantikus mythosát, tudományos vizsgálatok ismét költői zománczczal vennék körül. Bizonyára érdekes lelet, hogy a sziget átellenében a szárazföld egy hegyfokán várromot találtak, melyben Dörpfeld Nerikosra ismer (Od. XXIV. 377.): Plinius egy adata (Hist. Nat. IV. 1, 5.) igazolja, hogy Leukasnak hajdan Neritis volt a neve (v. ö. az ithakai Neriton-hegy nevével). Leukas mellett bizonyít az Apollon-hymnusz (v. 250.), midőn azt mondja, hogy Elis partjairól a három szigetet, de Ithakának csak a nagy hegyét lehet látni. Mindennél meglepőbb azonban az a kettős öblű kis sziget (Arkudi), mely a mai Leukas és Ithaka között fekszik, s mely szemmelláthatólag illik a kérők leshelyére, Asteris szigetére (Od. IV. 671, 844.), a honnan biztosan leselkedhettek a Pylosból hazatérő Telemachosra. Ez oly meggyőző adat, hogy Dörpfeld rendesen utoljára mutatja úti társaságának Arkudi szigetét. Homeros szavai itt czáfolatot nem tűrnek, véletlen találkozásról itt aligha lehet szólni. S ha az ember meggyőződik, hogy a költő általános leirásai, egyes jelzői, a kikötők és helységek Leukas szigetére utalnak: akkor csak az a fontos kérdés merül fel, hogy mikor és miért kapta a mai Ithaka a régi Ithaka nevét?

Odysseusnak nagy birtoka van a szárazföldön, Ithakával szemben; ide küldi nyájait legelőre, a hol a kephallenek laknak (Od. XX. 210.). Ezek csak később vándorolnak Dulichionba, a mai Kephalleniába. Bizonyára a dórok kergették el vándorlásuk idején hazájukból, ekkor költöztek át Dulichionba. Nagyon valószínű, hogy ugyanekkor a régi Ithaka lakóit is elkergették a dórok, a kik a közeli szigetre könnyen eljuthattak a szárazról. Ekkor tehát az ithakaiak átkeltek Same szigetére, s itt alapított városukat Ithakának nevezték el. A tőlük kiszorított saméiek a szomszéd Dulichionban alapíthatták ekkor Samost, s e névvel jelöli a hajó-katalógus az egész szigetet. A dórvándorlást követő korszak e legrégibb okmányában Ithaka neve már a mai kis Ithakát jelöli, Leukast Neritos neve alatt találjuk meg, Dulichiont pedig nem is említi a költő. A dór vándorlás tehát a szigetlakókat általában dél felé szorította, a mint ez a Peloponnesoson és Görögország egyéb vidékein is megállapítható.

A mai Leukas szigetén Odysseus városának helyét a szárazfölddel szemben a mélyen benyúló Nidri öble mellett állapította meg Dörpfeld. 1902-ben megtalálták azt a forrást, a honnan Ithakos a város kútjába vezette a vizet (Od. XVII. 204.), s archæologiai öröm tükröződött a kutató arczán, midőn a forrás körül *fekete* földtalajt talált; ezt jelöli bizonyára a κρήνη μελάνυδρος kifejezés (Od. XX. 158.). De mindennél meggyőzőbb volna, ha egy mykénéi palota alapfalaira találná-

nak. Egy hollandus Mæcenas elégséges összeget bocsátott ily irányú ásatás rendezésére, és Dörpfeld hiszi, hogy meg fogja találni Odysseus palotáját. Ha eddigi szerencséje nem hagyja cserbe, ez sikerülni fog neki. Én azonban nem tartom valószinűnek. Odysseus nem lakott magaslaton, mint Argos urai; városa a Neion-hegy alatt terült el, innen Ithaka városának ὑπονήϊος jelzője. Palotája köveit tehát könnyebben elhordhatták, mint a hegyi várakét. A város kútja mellett találtak ugyan praehistorikus cserepeket, de csak 4½ méter mélységben, s mélyebbre már nem hatolhattak a feltörő víz miatt, a mi arra mutat, hogy a tenger színvonala az ókor óta emelkedett. De ha nem igazolható is mykénéi jellegű palotával Leukas ithakai jellege, azért Dörpfeld eddigi kutatásai már eddig is azt bizonyítják, hogy valamint az Ilias, úgy az Odysseia színtere is tényleges szemléleten alapúl, s nem utasítható a mesés vidékek sorába. Az archæologia büszkén vallhatja munkája sikerének, hogy Homeros hősei elevenebbek, kézzelfoghatóbbak, mint a Kerek asztal lovagjai; az Ilias és az Odysseia nem olyan képzeleti művek, mint a középkori romantikus eposzok.

Geréb József.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1903. márcz. hó 11-én *fölolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Némethy Géza:* Tibullus életrajzához.

2. *Vértesy Jenő:* Odysseus az alvilágban (Ford. az Od. XI. énekéből).

3. *Rubinyi Mózes:* Grimm és Révai.

A fölolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: Hegedüs István alelnök, Némethy Géza első titkár, Bermüller Ferencz, Finály Gábor, Hornyánszky Gyula, Kempf József, Láng Nándor, Petz Gedeon, Pruzsinszky János, Tolnai Vilmos, Váczy János, Vári Rezső vál. tagok (Katona Lajos szerkesztő és Cserhalmi Samu pénztáros betegségükkel mentették ki magukat) és Császár Elemér második titkár, mint jegyző.

1. Bevételek 1903. jan. 1. óta 4852 K 37 f, kiadás 3839 K 98 f, pénztári készlet 1012 K 39 f. Reményi Ede fölemelte alapítványát 774 K-ra, így az alapítványok összege 3691 K, ebből értékpapirokban 3455 K 10 f, postatakarékpénztárban 235 K 90 f. Czeizel János lőcsei tanár belép alapító tagnak, s alapítványát részletekben fogja befizetni.

2. Új rendes tagok 1903-tól: Ferenczy Árpád dr. sárospataki jogakadémiai tanár (aj. Donáth Benjamin), Burger Artur székelyudvarhelyi gymn. tanár (aj. Lukinich Imre), Prie Oktavián és Ciuza Sándor balázsfalvi gymn. tanárok, Zászló János bpesti hirlapíró (aj. Siegescu József), Horger Antal brassói reálisk. tanár (aj. Katona), Bölcskei Lajos és Bibó-Bige György szabadkai gymn. tanárok (aj. Loósz István), Bakács István bpesti tanár (aj. Bayer József), Wagner Adolf szolnoki gymn. tanár (aj.

Gedeon Alajos), Német Sándor bpesti tanítóképző-int. tanár (aj. Gyulai Ágost), Gomperz Fülöp dr. bpesti tanár (aj. Dercsényi Móricz dr.), Marton József nagyszombati, Ágh Lajos dr. soproni, Barta Mór dr. losonczi gymn. tanárok (aj. Császár). Ugyancsak rendes tagok 1903-tól kezdve a következő volt rendkívüli tagok: Vértesy Dezső dr. bpesti tanár (aj. Cserhalmi), Szekeres Bónis pápai benczés gymn. tanár, Wirker Ernő székelyudvarhelyi reálisk. tanár, Bihari Ferencz munkácsi és Csudáky Bertalan bpesti gymn. tanárok, Kövér Sándor ujpesti, Nagy József orosházi, Baros Gyula sajókazai tanárok (aj. Császár).

Új rendkívüli tagok 1903-tól a következő bpesti egyetemi hallgatók: Varga Antal, Szalkay Alfonz, Vasáry Dániel, Miklós Alajos, Einzig Miklós, Greszler Gyula, Knubels Rezső, Balogh Miklós, Zander László, Lutz Ignácz, Harmos Sándor, Nedelcu Szilárd, Neiser Irén kisasszony (aj. Katona), Szilágyi Sándor, Ujhelyi Imre, Elek Ferencz, Rácz Imre, Patonai Horváth István, Weisz Géza, Sagmeister Gyula, Vajda János, Baumgartner Dezső, Pataky Béla, Reha Bertalan, Deák István, Láng István, Ivánovich Viktor, Laszczák Ernő, Megyercsi Andor, Molnár Ödön, Somogyi Kálmán, Korom György, Schleer Béla, Szenkovich László, Nikelszky Zoltán, Bíró Gyula, Lantos Lajos, Ispánovics Sándor, Osztrovszky József, Pelle József, Tankó Péter, Taucher Gusztáv (aj. Gyulai).

3. Némethy Géza indítványára elhatározza a választmány, hogy a húsvéti ünnepek miatt áprilisban nem tart fölolvasó ülést.

4. Vári Rezső indítványt terjeszt be az iránt, hogy a társaság egy classikai és egy modern sectióra oszoljék. A választmány az indítvány tárgyalására egy öttagú bizottságot küld ki, melynek tagjai Petz Gedeon elnöklete alatt Némethy Géza és Császár Elemér titkárok, Pruzsinszky János és Vári Rezső választmányi tagok.

5. Társaságunk tiszteleti elnöke, Ponori Thewrewk Emil, József kir. herczeget 70. születése napjára üdvözölte a társaság nevében is. A kir. fenség a jó kívánságért levélben mondott köszönetet.

6. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ér.

— **Strenna dantesca 1903.** Orazio Bacci és Passerini gróf szerkesztésében az idén második évfolyamában újra megjelent a Strenna, a tavalyinál bővebb, de nem változatosabb tartalommal és kevesebb képpel, melyek közt ott látjuk Dante egyik freskoképének másolatát Andrea del Castagnotól, továbbá Carducci arczképét s a Bargelloban őrzött Dante-érmek másolatait. A Strennát az idén kizárólag olasz dantisták dolgozatai töltik meg. A naptári rész tetemesen bővült ugyan, de még mindig sok a pótolni való. «Dante czélzásai a Vita Nuovára» czímet viseli az első czikk, Carduccinak régebbi, eddig ki nem adott egyetemi előadásaiból. Ezután tíz oldalon a Dantéról tavaly megjelent tanulmányok és szakfolyóiratok jegyzéke következik. Vázlatosan ismerteti az Olasz Dante-Társaság ravennai nagygyűlését. Del Lungo hosszabb czikkelyben szól az Alighieri-házak viszontagságos multjáról. Most következik egy lelkes hangú közlemény a «Dante Alighieri» közművelődési egyesületről. Ebből olvas-

suk, hogy most már 1600-ra szaporodott a tagok száma. Tavaly 87.000 lira állt rendelkezésökre. A rokon irányú Alliance Française, Schulverein és Szent Czirill és Method-egyletekkel összehasonlítva, az eddigi eredményt kevesellik. Legalább harmadfél millió lira évi bevételt óhajtanának kimutatni, hogy a fenyegető veszedelmekkel szembe nézhessenek. Iszonyú harczot vívnak — úgymond — a trientiek a pangermánokkal; az istriaiak, triestiek, dalmátok a szlávokkal. *Villari*, az egyesület ez idő szerinti elnöke, az Adria partvidékein tett személyes tapasztalataiból arról győződött meg, hogy a dalmácziai olaszok emberfölötti erővel küzdenek a létért a horvát uralom ellen. «Kiölik ott egy népből a lelket. Közönyösen nézhetjük-e ezt?» A sebenicoi elöljáró még azt is megtiltotta az ottani olaszoknak, hogy a jeles Dante-buvár, Niccolò Tommaseo születésének századik évfordulóját tavaly megünnepeljék. Kiadja a jelszót a harcz megindítására. «Muoviamoci! Ha — úgymond — minden 32 olasz ember közt akadna egy, a ki naponként egy fillért félrerakna az egyesület javára, napról-napra egy millió fillér, 10,000 lira folyna be a pénztárba és ez az esztendő végén három millió 650 ezer lirára rugna. Így már elejét vehetnők a német és szláv inváziónak, sőt ellenállhatatlanul közelednénk Olaszország természetes, szent határaihoz». Mi jól emlékszünk még az egyesület első elnökének, az öreg Bonghinak egyik mérsékelt hangú beszédére, melyben határozottan tiltakozott az ellen, hogy az egyesületet politikai tendentiákkal, irredentismussal gyanusítsák, mert ők azt tűzték ki czélúl, hogy «védelmére keljenek a Dante nyelvének az állam politikai határain túl; hogy megoltalmazzák a hazán kívül, messze országokban élő olasz munkásokat, de Európa békéjét nem akarják megzavarni, mert a háború esélyei kiszámíthatatlanok». És ime, úgy látszik, hogy az alapszabályok §§-ai 12 év alatt nagyot tágultak s olyan természetű magyarázatokat is megtűrnek ma, melyeket a tisztán közművelődési czéllal alapított egyesület eleintén nem hangoztatott, sőt «a kicsinyes politika léhaságai és semmiségei fölött magasan álló» törekvéseken kívül, gyanút keltő velleitásokkal minden érdekközösséget megtagadott. — A Strenna további czikkei közül legértékesebbnek tartjuk Vandelliét, a ki a Div. Comm. kritikai szövegéről ír beható tanulmányt. A 152 oldalra terjedő, csinos kiállítású könyv ára 2 lira. Firenzében E. Ariani nyomdájából került ki.

Cs. P. J.

— **Archaeologiai hírek.** Az archaeologusok figyelme most *Kréta* felé fordul, mert Schliemann óta nem folytattak még görög földön ásatásokat, melyek akár a meglepő leletek gazdagságára, akár az ezekhez fűződő következtetések fontosságára nézve vetekedhetnének azokkal az eredményekkel, melyekkel Kréta szigetének századunk első évében megkezdett fölkutatása jár. Ezek az ásatások elsősorban a görög művészet ókorának, az ú. n. *mykenei* kornak kulturájára, művészetére vonatkozó, még nagyon hézagos ismereteinket gyarapítják és nyilvánvalóvá teszik, hogy e kulturának egyik főhelye, talán középpontja Kréta volt, mely a történelem előtti időkben egy hatalmas tengeri birodalomnak, a mesés Minos birodalmának

volt székhelye. A szigetet az ujabb korban először Halbherr és Fabricius kutatták át a 80-as években, és akkor megtalálták a magánjogilag és nyelvészetileg egyaránt nagyfontosságú terjedelmes gortysi föliratot; a 90-es években Mariani, Savignoni és Taramelli olaszok és az angol Evans járták be Krétát; rendszeres ásatásokat azonban csak a krétai zavarok elnyomása után lehetett megkezdeni. *Angol* részről megkezdte ezeket a magánadakozóktól gazdagon támogatott *A. J. Evans*, az oxfordi Ashmolean múzeum őre, a ki a régi *Knossos* helyén kutat. A *Phaistos*-nál folyó *olasz* ásatásokat Halbherr vezetése mellett Savignoni, De Sanctis és Pernier végzik az olasz közoktatásügyi ministerium, a római (Dei Lincei), nápolyi és turini akadémiák költségén. Ezek mellett ásatnak még az athéni *angol* iskola direktora Bosanquet (Praisosnál), Hogarth (Zakronál) és az *amerikai* archæol. iskola részéről Miss Royd (Gurnianál), most a francziák is küldenek expeditiót Krétába.

Méltó föltünést keltettek a *knossosi* ásatások. Evans ott föltárt egy mykenei fejedelmi palotát, a mely a tirynsinek nagyságát többszörösen fölülmúlja. Valóságos kis város az, több udvarral, külömböző nagyságú oszlopos termeivel, szobákkal, kincs-, szer- és éléstárakkal, fürdőszobákkal, oszlopos kapuépületekkel, folyosókkal, cserépcsövekből való vízvezetékkel, a cselédek és mindenféle munkások számára való helyiségekkel. Még iskolaszobát is véltek fölismerhetni, a melyben a palota lakóit az írás becses művészetére tanították. A helyiségeknek ez a nagy száma azonban világos és áttekinthető beosztást mutat; az egész palotát széles és hosszú folyosó szeli át. A palota külömbözik a tirynsitől: elrendezése más, kyklopsfalak nem veszik körül, emeletes (sőt valószínű, hogy kétemeletes is volt). Korát a Kr. e. 2000. évbe teszik, festéseit a 15., tűzvésztől okozott pusztulásait a 13. évszázba helyezik. A falak faragatlan mészkövekből, egyes helyeken finoman megművelt négyszögkövekből épültek, melyeket vályog köt össze; a falakat vályogrétegre alkalmazott mészvakolat burkolja, mely mindenütt a freskofestés nyomait mutatja. Kívülről nagy gipszlapokból álló párkány védi a falakat, a melyekben fagerendák is alkalmaztattak. Egyes szobákban gipszkőpadok futnak körül az oldalokon, egy teremben pedig kőből való trónszéket találtak, a melynek remek, a test formáihoz alkalmazott faragása a legmodernebb iparművésznek is becsületére válnék. Az éléstárakban hosszú sorban fölállított, egy méternél magasabb pithosok állanak, gabnaszemek, fügék stb. maradványaival. Ugyanott a padlóban ügyesen elrejtett, ólommal kiöntött tartókat fedeztek föl, melyeknek fedőköveit a padló kőlapjai képezik. — Rendkívül érdekesek a *freskofestés* maradványai. A monumentalis festés példája az a fresko, mely életnagyságban ábrázolt, hosszú hajfürtű, bajusztalan ifjakat tüntet föl, a kik ruhátlanul, csak egy rövid köténynyel ellátva, hosszú menetben ajándékokkal kezükben járulnak egy nő elé. Ez a fresko az alakok typusában, ruházatában és jelvényeiben meglepő hasonlatosságot mutat azokhoz az emberekhez, a kik III. Tuthmosis (1470) idejébe tartozó egyptomi falfestésen fordulnak elő (a hol nyilván mykenei emberek küldöttsége van ábrázolva), csakhogy a knossosi fresko életteljessége, elevensége, az arcz-

vonások finom és biztos rajza messze fölülmúlja az egyptomi festő tu- sát. Ily tökéletes rajzzal csak ezer év múlva találkozunk ismét a pá alakú görög vázák festményein. A miniaturfestés pompás példáját sz gáltatja egy másik fresko, mely asszonyok és férfiak gyülését mutatj ezen figyelemre méltók a könnyedséggel megfestett hölgyalakok, a k volantokkal szegélyzett külömböző színű szoknyában, rövid, könyökig én ujjakban és nagy mértékben decolletálva ábrázoltatnak. Más festmények pillérek előtt imádkozó asszonyok; (az asszonyok fehér, a férfiak sötét barna arczbőrrel vannak megkülömböztetve), folyamparti tájkép pálma- fákkal, hegyektől zárt háttérrel stb. Egyes szobák a növényvilágból vett naturalistikus motivumokkal vannak diszítve. Sürün szerepel a (krétai mondákban is folyton ismétlődő) bika ábrázolása. A festés mellett találjuk a *plastika* emlékeit, pompásan faragott, a természet éles megfigyelését bizonyító bikafejek színes stuccoból, egyéb stuccoreliefek, remek rozettás kőfrízek; legszebb egy kitünően megmintázott emberi kar. Az apró leletek sokaságát fölsorolni lehetetlen, a mykenei kor minden vázafajára számta- lan példát találtak (ezek között különösen érdekesek a Kamáres nevű edények, melyek Krétának specialitását teszik), azonkívül a bronz- és kő- eszközök, fegyverek és cseréptárgyak egész sora került ki a földből; érde- kes egy kristályüveggel és elefántcsonttal kirakott játékasztal. E leletek a candiai (herakleioni) muzeumban vannak elhelyezve, a mely így egy csa- pással a legértékesebb gyüjtemények sorába lépett. — A leletek koronáját az a több ezer darab cseréptáblácska teszi, mely a *krétai ősrégi írásnak* jegyeit őrizte meg számunkra. A táblákra vonalak közé egymás mellé vannak beróya az írásjegyek, melyeket Evans két csoportra oszt. Az elsőbe sorozott táblák fejlett linearis írásnak (kb. 70, ismétlődő) jegyeit tüntetik föl, más táblákon jelképes az írás (harczi kocsik, rabszolgák, lófejek, disznók, növények, szerszámok schematikus rajza). Ez a pictographikus írás, úgy látszik, az írás fejlődésében még a hieroglypháknál is régibb fokot képvisel. A knossosi palota irattára azonban még fordítójára vár, s ha akad Champollionja, akkor fényes világot fog vetni a mykenei kor kulturájára.

Phaistos akropolisán hasonló palotát ástak ki az olaszok, melynek falain szintén freskok maradványaira akadtak, ezek között különösen szép a palota körül most is virágzó oleandereket föltüntető fresko. Phaistosban a palota alatti réteget is fölkutatták, s a trónterem alatt egy, a mykenei kort is megelőző szentélyforma helyiséget találtak terracotta áldozó- asztallal. Még mélyebbre hatolván neolithikus telep maradványaira akad- tak. Phaistos közelében még egy másik palotát fedeztek föl, melyet fejedelem nyárilakának neveztek el; azonkívül megtalálták az uralkodók nak tulajdonított temetőt: 12 tágas és magas kupolasírt, melyek mind egyikében 3—7 csontváz és sok értékes apró lelet volt (bronzból va tükrök, beretvák, kardmarkolatok, kőlámpák, türkiz-, amethyst- és aran szemekből álló nyaklánczok, arany-, ezüst-, bronzgyűrűk). Egy mási későbbi temetőnek a sziklába vágott sírjaiban csontvázak helyett terr cotta hamvvedreket találtak. Az akropolison is nagy az apró leletek szá

(kővázák, egy 2 m.-es bronzfűrész kövek fűrészelésére, mykenei idolok és vésett kövek, terracottaszobrocskák). — Az olaszok *Gortys*-ban is folytatták kutatásaikat és ott számos fölíratra bukkantak; Phaistos kikötővárosában, *Lebena*-ban a későbbi korból való Asklepios-templomot és az avval kapcsolatos római korú fürdőket tárták föl. — Most a németek is keresnek Krétán ásatásokra alkalmas területet. A görög tudományos világnak egy előkelő és befolyásos képviselője megigérte volt közbenjárását, hogy a magyarok is kapjanak Krétán ásatásokra való engedélyt; ennek a tervnek megvalósítása azonban idehaza fennakadt. *L. N.*

— **Az Istro-románok.** Istriában, a Monte-Maggiore (Učka) hegy lábánál a következő falvakban laknak istro-románok: *Sušnjevica*, *Brdo*, *Noselo* (Villa nova, Novasas), *Jesenović*, *Lettay* s még egy pár közeli catunban (= szállás), *Grobnik* és *Gradinje*, mely utóbbi kettőben levő románság majdnem teljesen elszlávosodott. Éjszakra a Monte-Maggiore hegytől van még egy falu, *Jejane*, a hol azonban kissé elütő nyelvet beszélnek. Számuk 1850-ben 3000 volt (ma körülbelül alig 2000); akkor még románul beszéltek több délebbre fekvő községben. Voltak régebben istro-románok *Veglia* szigetén is, a kik ma már teljesen elszlávosodtak. Sušnjevica, Brdo s Noselo lakói még elég tisztán beszélik nyelvüket, bár valamennyi tud horvátul is. Egyéb helyeken a családi tűzhelynél is jóformán állandóan a horvát nyelvvel élnek. Typusuk a délszláv; Istriának «*Vlasie*» kerületében (Antignano, St. Piedro közelében) lehet találni román typusokat is. Ezek azonban, valamint a kik Trieszt közelében laktak, már régen szlávokká lettek.

Valószínű, hogy körülbelül a XVI. század táján vándorolhattak ki Törökországból a törökök elől menekülve a *csicsek*-kel együtt, a kik tiszta szlávok (szerb-horvátok) s nem a mint *Miklosich* vélte, hogy elszlávosodott románok,*) bár kétségtelen, hogy velük keveredten románok is voltak. A hely, a honnan jöhettek, az albánokkal lehetett határos, mert az istriai románok nyelvében megmaradt a *deieli* (= gyermekek) albán szó, melyet csak az albánsággal érintkezve vehettek át. Foglalkozásuk földmüvelés, állattenyésztés s szénégetés. Fiume utczáin szenet árulva járnak szekereikkel; Triesztben pedig a *Piazza Caserma*-n láthatni szenes szekereiket. Rendkívül szegény nép s kulturájuk is egészen elhanyagolt, mert iskoláik nincsenek. Úgy beszélik, hogy Románia szándékozik számukra népiskolát nyitni Sušnjevicán.

A szlávok és olaszok *ciribiri*-knek hívják. A név, úgy látszik, hogy a mil. *ciribira*, *ciribiri* (cardeletto), piac. *ciribibi* (forasiepe) szavakkal függ össze. A magyarban is járatos a *csiribiri* olasz kölcsönszó, melynek jelentése: uccello és cosa dappoco. Valószínű, hogy *csiribiri* nép annyit jelent, hogy: «szedett-vedett, mindenfelől összefutott *kicsi kis* népecske».

Az istro-romîn dialektus főbb sajátságai a következők: *a* úgy ejtő-

*) V. ö. *Biedermann:* Neuere slav. Siedlungen auf süddeutschem Boden. Stuttgart, 1888.

dik, mint *ŏa*, *ă* a szók végén *ĕa*-nak, pl. *casă* (= ház) > cŏasĕa; *oa* helyett *o*-t mondanak: *coadă* (= farok) > codĕa; hangzó utáni *u*-ból bilabialis *w* lesz: *aud* (= hall) > awdu, *preot* (preut = pap) > prewtu, *caut* (= keres) > cawtu; *n* két magánhangzó közt *r*: *bun* (= jó) > bur, *pîne* (= kenyér) > păre; az *l* kiesik egy mássalhangzó előtt s a szók végén: *cald* (= meleg) > cod, *pulpă* (= lábikra) > pupĕa, *cal* (= ló) > cŏa (tbsz. azonban coal'i), *alt* (= más) > ŏat (tbsz. azonban ŏaltsi). A főnevek ragozása «*lu*»-val történik, mint a Bánságban: *fratelui* (= a testvérnek) > lu frate; a nőnemben «*ali*»-val: *mamei* (= az anyának) > ali mŏaïa. A szókincs legnagyobb része szláv (szerb-horvát, szlovén), aztán latin, olasz (t. i. velenczei olasz) és német.

Irodalmuk természetesen nincs. Mint érdekes, kihalófélben levő néptöredékkel foglalkoztak velük és nyelvükkel tudományos szempontból. Az istro-románokra vonatkozó adatokat lásd *G. Weigand* «Istro-rominii» czímű czikkében, a mely az «Enciclopedia romină-ban (Nagyszeben) jelent meg. V. ö. még az «Osztrák-magyar monarchia írásban és képben» czímű művének «Az Osztrák tengermellék és Dalmáczia» kötetét. Az istro-rominekre vonatkozó literaturát *Dr. Byhan*-nak becses dolgozatában, az istro-román nyelv etymologikus szótárában lehet találni, a mely a «VI. Jahresbericht des Instituts für rum. Sprache zu Leipzig» volt közzétéve.

ALEXICS GYÖRGY.

- **Egy birálat története.** Révai Miklós «Antiquitates»-éről még abban az évben, melyben elhagyta a sajtót, igen magasztaló birálat jelent meg a Zeitschrift von und für Ungarn-ban (1803. III. füzet, 178—180. l.). A birálat szavai szerint «Der in der Schriftsteller-Welt schon lange ruehmlich bekannte Vf. vereinigte mit der richtigen Kenntnisz seiner Muttersprache und der damit zu vergleichenden verwandten Sprachen, auch gluecklicher Weise einen bessern Geschmack, ungemeinen Scharfsinn, beyspiellosen Fleisz und patriotische Vorliebe fuer diese Gattung gelehrter Untersuchungen.» Az L. S. jelzetű, általánosságokban mozgó ismertetés értékéből azonban sokat levon, hogy a szerzője, ha nem is maga Révai, mindenesetre valamelyik, hozzá nagyon közel álló barátja volt, talán épen Horvát István, a ki abban az időben ismerkedett meg a nagy tudóssal. Ezt a titkot a birálat végső szólama árulja el: «.... das Vaterland die Herausgabe dieses Werkes Michael v. Paintner zu verdanken habe, dem es auch der Vf. in einer eleganten, herzlichen Zueignungsschrift gewidmet hat». Révainak valóban az volt a szándéka, hogy az Antiquitatest Paintnernek ajánlja, de — mint Guzmics írja — «a lelkes Martzibányi neheztelve vevé a német nevű ember megtiszteltetését, 's eltökéllé, hogy a Grammatikának eggyik részét egészen a maga költségén fogja kiadatni. Erre nézve adott Révainak 500 forintot» (Tud. Gyűjt. 1830, II: 35. l.). Révai tehát, hogy ne rontsa Martzibányi kedvét és mivel bízott benne, hogy Paintner nem veszi rossz néven — kitörölte a Paintnernek szánt s már valószínűleg kiszedett ajánlást. A biráló, a ki a könyvet Révainál kéziratban vagy korrektúrában láthatta, lemásolta a mű pontos czímét,

megismerhette tartalmát is, megírta a reclamot, de mire kinyomtatták, addig az Antiquitates az »elegante, herzliche Zueignungschrift« nélkül jelent meg. *cs.*

— **Arany János** »A bajusz« czímű költeménye tárgyának mását találtam meg egy »Jeles történetek régiségének s újságinak megjedzése« czímű kéziratban, — »a mellyeket együnnen másunnan foglalta ezen kis compendiumbá Szombathfalván resideáló Kocsárdi idősbb Gállfi Ferencz. 1806-ik esztendőben Szombathfalván.« (Ma Székelyudvarhelyhez tartozik).

A feljegyzés a következő: »7. Jedzés. Udvarhelly városi Bucsi Ferencz bajuszszáról. Ezen Bucsi Ferencz eredetére nézve magyarországi lévén, iffiú legénységiben ide származott mint csizmadia mester legény és megtelepedvén s házasodván Udvarhelyben és majd korosságot is érvén, mint bajusztalan, a lepedős czigányok elhitették vélle, hogy nékie bajuszt csinálnának, ha jól megfizetné. A ki is jó fizetést igérvén nékiek, ők is egy likas fenekű nagy kád alá béültetvén s az haját a likon kívül pálczához kötözvén, ketten hárman azon kádat kerülvén s a fenekit ütvén, ezen igékkel folytatták a ceremoniát, hogy tudnia illik: »*Bajuszsza lesz Ferencznek, igen bizony szegénynek,*« amely üdő alatt a többi nagy lopást tévén, elillantottak onnan mindnyájan, ötet darab ideig ottan ülni kényszerítvén. A ki is még is bajusztalan maradott, sok kárt vallván ötöllük. Az előbb említettem igékkel sok versen folytatták a véghez vitt ceremoniát.«

Valószínű, hogy itt vándorló népmesével van dolgunk, mely azonban itt Udvarhelyen helyi vonatkozásúvá vált. Érdemes volna tudni, hogy Arany János honnan merített. LUKINICH IMRE.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

II. Modern philologia.

Betz, L. P., Studien zur vergleichenden Literaturgeschichte der neueren Zeit. Frankfurt a. M., 1902. Literar. Anstalt. (N. 8-r. VII, 364 l.) Kötve 5.50 M.

Brenner, O., Die lautlichen und geschichtlichen Grundlagen unserer Rechtschreibung. Leipzig, 1902. Teubner. (N. 8-r. 66 l.) 1 M.

Brooke, S. A., Poetry of Robert Browning. London, 1902. Isbister. (8-r. 554 l.) 10, 6 Sh.

Burmeister, O., Nachdichtungen und Bühneneinrichtungen von Shakespeares Marchant of Venice. Rostock, 1902. Warkentien. (N. 8-r. 142 l.)

Canstatt, Oscar, Kritisches Repertorium der deutsch-brasilianischen Litteratur. Berlin, 1902. Reimer. (N. 8-r.) 8 M.

Carlini, A., Studio su l'Africa di Fr. Petrarca. Firenze, 1902. Monnier. (16-r. 195 l.) 3 lira.

Deberre, Emile, La vie littéraire à Dijon au XVIII-e siècle. Paris, 1902. Picard. (N. 8-r. 413 l.)

Dedekindus, Fr., Grobianus. Hrsg. von A. Bömer. Berlin, 1902. Weidmann. (8-r. LXXXIV, 90 l.) 3.40 M. [Lateinische Litteraturdenkmäler des XV. u. XVI. Jhds. 16.]

Eck, Samuel, Goethes Lebensanschauung. Tübingen und Leipzig, 1902. Mohr. (N. 8-r.) 3.20 M.

Einstein, Lewis, Luigi Pulci and the Morgante Maggiore. Berlin, 1902. Felber. (N. 8-r. 69 l.) 2 M.

Ettmayer, K., Bergamaskische Alpenmundarten. Leipzig, 1902. Reisland. (N. 8-r. VI, 91 l.) 4 M.

Gemsz, Gustav, Wörterbuch für die deutsche Rechtschreibung. Berlin, 1902. Weidmann. (IV, 267 l.) Kötve 1.50 M.

Gjorgjević, Tihomir, Zur Einführung in die serbische Folklore. Wien, 1902. Lang. (N. 8-r. 36 l.) 1 K.

Goethe-Briefe, herausgeg. v. Ph. *Stein*. 3. Bd. Berlin, 1902. Elsner. (N. 8-r. XV, 313 l.) 3 M.

Gough, A. B., The Constance Saga. Berlin, 1902. Mayer u. Müller. (N. 8-r. 84 l.) 2.50 M.

Harnack, O., Der Gang der Handlung in Goethes Faust. Darmstadt, 1902. Bergsträsser. (8-r. 28 l.) 0.40 M.

Hartenstein, Otto, Studien zur Hornsage. Ein Beitrag zu einer Litteraturgeschichte des Mittelalters. Heidelberg, 1902. Winter. (N. 8-r. III, 152 l.) 4 M. [Kieler Studien zur englischen Philologie, 4.]

Heinze, Paul, Geschichte der deutschen Litteratur von Goethes Tode bis zur Gegenwart. Leipzig, 1902. Berger. (N. 8-r.) 7 M.

Holbrook, R. Thayer, Dante and the animal Kingdom. London, 1902. Macmillan. (N. 8-r.) Kötve 2 Sh.

Holzmann, Michael, und Hanns Bohatta, Deutsches Anonymen-Lexicon 1501—1850. Bd. I. A—D. Weimar, 1902. Gesellsch. d. Biblioph. (8-r. XVI, 422 l.)

Hrotsvithae opera rec. et emendavit Paulus de *Winterfeld*. Berlin, 1902. Weidmann. (N. 8-r. XXIV, 552 l.) 12 M.

Ilgenstein, H., Mörike und Goethe. Berlin, 1902. Schröder. (12-r. 143 l.) 2 M.

Kallnick, Max, Studien über den Wortschatz in Sir Gawayne and the grene Knyght. Berlin, 1902. Mayer u. Müller. (N. 8-r. 54 l.) 1.50 M.

Kaufmann, Friedrich. Balder-Mythus und Sage. Strassburg, 1902. Trübner. (N. 8-r.) 9 M.

Kitton, F. G., Charles Dickens: his life, writings and personality. Illus. London, 1902. Jack. (8-r. 520 l.) 5 Sh.

Kristian von Troyes, Yvain. Herausgeg. von W. *Foerster*. Halle a. S., 1902. Niemeyer. (8-r. LXVI, 249 l.) 6 M. [Romanische Bibliothek, V.]

Lafoscade, L. Le théâtre d'Alfred de Musset. Paris, 1902. Hachette. (16-r. VIII, 428 l.) 3.50 frcs.

Langkavel, Martha, Die französischen Übertragungen von Goethes Faust. Diss. Strassburg, 1902. Trübner. (N. 8-r. IV, 153 l.)

Lawrence, William Witherle, The first riddle of Cynewulf. — Schafield, William, Henry, Signys lament. Baltimore, 1902. [Reprinted from the publications of the modern language association of America, vol. XVII. 2.]

Leixner Otto, Geschichte der deutschen Litteratur. Leipzig, 1903. Spamer. (Lex. 8-r. VIII, 1087 l.) 16 M.

Lenz, J. M. R., Vertheidigung des Herrn Wieland gegen die Wolken von dem Verfasser der Wolken (1776) herausgeg. v. E. Schmidt. Berlin, 1902. Behr. (N. 8-r. XVI, 35 l.) 0.80 M. [Deutsche Litt.-Denkm. des 18. u. 19. Jahrh. herausgeg. v. A. Sauer. Nr. 121.]

Lindner, Felix, Zur Geschichte der Oberonsage. Rostock, 1902. Varkentien. (N. 8-r. 18 l.) 0.60 M.

SZÖVEGKRITIKAI ÉS MAGYARÁZÓ MEGJEGYZÉSEK VALERIUS CATO KÖLTEMÉNYEIHEZ.

«Valerius Cato költeményei» czímű értekezésem megjelenése óta[1]) adósnak érzem magam a költemények szövegének megállapításával és egyes nehezebben érthető részleteinek magyarázásával. Ezt az adósságomat akarom most leróni, hogy a nagy költő műveiből legalább a ránk maradt két kis morzsa lehetőleg tisztázva állhasson szemünk előtt s ezek segítségével bepillanthassunk a költő vergődő lelkébe és szomorú, sivár korába, a mely mindenétől megfosztva nagy fiát, tétlenül nézte, mint nyomorog s nélkülöz az egy kis kunyhóban késő vénségében is.[2])

Megkisérlem tehát visszaadni eredeti alakját és értelmét a költeményeknek, megtisztogatom azokat a magyarázók fölösleges és sokszor igen merész coniecturáitól. Mert a költemények a legtöbb kényes helyen inkább csak magyarázatra szorulnak s nincsenek oly megrongált állapotban, mint hiszik. Bár nem tagadom, hogy még a legjobb kéziratokban is akadnak hibák, de ezek most már könnyen helyrehozhatók, a nélkül, hogy jelentékenyebben el kellene térnünk a jobb kéziratoktól.[3])

---

[1]) Egyet. Phil. Közl. XXV. évf. 1901. 769—787. l.

[2]) V. ö. Sueton. de gramm. XI. «Vixit ad extremam senectam, sed in summa pauperie et pæne inopia, abditus modico gurgustio», stb.

[3]) A két költemény reánk maradt kéziratait bőven ismertette Naeke: Carm. Val. Cat. 329. s köv. l. és Bæhrens: Poet. Lat. min. II. rész, 6. s köv. l. A magyarázók fölösleges coniecturáit és magyarázait — a melyeknek sem szere, sem száma — a mikor csak lehet, mellőzöm ez értekezésemben. Hogy a Val. Catóval foglalkozó két értekezésem kerek egészet képezzen s a két költeményt a legaprólékosabb részletig tisztázva állíthassam szem elé, szerettem volna közölni a megállapított szöveget is magyar fordításával együtt — mert készen várják a nyomást — de itt helyszűke miatt nem közölhettem. Így az eddig megjelent szövegek közül mint legkevésbbé hibást, az Eskuche értekezésében levőt ajánlhatom (De Val. Cat. 38—48. l.).

Dirae: 1. sor. *cycneas voces:* siralmas, szomorú dalt, mint a milyet a haldokló hattyú szokott énekelni.

2. *divisas sedes.* Helyesen figyelmeztet Eskuche a 45., 70. és 78. sorok alapján, hogy Cato birtokát több katona között osztották föl, mert e sorokkal szemben a 31., 73. és 80. sorokban látható költői egyesszám nem sokat határoz.[1])

A 6. és 7. sorok értelme: Hamarabb lesz zűrzavar az egész világrendből, sok minden lehetetlenség inkább bekövetkezhetik, mint az, hogy én ne merjem szabadon kimondani, a mi szívemen fekszik, a mi fáj. E sorokat szépen megmagyarázzák Cicerónak Sulla korát jellemző szavai: «neminem esse, qui verbum facere hoc tempore auderet».[2]) A 7. sorban minden igaz ok nélkül s hibásan írnak sokan Heinsius nyomán *cuncta*-t az összes kéziratok *multa*-ja helyett.[3])

8. *Montibus et silvis dicam tua facta, Lycurge, impia:* Hegynek, völgynek elpanaszlom gaztetteid, Sulla. A költő keserű gúnynyal s találóan a törvényhozó Lycurgushoz hasonlítja Sullát, mert ez épen torzképe annak: ez is átalakította az alkotmányt, az előkelőknek biztosította a vezérszerepet az államban; rendezte a vagyoni viszonyokat (a földfelosztással s birtok-ajándékozgatással!) és az erkölcsi viszonyok javítására törvényeket hozott, épen mint Sparta nagy törvényhozója. A magyarázók e sornál mind tévúton járnak; vagy a thrákok Lycurgus nevű királyára, vagy valami ilyen nevű katonára gondolnak.

9. *Trinacriae gaudia:* általánosan *gabona*, *gabonamagvak* értelemben alkalmazza a költő e szóképet, mert Sicilia áldott termékenysége közmondásossá vált. Találóan idézi Wernsdorf e sornál Verg. *Acheloïa pocula* (= viz) szóképét és találóan jegyzi meg Naeke,[4]) hogy épígy adhatná ma a költő a gyémantnak a *gaudia Brasiliae* nevet. Az újabb magyarázók — Naeke és Eskuche kivételével — e sor alapján tévesen Siciliában keresik Cato birtokát.

10. *Nec fecunda, senis nostri felicia rura, Semina parturiant segetes.* A magyarázók coniecturákkal halmozták el e helyet, pedig

---

[1]) *Rura* (2. s.), *rura* (3. s.). Cato ismétléseiről értekezett Naeke: Carm. Val. Cat. 277. s köv. l.

[2]) Pro S. Roscio Amer. XXI. 58.

[3]) A *non* szócska helyéről s általában a két költemény szórendi sajátosságairól bőven ír Naeke idézett műve 284. s köv. l.

[4]) Carm. Val. Cat. 37. l.

csakis magyarázatra szorul: «Ti földek, a melyek oly bőven termettetek egykor atyámnak, az én öregemnek *(senis nostri felicia rura!)*, a legtermékenyebb gabonamagvak *(Trin. gaud.)* is terméketlenekké váljanak bennetek *(Trinacriae sterilescant gaudia vobis)*, se termékeny magot ne adjon rajtatok a vetés *(nec fecunda semina parturiant segetes)*». Így fordítanám tehát e megérthetetlennek gondolt helyet:

«Atyám életében oly dús-gazdag földek!
Vetés ne sarjadzzék a magról bennetek,
Se termő-magot ne adjon vetésetek!»

Nem szabad oly nagyon megütköznünk rajta, hogy az ifjú költő *öregének (senis nostri)* nevezi atyját, hisz ez a falusi élet egyszerűségéből nagyon könnyen magyarázható.

14. *Rursus, et hoc iterum repetamus, Battare, carmen!* Még egyszer, ismételd Cato e szakaszt! biztatgatja magát a költő s csakugyan a következő négy verssorban ugyanaz az átoksorozat következik más szavakkal, a mit az előző négyben látunk.

19. *Nec desit nostris devotum carmen avenis.* A költő az előző sorral ellentétbe állítja: Száradjon le az erdő lombja, apadjon ki a forrás vize, de lantomon *(nostris avenis)* az átok sohase apadjon.

20—23. Értelmök: E tarka díszben pompázó kerti virágok, rózsák stb. *(Haec Veneris vario florentia serta decore)*, és a mezei virágok, füvek és a zöldelő, virágzó vetések *(avena)*, a melyek a mezőket ragyogóra festik *(Purpureo campos quae pingit avena colore)* és a bennök megfürdött illatos szellő, e virágoknak kilehelt édes illata, változzék át dögvészt s rút nyavalyát terjesztő méreggé. A codexek *pingit avena*-ja helyett a magyarázók *pingunt verna*-t írnak Heinsius nyomán. Semmi sem kényszerít e változtatásra, mert az *avena* szót általában a mezei virágok és a zöldelő s virágzó vetések, füvek gyüjtőneveként használja a költő, mint a hogy *purpureus* is általános «gyönyörű, ragyogó, káprázatos» jelentésű.

24. *auribus.* Kedves a fülnek a madárdal (Lyd. 17.) s a tücsök zenéje (Dir. 74.), a melyek a zöld lombnak s virágillatnak társai. Heinsius *naribus*-a teljesen fölösleges változtatás.

25. és 47. *Sic precor, et nostris superent haec carmina votis.* E tömör ismétlődő sorban körülbelül ezt akarja kifejezni a költő: Átkom ez (Sic pr.) s a mi rosszat még lelkemben kívánok, de kifejezni nem tudom, az is mind teljesüljön; a mikor ez átkok (hæc carmina: 20—24. vs.) megfogannak, sokkal több teljesedjék, mint

a mennyit kértem, kívántam *(superent haec carmina votis nostris)*. Tehát *haec c.* nem nominativus — mint a legtöbben hitték — hanem acc. és *nostris v.* nem dat., hanem ablativus. Így fordítanám tehát:

«Átkom ez, s hogy ennél még több teljesedjék.»

Naeke bár nem értette meg teljesen e sort, mégis szerencsésen állította mellé az *Ibis* két helyét:

«Quæque precor, fiant:
Quasque ego transiero poenas, patiatur et istas:
Plenius ingenio sit miser ille meo.» (89. s köv. vs.)

Az *Ibis* végén pedig így szól a költő:

«Pauca quidem, fateor: sed di dent plura rogantis,
Multiplicentque suo vota favore mea.»

26. Itt egy 11 sorból álló gondolatszakasz kezdődik, a melynek első sorát minden elképzelhető módon igyekeztek kijavítani s megmagyarázni, de sikertelenül. A kéziratok így közlik: *Ludimus, et multum nostris cantata libellis* .... stb. Érthető ez a szöveg így is, semmi javítgatásra nem szorul. E rész gondolatmenete a következő: Én most verselgetek, dalolok *(ludimus)**) kedves erdőm, és mégis — szinte hihetetlen — gyönyörű lombkoronádtól megfosztalak átkommal *(et ... tondemus virides umbras*. 28. vs.), attól a lombkoronától, a melyről eddigelé mindig csak édesen tudtam dalolni. Habozni kezd a költő, elátkozza-e kedves erdejét is, vagy ne? De végre leküzdi az erdejéhez fűződő gyöngédebb érzelmeit a lelkében fölmerülő kép láttára:

«Majd, ha fejszéjével lesújt a katona
És fejedről lehull a büszke korona,
Esni fogsz magad is, gazdád kedves fája ...
Átkomra sújt inkább Juppiter villáma!
Hiába ...! Ez erdőt te adtad Juppiter,
A mint illik, tehát kezed hamvaszsza el!»

Azután nem lengeti lágy szellő fái lombos ágát s az ő ajkán is elnémul a dal. Érthető s szép tehát ez a részlet minden változtatás nélkül is, csak arra kell ügyelnünk, hogy a 26. sor *et* kötőszava itt

---

*) A *ludere* igét igen gyakran használják a költők «verselget, dalolgat» jelentésben: Verg. Georg. II. 386. *ludere versibus*. IV. 565. *ludere armina*. Ecl. I. 10. *ludere calamo*.

nem kapcsoló jelentésü, hanem igen szépen ellentétbe állítja a *ludimus* és *tondemus* kifejezéseket.

28. *Tondemus virides umbras; nec laeta comantis*...: Megfosztalak átkommal lombkoronádtól. *Laeta comantis ramos* = læte c. r.*) A *tondemus* alakot védik a kéziratok, így közli a cod. Bembinus és a három Monacensis s a többi is *tundemus*-t ir. Értbetlen a magyarázók javítási önkénye e sornál.

29. *Comantis lactabis mollis ramos inflantibus auris.* Az *s* hanggal a falevelek édes suttogását utánozza a költő, mint a mily ügyesen festi a Dir. 67. sorában a gyorsított rhythmussal a gyorsan tovarohanó hullámokat s a Lyd. 18. sorában a meglassitottal a csörgedező patak lassuló folyását. A kéziratok az egy Helmstadiensis *molles*-ével szemben *mollis*-t mutatnak s így hajlandóbb lennék nominativusnak tekinteni *molliter* jelentésben, mintsem a magyarázók nyomán a *ramos*-szal kapcsoljam.

30. *Nec mihi saepe meum resonabit, Battare, carmen:* az én dalom sem fog többé zengeni. *Resonabit* itt intransitive «zeng, hangzik» jelentésben áll. A magyarázók a *meum carmen*-t elég helytelenül accusativusnak tartva e sornak nem lelik itt a helyét, Goebbel után indulva újabban a 36. sor után teszik s a *nec* helyett *haec*-et írnak Bæhrens nyomán.

33. *Ipsa cades:* ipsa silva. E kifejezésben ellentétbe állítja a költő az erdőt, a fák törzseit a lombkoronával s az ágakkal.

34. *Nequiquam!* A gondolat menete ez: Hiába fáj még a gondolata is, hogy önmagamnak kell kedves erdőm vesztét okoznom, mégis kénytelen vagyok elátkozni; inkább az én átkomra sujtsa Juppiter villáma, mintsem a katona fejszéjének csapásai alatt pusztuljon el.

35. s köv. Hirtelen átcsap a költő harmadik személybe a másodikból, mert fájdalma is hirtelen haraggá változik. Két kedvelt alakzatát egyesíti itt Cato, az apostrophét és a parenthesist: *Juppiter! (Ipse Juppiter hanc aluit) cinis haec tibi fiat oportet!***) Semmi szükség tehát a változtatásokra, csak zárójel kell a kéziratok érthetlen szövegébe s azonnal érthetővé válik. A kéziratok *haec tibi*-je helyett Maehly írja: *a Iove*, vagy *illi*, Haupt: *haec Iove* s őt követi Eskuche. Bæhrens *ec Iove*-t ajánl.

*) V. ö. Verg. Georg. IV. 122. *nec sera comantem Narcissum.*

**) V. ö. a miket Naeke ír a Cato parenthesiseiről és apostrophéiról. (Carm. Val. Cat. 309. s köv. l.)

41. *Non iterum dicet, crebro quae Lydia dixit.* Elhalmozták e helyet is külömbnél külömb magyarázatokkal és coniecturákkal, pedig könnyen érthető: A hogy csak tud, tomboljon a thrák Boreas . . . , mikor erdőd, Juppiter (v. ö. 36. s.), lángba borulva többé nem viszhangozza *(non iterum dicet),* a mit nekem Lydiám oly gyakran mondogatott fülembe, t. i. hogy szeret és enyém s enyém is marad örökké *(crebro quae Lydia dixit).* A kéziratok túlnyomó részében *non iterum dicens* áll. Én a kéziratok értelmetlen *dicens* és a Parisinus IV. (XV. század) *dices* szavát *dicet*-re javítom és Schmidt Mór nyomán *quae*-t írok *tua* helyett. A sor második felét igen zavarosan közlik a kéziratok: *crebro, crebo, erebro, crebo, herebo, erobo ; dixit, dixi, dixti, ditis.* Én a három Monacensis értelmes *crebro* és a Bembinus *dixit* alakjait választom, a többi alak csak ezek elferdítése lehet.

44. Az *et, quom, enim, namque* kötőszók merész elhelyezéséről bőven írt Naeke[1]) és Eskuche.[2])

48. *Undae* és 49. *littora:* A Garda tó hullámai és partja.

52. *Qua Volcanus agros pastus Jovis ignibus arcet:* a mely területet a lecsapott villámoktól élesztett tűz bekerítette, Neptunus áraszsza el hullámaival és iszapjával; változzék át a vidék a libyai Syrtis másává. Az Eskuche magyarázatához csatlakozni nem enged a 45. s köv. és a 60. sor.

53. A *soror altera* kifejezést szépen megmagyarázza Naeke.[3])

54. *Tristius hoc, memini, revocasses, Battare, carmen.* A refrainszerű sorok közül különösen ezt és a 71-ediket egyetlen magyarázónak sem sikerült megérteni. E sort így értelmezem: tudom, ha egykor — míg boldog voltál, Cato — Neptunus birtokod elöntötte volna árjával, a mint most magad kéred, egészen más, sokkal búsabb lett volna a Neptunus hullámairól szóló dalod, mint most.[4]) A magyarázók a vakmerőség végső határáig mennek javítási buzgóságukban; úgy az 54., mint a 71. sorban vagy *revocasses*-t írnak, mint Eskuche, vagy pedig *revocasti*-t, mint Naeke, holott a kéziratokban az 54. sorban *revocasses* áll,[5]) a 71-edikben pedig a legkisebb eltérés nélkül *revocasti.*

---

[1]) Carm. Val. Cat. 284. s köv. l.

[2]) De Val. Cat. 56. s köv. l.

[3]) Idézett műve 87. s köv. l.

[4]) V. ö. a 71. és 75. verssorokkal.

[5]) Az Anglicanus, a Parisinus II. és III. *revocasses*-t ír, a többi pe-

60. *cinerem:* az elégett holmik s növények hamvát.

63. *Si minus haec, Neptune, tuas infundimus auris*, ha jobb volna esetleg a kéziratokkal megegyezőleg így olvasni: *Si m. N. tuis inf. auris*, s így talán az *auris*-t a dat. plur. régi alakjának lehetne tekinteni. Naeke nyomán így értelmezem: Neptunus, ha te nem akarod ez átkaim (*haec* vota: 48—62. vs.) meghallgatni, a folyóknak panaszlom el keserveim, hogy ők álljanak boszút a rajtam elkövetett igazságtalanságok miatt. Az *in* præpositiót itt is elhagyhatta Cato a *tuas auris* mellől, mint a hogy a *Lydia* 5. sorában elhagyta az *ad*-ot.*) A kéziratok *tuis*-a helyett a *tuas*-t Heinsius ajánlotta.

66. *Nil est quod perdam ulterius: merita omnia Ditis.* Egy magyarázónak sem sikerült még megértenie s annál kevésbé kijavítania e sort. Nem csoda, mert ez is, mint több más, eddig megmagyarázatlan sor, csakis a Sulla korával kapcsolatban érthető. Eskuche is, csakhogy valami értelmet csikarhasson ki belőle, Ribbeck nyomán a 81. verssor után helyezi. Semmi szükség az áthelyezésre, a saját helyén is érthető. A költő előbb Neptunust kéri, hogy áraszsza el birtokát a tenger hullámaival és iszappal. Aztán biztatgatja magát:

> «S ha Neptunus meg nem hallgatja kérésed,
> A folyóknak öntsd ki Cato szenvedésed:
> Hisz' mind jó barátid a folyók s források.»

De mintha félne, hátha a folyók nem akarjak teljesíteni kérését, kímélni akarják költő barátjok birtokát; fölvilágosítja Cato a folyókat, ne kíméljék e területet, nem az övé az már többé, neki nincs többé mit veszíteni (*Nil est quod perdam ulterius*), hisz mindenét elvette egy szégyenletes háború jutalmáúl Sulla, a ki magát Istennek képzeli fölfuvalkodottságában (*merita omnia Ditis* = omnia mea merita Sullæ sunt). Cato maró gúnynyal s nem sokat túlozva Sullát — a ki hatalmas úr volt élet-halál fölött és «omnium felicissimus» — Istennek (Dis) nevezi. A folyóknak adott fölvilágosítás után a 67. sorban gyorsított rhythmusban kéri aztán őket, hogy áraszszák el birtokát. A Bembinus szövege: *merita omnia ditis*, a

---

dig ezt elferdítve írja az értelmetlen *revocasset*-et. Az egyetlen Helmstadiensis a 71. sorból vehette át a *revocasti* alakot.

*) V. ö. Naeke idézett művét 96. s köv. l.

Helmstadiensisé: *omnia merita ditis,* a Parisinusé és a Thuaneusé: *meritam omnia ditis.*

68. *Rursum :* ismét.

71. *Dulcius hoc, memini, revocasti, Battare. carmen :* Azt hiszem, hogy most e dalod nem oly bús a folyók kiáradásáról. Cato, mint egykor volt, a mikor e folyók elárasztották volt birtokod.*)

73. *Metat hic iuncos.* Alanyul vagy a 70. sor alapján *miles*-t, *erro*-t kell tekintenünk, vagy — a mi valószínűbb — Sullára gondol itt a költő. A *hic* helyet jelöl s megfelel neki *ubi.*

74. *Occulcet arguti grylli cava garrula rana.* A kéziratok az első szót elferdítik. A kiadók s magyarázók sok mindent ajánlgattak már helyébe, de egyik ajánlat sem elégít ki. *Occulcet*-et írok, a melyből a kéziratok *occule t, cocule t, cogule t, occulet, coculet* ferdítései nagyon könnyen magyarázhatók.

75. *rursum dicit* = repetit, ismétel, mert a 76. sortól a 81-ig terjedő részben ugyanazt mondja el más szavakkal, a mit a 67—74. részben látunk.

78. *Qui* t. i. campi. A szomjas mezők s rétek a vizet hamar el szokták nyelni, de Cato azt kívánja, hogy a talaj ne vegye be a vizet, hanem tavak s mocsarak képződjenek belőle. *Dominis :* a szomszédos vidéken levő földek gazdáinak.

79. *Unde elapsa :* a tavakból, a szomszédok földjéről (78. vs.).

82. *praetorum crimine* (abl. causæ). A prætorok vádjáról «Valerius Cato költeményei» czímű értekezésemben bőven beszéltem.**)

86. Úgy képzelteti velünk a költő, mintha birtokától végső búcsut véve távozás közben szórta volna átkait. Birtoka határán megáll most egy dombtetőn, hogy utolsó istenhozzádot mondjon boldogsága tanyájának s kedves Lydiájának. *Mea rura novissima :* a költő birtokának határa, végső része, mert már nem láthatja az egész vidéket s mindjárt tovább menve az egészet erdő, domb s hegy takarja el szeme elől. Semmit sem lát birtokából, már csak kiáltó szavát hallhatják mezei (v. ö. 88. vs.), hangosan visszakiáltva búcsuzik hát mindentől, a mi neki oly kedves volt.

90. *felix nomen agelli :* földem híres termékenysége. Hiában

*) V. ö. az 54. és 68. sorokat.

**) Egyet. Phil. Közl. XXV. évf. 1901. 774. s köv. l.

tagadják Heinsius nyomán, *agelli* genitivus sing. itt s a *felix nomen* nem értelmezője az *agelli*-nek.

93. *Tuque resiste pater, et prima novissima nobis!* Így találjuk a kéziratokban s bár minden magyarázó megtámadta e szöveget az előtte álló két sor miatt, én érthetőnek s megtarthatónak látom, a mint «Val. Cato költeményei» czímű értekezésemben kifejtettem.[1]) Csak a *que* kötőszó használatára kell ügyelnünk, a mely itt nem kapcsoló, hanem ellentétes jelentésű, épen mint a 26. sor *et* kötőszava.

94. *Intueor campos. Longum manet esse sine illis?* Végig nézek mezeimen. Vajjon sokáig kell tőlök elszakítva élnem? A három Monacensis minden ferdítés nélkül, helyesen közli az eredeti szöveget.

96. *Sive eris et si non, mecum morieris utrumque!* Akár élni fogsz, akár meg fogsz halni, reám nézve csak a halálom perczétől kezdve leszel halottá, addig mindig élni fog szívemben emléked.[2])

97. *Extremum carmen* a 98—103. sorokból álló rész s nem a 96. sor, a mint némelyek gondolják Wernsdorf nyomán.

100. *casus rerum* = συμβεβηκότα.[3])

101. Egész természetes, hogy a *Dirae* befejező soraiban a költő nem Lydiájáról, hanem birtokáról beszél; hisz' a legelső sorokban kijelenti, hogy miről fog énekelni s csak oda kellett visszatérnie, a honnan kiindult. Hasonlóságot is mutatnak a befejező s kezdő sorok. Aztán a 102. sor semmiképen sem vonatkoztatható a költő kedvesére, csakis birtokára. Ezeket megfontolva a 101. sorban nem érezhetjük annyira az úgyis oda gondolt birtok megemlítésének hiányát, hogy a kéziratok szövegén változtatnunk kellene, a mint az újabb magyarázók tették. Ribbeck a 102. és 103. sort Goebbel nyomán a 90. sor után illeszti be, Eskuche pedig a kéziratok *tua de nostris* szövege helyett *tua, funde, meis*-t ajánl.

Lydia: 3. sor. Bár *Est vobis*-t látunk az összes kéziratokban, de ez alig tartható meg. Ezért helyesen egy nehány magyarázó szükségesnek látja itt a szövegváltoztatást. Az *est* helyett Ribbeck és Bæhrens *in*-t írnak Heinsius nyomán. A szövegnek inkább meg-

---

[1]) Egyet. Phil. Közl. XXV. évf. 1901. 782. l. V. ö. még Prop. I. 12. 20: Cynthia prima fuit, Cynthia finis erit. és a Diræ 96. sorát.

[2]) V. ö. Eskuche idézett értek. 28. l. és Naeke id. műve 131. s köv. l.

[3]) Lásd Eskuche id. értek. 28. l. és a *Dirae* 6. sorát.

felel és sokkal elfogadhatóbb a Petry János igen ügyes *ex vobis* coniecturája.*)

7. Sokat támadták a kéziratok *interea* szavát, de minden ok nélkül. *Azalatt*, míg a költő távol kedvesétől szenved.

13. *Venerem spirantia. Spirantia* Eichstædt kitünő coniecturája, a melyet közelebbről igazolt is a Parisinus 17177 *sp(i)rentia* alakja.**) A többi kéziratban az értelmetlen *stipendia*, *stupentia*, *spumantia*, *stipantia* és *dispendia* alakokat találjuk.

22. *At male tabescunt*. V. ö. a Diræ 82. sorában: *O male devoti*. Némelyek *mihi*-t írnak a *male* helyett, de teljesen fölösleges, a mikor a költő az előző sorokban magáról beszél s így a sor könnyen érthető.

25. *Doctior* e helyen, mint a *rudis* ellentéte, «művelt, kedves» jelentésben áll. Találó is e kifejezés a költő zeneértő kedvesére (v. ö. *Lydia* 6. s köv. vs.), a ki bizonyára ahhoz a művészethez is jól értett, hogy hogyan teheti magát feledhetetlenné s kedvessé költőnk előtt.

26. Europa elrablására és a Danaë arany esőjére czéloz a költő.

27. *Iuppiter avertas aurem!* Ne hallgass rám I., nehogy szerelemre gyúladj ily sok dicséret hallatára.

33. *fastidire*. Kár lenne e szép kifejezést fölösleges coniecturákkal kiszorítani. Értelme: fastidiose carpere; foghegyen, finynyásan, válogatósan legelészik. Mennyivel színtelenebb a Heinsius *fastus adiri*, vagy *fas sit adire*; a Burmann *fastus adire*, vagy a Mæhly *vestigare* coniecturája!

37. Az összes kéziratok értelmes *fuisset* alakjával szemben igazán csodálatos, hogyan tudott Salmasius *fuisti* coniecturájával annyi követőre találni.

39–41. Minden lehetőt megkiséreltek a magyarázók e sorok kijavítására, de sikertelenül. Pedig a kéziratok szövege nagyon kicsiny változtatással teljesen érthető:

> «*Sidera per viridem redeunt cum pallida mundum,*
> *Inque vicem Phoebi currens atque aureus orbis;* [t. i. redit
> *Luna, tuus tecum est: cur non est et mea mecum?*»

---

*) Petry J.: «Quæstiones criticæ ad Diras et Lydiam pertinentes.» Monasterii, 1895. 15. l.

**) L. Eskuche idézett értek. 16., 29. és 77. l.

Az összes kéziratok így közlik a szöveget, csakis a 40. sorban írnak *Phoebe*-t (a három Monacensis *Phoebus*-t). Csak ebben az egy szóban lappangott a hiba, mely az egész hely értelmét megzavarta. Nem is változtatok egyebet, csak e helyett írtam *Phoebi*-t. E sorok értelme: Mikor a sápadt csillagok feltünnek a kék égbolton és a nap helyére az égen (Inque vicem Phœbi) a hold tovagördülő arany korongja jö fel (currens atque aureus orbis t. i. Lunæ redit); Luna, a te Endymionod (tuus) együtt van veled, hát az én kedvesem (mea) miért nincsen velem? Látjuk, azzal a kis jelentéktelen változtatással a sorok értelmesekké válnak, nem kell az összes kéziratok *atque* kötőszavában, vagy *currens* jelzőjében egy állítmányi ige maradványait fürkésznünk, mint a Cato magyarázói teszik, mikor az előző sorból könnyen érthető a 40. sor *redit* állítmánya. Azon sem szabad megütköznünk, hogy a költő a hold tanyérját csak «*currens atque aureus orbis*»-nak nevezi, mikor a következő két sorban a hold istennőjéről, Lunáról beszél, a ki a Cato s általában a régiek hite szerint Endymionjával mulat még azalatt is, míg arany korongja az égbolton tova halad bevilágítva a földet.*)

A 40. sorban a magyarázók ki nem elégítő coniecturái ezek: Heinsius: *Phoebi currus*, Haupt: *Phoebus currens redit aureus orbi*, Ribbeck: *Phoebi currus fugat aureus orbis*, Mæhly: *Phoebes surgens rotat aureus orbis*, Bæhrens: *Phoebus currens cadit aureus undis*, Rothstein: *Phoebi currens cadit aureus orbis*, Eskuche: *Phoebi currens abit aureus orbis*, Petry: *Phoebus currunt atque aureus orbis*. Magam egykor így gondoltam: *Phoebus current atque aureus orbis*.

43. *Phoebe gerens in te laurus, celebrabis amorem* (t. i. in Daphnen)! A kéziratokban *gerens in te laurus celebrabit* áll s csakis a gyengébb codexek írnak *merens*-t a *gerens* helyett. Én *celebrabis*-t írok, a mely alakot igen könnyen ronthatta *celebrabit*-ra valamelyik felületes másoló, a ki bizonyára egyes nominativusnak nézte a *laurus* szokatlanabb többes accusativust s egy másik, valamivel szemesebb másoló változtathatta át a jobb codexek *gerens* alakját *merens*-re (t. i. *maerens)*, csakhogy a megrongált szövegnek valami értelmet adhasson. Okozott is elég gondot a magyarázóknak, mert

*) V. ö. Seneca: Hippol.: «Arsit obscuri dea clara mundi Nocte deserta, nitidosque fratri Tradidit currus aliter regendos.» V. ö. még Naeke idézett műve 161—171. lapjait.

már most tévútra vezetve mind itt keresték a hibát. Scaliger *gerens* helyett *geres*-t, Heinsius *virens*-t, Silligius *decens*-t, Naeke *recens*-t, Schopen *Phoebo nata recens*-t, Ribbeck *geris quam tu*-t, Eskuche pedig *querens*-et ajánl.

44. s köv. vs. *Et quae pompa deum (Nisi silvis fama locuta est Omnia ; vos testis !) secum sua gaudia gestat, Aut insparsa videt mundo ?! Quae dicere longum est.* Ez olyan hely, a melyet eddig egy magyarázónak sem sikerült sem megérteni, sem kijavítani. Pedig egészen könnyen érthető: És Phœbuson kivül az isteneknek mily hosszú sorozata (quæ pompa deûm) viseli magán szerelmének jelét (secum sua gaudia gestat), mint lomb-, vagy virágkoszorút. vagy szemlélheti szétszórva a nagy világegyetemben (aut insparsa videt mundo), mint csillagot, fát, vagy virágot, a melyek mind kedveseikből, leányokból változtak át.*)

Még csak a zárójeles kifejezést kell megvilágitanom: *Vos* eritis *testes, nisi* vana *fama silvis locuta est* hæc *omnia* de amoribus deorum et dearum. E helyet eléggé megmagyarázza Propertius I. 18, 19. s köv. s.: *Vos eritis testes, si quos habet arbor amores, Fagus et Arcadio pinus amica deo,* és e költemény 26. sora: *si fabula non vana est* (V. ö. még Eskuche id. értek. 30. l.). A kéziratok *silvis* kifejezése itt igen helyén való, hiában keresték itt a hibát, mert — tudjuk — az istenek is a régi rómaiak felfogása szerint az erdőkben s az elhagyatottabb helyeken adták kedveseiknek szerelmi találkáikat.**) Egykor a zárójeles kifejezést így gondoltam: *Non silvis fama locuta est omnia? Vos testes!*

Az összes kéziratokban a 44. sorban *nisi* olvasható, csakis a három Monacensis ír *non*-t. Naeke coniecturája: *nam.* A kéziratok *silvis*-e helyett Bæhrens minden kényszerítő ok nélkül *vilis* t ajánl. A 45. sorban minden kéziratban *Omnia vos estis* áll. Én csakis az *estis* helyett írok *testis*-t (értsd: *testes)* s e jelentéktelen kis változtatással érthetővé, világossá lesz az egész hely. Hogy mily sok gondot okozott e hely a magyarázóknak, eléggé bizonyítja a coniecturáknak az a hosszú sorozata (számszerint 16!!), a mely Scaligertől kezdve Petryig napvilágot látott. Mutatónak álljon itt egy pár a legújabbak közül: Koch: *Et quae pompa deum non dulcia furta*

*) Az istenekről, a kik »*secum sua gaudia gestant, aut insparsa vident mundo*« terjedelmesen értekezett Naeke idézett műve 178. s köv. l.

**) V. ö. Lucretius V. 960. és Prop. III. 13. 33. 4.

-uta est Omnis caelestis. Schmidt Mór: *Et quicumque deum, nisi sus fama locuta est, Numina, vos nostis.* Ribbeck: *nisi silvis fama e- Somnia pro veris.* Bæhrens: *(nisi vilis fama l. e. Somnia) unc sertis.* Eskuche: *(nisi silvis fama locuta est: Omnia dis stis!).* Petry: *Et quae pompa deum, nisi vilis fama locuta est, — mnia vos nostis — secum sua g. gestat.*

48. *similis fuerat,* írják helyesen a régi kiadások, a melyek között első 1543-ban a Basileensis. A kéziratokban az értelmetlen *similisque foret* áll. Ribbeck *similisque fuit*-ot ajánl, a melyet elfogadva Haupt *illis* helyett *usus*-t ír. Bæhrens coni.: *similis fulsit.*

49. A kéziratok értelmetlen *praeterea*-ja helyett minden magyarázó *praetereo*-t ír a régi kiadások nyomán. *Minoidos astrum* = corona Ariadnæ.

50. A költő Medeára gondol és a *sicut captiva* hasonlítással a szerelem lebilincselő erejét akarja kifejezni. Heinsius a *virgo* szót Briseïsre vonatkoztatja.

53. A codexek *ego*-ja helyett a régi kiadások nyomán a legtöbb kiadó *egon*-t ír. Catónál a kérdő szócska beerőszakolása teljesen fölösleges. V. ö. Dir. 94. s. és Lyd. 72. s köv. s.

54. A kéziratok egybehangzóan *vitam*-ot írnak, *vittam* a Pomponius Sabinus szerencsés coniecturája, melyet minden kiadó elfogadott. A *vitta*-t (fejszalag, párta) a római nők nem annyira a hajadonság, vagy szüzesség, mint inkább az erkölcsi tisztaság, szeplőtlenség jeléül viselték. Val. Flacc. (VIII. 6.) szerint más volt a hajadonok pártája és más a férjes nőké, melyet a lányok a férjhezmenetel napján vettek föl, mint Prop. értesít (V. 11, 34.). E helyről a már említett értekezésemben bővebben beszéltem.*)

55. Így értelmezem: Mea nece cogor solvere immatura facta mea? Halállal kell lakolnom korai tettemért, a miért nem tudtam már tovább várni Lydiámra? A *nece solvere facta* kifejezésen nem szabad megütköznünk, hasonlókat lépten-nyomon találunk a római iróknál: *solvere iniuriam magnis poenis.* Sall. Jug. 69. *capite poenas solvere.* Tac. a. VI. 26. *supplicia persolvere.* Suet. Cal. 26. *mortem persolvere.* Az *immatura facta* kifejezést pedig maga a költő magyarázza meg e költemény 63. s köv. soraival: «Juppiter ante sui semper mendacia factus cum Junone, prius coniunx quam

*) Egyet. Phil. Közl. XXV. évf. 1901. 781. l. V. ö. még Eskuche idézett értek. 34. l.

dictus uterque est, Gaudia libavit dulcem furatus amorem», mint maga Cato is nejévé tette Lydiáját, mielőtt még a világ tudott volna valamit a dologról. Ez volt az a *korai tett*, a mely miatt költőnknek annyi szenvedést kellett kiállania.

A codexek értelmetlen *meae*-je helyett Haupt a találó *mea*-t ajánlotta. Csak a három Monacensis írja helyesen: *cogor*, a többiben az értelmetlen *quoque* áll. A legjobb kéziratok *nece* alakjával szemben a gyöngébbek *noxae*-t írnak. A Paris. 17177-ben*) és a Bembinusban a helyes *facta* alak olvasható, a többiben *fata*, helyette Ribbeck *vota*-t ajánl. Naeke így írja: *Immatura meae quoque noxae solvere fata?* Haupt: *Imm. mea cogor nece solvere fata?*

59. A Basileensis nyomán a régi kiadások helyesen *primus*-t írnak. Az összes kéziratok hibás *primum*-ja nagyon könnyen magyarázható: a másolók a 60. sorban látva a *diceret* állítmányt (mert három cod. kivételével a többi így írja hibásan) azt hitték, hogy az 58 sorban levő *fama* a mondat alanya s így a *primus* meg nem állhatott, *primum*-ra változtatták.

60. A Bembinus, Paris. 17177 (Lásd Esk. ért. 78. l.) és a Vratisl. II. helyesen *dicerer*-t írnak, a többi *diceret*-et.

61. A költő gondolatának menete ez: Bárcsak az én botlásom volna a titkos szerelem összes gyönyöreinek az ősanyja, bár el lehetne rólam mondani, hogy én vagyok a titkos szerelemben a legelső úttörő, akkor boldogan halhatnék meg, mert — tudom — hírem-nevem örökké élne, hálásan emlegetné nevem mindig az utókor a megismertetett gyönyörökért, akkor nemcsak átkozódások s nemcsak a *Dirae* czímű költeményem tartanák fenn nevem. A kiadók nagyon helytelenül írnak a Heinsius nyomán *invida fata*-t, vagy a Putsche nyomán *impia fata*-t az összes kéziratok egybehangzó s értelmes *impia vota* kifejezése helyett, mert itt is, épen mint a *Dirae* 3. s 62. sorában így nevezi Cato az átkozódást általában s a *Dirae*-t is különösen a többi hasonló tárgyú költeményeivel együtt, a melyeket az *Indignatio* czímű kötetében adott ki. Épen ilyen fölösleges coniecturák a codexek *nam*-ja helyett a *nunc* és az *at*.

62. *noster error foret auctor* = az 56. vs. *mea culpa magistra prima foret* kifejezése.

63. A kéziratokban így áll: *Juppiter ante sui semper menda-*

*) Lásd Eskuche idézett értek. 78. l.

cia factus, Cum Junone, prius coniunx quam dictus uterque est, Gaudia libavit dulcem furatus amorem:

Juppiter alakját mindig megmásolva
Junóval a tiltott gyönyört megkóstolta
Lopva, mielőtt még férj s feleség voltak.

A kéziratok *factus*-a helyett csakis a Helmstadiensis ír *furti*-t. Igazán csodálkozni lehet, hogy e helyet a magyarázóknak nem sikerült teljesen megérteni, pedig elég világos a szerkezet: Juppiter semper *sui (se!) mendacia* (acc. plur.) *factus*, azaz: sui (suus!) corporis mendacia (= mutationes) factus, ante cum Junone gaudia libavit dulcem furatus amorem, priusquam coniunx dictus uterque est. Igen helyesen így értelmezte már az is, a ki az editio Venetához*) a magyarázatokat írta, mert szerinte is *mendacia = mutationes suas in varias formas* s a *sui*-t a *mendacia*-val kapcsolta. Naeke ugyan csodálkozik, miért nem magyarázza meg azt is, hogy hogyan értelmezi a *factus*-t. Hiszen érthető. A költő a *factus*-t cselekvő jelentésben használva ezt akarja mondani Juppiterről: *mendacia fecit*, mint a hogy e helyett mondhatnók: *furta fecit*, quæ mutationibus variis, h. e. *mendaciis* corporis dissimulabat et celabat. Tehát nagy a külömbség e két kifejezés között: *mendacia dicere* és *m. facere*. A *factus* helyett Scaliger *fastus*-t, Eskuche a Bæhrens nyomán *vultus*-t, Petry *fassus*-t ajánl.

66. A 66—68. sorokból álló rész a két költemény legmegrongáltabb s legnehezebben értelmezhető helye. A magyarázók mindenféleképen próbálgatták helyrehozni a szöveget, de teljesen még nem sikerült. *Et mecum* áll a legtöbb kéziratban s ha a következő sorok nem gátolnának benne — mint látni fogjuk — ezt talán meg is lehetne tartani így értelmezve e helyet: Épen úgy, mint én (*mecum*) az én Lydiámmal, Venus is az ő Adonisával (vagy Anchisesével) örömmel heverészett a fűben a tarka virágok között. A *mecum* helyett a három Monacensis *mea cum*-ot, a Parisinus 7927. *metum*-ot; a többi kéziratok *gavisa est*-je helyett a Helmstadiensis *gavisus est*-et ír.

68. A kéziratokban érthetlenné rongáltan áll e sor: *Grandia formoso supponens gaudia collo. Grandia . . . gaudia* helyett eddig még a legtöbben a Naeke meglehetősen erőszakos *Brachia . . . Cypria* coniecturáját fogadták el, a melyet már Putsche megelőzött

*) Ed. Nicolai Iensoni a. 1475.

Cypria . . . *brachia* coniecturájával. Így aztán Venusnak a *Cypria* mellékneve röviden jelezné az istennőnek Adonisszal Cyprus szigetén folytatott szerelmi viszonyát is. E helyen ugyanis a költő vagy Adonisról, vagy Anchisesről beszél. Én ugyan a magam részéről helyesebbnek tartom Anchisesre vonatkoztatni e helyet, mert a 69—71. sorokból álló rész alig engedi meg, hogy Adonisra s oly hosszú szerelmi viszonyra gondoljunk, mint a milyen a cyprusi volt, míg Anchisesszel Venus — jól tudjuk — *mellékesen* s csupán azért szeretkezett, hogy a világra hozhassa Aeneast. Ezért inkább szeretném a 66. sortól kezdve így alakítani a codexek értelmetlen szövegét:

«*Et non cum Venere est gavisus ludere in herba,*
Purpureos flores qui ei insuper accumbebat,
Grandia formoso supponens brachia collo» (Veneris)?

Azt hiszem, a szöveg így sokkal értelmesebb, tisztább lesz az összes eddigieknél, mert minden benne van, a mi a kéziratok zavaros szövegéből hiányzik s a minek okvetlenül benne kell lennie. Benne van az istennő neve, a kedves nevét pedig elárulják a 69—71. sorok és a *grandia brachia* kifejezés, a melyek Adonisra alig vonatkoztathatók. A szövegen pedig semmi olyan erőszakosabb változtatást nem tettem, mint az eddigi magyarázók. A kéziratok *mecum, mea cum, metum* alakjai helyett *non cum*-ot, *tenera* helyett pedig *Venere*-t írok. Az *est gavisus*-t megerősíti a Helmstadiensis *gavisus est*-je (a többi cod.: *gavisa est*). A következő sorban *quos* helyett *qui ei*-t (elisióval és összevonással egy szótagnak véve) s aztán a régi kiadások nyomán *gaudia* helyett *brachia*-t írok és még így is kevésbbé térek el a kéziratoktól, mint a többi magyarázók. Először is meg tudom tartani a 66. sorban a *ludere* igét, a mi fontos, mert itt találóan «szeretkezni» jelentésben áll, a mint több római költő használja*) s meg tudom tartani a 68. sorban a *grandia* kifejezést.

*) Pl. Catullus 61. 211:

«*Ludite ut lubet et brevi*
Liberos date . . .»

Épen így Catull. 17, 17. Catull. 68, 156. Ovid. ars am. II. 389. Tibull. I, 3, 63. Horatius Carm. III. 12. Az összes kéziratokban olvasható *ludere* helyett a legtöbb kiadó Canterus G. nyomán *laedere*-t, vagy Gronovius nyomán *elidere*-t ír.

70. s köv. vs. A magyarázók e helyen is a kelleténél jobban eltérnek a kéziratok szövegétől. A leghelyesebben járt el Petry, a ki lehetőleg ragaszkodva a codexek szövegéhez így írja:

«Nam certe Vulcanus opus faciebat, et ille
Tristi turpabatque mala fuligine barbam.»

Ez a leghelyesebb, legértelmesebb olvasás s csakis a 70. sorban van egy jelentéktelenebb változtatás: *illi* helyett *ille*. A többi magyarázónak — úgy látszik — leginkább a *que* kötőszó helye nem tetszett. Petry helyesen megvédelmezi: a *tristi* és *mala* jelzőket köti össze, de Cato az állítmányi igéhez csatolja, épen mint Tibullus I, 3, 56:

«Hic iacet immiti consumptus morte Tibullus,
Messalam terra dum sequiturque mari.»*)

A legtöbb magyarázó Scaliger nyomán *turpabat malas fuligine barba*-t ír.

72. «Non Aurora novos etiam ploravit amores? Atque rubens oculos roseo celavit amictu?» Így értelmezem: Nem sírta-e vissza Aurora is a Tithonusszal folytatott boldog első szerelmét, a mikor már Tith. az öregség miatt alkalmatlanná lett a szerelemre? S vajjon e miatt pirulva, szégyenkezve szemére vonta-e bibor palástját? Bár nem tagadom, *amores* alatt esetleg értheti a költő Aurorának a többi szerelmi viszonyát is (Cephalus, Clitus, Orion).

74. Naeke helyesen értelmezi: «Numquid minus aurea profero?» Hát nem soroltam fel aranykori példákat is? Úgy-e igen. No ezekből is látszik, hogy volt idő, a mikor nemcsak az istenek, de az emberek is szabadon szerethették szívök választottját.

78. A codexek: *quo*. Naeke: *quoi*.

79. *Tantam vitae in me cordis fecere rapinam*, Naeke igen szerencsés coniecturája. *Vitae* meæ (nom. plur.) = sors mea læva (77. vs.), conditio vitæ meæ (v. ö. a 48. és 52. vs.). Így értelmezem a köv. sorral együtt: Szerencsétlem sorsom, a sok szenvedés már annyira megtört, annyira megviselt, azt hiszem, talán már rám sem ismernél, kedves Lydiám. A kéziratok így közlik: *Tantam, Tantum*, vagy *Tanta; vitae meae, vita meae*, vagy *meae vitae*. A magya-

*) V. ö. Petry J.: Quæst. crit. ad Diras et Lydiam pertinentes. Monasterii, 1895. 29. s köv. l.

rázók sokféleképen próbálkoztak e sorral, de Naeke járt el a l helyesebben, mert észrevette, hogy csakis a *meae* szóban lappan hiba s csakis ezt változtatta *in me*-re. Bár könnyen lehetne úg segíteni a bajon, ha *meae* helyett *mī* (mihi)-t, vagy *mei* (cordi írnánk. Az újabb magyarázók olvasása feltünően erőszakolt. I beck: *Tantam saecla meae cordis fecere rapinam.* A kéziratok *dis* (a gyöngébbekben *cordi)* szavát is megtámadták. Haupt: *mei curis.* Bæhrens és Mæhly *carnis*-t írnak *cordis* helyett! Esku a Birt nyomán: *Fata meae vitae quor sic fecere rapinam, ut possis?*

LÁSZLÓ G

CYRANO DE BERGERAC.

(Vége.)

III. Levelei.

Egy jelentős csoportját Cyrano de Bergerac műveinek öt nyolcz — illetve, a kiadatlanokkal együtt, hatvan — levél ké Ezek alatt nem a szó szoros értelmében vett leveleket kell gond olyanokat mint például a Mme de Sévigné levelei, hanem igen ve tartalmú irodalmi műveket, melyeknek csupán az a közös jellemvon hogy levélalakban vannak írva. Tudvalevő különben, hogy a francz milyen mesterei ennek a formának s hogy éppen a XVII. századb különösen a précieuseök körében, a levél igen buzgón kultivált mí (Balzac, Voiture). Hogy mely időben íródtak a Cyrano levelei, n lehet pontosan megállapítani. Nyomtatásban 1654-ben adta ki őke szerző, *Oeuvres diverses* czím alatt.*) Az ajánlás d'Arpajon herczeg van intézve s ebben azt mondja a harminczöt éves Cyrano, h «zsenge ifjukori szeszélyeinek, hóbortjainak zavaros halmaza» e könyv. De azért, a mennyiben hihetünk P. L. Jacob hozzávetései nem tarthatjuk a leveleket jóval 1654 előtt keletkezetteknek, mert olyan, a melyik éppen 1654 körül, van, a melyik a negyvenes végén íródott. Általában az ezen gyüjteményben szereplő levelek

*) A *Pédant joué*-val együtt. További kiadásai a leveleknek az 1 1662—66, 1663, 1676, 1677, 1678, 1681, 1699, 1709, 1710, 1741, 1761 é 1858 évekből származnak, más művekkel vegyest, vagy összes munkái

(mert vannak posthumusok is, 1654-ből és azután) chronologiáját 1643 és 1653 közé helyezhetjük.

Egy szempontból rendkívül fontosak és érdekesek ezek a levelek: mint kiegészítő adatai Cyrano életrajzának, s azért azokat főleg egyéniségének megvilágítása czéljából fogjuk tárgyalni.

A költő politikai nézeteiről *A frondeurök ellen* írt hosszú levélből szerezhetünk tudomást. Ékesszóló apologiában kel itt védelmére Mazarin bibornoknak s az állami rendnek. Szinte meglep bennünket következő érvelése: «minthogy egy istene van az egész világnak és minthogy az égi királyságnak monarchikus a kormánya, ilyennek kell lenni a földének is . . . Az angyalok bűne is abban állt, hogy köztársasággá akartak alakulni . . . A küzdő egyház, mely a diadalmasnak képe, egységesen van vezetve pápák által, tehát még a legutolsó háznak is legyen egy királya, a családfő.» Cyrano tehát a politikában már nem istentagadó és még kevésbbé szabadelvű. A franczia nemes és a katona beszél e sorok közt, a kinek összes kiváltságai megsemmisülnének, ha a «népállam» (l'État populaire) jutna érvényre. P. L. Jacob ezt a levelet 1651-ből keltezi és ugyanakkor Cyranonak tulajdonít egy 1649-ben megjelent mazarinade-ot, melynek czíme *Le ministre d'État flambé* s mely a képzelhető legkiméletlenebbül ostorozza Richelieu utódát: s neki tulajdonítja egyedül azért, mert «e vers alatt *D. B.* betűk állnak, melyeket Cyrano levelei alá szokott írni» s mert felismerni véli benne «stíljét, kifejezéseit és akárhányszor eszméit». Csakhogy a levél alatt *De Cyrano Bergerac* áll s ez mindenesetre több. Az a vers egy burleszk vers és szinte bizonyos, hogy a Pont-Neuf ama burleszk költőinek valamelyikétől származik, a kiknek éppen Cyrano ugyancsak odamondogat a levélben. Vagy ezt, vagy a verset nem Cyrano írta; de mind a kettőnek szerzőségét ő rá hárítani a legnagyobb fölületességre vall.

Cyranonak a *Másvilág* alkalmából már érintett philosophiájához újabb adatokat szolgáltat *A boszorkányok mellett* és *ellen* írt két levél. Az elsőben nettesheimi Agrippával, a híres bűbájossal való találkozását beszéli el, egy álom keretében, melynek mysticussága, bizarr színei egyenesen a *Macbeth* boszorkánykonyhájára emlékeztetnek. A költő itt mint hívő tünteti fel magát, hogy aztán a rá következő levélben hatásos argumentumokkal érveljen a boszorkányokban való hit ellen. Majd úgy beszél, akár egy mai positivista: «Ne karoljunk föl egy nézetet csak azért, mivel azt sokan vallják, vagy mert az egy nagy philosophusnak gondolata: hanem csupán akkor, ha magunk is jobbnak látjuk, hogy a dolog így legyen és ne másként . . . . Egy philosophus itélje meg a közvéleményt, de ne úgy itéljen, mint a közvélemény . . . . . Egy ember hite bizonyosan gyanus ily rendkívüli dologban; . . . . .

itt van egy szegény öreg asszony; először is szegény: a szükség kényszeríthette, hogy hazudjék jó pénzért; öreg: a kor meggyöngíti az elmét; a kor fecsegővé tesz: kitalálta azt a mesét, hogy mulattassa a szomszédasszonyokat; a kor gyöngíti a látást: egy nyulat macskának nézett; a kor félénkké tesz: azt hitte, ötvenet lát egy helyett ..... És az az ördög olyan bolond, hogy ha már át tudta változtatni macskává (a boszorkányt), nem változtathatja légygyé, hogy elrepüljön? ....» Majd argumentum ad hominem, a mit érvelésébe sző: «Ahány úgynevezett bűbájost láttam, mindje szegény, akár Diogenes. Az istenért! hát feltehető, hogy egy ember az örök tűzre szánja magát, abban a reménységben, hogy szegény, gyűlölt, szidalmazott maradjon s abban az örökös félelemben, hogy a piaczon megsüssék? .... Hiszen nekünk azt kell hinnünk, hogy az ördög hatalma megszünt, mikor Isten a világra jött; hogy az oraculumok elnémultak a Messiás bölcsője alatt és a Sátán elhallgatott Betlehemben .....» A mit pedig az exorcisálók ama szokására felel, hogy a kereszt megmutatásával csillapítják le az ördöngöst: «Nem tudjátok-e, hogy nincs egyetlen hely a természetben, a hol ne volna kereszt, miután minden dolognak van hossza meg szélessége és a kereszt nem egyéb, mint hosszúság meg szélesség együttvéve» — szinte úgy hangzik, akárcsak egy szabadkőműves kátét olvasnánk.*)

Ez a levél még inkább megczáfolja azt a felfogást, hogy Cyrano istentagadó volna. Még jellemzőbb e pontban az a kiadatlan levél, melyet *Egy gyilkos és rossznyelvű jezsuita ellen* írt, a hol azt mondja annak a papnak: «Olyan ostobának hisz engem, hogy azt képzelem, hogy a világ csak úgy termett, mint egy gomba; hogy a csillagok maguktól gyúltak ki s csak úgy véletlenül sorakoztak; hogy a holt anyag, így meg úgy elrendezve, formálhatott gondolkodó embert, érző állatot, tenyésző növényt; azt gondolja, hogy én nem hiszek az isteni gondviselésben?» És egy másik levelében *(Apotéose d'un ecclésiastique boufon)* hogy kifakad ama papok ellen, a kik komédiás-módra viselkednek a szószéken s a hívőket csak botránkoztatják, a helyett, hogy az evangéliumra tanítanák. «Ha már magatok nem hisztek, legalább színleljetek!» kiáltja oda nekik. Mindez azonban nem akadályozza meg, hogy ne ostorozza a jezsuiták erkölcstelenségét, intrikáit és pedanteriá-

---

*) Cagliostro, a «rózsakeresztes» elnevezést magyarázva, azt mondja, hogy a rózsakereszt symbolicus meghatározása az istenfogalomnak. Rózsa, mivel sphærikus alakja az egységet fejezi ki, illata az élet kinyilatkoztatása. *A kereszt jelöli a pontot, a hol két derékszög — melyeknek szárai magasság, szélesség és mélység irányában végtelen hosszúaknak gondolhatók találkozik*. Ezek a végtelenség sphærái. (1785 május 10.)

ját (*Au régent de la rhétorique des Jes.* és *Contre un Je . . . assassin et médisant*) s ne zúgolódjék egy szatirikus levélben *A nagyböjt ellen.*

A szabadelvű Cyrano különben, mint levélíró, óvatosabb olyan — főleg dogmákba vágó — dolgokat illetőleg, melyeket más alkalommal nyiltan hirdet. Láttuk, egész könyvet írt a föld forgásának bizonyítására, hanem azért *Az ősz*-ről szóló levelében ezt a tant csak mint egynémely bölcselő föltevését jogyzi meg, a kik — úgymond — részeg létükre forogni érezték a földet lábaik alatt s elhitték, hogy az csakugyan forog.

Hanem a szatira az a terrenum, a hol Cyrano igazán elemében van. Már regényében, a *Francion* s a *Berger extravagant* szerzőjének társaként, szellemesen gúnyolja ki a pásztorregények holdvilágnál ábrándozó hőseit, azonfelül még egy levelet is ír a regényfalók ellen (*Sur un hypocondre héroïque de roman).* E rövid levélnek a pointeje abban van, hogy a költő úgy beszél, mintha egyáltalán nem is ismerné azokat a divatos regényeket, melyekért pedig még a legkomolyabb emberek (így a nagy Condé) s a legerényesebb nők is lelkesültek. A párbajról három levele szól (*Le duelliste, Le poltron, Contre un faux brave*); felfogása, természetesen, hogy «a bemocskolt becsületet csak vérrel lehet tisztára mosni», és maró, kegyetlen gúnynyal, egy igazi bretteur modorában, pellengérezi ki a gyávákat, a kik a legnevetségesebb álokoskodással akarnak kibújni a párbaj alól; a humor is felvillan itt nála, midőn, saját magát ironizálva, így ír: «Sokszor már azt gondolom, hogy sündisznóvá változtam, látva, hogy senki sem közeledhetik hozzám a nélkül, hogy meg ne szúrja magát.» (*Le duelliste.*) Az orvosokat, a kiknek, tudjuk, Molière izen majd hadat, már az ő tolla sem kiméli (*Contre les médecins*); kérlelhetetlen birája a plagizátoroknak (*Contre La Mothe, brigand des pensées; Sur le même sujet, contre Chapelle*), az érdekhajhászó nőknek (*Contre une femme intéressée*), a nagyurakat játszó sehonnaiaknak (*Contre le sieur de Tage, D'un comte de bas aloi*) és a nőcsábítóknak (*Pour Mademoiselle *** à Monsieur le Coq*). Egy ellenségesre fordult baráti viszonyának emlékét is őrzi két, 1653 táján kelt levele (*Contre un ingrat, Contre Soucidas*). A ki ellen ezek a levelek szólnak, Charles Coippeau, álnevén Dassoucy, a burleszk költészet megteremtője volt, a kivel együtt Cyrano 1649 tájt még nagyban hódolt e műfajnak. 1648-ban Cyrano előszót írt Dassoucynak *Jugement de Pâris*,*) majd *Ovide en belle humeur* czímű költeményeihez; egyik levelében meg érzékenyen megleczkéztetett egy uzsorást, a ki nem akart a bohém és könnyelmű poétának pénzt kölcsönözni

*) *Au sot lecteur et non au sage.* Ez az előszó is a levelei közt foglaltatik.

(Pour Soucidas, contre un partisan qui avait refusé de lui prêter de l'argent). Dassoucy egyszer rábeszélt egy bábjátékost, hogy a majmát Cyrano módjára öltöztesse ki, s ez a durva és ízléstelen tréfa volt oka állítólag összezördülésüknek, ha ugyan nem Dassoucynak perverz erkölcsei hidegítették el már előbb tőle a nemes érzésű Cyranót, a ki aztán ezekért is a legnagyobb megbotránkozással és megvetéssel támadja őt.

A szatirikus levelek közűl azonban kettő válik ki különösen, mint valóságos remekei a burleszk nemnek. Az egyik a szinész Montfleury ellen szól. *(Contre le gras Montfleury, mauvais auteur et comédien.)* Antoine Jacob de Montfleury a Hôtel de Bourgogne társulatánál játszott komoly és víg szerepeket és írt egy tragédiát is,*) mely Tasso, Marino és Guarino pásztorjátékainak érezteti nagyon is a hatását. Ritka módon elhízott ember volt, úgy hogy, ismeretes, be kellett fűzni, mikor játszott. Ezenfölül még mesterkélt szavalási modorát sem állhatta ki Cyrano, a ki egy alkalommal megtiltotta neki, hogy egy hónapig föl ne merjen lépni, s mikor mégis megszegte ezt a tilalmat, valósággal terrorizálta: Balthazar Baro *Cloreste*-jének előadásakor bottal kergette le a szinpadról.**) Levelében pedig örökre nevetségessé tette a kortársai által bálványozott szinészt. Egy földgömbhöz hasonlítja, melyet be kell utaznia szemeivel, hogy egyes tartományokat fedezzen föl rajta. «Ha elnézem bendőjét, — mondja, — azt képzelem, a limbust látom, az Ábrahám keblén pihenő hívőkkel, vagy szent Orsolyát, a ki a tizenegyezer szűzet viszi palástjában, vagy a negyvenezer emberrel megtöltött trójai falovat. De csalódom! maga még ennél is kövérebb.» És így csipkedi tovább, tajtékzó haraggal, egy gamin kedvtelésével — mellesleg egy diszkrét bókot juttatva Corneillenek is — és azzal végzi, hogy ha a botütéseket le lehetne írni, a vállaival olvasná a levelét Montfleury. — A másik ember, a kit egy ilyen maró szatirában tollára vett, nagy költőtársa, Paul Scarron *(Contre Ronscar)*, a kire politikai nézeteik eltérése miatt és sértett hiúságból haragudott. Már a *Frondeurök ellen* írt levele egy jó részében megadta a magáét a Mazarin ellen agitáló burleszk költők fejének, most újból engesztelhetetlen gyűlölettel támadja meg, nem kimélve nyomorékságát sem, sőt éppen ebből kovácsolja cynikus gúnyjának legtöbb fegyverét; irgalmatlanul lebírálva írói tehetségét, a mivel azt a kölcsönt adja vissza neki, hogy Scarron fádnak találta Cyrano egy sonnetjét s egy epigrammot írt a

*) *L'Ambigu Comique ou les Amours de Didon et d'Énée.*

**) Ebben a hatásos jelenetben, melyet olyan mesterien szőtt drámájának első felvonásába, vezeti elénk hősét Edmond Rostand.

Pédant joué ellen. Ennél a két levélnél pompásabb karrikatura még a *Gil Blas* legügyesebb rajzolójától sem telhetett volna ki.

Van azután elég levele, a hol a lyrai hangnemet is bámulatos virtuozitással kezeli. Így mindjárt a Henri Lebrethez czímzett négy első levél — *A tél*, *A nyár*, *A tavasz*, *Az ősz* — erős impresszionista lelket, élénk természetérzéket árul el; s hasonlót mondhatunk el *A folyó csodái*-ról, *A cyprus*-ról és *A falusi*-ról. Ez pedig a legnagyobb dicséret, a mit egy franczia költő kaphat. Mert sokszorosan konstatált tény az, hogy a francziának a szónokiasság veleszületett tulajdonsága, de nem a phantasia, nem különösen a természetérzék. S hogy Cyranoban mégis ez az adomány megvan, egyik erős bizonyítéka déli származásának. Pedig azért már a troubadourok nagyon sokat szeretnek a természetről dalolni. A tavasz leirása, mint egy-egy költemény bevezetése, általános közhely volt a középkorban. És az évszakokat Charles d'Orléanstól Ronsardig mennyiszer meg nem énekelték! Mégis Cyranonak ezek a levelei az újszerűség varázsával hatnak. A telet, mely »meztelenül hagyja földanyánkat«, mely »megczukrozza a világot, hogy befalja mint egy tortát«, nem szereti, sőt fél mindentől, a mi a télre emlékeztet. Nem szereti az őszt sem, mely szüretjével csak arra jó, hogy az ember kénytelen-kelletlen agyon igya magát. Hanem annál jobban, valóságos gyermek módjára örül a tavasznak meg a nyárnak. »Ne sírjon, uram! visszatért megint a szép idő, kibékült velünk a nap!« kiált fel tavaszi levele elején. És gyönyörködve szemléli a körülötte pompázó természetet. Tavaszkor »nászt ül a természet, csupa táncz, zene, lakoma mindenfelé, semmi összhangtalanság, legföljebb a virágok közt, melyek a szépségért versengenek . . .« Mert a természet nála itt is élő lény, egymást érik stílusában a személyesítések, a merész hasonlatok. A fű neki »a föld haja, fésűje a szél, mely gondosan rendezi«. Ha télen »hideglelése van a természetnek«, a nyár »a természet forrólháza«; a harmat »ezer meg ezer ragyogó cseppjével« olyan, mintha »milliónyi kis ég hullt volna a földre«; vagy pedig »a mindenség lelke ez, mely, azt se tudva, mint tisztelje meg atyját, fogadására siet elébe még a fűszálakon is.« E Hugóra emlékeztető helyein kívül, igaz, nem mellőzhetjük egyes ízléstelenségeit és — különösen a *Folyó csodái*-ban és a *Cyprus*-ban — egyes erőltetett, keresett metaphoráit sem, a mit mind a pointere való túlságos törekvés okoz: akárcsak azért írta volna őket, hogy összehalmozzon minden hasonlatot, a mit csak a vízben tükröződő fákról vagy egy szál cyprusról kigondolni lehet. Viszont a *Falusi* újból színes leirásaival és üde képeivel gyönyörködtet. Végre is Cyrano olyan költő, a kinek lelkét megragadja minden, a mi őt környezi, s ha mesterkélt is olykor, de kedvvel festi, a mit fest.

Könnyen hangolódó temperamentuma révén mindegy neki, akár-

miről ír. Most egy nyolczvan éves aggastyán gyerekes hiúságának hizeleg, feldicsérve François du Soucynak egy nagyon szűk családi kör számára készült könyvét, *A hölgyek diadalát;* máskor egy vöröshajú hölgynek bizonyítja be a legválogatottabb bókokkal, hogy a vörös haj (melyet abban az időben annyira lenéztek) a legnagyobb előny, a mivel csak valaki dicsekedhetik a világon (*Éloge d'une rousse*). Az *Álomban* a Pokol Dantejének szegődik méltó versenytársául, ötletes phantasiával csoportosítva az alvilágban a mythologia és a világtörténelem nagy alakjait. *Az arcueili vízvezetékről* két levelet is írt, melyek — *Az ősz* egy helyével együtt — érdekes bizonyságai költőnk józan életének. Egy tengeri utazásának emlékét az *Egy vihar leírása*, mouzoni katonáskodását pedig az *Egy város megszállásáról**) szóló töredék örökíti meg, mely utóbbiban találta meg Edmond Rostand a vázlatot darabja negyedik felvonásához.

Utoljára hagytuk Cyrano szerelmes leveleit. Ezekből már nem kölcsönözhetett Rostand, s azok a töredezett sorok, melyeket az ő haldokló hőse olvas fel, nem mutatnak semmi közösséget a préciosité ama csinálmányaival, melyeket »lettres amoureuses« név alatt foglaltak össze Cyrano kiadói. Ilyen leveleket gyártani széltében divat volt az *Amadis* és különösen az *Astrée* óta, Cyrano is csak e divatnak hódolt. A burleszk szellem és a libertinage mellett a préciosité volt az a harmadik tényező, mely rá jelentős hatással volt s melynek különösen leveleiben találjuk nyomát. Ha, mint láttuk, a »libertin« Cyrano itt kevésbbé jut szóhoz, annál jobban keresztezik egymást a burleszk s a précieux: emez mesterkélten szellemes, édeskés stílű fordulataival, az merész, kiélezett, igen sokszor a paradoxonig menő ellentéteivel. »C'est en véritable habitué des ruelles qu'il raconte *Une Tempête*«, mondja Brun, s hozzátehetjük még az álomról szóló hamisítatlan précieux-stílben szerkesztett *Talány*-t és akárhányat a már említett levelek közül. És mindezt betetőzi az a tizenöt szerelmes levél. Az egyikben egy halászat közben történt találkozásból költ nem egészen újszerű s elég ízetlen hasonlatokat; a másikban egy elválás fölött kesereg; másutt ismét a szerelem végzetességéről s halálthozó voltáról szónokol, de oly kevéssé mély érzelemmel és még kevesebb meggyőző erővel, hogy csöppet sem kell aggódnunk a költő életéért. De természetesen ezek nem az ő hibái, hanem a koráéi; és másfelől ezek a levelek egy új oldalról mutatják be ennek a »bő termékenységű lángésznek« tehetségét, a ki »egyforma könnyűséggel símul bármely műfajhoz és mindegyikben fényesen megállja a helyét«.**)

---

*) Ez az egyetlen levél keltezhető 1639-ből.

**) Émile Faguet: Histoire de la littérature française II. köt. 26. l.

A levelekkel kapcsolatosan akarunk még két szót szólani Cyrano némely írásairól, melyek így vannak czímezve: *Entretiens pointus.* Gassendi s az ő néhány tanítványa esténként összeültek, adomákat, élczeket, szellemes megjegyzéseket mondtak, ezeket jegyezte fel Cyrano, a pointe és a kétértelműség nagy mestere, de úgy, hogy a beszélgetők neveit görög nevekkel (Socrate, Timandre, Platon, stb.) cserélte ki. Az így összeírt adomákból csak huszonkettő — s mint Brun véli, nem a jobbik felük — maradt fenn; előszó vezeti be őket, a mely ugyancsak Cyranotól származik s a mely érdekesebb. «A pointe — úgymond — nem fér meg az észszel, csak a szellem könnyed játéka . . . Ha a pointe kedvéért egy szép dolgot rúttá kell változtatni, ez a különös és gyors átalakulás végbe mehet minden aggály nélkül és az ember mindig jól csinálta, csak jól mondja: nem latolgatjuk a dolgokat, csak csillogjanak, az a fő . . .» E mondásoknak különben az összefüggés hiánya von le legtöbbet az értékükből, mert majdnem mind egy-egy beszélgetésből vannak kikapva, ilyenformán: «Phocion, Socrates öcscse, *egy valakiről beszélve,* a ki folytonosan evett az utczán, azt mondta, hogy ez annyi, mint a városban ebédelni.» «És Socrates, *szóbeszéd közben* (sur quelques discours avancés ensuite), csodálkozott, hogy a keresztények olyan hamar romlanak el, mikor pedig már születésükkor besózzák őket.» A legtöbbször beszélő Socratesben P. L. Jacob eleinte Gassendit, később magát Cyranot sejtette.

Még kevesebbet mondhatunk Cyrano verseiről. Egyik szerelmes levelében maga említi Cyrano, hogy nagyon sok sonnetet, madrigált és elégiát küldött bizonyos nőismerősének, de, mint már egyszer mondtuk, mindebből a nagy halmazból ma úgyszólván semmit sem birunk. P. L. Jacob öt költeményét közli (*A Mademoiselle d'Arpajon, Pour M. Dassoucy, A M. Le Vayer de Boutigny, Le pauvre Malade, Le Ministre d'État flambé*), de ezek közűl is háromra csak ráfogja, hogy Cyrano írta őket. Cyranótól származik az a *de Bergerac* aláírású — különben jelentéktelen — madrigal, melylyel Dassoucy *Ovide en belle humeur*-jének második kiadását gazdagította (1653). A másik authenticus vers egy nagyon csinos, précieux stílű sonnet, mely az *Oeuvres diverses* 1654-iki kiadásában, a d'Arpajon herczeghez szóló ajánlólevél végén olvasható s mely magyar fordításban így hangzik:

D'Arpajon herczegnőhöz.

Hová ragadtok merész röptű vágyak?
Festeni készülök fénylő napot:
Arczot, minőt Amor alkothatott,
Hol tavasza nyílik az ifjúságnak:

És ajkat, melyről rózsaillat árad,
Mely izzó koráll ívekként ragyog:
És gyöngyfehér fogsort: erkély az ott,
Őrizvén, hol a nyelv pihen, a házat;

És szűzi bájú homlokot, a hol
A napsugár bókolva udvarol: —
Csodás remeke a nagy alkotónak!

Te felülmúlod, hölgyem, őt magát:
Mert csak az ő lelke az, mely ragyoghat
Egy ily fölséges női arczon át.*)

IV. Szindarabjai.

Cyrano de Bergerac, mint életrajzában említettük, két színdarabot hagyott hátra: egy vígjátékot s egy tragédiát.

Vígjátéka, *Le pédant joué*, prózában van írva és öt felvonásra terjed.**) Keletkezéséhez a második felvonás negyedik jelenete szolgáltat adatot, a hol egyik szereplője Gonzaga Mária-Lujzának és V. János-Kázmér lengyel királynak házasságáról mint egykorú eseményről beszél: ez a házasság pedig 1645-ben köttetett. Sokan azt szeretik emlegetni, hogy még a harminczas években szerezte Cyrano, mikor a beauvaisi kollégiumba járt, de akkor ő sokkal fiatalabb volt, semhogy még egy ily kezdetleges szindarabot is meg tudott volna írni.

Mert ennek a vígjátéknak csupán irodalomtörténeti jelentősége

*) *A Mademoiselle d'Arpajon.* (Sonnet.)

Le vol est trop hardi, que mon cœur se propose.
Il veut peindre un soleil, par les dieux animé:
Un visage qu'Amour de ses mains a formé,
Où des fleurs du printemps la jeunesse est éclose;

Une bouche où respire une haleine de rose,
Entre deux arcs flambants d'un corail allumé;
Un balustre de dents, en perles transformé,
Au-devant d'un palais où la langue repose:

Un front où la pudeur tient son chaste séjour,
Dont la table polie est le trône du jour;
Un chef-d'œuvre où s'est peint l'Ouvrier admirable:

Superbe, tu prétends par-dessus ses efforts!
L'éclat de ce visage est l'éclat adorable
De son âme qui luit au travers de ton corps.

**) Kiadások: 1654 kétszer külön és a levelekkel; 1658—1858 ismét többször külön, egyéb művekkel és összes munkái közt.

van. A tragédia már kibontakozott a maga teljes pompájában, classikus tökélyében, de Thalia még idegen ruhát viselt, idegen dajkáktól tanult francziául beszélni. Corneille, a vígjátékíró, a spanyoloknak köszönheti első sikereit; Molière a vidéken olasz mesterek után csinálja a vázat csak mintegy húsz év után jövő nagy alkotásaihoz. A kezdetlegességnek, a tapogatózásnak, az utánzásnak ebbe a korába esik a *Pédant joué*, melynek, ha van, éppen a Molière szempontjából van érdeke.

Először is egy jelenet miatt, melyet Molière majdnem szóról-szóra átvett a *Scapin furfangjai*-ba; másodszor, mert hőse, Granger, sok tekintetben prototypusa a *Fösvény*-nek; harmadszor, mert Cyrano az első, a ki e vígjátékában parasztot visz a szinpadra, még pedig a tájszólásával, a mi aztán Molièrenek egyik forsza lesz *(A sziciliai, Don Juan, Pourceaugnac úr)*.

Az a sokat emlegetett jelenet — Cyranonál a második felvonásban a negyedik, Molièrenél ugyanott a tizenegyedik — egy azonos ötleten fordul meg. A fukar apától pénzt akar kicsikarni a fiú inasa, a ki őt ezért egy mesével áltatja el: hogy a fiút a törökök elfogták s egy gályára vitték, a honnan csak búsás váltságdíj fejében bocsátják szabadon; és az apa, a helyett, hogy a pénzt adná, előbb refrénszerűleg ismétli az egész jeleneten keresztül, hogy mit is akar az ő fia azon a gályán. Molière, mikor a plagizálással megvádolták, ezzel a kétértelmű mondással felelt: «Je *reprends* mon bien où je le trouve.» A miből egyesek azt is magyarázták, hogy a *Pédant joué*-t Cyrano és Molière *ketten* írták, még pedig akkor, midőn Gassendi hallgatói voltak. Igaz, hogy Cyrano atyja és nagyatyja meg Poquelinék is a Prouvaires-utczában laktak s amazok a király alamizsnaosztói, emezek a király kárpitosai lévén, sűrűn érintkeztek egymással: tehát Cyrano és Moliére bizonyára ismerték egymást még iskolás-éveik előtt, talán játszótársak is voltak, s ki tudja, nem csakugyan egyszerre jöttek-e arra a gondolatra, hogy megörökítsenek egy, a párisi körökben általánosan ismert pedáns tanítót? Ezt a Cailhava óta sokszor megismételt véleményt legújabban J. Roman hajlandó elfogadni,*) míg Brun a plágiumot mindenesetre constatálja.**) Ha így is van, a kölcsönzés csak a Molière előnyére üthet ki. Először is eltüntette azt a nagy valószinűtlenséget, hogy egy török gályát Páris alá, a Szajnára hozzon, másodszor az egész jelenetet a

*) Id. czikkében, a hol még hypothesisnek minősíti azt az adatot, hogy Cyrano tényleg Beauvaisben tanult volna.

**) Sőt kiterjeszti a Scapin II. felv. 7. jel.-re és III. felv. 8. jel.-re is, melyek a Pédant II. felv. 4. jel. és III. felv. 2. jel.-ből vannak véve szerinte.

maga hangnemébe írta át. Mennyivel hatásosabb, például, mikor Géront először csak mutogatja az erszényt Scapinnek, a kit mégis a nélkül bocsát el s csak akkor adja oda neki a pénzt, mikor ez külön vissza-jön érte.

Granger, a pedáns, két dologban is emlékeztet Harpagonra: fösvénységével meg azzal, hogy ugyanabba a fiatal leányba (Genevote) szerelmes, a kibe a fia. Charlot. A III. felvonás első jelenetét olvasva, a hol Granger kiöltözik, hogy Genevotet a második jelenetben méltóképpen fogadhassa, lehetetlen, hogy eszünkbe ne jussanak a *Fösvény* III. felvonásának 9. és következő jelenetei, hasonló, bár szintén magasabb stílű komikus situatióikkal.

Máskülönben pedig a vígjáték az olasz *comedia dell'arte*-nek — hogy úgy mondjuk — a receptje szerint készült. Annak megvoltak a typusai, megvoltak a helyzetei, s ne csodálkozzunk, ha Cyrano nem sokban tudott rajtuk felülemelkedni, mikor még Tartuffenek, ha jórészt már csak a nevében, ott lappang egyre az olasz vígjátéknak egyik gyakori typusa. Calderon autoiban egy tarkaruhás bohócz személyesíti a Gondolatot, s ezt az allegorikus szereplőt még az *Élet álom* Clarinjában is viszontlátjuk. Mert minden dráma eredetileg typus és helyzet: ez a váz, melyhez egy nagy költő kell, hogy belőle jellemet és cselekvényt alkosson. A pedáns, az öreg szerelmes, a szájhős katona, a furfangos inas azok az állandó alakjai az olasz vígjátéknak, a kik Cyranonál Granger, Pasquier, Châteaufort, Corbinelli néven szerepelnek s a kikkel már ő előtte sűrűn találkozunk Larivey, Desmarets, Rotrou vígjátékaiban. És a többi szereplőnek is nagyobbára megvan olasz eredetije.

Ezek után már most könnyen kitalálhatjuk a vígjáték tartalmát. Az öreg Granger és a fiatal Granger egy leányba szerelmesek, a ki természetesen a fiatalé lesz, még pedig a furfangos inas közreműködésével, a ki (egyebek közt) rendez egy színjátékot, melyben a fiatal Granger szerelmet vall Genevotenak, az öreg beleegyezését adja és aláírja a házassági szerződést: akkor tudomására hozzák, hogy a dolog valóság, nemcsak tréfa. Ebben áll a pedáns kijátszása. De az öreg Grangert nemcsak házasodási, hanem házasítási gondok is terhelik: van még egy leánya, Manon, a kinek kezéért hárman versengenek: a nemes La Tremblaye, Châteaufort kapitány és a paraszt Mathieu Gareau. Manon az elsőt szereti és az övé is lesz, ugyanakkor, midőn ez atyját — a ki imádottjához készül éjjeli találkára — mint csendháborítót lepi meg kastélyának ablakai alatt.

De minden utánzása mellett Cyrano élő alakokat vitt szinpadra és épp ez a vonás az, a mit a sajátjából hozzáadott a typusokhoz. Granger nem más, mint az a Jean Grangier, a ki 1576—1643 élt s 1611-től az egyetem rektora, 1617-től a Collège Royal rhetorika-tanára,

majd főnöke volt. A papi pályán csak a diaconatusig vitte, mert nagyfokú rövidlátósága miatt nem szentelték fel; így aztán dispensatióval kieszközölte, hogy feleségül vehette gazdasszonyát, a kitől már több gyermeke volt, így az a Charlot, a ki a vígjátékban is szerepel s a ki valószinüleg iskolatársa volt költőnknek. A róla adott leirásokból, melyek brutális, pedáns, fösvény, babonás és érzéki embernek festik, következtethetünk a vígjátéki hősnek élethűségére. És azt meg kell adni, hogy ez a szerep bámulatosan van egybeállítva: Grangernek elejétől végig a Despautères syntaxisa van az ajkán, nyelvtani szabályokban vall szerelmet, invitálja meg és kosarazza ki lánya kérőit, minden második szava egy-egy latin példa, melyeket igen sokszor obscén értelemben forgat el. (Az obscénitások dolgában is bizonyára köszönhet egyet-mást Cyrano az olasz vígjátékoknak.) A latin nyelvtant a rhetorika és a *gaulois**) — hasonlóképp sokat gúnyolt requisitumai a pedanteriának — egészítik ki. Babonásságáról a költő különösen a IV. felvonás 1. jelenetében emlékezik meg. Méltó társa és pendantja Paquier, — igazi nevén Pierre Olivier osztályfőnök, — a kiben Brun több olasz typust lát egybeolvasztva. Châteaufortban némelyek Carbon de Castel-Jaloux kapitány mását keresték, de hibásan, mert egyáltalán nem tehető fel, hogy a költő egyik legjobb emberét tette volna nevetségessé e miles gloriosus álarcza alatt.

Még csak a nőalakokról valamit. Manon nem több Molièrenek halványan rajzolt, siránkozó lánykáinál (minők Marianne, Élise a Tartuffeben vagy a Fösvényben), csak szobalánya nincs, a ki mindent tegyen helyette: egyetlen kimagasló momentum szerepében, mikor «fölajánlja magát», hogy La Tremblaye felesége lesz, csak ez hagyjon békét atyjának. Hanem annál többet ér Genevote. Ez a ravasz, nyelves és kissé kaczér teremtés a lányalakja *Dandin* Angélique-jének és nagyon szerencsés kézzel van megalkotva. Emlékezzünk különösen arra a jelenetre (III, 2), mikor Grangert szemtől-szembe kifigurázza egy költött adoma leple alatt s azonfelül találkára is csalja őt, a melynek láttuk már kimenetelét.

Több is van tehát e vígjátékban, mint «une grossière carricature et un lourd badinage», a mit Gustave Reynier kissé igazságtalanul mond róla;**) mert ha Molière elődeit keressük a franczia irodalomban, tán nem csalódunk, ha a rögtönző Molière-en kívül éppen Cyranoban véljük feltalálni az ő logigazibb előképét: Cyrano mutatta meg az útat, miként kell az utánzást, a külföldi mintákat a (franczia) társadalmi

*) A *littérature gauloise* neve alatt az ófranczia nyelven írt, akkor már elavúlt romanokat értették.

**) Petit de Julleville nagy irodalomtörténetében.

élet megfigyelésével összekötni, hogy amabból csak a gépezet maradjon meg, de az idegen typusok a nemzeti szellemtől nyerjenek mindinkább színt, életet, alakot. A *Pédant joué* különben nem is vígjáték — és éppen ezért csalódnak meg azok, a kik *ezt* keresnek benne —, hanem csak bohózat, csak *farce*. Ebben aztán megfér a karrikatura, és meg a fableauk szelleme is, melyet Gareau és különösen az ő nőgyűlölete képvisel. Még eléggé nem finomult nyelve, darabos komikuma messze is viszik tőle, hogy a valódi értelemben vett vígjátékok közé számítsuk.

A darabot állítólag 1654-ben adták elő, P. L. Jacob szerint, a Hôtel de Bourgogneban, Fournel szerint a Marais-szinházban. Szinészeiről nincs adatunk.

* * *

Sokkal érdekesebb és becsesebb Cyrano ötfelvonásos, verses tragédiája: *La mort d'Agrippine, veuve de Germanicus.**) Mindjárt rá is térünk elemzésére s ezzel egyúttal megismerjük tartalmát és cselekvényét is.

I, 1. Agrippine nyitja meg a darabot. Majdnem másfélszáz sorban beszéli el confidentejának, Cornélienek, férje, Germanicus halálát, melyért Tiberius császárt és udvaronczait vádolja: «a saját bűntársaikkal fogja büntetni őket.»

Piso már meghalt: jöjjön most a császár,
Livilla, Sejan — mindjére halál vár!

A kezdet, e hosszas és helyenként elég dagályos elbeszéléssel, csöppet sem drámai, de érthetően jelzi a darab tárgyát, mely Agrippine boszúja lesz. Annál rövidebb és meglepőbb a 2. jelenet. Fellép Sejanus, Tiberius kegyencze, a kit imént olyan gyűlölettel emlegetett Agrippine s a kit most a legbarátságosabban úgy fogad, mint szövetséges társát:

Vezesd te sorsomat . . . .
. . . .
Oltár a trón legyen, hol nászt ülünk.

3. Cornélie természetesen nem érti a dolgot, de Agrippine megmagyarázza:

Láss hát mélyére sajgó kebelemnek
. . . .
Hogy a császáron állhassak boszút,
Gaz ellenem keze hozzá az út:
Vagy győz Sejan s munkám ő végzi el,
Vagy bukik s lakol önnön vérivel.

*) Kiadásai: 1654, 1656, 1661, 1666 külön, 1663—1858 összes munkái közt.

A 4. jelenet újabb szálakat fűz a tragédia meséjéhez. Livilla, Germanicus nővére és Tiberius menye, kijelenti Sejanusnak, hogy gyűlöli Agrippinet s életére tör. De Tiberiusra is haragszik, mert atyjának halálát okozta. Sejanus mérsékletre inti Agrippine iránt, mert ő az az eszköz, melylyel Tiberiust ledönthetik s akkor gondolhatnak az ő halálára is. Livilla megnyugtatva távozik. 5. E jelenetet egy újabb magyarázat követi, melyet Sejanus ad confidentjának, Terentiusnak. Ő gyűlöli Livillát, a ki őt imádja, ezt a szörnyeteg nőt, a ki maga dicsekszik el vele, hogy meggyilkolta férjét, testvérét, öcscseit; hanem szereti vetélytársnőjét, a ki «egy világot adhat neki hozomány fejében».

II, 1. Megindul a harcz. Tiberius császár nagyon jól tudja, hogy «Agrippine végzetes lesz rá nézve», de nem meri bántani, mert fél a néptől, azért cselhez folyamodik:

Hogy leszereljük, hagyjunk neki békét,
Tegyünk úgy, mintha nem tudnók a vétkét.
. . . .
S meglátjuk, mely'künk tud színlelni jobban.

2. Az első nagy jelenet. Jő Agrippine s hódolattal köszönti Tiberiust. Ez hasonlókép felel. Kijelenti, hogy nem kivánja a koronát magának s azért azt Agrippine fiának a fejére akarja tenni. Agrippine nem fogadja el: «Mondjunk le róla: méltók így leszünk rá» — s méltósággal felel meg Tiberius ismételt sürgetéseire; érezzük, hogy ő a helyzet ura:

Tib. Akarom, hogy uralkodj, megmutatva,
Hogy hódolsz nekem, bennem lelsz uradra.

Agr. Akarom: uralkodj, hódolj te nékem,
Megmutatva, hogy nem vagy már fölségem . . .
Mutasd meg, hogy királynőd én vagyok.
Vedd koronád, vedd . . . .

3. Ha nem is lát még Tiberius lelkébe, azt tudja, hogy

álarczot visel
S oly ügyesen, hogy nem ismerni fel.

De Agrippine nem is vágyik az uralomra:

A fényért, mit igér egy korona,
A bosszú kéjét nem adnám oda!

A 4. jelenet csak a hitetlen Sejanus tirádáiért iratott s a cselekvényt nem viszi tovább. Végül Livilla rohan be: végük van, az istenek jelei nem kedvezők. De Sejanus azokat Tiberius ellen fordítja:

Mire isten készt, hajtsuk végre hát,
S nem minket terhel a bün: őt magát.

A III. felvonás ritka hatásos jelenettel kezdődik: Agrippinet nem hagyja nyugton férjének véres árnya s vádolja magát késedelméért:

Csak még egy kissé várj, te szegény férjem,
Boszúmnak művét, meglátod, bevégzem.
. . . .
. . . . bár nő vagyok, nevem
Oh földjegyzi majd a történelem.
. . . .
Keresztül őrök, lándzsák erdején
Trónjáig megyek, s ott döföm le én . . . .
Hogy kebliből fakadjon vérpatak,
Hogy a zsarnokok mind így haljanak!

2. Ez utolsó szavaknál lép be Tiberius. De Agrippine tüstént föltalálja magát: egy álmát beszélte el, melyben Brutus mondta az iménti szavakat. «A válasz ügyes is, meg szellemes», feleli Tiberius. Agrippine, hogy még jobban meggyőzze, Sejanust vádolja árulással. 3. Ez is meglepi szavai közben, a császár lábaihoz borul s egy szójátékkal üti el a dolgot. Tiberius már gyanakodva távozik. 4. Sejanus és Agrippine rövid párbeszéde után 5. Livilla jő, Agrippine-nek tudtára adni a nép lázongását. Heves szavai, melyeket vált vele, éreztetik a féltékeny nőt. 6. Livilla monologja zárja be a felvonást.

IV, 1. Fordulat: Tiberius leigázta Rómát s még csak Agrippinenel kell végeznie. Sejanus hasztalan kérleli, végül kéméül ajánlkozik. Tiberius újabb cselhez folyamodik: 2. Mikor belép Agrippine, nyiltan szemére lobbantja árulását s szavaival addig korbácsolja, míg ez kitör:

Fejem kívánod? Nesze hát! S mivel
Itt van Tiberius — bakó se kell!

És arczába vágja most már azt is, hogy nem azt sajnálja, hogy Tiberius a jogart elragadta tőle, hanem férjének halálát. Elmegy utána, de előbb gyilkosát is annak sírjába temeti. Tiberius megdöbbenve kérdi: «Hát életemre törnél?»

Agr. S ha arra is, hát ki gátolna benne,
Hogy akár most tőrt merítsek szívedbe?

És ki is húzza a tőrt, de odadobja Tiberius lábai elé:

Ne félj – Önérzetem nem engedi,
Ily gyáva zsarnokkal kikezdeni.

Tiberius elmegy, ott hagyja Agrippinet «teljes hatalommal», de a fiát magával viszi Capriba. 3. Ez a végsőkig ingerli Agrippinet, kinek most már csak egy az óhajtása:

Dőljön le a világ, csak bosszút álljak!

Újból felajánja színlelt szerelmét Sejanusnak, a ki hévvel fogadkozik, hogy akár meg is hal érte. 4. E szavaira megjelen Livilla és keserű szemrehányásokkal támadja meg az egyedül maradt Sejanust. A kibuvó természetesen hamar kéznél van: csak hazudja a szerelmet Sejanus, hogy bekösse Agrippine szemét. Livilla alig bír magával:

Nehéz kimondani itéletünk'
Oly ellenségről, a kit szeretünk.
. . . .
Ha csalfaságod fáj is iszonyún,
Eltitkolom, hogy föltartsam boszúm' . . . .
Eltitkolom, hogy szerethesselek!
. . . .
Szerettelek s ezért hiszek neked!

5. De záró monologjában (mely ismét előre jelzi a bekövetkezendőket) kitör féltékeny dühe:

Hiába! oh! megcsaltak a gazok!
Szégyen! gyalázat! — Hát lakoljatok! —
Mint örülök majd pusztulástokon,
Ha mindjárt veletek is kárhozom!

V, 1—4. A cselekvény siet a végkifejlethez. Livilla fölfedezte Tiberiusnak az összeesküvést, de kiadja magát is, «hogy követhesse a sírba imádott Sejanusát». Tiberius szaván fogja: ám előbb végig kell néznie Sejanus kivégzését. 5. Utoljára találkoznak Livilla és Sejanus:

— A sírod kész, melyet Livilla ásott:
Egy asszonyi kéz okozta bukásod.
— Ha ezzel rémíteni vélsz, csalódol;
Hisz a halál csak megment látásodtól.
Mi elválunk: *én* mit sirassak ebben?
— Nem úgy! nem úgy! meghalunk mind a ketten.
Nem széttörte, de szorosabbra fonta
Lánczunk' a sors: követlek a pokolba . . . .

6. Most Agrippine lép fel, a kinek már nincs szüksége a képmutatásra és szemébe mondja Sejanusnak, hogy ő is vesztére tört. De hiába ostorozza tajtékzó gyűlöletével, hiába festi eléje fokozatosan a

halál borzalmait, nem rendíti meg a stoikus Sejanust, a ki végre egy Polyeucte nyugalmával szól oda az őröknek: «Menjünk!» 7. Az utolsó nagy jelenet Tiberius és Agrippine közt. Agrippine hálát ad a császárnak, hogy boszút állt érte Sejanuson s most már csak a saját halálára vár. De Tiberius:

Téged megölni? Bámulom nagy lelked':
Mióta nyertél előttünk kegyelmet?

Agrippine ismét gyávának nevezi s emlékezteti, hogy fia is van, a ki «bosszújának örököse» lesz. — «Kígyó!» vágja szemébe Tiberius. — «Te vagy a kígyó!» — «Vigyázz, hogy Herkules ne legyek.» — És kiadja a parancsot, hogy irtsák ki Agrippine egész családját, Caligulán kívül. — «A vesztedre ez is elég!» kiáltja vissza Agrippine. — 8. A császár egy perczig magára marad. 9. Végül jő Nerva, meghittje, s jelenti, hogy látta a kivégzést. Tiberius félbeszakítja: «És meghalt mind a kettő?» — «Meg.» — «Elég!» — A függöny legördül.

Ha a vígjátékoknak van egy neme, a melyet cselvígjáték névvel jelölnek, úgy ezt a tragédiát is *per analogiam* cseltragédiának lehetne minősíteni. Csupa csel, színlelés az egész; megannyi komikai helyzeten épül fel; hanem az igaz, hogy ezekben a helyzetekben valódi drámai ér lüktet, s hogy a jellemek uralkodnak a helyzeteken. A boszút lihegő Agrippine és a gyanakvó Tiberius, a démoni lelkü Livilla és a hideg. cynikus Sejanus mind egymástól különálló, finom lélektani vonásokkal megrajzolt, kitűnő jellemképek, melyek egy Corneillenek is dicséretére válnának, mint az az emelkedett (csak elvétve dagályossá váló) pathos is, mely e versekből beszél. Nem elég ezt a művet csak egyszer elolvasnunk, hogy kellőleg méltányolni tudjuk szépségeit. A legfőbb kiválósága az, hogy Cyrano költői formában értékesítette benne saját philosophiáját. Nemcsak a Sejanus szerepében, mint sokan gondolják, hanem az egész tragédián keresztül. Nézzük ezeket az exaltált alakokat! Nem normális: lázas, beteges lények ezek; csak egy a vágyuk, a czéljuk: a boszú; képesek ezért éggel, pokollal szövetkezni, habár jól tudják, hogy az a kétélű fegyver őket is le fogja sujtani: az egyik hideg megadással, a másik mohó gyönyörrel siet a halál elé, melytől pedig semmi vigaszt, semmi üdvöt nem várhatnak, azon az egy tudaton kívül, hogy «a lét terhe nem köt ott le már». Voltaire egész színköltészetét előlegezi már ez a tragédia: a XVIII. században lesz divat a szinpadot szószéknek használni, a mint most Cyrano teszi. Hogy a *Brutus* tömör, hatásos befejezését:

Sen. Uram ... *Brut.* Fiam halott? *Sen.* Az ... Láttam mindent ...
Brut. Róma szabad! Oh hála isteninknek!

az *Agrippine* záró jelenete sugallta, az meg éppen köztudomású.

Agrippine classikus tragédia, hely-, idő- és cselekvény-egységgel, és római tárgyú tragédia: nem is kell mondanunk, hogy ezzel is teljesen kora divatának, ízlésének hódolt. De hőseit inkább drámai eszméjéhez — mint a történelmi valósághoz híven dolgozta ki. Emennek legjobban Tiberius felel meg, legkevésbbé Livilla. A hamisítás onnan ered, hogy a classikus dráma csak egy-egy főjellemvonást vehet tekintetbe, csak egyetlen lélektani helyzetet, melynek elemzéséből fejleszti ki bonyodalmát: így nő Agrippineben boszúvágygyá a férje iránti kegyelet, melyet a történelem Agrippineje is holtig megőrzött;[1]) így lép előtérbe Livillában a házasságtörő nő, s a félig-meddig a raisonneur szerepét betöltő Sejanusban a bölcselő. Középen áll Tiberius, a kinek hagyományos álarczára nem igen kellett új vonásokat festenie a költőnek.

Némelyek, a kik nagyon el vannak ragadtatva e tragédia által, egyenesen Shakspere hatását keresték benne, mert Cyrano járt állítólag Angliában.[2]) De ez már nagyon is túlbecsülése a darabnak, melyen Shakspere keze nem, hanem Senecáé annál jobban érzik: hiszen ez a római költő volt a classicismus híveinek már az előző században rajongott tekintélye. A rövid, tételes mondatokat, az egy-egy soros visszavágásokat és különösen a sententiákat tőle tanulta el Cyrano, a mint hogy eltanulta minden drámaíró Corneilleig.

E tragédiát valószinüleg 1646-ban vagy 1647-ben írta Cyrano és előadták 1653-ban, a Hôtel de Bourgogneban. A közönség, mely előzetesen hallott róla, hogy a darabban sok «istentelenség» van, zsufolásig megtöltötte a szinházat és zajos tüntetést is rendezett a IV. felvonás egy helyénél, a hol Sejanus azt mondja: «Frappons! voilà l'*hostie!*» Ez az akkor már avulni kezdő szó áldozatot (victime) jelentett, de a nézők a szent ostyára (hostia) értették és zúgva kiabálták: «Oh! a hitetlen! hogy beszél a szentségről!» — Mikor a következő évben a tragédia nyomtatásban megjelent, egyszerre szétkapkodták a kiváncsiak, úgy, hogy 1656-ban újra ki kellett adnia Sercynek.[3]) — Kétszáztizen-

[1]) De ez számüzetésben halt meg; anyja volt annak az Agrippinenek, a ki Racine *Britannicus*-ában szerepel.

[2]) A Holdba utazásban mondatja egyik bölcsessel: «Comme je traversais de notre pays (Francziaországból) en Angleterre, pour étudier les mœurs de ses habitants, je rencontrai ... Tristan l'Hermite...» Ez a költő, a kinek *Seneca halála* czímű tragédiája is hatással volt a Cyranoéra, tényleg utazott Angliában. Pótlólag említjük itt meg, hogy a Napba utazás egy helye szerint Lengyelországban is megfordúlt volna Cyrano.

[3]) A költő előszót is írt hozzá, mely d'Arpajon herczeg magasztalásán kívül a darab elemzését is tartalmazza.

kilencz év múlva, 1872 november 10-én, föleleveníttették *Agrippine* t a Théâtre de la Gaîté-ben, Vitu conférence-ával. A repriz fényes sikere beigazolta, hogy Cyrano de Bergerac nem utolsó drámaíró volt korában. A két előadás szereposztása (az elsőé természetesen csak elfogadható hozzávetéssel) a következő volt:

	1653	1872
Tiberius	Baron père	Chatelin
Agrippine	Mme Valliot	*Mlle Károlyi*
Livilla	Mme Beauchâteau vagy de Villiers	Mlle Jeanne Pazat
Sejanus	Floridor	Dupont-Vernon
Nerva	de Villiers	Monval
Terentius	Beauchâteau	Amaury-Socquet
Cornélie	—	Mlle Derouet
Furnie	—	Mlle Clémence

* * *

Ez rövid vázlatban a képe annak a zseniális, kalandor költőnek, a ki kardjával és tollával egyszerre írta meg élete történetét. Nincs a XVII. századnak tán egyetlen szellemi áramlata sem, mely iránt fogékony ne lett volna s melytől ne ihletődött volna. Bizarr egyéniség ő, a kinek az elmélyedő tudás és a röpke, játszi szellemesség, a kothurnusos pathos és a csapongó tréfa, az elmés ötlet és a sarcasmus egyaránt tulajdona volt és a kinek minden műve lelkének egy-egy oldalát tükrözi. Kevéssel halála előtt egy fizikai értekezésbe kezdett, melyben rendszeresen akarta összefoglalni, Gassendi alapján, a természettudomány elveit. Ez a mai szaktudósokra is nagyon érdekes töredék az ő lángelméjének utolsó fellobbanása volt.

SZABÓ KÁROLY.

A HELLENISMUS.*)

A classica philologia munkásai régente bizonyos kicsinyléssel gondoltak a hellenismusra, mint a görög kultura és a görög nyelv fejlődésének oly korszakára, mely elfajulást és javíthatatlan romlást hozott mindkettőre. Ma már másképen áll a dolog: a hellenismus

*) Vonal alatt megjegyzem, hogy dolgozatom elkészítésekor, melyet felolvasásul még 1892 tavaszán jelentettem be, még nem használhattam azon két becses tanulmányt, mely a Phil. Közlönyben azóta jelent meg és thémámat közelről érinti.

Az egyik dolgozat, az Erdős Józsefé, az újszövetségi görög nyelv

szervesen belekapcsolódik a classica philologia munkakeretébe és átvezet a byzantinismusba, innen pedig a neohellenismusba. Philologus, historikus és theologus most már egyenlően vannak érdekelve a hellenismus felismerésére vezető munkában, a mely munka, minthogy meglehetősen új, jobban leköti figyelmünket, mint a tulajdonképeni classica philologia.

---

alaktani sajátságairól értekezik és az egész kérdésről szép tájékoztatást nyújt (XXVI. 175—196.). Legyen szabad e dolgozat egy pár részletére néhány igénytelen megjegyzést tennem. «Σίλας, α (összevonva Σιλουανός-ból», p. 183.), azaz *Silvanus*. Így olvasható ugyan Winer, Bibl. Realwörterbuch, 3. kiadás, s. v. is, de mégsem így áll a dolog, mert Σίλας és Σιλουανός csak külső egyeztetés, mert ha valóban egyértékűek volnának, akkor Σίλας előfordulna görög és római körökben is, a mi pedig Pape-Benseler szótára szerint nem áll. Suidas szerint is Σίλας ὄνομα κύριον, aztán mindjárt következik Σιλβανός czikk, de egy szóval sem mondja, hogy a kettő azonos. A *Silas* nevezetű emberek mind keletiek vagy zsidók, köztük babyloniak: miért viselnének ezek *latin* nevet? Ámde שילא (*šilā*) a talmudi iratokban számtalanszor előfordul mint genuin zsidó név; ennek görögösítése Σίλας, csak mivel az akkori szokás szerint szerettek a barbár név mellett valamely rokonhangzású görög nevet felvenni, váltakozik Σίλας Silvanussal. — Az, hogy a talmudban Ἰαμβρῆς helyett Μαμβρῆς volna (p. 183.), csak cum grano salis igaz, a mennyiben a talmudban a tisztán héber *Mamre* felel meg a görög Ἰαμβρῆς-nek; ellenkezőleg a zsidó iratok legtöbb helyén a név egész tisztán *Jambres*-nek hangzik (l. művemet *Gr. u. lat. Lehnwörter im Talmud*, II. 281.). Hogy ilyen közkeletű és áttetsző görög név, mint Νικόδημος, két héber szóból származnék (p. 187.), csak nem lehet komolyan venni; nem is ismerem ez állítás forrását, és szeretném, ha Erdős úr megnevezné. — Δαυϊδίζω (p. 191. alant, Dávid-ból) nem fordul elő Pape-Benseler szótárában, 3. kiad.

Darkó Jenő úr nagy munkát végzett, midőn egy pár lapon oly kitűnően tájékoztat bennünket a κοινή-kérdés mai állásáról (XXVI. 484—515.). Darkó úrnál találom a következőt: «A κοινή-vel [miért nyomat Darkó úr mindig accentus gravis-t?] teljesen egyező jelentésben használják a ‚hellénisztikus nyelv'-et, mely alá tehát nemcsak a szorosan vett hellénisztikus kor, hanem a római kor nyelvét is foglalják» (p. 487, 1. j.). Úgy látom, hogy Darkó úr elfogadja Thumb nézetét, alább következő czáfolatom tehát erre is szól. A κοινή megitélésénél, mint Darkó úr kimutatja, fontos azon körülmény, hogy az attikai és bœotiai -ττ-val szemben áll az ión, æol és dór -σσ- és ez jutott uralomra a κοινή-ben is (p. 507.). Hadd utalok arra rá, hogy a κοινή ezen vonását föltünteti a rabbinikus görögség is, p. o. תולסין θάλασσαι tengeri bibor (v. ö. πορφύρα θαλασσία I. Macc. IV. 23.), és קיסום κισσός hedera. Az a baj, hogy e rabbinikus görögségről, Thumbon kívül, mai napig sem vesznek tudomást, és így önkárukra elszalasztanak a görög nyelv megismerésére szolgáló sok bizonyítékot.

Habár meglepő új felfedezések a régibb görögség korából sem hiányoznak, e felfedezések nagyobb része mégis a hellenismus körébe tartozik, mert a számtalan sok ostrakon, papyrus, szövegtöredék stb. mind azt a kort tünteti elénk, melyet mi hellenismusnak nevezünk.

Mi is tehát az a *hellenismus?* E kérdésre már sokan feleltek, de nem úgy, hogy a feleletben megnyugodhatnánk. A theologusok látókörének útjában állott a *kánoni*, a philologusokénak a *classikus* fogalom; helyesen látni egyikök sem tudott. A theologus, a ki a hellenismusban az isteni megnyilatkozás organumát látta, könnyen hajolt a hellenismus túlbecslésére; a philologus ellenben, a ki a classicismus emlőin táplálkozott, csunya elfajulásnál egyebet benne nem láthatott; amazt a túlságos szeretet, emezt a szigorú kritika ejtette tévedésbe. Egyben azonban nem volt köztük különbség, abban t. i., hogy mindketten sacralis hellenségről beszéltek, szemben a profán hellenséggel.

A hellenismus szentséges voltáról legtöbbet beszélt Hermann *Cremer*,[1]) a ki, mondhatni, egészen elhagyta a nyelvészet biztos talaját és a mysticismus lenge régiójába emelkedett, a midőn azt állította, hogy valósággal a szentlélek nyelvéről lehet beszélni.[2]) Ezzel az állítással aztán együtt járt, hogy a hellenismust kiszakították az általános görögség talajából és csakis a kereszténység számára foglalták le, azt állítván a kereszténységről, hogy neki, szemben a profán görögséggel és a zsidósággal, külön nyelvképző ereje van. Megvallom, hogy egy pár évvel ezelőtt magam is e merőben elhibázott felfogás hatása alatt álltam, midőn, a zsidó hellenismust vizsgálva,[3]) a zsidó szellemnek is vindikáltam ilyen nyelvképző erőt, melynél csak a véletlen vagy talán a mostoha körülmények okozták volna, hogy e nyelvbeli megnyilatkozás nem hozott gazdagabb termékeket létre. E nézet mellett sem hagyjuk ugyan el a természetes törvények mezejét, mert ki tagadhatná, hogy valamint az emberi szellem megtalálta a nyelvben az adæquat kifejezést, azonképen elképzelhető, hogy e szellem erős felszökkenése, mint a minő a vallások keletkezésekor be szokott állni, ugyancsak nyelvképzésben válhat nyilvánvalóvá, olyan módon, hogy azt meg sem érthetjük, mert túlhalad a mindennapiság jelenségein. Ilyen processus feltételezése nem a physikán esik túl, hanem a nyelvészet határain, és azért kénytelenek vagyunk attól eltekinteni.

De még ha a szentség nimbusát le is rántjuk a hellenismusról,

[1]) H. Cremer, *Bibl.-theolog. Wörterbuch der neutestam. Graecität*, 7. kiadás, 1893. (A 8. kiadást, Gotha 1895, nem ismerem.)

[2]) «Man kann in der That mit gutem Fug von einer Sprache des H. Geistes reden.»

[3]) Krauss, *Griech. u. lat. Lehnwörter im Talmud* etc. I, 207.

még mindig van neki sok olyan oldala, melynél fogva, úgy látszik, megmaradhat a theologia egyik ágának. Ez a szent jellege, úgy mondták még csak nem is régen, megvan neki két oknál fogva; először: mivel a hellenismus termékei vallásos tartalmuak, másodszor: mivel szerzőik zsidók, kik a biblia szellemében írnak akkor is, midőn görög mezt öltenek. Ezt a definitiót nem törik át az Uj-Testamentom iratai sem, minthogy ez iratok szerzői is született zsidók voltak. Innen van, hogy még 1879-ben is E. Reuss[1]) úgy definiálta a hellenismust, hogy az a zsidók beszédmódja (Sprechweise der Juden), és körülbelül így nyilatkozott róla G. Meyer is.[2]) Nem mondják ugyan nyiltan[3]) és nem is jelzik, de, azt hiszem, mégis ott lappang e tudósok gondolkodásának hátterében az az analogia, hogy hiszen a zsidók más nyelvekből is (németből, spanyolból) úgynevezett jargont fejlesztettek, létezett tehát egy görög-zsidó jargon is. Ámde alexandriai Philóról és Josephus Flaviusról senki sem fogja állítani, hogy romlott görögséggel írtak; így tehát azon definitio mellett, hogy a hellenismus a zsidók görög nyelve: vagy kivételt kell tenni ez írókkal, vagy magát a hellenismus fogalmát úgy kell megszorítani, hogy az csak az Ó- és Új-Testamentomra vonatkozik. Csakugyan szoktak is beszélni bibliai græcitásról, mert tagadhatatlan, hogy a .LXX. és az Új-Testamentom nyelvezete között a rokonság viszonya áll fenn, másrészt azonban különbségeket is statuáltak e kétrendbeli irodalom közt, és p. o. a fentemlített Cremer nevezetes haladást vesz észre az Új-Testamentomban az Ó-Testamentomhoz képest, természetesen amannak előnyére.

Majdnem hihetetlen, de mégis igaz, hogy mindama sok évszázados buvárkodás daczára, melynek tárgyává a biblia görög nyelvét tették, mégis csak egy pár éve, hogy e nyelv valódi természetét fölismerték. A jobb fölismerés érdeme A. Deissmannt illeti, a ki több kisebb-nagyobb munkában[4]) és végre a protestáns Realencyclopædia 3. kiadásában[5]) meggyőzően bizonyította be, hogy a bibliai græcitasról szóló sokszázados tan nem más, mint mese; hogy nem létezik sem zsidó, sem keresztény hellenismus, hanem létezik egy hellenismusnak nevezett

[1]) *Hellenistisches Idiom* czikkben, a Herzog-Plitt-féle protestans realencyclopédiában, 1880.

[2]) G. Meyer, *Gr. Grammatik*, 3, kiadás, p. 26.

[3]) Nyiltan mondja Niebuhr (*Kleine Schriften* II, 197.), a ki p. o. az egyiptomi köznyelvet (κοινή) megvetőleg az idegenek jargonjának nevezi.

[4]) Deissmann, *Bibelstudien*, Marburg 1895. *Neue Bibelstudien*, Marburg 1897.

[5]) «Hellenistisches Griechisch», VII, 627—639. — Kaerst, *Gesch. des hellenistischen Zeitalters*. I. Die Grundlegung des Hellenismus. Leipzig 1891.

korszak a görög nyelvfejlődésben, mely lényeges vonásaiban évszázadokon keresztül azonos az összes országokban, a hol a görög nyelv akár uralkodott, akár csak elterjedt. Deissmann első sorban a műemlékek útján jutott e felismerésre, az inscriptiók, a papyrusok és ostrakonok által, tehát olyan buvárlat által, melyre a hellenismus előbbi kutatói nem is gondoltak. Deissmann kimutatta, hogy az ú. n. bibliai græcitasnak sajátságai vagy hebraismusnak minősített jelenségei nem állnak egyedül, hanem közösek az ugyanazon korbeli másnemű termékek sajátságaival és jellemző vonásaival, a mit számos részleten be lehet bizonyítani. Lexicalis tekintetben könnyű volt a bizonyítás; így p. o. *ἐρωτάω* «kérni» jelentésben, vagy *ὄνομα* = «személy» és *ἐνώπιον* = «szeme előtt» jelentésben épp úgy megvan a papyrusokban is; de még phrasisszerű fordulatok is, mint *ἐκ τῶν τεσσάρων ἀνέμων*[1]) vagy *υἱὸς θανάτου*[2]) nem sémi észjárásból fakadnak, hanem a görög szellem termékei. A bibliának görög szókincsén mégsem lehetett a többi termékekkel való egyformaságot oly messzemenően kimutatni, hogy hézag nem maradt volna, mint a hogy azt a flexio és declinatio terén ki lehetett mutatni. Ez azonban már csak idő kérdése; elvi kétség nem maradt fenn. Tény azonban, hogy a syntaxis tekintetében a görög biblia egészen héber természetű. Az ó-testamentomi görögségnél ezt nem kell csodálni, hiszen az csak fordítás, mely a héberből készült: az Uj-Testamentom némely könyve[3]) eredetileg szintén héber volt. hebraismusai tehát ugyanazon okra mennek vissza; más könyveknél, mint p. o. az Apokalypsisnél, megfigyelték, hogy az mozaikszerűen az Ó-Testamentomból van összerakva, úgy, hogy már ennélfogva is megvannak magyarázva a hebraismusai; azon új-testamentomi könyveknél pedig, a hol ez nem áll, csakugyan nem tapasztalható héber syntaktikai sajátság; így p. o. a Levél a Héberekhez, *Blass* szerint, a ki elég kompetens bíráló, egész tisztességes műpróza; ez állítható továbbá a többi Pál-féle levelekről is, úgyszintén a Makkabæusok IV. könyvéről[4]) a melyek éppenséggel nem zsidóznak, hanem tiszta görög nyelvet beszélnek.

---

[1]) Septuaginta Zakhariás XI, 6; Márk XIII, 27, Máté XXIV, 31. Eddig azt gondolták, hogy a megfelelő héber szónak mása, holott megvan Kr. u. 2. századbeli papyrusokban (*Corp. Papyr. Raineri*, CXV, 6.).

[2]) I. Sám. XX, 31. Átment a magyarba: «halál fia». — Hasonló szólásmódok, melyeket azelőtt bibliai tulajdonságoknak tartottak, a melyekről azonban ma már bizonyos, hogy közkeletűek voltak: καθὼς γέγραπται; τοῦ θεοῦ θέλοντος; κατ' ὄναρ; μετὰ πάσης προθυμίας; ἐκ συμφώνου stb.

[3]) Főképen Márk evangelioma, de talán Máté is.

[4]) Némelyek szerint Josephustól való, és már ebből is látszik, hogy a nyelve tiszta.

Deissmann ebbeli nézetét a maga teljességében elfogadta a nagytekintélyű Thumb is.[1]) Deissmann és Thumb abban a szerencsés helyzetben vannak, hogy betekinthetnek a megfelelő keleti irodalmakba is,[2]) és csakis ezeknek segítségével lehet a kérdést eldönteni. Thumb bizonyítékai részben azon adatokon alapulnak, melyeket én szolgáltattam a zsidó irodalomban elszórt görög nyelvanyag feldolgozásával, és itt sajnálattal kell felemlítenem, hogy az én hibám az, hogy Thumb egy pontban félrevezettetett. Mind Deissmann, mind Thumb ugyanis elismerik — a mint kell is elismerni — hogy a bibliai görögség, a többi görögséggel való minden rokonsága mellett is, némely szónak vallásos értelemben különös jelentőséget és tartalmat kölcsönöz. Szószerint idézem Deissmann idevonatkozó nyilatkozatát: «Hogy a görög zsidóság és a kereszténység új fogalmakat alkottak, új szavakat is és régi szavaknak új jelentéseit: nekünk is tény, csakhogy a vallástörténet ténye, nem a nyelvtörténeté.»[3]) Thumb ezt az igazságot másképen úgy fejezi ki, hogy a palæstinai (nem hellenizált) zsidók szájában divatozott görög nyelv a bibliai iratokban használt nyelvtől különbözik. A rabbinikus iratokban előforduló görög vendégszóknak mindig egyezniök kellene jelentésükben azokkal, melyek a bibliában előfordulnak, hogyha az Uj-Testamentom által a palæstinai zsidók görögsége volna képviselve. Már pedig egy sorozata ily kölcsönszavaknak más jelentést mutat, mint a görög substratumok az ó- és új-testamentomi iratokban:[4]) v. ö. διαθήκη rabbin. «testamentom» profán értelemben, LXX. és U.-T. ellenben «szövetség» vallásos értelemben; λειτουργία[5]) rabbin. «szolgálat», LXX. és U.-T. «kultuszcselekedet»; ἀγάπη rabbin. «szeretet» = φιλία, U.-T. vallásos értelemben. Éppen az ἀγάπη szóra nézve mondja egy tudós,[6]) hogy az bizony csak megmarad zsidógörögnek; Thumb most már azt kérdezi, miért nem használják maguk a zsidók e szót «zsidógörög» értelemben? Thumb nyilván az általam kimutatott ἀγάπη szóra gondol, melynek csak profán értelme van; e szót azonban ki kell hagyni a számításból, mert az illető szónak ἀγάπη-val történt átírása

---

[1]) Thumb, *Die gr. Sprache im Zeitalter des Hellenismus*, Strassburg 1901, 1—6. l.

[2]) Ilyenek a zsidó, szír, örmény és kopt irodalmak.

[3]) *Prot. Realencyclopaedie*, i. h.

[4]) Következik az idézet művemből: «Beispiele dafür hat S. Krauss a. a. O. 212. f. zusammengestellt». *Die gr. Sprache* p. 185.

[5]) Sacralis értelemben megvan a papyrusokban is; l. Swete, *An Introduction to the Old Testament in Greek*, Cambridge 1900, p. 297.

[6]) *Lit. Centralblatt* 1898, p. 1810.

nem helyes vagy legalább is nem biztos.*) Ki lehet azonban emelni más szókat, melyek a palæstinai görögségben sajátos jelentésben speciálódtak, mint: *βωμός* = *pogány* oltár; *μητάτωρ* = *metator*, katonai szálláscsináló, a zsidóban = angyal; *ὑμέναια* = lakodalmi ének és lakodalmi menet; *σύμβολον* (a többesben) lakodalmi ajándék stb.**) Minél több ily szónak a discussióba való belevonása által jobban és jobban megismerjük a bibliai és rabbinikus hellenismus valódi jellegét, mely, mint láttuk, a semasiologia terén fekszik, hiányozván a flexióbeli eltérések. Sajátságos, hogy Thumb, a ki maga is súlyt helyez e jelentésbeli módosulásokra (178. l.), mégis a következő végeredményre jut: «Eher kann man vermuten, dass der *lautlichen* Form griechische Substrate zugrundeliegen, die dialektisch gefärbt sind, d. h. sich etwa nur auf den gr. Osten beschränken; leider aber hat Krauss in der ausführlichen Lautlehre der griechisch-rabbinischen Lehnwörter nicht scharf genug unterschieden, was sicher oder vermutlich auf Kosten der semitischen Umgestaltung kommt.» . . . Ezt a kifogást helyesnek el nem ismerhetem, mert minden hangtani alakulatnál, melyről csak gyaníthattam, hogy a sémi köznyelv hozta létre, e körülményt meg is jegyeztem, a minthogy nem is ez alakulatokban láttam és látom a hellenismus jellegzetes vonásait, hanem a vulgaris, mondhatni: az újgörög nyelvhez való közeledésben.

Közeledés az újgöröghöz többé-kevésbbé a görögség egész területén észlelhető; így tehát a hellenismus nem szorítkozik *egy* országra és *egy* népre, hanem kiterjeszkedik a görögség egész területére, tehát nem térbeli, hanem időszakos jelenség. Tényleg, Deissmann úgy definiálja, hogy a hellenismus a diadochok és császárok korának görög világnyelve (die gr. Weltsprache der Diadochen u. Kaiserzeit), és tart kerek számokkal 300-tól ante 600-ig post. A görög világnyelvet ugyancsak e korszakban *κοινή*-nek is nevezik; felmerül már most az a kérdés, mi a *κοινή* és mi a hellenismus? Deissmann szerint a kettő csakugyan összeesik; hellenismus nem más, mint *κοινή*, és *κοινή* nem más, mint hellenismus. Megszünik tehát a dolognak minden theologiai vonatko-

*) L. idézett művemben e szó alatt, a hol előbbi állításom már helyreigazíttatott.

**) Még ezeken kívül is van némely szó, mely a bibliai görögségben bizonyos szent értelmet nyert: ἄγγελος, γραμματεύς, διάβολος, εἴδωλον, ἔθνη, ἐκκλησία, παντοκράτωρ (a rabbinikus iratokban ehhez hasonló κοσμοκράτωρ), πεντηκοστή, προσήλυτος, χριστός (Swete i. h.). Megemlítendő még ἀθανασία, úgy a bibliai, mint a rabbinikus görög nyelvben; ἄφεσις az utóbbi nyelvben profán (= dimissio) és sacralis (= bűnbocsánat), a bibliában csak ez utóbbi jelentése van.

zása és egyszerűen a görög nyelvélet egy sajátos korszakáról van szó. Midőn azonban Deissmann a hellenismus forrásaiképpen megemlíti az inscriptiókat, a papyrusokat, az ostrakonokat, szűkebb értelemben pedig az Ó- és Új-Testamentomot, a pseud-epigraphikus szentiratokat, a legendás műveket, a martyriumokat:*) akkor nyilván concessiót tesz a régóta divatozó felfogásnak, mely szerint a hellenismus a szentiratok nyelvéből áll. Thumb, Deissmannak hűséges fegyvertársa, nem teszi e concessiót és nála hellenismus és *κοινή* azonos fogalmak. Így p. o. mindjárt könyvének elején azt mondja Thumb, hogy: «die Erforschung der *κοινή* d. h. des hellenistischen Griechisch» (1. l.), majd pedig tüzetesebben: «Die Bezeichnung ‚hellenistische Sprache' beschränke ich, wie man sieht, nicht auf eine bestimmte Unterabteilung der *κοινή*, etwa der græcisierten Barbaren; unter ‚Hellenismus' versteht man am besten doch wohl die gesamte Culturepoche, in der das Griechentum zur Gesamtcultur wurde und war: ‚hellenistisch' ist also alles, was dieser Culturepoche angehört, und ‚hellenistische Sprache' ist nichts anderes, als was wir sonst kürzer mit *κοινή* bezeichnen» (9. l.).

A ki már most azt gondolná, hogy ezzel megadtuk a hellenismus definitióját, nagyon csalatkoznék, mert ilyen radicalis megoldás, hogy hellenismus és *κοινή* azonos fogalmak, még akkor is kell hogy ellenkezést idézzen elő, hogyha a görög nyelv állapotát csak felületesen is vizsgáljuk. Rögtön azon mondat után, melyet az imént eredetiben idéztem, Thumb így folytatja: «Hogy a hellenistikus kulturának nyelve éppenséggel nem volt valami egységes, már jeleztük; a törve beszélő barbároknak görögsége és az Alexandria-, Pergamon- és Athénbeli művelt és műveletlen hellének anyanyelve egyaránt e körbe tartozik.» Itt van éppen a bökkenő! Vajjon mondhatni-e nyugodt lélekkel, hogy az a kopt ember, a ki Nubiában a Silko-féle inscriptiót készítette, egyazon kulturának részese az athéni polgárral, még akkor is, ha e polgár a művelt osztályhoz tartozik? Vagy az alexandriai nagytudományú grammatikus egyazon görög nyelvet beszéli azzal a rabszolgával, a ki esetleg Syriában tanult meg görögül?

Ámde nem vagyunk tisztán az okoskodásra utalva, hanem positiv ókori adatok állnak rendelkezésünkre, melyekkel a hellenismus azonosítását a *κοινή*-vel megczáfolhatjuk. Nem akarok azokra a nehézségekre kitérni, melyek magát a *κοινή* meghatározását érintik, de annyi bizonyos, hogy bármi is legyen a *κοινή*, semmi esetre sem azonos a hel-

---

*) Említhette volna még az egyházatyákat, kiknek nyelve egészen a bibliai görögségen indul; l. H. Reinhold, *De graecitate patrum apostolicorum librorumque apocryphorum Novi Testamenti quaestiones grammaticae.* Dissert. philol. Halens. XIV. (1898.)

lenismussal. Nem igaz p. o. az, hogy az atticista *Moeris* a *ἑλληνίζειν* és a *κοινόν* megnevezéseket azonos értelemben használja; ellenkezőleg, úgy áll a dolog, hogy Moeris e két dolgot nagyon is megkülönbözteti:

λέμμα ἀντὶ τοῦ λέπισμα Ἕλληνες, λέπος κοινόν
σπάδων*) κοινόν, εὐνοῦχος Ἕλληνες;
ῥιγῶν Ἀττικοί, ῥιγοῦν κοινόν, ῥιγοῖν Ἕλληνες.

Vannak aztán esetek, midőn Moeris szerint bizonyos vocabulumok a *κοινή*-ben és a hellenismusban azonosak, p. o.

ἄθλιος Ἀττικοί, ἀτυχὴς Ἑλληνικὸν καὶ κοινόν

a miből nem az következik, hogy a két dialektus azonos, hanem hogy e pontban egymással, szemben az atticismussal, megegyeznek. Ez csak annyi, mintha azt mondanám, hogy, teszem: a bajor és osztrák dialecticus németség, szemben az irodalmi felnémettel, bizonyos pontban megegyezik.

Ez az ellentét a *κοινή*-vel, úgy hiszem, rávezet bennünket a hellenismus helyes megértésére. A dialektusok elmosódván, keletkezett egy közkeletű görög nyelv, mely főképpen az atticismuson alapszik, ez a *κοινή*. Így definiálták ezt már a régiek. A dialektusok természetesen a görög törzseknél voltak uralomban; a mi már most ennek helyébe lépett, a *κοινή*, szintén a görögségen belül érvényesült; a *κοινή* tehát a született, a vérbeli görögök nyelve. Ezzel szemben áll a beolvasztott görögség nagy tömege, és nézetem szerint ennek az idegen, e külföldi görögségnek nyelve a hellenismus.

Tanulságos bizonyítékom van erre. Egyike a legrégibb helyeknek, a hol a *ἑλληνίζειν* szóval találkozunk, az Thukydides II, 68: *ἡλληνίσθησαν τὴν νῦν γλῶσσαν ἀπὸ τῶν Ἀμπρακιωτῶν*, azaz ők (az amphilochusok) az amprakiotáktól kapták görög nyelvüket. Az amphilochusok tehát nem hellének, hanem hellenisták. Idővel, természetesen, itt, a görög élet kellő közepén, belőlük is jó görögök váltak, de a görögség peripheriáin lakó népek, ha megtanulták is a görögöt, csak hellenisták maradtak, nem hellének. Igaz, hogy a *ἑλληνισμός* szónak másféle jelentése is van, nevezetesen a tiszta görög kifejezés**) jelöltetik így; de a *ἑλληνίζειν* ige,

*) Tanulságos példával lehet ezt illusztrálni. Septuaginta Jesájás XXXIX, 7. σπάδοντες, de Josephus, ugyanazon elbeszélésben, az εὐνοῦχος szót használja («Ant.» X, 2, 2.), és minthogy bizonyára Josephus használ elegánsabb kifejezést, látni való, hogy Moeris a *hellén* alatt irodalmi nyelvet, κοινόν alatt pedig köz- vagyis vulgaris nyelvet ért! Ha egyik hozzávetésem megállhat, akkor a rabbinikus görögségben is σπάδων járja, a mi pedig megint azt bizonyítja, hogy ez a közönségesebb, durvább kifejezés.

**) Steinthal, *Gesch. der Sprachwissenschaft*, 2. kiadás, II, 26.

azt Thumb is bevallja,[1]) eredetileg a külföldiek görögségét jelzi, és ἑλληνιστής az Apostolok Cselekedeteiben (VI, 1; IX, 29, talán XI, 20 is) éppen a görögül beszélő zsidót jelenti, hozzátehetjük: a palæstinai zsidót, a kinek anyanyelve héber vagy aram, és a ki a görögöt csak másodsorban tanulta meg. A kisázsiai, az antiochiai és az alexandriai zsidó, a ki soha életében nem beszélt másképen, mint görögül, nem *hellénista*, hanem *hellén* czímet érdemel; ellenben élhettek és éltek is Alexandriában barbárokból átvedlett görögök, a kiknek nyelve igenis a hellenismus kategoriájába tartozik. Így magyarázom Irenæus grammatikus művének czímét (Haupt, Opusc. II, 434): περὶ τῆς Ἀλεξανδρέων διαλέκτου ἢ περὶ ἑλληνισμοῦ, a melyből világos, hogy az alexandriaiak dialektusa a hellenismussal azonos. A művelt alexandriaiak, de még az alexandriai görög[2]) népesség nagy tömege is, mint született és vérbeli görögök, nem beszéltek dialektusban: ezt az újabbkori kutatás megdönthetetlenül bizonyossá tette;[3]) ők a κοινή-t beszélték; ama dialektus tehát csak a bennszülött őslakosság görögsége lehetett, és éppen ez a barbár görögség neveztetik hellenismusnak.

Míg tehát Deissmann és Thumb a hellenismust a κοινή-vel azonosítják és a hellenismust időbeli jelenségnek tekintik, addig én a hellenismust elválasztom a κοινή-től és *térbeli* jelenségnek tekintem, a mennyiben azt hiszem, hogy nem a törzsökös, hanem a behódoltatott görög népeket nevezték hellenistáknak, azokat, a kik a görögség peripheriáin laktak. E nézetemmel éppenséggel nem állok egyedül; egy olasz tudós, *Pezzi*,[4]) a hellenista nyelven a græcizált barbárok nyelvét érti, és alapjában véve ezt mondja *Mahaffy*[5]) is. De elég újra ráutalnunk az Apostolok Cselekedetei ismert kifejezésére, és voltaképpen ez teszi a hellenismust oly fontos fogalommá, mely szerint a barbár műveltségű zsidó neveztetik hellenistának; ha ezt most minden barbár műveltségű görögül beszélő emberre kiterjesztjük, megkaptuk a hellenismus legegyszerűbb definitióját. KRAUSZ SÁMUEL.

[1]) I. h. p. 4.

[2]) Strabóból tudjuk, hogy Alexandriában vegyes, közte hellén, lakosság volt.

[3]) U. n. macedoniai dialectus ugyanis az ujabb kutatás szerint nem létezik.

[4]) Pezzi, *La lingua greca antica*, Turin 1888, p. 470.

[5]) Mahaffy, *A survey of Greek Civilisation*, London 1897, p. 256: »Hellenism .... in contact with foreign, apparently Semitic races ....« Nem értem, hogy Thumb hogy tudja Mahaffy-t a saját nézete részesének feltüntetni.

A FRANCZIA PHILOLOGIAI IRODALOM 1898—1902.

VI. Latin nyelv, kritika és fordítások. Valamint a görög szövegkritika terén, úgy itt is a kiadói viszonyok a nagy kritikus kiadásokat lehetetlenné teszik. A tanárjelöltek számára a Hachette-féle Editions savantes megadta a szükséges auctorokat; a gyűjteményt tehát nem folytatják. A kisebb kritikai dolgozatok a Revue de philologie-ben látnak napvilágot; az utolsó években a párisi egyetem bölcsészeti karának kiadványai közt Cartault több kritikai dolgozatot adott, melyek nagyobb kiadások mintegy előfutárai. Ezekhez járulnak Bréal etymologiái, melyeket az Institut vagy a Société de linguistique ülésein mutat be, de ezek csak aprólékosságok.

E. Audouin franczia thesise: *De la déclinaison dans les langues indo-européennes, et particulièrement en sanscrit, grec, latin et vieux-slave* (XII—468 l.) az összehasonlító nyelvészet egy érdekes adaléka, a mely, mint a czím mutatja, öt részre oszlik és mindegyikében kifejti az egyes esetek eredetét, az egyes, kettes és többes szám használatát, mindenütt először alaktani, azután a mondattani fejtegetésekkel.

F. G. Mohl a prágai egyetem franczia lectora a «Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes» sorozatában: *Introduction à la Chronologie du latin vulgaire* (339 l.) cz. munkáját adta, a mely az itteni romanisták táborában nagy port vert fel. Sok már bebizonyítottnak hitt thesist Mohl megdönt és a philologusokat új meg új kutatásokra késztet. A könyv főelve az, hogy a philologia mostanáig a sermo rusticus-t, melyből a román nyelvek származnak, nagyon is késő időkre, azaz a római császárság végső éveire teszi és csak a birodalom elenyészése után határozták meg annak feltételeit és egységét is. Mohl szerint a sermo rusticus egysége nem létezett; sokkal régibb időkre kell visszamennünk, ha a román nyelvek eredetét kutatni akarjuk; a vulgaris latinság a régi Latium sermo rusticusának és a helybeli dialectusok vegyüléke. Ezen helybeli dialectusok (peregrinitas italica) tanulmányozása égető szükség, de csak úgy lehetséges, ha történetileg kimutatjuk, hogyan keletkeztek, mily viszonyban vannak az umbriai és oszk nyelvjárással, mily befolyást gyakoroltak a lakosok vándorlása, a nagy letelepítések. A vulgaris latinságnak tehát egész története van, melynek minden egyes phasisát még tanulmányozni kell. Mohl műve ennek a tanulmánynak első kisérlete.

Ugyanaz a szerző a prágai Akadémia kiadványaiban, franczia nyelven tette közzé: *Les Origines romanes. Etudes sur le Lexique du latin vulgaire. La première personne du pluriel en gallo-roman* czímű

rtekezéseit, a melyekben az említett munkában kifejtett elveket alkalmazza.

Jules Combarieu, a lycée Condorcet tanára, a régiek zenéjének derék ismerője: *Etudes de philologie musicale. Fragments del'Enéide en musique, d'après un manuscrit inédit* (88 l. és 8 lap képmás) czímű munkájában az utóbbi jelentésünkben jelzett úton tovább halad. Most a Laurentiana egyik Vergilius codexének néhány lapját, a hol a zenekiséret jelezve van, tanulmányozza. A kodex a X. század végéből való és az Aeneis II. 42—50, 274—299, 281—287; IV. 424—437, 651—658 és XII, 943—44 helyeinek zenei kiséretét adja. Combarieu nagyon tudós bevezetésben szól a régiek neuma-iról és azután e részleteket mint zenekritikus magyarázza.

E. Chatelain, az egyetemi könyvtár őre, *Paléographie des classiques latins* cz. kétkötetes munkáját a 14. füzet közzétételével bevégezte. E füzet 15 hasonmáson Valerius Maximus, Cornelius Nepos, Florus, Suetonius, Justinus, Qu. Curtius, a Historiæ Augustæ, Aurelius Victor és Ammianus Marcellinus legjobb kézirataiból ad mutatványt.

Ugyancsak *Chatelain*, a ki a latin palæographia terén már oly nagy munkásságot fejtett ki, *Introduction à la lecture des Notes tironiennes* (XVI—234 l., melyből 208 l. autographia és 18 tábla, egy Atlassal phototypiában és autographiában) cz. alatt egy fontos munkát adott. A tirói jeleknek eddig volt lexicona, ez a Koppé, a melynek alapján készült Schmitz Commentarii-ja, de a nyelvtan, vagyis a jelek olvasási módja hiányzott. Chatelain műve ezt a hiányt pótolja. Valódi grammatikát ad, és a második részben a szótagos gyorsirászat elméletét és végre e jelek alkalmazását a meroving és caroling okiratokban magyarázza. Az ókor és középkor közti kapcsot e téren szépen adja elő és több kiadatlan szöveget is nyujt.

Pierre de Nolhac, a versailles-i múzeum igazgatójának munkája: *Le Virgile du Vatican et ses peintures* (111 lap, 4-r.) is némileg érdekli a philologiát. Ez a híres kézirat Fulvio Orsini könyvtárának egyik kincse volt, a honnan a Vatikanba került. Nolhac e kézirat koráról, de főleg az abban foglalt festményekről szól, melyek szerinte jóval régibb, tán az első századra K. u. visszavihető eredetiek képmásai. Három művész keze látszik meg rajtok; a legszebbek azok, melyek a *Georgica*-t illusztrálják. Egyes képek Raphaëlt is inspirálták.

A. Cartault, a Sorbonne tanára, a ki azelőtt inkább archæologiai tanulmányokkal foglalkozott, több év óta tisztán latin kritikai és metrikai kutatásokra adta magát. *La flexion dans Lucrèce* cz. füzete, mely a párisi »Bibliothèque de la Faculté des Lettres« ötödik számát (122 l.) képezi, Lachmann, Munro, Bernays, Brieger, Giussani és Heinzi kiadásai, valamint a legjobb kéziratok nyomán a lucretiusi morphologiát tanul-

mányozza. Statistikailag kimutatja, hogy ez meg az a nyelvtani alak hányszor fordul elő művében és ezen statistikai anyag alapján vonja le szabályait. Így megállapítja, hogy az első declinatióban Lucretius ritkán használja a görögös formákat; a kéziratok a második declinatióra is kevés példát nyujtanak, de elég sokat a harmadikra; a negyedik declinatio dativusa *u*-val egyszer fordul elő (V. 101), az ötödik declinatio genitivusa mindig *ei*-re végződik (kivéve *rabies*, IV. 1083) stb. Az igékre is sok statistikai anyagot szolgáltat. Mint minden ilynemű munkánál hosszú, fáradságos tanulmány eredményeivel van dolgunk.

Ugyanabban a gyűjteményben, melyet Alcan ad ki, tette közzé *Cartault: Etudes sur les Satires d'Horace* (370 l.) cz. munkáját. Itt azt mutatja, hogy miként tárgyalják a latin auctorokat jelenleg a Sorbonne-on. Nem szép irályú essayk ezek, mint harmincz évvel ezelőtt írták őket, de egy német egyetemi professor szőrszálhasogató fejtegetései, melyek a Satirák ismeretét már feltételezik és a szerkezetre, a rhetorikai figurákra, a szövegjavításra vonatkoznak. Inkább egyes helyek magyarázatánál kézbe veendő, mint olvasandó munka, mely mint ugyanannak a szerzőnek Vergilius Bucolicáiról szóló műve nagy kommentár, melyből a horatiusi szöveg hiányzik.

Ph. Fabia, Terentius tanulmányai után, Tacitussal foglalkozik. A lyoni egyetemen tanít és ennek a főiskolának Annales-jaiban jelent meg: *Onomasticon Taciteum* (772 l. — 4-r.) cz. munkája. A »Tacitus forrásai«nak szorgalmas kutatója az összes Tacitusnál található földrajzi és történeti neveket betűrendes sorban adja a Tacitusi szöveg azon sorainak közlésével, melyek az illető névre a legfontosabbak. Philologusok úgy mint történészek azonnal tudhatják, mit nyujt Tacitus erről vagy arról a helyről, vagy történeti személyről. Ez az Onomasticon nem teszi feleslegessé a Gerber és Greef Lexicon Taciteum-át, de sokban kiegészíti.

Ph, Martinon, Tibullus után, Ovidiusra tért át. Műve: *Les Elégiaques latins: Les Amours d'Ovide* (439 l.) azon kis számú verses fordítások közé tartozik, melyekhez a szerző, mint a magyar Akadémia class. phil. bizottságában megjelenő kötetekben szokásos, a latin szöveget és egy bő kommentárt csatolt. A magyarázatok néha túlcsapnak a mértéken; Ovid szerelmeseinek lajstromát és azok életrajzait megkisérteni pedig hiábavaló fáradság. A fordítás jó és az egész munka a Tibullushoz hasonlítva nagy haladást mutat.

L. Berrier, a franczia hadsereg tábornoka, visszavonulásának szabad idejét Juvenalisnak szentelte. *Les Satires de Juvénal, traduites en prose versifiée, avec des notes explicatives* (2 kötetben, XXIV és 402, 451 l.) egy autodidakta műve, kit néhány montpellier-i tanár igazított útba. De a kommentár mégis gyenge, mert az újabb irodal-

mat nem ismeri. A fordítás könnyen folyó és a czím ellenére verses, a mi Francziaországban eléggé ritka.

H. Bornecque: Sénèque le Rhéteur. Controverses et Suasoires cz. alatt ezeket, a római császári kor rhetori iskolájára oly szép fényt vető stílusgyakorlatokat kitünően fordította le. Franczia nyelven utoljára 1663-ban jelentek meg; azóta a kritika sokat javított rajtuk és fordításaik egyéb országokban is vajmi ritkák. Az Akadémia ennek a fordításnak a Jules-Janin-dij egy részét itélte oda és Gaston Boissier e munka alapján írta szép czikkét a Revue des deux mondes-ba (1902 okt. 1.): «Les Ecoles de déclamation à Rome».

A. Lavertujon, senator, előhaladott kora daczára folytatja Sulpicius Severus fordítását és kommentárját. A munka második kötetének czíme: *La Chronique de Sulpice-Sévère*. Livre II. Texte critique, traduction et commentaire. (CCXXXIV—732 l.) Már a forma (negyedrét) és a kommentár roppant terjedelme azt mutatják, hogy itt nem közönséges fordítással van dolgunk, de egy sokat tanult, a történelem, bölcsészet és egyházi dogma iránt érdeklődő dilettans művével. Ha a legújabb irodalmat nem is ismeri oly jól, mint a szaktudós, viszont a negyedik századbeli latin egyházirodalmat nagy mértékben sajátította el. Excursusaiban és jegyzeteiben a felvilágosítások egész sorát adja. A bevezetés főleg Maximus bitorlását, a Priscillianus-féle vitát és Tours-i szt. Márton beavatkozását adja elő. A derék senator megigéri, hogy a Chronikán kívül még a Vita Martini-t, a leveleket és párbeszédeket fogja lefordítani.

VII. Franczia nyelv és irodalom. E téren a munkásság a legnagyobb, de itt is főleg az irodalomtörténeti kutatás lép előtérbe, ámbár nem tagadható, hogy a nyelvtani részt sem hanyagolják el. Az utóbbi években különösen az egyes nyelvjárások (patois) tudományos ismerete tett szép előmenetelt. Először a franczia philologiát érdeklő műveket mutatjuk be, azután az egyes századok szerint, az irodalomtörténeti kérdésekről szóló munkákat.

A. Thomas, egyike a legjobb romanistáknak, *Essais de philologie française* (441 l.) cz. alatt gyűjtötte össze czikkeit, melyeket főleg a Romaniában tett közzé. A mű két részre oszlik; az elsőben (Mélanges philologiques) a nagyobb terjedelmű tanulmányokat találjuk minők «Darmesteter törvénye a provençalban», «Az ain-nel végződő folyamnevek», «A perfectum eredete a provençalban» és az utóbbi tíz év alatt megjelent franczia nyelvészeti művek beható bírálatát. A mű második része (Recherches étymologiques) száz kisebb szófejtő czikket ad, melyeket mint a Darmesteter-Hatzfeld szótárának philologiai munkatársa írt meg nagy alaposággal; pl. az *aise* szó etymologiájának bonczolása harmincz lapra terjed.

Ugyancsak *A. Thomas* a «Bibliothéque de la Faculté des Lettres» cz. gyűjteményben *Mélanges d'étymologie française* (217 l.) cz. alatt a Romaniában és egyebütt közlött czikkeit adta, számra nézve 259-et, melyek mint számuk mutatja, nagyon rövidek. A régi lexicographia, sőt a levéltárak adatait, XVI. századbeli ritka nyomtatványokat, spanyol és olasz könyveket használt fel ezeknek az etymologiáknak fejtegetésénél, melyeknél a fősúlyt a phonetikára és nem a semantikára fekteti. Különösen sok adatot találunk e műben a régi nyelvre és a nyelvjárásokra.

Csak jelezzük, hogy *E. Bourciez: Précis historique de phonétique française*, második, átdolgozott és bővített kiadásban (XXXVII és 250) jelent meg. Az első kiadás, mely 1889-ből való, csak 123 lapot tartalmazott. Bourciez, aki Jeanroy-val a vidéki romanisták legkiválóbbja, felhasználta Nyrop könyvét, melynek franczia fordítása: *Grammaire historique de la langue française* cz. alatt (tome I. 488 l.) minap jelent meg és a főiskolák tanulóinak jó szolgálatot tehet.

S. Chabert műve: *Marcellus de Bordeaux et la Syntaxe française* (107 l.) az ő latin thesise: «De latinitate Marcelli» egyik fejezetének kibővítése, a melyben azt akarja bebizonyítani, hogy a «Liber de Medicamentis» a IV. században Galliában beszélt latinság példaképeül szolgálhat. De e hypothesisből vont következtetések nem találtak helyeslésre a romanisták táborában.

J. Loth, a rennes-i egyetemen a kelta irodalom tanára, a ki jelenleg d'Arbois de Jubainville-lel a keltisták feje, a «Cours de littérature celtique» általa Jubaineville-lel kiadott sorozat IX. kötetében: *La métrique galloise* cz. munkáját (két részben) közli. Ez a gall metrika történetét a IX. századtól napjainkig tartalmazza.

A minap elhunyt nagy nyelvész *Ch. Marty-Laveaux* főbb tanulmányait a Lemerre czég az író arczképével adta ki: *Études de langue française* (XVI-e et XVII-e siècles) (368 l.) cz. alatt. Ezek a tanulmányok főleg a szép Lemerre-kiadások bevezetéseül jelentek meg. A kötetben megtaláljuk a franczia nyelv tanításáról, a Pléiade nyelvezetéről, Corneille, Racine, La Fontaine nyelvéről, Molière és a nyelvészekről, a Précieuses-ökről, a franczia helyesirásról szóló czikkeket: a kötet ezenkívül az író ötven éven át írt tanulmányainak és czikkeinek lajstromát nyujtja.

Frédéric Godefroy nagy *Dictionnaire de l'ancienne langue française* pótfüzetei, melyek sok elfelejtett szót adnak, most már az S betűig haladtak elő.

A különféle franczia nyelvjárások tanulmányát az École pratique des hautes études-ön Gilliéron képviseli. — Iskolájából több derék munka került ki, a melyek elemzésébe azonban lehetetlen bocsátkoz-

nunk. Említsük csak a következőket: *Le patois de Petit-Noir* (302 l.), melyet F. *Richenet* a Jura département egyik kerületének — Canton de Chemin — szentelt és a melyben főleg a 160 lapra terjedő Glossarium fontos; továbbá A. *Dauzat* munkáját: *Études linguistiques sur la Basse-Auvergne: Phonétique historique du patois de Vinzille* (175 l.), a mely a Puy-de-Dôme département nyelvjárását tárgyalja és a párisi «Faculté des Lettres» könyvtárában (IV. füzet) látott napvilágot.

F. N. Nicollet, grenoble-i tanár dolgozata: *Etudes sur les patois du midi de la France* (83 l.) szintén ebbe a körbe vág, de a szerző nem tanulmányozta eléggé az eddig elért eredményeket. Nem ismeri Devaux: *Essai sur la langue vulgaire du Dauphiné* cz. művét; sőt még a «Romania» és a «Revue de philologie française et provençale» köteteit sem lapozgatta át, még kevésbbé használta fel a német philologia vívmányait.

L. Vignon: Les patois de la région lyonnaise (4 füzet, 44, 41, 15 és 51 l.) cz. munkája a Clédat által gyűjtött anyag feldolgozása és tizenhat département-ra terjed ki. Főleg a személyes névmásokkal foglalkozik.

Victor Henry, az összehasonlító nyelvészet tanára a Sorbonne-on, a ki oly nagy tevékenységet fejt ki a szanszkrit, görög, latin, német és angol nyelv terén, új térre lépett az ő: *Lexique étymologique des termes les plus usuels du breton moderne* (XXIX és 350) cz. munkájával, a mely a rennes-i egyetem által kiadott «Bibliothèque bretonne-Armoricaine» 3. kötetét képezi. E munkát csak jelezhetjük; de a szakemberek Henry nagy tudását, kritikai módszerét és fényes tehetségét itt is felismerték. Azonban a tudomány mai állásánál fogva véglegeset e téren nem adhatott.

Ch. Guerlin de Guer munkája: *Essai de dialectologie normande: La palatalisation des groupes gl, kl, fl, pl, bl étudiée dans les parlers de 300 communes du département du Calvados* (154 l. nyolcz melléklettel), mely az «École des Hautes Études» könyvtárának 123. füzete s Normandia egyik départementjának phonétikájával foglalkozik behatóan.

Ugyanez a szerző minap a Sorbonne-on két thesist vitatott, melyek előbbi tanulmányainak folytatásai. A latin dolgozat czíme: *Rustica vocabula qua ratione in quinquaginta Normanniae inferioris vicos distribuuntur* (123 l. és számos rajzzal), mig a franczia dolgozaté: *Le parler populaire de la commune de Thaon (Calvados).* (420 l.), mely a phonetikát, morphologiát, syntaxist és a folk-lore egyes adatait tanulmányozza. Ugyancsak Guerlin szerkeszti a franczia dialektusoknak szánt folyóiratot.

A *Petit de Julleville* szerkesztésében megjelent: *Histoire de la*

Langue et de la littérature française, melynek három első kötetét jeleztük, 1900-ban teljesen elkészült és a derék szerkesztő azóta sírba szállt. A mű már eléggé közkézen forog Magyarországon is, semhogy behatóbban ismertessük. Mint minden ilynemű munkának vannak hiányai; de egyes részletei valóban kiválóak. A negyedik és ötödik kötet a XVII. századnak van szentelve; a XVIII-nak, mely a költészet terén kevésbbé fontos, egygyel kellett megelégednie, míg a XIX ismét két kötettel szerepel. Az utolsó kötet, ámbár a fiatalabb nemzedék alig szerepel benne, egész napjainkig tárgyalja az egyes műfajokat. Mindenütt a tulajdonképi irodalmi áramlatok mellett, a bölcsészet. történetírás, kritika, sőt a napi sajtó főbb képviselőivel is megismerkedünk. Faguet a ki a XIX. század kritikájáról szól, nem restellette saját irodalmi méltatását adni, a mi e szerény, és valóban bámulatos, sokoldalú írónál nem fog fenhéjázásnak tetszeni. Minden fejezet végén az egyes írók egy általános bibliographiát adnak, a mit a Beöthy-féle vállalat irói is utánozhattak volna. Minden egyes kötetben Brunot folytatta a nyelv fejlődését, úgy, hogy az összes nyolc kötetben a franczia nyelv történetét is birjuk. Ezek a fejezetek külön is megjelentek és az Akadémia egyik nagy díját nyerték el. A jelenlegi történeti vázlatok közt ez a legkimerítőbb. Az egész munka illustratiója nem oly bő, mint Beöthynél, csak az egyes főbb írók arczképét találjuk külön mellékleteken.

F. Brunetière, a ki most a Revue des deux mondes-ot vezeti: *Manuel de l'histoire de la littérature française* (531 l.) cz. alatt egy, már typographikus szempontból is furcsa könyvet irt. A szöveg a franczia irodalom synthesisét adja a szerző ismeretes szempontjából; de ennél a szövegnél sokkal részletesebb az analysis, a mely a bio- és bibliographiai részleteket tartalmazza. Az elsőben főleg arra törekedett, hogy a művek befolyását más írókra történetileg magyarázza; így történt, hogy Saint-Simon és Sévigné asszony nincsenek megemlítve e részben, azon ürügy alatt, hogy Saint Simon híres Mémoires-jai csak 1824-ben jelentek meg és Sévigné levelei 1725 et 1734-ben. E művek az írók kortársaira tehát hatást nem gyakoroltak. Calvin befolyása is nagyon gyenge Brunetière szerint, s így alig szentel neki egy lapot. Az egész középkor negyven lapon van tárgyalva; a mű az ifjabb Dumas-ig adja elő az irodalom *evolutióját*.

E. Faguet munkája, *Histoire de la littérature française* (2 kötet. 481 és 475 l. 224 képpel) melynek első kötete a XVI. század végeig, másodika körülbelül napjainkig terjed, inkább szellemes csevegés, mint tankönyv. A ki már annyit írt a XVI—XIX. század íróiról, mint Faguet, annak megbocsátható, hogy élénk fantáziáját követve, nem ad biographiai adatokat s a könyvészettel nem bíbelődik. E helyett a

párisi Nemzeti könyvtárban őrzött számos rajzot és arczképet közöl hű másolatban. Faguet-nek kedve telt ebben a könyvben a kevésbbé ismert írókat jobban megismertetni, mint a nagy neveket. Brunetière ellenében nem a vezető geniusoknak szenteli a legtöbb lapot (így Pascal-nak csak *egy*-et, míg Brunetière *nyolcz*-at), hanem a kisebb poetáknak, kikből nagyon szerencsésen idéz is egyes helyeket és így kedvet ébreszt arra, hogy velök bővebben megismerkedjünk. Már az a tény, hogy egy teljes kötetet szentel az irodalomnak a XVI. század kezdetéig, míg a négy, sokkal gazdagabb és fontosabb századnak szintén egyet, e mellett bizonyít. Sok elmés megjegyzés, valóban souverain itélet és csattanós mondások minden fejezetben találhatók. Nem is tanulóknak való ez a kézikönyv, hanem azoknak, kik az irodalmat már jól ismerik; néha-néha boszankodni fognak egy-egy odavetett megjegyzésen, de egészben véve ez a páratlan causeur nagy élvezetet fog nekik nyujtani.

Ugyanennek az írónak: *Drame ancien, drame moderne* (274 l.) cz. munkája az elméleti kritika egyes szép fejezeteit adja. Az előszó után, a mely a drámai meghatottság mivoltáról szól, hat fejezetben a franczia klasszikus tragédiát a régi göröggel és némileg az angollal hasonlítja össze. Nem nagy dicsérője a XVII. század franczia termékeinek és elragadtatással szól Sophokles-ről és Shakespeare-ről. «Nous avons rempli notre littérature dramatique de types plutôt que de personnages, de vérités plutôt que de réalités, et d'idées plutôt que d'êtres.» E sorokban Taine befolyása könnyen látható. Az egész mű mély gondolkodásra és a dráma belső szerkezetének finom és beható ismeretére vall. Az Antigone-nak szentelt lapok remekek.

Ezen általános irodalomtörténetek után a középkort illető kötetekre térünk át. *L. Gautier*, az «Epopées françaises» híres szerzője röviddel halála előtt még a *Bibliographie des chansons de geste* (316 l.) cz. munkát tette közzé, a mely a tárgy általános és részletes könyvészetét adja. Az elsőben — 1581-től egész 1830 tájáig — a franczia epikai költészetre vonatkozó iratokat, czikkeket találjuk, a melyek e kérdés történetíróját útba igazíthatják. A gyakori ismétlések és teljesen értéktelen czikkekre való utalás e bibliographiát egy kissé meghosszabbították, de egészében véve egy páratlan lelkiismeretű kutató hagyománya.

Gaston Paris a «Collection des documents inédits sur l'histoire de France» számára bevezetéssel és glossariummal adta ki a *L'Estoire de la guerre sainte* cz. költeményt (XC—579 lap. 4-r.) Ez egy Ambroise nevű írónak műve, a ki valószinűleg mint «jongleur» a harmadik keresztes-háborúban részt vett (1190—92) és visszajövet 1195 et 1196 közt írta meg e hadjárat történetét. Eddig csak latin fordításban

(Itinerarium Ricardi) ismerték; a nagyhírű romanista a Vatican egyetlen kézirata nyomán kritikailag kiadta és lefordította. Nemcsak elsőrendű történeti forrás, de a franczia nyelv és prosodia akkori állapotának megismerésére is fontos munka. A kiadás, mint máskép nem is volt várható, kitünő és a román philologia itteni termékei közt egyike a legkiválóbbaknak.

Miután európai hírnevet szerzett, mint a középkori franczia irodalom búvára,*) *G. Paris* néha-néha a nagy közönséghez is fordult. Az iskolák számára irta meg a középkori franczia irodalom chrestomathiáját és karácsonyi könyvül a: *Les aventures merveilleuses de Huon de Bordeaux, pair de France, mises en nouveau langage.* (315 l. 4 r.) cz. kötetet adta. Egyik-másik részletet kihagyott, simított is a régi trouveur örökké szép mondáján, melyből Wieland Oberonját merítette. Egy bevezetés a szükséges mondanivalókat egyszerűen, de pontosan feljegyzi. A mű illustratiói kitünőek és bizonyára hozzá fognak járulni a könyvnek nagy elterjedéséhez.

Ugyancsak *G. Paris: Poèmes et légendes du moyen âge* (268 l.) cz. alatt már negyven év óta írt, elszórt essay-inek javarészét adja. Itt találjuk a Huon de Bordeaux-ról irt czikkét, egyik első tanulmányát az azóta eltünt Revue Germanique-ben; «Tristan et Iseut» a Wagner-kultusz idejében sok olvasóra számíthat; «Aucassin et Nicolette», «Les sept enfants de Lara», a Victor Hugo egyik Orientales-járól szóló czikk: mindmegannyi érdekes adalék a folk-lore és az irodalomtörténethez.

A «Société des anciens textes français», (itt az Akadémiát helyettesíti, mely középkori franczia szövegeket nem ad ki), az ő gazdag sorozatában: *Les Narbonnais, chanson de geste publiée pour la première fois par H. Suchier* (2 köt. 320 és LXXXVI—250 l.) cz. alatt ezt a XIII. század elejéből való, 8060 versre terjedő, meglehetős gyenge költeményt a mai philologiai igényeknek megfelelő bevezetéssel és szövegjavítással adta ki.

A. Jeanroy és *H. Guy* a toulouse-i egyetem két romanistája: *Chansons et dits Artésiens du XIII-e siècle* (165 l.) cz. alatt a «Bibliothéque des Universités du Midi» cz. sorozatban huszonnégy erkölcsi és szatirikus költeményt adtak ki, melyek közt tizenöt eddig kiadatlan volt. Mindnyája a Bibl. Nationale egyik XIII. századi kodexében (12,615 français) vannak meg és Arrasra, északi Francziaország e régente híres, gazdag, iparos, kereskedelmi, de egyszersmind irodalmi élettel biró városára vetnek fényt. Ez a publicatio az Adan de le Hale műveit mintegy kiegészíti. Jeanroy alapította meg a szöveget és irta

*) Mióta e sorokat írtuk, a nagyhírű szerző meghalt (f. é. márcz. 5.).

a szótárt, mig Guy a tulajdonnevek magyarázatát sok fáradsággal, az egykorú források nyomán adta. Philologiai és történeti szempontból érdekes közlemény.

H. Guy franczia thesise: *Essai sur la vie et les oeuvres littéraires du trouvère Adan de le Hale* (LVIII és 606 l.) egyike a középkori franczia irodalomra vonatkozó legfontosabb műveknek. A *Jeu de Robin et Marion* híres szerzőjéről eddig az életrajzi adatok nagyon homályosak voltak. Guy beható tanulmány alapján művének első részét e kérdések tisztázására szánja. Miután a bevezetésben Arras városának nyilvános és irodalmi életéről a XIII. században fontos adatokat közölt és a «Puy d'Amour» költői gyülekezetet jellemezte volt, Adan biographiájára tér át, aki valószinüleg 1237-ben született, a vaucelles-i apátságban tartózkodott, megnősült és azután Párisba ment. Szülővárosából, Arrasból száműzték, még pedig megbizható okmányok alapján, adóhátralék miatt. Ez 1266-ban történt. A költő 1271-ig Douaiban maradt, azután visszatért szülővárosába; II. Róbert artois-i gróf udvarába került, majd Anjoui Károly szolgálatába állt és 1286 vagy 1287-ben meghalt. A «Púpos» (Le Bossu) csúfnevet viselte. A második rész Adan költői műveit ismerteti; a lyrai költeményeket új elvek nyomán bonczolja (Motets et rondeaux, Le Congé, Le Dit d'amour), epikai töredékét: *La chanson du roi de Sicile* is méltatja, de főleg színdarabjaira vet új világot. A XIII. század dramaturgiáját kapjuk itt; Guy azt keresi, hogy mily alkalommal játszottak, kik voltak a rendezők, minők voltak a színházak, milyenek a szinészek jelmezei. A *Jeu de la Feuillée*-t három nagy fejezetben fejtegeti, megmagyarázván egyszersmind az egyes jellemek által felvetett társadalmi és történeti kérdéseket. Végre a *Jeu de Robin et Marion* elemzését találjuk, mely darab a dráma történetében forduló pontot jelez. Adan ezt a francziák számára irta, kik Nápolyban, az Anjouk kiséretében, távol hazájuktól éltek. — A költő nevét rendesen *Adam de la Hale*-nak írják, a valódi orthographia a czímben látható (a picardi dialectusban a nőnemű articulus *le* volt).

G. Michaut munkájában: *Aucassin et Nicolette, chante-fable du XII-e siècle*, mise en français moderne (XLVII—135 l.) nagy ügyességgel ültette át e régi költeményt modern francziára, kitünő bevezetéssel. A könyvet a jeles romanista és költő, Bédier, vezette be a ki maga Tristan és Isolt-ot adta ily modorban.

Ch. de la Lande de Calan munkája: *Les personnages de l'épopée romane* (355 l.), egy vidéki tudós műve, ki távol a tudományos köröktől roppant sokat olvasott, de kritika nélkül halmozott hypothesist hypothesisre. Egy csapással meg akarja fejteni a franczia középkori epos és a történeti személyek közti kapcsot. A min ötven éven át Európa

romanistái dolgoznak, a nélkül, hogy megfejtették volna: ő játszi módon megoldja. A mű azonban néhány általános megjegyzés miatt nem megvetendő. Lehet hogy a karolingiak történetében keresendő a legtöbb chansons de geste eszméje és eredeti alakja, de mindezt más érvekkel kellene bebizonyítani, mint a szerző azt tette.

A középkori franczia irodalomról szólva, csak mellékesen említünk egy művet, mely a középkori eszmevilág fényes rajzát tárja elénk. Ez *Emile Mâle* franczia thesise: *L'Art réligieux du XIII-e siècle en rance. Étude sur l'iconographie du moyen âge et sur ses sources d'inspiration* (XIV és 534 l. 95 képpel), a mely archæologiai munka ugyan, de olvasóinkat érdekelheti. A mű nagy feltünést okozott. Az «Académie des inscriptions» egyik nagy díját nyerte el és nemsokára második, még csinosabb kiadásban jelelent meg Colin-nél. A középkori archæologia egyik alapvető munkája.

A «Grands écrivains français» gyűjteményben jelent meg *Gaston Paris: François Villon* életrajza (190 l.). Sok, e gyűjteményben adott életrajz csakis a mesteri forma által tűnik ki, de nem nyujtanak semmi újat. E kis kötetben Francziaország nagy romanistája nemcsak művészileg adja elő a szegény, üldözött költő életét, költői egyéniségét, de az utolsó nagy kiadás óta tett fölfedezéseket — melyekre jórészt Paris útmutatásai adtak alkalmat — is felhasználja és sok új adatot is közöl. — A Longnon jeles kiadását is több helyen javítva találjuk és különösen kitünő annak kimutatása, hogy az evolutio mily fokára ért el a franczia költészet, midőn Villon fellépett; melyek érdemei a költői nyelv körül; a benyomások frissesége, a stilus közvetlensége mily arányban új nála. Szóval nélkülözhetetlen kis könyv mindazok számára, akik Villon-nal és egyáltalán a XV. századbeli franczia irodalommal foglalkoznak.

H. Guy, De fontibus Clementis Maroti poetae. — Antiqui et medii aevi scriptores (86 l.) cz. latin dolgozatában kimutatja, hogy Marot ámbár azt mondotta, hogy nem tartozik semmivel elődeinek és csak az udvart ismerte el «maistresse d'escole»-nak; daczára annak, hogy hiányos neveltetése folytán, csak keveset tudott latinúl és semmit a görögből, mégis feltalálhatók műveiben a Catullus, Propertius, Tibullus, Horatius, Ovidius és főleg Vergilius utánzásai. De ha az ókori írókat nem ismerte jól, annál többet olvasta a franczia költőket, kik között Guillaume de Lorris és Jean de Meung gyakorolták reá a legnagyobb befolyást; ezeken kívül Jean Lemaire des Belges, Guillaume Coquillard és Villon műveiben talált táplálékot, de legnagyobb érdeme az ő eredetisége, mely kora legkitünőbb költőjévé avatja.

A. F. Le Double, az anatomia tanára a tours-i főiskolán, *Rabelais anatomiste et physiologiste* (XIV—440 l., 174 rajzzal, 32 hasonmással és

6 önálló képpel) cz. kötetében, mint czíme mutatja, a Gargantua halhatatlan írójában az orvosi tanulmányok ismeretét kutatja és bő kommentárral, melyben az orvosi tudomány a philologiával és archæologiával párosul, a IV könyv 30. és 31. fejezeteit magyarázza, kimutatva mindenütt, hogy a mit a kommentátorok mostanáig csak értelmetlen dolognak tekintettek, az a XVI. század orvosi ismereteinek hű encyclopædiája. Mathias Duval, a párisi egyetem nagy anatomusa, írt e kötethez érdekes bevezetést.

A. Coutand, *La pédagogie de Rabelais* (279 l.) cz. munkájában a Gargantua és Pantagruel szerzőjét a XVI. század nagy pædagogusai közé iktatja. A kor beható rajzát, I. Ferencz király epochalis alkotásait a tanítás terén, Rabelais eszméit az exact tudományokról, a természetrajzról, a történetről, a katonai ismeretekről kapja itt az olvasó ékes stilusban, néha nagy pathosszal előadva. A munkához a lyoni rector, Gabriel Compayré, irt érdekes bevezetést.

Abel Lefranc fontos fölfedezését — Marguerite de Navarre utolsó költeményei — egy szép füzettel gazdagította: *Les idées religieuses de Marguerite de Navarre d'après son oeuvre poétique* (136 l.), amelyben, mint a czím mutatja, csakis a híres nő költeményei alapján — a Heptameron, a levelezés és az egyéb történeti források kizárásával — azt bizonyítja, hogy Margit élte végeig hű maradt a protestantismusnak, nem ugyan rideg egyházi szertartásaihoz, de szelleméhez és irányához. Ez Doumic állítását némileg megczáfolja.

(Folyt. köv.)

KONT IGNÁCZ.

HAZAI IRODALOM.

Magyar Nyelvhasonlítás. (Jegyzetek.) Hallgatói számára írta *Szinnyei József.* (Finn-ugor kézikönyvek III.) Budapest, 1902. Hornyánszky V. X + 128 l. Ára 3 K.

Szinnyei «Magyar Nyelvhasonlítása», a mely immár második teljesen átdolgozott és tetemesen bővített kiadásban van előttünk, tulajdonképen hallgatóinak szánt vezérfonal, alapjául két előadásának: «Bevezetés a finn-ugor nyelvészetbe» es «Magyar nyelvhasonlítás». Ehhez képest főczélja az, hogy röviden és áttekinthetően rendszerbe foglalja mindazt, a mi a finn-ugor nyelvészet eddigi eredményei közül a mai nyelvészeti közvélemény előtt (ha szabad magamat így kifejeznem) megállhatnak. Az ilyen föladat a legnehezebbek egyike: mert az egész

anyag áttekintésén és biztos tudományos kritikán kívül nagy pædagogiai tapintatot is föltételez.

Ismertetésemben, a melylyel nem az volt a czélom, hogy bíráljak vagy dicsérjek, hanem hogy használjak, végigmegyek Szinnyei könyvének anyagán, mindenütt megtéve megjegyzésemet vagy kifogásomat; hogy sokszor csak eltérő egyéni fölfogásról lesz szó, nem szükség külön említenem.

Az egész könyvön elejétől végig annyira meglátszik a lelkiismeretes gondosság és szeretet, a melylyel készült, hogy esetleges helyreigazításaimnak is, azt hiszem, a szerző maga fog legjobban örülni.

Bevezetés. (Az ural-altaji nyelvek és népek ismertetése.) Ebben a kiadásban Sz. még inkább hangsúlyozza (ritkított betűkkel), «hogy az ural-altaji nyelvcsaládoknak egymás közötti rokonsága nincsen bebizonyítva, hanem csak föltevés» (3. l.). Különösen áll ez a szókészlet egyezésére; e téren az utóbbi időben alig történt valami. Mindamellett azt hiszem, elég közel járunk az igazsághoz, ha általános benyomás után indulva, a rokonság fokát a következőképen tüntetjük föl: (finnugor)-szamojéd || török-mongol-(mandzsu-tunguz). A két függélyes vonallal elválasztott két csoport között egyelőre, részletesebb kutatás nélkül alig lehet szókészletbeli kapcsolatot megállapítani.

A bevezető rész megértését rendkívül megkönnyítené egy néprajzi térkép; talán egy az Európában lakó, egy az Ázsiában lakó uralaltaji népekre. Igaz, hogy Sz. utal a Journal de la Société Finnoougrienne I. kötetében megjelent térképre, de először az a keleti altáji népekét nem adja, s másodszor a Journ. I. kötete külön már egyáltalában nem kapható. Maradnának még a külföldi hasonló térképek, de hogy azok a mi szempontunkból milyen hibásak, arra elég egy példát idéznem: a Gerland-féle, Justhus Perthes-nél megjelent Atlas der Völkerkunde-ban a krévin nyelvet, egy már régóta teljesen kihalt finn nyelvjárást, Livlandban még mindig elég tekintélyes területen beszélik.

A könyvészetre nézve megjegyzendő: Asmarin csuvas hang- és alaktana (Materialy dlja izsledovanija čuvašszkago jazyka 1898.) tévedésből a szótárak rovatába került. Pótlandó: az altáji török nyelvre: Грамматика алтайскаго языка. 1869.; a mandzsutunguzhoz: Grube: Goldisch-deutsches Wörterverzeichniss. 1900. A finnországi viszonyokra: Atlas de Finlande. (= Fennia XVII.)

Nem egészen egyöntetű az orosz tulajdonnevek átírása, különösen az *-obъ* szóvégzeté. (Osztroumov, Rogov: de Aminoff, Radloff; igaz, hogy Radlov maga is így írja nevét.) Azt hiszem, a legegyszerűbb volna nem törekedni phonetikus átírásra, hanem az orosz jegyeket egyszerűen a latin jelekkel helyettesíteni, az orosz betűk abc-ei értékét tartva szem előtt (tehát pl. Radlov, altajszkago s nem altajszkavo).

Hangjelölés. A hangjelölés tekintetében a 2. kiadás lényegesen eltér az elsőtől: hangjelölése új és egységes. Ez újításnak előzményei is vannak.

Az átírás terén már régóta tarthatatlan volt az állapot. A phonetikus ábéczék száma annyira fölszaporodott, hogy az eligazodás majdnem lehetetlen volt. Minden gyűjtő új jegyeket talált ki, úgy hogy az ember szinte félve vett kezébe új kiadványt: hisz mindig újra át kellett esni az olvasnitanulás gyötrelmein. Alig kell külön hangsúlyoznom, hogy ez milyen fölöslegesen megnehezítette a nyelvtanulást, sőt a tudományos munkát is; hisz sohasem tudhatta az ember, két gyűjtő két különböző hangjegye tényleg két hangot jelöl-e, vagy nem, és megfordítva.

Ez indította Setälä Emilt arra, hogy a Finnisch-ugrische Forschungen I. számában az átírás egységesítésére részletes javaslattal lépjen elő. Setälä hangjelölése két igen helyes alapelven épül föl: 1. a hangjelölés rendszeres s így fejleszthető legyen, 2. az alkalmazott betűalakok minden nagyobb nyomdában meg legyenek.

Setälä hangjelölését Szinnyei is elfogadta és új könyvében *először alkalmazta az összes finn-ugor nyelvekre.* Az természetesen nem történhetett volna meg, ha csupán az írott források állanak rendelkezésére. Az átírás munkájában segítségére voltak mindazok a nyelvészek, a kik egy vagy több finn-ugor nyelvet saját hallomásukból ismernek. (Setälä, Paasonen, Wiklund, Wichmann, Nielsen, Munkácsi, Pápay.)

A betűalakok közűl Szinnyei megváltoztatta Setälä három jegyét. *β* (bilabialis spirans) h. *w*. A változtatás ellen nem lehet kifogást tenni, annál kevésbbé, mert a *w* jegy nálunk már nagyon meggyökeresedett. Megjegyzendő azonban, hogy az angol *w* (a honnan e jegy véve van) *u* nyelvállással s majdnem minden fuvóhang (reibelaut) nélkül jön létre, tehát nem úgy, mint pl. a lapp *w*.

Az *a*, *ä* (= Setälä *ȧ* [a_o]) és az *ö* (= S. *ö̦*) jeleket nem tartom szerencséseknek: írni ugyan alkalmasabbak mint a Setälä-félék, de beleütköznek a 2. alapelvbe: nincsenek meg minden nyomdában: külön meg kell metszeni őket. Hogyan jeleljük a labialis consonansok alá tartozó *ś*-et (S.-nél következeten $ś_o$)? Az *a*-nál alkalmazott bekanyarítás ebben az esetben lehetetlen.

Szóegyeztetések. Az anyag e részben is az újabb kutatások szerint alakult át. Néhány egyeztetés kimaradt (kutya, harkály, bagoly stb.) s helyökbe újak kerültek (juh, fecske, sas stb.). Az egyes szavakra vonatkozólag megjegyzendő:

Nyúl: a lapp és mordvin alakok mellé pótolható zürj. *ńimal* id. Munkácsi újabban adott szófejtése (*ńimal*, md. *numolo* = *ńi-mal*, *nu-molo* vagyis »fehér [róka-, kecske-, juh-féle] állat» s mindkét eleme kaukázusi

eredetű) már csak azért sem állhat meg, mert a szamojédség *ńomu*, *ńera*, *ńaba* alakjai nem lehetnek kaukázusi kölcsönszók, a finn-ugorságból került jövevényszavak meg még kevésbbé.

Nyél. Pótolható zürj. *nud* «Griff, Stiel».

Gyermek. Valószínűnek látszik, hogy a vog.-oszt. *ńaurəm*, *ńèwrèm* stb. alakok kapcsolatban vannak a csikó jelentésű *ńaur*, *ńawər* szavakkal; ezek ismét török eredetűeknek látszanak, v. ö. oszm. *jauru* die Jungen der Thiere (hauptsächlich der Vögel), молодое животное, птенец; | csag. *jauri* (ياورى) die Jungen der Thiere; *jauruk* (ياوروق, молодое животное, младенецъ die Jungen der Thiere, das Kind (Radl. III : 18.). Ebben az esetben természetesen a magyar *gyerek*, *gyermek* szó is török jövevény lenne.

Különben is a magy. *gy-*, finn-ugor *ń*-megfelelést a ,*gyermek*'-en kívül csak a ,*gyón*'- ∾ oszt. *ńoɣomȝem* összeállítás teszi többé-kevésbbé valószínűvé.

Kengyel. Munkácsi szerint összetétel: előrésze vog. *kēńś*, osztj. *kèntś* rénbőrharisnya; utórésze a magy. *al*. A vog. és osztj. alakok eredetisége nagyon kétségessé válik, ha figyelembe veszszük a következő adatokat: alt. teleut. *konč* der Stiefelschaft, голенище; tar. csag. oszm. *konǯ* id. (Radl. II. 547.). Ide tartozik még a karag. *kond'u* Schaft szó is (Castr. 102.).

A *hangtani* részben a Munkácsi-féle magánhangzó-táblázat (a magyar magánhangzók viszonya a vogul és osztják nyelvek magánhangzóihoz) elmaradt; a mássalhangzó-megfelelésekről szóló rész nagyjában a régi. A ki tudja, hogy a finn-ugor hangtan mennyire a kezdet kezdetén van, nem fog csodálkozni azon, hogy Szinnyei megelégszik a hangmegfelelések constatálásával s nem igyekszik rendszeres összehasonlító hangtant adni: hiszen erre tudományunk mai állása mellett még csak gondolni sem lehet.

Mindamellett a tanítás szempontjából rendkívül fontosnak tartanám, hogy a mássalhangzó-megfeleléseket áttekinthető táblázatok is föltüntetnék. Azokat a megfeleléseket, a melyekre csak egy-két, s nem is mindig biztos példa van, ki lehetne hagyni. A táblázatok, fordítva, mint a szöveg, nem a magyar, hanem a föltehető finn-ugor alaphangból indulhatnának ki, olyanformán, mint a finn-ugor *ð* és *ð'*-ról szóló czikkében Setälä is megkisértette. Azt hiszem, ez a megértést, de meg a megtanulást is rendkívül megkönnyítené.

Az alaktanban csak az *-ól*, *-ől*-ről szóló czikkben (121. l.) tűnt föl, hogy Szinnyei a régibb magyarázatot (< cser. *wel* stb. ,latus') többek között azért veti el, mert a cser. *wel (bel)* < *pel* (∾ m. *fél)* csak bizonyos hangok után szokásos *p* = *w (b)* hangváltozással áll. Nem vizsgálva, hogy Szinnyei újabb magyarázata valószínűbb-e a réginél, csak

arra utalok, hogy idézett érvelése ellentétben áll az atyval *(athual* = mostoha atya) és *fial* (mostoha fiu) szóknál adott magyarázatával. Ha ezekben az esetekben föltehetjük, hogy a két szó második tagja a finn-ugor *p_il_i szó (v. ö. finn *isä-puoli, äiti-puoli* = mostoha apa, anya stb.) s az intervocalis helyzet magyarázza, hogy a szókezdő *p-* nem *f*-fé, hanem *v*-vé lett [Szinnyei föl is említi erre bizonyságúl a Schlägli szójegyzékben előforduló *eszper (ëszvér, öszvér)* alakot] akkor hangtani szempontból az *-ól, -ől* (< **-evel)* s a cserem. *pel* (> *wel, bel)* egyeztetés ellen sem tehetünk kifogást (finn-ugor voc. *-p_il_i > magy. voc. *-vel;* de *p_il_i ∾ magy. *fél).* Ezzel azonban nem akartam a régibb magyarázat mellett kardoskodni; magam sem tartom valami nagyon plausibilisnek.

S végül hadd említsek egy tulajdonképen rendjén levő, de nálunk mégis vajmi ritka dolgot: a függelékben közölteken kívül nem találtam Szinnyei könyvében sajtóhibát.

S végezetre még egyet. Nagyon hálásak volnánk a szerzőnek, ha a NyK.-ben ő maga is ismertetné munkáját, bővebben kifejtve álláspontját, megokolva változtatásait és új hypothesiseit. Ott alkalma nyilnék kitérni a módszeres elvekre és az egyes tudományos részletkérdésekre is, a melyek természetüknél fogva kiszorultak egy kisebb terjedelmű tankönyv keretéből. Reméljük, hogy Szinnyeinek nagy tudással, nagy fáradsággal és nagy szeretettel megírt könyve még sok kiadást ér meg, s hogy lassanként a Magyar nyelvhasonlítás ,Grundriss'-évé fejlődik.

GOMBOCZ ZOLTÁN

Fazekas Mihály versei. Bevezette és kiadta *Dr. Tóth Rezső.* Régi Magyar Könyvtár, szerkeszti Heinrich Gusztáv. XVII. füzet. 206 l. 8-r. Ára 2 K.

A Régi Magyar Könyvtár XVII. füzete hű és teljes képet ád Fazekas Mihályról. Itt jelennek meg először összegyűjtve összes költői munkái, s itt kapjuk először hű és pontos, minden tekintetben megbízható életrajzát s munkáinak tudományos elemzését. Tóth Rezső valóban derék munkát végzett. Földolgozta az összes anyagot, mely Fazekasra vonatkozik, tisztázta a vitás kérdéseket, megrostálta a kétes adatokat, s világosan, szépen megírt képet nyujtott Fazekas egész működéséről. A 94 lapra terjedő monographia kellemes és tanulságos olvasmány s jó bevezetés Fazekas verseihez.

Azután Fazekas Mihály versei következnek, Lovász Imrének Pesten, Beimel Józsefnél, 1836-ban megjelent első kiadása alapján.

Ezek a versek azt mutatják, hogy Fazekas nagy nyelvtalentummal megáldott, finom érzésű műkedvelő volt. A 61 lyrai költemény, mely fönmaradt, jórészt alkalmi vers, más része is úgy tűnik föl, mint

egy művelt férfiú kedves időtöltése. Egyik-másik azonban igen kedves, kellemes olvasmány, s különösen a kort tekintve, melyben keletkezett, meglepő az a könnyed, gördülékeny nyelv s tiszta ritmus, melyet bennük találunk. De sem a szív mélyebb érzései, sem magasabban szárnyaló gondolatok nem jutnak kifejezésre Fazekasnál. Mintha csak visszfénye mutatkoznék annak a lángoló, sugárzó nagy költői lelkületnek, a mely barátjában, Csokonaiban lakozott.

A versek azonban jellemzők. Szinte előttünk áll a nyugalmazott főhadnagy, a ki debreczeni kis házában csendes visszavonultságban tölti napjait, majd kedves könyveivel, majd kedves virágaival, majd meg kedves barátjaival foglalatoskodva. A versírás is kedves szórakozás neki. Ír költeményt mindenféléről, a mi éppen foglalkoztatja. Ír *Nyári esti dalt*, ír *A hosszú télhez*, a *Korán jött esőhöz*, *Az első olvasztó szellőhöz*, *A tavaszhoz*, *A violához*. Barátjairól is dalt ír: Csokonai nevenapjára, Csokonai halálára, Néhai Debreczeni főbíró Domokos Lajos halálára. Ha egy könyvet olvas, az is versírásra ösztönzi: Egy gazdaságtanító könyvre, Egy astronomiai értekezés után. De vannak más tárgyai is: Az én kis kertem, Az új bor, A krumpli, A bölcs.

A szerelem is előfordul, de csak igen kevés versében. Így: Ruszánda a moldva szép, még katona-korában foglalkoztatta szívét, a későbbiek: Mantzi és Ameli. Mantzi egy költeményben, Ameli azonban többször (háromszor) fordul elő.

Ime, ez az a világ, mely Fazekast érdekli. De nyilatkozik e költeményekben Fazekas életfelfogása s világnézete is. E tekintetben franczia hatás alatt áll: aufklärista, s ennek kifejezést is ád verseiben, de e mellett — a mi feltünő — vallásos s erősen protestáns, egészen az elfogultságig. E költemények tehát elénk állítják az egész embert.

A képet kiegészíti Fazekas legnagyobb és legjelentékenyebb munkája: Ludas Matyi. A versek után Tóth Rezső Ludas Matyit adja a bécsi második kiadás után. Mindenesetre helyes dolog volt a második kiadás után adni, mert az első kiadás nem a költő kéziratából, hanem rossz másolatokból készült, s a szerző tudta nélkül jelent meg. Ebben az esetben tehát a második kiadást kell igazi első kiadásnak tekinteni. Ludas Matyi kétségkívül értékes munka. Rövid komikus elbeszélő költemény, mely országszerte nagy népszerűségnek örvendett. Fazekas Ludas Matyival egy alakot teremtett meg, a mely máig él a nép képzeletében. Ez pedig mindenesetre nagy költői siker. Ludas Matyi, a parasztfiú, a ki erős igazságérzetével nem tudja eltűrni a földesúr önkényes kegyetlenségét, erős akaratával s furfangos eszével bosszút áll a szenvedett sérelemért, s háromszorosan adja vissza az igastalanul kapott verést. Az ilyen alak méltán számíthat népszerűségre, főleg olyan korban, mikor az elnyomott jobbágyság sokat szenved a földesúri

önkény miatt. Ludas Matyi azt cselekedte meg, a mit mindenki szeretett volna megcselekedni, a kin sérelem esett. Ez a költemény tehát kifejezte a kor hangulatát, a kor gondolkozását. Ezért volt nagy sikere, s ezért becses alkotás.

Érdekes kérdés már most, hogy vajjon ez a typus, a mely Ludas Matyi személyében máig is él, Fazekasnak eredeti alkotása-e? Ha Fazekas többi költeményeit tekintjük, nem következtethetünk ilyen nagy költői alkotó erőre. Joggal merül fel tehát kétség a typus eredetisége iránt. A magyar népmesében Ludas Matyi nem fordul elő. Természetes tehát, ha a külföldi irodalom felé fordul a figyelem, vajjon nincs-e ott valahol hasonló alak. Erre vonatkozólag Tóth Rezső ezt írja: «Külföldi compositióra, Heinrich Gusztáv figyelmeztetése alapján, először *Lázár Béla* utalt, *Claude Tillier*-nek *Mon oncle Benjamin*-ával, melynek szerinte ez főmotivuma» (59. és 60. l.). Erre kénytelen vagyok — ha a t. szerkesztő úr megengedi — egy személyes természetű megegyzést tenni, nem a prioritas dicsősége, hanem az igazság érdekében és a magam igazolása végett. Ludas Matyit a *Mon oncle Benjamin*-nel én hasonlítottam össze egy dolgozatban, melyet 1888-ban Gyulai Pál seminariumában felolvastam. Lázár Béla, ki akkor a Fővárosi Lapok rendes munkatársa volt, s e felolvasásomat a seminariumban meghallgatta, ennek alapján, s nem saját kutatásai nyomán, azonnal megírta egy tárczában e dolgozat eredményeit, kissé talán túlozva is. Hogy reám nem hivatkozott, azt eddig észre sem vettem. De ez nem baj. Minthogy azonban az én czikkem csak jóval később jelent meg, könnyen azt vélhetné valaki (mint a hogy talán Tóth Rezső is gondolja), hogy dolgozatom nem egyéb, mint Lázár Béla tárczájának a kibővítése. Csak ez ellen akarok védekezni. A tárgyra nézve elvégre közömbös, hogy ki hasonlította össze először a Ludas Matyit Claude Tillier regényével. A fődolog az, hogy a Ludas Matyi motivuma tényleg megvan a *Mon oncle Benjamin*-ben. Nagyon valószínű, hogy Claude Tillier is máshonnan vette e motivumot; lehet, hogy a franczia nép körében élt hasonló elbeszélés. Lehet, hogy a mese talán más néptől vándorolt a francziákhoz. Kelemen Béla *Till Eulenspigel* kalandjai közt talál hasonló motivumot. Katona Lajos és Halász Ignácz számos külföldi népmesében bukkant hasonló dolgokra.

Legtöbb egyezés van Ludas Matyi és azon franczia fabliau között, melyet Katona Lajos idézett és ismertetett először. Szerzője *Douins de Lavesne*, czíme: *Roman de Trubert*. A XIII. századból való, s szerzőjéről: Douins de Lavesne-ről semmi adat sincs. Trubert nagyon hasonlít Ludas Matyihoz: özvegyasszony fia, együgyűségben él, a vásárra viszi kecskéjét eladni. A herczeget kétszer megveri: egyszer ácsnak öltözve, egyszer meg orvosnak.

Ezek a hasonlatosságok. De itt hiányzik, mint látjuk, a fő-motivum: a bosszú. Ludas Matyi azért veri meg Döbrögit, mert az kegyetlenül bánt vele. Trubert frivol ficzkó, ki a herczeg kertjében akarja a tiltott szerelem édességeit élvezni. A herczeg szánalmas alak, megcsalt, rászedett férj, a kit ráadásúl el is vernek. Ez inkább a Boccaccio szellemében van írva s nem abban a demokratikus szellemben, mely *Mon oncle Benjamint* is, meg Ludas Matyit is jellemzi.

Mindamellett valószínű, hogy a *Trubert* regényében is föl vannak használva azok a motivumok, melyek mindezen történetekben előfordulnak. Közvetlen forrásnak azonban azért sem fogadható el Trubert, mert hiszen máig is csak kéziratban van meg a Bibliothèque Royal-ban.

A Ludas Matyi kérdését tehát még nem lehetett eldöntöttnek tekinteni. De Tóth Rezső ügyesen foglalta össze mindazt, a mit e kérdésről tudnunk kell, s ezzel szolgálatot tett a magyar irodalommal foglalkozóknak. A Régi Magyar Könyvtár szerkesztője, Heinrich Gusztáv, igen helyesen tette, hogy Fazekas Mihály összes költeményeit így együtt kiadta. A füzetet melegen ajánljuk a szakemberek figyelmébe.

WESZELY ÖDÖN.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Bernardo Sanvisenti: I primi influssi di Dante, del Petrarca e del Boccaccio sulla Letteratura Spagnuola con appendici di documenti inediti. Opera premiata col premio Lattes dalla Regia Accademia Scient.-Lett. di Milano. Hoepli, Milano. 1902. 8-r. XVI, 463 l.

A fiatal tudós ezen könyvében tanulmány tárgyává teszi mindazon XV. sz.-beli castiliai és catalan irodalmi termékeket, melyekben Dante, Petrarca vagy Boccaccio hatása nyilatkozik, s vizsgálja az utánzások sajátosságát, értékét és fontosságát. Sanvisenti nem mond semmi újat, de részletes és pontos összehasonlításai igen tanulságosak. Különben azt hittük, hogy Sanvisenti ki fogja fejteni Savj-Lopez-zel szemben tett kijelentését, mely a franczia befolyásra vonatkozott. Savj-Lopez u. i. «Dantes Einfluss auf spanische Dichter des XV. Jhs. Ein Vortrag. Neapel.» cz. rövid értekezésében a franczia befolyásnak a XV. sz.-beli spanyol irodalomra sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít, az olasz befolyás rovására, mint azt eddig tették. Ezen «Vortrag» birálatában

igéri Sanvisenti nézetének bővebb kifejtését, de igéretét, legalább ezen alkalommal, nem váltotta be.*)

A XV. század előtti spanyol irodalomban két eszménykép domborodik ki: a hősiesség és a vallásosság. Az első idegen befolyás a franczia volt, a mi irodalmi és politikai okokra vezethető vissza. Az arab hatás elenyésző csekély volt és majdnem kizárólag a tudományos irodalomra szorítkozott; ennek oka a nagy nyelv- és valláskülönbség. A következő nagy idegen befolyás az olasz, mely a XIV. század vége felé vette kezdetét az Olaszországban megindult hatalmas szellemi áramlattal; a neki kedvező politikai viszonyok későbbi keletűek s így nem indították meg, hanem csak előmozdították az olasz befolyást. A spanyol irodalom teljesen el volt készülve az olasz szellem befogadására; Dante transcendentalis költészete iránt annál nagyobb volt a fogékonyság, mert nyoma van már G. de Berceo-nál, Juan Ruiz hitai esperesnél és egyes spanyolországi latin íróknál, s az allegorikus műfaj a franczia irodalom hatása alatt már nagyon ki volt fejlődve. Sanvisenti ezen utóbbi körülményt nem veszi figyelembe, meg sem említi, míg Savj-Lopez igen fontosnak tartja.

A spanyolnak tehát érzéke lévén ezek iránt, csak kedvezően fogadhatta *Francisco Imperial*-t, Dante első igazi utánzóját. Több allegorikus költeménye közűl első helyen említendő a *Decir de las siete Virtudes* (1400 körül; a *Cancionero Baena* 250. sz.). A költő álmodik; egy virágos mezőn járkálva, egy fallal és patakkal körülzárt kerthez érkezik, melynek rubintos ajtaját csak hosszas keresés után találja meg. A kertbe lépve, egy rózsabokor mellett egy tisztes aggastyánt pillant meg, a ki kezében egy nyitott könyvet tart, melyben ezen szavak olvashatók: *En medio del camino* ... A költő Dante kiséretében (mert az agg férfiú, ki firenzei nyelven beszél, nem más, mint Dante) folytatja útját. A kert közepén hét gyönyörű nő képében feltünnek az erények, mire ezek nagyon részletes leirása s az allegoriák nagy tömege következik. A bűnöket viszont hét kigyó képviseli; ezek a bejáratnál megakadályozzák, hogy az erények fénye eljusson Sevillába, a hol a bűnök akadálytalanul garázdálkodnak. Egy-két elemtől eltekintve (mert az álom, mint a visio kerete, — a virágos, illatos kert, mint annak színhelye, — s az élettelen fogalmak megszemélyesítése, — a középkori közös kincsből valók s szorosabban a *Roman de la Rose*-zal függnek össze), az egész költemény nem egyéb egy Dante-t csak külsőségekben

*) *Giornale storico della lett. ital.* XXXIX. k. 419. l.: Non posso tacere che a questo proposito non andrei pienamente d'accordo col Savj-Lopez; .... rimando chi s'interessa alla questione ad un mio volume di prossima publicazione, dove tratterò di proposito l'argomento».

utánzó allegoriánál, mely Dante-féle elemekből van összetákolva. Sanvisenti az allegoriák egy részét Dante-ra vezeti vissza, míg Savj-Lopez franczia mintákra utal s Petrarca *Trionfi* és Boccaccio *Amorosa visione* cz. munkáira hívja fel a figyelmet.

Imperial-nak egy másik, II. János születésére írt allegoriája szintén a virágos mezővel kezdődik, melyen két patak folydogál és madárdal hangzik. Sorban megjelennek az istenek és istennők, kik a csecsemőt egy-egy erénynyel ruházzák fel. Mind ezen, mind a Fernando infáns dicsőítésére írt költeményében sok allegoria és transcendentalis elem Dante-ra vall, de a közvetetlen befolyás már kevésbbé szembeszökő.

Imperial iskolájából első helyen említendő *Ruy Paez de Ribera*. ki három allegorikus költeménynyel tartozik ide. Az egyik *Proceso*-ban az aggkor, betegség, számüzetés és szegénység azon vitatkoznak, melyikük okozhat az emberiségnek legtöbb bajt, s a költő a szegénységnek juttatja a győzelmet.

Ime az allegoriának egy általános középkori formája, a vita, melyben csak a helyszinének leirása mutat Dante-hatást:

en un espantable, cruel, temeroso,
valle escuro, muy fondo, aborrido,
acerca de un lago firviente, espantoso,
turbio, muy triste, mortal dolorido.

A költőnek II. János és Katalin anyakirálynő dicsőítésére írt allegoriájában a virágos mező a patakkal inkább emlékeztet Imperial-ra, mint Dante-ra.

A *Processo entre la Sobervia è la Mesura* egy allegoria-sorozat, melyben a költő a bűnöket és erényeket saját korával hozza kapcsolatba. De Ribera ezen költeményeiben tehát alig van nehány dantei elem s itt is Imperial közvetítésére kell gondolnunk; a *proceso* mintája pedig a franczia *dèbat* volt.

Gonzalo Martinez di Medina költői munkáiban a sok vád és az erős satira saját kora ellen, különösen a formára való tekintettel, arra enged következtetni, hogy a költő jól ismerte a Divina Commediát.

Mindezekből látható, hogy Imperial és követői Dante-t csak külsőségekben utánozták, még pedig vagy allegorikus, vagy didacticai költeménynek tekintve a *Commedia*-t. Ebben a két irányban fejlődik a Dante-cultus a D. C. mélyebb·megértése nélkül.

Dante-nak legtehetségesebb utánzói Spanyolországban: *Juan de Mena* és *Iñigo Lopez de Mendoza*, Marques de *Santillana*. Ezen korszak spanyol irodalmának legnagyobb szabású allegorikus műve *Juan de Mena Labirinto*-ja, melyben az ó-kor és a költő korának alakjai,

az allegoria és az egyéni érzések teljesen összeolvadnak. Az allegoriák bár már nem oly üresek, mint Imperial-nál, mindazonáltal hidegen hagynak bennünket, mert a költő egyénisége nem elég erős arra, hogy az allegoriákba életet öltsön. A költőnek álmában megjelenik Fortuna, ki útjában kiséri s megmagyarázza a látottakat. Útközben átlátszó fallal körülzárt kerthez érkeznek s a mint az égbolt hirtelen elsötétül, ragyogó fényárban és virágeső közepette megjelenik Providentia s most ő veszi át a költő vezetését. Sok fáradság után egy palotába érkeznek, honnan belátni az egész földet, mire Ázsia, Európa és Afrika részletes, unalmas leirása következik. A palotából kivezető úton elindulva, elérkezik a költő kisérőjével az égi körökhöz, ezeket sorban bejárja és kimerítően tárgyalja a látottakat. Végre, mikor a költő a jövőre vonatkozó kérdésével ostromolja Providentiát, ez eltűnik s a visio megszűnik. Fortuna tehát alá van rendelve Providentiának s a mi néha a sors szeszélyének látszik, az tulajdonképen a gondviselés végzése, a mely isteni törvényekkel intézi az emberek sorsát. Ime a dantei felfogás.

Ime a *Labirinto* és a *Divina Commedia* főbb megegyező vonásai a bolygók befolyással vannak az ember erényes és bűnös voltára (Dante: Par. II.); az égi körök a bolygók neveit viselik; az egyes körök anynyira megfelelnek, hogy a jók és gonoszok elhelyezése az egyes körökben ugyanaz; mythologiai és ókori alakokon kívül kortársak is szerepelnek s ezekkel kapcsolatban a korabeli filozofiai, erkölcsi és politikai kérdésekről is szó esik; Providentia és Beatrice szerepe nagyon hasonló; a költő félve s kétkedve áll a magasabb problemákkal szemben. Ezeken kívül sok motivum emlékeztet a közös középkori irodalmi kincsre és a Roman de la Rose-ra, néhány vonás pedig a latin Lucanus-ból van átvéve s így *de Mena* minden individualismusa daczára sem tudott új typust alkotni. Csak az volna kimutatandó, hogy mi benne franczia?

De Mena második idetartozó munkája a *Coronacion* vagy *Calamicléos*, melyben következő visióját írja le: Egy magas hegycsúcsra igyekszik, melyet már valamikor Sappho elért, de e közben egy sötét völgybe téved, melyben az elkárhozottak rettenetes kínok közt sínlődnek. Az alvilági folyón átkelve, a költő először egy nagy erdőbe, majd egy kies kertbe érkezik, hol az ó- és újkor nagy költői vannak egybegyűlve. Végre megjelenik D. Iñigo, Marques de Santillana a múzsák kiséretében, kik kedvencz költőjüket megkoszorúzzák. Nem is szükséges párhuzamot vonni a *D. C.* és a *Calamicléos* közt, mely utóbbinak már a czíme is olasz mintájára vall.

Érdekes azonban a párhuzam a két költő jelleme között; különösen politikai szereplésükben hasonlók. Dante mint politikus távol áll minden kicsinyes agitatiótól és politikai szenvedélytől s egyedül az egész ország gyásza, öröme és dicsősége tudja megindítani; Juan de

Mena mint egyenes, becsületes jellem, tartózkodik minden lázadástól és király elleni gyűlölettől, szereti és tiszteli a királyt s ezt kortársaitól is megköveteli, mert Spanyolország függetlenségének és boldogságának egyedüli biztosítéka a király. S ez szent meggyőződése volt.

Ugyancsak II. János idejében élt *Iñigo Lopez de Mendoza, Marques de Santillana*, ki mozgalmas századának legkimagaslóbb alakja. Kortársai allegorikus költeményeit becsülték legtöbbre, pedig többi költői munkái mind értékesebbek. A *Vision*-ban a költő egy álmát mondja el: Egy reggel egy forrásnál három síró nőt talál, kik kérdésére elmondják, hogy Spanyolországból menekültek, mert a gonosz emberektől már nem volt maradásuk; a három nő pedig az Állhatatosság, a Becsületesség és a Szűziesség. A költő tud számukra egy örömteljes birodalmat s ez kedvesének a szíve. Ime a kezdetleges utánzás egy példája, melyben az imitatio tárgya Dante egy jól ismert canzone-ja: *Tre donne intorno al cuor mi son venute.*

A *Coronacion de Mossen Jordi* czímű allegoria a hagyományos *deleytoso vergel* leirásával kezdődik. A kertnek egy forrása mellett Homeros, Virgilius és Lucanus Mossen Jordi-ról beszélgetnek és a fényes kiséretével odaérkező Venust arra kérik, hogy koronázza meg tanítványukat; az istenasszony természetesen teljesíti kérésüket.

Sanvisenti ezen költeményben gyakran egy-egy dantei fényt vél csillogni látni, de ezen hiedelmét semmivel sem okolja meg. Így kérdéses, vajjon ezt az allegoriát egyáltalában a Dante-imitatiókhoz kell-e számítanunk? Mert nem valószínű, hogy a *deleytoso vergel* és az allegorikus alakok csoportja éppen a D. C.-ra megy vissza. De Mena hasonló tárgyú allegoriája már csak annyiban is közelebb esik Dantehoz, a mennyiben ott a költő, mielőtt a kies kertbe érkezik, előbb a rémes völgybe téved; Santillana ezen költeményében ez a bevezetés hiányzik, de megvan egy másikban, melyben mesterének halálát siratja. A *Defunssion de D. Enrique de Villena*-ban a költő csak ezen völgyön és a dantei erdőn keresztül jut fel arra a hegyre, hol a múzsák D. Enrique halálán kesergnek. A halál könyörtelenségének eszméje a haláltánczokra megy vissza.

A *Comedieta de Ponza* az 1435.-i gyászos végű ponzai tengeri csatát tárgyalja. A költőnek álmában megjelenik négy gyászoló nő: az aragoniai és a navarrai királyné, Katalin infánsnő és Eleonora özvegy királyné, kik négy férfirokon fogságán kesergnek. Boccaccio megjelenik s a panaszok okát kérdi, mire az egyes nők panaszai következnek. Végre megjelenik fényes kiséretével Fortuna és hosszasan kifejti, hogy mindenek az ő hatalmában vannak, jók s gonoszok egyaránt; ő azonban csak felsőbb utasításra cselekszik s most is tulajdonképen az isteni akarat alázta meg a négy királyi férfiút.

Sanvisenti Dantenak nagyobb hatást tulajdonít, semmint az kimutatható. Fortunának, mint az isteni akarat végrehajtójának eredete inkább a Roman de la Rose-ban keresendő, mint a D. C.-ban. Fortuna kiséretének leirásában pedig a költő Petrarcát követte s költeményében nem egyszer hivatkozik a *Trionfi*-ra. Savj-Lopez *Alain Chartier Livre des quatre dames* cz. költeményére hívja fel a figyelmet; ebben is négy nő siratja az azincourti csatában szerencsétlenül járt férjet. Dante befolyása ezek szerint vajmi csekély s a reális vonásokban és a történeti tényeknek az allegoriákba való szövésében nyilatkozik; azonkívül Boccaccio olaszul beszél, mint a Purg.-ban Arnoldo Daniello provençalul. Hogy a *Comedieta* czím pedig nem egyéb a *Comedia* diminutiv alakjánál, arra a legjobb bizonyíték a költőnek saját magyarázata: «Comedia es dicha aquella, cuyos comienços son trabajosos, é despues el medio é fin de sus dias alegre, goçoso é bien aventurado; é de esta usó . . . Dante en el su libro». (Savj-Lopez, u. o. 7. l.)

Végül megemlítendő de Santillana azon allegoriája, mely legtöbbet köszönhet a D. C.-nak, s ez az *Infierno de los inamorados*. A költő egy sötét erdőben bolyongva, egy vaddisznóval találkozik, mely szeméből tüzet lövel és torkából füstöt okád. Ettől a szörnyetegtől Hippolytos menti meg, a ki mindjárt kisérőnek is ajánlkozik s a költőt egy várba vezeti, melyben a híres szerelmesek tartózkodnak s szerelmükért bűnhődnek. Köztük van Macias is, a ki anyanyelvén szólítja meg a jövevényt s mondja el panaszát, melyet így végez:

La mayor cuyta que aver
puede ningun amador,
es membrarse del plaçer
En el tiempo del dolor;

é ya sea que el ardor
del fuego nos atormenta,
mayor dolor nos augmenta,
esta tristeça è langor.

S mikor a költő nagy meghatottsággal elbúcsúzik Maciastól, Hippolytos eltűnik és a visio véget ér.

Ime a Purg. I. és V. énekének elemei: az erdő, a szörnyeteg, Hippolytos mint kisérő s egy kis pokol, melyben azonban csak a bűnös szerelem áldozatait mutatja be a költő. Macias ugyanazon szerepet játszsza, mint *Francesca da Rimini* a Purg. V. énekében s ennek példájára még a pokol kínjai közt is állhatatos marad végzetes szerelmében. A spanyol költőnek dicséretére válik, hogy Francescat egy nem kevésbbé életteljes alakkal tudta helyettesíteni.

A nagy *Marques* költészetét leginkább azért kellett részletesebben tárgyalni, mert kortársai éppen ezen munkáit becsülték legtöbbre és mert sok követője akadt.

Santillana halála két allegorikus költemény megírására adott alkalmat; titkárja, *Diego de Burgos* a *Triunfo del Marques* czímű

allegoriában emlékezik meg uráról. Dante a költőt álmában egy zord vidékre vezeti, honnan egy hegyszakadékon át az alvilágba érnek. Először a népes poklot írja le a költő, majd a purgatoriumot, mely nem más, mint a *deleytoso vergel*. A purgatoriumban tartózkodnak az erények s a múzsák társaságában a hősök és a költők; Dante, Petrarca és Boccaccio egy hosszú beszélgetésben dicsőítik Santillanat, mire ez nagy kiséréttel megjelenik s a purgatoriumon keresztül a paradicsomba tér, hol számára egy hely van fentartva.

Ime a dantei és a középkori közös elemeknek keveréke, melyben kétségtelenül Dante hatása a nagyobb.

Gomez Manrique az ő *A la muerte del Marquès de Santillana* cz. költeményében már távolabb esik a D. C.-tól: A költő a dantei erdőn át a rejtelmes várba érkezik, melyben az erények és Poesia Santillana halálán keseregnek. Nem valószínű, hogy a költő közvetlenül ismerte a D. C.-t; egyes vonások pedig világosan mutatják, hogy a költemény forrásai: Santillana *Defunsion*-ja, de Mena *Coronacion*-ja és Imperial *Decir*-je.

Ezen typuson kívül a Dante-imitatio még egy második typust is alkotott, melynek mintája az *Infierno de los inamorados* s a mely az *Inferno* IV. és V. énekét dolgozza fel. Ezen második typus főbb képviselői *Juan de Andujar* (Vision de Amor) és *Garci Sanchez de Badajoz* (Infierno de Amor).

Eddig kizárólag castiliai költőkről volt szó s láttuk, hogy Dantenak Castiliában nagy iskolája volt; ez nem mondható el Cataloniáról; Sanvisenti összesen *négy* idetartozó költeményt említ, melyek közül csak egy hasonlítható danteismus tekintetében a castiliai visiókhoz s erről is azt mondja a szerző: »Anche quest'opera è piuttosto di comune tipo medievale.« (XII. 1.)

Ismeretlen szerzőtől való a *Venturos pelegri*, melynek ez a rövid foglalatja: A költő Rómába zarándokol, de útközben, Paviánál, egy erős vihar letéríti útjáról s a zarándok egy erdőbe téved, hol az álom elnyomja. Álmából kutyaugatás és fájdalmas nyögés ébreszti fel; egy ismeretlen áll előtte, a ki elmondja, hogy a purgatoriumból jött s atyja bűneiért szenved. Atyja u. i. földi életében nagyon fösvény volt s ezen bűnét halála előtt nem bánta meg, ezért most a pokolban sínlődik s ő az, kinek sóhajai és nyögései hallhatók. Ezután a jövevény áttér saját életére, melyet az isten és emberek iránti szeretetben töltött; a halál korán eljött érte s minden könyörgés hiábavaló volt. Az isten ítélőszéke előtt úgy az angyal, mint az ördög vitatja jussát az új lélekhez, mely a Boldogságos Szűz közbenjárása folytán megmenekült a pokol kínjaitól. A jövevény eltünik s a költő folytatja zarándokútját Róma felé. Látni való, hogy Dante-nak kevés köze van mindehhez; a D. C.-ra

emlékeztet az erdő, a pokol kínjainak ecsetelése. Ellenben általános középkori motivumok: a zarándoklás, angyal s ördög harcza a lélekért, a halál könyörtelensége stb.

A Dante-utánzás még alacsonyabb fokán állanak *Miquel Stela* és *Léonard de Sors* költeményei. Amannak «Comedia de la sagrada passiò de Jesu Christ» cz. allegoriájában egyedül a végitélet visiója kelt az emberben reminiscentiákat a Purg.-ból. L. de Sors-nál még ennyit is hiába keresünk.

Az egész catalan irodalomból egyedül *Fra Rocaberti* költeménye, *La Comedia de la gloria de Amor*, vehető számba. A költő álmodik; egy erdőben bolyongva Amor várához érkezik, hol *Conasença dels amants* fogadja az érkezőt s elkiséri a palotába, majd a «deleytoso vergel»-be. Itt látja a költő az összes híres szerelmeseket; természetesen köztük van Petrarca, Fiametta, Macias s «le sabent Dant con sua Beatrice». Végre megjelenik nagy kiséretével Amor és a jövevényt a szerelemben hűségre inti s megajándékozza egy arany nyíllal. A költő erre folytatja körútját Amor birodalmában, míg végre egy új lélek megérkezése véget vet a visiónak.

Rocaberti egyes helyeken nagyon szorosan követi Dante-t s szinte szószerinti fordítását adja; viszont könnyű belátni, hogy a költemény teljes conceptiójában nem vezethető vissza Dante-ra. Sok elem emlékeztet a Roman de la Rose-ra; ott is egy virág érintésével kezdődik a visio, *Bel Acueil* teljesen megfelel *Conasença dels amants*-nak, megfelel a személyek csoportosítása, a kert leirása, Amor kisérete stb.

Mindezek után miben áll a XV. századbeli spanyol irodalom Dante-utánzása?

A D. C.-t csak külsőségekben utánozták, minden mélyebb megértés nélkül; pedig Dante ebben lelkének egész történetét írta meg, minden kétségeivel, keserveivel, örömeivel, szerelmével s gyűlöletével, minden reményével és vágyával. Mindezeket csak az ő hatalmas költői egyénisége tudta a politikai és tudományos elemekkel egybeolvasztani. S miután az utánzóknál épp ez az erős alakító képesség és individualitás hiányzott, azért minden mélyebb megértés nélkül vagy kizárólag az allegoriára, vagy pedig a tanító elemre vetették magukat.

Sanvisenti összehasonlítja ezt a Dante-utánzást az olaszszal és arra az eredményre jut, hogy teljesen megegyeznek (281. l.). Savj-Lopez ellenben, említett értekezésében (12. l.) kiemeli, hogy míg az olasz utánzók különösen a tanító elem felé fordultak, addig a spanyolok a művészies fordulatokat és fantáziaképeket kedvelték, a mit némileg a franczia befolyás is megmagyaráz, mely alól az olaszok ezen időben már kivonták volt magukat. Tény azonban, hogy úgy a spanyolok, mint az olaszok egyformán távolodtak mintaképüktől. Bár Imperial,

de Mena és Santillana nem voltak elsőrangú költői tehetségek, azért képzettségük és műérzékük elegendő volt arra, hogy Spanyolországban az italianismus magvát elhintsék.

* * *

A Boccaccio-cultus Spanyolországban két typust teremtett, melyeknek lényege a nővédelem és a nőgyülölet. Könnyű kitalálni, hogy a mintaképek B. «De claris mulieribus» és «Corbaccio» czímű munkái voltak.

A nővédelem legkimagaslóbb alakja *Alvaro de Luna*, kinek *Libro de los claras y virtuosas mugeres* czímű könyve a nőknél igen kedvelt volt. Menendez y Pelayo, spanyol kritikus azt írja róla: «El plan del libro es semejante al de B.: pero dista mucho de ser una traducciòn ni una imitatiòn directa de èl.» Hogy értendő ez?

De Luna könyve három részre oszlik, mely felosztás nincs meg B.-nál; hanem megegyeznek abban, hogy egy nevezetesebb női erényt világítanak meg és szembeállítják a férfierénynyel.

Egyes esetekben feltünő a hasonlatosság a két munka közt, de tévedünk, ha minden ilyen esetben egyenesen B. befolyását keressük; gyakran vagy egy közös forrással, vagy pedig egy roppant népszerű esettel van dolgunk, a mikor de Luna többé-kevésbbé független az olasz költőtől. Ime nehány példa:

Antonia szigorú özvegységét már Valerius Maximus említi és ő volt a közös forrás. Boccaccio az itt talált anyaghoz hozzátesz még nehány adatot Antonia családjára vonatkozólag és hősnőjét korának romlottságával állítja szembe, hogy jobban kiemelkedjék. De Luna is szorosan a forráshoz tartja magát, de a neki fontosabbnak látszó részeket kibővíti.

Az Armonia-ra vonatkozó részt, ugyanazon forrásból, B. bővíti, a spanyol költő pedig rövidíti.

Érdekes példa Veturia története, melyet Valerius is elmond, de még részletesebben Livius. Az előzményekre Valerius volt A. de Luna forrása, a Róma előtt folyó harczokra és békekisérletekre pedig Livius; a hol azonban a drámai effectus legmagasabb fokát éri el, az anya és a fiú találkozásakor, ott már B.-hoz simul. Valamint többi forrásait, úgy az illető helyeken Bocc.-t is megnevezi, ha tőle valamit átvett: «como escribe el dicho *Juan Boccacio*» (sic), vagy «è dice el dicho *Juan Bocaccio*» (!).

De Luna tehát az anyag elrendezésében Boccaccio nyomán halad s erősebb költői egyénisége daczára is magán viseli B. eredetiségének bélyegét.

A másik typus főképviselője az előbbinek kortársa, *Alfonso Mar-*

tinez de Toledo, talaverai esperes, *El Corbacho* cz. satirájával. A három rész közűl az első nem egyéb egy papnak heves kirohanásánál a szerelem ellen, mely az ő szemében halálos bűn. A második részben a női gyengeségek és bűnök ellen kel ki s a hűtlenséghez, hiúsághoz, csalfasághoz a *Decameron* szolgáltatta a példákat. A harmadik rész egy erkölcsi szónoklat s az egész költemény a szerzőnek egy álmával végződik, melyben ezen vádakért a nők támadásának van kitéve.

Megemlítésre méltó még a catalan *Jaume Roig Lo libro de les donas* cz. satirája, melyben a költő minden bajnak okát a nőre hárítja; részletesen elmondja élete történetét, melyben a nők gonoszságának nagy szerep jut.

Ha a talaverai esperes satiráját összehasonlítjuk a «Corbaccio»-val, arra az eredményre jutunk, hogy míg amaz értekező formában határozott didacticai intentiókkal lép fel, addig B., bár nála is nagy szerepe van a személyes gyűlöletnek, sokkal mélyebb úgy érzéseiben, mint a a szerelem psychologiájában.

Ha Alfonso Martinez-nél még sok a B.-ra emlékeztető vonás, már Roig-nál nehéz volna ilyeneket találni, kiben feltünőbb a direct franczia befolyás. Még inkább áll ez a kisebb satirákról, milyeneket *Torella*, *Mexia*, *Castillejo* írtak; ezekkel szemben áll egy ellentábor, mely a nők védelmére kel s heves vitába elegyedik Boccaccio-val. Ezen typus képviselői *D. de Valera*, *J. de Spinoza*, *C. de Acosta* és *R. del Padron*, kiknél alig akadunk B. hatására, az utolsó kivételével.

Boccaccio a nőgyűlölet ezen irodalmi műfajával oly viszonyban van, mint Dante az allegorikus költészettel: B. ezt a középkori szellemet, mely Francziaországban volt legerősebb, csak felelevenítette s így tulajdonképén nem teremtett új műfajt.

* * *

A Petrarca-cultus az olasz költőnek három munkájához fűződik; ezek: Africa, Valter és Griseldis története és a Trionfi.

Antoni Canals a gandiai herczeg számára írta *Rahonament entre Xipio Africa e Anibal* cz. költeményét, melyben a szerencse forgandóságát hangsúlyozza. Hannibal kémjeit a római táborban elfogják és Scipio elé vezetik, a ki előzékenyen fogadja és megmutatva nekik egész haderejét, visszaküldi őket. Hannibal a nagy készletek hallatára a római vezérrel tárgyalni kezd, de eredménytelenül, mert a rómaiak meg vannak róla győződve, hogy a végleges béke csak Carthago lerombolásával érhető el. A csata megtörténik s Hannibal futásával végződik.

A spanyol költő híven követi, bátran mondhatjuk, fordítja *Africa* VII. énekét és egy-két helyen, hol ettől eltér, Titus Livius-ra ismerünk.

Petrarca-nak egy másik nevezetes tanítványa *Bernat Metge*, ki catalan nyelvre fordította Valter és Griselidis történetét és *Sompni* czímű hosszú költeményében Petrarca befolyását mutatja már a sok hivatkozás is a nagy olasz költőre. Ezen költeményben többek között Petrarca roppant népszerűségének egy bizonyítékára akadunk; Metge ugyanis *Griselidis*-re czélozva, ezt írja: «Car tant es notoria (la ystoria), que ya la reciten les velles com filen en ivern entorn del foch.»

A *Sompni*-ban a költő fogságának egy álmát mondja el. A már évek előtt elhunyt I. János aragoniai király álmában megjelenik előtte s hosszasan értekezik a lélek halhatatlanságáról és a túlvilági életről. A király két kisérője, Orpheus és Tiresias a nőkről vitatkoznak, miközben az első védelmezi a nőket, a másik pedig vádolja őket s a pokol minden kínjáért őket teszi felelőssé; a pokol részletes leirása természetesen nem hiányzik.

Az egész összefüggéstelen álom csak alkalmul szolgál philosophiai kérdések megvitatására és satirikus megjegyzésekre.

Kétségtelen, hogy úgy a pokol, mint egyes helyzetek Dante-ra emlékeztetnek; kétségtelen, hogy a nőkről szóló vitához Boccaccio sok anyagot szolgáltat, — de Petrarca hatása mindezeknél szélesebb körű és mélyebb. Metge lépten-nyomon utal Petrarca-ra és már ez a körülmény is bizonyítja a mondottakat. S Petrarca befolyása direct; Dante-t és Boccaccio-t illetőleg ez nagyon kérdéses, semmi sem bizonyítja.

Ha végigtekintünk azon költők során, kik a XV. században a *Trionfi* hatása alatt a szerelemről énekeltek, akkor fel fog tünni, hogy ezek mind catalanok, illetőleg valenciaiak. Ezen körülmény megértésére elég Catalonia és a provençal föld szomszédságára, valamint a nyelvrokonságra utalni — s jól tudjuk, hogy Petrarca mennyit köszönhet a provençal szellemnek.

Ezen iskola középpontja *Anzias March* (Cants d'amor és Cants de mort) s köréje csoportosulnak Alegre, Corella, Mallol, A. Vallmanya és Mossen Jordi.

Ezt a petrarchismust a nyomott hangulat, a közvetlenség hiánya és az egyhangúság jellemzi. Ezek a költők éppen azt nem tudták elsajátítani, a mivel Petrarca a középkori elemekből egy külön typust tudott teremteni s így a Petrarca-utánzás ezen iránya nem egyéb a középkori, illetőleg provençal-elemek átvételénél. Valamint tehát Dante a spanyol költőket visszavezette a középkori allegoriára, úgy vezette vissza Petrarca a catalanokat provençal nyomokra.

A XV. sz.-beli spanyol *italianismus* jellemző sajátságai tehát a következőkben foglalhatók össze: A trias-nak egyik tagja sem teremtett külön typust, csak középkori motivumokat elevenítettek fel. Így Dante a didacticus allegoriát, Boccaccio a nőgyűlöletet és Petrarca a provençal

szerelmi költészetnek elemeit. Egy másik jellemző vonás az, hogy a spanyol költők figyelme nem a költői vagy művészi, hanem kizárólag a tanító elemekre irányult. Greszler Gyula.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1901/1902.

8. **Sinczky Géza: Tanulmányút Rómába.** (Nagyszebeni állami főgymn. 19 lap.) - Mily buzgóságot fejtenek ki manapság iskoláink a művészeti nevelés terén, mutatják amaz útirajzok és szemléltetéssel kisért előadások, a melyek évről-évre sűrűbben jelennek meg az iskolai programmokban. Hogy eme buzgóságnak eredménye csakhamar látható lesz az életbe kikerülő ifjakon, abban egy csöppet sem kételkedhetünk. S hogy mekkora ismerettömeggel telik meg azon ifjuság, a mely a mai nevelésnek részese, leginkább az összevetés teheti világossá, ha t. i. a magunk érdeklődését és tudását idézzük emlékezetünkbe, a melylyel egykor a gymnasiumból kikerültünk, másrészről azt a tudást, a melylyel most rendelkezünk s melyet jórészt az ifjuságtól is megkivánunk. Már a fali képek (Launitz stb. félék) és gipsz-másolatok mily terjesztői a helyi és művészeti ismereteknek! Azelőtt ezeket legföllebb hírből ismerték, mig manap némely iskola valósággal túltengésben szenved a kirakott képek bőségétől. Ámde jól van ez így; mert ha alászállott is a classicus nyelvek grammatikai tudása, másfelől megnyertük s fokoztuk az ifjuság érdeklődését a classicus világ iránt, s emez talán maradandóbb is lesz amannál, legalább mai körülményeink közepett. És mig azelőtt akadtak különben neves középiskolai, sőt egyetemi professzorok is, a kik színe-világát sem látták Rómának s egyéb városoknak: ma már tanárjelöltek, sőt gymnasisták is szép számmal részesülnek abban a szerencsében, hogy legalább Olaszországot végigutazhatják. Minő becses szemléletre, minő felejthetetlen benyomásokra tesznek szert az ilyenek! Egész másképp alakul ki belső világuk, mint ha később, teszem éltök derekán jutottak volna ehhez a szerencséhez! Hogy csak egyet említsek: a Capitolium-, Palatium- és forumról, e mindennapi dolgokról, tiszta képet még egyetemi professzornál sem tapasztaltam, a ki nem látta őket szemtől-szemben. Hát akkor mit szóljak a deákságnak fölszines és kezdetleges ismereteiről?! De hogy ne szaporítsam tovább a szót, egyszerűen fölemlítem, hogy olyan középiskolai tanár, a ki eleget faggatta deákjait Róma helyrajzának pontos tudásáért, 52 éves korában jutván csak Rómába, visszatérte után őszintén megvallotta előttem, hogy sok dolgot másképp tudott vagy gondolt annakelőtte nemcsak Róma helyrajzából, hanem a római régiségekből is, mint olaszországi útja után.

Igazi elismerés illeti tehát a nagyszebeni állami főgymnasium tanárságát, hogy 14 (a 3. osztálytól a 8-ikig) tanulójára nézve lehetővé tette legalább Rómának, a művészetek Mekkájának megtekintését. Öt tanár volt a deákok kisérője, s a fáradhatatlan Székely István, Suetonius

derék fordítója, vállalta el a cicerone szerepét. Sinczky tanár úr pedig ime útirajzot írt a szerzett tapasztalatokról értesítőjök számára. Erről kell most szólanom.

Sajnos, a szóban levő visszaemlékezést egyáltalán nem dicsérhetem. Oly töredékes és hiányos, sőt oly tájékozatlansággal van megírva, hogy mintáúl senkinek sem ajánlhatom. Semmi pædagogiai szempont, semmi áttekinthetőség, semmi érdekesség nincs benne. Csak, a mint átszáguldozták Rómát, azt örökítette meg hamarjában, igazán ἐν κυνὸς δρόμῳ. Ha csak néhány nagyobb szobrot vagy épületet beszélt volna meg! Az útivázlatot elül vagy hátul adhatta volna, a látottak főbbjeit pedig valami pædagogiai vagy didaktikai szempont szerint csoportosíthatta volna. Például a Laokoon-csoporton vagy Augustus szobrán mit lehet tanulni? mikép kell őket szemlélni? stb. Minderről egy tanár avatott tolla mennyi érdekes dolgot irhatna! Ugyanis nekünk valósággal be kell vezetnünk az ifjakat a műdarabok iránti érdeklődésbe; mert hogyan érdeklődjenek, ha magunk is csak imígy-amúgy érdeklődünk irántok? Ott van teszem Furtwänglor-Urlichsék középiskolai Denkmälerje (l. pl. benne Augustus vértezetének fejtegetését Horatius carmen sæcularéjához), vagy Mengének középiskolai könyve (Einführung in die antike Kunst, 3. kiad.; l. benne Laokoont stb.), vagy Luckenbachnak isk. könyvecskéje s Petersen Rómája: mintáink lehetnek ezek abban, hogyan kell elmélyedni egy-egy műdarab vagy épület szemléletébe s hogy kell okulást szerezni az elmult idők művészetéről. Vagy ott vannak például Langl képei s a hozzájok fűzött jegyzetek: mily világos fogalmat adnak a szemléltetett tárgyakról! Mert nekünk nem sokat és sokfélét kell nyujtanunk növendékeink részére, hanem keveset, de tanulságosat, érdekeset és maradandót! Továbbá a ki az ó classicus művészetet akarja méltatni, annak ismernie kell Helbig művét is (Führer durch die öffentl. Sammlungen klass. Altertümer in Rom, 2. kiad., két kötet) s azután itélkeznie. Ha pedig még Gsell-Fels Rómáját is forgatja valaki, ugyancsak gazdag ismeretanyag áll rendelkezésére, hogy Róma művészetének korok szerint való jelentőségét is méltathassa. Mert hiába, itt is áll az, a mire eddigi Utasításaink oly bölcsen intenek (36—37. ll.): «Mindegyik tanár, a tanítással haladva, tegye a maga tanszakát tudományos tanulmány tárgyává; mert csak, a ki bőviből teheti, nyujthat valóban életre való, hasznos okulást, s csak annak nem fog lankadni nemes érdeklődése, a ki folyton érzi szellemi gyarapodását.» Azért a rendelkezésünkre álló könyvek közűl Boissier és Lanciani fordított műveit, valamint a tanárok albumát (Római világ) ajánlom, ellenben Schöner-Yartin Rómáját irányzatos és szétforgácsolt műnek tartom s csakis képeit dicsérem.

Hogy azonban állításaim ne csak ráfogások maradjanak, elsorolom a dolgozatnak főbb kocsintásait.

Nem találtam a szerzőnél Szent Kelemen ó-keresztény bazilikáját sehol említve. 5. l. alulról a 7. sorban nincs állítmány. 7. l. magyartalanul van mondva, hogy a Gran Sasso hegy az *egész* Appennineket *uraló* pont. 8. l. azt írja, hogy az Aventinuson *csak* beépíthető házhelyek vannak, holott *egyebeken kívül* ott van a mostani pápától az egész világ benediktinusai számára építtetett óriás központi intézet s mellette egy gyönyörű bazilika. 9. l. leszólja Róma középületeit, de nem említi a számos, szebbnél-szebb palotát s a művészi emlékekkel meg

töltött villát, a melyeknek hiába keresné párját Budapesten vagy egyebütt. 13. l. a laterani múzeumnak még főbb szobrait sem említi. Ugyanitt a haldokló gallusról ilyeneket beszél: nem lehet görög művész munkája (pedig azé), hogy öngyilkost ábrázol (pedig nem az volt, hanem más sebezte meg), s mellette van eltört kardja (helyesen: kürtje). Még Goethe korában sem beszéltek ily avatatlanul! (l. Helbignél, 1. köt. 367. s köv. ll.) 15. l. Marc. Aurelius lovasszobráról csak ennyit mond: műértők egy csöppet sem dicsérik; holott igenis méltatták a dilettansoknál műértőbb emberek, bár a lovas ülése a középkori rongálások miatt kissé esetlen (l. Gsell-Felsnél s Helbignél). 16. l. hányszor el volt mondva már közlönyünkben is, hogy a Colosseum nem birt befogadni 80 ezer embert, hanem 30 ezerrel kevesebbet! 17. l. a Cæcilia Metella-féle síremléknél azt mondja még ma is, hogy a *gazdag* Crassus feleségeé volt; pedig dehogy! (l. Gsell-Felsben vagy Bädekerben). Ugyanott a pantheonról azt beszéli, hogy már Agrippa az összes isteneknek dedicálta, s hogy már az ő idejében pantheon volt a neve; pedig ez később történt (l. Gsell-Felsnél s másutt). Végül a nagyszámú sajtóhibát sem hallgathatom el. Egyáltalán majdnem minden lapon találunk olyan dolgot, mely ellenmondásra készt s kihívja a kritikát. Szóval a dolgozat nem áll kellő szinvonalon. Bódiss Jusztin.

9. **Mózes Ödön: Arany János balladái.** (Wagner Manó Rákospalotai nyilv. jogú főgymn. 3—20 l.) — Aranyt mint balladaírót kivánván jellemezni, mindenekelőtt azon sajnálkozik a szerző, hogy a múzeumkerti Arany-szobron a művész nem fejezte ki Aranynak lyrikus, helyesebben balladaíró jellegét. Azt tartom, a felpanaszolt fogyatkozásnak csak első tekintetre van némi alapja, közelebbről vizsgálva nem egyéb az szőrszálhasogató tudálékosságnál, a mennyiben az epikus alakok: Rozgonyi Piroska és Toldi Miklós alakjai, kifejezik Aranynak balladaíró jellegét is. Mert bár Arany kétségtelenül a balladaírást a legnagyobb művészetté emelte, mindamellett költészetének gerinczét az epika teszi, s ha annak két, legjellegzetesebb szereplő személyét tüntette fel a szobrász, mint a költő egyéniségét és költészete lényeges sajátságait jelképező alakokat, csak helyes műérzékkel járt el. De meg másfelől épen e két alak kifejezi Arany költészetének egész körét, a mennyiben azok egyidejűleg a lyraiságot és bizonyos drámai elemet is képviselnek, s így összesítve tükrözik azt a költői műformát, melyet Arany úgy is mint külön faját a költészetnek s egyszersmind annak egyik fő alkotó elemét, a tragikumot, jóformán minden költeményében többé-kevésbbé kifejezett. Azonban nem tekintve ezt, honnan veszszük azt a tant, hogy a művésznek egy helyen és egy időben mindent ki kell fejeznie? Nem abban áll-e épen a művészet tökéletessége, hogy a legjellemzőbb és legeredetibb vonásokat emeli ki a leghatározottabban, a melyek mellett a másodrendűek vagy olyan vonások és sajátságok, melyek mintegy amazoknak kiegészítői, módosító járulékai és változatai, elmaradnak?

Abban azonban meg már igaza van a szerzőnek, ha Gyulainak Aranyra alkalmazott találó metaphoráját, mely Aranyunkat a *ballada Shakespeare*-jének mély jelentőségű jelzőjével ruházza fel, úgy értelmezi, hogy e költői műfajt nem ő teremtette ugyan meg, hanem a meglevő anyagot a lángész alakító művészetével tökéletesítette; az angol-skót,

székely és magyar alföldi balladákat tanulmányozva, majdnem minde kezdet, legalább megfelelő és megbizható kezdeményezés nélkül, meg teremtette a magyar műballadát. Mikor azonban ezt így helyesen fogja fel a szerző, kár, hogy nyomban azután olyan vád ellen törekszik védeni Aranyt, a mely igazában nem is illetheti. Arany ugyanis semmit sem újított e téren, s igy hát felesleges is javára a védelem egész tárházát sorolni fel. (L. a vallásalapítók, a művészetek, philosophiai rendszerek apostolainak újításai nyomán járó visszahatás stb. felemlítését. 4. l.)

Különben a mit Arany balladáinak kiválóságára s azok szerkezeti sajátságainak jellemzésére mond, mint æsthetikai és irodalomtörténeti ismert megállapítások, újat alig tartalmaznak. Gyulai korábban már éles lélektani elemzéssel mutatta ki, hogy rátermettségén kívül a kor-viszonyok is balladaíróvá alakították Aranyt. Az elnyomatás szomorú éveiben szenvedő természetű egyénisége ily kisebb lélekzetű költeményekben nyilatkozott, vagy — mint maga találóan mondotta — lyrai sohajokban tördelte szét fájó lelkét. Első ilynemű darabja a Rákóczyné, mely után 1852—57-ig tizenkét balladát írt, a mire 20 évi szünet következik. Csak 1877-ben tér vissza e műfajhoz, a mikor a Tengeri-hántás, az Ünneprontók, Éjféli párbaj, Hídavatás czímű balladáit alkotja, a melyekkel szerzőnk foglalkozik is arányos terjedelemben, főtekintettel tárgykörükre és szerkezeti sajátságaikra, jobbára már taposott útakon haladva. Fejtegetéseinek egymásutánját ez irányban a történeti sorrend szabja meg, a mi az alkotó művészet fokozatos fejlésének és teljes kibontakozásának feltüntetése czéljából nem is helytelenűl alkalmazott mód; de az áttekinthetőség és összefoglaló tárgyalás szempontjából mindenesetre szerencsésebb eljárás, ha a balladákat tárgyi körük, a bennök lévő indítékok változatai szerint csoportosítja, a mint azt ugyancsak Gyulai Arany balladáit jellemző mesteri képén látjuk. E balladák kettő kivételével mind magyar tárgyúak, a minek okát Mózes abban látja, hogy Arany magyar népballadákat tanulmányozott, de meg erős nemzeti érzése is megóvta az idegen tárgy átvételétől vagy ily minták utánzásától (7. l.). Oknak és magyarázatnak helyes, mit én még csak avval az észrevétellel toldanék meg, hogy épen erősen nemzeti érzésénél fogva az absolutismus idején, mint a többi költő, Arany is a ballada formáját is a hazafiui érzés panaszainak, a féltő gond és reménykedés kétségbe nem eső hangulatának kifejezésére használta, még akkor is, ha idegen körből választotta tárgyát. A Walesi bárdok pl., jól tudjuk, a leglesujtóbb birálata az osztrák kormány zsarnoki önkényének.

Arany jelességét a népköltészeti sajátságoknak a magasabb műízlés szerinti csiszolásában (pl. Ágnes asszony. Tengeri-hántás. Vörös Rébék. Ünneprontók.), a szerkezet tömörségében, a tömörség mellett is mindig világos, tiszta érthetőségében és, a mi a műforma főfő sajátsága, a tárgyilagos előadásmódban találja. Népballadai tanulmányairó szólván, azonban önként kinálkozott volna az alkalom arra, hogy — legalább pár vonásban — rámutasson azon elemekre, melyek mint egye nes népmondai és általában népies hatások szerepelnek Arany balladá ban. Bővebb és részletezőbb ellenben fejtegetéseinek azon részébe melyben a balladák tragikumát és a szerkezet művészetét vizsgálj Ezt illető észrevételei helyesek s itéletei beható vizsgálaton alapulna Így pl. az Egri leány tragikumát indokolatlannak és nehezen kihámo hatónak állítja, mert a szerelmes pár tulajdonképen semmi vétség

sem követ el, s megnyugvásúl ily körülmények között csak az szolgál, hogy a rablók is bűnhödnek. De erre meg azt mondhatnók, hogy az élet akárhányszor tár fel az Egri leány és kedvese sorsához hasonló eseteket. Különben még ez esetben is megvan a magasabb művészi szempont, mely az élet sokszor hibásan megalkotott tragikuma felett meghozza a kibékülést: a költői igazságszolgáltatás. Egyébiránt a tragikum szempontjából a Hídavatás, a Tetemrehívás czímű balladákat minősíti szerzőnk Arany legszebb és legismertebb balladáinak.

Majd a szerkezeti sajátságok között a párhuzamosság (Egri leány. V. László. Tengeri-hántás. Szondi két apródja. Hídavatás, melyet hosszasabban is fejteget) ötlik szemébe, a mi csak oly művészi vonása Arany e nembeli kiválóságának, mint a személyek és események elrendezésében is mutatkozó ellentétesség, a miről már kevésbbé beszél. Pedig épen az említett balladákban egyidejűleg tűnik fel a párhuzamossággal, hogy egymást emeljék, az érdeket fokozzák s a benyomást együttesen teljessé és maradandóvá tegyék. Arany szerkesztésbeli rendkívüli művészetének kiemelésével lényegesen elütő vonásaiban állítja szembe egymással Petőfi és Arany költészetét. Körülményesen foglalkozik végül a balladai szerkezet vizsgálatával, kapcsolatban a balladának és épen Arany balladáinak művészi tökéletességével, a balladai hézagossággal, mely tulajdonképen mindig az előadásbeli gyorsaság és lázas sietség következtében áll elő, s mely Arany balladái közt csupán egyben, a Pázmán lovagban látszik kevésbbé érvényesülni. Ennek okát és pedig lélektani okát szerzőnk abban találja, hogy a komikum soha sem ejti a kedélyt lázas izgatottságba, a mi másként a cselekvény gyors fejlődésének előidézője, hanem ellenkezőleg, szívesen időzünk oly jeleneteknél, hol a komikus vonások uralkodók (16. l.). A balladai stíl szempontjából hibáztatja ugyanitt Both bajnok özvegyét, mert abban a főszemély halála nem folyik le szemünk előtt, sem pedig epikailag nem halljuk előadni, hanem mint az özvegy reflexiója, visszaemlékezése szerepel.

Arany balladáit ismertető megjegyzéseit teljesebbé tehette volna a szerző a külső formára tartozó észrevételekkel, t. i. pár példában rá kellett volna mutatnia arra a benső és öntudatos művészi kapcsolatra, mely Aranynak úgy ezen, mint egyéb alkotásaiban gazdagabban és változatosabb módon érvényesül, mint akármelyik más költőnknél. E körülmény felemlítésével azonban távolról sem kivánjuk az értekezés jó oldalait csökkenteni, ép úgy nem azzal sem, ha nem állhatjuk meg szó nélkül, hogy Vörösmarty nevét három ízben is helytelenül így találjuk írva: Vörösmarthy. Szívesen elismerjük, hogy vonzó tárgya mellett könnyű és világos előadásánál fogva is méltó e dolgozat a figyelmes elolvasásra. MAJOR KÁROLY.

VEGYESEK.

— **Hóman Ottó †.** Végre feloldotta a halál bilincsbe vert szellemét. Három évig volt rabja egy szörnyű betegségnek. Április 17-én kisértük ki porhüvelyét a budai temető magaslatán lévő sírbolthoz. Midőn

lezárult a fedő kő, kétszeres erővel ragadta meg e sorok íróját a visszaemlékezés. A mi philologiai irodalmunk egyik úttörőjét fedi e sír, kinek tehetségéhez, nemes ambitiójához, önzetlen, odaadó munkásságához fűződik most már lendületnek indult és folyton gyarapodó tudományos életünk egyik mezejének megnyitása. Ő volt Bartal Antallal e folyóirat eszméjének felvetője, ő volt az ókori lexicon gondolatának lelkes hirdetője és az előmunkálatok kezdeményezője. És ma: a folyóirat egy negyedévszázadot ért meg, az Ókori lexicon nagyszabású művé nőtt, a melynek nem kell szégyenkeznie a külföld hasonló alkotásai mellett. És az úttörők egyike: Hóman nem vette ki a siker dicsőségéből a maga részét. Végzete a tudományos pályától eltéríté és kezdetben a tanügyi közigazgatás, majd a ministeri hivatal aktáihoz kötötte. Pindaros szövegkritikai kiadásához fölhasznält kéziratok kutatása helyett a tanügyi politika napi kérdéseivel, gyakran a legapróbb ügyek intézésével emészti föl azt a drága életet, mely termékeny lesz vala gondolatokban, gazdag eredményekben.

1876-ban jelent meg a göttingai egyetemen doktorrá avatott nagytehetségű férfiúnak az a műve, melyet addigi fáradságainak érett gyümölcseként mutatott be a hazai tudomány oltárán. *Pindár versezetei* kritikai és magyarázó jegyzetekkel. I. kötet. Lipcse, 1876. volt e mű czíme. Három kötetre szánta, Bœckh lelkes tanítványa az ő szellemében alkotta volna meg e művet.

Egy ifjú óriás az érvényesülésre törő nagy tehetség türelmetlenségével támadta meg a munkát. A philologiai társaság küzdő porondján folyt a vita . . . . Hóman nem érezhette magát legyőzöttnek, de azért érzékeny lelkében mély nyomot hagyott e támadás. Ma e polemia rég el van feledve; el van temetve még emléke is, hiszen nyugszik az a férfiu is, ki ifjú hevében e támadást intézte. Előttem ma is az elsárgult különnyomatú füzet, melylyel Hóman tisztelt meg, mint a ki Pindarosból fordítgattam. E bírálat egy passusa fülembe cseng ma is. «A mely nemzet nem emancipálja magát tudományos irodalom tekintetében a külföld alól, az annak szellemi rabszolgája. Jól tudom, hogy ‚a tudománynak nincs hazája!‘, de ez a tudomány örök igazságaira áll s nem azt teszi, hogy nálunk hazátlan legyen a tudomány!» A polemia hevében elhangzott ez ige: Hóman lelke mélyéből tört fel és ez Hóman egész életének, hivatásának és működésének kulcsa.

1843 szept. 30-án született Magyaróvárt. Iskoláit ugyanott, majd Budán végezte. Tanári pályára ment. Megszerzi oklevelét. Három évig Szabadkán működik, mint tanár. 1869—70-ik iskolai évet külföldön tölti. Göttingában megszerzi a bölcseleti doktori oklevelet. Pindaros göttingai kéziratának tanulmányozása kelti föl lelkében a hatalmas vágyat: magyar nyelven adni ki a thebaei lantos műveit, kritikai alapon, teljesen szolid tudománynyal, de azért a magyar elme fényével világítni meg a görög lyra legnehezebben érthető, de voltakép mégis legnagyobb alakját. Haza térvén, magántanárrá képesítteti magát a budapesti egyetemen. Ekkor alapítja Bartal Antallal egyetemben a Philologiai Közlönyt és szerkeszti 1871 márcz.-tól 1873-ig. 1872-ben kinevezik Kolozsvárra egyetemi tanár-

nak. Hadd tegye le e sorok írója a tanítványi hála koszorúját Hóman sírjára. Pindarosról, a görög és római rhetorikáról, a kardalköltésről tartott előadásai ritka fényes elméről tettek tanubizonyságot. A szövegkritikának adatait lelkiismeretes gonddal, az egész író szellemével világította meg. Alkman híres parthenionját Bergk és Ahrens eltérő felfogása mellett új világításba helyezte. A kritikát nem magamagáért, de a magyarázatért művelte. A varians lectiókat nem felsorolta, hanem mérlegelte.

Kolozsvárott a tudományos élet egyik mozgató tényezőjévé vált. A Muzeum-egylet intéző körei megértették a változott helyzetet és a Muzeum kincseit, sőt jövedelmeit áldozatrakész örömmel ajánlották föl egyes tudományos szakosztályok létesítésére és támogatására. Hóman finom, előkelő modora, nyugodt, higgadt felfogása, önzetlen buzgalma csakhamar köztiszteletet vívott ki számára.

E közben boldog családi életét, melyet Darányi Borbálával, Darányi minister nővérével élt, érzékeny csapás zavarta meg. A Kolozsvártt dühöngő roncsoló toroklob áldozatául esett egymás után két gyermeke. Ez mélyen leverte. Nyugtalanságot érzett és megragadta az első alkalmat, hogy Budapestre jöjjön, hol úgy a maga, mint nejének rokonai éltek. 1885-ben feljön Budapestre. A budapestvidéki tankerület főigazgatójává neveztetett ki. 1890-ben pedig a tanárvizsgáló bizottság elnöke lett. Tehát a tanügyi közigazgatás terére lépett. Zajtalan, feltünést kerülő munkásságáról a hirlapirodalom nem vett tudomást. De mi, kik a tudományos szellem cultusához szegődtünk: mi megbecsültük a széles látókört, mely Hóman felfogását a tanügyi kérdések megitélésében jellemzi. Nagy szolgálatot tett a középiskolák szinvonalának emelésére. Tapasztalatait a tanügy mindennapi, aprólékos kérdései körül érvényesíté mindenütt, hová szava elhatott, főként mint tanárvizsgáló bizottsági elnököt volt alkalmam megfigyelni. A vizsgálatok színvonalát emelni annyi, mint hazánk értelmiségé leghatékonyabb tényezőjének: a tanárságnak értékét, belbecsét, tekintélyét, hatását emelni. A tanári pálya nem hivatal, hanem hivatás. Ő, ki hivatott tanár volt: ezt kutatta, ezt mérlegelte mint vizsgálati elnök. Nem egyszer maga is kérdezett. Ekkor lehetett látni azt a széles ismeretkört, melyben alapos készültséget szerzett magának. Nagy reményeket fűztünk 1897-ben ahhoz az eseményhez, hogy Hóman Ottó ministeri tanácsosi ranggal belépett a közoktatásügyi ministeriumba. A középiskolai ügyosztályba vitte tizenkét évi tapasztalatát, nemes ambitióját, tiszta, világos értelmiségét és elfogulatlan itélőtehetségét.

Fájdalom, egy pár év mulva bizonyos levertség, érthetetlen változás volt rajta észrevehető. 1900 elején szélütés érte. Ez volt az az *ἀδαμάντινον δέσμα*, mely a mi barátunkat leláncolta. E lánczot csak a halál láthatatlan keze vette le szelleméről.

És most fölszabadult és a láthatatlan világba tünt el. Ha tudományos czikkeit (pl. A saturnusi vers elmélete és története, mely Pesten 1871-ben jelent meg mint különlenyomat az általa alapított *Philologiai Közlöny*-ből), az 1877-ben megindult *Egyetemes Philologiai Közlöny* különböző évfolyamaiban megjelent birálatait (Dávid-Pozder, Csengeri, Szamosi

stb. műveiről) beható figyelemmel elolvasta, önkéntelen fölveti a kérdést: minő szolgálatot tehetett volna a tudománynak, ha megmarad tanszékén!

De ki a tanügyi politika körében kifejtett munkásságát közelről ismeri: e veszteséget némileg kárpótolva érzi abban a hatásban, melyet a magyar tanügy fejlesztésére tőn.

Barátainak, ismerőseinek lelkében nemes alakja, ritka összhanggá egyesült tehetségeinek emléke, szelid lelkülete, jóságos arcza feledhetetlen marad. Multis ille bonis flebilis occidit!

Legyen áldott emléke és a virágzásnak indult philologiai irodalom borítsa el mindig friss virággal sírját.

Hegedüs István.

— **Toldi Miklós** szertelen fegyvereiről az Ilosvai verséhez függesztett epiloguson kívül említést tesznek Bél Mátyás, Dugonics András és Ungnad Dávid báró udvari papja Gerlach István, mint Szilády Áron Toldi-kiadásában kimutatta (Olcsó könyvtár, 99. s köv.). De ezeken kívül megemlékezik róluk br. Orczy Lőrincz is: «A' mennykő hárító dárdákról» czímű, Barcsai Ábrahámhoz intézett versének bevezetésében:

«Tehát meg hallottad Pindus' tetejéről,
Hogy Budán nints kérdés Toldi' erejéről:
'S Magyarok nem nézik hegyes kópiáját,
Sisakját, buzgányát, rozsdás sarkantyúját.»
(Két nagyságos elmének költeményes szüleményei. 1789, 209. l.)

Ezt a verset Orczy 1777-ben írhatta, mikor Mária Terézia az egyetemet Budára tette s a királyi palotában helyezte el, mert erre vonatkozik a vers tartalma (úgy látszik, hogy az akkor kitatarozott királyi palotára tett «mennykőhárító dárdák» voltak az első villámhárítók hazánkban). Orczy verse szerint tehát még ott volt a bécsi kapuban a sarkantyú s a kópja is, melyeket Dugonics 1794 februáriusában már nem látott s csak hír után szól róluk. A sisaknak mondott darab valószínűleg az, melyet Dugonics Toldi paizsának vagy karvasának mond. Tudtommal Dugonics után már senki sem említi Toldi fegyvereit.

Tolnai Vilmos.

— **Egy birálat története** czím alatt az E. Ph. K. áprilisi füzetében *cs.* Révai Miklós «Antiquitates» czímű munkájának ajánlására nézve téves dolgokat hoz fel. E sorok írója ezt a kérdést, mint bibliographiai érdekességet már 1898 «*Révai Miklós levelei Paintner Mihályhoz*» czímű munkájában*) tisztázta. Akkor is kimutattam már, hogy Bánóczit**) is megtévesztette Guzmicsnak balvéleménye. Közzétettem *Révai*-nak erre az ajánlásra vonatkozó leveleit. A pannonhalmi könyvtárban nemcsak *Révai* ezen levelei vannak meg, hanem az «Antiquitates» öt (5) példánya közül

*) A pannonhalmi könyvtár kiadatlan kézirataiból kiadta R. V. 1898. Budapest. 90. és köv. l.

**) Bánóczi «Révai Miklós», Budapest, 1879. 295. l.

négyben benne van a *Paintner*-nek szóló hosszadalmas, hizelgő ajánlás; az ötödikben nincs meg. Az egyik példányba, mely magáé *Paintner*-é vala, beleírta ez sajátkezűleg az ajánláshoz kiegészítőleg azokat a latin verseket, melyeket *Révai Paintner*-hez intézett. Az egyik példányba, melyből az ajánlás hiányzik és a melyben Guzmics «ex libris»-e van (Guzmics Izidor könyvtárából, 23. szám), *Guzmics* sajátkezűleg ezt írta: «Prodiit volumen etiam anno 1806 dedicatum Michaeli Antonio Paintner». Ez Guzmicsnak tévedése, mivel az «Antiquitates»-ből nincs 1806-iki kiadás.

Cs. tehát téved, ha azt hiszi, hogy csak a biráló látott oly példányt, melyben Paintner ajánlása benne volt. Inkább valószínű, hogy Révai külömböző példányokat csináltatott ajánlással és a nélkül. Így járt el az «Elaboratior Grammatica»-val is, az első 1803. kiadásban az I. kötet első részét ajánlások nélkül adta ki, az I. kötet 2. részét *Hertelendy* Gáspárnak ajánlotta, a II. kötet 1. részét akkor még *Nedeczky* Károlynak ajánlotta; a második 1806-iki kiadás I. kötetét *Zsolnai* Dávidnak, *Hertelendy* Gáspárnak és *Nedeczky* Károlynak ajánlotta és az I. 2. részénél kivétette a *Nedeczky*-féle ajánlatot, azért hibás a lapszámozás is.

Az 1806. kiadás II. kötetét már *Marczibányi* Istvánnak ajánlotta, a mint a II. kötet 2. részét, illetőleg a III. kötetet is annak szánta a Mártonfihoz írt levele szerint. Guzmics Izidor a saját «ex libris»-ével ellátott példányára rá is vezette ezt a változást ily szavakkal: «Edita iam anno 1803. et Carolo Nedeczky Abbati dicata».

Így látjuk, hogy Révai csereberélte az ajánlásokat, valószínűleg a szerint, a mint több vagy kevesebb pénzbeli segélyt kapott az illetőktől; a mint ezt közlöttem leveleiből is ki lehet venni. Így maradt ki Kapuvári veszprémi kanonok is az ajánlásból, pedig az egyik levele szerint ahhoz is fordult a kiadás végett anyagi támogatásért. Voltaképen itt a «Grammatica»-nak is nem két külömböző kiadásáról van szó, hanem mint már Bánóczi észrevette, újabb czímlapok alkalmazásáról, így az 1803-iki czímlap szóról-szóra ekként hangzik: «Elaboratior Grammatica Hvngarica. Ad Genvinam Patrii Sermonis Indolem fideliter exacta, affinivmque linguarum adminicvlis locvpletivs illvstrata. Stvdio et Opera Joannis Nicolai Révai, Presbyteri Sec. Diœc. Javrinens. Linguæ, ac Literaturæ Hvngaricæ Professoris Pvbl. Ord. in Regia Scientiarvm Vniversitate Pestinensi. Dvo Volvmina, vtrimque in totidem tomos svbdivisvm. Pestini, Typis Mathiæ Trattner. M. DCCC. III.» — Ugyanezen kiadás I. kötetének 2. részéhez ezen czímlap van ragasztva: «Elaboratior Grammatica Hvngarica. Volvminis Primi Tomvs Secvndvs.» A II. kötet I. részéhez pedig: «Elaboratior Grammatica Hvngarica. Volvminis Secvndi Tomvs Primvs.» — Az 1806-iki czímlap szóról-szóra ugyanaz, mint az 1803-iki I. kötet elé illesztett, csakhogy a kötetek jelzése egyszerűebb, a mennyiben az I. kötet két részre való felosztása elmaradt és az I. kötet czímlapjára csak a Volvmen Primvm és a II.-ra a Volvmen Secvndvm jelzés került. Az ajánlások felcserélését a két külömböző czímlapokkal ellátott példányoknál már fönnebb tárgyaltuk. Az egész dolog bibliographiai szempontból mindenesetre igen figyelemre méltó.

Több hazai könyvtárhoz kérdést intéztem Révainak nevezett munkái egyes példányaira vonatkozólag és az azoknál tapasztalt eltérésekről a következő lajstrom számol el:

Melyik könyvtárban van meg?	Révai «Antiquitates» czimű munkájában megvan-e a Paintnernek szóló ajánlás?	Révai «Grammatica»-jának 1803-iki vagy 1806-iki czimlapja van-e meg?	A «Grammatica» 1803-iki kiadása I. kötetében megvan-e a 2. rész külön czimlapja a 289. lapon?
Nemzeti Muzeumi könyvtár, Budapest	Megvan benne	Csak az 1806-iki	—
Tud. Akad. könyvtár, Budapest	Nincs benne	1803. és 1806.	Megvan
Tud. Egyet. könyvtár, Budapest	1-ben megvan, 2-ben nincs meg	1803. és 1806.	Megvan
Egyetemi könyvtár, Kolozsvár*)	—	—	—
Szegedi Somogyi könyvtár	Nincs benne	1806.	—
Főegyházm. könyvtár, Esztergom	Megvan benne	1803. és 1806.	Megvan
Érseki könyvtár, Eger	Nincs benne	1806.	—
Érseki könyvtár, Kalocsa	Nincs benne	1806.	—
Kollegiumi könyvtár, Sárospatak	Megvan benne	1803. és 1806.	Megvan
Bethlen főiskola, Nagy-Enyed	Megvan benne	1803. és 1806.	Megvan
Prépostság. Csorna	—	1806.	—
Kegyes t.-rend, Budapest	(1. péld.) Nincs meg benne (2. péld.) Megvan benne	1803. és 1806.	Megvan
Püspöki könyvtár, Nyitra	Nincs benne	1806.	—
Kegyes t.-rend, Veszprém	Megvan benne	1806.	—
Evang. lyc. könyvtár, Pozsony	Nincs meg benne	1803. és 1806.	Megvan
Evang. lyc. könyvtár, Sopron	Megvan benne	1806.	—

E szerint a Révai-féle «Antiquitates» nyolcz példányában megvan a Paintnernek szóló ajánlás; kilenczben pedig nincs. Révai «Grammaticá»-jának 1803-iki czimlapja van meg a Hertelendynek szóló ajánlással együtt hét példányban. Világos tehát, hogy az 1806-iki czimlap a megváltoztatott ajánlással együtt később került ezen példányokba. Igy az «Antiquitates» és a «Grammatica» ajánlásait is vagy megadta, vagy megvonta a kiadó a különböző példányoknál.

Dr. Récsey Viktor.

*) A kolozsvári egyetemi könyvtárban Dr. Gyalui Farkas értesítése szerint a kérdéses munkák egyike sincs meg.

— **Költemény az 1764. országgyűlésről.** Kazinczy Ferencz 1789. aug. 13. ezeket írja Aranka Györgynek: «Születtettem 1759. Octob. 27-dikén Ányai Nagy Atyám Bossányi Ferencz házában Bihar Vármegyében; kiről [engedd hadd kevélykedjem ebben] ezt írta valaki az Ország Gyűlésén 1764-ben:

Bossányi Ferentzem, Bárányi Gáborom,
Kiket meg nem lepe a' Németes korom. etc. etc.

Neveltettem Késmárkon a' Német Nyelv miatt kevés ideig .....»

Sokáig kutattam a költemény után, melyből Kazinczy a két verssort vehette. Érdekelt a dolog, mert eddig nem volt tudomásom oly költemény létezéséről, mely az 1764. országgyűlés lefolyását megénekli, és érdekelt főleg azért, hogy benne több apróságot találhatok feljegyezve Kazinczy nagyapjáról s annak leghűbb barátjáról, Bárányi Gáborról.

Végre a lőcsei evang. hitközség könyvtárának kéziratgyűjteményében találtam egy 131 versszakra, alexandrinusokban, aaaa rímekben írt költeményt, melynek 130. versszakából Kazinczy idézetét vette:

Bossányi Ferentz és Barányi Gáborom,
Kiket meg nem lepe a Németes korom,
Magasztald ezeket egyetlen egy Sorom,
Nem szánom tőletek sem serem, sem borom.

A költemény czíme: *Már kétségben esett, siralmas Hazánk vádja.* Száraz, Tinódi-féle előadásban, költői lendület nélkül adja a Diætán résztvett nemesek és főurak nevét. Rövid, de annál kíméletlenebb, sokszor pórias kifejezésekben sorolja elő a nagyok bűneit. Még enyhe czirógatás számba mennek az ily kitételek:

Eszterházi püspök maga hasznát nézi ....
. . . .
Vigyáz dézsmájának szaporodására,
Jó Pásztor juhának ki vagy fojtására,
Menne ki belőle a lélegző pára .....
Grassalkovits Fráter
Már régen pokolban készen vár a kráter ....
A mint koldosságból kaptál uraságra,
Úgy ess uraságból vissza kóldusságra
Ezen méltóságod ne menyen más ágra
Ki élsz e világon merő bosszuságra ....
A királyt meg lopod az Országot tsalod ....
Sok familiának keresményét falod ....

Némi költői lendület csak akkor érezhető, ha az ismeretlen versszerző a szegény haza siralmas állapotát festi:

Úgy hogy ha a holtak ma feltámadnának,
Tudom zokogással jajra fakadnának,
Vissza a sirjokba viszont szaladnának,
Mert magyar vérekre nem találhatnának.

Kazinczy talán azért hivatkozik «kevélykedve» a költeményre, mert

nagyapja «Az édes hazának kegyelmes Primássa», «Országunknak ékes bölts Palatinussa», a Palfiak, Bottyanyak, Gróff Bárkotziak s azok társaságában fordul elő, kik látják, «hogy kesereg a haza», «hogy az jajgat keserves inségben».

A költemény csak azt bizonyítja, hogy Bossányi Ferencz nemcsak Biharban, hanem az egész országban népszerű, mindenkitől kedvelt férfiú volt.

CZEIZEL JÁNOS.

— **Dante-irodalom.** Az *Olasz Dante-Társaság* tavaly, pünkösdkor, Ravennában tartotta meg évi nagygyűlését, a Társaság rendes tagjainak, az ország tudományos testületeinek és hatóságainak nagy érdeklődése mellett. Pietro Torrigiani elnök távollétében Isidoro *Del Lungo* alelnök nyitotta meg az ülést. Visszapillantott a Társaság tízéves fennállásának történetére, röviden jelezte, hogy ez idő szerint minő tervekkel foglalkozik; szólt a költőre vonatkozható ravennai emlékekről. Utána *Pio Rajna*, ki a «De Vulgari Eloquentia» legujabb kiadásáról gondoskodott, arról számolt be, hogy a többi művek kritikai kiadását előkészítő bizottság mennyire haladt munkálataiban. Fölemlítette, hogy legteljesebb bibliographiánk eddig az, melyet *Fiske* ithacai gyűjteményéről *Th. W. Koch* állított össze. Legkitűnőbb Dante-szótárnak az angol *Payet Toynbee* szótárát tartja. Nagy elismeréssel nyilatkozott a minap elhunyt *F. X. Kraus*-ról, a budapesti egyetem néhai tiszteletbeli doctoráról, «Dante» czímű hatalmas monographiájáért. Kiemeli továbbá *Bassermann* «Auf Dantes Spuren» czímű könyvét, mely tavaly Egidio *Gorra* fordításában olaszul is megjelent, végül *Moore* teljes «Dante»-járól. «Szóval, — úgymond — Német-, Angolország és Amerika nemes versenyre keltek, mi pedig körülbelül ahhoz a régi családból származott sarjadékhoz hasonlítunk, a ki az ősök palotájában alamizsnából tengődik». A *Vita Nuova* kiadásával Barbit, a Társaság egyik titkárát bízták meg. Nyomatását csak pár hónap múlva kezdhetik meg, mert egy spanyol könyvtárban eddig ismeretlen s alig hozzáférhető kéziratra akadtak, melyet az új kiadásban értékesíteni szeretnének. A *levelekhez* és *eklogákhoz* F. Novati most gyűjti az anyagot. Azután a *Canzoniere* és *De Monarchia* kerülend sorra. Enrico Rostagno régóta dolgozik rajtok. A *Divina Commedia* kritikai kiadásáról azonban már csak a távol jövőben lehet szó. Hihetetlen akadályokba ütközik a vállalat lebonyolítása. Ötszáznál több kézirat, százakra menő töredék útvesztőjében kell kiigazodni s vajmi kevés a reménység, hogy Ariadne fonalát megtalálhassák hozzá; a követendő módszer megállapításának kérdése rendkívül szövevényes. Ez irányban kutatnak Morpurgo, Fiammazzo és Vandelli. De már megindult az Alinari-féle nagy, képes kiadás, Witte és Moore után a tulajdonképeni első olasz kisérlet. (Az *Inferno* már tavaly megjelent, a *Purgatorio*-t pedig most karácsonykor kaptuk meg. A külső kiállítására nézve is gyönyörű kiadásról tényleg a legnagyobb elismeréssel kell nyilatkoznunk.) *Tortoli* lovag a firenzei bizottság alelnöke tett azután jelentést a kiosztott emlékérmekről, melyeket a Div. Comm. felolvasóinak megküldött a Társaság. Majd Guido *Biagi* pénztáros terjesztette elő a Társaság szerény vagyoni

állapotáról összeállított jelentését. A tőke 10,000 lira. A mult évi bevétel 8954, a kiadás 7248 lirát tett ki. A társaság vagyona még a Biblioteca Dantesca, melyet egyik tagtársuk, Eroli da Narni alapított. Nemsokára átköltözteti a könyvtárt méltó helyére, a firenzei Arte della Lana ősrégi palotájába, melyet a Társaság megszerzett s átalakíttat, hogy tagjainak rendelkezésére bocsáthassa a ritkaszép gyűjteményt. A *Vita Nuova* ujonnan tervezett kiadásából a tagoknak megküldendő példányok beszerzésére 3000 lirát irányoztak elő. Ajánlja vidéki bizottságok szervezését. --

A firenzei Barbera-czég a napokban adta ki a legjobb olasz irodalomtörténeti késikönyv új kiadását, *D'Ancona* és *Bacci* könyvét. A Trecentoval és kivált Dantéval foglalkozó részek mély tanulmánynyal s igen kedvesen vannak megírva. A *Manuale* Dante életrajzát a legujabb kutatások felhasználásával foglalta össze s a hozzá csatolt könyvészeti adatokért is osztatlan dicséretet érdemel. --

Passerini gróf, a Giornale Dantesco tudós szerkesztője, arról értesít bennünket, hogy tervbe vett *Dante-életrajzát* közbejött akadályok miatt még mindig nem rendezheti sajtó alá. Ezt a késedelmet annál inkább sajnálhatjuk, mert Passerini e munkája lesz az e nemben első, kizárólag a népnek szánt Dante-életrajz. Erre még az olaszoknál is égető szükség van, a mennyiben tényleg mégis úgy áll a dolog, hogy a nép zöme az isteni költőnek csupán a nevét ismeri, vagy legfeljebb az Ugolino, Francesca és Sordello jeleneteinek egyik-másik terzináját. Már pedig a míg ez így áll, addig tökéletesen igazat kell adnunk *Orvieto Angiolo*-nak, a ki a firenzei *Marzocco* május 25-iki számában azt sürgeti, hogy Dante cultusát ne csak a tudósok követeljék maguknak, ne csak a művelt közönség igényeit tartsák szem előtt a divatra kapott felolvasások tartásával, hanem nyissák meg azt a templomot a népnek is, mert eddig kizárták onnan. A tudományos felolvasásokkal párhuzamosan népies előadásokat is kell tartani. Az egylirás, olcsó *Danték* nem teszik hozzáférhetőbbé a költeményt, ha a nép nem érti meg a szöveget a tudós kommentárok segítségével sem. --

Dante szobra Rómában. Ritka az a nagyobb város Olaszországban, a hol Danténak szobra ne volna. Nemzeti kötelességnek tartják, hogy emlékét a képzőművészetek is megörökítsék, ne csak a tudomány és költészet, melyet évszázadok óta inspirál remekművek alkotására. Szülővárosa, Firenze, a Santa Croce előtti téren állította fel impozáns szobrát. Verona városáé már sokkal szerényebb alkotás; a paduai pedig olyan gyarló, hogy a Loggia Amuleának épen nem válik díszére. Hatásos szobra van Nápolyban is, bár sehol semmi nyoma, hogy járt volna ott valaha a költő. Sőt osztrák területen, Trentoban is áll egy hatalmas szobra, közel a vasútállomáshoz. Ez talán valamennyin túltesz nagy méreteivel s az oszlop oldalait ékesítő domborműveivel. Csak Rómában kerestük eddig hiában a legnagyobb olasz költő méltó emlékét. Az olasz miniszterelnök innen-onnan féléve beterjesztett a képviselőházhoz egy törvényjavaslatot Dante római szobrának felállítása tárgyában s erre a czélra 150,000 lira hitelt szavaztak meg. De hogy mostanában felállíthatják-e, nagyon kérdéses. Sokan ellenzik, mert attól tartanak, hogy közönséges vásári munka lesz

és csak arravaló, hogy az élők hiúságának hizelegjenek vele. «Michelangelo» ma nincs a szobrászok közt. Várjanak, a míg születik egy második. Nem tartják továbbá helyesnek, hogy ezzel is kiélesítsék a viszonyt a Quirinál és Vatikán közt. Ezzel szemben a másik vélemény, így pl. Morelloé, a római *Tribuna* febr. 16. számában, azt követeli, hogy igenis hangsúlyozni kell a szobor «politikai jelentőségét». Guido *Biagi* a *Marzocco* márcz. 30. számában azt vitatja, hogy Danténak nincs szüksége sem kő-, sem bronzszoborra, mert a nevéhez legméltóbb, legnagyobb, legtartósabb emléket ő maga faragta ki magának: azt nem tudják ledönteni sem századok támadásai, sem az emberek irigysége. Biagi nyilatkozata is egy más után provokálta az olasz szobrászokat s a lapokban elkeseredett harcz indult meg, a mely miatt, ki tudja, mennyi időre, el is odázódik a római szobor ügye.

Passerini grófnak, a Giornale Dantesco szerkesztőjének indítványára a minap elhatározta Firenze városa, hogy művészi kivitelű márványtáblákkal jelöli meg a városban mindazon helyeket, a melyekről Dante említést tesz. Az őszszel San-Godenzoban lepleztek le egy emlékkövet. A költő ugyanis 1302. junius 8-án több menekülő társával együtt az ottani régi apátságban írt alá egy szerződést az Ubaldiniakkal, kik készeknek nyilatkoztak arra, hogy hadat izenjenek az akkori fekete-guelf város ellen, mely megfosztotta hazájától legnagyobbik fiát.

Abból a nagyszabású vállalatból, melyet évekkel ezelőtt Carlo *Del Balzo* indított meg, azzal a czéllal, hogy összegyűjtse azon több mint ezer költő verseit, kik a legrégibb időtől fogva mostanáig Dantéról írtak, mint a napokban jelezték, nemsokára megjelenik a VIII. kötet. Ugyancsak a napokban várhatjuk a Biagi és Passerini szerkesztésében megindult *Codice diplomatico dantesco* VII. füzetét. A lunigianai békeszerződés másolatát fogja tartalmazni, melyet Dante ottlétében kötöttek a Malaspinák a luni püspökkel 1306. október havában.

Cs. P. J.

A Forma Urbist, Rómának azt a térképét, a mely a *Templum Sacrae Urbis* (Ss. Cosma e Damiano) északi falára volt alkalmazva, s a melynek a XVI. évszáz óta megtalált töredékei a Museo Capitolino lépcsőháza falaiba voltak befalazva, a most lefolyt történelmi congressus alkalmával mutatták be az összegyült történészeknek új elhelyezésében. A Palazzo dei Conservatori udvarán egy 18 m. széles, 14 m. magas falon a modern Róma térképébe ugyanis a megfelelő helyre helyezték el azt a kb. 200 töredéket, a melynek ábrázolását meg lehetett határozni. Ezeknek a töredékeknek fekete vonalas rajza élénken különbözik a modern város vörös vonalas rajzától. A többi, m. e. 1000 töredék még megfejtésre vár jó részben pedig meg sem fejthető alaprajztöredékeket mutat.

F. G

PERSIUS HATODIK SATIRÁJÁHOZ.

Persius a hatodik satirát Cæsius aBssusnak, az ismert lyrai költőnek ajánlotta. A bevezetésben elmondja, hogy ő most a telet Luna (a mai Spezzia) enyhe éghajlatú tengerpartján tölti s ott igen jól érzi magát. Áttér azután tulajdonképeni tárgyára, a javak helyes használatának kérdésére. Helyesen az él, a ki egyaránt távol áll a fösvénységtől s a pazarlástól, a ki évi jövedelmét elkölti, de se többet, se kevesebbet. Ámbár van eset rá, a mikor magához a tőkéhez is hozzá kell nyúlnunk, például ha valamelyik jó barátunkat kell megmentenünk a nyomortól. Igaz, hogy örökösünk ezt rossz néven fogja venni s halálunk után nem a leghizelgőbben fog nyilatkozni rólunk; de azzal nincs mit törődni. Ezután a költő párbeszédet folytat képzelt örökösével s kijelenti, hogy ő bizony nem fog szűken élni azért, hogy egykor az örökös utódai esztelen pazarlással költhessék el azt, a mit ő megtakarított. Végül a kapzsiság jellemzésére tér át s annak a gondolatnak ád kifejezést, hogy ez a szenvedély olyan természetű, a melyet mérsékelni s észszerű korlátok közé szorítani nem lehet. Itt megszakad a gondolatmenet: Persius a satirát korai halála miatt nem fejezhette be.

I.

Persius az 1—4. versben Cæsius Bassust, a lyrikus költőt így szólítja meg:

Admovit iam bruma foco te, Basse, Sabino?
Iamne lyra et tetrico vivunt tibi pectine chordæ,
Mire opifex numeris veterum *primordia vocum*
Atque marem strepitum fidis intendisse Latinæ?

Azt kérdi tehát Bassustól, hogy elmenekült-e már a tél elől sabinumi villájába s foglalkozik-e falusi magányában a lyrai költészet-

tel. Az utolsó két sorban azután a Bassus költészetét jellemzi, de ezeknek az értelmét teljesen nem foghatjuk fel mindaddig, míg a *primordia vocum* kifejezésben rejlő, minden magyarázót kétségbe ejtő nehézséget el nem hárítjuk.

A kommentátorok itt sok kínos vergődés után abban állapodtak meg, hogy a költő a *veterum primordia vocum*-mal, mely szó szerint annyit jelent, mint a régi szók eredete, talán Bassusnak valamely didaktikus költeményére czéloz, a mely az elavult szók etymologiájával foglalkozott volna. Igaz, hogy a régiek írtak tanító költeményeket mindenféle lehetséges és lehetetlen tárgyról s így abban sem volna semmi különös, ha Bassus a latin etymologiát foglalta volna versekbe, a mint *Skutsch* is hiszi a Pauly-Wissowa encyclopædiája számára Bassusról írt czikkében, bár őt csak mint lyrikust és metrikust ismerjük, didaktikus művéről nincs tudomásunk; de roppant tárgyi és nyelvi nehézségek szólnak a feltevés ellen. A tárgyi nehézség az, hogy Persius, midőn így szól:

Iamne lyra et tetrico vivunt tibi pectine chordæ,

Cæsius Bassust egészen világosan mint lyrai költőt akarja jellemezni s ilyen bevezetés után a *Mire opifex* szókkal kezdődő dicséret is csak lyrai költőre vonatkozhatik. De a lyrai költészet már a régieknél is teljesen kizárta a didaktikus tartalmat, mivel a didaktikus költészet egészen különálló műfaj volt. Etymologiáról írhatott volna Bassus hexameterben vagy iambikus trimeterben, vagy akár trochaikus septenariusban akármennyit, de sapphoi, alcæusi vagy anacreoni strophákban soha. A nyelvi nehézség az *intendisse* igében rejlik (4. vs.), a mely igen jól illik a *strepitum* tárgyhoz, de már a *primordia*-hoz, ha azt *eredet*-tel fordítjuk, semmikép sem. Az *intendisse* ige ugyanis, mikor dallamról (*numeris*) és lantról (*fidis Latinae*) van szó, csakis *hangra* vonatkozhatik, de nem a költemény tartalmára.

Az *intendere vocem* kifejezés tulajdonkép annyit jelent, mint a hangot fokozni vagy erőltetni; Vergilius ezt költői merészséggel a hangnak a hangszerből való kicsalására vonatkoztatta Aen. IX. 776: «numerosque intendere nervis» (dallamot zendíteni meg a húrokon) és Aen. VII. 513—514: «cornuque recurvo Tartaream intendit vocem» (a görbe kürtön pokoli hangot zendít meg). Innen vette át az *intendere* sajátságos használatát Persius. Azt tehát mondhatta: *marem strepitum fidis Latinae intendere* (megzendíteni

a latin lant zörejét), de ilyenfélét, mint: *etymologiam vocum intendere* (megzendíteni a régi szók etymologiáját), nem mondhatott soha.

A megfejtés kulcsát a régi scholionok egy méltatlanul mellőzött megjegyzése adja kezünkbe. Ezek ugyanis a 3. verset:

Mire opifex numeris veterum primordia vocum

így magyarázzák: «O mirande artifex varietate numerorum, quam de *metris Graecis* excerpis» és a *numeris*-t még külön így értelmezik: «id est: metris». Ebből világos, hogy a régiek a *veterum* melléknevet nem vonták mint jelzőt a *vocum* szóhoz, hanem mint főnevet és birtokost kapcsolták a *numeris*-hez és így magyarázták: metris veterum lyricorum Græcorum.

Menjünk tovább ezen a nyomon és próbáljuk ebben a mondatban

. . . . primordia vocum
Atque marem strepitum fidis intendisse Latinæ

a *primordia vocum*-ot a *marem strepitum*-mal párhuzamos mondattagnak tekinteni és a *fidis Latinae* genitivust mint birtokos jelzőt mind a kettőhöz vonni. Most már az az első kérdés, mit jelenthet ez a kifejezés: *primordia vocum fidis Latinae?*

A *primordia vocum*-hoz régen megtalálták a párhuzamos helyet a magyarázók Lucretiusnál, a hol, épúgy mint itt, a hexameter végén áll ez a két szó, s minthogy Persius másutt is utánozta Lucretiust, kétségtelen, hogy itt is őt követte. De már a tanulságot nem tudták ez összevetésből levonni, pedig nem lett volna oly nehéz. Lucretiusnál ugyanis a *primordium* szónak egészen különös értelme van. Rendesen ebben az összefüggésben fordul elő: *primordia rerum* és jelenti a dolgok őselemeit, az Epicurus-féle atomokat. De Epicurus szerint a *hang* maga is test, a mely atomokból áll, s éppen mert test, azért reszeli a torkot az erősebb hang kiadása, a mikor a hangatomok egyszerre nagy tömegben törnek ki a torok szűk nyilásán. Ezt a naiv physikai fejtegetést átvette Lucretius és ennek a tárgyalása közben használja a *primordia vocum* kifejezést ebben az értelemben: a hangok elemei vagyis atomjai. V. ö. Lucr. IV. 526—531:

Corpoream *vocem* quoque enim constare fatendum est
Et *sonitum*, quoniam possunt impellere sensus.

Præterea radit vox fauces sæpe facitque
Asperiora foras gradiens arteria clamor,
Quippe, per angustum turba maiore coorta
Ire foras ubi cœperunt *primordia vocum*

és 533—534:

Haud igitur dubium est, quin *voces* verbaque constent
Corporeis e *principiis*, ubi lædere possint.

Ezek után tehát a *primordia vocum fidis Latinae* kifejezésnek egyelőre ezt az értelmet tulajdoníthatjuk: «a latin lant hangjainak elemei».

De a *vocum* szónak is egészen különös értelme van ezen a helyen, a mint a Vergiliusszal való összehasonlítás mutatja. Az Aeneis VI. éneke ugyanis az üdvözültek életét így irja le a 644—647. versben:

Pars pedibus plaudunt choreas et carmina dicunt,
Nec non Threicius longa cum veste sacerdos
Obloquitur numeris *septem discrimina vocum*
Iamque eadem digitis, iam pectine pulsat eburno,

a hol a *septem discrimina vocum* a lant különböző hangú hét *húrját* jelenti, a melyeket Orpheus az üdvözültek énekéhez *hozzázendít (obloquitur)*, majd újjaival, majd a lantpengető pálczával verdesve őket. Tegyük csak egymás mellé a Vergilius 646:

Obloquitur numeris septem discrimina vocum

és a Persius 3. versét:

Mire opifex numeris veterum primordia vocum,

s azonnal észreveszszük, hogy Persius szemei előtt e vers írásakor ott lebegett Lucretius említett helyén kívül Vergiliusnak ez a helye is. Ebből azután bátran következtethetjük, hogy a *primordia vocum fidis Latinae* (a latin lant hangjainak elemei) a lant *húrjait* jelentik, mert a húrok mindenike külön hangot képvisel s mindenik egy-egy alkotó része az összhangnak.

A *strepitus* (4. vs.) azaz *zörej* szót Persius a Horatius nyomán alkalmazta a lant hangjára; v. ö. Hor. Carm IV, 3, 17—18:

O testudinis aureæ
Dulcem quæ *steripitum*, Pieri, temperas.

A *numeris veterum* (a régi görög költők metrumai) és a *fidis Latinae* (a latin lant) közt époly ellentét van, mint Hor. Carm. III. 30, 13—14:

> Princeps *Aeolium* carmen ad *Italos*
> Deduxisse modos.

Most már egészen világos a hely értelme, a mely magyarul így hangzanék: «Elmenekültél-e már, Bassus, a tél elől sabinumi tűzhelyedhez? Feléleszteted-e már a lantot és a húrokat a komoly lantverővel te, a ki bámulatos művészettel tudod a régiek (a régi görög költők) dallamai (metrumai) szerint a latin lant húrjait és férfias zörejét megzendíteni?»

Ez az egy hely fogalmat adhat azokról a nehézségekről, a melyekkel e kétségbe ejtő író magyarázóinak küzdeniök kell. Itt két sorban egyszerre utánozza Lucretiust, Vergiliust és Horatiust s a ki e sorok olvasásánál nem gondol egyszerre mind a háromra, soha meg nem érti, mit akart mondani Persius. Hogy az ilyen író, a ki ezzel az egy helyével három hónapi álmomat rabolta el, megérdemelt volna huszonöt botot, az e fejtegetések után kétségtelen; de bizonyos az is, hogy a római irodalom immár szegényebb lett azzal az etymologikus tartalmú didaktikus költeménynyel, a melyet az eddigi irodalomtörténeti kézikönyvek bámulatos egyértelműséggel tulajdonítottak Cæsius Bassusnak.*)

II.

A költő a 12—16. versben azt mondja, hogy ő nagyon jól érzi magát a lunai tengeröböl enyhe partjain, nem törődik semmivel és nem irigyel senkit:

> Hic ego securus volgi et, quid præparet auster
> Infelix pecori, securus; et, *angulus* ille
> Vicini nostro quia pinguior, etsi adeo omnes
> Ditescant *orti peioribus*, *usque recusem*
> Curvus ob id *minui* senio et cenare sine uncto.

Itt az irigység jellemzésénél több horatiusi reminiscentiát vegyített össze, nevezetesen Hor. Sat. II. 6, 8—9:

---

*) Még legújabban is *Schanz* (Geschichte der röm. Literatur, 2. Aufl. II. 2. p. 72.).

. . . . o si angulus ille
Proximus accedat, qui nunc denormat *agellum*,

továbbá Ep. I. 6, 20 - 23:

Navus mane forum et vespertinus pete tectum,
Ne plus frumenti dotalibus emetat agris
Mutus et (indignum, quod sit *peioribus ortus*)
Hic tibi sit potius, quam tu mirabilis illi

és Sat. II. 7, 24:

Si quis ad illa deus subito te agat, *usque recuses*.

Ezeket a párhuzamos helyeket már régen összegyűjtötték a magyarázók, de nem vették észre, hogy még a *pinguior* és *minui* szókban is horatiusi reminiscentia rejlik. Persius ugyanis az irigy embert úgy jellemzi, hogy az *megfogy (minui)* azaz megsoványodik a keserűségtől, ha a szomszéd telke *kövérebb* az övénél, Horatius pedig ugyancsak az irigyről mondja Ep. I. 2, 57:

Invidus alterius *macrescit* rebus *opimis*.

Mindenesetre jellemző a költő dolgozásmódjára, hogy négy sorban négy különböző horatiusi helyet utánzott.

III.

A 19—20. sorban a fösvényt így jellemzi:

. . . . solis natalibus est qui
Tinguat olus siccum muria *vafer* in calice empta,

vagyis: «Van olyan ember, a ki csak a születése napján öntözi meg száraz főzelékét *ravaszul* pohárban vett sóslével».

A magyarázók nem tudták eddig megfejteni, mire vonatkozik itt a *vafer* jelző, vagyis, hogy miben nyilatkozik a fösvény *ravaszsága*.

Ismeretes, hogy a régi rómaiak, csakúgy mint a mai olaszok, olajjal sütöttek és főztek. A főzelékhez is tehát olaj volna szükséges. de a fösvény nem ád hozzá olajat (ezért *olus siccum)*, hanem csak *muria*-val, azaz besózott halak levével öntözi meg. A régiek tényleg szerették is a *muria*-t mint ingredientiát alkalmazni a

különféle ételekhez készített *sauce*-okban. Ilyen *sauce* volt a *ius simplex*, melyet Horatius Sat. II, 4, 64—66. így ír le:

. . . . Simplex e dulci constat *olivo*,
Quod pingui miscere mero *muriaque* decebit
Non alia, quam qua Byzantia putuit orca.

A fösvénynek is tehát igazság szerint *muria*-val vegyített olajat kellene a főzelékhez használnia, de ő éppen azzal csalja meg vendégeit a születésnapi lakomán, hogy az említett vegyülék helyett tiszta *muria*-t önt rá az ételre, mivel a sóslé az olajnál természetesen olcsóbb; a dolgot azonban úgy akarja feltüntetni, mintha *ius simplex*-et használna, és számít arra, hogy a vendégekkel a sóslé pikáns íze feledteti az olaj hiányát. Ezért nevezi őt a költő ravasznak.

IV.

A 27. és a köv. versekben azt olvassuk, hogy hajótörött barátunkon bármily áldozat árán is segítenünk kell. A hajótörésről a 27—29. versben így emlékezik meg a költő:

. . . . trabe rupta Bruttia saxa
Prendit amicus inops remque omnem surdaque vota
Condidit Ionio.

A magyarázók ezt a helyet így szokták értelmezni: «hajótörést szenvedve a bruttiumi sziklákba kapaszkodik szegény barátunk és minden vagyonát s meg nem hallgatott fogadalmait az Ion tengerbe *rejtette*».

Azt hiszem, helyesebb a *condo*-nak itt ezt az értelmet tulajdonítani: *eltemetni*. Mert nemcsak *condere sepulcro*, hanem *condere* magában is jelentheti ezt. V. ö. Tac. Hist. V. 5: «Corpora condere quam cremare e more Aegyptio»; Sen. Ep. 23, 23: «Alexandrum intemperantia bibendi condidit»; Arnob. I, 46: «prodire ab aggeribus (i. e. sepulcris) conditos».

V.

A 33. és köv. versekben arról van szó, hogy az örökös, ha reményeiben csalatkozik és kisebbnek találja a hagyatékot, mint gondolta, a meghalt örökhagyón úgy tölti ki a boszúját, hogy a

halotti tort és az egész végtisztességet fösvényül rendezi. Ezután a költő magát az örököst szólaltatja meg a 37—41. versben. Ezzel a helylyel sehogysem tudtak tisztába jönni a magyarázók, míg végre Bücheler ilyen módon adta ki:

«Tune bona incolumis minuas? Et Bestius urget
Doctores Graios: ‚Ita fit; postquam sapere urbi
Cum pipere et palmis venit nostrum hoc *maris expers*,
Fænisecæ crasso vitiarunt unguine pultes!'
Hæc cinere ulterior metuas!»

Itt tehát az egész hely az örökös szavaiból áll, a ki azonban egy idézetet vegyít bele beszédébe, valami Bestiusnak, a Horatiusból (Ep. I. 15, 36—37.) ismert régi fajta római erkölcsbírónak a szavait. Magyarul: «Te (t. i. a meghalt örökhagyó) büntetlenül apaszd vagyonodat? Bestius is ostorozza a görög tanítókat (t. i. a philosophusokat, a kiknek a római erkölcsök hanyatlását tulajdonítja): «Így van ez; a mióta a városba bejött a borssal és a datolyával együtt ez a mi mostani, *tengervíz nélküli* bölcseségünk *(sapere)*, már a kaszások is vastag zsírozással hamisítják meg a pépet.» Ilyen megrovástól félj te (t. i. az örökhagyó) még halálod után is!» Tehát a csalódott örökös azzal fenyegeti az örökhagyót, hogy őt, mint pazar embert, olyan megrovásokkal fogják illetni, a minővel annak idején Bestius szokta volt megbélyegezni a régi egyszerű erkölcsöktől elrugaszkodott rómaiakat.

Bárki azonnal észreveheti, hogy, ha így fogjuk fel a helyet, ez a mondat: «Bestius is ostorozza a görög tanítókat», nagyon lazán függ össze a megelőzővel. Én azért a mondatokat így rendezem:

«Tune bona incolumis minuas?» — et Bestius urget
Doctores Graios: «Ita fit; postquam sapere urbi
Cum pipere et palmis venit nostrum hoc *maris expers*,
Fænisecæ crasso vitiarunt unguine pultes.»
Hæc cinere ulterior metuas?

Itt csak annyit mond az örökös, a mennyit idéző jelek közé foglaltam, a többit a költő a maga nevében mondja. Az értelem ez volna: «Te javaidat büntetlenül apaszd?» (így szól az örökös, hogy a halotton állott boszúját, a fösvényen rendezett temetést és halotti tort, igazolja) és *Bestiusként* ostorozza a görög tanítókat: «Így van ez; miután a városba bejött a borssal és a datolyával együtt ez a mi mostani *tengervíz nélküli* bölcseségünk, már a kaszások is vas-

tag zsirozással hamisítják meg a pépet» azaz a fényüzés már a legalsóbb néposztályra is kiterjedt. Most az örökös szavaihoz egy gúnyos kérdést fűz a költő az olvasóhoz fordulva: «Hát te az ilyen megrovásoktól még halálod után is félnél?» A mivel azt akarja jelezni, hogy bolond volna az, a ki a csalódott örökös esetleges megrovásaitól félve nem merné javait úgy élvezni, a hogy neki tetszik.

A hely ilyetén felfogása teljesen megfelel a Persius intentiójának, a ki az egész satirában azt fejtegeti, hogy örökösünkkel ne törődjünk. Itt is nevetségessé teszi az örököst, a kit csak megcsalt kapzsisága tesz egyszerre Bestius-féle erkölcsbíróvá. Látszólagos nehézség van azonban ebben a mondatban (37—38. vs.): «et Bestius urget Doctores Graios». Szerintem ugyanis itt alanyul egészítendő *heres* és hozzá mint appositio vonandó *Bestius*, mintha így volna: «et *heres, ut Bestius,* urget» etc. A hasonlító kötőszónak ezt a merész kihagyását azonban Horatiustól vette át a költő, és pedig, a mi felfogásom helyességét legjobban igazolja, éppen arról a helyről, a hol Horatius ugyancsak Bestiusról, mint erkölcsbíróról szól. Horatius ugyanis Ep. I. 15. valami Mæniust említ, a ki, miután javait eltékozolta, oly szigorú erkölcsbíróvá lett (36—37. vs.):

. . . . ut ventres lamna candente nepotum
Diceret urendos corrector Bestius,

azaz: «úgy hogy, mint az erkölcsbíró Bestius, azt mondotta, hogy tüzes vassal kellene kiégetni a pazarlók hasát». Az alany itt *Maenius*, de épúgy ki van hagyva, mint Persiusnál a *heres*, *corrector Bestius* pedig e helyett áll: *ut corrector Bestius.* Egészen hasonló hely Hor. Ep. I. 2, 41—42:

. . . . qui recte vivendi prorogat horam,
Rusticus exspectat, dum defluat amnis,

a hol *rusticus* áll e helyett *ut rusticus.* Szóval Persiusnál is bátran jelenthet *Bestius* annyit, mint *Bestiusként*, s így magyarázatomnak mi sem áll útjában.

De még egy nehézség van ezen a helyen, a melylyel az eddigi magyarázóknak nem sikerült megbirkózniok. Mit jelent a 39. versben a *sapere (= sapientia,* infinitivus pro substantivo) *maris expers*, a tengervíz nélküli philosophia? *Jahn* így magyarázza: «Athenæus narrat vina mari condita dulcia esse (I. p. 26. B.), eademque

dicit (I. p. 32. D.) non afferre crapulam, ventrem solvere, stomachum mordere, flatus gignere cibosque concoquere. Quæ cum ita sint, hoc certe concludi potest, Græcum vinum, si maris expers dicatur, illud ipsum salubre ac dulce ei deesse, quod aqua marina affusa procreabat, et similiter h. l. *sapere* dici *maris expers*, quod ingenua vi et salubritate destitutum sit». Másképp *Heinrich*: «*Maris expers*, ein Horazischer Ausdruck: *Chium maris expers* (sat. II, 8, 15), wo *mare* für das Salzwasser gesagt ist, was man dem Wein beimischte. So steht es hier für *sal* und *maris expers* ist *insulsum*». Végre *Sorn* (Die Sprache des Satirikers Persius, Laibach, 1890) a *maris* genitivust nem a *mare*, hanem a *mas* nominativusból származtatja; összehasonlítja a görög ἄῤῥενος οὐδὲν ἔχων kifejezéssel és így magyarázza: *férfiatlan bölcseség.*

Mindezeket a feltevéseket halomra dönti a Horatiusszal való összehasonlítás. Horatius ugyanis Sat. II. 8. egy *fényűző ember* lakomáját írja le, a ki úgy az italiai, mint a görög borból csak a legdrágábbat issza, s a többi közt így szól (14—15. vs.):

. . . . procedit fuscus Hydaspes
Cæcuba vina ferens, Alcon *Chium maris expers.*

Ismeretes, hogy a görögök boraikat tengervízzel szokták vegyíteni, így a híres chiosit is. De éppen a chiosi bor legfinomabb fajtáját, a *vinum Ariusium*-ot nem vegyítettek tengervízzel. V. ö. Plin. N. H. XIV. 73: «In summa gloria post Homerica illa (vina), de quibus supra diximus, fuere Thasium Chiumque, ex Chio, quod *Ariusium* vocant» és Galen. Meth. medendi XII. 4: οὐ μὴν εἰώθασι τοῖς εὐγενέσιν οἴνοις . . . μιγνύναι τῆς θαλάσσης ἐν Λέσβῳ, καθάπερ οὐδ' ἐν Χίῳ τῷ Ἀριουσίῳ. Tehát a *Chium maris expers* volt a legfinomabb fajta chiosi bor, a chiosi *extra fin*. Persius már most, a ki a Rómába hozott görög bölcseséget az idegen árúkkal, a borssal és a datolyával, állította párhuzamba, gúnyosan alkalmazza egy ily importált drága árúczikk, a *vinum Ariusium*, diszítő jelzőjét erre a bölcseségre és így a *tengervíz nélküli* bölcseség annyit jelent, mint a legfinomabb és legdrágább fajta, csak fényűző embereknek való és fényűzésre csábító, *extra-fin* philosophia, a melytől tisztességes római embernek óvakodnia kell. Épígy mondhatnók mi, hogy fényűző előkelőink a *champagne*-i philosophia hívei.

VI.

A 43. és köv. versekben arról a triumphusról emlékezik meg, a melyet Caligula 40-ben Kr. u. ült Germania fölött. A diadalmenet előkészületeit így írja le (45—47. vs.):

. . . . iam postibus arma,
Iam chlamydas regum, iam lutea gausapa captis
Essedaque ingentesque locat Cæsonia Rhenos.

A dolog megértésére tudnunk kell, hogy Caligula egész germaniai hadjárata nevetséges komédia volt s minden eredmény nélkül végződött. Ő mégis diadalt akart ülni s minthogy hadi foglyai nem voltak, Galliában szerzett magának a triumphus számára álfoglyokat. Ezalatt Rómában a császárné, Cæsonia, gondoskodott a menethez szükséges kellékekről s minthogy hadi zsákmány nem volt, egy vállalkozót bízott meg *(locat)* azzal, hogy a hiányt mesterségesen pótolja. Ez a vállalkozó szállította azután a *tropaeum*-okat *(arma)*, a királyi palástokat *(chlamydas)* és a veres parókákat *(lutea gausapa)* a menetben elvonuló ál-germánok számára, továbbá a hadi kocsikat *(esseda)* és a Germania fölött tartandó triumphusnál elmaradhatatlan Rajna-szobrokat *(Rhenos)*.

A kérdés az, miért kellett a triumphushoz hadi kocsi *(essedum)* is, holott a germánok ezt a harczi eszközt nem ismerték s így az állítólagos germaniai zsákmányhoz nem is tartozhatott. A megfejtést Suetonius egy helye adja meg, a melyből kitünik az, a mit eddig nem vettek észre a magyarázók, hogy Caligula nem elégedett meg az ő germaniai dicsőségével, hanem úgy is akart szerepelni, mint Britannia meghódítója és mivel az *essedum* a britannok ismert hadi eszköze volt, ilyeneket is csináltatott magának, hogy a triumphusban britanniai zsákmány gyanánt mutathassa be. V. ö. Suet. Cal. 44: »Nihil autem amplius quam Adminio, Cybellini Britannorum regis filio, qui pulsus a patre cum exigua manu transfugerat, in deditionem accepto, quasi universa tradita insula, magnificas Romam litteras misit«.

VII.

Persius a 41. és köv. versekben párbeszédet folytat a saját örökösével, a kire rá akar ijeszteni. Kijelenti, hogy a Caligula fön-

nebb említett diadalának örömére fényes gladiator-játékot fog rendezni és a népet megvendégeli. Az örökösnek sehogy sem tetszik ez a pazarlás és kijelenti, hogy a Persius birtoka nem olyan minőségű, a mely ezt a költekezést megengedné. A költő erre megfenyegeti az örököst, hogy, ha a birtokot kicsinyli, majd talál ő magának más örököst, a ki nagyon szívesen elfogadja. Erre vonatkozik az 51—56. vers:

«Non adeo — inquis —
Exossatus ager *iuxta* est.» Age, si mihi nulla
Iam reliqua ex amitis, patruelis nulla, proneptis
Nulla manet patrui, sterilis matertera vixit,
Deque avia nihilum superest, accedo Bovillas
Clivumque ad Virbi; præsto est mihi Manius heres.

Az örökös tehát így szól: «Nincs neked annyira *kicsontozott (exossatus)* földbirtokod itt a közelben». A *kicsontozott* jelző itt a szántóföldnek a kövektől való megtisztítására vonatkozik, mert a régi költők a köveket a föld csontjainak nevezték. Persius erre azt mondja, hogy, ha az örökösnek az ő birtoka nem tetszik, majd talál ő más örököst még abban az esetben is, ha egész rokonsága kihalna. Elmegy Bovillæbe és a Virbius-hágóhoz, a via Appia ama helyéhez, a hol az út a híres ariciai Diana-templom felé ágazik el s a hol az ariciai koldúsok szoktak állomásozni, hogy az utasoktól alamizsnát kérjenek (v. ö. Mart. II. 19, 3. és Juven. IV. 117—118.): ott megfog valami Manius nevű koldúst, a ki szívesen lesz örökösévé. A koldúst azért nevezi Maniusnak, mert Ariciában nagyon sokan viselték ezt a nevet és közmondássá vált: «Multi Mani Ariciæ». V. ö. Fest. s. v. *Manius* p. 124. ed. Thewrewk.

Nagyjában tehát minden világos, de az értelmezés mindazáltal kiegészítésre szorul. A magyarázók ugyanis nem ismerték fel az 52. versben a *iuxta* szóban rejlő czélzást. Miért beszél az örökös Persiusnak *a közelben* fekvő jószágáról? Azért, mert a költő és örököse Rómában beszélgetnek egymással, Persiusnak pedig tényleg volt Róma közelében a *via Appia* mentén földbirtoka, a mint a Valerius Probus-féle régi életrajz következő helye bizonyítja: «Decessit (Persius) ad octavum miliarium via Appia in prædiis suis». Csak ebből érthetjük meg igazán, miért beszél a költő *Bovillae*-ről és a *clivus Virbi*-ről. Bovillæ község ugyanis szintén a via Appia mentén a várostól 11 római mérföldre feküdt, mint a régi scholionok következő megjegyzése mutatja: «Bovillæ sunt vicus ad un-

decimum lapidem Appiæ viæ», a Virbius-hágó pedig csak négy mérföldnyire volt Bovillætől, a mint ugyancsak a régi scholionok bizonyítják: «Quattuor milibus (Bovillis) abest Virbi clivus, qua iter est ad Ariciam et ad nemus Dianæ, ubi Virbius colitur». Persius tehát azt akarja mondani: «Ha örököst keresek a *via Appia* mentén fekvő jószágomnak, nem kell messzire mennem; ha elmegyek hétezer lépésnyire ugyanezen az úton, már a Virbius-hágóig érek, a hol akármelyik koldús szívesen lesz örökösömmé».

VIII.

Persius azt a párbeszédet, mely a fönnebb tárgyalt helyen közte és örököse közt folyik, így fűzi tovább az 57--60. versben:

«Progenies terræ?» — Quære ex me, quis mihi quartus
Sit pater: haud prompte, dicam tamen; adde etiam unum,
Unum etiam: terræ est iam filius et mihi ritu
Manius hic generis prope maior avunculus exit.

Az örökös boszankodva kérdi: «Hát te, a római lovag, nem restelnéd afféle *senki fiára* (ezt jelenti *progenies terrae),* olyan homályos származású emberre hagyni vagyonodat, mint Manius?» Persius erre bebizonyítja, hogy még a legelőkelőbb ember is eféle senki fiától származik. «Ha azt kérded tőlem — úgymond — ki volt a dédapám, valahogy még megmondom a nevét, de ha a családfán egy-két taggal fölebb akarsz menni, már nem tudok nevekkel szolgálni s ott vagyunk a senki fiánál *(terrae filius).* De Manius is a senki fia, tehát ő és az én hatodik ősöm testvérek, vagyis Manius csaknem *maior avunculus*-om, tehát *ascendens* rokonságban áll velem». Hogy mi az a *maior avunculus*, megmagyarázza Festus s. v. (p. 111. ed. Thewrewk): «avi et aviæ avunculus».

Most következik a 61. vers, melynek az előzőkkel való összefüggését az eddigi magyarázók nem tudták megtalálni:

Qui prior es, cur me in decursu lampada *poscis?*

Itt a versenyfutásra *(decursus)* és a fáklyára *(lampas)* való czélzás a görög λαμπαδηφορία-ra vonatkozik, a mire helyesen utalnak a régi scholionok: «Apud Athenas ludi celebrabantur, in quibus iuvenes cursu certabant, et, qui victor erat, primus facem tollebat, deinde sequenti tradebat et secundus tertio; similiter faciebant

omnes et sibi invicem tradebant, donec numerus currentium compleretur». A λαμπαδηφορία-ról vett hasonlatot az emberi életre alkalmazta Plato, mivel a régi nemzedék mintegy átadja az újnak az élet fáklyáját, Legg. VI. p. 776. B: Γεννῶντάς τε καὶ ἐκτρέφοντας παῖδας καθάπερ λαμπάδα τὸν βίον παραδιδόντας ἄλλοις ἐξ ἄλλων; Platót utánozta Lucretius (II. 77—79.):

> Augescunt aliæ gentes, aliæ minuuntur,
> Inque brevi spatio mutantur sæcla animantum
> Et quasi *cursores* vitai *lampada* tradunt.

Persius a hasonlatot nem magára az életre, hanem a vagyonra vonatkoztatja, a melyet az örökhagyó ad át az örökösnek. A mi az egész vers értelmét illeti, a magyarázók nagyobb része a scholionok értelmezését fogadja el: «Cum tu ætate me antecedas, cur hereditatem meam tradi tibi a me exspectas?» A költő tehát ezt mondaná az örökösnek: «Te, a ki idősebb vagy, mint én, miért kívánsz tőlem örökséget?» A gondolat magában megállhat, csak az a baj, hogy az előzőkkel semmi összefüggésben nincs.

Heinrich a helyet conjecturával így változtatja meg:

> Qui prior es, cur me *indecursum* lampada poscis?

és így magyarázza: «Te, a ki hozzám közelebb álló örökös vagy, mint Manius, miért akarod magadhoz ragadni örökségemet, mielőtt még megfutottam volna az élet pályafutását?» A bajt, az előzőkkel való gondolati összefüggés hiányát azonban ez sem szünteti meg.

Egészen másképp áll a dolog, ha, mint Bücheler is tette legújabb kiadásában, a *poscis* helyett a legjobb kézirat, a Montepessulanus 125. után, *poscas*-t irunk így:

> Qui prior es, cur me in decursu lampada *poscas!*

Mi indította Büchelert ez olvasás elfogadására, nem tudom, mert ő szövegkiadásához nem mellékelt magyarázatot; én tehát itt a magam argumentumaival próbálom igazolni eljárását.

A coniunctivus *poscas* ugyanis arra indított, hogy a *cur*-t mint relativumot (nem: *miért?*, hanem: *a miért)* fogjam fel és a *qui*-ben ne a *qui* pronomen nominativusát, hanem kérdő szócskát lássak, melynek értelme a. m. *quomodo, quo pacto, qua ratione* Ekkor a fordítás így hangzanék: «Mivel vagy te (Maniusnál) előbbre való, a miért tőlem a versenyfutásban a fáklyát követel-

hetnéd?» azaz: mennyivel van neked több jogod, mint Maniusnak, arra, hogy örökösöm légy? Ez az értelem már teljesen beleillik az összefüggésbe. Az örökös ugyanis megbotránkozik azon, hogy Persius a vagyonát aféle senki fiára akarja hagyni. Erre a költő tréfásan bebizonyítja, hogy Manius neki *maior avunculus*-a s gúnyosan utal arra, hogy így az ő præsumptiv örököse egy cseppel sem áll közelebb hozzá, mint Manius. Tehát miért ne hagyhatná az örökséget Maniusra?

NÉMETHY GÉZA.

P. HORVÁTH ÁDÁM ÉNEKGYÜJTEMÉNYÉNEK EGY EDDIG ISMERETLEN KÉZIRATA.

P. Horváth Ádám «Ó és Uj mint-egy Ötödfél száz Énekek» czímű, 1813-ból származó kéziratos gyűjteményét tudvalevőleg az Akadémia könyvtára őrzi; de az eddig nem volt ismeretes, hogy ez érdekes gyűjteménynek egy második, ugyancsak a szorgalmas Horváth kezétől eredő kézirata is van az 1814-ik esztendőből. E kéziratot, mely a brassói állami főreáliskola tulajdona, összehasonlítottam az Akadémiáéval, s összehasonlításom eredményéről a következőkben számolok be. (*Br.* mindenütt a brassói, *Bp.* a budapesti kéziratot jelenti.)

A *Br.* kötési táblájához Horváth Ádám 30 éves korából való rézmetszetű arczképe van ragasztva, a következő aláírással: Erdélyi fi Kóré Zsigmond festette 1791. Úgy látszik, Horváthnak valamely más munkájához készült (erről meggyőződni nem volt módomban). A *Bp.*-ből hiányzik.

A *Br.* szürkés papirra írt nyolczadrétű kötet. Az elején 20 számozatlan lapon a czímet, az ajánlást, a gyűjtő «Jelentését» s «Az Énekek Rendjét a. b. c. szerént» tartalmazza, majd 315 számozott lapon maguk az énekek következnek (450 szám; de tényleg 479 — többször csak töredékes — ének; mert néhány szám alatt *a) b) c)* stb. továbbszámozással több ének is foglaltatik). Az énekek után két számozatlan, üres lapot, ezek után 27 — ugyancsak számozatlan — lapon a kótákat találjuk, míg a végén három, kótának alávonalzott s egy teljesen üres lap következik. Ezzel szemben a *Bp.* a 315 számozott lapon, szintén 450 szám alatt tényleg 474 éneket tartalmaz (tehát öttel kevesebbet a *Br.*nál; a különbözetet lásd lejjebb). A kóták itt nem hátul, egyfolytában következnek, hanem mindenütt az illető ének fejéhez vannak írva. A végén kilencz számozatlan, üres lap áll.

A czímlapon, melynek datuma a *Br.*-ban 11-a Mai 1814, míg a *Bp.*-ben 8 7-bre 1813, a *Br.*-ban alul a következő sorok állanak, melyek a *Bp.*-ben hiányzanak:

Inter *Divos* nullos non *carpit* Momus
inter *Heroas* monstra quæque *insectatur* Hercules
inter *Daemones* Rex Erebi Pluton, *irascitur* omnibus umbris
inter *Philosophos ridet* omnia Democritus
contra *deflet* omnia Heraclytus
nescit quæque Pyrrhias
et *scire* se putat Aristoteles
contemnit cuncta Diogenes.
nullis hic parcit Agrippa : (: Hen : Cor : Agrippa :)*)
contemnit, scit, nescit, flet, ridet, irascitur, insectatur, carpit omnia
ipse *Philosophus, Daemon, Heros, Deus* et omnia.

Az ajánlás lapján alul *Br.*-ban egy latin idézet van (Cicero. De legibus L. 2.), mely a *Bp.*-ben szintén hiányzik:

«Assentior enim Platoni, nihil tam facile in animos teneros atque molles influere, quam varios canendi sonos: quorum dici vix potest, quanta sit vis in utramque partem; namque et incitat languentes; et languefacit incitatos; et tum remittit animos, tum contrahit. Civitatumque hoc multarum in Græcia interfuit, antiquum vocum servare modum: quarum mores lapsi in mollitiem, pariter sunt inmutati cum Cantibus, etc. etc.»

Br.-ban az index végén a következő érdekes megjegyzés található, mely a *Bp.*-ben nincs meg:

«Ezekbűl a' magam tsinálmányja tsak 233 Ének: de a' Dávid Zsoltárjai száma még kevesebb, 150: azokbúl is sok van más munkája; és a' mellyek magáé is; az Éneklő Mester tsinált hozzá nótákat, mellyekért Dávid jól fizetett; nem ollyan gazdagon talán, mint Augustus Virgilnek; a' Marczellusrúl irtt 18, vagy mások szerént 25 sor verseért; mert ő kapott azon úgy nevezett aranyos versekért Aen. L. 6. 5000 aranyat; és így minden sor, vagy 200, vagy 277 aranyos vólt. — De azt tsak Augustus tette! — akkor!!!»

Mindkét kéziratnak «Jelentése» szerint Horváth e jelentés írásakor a 63-ik énektől fogva a 67-ikig egynehány üres lapot hagyott; üresen hagyottnak vallja továbbá a 131. s 132., nemkülönben a 193—196. és 251., 252. és 288—293. lapokat; «mellyeken tehát — írja — ha mik lesznek, későbben lesznek beírva.» Már most a *Bp.* számozott lapjai közűl tényleg üresek: az 58, 132, 196, 244 (erről a jelentés nem

*) Nettesheimi Agrippa Henr. Korn. szül. 1486-ban Kölnben. Főműve: «De incertitudine et vanitate scientiarum». 1527.

szól), 251, 252, 268—270 (e három lapot szintén mellőzi a jelentés), 288—292. lapok. Ezek a *Br.*-ban szintén üresek, kivévén a 132. és 269.-et. Amazon a következő — más tintával később bejegyzett — versek találhatók:

139. f. *Nota: si quis vivit jucundus.* No. 188. (E szám alatt van a latin «nóta» s magyar fordítása.)

Ti kies kietlenek, Ahol a bölts Istenek
leltek egyes lak helet Czifra templomjok helett:
Adjatok Szent hónyotokban Együgyű sátorotokban
tellyes egy meg nyugovást Érzető tsendes lakást.

Itt az erkölts bennetek, Egyedül itt élhetek
Feddhetetlen életet, A mi böltset illetett;
Itt beszéllek alkotómmal — Itt halandó sorsosommal
Közlöm azt, 's éreztetem, Hogy az Istent szeretem.

Sok nagyok tsúf tetteit Szivbe rögzött vétkeit
Elpuhúltt erköltsöket Semminek véltt bűnöket
Itt lehet jól meg ismérni Legalább itt öszve mérni
Azzal, a' mint alkotott Isten egy ép állatot.

Ha naponként lelhetek A' kivel jót tehetek
Teszek, és nem tettetek, Égi módon szeretek:
Többi része is napomnak, Balra hajlott állatomnak
Jobbításában tel-el 'S égi létemrűl felel.

Oh! ha itt meg szállanom Engedéd szent vadonom!
Holtig engedd Vándorod' Nyug-helyéűl sátorod,
'S majd ha lelkem jobb hazába Elmegy; egy hegy oldalába'
Ásni hagyd sírvermemet, 'S ott pihenni testemet.

139. g. *Tolnai notára.*

'S mit? — félre hideg szók!
Sir-bolt képezete Bús emlékezete! 'S túl más haza, vártt jók.
A' sirba ki ditsér Téged' Élet Anyja! vagy ki gondolatja?
nem tudni mit igér,
Értetlen örömben Hogy majd része legyen, Érzetibül ki megyen-
el — 's száll le veremben.
'S kikkel teszel ott jót? Nints szód, se ki hallya Szódat, 's visszonolja
hallván az örömszót.
Oh Édes az élet, 'S ugy jobb a' halálnál, mint a létel annál
a' mi semmivé lett.

139. h. *azon notára tréfásabb.*

Kortsmára legények! Szent ház — egyes itten 'A Dúzs és az Isten-
átkozta szegények.

Ez kergeti bumat; Bor gőzze ki veszti Tülem, ki rekeszti
minden szomorúmat.
Ha mára bemondom Vendégnek magamat, Ott töltöm napomat,
Holnapra mi gondom ?
A' bort Kati méri, Ditséri hitelem, Tánczol néha velem,
'S hűségit igéri.
Hogy soknak ne lásson, Aprón metszegeti, Akárki fizeti
El tér a rováson;
Jó illyen világba Holtig benne lenni 'S majd tánczolva menni
Másik mennyországba.

A 269. lapon, mint szintén későbbi bejegyzés, 407. *a)* szám alatt *Götsej* czímmel (Nota si quis vivit jucundus) az a két, göcseji nyelvjárásban írt versecske található, melyek közül az elsőt Horváth 1816. márcz. 5-én kelt levele mellé csatolva, küldötte el Kazinczynak, ki jól mulatván a göcseji dalon, Horváth alig egy hónap múlva a második göcseji énekkel kedveskedett neki. Mindkettőt ellátta a megértésükhöz szükséges jegyzetekkel s e jegyzetek kiséretében közölte őket Illésy János a *Magyar Nyelvőr* 1888-ik évi folyamában «P. Horváth Ádám, mint tájszólásgyűjtő» czímen. Illésy szövegében azonban több sajtó-. illetőleg olvasási hiba van, melyek azokat a helyeket, hol előfordulnak. részben értelmetlenekké is teszik. A nagyobb eltérések kiigazítása tán nem lesz felesleges.

Mindjárt az első ének első versszaka Illésy közleményében teljesen érthetetlen:

Tuss Terézsit mi lelé
Nézzed a tikház felé
Udvarunk mi röpdözött
A majorságok között ?

Ez a *Br.*-ban így olvasható:

Fuss Terési! Mi lelé? Nézzed a' tikház felé
Udvarunk? Mi röpdözött A' majorságok között?

A 8-ik versszak 3. sora a *M. Ny.*-ben:

És ha nincs minn - felele —

míg a *Br.*-ban:

Nints mien, ha felele

A 9-ik versszak 3. sora a *M. Ny.*-ben:

Véle megebédelénk

a *Br.*-ban:

Véle mig ebédelénk.

A második dalocska következő sora:

Bús egyébbütt de örül A' fejér ruhás körül,

továbbá:

Gyöjjön és vele vigyen, Bármi keserven legyen

a *M. Ny.* közleményében szintén hibásak. (Az első: «Bús egyébbük» stb., a második: «Gyöjjön is véle, vigyen» stb.)

Ismertetésem befejezéseűl még meg kell említenem, hogy a brassói kéziratban az egyes énekek provenientiáját kutató ismeretlennek kezétől 105 ének mellett be van jegyezve, hogy azok egyébütt hol találhatók.

BINDER JENŐ.

SYMBOLÆ AD SUPPLEMENTUM GLOSSARII MEDIÆ ET INFIMÆ LATINITATIS HUNGARIÆ E CODICE DIPLOMATICO HISTORIÆ COMITATUS KRASSOVIENSIS DESUMPTÆ.*)

1. *accompensare*, pro: compensare, recompensare, retribuere, rependere, remunerari; viszonozni. «ob oculos præterea habentes obsequiosa merita, ac multa gratitudine accompensanda officia . . . dominæ sororis.» Krassó m. IV. 264.

2. *administrator*, is; director bonorum. Du. C.: Leguleiis Anglis dicitur ille, cui defuncti bona administranda ab ordinario committuntur; jószágkormányzó. «Nos Thomas de Maythen Administrator et Conventus Monasterij etc.» Krassó m. III. 419.

3. *advocare;* sui iuris facere; igénybe venni. Du. C.: rem in se suscipere. Dief.: zu heissen, zu sich ruffen. «quas Franciscus . . . Adoptasset Advocasset atque Admisisset.» Krassó m. III. 464.

4. *advocatio*, is; ius in potestatem suam redigendi; jogigény. «ac prescriptis Assumcioni Adopcioni Advocacioni . . . Regium consensum prebere dignaremur.» Krassó m. III. 463.

5. *arcuteca*, æ; tegimen arcus; íjjtartó. «super ablacionem bom-

*) Krassó vármegye története, írta Pesty Frigyes. III., IV. k. (Oklevéltár.) Budapest, 1882—1883. — III. p. 514; IV. p. 384.

bisi gladi arcus pharetre Arcutece et decem florenorum novorum.» Krassó m. III. 342.

6. *argena*, æ; manipulus; kalangya, boglya. «quinque argenas feni, quod dicitur Kalangia auferri fecisset.» Krassó m. III. 100.

7. *assumtio*, is; susceptio; átvétel, magára vállalás, felvétel. Dief.: zu nemunge. «ac prescriptis Assumcioni Adopcioni Advocacioni Admissionique et participacioni . . . Regium consensum prebere dignaremur.» Krassó m. III. 463.

8. *auricambium*, i; commutatio auri; aranybecserélés. «ac Auricambio . . . Thelonijs, honoribus Comittatus». Krassó m. III. 482.

9. *baculum ferreum*, i; clava, buzogány. «prefatus Jacobus sedecim porcos et unum baculum ferreum buzgan vocatum a pastore suo dictos porcos pascente recepisset et depelisset.» Krassó m. III. 306.

10. *bombisus*, i; tunica ex lana de ligno confecta; Dief.: bombissina = baumwollen kleyd; bombicius = baumwolle. «super ablacionem bombisi gladi arcus pharetre etc.» Krassó m. III. 342.

11. *Cassubus;* nomen populi cuiusdam Slavici. «Cassuborum ac Slavorum dux, Burggravius Nurembergensis.» Krassó m. III. 485.

12. *cancellarius reginalis;* præfectus cancellariæ reginæ; a királyné kanczellárja. «Datum per manus . . . Ladislai . . . Reginalis Cancellarii auleque nostre vicecancellarii.» Krassó m. III. 86.

13. *canonia*, æ; collegium canonicorum; káptalan. «unum ex nobis a canonia maiori dignitate fulgentem duximus dirigendum.» Krassó m. III. 120.

14. *capetia*, æ; acervus feni; Du. C.: Hungaris, dicuntur, quindenæ, alias acervuli manipulorum frumentariorum; kepe; boglya. «quod magister Gregorius sedecim capecias feni etc.» Krassó m. III. 5.

15. *carmen*, is; tabula publica, instrumentum publicum, litteræ publicæ, diploma; oklevél. «Cunctis christicolis presens carmen cernentibus». Krassó m. III. 165.

16. *clause;* in formâ clausarum litterarum; zárt formában. «et prohibitoriam (sc. litteram) in diversis terminis clause emanatas nobis curarat exhibere.» Krassó m. III. 142.

17. *compositivus* 3; ad compositionem vel pactionem pertinens; egyezségi. «talem inter se fecissent compositivam disposicionem.» Krassó m. III. 341.

18. *concambiare*, cambiare; Du. C.: rem re permutare; cserélni. «per viam concambij . . . concambiaverunt.» Krassó m. IV. 340.

19. *consistorialiter;* iuxta iudicium consistorii; szt. széki itélet végzése által. «ac eciam consistorialiter . . . servanda foret.» Krassó m. IV. 379.

20. *curia sessionalis;* fundus nobilis cum domo; udvartelek. «et dicte Curie Sessionalis etc.» Krassó m. III. 38.

21. *datium*, i; tributum, vectigal. Du. C.: Dacia, dacium = tributum. Dief.: dacia, datia, daria = statgeld, adó. «cum omnibus Iuribus eiusdem Nicolai filij Heem scilicet dacijs trium florenorum Auri et alijs bonis etc.» Krassó m. III. 358. — «cum dacio sancti Georgii martiris Akone etc.» Krassó m. III. 357.

22. *decentia*, æ; æquitas; méltányosság. «Idem Castrum Ersomlio et eius pertinencias usui et decencie nostri culminis utilius comodosius fore.» Krassó m. III. 221.

23. *dietine;* usque ad hodiernum, diem; mai napig. «Nam eciam de presenti dietine non censant ab Ineundo Coniuracione.» Krassó m. IV. 6.

24. *director causarum fiscalium;* fisci regii advocatus; királyi jogügyigazgató. «Stephanus Virginas de Varad Director Causarum suæ Illustrissimæ Celsitudinis fiscalium in partibus Regni Hungariæ.» Krassó m. IV. 335.

25. *disconformatus* 3; dissentiens; meg nem egyező; «In quibus Iuris erant dis-conformati.» Krassó m. III. 393.

26. *equus leporarius;* e. venaticus, quo utebantur ad lepores venandos; agarászó ló. «in exigendis Byrsagiis et Iudiciorum gravaminibus Equum leporarium, Arma et Aves convictorum vel convincendorum auferre non presumant.» Krassó m. III. 405.

27. *exiberare*, pro: exhibere; nyújtani, gyakorolni. «potissime apud forenses in Regnum suum confluentes suam graciam solet exiberare, etc.» Krassó m. III. 71.

28. *exinnatus*, 3; pro: innatus; veleszületett; «et ipsis pro eisdem exinnata nobis liberalitate regia condigna premia solemus elargiri etc.» Krassó m. III. 219.

29. *facetra*, æ; fortasse: pharetra = tegez; vel: phaleræ = nyakék, szügyék. «duos equos suos cum frenis et sellis et duas facetras . . . propria ipsorum auctoritate recepissent.» Krassó m. III. 26.

30. *fenetium*, i; pratum; rét, kaszáló. «quod terras arabiles fenecia Silvas etc.» Krassó m. III. 247.

31. *ferdinandicus* 3; ad Ferdinandum pertinens; Ferdinánd-féle. «factioni ferdinandice descivisset.» Krassó m. IV. 69.

32. *funeus* 3; ex fune; kötélből való. «pedicis funeis duobus.» Krassó m. IV. 288.

33. *furtivum*, i; pro: furtum; lopás. «ipsi autem poterunt indicare preter tres causas, scilicet latrocinium, furtivum, et incendarium etc.» Krassó m. III. 29.

34. *gagibus*, mendose pro gregibus; grex iuvenum, amicorum,

hominum honestissimorum. «Quod quia ipsi a gagibus ipsorum Iuventutis inviolabili se semper mutua tractassent dileccione.» Krassó m. III. 295.

35. *gargustra*, æ; mendose pro: gargustia; loca, ad quæ animalia sitim sedandi causa agebantur; itató. «cum cunctis suis utilitatibus . . . Sagenis, Gargustris.» Krassó m. III. 471.

36. *hereticus* 3; qui pravam doctrinam sequitur; eretnek, szakadár; Dief.: ketzer, kaczer = hereticus. «contra Bohemos hereticos.» Krassó m. III. 310.

37. *holahus;* olahus, vlahus; oláh. «ubi Kenezij holahorum etc.» Krassó m. III. 55.

38. *impacacitas*, is; discordia, perturbatio, tumultus; békétlenség, zavar. «ipsi tum propter impacacitatem horum temporum». Krassó m. IV. 16.

39. *importionatus* 3; expers; a ki valamiben nem részesült. «eundem magistrum . . . in predictis possessionibus imporcionatum fore referebat etc.» Krassó m. III. 43.

40. *incendarium*, i; Du. C.: incendium, incensio; gyújtogatás. «ipsi autem poterunt iudicare preter tres causas, scilicet latrocinium furtivum et incendarium.» Krassó m. III. 29.

41. *intercatio*, is; pro: intricatio; ármány, cselszövés. «et animadversis indissolubilibus intercacionibus etc.» Krassó m. III. 246.

42. *jopula*, æ; Du. C.: vestis talaris species; Dief.: ioppula = iacke; újjas ruha. «unum gladium, unum bicellum et unam Iopulam ab ipso Auferendo.» Krassó m. III. 340.

43. *ius dotalitium;* ius ad dotem pertinens; nászajándékra vonatkozó jog; Dief.: dotalicium = leipgedinge. «super Iuribus suis dotalicijs.» Krassó m. III. 179.

44. *iuvenis aulae regiae* = miles aulæ regiæ; puer ex aula vel miles prætorianus; királyi vagy udvari apród vagy testőr. «quod magister Iohannes dictus Beseno aule Regie Iuvenis.» Krassó m. III. 45.

45. *kraynicus*, i; ex vocabulo Slavico: Kraynik; index nobilium: szolgabíró. «nec non circumspectis Kenesys Kraynicis ac eorum vices gerentibus.» Krassó m. IV. 33.

46. *levipendere;* minoris æstimare; kevésbe venni; Dief.: levipendere = suóde achten, suod aichten, nychte achten. «vosque huiusmodi mandatis nostris levipensis.» Krassó m. III. 381.

47. *litterae condonationales;* æque ac litteræ donationales; hasonló adomány — levél. «multomagis prescripte littere condonacionales condam domini Alberti regis Hungarie.» Krassó m. III. 390.

48. *longuicus*, longuitus 3; pro longinquo. Du. C.: longuetus =

longulus. «in litis longuica ventillacione.» Krassó m. III. 207. — «in ipsius litis longuita ventillacione.» Krassó m. III. 206.

49. *merva*, æ; e radice Slavica; fruticosus locus, dumetum; cserjés. «ad Silvam ac Mervam quercinam super Glandines.» Krassó m. III. 363.

50. *miles aulae regiae;* cfr. iuvenis aulæ regiæ; miles prætorianus vel ex aula; testőr, apród. «Quod magister Iohannes dictus Beseno aule Regie Iuvenis, ab una, et magister Benedictus filius Hem, similiter aule Regie miles.» Krassó m. III. 45.

51. *ollipar*, is; figulus; fazekas. «De oppido Morsina qui similiter sigillatim absque Aurifossoribus et olliparibus.» Krassó m. III. 500.

52. *palodinosus* 3; palustris, stagnosus; mocsaras; Dief.: paludinosus = mosig. «Inter quas supradictas metas esset quidam locus palodinosus.» Krassó m. III. 39.

53. *pantus* 3; totus; ex vocabulo Græco: πᾶς; egész. «cum sua dumtaxat gente panta.» Krassó m. III. 167.

54. *partatio*, is; factio, rebellio; pártoskodás. «excusacione, partacione, cavillacione, ad Iuventione, subterfugioque, quibusvis alijs occasionibus et difficultatibus semotis.» Krassó m. III. 496.

55. *permattari* pro: permactari; tönkre tenni. «Clausuram cuiusdam Molendini sui in fluvio Carassow decurrentis permattari destrui et anichilari fecisset. Krassó m. III. 160.

56. *porcus grassatus;* is, qui grassatus est. «de territorio dicte possessionis Hwzna Centum et Quinquaginta porcos grassatos . . . abigi et depelli . . . fecissent.» Krassó m. III. 442.

57. *presbyterium*, i; capitulum; káptalan. «similiter instituimus Presbyterium seu Capitulum.» Krassó m. IV. 376.

58. *protestationaliter;* resistenter; ellenszegülve, ellenmondva. «quod Benedictus filius Iohannis... protestacionaliter dixisset.» Krassó m. III. 143.

59. *quenesi;* id est: kenezi; præfecti villarum; elüljárók, kenézek. «in qua libertate habent liberas villas quenesi in provincia Seebus.» Krassó m. III. 28.

60. *rebellisare;* Du. C.: rebellizare = bellare, pugnare; Dief.: rebellisare = widerkebeln, widersprechen. «quos contra Serenissimas dominas Reginas Hungarie etc. et nos rebellisare agnoveritis.» Krassó m. III. 164.

61. *renuare*, pro: renovare; megújítani. «ubi sunt due mete terre antique renuate.» Krassó m. III. 90.

62. *sagena*, æ; pascua, ubi animalia domestica saginare solebant; hizlaló. «simulcum cunctis earundem utilitatibus . . . piscinis piscaturis Molendinis Sagenis etc.» Krassó m. IV. 43.

63. *scapula*, æ, pro: perna; Du. C.: porcina, imbrex porci; sonka. «qualibet villa tenetur unam azimam et unam scapulam etc.» Krassó m. III. 505.

64. *scarturire*, pro: scaturire; folyni. «duo fluvij Ikusfew et Gladnapataka scarturientes conveniunt.» Krassó m. III. 109.

65. *sextale*, is; mensura fluidi; Dief.: sextale = sehste deil. «De oppido Morsina ex Akone provenerunt cub. XXIII. Sextalia XXXVII. faciendo etc.» Krassó m. III. 498.

66. *Turconicus* 3, Turcicus; török. «qui suscepta sibi Turconica potencia de ipsis Transalpinis partibus eum excluserat.» Krassó m. III. 310.

67. *tyrannia*, æ; pro: tyrannide; Du. C.: improbitas, nequitia, perversitas; Dief.: widersinnicheit, wutricheit; zsarnokság. «per eorum tyranniam.» Krassó m. III. 168.

68. *vacca vitulata;* vacca vitulum habens; Dief.: vitulari = cum vitula canere; vedelen; borjas tehén. «cum omnibus bonis et rebus, videlicet quinquaginta Ovibus duabus vaccis vitulatis etc.» Krassó m. III. 357.

69. *vernus*, i; idem ac vernix; Du. C.: vernus = alnus; Dief.: vernus = mayzeitig, mayzeit; veres fenyő. «prope vernos sub quadam arbore gyertÿanfa similiter unam metam terream erexissent.» Krassó m. III. 275.

70. *vinea*, æ; domus, ubi uva exprimitur, vel vinum habetur; borház. «Qualiter vineam suam Constructam ac superedificatam.» Krassó m. IV. 89.

Sunt quædam vocabula in variis diplomatibus collectionis Véghelyanæ inventa.*)

71. *acerbum frugis;* vaccinium; Du C.: acerba = uva acerba, unde omphalicium elicitur; áfonya. «item acerbum frugis.» Registrum... ecclesiæ abbatiæ de Zeek 1476.

72. *deplombatio*, is; plumbatura; ónozás. «pro deplombacione ollorum dedi.» Regestrum super expensis Budensibus 1520.

73. *flascula*, æ; Du. C.: flasca, flascula, flasco = lagena; Dief.: flascula = flasche; palaczk. «unam flasculam ferream.» Regestrum super expensis Budensibus 1520.

74. *hatlacium*, i; idem ac atlacium; pannus sericus densior et collustratus; atlacz. «ad eandem (sc. tunicam) hatlacium.» Regestrum super expensis Budensibus 1520.

75. *instrumentum ferreum;* instrumentum, quo hostia torretur.

*) Collectio Véghelyiana (Véghely-gyűjtemény 1899. 35.) in tabulario Musei Nationalis Hungarici.

ostyasütő-vas. «item instrumentum ferreum vulgariter hostyasythewas». Ingenia in castro Korothna. 1501—1521.

76. *sartagium*, i; pro: sartagine, serpenyő; Dief.: sartago = phanna, rost-panna. «unum sartagium». Regestrum super expensis Budensibus 1520.

77. *trombetorius*, i; trompetorius; tibicen; trombitás. «circumspecto Blasio trombetorio de Pakos.»

Nicolaus de Ujlak, voyvoda Transsylvaniæ. 1445. márczius 10.

LEVENTE ZÁVODSZKY.

— ——

ARANY JÁNOS PÁZMÁN LOVAGJÁNAK FORRÁSA.

Pázmán lovag valóságos kivétel Arany balladái közt. Míg a többiben szinte aggodalmas gonddal gyűjti össze a tárgyra vonatkozó anyag minden morzsáját s az eposi hitel kedvéért a külső körülményekben is a világért sem tért el a források adta részletektől: addig a Pázmán lovagban szabad röptöt vesz képzelete, hogy azt a sovány adatot, mit forrásában talált, vidám történetté egészítse ki, tele jó kedvvel, derült színnel, pajkos dévajsággal. Szinte úgy látszik, mintha a költő a maga pihenésére, üdülésére fordúlt volna el azoktól a komoly tárgyaktól, melyek — tán az egy Szibinyáni Jankot kivéve — mind magukon viselik keletkezésük idejének bélyegét: leginkább sötét képek, tragédiák, melyekből még a költő örök dicsősége is átokban hangzik el az árva apródok s az máglyán égő bárdok ajakáról. Balladaírásának második korszaka, melyet az 1853-ban írt V. Lászlótól számíthatunk, 1856-ban Pázmán lovaggal zárúl; csak 1867-ben fordúl Endre királyfival ismét ehhez a műfajhoz, melynek ő teremtette meg örökbecsű remekeit. (V. ö. Irodalomtörténeti Közlemények 12 : 271).

Költeményünk meséjének egyik mozzanata, a három kiütött zápfog s az érte kapott három falu nem koholt adoma, hanem történeti valóság, bár történetíróink alig említik, s ha említik, inkább csak mendemondaképen érintik. Így *Szalay László* «Magyarország Történeté»nek 1852-iki kiadásában (2 : 172) *jegyzetben* említi: «Apáink... szerették emlegetni, hogy Károly 1319-ben Pázmán Istvánnak, névszerint azért is, mivel hadi játékban három fogát kiugrasztotta a királyi gerely, három falut, Pósát, Somogyot és Somot adományul adta.» Ugyanúgy *Fessler* (3 : 671), midőn Károly király költekezéséről és kiadásairól szól: «Es hatte sich zugetragen, dass er im Lanzenspiele dem edeln Herrn, Meister Stephan Hunt Pázmány drey Zähne aus-

schlug, dafür beschenkte er ihn mit den drey Dörfern Posa, Somogyi und Som.» Fessler *Timon Sámuel*re (Epitome chronologica rerum hungaricarum 1736, 45 l.) és az *Ungrisches Magazin*ra (1781, 1 : 488) hivatkozik. Ezekben sem találunk sokkal többet annál, a mit Szalay mond. Arany János közvetlen forrása a legnagyobb valószínűség szerint az a költői tárgyakban annyira gazdag könyv volt, melyből nem egyszer merített szívesen, nem csak ő, hanem költőtársai is: *Budai Ézsajás Polgári Lexikona*. Ez (3 : 57) következőképen beszéli el az esetet: «Pázmány István. Az Atyja György volt. István arról lett emlékezetessé, hogy egyszer első Károly királlyal állott ki bajvivásra, és a' viadal közbenn, a' király neki, akaratja ellen, dárdájával három fogait találta kiütni. Hogy annál könnyebbenn felejtse István a' maga fogait, azok helyett Károly neki három falukat adott Bihar Vármegyébenn, ú. m. Pósát, Somogyot és Somot 1319 eszt.» Szalay László jegyzetében azt mondja, hogy «apáink Kittonich után szerették emlegetni» ezt az esetet s csakugyan *Kitonich* (Kithonich, Kittonich) *János* perrendtartásában: *Directio Methodica* Processus Judicarii Juris Consuetudinarii Inclyti Regni Hungariæ (első kiadása Nagyszombat 1619, az utolsó — hetedik — Kolozsvár 1785) megvan az előszóban: «Vidi egomet originales literas Caroli Regis Hungariæ, Anno 1319. datas, quibus Magistro Stephano, Filio Comitis Gregorii de genere Pázmány, ob impensa majorum ac sua obsequia, nominatim vero, quod Rex ipse hastiludio cum Stephano Pázmány concurrens, tres illi dentes fortuito excusserit, tres pagos Posa, Somogyi, Som, Regia libertate donavit, qui hodie quoque a familia Pázmányana possidentur.» Kitonich könyve révén csakugyan közismertnek kellett lennie az esetnek, hiszen perrendtartásának hét latin, két magyar, egy magyar-latin kiadását fogyasztották el apáink, azonfölül a Corpus Juris két kiadásának is (1777, 1779) melléklete volt. Kitonichtól vették — közvetlenül vagy közvetve — a történetet mind az előbb említettem források: Szalay, Timon, Ungrisches Magazin, Fessler és Budai is, egyik-másik még az eredeti kifejezéseket is megtartja.

De Kitonich szavai: «Vidi egomet originales literas» szöget ütöttek a fejembe; ha ilyen kiváló jogász mondja, hogy «maga látta», akkor bizonyára nincs miért kételkednünk szavában, meg kell, vagy meg kellett lennie annak az oklevélnek is, s akkor a három fog s a három falu története nem kedves adoma, hanem tiszta való. És csakugyan, az adománylevél megvan teljes szövegében *Fejér Codex Diplomaticus*ában (VIII. köt. 2. rész, 210 l.). Az 1319 június 8-áról, hely nélkül keltezett írás Fejér György jegyzete szerint: «Ex archiuo Familiæ de Torda» való; ott van-e most is, vagy sem, nem tudom; elég az, hogy megvan a szöveg, mely, a nem fontos dolgokat kihagyva,

következőképen hangzik: «Carolus, Dei gratia, Rex Hungariæ . . . ad vniuersorum tam præsentium, quam posterum notitiam . . . volumus pervenire . . . Quod Magister Stephanus filius comitis Gregorii, filii Michaëlis de genere Hunth-Paznan, Aulæ nostræ iuuenis, dilectus Nobis et fidelis . . . quamdam Terram seu Possessionem, Pousam vocatam . . . in Comitatu Bihariensi existentem, pro suis fidelibus seruitiis sibi dari, et conferri perpetuo a Nobis humiliter supplicando postulauit . . . præmemoratam Possessionem Pousa, cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis vniuersis,, et specialiter Som et Somogy vocatis, ad eandem, sicut idem Magister Stephanus retulit, pertinentibus, tum etiam *propter vulnus et execussionem in Hastiludo per manus nostras, non aliquo rancore praeconcepto, imo causaliter trium dentium ipsius,* vt regalis culminis per affluentiam sui vulneris dolorem obliuiscatur, et defectum operiat corporalem, antedicto Magistro Stephano, et per eum suis heredibus hæredumque suorum successoribus dedimus, donauimus, et contulimus . . . Datum per manus discreti viri Magistri Joannis Albensis Ecclesiæ Præpositi, Aulæ Nostræ Vice-Cancellarii et Archi Diaconi de Kukuleu, dilecti et fidelis nostri. Anno Domini 1319. Sexto Idus Junii, Regni autem nostri similiter decimo nono.»

Arany János, a mint már említettem, a történetet a legnagyobb valószínűség szerint Budai Polgári Lexiconából merítette, melyet, mint majd más alkalommal ki fogom mutatni, már 1848-ban szorgalmasan olvasott és forgatott. A mi már most a költemény meséjének másik részét: a király látogatását, Évától lopott csókját, Pázmán haragját s a bolonddal való alakoskodást illeti, ezt Arany szabadon fűzte a történeti esethez; lehet, hogy saját leleménye, de azért nincs kizárva, hogy máshonnan is vehette az egyes mozzanatokat. Mert nem ritka eset, hogy király ösmeretlenül látogatást tesz egyik-másik alattvalójánál (Mátyás Peterdiéknél, Lajos a Rozgonyi-házban, már a Daliás Idők 1848-iki dolgozatában); a lopott csók s a bolond itélkezése a király képében pedig, olybá tűnik nékem — nem tudok számot adni róla, mért — mintha ez a víg história valahol ködös Britanniában történt volna. Addig is azonban, míg ezek a mellékkörülmények ki nem derülnek, meg kell elégednünk avval, hogy a költemény magva igazságon alapul és oklevéllel igazolt történeti valóság.

TOLNAI VILMOS.

A FRANCZIA PHILOLOGIAI IRODALOM 1898–1902.

VII. **Francia nyelv és irodalom.** (Folytatás.)

Paul Dupont latin dolgozata: *De Stephani Pasquerii latinis carminibus* (74 l.), a XVI. század egy kiváló tudósának latin verseivel foglalkozik. Az irodalomtörténet eddig a nagy jogász két művét említette: *Recherches de la France*, melynek első könyve 1560-ból, tizedike 1621-ből való, és Leveleit (Lettres), melyek a vallásharczok történetére vetnek világot; latin műveit eddig elhanyagolták, pedig Epitaphiumai és különösen az epigrammák hét könyve, ha nem is helyezik százada kiválóbb latin költői közé, mégis megérdemlik, hogy velök foglalkozzanak. Dupont dolgozata ezekről a művekről behatóbban értekezik, de bevallja, hogy Pasquier franczia prózája többet ér latin verseinél.

L. Maigron a protestantismus nagy tudósának, de Bèze-nek latin költeményeit tárgyalja *De Theodori Bezae poëmatis* (112 l.) cz. thesisében. Bèze ezeket a költeményeket ifjú korában irta, mikor az orleans-i egyetemen jogot tanult; húsz-huszonötéves korában jobban szerette a latin költőket, mint a Pandektákat: Badius Konrád adta ki e darabokat 1548-ban. Maigron szerint a Sylvae, az Elegiák és az Epitaphiák vajmi gyengék; csakis az Epigrammák érdemlik meg, hogy még ma is foglalkozzunk velök, nemcsak költői szempontból, hanem azért is, mert sok epigramma a kor politikai viszonyaira és az író magán életére vet világot. Furcsa, hogy ezekben az epigrammákban a kor nagy íróit, mint Rabelais és Marot, alig említi de Bèze, míg ma teljesen elfelejtett neveket az egekig dicsér. Különösen Aldus Manutius érdemeit magasztalja, mert ő mint nyomtató, ennek a gyenge latin múzsának örök életet látszik biztosítani.

E. Laffay, latin thesise: *De Paulo Thoma Engolismensi ejusque Lutetiados libris quinque* (152 l.) egy ma már feledésbe ment franczia latin költő életével és egyik főművével foglalkozik. Thomas d'Angoulême Párisban és Poitiers-ben tanult, azután szülővárosába ment, a hol harminczkét éven át királyi tanácsos volt és a Múzsáknak szolgált. Művei: a *Luteciada*, öt énekben, *Sylvae*, két könyvben, Elegiák, Epigrammák és egy Jónás prófétáról irt költemény. A szerző főleg a Luteciádát ismerteti, a mely a XVI. századi franczia vallási háborúkat tárgyalja és Páris ostromának megszünésével végződik. Voltaire Henriása szintén ezt a tárgyat öleli fel, és nagyon valószinű, hogy a ferney-i bölcs Thomas munkáját ismerte, de míg Thomas elég szárazon csak a tényeket sorolja fel jó latin stilusban, addig Voltaire philosophál.

Charles-Victor Schroeder latin thesise: *Quid de moribus, studiis et latine scribendi genere Michaelis Hospitalis et ejusdem carminibus concludi possit* (101 l.), Michel de l'Hôpital, a XVI. század e kimagasló alakjának latin verseit vizsgálja. Igazságos és rendíthetetlen maradt a polgárháborúk iszonyúságai közt; mint az ország kanczellárja nagy jogi reformokat hozott be és különösen mint a királyi méltóság helyreállítója és a vallási türelem apostola tünt ki. 1568-ban a királyi kegyet elvesztette és Vignay-be vonult, a hol disgratiáját latin versek írásával akarta felejteni. Schroeder ezen versek alapján, melyeket de Thou és mások is kiadtak, a nagy jogász magán életét ismerteti és egyszersmind politikai elveit magyarázza. Ámbár nem hibátlanok ezek a versek, mégis megérdemlik, hogy a feledéstől megóvják őket.

Louis Clément, a lycée Janson-de-Sailly tanára két thesisét két franczia humanistának szentelte. A latin dolgozat: *De Adriani Turnebi, regii professoris, praefationibus et poëmatis* (153 l.), mint a czím mutatja, nem a nagy philologust méltatja, hanem a XVI. század nagy tanítóját, a ki a Collège de France-on a görög bölcsészetet adta elő, az udvaronczokat gyűlölte, a Pléiade költőivel barátságban élt, du Bellay-t és Ronsard-t törekvéseikben segítette. A vallási villongások alatt, ép úgy, mint Hôpital, a türelmet ajánlotta. A dolgozat, a mely Turnèbe több kiadatlan levelét is adja, a franczia felsőbb oktatás XVI. századi történetéhez érdekes adalékot szolgáltat.

De a latin dolgozatnál sokkal fontosabb a franczia: *Henri Estienne et son oeuvre française. Étude d'histoire littéraire et de philologie.* (540 l.) Estienne a Turnèbe tanítványa volt; mint derék humanista sokat utazott Olasz- és Angolországban, Flandriában, míg atyjánál Genfben telepedett meg. A híres Thesaurus szerzőjének életét Clément a bevezetésben adja, de csak genfi tartózkodásáról szól bővebben, a hol sok baja gyült meg a Herodot Apologiája és bizonyos Epigrammák miatt, melyeket Estienne görögül irt néhány főbb ellensége ellen. Medici Katalin ellen bocsátotta közzé: «Discours merveilleux de la vie de Catherine de Médicis» czímű röpiratát; a «Dialogues du nouveau langage» heves satira volt az olaszosok ellen, kik az udvaron hangadók voltak és mindennemű italianismusokkal vegyítették a franczia nyelvet; a «Précellence du langage français» a franczia nyelv gazdagságát, szépségét és fölényét az olasz felett bizonyította. Estienne 1579-ben és 1584—85-ben a franczia udvarnál is tartózdott, és csodálatos, hogy III. Henriknek ezt a hugenottát saját alattvalói ellenében védelmeznie kellett. Clément dolgozata két részre oszlik. Az első Estienne-t mint franczia írót méltatja, sokkal behatóbban, mint azt eddig tették. Az említett művek bő elemzését talál-

juk itt, az olasz befolyás kitűnő rajzával. Estienne költői kisérleteivel is megismertet bennünket a szerző. Marot tanítványát látja benne, a ki a régi, népies nyelv védelmére kél a Pléiade újításai ellenében. Rossz izlésöket dorgálja, mely szerinte a meg nem értett görög lyrismus utánzásából és a túlságos petrarkismusból ered. Mint a görög nyelv nagy védelmezője a latin és olasz ellen kel ki; a franczia nyelvben inkább a görög rokonát, mint a latinét látja. Szóval Estienne, ha győzött volna, tán a latin befolyás helyett a görögöt vitte volna uralomra és a hellenismus hatalmasabb nyomokat hagyott volna a XVII. század irodalmában. Így a tudós Németországnak kellett a XVIII. század második felében a reactiót a latin szellem ellen újra megindítani és a görög irodalom és művészet fölényét kimutatni. Clément thesisének második része: «Estienne, mint franczia nyelvész», tisztán philologiai. Egyrészt Estienne elveit a franczia nyelv rokonságáról a göröggel, latinnal és olaszszal kutatja, azután a franczia nyelvben a latin és görög alapot mutatja ki; az olasz befolyást az új franczia nyelvre, annak gazdagságát és végül tanítási módszerét Estienne nyomán fejtegeti. A függelékben több kiadatlan okmányt és három hasonmást is találunk, melyek a nagy franczia humanista életének néhány epizódjára fényt vetnek. A szerző Estienne véleményét a Pléiade-ról egy, a lyon-i könyvtárban őrzött Du-Bellay-kiadás nyomán, melyhez Estienne marginális jegyzeteket irt, állapította meg; e jegyzetek a Précellence és a Dialogues cz. művekben tett itéleteket kiegészítik.

E. Jovy közleménye: *François Tissard et Jérôme Aléandre* (143 l.) első füzete egy vállalatnak, a mely a görög tanulmányok történetét Francziaországban fogja tárgyalni. Aleanderről ép Pasquier thesise jelent meg, (l. *olasz irodalom*), a mely szintén a nagy humanista párisi tanárságával foglalkozik; a mi Tissard-t illeti, ez a hellenista 1507 és 1509 között Párisban több görög szöveget adott ki.

Lucien Pinvert a nancy-i egyetemen két érdekes thesist mutatott be. A latin dolgozat czíme: *De Lazari Bayfii vita ac latinis operibus et de ejus amicis; accedunt nonnullae Bayfii epistolae aut nondum editae aut rariores* (93 l.) Lazare de Baïf, Jean Antoine de Baïf, a Pléiade egyik költőjének atyja volt, 1494 körül született és 1550-ben halt meg. Jogi tanulmányokat végzett, Rómába utazott, Angers-ben a jogot tanította és 1525-ben János, Lotharingia bibornokánál vállalt szolgálatot. 1529-ben I. Ferencz Velenczébe küldötte követnek; onnan 1534-ben visszatért. Majd Speierben a franczia királyt képviselte és oda elvitte Charles Estienne-t és az alig 16 éves Ronsard-t. Ez utóbbit fiával együtt nevelte. Latin művei közt a tengerészetről, a ruházatról és a vázákról szólók a legnevezetesebbek, melyek őt mint derék latinistát és archæologust jellemzik. Plutarchos négy

első életrajzát, Sophokles Elektráját és Euripides Hekubáját lefordította. Velenczében lépett összeköttetésbe Aldus Manutiussal, leveleket váltott az olasz Bembóval és Sadolet-vel; Rotterdami Erasmus dicsőítette és Robert Estienne-nel a latin Thesauruson dolgozott. Szóval a nagy humanistákkal együtt említették, de, sajnos, mindaz, a mit irt, nem maradt reánk. Nevét fia miatt, a ki pedig a Pléiade leggyengébb költője volt, elfelejtették. Pinvert e latin thesist franczia átdolgozásban is közzé tette. *Lazare de Baïf* (130 l.) cz. alatt, a mely bizonyára több olvasóra akad majd, mint a latin.

L. Pinvert franczia thesise: *Jacques Grévin (1538—1570). Sa vie, ses écrits, ses amis. Étude biographique et littéraire* (396 l.) szintén egy ma már elfelejtett költő emlékét eleveníti fel, a ki némileg a magyar irodalomtörténet kutatóit is érdekelheti, mert ő fordította franczia versekben Sambukus (Zsámboki) Emblemá-it. Ez a fordítás ma már roppant ritka; Pinvert hiába kereste Antwerpen-ben, a hol nyomták, és a párisi Nemzeti könyvtárban; de megvan egy példánya Apponyi gróf könyvtárában, a mint a *Hungarica* czímű katalogus (I) 420. száma mutatja. Grévin 1538, vagy 1540-ben Clermont-ban, Beauvaisisben született. Orvosi pályára készült, de korán kezdett írni. Ronsard-ral előbb jó barátságban élt, de azután meghasonlott vele. Protestans létére Angolországba volt kénytelen menni, de nemsokára visszatért és 1562-ben orvos lett. Antwerpenben a híres Plantin nyomtatóval lépett viszonyba; majd Olaszországba vonult és a turini udvarnál működött. Pinvert az írót, mint orvost, mint drámai és lyrai költőt tanulmányozza, végre Grévin barátainak szentel egy fejezetet. Mint orvos Grévin egy anatomiai munkát irt (Portraits anatomiques de toutes les parties du corps humain); az antimonium vitájában is részt vett és a dæmonologiával foglalkozott. Mint drámaíró Jodelle utódja volt és őt felülmulta. Egy *César* cz. tragédiát, két komédiát (La Trésorière; les Esbahis) és egy pastoralét irt. Pinvert azt hiszi, hogy César-ját Voltaire felhasználta. Mint lyrai költő főleg alkalmi költeményei, az «Olimpe» és szerelmi dalai által tünt ki; az említett Joannes Sambucus művének fordítása is híres volt. (Les Emblèmes). Az utolsó fejezet Grévin viszonyát a Pléiade-hoz vázolja. Du Bellay és Belleau sonneteket irtak tiszteletére. A függelék több kiadatlan költeményét adja; nevezetesen 16 sonnetet 1567-ből, melyeket Léon Dorez, a párisi Nemzeti könyvtár egyik őre, fedezett fel.

H. Chamard, a lille-i egyetem tanárának franczia thesise: *Joachim du Bellay* (1522—60); *sa vie, ses oeuvres* (XVI—546 l.) a Pléiade híres törvényhozójának eddig legkimerítőbb monographiája. A détailkutatás itt bebizonyította, hogy a Sainte-Beuve-től napjainkig Du Bellaynek szentelt tanulmányok, sőt Séché könyve után is, még mennyi érdeke-

set és újat lehet felkutatni. A mű két részre oszlik: az ifjúságtól a római utazásig, a mely Du Bellay életének nemcsak legkiválóbb mozzanata, de forduló-pont szellemi kiképzésében; azután a római tartózkodástól haláláig. Du Bellay ifjúságát eléggé szomorúan töltötte; Poitiers-ben, a hol a jogi és irodalmi tanulmányait végzi, megismerkedik Ronsard-ral és azután Párisba megy. Itt a Collège de Coqueret-ben tanul (1547—49), a hol Jean Dorat az igazgató és élénk irodalmi eszmecsere foly. Dorat tanítását a szerző behatóan ismerteti. 1549-ben teszi közzé a Pléiade híres manifestumát: «Défense et illustration de la langue française.» Három fejezetben méltatja Chamard e munkát és a vitát, a melyre alkalmat adott. Az *Olive* cz. verses gyűjteményt, a sonnet behozatalát Francziaországba, a többi lyrai költemény méltatását, a fordítások érdemét: mindezt a thesis szőrszálhasogatással fejtegeti. Erre a római tartózkodásra tér át, a hol Du Bellay rokonának, Jean Du Bellay, Sire de Langey, bibornok titkára volt. Itt a tudósból valódi költő lesz. Az «Antiquités de Rome» és a «Regrets» cz. gyűjtemények sokkal maradandóbb becsűek, mint az «Olive.» Chamard a római idő minden mozzanatát fejtegeti; a pápai udvart behatóan jellemzi és végre a költő utolsó éveit (1557—60), midőn II. Henrik és II. Ferencz udvarán élt, utolsó műveit, korának itéletét róla, végre a XIX. századbeli kritika tanulmányait Du Bellay-ről vizsgálja. Minden tekintetben beható és érdekes munka; nyolcz évi fáradság eredménye, mely szerzőjének becsületére válik.

Ugyancsak a szerzőnek latin dolgozata: *De Jacobi Peletarii Cenomanensis arte poetica* (93 l.), a Pléiade történetének egy érdekes adaléka. Jacques Peletier du Mans 1555-ben irt egy Poetikát, a mely a Du Bellay-féle «Défense et illustration de la langue française» egyes eszméit tovább fejtegette és megvilágosította. Egyike azoknak, a kik a latin nyelv és irodalom fölényét a görög felett hirdették és közreműködtek abban, hogy a római szellem uralkodjék a franczia míveltségen, a minek századokra kiható befolyása volt. Chamard két részben ezt a Poetikát pontról-pontra fejtegeti.

Charles Garrisson a Viau testvéreknek szentelte *Théophile et Paul de Viau* (235 l.) cz. művét. Az irodalomtörténet a két testvér közül csak az elsőt (1596—1626) ismeri, a ki Balzac-kal állt barátságban és a Malherbe iskolájához tartozott, ámbár szép költői temperamentum volt. Ennek a költőnek életét egy német-franczia írónő, Schirmacher kisasszony, néhány évvel ezelőtt nagyon behatóan tanulmányozta (de német nyelven); Garrisson nem mond róla sok újat, de annál többet tud Paul-ról, a ki hugenotta létére sokat hadakozott a király hadseregei ellen, de csak azért szólnak róla, mert Théophile öcscse volt.

Jelezzük Mathurin *Régnier* híres XIII Satirájának, *Macette*

kritikai kiadását (XLIII—52. l.), melyet Brunot vezetése alatt az École normale négy tanítványa tett közzé. A bevezetés, melyet Armand Weil irt, Régnier közvetlen forrásait, melyek latinok és francziák, és a távoliabbakat, melyek olaszok és spanyolok, kutatja; van azonkívül a könyvben bő philologiai kommentár is, a melyen a román philologia nagy mesterének útmutatásai minden helyen meglátszanak.

Paul Bonnefon: Montaigne et ses amis (2 kötet, 339 és 413 l.) egy régibb munkának új, javított kiadása, melynek czélja inkább az embert, mint a műveit megismertetni. »Le portrait en pied de Montaigne reste le centre et l'objet principal de l'ouvrage« mondja a szerző. Montaigne életének legbehatóbb ismertetése, mely még nyer érdekben azáltal, hogy Bonnefon Montaigne barátjának, La Boëtienek, továbbá szelleme örökösének, Pierre Charronnak, és kéziratai örökösének, Gournay kisasszonynak, jól sikerült életrajzát beleszövi hősének biographiájába.

Guillaume Guizot a Collège de France-on az angol irodalmat tanította; halála után Auguste Salles *Montaigne, études et fragments* (269 l.) cz. alatt adta ki utolsó művét, egy finom, művelt elme jegyzeteit az Essais halhatatlan szerzőjéről. Guizotnak gyakori olvasmánya volt Montaigne, de, mint a régi nemzedék tanárai, ő is mindent csak lélektanilag akart magyarázni; a kritika nem volt erős oldaluk. Barátja, a ki Guizot ezen jegyzeteit kiadta, nem tett nagy szolgálatot sem Montaigne-nek, sem Guizot-nak, mert ez a nagy író egyedüli érdemét a stilusban látja.

Sokkal behatóbb, kritikus szellemre vall *E. Champion*: *Introduction aux Essais de Montaigne* (313 l.) cz. munkája, a mely a különféle kiadások változataiból, Montaigne eszmejárásának évről-évre való kutatásából von következtetéseket. Montaigne ifjúságában heves vérű, szenvedélyes ember volt, a ki szerette az érdem és a kegy külső jeleit, de 1571 február 28-án rögtön magánéletbe vonult és elmélkedni kezdett. A »régi ember« az »új emberrel« folyton ellentétbe került; innen a kétkedő hang, innen a gondolatmenetében a habozás, a befejezetlenség és a sok felvetődő probléma, mely feloldásra vár. De vajjon nem az egész XVI. század tusáját a középkori szellem ellen kell-e látni úgy nála, mint századának más iróinál és e század beható tanulmánya nem a legjobb bevezetés-e Montaigne megértéséhez?

E. Ruel hátrahagyott kötete: *Du sentiment artistique dans la morale de Montaigne* (LXIV—431 l.), egy korán elhalt finom érzékű és művészi tehetségű szerzőnek egyetlen töredékes műve, melyet Faguet adott ki az író halála után. Montaigne-ben a művészt keresi: ép nála, a kinél a compositio laza és a ki a stilus tekintetében nem sokat csiszolt. De Ruel lelke rokon volt a Montaigne-ével,

nem ugyan a mi a scepticismust illeti, hanem a külső benyomások hatásában az íróra és művészre. Ezért ezek a gondolatok és aphorismák egy mai, szabadon gondolkodó, minden nyűgtől ment léleknek belső világából eredve, csak annyiban magyarázzák Montaigne-t, a mennyiben lelki hasonlóság van a két író között.

Auguste Hamon latin thesise: *De Scaevolae Sammarthani vita et latine scriptis operibus* (XIV és 102 l.), szintén egy XVI. századbeli író latin műveivel foglalkozik. Scévole de Sainte-Marthe 1536-ban Loudunben született. Párisban és Poitiersben tanult; Michel de l'Hôpital-lal és Joseph Scaligerrel, valamint több költővel jó viszonyban élt; a franczia adószedők (trésoriers) elnöke lett; a vallási háborúk alatt Poitiers és Loudun városaival sok jót tett és végre szülővárosába vonult vissza. Latin művei között egy 150 biographiából álló munka említendő, mely a régi idők és korának tudósairól nyujt sok adatot; írt azonkívül lyrai költeményeket, Sylvae-t, elegiákat, epigrammákat és vallásos költeményeket. Kora különösen egy «Paedotrophia» cz. tankölteményeért dicsérte, a mely a csecsemők neveltetéséről, azok betegségeiről és gyógyszereiről szól. Költeményeiben gyakran fordul Desportes, Le Baïf, Etienne Pasquier és de Thou ismeretes írókhoz.

A. Hamon franczia thesise: *Un grand rhétoriqueur poitevin, Jean Bouchet (1476–1557)* (XXII és 432 l.), egy XVI. századbeli jogász és költő életét és műveit tárgyalja nagyon behatóan. Bouchet a maga idejében jó hírnévnek örvendett nemcsak mint író, hanem mint a költészet törvényhozója is. Poitiers-ből származott, a renaissance első fuvalma a fiatal költőt is érintette, mikor Florimont Robertet szolgálatába állt, a kivel Párisba ment. Nagyon szegény lévén, Bouchet a jogot tanulta és a híres La Trémoille család procuratora lett, 1507-ben. E család érdekeit képviselte és e mellett irt. Kisebb alkalmi darabjait mellőzve, melyeket e család egyes tagjainak dicséretére költött, fel kell említeni az «Histoire et chronique de Clotaire», az «Anciennes et modernes généalogies» és különösen az «Annales d'Aquitaine» cz. műveket, melyek a helyi történet, mondák és legendák nagy, mesés tárháza. A Ronsard Franciade-ja innen merítette tárgyát. Mint költő, Bouchet a *terza rima* meghonosítója Francziaországban, a versforma több törvényének megalapítója. A színházat is nagyon szerette és szülővárosában 1534-ben ő vezette a mysteriumok előadását. Hamon thesise összes, ma már elfelejtett műveire vet világot és egy utolsó fejezetben az író versificatióját, nyelvét és stilusát fejtegeti. Benne a Pléiade egyik előfutárát tisztelheti az irodalomtörténet.

A. Bernard abbé latin dolgozata: *De vita et operibus Roberti Cenalis* (94 l.) a vence-i, később avranches-i püspök életével foglalkozik és itt csak azért említendő, mert Céneau mint a XVI. század első tize-

deinek hazafias történésze és mint a reformatio ellenfele (Melanchton, Calvin és de Bèze ellen írt), idejében némi befolyást gyakorolt.

E. Rigal: Le Théâtre français avant la période classique (fin du XVI. et commencement du XVII. siècle) (363 l.) cz. munkája jeles thesisének (Alexandre Hardy) bevezetését és a ma már nem található: «Esquisse d'une histoire des théâtres de Paris» (1887) cz. első művét egyesíti. A Hôtel de Bourgogne alapításától egész a Cid-ig adja elő a franczia színház külső történetét. Nem kell ugyanis e kötetben az 1548 és 1635 közt fejlődött színházi irodalmat keresni, hanem a színházakra, színészekre, azok vándorlásaira, a műsorra, a kiadásokra, a bevételekre, a közönségre, a színrehozatalra vonatkozó adatokat és egy jeles bibliographiai mellékletet. Rigal e téren több érdekes felfedezést tett és így a kutató itt e kérdések utolsó stadiumát együtt fogja találni.

F. Strowski franczia thesise: *Saint François de Sales* (424 l.) mintegy bevezetés a XVII. század vallásos érzületének történetéhez. A genfi püspök, ámbár nem gyakorolt oly hatást mint egy Descartes vagy Pascal, mindenesetre a XVII. század nagy egyházi íróira, mint Bossuet és Fénélon, befolyással volt. A szerző ezt a *Controverses* (1595), de főleg a híres *Introduction à la vie dévote* cz. iratának jellemzésével és a későbbi írók utánzásával kimutatja. A már ismert életrajzi részleteken gyorsan fut át, és főleg a lélektani motivumokra helyez sulyt. Első fejezetében Szent Ferencz szellemi és vallási képzését tárgyalja és kimutatja, hogy mindig óvakodott nagy küzdelmekbe bocsátkozni, de tapintattal és türelemmel akart hatni. A chablais-i missiót írja le és Bèze Tivadarral hasonlítja össze. Majd a szent prédikaczióira, lelkipásztorságára tér át és fönnmaradt műveit jellemzi. Az utolsó fejezetben a nagy hitszónok befolyásáról a XVII. század világi irodalmára értekezik.

Boileau kritikájának egyes áldozatait most szokás rehabilitálni. Hisz végre egy rossz poéta is írhat életében egy-két művet, melynek érdemes az utókorra jutni. Théophile és Saint-Amant után most Brébeuf-re került a sor, kit *R. Harmant* egy szép kötetben: *Essai sur la vie et les oeuvres de Georges de Brébeuf (1617?—1661)* (492 l.) támasztott fel halottaiból. Levelezése nyomán élete folyását adja elő, majd burlesque költeményeit tárgyalja, melyek közt az Aeneis VII. könyvének és Lucanus travestiája korának tetszett; szól a Pharsalia fordításáról is, de főleg az «Eloges poétiques» és «Entretiens solitaires» cz. köteteket tárgyalja behatóan. Valóban e két munka révén megérdemli, hogy a XVII. század másodrendű költői közt helyet foglaljon. Az utóbbi munka vallásos elmélkedésekből áll és Corneille: «Imitation de Jésus-Christ» rímbe szedett fordításával hasonlítható össze. Harmant a könyve végén egy fejezetet szentel a költő nyelvezetének és verselésének.

Louis Arnould, a Sorbonne egyik legvaskosabb thesisét egy XVII.

századbeli, kevésbbé ismeretes írónak szentelte, kiről tán egy kisebb munka is elég lett volna. Ez: *Racan (1589—1670). Histoire anecdotique et critique de sa vie et de ses oeuvres* (XVIII és 772 lap, 8-r. Racan arczképével és 13 önálló melléklettel). A vaskos kötet három részre oszlik; az elsőben (La formation, 1589—1608) az elődökről szól; megállapítja, hogy a költő 1589. február 5-én Champmarin-ben, a Sarthe département-ban, született, a Maine és Anjou tartományok határán; Touraine-ben, a La-Roche-au-Majeur nevű kastélyban töltötte gyermekéveit; 1602—1608-ig az udvarnál volt mint IV. Henrik apródja; 1605-ben Malherbe-bel találkozik, kinek tanítása oly nagy befolyással volt reá. A második rész Racan életét házassága előtt (1608—1627) festi. Mindenütt az életviszonyok és az ezekből folyó költemények együtt tárgyaltatnak. Így először Calaisban, a katonai iskolában látjuk; IV. Henrik halála után Párisba jő és itt mint katona és költő több hadjáratban vesz részt. Első műve: *Les Stances sur la Retraite* (1618 körül) még Virgilius, Horatius és Claudianus, valamint Desportes befolyását mutatják; majd a Malherbe költői társaságában él; az olasz pásztori költészettel ismerkedik meg és ebbe a hamis, meddő genre-be néhány valóban mély költői benyomást, lamartine-i hangot tudott önteni. De Malherbe tanítása daczára költeményeit nem csiszolta eléggé. A *Les Bergeries* (Arthenice) (1619) cz. pastoralét a Hôtel de Bourgogne-ban előadták, még pedig nagy sikerrel. Erre a szerző Racan vallási énekeit bonczolgatja; majd a Termes marquisnéhez való szerelmének legszebb gyümölcseivel, elegiai szerelmi dalaival foglalkozik. A harmadik rész: Racan házassága után és vallásos költészete (1628—1670), házas életét Du Bois Magdolnával, a La Rochelle ostromában való részvételét írja le, a hol Malherbe halálának hírét veszi. Touraine-i jószágára vonul, gyermekeit neveli, az Akadémia tagja lesz; az «Odes sacrées», a «Mémoire sur la Vie de Malherbe», a Zsoltárok fordítása, más Ódák: ezek élete utolsó éveinek gyümölcsei. Végül a szerző azt a fáradságos munkát is elvégezte, hogy az utókor itéletét Racanról, még pedig halálától napjainkig, Francziaországban és egyebütt kritikailag vizsgálta. A műemlékek reproductioja és egy Racan-lexicon rekesztik be e vaskos kötetet, mely bizonyára végleges Racan-ra nézve.

Ezt a thesist a franczia Akadémia megjutalmazta és nemsokára rá Arnould egy második kiadást adott, a mely czímlapján a Racan-család czímerét mutatja. Czíme: *Un gentilhomme de lettres au XVII-e siècle. Honorat de Bueil seigneur de Racan.* A kiadás némileg rövidítve — a Lexique; a tulajdonnevek repertoriuma és számos jegyzet kihagyásával — de másrészt bővítve néhány Racanról szóló új okmánynyal, költeményeinek és életének chronologiájával és különösen több

képpei lép az olvasóközönség elé, úgy hogy most a kötet összesen tizennyolcz képes mellékletet tartalmaz.

Camille Latreille latin thesise: *De Petro Boessatio (1603—1662) ac de conditione litteratorum virorum in Delphinatu eadem aetate* (88 l.), Pierre de Boissat vagy Boissac, ma már elfelejtett író életével és műveivel foglalkozik. Nevét csak azért ismerik, mert az ujonnan alapított franczia Akadémia első negyven tagja közt szerepelt. Jogi tanulmányokat végzett; Henri de Montmorency ajánlatára Párisban Gaston d'Orléanshoz, XIII. Lajos öcscséhez állt szolgálatba. Urával sokat utazott, azután Richelieu beválasztatta az Akadémiába. Később szülőföldjére, a Dauphinébe tért vissza és ott meg is halt. Latreille nem tudott sokat Boissat-ról magáról kipuhatolni; így a második fejezetben a Dauphiné (Grenoble és Vienne városokkal) irodalmi viszonyait vázolja a XVII. században. Boissat körül Salvaing de Boissieu és Chorier csoportosultak, kik úgy a franczia, mint a külföldi tudósokkal levelezésben álltak. Boissac főleg latinul rimelt. Főművei egy *Martel* cz. epos az Aeneis nyomán. és a *Hermonomus* vagy a császári institutiok négy könyve; a szentekről szóló költeményeiben több a theologia, mint a költészet.

L. Valentin latin thesise: *Cardinalis Richelius scriptor ecclesiasticus* (340 l.) a franczia állam egységének politikai megalkotóját, mint egyházi írót vizsgálja. A collège de Navarre tanítványa, már huszonhárom éves korában lett luçon-i püspökké; a Sorbonne theologiai tudora is volt, és számos könyve a hivők közt nagy feltünést keltett. A «L'instruction du chrétien» a papság reformját sürgette; a «Les principaux points de la foi de l'Église catholique» a protestans egyházi írók némely állítását czáfolta meg, míg a «Traité contenant une méthode facile et certaine pour la conversion de ceux qui se sont séparés de l'église» a protestansok conversioját czélozza. Írt ezenkívül egy «Traité sur la perfection chrétienne» cz. művet, számos pásztorlevelet; beszédei az egyházszónoklat mintaképei lettek és a XIV. Lajos századában a klasszikus íróknak e téren az utat egyengették. Richelieu mindenütt a királyság és a királyi hatalom szószólója. Egyes iratait Pázmány munkáival lehetne összehasonlítani.

Henri Potez, latin thesisében: *Qualis floreret apud Duacenses res poetica, gallice scripta quum universa schola a Philippo secundo condita vigere inciperet* (180 l.) a douai i egyetem első ötven évének (1576—1633) irodalmi életével foglalkozik. Ez az egyetem II. Fülöp spanyol király alkotása (jelenleg Lille-ben); az «Escoliers de l'Université de Paris» ott több költői társaságot (confrérie) alapítottak. E társaságokban működtek a következő írók: Antoine de Blondel, a ki Olaszországban is járt és különösen a Pléiade költőit utánozta; Claude

de Bassecourt, Pierre de Croix, Jean és Jacques Loys (atya és fiú), az atyát az Éjszaki Francziaország Ronsard-jának tartották; Jean Rosier, Jean Franeau, Louis du Gardin (Hortensius), Joyel, a ki: «Le tableau tragique, ou le funeste amour de Florivale et d'Orcade» pásztorköltemény szerzője. Potez mindezekre a kevéssé ismeretes vidéki írókra némi fényt vet a douai-i könyvtárban őrzött okmányok és ritka kiadások alapján.

A franczia közoktatás történetébe vág *H. Prentout* latin dolgozata: *Renovatio ac reformatio in Universitate Cadomensi per XVI Saeculum* (XX és 120 l.) a mely a Caen-i egyetem nagy reformjáról szól. Ez a reform 1521-ben történt. Az egyetem ma a kisebbek közé tartozik, de a XVI. században eléggé híres volt. Prentout kiadatlan okmányok alapján dolgozta ki művét, és kimutatta, hogy a XVI. század első felében e normandi főiskola nagyon virágzó volt, de a bekövetkezett vallási háborúk és a pestis sokban ártottak neki. A Parlament 1586-ban újra reformálta és ekkor jobb idők következtek.

Cognet abbé franczia thesise egy ma már elfelejtett egyházi író életével és irataival foglalkozik: *Antoine Godeau, évêque de Grasse et de Vence, un des premiers membres de l'Académie française* (1605—1672) (XVIII—536 l.). Felesleges mondanunk, hogy ez a legbehatóbb, mindenesetre a leghosszabb tanulmány, melyet Conrart barátjának, a Précieuse-ök társaságának e tagjának szenteltek. Már a rég elfelejtett vaskos kötetek olvasása is nagy érdem, és ha a szerző nem is dolgozta fel tárgyát nagy kritikával, Godeau-ról szólva művét nem nélkülözheti senki, mert sok kiadatlan anyagot használt fel. Tizenöt fejezetben világítja meg az író életét, a ki némi politikai szerepet is játszott a Fronde idejében. Műveit egész teljességökben mutatja be: az «Oeuvres chrétiennes et morales» a «Vie de St. Paul», a Zsoltárok paraphrasisát, halotti beszédeit, de különösen Leveleit, melyek irodalmi hagyatékának legérdekesebb része. A Scudéry asszony levelezésében Godeau a «Sidoni magus», Scudéry a «Reine du Tendre» neve alatt szerepel. Godeau-t kortársai, különösen Chapelain, Conrart és Balzac igen nagyra becsülték; ma már senki sem olvassa. A kritika változásait halálától napjainkig a thesis utolsó fejezete mutatja. Több kiadatlan okmányt a függelék szolgáltat.

Az æsthetika történetében Dufresnoy (1611—65) műve «De arte graphica liber», melyet Mignard adott ki 1684-ben és de Piles fordított francziára, elég jó hírrel bir. Lessing Laocoonjában idézi. Ennek a műnek szentelte latin thesisét egy derék műbiráló *Paul Vitry*: *De C. A. Dufresnoy pictoris poemate quo «De arte graphica» rescribitur* (115 l.), a mely az írónak életével, e költeménynyel, és annak hatásával foglalkozik. Poussin és Rubens követőinek harczáról is mond egyet-

mást a szerző. Franczia dolgozatát csak említjük: *Michel Colombe et la sculpture française de son temps* (532 l. számos képpel).

Paul Durand-Lapie munkája: *Saint-Amant, son temps, sa vie, ses poésies* (521 l.) Boileau egyik áldozatának rehabilitatióját czélozza. Saint-Amantnak eddig Philarète Chasles és Livet szenteltek kisebb tanulmányokat. Durand-Lapie ámbár dilettans, valóban behatóan kutatta e pittoresk író életét, számos utazását (Amerikába, Spanyol-, Olasz-, Angol-, Lengyelországba, a hova Marie de Gonzague-ot kisérte, ki Lajos-Zsigmond királyhoz ment nőül; Hollandiába és Svédországba) és majdnem minden egyes verséhez ad magyarázatot. A kor ismerete hiányzik a szerzőnél, számos chronologiai botlás is találkozik művében, de egy sikere mégis lesz, az, hogy az utókor nem fogja többé Saint-Aman-t Boilean egy rosszaló verse miatt a semmitérő költők sorába helyezni. Ily rehabilitatiókra néha szükség van.

Tristan l'Hermite, kinek életét és műveit Bernardin remek thesise ismertette, ma már alig olvasható, daczára a dicséretnek, melylyel «Mariamne» cz. tragédiájának adóznak. De írt egy regényt, a picaresque modorban, mely modort a «Lazarillo de Tormes» és a «Guzman de Alfarache» Francziaországban népszerűvé tett és a melynek a Sorel Francionja egyik kitünő képviselője. Tristan művének czíme: *Le page disgracié*, mely a XVII. században csak két kiadást ért (1643, 1667) és azóta nem nyomatták ki. *Auguste Dietrich*, oly sok német és olasz munka franczia fordítója, e regényt egy érdekes bevezetéssel és néhány jegyzettel újra kiadta (454 l.). A regény autobiographia-e vagy nem, arról nem egyeznek meg a vélemények; a mi tény az, hogy a fictióhoz néhány realistikus részlet is járul, a melyeket a költő saját életéből merített.

Bernardin, a Tristan l'Hermite biographusa *Hommes et moeurs au XVII-e siècle* (360 l.) cz. alatt több nyilvános előadását gyűjtötte össze, melyek azért pikánsak és újak, mert rég elfelejtett alakokról szólnak. Ilyenek Charles de l'Orme orvos; Nicolas Faret; egy Zaga-Christ nevű kalandor; Montmaur tányérnyaló; Hermite-Soliers lovag s végre II. Henrik lotharingiai herczeg.

Paul Dupont, a lille-i egyetem tanára, a franczia Akadémia első ...ótárát, mely 1624-ből való, hű másolatban újra lenyomatta. Ez a ...c-similé kiadás Lille-ben jelent meg és tekintve a régi kiadás ritka...gát és drágaságát, jó szolgálatot fog tenni.

A «Grands Ecrivains français» sorozatban *Gustave Lanson*: ...orneille-je (206 l.) kiváló helyet foglal el. A legkitünőbb franczia ...odalomtörténet szerzője, a ki most végre a Sorbonne-on és az École ...ormale supérieure-ön működik, a franczia irodalom terén oly mun...álkodást fejtett ki, a mely őt Brunetière es Faguet mellé helyezik,

ámbár külföldön hírneve nem oly nagy. Corneille-je noha a na közönség számára készült, nem akart puszta életrajzot és a híresel művek analysisét adni. A biographia egészben vagy harmincz lap foglal el. Azután következik a szinház állapota Corneille előtt, enn vígjátékai, elméleti iratai, a híres Discours-ok, melyeket tragédiái tett, a tragédiákban foglalt történeti és politikai czélzások, a jelleme és szenvedélyek, a cselekvény és a cselszövés, a nyelv, a stilus és rhythmus, Corneille darabjainak vonatkozásai az életre és végre a nagy tragikus befolyása. Mindenütt talpraesett, új, találó megjegyzések, melyeket a magyar tanárok is legnagyobb élvezettel és haszonnal olvashatnak.

A «Classiques populaires» sorozatban *Maurice Souriau: Pascal*-ja (240 l.) jelent meg. Három részben: Pascal gyermekévei és ifjusága Pascal és Port-Royal, a Gondolatok (Pensées) adja elő tárgyát bő ki vonatokkal, a mint ezen gyűjtemény megkívánja. Souriau inkább Gondolatokra helyezi a fősúlyt; az olvasó érzi, hogy a «Lettres pro vinciales» cz. halhatatlan művel nem ért mindig együtt, már pedig e az, a mi örökké fog élni, míg a Gondolatok nem tükröztetik vissz oly teljesen a Pascal művészetét, irályát, sőt gondolatait sem, mert sok csak Montaigne és Charron paraphrasisa és a theologiai tartalmúak ma már értékökből sokat veszitettek.

V. Giraud: Pascal, l'homme, l'oeuvre, l'influence (252 l.) czímű műve a freiburgi, katholikus szellemű egyetemen tartott huszonegy előadásának vázlata. A szerző azt vitatja, hogy Pascal ifjuságában, a híres 1654. nov. 24-én történt megtérése előtt sem volt rossz keresztény és hogy ha a mulatozó főúri társaságot látogatta is, ő maga nem volt léha; hogy a «Discours sur les passions de l'amour» csak galans gya korlat és nem felel meg a valóságnak. A munka két főrésze a «Provin ciales» és a «Pensées»-nek van szentelve; nem tekintve az irányt, el kell ismerni, hogy Giraud tárgyát lelkesen dolgozta fel, hogy a jelenlegi kutatás eredményeit jól ismeri, csak tendenciáival nem érthetünk egyet A mű, bár nem olvasásra van szánva — csak jegyzetekből áll — má két kiadást ért. A lapszámot (252) a második kiadás után adjuk.

A «Grands écrivains français» sorozatban *E. Boutroux*, a bö csészet történetének tanára a Sorbonne-on, jelenleg a Fondation Thiers igazgatója, *Pascal* életét írta meg (205 l.). Daczára annak, a mit Illustration, képes hetilap, a melyből, úgy látszik, néhány magy

*) Thiers örököse által alapított intézet, a melyben fiatal taná három évig gond nélkül dolgozhatnak, teljes ellátással, az Institut tagjának vezetése alatt. Boutroux, az imént elhunyt Jules Girard, he nista, helyét vette át.

kritikus inspiratióját veszi, azt állította, hogy ez egy pedans munkája, tudnunk kell, hogy Boutroux Francziaország egyik legnagyobb bölcsésze, és hogy egy egész éven át adott elő a Sorbonne-on Pascalról. E tanfolyam eredménye e kis munka, melyet mindazoknak, kik philosophiával vagy franczia irodalomtörténettel foglalkoznak, bátran ajánlhatunk. Megláthatják, mint tudott Boutroux Pascal lelki világába hatni, annyira, hogy gyakran azonosítja magát hősével. Pascal műveinek egységét soha sem mutatták ki oly érvekkel, melyek logikus kapcsolata minden ellenmondást kizár. Igaz, hogy Boutroux az apróbb foltokat nem veszi észre, különösen a Bertrand által kimutatott gyengeségeket korának tudósaival szemben, kiknek találmányait Pascal felhasználta és azután ócsárolta őket, de nagyban a nagy író képét oly híven festette, mint csak egy művész teheti.

L. J. Nazelle, reformatus papnak a párisi egyetem doctoratusi thesise: *Etude sur Alexandre Vinet, critique de Pascal* (260 l.) a híres svájczi kritikus vallási nézeteinek összefoglaló birálata. Vinet több értekezést írt Pascalról, melyeket Sainte-Beuve már ötven év előtt alapvetőknek nyilvánította, és valóban Pascal valamennyi kritikusa foglalkozott az «Etudes sur Blaise Pascal» cz. kötettel. Nazelle, miután Vinet életét és jellemét vázolta, bölcsészeti és vallási nézeteit adta elő, Pascal és Vinet közt mintegy párhuzamot von, mert Vinet az említett munkában mintegy énjét tárta fel. «A vallás Pascal és Vinet elvei szerint» cz. fejezet különösen fontos.

Pascal kiadásai között a legjelesebb *M. Brunschvicg: Pascal: Opuscules et Pensées* (804 l.) cz. kötete, a mely főleg egyetemi hallgatók számára készült. A kiadó a fiatal nemzedék egyik legjobb philosophusa; bevezetése, jegyzetei kitünőek; mint oly sok kiadó, ő is a Gondolatokat saját ízlése szerint rendezte, ámbár e töredékek nem csoportosíthatók bizonyos szempontok szerint. A kiadás a Havet nagy kiadása óta a Pascal-féle Gondolatok legbecsesebb adaléka gyanánt tekinthető.

A «Grands écrivains français» sorozatában *G. Larroumet*, a ki jelenleg a Sorbonne-on Crouslé rendes tanszékét, a Temps-nál Sarcey színészeti kritikusi helyét és az Académie des beaux-arts főtitkári állását foglalja el, *Racine* életét írta meg a kiszabott 200 lapnyi mederben, a költő életéről, műveiről és azok befolyásáról szólva. A munka a sorozat legjobb kötetei közé tartozik.

G. Le Bidois franczia thesise: *De l'action dans la tragédie de Racine* (338 l.) egyike a kiválóbb æsthetikai tanulmányoknak, melyeket a nagy tragikusnak szenteltek. Három részben tárgyalja a racine-i darabok cselekvényének egyszerűségét, ezen cselekvények elveit, a belső szerkezetet és a stylust. Az első fejezetben a tragikai egyszerűséget a

darab időtartamában, a helyben, a színházi diszítményben és a narratióban vizsgálja; a másodikban a darabok velejébe hat és a személyekről, a sorsról, a bizalmasok szerepéről és a karról, a szerelemről, az életről és a monologusról szól. A stilus tanulmánya is új szempontokból vizsgálja a Racine műveit és mindenütt az utolérhetetlen concisiót mutatja ki. Deltour, Robert, Benoist művei után is sok újat mond, de néha nagyon is túlozza az actio — a cselekvény — nagy szerepét Racine-ben, mert mind Taine mind Faguet azt hitték, hogy Racine személyei inkább abstractiók, mint cselekvő személyek. Bidois thesise a könyvkereskedésben a czím némi változásával *(La vie dans la tragédie de Racine)* jelent meg.

(Folyt. köv.)

KONT IGNÁCZ.

HAZAI IRODALOM.

Homérosz Iliásza. Fordította *Baksay* Sándor. Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 1901.

Napjainkban nálunk megint élénkebben foglalkoznak Homeros munkáival. Nagyobb számban versenyeznek egymással a világirodalom eme közkincsének fordítói. A legtöbb fordító az eredeti mértéket használta. Hangsúlyos mértéket használtak *Radó* Antal, ki azonban csak egyes részeket fordított és *Baksay* Sándor, ki az egész Iliast alexandrinusokban fordította le. Ilyen nagy munkának a teljes fordítása a fordítás terén korszakalkotó szokott lenni, mert, legyünk őszinték, sok tudást, nagy ügyességet, egy kis költői tehetséget és nagy türelmet kíván. S ha még hozzávesszszük, hogy a tökéletes fordításnak mi mindenféle kellékei vannak, nem nehéz belátni a jó fordító érdemét. Jó fordító pedig az, a ki úgy fordít, hogy munkája az eredetit mind tartalom, mind alak tekintetében teljesen visszatükrözi. De ez sok nehézségbe ütközik. Minél távolabb áll két nyelvnek a természete és két nép gondolatvilága egymástól, annál jobban meggyűlik a fordító baja. Könnyen érthető tehát, hogy miért volt könnyebb és háladatosabb dolog az Iliast latinra és a mai modern világnyelvekre lefordítani, mint magyarra. A magyar fordítónak tehát sokkal több nehézsége van a fordításnál, mint összes modern nyelvű társainak. Az Iliasnak magyar fordítását birálva, a dolog természeténél fogva az eredeti munkával való összehasonlításnál sokkal enyhébb mértéket kell alkalmaznom, mint ha más modern nyelvű fordítással foglalkoznám.

Ezek a nehézségek azonban egyáltalában nem szabadíthatják neki a fordítót annak, hogy az eredeti munkát egészen a *saját szája íze szerint* ültesse át nyelvünkre, mert ha ezt teszi, akárminek nevezhetjük munkáját, csak fordításnak nem.

Már most a legenyhébb mértéket alkalmazva birálatomnál, lássuk, megköszönheti-e Homeros szelleme Baksay Sándornak, hogy az ő Iliasát magyarra fordította s van-e köszönni valója akár a magyar irodalomnak, akár pedig a magyar népnek ebben a fordításban; mert a fordítás versmértékét tekintve, föl kell tennünk, hogy a magyar nép számára készült. De csakis a mérték tekintetbe vételével tehetjük ezt fel, mivel minden más tekintet ellentmond ennek a föltevésnek, még akkor is, ha a népen csak a nem philologus művelt olvasóközönséget értjük. Nem szeretem a bőbeszédűséget, de a szűkszavúságnak sem vagyok barátja. Est modus in rebus. Ha az Ilias fordítását laikus olvasónak szánják, az eposz megértésére nem elégséges olyan bevezetés, mely röviden csak az Ilias tárgyáról szól. Ezt inkább elhagyhatta volna a fordító, mert a ki az eposzt elolvassa, a tárgygyal majd megismerkedik. Az Iliast bajos megérteni, ha nem ismerjük azt a mondát, mely a Trója ostromát megelőző eseményekről szól. A ki ezen eseményeket nem ismeri, el nem tudja képzelni, hogy miért indult útnak bizonytalan időre és távolságra egész Görögország színejava. A ki nem ismeri Trója alapításának mondáját és az istennők szépségversenyét, az nem fogja megérteni, hogy érzelmeik szerint miért szegődik az istenek egy része a trójaiakhoz, más része pedig a görögökhöz. Mindezt előadni egy pár lapon nagyon hálás tárgy lett volna oly mű fordításánál, melynek gondolatvilága még a mi legműveltebb olvasóinkétól is nagyon messzire esik. Ugyanezen okból kellő korlátok közt egyes helyekhez még tárgyi magyarázatot is mellékelhetett volna a fordító, mert e nélkül szintén bajos az Iliast megérteni. Nem hiszem, hogy az Akadémia ebbe bele nem egyezett volna és a szükséges költségeket meg nem adta volna; sőt inkább azon csodálkozom, hogy a fordítást ezen kellékek nélkül adta ki, noha más fordítások kiadásánál már e tekintetben követésre méltó példát adott.

De vannak egyéb okaim is, melyek miatt ezt a fordítást nem tartom sem a magyar irodalom számára nyereségnek, sem Homeroshoz méltónak. Ha az utóbbit bebizonyítottam, az előbbi állításom is be van bizonyítva. A fordító, nem tudom, mi ok vezette rá, elvetette az eredeti hexametert és az alexandrinus verssort használta. Pedig a legjobb eposzköltőink is, mikor nem is görög, hanem a magyar nemzeti hősök tetteit énekelték meg, mértékül a hexametert választották. S ezt bizonyára nem azért tették, mintha nem ismerték volna az alexandrinus mértékét; hiszen a Zrinyiász példaként állott előttük, hanem valószinűleg azért, mert érezték, hogy a hexameternél, melyre nyelvünk nagyon alkalmas,

semmiféle más versmérték nem alkalmasabb a fenségesnek kifejezésére. Ilyen körülmények között egyáltalában el nem tudom gondolni, hogy milyen komoly ok vihette a fordítót arra, hogy az eredeti versmértéktől eltérve, az alexandrinus sort választotta. Homerosnak minden komoly fordítója megtartotta az eredeti versmértéket, ha csak nemzeti nyelvének természete megengedte. Még a németek is hexametert szeretnek az Ilias és Odyssea fordításánál használni. Pedig milyen a német hexameter a magyarhoz képest! Legújabb fordítóink is mind az eredeti hexametert használják, pedig ez sokkal nehezebb, mint ilyen rímes alexandrinus:

Rá szólala ekkor Thesztor fia Kálkhás,
Madarak röptéből tudománya: látás.
Tudja jelent, múltat, bé-lát a jövőbe,
Akhivok hajóit Ilion tövébe
Ő igazítá el jósló hatalommal,
Kit Apollótól nyert — szólt most nyugalommal.
Il. I. 67—73.

Vagy mint az ilyenek:

S a király csak király, és ha ujjat *húz a*
Szegény ember vele, rövidebbet *húzza*
Il. I. 79—80.

Olyan rímet, mely úgy keletkezik, hogy a névelőt a maga szavától elválasztják, komoly költeményben szó nélkül hagyni nem lehet. Mindamellett, hogy valaki rímes versekben fordítsa az Iliast, az lehet az illetőnek a saját ízlése. Én azon a véleményen vagyok, hogy a fordítónak nem volt komoly oka a hexametertől annyira idegenkednie. Hogy ezt a versmértéket nem tartják a magyar nemzeti szellemmel ellentétesnek, erre a nem rég Budapesten megtartott Kossuth-ünnep is bizonyítékot szolgáltat. Mert választhat-e nemzetiebb tárgyat a költő, mint Kossuth Lajos dicsőítését, és van-e élő költőink közt nemzetibb mint Jókai? És Jókai a *magyar nép* legforróbb szeretetének tárgyát, Kossuth Lajost, hexameterben énekelte meg.

De ha már a versnem megválasztásánál tartunk, végezzünk először ezzel. Bizony, ha a használt alexandrinusokról kell szólnunk, eszünkbe jutnak Horatius sorai:

Versibus exponi tragicis res comica non volt;
Indignatur item privatis ac prope socco
Dignis carminibus narrari cena Thyesthæ.

Kár volt a fordítónak Homeros példája és Horatius tanítása mellett nem maradnia, hiszen

Res gestæ regumque ducumque et tristia bella
Quo scribi possunt numero, monstravit Homerus.

De utóvégre fogadjuk el jónak az alexandrinust, mint a modern kori verses elbeszélők metrumát; vajjon nem követelhetjük-e meg méltán, hogy legalább ennek a versmértéknek alkalmazása legyen tökéletes? Sajnos, ebben a fordításban ez sem úgy van; ime egy pár nagyon könynyen talált példa:

O te ezüst-ijjas! Killa, Khryze őre
Smintheüsz! Tenedosz nagy gondviselője
Templomodat sokszor én felkoszorúztam,
Kecskét neked, ökröt áldozatúl nyúztam,
Halld esdekelésem, Danaus fiait
Az én könnyeimért verjék meg nyilaid. (I. 37—42.)

Fehérkarú Héra *istenasszonyért, ki*
Mind a kettőtöket szereti és félti. (I. 208—9.)

Megemlegetnek még az akhivok engem. (I. 240.)

Nem tartom, mint afféle görögös ember, rossznak a következő verset:

Menelaosz öcsédért, ebfejű magadért. (I. 158.)

De az a laikus közönség, melynek a fordítás szól, honnan tudja az, hogy a «Menelaosz» szót három szótagúnak kell olvasni? Általában az alexandrin verset nagy szabadsággal használja a fordító s minden képzelhető alakjában alkalmazza, akár jól, akár rosszúl hangzik. A legtöbb verssornak csak az a tulajdonsága van meg, hogy megvan benne a sormetszet s hogy egy-egy verssor tizenkét szótagból áll; de találtam tizenhárom szótagút is; ime:

Mosolyogva fiától fogadja a kúpát. (I. 596.)*)

Még rosszabbaknak tartom azonban a verseket a rímek dolgában, mert nem hogy jó rímet, de még jó assonantiát is alig lehet kettőnél többet egy-egy lapon találni. A rímek megitélése végett felhozok egy pár példát:

Fátyollal a termőföld szinét takarván
Nem bánta az akhiv, sajnálta a dárdán. (VIII. é.)

(A vers száma nincs a fordításban megjelölve, én csak az I. énekben jelöltem meg a saját összehasonlításom alapján.)

*) Én ezt csak úgy tudom magamnak megmagyarázni, hogy a versnek sántaságával Hephaistos sántaságát akarta ecsetelni a fordító. (Talán csak sajtóhiba s *Mosolyogra* helyett *Mosolygva* olvasandó. *Szerk.)*

Hát a mit mondottam, kiki tegye készen:
Ez a mai napra üdvös rendelésem. (VII. é.)

Hát igaz ugyan, hogy nyelvünk rím dolgában nem gazdag, de minden rossz rímet és rossz assonantiát ezzel kimenteni nem lehet.

A mi a fordítás magyarságát illeti, alkalmasabb elnevezést nem találok rá, mint ha azt mondom, hogy ez az az úgynevezett erőltetett, czikornyás magyarság, melybe azonban sok magyartalanság is vegyül, a mi különösen a rossz szórendben és idegen mondatkötésben nyilatkozik. De lássunk egy pár példát:

Templomodat sokszor én felkoszorúztam. (I. 39.)
Harsányan akhivok rá zúgganak akkor,
Méltánylani kell a váltságot a paptól. (I. 22., 23.)

Talán fölösleges magyaráznom, hogy a «harsányon» nem lehet az «akhivok» alany tartozéka. Azonkívül a magyar fül méltán keresheti, hogy hová lett az «akhivok» névelője. Ez a két vers különben sem valami szerencsés fordítása az így szóló eredetinek:

αἰδεῖσθαι θ' ἱερῆα καὶ ἀγλαὰ δέχθαι ἄποινα,

mert éppen a legfontosabb gondolat, hogy Apolló révén tisztelet illeti meg a papot, a fordításban nincs meg.

Egyéb szórendi hibák:

Kilencz egész napig, *így* a nyilak estek, (I. 53.)

Jót nekem, rossz Néző, sohse mondtál eddig,
Mindég a gonoszban lelked leli kedvit. (106., 107.)

Házi cselédemül kit bizonnyal szántam. (I. 113.)

O az akhiv földre kél micsoda felleg! (I. 254.)

Mért Zeüsz e létet nem tette becsültté? (I. 353.)

Minek sirsz, mi bánat szivedet szakgatja! (I. 362.)

Te, a ki mindent tudsz, minek ezt beszéljem? (I. 365.)

Vissza nyakát szegik. (I. 459.)

Mintha nem is görögből, mintha németből fordították volna, úgy hangzanak a következő sorok:

Phoebosz nem imát vár, száz-torra sem néz ő,
Hanem papja miatt ez a harag *légyen.* (I. 93—4.)

Annál inkább is rossz ez a fordítás, mert Kalchas nem találgat, hanem

határozottan mondja, hogy *ἐπιμέμφεται*. Szakasztott ily germanismus van a következőkben:

> Elsőnek akhivok közt lenni kérkedik. (II. 82.)
>
> Im én is az istent kérlelni javallnám. (I. 386.)

Ezen sorok fordításának rosszaságához járul még az is, hogy a feltételes jelent semmi sem igazolja, mert Achilles határozott tényt ád elő.

> Visszafelelt Thétisz nagy keserüségben:
> O jaj Hephaisztosz, *van-e oly az égben*,
> Istenasszony, a ki annyi búval élne,
> A mennyi Zeüsztől én reám van mérve. (XVIII.)

Nem tarthatom magyarosnak, ha valaki így czímezi az istent meg a királyt: Isten-Appolló! (I. 20.), Király-Agamemnon! (XIV.), mert igaz ugyan, hogy van «királyasszony néném», de nincs «Király-Mátyás», valamint hogy van «Atyaúristen», de nincsen sem «Istenúratya», sem «Istenatyaúr». De ha rosszaljuk azt a magyarságot, melyben idegenszerűségek vannak, helyteleníitnünk kell egyúttal az olyant is, melyet az olvasó nem ért. Nem régiben, mikor már ezzel a fordítással foglalkoztam, felvetettem egy társaságban, mely csupa irodalommal foglalkozó úriemberekből állott, azt a kérdést, hogy mit jelent az «olló» szó. Mindenki azt felelte rá, hogy nem jelent mást, mint azt a bizonyos eszközt, a melylyel nyírnak. Mikor azután láttam, hogy így semmire sem megyek, felolvastam nekik a szóban lévő fordítás következő sorait:

> Vagy hát nosza Néző, Áldor után látunk,
> Vagy Álomtudáshoz (mert Zeüsztől van álmunk):
> Ima kell-e avagy száz-tor Apollónak,
> Áldozatillatja báránynak, *ollónak?* (I. 62—67.)

A társaság philologus tagjai most már sejtették, hogy itt nem nyíró szerszámról van szó, de ők is csak annyit tudtak az egészből, hogy ezek a sorok a következő görög eredetinek felelnek meg:

> . . . . ἀλλ' ἄγε δή τινα μάντιν ἐρείομεν ἢ ἱερῆα
> ἢ καὶ ὀνειροπόλον, καὶ γάρ τ' ὄναρ ἐκ Διός ἐστιν
> ὅς κ' εἴποι, ὅτι τόσσον ἐχώσατο Φοῖβος Ἀπόλλων,
> εἴτ' ἄρ' ὅ γ' εὐχωλῆς ἐπιμέμφεται εἴθ' ἑκατόμβης,
> αἴ κέν πως ἀρνῶν κνίσης αἰγῶν τε τελείων
> βούλεται ἀντιάσας ἡμῖν ἀπὸ λοιγὸν ἀμῦναι. (I. 61—67.)

A társaság nem philologus tagjai még most sem értettek semmit az egészből, a többiek is csak akkor értették meg, mikor közöltem velök

a Magyar nyelvtörténeti szótárnak a dologhoz vágó magyarázatát. Ilyen hely pedig sok lehet a fordításban. Néhány példát még bemutatok: *Czenkek fejedelme* = οὐτιδανοῖσιν ἀνάσσεις; *száz-tor* (I. 66. és más helyeken), *bongor só* (I. 449.).

> Míg vissza a vízen a gálya sirüle. (I. 481.)
>
> A többiek előtt úgy is örökkétig
> Húrol . . . . (I. 521.)
>
> Héra szép szavára mind sorra joháznak. (II. 15.)

Beismerem, hogy ezek mind igen tősgyökeres magyar szók, de hányadik ember érti ezeket! Azért bizony nem ártott volna ezeket, ha már a fordító el nem kerülhette, vagy csak nem akarta elkerülni, annak rendje és módja szerint megmagyarázni. Én a magam részéről legjobban szeretek olyan magyarságot, melyet szótár és magyarázat nélkül is meg lehet érteni.

S ezzel áttérhetünk a fordítás igazi érdemére, hogy mennyiben hű az eredetihez s miben tér el tőle. Homeros nyelvét az egyszerűség jellemzi, a mi különösen a mondatszerkezetben mutatkozik. Igen visszatetsző tehát, ha a fordításban ilyen mondatokat találunk:

> *Peleüsz fiának végzetes haragját,*
> Mely az akhivoknak gyászba vonta napját,
> Bajnokok nagy lelkét poklokra vetette,
> Testét madarakkal, ebekkel etette,
> (Ekként teljesül be, a mit isten rendel)
> Akhillesz haragját, istenasszony, zengd el. (I. 1—6.)

A magyar nyelv az egyes mondatrészeknek ily messzire való eltolását nem szereti. Hogy ezenkívül mi mindenféle van ebben az egy pár sorban, a mi Homerosnál nincs meg és viszont, mi minden hiányzik, a mi Homerosnál megvan, annak megitélésére egyszerűen az eredetire utalhatnám az olvasót, de hogy az eredeti versmértéknek megtartása mellett is milyen szépen le lehet ezt magyarra fordítani a nélkül, hogy az eredeti vesztene valamit, annak megitélése végett közlöm P. Thewrewk Emil megfelelő fordítását:

> Zengd el, oh istennő, Achileus Peleusfi haragját,
> Azt a veszett haragot, mely ezer bajt szült az achivnak,
> És sok erős bajnok lelkét oda dobta Aïshoz,
> Ellenben magukat prédára hagyá az ebeknek,
> S étkül az orv-madaraknak — imígy Zeus végzete bételt —

Ha az ember többet nem olvasna el az egész fordításból, csak ezt

az öt, illetőleg hat sort, már ebből is elég tanulságot vonhatna le az egészre nézve s ez a tanulság az, hogy az a szellem, melyet a Baksay fordításában találunk, nem Homeros szelleme, abban nem a görög pogány felfogás tükröződik vissza, hanem egész keresztény dogma. Baksay fordítása Zeus-ból *istent* csinál, Hadesból *poklokat*. Nála Akhilles haragja eteti a madarakat, meg a kutyákat. A múzsát nem hagyja hajadonnak, hanem férjhez adja s aztán istenasszonynak tiszteli. Ez valóságos trónfelforgatás, elkeresztelés és esketés a régi görög istenek csendes birodalmában. Ilyen önkényes ferdítés van azután annyi, hogy azt mind felsorolni unalmas, felesleges dolog volna. Azért nem is hasonlítottam össze az eredetivel mind a huszonnégy énekét, hanem csak az elsőt, mert tökéletesen meg vagyok arról győződve, hogy a többiben is ugyanazon eredményre jutnék.*)

De hát lássuk az I. ének fordításának fontosabb hibáit, nem említve azokat, melyekről már előbb szóltam.

Ἑκηβόλος, nyíllal nyilazó (14), pedig ezen jelző pontos fordításának nagy fontossága van, mert Apollon nem azért félelmetes, hogy *nyíllal* nyilaz, hanem azért, mert *messzire* ellő. *Σκῆπτρον* hol vessző (15), hol meg bot (28).

> .... εἴ ποτέ τοι χαρίεντ' ἐπὶ νηὸν ἔρεψα,
> ἢ εἰ δή ποτέ τοι κατὰ πίονα μηρί' ἔκηα
> ταύρων ἠδ' αἰγῶν .... (39—41.)

> Templomodat sokszor én felkoszorúztam
> Kecskét neked, ökröt áldozatúl nyúztam.

Mind a két mondat fordítása más képet ád, mint a mit az eredeti mutat, az előbbi anachronismus, az utóbbi pedig inæsthetikus és a régi görög áldozatnak a képét egészen meghamisítja.

> Τῷ γὰρ ἐπὶ φρεσὶ θῆκε λευκώλενος Ἥρη·
> κήδετο γὰρ Δαναῶν, ὅτι ῥα θνήσκοντας ὁρᾶτο. (56—57.)

> Mert Héra, ki a nagy romlást keserülte,
> Őt erre tanítá.

Hera jelzője elmaradt és haldokló danaok sincsenek szeme előtt.

> τοῖσι δ' ἀνιστάμενος μετέφη πόδας ὠκὺς Ἀχιλλεύς. (58.)

> A délczeg Akhilles szóllott közepettek.

Az *ἀνιστάμενος* fordítása hiányzik, pedig ez bizonyos drámai színezetet ad az előadásnak.

*) A következő idézeteknél csak akkor jelölöm meg az ének számát, ha az idézett hely nem az I. énekből való.

Μάντις, Néző; ἱερεύς, Áldor (62); *ἑκατόμβη, Száz-tor* szókkal van a fordításban magyarul.

῞Ο σφιν ἐῢ φρονέων ἀγορήσατο καὶ μετέειπεν.

.... szólt most nyugalommal. (73.)

Ez a fordítás felel meg az idézett hexameternek.

Κρείσσων γὰρ βασιλεύς, ὅτε χώσεται ἀνδρὶ χέρηϊ,

ennek fordításaként ezt olvashatjuk:

S a király csak király, és ha ujjat *húz a*
Szegény ember vele, rövidebbet húzza. (79., 80.)

A rímről már szólottunk. A mi a fordítást illeti, a magyarságot nem tagadhatjuk meg tőle, de ebben csak a gondolat van benne.

Ἠτίμησεν, gonoszúl bántak (11), keményen bánt vele (94). Az első fordítás már csak azért sem jó, mert a papot *csak Agamemnon* sértette meg. Tehát a kétféle fordítás ellentmondásban van.

Τούνεκ' ἄρ' ἄλγε' ἔδωκεν ἑκηβόλος ἠδ' ἔτι δώσει,
οὐδ' ὅγε πρὶν Δαναοῖσιν ἀεικέα λοιγὸν ἀπώσει.

A messzelövőnek ezért keze súlya
Megnehezült rajtunk, nehezebb lesz ujra,
Meg sem szünik rajtunk addig ez az inség. (98., 99.)

Ez is olyan hely, melyből sok hiányzik abból, a mi az eredetiben megvan, ellenben olyan is van benne, a mi az eredetiben nincs meg.

.... ἐπεὶ πολὺ βούλομαι αὐτὴν
οἴκοι ἔχειν,

Házi cselédemül kit bizonnyal szántam. (114.)

Evvel az interpunctióval!

᾿Αλλὰ τὰ μὲν πολίων ἐξεπράθομεν, τὰ δέδασται,

Mind osztva van az már, a mi sarczot vettünk. (124.)

Az eredeti egész kis történetét adja az ostrom alatt lefolyt időnek, a fordítás csak konczról ad számot.

.... αἴ κέ ποθι Ζεὺς
δῷσι πόλιν Τροίην εὐτείχεον ἐξαλαπάξαι.

Ezt a helyet egyszerűen így fordítja Baksay:

.... ha mit nyerünk az ostromon. (129.)

Tehát a fordítás nem fejezi ki tökéletesen azt a vágyat, melyet Trója nevének említése, és eme város feldulása nélkül tökéletesen nem lehet az ostromló görögnek kifejezni.

Κρείων Ἀγαμέμνων, egyszerűen «a *nagy* Agamemnon» (130).

Εἰ δέ κε μὴ δώωσιν, ἐγὼ δέ κεν αὐτὸς ἕλωμαι
ἢ τεὸν ἢ Αἴαντος ἰὼν γέρας, ἢ Ὀδυσῆος
ἄξω ἑλών· ὁ δέ κεν κεχολώσεται, ὅν κεν ἵκωμαι

Mert ha meg nem adják az akhivok nékem,
Máséból telik ki az én veszteségem,
Ajasz-, Odysszeüsz*től*, vagy *tőled*, — s a kinek
Elveszem a részét, majd nem köszöni meg. (137—9.)

Sokkal erősebb fenyegetődzést tartalmaz az eredeti, mint ez a nehézkes, hibás szerkezetű fordítás, úgy, hogy maga Agamemnon is jónak látta hozzá tenni, hogy ezt majd megfontolja még.

Χρυσηΐδα καλλιπάρῃον, «Khryzeisz szépet» (143). Homeros csak a széparczú Chryseisről tud, nem pedig Khryzeisz szépről. Ugyan mit szólna a magyar ember, ha «Ilonka szép»-ről és nem a «szép Ilonká»-ról beszélnének neki; vagy ki hallott már «Heléna szép»-ről?

Οὐ γὰρ ἐγὼ Τρώων ἕνεκ' ἤλυθον αἰχμητάων
δεῦρο μαχησόμενος, ἐπεὶ οὔ τί μοι αἴτιοί εἰσιν·
οὐ γάρ πώ ποτ' ἐμὰς βοῦς, ἤλασαν οὐδὲ μὲν ἵππους,
οὐδέ ποτ' ἐν Φθίῃ ἐριβώλακι βωτιανείρῃ
καρπὸν ἐδηλήσαντ' stb.

Ezt Baksay így fordítja:

Haraggal nem jöttem én fel Trója ellen,
Ők soha *bosszúval* nem illettek engem,
Nem hajtották ők el lovamat, ökrömet
El se kóborolták phthiai telkemet. (152—6.)

Hogy hová lettek a lándzsás trójaiak és Phthiának állandó két jelzője, meg a tehenek, melyekkel a tenyésztő gazda szemében az ökrök fel nem érnek, arról a fordító számoljon be. A telek elkóborlása pedig, ha jó is, de második fordításra szorul.

Ἀλλὰ σοί, ὦ μέγ' ἀναιδές, ἅμ' ἑσπόμεθ', ὄφρα σὺ χαίρῃς
τιμὴν ἀρνύμενοι Μενελάῳ σοί τε, κυνῶπα,
πρὸς Τρώων·

ez így van megnyirbálva:

Hanem, szemérmetlen, *te miattad kezdtünk,*
Menelaosz öcsédért, ebfejű magadért
Hogy bosszudat állhasd, azon igyekeztünk. (157—9.)

Ἀλλὰ τὸ μὲν πλεῖον πολυάικος πολέμοιο
χεῖρες ἐμαὶ διέπουσ', ἀτὰρ ἤν ποτε δασμὸς ἵκηται,
σοὶ τὸ γέρας πολὺ μεῖζον, ἐγὼ δ' ὀλίγον τε φίλον τε
ἔρχομ' ἔχων ἐπὶ νῆας, ἐπεί κε κάμω πολεμίζων.

Nehéz munka terhét én hordom emberül,
Első te csak ott vagy, hol osztályra kerül,
S a mi kicsinyem jut, azzal én megérvén,
Hajóim*ra* térek fáradtan, de békén. (165—8.)

Ebben a fordításban az a nevezetes, hogy a háború, meg a harcz, melyre Achilles a fősúlyt veti, szóba sem kerül.

. . . . οὐδέ σ' ἐγώ γε
λίσσομαι εἵνεκ' ἐμεῖο μένειν.

ez a fordításban ezzel egyenlő: «senki se bánja» (174).

Ἔχθιστος δέ μοί ἐσσι διοτρεφέων βασιλήων·

Isten után levő annyi fejedelem
Közül csak te magad gyülölködöl velem. (176—7.)

Ez a fordítás azt akarja velünk elhitetni, hogy Agamemnonnak csak Achillesszel volt baja, pedig Agamemnon maga is beismeri, hogy Achilles volt az, a kit *legjobban* gyűlölt.

Οἰνοβαρές, borzsák (225). Hogy ez a metaphorás magyar fordítás mire támaszkodik, azt én nem tudom, hanem eszembe jut egy rövid adoma. Azt mondta egyszer egy borivó ember a zsidó kocsmárosnak a régi jó időkben: «Iczig, hiszen ennek a bornak hordószaga van!» «Csak nem lehet zsákszaga!» felelte rá Iczig. És a vendég ki volt békülve. De viszont éppen azért nem lehetek én a «borzsák»-kal kibékülve.

. . . . ὁ δὲ μέγας ἔσσεται ὅρκος,

a fordító szerint ez ennyit tesz:

Bizony keserves lesz ez az eskü néked. (239.)

Mennyire hézagos a következő sorok fordítása is:

Ἦ ποτ' Ἀχιλλῆος ποθὴ ἵξεται υἷας Ἀχαιῶν
σύμπαντας· τότε δ' οὔ τι δυνήσεαι ἀχνύμενός περ
χραισμεῖν, εὖτ' ἂν πολλοὶ ὑφ' Ἕκτορος ἀνδροφόνοιο

θνήσκοντες πίπτωσι· σὺ δ' ἔνδοθι θυμὸν ἀμύξεις
χωόμενος, ὅτ' ἄριστον Ἀχαιῶν οὐδὲν ἔτισας.

Megemlegetnek még az akhivok engem,
Mikor Hektor előtt hullnak sűrű rendben,
Segítnél, ha tudnál, csak szived emészted,
A legjobb akhivot, hogy semmire nézted. (240—44.)

Igazán ebben csak a gondolat van hiányosan lefordítva. Hektornak a helyzethez illő jelzője, az achivok halála, Agamemnon haragja és hogy ezt a haragot bűnössége tudatában csak magába zárja, a fordításból mind hiányzik. De hát nem is olyan könnyű dolog négy alexandrinusba beleszorítani azt, a mit Homeros öt hexameterben foglalt össze.

Mikor Nestor közbeveti magát, hogy Agamemnon és Achilles czivakodásának véget vessen, Homeros jónak látja, hogy ezt a görög hallgatók előtt, a kik jobban ismerhették az ő személyiségét, mint a magyar laikus közönség, így mutassa be:

. . . . Τοῖσι δὲ Νέστωρ
ἡδυεπὴς ἀνόρουσε, λιγὺς Πυλίων ἀγορευτής.

Ezt a mi fordítónk, nem törődve mind eme fontos jelzőkkel, egyszerűen így fordítja:

De beszédes Nesztor szólt közéjök kelve. (248.)'

Szintén fölöslegesnek tartja lefordítani a 252. versben levő *ἐν Πύλῳ ἠγαθέῃ* és a 269-ben levő *ἐκ Πύλου* határozókat, s így a fordításból nem is sejthetjük, hogy hova való ember volt az a Nestor.

Hogy milyen kaszabolást visz végbe a fordító az eredeti szövegben, mutatja a következő sorok fordítása is:

Ὦ πόποι, ἦ μέγα πένθος Ἀχαιΐδα γαῖαν ἱκάνει·
ἦ κεν γηθήσαι Πρίαμος, Πριάμοιό τε παῖδες,
ἄλλοι τε Τρῶες μέγα κεν κεχαροίατο θυμῷ, (254—6.)

ez Baksay szerint magyarul így van:

O az akhiv földre kél micsoda felleg,
Priamosz és háza majd örülne ennek.

Milyen halvány képe az eredetinek a következő soroknak megfelelő fordítása is:

. . . . ἐς δ' ἑκατόμβην
βῆσε (alanya Atreides) θεῷ, ἀνὰ δὲ Χρυσηΐδα καλλιπάρῃον
εἷσεν ἄγων·

Száz-tor az istennek, Khryzeisz is fel-ül. (310.)

Ha ez így történt volna, akkor az elégtétel nem teljes. Egészen más Chryseis megtiszteltetése, ha Agamemnon maga kiséri a hajóra, mint hogyha a száz-tor-ral egyforma módon ül fel. . . . . *κατὰ δὲ πρυμνήσι' ἔδησαν*, ezt a fordító így magyarította meg: «azután kikötnek» (436). Ebből ugyan nem tudjuk meg, hogy a homerosi hajós hogyan kötött ki, míg az eredeti erről teljesen beszámol.

> Αὐτὰρ ἐπεὶ παύσαντο πόνου τετύκοντό τε δαῖτα
> δαίνυντ'.

Ezt a fordító ebbe az egy mondatba zsugorítja össze: «Kezdődik az innep» (468) («*innep*» csak azért, hogy a «*mindet*» szóval rímeljen, a mi ugyan még csak nem is assonantia).

Hogy miért fordítja a *μετὰ στρατὸν εὐρὺν Ἀχαιῶν* kifejezést így: «az öreg táborhoz» (478), arról halvány sejtelmem sincs.

> . . . . ἑλὼν γὰρ ἔχει γέρας, αὐτὸς ἀπούρας. (507.)

magyarul sem több, sem kevesebb nem volna fordítónk szerint, mint ez: «Díjbeli jószágát tőle elvitázta». Ha csak elvitázta volna, az nem lett volna olyan nagy baj. Az eredeti beszámol a tettlegességről és a mostani birtokviszonyról, a fordításból pedig ezt csak sejteni lehet. Egészen elferdíti a fordító a következő sorokat is:

> . . . . Θέτις δ' ὡς ἥψατο γούνων,
> ὣς ἔχετ' ἐμπεφυυῖα,
>
> Akkor Thetis ujra érinti a térdét,
> Megrázza, ölelvén, (512—3.)

Hiszen Thetis el sem eresztette a térdét, rázásról meg szó sincs. Tehát a fordítás épp az ellenkezője annak, a mit az eredeti mond.

A magyarban egészen szokatlan s nem éppen æsthetikus képet kelt a következő helynek a fordítása:

> ὅσσον ἐγὼ μετὰ πᾶσιν ἀτιμοτάτη θεός εἰμι.
>
> Istenasszonyoknak én vagyok az *alja*. (516.)

Azután még azt sem szabad felejtenünk, hogy Thetis valamennyi *isten*séggel összehasonlította magát.

Valósággal elferdíti azt a viszonyt, mely Zeus és a többi istenek közt volt, a következő sorok fordítása:

> ὤχθησαν δ' ἀνὰ δῶμα Διὸς θεοὶ Οὐρανίωνες,
> Morogva viszont a sok isten neheztel. (570.)

Bizony, ez a *morgás* sehogy sem illett be az előbbi ünnepies

jelenet következményének, melybe még a nagy Olympus is megrendült. De hát más világot éltek Homeros istenei és másról beszél a mi fordítónk.

Hephaistost a fordító *biczebócza* (*ἀμφιγυήεις*) istennek nevezi. Nem veszi figyelembe, hogy ezt a szót a legtöbb magyar ember nem érti; s vájjon helyes-e ezt a mestert, ki máskülönben a maga helyét egészen megállja, olyan elnevezéssel illetni, melyet azoknak adunk, a kik csak ügyetlenül sántikálnak.

Azt sem tartom egészen közönséges kifejezésnek, hogy ez a *biczebócza* isten minden más istennek házat *szerzett* (*ποίησεν*). Nem tudom, miért kerüli a fordító a *csinál* vagy *épít* igéket. Hányadik magyar tudja azt, hogy a *szerez* a régi magyarságban annyit tesz, mint *épít?*

Ezek volnának az első éneknek azon helyei (de korántsem teljes számban), melyek rosszul vannak fordítva. Tartozom azonban annak a kimutatásával is, hogy mi mindent nem találok a fordításban, a mi az eredetiben ott van. Nagyon jól tudom én, hogy még prózai fordításba is nehéz az eredetinek minden szavát belevenni, de olyasmit kihagyni, a mi lényeges, elhagyni sem versben, sem prózában nem szabad. Ha valahol, hát Homeros fordításánál ez igen fontos. Baksay azonban ezzel az elvvel nem törődve, annyit hagyott ki minden mentség nélkül az eredeti szövegből, hogy arról beszámolni nem könnyű dolog. Azért itt csak a legszembeötlőbb kihagyott részeket sorolom fel s egyszersmind megokolom, hogy miért tartom én szükségesnek, hogy azok minden fordításban okvetlenül meglegyenek.

Ὀλέκοντο δὲ λαοί (10), ez volt Apolló nyilazásainak hatása, melyet a költő el nem hagyhatott, mert éppen ez késztette Achillest a gyülés összehivására, melyen a végzetes összekocczanás történt.

Παρὰ κοιλῇσι νηυσί; (26, 89). Ha ez nincs meg a fordításban, honnan tudjuk meg, hogy az ostrom alatt hol volt a görög sereg tartózkodási helye és mit csináltak megérkezésök után a görögök hajóikkal. Fordítatlanul marad Chryseis *ἑλικώπιδα*, valamint az atyjának *φίλῳ* jelzője. Tudjuk, hogy Homeros a női szépséget nagyon kevés szóval, inkább a hatásában írja le, nem szabad hát ettől az egyetlen leíró szótól megfosztanunk Chryseist, valamint az atyát sem a *φίλῳ* jelzőtől, mert ez az egyetlen szó árulja el az atya és leánya közt lévő gyöngéd viszonyt. Hiszen a magyar leánynak is mindig csak «édes» vagy «kedves» anyja vagy atyja van. A kinek *csak* «apja» vagy «anyja» van, annál már ne keressünk gyöngéd gyermeki ragaszkodást.

Miután Kalchas kinyilatkoztatta, hogy Chryseist vissza kell adni, a további eseményeket így beszéli el Homeros:

Ἤτοι ὅ γ' ὣς εἰπὼν κατ' ἄρ' ἕζετο, τοῖσι δ' ἀνέστη,
ἥρως Ἀτρεΐδης εὐρὺ κρείων Ἀγαμέμνων.

ἀχνύμενος· μένεος δὲ μέγα φρένες ἀμφιμέλαιναι
πίμπλαντ'. (I. 101—3.)

Ezt ilyen fordításban találjuk:

Ekkor az országló Agamemnon kél fel,
Lelkében megtorlott sötét szenvedélylyel. (101—104.)

Az idézett 101. versnek semmi sem felel meg, pedig a *ἕζετο* és *ἀνέστη* közt éles ellentét van, tehát ha az egyiket elhagyjuk, elsikkasztjuk azt a képet, melyet a felszólalásban váltakozó szónokok nyujtanak, röviden szólva: elsikkasztjuk az előadás drámai szinezetét. Továbbá nem találom fordítását az *εὐρὺ* szónak, mely nélkül Agamemnon nagy hatalma igen összezsugorodik. Arról nem is szólok, hogy mennyire elüt egymástól Agamemnon haragjának festése az eredetiben és a fordításban. Achillesnek *ποδαρκής* (121), úgyszólván állandó jelzőjét szintén nem találom a fordításban.

Ἀλλὰ σὺ μὲν νῦν τήνδε θεῷ πρόες. (127.)

magyarul így van: «Add csak a magadét». De hogy kinek, talán az is fontos. Azaz, ha már senki kedvéért meg nem tudod tenni, tedd meg az istenség kedvéért.

A hiányos fordítás elriasztó példájaként állíthatnám ide a 131—135. versek fordítását, melyben az eredetinek legalább is a fele elkallódott.

. . . . ἐπεὶ ἦ μάλα πολλὰ μεταξύ. (156.)

a fordításból teljesen kimaradt, *θάλασσα τε ἠχήεσσα* (157) pedig «tengerek» szóban leli fordítását. Homeros a tengert ok nélkül soha sem látja el jelzővel, s itt különösen van értelme a jelzőnek, mert a csendes tengeren még talán csak átjöhettek volna valami rossz szándékkal, de a zúgó, felháborodott tengeren nem merték megkoczkáztatni.

Mikor Achilles azzal fenyegetődzik, hogy ő haza megy, távozását végül így okolja meg:

. . . . οὐδέ σ' οἴω
ἐνθάδ' ἄτιμος ἐὼν ἄφενος καὶ πλοῦτος ἀφύξειν. (170—1.)

Ez magyarul Baksay fordításában így van:

Majd meglátom aztán, ha ez volt a hála,
Kincset, nyereséget hogy szedsz garmadára.

Tehát az *ἄτιμος* szónak nincs semmi fordítása, pedig Achilles, ki csak dicsőségért harczolt, erre fektette a fősúlyt, s ellentétbe állítja a *τιμή*-t az *ἄφενος*-szal és *πλοῦτος*-szal.

Ha nem így gondolkozott volna, nem lett volna Homeros lantjára méltó. Nem is hagyta ki az *ἄτιμος* szót egyik fordítónk sem.

. . . . De nem is hiszem aztán,
Becstelen e földön, hogy pénzből halmokat építs.
Szabó I.

. . . . mivel én *így meg se becsülve*
Nem szándékozom ám kincset halmozni tenéked.
P. Thewrewk E.

. . . . nincs is eszemben
Igy legyalázva neked kincset kincsekre szerezni.
Kempf J.

Nem tartotta szükségesnek a fordító lefordítani, hogy a széles kést *παρὰ μηροῦ* (190) húzza ki Achilles, ezt ugyan, habár így az előadás a szemlélhetőségből veszít, talán még meg lehet bocsátani, de hogy az *οὐρανόθεν* (195) szót, mely Athena istennő nagy útját és istenségét jelzi, továbbá Herának *λευκώλενος* (199) jelzőjét nem fordítja, ha ezek az istennők valóságban úgy élnének, a hogy a görög nép képzeletében éltek, bizony azért nagyon meggyűlne velök a fordítónak a baja.

Καί μιν φωνήσας ἔπεα πτερόεντα προσηύδα. (201.)

bevezető beszéd, melyben Homeros még a szóba is életet lehel, fölösleges ismétlésnek tetszhetett a fordító előtt, mert ezt sem találjuk meg az ő Iliászában. Hogy azután ilyen eljárás mellett olyan semmis szókat, mint az *αὖτε* (202) Achilles kérdésében és az *αἴ κε πίθηαι* (207) Athena feleletében, nyom nélkül hagy, azon már ne is csodálkozzunk. De hát én, a ki ezt az eljárást megengedhetőnek nem tartom, tartozom ennek megokolásával is. Az *αὖτε* azért fontos, mert ebből tudjuk meg, hogy az istennő máskor is megjelent Achillesnek, az *αἴ κε πίθηαι* pedig arra vall, hogy milyen simán, mondhatnók, udvariasan beszélt Athéna a jogosan felbőszült s talán némileg elkényeztetett hőssel, ki anyai ágról isteni származással dicsekedhetett.

Hiányos Achilles kardjának leírása, ha az *ἀργυρέῃ* jelzőt elhagyjuk, mint a fordító is tette, és nem kapjuk meg az Olympus igazi képét, ha ezeket a sorokat

. . . . ἡ δ' Οὔλυμπόνδε βεβήκειν
δώματ' ἐς αἰγιόχοιο Διὸς μετὰ δαίμονας ἄλλους. (221—2.)

ily fordításban találjuk:

. . . . a ki vissza tére
A paizsos isten olympi hegyére.

Nestort valódi tolakodó strébernek (bocsánat e germanismusért, de a stréberek tisztességes magyar szót nem érdemelnek) kellene tartanunk, ha a jóságos Homeros e szavakkal: «*χαλέσαντο γὰρ αὐτοί*» (270) ki nem mentené.

Nem tudom megfogni, hogy miért idegenkedik a fordító *Ζεὺς* nevétől, mert a hol csak szerit ejtheti, kihagyja, vagy egyszerűen «isten» szóval fordítja. De lássuk az eredeti szövegét és ennek fordítását:

. . . . ἐπεὶ οὔ ποτ' ὁμοίης ἔμμορε τιμῆς
σκηπτοῦχος βασιλεύς, ᾧ τε Ζεὺς κῦδος ἔδωκεν. (279—280.)

. . . . mivel
Ekkora tisztesség nem volt köz senkivel,
Mióta viselik a királyi pálczát.

Én az utolsó mondatot, mely nem volt csak amolyan üres szó, mely a fordítást meg nem érdemelné, semmi áron sem tarthatom a fordításból kihagyhatónak. Mert midőn Nestor nem látta elég tekintélynek az Agamemnon tekintélyét, Zeus tekintélyét vetette latba, hogy legalább az előtt hajoljon meg a kemény nyakú Achilles.

. . . . ὃς μέγα πᾶσιν
ἕρκος Ἀχαιοῖσιν πέλεται πολέμοιο κακοῖο. (283—4.)

magyarul így van:

Lám ő az akhivok oltalmazó védje.

Nem teszek szemrehányást a «véd» szó használatáért, bár összetételeiben is hibás, korcs szónak ismerjük, de ebben a fordításban teljesen elvész Homeros szép metaphorája s a fordítás arról sem ad számot, hogy mi ellen véd hát ez a «véd». A többi fordítóink mind meghagyják a metaphorát.

. . . . ki roppant
Bástya kinek-kinek a' fene háború vészei ellen! (Szabó I.)

. . . . ki minden achivnak
Bástya gyanánt szolgál a gonosz harcz-háború ellen.
(Thewrewk E.)

. . . . ki mind valamennyink
Nagy védőfala itt a férfi-ölő viadalban. (Kempf J.)

Ilyen csekély dolognak látszik ezen mondatból:

. . . . οὐ γὰρ ἐγώ γ' ἔτι σοι πείσεσθαι οἴω (296.)

az *ἔτι* és *οἴω* szók kihagyása s ennek következtében a fordítás így hangzik:

. . . . nekem nem parancsolsz.

Az *οἴω* szó ugyanis élét veszi az engedelmesség teljes felmondásának, az *ἔτι* fordítása nélkül pedig azt kell hinnünk, hogy Achilles soha sem tartozott Agamemnonnak engedelmeskedni. Kempf az *ἔτι* szónak fordítását szintén kihagyta, de Szabó és Thewrewk egész nyomatékosan fordították.

Miután Homeros elbeszélte, hogy kik és mik voltak azon a hajón, mely Chryseist kedves atyjához visszaszállítani készült, nem tartja fölöslegesnek így folytatni az elbeszélést:

οἱ μὲν ἔπειτ' ἀναβάντες ἐπέπλεον ὑγρὰ κέλευθα. (312.)

Baksay azonban ezt sem fordította, hanem a hajót a maga sorsára bízta, vélvén, hogy mikorra a 431. vers fordítására kerül a sor, majd ott lesz az a maga helyén; ott is lett, csakhogy akkorra már «gálya» lett belőle.

Nem találta szükségesnek Baksay azt sem lefordítani, hogy Agamemnon *Apolló* kiengesztelésére készíttetett *tökéletes* hekatombát. (*Ἀπόλλωνι τεληέσσας ἑκατόμβας.*) Valamint azt sem, hogy a tenger *ἀτρυγέτοιο* jelzőjének a fordításban nyoma legyen. Pedig Homerosnál a hekatomba nem akármilyen, hanem tökéletes, a tengernek, mint már említettem is, nem ok nélkül van jelzője. Ugyancsak nincs semmiféle fordításuk a 321. versben előforduló *ὀτρηρὼ θεράποντε* szóknak sem. Hogy miért nincs, azt a fordításból nem tudtam kifürkészni. A szegény Chryseist is megfosztja női szépségétől, elhagyván *καλλιπάρῃος* jelzőjét (323), Patroklosznak pedig *διογενές* helyett (337) be kell érnie a «délczeg» jelzővel, mely minden közönséges származású vitézt is megillethet, sőt attól a kedves bajtársi viszonytól is megfosztja, melyben Achilleszel állott, midőn ezen mondatot:

Πάτροκλος δὲ φίλῳ ἐπεπείθεθ' ἑταίρῳ. (345.)

így fordítja:

Cselekszi Patroklosz a mit mond *vezére*.

De maga Zeus sem részesül különb sorsban. Minek neki az a sok czifra jelző? Legyen ő egyszerű *ὁ* (580), puritán Zeus, ne legyen se *Ὀλύμπιος*, se *ὑψιβρεμέτης* (353—4.), se *Κρονίων ἄναξ* (502), se *ἀστεροπητής* (580). Achilles azonban mégis csak kap valami kárpótlást, gyors láb helyett könnyű lábat (364) és egy kis modern férfiasságot, mert nem engedi sírni, legfölebb csak jajgatni; ezt merem u. i. következtetni eme sorok fordításából:

ὣς φάτο δάκρυ χέων, τοῦ δ' ἔκλυε πότνια μήτηρ
ἡμένη ἐν βένθεσσιν ἁλὸς παρὰ πατρὶ γέροντι.

Dicsőséges anyja, ki a vizek alján
Atyjával *országol*, megindúl a jajján.

Hasonló elbánásban részesül az Olympus is, melyet vagy «oda» (402) vagy «vissza» (425) szókkal pótol, vagy elcsípi *ἀγάννιφος* (420), *μέγας* (530) jelzőit.

Thetis azzal biztatja nehezen váró fiát, Achillest, hogy tizenketted napra Zeus visszatér az æthiopoktól az Olymposra. Nem tudom, honnan tudja meg a «fordításbeli» Achilles, hogy mely naptól kell a tizenkét napot számítani, mert Thetis nem mondja meg neki. Könynyebb ezt kiszámítani az eredeti Achillesnek, mert annak megmondja tiszteletreméltó anyja, hogy *tegnap* távozott. A hajóktól is elmarad a sok fölösleges titulus; minek azt tudnia a magyar olvasónak, hogy a homerosi hajó fekete (433), vagy gyorsjárású (438), vagy valami más tulajdonságú volt?

Árvaságra juttatja a fordító az embereket is, midőn Zeus atyaságát megtagadja tőlük, mert habár Homeros *πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε* (344) szavakkal jelzi e viszonyt, a fordítás csak az istenek atyjának ismeri el.

De nem megyek tovább az önkényes kihagyások felsorolásában, csak megjegyzem, hogy még nagyon sokat tudnék az első énekből előhozni: mind ez csak mutató. Ex uno disce omnes. Most lássuk még röviden a következetlen fordításokat. Ez sem olyan csekélység a homerosi előadásban, mint a milyennek látszik. Ezt az előadást ugyanis az jellemzi, hogy az egyes isteneknek, hősöknek, tengernek s egyéb tárgyaknak ugyanazon helyzetben, ugyanazon körülmények közt, ugyanazon jelzőjük van. Ha valamely esemény ugyanazon körülmények közt ismétlődik, Homeros ugyanazon eseményt ugyanazon szavakkal adja elő. Ha tehát a fordító Homeroshoz hű akar maradni, kénytelen ő is ezt tenni. Baksay ezen is túl tette magát s egész önkényesen járt el.

A *σκῆπτρον*, vessző (15, 234), bot (28); *καλλιπάρηον* (310, 323) = *o.* szép (143), «ékes» (369); *ἠτίμησεν*, «gonoszúl bántak» (11), «keményen bánt» (94); *λευκώλενος* (195, 572) = *o.* «fehér-keblű» (595, így érdekesebb); *μάντις* (6) «Néző, Nézellő» (384); *βοῶπις πότνια Ἥρη* «felséges Hera» (551), «Hera asszony» (568); «szederszemű» (XIV. 305); *νεφεληγερέτα* «Fellegtoroló» (517), «Fellegező» (560).

Ugyancsak nem tapasztalok következetességet a görög tulajdonnevek átírásánál. *Peleüsz*-t találunk, de *Akhilesz*-t is, mig «Az Ilias tárgya» czímű fejezetben *achillesi* fegyverekről van szó, *Ἥφαιστος*-nak *Hephaisztosz* felel meg, de *Καινεύς*-nek Kéneüsz, *Αἰθιοπῆας*-nak pedig ethiopok, *Χρύση*-t *Khryzé*-nek írja, de *Πύλος*-t *Pilosz*-nak, *Σμινθεῦ* a magyar átírásban *Smintheusz*, *Κάλχας*-ból pedig *Kalkhás* lesz, a kit

Seres Imre Hári János Iliászában minden teketória nélkül *Kályhás*-ra magyarosított.

Más baja is van még e fordításnak, t. i. nem találjuk meg benne az előadásnak azt a komoly hangját, mely Homeros isteneihez és hőseihez, meg az események nagyszerűségéhez illik. Ez a hang inkább a tréfás travestia, mint a nagy eseményekről szóló komoly eposz hangja. Veszedelmesen is hasonlít Hári János Iliászának a hangjához, de legkevésbbé az igazi Ilias előadásához.

A mi pedig végül a fordítást általában illeti, bár van benne néhány sikerült rész is, a magyarsága a régieskedést és tájszólásokat annyira hajhászsza, hogy a legtöbb ember meg nem értheti, ha csak kezében nem tartja a Tájszótárt és a Nyelvtörténeti szótárt és ezek segítségével a mostani köznyelvre át nem fordítja. De hova lesz akkor a második fordításban Homeros, a kit az előttünk fekvő fordításban is legtöbbnyire hiába keresünk? SZŐKE ADOLF.

Kazinczy Ferencz, Tövisek és Virágok. Széphalom 1811. Kiadta *Balassa József.* Budapest, Franklin-Társulat 1902. Régi Magyar Könyvtár, szerkeszti *Heinrich Gusztáv.* XX. füzet. 8-r. 100 l. Ára 1 K.

Kazinczy epigramma-gyűjteménye nem tartozik a ritkább irodalmi termékek közé, s ha az első kiadása, a mely «kevés számú Nyomtatványokban» jelent is meg, már ritkaságszámba megy, maga a 43 epigramm összes költeményeinek újabb kiadásaiban közkézen forog. A jelen kiadásnak azért megvan a jogosultsága: Balassa nemcsak az epigrammokat közli, hanem kiaknázva a Kazinczy Levelezésében fölhalmozott becses anyagot, bő jegyzetekkel kiséri az egyes költeményeket, megállapítja keletkezésük idejét, megfejti az epigrammoknak ma már érthetetlen czélzásait*) és ismerteti azokat a vitatkozásokat, fejtegetéseket, melyeket Kazinczy és barátai egy-egy tövishez vagy virághoz fűztek, szóval megrajzolja minden epigrammnak irodalomtörténeti képét. A gyűjteménynek három egykorú birálata s a kiadónak egy rövid bevezető értekezése teszi teljessé az éppen 100 lapnyi füzetet.

Kazinczy Töviseinek alapos ismeretéhez és æsthetikai megítéléséhez majdnem nélkülözhetetlen ez a kis könyvecske. Igaz, hogy a jegyzetekben közölt adatokat mindenki összeállíthatná magának a Levelezés alapján, de hogy ez a munka még a Levelezéshez készített megbízható index alapján is milyen fáradságos volna, azt e folyóirat olvasóinak

*) Csak egyet emelek ki a sok közül. A Bároczyra írt dicsőítő epigramm allegoriája teljesen érthetetlen volna, ha nem olvassuk hozzá Kazinczynak a levelekben elszórt s Balassától összegyűjtött utalásait.

nem kell magyaráznom. Ha magunknak kellene összekutatni ezeket az apró magyarázatokat, bizony, belefáradva a munkába, elmenne a kedvünk minden további elemzéstől: míg így, mikor az egész anyag szép rendben előttünk áll, még ez egyszerű ismertetés keretében is nehéz megállni, hogy bele ne mélyedjünk e gyűjtemény tárgyalásába. Kazinczy minden sora gondolat- és érzelemébresztő. Az ő erős egyénisége még a legegyszerűbb kijelentésében is annyira szóhoz jut, hogy az érdeklődő olvasó vagy csodálkozik, vagy bosszankodik, de szó nélkül nem halad el mellette.

Megállom azért mégis a kisértést és csak egy pontról szólok, azért, mert Balassa bevezetésében szóba hozta. Az epigramma gyűjtemény czélját és hatását vizsgálván, azt állítja, hogy Kazinczy e töviseivel is nem annyira a nyelv ügyét kivánta szolgálni, mint inkább az irodalmi ízlést fejleszteni s maga a nyelvújító munkásság «csak igen kis része volt Kazinczy reformáló munkájának». Az eredmény szerinte nem felelt meg a várakozásnak, mert a Tövisek és Virágok nyomán meginduló irodalmi mozgalom kizárólag a nyelvújítás kérdése körül forgott. Már Balassa kiinduló pontja sem egészen helyes. Igaz, hogy Kazinczy e munkájában is fejleszteni akarta az irodalmi ízlést és sorra támadta meg azokat az írókat, a kik szerinte ízléstelenül írnak, de azért a nyelvvel jóval több epigrammja foglalkozik, mint Balassa gondolja,*) és nyilatkozatai maguk is bizonyítják, hogy az ő ízlésjavító törekvése nagy részben, sőt talán első sorban a *nyelv* megnemesítésére vonatkozott.**) Azonban nem a különböző jellemű versek számával kapcsolatos a nem várt eredmény. Olvassuk csak azokat a töviseket, melyekben valamilyen nyelvtudományi kérdést tárgyal. Milyen határozott mindegyik, milyen pontosan megnevezi a vétket, a mely ellen küzd, akár azt fejtegeti, hogy szabad «a' Grammatica' törvényeivel és a' szokással meg nem eggyező szóllás»-t használni, akár a református kiejtés ellen küzd, mely a latin szavakban a végső *s* hangot magyarosan kemény palatalis spiranssal ejti, milyen éles, találó a gúnya, még ha nincs is igaza! Evvel szemben æsthetikai czélú epigrammjai milyen üresek, határozatlanok. Csupa általános szólam, minden erő és tanító hatás nélkül. Ugyan mit tanult a költő nemzedék abból, hogy a versben «íznek, tűznek, színnek, csinnak» kell lennie? S vajjon Láczai, Hubai s a többi kontár, mikor azt olvasták: «Jót 's jól! Ebben áll a' nagy titok», vagy «Áldozzál a Grátziáknak», nem gondolták-e, hogy ők ezt meg is teszik, s megértették-e,

*) A nyelv vagy a nyelvújítás kérdéseivel foglalkoznak a kiadótól említetteken kívül: A' kész írók, Szokott és szokatlan, Az iskola törvényei, Purismusz.

**) Levele Rumynak (Balassa kiadása idézi a 6. l. és 14. l.), és Az Olvasóhoz czímű költemény jegyzete (u. o. 41. l.).

hogy egész törekvésük el van hibázva? És ugyan az a leggorombább tüske, a szegény Gyöngyösi Jánosra lőtt nyíl, a mely nem epigramma, de még nem is vers:

> Vén Kántor, könyvpenészű Tánczos, parókás Poéta,
> Iszonyodom 's futok....

sejteti-e, hogy a becsületes, hetvenesztendős prédikátor azért szenved, mert régebben leoninus verseket írt? Az ő költői tanácsai nem vezethettek senkit jó útra, mert a mint a közölt példák mutatják, vagy személyeskedők voltak, vagy szépen hangzó bölcs mondások, minden aesthetikai érték nélkül.

Természetes, hogy az epigrammák közűl csak azok hatottak, melyekben konkrét szabályokat vagy gáncsokat talált az olvasó, tehát a nyelvvel s a nyelvújítással foglalkozók, csak ezek nyomán indulhatott meg termékeny irodalmi mozgalom, míg az aesthetikai tartalmuak visszhang nélkül hangzottak el.

Ajánljuk e kis munkát mindazoknak, a kik Kazinczyval szívesen foglalkoznak, így, Balassa gondos és megbízható magyarázataival, legalább írói tevékenységének egyik ágával nagyon könnyen megismerkedhetnek.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

Protestáns iskoladrámák, összegyűjtötte és kiadta *Bernáth Lajos.* Régi Magyar Könyvtár, szerkeszti *Heinrich Gusztáv.* XXI. füzet. 8-r. 409 l. Ára 4 K.

A Régi Magyar Könyvtárnak most megjelent utolsó kötete, a *Protestáns Iskoladrámák,* igen becses irodalomtörténeti adalékot nyújt. Azok a kutatók, a kik eddigelé a protestáns iskolai dráma kérdését érintették vagy részletesebben tárgyalták, Sziládytól kezdve különösen Ábel Jenő, Nagy Sándor, Molnár Aladár és Ferenczi Zoltán, mind sejtették, sőt adatokkal bizonyították, hogy az iskolai drámák divatja megvolt a protestánsoknál még a XVII. és XVIII. században, de véleményüket protestáns iskolai drámával igazolni nem tudták, mivel az egyetlen nyomtatásban megjelent színmű, Ákáb István *Eneás és Didója,* elkerülte figyelmüket*) és csak egykorúak följegyzéseire vagy egy-egy dráma czímére tudtak hivatkozni. Bernáth Lajos elindult azon az úton, melyet elődei kijelöltek s már 1894-ben a kúnszentmiklósi gimnázium könyvtárában, a hova az első nyomok vezették, siker kisérte fáradozását. A református iskolák könyvtáraiban, első sorban Sárospatakon

*) Petrik közli pontos czímét a Magyarország bibliographiájában 1712—1860-ig I: 36.

és Debreczenben, nagy szerencsével folytatott kutatásának eredménye hét kéziratos füzet lett s bennük tizenhárom magyar nyelvű, protestáns iskolában előadott színjáték, melyeket az említett nyomdafestéket látott tizennegyedikkel együtt Heinrich Gusztáv buzdítására közrebocsátott.

Ezen iskoladrámák költői és művelődéstörténeti értékét vizsgálják majd meg azok, a kik e fontos kérdéssel részletesen foglalkoznak, itt csak nagy irodalomtörténeti fontosságukra kívánunk rámutatni. Bár a drámairodalom azon korszakából valók (1773-tól 1804-ig), a mikor a föllendülő szinészettel kapcsolatban megalakul a valódi színműirodalom s háttérbe szorítja az iskolamesterek antikizáló és moralizáló játékait, úgy hogy egyik-másik már elkésett fecskéje a nehezen meginduló drámairodalmunknak, mégis rendkívül nagy a jelentőségük. Bizonyságot tesznek arról, hogy legalább a XVIII. század második felében a protestáns iskolák épp oly szíves otthonai voltak az iskolai színjátékoknak, mint a szerzetes (jezsuita, piarista, pálos) iskolák, és följogosítanak arra a véleményre, hogy a XVI. században meghonosodott protestáns színmű folytatódott a következő századokban is, talán — ha nem is teljesen, legalább részben — magyar nyelven.

Egészen más kép tárul ezek után szemünk elé, mint a milyent az eddigi kutatók festhettek a protestáns iskolai drámáról, különösen ha elolvassuk Bernáth Lajosnak e tárgyra vonatkozó fejtegetéseit (A protestáns iskoladrámákról), melyek a Protestáns Szemle 1901/02. évfolyamában jelentek meg.*) A szerző nagy fáradsággal összeállította az eddigi kutatások alapján mind azokat az adatokat, melyek a protestáns iskolai drámák meglétét bizonyítják a XVI—XIX. századokban, kipótolta saját kutatásainak eredményeivel, s ezekből jogosan következtetheti, hogy megdől valóban nemcsak az a régi, de azóta többször megczáfolt balvélemény, mely szerint a debreczeni 1562. református zsinat elvágta volna az iskolai dráma fejlődését, hanem az az újabb is, mely szerint a XVIII. első évtizede után nemcsak a jezsuitáknál, hanem a protestáns iskolákban is kizárólag latin az iskolai drámák előadásának nyelve s csak József germanizáló rendeletei nyomán szólal meg újra magyarul az iskolai színjáték. Bernáth kutatásai betöltik a 70 esztendős ürt és ha aránylag kevés adatot tud is fölmutatni e korszakból, kétségtelenné teszi, hogy ekkor is virágzott a háromféle protestáns iskolában a magyar nyelvű dráma.

Az a 14 színjáték pedig, mely e kötetben helyet talált, annyira az iskolai drámák hagyományos levegőkörében mozog, tartalomban,

*) Megjelent különnyomatban is. Budapest, 1902. Hornyánszky. A dolgozatot ismertette és alapvető fontosságát kiemelte Heinrich Gusztáv Közlönyünk mult évi folyamában (544—545. l.).

formában, verselésben olyan hű követője a régieknek, hogy megdönthetetlen bizonyítékot nyujtanak a gyakorlat folytonossága mellett. Értéküket növeli, hogy megvannak bennük azok, a melyeknek legalább tárgyára, a XVIII. század naplóírói és tudósai leggyakrabban hivatkoztak: a Pandora és Phædra históriái. Ismertük czímüket eddig is az egykorú utalásokból (p. o. Kármán Józseféből), de valóságos drámára, mely a jelzett tárgyat dolgozná föl, itt akadunk először.

Bernáth Lajos, a ki buzgolkodásáért a méltó elismerés jutalmában részesült,*) rövid bevezetéssel látja el a kötetet, melyben részletesen beszámol az egyes darabok tartalmáról és a hol lehet, keletkezéséről; ha pedig homály borítja az író vagy másoló nevét, a szerzés vagy előadás évét, valószínű föltevésekkel iparkodik pótolni a hiányt. A ki a kérdés iránt érdeklődik, s a kit a rövid, vázlatos irodalomtörténeti bevezetés nem elégít ki, azt a szerzőnek föntebb idézett nagyobb dolgozatára utaljuk.**) CSÁSZÁR ELEMÉR.

*) L. Heinrich Gusztáv idézett ismertetését.

**) Két apró helyreigazítással kívánok még szolgálni. Bernáth a Protestáns Szemléből közölt dolgozatában nem tudja a Tisztségre vágyódás (74. l.), illetőleg a Tisztségre vágyók (75. l.) czímű vígjátéknak eredetét. Mérey kéziratos följegyzése (l. Bayer, A drámairodalom tört. II : 418. l.) valószínűvé teszi, hogy itt azzal a Molièreből fordított darabbal van dolgunk, melyet a pozsonyi papnövendékek fordítottak le A' Tisztségre vágyódók czímen. Az énekes játék pedig, melyet a székelyudvarhelyi kollégium XLIII. számú kézirata őriz és a melyet, nem lévén czíme, Bernáth nem tud megfejteni, a tőle közölt tartalomvázlat szerint (33. l.) nem iskolai színjáték, hanem Kotzebue «Der Eremit auf Formentera»-jának töredéke. A cselekvényben van egy kis eltérés — a kéziratban több a szereplő — de a helyszínrajz, a díszletek s a főbb szereplők nevei megegyeznek (Remete, szolgája Fernandó, Szelima, Hasszán, Don Pedro Oliveno — Kotzebuenél Don Pedro Oliviero). Végül Fináczy Ernő A magyarországi közoktatás történetének II. kötete nyomán — mely a különnyomattal körülbelül egy időben jelent meg — még egy adattal egészíthetem ki a Bernáth függelékében közölt protestáns iskolai drámákról szóló jegyzéket: A selmeczbányai evang. gymn.-ban 1779-ben a rector szintén adatott elő iskolai színjátékot (l. Fináczy i. m. 393. l.).

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Richard Ackermann: Lord Byron. Sein Leben, seine Werke, sein Einfluss auf die deutsche Litteratur. Heidelberg, Carl Winter, 1901. XX és 188 ll. Ára 2 M.

Most, mikor Byron műveinek Murray-féle kiadásában a költő életéről számos új adat került nyilvánosságra, a németeknél nyomban új Byron-életrajzok keletkeztek. Egy év alatt épen három Byron-tanulmány készült nálok. Az első volt *Schroeter* Alberté, ki igazán elmélyedt a legangolabb költő szellemébe. Finom, választékos nyelven ír s van elbeszélése hangjában valami kedves, lelket megnyerő könnyűség. Schroeter minden sorából kihangzik a szív beszéde. Tanulmánya bevezetését alkotja annak a remek fordításnak, melyben Byron összes költeményeit a németeknek bemutatja. A gondos æsthetikai elemzésen kívül Schroeter nagyban hozzájárult Byron életének s költői jellemének megértetéséhez. Fordítása Stuttgartban, a *Deutsche Verlagsanstalt* kiadásában, hat kötetben jelent meg.

Schroeter fordítása mellett *Böttger* régi, már sok évvel ezelőtt polgárjogot nyert fordítását *Wetz* Vilmos most dolgozta át s Lipcsében, a Hesse-féle czégnél újra kiadta. Wetz szintén a bevezetés keretében emlékezik meg Byron élete pályájáról. Meglehetős jellemző és hű képet nyújt róla (I. köt. 1—179. ll.). Önálló alakban és sokkal nagyobb követelésekkel lép fel azonban *Ackermann* Byron-életrajza, mely az 1901-ik év vége felé került ki sajtó alól.

Byron műveinek fentidézett kiadásában olvasható naplójából és leveleiből sokat tanult és sokat is használt fel Ackermann. Hibája azonbon, hogy a költő életét és költészetét külön-külön, egymás mellett tárgyalja, a helyett, hogy kölcsönös hatásukat és fejlődésük menetét összefoglalva tüntetné fel, mint ezt a jelesebb irodalomtörténetírók teszik.

Figyelmen kívül hagyta továbbá Ackermann a politikai események hatását: Napoleont, nemkülönben a szent szövetség ellen támadt oppositio szerepét Byron életében. Tudjuk, hogy mindezeknek sokkal jelentősebb értékük van, mikor Byron tetteit magyarázzuk és lelkét elemezzük, mint holmi házassági csetepatéknak és vagyoni állapotoknak. Kimutatta ezt különben már Treitschke.

Nem terjeszkedik ki azokra sem, a kik Byront a költészetben megelőzték s reá hatással voltak. Ha csak nem kézzelfogható átvételekről, kölcsönzésekről van szó, Ackermann következetesen hallgat mindazokról, kiknek akár valamely gondolatát magáévá tette Byron.

ugy a kikkel rokon tárgyai vannak. Megemlíti bár Thomson *Castle of Indolence*-ét, Goldsmith *Traveller*-jét és Roger *Italy*-jét, mint a *Child Herold* nak nem ugyan forrásait, de legalább előfutárjait, melyekből Byron szempontokat, irányokat s helylyel-közzel hangulatokat merített, de tovább nem megy. «Man darf hierin nicht zu weit gehen», mondja saját maga is, és biztosít bennünket arról, hogy Byron hovahamar önálló irányt vesz. «Byron wird in den meisten seiner Poesien baldigst selbständig und original», mondja a 118. lapon. Hiba ez azért, mert Ackermann megakadályoz bennünket, hogy a költő műhelyébe bepillantást nyerhessünk. Hibája volt ez annak idején Popini magyar nyelvű Byron-biographiájának is.

Míg Ackermann egyrészt igen szófukar, addig másrészt túlságosan bőbeszédű s bőbeszédűségében is érthetetlen. Noha a többi Byron-biographiákat meglehetősen kibővítette és kiegészítette, mégis néhol kevésbbé alapos állításokat is koczkáztat. Azt hiszi, hogy Byront vagyoni viszonyainak rendezése és zilált anyagi ügyei késztették a Miss Milbankkal való házasságra (72. l.). Pedig, ha gondosan elolvasta volna Murray kiadásában Lady Lamb és Byron egymáshoz intézett leveleit, akkor láthatta volna, hogy Byronnak maga Lady Lamb, korábbi ideálja ajánlotta feleségül Milbankot.

Egyebet is rosszul értett, vagy legalább is rosszul magyarázott Ackermann. Goethe mondását, hogy Byron Euphorion, hogy tehát benne classikus és romantikus irány egyesült, noha hosszasan foglalkozik vele, mégis megfejtetlenül hagyja. A 33. lapon ugyanis azt mondja, hogy Byron az *English Bards and Scottish Reviewers*-ben megtámadott, pedig ha Goethe mondását helyesen értelmezi, rögtön szemébe ötlött volna, hogy Byron csak a romantikusokat ostorozza, a classikusok (Pope, Gifford, Rogers, Campbell) iránt pedig elismeréssel van. E tény tudása feltétlenül támogathatta volna Ackermannt annak földerítésében, hogy az irodalmi hagyomány mily mértékben s mily irányban jelentkezik Byron költészetében.

Ackermann műve mindenesetre beható tanulmány gyümölcse, de egy új Byron-életrajzot nem tesz feleslegessé még a németeknél sem. Hibája, egyebeken kívül, a sok idegen szó is, melyekkel a szerző szinte elcsufította könyvét. Néha egy-egy idegen szó tagadhatatlanul helyén van, különösen ott, hol a benszülött, úgynevezett «heimattrant» szavak kevesebbet jelentenek, vagy esetleg más árnyalatát képviselik annak a fogalomnak, melylyel az idegen szó teljesen összeforrt. De hogy egy szépirodalmi mű, mely stilusra törekszik, szükség nélkül ilyen fordulatoktól hemzsegjen, mint «pittoreske Punkte», «brillirte, horrende Summe», «Passus», Konnex», és még sok egyéb, az már öreg

hiba. Megzavarják az összhatást s az ember úgy érzi magát, mintha ujságot olvasna.

Berkovics Miklós.

The Works of Lord Byron. A new, revised and enlarged edition, with illustrations. Letters and journals. Vol. IV., V., VI. Edited by Rowland E. Prothero. London, John Murray, 1901—1902.

Annak az 561 levélnek száma, melyeket annak idején Moore bocsátott közre, e kiadásban 1198-ra emelkedett. Könnyű szerrel, lépésről lépésre kisérhetjük figyelemmel Byron hányt-vetett életének azon hónapjait, sőt napjait is, melyekre vonatkozólag mindeddig semmiféle biographiai anyagunk sem volt. Igaz, hogy még így sem nyernek megoldást Byronnak, az embernek összes rejtelmei: — Thyrzával, fiatalkori ideáljával való viszonya most is csak oly homályos, mint azelőtt volt, — de Byronnak, a költőnek minden titkával tisztában vagyunk, annyiban, a mennyiben a teremtő szellem titkai megfigyelhetők.

Murray kiadásának befejező kötetei nem tartalmaznak ugyan annyi adatot, mint a megelőző harmadik kötet, mely Byron házassága és válása idejéből a legmerészebb szerelmi vallomásokat, a legszenvedélyesebb nyilatkozatokat s a legmeghittebb leveleket is szinte megdöbbentő mennyiségben ontotta, de mégis sok újat hoznak napvilágra. A kiváncsiságnak ilyetén kielégítése ritka dolog az angol irodalomban, nem igen van rá példa, s hihetőleg a jövőben sem lesz. — Byront és környezetét a negyedik, ötödik és hatodik kötet révén mindenesetre sok más oldalról s más szempontokból is megismerhetjük, mint eddig ismertük. Többek közt valóban megható az a nyilatkozat, melyet a nagy angol költőről szolgája, Fletcher tesz egy-két nappal a messolongioni katastropha után írt levelében. Hibás a helyesírása, de azért nagy ragaszkodás szól a levélből, mely így kezdődik: «I Scearseley Now, what I either Say or Do, for after 20. Years service To My Lord he was More to me tham a father, and I am too much Distressed to now Give a Correct accompt Of every Partickeler» (VI., 432. l.). — Komikusan hatnak a bolognai rendőrfőnök 1819-ből való jelentései. Ez az ember felettes hatósága rendeletére éjjel-nappal őriztette az «erratic lord»-ot; ha Guiccioli grófné Byronnál volt, vagy Byron a grófnénál, akkor a ház előtt folyton rendőr állt, hogy esetleges közbelépésével megakadályozza Byron vélt carbonari-üzelmeit (VI., 454. l.). Southeyvel, nagy ellenfelével való vitatkozása idejéből, mind a két fél néhány erőszakos és goromba nyilatkozatát közli Murray. Byron sokat perlekedik kiadóival, mert a Southey ellen intézett támadásokat, mint a *Vision of Jugdment* előszavát, nem akarják kellő gyorsasággal nyomni. Byron nemes lelkére és fenkölt gondolkozására mutat, hogy Shelley

özvegyét s az özvegy édes atyját a végső bukástól menti meg a nekik nyújtott pénzösszeggel (VI., 127., 131. l.), szó nélkül ugyan és szinte gyöngédtelen módon, de még idejében. — Irodalomtörténeti szempontból érdekes jellemvonása Byronnak az a türelmetlenség, melylyel Walter Scott egy-egy új regényének megjelenését várja (V., 64. l.). S az is érdekes, mennyire neheztelt kiadójára, a miért ez a *Sardanapal* Goethéhez intézett ajánlását elhagyta (VI., 8. l.), vagy mennyire megharagudott Schlegel Ágost Vilmosra, mikor egy polemiát akart ellene támasztani, «Mire való ez», kiált fel, «what can I import to the Germans? What effect can I have on their literature? Loyalis dolog ez egy idegennel szemben, who had nothing to do with continental literature or Schlegel's country and countrymen?» (V., 340—44. l.). Ez a kijelentés már csak azért is jellemző, mert Byron sem nem sejtette hatását a német irodalmi életre, sem nem törődött vele. Egy másik nyilatkozatában honfitársait kicsinyli és Mrs. Leighhez intézett levelében azt írja: «If you but knew, how I despise and abhore all these men» (IV., 398. l.). Még az Amerikába való kivándorlás gondolatától sem retten vissza, csakhogy honfitársai zaklatásaitól megszabaduljon. Utóbb lemond Amerikáról s a Jóremény-fokot, majd Törökországot veszi tervbe. Kényes volt sajtóhibák dolgában. Senki sem vette azokat komolyabban, mint ő, és kiadóinak nehezen bocsátotta meg, ha művei lelkiismeretlen correcturában és gondtalan revisióban részesültek.

BERKOVICS MIKLÓS.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1901/1902.

10. Lakatos Vincze dr.: A vallásos elem Tompa költészetében. (Keszthelyi kath. főgymn. 5—42 l.) — A természetszeretet és vallásosság Tompa költészetének legjellemzőbb vonásai. Amaz többé-kevésbbé majdnem mindenik költeményében nyilvánul, vallásos érzése is belejátszik úgy az ünnepélyesen komoly, valamint tréfásan enyelgő költeményeinek hangjába. A természet dalosát, mint a jelképiségnek költészetünkben egyik leghivatottabb képviselőjét, jobban s talán jóformán inkább is mint ez irány munkását ismeri a közönség; költészetének vallásos elemeiről még nem sok szó esett eddig, mint vallásos költővel nem igen foglalkoztak íróink. A Tompa-irodalomnak épen e hézagát kivánja pótolni Vincze dr. dolgozata, a vallási és illetőleg bibliai vonatkozások és közhelyek egybevetésével. Mindenesetre dicsérendő vállalkozás s méltó is oly egyénhez, ki pályájánál fogva (maga is pap levén) talán inkább is és első sorban van hivatva, hogy theologiai tudásával a mélyen val-

lásos érzésű pap-költőnek magyarázója legyen. Előttem különben na- egy más körülmény is emeli annak értékét. Nemcsak abban lát- érdemét, hogy Erdélyi Jánosnál, Szász Károlynál és Tolnainál, is igazában csak érintik tanulmányaikban Tompa költészetének vallásos oldalát, tüzetesebben és belemélyedő vizsgálattal szól arról, kimutatni a hatásokat, melyek vagy egyenesen a zsoltárokra vezethetők vissza vagy azokra emlékeztetnek, — hanem azért is, mert feladatát elfogu- latlanul, felekezeti szempontoktól független tárgyilagossággal oldja meg s tud teljes méltánylással itélni ő — a kath. pap — Tompáról — a ref. prédikátorról — nemcsak ott, hol egyetemes keresztyéni néző- pontból kell itéletet mondania, de midőn felekezeti álláspontja daczára is kell hallatnia véleményét vele szemben.

Mindjárt bevezető soraiban tájékoztat általában Tompa vallásos irányának alapjáról, a sorscsapásoknak reá gyakorolt hatására és papi állására vezetvén vissza azt. A hit-, remény- és szeretetből, a keresz- tyénség erkölcsi világának e három kiapadhatatlan forrásából fakad Tompa vallásos költészete, mely az életviszonyok változó hullámzásai között, a megpróbáltatások napjaiban lemondásba, kétkedésbe és kétségbe- esésbe is átcsap gyakran. Ezután az értekezés második felében tüzetesen vizsgálván költőnk vallásos érzéseinek nyilatkozását, több ily irányú költeményében rámutat a bibliával való egyenes kapcsolatra. Így a Végpanasz a XXXIV., a Küzdés az LIV. zsoltárral mutat feltetsző egyezést. Tompa ugyanis keble háborújáról, kétségbeeséséről panasz- kodik, a Zsoltáros a bűn mardosó tudatáról; mindkettő nyugalmat óhajt, de csak az utóbbi kapja meg. Egy másik költeményét, mely a szent igék nyomán fakadó hatást festi, annak feltüntetésére szemeli ki szerzőnk, hogy lyránkban a vallásos és hazafias érzés mindig a leg- bensőbb összhangban olvadtak egybe egymással. Ez ősvonását költé- szetünknek tükrözi vissza már a XVI. század s ez uralkodó vonása általában napjainkban is költői irodalmunknak. Tompa különben a leg- többször megmarad a vallásos érzés körében, melybe — a hazafiason kívül — alig vegyít más elemeket, a legközvetlenebb viszonynak tekintve azt a bensőséget, melylyel a hívő lélek az áhitat hangján a magasba száll. Néha azonban mégis kizökken abból, mint az Újévkor czímű köl- teményében, melyet épen ezért Lakatos Erdélyivel együtt hibáztat, megjegyezve, hogy a szent költészetbe semmi egyéb nem tartozik, mint Isten és maga a hívő lélek.

Kitetszőbb dicsérettel szól azonban az Énekekről (Reggeli és estveli), melyekben különösen az eszmék gazdagságát, magasztosságát, az érzelmek mélységét és igazságát, a hangnak keresetlenségét emeli ki, e jelességei miatt a magyar vallásos költészet gyöngyei közé sorolván azokat (12. l.). Különben a Reggel reminiscentiáit Szent Ambrus hym- nusában, az Estve alapgondolatát a Breviarium Te lucis ante terminum- jában véli megtalálni, talán már egy kissé túl is hajtott állítással. Mert nem lehetetlen, hogy mint theologus olvasta és ismerte a szent atyákat, a hymnusokat, s itt-ott egy-egy hely mélyebben is benyomul- hatott lelkébe; de feltehető az ellenkezője is, s akkor a szembeszökő egyezés csak szeszélyes játéka a véletlennek. Majd tisztán bibliai jellegű költeményeiről szól, szám szerint 12-ről, melyek Harangszó czímmel fordulnak elő Tompa e nemű alkotásai között. Többnek megtalálja forrását a zsoltárokban s értékök megitélésében több ízben eltér Erdélyi-

től, ki megfoghatatlan tájékozatlanságból egy helyen (Pályák és Pálmák. 325. l.) azt a merész állítást koczkáztatja, hogy a vallásos költészet nálunk teljesen műveletlenűl hever, s Berzsenyin kívül Tompa előtt alig ismer költőt, ki a vallásos lyra húrjait megzendítené. Pedig — s itt helyesen utal Lakatos, — ismeretes előttünk már a XVI. században megalakult egyházi énekköltés, ismeretesek a protestáns énekek, a Balassi, utóbb Zrinyi, Faludi vallásos költeményei, Gyöngyösi Rózsakoszorúja stb. Ép így nincs egy véleményen Szász Károlylyal, a ki a Haldokló czímű költeményt fejtegetvén, melyben a hitetlen ember haláláról van szó, azt állítja, hogy az a bűnös végórájának gyötrelme s vígasza. Lakatos szerint a Tompától festett alakban nem egyszerű, hanem megátalkodott bűnöst kell látnunk, a ki gyötrelmek közt halt meg, a nélkül, hogy megtérhetett volna. Egyszersmind felfogása erősítésére hivatkozik a bűnös ember utolsó kivánságára: És távolítsd el tőlem a halált! — mit bizonyára nem mondhatott volna, ha megtér. Nem csekélyebb hévvel védi álláspontját másrészt ugyancsak Szászszal és egyszersmind Tolnaival szemben is az Isten akaratja czímű költemény felfogásában. Szász felséges költeménynek mondja azt, mely kételyből és hitből és vívódásból szinte aggasztólag van összefonva (29. l.); Tolnai pedig megrója a költemény utolsó sorát, mely szerinte azért képtelenség, mert a megbántott lélek féktelen kitöréseiben nem ér rá bölcselkedni. Lakatos e felfogást méltatlannak tartja Tompa költői tehetségével szemben, a mennyiben — s ebben igazat is adhatunk értekezőnknek, — egészben megnyugtató hatású a költemény, mert a sebzett szívű apa legalább vígaszszal hagyja el a sírt. De meg tudnunk kell, hogy Tompa, bár lelkét a kétségek gyötrelmei marczangolták, egyéni szenvedések és sorscsapások hitét egy-egy pillanatra megrendítették, sőt testi szenvedései már-már az öngyilkosság örvényébe is kergették: nem veszítette el teljesen hitét, minden feszültség daczára is nem szakadt el minden szál, mely a változások alá rekesztett világhoz és élethez fűzte; visszatartották hitvesének gyöngéd szeretete, papi állása és talán mindenek felett a keresztyéni türelem, mely még a gyöngéket is erősekké teszi a szenvedések keresztjének elviselésére.

Tompa vallásos érzése és hangulata azonban nemcsak tisztán lyrai költeményeiben, hanem más fajtájú, jelesen epikai termékeiben is nyilvánul. Mint ilyenekkel, bibliai tárgyakat és vonatkozásokat érintő epikumokkal foglalkozik végül Lakatos dr. dolgozatának befejező részében, hol Sámson, Héber legenda, A kisértő, Heródes, Jézus és a nép, Amnon és Támár czímű elbeszéléseket említi, melyek jobbára moralizáló irányúak s melyek mint allegorikus beszélyek, a hazafias érzések burkául szolgálnak. Ilyen szempontból emeli ki még ezeken kívül A szegény és gazdag, a Sülyedés, az Ünneprontók, Hegyeskő, Galamboskő, Kenyérkő stb. darabokat is, melyek után itélete Tompáról abban összpontosul, hogy noha a Szentírás hatása alatt gondolatokat, szólamokat merített is abból, mégis maradt annyira eredeti, mint Berzsenyi a Horatiusé alatt (42. l.). Igen; sőt mi azt mondanók, hogy Tompa még több eredetiséggel is dicsekedhetik, mint Berzsenyi, a ki nemcsak a classica mythologia készletét, hogy úgy mondjuk, kelméjét vette át, a mi még — tisztán formai dolog lévén — nem is volna oly nagy hiba, hanem az indítékokat és ugyanazon helyzeteket is öntudatosan, tervszerűen, az utánzás művészetével; míg Tompa mint lelkipásztor, forgatva

a könyvek könyvét, annak hatása alá került a nélkül, hogy érezte, arról számot adni tudott volna. A biblia lapjairól a szívébe és lelkébe felszívódott, sajátjává lett sok oly közhely, életigazság és bölcselet, a mi költői alkotásaiban már mint eredeti nyilatkozhatott meg. Így értem én Lakatos szavait s mint ide irányuló fejtegetéseket — értekezését — mindenesetre tartom oly értékűnek, melyet a Tompa-irodalom gyarapodásának kell tekintenünk. MAJOR KÁROLY.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. május hó 19-én *fölolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Czeizel János:* Dayka lőcsei tartózkodása.

2. *Siegescu József:* A román (rumán) szó írása a magyar nyelvészetben.

A fölolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: Hegedüs István alelnök, Némethy Géza első titkár, Katona Lajos szerkesztő, Cserhalmi Samu pénztáros, Bermüller Ferencz, Finály Gábor, Hornyánszky Gyula, Láng Nándor, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, Pruzsinszky János, Timár Pál, Váczy János, Vári Rezső vál. tagok és Császár Elemér második titkár, mint jegyző.

1. Bevétel 1903. jan. 1. óta 5917 K 93 f, kiadás 4525 K 78 f, pénztári maradvány 1392 K 15 f. Az alapítványok összege 3750 K, ebből 3455 K 10 f értékpapirokban, 294 K 90 f takarékpénztárban. Tartozás a Franklin-Társulatnak 7138 K 59 f.

2. Társaságunk tagjai közül elhunytak: Hóman Ottó, ny. min. tanácsos, Kisfaludy Á. Béla, egyetemi tanár, Wár Pál kolozsvári, Matter János csurgói főgymn. tanárok. A választmány részvétét jegyzőkönyvbe iktatta.

3. A m. kir. belügyminiszter 26484/1903. sz. leiratával jóváhagyta Krumbacher Károly dr. müncheni egyetemi tanárnak Társaságunk tiszt. tagjává történt megválasztását.

4. Uj rendes tagok 1904-től: Pröhle Vilmos dr. nyiregyházi (aj. Katona), Harmál Ágost gyulafehérvári (aj. Vári) főgymn. tanárok, 1903-tól a köv. volt rk. tagok: Láng Margit dr. budapesti, Urbanek Károly dr. zalaegerszegi, Vujsz János eperjesi főgymn. tanárok (aj. Császár). Rendk. tag: Szabó Károly kolozsvári tanárjelölt, (aj. Katona).

5. Veress Ignácz ny. főigazgató, Társaságunknak hosszú éveken keresztül vál. tagja, visszavonulván a magánéletbe, megköszöni a Társaság eddigi bizalmát s a vál. tagságról lemond. A választmány sajnálattal veszi tudomásúl.

6. Reményi Ede eddigi alapítványát 800 K-ra egészíti ki. Ezen összeg évenkénti kamatait a szerkesztő minden deczember hóban a Közlöny azon évfolyamában megjelent legértékesebb értekezés külön jutalmazására fordítsa, tekintet nélkül az értekezés terjedelmére vagy szerzőségére; a

választmánynak egyszerűen bejelenti és a jutalmat rögtön folyósítja. A szerkesztő maga nem pályázhat, sem olyan értekezés, mely valamely könyvről írt ismertetés, hanem csupán önálló kutatás. A választmány köszönettel tudomásul veszi az alapítványt és az elnök ajánlatára, melyhez a jelenlevő alapítványozó is hozzájárul, elhatározza, hogy a jutalmat a szerkesztő előterjesztésére a választmány itélje oda, még pedig első sorban kezdő philologusnak, ha van ilyentől értékes dolgozat, s a jutalmazás kihirdetése a közgyűlésen történjék.

— **Archæologiai hirek.** Furtwängler, a fáradhatatlan müncheni archæologus (a kinek nagy tudása fényes diadalt aratott a hirhedtté vált Saitaphernes-tiara ügyében, a melyről ő kezdettől Berndorffal és a franczia archæologusokkal szemben azt vitatta, a mi most kétségtelenné vált, hogy a 200,000 frankon a Louvre számára megvásárolt aranytiara minden részében modern hamisítvány) ez év márcziusában Bulle erlangeni tanárral együtt a bajor tudományos akadémia költségén ásatásokat kezdett a boiotiai *Orchomenos* helyén, hogy a minyaiak városát és e néptörzs kultúrájának nyomait fölfedjék. Orchomenos mellett Schliemann föltárta a 80-as évek elején azt a nagy kupolasírt, melyet Minyas kincsesháza nevén szoktak emlegetni, a 90-es években a francziák ásattak a város környékén. A két bajor tudós az Akidalia forrás mellett, a melyben a monda szerint Aphrodite szokott volt a charisokkal fürdeni, egy nagy terrasseon a mykenei kultura fénykorába tartozó terjedelmes fejedelmi palotát ásott föl, melynek megaronját piros színű stuccoréteg födi; más szobák faláról sok freskomaradvány került elő, melyek részben az ismert csigavonalas ékítményt, majd ünnepi menetben nyugodtan lépkedő vagy élénkebb mozgásban ábrázolt alakokat mutatnak. Találtak még egy nagy föliratos bronztáblát és egész sereg mykenei vázát, melyek az őskrétai írásnak ugyanazon jegyeit mutatják, a minőket Evans talált a knossosi palotában. Egy kengyeles kancsó, melyre ezek az írásjelek rá vannak festve, nyilván krétai import. Lejebb hatolván a mykenei vár alatt, mint Trójában, régibb telepet tártak föl, mely vályogtéglából kőalapon fölépített sajátszerű körépületeket és neolithikus typusú sírokat tartalmaz. Az összes leletek két évezredre terjednek. Az ásatásokat folytatják, hátha Orchomenos is, melyről Homeros úgy emlékezik meg, hogy az egyiptomi Thebai mellett a leggazdagabb város, Mykenehez hasonlóan szószerint igazolja a költő igazmondását. — Érdekes lelet hírét vesszük *Kréta* szigetéről. Evans a knossosi palota egyik termében nagy és remekmunkájú (apró fayencelapokból összeállított) *mozaikot* talált, mely több concentrikus körben, tehát Achilles paizsára emlékeztető beosztással, külömböző jeleneteket ábrázol, szőlőkerteket, állatokat, fákat, a várost ostromló és védő, íjakkal és kardokkal fölfegyverzett harczosokat; belátni a 4000 év előtti városnak egy utczájába, melynek vagy 40 háza oly pontossággal ábrázoltatik, hogy azt is meg lehet külömböztetni, mely házak épültek kőből, melyek fából és vályogból. A házak több emelettel bírnak, ablakokkal vannak ellátva és fölépítésökben modern házak benyomását teszik. *Paros* szigetén dr. Ruben-

sohn a német archæologiai intézet megbízásából fölásta a nagy kiterjedésű *Asklepieion* romjait s ez alkalomból az archaikus és a későbbi korból származó szobrokat, terracottákat és föliratokat (különösen fogadalmiakat) talált. Egy régibb szentélyt is födözött föl, melyet Pythieionnak tart. Asklepios előtt ugyanis különösen Apollont tisztelték a parosiak. — Nevezetes föliratot talált *Lesbos* szigetén a régi *Eresos* romjainak közelében Kretschmar bécsi tanár, a kit a bécsi tud. akadémia küldött Lesbosra. A *fölirat*, mely egy paraszt házában lappangott, tiszta æol szövegű s így az æol föliratok csekély számát tekintve, nyelvészeti szempontból nagyon fontos; tartalmilag is érdekes: valamely szentély látogatásának szabályzata, a milyeneket a templomok falában szoktak volt elhelyezni, s a milyenre eddigelé a messenei Andaniából származó felirat volt a legnevezetesebb példa. Ez a lelet talán arra indítja az osztrákokat, hogy Eresos eddig elhanyagolt romjait fölkutassák. — A francziák az olympiai ásatásokkal vetekedő delphii kutatásaikat nagyjából befejezvén (az ezekről szóló nagy publicatio most indult meg), hozzáfognak a *delosi* romok teljes föltárásához. E czélra de Loubat herczeg 30,000 frankot ajándékozott az École française d'Athènesnek és igéretet tett, hogy a szükséghez képest ujabb adományokat is tesz. Elsősorban Delosnak a már kiásott szent kerületen kívül eső azon részét fogják fölkutatni, a hol görög magánházak vannak akkora számban és a próbaásatások szerint oly kitünő karban, hogy valóságos görög Pompejire van kilátásunk. Három év óta ásat már *Korinthos*ban gazdag eredménynyel Richardson. Most az amerikai archæologiai intézet a város teljes fölásatásához szükséges költséget engedélyezte neki. Az idegen nemzetek — mint látjuk — nagy pénzáldozatokat hoznak a görögországi emlékhelyek fölkutatása érdekében. Németország 1903. évi birodalmi költségvetésében 191,390 márkás tétel szerepel «archæologiai kutatások» czímén, s az egyes államok külön költségvetései szintén jelentékeny összegeket szánnak e czélra; Poroszország pl. egymaga 103,000 márkát ad külföldön végzendő ásatásokra. De a kis és szegény *Görögország*nak kormánya és archæologusai is buzgón teljesítik kötelességüket. Az athéni archæologiai társaságnak febr. 8-án Konstantinos trónörökös jelenlétében tartott díszülésén Kavvadias beszámolván a társaságnak mult évi széleskörű tevékenységéről, elsősorban a *samosi* Heratemplomnál végzett kutatásokat ismertette, melyről a februári füzetben (185. l.) emlékeztünk meg. Megállapíthatta már a templom teljes alaprajzát, melynek hosszoldalait kettős (24 oszlopból álló), homlokoldalait hármas (10 vagy 12 oszlopból álló) oszlopsor vette körül. Jelentést tett azután Nikolidesnek *olympiai*, Mylonásnak Attalos *athéni* stoajánál végzett, Skiásnak *eleusisi*, Stáisnak *sunioni*, Tsúndasnak *séklosi* (Thessaliában), Sotiriádisnak *chairomeiai* és *thermoni*, Pappavassíliosnak *euboiai*, Kuruniótisnak *arkadiai* ásatásairól, továbbá Balánu mérnöknek vállalkozásáról, a kit Apollon Epikurios *phigaliai* templomának helyreállításával bíztak meg. Mikor Leake ezredes 1805-ben ezt a remek fekvésű templomot tanulmányozta, kijelentette, hogy Görögország, ha majdan szabad, gazdag és művelt lesz, romjaiból teljesen fölépítheti régi dicsőségének e kiváló emlé-

két. Most a görögök meg akarják valósítani az angol utazónak ezt az óhaját. Továbbá jelentette Kavvadias, hogy azt a darabokra tört óriási *kőoroszlánt*, melyet a *chaironeiai* csatatéren Thebai lakosai az elesett görögök emlékére emeltek, ismét fölállították. *Archaeologiai muzeumokat* létesítettek Chalkisban (Euboián), Thera és Mykonos szigetein és Naupliában; Athénben pedig 400,000 drachma költséggel *epigraphikai muzeumot* építenek. — A rendszeres kutatások mellett a véletlen is gyarapítja emlékanyagunkat: athéni hirlapok közlése szerint a korinthusi tengeröbölnek Desphína melletti részében, a parttól nem messze, egy teljesen ép állapotban levő szép *férfiszobrot* húztak ki a tengerből.

L. N.

— **Pán halálához.** Márton Jenő az Egyetemes Phil. Közlöny f. é. 3. füzetében e mondáról beszélve Reviczky csudaszép költeménye mellett néhány külföldi földolgozást is megemlít. Ezekhez pótlásul megemlítem, hogy egy modern franczia költő, *Michel Jouffret* marseillei tanár, *Poèmes idéalistes* (1900) czímű, elég ritka kötetében szintén feldolgozta Pán mély jelentőségű történetét (La mort de Pan). Minthogy e versek szélesebb körben ma még nem ismeretesek, talán nem lesz érdektelen, ha bővebben foglalkozunk velük. Április idusán, Tibérius császár idejében az Echinadák örvényei között horgonyoz egy hatalmas hajó, melynek kormányrúdjánál az őszszakálú Thamoun őrködik. A hajón jött sok katona, kereskedő s utazó kényelmesen letelepszik a födélzetre s a közeli partokra: némelyek alszanak, mások fecsegnek, koczkáznak, isznak-esznek, ismét mások pénzüket olvassák itt. Hirtelen erőteljes szózat hallatszik: Thamoun! Thamoun!

On aurait dit un éclat de tonnerre.
Un aigle réveillé s'envola de son aire,
Fauve, et sembla chercher l'orage dans l'azur.
Mais la terre était calme et le ciel était pur.
Seul l'écho résonnait au loin sur le rivage.

Végre harmadízben is elhangzik a szózat s Thamoun remegve értesül a rászabott küldetésről. A szellem szavai, mondja a költő

enveloppaient un tragique mystère.
Un dieu mourait: quel crime a donc commis la terre?
Est-ce donc que l'on va tuer les Immortels,
Et creuser une tombe à qui veut des autels?
Ainsi tous s'abimaient dans de sombres pensées.
Ces âmes, que l'horreur avaient bouleversées,
Dans le calme du soir s'apaisaient lentement,
Et chacun éprouvait un double sentiment,
La pitié pour les dieux et la honte d'être homme.

Majd virradatkor tovább megy a hajó s estére Palodes zöldelő dombjaihoz ér, hol a hirtelen beállott szélcsend mintegy fogva tartja. A kinyilatkoztatás fontos pillanata elérkezett:

L'heure était solennelle.
La nuit montait aux cieux et déployait son aile.

Le silence, la paix et le recueillement
Planaient sur le brin d'herbe et sur le flot dormant.
Pourtant dans cette paix l'angoisse était latente,
Et ce ciel lourd exprimait une attente.

Thamoun, kinek alakja szinte megnőtt az est árnyékában, sötét szemeit a közeli erdőre szegezve, vontatott hangon elmondja a végzetes igéket.

A peine eut-il parlé qu'un sourd murmure
Sortit en grandissant de l'épaisse ramure.
C'était des voix, des pleurs, des soupirs, des sanglots,
Des lamentations s'épanchant sur les flots.
Deuil, malédiction, nuit, terreur, cris funèbres!
Tout un peuple semblait hurler dans les ténèbres,
Toute l'humanité plaintive, dans ce chœur,
Exhalait les tourments de la chair et du cœur.
Les supplices, les pals, les croix, les gémonies
Tous les râles de mort, toutes les agonies,
Passaient dans un éclair sublime et furieux,
Emportés par une âme en fuite vers les cieux.

Tiberius császár, megtudva a történteket, szorgosan kutatta az új isten kilétét, de senki sem tudta útba igazítani.

Or, dans la même année, à peu près vers les ides
D'avril, en Israël, les prêtres déicides,
Les scribes, les docteurs, ainsi qu'il est écrit,
Crucifiaient celui qu'on nomme Jésus-Christ.

Ime ez *Jouffret* költeményének tartalma, mely ha Reviczky remekétől messze el is marad, különösen leiró részeiben nincs minden szépség híján. *Jouffret* különben — mint a parnassisták lelkes tanítványa — több igazán sikerült bölcselmi és leiró költeménynyel gazdagította a franczia irodalmat, melyek közül egy párt németre is lefordítottak.

Dr. GULYÁS PÁL.

— **Még egyszer Pán halála.** A Budapesti Szemlében megindult s Közlönyünkben is tárgyalt Pán-vitához*) s az így keletkezett kis irodalom teljesebbé tételére legyen szabad a szerénytelenség vádja nélkül megjegyeznem, hogy e kérdést különböző részleteivel s a legenda irodalmának rövid összefoglalásával már 1898-ban tárgyaltam abból az alkalomból, hogy Mihalovich Ödönnek *Pán halála* czímű symphonikus zenekölteményét abban az esztendőben adták elő először a budapesti philharmonikusok egyik hangversenyén. Közleményem kissé elrejtve a Magyar Szemle 1898. évi 16. számában jelent meg *A nagy Pán legendája* czímen. Forrásom nagyrészt Roschernek czikke volt, melyet Márton Jenő is jelez Közlönyünkben (Fleckeisen, Jahrbücher, 1892). Közleményemben jelent meg

*) Budapesti Szemle 1903. 155—157. l. Egyet. Phil. Közlöny 1903. 268—269. l.

először Plutarchos megfelelő görög szövegének magyar fordítása. Megemlítettem, hogy már az elmult századokban is foglalkoztak Plutarchos e helyének magyarázatával, így a XVIII. században Nymann svéd tudós, kinek munkája (*De magno Pane Plutarchi*) 1734-ben jelent meg Upsalában s a XIX. század elején Wagner (*Historia de morte magni Pani apud Plutarchum sub examen revocata*).

A legenda magyarázatairól is van szó említett közleményemben. Mélyértelmű keresztény tendentiája természetesen nem származhatik Plutarchostól magától; inkább föltételezhető ez Eusebius cæsareai püspökről, ki mint Közlönyünkben Márton Jenő is említette, *Praeparatio evangelica* czímű művében szóról-szóra leközölte Plutarchos szövegét és egy kis keresztény reflexiót is fűzött hozzá. De ez a tendentia rejtekben maradt a XIX. század második feléig, mert csak Welcker kisérli meg 1857—1883. megjelent mythologiai kézikönyvében Plutarchos elbeszélésének magyarázatát adni. Szerinte egy éleslátású pogány, előre sejtvén a hellén theologia és mythologia, szóval a pogányság bukását, ez eszme köré keretként költötte a mesét, mint drágakő köré a művészi foglalatot, hogy hangulatát és színpompáját gazdagítsa; Tiberius philologus barátai azonban nem értették meg a jóslatot, vagy azt vélték, hogy megakaszthatják, ha a philosophiai Pan-isten helyett az arkádiai pásztoristenre magyarázzák. A legenda legújabb magyarázója, Roscher Vilmos, valóban egyenesen Welckernek tulajdonítja a legenda beleértelmezett keresztény tendentiáját, melyet sem Plutarchos, sem az ő tanui, Epitherses a grammatikus és fia, Aemilianus a rhetor nem jeleznek, s Welcker tudományos magyarázatát csak úgy tartotta volna elfogadhatónak, ha a legenda később, a kereszténység nagyobb elterjedése korában játszanék. Pogány ember nem is sejthette még Tiberius korában a kereszténység későbbi diadalát.

Welcker mellett és után többször és többféleképen is megpróbálták még magyarázni legendánkat a német philologiai tudomány buzgó munkásai: Preller Lajos 1851-ben, Rochholz Ernő 1867-ben, Mannhardt Vilmos 1875-ben; ez utóbbi különösen hasonló német mondákkal vetette össze s azt vélte, hogy Epitherses, kitől Plutarchos a mesét hallotta, az elbeszélők és adomázók szokása szerint egy sokkal régebbi, valószínűleg az indogermán őskorból eredő mondát változtatott át saját élményévé.

Roscher végre 1892-ben mélyreható elemzéssel, philologiai módszerrel iparkodott a legenda eredeti értelmének fenekére hatolni; tőle származik a legenda egyiptomi eredetének elmélete, melyet Márton Jenő Közlönyünkben ismertetett.

Bármint áll is a legenda eredetének kérdése, mely számos éleselméjű tudósnak adott már fejtörő munkát s bizonyára nem folytatás nélkül, becsesebb s hatásosabb a legenda mélységes keresztény értelme, melyet az újkornak köszönhetünk s melynek gyönyörű költői formát adott a mi Reviczkynk. E tekintetben a legendának valódi újjászületése a magyar költészet dicsősége.

Közleményemben mindezeken kívül fölhívtam a figyelmet arra, hogy Schiller is valószínűleg a Pán legendájának hatása alatt írta — bár

nem a legenda mai keresztény szellemében — elégiáját *Görögország isteneiről.*

Megemlítettem végül, hogy Falk Miksának német Reviczky-fordításán kívül*) ismerem a legendának még egy franczia költői feldolgozását is, mely Armand Silvestretől való. E költemény fordítását is közöltem a Magyar Szemlének ugyanazon számában. Nem érdektelen Reviczky Gyula tagadhatatlanul sokkal szebb és művészibb költeményének hangulatát s keresztény tendentiáját Armand Silvestre költeményének még erősebb czélzatával összevetni, annál is inkább, mert a két költemény valószínűleg egy időben s egymástól teljesen függetlenül és ismeretlenül keletkezett. Erről, sajnos, nem tudok meggyőződni, mert Armand Silvestre költeményét régebben, körülbelül 10—12 esztendeje, találtam egy képes franczia folyóiratban, mikor e tárgy mélyebben nem érdekelt. A legendát annak idején lefordítottam ugyan, de se megjelenése helyét, sem idejét nem jegyeztem föl magamnak, sőt a franczia szövege is elkallódott birtokomban. Armand Silvestre sokkal szabadabban használta Plutarchos ismeretes néhány adatát, mint a magyar költő s épen a legendának természetében rejlik, hogy mégis egy irányban alakították mindaketten.

A franczia költő legendája magyar fordításban így hangzik:

Pán halála.

(Armand Silvestre.)

Mikor, elérve a magaslatot,
Thámusz elmondá: A nagy Pán halott! —
A part megindult s a habok felett
Hosszu, fájdalmas sóhaj lebegett;
Szellők zokogtak, bús hangok sírának;
Úgy hangzott, mintha ott haldoklanának
A zord hegyek mögött az istenek.
A napot elfödték bús fellegek,
Éles szél végig fútt a tengeren;
Fehéren tajtékzó habok között,
Mit a tenger sötét füve födött,
Ott himbálóztak lassan, kéjesen,
Hatalmasan, mint óriás hegyek,
Delfinek, bálnák, vizi tehenek.

Thámusz tovább kormányzá a hajót;
És csönd lett, elsimultak a habok.

Egy kis inas a hajó árboczára
Fölmászott és egyszerre így kiálta:
»Atyám, atyám, nézd mily szelid sereg,
Mely szárnyon szállva felénk közeleg!
Ragyogva ezeren vonulnak át,
Érintve majdnem hajónk árboczát.
Dalolnak, mint madárkák fönn a légben;
Nyelvük' nem ismerem, de mégis értem!

---

*) Azóta Dóczi Lajos is lefordította németre Reviczky költeményét.

„Hozsánna!" Hallod-é, atyám, e dalt?
Baj és nyomor e világbul kihalt,
S minden virul — azt zengi e sereg —
S uj aranykort érnek az emberek.
Isten igéri ezt, egy égi gyermek,
Ki nem arany s bibor közt született meg,
Kicsiny jászolban, még bölcsője sincsen!
Ki vajjon ez a szegény Gyermek-Isten,
Kit barbár országból jelentenek?»

Thámusz tovább kormányza és felelt:

«Igazat zeng e démonoknak serge.
Mióta Zeüsz a titánokat leverte
S az Aetna tüzet hány s mormog, zajog,
Földön az ember szenved s elhagyott;
Kínlódva tél fagyában, nyár hevében,
Mindig nyomor és baj között, szegényen!
Hadd jőjjön hát a Gyermek, jőjjön végre,
Az isteni, kit annyi jós igére;
Ki megdöntvén a véletlen uralmát,
Megadja mindenki részét, jutalmát.
Ad üdvöt, kenyeret; nincs semmi baj;
Isten is jobbszívű, míg fiatal.
Szeressük ezt az Istent? Mit sem árthat
Iránta tisztelet s buzgó imádat!
S én fölajánlom néki a hajót,
Mely eddig Neptúnnak szentelve volt,
Melyet egy vén fatörzsből készíték;
És hajómnak minden korall-díszét;
A tenger szép színét; és hogyha ad
Halat a tenger, hát zsákmányomat!»

És míg az áhitatos pásztornépek
Haladva sziklás vad ösvényeken,
Hol pálma és szőllő együtt terem,
Szamarián át Bethlehembe értek;
S a míg a hű, lassú tevéknek hátán
Általhaladva kelet pusztaságán,
A három napkeleti bölcs híven követte
A hívást, melyet a csillag vetett le:
Thamusz hajója szállt a tengeren
Galiläának szomszédos partjára,
Az uj Istenre: a Gyermekre várva,
Ki győz a régi Istenségeken!

GYULAI ÁGOST.

-- **Dante-irodalom.** *Dantisti e Dantofili dei Secoli XVIII e XIX.* Pas-
rini gróf a Giornale Dantesco szerkesztője most két éve egy 24 füzetre ter-
ezett vállalatot indított meg Firenzében, a fenti czím alatt. Nagyon lassan
aladt eddig, de most, hogy a negyedik füzet is megjelent, egyúttal arról
értesülünk, hogy ezentúl nagyobb terjedelemben és pontosan meg-
llapítható időben fog megjelenni. A lefolyt két század Dante-magyarázói
özül eddig 35-nek az életrajzát és ez irányú irodalmi működését nyújtja,
ıég pedig a XVIII. századból 8, a XIX-ből 27 Dante-búvár emlékét újítja

fel igazán megható kegyelettel. 12 arczképet is hoz, a 13-ik kép Caetani herczeg nejét ábrázolja, a ki elhunyt férje emlékezetére négy évvel ezelőtt bőkezű alapítványt tett a Dante-Társaságnál, azzal a rendeltetéssel, hogy Olaszország kiváló tudósai felolvasásokat tartsanak a történeti nevezetességű Or San Michele-templomban a Div. Comm. egyes énekeiről, novembertől júniusig minden csütörtökön. Egy kép bemutatja azt a művészi kivitelű szó-széket is, a melyről az illető felolvasó hirdeti a D. C. igéit. A különben angol származású özvegy alapítványa is hozzájárul majd talán valamelyik kormánynak ahhoz az elhatározásához, hogy a költő szülővárosában végre betöltsék Dante kathedráját, a mely az öreg Giuliani halála, tehát 1884 óta üresen várja az utódot. A fejedelmi bőkezűségre valló alapítványt annak a VIII. Bonifacius pápának egyik kései utódja tette, a kit Dante halálos ellenségének tartott, a simoniacusok bűntömlöjébe kárhoztatott s Bonaventurával, Cacciaguidával és sz. Péterrel keményen megleczkéztetett.

Eddig kizárólag olasz dantisták vannak ismertetve; a későbbi füzetekben kerülnek sorra a más nemzetiségűek; így pl. a jövő számban két külföldit szándékozik bemutatni: a svájczi Scartazzinit és az angol lord Vernon Györgyöt, a Dante-tanulmányok ritka Mæcenását. A most élő tudósok közül első helyen Alessandro *D'Ancona* áll, a ki 40 évi pisai egyet. tanárkodása után csak nem rég ment nyugalomba, de úgy, hogy a közoktatásügyi minister megbízásából ellássa az ott felállított «cattedra dantesca»-t.

A bennünket közelebbről érdeklő tudósok közül csak néhányat említsünk fel. Ott van *Pasquali-Marinelli*, a ki görögből latinra fordította Homerost, az Institutiókat latin hexameterekbe foglalta; Jóbot, a Prófétákat, a Zsoltárok könyvét eredetiből olaszra, a Div. Comm.-t latinra fordította 1874-ben. Ott találkozunk a jezsuita Carlo *D'Aquino*, Caramanicoi herczeg nevével, a ki a D. C.-ban előforduló hasonlatokat először gyűjtötte össze és némi kihagyásokkal szintén lefordította latinra költőnk fő művét. Megemlékezik egyik füzet *Grande* Pasqualéról, a jeles irodalomtörténetíróról, Dino Compagni krónikájának magyarázójáról. E sorok írója még ismerte az aggastyán *Giuliani*, veronai kanonokot, Manzoni tanítványát, a veronai tájbeszéd bibliografusát. Minden kedves vendégének el szokott dicsekedni az öreg kanonok azzal az érdemével, hogy 1848-ban osztrák fogságban ült; hogy a Godard-féle forradalmi Alapelvek lefordításáért a püspöke örök kárhozattal fenyegette, de az «Italia francata»-ért Garibaldi megölelte. A dantofilek közt megismerkedünk egy olyannal is, Franchetti Alessandro-val, a ki ugyan nem írt egy sor tanulmányt sem Dantéről, de összegyűjtött mindent, codexet, incunabulumot, érmet, képet, a mi kedves költőjére vonatkozott. Gregorio *Di Siena* nyelvészeti és bírálati munkái «Alessandro Manzoni e il 5 maggio» czímmel jelentek meg 1882-ben. Giovanni *Graziani*, a ki szerénységből nem adta ki rendkívül értékes könyvét, a D. C. allegoriáinak politikai szempontból való fejtegetéseit, melyekkel pedig Luigi Benassuti szavai szerint, «végtelenűl nagy szolgálatot tett» a költemény megértésére. Mikor halála után fiai kiadták apjok

irodalmi hagyatékát, magasztalással emlékeztek meg róla a szakemberek A nagynevű Ferrucci «elrejtett gyöngynek» nevezte az Interpretazioné-t.

A Dante-kutatók közül természetesen nem maradhatott ki már eddig sem a híres *Gravina* († 1718), a kritika igazi megalapítója, az Arcadia egyik oszlopos tagja, Rómában a közjog és egyházi jog tanára, a kit több európai egyetem szeretett volna magának elhóditani. «Della Ragion poetica»-jában méltatta a nagy jogtudós «a minden más olasz költői mű felett álló» három canticát.

Nem érdektelen alak *Gallo*, a calabriai gitáros sem († 1865). Előbb börtönőr volt 17 lira havi fizetéssel, aztán felcsapott elemi tanítónak, később «gimnáziumi tanár is lehetett volna, ha sírba nem viszi a sok nyomoruság». Átfordítja dialektusba a Poklot. Igaz ugyan, hogy a calabriai tájbeszéd comicus színezete rendesen megérzik minden komoly irodalmi munkán, melyet átültetnek rá, Gallo életírója mégis azt jegyzi meg róla, hogy ama bizonyos «tinta comica» daczára, mely paródiát szokott csinálni még az eredetileg dialektusban írt komoly költeményekből is: a Pokol Gallo fordításában hű és hatásos. A hol pl. Dante ezt mondja (XXV. 76—78.):

Ogni primaio aspetto ivi era casso;
Due e nessun l'imagine perversa
Parea, e tal sen gía con lento passo.

Gallo ezt a terzinát bár kissé szabadon, de találóan így tolmácsolja:

Nné l'omu, nné la vèstia si vidía,
Erano dui; ma l'omu e lu cursune
Dintra stu mmishca-pishca' un cumparía.

Meg kell emlékeznünk még Lodovico *Biagi*-ról († 1900 decz. 22.). Kevés tanárember fordult meg még csak pár rövid évvel ezelőtt is Firenzében, bármelyik művelt országból, a ki az ottani tanítónőképezde latin és angol tanárával meg nem ismerkedett volna. Az idegenek közül sokat egyenesen ő nyert meg Dante cultusának. A Circolo filologico-ban ő magyarázgatta Dantét nekik s azután kisérgette őket a város utczáin folyvást magyarázva s mosolyogva a pápaszem alól. A hivatásos ciceronék nem egyszer be is panaszolták, hogy elharácsolja előlük a keresetet, pedig szegény Biagi még csak egy becsempészett jó külföldi szivart sem fogadott el soha sem egy «inglese»-től, sem egy «tedesco»-tól. Ha olyan áldott jó szíve nem lett volna, ha annyi iskolába nem kellett volna «bejáróskodni»: a derék Biagi mostanra már bizonyosan megfestette volna a Pokol kapuját s beválthatta volna ezt a régi igéretét.

Örömmel üdvözöljük Passerini gróf vállalatát s azt óhajtjuk, hogy minél előbb beszámolhassunk a még hátralevő húsz füzetről is.

Cs. P. J.

— **Kazinczy és Bacsányi.** Ismeretes az ellenséges viszony, mely Kazinczy és Bacsányi között volt s mely életük végeig tartott. Ez ellenségeskedésnek egyik bizonyítéka Kazinczy költeményeinek az a kötete,

mely egykor Bacsányié volt s most a M. Nemzeti Muzeumé. (Kazinczy eredeti munkái I. P. o. hung. 925.) Ebbe Bacsányi czeruzával aláhúzza, a mi neki nem tetszik, kérdőjeleket tesz mindenhova, a hol Kazinczyt dicsérik s egy-két megjegyzést is ír a lap szélére. Az *Ajánlás* czímű vers második versszaka így kezdődik: A szép virágok tengeréből Félénken füzért szedtem én; Bacsányi hozzá teszi: azaz: fűzfa verseket szerzettem én. *A tanítvány* czímű vers harmadik szaka: Így szólván elhagyott. Hirtelen egy galamb (B. megjegyzése: *varjú)* Lebbent nyögve felém, s elfödöze a tavasz Ifju lombjai közzé S mézzel tömte meg ajkamat. (B. megjegyzi: *epével.)* — A Vida Lászlóhoz írt episztolában: Oh áldott (B. megjegyzése: *szerencsétlen)* óra, melyben engemet megszálla a vers és könyvgyártás dühe.

B. J.

— **Giuseppe Rigutini** június 23-án, 73 éves korában Firenzében meghalt. A tudós nyelvészt világszerte ismerik névről, kivált a *Vocabolario della lingua italiana* és a *Vocabolario della lingua italiana parlata* czímű elterjedt szótárairól. Az előbbi 1876-ban jelent meg. Emezt Tanfanival együtt szerkesztette. 1866 óta gyűjtötte az anyagot a Crusca-Akadémia nagy szótárához. Még halála előtt egy nappal is az Akadémia épületének egyik szobájában dolgozott. Legutoljára a »matassa« (gombolyag) szóra vonatkozó adatokat gyűjtögette össze. Az örökké derült kedélyű öreg professorról sok jóízű adoma forog közszájon. Valóságos szenvedélylyel tanulmányozta a nép nyelvét; a nép közt érezte magát igazán elemében. A városi tanács ülésén a podestán kívül a nagynevű Isidoro *Del Lungo* tartott fölötte gyászbeszédet.

— **Egy birálat története.** Récsey Viktor a Közlöny mult számában igen tanulságos bibliographiai fejtegetéseket kapcsol a márcziusi számban hasonló czím alatt megjelent kis jegyzetemhez. E fejtegetések azonban tisztán bibliographikus érdekességűek, azt a tényt, a melyet közleményemmel bizonyítani akartam, nem döntik meg. Récsey helyreigazítása csak a bizonyító érvet módosítja, magát az eredményt nem: a biráló valószínűleg nem kéziratban látta az Antiquitates-t, hanem nyomtatásban, de a birálója — és erre a psychologiailag érdekes mozzanatra kívántam rámutatni — Révai legbizalmasabb köréhez tartozott, s a birálat abban az időben készült, mikor a munka még nem jelent meg hivatalosan, mivel körülbelül egy időben láttak nyomdafestéket. Récsey kijelentése tehát, hogy ő ezt e kérdést már 1898-ban tisztázta, nem vonatkozhatik arra az állításra, a mit bizonyítani kívántam.

cs.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1902-BEN.

Az összegyűjtött anyag ez összeállításnál a következő rovatokba van osztva:

I. *Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnographia.*

II. *Aesthetika és műtörténet.* 1. Aesthetika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Szinészet.

III. *Philologiai paedagogia.* 1. Általános irányú czikkek (nyelvtanításról, olvasásról, írásról). — 2. Magyar nyelv. — 3. Klasszikus nyelvek. — 4. Német. — 5. Franczia. — 6. Angol. — 7. Művészi oktatás.

IV. *Finn-ugor nyelvek.*

V. *Árja nyelvek.*

VI. *Keleti nyelvek* (arab, héber, török, egyiptomi).

VII. *Magyar nyelv és irodalom.* 1. Bibliographia. — 2. Magyar irodalomtörténet. (Ebbe fölvétettek a szépirodalmi művek és a szinművek birálatai is. Ez utóbbiaknál csak az első előadás napja van megjegyezve. Ez lehetővé teszi a különböző napilapokban megjelent ismertetések fölkeresését.) — 3. Egyes írókról. — 4. Magyar nyelvészet (a végén: egyes szókról és szólásokról). — 5. Iskolakönyvek.

VIII. *Classikus nyelvek és irodalmak:* 1. Általános irányú dolgozatok. — 2. Görög történet s régészet. — 3. Görög irodalomtörténet s egyes görög írók. — 4. Görög nyelvtanok s olvasókönyvek. — 5. Latin irodalomtörténet s régészet. — 6. Latin irodalomtörténet s egyes latin írók. — 7. Latin nyelvtanok s olvasókönyvek. — 8. Magyarország ó- és középkori régészete.

IX. *Germán nyelvek és irodalmak.* 1. Német. — 2. Nyelvészet. — 3. Tankönyvek. — 4. Svéd-dán-holland. — 5. Angol.

X. *Román nyelvek és irodalmak.* 1. Franczia. — 2. Tankönyvek. — 3. Olasz és spanyol. — 4. Tankönyvek. — 5. Rumán. — 6. Rumán tankönyvek.

XI. *Szláv nyelvek és irodalmak.*

I. Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnographia.

a) Általános nyelvészet és irodalomtörténet.

1. *Bardenhewer, Otto.* Geschichte der altkirchlichen Literatur. I. Freiburg i/Br. — Ism. Dr. Vargha Dezső. Hittud. folyóir. 417—424. l. — dr. Kereszty Viktor. Magy. Sion 232. l.

2. *Betz, Louis P.* La littérature comparée. 1900. Ism. e. l. Ethnogr. 90—93. l.

3. *Brugmann, Karl.* Kurze vergleich. Grammatik d. indogerm. Sprachen. 1902. Ism. Petz Gedeon. Philol. Közl. 724—728. l.

4. *Brugmann, K.* u. *Streitberg, W.* Indogermanische Forschungen. Ism. Petz Gedeon. Nyelvt. Közlem. 464—471. l.

5. Esperanto. Lingvo Internacia. Monata gazeto por la lingvo esperanto. Redakcio: Paris. Paul Fruictier. Administracio: Szegzárd. Paul de Lengyel. VII. jor 1—12. sz. 1902.

6. *Hegedűs István.* Bartal Antal. Philol. Közl. 81—90. l.

7. *Heinrich Gusztáv.* Elnöki beszéd. (A philol. társ. 27. közgyűl.) Philol. Közl. 139—147. l.

8. *Katona Lajos.* Az összehasonlító irodalomtörténet feladatai. Ism. e. l. Ethnogr. 90—93. l.

9. *Kiszeli Károly.* Az újabbkori nyelvhasonlítás történeti fejlődése. Arménia 8—11. 137—142. l.

10. *Koch, Max dr.* Studien z. vergleichenden Literaturgeschichte. Ism. Katona Lajos. Philol. Közl. 229—234. l.

11. *Kollarik Kálmán.* A nyelvről. Balatonvidék 11—13. sz.

12. A nyelvtani megnevezések táblázata. Kiadja a nyiregyházi ág. h. ev. főgymnasium tanártestülete. Budapest, 1902. (Franklin t. nyomd.) (8-r. 41 l.)

13. La Parole. Paris. Ism. Balassa József. Nyelvt. Közlem. 254. l.

14. *Pecz Vilmos.* Emlékbeszéd Télfy Iván levelező tag felett. (A magyar tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XI. köt. 3. füz.) Budapest, 1902. Akadémia. (8-r. 43 l.) 80 f.

15. *Pecz Vilmos.* Télfy Iván. Philol. Közl. 264—267. l.

16. *Petz Gedeon.* A nyelvbeli kiegészülésről. Nyelvt. Közlem. 216—229. l. — (Kivonat.) Akad. Értes. 429—438. l.

17. *Sütterlin, L.* Das Wesen der sprachlichen Gebilde. 1902. Ism. Katona Lajos. Nyelvt. Közlem. 477—483. l.

18. *Thót (Rábéi és szoboszlói) László dr.* Az indóeuropai nyelvek rövid összehasonlító nyelvtana. Debreczen, 1902. Városi ny. (8-r 93 l. + 1 lev.)

19. *Thumb, A.* u. *Marbe, K.* Experimentelle Untersuchungen ü. d. psychol. Grundlagen d. sprachl. Analogiebildung. Ism. Gombocz Zoltán. Nyelvőr 160—162. l.

20. *Wasserzieher, Dr. E.* Leben und Weben der Sprache. 1901. Ism. Téri József. Philol. Közl. 235. l.

21. *Wechssler, E.* Giebt es Lautgesetze? Halle. 1900. Ism. Balassa József. Nyelvt. Közlem. 471—477. l.

22. *Wundt, W.* Sprachgeschichte. 1901. Ism. Katona Lajos. Nyelvt. Közlem. 477—483. l.

b) Ethnographia.

23. *a.* A rontó-báborúl. Ethnogr. Mellékl. 48. l.

24. *Alexics György.* A Makedo-románok. Philol. Közl. 884—897. l.

25. *Almásy, Dr. Georg V. von.* Centralasien die Urheimath der Turkvölker. Keleti Szemle 179—207. l.

26. *Asbóth János.* Az őslakók hatásáról a bosnyák faj fejlődésére. Akad. Értes. 53. l.

27. *Atovich Ferencz.* Lakodalmi szokások Gerencséren. Nyitrai Lapok 7. 8. 10. sz.

28. *B. B.* A halászó hetési ember. Ethnogr. Mellékl. 29—32. l.

29. *B. Gy.* A felvidéki nép babonájáról. Kárpáti Lapok 12. 13. sz.

30. *B. Zs.* Matyó lakodalom. Vasár. Ujs. 49. sz.

31. *Balassa József.* Magyar népdalok a XIX. század elejéről. Ethnogr. 38. l.

32. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. Kiadja a m. földrajzi társaság Balaton-bizottsága. III. kötet: A Balaton környékének társadalmi és embertani földrajza. II. rész. A Balatonmelléki lakosság néprajza. Irta dr. Jankó János. Budapest. Kilián Fr. utóda. 1902. (4-r. VIII, 428 l. 2 lev.)

33. *Balázs Márton.* A háromszékvármegyei husvéti irott tojásokról és népszokásokról. (Néprajzi tanulmány.) Székely nemz. múz. értes. III. rész. (1902.) 32—77. l.

34. *Sz. Bálint Gábor.* A honfoglalás reviziója. 1901. Ism. B. V. Erd. Muz. 455—458. l.

35. *Bálint Gábor dr.* A hunnkérdés. Keleti Szemle 307. l.

36. *Bálint Gábor dr.* A székelyek eredetéről. Székely Nemzet 7. sz.

37. *Balogh Pál.* A népfajok Magyarországon. Budapest. Vallás- és közokt. miniszterium 1902. (8-r. VIII, 1113 l.) Hozzájárul térkép melléklet. — Ism. Cz. G. Földr. Közlem. 443. l. — *ó.* Adalék. Zemplén vm. tört. 315. l.

38. *Balogh Pál.* Magyarország a XX. században. Budap. Hirl. 245. szám.

39. *Balogh Pál.* A nyelvterületek túl a Dunán. Ethn. 11—20. l.

40. *Barabás Endre.* A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete. Ism. Földr. Közlem. 36—38. l.

41. *Bartels, M.* Der Bauer in der deutschen Vergangenheit. Ism. Ss. Korr. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 9. sz.

42. Das Bauernhaus in Oesterreich-Ungarn etc. I. Ism. Bátky Zs. Ethnogr. Mellékl. 95. l.

43. *Bellosics Bálint.* Magyarországi adatok a nyári napforduló ünnepéhez. Ethnogr. 25—31. 70—78. 117—127. l.

44. *Berkovics Miklós.* A finnek. Magy. Szemle 46. sz.

45. *Bernáth Lajos.* Magyar népmesék a XVIII. századból. Ethnographia 289—301. l.

46. *Bibó-Bige György.* Népvándorláskori takácseszközökről. Arch. Értes. 408—410. l.

47. *Binder Jenő.* A meghalt magyar vitézzel eltemetendő lónak megváltása. — Szemfájás ellen. — Majd meglátjuk, melyikünk győz, ha kenyértörésre kerül a dolog. Ethnogr. 237—239. l.

48. *Binder Jenő.* Az okos leány. Philol. Közl. 515—521. l.

49. *Binder Jenő.* A kenyér és a só, mint varázsszerek. Ism. Katona Lajos. Philol. Közl. 831—833. l.

50. *Binder, Eugen.* Die Legende vom Engel und Waldbruder. Korr. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 11. sz.

51. *Biró Lajos* német-újguineai néprajzi gyűjtésének jegyzéke. Ism. Bouchal L. Globus 81. köt. 98. l.

52. *Biró Lajos.* Uj-Guineáról. Ethnogr. 380—382. l.

53. *Blum, E.* Die Nazarener. Neue Ztg. 28. 29. sz.

54. *Bronts, dr. Ferdinand.* Volksmedicin in Südungarn. Ethnol. Mitteilg. a. Ungarn. VI. Bd. 48—57. l.

112. *Herman Ottó.* A magyar nép arcza és jelleme. Budapest. Term. tud. társ. 1902. (8-r. 212. l.)

113. *Herman Ottó.* Ironga, szánkó, kecze. Term. tud. Közl. 5—36. l. Önállóan is megjelent. (8-r. 37 l.)

114. *Herman, Otto.* Knochenschlittschuh, Knochenkufe, Knochenkeitel. Ein Beitrag zur näheren Kenntniss der prähistorischen Langknochenfunde. Mittheilg. d. anthrop. Ges. Wien. III. Folge. II. Bd. 217—240. l.

115. *Herman, Otto.* Die Fängigkeit der Fischzäume und Fischreusen. 1901. Ism. Sirelius U. F. Finnisch-Ugr. Forsch. 17—19. l.

116. *Holzmann Ignácz.* Bácskai babonák. Bács-Bodrog. m. tört. társ. Évkönyve XVIII. 186—190. l.

117. *Hommel, Fritz.* Der Gestirndienst der alten Araber. München. 1902. Ism. Mahler Ede. Ethnogr. 467. l.

118. *Horger Antal.* Csángó népmese. Mesélte Fóris Mihály. Brassói Szemle 8. sz.

119. *Horger Antal.* A hétfalusi csángók eredete. Brassói Szemle 22. 23. sz.

120. *Horger Antal.* A «Kőmíves Kelemenné» eredete. Ethnogr. 392—404, 440—448. l.

121. *Horger Antal.* Csíki székely ablakrácsozatok. Ethn. mellékl. 138—141. l.

122. *Istvánffy Gyula.* Liptómegyei tót babonák. Ethnogr. 31—38. 316—319. l.

123. *Jankó János dr.* A Festetics-gyűjtemény. Ethnogr. mellékl. 56—61. l.

124. *Jankó János dr.* A magyar halászat eredetéről. Ethnogr. mellékl. 37—47. l.

125. *Jankó János.* A Virchow-ünnepély Berlinben. U. o. 17—29. l.

126. Dr. Jankó János. (Képpel.) U. o. 113—115. l.

127. *Jireček, Const.* Die Romanen in d. Städten Dalmatiens. (Denkschr. d. Wien. Akad. Philos. Cl. 48.) — Ism. *ch.* Ethnogr. 431. l.

128. *K-a L.* Német néprajzi irodalom 1901-ben. Ethnogr. 373. l.

129. *K-a L.* Salamon és Markalf. U. o. 377. l.

130. *Kádár József.* Az erdélyi főurak szokásairól a fejedelmek korában. Szolnok-Doboka 4, 5. sz.

131. A Kakaslövés. (Werner Gy.: «A beszterczei diákok» regényből.) Erdély. Erdély népei 1. sz.

132. *Kanyaró Ferencz.* Székely tánczszók és elmés mondások a XVIII. századból. Ethnogr. 459—463. l.

133. *Karácsonyi János dr.* Mit jelent e helynév «Ardó?» Ethn. 347—350. l.

134. *Kardossova, Drahotina.* Naše deti. Príspevok doplňuje L'udmila Markovičová. Sborník Mus. slov. spoločn. Roč. VII. 59—71. l.

135. *Kárpiss János.* Átok-feliratok. Gyulafehérv. Hirl. 50. sz.

136. *Katanoff, N.* Türkische Sagen über Besitznahme von Ländern nach Art der Dido. Keleti Szemle 173—179. l.

137. *Katona Lajos.* XVII. századbeli ördögűző könyvecske. Ethn. 60—70, 103—111. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 21 l.)

138. *Katona Lajos.* A remete és az angyal. Ism. Schullerus A. Korr. Bl. d. Ver. f. sieb. Landesk. 10. sz.

139. Keleti folklore. Magy. Zsidó Szemle 98—99. l.

140. *Kimnach Ödön.* Az év egyes napjaihoz füződő népies jóslatok. Ethnogr. 224—228. l.

141. *Király Pál.* «Szurum-burum». U. o. 45. l.

142. *Kletz Gábor.* Budapest és környéke telepedési fejlődésének áttekintése. Soproni Lähne-intéz. értes. 3—58. l.

143. *Klimo, A.* Povery z Jamníka. Časopis Mus. slov. spoločn. V. 23—24. l.

144. *Klimo, Andrej.* Zmak. Báj z Jamníka. U. o. 92. l.

145. *Klimo, Bohuslav.* Paberky zo Zvolena. Poniky. — Podkonice. — Podlavice. — Z bájeslovia. — Liptáci a Poničania. — Polč. Lachov laz. U. o. 38—40. l.

146. *Kohn, Dr. Maximilian.* Todtenkultus. Pester Lloyd 261. reggeli szám.

147. *Kolozsvári Aladár.* Mező-Tur elnevezése a rokon nyelvekből. Mezőturi Hirl. 47. sz.

148. *Koritsánszky Ottó.* Tolnamegyei népbabonák. Ethnogr. 84—86. l.

149. *Koritsánsky Ottó.* Lakodalmi szokások Kölesden, Tolnavármegyében. Tolnamegy. Közl. 7, 8. sz.

150. *Kőrösi Sándor.* Kiktől tanult a magyar írni, olvasni. Bud. Hirl. 348. sz.

151. *Kovács Antal.* A dunai molnárság. Nyelvőr 104—110. l.

152. *Kovács Gyárfás.* Virágok a vallási és társadalmi életben. Szolnok-Doboka 12. sz.

153. *Kovács János.* Szeged és népe. 1901. Ism. Balassa József. Nyelvőr 338. l. — Dr. Cz. G. Földr. Közlem. 444. l. — Hazánk 29. sz.

154. *Kožár.* Rybárstvo na Slovensku. Prlspevok z Trenčianska. Časopis Mus. slov. spoločn. V. 33—36. l.

155. *Krajčovič, Štefan.* L'udové zvyky a obyčaje. Na štedrý večer. — na Nový rok. U. o. 7—8. l.

156. *Krajnyák E.* Horvát népdalok. Magy. Szemle 35, 36. sz.

157. *Krasňánsky, Ján.* L'udove obyčaje z Dolného Hričova. (Trenčianska stolica.) Slov. Pohlád XXII. 260—261. l.

158. *Krausz Sámuel dr.* Átoktáblák. Ethnogr. 146—156. l.

159. *Kürti Menyhért dr.* Rokonainkról. Eger. Szolcsányi Gy. 1902. (8-r. 16 l.) 40 f.

160. *Kuun Géza gr.* Hazánk lakói a római uralom megszünte után a honfoglalás idejéig. (Különnyomat Hunyadmegye monogr. I. kötetből.) (8-r.)

161. *Kuun Géza gr.* Gurdēzi a törökökről. Keleti Szemle 32—44, 81—94, 253—261. l. Elejét lásd a mult évi folyamban.

162. *Lits Gyula.* Oláh czigányok. Budap. Hirl. 88. sz.

163. *Lósy József.* Anthropologia. (Embertan.) (Tudományos zsebkönyvtár. 108. sz.) Pozsony, 1902. Stampfel K. (8-r. 81 l.) 60 f.

164. L'udove zvyky a povery v. B. Čabe. Slov. Pohlád. XXII. 385—390. l.

165. *Ludwig Ede.* Békésvármegyei népdalok. Ethnogr. 228. l.

166. *Ludwig Ede.* Békésvármegyei közmondások. U. o. 319. l.

167. *Lukinich Imre.* Néhány szerelmi babona a XVIII. századból. Kolozsv. egyet. Lapok. V. évf. 11. sz. és Debreczen 8. sz.

168. *Mahler Ede*. Az időbeosztás történeti fejlődése. Ethnogr. 385—392. l.

169. *Marczalfüredi*. A teknőcsináló czigány. Dunántuli Hirl. 9. sz.

170. *Marian, S. Fl.* Sĕrbătorile la Români. Vol. III. Ism. Schullerus Pauline. Korr. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 2—3. sz.

171. *Markovičova, L'udmila*. Hry našich detí. Časopis Mus. slov. spol. V. 18—23. l. Elejét lásd a mult évi folyamban.

172. Die Martinsgans. Ung. Weisskirch. Volksbl. 45. sz.

173. *Medvecký, Karol A.* Niektoré l'udové obyčaje a spevy z Krupiny. (Hont.) Časopis Mus. slov. spol. V. 64—66. l.

174. *Megyeri Ferencz*. A Grál- és Artus-mondáról. Bácska 3. sz.

175. *Móka bácsi*. Legszebb magyar mesék. Az ifjuságnak és a népnek meséli —. (Halász Ignácz.) III. sorozat. Budapest. é. n. (1902.) Lampel R. (8-r. 272 l.) 6 K.

176. *Mummenhoff, Ernst*. Der Handwerker in der deutschen Vergangenheit. Ism. Cserna Pál. P. Lloyd 192. reg. sz.

177. *Munkácsi Bernát*. Baskir helynevek. Ethnogr. 156—170. l.

178. *Munkácsi Bernát*. A moldvai csángók eredete. Ethnogr. 433—440. l.

179. *Munkácsi, Dr. Bernhard*. Komanischer Ursprung der Moldauer Tschango. Keleti Szemle 245—253. l.

180. *Munkácsi Bernát*. A samán csuvas neve. Nyelvtud. Közlem. 483. lap.

181. A m. n. múzeum néprajzi osztályának kézi szakkönyvtára. II. Pótlék. Ethnogr. mellékl. 189—240. l.

182. *Nagy Géza*. Turánok és árják. Ethnogr. 1—11, 49—60, 97—103. l.

183. *Nagy Géza*. Népfajok és népek a XIX. században. U. o. 202—207, 303—312, 350—353. l.

184. *Nagy Géza*. Az »öt« számnév jelentése . . . U. o. 239. l.

185. *Nagy János*. Játék kukoriczafosztáskor. U. o. 230. l.

186. *Nagy Orbán*. Az egy-gyermekrendszer a Dunán túl. Budap. Hirl. 193. sz.

187. *Némedi Dezső*. A nép udvariassága. Nyelvőr 241—243. l.

188. *Németh Gyula*. A pogányok hite a feltámadásban. Dunántuli Hirl. 37. sz.

189. *Német Károly*. Régi házi orvosságok. Ethnographia 132—135. lap.

190. Népköltési gyűjtemény, magyar —. Uj folyam. A Kisfaludy-társaság megbizásából szerkeszti Vargha Gyula. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r.) IV. kötet. Regös énekek. Gyűjtötte Sebestyén Gyula dr. (XV, 376 l.) — V. kötet. Sebestyén Gyula dr. A regösök. (XVI, 505 l.) Egy kötet 6 K. — Ism. za. Magyarország 271. sz.

191. *Nutt, David*. Popular studies in mythology romance and folklore. London. Ism. Balassa József. Ethnogr. 43—45. l.

192. *Nyáry Albert báró*. Temető királyságunk első századából. Arch. Értes. 210—241. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 32 l.)

193. *Nyáry Albert br*. A magyarok temetkezése. Uránia 6—8. sz.

194. *Nyáry Albert br. dr.* A csont az ősember szolgálatában. Uránia 12. sz.

195. *(H.) Oberon*. Tanulmányok a magyarok eredete- és ős-

történetéből. I. rész. A vízözön előtti idő. I. füzet. I—X. fejezetig. Budapest, 1902. (8-r. 41 l.) 80 f.

196. *Ösz János.* Kántáló énekek. Ethnogr. 87—90. l.

197. *Páricka Ján.* Zvyky a obyčaje v Koštánach. (Turiec.) Sbornik Mus. slov. spol. VII. 82—89, 126—128. l.

198. *Pauler Gyula és Szilágyi Sándor.* A magyar honfoglalás kútfői. Ism. R. P. Keleti Szemle 208—230. l.

199. Permi népdalok. (Munkácsi gyűjteményéből.) Ford. Ugor. Fejérmegy. Napló 73. sz.

200. *Dr. Pollák Miksa.* Néphit, babona. Magy.-Zsidó Szemle 254—257. l.

201. *Pripovetke.* (Najlepse arapske —). U Novom Sadu. — Bratje Popović. (8-r. 242 l.) 1 K 50 f.

202. *Pröhle Vilmos dr.* Költészet és valóság Baskiriában. Pesti Napló 5. sz.

203. *Roskovics Emmánuel.* A babona vallási és társadalmi szempontból. Gör.-Kath. Szemle 19—21. sz.

204. *Roth, Joh.* Gespenstersagen aus Gross-Schenk. Korr. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 8, 10. sz.

205. **Rovás-irás.** Adatok a rovásos botok történetéhez. *Szily Kálmán* és *Follinus Árpád.* Komáromi Ujs. 46. sz.

206. *Aigner Lajos.* Még néhány szó a Karacsay-kódexről. Bud. Hirl. okt. 3.

207. *Bereg J.* A magyar rovásirás. Magy. Szó okt. 7. sz.

208. *Csiky János.* A hun-székely irás. Magy. Szó 248, 251. sz.

209. *Csiky János.* A székely kóta. U. o. 258. sz.

210. *Désy Ferencz.* A magyar ősirás. Budapest. Aurora kör kiadása. 1902. (8-r. 20 l.)

211. *Désy Ferencz.* A hunok irása. Aurora V. évf. okt.

212. *Désy Ferencz.* A kölcsönkért ősmagyar nyelv. Aurora V. évf. 2. 3. sz.

213. *Fadrusz János.* A magyar rovás-irás. Szilágy 38. sz., Budap. Hirl. 266. sz. és Magy. Szó sept. 24.

214. *Fekete Zsigmond.* A Karacsay-codex. Magy. Szó szept. 30. sz.

215. *Fischer Károly Antal.* A magyar pásztorrovás. Magyar Szó 257. szám.

216. *Fischer Károly Antal.* Ősmagyar betűk. A rovás-irás hitelessége. Magyar Szó 280, 281. sz.

217. A Karacsay-kodex ügye. P. Hirl. szept. 30. sz.

218. *Király Pál.* A zilahi föliratok. Magy. Szó 229. sz.

219. *Király Pál.* A Karacsay-kódex. Budap. Hirl. 264. sz.

220. *Király Pál.* A Karacsay-kódex. P. Hirl. 266. sz. — *Tóth Béla* válasza. U. o. 266. sz.

221. Ősmagyar irás. Magy. Szó 305. sz.

222. *Perényi Adolf.* A rovás-irás kérdéséről. Délmagy. Közlöny 236. szám.

223. A rovás-irás. Magy. Szó 226. sz.

224. *Sass Béla.* Magyar rovás-irás. Magyar Szó 249. sz.

225. *Simonyi Zsigmond.* A Karacsay-kódex. Magy. Hirl. szept. 28. szám.

226. *Sz—ő.* A magyar rovás-irás. Ethnogr. 331. l.

227. *Szarvas Gábor.* A Karacsay-kódex énekei. Nyelvőr 455—458. lap.
228. *Szily Kálmán.* A Karacsay-kódex. Budap. Hirl. 263. sz. és 265. sz. 9. l.
229. *Szőcs Géza dr.* A hunn-székely irás. Magy. Szó 261. sz.
230. *Szőcs Géza dr.* Az ősmagyar irás. Székely Nemzet 194. sz.
231. Tar Mihály rovás-irása. P. Hirl. okt. 8, 9. sz.
232. *Tömörkény István.* A pásztorirásról. Magy. Szó 259. sz.
233. *Tóth Béla.* A Karacsay-codex. P. Hirl. 264, 265. sz.
234. *Tóth Béla.* Tuhutum rovása. P. Hirl. szept. 24. sz.
235. *Tóth Béla.* Utóirás az Esti levélhez. U. o. szept. 25. sz.
236. *Tóth Béla.* Holmi. U. o. szept. 27. sz.
237. *Tóth Béla.* Ne bántsd a magyart. U. o. okt. 5. sz.
238. *Tóth Béla.* A koholt nyelvemlék. U. o. 269. sz.
239. *Tóth Béla.* Ős-rovás. U. o. 287. sz.
240. *Tóth Béla.* Esti levél. (A rovás-irás.) U. o. 342. sz.
241. *T. Varga Lajos.* A magyar rovás-irás. Magy. Szó 238. sz.
242. *Rubinyi Mózes.* Csángóország. Erdély. (Erdély népei.) 1. sz.
243. *Rubinyi, Moses.* Die Csángó-Magyaren in der Moldau. Ethnol. Mitteilg. a. Ungarn. VI. Bd. 59—67. l.
244. *S. Gy.* A Vágvidék mondaköre. Nyitramegy. Közl. 28, 32. sz.
245. *S. J.* Zur Geschichte und Litteratur des Märchens. Die Nera 48. sz.
246. *Sándor József.* A mult századbeli boszorkánypörökhöz. Ethnogr. 312—316. l.
247. *Schlandt, Heinrich.* Der menschliche Körper. Eine deutsch-magyarische Zusammenstellung von Redensarten und Sprichwörtern, die sich auf den menschlichen Körper und dessen Teile beziehen. Kronstadt, 1902. A. Gust. (4 r. V, 2, 99 l.) Brassói ág. gymn. értes. melléklete.
248. *Schmidt, Rikh.* Beitr. z. indischen Erotik. 1902. Ism. Kégl Sándor. Philol. Közl. 539. l.
249. *Schoettensack, Otto.* Die Bedeutung Australiens für die Heranbildung des Menschen. 1901. Ism. s. Ethnogr. mellékl. 11—15. l.
250. *Schuchardt Hugo.* Szurum-burum. Ethnogr. 94. l.
251. *Schullerus, A.* Die Volkslitteratur der Siebenbürger Sachsen. Akad. Blätter. (Berlin, 1902.) 10—12. sz.
252. *Schultheisz, Guntram.* Rumänische Trachten aus Siebenbürgen. Über Land und Meer 23. sz.
253. *Schwicker, Dr. J. H.* Etwas von den Deutschen in der Zips. Ung.-Weisskirch. Volksbl. 26. sz.
254. *Schwicker, J. H.* Die Deutschen in Südungarn. U. o. 40. sz.
255. *Sebestyén Gyula dr.* A regösök. Ethnogr. 338—347. l.
256. *Sebestyén Gyula dr.* Regös-énekek. U. o. 358—372. l.
257. *Sefcsik Ferencz.* Győrváros és a czigányok a XVII. században. Dunántuli Hirl. 23. sz.
258. *Semayer Vilibáld dr.* Képes Kalauz az E. K. E. múzeumában. (Kolozsvár, Mátyásház.) A történeti bevezetést írta: Radnóti Dezső. Kolozsvár, erd. Kárpát-egyl. (8-r. 27 l.) 40 f.
259. *Semayer Vilibáld dr.* Az erdélyi Kárpát-egyesület kolozsvári táj- és néprajzi múzeuma. Ethnogr. 141—149. l.

260. *Semayer Vilibáld.* Jankó János dr. életrajza. Ethnogr. Mellékl. 116—123. l.

261. *Semayer Vilibáld dr.* Az erdélyi Kárpát-egyesület néprajzi múzeuma. Vasár. Ujs. 41. sz.

262. *Seprődi János.* A magyar népzene fajtái. Ethnogr. 193—202. lap.

263. *Seprődi János.* Marosszéki dalgyűjtemény. U. o. 416—428. l. (Elejét lásd a mult évi folyamban.)

264. *Shiratori, Kurakichi.* Über den Wu-Sun-Stamm in Centralasien. Keleti Szemle 103—140. l.

265. *Shiratori K. dr.* Über die Sprache des Hiung-nu-Stammes. 1900. Ism. Munkácsi Bernát. Ethnogr. 135—139, 321—326. l.

266. *Siegmund, Heinrich dr.* Die Volkskunde als Wissenschaft. Korr. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 1. sz.

267. *Šimkova, Marina.* L'udové povery a zvyky. Časopis Mus. slov. spol. V. 95—97. l.

268. *Sklarek, Elisabet.* Ungarische Volksmärchen. Ism. h—g. Budap. Szemle 109. köt. 480—483. l. — K. L. Philol. Közl. 552—554. l. — Nyelvőr 162. l. — tz. Literar. Centr. Bl. 34. sz.

269. *Somogyi Balázs.* Betlehemezés. Kecskem. Friss Ujs. 190. sz.

270. *Somogyi Ede.* A szumirok. Budap. Hirl. 290, 291. sz.

271. *Somogyi Ede.* Szumir őseink. Magyar Szó 252. sz.

272. *Steiner, Carl Joseph.* St. Andreastag. Gr. Becskerek. Wochenbl. 48. sz.

273. *Stern, Bernhard.* Krankheits-Dämone. P. Lloyd 3. sz.

274. *Sulyok Károly.* Rejtelmek, csudák és babonák. Debreczen 30. szám.

275. *Szabó Sándor.* Győrmegyei népdalok. Ethnogr. 40—43. l.

276. Székely népszokások. Nyitravölgyi Lapok 31. sz.

277. *Szemere Ilona.* Karácsonyi és újévi szokások. Székesfeh. és vid. 154. sz.

278. *Szendrey Imre.* A magyar ház fejlődése. Művészet 255—267. lap.

279. *Szentgyörgyi Lajos.* A népdalok tervszerű gyűjtése. Magy. Pestalczzi 36. sz.

280. *Szivós Béla.* A kigyókőről. Ethnogr. 377. l.

281. *Szivós Béla* és *Baloghy Dezső.* A kutyabüvölés. Ethnogr. 21—25. l.

282. *Szmik Antal.* Adatok Püspök-Bogád néprajzához. Ethnogr. Mellékl. 179—188. l.

283. *Szongott Kristóf.* A magyarhoni örmények ethnographiája. Arménia 1902. évf.-ban.

284. *Sztancsek József.* Tót lakodalmi szokások. Ethnogr. 411—416, 450—459. l.

285. *Sztripszky Hiador.* Adatok Erdély őshalászatához. Ethnogr. Mellékl. 157—178. l.

286. Die Thiere in der Weihnachtsnacht. Ung.-Weisskirch. Volksblatt 51. sz.

287. *Treichel, Alexander.* Robotmarken aus Siebenbürgen. Ethnol. Mitteil. a. Ungarn. VI. Bd. 67—68. l.

288. *Turchányi Tihamér.* Krassó-Szörény-vármegye néprajzi vi-

szonyai a mohácsi vész előtti időkben. Lugos, 1901. Traunfellner K ny. (8-r. 131 l. 2 lev.) 2 K. — Ism. yj. Századok 379. l.

289. *Vajda József.* Lakodalmas szokások az Alföldön. Magyarság 11. sz.

290. *Vajda József.* Babonás szokások. Egri Híradó 71. sz.

291. *Van Gennep, Arnold.* Origine et fortune du nom de peuple «Ostiak». Keleti Szemle 13—32. l.

292. *Vargha Damján.* Régi példák és legendák. Fejérm. Napló 7—10. sz.

293. *Vári Rezső dr.* A magyar honfoglalás kútfőihez. (Adalék Bölcs Leó Taktikájának a megértéséhez.) Philol. Közl. 16—29, 90—108, 267—287. l.

294. *Vázsonyi Izidor.* A hármas szám a népdalban. Tapolcza és vid. 1. sz.

295. Vidéki néprajzi múzeumok. Ethnogr. Mellékl. 81—95. l.

296. *Wechsler, E.* Frauendienst und Vasallität. Ism. Miklós Ferencz. Philol. Közl. 442. l.

297. *Weiss, Eduard V.* Ursprung und Wesen der Arier. Akad. Blätter VII. évf. 2, 3. sz.

298. *Wiesinger Károly.* A vérbosszú hazánk történetében. Hevesvárm. Hirl. 58. sz.

299. *Wiklund, H.* Das Finnenthum der Magyaren. (Ztschr. f. Ethnol. 1901. IV. Heft.) — Ism. dr. Semayer Vilibáld. Ethn. Mellékl. 1—11. l.

300. *Wundt, W.* Völkerpsychologie. Ism. Gombocz Zoltán. Nyelvőr 353—359, 416—424, 537—545. l.

301. *y—ő.* A pápaság és boszorkányüldözés. Magy. Szó 32. sz.

302. Zbornik za narodni život i običaje južnih slavena. Na svijet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Kniga VII., svezak 2. Urednici Dr. T. Maretić i Dr. D. Boranić. U Zagrebu 1902. Kniž. jugosl. akad. (8-r. 2 lev. 207—417 l.) 3 K.

303. Zsidó közmondások. *Kún Lajos.* Magy.-Zsidó Szemle 99. l. — *Füredi Ignácz. Bató J. Lipót. G.* U. o. 161—167. l. — *Vadász Ede. Dr. Pollák Miksa.* U. o. 243—254. l.

304. *Zsilinszky Mihály.* Nemzetek szerepe az emberiség történelmében. Akad. Értes. 186—192. l.

II. Aesthetika és műtörténet.

1. *Aesthetika.*

305. *Acsay Ferencz.* Az egyházi szónoklat. Ébredünk 289—291. l.

306. *Arany László.* A magyar politikai költészetről. (Olcsó könyvtár 1259—1260. sz.) Budapest, 1902. Franklin-t. (16-r. 76 l.) 40 f.

307. *b. j.* Színházaink és drámairodalmunk. Kath. Szemle 963—970. lap.

308. *Bartha József dr.* Aesthetika. (Tudományos zsebkönyvtár. 113. sz.) Pozsony. Stampfel K. 1902. (16-r. 61 l.) 60 f.

309. *Birkás Géza.* A nemzetiségi szempont a modern irodalmi kritikában. Magy. Szemle 48. sz.

310. *Birkás Géza.* A modern költészet és elmélete. Magy. Szemle 52. szám.

311. *Csahihen Károly.* A magyar líra elmélete. Szépirod. Kert 24, 25. sz.

312. *Csahihen Károly.* A népies líra. Magy. Szemle 39, 40. sz.

313. *Csernátoni Gyula dr.* A psychologiai motivumok megmagyarázása a dráma tárgyalásánál. Család és Isk. 1. sz.

314. *Cserney József ifj.* A műfordítás kérdésének története a magyar irodalomban, s részletek Vergilius Aeneisének rímtelen Alexandrinos fordításából. Kalocsa, 1902. Jurcsó A. nyomd. (8-r. 67 l., 2 lev.)

315. *Demeter Béla.* Nemzeti dalainkról. Kis-Küküllő 30. sz.

316. *Dénes Lajos.* Az eszthetikai közösség törvénye. (Egyetemi dolgozatok a filozófia, eszthetika és pedagógia köréből. I.) Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. 57 l.)

317. A dráma harminczhat helyzete. Hazánk 11, 17. sz.

318. *Elek Artur.* A modern drámáról. Magy. Géniusz 29. sz.

319. *Erdélyi Alajos.* A XVI. sz. költészetének hazafias és vallásos iránya. Szépirod. Kert 51, 52. sz.

320. *Gedeon Alajos dr.* A drámai összeütközésről. Tanulók Lapja I. f. é. 6. sz.

321. *Gr.* A humor. Hazánk 108. sz.

322. *Harmat Géza.* Modern dramaturgia. Aurora IV. évf. febr.

323. *Hekler Antal.* A művészet bölcselete. (Taine. Ruskin. Tolsztoi.) Magy. Közélet II. köt. 102—109, 188—197. l.

324. *Hekler Antal.* Valami a szépről. Magy. Közélet III. köt. 82, 87 l.

325. *Hekler Antal.* Herbert Spencer és művészi jövőnk. Magy. Nemzet 57. sz.

326. *Hodács Ágost.* Költői jelleg a hunn mondákban. Szépirod. Kert 43, 44. sz.

327. *Jánosi Béla.* Az æsthetika története. I—III. köt. 1889—1901. Ism. K—ny F—cz. Budap. Szemle 112. köt. 464. l. — Dr. Pekár Károly. Athenæum 260—268, 383—398. l. — Művészet 438. l. — A III. köt. ism. Császár Elemér. Philol. Közl. 418—425. l.

328. A japáni dráma és színpad. Vasár. Ujs. 9. sz.

329. *Károlyi Gyula.* Egy pillantás jelenünk költészetére. Uj Világ 19—25. sz.

330. *Kolozsvári Lajos.* Tisztán egyéni-e Bánk-bán bűne, vagy bele játszik-e a maga nyomorúsága mellett az ország nyomora is? Kalazantinum VIII. évf. 2. sz.

331. *Kurucz Gergely.* A dráma bölcsője hazánkban. Thália 9, 10. sz.

332. *Lázár Béla dr.* Császári eszthetika. Huszadik Század V. köt. 65—67. l.

333. *Levrault, Léon.* Drame et tragédie. Paris. Ism. kf. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 400. l.

334. *Molnár Jenő.* Regény és való. Szegedi Hiradó 239. sz.

335. *Pekár Károly.* Magyar ritmus, magyar szó! (Verselméleti elnevezések magyarosítása.) Nyelvőr 505—508. l.

336. *Rakodczay Pál.* Dramaturgia. (Tudományos zsebkönyvtár 107. sz.) Pozsony, 1902. Stampfel K. (8-r. 69 l.) 60 f.

337. *Révész Lajos.* A népköltésről. Máramaros 24, 25. sz.

338. *Rézbányay József dr.* Az egyházi szónoklatról. Hittud. folyóir. 465—539. l.

339. *Roboz Andor.* Harcz a kritika ellen. Polit. Hetiszemle 46. sz.

340. *Seprődi János.* A népszínmű és Szigligeti. Kolozs. ref. coll. értes. 5—21. l.

341. *Surányi Miklós.* A társadalmi dráma. Thália 12. sz.

342. *Szász Zoltán.* Drámaipar és drámairodalom. Hét 13. sz.

343. *Szász Zoltán.* Mese és költészet. Hét 34. sz.

344. *Szász Zoltán.* Irodalmi reakczió. Magy. Géniusz 43. sz.

345. *Szász Zoltán.* Művészet és tudomány. Uránia 9. sz.

346. *Szászy István dr.* Az ujabb magyar népdalok formaszegénysége. Magyarország 16. sz.

347. *Székely György dr.* Képek az æsthetika történetéből. Sárosp. Lapok 27—51. sz.

348. *Székely György dr.* A művészi és erkölcsi alkotásról. Protest. Szemle 485—498, 568—581. l.

349. *Taine, H.* Studien zur Kritik und Geschichte. Übers. von P. Kühn u. A. Aall. München. Ism. Rácz Lajos. Erd. Múz. 164. l.

350. *Tóth Béla.* Vers és forma. P. Hirl. 329. sz. — *Szabó Endre* válasza. Magy. Szó 291. sz.

351. *Trischler Károly.* A szerelem a magyar költészetben. Bácska 19—23. sz.

352. *Varjas Endre.* Egyoldalú realismus. Kalazantinum VII. évf. 2. sz.

353. *Varjas Endre.* A művészet igazi alapja. Kalazantinum VII. évf. 6. sz.

354. *Varjas Endre.* Katholikus vallásos költészetünk. Alkotmány 77. sz.

355. *Vetési József dr.* A regény bukása. Magy. Szemle 43, 44. sz.

2. Képzőművészet.

356. *(A.)* A régi iparművészet. Budap. Épitész. Szemle 3. sz.

357. *a.* A bécsi téli tárlatok. Huszadik Század. V. köt. 71—76. l.

358. *a.* Klinger Beethoven-szobra. U. o. V. köt. 409—414. l.

359. *Ambrozovics Béla.* A művészeti ízlés fejlesztéséről. Művészet 182—206. l. — Önállóan is megjelent. Budapest. Hornyánszky V. (8-r. 56 l.)

360. *Ambrozovics Dezső.* Tahi Antal. Művészet 342—344. l.

361. *Andronicus.* Még egyszer a szobrokról. Magyar Nemzet 285. szám.

362. *(B.)* A kalocsai székesegyház. Budap. Épitesz. Szemle 3. sz.

363. *Bányai Elemér dr.* Örmény tárgyú képeinkről. Armenia 364—366. l.

364. *Barabás Miklós* emlékiratai. Közli Kézdi Kovács László. Budap. Szemle 109. köt. 56—85, 230—261, 381—405. l. 110. köt. 42—72, 189—216. l. — Önállóan is megjelent. Olcsó Könyvtár. 1255/58. (16-r. 237 l.) 80 f. Ism. Birkás Géza. Magy. Szemle 45. sz.

365. *Bayer József.* Balkay Pál festő életrajza. (1785—1846.) Irod. tört. Közlem. 385—392. l.

366. *Bródy Sándor.* Egy szoborról. Magy. Hirl. 158. sz. (Klinger Beethoven-szobráról) és Művészet 268—272. l.

367. *Burány Gergely dr.* Az ókori művészi ipar. Tanulók Lapja I. f. é. 26. sz.

368. *C.* Pompejiben talált dombormű. Philol. Közl. 76. l.

369. *C—s.* Műemlékeink és a papság. Egyházi Közl. 41. sz.

370. *Csányi Károly.* Steindl Imre. Művészet 334—339. l.

371. *Csengeri János dr.* A művészetekről. Család és iskola 1, 2. sz.

372. *Csomay Győző.* Kölcsey szobra. Szatmár és vidéke 52. sz.

373. *Czakó Elemér.* Adatok művészetünk történetéhez. Művészet 75—79, 146—151, 229—230, 359—362. l.

374. *Czóbel Minka.* Egy festőnőről. U. o. 369—371. l. (Büttner Helén.)

375. *Diner-Dénes József.* A britt iparművészeti kiállítás. U. o. 324—327. l.

376. *Diner-Dénes József.* Budapest magánképtárai. U. o. 403—411. lap.

377. *Diner-Dénes József.* Nemzeti művészet. U. o. 12—27. l.

378. *Divald Kornél.* A régi Buda és Pest művészete a középkorban. 1901. Ism. r. Századok 375—378. l.

379. *Divald Kornél.* A barátok tornya Budapesten. Művészet 56—59. l.

380. *Divald Kornél.* Az eperjesi szent Miklós-templom. U. o. 386—402. l.

381. *Divald Kornél.* A sárospataki vár. Mérnök-építészegyl. Közl. 6—8. sz. Önállóan is megjelent (4-r. 47 l.). Ism. Művészet 364. l.

382. *Divald Kornél.* Színes metszetek. (Orsz. Képtár.) Magyar Szemle 2. sz.

383. *Divald Kornél.* A britt iparművészeti kiállítás. U. o. 41. sz.

384. *Divald Kornél.* Krisztus a Kálvárián. Reneszánszkori bronz dombormű az Iparművészeti Muzeumban. U. o. 42. sz.

385. *Divald Kornél.* Valentiny János festményei. U. o. 47. sz.

386. *Dömötör István.* Valentiny János. Művészet 127—130. l.

387. *Dömötör István.* Az új magyar országháza falfestményei. U. o. 153—163. l.

388. *Donatello.* Adler Mór. U. o. 422—424. l.

389. *D—n.* Lippert József. U. o. 347. l.

390. *Dvorzsák János.* Szent István király szobra és a budavári Halászbástya építményei. Magy. Allam 190. sz.

391. *Éber László dr.* Apaffi György síremléke. Arch. Értes. 97—113. lap.

392. *Éber László dr.* XVI. századi magyar festő műve a kassai székesegyházban. Arch. Értes. 385—395. l.

393. *Elek Artur.* Stuck a müncheni «Secessio»-ban. Magyar Géniusz 33. sz.

394. **Erzsébet-szobor.** *Acanthus.* Az Erzsébet-szobor pályaművei. Magy. Állam 39. sz.

395. *Balás Béla.* Erzsébet-szobor. Magyarság 45. sz.

396. *Divald Kornél.* Erzsébet királyné emléke. Magy. Szemle 9. sz.

397. (*g.*) Erzsébet-szobor pályázat. Magy. Közélet I. köt. 89—91. l.

398. *Gerő Ödön.* A szobortervek. Pesti Napló 44. sz.

399. *Keszler József.* Az Erzsébet-szobor pályázata. Magy. Nemzet 42, 45. sz.

400. *Komor Marcell.* Az Erzsébet-szobor pályázat. Pesti Hirlap 46. szám.

401. *Lyka Károly.* Erzsébet-szobrok a Műcsarnokban. Uj Idők 8. sz.

402. *Lyka Károly.* Az Erzsébet-emlékmű. Művészet 105—110. l.

403. *Malonyay Dezső.* Az Erzsébet-szobor pályázata. Budapesti Hirlap 44. sz.

404. *Térey. Dr. Gabriel v.* Die Königin-Elisabeth-Denkmal. Konkurrenz. P. Lloyd 34, 39, 41, 46. sz.

405. **Fadrusz.** *Bartha Miklós.* Fadrusz János. Magyarország 245. sz.

406. *Fekete Nagy Béla.* Fadrusz. Kolozsv. Friss Ujs. 283. sz.

407. *Lázár Béla.* Fadrusz János. Vasár. Ujs. 42. sz.

408. *Lázár Béla.* Fadrusz János ifjusága. Magy. Hirl. 280. sz.

409. *Lyka Károly.* Fadrusz János. Uj Idők 43. sz.

410. Falkoner festő-család. (Képpel.) Budap. Építész. Szemle 24. sz.

411. *Fejér Adorján.* Raffaello Sanzio falfestményei a Vatikán egyik termében. Bajai főgymn. értes. 3—35. l. Önállóan is megjelent.

412. Ferenczy Mátyás szobra. Vasár. Ujs. 42. sz.

413. A festőművészet remekei. A régi mesterek leghíresebb alkotásainak gyűjteménye színes másolatokban. Az előszót írta Térey Gábor dr. I, II. rész. 40 tábla. Budapest, 1902. Lampel R. (4-r.) 40 K.

414. **Feszty Á.** *B. S.* Feszty Krisztus-képeiről. Uj Idők 6. sz.

415. *Bródy Sándor.* Feszty Árpád hármas képe. Magy. Hirl. 25. sz.

416. *Divald Kornél.* Krisztus temetése. Feszty Árpád hármas képe. Magy. Szemle 6. sz.

417. *Fieber Henrik.* Feszty Árpád hármas képe. Kath. Szemle 262—270. l.

418. *Gerő Ödön.* Feszty Árpád triptichona. Pesti Napló 25. sz.

419. *i—r.* Feszty Árpád hármas képe. Budap. Szemle 110. köt. 137—140. l.

420. *Jánus.* Feszty hármas Krisztus-képe. Magy. Állam 23. sz.

421. *Kz.* Krisztus temetése. Feszty Árpád hármas képe. Vasár. Ujs. 4. sz.

422. *Komócsy Józsefné.* Feszty Árpád Krisztus-képe. Budapesti Építész. Szemle 4. sz.

423. *Liberius.* Feszty Árpád triptichonja, a «Krisztus temetése». Magy. Sion 149—151. l.

424. *Pamacs.* Feszty Árpád triptychonja. Hét 4. sz.

425. Feszty Árpád tryptichon-ja. Művészvilág IV. évf. 1, 2. sz. — (*g.*) Magy. Közélet I. köt. 87—89. l. — Idegen vélemények. P. Hirl. 23. szám.

426. *Fieber Henrik.* Művészeti Szemle. Kath. Szemle 845—854. l.

427. *Gerő Ödön.* A postatakarékpénztár háza. Művészet 41—55. l.

428. Giotto építőmester, szobrász és festő. Budap. Építész. Szemle 7. szám.

429. *Glatz Károly.* Thorwaldsen. Egyet. Lapok (Kolozsv.) VI. évf. 3. sz.

430. *Gubitza Kálmán.* A bodrogh-szigeti Pálos-monostor. Arch. Értes. 1—7. l.

431. *Gyárfás Győző.* A szeczesszió. Székely Nemzet 44—47. sz.

432. (*H.*) Az attikai-dór stílus nevezetesebb műemlékei. Budap. Építész. Szemle 20. sz. — A dór stílus letünése. U. o. 21. sz.

433. *H—i, L.* Zwei Maler. (Eugen Jettel, u. Eduard v. Lichtenfels.) P. Lloyd 11. sz.

434. *H—i, L.* Max Klinger's Beethoven. U. o. 92. sz.

435. *Halaváts Gyula.* Mikor épült a dévai evangelikus református templom? Arch. Értes. 74—76. l.

436. *Hekler Antal.* Correggio. (Részlet Symonds «Parma» czímű tanulmányából.) Magy. Közélet. I. köt. 280—288. l.

437. *Hekler Antal.* Az új országház falképei. Magy. Közélet III. köt. 258—264. l.

438. *Hevesi, Ludwig.* Oesterreichische Kunst im XIX. Jahrhundert. Leipzig. Ism. dr. Térey Gábor. P. Lloyd 306. reg. sz.

439. *Hintze Ervin.* Szent Dorottya hermája a boroszlói iparművészeti múzeumban. Arch. Értes. 193—201. l.

440. Iparművészet könyve, Az —. A magyar iparművészeti társulat megbízásából szerkeszti Ráth György. I. kötet. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. VII, 532 l.) 16 K. — Ism. *L.* Magy. Sion 865—868. l. — Művészet 436—438. l.

441. *J.* A Nagy Sándor három képe. Huszadik Század V. köt. 407—409. l.

442. *Janicsek József dr.* A renaissancekori művészet. Athenæum. 49—69, 247—259, 285—305, 431—442. l.

443. *k.* Tiberius császár bronzszobrának feje. Philologiai Közlöny 444. lap.

444. A kalocsai székesegyház maradványai. Budap. Építész. Szemle 5. szám.

445. *Kann Gyula* építészeti tanulmányai. Ism. dr. Lázár Béla. Magy. Nemzet 306. sz.

446. *Kapitány Kálmán dr.* Hogy kell szobrot nézni? Uránia 1. sz.

447. *Kapitány Kálmán dr.* A térbeliség a képírásban. Uránia 5. sz.

448. *Kapus Sámuel, ifj.* Adalékok a zilahi Wesselényi-szobor történetéhez. Szilágy 39. sz.

449. Keleti Gusztáv. Művészet 345. l.

450. *Kemény Lajos.* Adatok az ötvösség történetéhez. Arch. Értes. 69—74. l.

451. *Kemény Lajos.* Felsőmagyarországi képfaragókról. U. o. 332—336. l.

452. *Kemény Lajos.* A kassai képíró czéhről. U. o. 410—412. l.

453. *Keszler József.* Tomaso Vincidor kartonja Budapesten. Budap. Napló 135. sz.

454. *Komócsy Józsefné.* Szocziálizmus a művészetben. Budap. Építész. Szemle 2. sz.

455. **Kossuth-emlék.** *Lyka Károly.* Pör egy emlékmű körül. Uj Idők 14. sz. (Kossuth-mauzoleum.) — *Lyka Károly.* A Kossuth-mauzoleum. U. o. 15. sz.

456. *Rothhauser, Max.* Die Kossuth-Grabmahl-Konkurrenz. Pester Lloyd 78. sz.

457. *Vágó Pál.* Egy leendő Kossuth-szoborról. Uj Idők 38. sz.

458. *L. K.* Nécsey István. Művészet 131. l.

459. *Lándor Tivadar.* Carpathius Viktor. Művészet 37—39. l.

0. *Lázár György dr.* Vágó Pál képéről. Szegedi Hiradó 1 11,
61. *Lechner Ödön.* A magyar építő-stílusról. Magy. Nemzet 131 - sz.
462. *Lázár Béla.* A modern színfelfogás eredete. U. o. 246 - sz.
463. *Lázár Béla.* Az impresszionisták. U. o. 247. sz.
464. *Leszik Andor.* Krisztus a művészetben. Miskolczi Napló 296. sz.
465. *Lyka Károly.* Magyar történeti faliképek. Uj Idők 6. sz.
466. *Lyka Károly.* Hajsza a magyar stílus ellen. U. o. 23. sz.
467. *Lyka Károly.* Új művészeti kiállítások. 1. Házi holmi. U. o.
szám.
468. *Lyka Károly.* Székely Bertalan új kartónjai. Művészet 1—10. l.
469. *Lyka Károly.* Szeczesszió és stílus — magyar stílus. U. o.
64—180. l.
470. *Lyka Károly.* Néhány sor a jó és rossz kútról. U. o. 4— 1
415. l.
471. (*M.*) Arnolfo di Lapo flórenczi építőmester. Budap. Ép
Szemle 1. sz
472. (*M.*) Niccolo és Giovanni Pisano. U. o. 6. sz.
473. (*M.*) A Benedek-rendi kolostor Báth-Monostoron. U. o.—
474. (*M.*) A bácsi vár. U. o. 11—13. sz.
475. (*M.*) A középkor művészi ipara. U. o. 12. sz.
476. (*M.*) Mi az építőművészet? U. o. 14. sz.
477. (*M.*) A renesszánsz művészi ipara. U. o. 14. sz.
478. (*M.*) Arezzoi Margaritone. U. o. 18. sz.
479. (*M.*) A keletindiai, görög, római és csúcsíves stílu
17. szám.
480. (*M.*) A renesszánsz stílus és annak különböző ne
19. szám.
481. (*M.*) Sienai Agostino és Agnolo szobrászok és épít
U. o. 21. sz.
482. (*M.*) Különböző oszloprendek, azok fejezete, lába
zetei. U. o. 22. sz.
483. (*M.*) Az építészet különleges ékítményei. U. o.
484. *M. G.* Kallós Ede. Hét 45. sz.
485. *Madarassy László.* Flórencz művészetéről. E
486. *Markó Miklós.* Ferenczy szobrászati reliqui
P. Hirl. 178. sz.
487. *Markó Miklós.* A Tompa-szobor leleplezése. V
488. *Márkus László.* Az angol iparművészet. Alk
489. **Mátyás-szobor.** *Alfa.* Mátyás király szob
282. sz.
490. *Malonyay Dezső.* A kolozsvári Mátyás-
418—421. l.
491. *G. Nagy Lajos.* Jelentés a kolozsvári M
ról. Kolozsvár, Gámán J. örökösei ny. 1902. (8-r.
492. *Rothhauser, Max.* Das Mathias-Denkmal.
493. *Merkl, Dr. Franz.* Franz Schuster. D
494. *Merza Gyula.* Örmény vonatkozású
Munkácsy Mihály leveleiből
Munkácsy, a tragéd

497. *Lázár, Dr. Béla.* Michael Munkácsy und Ladislaus Paál.
.loyd 280. reg. sz.
498. *Lyka Károly.* Egy szoborról, a mely nincs. (Az elfelejtett
kácsy.) Uj Idők 20. sz.
499. *Malonyay Dezső.* Munkácsy első festménye. Művészet 274—
1. és Uj Idők 34. sz.
500. *Naményi Lajos.* Munkácsy Mihály ifjúkori szerelme. Uj Idők
szám.
501. *Uhde, Fritz von.* Visszaemlékezések Munkácsyra. Művészet
—323. l.
502. *Muther, Richard.* Studien und Kritiken. II. 1901. Ism. *mf.*
ap. Szemle 109. köt. 483—485. l.
503. *Naményi Lajos.* Adatok művészetünk történetéhez. Művészet
—294, 434—436. l.
504. *Némethy Gyula dr.* Időszerűtlenség a művészetben. Nagy-
di kath. kör évkönyve 36—43. l.
505. **Nemzeti Szalon.** (*A—S.*) A Nemzeti Szalon téli tárlata.
ap. Építész. Szemle 1. sz.
506. *Divald Kornél.* A Nemzeti Szalon s a műkedvelő nők téli
ftása. Magy. Szemle 1. sz.
507. *Kézdi-Kovács László.* A «Nemzeti Szalon» téli kiállítása.
[irl. 355. sz.
508. *Komócsy Józsefné.* A Nemzeti Szalon tavaszi kiállítása.
ap. Építész. Szemle 7. sz.
509. *Lyka Károly.* Új képek és rajzok. Uj Idők 1. sz.
510. *Lyka Károly.* A Nemzeti Szalon kiállítása. Uj Idők 42. sz.
511. *M. D. dr.* A Nemzeti Szalon téli tárlata. Magyar Hirlap
szám.
512. *Márkus László.* A Nemzeti Szalon tárlata. Alkotmány 241. sz.
513. *Somfai János.* A Nemzeti Szalon kiállítása. Magyar Állam
szám.
514. *Yartin.* A Nemzeti Szalon tavaszi tárlata. Budapesti Napló
szám.
515. **Nemzetközi tárlat.** *Divald Kornél.* A műbarátok körének
llítása. Magy. Szemle 19. sz.
516. *Iván Ede.* Nemzetközi tárlat. Hazánk 89. sz.
517. *Komócsy Józsefné.* Nemzetközi műkiállítás. Budap. Építész.
emle 8. sz.
518. *Maksziányi Dezső dr.* A nemzetközi tárlat. Magyarország
. 89. sz.
519. *Yartin.* Nemzetközi tárlat. Budap. Napló 105, 112, 125. sz.
520. *Nordau* a prerafaelista festőkről. Budap. Építész. Szemle
szám.
521. *Nyári Sándor.* A czenstochowai pálos-kolostor és magyar
emlékei. Ism. Császár Elemér. Századok 77—83. l.
522. *Olgyai Viktor.* A grafikai vonalról. Művészet 81—92. l.
523. *Olgyai Bertalan dr.* A tájképfestészet hangulata. U. o. 111—
. lap.
524. *Ortvay Ferencz.* Egy árpádkorszaki műemlék Pozsony-
yében. Nyugatmagy. Hiradó 119. sz.
525. **Orvos-szövetség kiállítása.** A budapesti orvos-szövetség

460. *Lázár György dr.* Vágó Pál képéről. Szegedi Hiradó 111, 112. sz.
461. *Lechner Ödön.* A magyar építő-stílusról. Magy. Nemzet 131. sz.
462. *Lázár Béla.* A modern színfelfogás eredete. U. o. 246. sz.
463. *Lázár Béla.* Az impresszionisták. U. o. 247. sz.
464. *Leszik Andor.* Krisztus a művészetben. Miskolczi Napló 296. sz.
465. *Lyka Károly.* Magyar történeti faliképek. Uj Idők 6. sz.
466. *Lyka Károly.* Hajsza a magyar stílus ellen. U. o. 23. sz.
467. *Lyka Károly.* Új művészeti kiállítások. 1. Házi holmi. U. o. 52. szám.
468. *Lyka Károly.* Székely Bertalan új kartónjai. Művészet 1—10. l.
469. *Lyka Károly.* Szeczessziós stílus — magyar stílus. U. o. 164—180. l.
470. *Lyka Károly.* Néhány sor a jó és rossz kútról. U. o. 412—415. l.
471. (*M.*) Arnolfo di Lapo flóreneczi építőmester. Budap. Építész. Szemle 1. sz.
472. (*M.*) Niccolo és Giovanni Pisano. U. o. 6. sz.
473. (*M.*) A Benedek-rendi kolostor Báth-Monostoron. U. o. 8. sz.
474. (*M.*) A bácsi vár. U. o. 11—13. sz.
475. (*M.*) A középkor művészi ipara. U. o. 12. sz.
476. (*M.*) Mi az építőművészet? U. o. 14. sz.
477. (*M.*) A renesszánsz művészi ipara. U o. 14. sz.
478. (*M.*) Arezzoi Margaritone. U. o. 18. sz.
479. (*M.*) A keletindiai, görög, római és csúcsíves stílus. U. o. 17. szám.
480. (*M.*) A renesszánsz stílus és annak különböző nemei. U. o. 19. szám.
481. (*M.*) Sienai Agostino és Agnolo szobrászok és építőmesterek. U. o. 21. sz.
482. (*M.*) Különböző oszloprendek, azok fejezete, lábazata és ívezetei. U. o. 22. sz.
483. (*M.*) Az építészet különleges ékítményei. U. o. 24. sz.
484. *M. G.* Kallós Ede. Hét 45. sz.
485. *Madarassy László.* Flórencz művészetéről. Erő 11—13. sz.
486. *Markó Miklós.* Ferenczy szobrászati reliquiái Budapesten. P. Hirl. 178. sz.
487. *Markó Miklós.* A Tompa-szobor leleplezése. Vasár. Ujs. 23. sz.
488. *Márkus László.* Az angol iparművészet. Alkotmány 236. sz.
489. **Mátyás-szobor.** *Alfa.* Mátyás király szobra. Budap. Hirl. 282. sz.
490. *Malonyay Dezső.* A kolozsvári Mátyás-szobor. Művészet 418—421. l.
491. *G. Nagy Lajos.* Jelentés a kolozsvári Mátyás király szoborról. Kolozsvár, Gámán J. örökösei ny. 1902. (8-r. 83 l.)
492. *Rothhauser, Max.* Das Mathias-Denkmal. P. Lloyd 244. reg. sz.
493. *Merkl, Dr. Franz.* Franz Schuster. Die Nera. 30, 31. sz.
494. *Merza Gyula.* Örmény vonatkozású képeinkről. Arménia 325—328. l.
495. **Munkácsy.** Munkácsy Mihály leveleiből. Vasár. Ujs. 50, 51. sz.
496. *Dömötör István.* Munkácsy, a tragédiák festője. Erő 23. sz.

497. *Lázár, Dr. Béla.* Michael Munkácsy und Ladislaus Paál. P. Lloyd 280. reg. sz.

498. *Lyka Károly.* Egy szoborról, a mely nincs. (Az elfelejtett Munkácsy.) Uj Idők 20. sz.

499. *Malonyay Dezső.* Munkácsy első festménye. Művészet 274—283. l. és Uj Idők 34. sz.

500. *Naményi Lajos.* Munkácsy Mihály ifjúkori szerelme. Uj Idők 50. szám.

501. *Uhde, Fritz von.* Visszaemlékezések Munkácsyra. Művészet 319—323. l.

502. *Muther, Richard.* Studien und Kritiken. II. 1901. Ism. *mf.* Budap. Szemle 109. köt. 483—485. l.

503. *Naményi Lajos.* Adatok művészetünk történetéhez. Művészet 291—294, 434—436. l.

504. *Némethy Gyula dr.* Időszerűtlenség a művészetben. Nagyváradi kath. kör évkönyve 36—43. l.

505. **Nemzeti Szalon.** (*A—S.*) A Nemzeti Szalon téli tárlata. Budap. Építész. Szemle 1. sz.

506. *Divald Kornél.* A Nemzeti Szalon s a műkedvelő nők téli kiállítása. Magy. Szemle 1. sz.

507. *Kézdi-Kovács László.* A «Nemzeti Szalon» téli kiállítása. P. Hirl. 355. sz.

508. *Komócsy Józsefné.* A Nemzeti Szalon tavaszi kiállítása. Budap. Építész. Szemle 7. sz.

509. *Lyka Károly.* Új képek és rajzok. Uj Idők 1. sz.

510. *Lyka Károly.* A Nemzeti Szalon kiállítása. Uj Idők 42. sz.

511. *M. D. dr.* A Nemzeti Szalon téli tárlata. Magyar Hirlap 355. szám.

512. *Márkus László.* A Nemzeti Szalon tárlata. Alkotmány 241. sz.

513. *Somfai János.* A Nemzeti Szalon kiállítása. Magyar Állam 64. szám.

514. *Yartin.* A Nemzeti Szalon tavaszi tárlata. Budapesti Napló 74. szám.

515. **Nemzetközi tárlat.** *Divald Kornél.* A műbarátok körének kiállítása. Magy. Szemle 19. sz.

516. *Iván Ede.* Nemzetközi tárlat. Hazánk 89. sz.

517. *Komócsy Józsefné.* Nemzetközi műkiállítás. Budap. Építész. Szemle 8. sz.

518. *Maksziányi Dezső dr.* A nemzetközi tárlat. Magyarország 82, 89. sz.

519. *Yartin.* Nemzetközi tárlat. Budap. Napló 105, 112, 125. sz.

520. *Nordau* a prerafaelista festőkről. Budap. Építész. Szemle 18. szám.

521. *Nyári Sándor.* A czenstochowai pálos-kolostor és magyar műemlékei. Ism. Császár Elemér. Századok 77—83. l.

522. *Olgyai Viktor.* A grafikai vonalról. Művészet 81—92. l.

523. *Olgyai Bertalan dr.* A tájképfestészet hangulata. U. o. 111—126. lap.

524. *Ortvay Ferencz.* Egy árpádkorszaki műemlék Pozsonymegyében. Nyugatmagy. Hiradó 119. sz.

525. **Orvos-szövetség kiállítása.** A budapesti orvos-szövetség

586. *Vörös Julianna.* Tavaszi tárlat. Uj Világ 15, 16. sz.
587. Téli tárlat. *Divald Kornél.* A műcsarnok téli kiállítása. Magy. Szemle 48—50. sz.
588. *Gerő Ödön.* A téli tárlat. B. Napló 320, 321. sz.
589. *Keszler József.* Téli műkiállítás. Magy. Nemzet 273, 298. sz.
590. *Kézdi-Kovács László.* Országos képvásár. P. Hirl. 313. sz.
591. *Lázár Béla.* A téli tárlat. Magy. Szalon 36. köt. 242—253. l.
592. *Lyka Károly.* A műcsarnok téli tárlata. Uj Idők 48—50. sz.
593. *Makszinányi Dezső dr.* A téli tárlat. Magy. Hirl. 351. sz.
594. *Malonyay Dezső.* A műcsarnokban. Budap. Hirl. 313, 327. sz.
595. *Márkus László.* A téli tárlat. Alkotmány 275, 298. sz.
596. *Meller Simon.* A téli tárlat. Budap. Szemle 109. köt. 144—153. lap.
597. *Pamacs.* A téli tárlat. Hét 46, 48, 49. sz.
598. *r.* Téli tárlatainkról. Huszadik Század V. köt. 68—71. l.
599. *Rothhauser, Max.* Winter-Ausstellung im Künstlerhause. P. Lloyd 272, 274, 281. reg. sz.
600. (s.) A dekadánsz képtárlat. Budap. Építész. Szemle 23. sz.
601. *Tóth Béla.* Faragott képek. P. Hirl. 204. sz. (Rodin Balzac-szobra.)
602. *G. V. S.* A debreczeni rézmetsző diákok. Művészet 294. l.
603. *Vadnay Károly.* A Nemzeti Szinház mellszobrairól. Budap. Napló 147. sz.
604. *Vajda Ernő.* Munkásaink és a művészet. Művészet 28—36. l.
605. *Vajda Ernő.* Modern grafikai művészet. Grafikai Szemle 2—4. sz.
606. *Vayk.* Régi magyar mecénások. Művészet 207—220. l.
607. *Végh Endre.* Művészettörténelmi jegyzetek. I. rész. Az ó-kor művészete. Sepsi-Szent-György. Jókai-ny. 1902. (8-r. 16 l.)
608. Vörösmarty-szobor. *B. S.* A Vörösmarty-szobor. Uj Idők 40. szám.
609. *Divald Kornél.* Vörösmarty szobra. Magy. Szemle 40. sz.
610. *Kézdi-Kovács László.* A Vörösmarty-szobor. P. Hirl. 259. sz.
611. *Lándor Tivadar.* A Vörösmarty-szobor pályázata. P. Napló 259. sz.
612. *Malonyay Dezső.* A Vörösmarty-szobrok. Budap. Hirl. 259. sz.
613. *Martos Ferencz.* Vörösmarty Mihály szobra. Egyetértés 259. sz.
614. *Molnár Géza.* A Vörösmarty-szobor. Hét 39. sz.
615. *Térey, Dr. Gabriel v.* Die Vörösmarty-Denkmal-Konkurrenz. P. Lloyd 226. reg. sz.
616. A Vörösmarty-szobor pályatervei. Vasár. Ujs. 39, 40. sz.
617. *Woermann, K.* Geschichte der Kunst. Ism. Berkovich Miklós. Magy. Szemle 52. sz.
618. *Yartin.* Klinger «Beethoven»-je. Hét 17. sz.
619. Zichy M. Zichy Mihály élete, művészete és alkotásai. 18 szövegképpel és 40 műmelléklettel. A «Pesti Napló» ajándéka. Budapest, Athenæum 1902. (4-r. 76 l.) — Ism. Művészet 438. l.
620. *Zichy Mihály* leveles ládájából. (Kaulbach és Setälä levelei.) Pesti Napló 174. sz. — (Görgei Arthur és Pulszky Ferencz levelei.) U. o. 176. sz.
621. Zichy Mihály. (Képpel.) Vasár. Ujs. 5. sz.

622. Zichy Mihály a depóban. Művészet 221. l.
623. *Ábrányi Kornél, id.* Zichy Mihály és leánya. (Visszaemlékezések.) Pesti Napló 49. sz.
624. *Divald Kornél.* A Nemzeti Szalon Zichy-kiállítása. Magyar Szemle 8. sz.
625. (*g.*) Nemzeti Szalon Zichy-kiállítása. Magy. Közélet I. köt. 85—87. l.
626. *Komócsy Józsefné.* Zichy Mihály művei a Nemzeti Szalónban. Budap. Építész. Szemle 5. sz.
627. *Kézdi-Kovács László.* Zichy Mihály szülőházában. Pesti Hirlap 29. sz.
628. *Lovar Lajos.* Zichy Mihály és az illusztráczió. Művészet 233—254. l.
629. *Lyka Károly.* Zichy Mihály képei a Nemzeti Szalonban. Uj Idők 7. sz.
630. *Lyka Károly.* Egy fölösleges művész. (Zichy Mihály hetvenötödik születésnapján.) Uj Idők 44. sz.
631. (*Md.*) Zichy Mihály. Budap. Hirl. 32. sz.
632. *Madarassy László.* Zichy Mihály költészete. Hazánk 65. sz.
633. Nemzeti Szalon. Zichy Mihály művei. Budapest, a Nemzeti Szalon kiadása. (Hosszú 8-r. 40 l.) 40 fill. (Benne van: *Dr. Rózsa Miklós.* Zichy Mihály élete és művészete.)
634. *Pamacs.* Zichy Mihály. Hét 6. sz.
635. *Pintér Ákos.* A hetvenötéves Zichy. Budap. Hirl. 244. sz. — Zichy Mihály és az oroszok. U. o. 287. sz.
636. *Pintér Ákos.* A mi Zichynk. Pesti Napló 145. sz. — Hogy jutott Zichy Mihály az orosz udvarhoz. U. o. 157. sz.
637. *Rózsa Miklós.* A Zichy-kiállítás. Művészvilág IV. évf. 1. sz.
638. *Szana Tamás.* A Zichy-kiállítás. Magyarság 28. sz.
639. *Térey, Dr. Gabriel v.* Die Zichy-Ausstellung im Nemzeti Szalon. P. Lloyd 30. sz.
640. A Zichy-kiállításból. (Képekkel.) Vasár. Ujs. 6, 7. sz.
641. *Zsitvay János.* Beszélgetés a festőművészetről. Selmeczbányai kath. nagygymn. értes. 3—7. l.

3. Zene.

642. *Ábrányi Kornél, id.* Szabolcsmegyei mű- és zeneviszonyok a 19-ik században. Nyirvidék 10. sz.
643. *Andronicus.* Régi operák. Magy. Nemzet 207. sz.
644. *B. J.* Franz Liszt und Pressburg. Pressburger Zeitung 148. szám.
645. *Bakonyi Károly.* A magyar operett. Uj Idők 28. sz.
646. *Barna Izsó.* Casanova. Regényes nagy operette 3 felv., előjátékkal. Szövegét írta Faragó Jenő. Zenéjét szerzette —. Először adták a Népszinházban okt. 11-én.
647. *Beer, August.* Mendelsohn's Elias. P. Lloyd 73. sz.
648. *Belaigue, Camille.* Elmésség a zenében. Ism. Vajda Viktor. Zenelap 30—31. sz.
649. *Blum és Toché.* Ádám és Éva. Nagy operette. Ford. Bálint

Dezső és Makai Emil. Zenéjét szerzé Gaston Serpette. Először adták a Népszinházban jan. 10.

650. *Braunhoffner József.* A magyar zene. Zenelap 24. sz.

651. *Caillavette és de Flers.* Herkules munkái. Operette 3 felv. Ford. Keszthelyi Ernő. Zenéjét írta Claude Terrasse. Először adták a Magyar Szinházban ápr. 25.

652. *Colaulti Arthur.* Fedora. Opera 3 felv. Ford. Várady Sándor. Zenéjét írta Giordano Umberto. Először adták a m. kir. Operaházban május 27.

653. *Csajkovszky Péter.* Onegin. Lirikus jelenetek 3 felv. Először adták a m. kir. Operaházban jan. 30.

654. *Csiky János.* Zeneművészetünk proletárjai. Magy. Géniusz 22. szám.

655. *Dombay Artur.* Gounod. Alkotmány 232. sz.

656. *Dombay Artur.* A műének hatása az énekesekre. Alkotmány 293. sz.

657. *Elek Artur.* Verdiről. Magy. Géniusz 31. sz.

658. *Erődi Ernő* «Ezüst hárfá»-ja. Ism. Moyzes Miklós. Zenevilág 47—48. sz.

659. *Falk Zsigmond dr.* A hetvenéves Joachim. Zenelap 4. sz.

660. *Fränkel Bertalan dr.* Szentirmay Elemér. Zenevilág 33. sz.

661. *Friedländer-Ábel, Hedwig.* Raoul Pugno. P. Lloyd 94. sz.

662. *Gladich Pál.* A gregorián-ének. Dunántúli Hirlap 71. sz.

663. *Goldmark.* Berlichingeni Götz. Opera 5 felv. Szövegét Goethe drámájából írta Willner A. M. Ford. Váradi Sándor. Először adták a m. kir. Operaházban decz. 16.

664. *Haberl Xav. Ferencz dr.* Magister Choralis. Elméleti s gyakorlati útmutató gregorián-egyházi énekre. A XII. (1900.) javított és bővített kiadás után, németből fordította a pécsi növendékpapság Szent-Pál-Társulata. 3. kiadás. Pécs. Püsp. lyc. nyomda. 1901. (8-r. 278 l., 1 lev.)

665. *Hazslinszky Gusztáv.* A hajnal ébredése. A tavasz ünnepe. Daljáték. Ism. *B. Gy.* Polg. isk. Közl. 446—450. l.

666. *Helm, Dr. Theodor.* Ein deutscher Perosi. P. Lloyd 44. sz. (Pater Hartmann «S. Franciscus».)

667. *Incze Henrik.* Az új földesúr. Eredeti operette 3 felv. Zenéjét szerz. Hűvös István. Először adták a Népszinházban márcz. 22.

668. *Járosy Dezső.* A responsoriumok reformja. (Tanulmány az egyházzenei reform köréből.) Kath. egyh. Zeneközl. 1—3, 5—7. sz.

669. *Jekel, Dr. Friedrich.* Die Symphonie. Vortrag. Kronstadt, 1902. J. Gött's Sohn. (8-r. 12 l.)

670. *Jeszenszky Károly.* Ősmagyar dallamok. Magyar Szó 304. sz.

671. *Johnson, Fr.* Die Orgel der Hermannstädter evangelischen Stadtpfarrkirche. Siebenb. Deutsch. Tageblatt 8661. sz.

672. *Juhász Károly.* Észrevételek egyházi énekeink átalakítására. Debrecz. Protest. Lap. 4. sz.

673. *K. I.* Freund Etelka. (Képpel.) Vasár. Ujs. 4. sz.

674. *K. I.* Mader Rezső, a magyar királyi opera igazgatója. Vasár. Ujs. 18. sz.

675. *Kálmán Farkas.* A magyar zenéről. Magyar Szó 30. sz.

676. *Kárpáti Sándor.* Zenemű-kritika. Zenelap 11. sz.

677. *Kárpáti Sándor.* A programm-zene. U. o. 14—19. sz.
678. *Kersch Ferencz.* Az új kántorkönyv bemutatása. Kath. egyh. Zeneközl. 1, 2. sz.
679. *Kereszty István.* A budapesti filharmoniai társulat története 1853—1891. Zenevilág III. évf. 6—8. sz.
680. *Kereszty István.* Id. Ábrányi Kornél. Vasár. Ujs. 42. sz.
681. *Kern Aurél.* Idősb Ábrányi Kornél. Budap. Hirl. 283. sz.
682. *Kohut, Dr. Adolf.* Franz Liszt und Pauline Viardot-Garcia. P. Lloyd 252. reg. sz.
683. *Kohut, Dr. Adolf.* Berühmte Tänzerinnen. P. Lloyd 277. reg. sz.
684. *Koncz Ákos.* Debreczeni Czinka Panna. Magyarország 299. sz.
685. *Kovács Jenő.* Goldmark. Magy. Géniusz 52. sz.
686. *Kühnert, F.* Bestehen Beziehungen zwischen chinesischer und ungarischer Musik? Keleti Szemle 1—13. l.
687. *Küzdy Aurél.* Az egyházi zenéről. Kath. egyh. Zeneközl. 10. sz. és Egri Hiradó 81—83. sz.
688. *Lándor Tivadar.* Goldmark Károly. Uj Idők 52. sz.
689. Langer Viktor. 1842—1902. Zenelap 9—10. sz.
690. *Luzsa Mátyás.* Az énektanítás és a didaktofon. Zenelap 28—29. sz.
691. *M.* Von Verdi und Rossini. P. Lloyd 19. sz.
692. *M. S.* Verdi in Genua. U. o. 90. sz.
693. *M. S.* Liszt's römische Freundin. U. o. 246. reg. sz.
694. *Mascagni Pietro.* A magyar zene. Budap. Napló 100. sz.
695. *Mayer Károly.* Immanuel (Velünk az Isten) és a zene az ő szolgálatában. Kath. egyh. Zeneközlöny 1, 2. sz.
696. *Meiszner Imre.* Grentzner Antal Requiemje. U. o. 2, 3. sz.
697. *Meiszner Imre.* Kontor Eleknek «Ecce Sacerdos»-a. U. o. 5. szám.
698. *Meiszner Imre.* P. Hennig Alajos S. J. (1826—1902.) U. o. 7. szám.
699. *Meiszner Imre.* Langer Viktor. (Képpel.) U. o. 4. sz.
700. *Mészáros, Emerich.* Böhmische Tonkunst. Pester Lloyd 98. szám.
701. *Nagy Iván.* Az orosz népdalról. Zenelap 3. sz.
702. *Némai József dr.* Az énekhang és énekművészet physiologiája. Orvosi Hetilap 1901. 46—51. sz. Önállóan is megjelent. (8-r. 29 l.)
703. A m. kir. operaház előadása csütörtökön, 1902. november hó 27-én, a Magyar Nemzeti Múzeum 100 éves fennállása alkalmából. Budapest, Hornyánszky V. (8-r. 16 lev.) Magyar, német és franczia szöveg.
704. *Parcsetich Vincze.* Egy nevezetes nap Sauer Emil ifjukorából. Művészvilág (Ujvidék) 5. sz.
705. *Paulai.* Zenereform. Kath. egyh. Zeneközl. 4—8. sz.
706. *Sauer, Emil.* Meine Welt. Ism. *W. G.* P. Lloyd 12. sz.
707. *Schwimmer Aurél.* Fifine. Eredeti operette 3 felv. Szövegét és zenéjét írta —. Először adták a Magyar Szinházban márcz. 21.
708. *Strauss Rikárd.* Also sprach Zarathustra. Szimfóniai költemény. Budapest, irod. r.-t. 1902. (8-r. 15 l.) — Ism. Orsz.-Világ 6. sz.
709. *Szemethy Géza dr.* A Palestrina-stílről. Nagyváradi kath.

kör Évkönyve 115—155. l. és Kath. egyh. Zeneközl. 5—8. sz. — Ön-állóan is megjelent (8-r. 45 l.).

710. *Szenkovics Gyula.* A zongora-oktatási rendszerről. Ujság 255—257. sz.

711. *Sztojánovits Jenő.* Elméleti és gyakorlati énektan. Kizárólag polgári leány- és felsőbb leányiskolák számára. I. rész. Polgári leány- és felsőbb leányiskolák első és második osztálya számára. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. IV, 80 l.) 1 K 40 f. — Ugyanaz. II. rész. Polgári leány- és felsőbb leányiskolák harmadik és negyedik osztálya számára. Budapest, 1902. U. o. (8-r. 81—178 l.) 1 K 80 f. — Ugyanaz. III. rész. Budapest. U. o. 1902. (8-r.) — Ism. az I. II. köt. dr. Molnár Géza. Hivat. Közl. 8. sz. — I—III. részt ism. *B. Gy.* Polg. isk. Közl. 229—233. l.

712. *T.* Király-himnusz. Ujság 162. sz.

713. *Tarnai Alajos* új dalai. Ism. *k. a.* Budap. Hirl. 21. sz. 9. l.

714. *Tessényi.* A zene mint kulturális tényező. Zenelap 18. sz.

715. *Tessényi.* Parsifal. U. o. 20. sz.

716. *Tessényi.* Bach zenéjének jelentősége a zongorajátéknál. U. o. 25. szám.

717. *Theurewk Emil (Ponori).* A dallam és szöveg kongruencziája. Zenevilág 34, 36, 40, 41, 45, 46. sz.

718. *Tomm Béla.* Hogyan született meg Ernst «Elégiá»-ja? Fejérm. Napló 48. sz.

719. *Tornyay Ferencz.* Utazás az egyházi zenében. Kath. egyh. Zeneközl. 2—7. sz.

720. *Tóth Árpád.* A zenei hallás fejlesztésének vezérfonala a «prima vista» éneklésig. Budapest, 1902. Pesti könyvny. r.-t. (8-r. IV, 50 l.) 1 K 20 f.

721. *Tóth, Árpád.* Leitfaden zur Entwickelung des musikalischen Gehörs bis zum «prima vista» Singen. Budapest. U. o. 1902. (8-r. IV, 50 l.) 1 K 20 f.

722. *Tóth Árpád.* Symmetrikus zongora-technika. Budapest, 1902. Pesti könyvny. r.-t. (8-r. 36 l.) 2 K.

723. *Tóth Árpád.* Ujjgyakorlatok. Debreczen, 1902. (4-r. 19 l.) 1 K 20 f.

724. *Tóth Béla.* Magyar muzsika. Pesti Hirlap 141. sz.

725. *Tóth Elemér.* A zongorajáték és tanításának főelvei. Zenelap 4—13. sz.

726. *Vajda Emil dr.* A hegedűművészet és művészek. Zenelap 2. szám.

727. *Vajda Viktor.* Saint-Saëns mint prózaíró és költő. Zenelap 4, 5. sz.

728. *Weis Károly.* A lengyel zsidó. Népies dalmű 2 felv. Szövegét írták Leon Viktor és Batka Richard. Először adták a m. kir. Operaházban okt. 25.

4. Szinészet.

729. *Ábrányi Kornél, ifj.* Náday-jubileum. P. Napló 333. sz.

730. Almanach, magyar művészeti —. Szerkeszti Incze Henrik

A «Magyar Szinészeti Almanach» III. évfolyama. Budapest, 1902. Barta L. (8-r. 250 l.) 2 K.

731. Anuarul V. al Societăţiĭ pentru crearea unui fond de teatru român. Pe anul 1901—1902. Braşov, A. Mureşianu, 1902. (8-r. IV l. 2 lev., 266 l.)

732. *B. S.* Sado Jacco és Kawakami. Magy. Hirl. 53. sz.

733. *Bakó László.* «Lear király»-ról. Hevesvárm. Hirl. 105. sz.

734. *Bayer József.* Az első szinészettörténeti társulat megalakulása Berlinben. Philol. Közl. 953. l.

735. *Branisce, Dr. Valeriŭ.* Societatea teatrală G. A. Petculescu. Adaus la istoria primeĭ societăţĭ teatrale române ambulante din Transilvania, Ungaria şi Bănat. Braşov, A. Mureşianu. 1902. (8-r. 31 l.)

736. *Bródy Sándor.* Varsányi Irén. Hét 11. sz.

737. A budapesti Vígszinház törvényei. 1902. Budapest, Thália-ny. 1902. (8-r. 31 l.)

738. *(C—h.)* Blaha Lujza búcsúzása. Magyar Szó 236. sz.

739. *Egressy G.* — Lásd: 797, 1450. sz. a.

740. **Feleki M.** *k. g.* Emlékezés Feleki Miklósra. Hazánk 67. szám.

741. *Zöldi Márton.* Feleki Miklós. Uj Idők 13. sz.

742. Feleky Miklós. 1818—1902. (Képpel.) Vasár. Ujs. 12. sz. — Hét 12. sz. — *A. E.* Budap. Napló 75. sz. — Budap. Hirl. 75. sz. — Lásd 794. sz. a. is.

743. Das goldene Buch des Theaters. Berlin-Stuttgart. — Ism. Hoffmann Sándor. Magy. Szemle 34. sz.

744. *Gresits János.* A magyar szinirodalom a szerbeknél. Művészvilág (Ujvidék) 10. sz.

745. *H—i, L.* Sada Jacco und Loie Fuller. P. Lloyd 31. sz.

746. *H—i, L.* Die blinde Duse. U. o. 86. sz.

747. *H—i, L.* Bernhard Baumeister. U. o. 109. sz.

748. *Heimann Jenő.* Magyar szinészet nálunk. Művészvilág (Ujvidék) 7. sz. — A magyar vidéki szinészetről. U. o. 12. sz.

749. *Huszár Imre.* Ristori Adél 80-dik születésnapjára. Magyar Nemzet 26. sz.

750. *Imre Sándor dr.* «Az orleansi szűz» előadása előtt. Kolozsv. Egyet. Lapok V. évf. 26. sz.

751. Japáni élet a szinpadon. *—ch.* Budap. Hirl. 55. sz.

752. *Kacziány Géza dr.* A Népszinház ügye. Hazánk 33. sz.

753. Kako se velike umetnice oblače za pozornicu. 1. Sara Bernhardova. 2. Šarlota Volterka. Pozoriste 22. sz. — 3. Eleonora Duse. U. o. 23. sz. — 4. Režanka. U. o. 24. sz.

754. *Kara Győző.* Bánk bán előadásához. Aradi Közl. 134. sz.

755. *Keresztesy Sándor.* Báró Wesselényi Miklós szintársasága Miskolczon 1801. évben. Borsodmegy. Lapok 299. sz.

756. *Keresztesy Sándor.* A miskolczi szinészet az 1826-ik évben. Miskolczi Napló 63. sz.

757. *Keresztesy Sándor.* Miskolcz szinészetének története 1573—1903-ig. (Szemelvény munkájából.) Miskolczi Napló 204. sz.

758. *Keszler József.* Sada Yacco, Kavakami és társaságuk. Magy. Nemzet 49. sz.

759. *Keszler József.* Miss Izidora Duncan. U. o. 98. sz.

760. *Keszler József.* Blaha Lujza a Nemzeti Szinházban. U. o. 269. szám.
761. E. Kovács Gy. *Sydney Carton.* E. Kovács Gyula és a szülei. Uj Idők 31. sz. — Lásd 1279. sz. a. is.
762. *M. G.* Miss Duncan. Hét 15. sz.
763. *Naményi Lajos.* Déryné a hanyatlás éveiben. Magy. Közélet II. köt. 285—292. l.
764. *Naményi Lajos.* Déryné visszavonulása a szinészettől. Vasár. Ujs. 26. sz.
765. A Nemzeti Szinház. — Das Nationel Theater. — Thèâtre national. (A Nemzeti Szinház előadása szerdán, 1902. évi november hó 26-án, a Magyar Nemzeti Múzeum 100 éves fennállása alkalmából.) Budapest. Hornyánszky V. (8-r. 16 lev.)
766. *Pekár Gyula.* Miss Isadora Duncan. Pesti Napló 108. sz.
767. *Porzsolt Kálmán.* Az új Népszinház. Magy. Szalon 36. köt. 573—576. l.
768. *Prém József.* Somló Sándor. Magy. Géniusz 19. sz.
769. Prielle K. *Alfa.* Prielle Kornélia. Budap. Hirl. 147. sz.
770. *Császár Imre.* Prielle Cornélia. Magy. Hirl. 148. sz.
771. *Gamma.* Prielle Kornélia. Magyarság 129. sz.
772. *Keszler József.* Prielle Kornélia. Magyar Nemzet 130. sz.
773. Molnár László mint Lear király. Ujság 16. sz.
774. *Naményi Lajos.* Rang és mód. P. Hirl. 127. sz. (Prielle Kornéliáról.)
775. *Naményi Lajos.* Prielle Cornéliáról. P. Hirl. 148. sz.
776. *Rothhauser, Max.* Cornelie Prielle. P. Lloyd 131. sz.
777. *Ürmössy Lajos.* Prielle Kornélia. Székely Nemzet 84. sz.
778. Prielle Kornélia. Hazánk 128. sz.
779. *Rakodczay Pál.* A szinész alkotása. Tanulók Lapja II. félév 7, 8. sz.
780. *Rasi, Luigi.* La Duse. Ism. *M.* P. Lloyd 24. sz.
781. Ristori Adelaide. (Képpel.) Vasár. Ujs. 6. sz. — Pozoriste 17. szám.
782. *Rovács Albin.* A magyar játékszini társaság. (1790.) Komáromi Lapok 35. sz.
783. *Saul.* Hogyan kell játszani Bánk bánt. Magyar Szó 268. és 270. szám.
784. *Sz. K.* Apróságok Szathmáry Árpád életéből. Ujság 278. sz.
785. *Sz. K.* Fehérvári Antal. Ujság 279. sz.
786. *Szentgyörgyi Ödön.* Megyeri Károly. (1798. január 24—1842. decz. 12.) Magyarság 291. sz.
787. Szigeti I. *Császár Imre.* Szigeti Imre. Magyar Nemzet 136. sz.
788. *Zöldi Márton.* Szigeti Imre. Uj Idők 25. sz.
789. Szigeti Imre. (1831—1902.) Budap. Hirl. 154. sz.
790. Szigeti J. *Ambrus Zoltán.* Szigeti József. Hét 9. sz.
791. *Császár Imre.* Szigeti József. Magy. Nemzet 50. sz.
792. *Keve.* Szigeti József. Uj Idők 10. sz.
793. *Kurzenreiter Károlyné.* Szigeti József. 1822—1902. Polg. isk. Közl. 175. l.
794. A Nemzeti Szinház halottjai. 1. Szigeti József. 2. Feleki Miklós. Magy. Szalon 37. köt. 21—28. l.

795. *Sólyom János.* Szigeti és «Vén bakancsos»-a. Magy. Polgár 276. szám.

796. Szigeti József. Pesti Napló 57. sz. — Vasár. Ujs. 9. sz. — Magyarság 51. sz.

797. *Szuhay Benedek.* Egressy Gábor emléke. Magy. Szó 125. sz.

798. *Szüry Dénes.* «Julius Cæsar» és a Nemzeti Szinház. Vasár. Ujság 8. sz.

799. *Sz—y D—s.* Somló Sándor, a Nemzeti Szinház új igazgatója. Vasár. Ujs. 18. sz.

800. Temesvári Thalia. Képes szinházi album. 1901—1902. Kiadja a «Temesvári Szinpad». Temesvár. Csanád egyh. ny. 1902. (8-r. 24 lev.)

801. *Timon.* A kolozsvári nemzeti szinház sorsa. Ujság 88. sz.

802. *Váradi Antal dr.* Az országos színművészeti akadémia gyakorló színműtára. Az akadémiai előkészítő osztály használatára. Budapest, 1902. Orsz. irod. r.-t. (8-r. 166 l.)

803. *Wilde Oszkár.* A szinpadi jelmez. Magy. Géniusz 36. sz.

804. *Zsák J. Adolf.* Adat a biharvármegyei szinészet történetéhez. Irod.-tört. Közlem. 375—377. l.

III. Philologiai pædagogia.

1. *Általános irányú.*

805. *a—b.* Az idegen nyelvek tanítása felső kereskedelmi isko láinkban. Keresk. Szakoktatás X. évf. 359—362. l.

806. *Balogh Péter.* Az iskolai helyesírás kérdése. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 1. sz.

807. *Divényi Gyula.* Magánolvasmányok fontossága és házi ellenőrzése. Szegedi kegyr. főgym. Értes. 3—36. l. és Szépirod. Kert 39—42. sz.

808. *Fekete Benedek.* A magyar ifjusági irodalom remekeiről. Polg. isk. Közl. 464—470. l.

809. *Gyiszálovits Vészelin, dr.* Az idegen nevek helyes kiejtéséről. Nagybánya, 1901. (8-r. 51 l.)

810. M. kir. ifjusági irodalom. Magy. Közélet IV. köt. 124—127. l.

811. *kf.* Az ifjusági szini előadások és Zrinyi. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 453. l.

812. *Neményi Imre dr.* Ifjusági könyvtárak és ifjusági olvasmányok a nevelés szolgálatában. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 347 l.) 6 K. — Ism. *kn.* Alkotmány 220. sz. *T. R.* Uj Idők 15. sz.

813. *Otrok Mihály.* A direkt módszer az idegen nyelvek tanításában. Egri főreálisk. Értes. 3—17. l. Önállóan is megjelent. — Ism. *T. M.* Magy. Pædag. 517—520. l.

814. *Pálfi Márton.* A nyelvérzék és az iskola. Kereszt. Magvető 130—147. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 20 l.)

815. *Péter József.* Eljárásom a phonomimika segítségével való olvasás-tanításban. Részletes útmutatás a phonomimikai módszer segítségével való olvasás-tanításban. Galánta. Neufeld Samu. 1902. (8-r. 43 + 1 l.) 60 fill.

816. *Sarbó Artur dr.* Népszerű útmutatás a beszédhibák felismerésére. 1901. Ism. Balassa József. Nyelvt. Közlem. 254. l.

817. *Tóth Rezső.* Az iskolai kiadásokról. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 24—27. sz.

818. *Turcsányi Gyula.* Az ifjusági olvasmányok és könyvtárak. Család és iskola 10. sz.

819. *Vincze József dr.* Irodalmi nevelés. Budap. kegyr. főgym. Értes. 3—44. l. és Szépirod. Kert 49—52. sz. — Önállóan is megjelent. (8-r. 44 l.)

820. *Klis Lajos.* Közérdekű tudnivalók a siketnémákról. 1901. Ism. Balassa József. Nyelvt. Közlem. 254. l.

2. *Magyar nyelv.*

821. *Balassa József.* A magyar helyesírás és az iskola. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 8. sz.

822. *Balassa József.* A magyar nyelv tanítása a kereskedelmi iskolában. Keresk. Szakoktatás X. évf. 120—122. l.

823. *Bogdány Ferencz.* Az alsófokú magyar nyelvtanítás praxisából a vegyes ajkú gymnasiumokban. Privigyei r. k. gym. Értes. 3—9. l.

824. *Endrei Ákos.* A magyar nyelv és irodalom tanításának segédeszközei. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 15, 16. sz.

825. *Keresztesi Samu.* A magyar nyelv tanítása. Prot. egyh. isk. Lap 26. sz.

826. *Kováts S. János dr.* A magyar nyelv a mostani és a jövő tantervben. Keresk. Szakoktatás X. évf. 79—84. l.

827. *Mészáros Jenő.* Az iskolai helyesírás kérdéséről. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 547. l.

828. *Mészáros Sándor.* A magyar irodalom tanításáról. Keresk. Szakoktatás X. évf. 122—129. l.

829. *Poporici I.* Kalauz a magyar és román nyelv megtanulására. Tartalmaz egy kis nyelvtant, rendszeres szótárt, beszélgetéseket és irománypéldákat. — Conductor la învĕţarea limbei maghiare şi române. Nagyszeben, Krafft W. 1902. (8-r. 68 l.)

830. *Rakodczay Pál.* A magyar nyelv tanításának új módszere a nemzetiségi iskolákban. Magy. Pædag. 548—556. l.

831. *Szabó István (Csikszentmártoni).* Utmutatás a magyar nyelv tanítására a m. kir. honvédség idegen ajkú ezredeinél. Budapest, 1902. (8-r. 18 l.) (A Ludov. Akad. Közl. melléklete.)

3. *Classikus nyelvek.*

832. *Bódiss Jusztin.* A föltételes mondatok megvilágítása a görög és latin nyelvben. Magy. Pædag. 273—294. l.

833. *Bódiss Jusztin.* Viszonválasz Molnár István úrnak. Magy. Pædag. 36—43. l. — Lásd erre vonatkozólag a mult évi könyvészet 750. számát.

834. *Büchler Pál.* A klasszikus nyelvek tanulásának czélja és haszna. Marosvásárh. kath. főgym. Értes. 3—15. l.

835. *Buslig József.* A latin nyelvtanok kérdése. (Erdélyi r. k. tanárok kongresszusa. 1901. 43—59. l.)

836. *Hittrich Ödön dr.* A hetedik osztályban végzett latin-görög tananyag. Budap. ág. főgym. Értes. 3—21 l.

837. *Janicsek József.* A klasszikus reáliák tanításának módszeréhez. Magy. Pædag. 306—320, 406—440. l.

838. *Lippay György dr.* A görög nyelv és a görögpótló tanulmányok. Szegedi áll. főgym. Értes. 3—9. l.

839. *Szautner Zsigmond dr.* Miért tanuljuk a classicus nyelveket? Budap. VI. ker. főgymn. Értes. 13—28. l.

840. *Tomory Imre.* Phrasisok, közmondások. A középiskolai latin tanítás tananyagának felosztásáról. Makói áll. főgym. Értes. 6—39. l.

841. *Tóth Rezső.* A latin nyelv tanítása a leánygimnáziumban. Orsz. nőképző egyl. leány-gymn. Értes. 1901. 3—27. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 27 l.)

842. *Tóth Rezső dr.* A latin nyelv a leánygymnasiumban. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 703. l.

4. *Német nyelv.*

843. *Kovács Samu.* A német nyelv tanítása a polgári iskolában. Polg. isk. Közl. 483—494, 546—550, 616—624. l.

844. *Krebsz Ernő.* Középiskolai német nyelvtanításunkról. Ism. Pap Illés. Philol. Közl. 833. l.

845. *Löb Antal.* A német nyelv tanítása középiskoláinkban. Nagyszalontai algym. Értes. 5—12. l.

846. *Teveli Mihály.* A német nyelv tanításának új módszere. Magy. Pædag. 185—188. l.

847. *Wolff, Erhard.* Stoffverteilung aus deutscher Sprachlehre für die Bürgerschulklassen. (Segesvári ev. polg. leányisk. Értes. 1901/2. 3—4. lap.)

5. *Angol nyelv.*

848. *Bodó László.* Angol nyelv a középiskolában. Máramaros 47. szám.

6. *Franczia nyelv.*

849. *Horvay Róbert.* Franczia nyelvi tanáraink gyakorlati képzése. Tanáregyl. Közl. 36. sz.

7. *Művészeti oktatás.*

850. *Baráczy Sándor.* A művészeti oktatás a gymnasiumban. (Erdélyi r. k. tanárok kongresszusa. 1901. 25—27. l.)

851. *F. A.* Egy-két szó művészeti oktatásunk kérdéséhez. Magy. Szemle 5. sz.

852. *Halmágyi Antal.* Művészeti oktatás a gimnáziumban. Nagy-Enyedi Bethlen-koll. Értes. 1—13. l.

853. *Br. Huszár Ilona.* Az ifjuság művészi nevelése. Nemz. Nőnevelés 122—133. l.

854. *Br. Huszár Ilona.* Az ifjuság művészi oktatása. U. o. 161—169. l. E kettő együtt önállóan is megjelent. (8-r. 23 l.)

855. *Ujváry Ignácz.* Tanulmányok a művészi nevelés köréből. Nemz. Nőnevelés 78—84. l. és Magy. Nemzet 21, 27. sz.

IV. Finn-ugor nyelvek.

856. **Finn.** *Balassa József.* Fonétikus írás a finn-ugor nyelvek számára. Nyelvt. Közlem. 82—94. l.

857. *Balassa, Josef.* Eine phonetische transskription für die finnisch-ugrischen sprachen. Finn.-Ugr. Forsch. 35—42. l.

858. *Bán Aladár dr* A finn népköltészet és zene. Zenevilág III. évf. 13. sz.

859. *Bán Aladár dr.* A finn népköltészet. Budap. Hirl. 31. sz.

860. *Bán Aladár dr.* Családi érzés a finn népköltészetben. Alkotmány 34. sz.

861. *Gombocz Zoltán.* Adalékok az obi-ugor nyelvek szókészletének eredetéhez. Nyelvt. Közlem. 182—215. l.

862. Kanteletar. A finn népköltés gyöngyei. Fordította Bán Aladár. Budapest. Lampel R. 1902. (8-r. 189 l.) 2 K 40 f. — Ism. Vikár Béla. Philol. Közl. 902—905. l. — Dr. Bartha József. Kath. Szemle 376—379. l. — Andor József. Alkotmány 67. sz. — Budap. Hirl. 83. sz. — Hazánk 83. sz. — Vasárn. Ujs. 16. sz. — Solymossy Sándor. Magy. Szemle 12. sz. — *T. R.* Uj Idők 14. sz. — Magyarság 79. sz.

863. *Krohn, Julius.* Kantelettaren tutkimuksia. III. Ism. Gombocz Zoltán. Ethnogr. 231—234, 428—431. l.

864. *Ojansuu, H.* Suomen lounaismurteiden äännehistoria. Helsingfors. Ism. Gombocz Zoltán. Nyelvt. Közlem. 127. l.

865. *Simonyi, S.* Über die transskription der finnisch-ugr. Sprachen. Finn.-Ugr. Forsch. 33. l.

866. *Suonio.* A megvetett anya. Ford. Bán Aladár. Kath. Szemle 84. lap.

867. *Szinnyei József.* Fonétikus írás a finn-ugor nyelvek számára. Nyelvt. Közlem. 95—98. l.

868. *Szinnyei, J.* Phonetische schrift für die finnisch-ugrischen Sprachen. Finn-Ugr. Forsch. 42—47. l.

869. **Osztják.** *Patkanov Szerafim.* Irtisi-Osztják szójegyzék. (Vocabularium dialecti ostjakorum regionis fluvii Irtysch.) (Ugor füzetek. 14. sz.) Budapest, 1902. Akadémia. (8-r. 254 l.) 4 K.

870. **Vogul.** *Munkácsi Bernát.* A vogul nép ősi hitvilága. Nyelvt. Közlem. 1—38, 129—160. l. Elejét lásd a mult évi folyamban.

871. *Munkácsi Bernát.* Vogul népköltési gyüjtemény. I. kötet. Kiegészítő füzet. Regék és énekek a világ teremtéséről. Bevezetés. A vogul-osztják népköltés irodalma s főbb sajátságai. — A vogul nép ősi hitvilága. — Tárgyi és nyelvi magyarázatok. Budapest, 1902. Akadémia. (8-r. CDIV, 173—291 l.) 6 K.

872. *Munkácsi, Bernhard.* Ältere Berichte über das Heidenthum der Wogulen und Ostjaken. Keleti Szemle 273—302. l.

873. **Votják.** *Paasonen H.* Votják-török szóegyeztetések. Nyelvt. Közlem. 257—270. l.

V. Árja nyelvek.

874. **Perzsa.** The history of Humāyūn by Gul-Badan Begum. Transl. by A. S. Beveridge. 1902. Ism. Kégl Sándor. Philol. Közl. 537. lap.

875. *Kégl Sándor.* Egy Morisco verses útleirása Mekkába és Medinába tett zarándoklásáról. Philol. Közl. 316—323. l.

876. *Marquart, Dr. J.* Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'ı. Ism. Bang W. Keleti Szemle 230—238. l.

877. *Radó Antal.* Firdusziból. Feridim és fiai. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. XXIII, 127 l.) 3 K.

878. *Schmidt József.* Egy új ó-perzsa igealak. Philol. Közl. 109—114. lap.

879. *Tisdall, Clair.* Modern persian conversation-grammar. Ism. Kégl Sándor. Philol. Közl. 432. l.

880. **Szanszkrit.** *Kalidásza.* «A felhőpostá»-ból. Szanszkritból ford. Fiók Károly. Vasár. Ujs. 6. sz.

881. Lalita Vistara. Textausg. v. Dr. S. Lefmann. Ism. Kégl Sándor. Philol. Közl. 538. l.

VI. Keleti nyelvek.

882. **Héber.** *Bacher, Wilhelm.* Türkische Lehnwörter und unbekannte Vokabeln im Persischen Dialekte der Juden Buchara's. Keleti Szemle 154—173. l.

883. *Bacher, Wilh.* Ein hebräisch-persisches Wörterbuch a. d. XIV. Jahrhundert. 1900. Ism. H . . n. P. Literar. CentrBl. 29. sz.

884. *Blau Lajos dr.* Az óhéber könyv. Adalék az ókori kulturtörténethez és a bibliai irodalomtörténethez. (Orsz. rabbiképző intézet Értes. 1901/2.) Önállóan is megjelent. (8-r. IV, 183 l.) — Ism. Magy. Zsidó Szemle 341—352. l.

885. *Blau, Ludwig Dr.* Studien zum althebräischen Buchwesen und zur biblischen Litteraturgeschichte. (Jahresbericht d. Landes-Rabbinerschule 1901/2. (IV, 203 l.)

886. Commentarius Maimonidis ad tractatum Sukkah caput 1—3. Primum originali textu arabico, cum translatione hebraica adnotationibusque. Edidit Dr. Salamon Löwinger. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. XI, 21 l.)

887. *Gipsz Ignácz.* Analytika vagy Phonomimika? Pöstyén, 1902. (8-r. 31 l.) 40 fill.

888. The Jewish Encyclopedia I. köt. Ism. *Zr.* Budap. Szemle 111. köt. 327—331. l. — Goldbaum Vilmos. P. Lloyd 231. reg. sz. — II. köt. ism. *B. L.* Magy.-Zsidó Szemle 359—361. l.

889. **Török.** *Abdul Baki.* Török dalok. (Sarkilar.) (— divanjából.) Ford. dr. Szőcs Géza. Közérdek 4. sz.

890. *Balkanoglu.* Dialecte turc de Kilis. Keleti Szemle 261—273. l.

891. *Bonelli, Luigi.* Voci del dialetto turco di Trebisonda. Keleti Szemle 55—72. l.

892. *Hartmann, Martin.* Zur metrischen Form des Kudatku Bilik. Keleti Szemle 141—153. l.

893. *Huart, Cl.* Quelques observations sur le judéo-persan de Bokhara. Keleti Szemle 305. l.

894. *Kúnos I.* Türkisch andiz. Keleti Szemle 80. l.

895. Mittheilungen des Seminars für orientalische Sprachen an der kön. Friedr. Wilh. Univers. zu Berlin. IV. I. 1901. Ism. Bang W. Keleti Szemle 303. l.

896. *Nasradin Hodsa* njegove šale, dosetke i lakrdije u pripovetkama od Mechmeda Tevfika. Prevod s nemačkog. U Novom Sadu. Bratje M. Popović. 1902. (8-r. 192 l.) 75 fill.

897. *Paasonen, H.* Zur tatarischen Dialektenkunde. Keleti Szemle 45—54. l.

898. *Paasonen. H.* Ungarisch-türkische Etymologien. Keleti Szemle 242—244. l.

899. *Rybakov, S. G.* La musique et les chants des musulmans Ouraliens. St. Pétersbourg. Ism. Ch. —s. Századok 667—670. l.

900. *Šejχ Sulejman Efendi's* Čagataj-osmanisches Wörterbuch, verkürzte und mit deutscher Übersetzung versehene Ausgabe. Bearbeitet von Dr. Ignaz Kúnos. (A magyar néprajzi társaság keleti szakosztályának kiadványai. I.) Budapest, 1902. Franklin-T. ny. (8 r. 201 l.)

901. *Vambéry, A.* Vom Reisewerke Ewlia Tschelebi's. Keleti Szemle 72—76. l.

902. **Egyptomi.** *Mahler Ede.* Egyptomi régiségek Magyarországon. Budap. Szemle 112. köt. 130—139. l.

902a. *Mahler Ede.* Ó-kori Egyptom. U. o. 112. köt. 339—368. l.

903. *O. S.* Újabb ékiratos lelet. Philol. Közl. 747. l.

904. *Schandl Béla.* Az egyptomiak írásmódja. Kalazantinum VII. évf. 1. 2. sz.

905. *Galgóczy János.* Újabb sumir szószedet. Ethnogr. 111—117, 208- 214, 354—356, 405—411. l.

VII. Magyar nyelv és irodalom.

1. Bibliographia.

906. A M. T. Akadémia Széchenyi-múzeuma 1902. május hó 1-én. Akad. Értes. 245—268. l. (Önállóan is megjelent 8-r. 24 l.)

907. *Áldásy Antal dr.* A gróf Széchényi család levéltára. Könyvszemle 285—318. l.

908. Annuaire de l'imprimerie. Red. A. Müller. XII. Ism. Faragó. Grafikai Szemle 2. sz.

909. *Apponyi Sándor gr.* Hungarica. Ism. dr. Ortvay Tivadar. Nyugatmagy. Hiradó 132. sz. II. köt. Ism. —*r. r.* Budapesti Szemle 112. köt. 468—470. l.

910. Apróságok a mesterszedésről. Magy. Nyomdászat 2. füz.

911. *Augenfeld M. Miksa.* A könyvnyomda. Hasznos tudnivalók a könyvnyomda berendezéséről, vezetéséről, munkaszerzésről, árkiszámításról, könyvelésről és egyéb teendőkről. Budapest, Pallas. 1902. (8-r. 48 l.) — Különnyomat a Magy. Nyomdászat mult évi és ez idei folyamából.

912. *Augenfeld M. Miksa.* Az ujabb irány és a magyar nyomdaipar. Grafikai Szemle 1. sz.

913. *Becchi E.* A classicus Róma könyvtárai. Alkotmány 283. sz.

914. *Beke Antal* székesegyházi kanonok nyilt levele a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár kéziratai ügyében a Magyar Könyvszemle szerkesztőségéhez. Közművelődés 11, 12. sz. Külön is megjelent. Gyulafehérvár 1902. (8-r. 23 l.) Budapest. Eggenberger biz. 10 fill.

915. *Biás Istv., ifj.* Adatok a Teleki-könyvtár történetéhez. Ism. Naményi Lajos. Századok 577. l.

916. *Borsos István.* A pápai ev. ref. főiskola könyvtárának katalogusa. Ism. Naményi Lajos. Századok 675. l.

917. Czímjegyzéke, A budapesti magyar királyi tudomány-egyetem könyvtárának —. XXVI. 1901. évi gyarapodás. Budapest, 1902. Kilián Fr. utóda. (8-r. XXIX, 155. 100 l.) 60 f.

918. *Czakó Elemér.* A könyvnyomtatás iparművészete. Ism. O—i. Havi Szemle 12. sz.

919. *Damján István.* Abrugi György. Könyvszemle 159—161. l.

920. *Dézsi Lajos.* Adalékok a debreczeni ref. collegiumi könyvtár történetéhez. Könyvszemle 116—124. l.

921. Dúcz-másolás. Magyar Nyomdászat 3. füz.

922. Az electrotypograph. Magyar Nyomdászat 6. füz.

923. *Erdélyi Pál.* Az erdélyi muzeum-egylet könyvtára 1901-ben. Könyvszemle 490—499. l.

924. Évkönyve, magyar könyvkereskedők —. I. Magyar Könyvészet 1901. II. Könyvkereskedelmi üzletczímtár. III. Közhasznú üzleti tudnivalók. IV. Zeneművek jegyzéke. A magyar könyvkereskedők egylete megbízásából szerkesztette Rényi Károly. Budapest, 1902. Pallas ny. (8-r. XCIX, XXXIII, 323 l.) 8 K.

925. Évkönyve, Magyar nyomdászok —. 1902. XVII. évf. Szerk. Pavlovszky Adolf. Budapest, 1902. (8-r. 115 l.) Ism. *r—ó.* Könyvszemle 181. l. — Novák László. Grafikai Szemle 1. sz.

926. *Faragó.* Manlius János. Grafikai Szemle 4, 5. sz.

927. *Faragó.* Gutenberg első nyomtatványainak egyike. U. o. 8. sz.

928. *Faragó.* Két régi szakkönyvről. Magyar Nyomdászat 1. sz. (Krebs B. Hdb. d. Buchdruckerkunst. Laire, F. Specimen typogr. Romanæ.)

929. *Faragó.* Vespasiano di Bisticci. U. o. 5. füz.

930. *Faragó.* Angol könyvszedés. U. o. 9. füz.

931. *Fejérpataky László.* Könyvtárnokok gyűlése Strassburgban. Könyvszemle 92—96. l.

932. Fénynyomás könyvnyomó sajtón. Magy. Nyomdászat 7. füz.

933. *Firtinger Károly.* Régi könyvek. U. o. 6. füz.

934. Folyóiratok, hirlapok 1902. deczember 31-ig a budapesti egyetemi könyvtár folyóirati szobájában. Budapest, egyet. ny. 1902. (8-r. 101 l.)

935. *Fuchs Zsigmond.* Neuwald Illés. Magy. Nyomdászat 4. füz.

936. *G. A.* Gróf Széchenyi Ferencz és az ujság-czenzura. Könyvszemle 532—534. l.

937. *Gászner, Aurel.* Eine deutsche Buchhandlung. P. Lloyd 181. reg. sz. (Nicolai'sche Buchhandlung.)

938. *Graesel, Dr. Armin.* Handbuch der Bibliothekslehre. 2. Aufl. Leipzig, 1902. Ism. Szabó Ervin. Könyvszemle 510—516. l.

939. *Grócz Ernő.* A tördelésről. Magy. Nyomdászat 7—9. füz.

940. *Gulyás Pál dr.* A magyar bibliografiai irodalom az 1902. év második és harmadik negyedében. Könyvszemle 524—526. l.

941. *Gyalui Farkas.* Adatok a könyvnyomtatás történetéhez Magyarországon. 1. Huszár Gál ismeretlen nyomtatványa. 2. Nyomtatványok költött nyomtatási helylyel és nyomtatókkal. (1672—73.) 3. M. Tótfalusi Kis Miklós Amszterdamban. 4. Könyvnyomtatás a XVIII-ik század végén Erdélyben. (Ifj. Hochmeister Márton Kolozsvártt 1791-ben. 5. A kolozsvári reform. kollegium egykori nyomdája Budapesten. U. o. 61—91. l.

942. *György Aladár.* Népkönyvtáraink. Magy. Közélet III. köt. 247—251. l.

943. *H. D.* A czenzúra történetéhez. Könyvszemle 201. l.

944. *Hajnóczi Iván.* A lőcsei könyvnyomó. Szepesi Lapok 51—53. szám.

945. A háromszínű nyomtatásról. Magy. Nyomdászat 8, 9. füz.

946. *Havrán Dániel.* Ribay könyvtára a Magyar Nemzeti Múzeumban. Könyvszemle 352—362. l.

947. A hazai hirlapirodalom 1901-ben. 1. A magyar hirlapirodalom. Id. Szinnyei Józseftől. — 2. A hazai nem-magyar nyelvű hirlapirodalom. Kereszty Istvántól. — 3. Folyóiratok. Horváth Ignácztól. Könyvszemle melléklete 1902.-hez.

948. *Hellebrant Árpád.* A magyar philologiai irodalom 1901-ben. Philol. Közl. 557—655. l.

949. *Heverdle Géza.* Kalauz a magyar gyűjteményes vállalatokban. 1901. — Ism. E—r L. Könyvszemle 179—181. l.

950. Hirsch Lipót 50 éve nyomdász. Magy. Nyomdászat 11. füz.

951. *Horváth Ignácz.* A hazai nyomdák 1901-ben. Könyvszemle melléklete 1902.-hez.

952. *Janovszky János.* A nyomóhengerek borításáról. Grafikai Szemle 6. sz.

953. *Janovszky János.* A festékező hengerekről. Grafikai Szemle 10. szám.

954. *Káldor Lajos.* Tanulmány dr. Jessen Pál fölolvasásaiból. U. o. 7, 8. sz.

955. Karacsay-kodex. — Lásd 205—241. sz. alatt.

956. Katholikus könyvjegyzék. Kiadja a katholikus egyesületek országos szövetsége. Budapest, 1902. Buschmann F. nyomda. (8-r. 102 l.)

957. *Katscher Bertha.* Eine Musterbibliothek. Pressburger Ztg. 348. sz. (Bostoni nyilv. könyvtár.)

958. *Kemény Lajos.* Kassai könyvnyomtatók életrajzához. Könyvszemle 535. l.

959. *Kereszty István.* Könyvtárunk zenei gyűjteménye. U. o. 417—425. l.

960. *Kollányi Ferencz.* A Széchényi-országos-könyvtár megalapítása. U. o. 209—284. l.
961. A könyvalakok megnevezése. Magy. Nyomdászat 12. füz.
962. A könyvillusztráczióról. U. o. 1, 3. füz.
963. Könyvkölcsönzések hosszabb időre. Könyvszemle 203. l.
964. *Kropf Lajos.* I. Zsigmond lengyel király imakönyve. U. o. 113—115. l.
965. *L.* A szedőgépek gyönge oldala. Magy. Nyomdászat 4. füz.
966. *L.* Szeczesszió és magyar stilus. U. o. 5. füz.
967. *Leitner Pál.* Herrgott János. Lipcsei könyvnyomtató és könyvárus. Meghalt 1523. Grafikai Szemle 3—8. sz.
968. Magyar gyártmányú nyomda-gépek kivitele. Magy. Nyomdászat 1. füz.
969. Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok és könyvtárak czímkönyve. Közrebocsátja a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelősége. II. évfolyam. 1901—1902. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. 2, XXXII, 550, 1 l. — Ism. *i.* Könyvszemle 176. l. — Petrássevich Géza. Alkotmány 165. sz.
970. A Magyar Nemzeti Múzeum multja és jelene. Alapításának százéves évfordulója alkalmából írták a Magyar Nemzeti Múzeum tisztviselői. Budapest, 1902. Hornyánszky V. (8-r. XL, 384 l.) Ism. *ó.* Könyvszemle 503. l.
971. A Magyar Nemzeti Múzeum százéves jubileuma. U. o. 450—472. lap.
972. A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi-országos-könyvtárának történeti és irodalomtörténeti kiállítása. Budapest, 1902. Hornyánszky V. (8-r. 139 l.)
973. A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi-országos-könyvtára az 1901. évben. Könyvszemle 1—16. l.
974. *Mahler Ede dr.* Egyptomi papyrusok a Magyar Nemzeti Múzeumban. U. o. 17—26. l.
975. *Melich János dr.* A magyarországi vend (szlovén) nyelvű irodalom bibliografiája. Könyvszemle 426—449. l. Önállóan is megjelent. (8-r. 26 l.)
976. A miskolczi ág. hitv. ev. egyházközség nyilvános közkönyvtárának teljes jegyzéke. Miskolcz, 1902. (8-r. VII, 193, 2 l.) Ism. Gulyás Pál. Könyvszemle 509. l.
977. A modern plakátfestők. Magy. Nyomdászat 1, 5, 7. füz.
978. *Naményi Lajos.* A nagyváradi nyomdászat története. 1902. Ism. Márki S. Erd. Múz. 461. l. — Firtinger Károly. Grafikai Szemle 9—12. sz.
979. *Naményi Lajos.* A nagyváradi nyomdászat a XIX. században. Könyvszemle 127—145. l.
980. *Neményi Imre dr.* Az ifjusági könyvtárak kezelése. Nemz. Nőnevelés 91—99. l.
981. A névjegy. Magy. Nyomdászat 6, 7. füz.
982. *Novák József.* Különféle papirok nyomtatásáról és erre alkalmas festékekről. Grafikai Szemle 1. sz.
983. *Novák László.* A könyvnyomtatók nyelve. U. o. 11, 12. sz.
984. *Novák László.* A színes nyomtatásról. Magy. Nyomdászat 10—12. füz.

985. *Nyizsnyai Iván.* Az egri érs. papnevelőintézet könyvtárának jegyzéke 1901. — Ism. V. Könyvszemle 177—179. l.

986. Oroszországból. Magy. Nyomdászat 10. sz.

987. *Papp Viktor.* A Széchényi-könyvtár. Magyarság 278. sz.

988. *Pusztai Ferencz.* Nyomdászati encziklopédia. Ism. (G.) Grafikai Szemle 4. sz. — Corvina 11. sz. — Magy. Nyomdászat 3. füz.

989. *Récsey, Victor Dr.* «Catalogus librorum omnium conventus S. Martini de S. Monte Pannoniæ anno 1658.» «Sub D. Andrea Placido (Magger) eiusdem monasterii archiabbate confectus.» Edidit et præfatione illustravit —. Budapest, 1902. (8-r. 60 l.)

990. *Récsey Viktor.* A Múzeum-könyvtár kiállítása. Budap. Hirl. 331. lap.

991. *Reizner János.* A szegedi Somogyi-könyvtár állapota 1901—1902-ben. Könyvszemle 499—502. l.

992. *Rona Béla.* A modern magyar könyvkereskedelem. Corvina 1. s köv. sz.

993. A sajtótermékek köteles példányaira vonatkozó törvényes intézkedések történetéhez. (Horváth Mihály 1849. miniszteri rendelete.) Könyvszemle 204. l.

994. Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten. Herausg. v. K. Dziatzko. 11—15. Heft. Ism. e. l. U. o. 183—185. l.

995. Schöffer Péter — pap volt? Magy. Nyomdászat 10. füz.

996. *Schönherr Gyula.* A bécsi udvari könyvtár miniatur-kiállítása. Könyvszemle 50—60. l.

997. *Sennovitz, Adolf.* Carl Geibel in Pest. Abdruck aus dem «Jahrbuch der ungarischen Buchhändler». XI. Jahrg. Übersetzt von L. G. Mit Carl Geibel's Bildniss. Altenburg, Pierer'sche Hofbuchdr. (8-r.) A fordító Geibel Leonora. Rövid ism. Corvina 16. sz.

998. *Sennovitz Adolf.* Manlius János. Adalékok a magyarországi nyomdászat és könyvkereskedelem történetéhez. (Különnyomat a Magyar könyvkereskedők-egylet Évkönyve 1902. évfolyamából.) Budapest, 1902. (8-r. 97 l.)

999. *Sitte Alfréd.* Gróf Nádasdi Ferencz művei és könyvtára. Könyvszemle 146—158. l.

1000. *sz.* A modern irány. Magy. Nyomdászat 4. füz.

1001. *Szabó Ervin.* A budapesti kereskedelmi és iparkamara könyvtárának katalogusa. 1902. Budapest, 1902. Pesti könyvny. r. t. (4-r. XXX, 891 l.) 12 K. — Ism. V—a. P. Lloyd 297. reg. sz. 1. melléki. — Gulyás Pál. Könyvszemle 504—509. l.

1002. *Szikszay Ferencz.* Pelletan a könyvújító. Magyarorsz. 65. sz.

1003. *Szinnyei József id.* Az első magyar bibliografus. 1901. — Ism. r—ó. Könyvszemle 174. l.

1004. *Szinnyei József id.* A magyar nemzeti múzeum hirlapkönyvtára. U. o. 347—351. l.

1005. A tégelyes gyorssajtók dupla festékező szerkezete. Magy. Nyomdászat 2, 4. füz.

1006. Utasítás a népkönyvtárak szervezésére. A népkönyvtárak számára ajánlható művek jegyzékével. Kiadja a múzeumok és könyvtárak országos tanácsa. Budapest. Athenæum. 1902. (8-r. 67 l.)

1007. *V. E.* Gróf Széchényi Ferencz könyvjelzői. Könyvszemle 530—532. l.

1008. *Varju Elemér.* A gyulafejérvári Batthány-könyvtár. 1901. Ism. Naményi Lajos. Századok 283. l. — Esztegár László. Philol. Közl. 127—129. l. — Naményi Lajos. Magy. Állam 68. sz. — Schullerus A. Korr. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 5. sz.

1009. *Varjú Elemér.* Adatok az egri érsekmegyei könyvtár ismertetéséhez. Könyvszemle 27—49. l.

1010. *Varjú Elemér.* Bernát szpalatói érsek kódeksze az esztergomi főegyházmegyei könyvtárban. U. o. 199—201. l.

1011. *Varjú.* Hamis Korvin-ősnyomtatvány a székesfehérvári püspöki könyvtárban. U. o. 204. l.

1012. *Varjú Elemér.* A Turóczi-krónika kiadásai és a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött példányai. U. o. 362—402. l.

1013. A vidéki könyvtárak 1901-ben. A múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelősége hivatalos jelentésének a könyvtárakra vonatkozó adatai. U. o. 97—112. l.

2. *Magyar irodalomtörténet.*

1014. *Abonyi Árpád.* Férfiak. Ism. Londesz Elek. Pesti Napló 166. sz. — Bartha Miklós. Magyarország 107. sz. — Roboz Andor. Polit. Hetiszemle 39. sz. — Uj Idők 18. sz. — Hét 19. sz.

1015. *Ábrányi Emil.* Jelentés a Mészáros-pályázatról. Budap. Napló 65. sz.

1016. *Albert József.* Mesék és egyéb költemények. Pozsony. Ism. K. S. Protest. Szemle 325—327. l. — Magy. Szó 171. sz. — Magy. Szalon 37. köt. 317. lap. — Dr. Rencz János. Nyugatmagy. Hiradó 81. szám.

1017. *Albert József.* Uralkodó eszmék a magyar irodalom korszakaiban. Protest. Szemle 13—20, 96—104. l.

1018. *Albisy Katalin.* Kova Gyuri és társai. Ism. Budap. Hirl. 164. sz. 8. lap.

1019. *Álleram Gyula.* Néhány szó a virágjátékokról. Magy. Szemle 42, 43. sz.

1020. *Ambrus Zoltán.* Berzsenyi báró és családja. Ism. Birkás Géza. Magy. Szemle 35. sz.

1021. *Ámon Ottó.* Leány-szemek. Ism. Gellért Oszkár. Magy. Géniusz 42. sz.

1022. *Andor József.* Anyaföldön. Ism. Hevesi Sándor dr. Magy. Szemle 11. sz.

1023. *Apostol Bertalan.* Pacsirtadal. 1902. Ism. Vasár. Ujs. 21. sz.

1024. *Arany László* összes művei. 1900. Ism. S. I. Nemz. Nőnevelés 47. l. — S. E. Budap. Hirl. 22. sz.

1025. *Auer István.* Vergődés. Ism. dg. Esztergom 5. sz. — Ifju Sámbár. Kath. hitvédel. folyóir. 48. l.

1026. *Baboss László.* Magyar nőköltők. Keszthelyi Hirl. 44. sz.

1027. *Baboss László.* Hazafias költők. 1. Petőfi, Moore. Magy. Pajzs 17. sz. — 2. Beranger, Scott Walter, Burns. U. o. 18. sz. — 3. Lenau, Milton, Lucanus. U. o. 19. sz.

1028. *Bagi Kálmán.* Elbeszélések. Ism. Vajda Viktor. Kecskemét 20. sz.

1029. *Bakonyi Károly.* Laci kisasszony. Ism. L. Budap. Hirl. 159. sz. — Gr. Hazánk 188. sz.

1030. *Balassa Bálint dr.* Birálati jelentés Szeged szab. kir. város közönsége által kitüzött 2000 koronás színműpályázat eredményéről. Szeged. Engel L. ny. 1902. (8-r. 54 l.)

1031. *Balla Miklós* költeményei. Ism. Hajó Sándor. Magy. Szalon 36. köt. 405. l.

1032. *Barang.* Husvét. Ism. Cincinnatus. Magy. Állam 50. sz. — Barang megjegyzése. U. o. 54. sz. — Cincinnatus válasza. U. o. 58. sz. — (Z+á.) Magy. Közélet I. köt. 82—85. l. — Gr. Hazánk 37. sz. — Magy. Szemle 13. sz. — T. R. Uj Idők 14. sz.

1033. *Barcsa János.* A XVII. század magyar történetirodalma. Ism. A. D. Századok 573. l. — Szőts Gyula. Philol. Közl. 734. l.

1034. *Bárd Miklós* versei. Ism. Varjas Endre. Alkotmány 97. sz. — S. E. Hét 7. sz. — Roboz Andor. Polit. Hetiszemle 8. sz. — R. F. Budap. Szemle 110. köt. 310—313. l. — Birkás Géza. Magy. Szemle 23. sz. — Vasár. Ujs. 8. sz. — Aurora. V. évf. 4, 5. sz. — N—s. Havi Szemle 11. sz.

1035. *Bársony István.* Élő képek. Ism. Hét 18. sz.

1036. *Bársony István.* A róna és az erdő. Ism. (l.) Hét 50. sz. — T. R. Uj Idők 52. sz. — Lovik Károly. Magy. Hirl. 344. sz.

1037. *Bartha Miklós.* Kossuth-versek. Magyarország 201. sz.

1038. *Bartók Lajos.* Remény. Emlékezet. Ism. s. k. Budap. Szemle 110. köt. 143—150. l. — Pekár Gyula. P. Napló 106. sz. — Z. Havi Szemle 11. sz. — Sebestyén Károly. Magyarország 2. sz.

1039. *Beck Blanka* versei. Ism. Orsz.-Világ 14. sz. — Magy. Szalon 37. köt. 185—186. l. — Varjas Endre. Magy. Szemle 22. sz. — Hét 15. sz. — Magy. Géniusz 15. sz.

1040. *Beck Lajos.* Ideálok. Ism. Vojtkó Pál. Huszadik Század VI. köt. 159—162. l. — T. R. Uj Idők 21. sz. — Hét 19. sz. — Dr. Gyomai Zsigmond. Magy. Közélet II. köt. 236. l. — Fenyő Miksa. Magy. Géniusz 28. sz.

1041. *Békesi Emil.* Magyar írók Hunyadi Mátyás korából. Kath. Szemle 40—49. 134—147, 236—248, 328—336, 440—449, 555—558, 623—634, 742—749, 855—866, 970—977. l.

1042. *Benczúr József* levelei Radvánszky Lászlóhoz és Jánoshoz. Közli Szentpétery Imre. Irod. tört. Közlem. 101—113, 232—237. l.

1043. *Benedek Elek.* Csöndes órák. Ism. Xy. Polit. Hetisz. 30. sz.

1044. *Beöthy Zsolt.* Jelentés a Péczely-regénypályázatról. Akad. Értes. 630—633. l.

1045. *Berczik Árpád.* A kuruczok Párisban. Vígjáték 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban okt. 24.

1046. *Bernáth Lajos.* A protestáns iskolai drámákról. Budapest, 1902. (8-r. 75 l.) 60 f. Különnyomat a Protest. Szemle mult évi folyamából. Ism. *h.* Philol. Közl. 544. l.

1047. *Berze Nagy János.* Tiszamentről. Ism. Budap. Hirl. 159. sz. 9. l.

1048. Bokréta. Irták *Baja M.*, *Gulyás J.*, *Gyökössy E.*, *Madai Gy.* és *Oláh G.* Debreczen. Ism. b. m. Magy. Szemle 17. sz. - Hazánk 83. sz. — Debreczen 54. sz.

1049. *Bródy Sándor.* A dada. Erkölcsrajz 3 felv. Először adták a Vígszínházban jan. 18.

1050. *Bródy Sándor.* Erzsébet dajka. Ism. Népszava 20. sz.

1051. *Bródy Sándor.* Az ezüst kecske. Ism. (z+á.) Magy. Közélet I. köt. 255. l.

1052. *Bródy Sándor.* Királyidillek. Három színjáték. 1. Lajos király válik. 2. A fejedelem. 3. Mátyás király házasít. Először adták a Nemz. Színházban decz. 5.

1053. *G. Büttner Julia.* Úgy a mint volt. Ism. Magy. Szalon 36. köt. 79. l.

1054. *Coelius (B.) Gergely.* Szt. Ágoston reguláі. Kiadta Dézsy L. Ism. Balassa József. Nyelvőr 40 l.

1055. *Császár Elemér.* Tankönyvbirálat a század elején. Irod.-tört. Közlem. 238--241. l.

1056. *Császár Ernő.* A magyar protestáns zsoltárköltészet a XVI. és XVII. században. Irod.-tört. Közlem. 35—46, 162—173, 300—318, 446—466. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 46 l.)

1057. *Czóbel Minka.* Kakukfüvek. 1901. Ism. *o.* Budap. Szemle 112. köt. 470—475. l.

1058. *Dénes Tibor.* Páriák. Ism. ls. Budap. Szemle 110. köt. 461. l. — Fenyő Miksa. Magy. Géniusz 28. sz.

1059. *Dénes Tibor.* Versek. Ism. T. R. Uj Idők 50. sz.

1060. *Diószeghy Mór (Giczei).* Buborékok. Sz. Somlyó. Ism. Hamvai Sándor. Szilágysomlyó 1902. 3. sz.

1061. *Domanovszky Sándor.* A Budai Krónika. Századok 615—630, 729—752, 810—831. l.

1062. *dr.* A jegyző az irodalomban. Sárospatak 18. sz. (Sz. F. Rejtve hordott sebek.)

1063. *Egrespataki András.* Bocskay Istvánt dicsőítő versei. Közli dr. Wasylkiewicz Viktor. Erd. Múz. 33—37. l.

1064. Egy ismeretlen drámáról. (Krenner Viktor. Neró anyja.) Magyar Szó 297. sz.

1065. *Endrődi Sándor.* Isten felé. Ism. P—i. Protest. Szemle 50—52. l. — Roboz Andor. Polit. Hetiszemle 5. sz. — Dr. Erdélyi Károly. Havi Közl. 91—99. hasáb. — Gr. Hazánk 32. sz. — N. S. Havi Szemle 11. sz. — G. I. Magy. Szemle 5. sz.

1066. *Endrődi Sándor.* Jelentés az 1901. évi Farkas-Raskó-pályázatról. Akad. Értes. 169. l.

1067. **Énekeskönyv (Prot.)** *Czinke István.* Felolvasás az új énekeskönyv próbagyűjteményéről. Sárosp. Lapok 18—22. sz.

1068. *Demes Péter.* A megújítandó énekeskönyvhöz. Magyar Szó 54. sz.

1069. Gyűjtemény a magyarországi református egyház megújítandó énekeskönyvéhez. Kiadja Fejes István. Ism. Paganos. Sárosp. Lapok 26—39. sz.

1070. *Justus.* Kritikai észrevételek leendő új énekeskönyvünk dallamai felett. Sárosp. Lapok 13, 15, 17, 18. sz.

1071. *Kálmán Farkas.* A megújítandó énekeskönyvről. Magyar Szó 25. sz. — *Szügyi József.* Az énekeskönyvről. U. o. 29. sz.

1072. *Kenessey István.* Az új ev. ref. énekeskönyv és a melizmák. Magyar Szó 59. sz.

1073. *Lénárd István.* Az új énekeskönyvről. Prot. egyh. isk. Lap. 1. sz.

1074. *Lénárd István.* Énekügyünkhöz. U. o. 45. sz.

1075. *Morvay Ferencz.* Az énekeskönyv revíziójáról. Prot. egyh. isk. Lap. 3—7. sz.

1076. *n.* Néhány szó új énekeskönyvünk dallamairól. Dunántuli Protest. Lap. 12. sz.

1077. *Radácsi György.* Egyetemes énekügyi bizottság jegyzőkönyve. Debreczeni Prot. Lap 39, 40. sz.

1078. A református énekeskönyv megújítása. Magy. Szó 62. sz.

1079. *Seprődi János.* Az erdélyi «Énekeskönyv» s az énekügyi bizottság. Magyar Szó 44. sz. — Lásd 1071. sz. a. is.

1080. *Sz. M.* A megújítandó énekeskönyvről. Magyar Szó 21. sz. Lásd 1083. sz. a. is.

1081. *Trias.* Megújítandó Énekeskönyvünk «Gyűjtemény»-e. Debr. Protest. Lap 12—16. sz.

1082. *Ujfehértoy Kálmán.* Az új énekeskönyv. Magy. Szó 67. sz.

1083. *Vajda Viktor.* Az erdélyi énekeskönyv s a magyarországi ev. ref. egyház megújítandó énekeskönyve. Magyar Szó 36. sz. — Lásd 1080 sz. a. is.

1084. *Veress Gábor.* Megújítandó Énekeskönyvünkről. Magyar Szó 81. sz.

1085. *Zsigmond Ferencz.* Az új énekeskönyvről. Erdélyi Prot. Lap 5. sz.

1086. *Br. Eötvös József* munkái. I—V. köt. Ism. Gyulai Ágost. Philol. Közl. 56—58. l. — I—X. köt. Ism. (z+á.) Magy. Közélet II. köt. 323—326. l. — Császár Elemér. Magy. Pædag. 493—495. l.

1087. *Eötvös Károly* munkái. V. VI. kötet. Ism. Timár Szaniszló. Egyetértés 330. sz. — Rothhauser M. P. Lloyd 262. reg. sz. — Aurora V. évf. 4, 5. sz. — I. II. köt. ism. dr. T. I. Sárosp. Lapok 28, 29. sz. — III. IV. köt. ism. Tomori Jenő. Pestmegy. Hirl. 88. sz. — 7. 8. köt. ism. (z+á.) Magy. Közélet I. köt. 326—328. l. — 1—4. köt. ism. K—r L. Liter. Centr. Bl. (Schöne Litteratur) 5. sz.

1088. *Erdélyi Zoltán.* Margitsziget. Ism. Dömötör Pál. Magy. Szemle 3, 4. sz.

1089. *Erdős Renée* versei. Ism. Magy. Szó 278. sz. — Lyka Károly. Uj Idők 51. sz. — v. g. Hét 49. sz. — *ik.* Budap. Hirl. 342. sz. — Ráskai Ferencz. Magy. Közélet IV. köt. 226. l. — Bársony István. Magy. Hirl. 342. sz.

1090. *Erdősi Károly dr.* A mi föntart minket. Karácsonyi életkép 3 felv. Ism. F. Magy. Sion 871—873. l. — Végh Ferencz. Magy. Állam 249. sz.

1091. *Falk Miksa.* Kor- és jellemrajzok. Ism. Rothhauser M. P. Lloyd 276. reg. sz. — W. P. Uj Idők 50. sz.

1092. *Fél Boldizsár.* Nóták könyve. Vasár. Ujs. 30. sz.

1093. *Fényes Samu.* Kurucz Feja Dávid. Tört. színmű 3 felv. Először adták a Vígszínházban márcz. 15.

1094. *Ferenczy Ferencz.* Pogány Gábor. Dráma 4 felv. Először adták a Nemzeti Színházban márcz. 12.

1095. *Fináczy Ernő.* Adalékok a Jezsuiták iskolai színjátékainak történetéhez. Philol. Közl. 312—316. l.

1096. *Garas.* Gúnyos mesék. Ism. Hét 47. sz.

1097. *Gárdonyi Géza.* A láthatatlan ember. Ism. Roboz Andor.

Polit. Hetiszemle 12. sz. — Dr. Hevesi Sándor. Magy. Szemle 10. sz. — T. R. Uj Idők 3. sz. — L. Budap. Hirl. 27. sz. — (z+á.) Magy. Közélet I. köt. 80—82. l. — Gr. Hazánk 20. sz.

1098. *Gárdonyi Géza.* Április. Ism. Uj Idők 29. sz.

1099. *Géczy István* és *Lampérth Géza.* Rodostó. Történeti színmű 3 felv. epilogussal. Zenejét szerzé Kún László. Először adták a Vígszínházban szept. 18.

1100. *Gergely István.* Lemondás. Ism. l. n. dr. Magy. Szalon 37. köt. 426. l.

1101. *Gömbösné-Galamb Margit.* Félben maradt álmok. Ism. röviden Sz. G. Magy. Nemzet 287. sz.

1102. *Görömbei Péter.* A XVII. század harmadik negyedében folyt vallásos vitáknak bibliographiája. (1658—1673.) Közlöny 33. évf. 1 s köv. sz.

1103. *Gyarmathy Zsigáné.* Az új hajtások. Ism. Z—y. Magy. Közélet IV. köt. 227—229. l.

1104. *Gyöngyösy László.* Belső emberek. Ism. Steiner Jenő. Hevesm. Hirl. 20. sz. — Pályi Gyula. Magy. Szó 55. sz.

1105. *Gyulai Pál.* Emlékbeszédek. I. II. kötet. 2. bővített kiadás. Budapest. 1902. Franklin-t. (8-r. 451, 445 l.) 10 K. — Ism. (z+á.) Magy. Közélet II. köt. 75—77. l.

1106. *Harsányi Kálmán* költeményei. Ism. Vasár. Ujs. 50. sz. — v. g. Hét 51. sz. — Lyka Károly. Uj Idők 51. sz. — Bársony István. Magy. Hirl. 342. sz.

1107. *Hegedüs Sándor ifj.* Amerikai színek. Ism. Hét 8. és 18. sz.

1108. *Heinrich Gusztáv.* Jelentés az 1900—1901. évi Karácsonyi-pályázatról. Akad. Értes. 167—169. l.

1109. *Heinrich Gusztáv.* Még egyszer a Bánk bán-regény. Budap. Szemle 109. köt. 171. l.

1110. *Herczeg Ferencz.* A Pogányok. Ism. Lázár Béla. Magy. Nemz. 63. sz. — Roboz Andor. Polit. Hetiszemle 4. sz. — (z+á.) Magy. Közélet I. köt. 76—80. l. — Sebestyén Károly. Magyarország 2. sz.

1111. *Herczeg Ferencz.* Balatoni rege. Színmű 4 felv. Először adták a Vígszínházban febr. 28.

1112. *Herczeg Ferencz.* Bródy Sándor színpadi sikere. Uj Idők 5. szám.

1113. *Hollósi Sándor.* Az apostol. dráma 3 felv. Petőfi S. hasonczímű költeménye alapeszméje után. Ism. K. g. Hazánk 77. sz.

1114. *Honti Henrik.* Szerelmes történetek. Ism. Sz. G. Magyar Nemzet 287. sz.

1115. *Horváth János.* Egy régi versről és egy régi énekről. (1788-ból.) Magy. Szemle 18. sz.

1116. *Hory Béla.* Vidám perczek. Ism. f. b. Egyet. Lapok. (Kolozsv.) VI. évf. 3. sz.

1117. *Hrabovszky Julia (Nimen.)* Apró történetek a nagyvilágból. Ism. Sz. A. Polit. Hetiszemle 44. sz.

1118. *Huszár György.* Három kurucz poéta egy családból. Mezőtúri Hirl. 24. sz. (Br. Petrőczy István, Révay Erzsébet, Petrőczy Kata.)

1119. *Ignotus.* Változatok a G-húron. Ism. Hekler Antal. Magy. Közélet IV. köt. 146—149. l.

1120. *Ihász Aladár* költeményei. Ism. Hervay Frigyes. Magy.

Szalon 37. köt. 50—52. l. — Vasár. Ujs. 31. sz. — Aurora V. évf. 4, 5. szám. — K—r. Havi Szemle 10. szám. — Tomori Jenő. Kecskemét 16. szám.

1121. *Ikarus.* Kántálás egy székely faluban és egyéb rigmusok. Kalazantinum VII. évf. 1, 2. sz.

1122. *Indali Gyula* költeményei. Ism. N—s. Havi Szemle 12. sz.

1123. Irodalompártolás. *Jeremiás Rezső* és Corvina. Magy. Közélet I. 150—154. l.

1124. *Issekutz Gergely.* Hóvirág. Ism. Hazánk 83. sz. — Gellért Oszkár. Magy. Géniusz 42. sz. — Vasár. Ujs. 29. sz.

1125. *Jakab Ödön.* A jövevények. Dráma 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban nov. 21.

1126. *Jancsó Ilona.* Tövisbokor. Zilah. Ism. Berkovics Miklós. Magy. Szemle 37. sz. — Hamvai Sándor. Szilágy-Somlyó 19. sz.

1127. *Jász János.* Régi karácsonyi énekek. Egri Hiradó 102. sz.

1128. *Jókai Mór.* Kedves atyafiak. Magyarázta Vajda Gyula dr. (Jeles írók iskolai tára. 76. köt.) Budapest, 1902. Franklin-t. (8-r. 136 l.) 1 K. 20 f. — Bir. dr. Balassa József. Hivat. Közl. 17. sz.

1129. *Jókai Mór.* A magyar nemzet története regényes rajzokban. Ism. z. Magy. Közélet V. köt. 60—63. l.

1130. *Justh Zsigmond.* A hit. Népszínmű dalokkal 3 felv. Először adták a Népszínházban nov. 22.

1131. *Kabos Ede.* Két halott regénye. Ism. T. A. Uj Idők 43. sz. — *g.* P. Napló 334. sz.

1132. *Kabos Ede.* Vándorok. Ism. Hét 19. sz.

1133. *Kanyaró Ferencz.* Egy híres kurucz epigramma. Erd. Múz. 421—424. l.

1134. *Kató József.* Versek. Ism. Paulus. Debreczen 23. sz.

1135. *Katona Lajos.* Az Ehrenfeld- és Domonkos-codex forrásaihoz. (Kivonat.) Akad. Értes. 511—514. l.

1136. *Kemechey Jenő* és *Malonyay Dezső.* A föld. Színdarab 3 felv. Először adták a Nemz. Színházban okt. 3.

1137. *Kemenes Ferencz.* 1. Isten és az ember. 2. Vegyes költemények. Ism. dg. Esztergom 5. sz. — Dr. Bartha József. Kath. Szemle 873—875. l.

1138. *Kincs István.* A leánymamák fia. 1902. Ism. dr. Bán Aladár. Kath. Szemle 778—780. l. — Dr. Bartha József. Magy. Szemle 28. sz. — *L.* Magy. Pædag. 632—634. l. — X. Kath. hitvéd. folyóir. 430—432. l.

1139. *Kiss, Josef.* Stapzen. Übers. v. Armin Barát. Temesv. Ztg. 294. szám.

1140. *Kisfaludy K.* Csalódások. Magyarázta Szigetvári J. 1900. Ism. R. Vozáry Gyula. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 2. sz.

1141. *Kisfaludy Sándor.* A Dárday-ház. (Olcsó könyvtár). Ism. (z+á.) Magy. Közélet II. köt. 157—159. l.

1142. *Kisteleki Ede.* Könyörgések könyve. Ism. Ujvári Péter. Szegedi Hiradó 59. sz. és 118. sz. 19. l. — Vasár. Ujs. 18. sz. — Magy. Géniusz 14. sz.

1143. *Kölcsey Ferencz* válogatott szónoklatai. Bevezetéssel és magyarázattal ellátta Endrei Ákos. (Jeles írók iskolai tára. 77. köt.) Budapest, 1902. Franklin-t. (8-r. 171 l.) 1 K 20 f. — Bir. Prém József dr. Hivat. Közl. 20. sz.

1144. *König György.* Népdalok és egyes versek gyűjteménye. (1812.) Irod.-tört. Közlem. 65—77, 206—216. l.

1145. *Kont, I.* Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie. (1772—1896.) Paris, E. Leroux. 1902. (8-r. IV, 509 l.) — Ism. Hekler Antal. Magy. Közélet IV. köt. 68—74. l. — Binder Jenő. Philol. Közl. 917—922. l. — Dr. Lázár Béla. Magy. Nemzet 129. sz. — Riedl Frigyes. Budap. Szemle 111. köt. 314—322. l.

1146. *Kont, Ign.* Langue et littérature hongroises, des origines à 1772. Revue de synthèse hist. apr.

1147. *Kornai István.* Tárogató. Ism. Hazánk 83. sz.

1148. *Kótai Lajos* költeményei. Szatmár 1902. Ism. Vasár. Ujs. 33. sz. — H. Szamos 47. sz.

1149. *Kováts S. János dr.* A régi magyar katholikus irodalom. Nagyváradi kath. kör. évkönyve 29—35. l.

1150. *Kovács Norbert.* Troubadour-dalok. Ism. Vasárnapi Ujság 22. szám.

1151. *Kövér Ilma.* Margit férje. Ism. b. m. Magy. Szemle 34. sz.

1152. *Kóy Sándor.* Vadvirágok. Ism. Búza Barna. Felsőmagy. Hirl. 103. sz.

1153. *Kozma Andor.* Jelentés az 1901. évi Teleki-pályázatról. Akad. Értes. 157—167. l.

1154. *Kudora János.* A magyar katholikus egyházi beszéd irodalmának ezeréves története. Ism. Sz. J. Magy. Állam 118. sz. — Dr. Békefi Remig. Kath. Szemle 991—993. l. — Spuller. Magy. Sion 535—537. l.

1155. *Kürthy György.* Versek. Ism. Berkovich Miklós. Magy. Szemle 16. sz. — Sz. Máramar. Lapok 9. sz.

1156. *Kuthy Lajos.* Hazai rejtelmek. Dr. Weszely Ö. bevezetésével. Ism. dr. Császár Elemér. Philol. Közl. 330—332. l. — (z+á.) Magy. Közélet I. köt. 254. l.

1157. *Lakatos Vincze.* Az álnevek és álnévjelzések. Ujpesti Közl. 28. szám.

1158. Lakodalmi köszöntő-vers a XVIII. század első feléből. Közli Hársing István. Kalazantinum VII. évf. 10. sz.

1159. *Lampérth Géza.* Pacsirta szó. Ism. P—i. Protest. Szemle 53. l. — L. K. Magy. Géniusz 7. sz.

1160. *Láng József.* A Szigligeti-társaság első tíz éve. Nagyvárad. Láng J. 1902. (8-r. 48 l.)

1161. *Lázár Béla.* Hangulatok. Ism. B. A. dr. Magy. Szemle 52. sz. — Xy. Polit. Hetiszemle 43. sz.

1162. *Lengyel Laura.* Dénes Olga házassága. Ism. Roboz Andor. Polit. Hetiszemle 6. sz.

1163. *Lőrinczy György.* Falusi potentátok. Ism. *Md.* Budap. Hirl. 150. sz. 8. lap.

1164. *Lőrinczy György.* Megtépett fészkek. Ism. b. m. Magy. Szemle 26. sz. — (r+f.) Magy. Közélet. III. köt. 293. l. — T. A. Uj Idők 23. sz. — (Md.) Budap. Hirl. 150. sz.

1165. *Lovik Károly.* Doktor Pogány. Ism. Salgó Ernő. Függetl. Magyarorsz. 267. sz. — ots. Magyar Hirlap 280. sz. — (r+f.) Magy. Közélet III. köt. 294. l. — r. Hét 43. sz. — J. D. Uj Idők 46. sz. — Sz. G. Magy. Nemzet 287. sz.

1166. *Lukinich Imre dr.* Adalék a Gesta Romanorum forrásaihoz. Philol. Közl. 950. l.

1167. *Madarász Flóris dr.* A sajtó és a nemzet. Ünnepi beszéd. Baja, 1902. Kazal J. ny. (16-r. 12 l.)

1168. Magyar Kritika. 1. Kóbor Tamás. Kereszty István. Magy. Géniusz 1. sz. — 2. Keszler József. Dr. Lázár Béla. Malonyai Dezső. U. o. 3. sz. — 3. Márkus József. Márkus Miksa. U. o. 4. sz. — 4. Dr. Maksziányi Dezső. Merkler Andor. U. o. 6. sz. — 5. Dr. Molnár Géza. Pályi Ede. U. o. 7. sz. — 6. Palágyi Lajos. U. o. 9. sz.

1169. Magyar remekírók. I. sorozat. Vörösmarty M. művei, Garay J. művei, Tompa M. művei, Arany J. művei, Csiky G. színművei. Ism. cs. e. Magy. Pædag. 374—376. l. — J—s. Hét 7. sz. — Rothhauser M. P. Lloyd 29. sz. — II. sorozat. Ism. (z+á.) Magy. Közélet IV. köt. 219—222. l. — Veridicus. Magy. Szemle 8. sz.

1170. *Malonyay Dezső.* A tartodi medvehajtás. Ism. Gr. Hazánk 28. sz. — Dr. Lázár Béla. Magy. Nemzet 108. sz. — Sebestyén Károly. Uj Idők 9. sz. — *L.* Budap. Hirl. 36. sz.

1171. *Máriaffi Dávid.* Vásárolt szívek. Ism. ls. Budap. Szemle 108. köt. 469—471. l.

1172. *Markó Miklós.* Az utolsó Fáy gróf szózata a czigányprímásokhoz. Sajóvidék 32. sz.

1173. *Marton József.* A kath. papság a magyar irodalomban. Nagyszombati érs. főgym. értes. 3—70. l. Önállóan is megjelent. (8-r.) Ism. dr. P. O. Magy. Sion 634. l.

1174. *Marton József.* Magyar Voltaire. Ism. y--s. Századok 473. l.

1175. *Martos Ferencz.* Balassa Bálint. Verses színjáték 4 felv. Először adták a Nemzeti Színházban ápr. 25.

1176. *Martos Ferencz.* Titania. Ism. Vasár. Ujs. 52. sz. — n. g. Hét 49. sz.

1177. *Mikszáth Kálmán.* Almanach 1903-ra. Ism. P. Uj Idők 46. sz.

1178. *Mok Ferenczné.* Magda szerelme. Ism. B. A. dr. Magy. Szemle 52. sz. — Nobody. Sárospatak 4. sz.

1179. *Molnár Ferencz.* A doktor úr. Bohózat 3 felv. Először adták a Vígszínházban nov. 28.

1180. *Molnár Ferencz.* Az éhes város. Ism. iy. Budap. Szemle 110. köt. 315—318. l.

1181. *Molnár Ferencz.* Józsi és egyéb kis komédiák. Ism. --ots. M. Hirl. 280. sz. — J—c. Uj Idők 43. sz. — Sz. G. Magy. Nemzet 287. szám.

1182. *Molnár Ferencz.* Egy gazdátlan csónak története. Ism. Budap. Napló 62. sz.

1183. *Molnár Ferencz.* (Képpel.) Uj Idők 50. sz.

1184. *Molnár Jenő.* Szerelmes éjszakák. Ism. Orsz.-Világ 15. sz. — Vasár. Ujs. 26. sz. — bárd. Magy. Géniusz 14. sz. — Cs. H. Pesti Napló 315. sz. — L. J. Szegedi Hiradó 77. sz.

1185. *Münch Szilárd.* A szépirodalom szerepe a kath. újjászületés föladatai között. Ébredünk 271—276. l.

1186. *Nagy Béni dr.* A ferenczes szellem hazánkban. Ism. Katona Lajos. Philol. Közl. 937—939. l.

1187. *Nagy Endre.* Egynapos özvegy. Regény. Ism. Gerő Ödön. Pesti Napló 176. sz. — m. g. Hét 26. sz.

1188. *Nagy Lajos (Gálfalvi).* Hangok a szabadságharcz után. Ism. Széchyné Lorenz Josephine. Ujság 306. sz.

1189. *Nógrádi László dr.* A magyar nyelvű történetírás 1820-ig, szemelvényekkel. (Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához. 2. füzet.) Pozsony. Stampfel K. 1902. (8-r. 64 l.) 50 f.

1190. *Nyilasi Rajmond.* Codexeink Mária-legendái. Budapest, Stephaneum. 1902. (8-r. 115 l. 1 lev.)

1191. *ő.* Bárd Miklós. Budap. Hirl. 38. sz.

1192. *Palágyi Lajos.* A rabszolgák. Dráma. Budapest, 1902. Ism. Roboz Andor. Polit. Hetiszemle 18. sz. — Magy. Géniusz 21. sz. — Magyar Szó 94. sz.

1193. *Palágyi Menyhért.* «Tágma királyné». Magy. Szó 25. sz. és Budap. Hirl. 28. sz.

1194. *Pap Károly.* Ferrarai és perugiai magyar tanulók a XV—XVIII. századból. Irod.-tört. Közlem. 368—372. l.

1195. *Pásztor Árpád.* Versek. Ism. Hét 5. sz. — bárd. Magy. Géniusz 6. sz. — Fenyő Miksa. Magy. Géniusz 39. sz. — Cs. H. P. Napló 315. sz.

1196. *Pekár Gyula.* Pasztellek. — Ism. (z+á). Magy. Közélet II. köt. 79. l. — Gerő Ödön. P. Napló 151. sz.

1197. *Péterfy Jenő* összegyűjtött munkái. II. kötet. A Kasszelik-alapítványból kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1902. Franklin-t. (8-r. 506 l.) 4 K 50 f. — Ism. dr. Haraszti Gyula. Erd. Múz. 197—199. l. — Császár Elemér. Philol. Közl. 59—63, 905—907. l. — Az I. köt. ism. Váczy János. Századok 172—175. l. — A II. köt. U. o. 845—850. l. — (z+á.) Magy. Közélet I. köt. 169—171. l.

1198. *Pollák Illés.* Erősek és gyengék. Ism. Goda Géza. Budap. Napló 79. sz. — P. Hirl. 141. sz. 33. l. — *ács.* Erő 3. sz.

1199. Poncianus historiája. Kiadta Heinrich G. Ism. Schullerus A. Korr. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 35. l.

1200. Protestáns iskoladrámák. Összegyűjtötte és kiadta Bernáth Lajos. (Régi Magyar Könyvtár. 21. köt.) Budapest, 1902. Franklin-t. (8-r. 410 l.) 4 K.

1201. *Rákosi Jenő.* Tágma királyné. Tragédia az ősidőkből 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban jan. 15. — Lásd 1193. sz. a.

1202. *Rákosi Jenő.* Tágma királyné. Ism. Zivuska Jenő. Havi Szemle 10. sz.

1203. *Rákosi Viktor* összes munkái. 1—4. köt. Ism. Ráskai Ferencz. Magy. Közélet. V. köt. 224—225. l. — Rothhauser M. P. Lloyd 296. reg. sz. — Sebestyén. Erő 1. sz.

1204. *Reich Péter Cornél.* Tóth Béla. Erő 15. sz.

1205. *Reschner Ilona.* Porszemek. Kolozsvár. Ism. Kovács Aurél. Ujság 22. sz.

1206. *Révész Kálmán.* Adatok Kanizsai Pálfi János püspök életéhez. Dunántuli Protest. Lap 48. sz.

1207. *Révész Kálmán.* Magyar népdalok latin fordításban. Debr. Protest. Lap 3. sz. (Vecsey József debreczeni tanár fordítása.)

1208. *Rothhauser, Max.* Das Jubiläum der Petőfi-Gesellschaft. P. Lloyd 5. sz.

1209. *Rózsa Miklós.* A hit. Népszínmű dalokkal 3 felv. Először adták a Népszínházban nov. 22.

1210. *Rozsondai Károly.* Szívből szívhez. Ism. Vasárnapi Ujság 29. szám.

1211. *Sajó Aladár* és *Róna Sándor.* Az Ujság, Ujságírás, Ujságkiadás. Budapest, 1902. Budap. Hirl. (8-r. 175 l.) 3 K.

1212. *Samu János.* Hitviták a XVII. század második felében. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1901. (8-r. 53 l.)

1213. *Sas Ede.* Aratás. Ism. Hazánk 83. sz. — Vasár. Ujs. 17. sz. — Orsz.-Világ 27. sz. — Londesz Elek. Pesti Napló 166. sz.

1214. *Sas Ede.* Mai hősök. Ism. Londesz Elek. Pesti Napló 166. sz. — Orsz.-Világ 27. sz. — Sz. G. Magy. Nemzet 287. sz.

1215. *Schrauf Károly dr.* Magyarországi tanulók külföldön. IV. A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve. 1453-től 1630-ig. Közli a Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának megbízásából —. Budapest, 1902. Akadémia. (8-r. XCIV, 544 l.) 12 K.

1216. *Singer Leó dr.* Eszmék és formák fejlődése irodalmunkban. Gömör-Kishont 3, 4. sz.

1217. *Somogyi Endre.* Junius. (Zilahi Kiss Béla.) Szilágy 46. sz.

1218. *Soóky István.* Nyirfalombok. Ism. Berkovich Miklós. Magy. Szemle 16. sz.

1219. *Szabó Endre.* Zápor. Ism. Sebestyén Károly. Magyarország 2. sz.

1220. *Szabolcska Mihály.* Áhitat; szeretet. 1902. Ism. Vasár. Ujs. 44. sz. — Jeddi F. Prot. egyh. isk. Lap 44. sz. — Cs. H. Pesti Napló 315. szám.

1221. *Szabolcska, Michael.* 1. Weihnachtslied. — 2. Meiner Gattin. — 3. Mädchen. — 4. Im Walde. — 5. Winterabende. Übers. v. Somló Karl J. Temesv. Ztg. 294. sz.

1222. *Szana Tamás.* A Petőfi-Társaság történetéből. 1876—1901. Magy. Szalon 36. köt. 339—353. l.

1223. Szana Tamás. Magy. Szalon 36. köt. 354—356. l.

1224. *Száray Gyula.* 1. Ünnepi verses játékok. 2. Juczikától a lobogóig. Ism. Rábel László. Soproni Napló 22. sz. — g. b. Magyar Géniusz 12. sz. — Magy. Tengerpart 28. s köv. sz.

1225. Szemelvények a kuruczvilág költészetéből. Szerkesztette Loósz István. (Jeles irók iskolai tára 79. sz.) Budapest, 1902. Franklin-t. (8-r.) 1 K 50 f. Bir. dr. Zlinszky Aladár. Hivat. Közl. 23. sz.

1226. *Szemere György.* A Dobay-ház. Ism. z . . r. Polit. Hetiszemle 20. sz. — Bartha Miklós. Magyarország 107. sz.

1227. *Szemere Miklós* irodalmi hagyatékából. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közli dr. Perényi József. N. Kanizsai kegyr. főgym. értes. 3—52. l.

1228. *Szentessy Gyula.* Rezeda. Ism. Vasár. Ujs. 27. sz. — Cs. H. P. Napló 315. sz.

1229. *Szepessy László* költeményei. Ism. Domonkos I. Kath. hitvéd. folyóir. 483. l.

1230. *Szikra.* A betörők. Ism. Roboz Andor. Polit. Hetiszemle 24. sz. — T. A. Uj Idők 15. sz. — Kristóf György. Erd. Múz. 284—285. l. — Hét 16. sz. — (z+á.) Magy. Közélet II. köt. 77—79. l. — Thusnelda. Havi Szemle II. évf. 1. sz.

1231. *Szinnyei József.* Magyar irók élete és munkái. A Magyar Tud. Akadémia megbizásából. VIII. kötet. Löbl-Minnich. Budapest.

1902. Hornyánszky V. (8-r. 1146 hasáb). 12 K. — Ism. Magy. Állam 118. szám.

1232. *Szivos Béla.* Kivesző alakok. Ism. Roboz Andor. Polit. Hetiszemle 19. sz. — Kornis Elemér. Hazánk 107. sz. — Hét 18. sz.

1233. *Szőllősi Zsigmond.* Közönséges halandók. Ism. Magy. Szemle 29. sz. — Roboz Andor. Polit. Hetiszemle 26. sz. — L. Budap. Hirl. 155. sz. — Magy. Nemzet 143. sz. — (p. á.) Budap. Napló 164. sz. — T. R. Uj Idők 33. sz. — Hét 23. sz.

1234. *Szomaházy István.* Aprópénz. Ism. Pintér Ákos. Polit. Hetiszemle 15. sz. — T. R. Uj Idők 8. sz.

1235. *Szücs István.* Vergilius hatása idyllköltészetünkre. (Zrinyi. Kaludi. B. Szabó. Rajnis.) Nyitrai főgym. értes. 3—29. l.

1236. *Thury Zoltán.* Útravaló. Ism. z+á. Magy. Közélet. I. köt. 75. lap.

1237. Titánok könyve. Budapest. Ism. y—cz. Máramar. Lap. 24. sz. — Cs. U. P. Napló 174. sz.

1238. *Tomori Jenő.* Havasi történet. Ism. Balla Miklós. Orsz.-Világ 23. sz. — B. M. Magy. Szemle 50. sz.

1239. *Tömörkény István.* Vizenjárók és kétkézi munkások. Ism. Gr. Hazánk 25. sz. — Dr. Kelen Ferencz. Polit. Hetiszemle 28. sz. — T. R. Uj Idők 9. sz. — Hét 5. sz.

1240. *Tuba Károly.* Szivek harcza. Ism. Berinkey Bálint. Komáromi Hirl. 20. sz.

1241. *Tutsek Anna.* Magunkról. Ism. Hét 19. sz.

1242. *Upor Gejza.* Fakult pergamenek. Ism. y-cz. Máramar. Lapok 24. sz.

1243. *Vajda Gyula dr.* Ünnepi versek. Ism. Hét 43. sz.

1244. *Vargha Damján dr.* Régi vallásos irodalmunk. Eger, Szolcsányi Gy. 1902. (8-r. 23 l.) 40 f.

1245. *Varjas Endre.* Katholikus vallásos költészetünk. Alkotmány 77. sz.

1246. *Varjas Endre.* Az újabb kath. vallásos lyra. Ism. Ullrich József. Philol. Közl. 939. l.

1247. *Verő György.* Kain. Verses tragédia 4 felv. Első előadása a Nemzeti Színházban ápr. 4.

1248. *Versényi György.* Mátyás király a magyar költészetben. Ujság 42—45. sz.

1249. *Vincze József.* Az elbeszélő költészet legújabb irodalmunkban. II. Ism. Pap Ferencz. Philol. Közl. 941. l.

1250. *Vutkovich Sándor dr.* Pozsonymegye nevezetes szülöttjei. Nyugatmegy. Hiradó 15, 21. sz.

1251. *Werner Gyula.* A beszterczei diákok. Ism. (sz.) Budap. Hirl. 348. sz. — Sz. A. Polit. Hetiszemle 50. sz.

1252. *Zalár József* költeményei. Ism. Werner Adolf dr. Kath. Szemle 575—578. l. — Breznay Imre. Hevesm. Hirl. 1, 2. sz. — M. V. Egri Hiradó 3. sz. — Nyugatmagy. Hiradó 9. sz. — Vasár. Ujs. 1. sz.

1253. *Zboray Aladár.* Ő fensége Sándor Fridolin főherczeg. Ism. h. f. Magy. Szalon 37. köt. 318. l.

1254. *Zempléni Árpád.* Élő anthologia. 1. Arany László. 2. Kiss József. 3. Bartók Lajos. 4. Koroda Pál. 5. Pásztor Árpád. Aurora V. évf. 2, 3. sz.

1255. *Zigány Árpád.* Irodalom-pártolás. Magy. Közélet I. köt. 44—52. l.

1256. *Zigány Árpád.* A Mészáros-pályázat. Magy. Közélet I. köt. 172—176. l.

1257. *Zombori Andor.* Ifjuságom. Ism. *ő.* Kolozsv. Friss Ujs. 330. szám.

1258. *Zsedényi Aladár.* A csicsa. Ism. Budap. Hirl. 155. sz.

3. *Egyes írók.*

1259. **Abonyi L.** *Tóth József.* Első találkozásom Abonyi Lajossal. Magy. Szó 300. sz.

1260. **Amade.** *Vértesy Jenő.* Adatok Amade László életéhez. Irod.-tört. Közlem. 77—100, 216—232, 350—368, 502—535. l.

1261. *Vértesy Jenő.* Amade László kéziratai a Magyar Nemzeti Múzeumban. Könyvszemle 403—416. l.

1262. **Ányos P.** *Kopácsy György.* Ányos P. hazafias költészete. Podolini r. k. algym. értes 3—10. l.

1263. *Kroll Rudolf.* Ányos-ünnepély. Veszprémi kegyr. főgym. értes. 95—125. l.

1264. *Vincze László.* Egy adat Ányos P. életéhez. Kalazantinum VII. évf. 10. sz.

1265. **Apor P.** *Apor Péter báró* versei a régi erdélyiek temetéséről. Közli Hársing István. Kalazantinum VII. évf. 7. sz. és Közművelődés 25. évf. 14, 15. sz.

1266. **Arany J.** *Arany, Johann.* Gedichte. Übersetzt von Ludwig Dóczi. Budapest, 1902. (4-r. 104 l.)

1267. *Babos Dezső.* Arany hazafias költészete szabadságharczunk után. Kalazantinum VIII. évf. 1. sz.

1268. *Csahihen Károly.* Arany János lirája Orsz.-Világ 10. sz.

1269. *Fuit.* Emlékezés Arany Jánosról. Pesti Hirl. 183. sz.

1270. *Gyöngyösy László.* Arany János élete. Ism. Cs. Irod.-tört. Közlem. 122—126. l. — Dr. Renz János. Tanulók Lapja I. félév. 8. sz. — O. E. Magy. Géniusz 24. sz.

1271. *Hatvany Lajos.* Arany János halálának huszadik évfordulóján. Budap. Szemle 112. köt. 270—277. l.

1272. *Kolosváry Aladár.* Magyarázatok a «Honvéd özvegyéhez». Mezőtúri Hirl. 15. sz.

1273. *Mózer Ödön.* Arany János balladái. Wagner M. r. palotai főgym. értes. 3—20. l.

1274. *Pap Illés.* Arany János hún eposza. Tanulmány. Budapest, 1902. (8-r. 107 l.) 2 K. — Ism. Tolnai Vilmos. Philol. Közl. 721—724. l. — o. e. Magy. Géniusz 24. sz.

1275. *Pap Illés.* Arany János az «eposzi hitel»-ről. Philol. Közl. 248—250. l.

1276. *Sas Ede.* Toldi költője. (Arany János élete.) (Piros könyvek. 36. köt.) Budapest. é. n. (1902.) Singer és Wolfner. (8-r. 56 l.) 80 f.

1277. *Sas Ede.* Arany János születéshelye. Uj Idők 27. sz.

1278. *Steiner Jenő.* Megfigyelések a magyar Homéroszról. Hevesvárm. Hirl. 40—42. sz.

1279. *Sydney Carton.* Arany János és E. Kovács Gyula. Orsz.-Világ 30. sz.

1280. *Szily Kálmán.* Arany János és Szarvas Gábor. Nyelvőr 169. lap.

1281. *Tolnai Vilmos.* Adalékok Arany János forrásaihoz. Irod.-tört. Közlem. 257—271. l.

1282. *Tolnai Vilmos.* Arany János az «eposzi hitel»-ről. Phil. Közl. 73—75. l.

1283. *Tolnai Vilmos.* Széljegyzetek Arany Jánoshoz. U. o. 345—347. lap.

1284. *Tóth Lajos.* Arany János mint pædagogus. Sárospatak 27—30. sz.

1285. *Tóth Lajos.* Arany János élete és költészete pædagogiai szempontból. Pædagogiumi Lapok II. évf. 3. sz.

1286. *Versényi György.* A «fülemüle» története. Magy. Polgár 50. szám.

1287. *Visegrádi Lajos.* Buda halála és a Nibelungenlied. Kalasantinum VII. évf. 3—7. sz.

1288. *Waldapfel János.* Toldi farkaskalandja. Philol. Közl. 443. l.

1289. *Zsák J. Adolf.* Egy Toldi Miklós és Györgyre vonatkozó ismeretlen oklevél. Irod.-tört. Közlem. 373—375. l.

1290. **Arany L.** — Lásd 1254. sz. a.

1291 **Bacsányi.** *Czeizel János.* Bacsányi jegyzetei Kis Jánosnak 1815-ben kiadott költeményeihez. Ism. Pap Ferencz. Phil. Közl. 543. l.

1292. *Czeizel János.* Bacsányi jegyzetei Dayka Gábor 1813-ban kiadott verseihez. Philol. Közl. 744—746. l.

1293. *Fényes Samu.* Bacsányi Budap. Napló 353. sz.

1294. *Gaal Mózes.* Távol a hazától. (Hazafias könyvtár 9. köt.) Budapest-Pozsony. (1902.) Stampfel K. (8-r. 29—56 l.) és Hazafias könyvtár 42. sz. (8-r. 39 l.) 50 f.

1295. *Zayzon Ferencz.* Bacsányi és Kazinczy viszonya. Ism. Czeizel János. Philol. Közl. 436—438. l.

1296. **Bajza.** *Schöpflin Aladár.* Bajza József. Budapesti Hirlap 1902. 4. sz.

1297. **Balassa B.** *R. Kiss István.* Balassa és Rimay költeményeinek 1670. lőcsei ismeretlen kiadása. Könyvszemle 125. l.

1298. *Richter Ede.* Két episod Balassa Bálint életéből. Századok 912—918. l.

1299. *Völgyi A. István.* Balassa Bálint. Nógrádi Lapok 9. sz.

1300. **Balla M.** *Hajó Sándor.* Balla Miklós. Magy. Szalon 36. köt. 405. lap.

1301. **Bartók.** *Jókai Mór.* Bartók Lajos. Függetl. Magyarorsz. 292. szám.

1302. *Kara Győző.* Bartók emlékezete az aradi színházban. Aradi Közl. 12. sz. — Lásd 1254. sz. a. is.

1303. **Bél M.** *Markusovszky Sámuel.* Érdekes adatok a Bél Mátyás-féle hirlaphoz. Nyugatmagy. Hiradó 4. sz.

1304. **Berzeviczy G.** *Gaal Jenő.* Berzeviczy Gergely élete és művei. Akad. Értes. 115—127. l.

1305. **Bessenyei.** *K. A.* Bessenyei György — az apjának az öccse. Philol. Közl. 555. l.

1306. Bessenyei György a protestáns vallásról. Magyar Szó 304. szám.

1307. **Sz. Bodó J.** *Versényi György.* Szentmártoni Bodó János. Erd. Múz. 328—339, 385—393. l.

1308. **Bogáti.** Bogáthi magáról és Dávid Ferenczről: 1. Bogáti naptári följegyzései. Pokoly József. 2. Fölvilágosító észrevételek Bogáthi családi érdekű följegyzéseihez. Kanyaró Ferencz. Kereszt. Magvető 262—270. l.

1309. *Kanyaró Ferencz.* Bogáti zsoltárai az árulók és üldözők ellen. Kereszt. Magvető 33—42, 148—162. l.

1310. **Bolyai J.** *Falk Richárd.* Bolyai János. Magy. Hirl. 1903. 16. szám.

1311. **Bonfinius.** *Beigel István.* Adalék Bonfinius életé történetéhez. Századok 88—91. l.

1312. **Bozzai P.** *Lakatos Vince dr.* Bozzai Pál. Balatonvidék 8. sz.

1313. **Budenz J.** *Melich János.* Budenz József emléke. Nyelvőr 200—202. l.

1314. **Csete I.** *Erdélyi Károly dr.* Csete István. 1648—1718. Kolozsvári kegyr. főgym. értes. 17—33. l.

1315. **Csiky G.** *Janovics Jenő dr.* Csiky Gergely élete és művei. II. kötet. Szeged, 1902. (Bpest. Lampel R. biz.) (8-r. 275 l.) 3 K 50 f. Ism. Naményi Lajos. Philol. Közl. 813—818. l.

1316. **Csokonai.** *Dóczi Lajos.* Csokonai. (Magy. könyvtár 300. sz.) Budapest, 1902. Lampel R. (16-r. 53 l.) 30 f.

1317. *Szendrey Imre.* Csokonai Lillája. Nagykunság 7. sz.

1318. **Czuczor.** *Wagner Sándor.* Czuczor Gergely emlékezete. Gyulafehérvári főgym. értes. 3—24. l.

1319. **Dayka G.** *Czeizel János.* Dayka Gábor, mint a magyar nyelv s irodalom tanára. Magy. Pædag. 488 —493. l.

1320. *Czeizel János.* Adalék Dayka Gábor életrajzához. Philol. Közl. 952. l. — Lásd 1202. sz. a. is.

1321. **Debreczeni K. J.** *Hubay Bertalan ifj.* Egy magyar allegorista a XVII. századból. Közlöny 16—18. sz. (Debreczeni K. János.)

1322. **Debreczeni M.** *Forgács János.* «A Kióvi Csata» szerkezete. Kalazantinum VII. évf. 5, 6. sz.

1323. *Ikarus.* Debreczeni Márton. Kalazantinum VII. évf. 5. sz.

1324. **Dobsa L.** *Ábrányi Kornél ifj.* Dobsa Lajos. Pesti Napló 189. szám.

1325. *Gereben.* Dobsa Lajos. Uj Idők 29. sz.

1326. *Karácsonyi Imre.* Dobsa Lajos. Magy. Géniusz 29. sz.

1327. *Molnár Gyula dr.* Dobsa Lajos. Magy. Közélet III. köt. 225. lap.

1328. Dobsa Lajos. Brassói Lapok 134. sz.

1329. Dobsa Lajos — önmagáról. Magyar Szó 162. sz.

1330. **Dugonics.** *Havas Adolf.* Dugonics Példabeszédeinek nemz. múzeumi példánya. Philol. Közl. 552. l.

1331. *Horger Antal.* Dugonics András nyelvújításáról. Nyelvőr 155—160. l.

1332. *V.* Dugonics mint a Tudákosságnak Tanítója. Kalazantinum VIII. évf. 1. sz.

1333. **Eötvös J.** *Bán Aladár dr.* Eötvös József báró és költé-

szete. (Nemzetünk nagy költői. 18. füz.) Pozsony, 1902. Stampfel K. (8-r. 47 l.) 40 f.

1334. *Berta Ilona.* Báró Eötvös József. Nemz. Nőnevelés 49—58. l.

1335. *H. Gy.* Eötvös neveléstanából. Magy. Pestalozzi 26. sz.

1336. *Józsa Dániel.* Ünnepi beszéd Báró Eötvös József sírjánál. Magyarország 176. sz. és Közérdek (Ujpest) 31. sz.

1337. *Lőrinczy György.* Báró Eötvös József. A serdültebb ifjuság számára. (Filléres könyvtár 129. sz.) Budapest. (1902.) Singer és Wolfner. (8-r. 48 l.) 50 f.

1338. *Mazuch Ede.* Jellemképző tanulságok. Br. Eötvös József írói és politikai működésében. Ungvári kath. főgym. értes. 3—38. l.

1339. **Eötvös K.** *Sebestyén Károly.* Eötvös Károly prózája. Nyelvőr 258—260. l.

1340. **Erdős R.** *Kovács Jenő.* Erdős Renée. Magy. Géniusz 51. sz.

1341. *Osvát Ernő.* Erdős Renée. Magy. Géniusz 52. sz.

1342. *Vészi József.* Erdős Renée. Budap. Napló 322. sz.

1343. **Faludi.** — Lásd 1235. sz. a.

1344. **Fazekas A.** *Ranezay József.* Fazekas Alajos. A jász-kunok emlékezete. Lőcsei főgym. értes. 3—32. l.

1345. **Forgách F.** *Sörös Pongrácz.* Forgách Ferencz esztergomi biboros. 1901. Ism. dr. Zubriczky Aladár. Kath. Szemle 875. l.

1346. **Garay.** *Csapó Vilmos.* Garay János és a fóti Dal. Tolnavármegye 50. sz.

1347. *Vutkovich Sándor dr.* Mikor lakott Pozsonyban az «Obsitos» költője. Nyugotmagy. Hiradó 9. sz.

1348. **Gárdonyi.** *(Kuszkó István.)* Gárdonyi Géza s az ő otthona. Egri Hiradó 70. sz. — Látogatás Göre Gábor írójánál. U. o. 67. sz.

1349. **Greguss M.** *Vutkovich Sándor dr.* Greguss Mihály emléke. Nyugotmagy. Hiradó 8. sz.

1350. **Gvadányi.** *Kolmár József.* Emlékezzünk régiekről. (A régi jó Gvadányi.) Nyugotmagy. Hiradó 226. sz.

1351. **Gyöngyösi. I.** *Csürös Ferencz dr.* Gyöngyösi István műfordításai. Debreczeni ref. főgym. értes. 5—27. l.

1352. **Gyulai P.** *Hatvany Lajos.* Gyulai Pál. Huszadik Század V. köt. 439—455. l.

1353. *Herczeg Ferencz.* Gyulai Pál nyugalomban. Uj Idők 20. sz.

1354. **Harsányi K.** *(b. l.)* Egy új költő. Budap. Hirl. 351. sz. (Harsányi Kálmán.)

1355. *Tóth Béla.* Esti levél. (Harsányi Kálmán.) P. Hirl. 332. sz.

1356. **Helmeczi.** *Faragi László.* Helmeczi István. Nagykőrösi Hirl. 4. sz.

1357. **Herczeg J.** *Berkes Imre.* Egy fiatal költő halála. Magyar Szó 125. sz. (Herczeg János.)

1358. **Horváth D.** *Kováts Antal.* Horváth Döme. Kecskem. Friss Ujs. 224, 225. sz.

1359. **Ihász A.** *Zboray Aladár.* Ihász Aladár. Orsz.-Világ 4. sz.

1360. **Imre S.** *Gulyás István.* Emlékbeszéd Imre Sándor felett. Tiszántuli ref tanáregyl. évkönyve 1901/2. 56—80. l.

1361. **Inczédi L.** *Báttaszéki Lajos dr.* Borostyány, Inczédi. Magy. Szó 198. sz.

1362. *Cholnoky Viktor.* Inczédi László. Magy. Géniusz 34. sz.

1363. *Semper*. Inczédi László. Hét 33. sz.

1364. Inczédi László. 1855—1902. (Képpel.) Vasár. Ujs. 33. sz. — Magyar Szó 189. sz. — Orsz.-Világ 33. sz. — *K—e*. Uj Idők 34. sz.

1365. **Indali Gy.** *Papp Viktor*. Indali Gyula. Magyarság 126. sz.

1366. **Jallosics.** *Földi József*. Jallosics András mint ódaköltő. Kalazantinum VII. évf. 4. sz.

1367. **Jókai.** *Fretwell, John*. The Christian in Hungarian. Romance, et study of Dr. Maurus Jókai's novel «There is a God or the people who love but once». 1901. Ism. f—s. Budap. Szemle 111. köt. 154—156. l.

1368. *Breznay Imre*. Jókai regényalakjai. Hevesvárm. Hirl. 154—155. sz.

1369. *Kőrösi László dr*. Adalékok Jókai Mór életéből. (Ifjusága.) Orsz.-Világ 26. sz.

1370. *Nógrády László dr*. Jókai Mór élete és költészete. (Nemzetünk nagy költői. 19. füz.) Pozsony, 1902. Stampfel K. (8-r. 64 l.) 40 f.

1371. **Jósika.** *Bán Aladár dr*. Jósika Miklós élete és költészete. (Nemzetünk nagy költői. 17. sz.) Pozsony, Stampfel K. (1902.) (8-r. 48 l.) 40 f.

1372. **Káldi Gy.** *Novák Béla dr*. Káldi György élete. Ism. Szabó Benedek. Philol. Közl. 942. l.

1373. **G. Katona I.** *Brassay Károly*. Geleji Katona István élete és munkái. H.-nánási ref. gym. értes. 1901/2. 3—46. l.

1374. **Katona J.** — Lásd 330, 754, 2311. sz. a. is.

1375. **Kazinczy F.** *Kazinczy Ferencz*. Tövisek és virágok. Széphalom. 1818. A Tövisek és virágok egykorú birálataival kiadta Balassa József. (Régi magyar könyvtár 20. köt.) Budapest, 1902. Franklin-T. (8-r. 101 l.) 1 K.

1376. *Kazinczy Ferencz* följegyzései. 1803—1815. Közli Dékáni Kálmán. Irod.-tört. Közlem. 191—206, 336—350, 493—502. l.

1377. *Kazinczy Ferencz* összes művei. III. osztály. Levelezés. Kazinczy Ferencz levelezése. A M. T. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbizásából közzéteszi dr. Váczy János. XII. kötet. 1814. augusztus 1. — 1815. junius 30. Budapest, 1902. Akadémia. (8-r. XXXIII, 652 l.) 10 K.

1378. *Kazinczy Ferencz* levele a jászberényi ev. ref. eklézsiához. 1788. február 20-ikáról. Közli Endrei Ákos. Magy. Pædag. 373. l.

1379. *Petrássevich Géza*. Kazinczy elfogatása. Alkotmány 98. sz.

1380. Ünnepi munka Kazinczy Ferencz tv.-nek a fogságból való kiszabadulása 100-ik évfordulója alkalmából. Tartatott Kassán, 1901. évi október hó 26-án a «Resurrexit» □-ban. Budapest. Márkus S. ny. (16-r. 32 l.) (Benne: Mikler Károly «Ünnepi beszéd»-e.)

1381. *Váczy János*. Kazinczy Ferencz levelezése. XI. kötet. Akad. Értes. 20—34. l. — Lásd 1295, 1964. sz. a. is.

1382. **Kemény Zs.** *Nógrády László dr*. Kemény Zsigmond élete és működése. (Nemzetünk nagy költői. 20. füz.) Pozsony, 1902. Stampfel K. (8-r. 51 l.) 40 f.

1383. *Vörös Dezső*. Kemény Zsigmond és a «Rajongók». Uj Világ 28. s köv. sz.

1384. **Király P.** *Gerencsér István*. Király Pál. Ethnogr. 378—380. lap.

1385. *K. L.* Király Pál. Philol. Közl. 838. l.
1386. *(S—l.)* Király Pál. Magyar Szó 242. sz.
1387. **Kiss J.** *Szőke Oktáv.* Kiss József. Magy. Géniusz 40. sz. Lásd 1254. sz. a. is
1388. **Kis M.** Tótfalusi Kis Miklós emlékezete. Grafikai Szemle 5. sz. — Lásd 941. sz. a. is.
1389. **Kisfaludy K.** Kisfaludy Károly víg elbeszélései. Pesti Hirl. 318. sz. 10. l.
1390. **Kisfaludy S.** *Kisfaludy Sándor* ismeretlen levele. (Pozsony, 1791. febr. 15.) Közli Takáts Sándor. Vasár. Ujs. 52. sz.
1391. *Erdélyi Pál.* Himfy. Uránia 2. sz.
1392. *Megyesy Ferencz.* Kisfaludy Sándor. Bácska 98. sz. — Lásd 1962. sz. a. is.
1393. **Kölcsey.** *Kölcsey* kiadatlan levelei. Közli Naményi Lajos. Irod.-tört. Közlem. 241—246. l.
1394. *Kölcsey.* Paränesa Kölcseyho. Poslovenčil a slovenskej študujúcej mládeži venoval Julius Bolto. Slov. Pohlád. XXII. 149—166. l.
1395. *Beöthy Ákos.* Kölcsey és Wesselényi, mint az eszményi irányzat úttörői. Magy. Közélet II. köt. 6—24. l.
1396. *Csoór Gáspár.* Kölcsey szerelme. Magy. Hirl. 231. sz.
1397. *Kováts Antal.* Kölcsey mint moralista. Kecskemét 23. sz. Lásd 372. sz. a. is.
1398. **Kónyi J.** *Grünn Albert dr.* Gróf Széchényi Ferencz és Kónyi János. Könyvszemle 319—346. l.
1399. **Körmendi P.** *Thury Etele.* Körmendi Péter. Protest. Szemle 364—371. l.
1400. **Koroda P.** — Lásd 1254. sz. a.
1401. **Kossuth.** *Nadenics Antal.* Kossuth és a nyelvújítás. Nyelvőr 442—447. l.
1402. *Purjesz Lajos.* Kossuth Lajos mint hirlapíró. Függetl. Magyarosz. 184. sz.
1403. *Timár Staniszló.* Kossuth a szinpadon. Egyetértés 258. sz.
1404. **Kresznerics.** *Pálinkás Géza.* Kresznerics Ferencz élete. Szombathelyi Ujs. 51. sz.
1405. **Kunoss E.** *Vutkovich S. dr.* Kunoss Endre Pozsonyban. Nyugatmagyar Hiradó 9. sz.
1406. **Láni J.** *Mocko, Ján.* Eliáš Láni, prvý superintendent cirkve evanj. auyš. vyzn. v Uhrách a jeho dobo. Lipt. Vv. Mikuláši. Náklad. «Tranoscia». 1902, (8-r. 118 l. 1 lev.)
1407. **Lauka G.** *Gr.* «Komédiante». Lauka Gusztáv halálára. Hazánk 200. sz.
1408. *Junius.* Lauka Gusztáv. Budap. Hirl. 234. sz.
1409. *Keve.* Lauka Gusztáv. Uj Idők 36. sz.
1410. *Szana Tamás.* Lauka Gusztáv. Nagybecsker. Hirl. 195. sz.
1411. *Szőke Oktáv.* Lauka Gusztáv. Magy. Géniusz 36. sz.
1412. *Vadnai Károly.* Lauka Gusztáv 1818—1902. Pesti Napló 232. szám.
1413. Lauka Gusztáv. 1818—1902. (Képpel.) Vasár. Ujs. 35. sz.
1414. **Leövey Kl.** *Kovásy Albert.* Leövey Klára életrajza. Máramar. Lapok 29, 30. sz.
1415. **Lisznyai K.** *Bányai Elemér.* Lisznyai Kálmán. Ujság 315. sz.

1416. *Bányai Elemér.* Lisznyai Kálmán élete. Kolozsvár, Ajtai ny. (8-r.) — Ism. Ujság 276. sz.

1417. **Lukács M.** *Lukács Móricz* levele Wurzbach Constanthoz. Közli *h.* Philol. Közl. 438—440. l.

1418. **Madách.** *Berta Ilona.* Olvassuk az «Ember Tragédiáját». Nemz. Nőnevelés 256—264. l.

1419. *Bodnár Zsigmond.* Az Ember Tragédiája. Aurora VI. évf. márczius.

1420. *Kőrösy György dr.* A társadalmi probléma és a vallásbölcseleti felfogás az «Ember Tragédiájá»-ban. Eperjesi Széchényi-kör 901. évkönyve 3—20. l. és Eperjesi Lapok 6—11. sz.

1421. **Magyari I.** *Kovács Géza.* Magyari István. Budapest, 1902. Rózsa K. és neje ny. (8-r. 54 l.)

1422. **Makai E.** *Adler Vilmos dr.* Makai Emilről. Egyenlőség 33. szám.

1423. *Borsodi Lajos.* Emlékezés Makai Emilre. Nagybecskereki Hirl. 179. sz.

1424. *Koroda Pál.* Emlékezés Makai Emilre. Orsz.-Világ 13. sz.

1425. **Márton J.** *Simai Ödön.* Márton József és a nyelvújítás. Nyelvőr 319—335, 390—398. l.

1426. **Mélius P.** *Czakó Gyula.* Emlékezés Mélius Juhász Péterről. (1515—1572.) Közlöny 33. évf. 2. s köv. sz.

1427. **Mikes.** *Danilovics Pál.* Mikesről. Máramar. Lapok 14. sz.

1428. *Milotay István.* Mikes Kelemen törökországi leveleiről. Debreczeni főisk. Lapok 44. évf. 8. 10. sz.

1429. *Miklós Ferencz.* Mikes Kelemen. Philol. Közl. 843—845. l.

1430. **Sz. Molnár A.** — Lásd. 1436. sz. a.

1431. **Nagy Ign.** *Szinnyei Ferencz dr.* Nagy Ignácz. Irod.-tört. Közlem. 47—61, 174—190, 319—335, 467—492. l.

1432. **Nagy Imre.** *Milotay István.* Nagy Imre élete és munkássága. Debrecz. főisk. Lapok 44. évf. 12—15. sz.

1433. **Pázmány.** *Pázmány Péter* munkái. Magyar sorozat V. köt. Ism. Lakatos Vincze dr. Kath. Szemle 86—89. l.

1434. *Pázmány, Petri* Opera. Series latina. Tom. V. Ism. dr. *x.* Magy. Sion 713. l.

1435. *Bán József.* Pázmány Péter emlékezete. Kolozsv. kegyr. főgym. értes. 9—16. l.

1436. *Paulovics István.* Pázmány és Szenczi Molnár Albert. Prot. egyh. isk. Lap 8. sz.

1437. *Poeck, Rudolphus.* Petrus Pázmány, aquila Hungariæ recatholisandæ. Consideratio ecclesiastico-historica activitatis Pazmánianæ et procellarum catholicismi in Hungaria. Nitriæ, typis St. Huszár. 1902. (8-r. 22 l.)

1438. *T.* Ki térítette Pázmány Pétert a kath. vallásra? Közművelődés XXIV. évf. 1, 2. sz.

1439. **Ifj. Péczely J.** *Balkányi Kálmán.* Egy magyar tudós emléke. (Ifj. Péczely Józsefről.) Egyetértés 345. sz.

1440. **Péterfi J.** *Lonely.* Péterfi Jenő. Miskolczi Napló 254. sz.

1441. **Pethe F.** *Incze Lajos.* Nemes kis szántói Pethe Ferencz. Szilágy-Somlyó 20. sz.

1442. **Petőfi.** *Petőfi, Alexander.* Ausgewählte Gedichte. Übers. v.

A. Sponer. 1895. Ism. Fleischer Max. Literar. Centr.-Bl. (Schöne Litteratur) 23. sz.

1443. *Petőfi, Alexander.* Poetische Werke. Deutsch v. Jos. Steinbach. 1902. Ism. Fleischer Max. Liter. Centr.-Bl. (Schöne Literatur) 23. szám.

1444. *Bársony István.* Petőfi szerelme. Magy. Géniusz 6. sz.

1445. *Beke Boldizsár.* Petőfi emlékezete. Székelyföld 63, 64. sz.

1446. *Cs. H.* Petőfi ideálja. Pesti Napló 56. sz.

1447. *Deák Kálmán.* Petőfi Szatmáron. Szatmár és vid. 21. sz.

1448. *Dóczy József.* Petőfi kiüzetése Szabadszállásról. Magyar Szó 53. sz.

1449. *Dóczy József.* Ujabb visszaemlékezések Petőfire. U. o. 57. sz.

1450. *Egressy Ákos.* Petőfi és Egressy. (Visszaemlékezés.) Hazánk 295. sz.

1451. *Ferenczi Zoltán.* Petőfi költészete és a valóság. Budap. Szemle 112. köt. 221—243. l.

1452. *Ferenczi Zoltán.* Petőfi és a nő. Irod.-tört. Közlem. 129—141. l. — Önállóan is megjelent. (8-r.) 60 f.

1453. *Fülöp Béla.* Petőfi koponyája. Magy. Állam 5. sz.

1454. *Gopcsa Endre.* Az apostol. Irodalmi tanulmány Petőfi Sándor költeményéhez. Kolozsvár, 1902. Stein J. (8-r. 135 l.) 2 K.

1455. *Gyökössy Endre.* Petőfi Zoltán. Debrecz. főisk. Lapok 44. évf. 9, 10. sz.

1456. *Ignotus.* A Petőfi koponyája. Magy. Hirl. 9. sz.

1457. *Jókai Mór.* Petőfi Sándorról. Bevezette és jegyzetekkel kisérte Váradi Béla. (Magyar Könyvtár 291. sz.) Budapest. (1902.) Lampel R. (16-r. 64 l.) 30 f.

1458. *Kaczián̄y Géza dr.* Petőfi koponyája. (Uj adatok és czáfolat.) Hazánk 21. sz.

1459. *Kéry Gyula.* Petőfi-múzeum. Magy. Szalon 36. köt. 561—566. l., 37. köt. 113—122, 304—307, 358—362, 500—510, 561—572. l.

1460. *Kéry Gyula.* Petőfi Erzsikéje. (Sass Erzsi.) Magy. Szalon 36. köt. 130—134. l.

1461. *Kolmár József.* Adatok Petőfi pozsonyi tartózkodása idejéből. Magy. Szalon 36. köt. 566—572. l.

1462. *Kolozsvári Aladár.* Petőfi szerelmei. Mezőtúri Hirl. 11. sz.

1463. *Ligeti Jenő.* Sándor Petőfi. Függetl. Magyarország 249. sz.

1464. *Ligeti Jenő.* Petőfi és Heine. Függetl. Magyarország 282. sz.

1465. *Pákh Károly.* Petőfi Iglón. Magy. Szalon 37. köt. 501—510. lap.

1466. *Rencz János dr.* Petőfi költészetének méltatása. Erdély. Múz. 425—441, 482—495. l.

1467. *Seemayer Vilibald.* Petőfi koponyája. Esti Ujs. 39. sz.

1468. *Sebők Zsigmond.* Petőfi. (Piros könyvek 2.) Budapest. é. n. (1902.) Singer és Wolfner. (8-r. 56 l.) 80 f.

1469. *Steiner Jenő.* Petőfi a prózairó. Hevesm. Hirl. 4. sz.

1470. *Szana Tamás.* A Petőfi koponyája. Debreczen 9. sz.

1471. *Szigetvári Iván.* Petőfi költészete. Budapest, Franklin-T. 1902. (8-r. 91 l.) 1 K 50 f. — Ism. Pap Ferencz. Philol. Közl. 531—533 l. — Szigetvári megjegyzése. U. o. 748. l. — K. g. Hazánk 77. sz.

1472. *Tóth Béla.* Esti levél. (Petőfi koponyája.) P. Hirl. 4. sz.

1473. *Tóth Béla.* Esti levél. (Petőfi szobra.) P. Hirl. 289. sz.

1474. *Vadnay Károly.* Petőfi. Aradi Közl. 172. sz.

1475. *Vajda Gyula dr.* Petőfi élete. Költeményeiből összeállította, bevezette és magyarázta —. (Segédkönyvek a magyar irodalmi oktatáshoz. 1.) Szeged, Traub B. és Tsa. 1902. (8-r. 120 l.) 50 f. — Ism. K. g. Hazánk 77. sz.

1476. *Vásárhelyi Boldizsár* és *dr. Boros Gábor.* 1902. márczius tizenötödikén és Szent Petőfi napján. Deés, 1902. Demeter és Kis. (8-r. 16 l.)

1477. *Vutkovich Sándor dr.* Petőfinek diákéletéből. Nyugotmagy. Hiradó 121. sz.

1478. *Vutkovich Sándor dr.* Petőfi-szobrok és Petőfi szülőföldje. U. o. 107. sz.

1479. Petőfi állítólagos koponyájáról. Jókai Mór. Dr. Török Aurél. Dr. Semayer Vilibald. Vasár. Ujs. 3. sz.

1480. Petőfi koponyája. Budap. Hirl. 1902. 3, 4. sz. — Lásd 1027. és 2127. sz. a. is.

1481. **Pósa.** *S. E.* A költő édesanyja. Ujság 245. sz.

1482. **Pray.** *Zsák J. Adolf.* Pray György egy ismeretlen művéről. Irod. tört. Közlem. 377. l.

1483. **Rajnis.** — Lásd 1235. sz. a.

1484. **Rákosi V.** *Alfa.* Rákosi Viktor. Budap. Hirl. 349. sz.

1485. **Révész I.** *Bakóczi Endre.* Adatok Révész Imre életéhez. Debreczeni Protest. Lap 43, 44. sz.

1486. **Reviczky.** *Móricz Zsigmond.* Reviczky Gyula. Uránia 6—8. sz.

1487. **Rimay.** — Lásd 1297. sz. a.

1488. **Rosty J.** *V.* Egy magyar író viszontagságai a múlt század elején. Vasár. Ujs. 14. sz. (Rosty János.)

1489. **Salamon.** *Ballagi Aladár.* Salamon Ferencz emlékezete. Századok 889—894. l.

1490. **Schedius.** *Heinrich Gusztáv.* Schedius Lajos emlékezete. (Képpel.) Vasár. Ujs. 7. sz. — Budap. Hirl. 43. sz.

1491. **Silberstein.** *Ábrányi Emil.* A dramaturg sírjánál. (Silberstein Ötvös Adolf.) Budap. Napló 134. sz.

1492. **Simai.** *y—a.* Emlékezés Simai Kristófra. Tata-tóvárosi Hiradó 31. sz.

1493. **Skaricza.** *Barla Jenő.* Skaricza Máté élete. Ism. Thury Etele. Prot. egyh. isk. lap 22. sz. — Theophil. Magyar Szó 37. sz. — B. Debreczeni Prot. Lap. 11, 12. sz.

1494. **B. Szabó D.** — Lásd 1235. sz. a.

1495. **Szamolányi.** *r.* Egy fiatal költőről. (Szamolányi Gyula.) Máramar. Lapok 1903. 2. sz.

1496. **Szarvas G.** — Lásd 1280. sz. a.

1497. **Szász K. legifj.** *Padl Ferencz dr.* Legifjabb Szász Károly dr. Magy. Szalon 36. köt. 357—361. l.

1498. **Szávay Gy.** *Kárpáti Manó.* Szávay Gyula. Zala 1903. 4. szám.

1499. **Gr. Széchenyi I.** *Gróf Széchenyi István* válasziratа Alsófehér vármegye közönségéhez. Közli Sallak Árpád. Közérdek 13, 14. szám.

1500. *Gróf Széchenyi István* levelei Fabriczy Sámuelhez. Akad. Értes. 212—214. l.

1501. *Gr. Széchenyi István* egy kiadatlan levele. Budap. Friss Ujs. 48. sz.

1502. *Gróf Széchenyi Istvánnak* báró Wesselényi Miklóshoz írt levele. Czenk, aug. 26. 1831. Buda és vid. 25. sz.

1503. *Gróf Széchenyi István* vélekedése. 1. Adó és véderő (1833). Buda és vid. 1. sz. — 2. Törvényegyenlőség (1831). U. o. 2. sz. — 3. Igaz szó. U. o. 3. sz. — 4. Értsük meg egymást. U. o. 5. sz. — 5. Erkölcsi bátorság. U. o. 8. sz. — 6. Pártok. U. o. 9—12. sz. — 7. Gr. Széchenyi I. gondolataiból. U. o. 11. sz. — 8. Ál lovagiasság. U. o. 13. sz. — 9. Nők. U. o. 15. sz. — 10. Közélet. U. o. 17. sz. — 11. Politikai tudnivaló. U. o. 26. sz. — 12. A fejedelem széke körül. U. o. 27. sz. — 13. A teremtés mezejére. U. o. 28. sz. — 14. A haza java. U. o. 29. sz. — 15. Nemzet és kormány. U. o. 30. sz. — 16. Hibáink. U. o. 31. sz. — 17. Nemzeti zománcz. U. o. 32. sz. — 18. Szerencsés véletlen. U. o. 33. sz. — 19. Magyar vér. U. o. 34. sz. — 20. Ne bántsd a magyart. U. o. 35. sz.

1504. Gondolatok Széchenyi István munkáiból. Balatonvid. 13. sz.

1505. *Balogh Jenő.* Gróf Széchenyi István nézetei bűnvádi perjogunk átalakításáról. (Kivonat.) Akad. Értes. 105—115. l.

1506. *Gaal Mózes.* A legnagyobb magyar. Korrajz. A magyar ifjuságnak. (Hazafias könyvtár 41. sz.). Budapest-Pozsony (1902.) Stampfel K. (8-r. 36 l.) 50 f. Megjelent ugyancsak Hazafias könyvtár 9. kötetében (8-r. 27 l.)

1507. *Imre Sándor.* Széchenyi imádságai. Erdélyi Protest. Lap 5, 6. sz. és Buda és vid. 7. sz.

1508. *Imre Sándor.* Széchenyi felfogása a nevelés gyakorlati irányáról. Magy. Pædag. 593—612. l.

1509. *Kardos Samu dr.* Széchenyi és Wesselényi. Magy. Közélet V. köt. 176—184. l.

1510. *Milhoffer Sándor.* Gróf Széchenyi István lelki világa. Budapest. 1902. Politzer és fia. (8-r. 54 l.) 1 K 50 f.

1511. *Réz Mihály.* Széchenyi ma. Budapest. 1902. Kilian F. utóda. (8-r. 58 l.) 80 f.

1512. *Viszota Gyula.* Gróf Széchenyi István és Sopron vármegye. Budap. Szemle 112. köt. 29—83. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 55 l.)

1513. *Vutkovich Sándor dr.* Nevezetes évforduló. Nyugatmagy. Hiradó 80. sz. (Gr. Széchenyi István.)

1514. Gróf Széchenyi Ferencz atyai tanácsai fiához, Istvánhoz. Buda és vid. 20. sz. — Gróf Széchenyi Ferencz atyai intéseinek hatása fiára, gróf Széchenyi Istvánra. U. o. 22. sz.

1515. Széchenyi, mint katona. Buda és vid. 6. sz.

1516. Széchenyi, mint a nemzet halottja. Buda és vid. 27. sz.

1517. A nagy magyar. Szolnok-Doboka 6. sz. (Gr. Széchenyi Istvánról.)

1518. **Szeles J.** *Lukinich Imre dr.* Szeles János. Erd. Múz. 15—27. l.

1519. **Szemere M.** *Perényi József.* Szemere Miklós levélváltása Tompa Mihálylyal. Nagykanizsai kegyr. főgym. értes. 3—52. l.

1520. **Szepessy L.** *y—s dr.* Szepessy László. Magyar Állam 215—217. l.
1521. **Szinnyei J. id.** *Sz. J.* Szinnyei bácsi aranyjubileuma. Magy. Állam 246. sz.
1522. *V—y I.* Idősb Szinnyei József. (Képpel.) Vasárn. Ujság 28. szám.
1523. **Szirmay A.** *König György.* Szirmay Antal. (1747—1812.) Budapesti Szemle 112. köt. 369—410. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 59 l.)
1524. **Szívos.** *Sz—y D—s.* Szívos Béla «Kivesző alakjai». Vas. Ujs. 17. sz. — Lásd 1232. sz. a. is.
1525. **Szomory.** *Ferenczy József dr.* Egy költő-katona emlékezete. Aurora V. évf. 1. sz. és Ujság 292—294. sz. (Szomory Károly.)
1526. **Szulik.** *Dr. K.* Szulik József, a pap és költő. Szépirod. Kert 48. sz.
1527. **Teleki L.** *Kalmár Antal dr.* Teleki László tragédiája. Nagybecskereki Hirl. 248, 253. sz.
1528. **Temesvári P.** *Katona Lajos.* Temesvári Pelbárt példái. Székfoglaló értekezés. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVIII. köt. 2. sz.) Budapest. 1902. Akadémia. (8-r. 91 l.) 1 K 20 f. Kivonat Akad. Értes. 410—418. l. — Ism. Berkovics Miklós. Magy. Szemle 49. sz.
1529. *Katona Lajos.* Temesvári Pelbárt példái. Budap. Szemle 110. köt. 1—19. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 19 l.)
1530. **Tolnai L.** *K. g.* Emlékezés Tolnai Lajosra. Hazánk 69. sz.
1531. *Gaal Mózes.* Tolnai Lajos. (1837—1902.) Magyarság 69. sz.
1532. *S. F. L.* Tolnai Lajosról. Magyar Szó 71. sz.
1533. Tolnai Lajos. 1837—1902. Vasár. Ujs. 12. sz. — Hét 12. sz. — Erő 3. sz.
1534. **Tompa.** *Alfa.* Rimaszombaton. (Magyar író a vidéken. — Egy jeltelen sír.) Budapesti Hirl. 157. sz. (Tompa Mihály. Ferenczy István.)
1535. *B. L.* Hol írta Tompa a virág-regéket? Borsodmegy. Lap. 63. sz.
1536. *Berzeviczy Albert.* Tompa Mihályról. Eperj. Lapok 41. sz.
1537. *Berzeviczy, Albert.* Michael Tompa. P. Lloyd 238. sz.
1538. *Fridrich Sándor.* Egy és más Tompa Mihályról. Váczi Közl. 45, 46. sz.
1539. *Halmy Gyula.* Tompa betegségéről. Irod. tört. Közlem. 113—121. l.
1540. *Ignotus.* Tompa Mihály. Hét 23. sz.
1541. *Jakab Ödön.* Tompa Mihály. Magyarság 130. sz.
1542. *Kardos Albert.* Tompa Mihály. Debreczen 107. sz.
1543. *Kovács Zsigmond.* Tompa Mihály szerelme. Orsz.-Világ 16. szám.
1544. *Lakatos Vincze dr.* A vallásos elem Tompa költészetében. Keszthelyi főgym. értes. 3—42. l.
1545. *Máriássy Béla dr.* Tompa Mihály Eperjesen. Eperj. Lapok 45—50. sz. Önállóan is megjelent. (8-r. 37 l.)
1546. *Sz. F.* Emlékezés Tompa Mihályról. Prot. egyh. isk. Lap. 23. szám.

1547. *Szarka Lajos.* A családias érzés a Tompa költészetében. Közlöny 22. évf. 15—17. sz.

1548. *Tóth József.* A költészet egyik forrása. (Egy kis emlékezés Tompa Mihályról.) Magyar Szó 264. sz.

1549. *Vay Sándor gr.* Tompa Mihály életéből. Pesti Hirlap 151. szám.

1550. *Vay Sándor gr.* Tompa Mihály. 1817—1868. Független Magyarorsz. 79. sz.

1551. *Veres Samu dr.* Beszéde a Tompa-szobor leleplezésekor. Gömör-Kishont 24. sz. — Lásd 1519. sz. a. is.

1552. **K. Török I.** *Versényi György.* Kolosi Török István. Erd. Muz. 131—148. l.

1553. **Vadnay K.** *Ábrányi Kornél ifj.* Vadnay Károly. Budap. Napló 119. sz.

1554. *Alfa.* Vadnay Károly. Budap. Hirl. 124. sz.

1555. *B. S.* Vadnai Károly. Magy. Hirl. 205. sz.

1556. *Hg. F.* A hetvenéves Vadnai. Uj Idők 21. sz.

1557. *Herczeg Ferencz.* A hetvenéves Vadnay. Uj idők 21. sz.

1558. *Naményi Lajos.* Emlékezés Vadnay Károlyra. Magyar Nemzet 183. sz.

1559. *Serédi Jenő dr.* Vadnay Károly. Borsod-Miskolczi Hirl. 31. szám.

1560. *Szini Gyula.* Vadnay Károlyról. Magy. Géniusz 32. sz.

1561. Vadnay Károly. 1832—1902. (Képpel.) Vasár. Ujs. 31. sz. — Uj idők 32. sz. — Hét 31. sz. — P. Napló 205. sz.

1562. **Veszelei K.** *B. D.* Veszelei Károly. Tolnavármegye 16. sz.

1563. *Cs. H.* Veszelei Károly. P. Napló 100. sz.

1564. *Hajdu Miklós.* Veszelei Károly. Budap. Napló 100. sz.

1565. *Kere.* Két költő halála. Uj idők 17. sz. (Vathy István és Veszelei Károly.)

1566. **Virág B.** *Fränkel Bertalan dr.* Virág Benedek mint folklorista. Ethnogr. 332. l.

1567. *D. O.* Elsárgult papirok, elhamvadt emberek. Irodalomtörténeti adalékul. Szépirod. Kert. (Virág Benedek.)

1568. **Vörösmarty.** *Bokor Malvin.* Vörösmarty emlékezete. Baja, 1902. Nánay L. (16-r. 13 l.)

1569. *Dániel Mihály.* Vörösmarty nagysága. Székesfehérvár és vid. 141. sz.

1570. *Dudek János dr.* A merengőhöz. Ism. Pap Illés. Philol. Közl. 834. l.

1571. *Erdélyszky Mihály.* Emlékbeszéd Vörösmarty Mihály születésének századik évfordulója alkalmából. Nagyszebeni áll. főgymn. értes. 3—8. l.

1572. *Gellért Jenő.* Vörösmarty Mihály élete és költészete. Budapest. 1902. Lampel R. (8-r. 195 l.) 3 K 60 f. — Ism. Miklós Ferencz. Orsz.-Világ 16. sz. és Philol. Közl. 64. l. — Dr. Weszely Ödön. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 376. l.

1573. *Hegedüs János.* Vörösmarty Mihály és Kulifay Zsigmond. Nagybecsker. Hirl. 283—285. sz.

1574. *Kiss Ernő dr.* Vörösmarty és Vergilius. Kereszt. Magvető. 92—102. l.

1575. *Kiss Ernő dr.* Vörösmarty levelezése. Erd. Múz. 19—32, 89—96. l.

1576. *Kiss Ernő dr.* Vörösmarty levelezése Deákkal és Wesselényivel. Szolnok-Doboka 8. sz.

1577. *Gróf Kreith Béláné, Markovits Natália.* Vörösmarty és a nők. Zólyomvárm. Hirl. 48. sz. — Nagykátai Hirl. 48. sz. — Magy. Tengerpart 271. sz. — Rozsnyói Hiradó 49. sz. — Mezőtúr és vid. XIX. 5. sz. — Zala 96. sz.

1578. *Lauka Gusztáv.* Vörösmarty Mihály mulatott. Hazánk 59. szám.

1579. *Lázár Piroska.* Vörösmarty költői nyelve. Egri Ujs. 52. sz.

1580. *Marics Emil.* Vörösmarty. Magy. Géniusz 40. sz.

1581. *Posch Jenő.* Vörösmarty «Julius Cæsar»-fordításáról. Phil. Közl. 247. l.

1582. *Sarneczky G. Ferencz.* Vörösmarty epikája főbb vonásokban. Rozsnyói Hiradó 34. sz.

1583. *Sas Ede.* Vörösmarty. (Piros könyvek. 33. köt.) Budapest, é. n. (1902.) Singer és Wolfner. (8-r. 64 l.) 80 f.

1584. *Werner Adolf dr.* Vörösmarty Mihály hazafias költészete. Egri r. kath. leányisk. értes. 1901—2. 3—33. l.

1585. **Wesselényi.** *Naményi Lajos.* Báró Wesselényi Miklósról. Magy. Közélet IV. köt. 106—117. l.

1586. Báró Wesselényi Miklós. (Zsilinszky Mihály után.) Buda és vid. 4. sz. — Lásd 755. 1509.

1587. **Zalár.** *Türk Frigyes.* Zalár József. Hevesm. Hirl. 35. sz.

1588. **Zempléni Gy.** *Bársony István.* Zempléni Pál Gyula. Magy. Hirl. 154. sz.

1589. *T. R.* Zempléni Gyula. Uj idők 25. sz.

1590. **Zilahy K.** *Kovács Ferencz.* Zilahy Károly pályája. 1901. Ism. Pap Ferencz. Philol. Közl. 940. l.

1591. **Zrinyi M.** *Zrinyi M.* Szigeti veszedelem. Magy. Endrei Ákos. Ism. Vozáry Gyula. Philol. Közl. 227—229. l.

1592. *Csahihen Károly.* Első epikusunk lírája. Szépirod. Kert. 10. szám.

1593. *Kőrösi Sándor.* Zrinyi és Machiavelli. Irod. tört. Közlem. 20—34, 142—161, 272—299, 392—445. l. — Kivonat. Akad. Értes. 64—76. l.

1594. *Surányi Gyula.* Zrinyi Miklós a költő. Ism. Pap Ferencz. Philol. Közl. 941. l.

1595. *Széchy Károly.* Gróf Zrinyi Miklós. 1620—1664. V. köt. (Tört. Életrajzok. XVIII. évf. 1, 2. füz.) Budapest. 1902. Tört. Társ. (8-r. 240 l.)

1596. *Waldapfel János.* A Zrinyiász XII. és a Toldi IV. éneke. Irod. tört. Közlem. 62—64. l. — Lásd 1235. a. is.

4. Magyar nyelvészet.

1597. *Antibarbarus.* Ragelhagyások. Nyelvőr 520—523. l.

1598. *Balassa József.* A nyelv tisztasága. Polit. Hetiszemle 42. sz.

1599. *Balassa József.* A magyar *s* betű hangja. Nyelvőr 408. l.

1600. *Balassa József.* A jésített mássalhangzók. Nyelvt. Közlemények 255. l.

1601. *Barcsa János.* Mondattani régiségek és tájszók. Nyelvőr 558—564. l.

1602. *Bellaagh László.* A magyar hivatalos nyelv megalakulása. Budapest VIII. ker. főreálisk. értes. 3—20. l.

1603. *Csapodi István dr.* Hogyan írjuk a személyneveket? Bud. Hirl. 21. sz.

1604. *Dániel Mihály.* A magyar nyelv. Székesfehérvár és vid. 37. szám.

1605. *Dunay Ferencz.* «Quo vadis?» vagyis: hová fordulsz, hogy se rajtad, se máson igazságtalanság ne essék? A «Nyelvtudományi Közlemények» t. cz. szerkesztőségének különös figyelmébe ajánlva kérdi —. Budapest. (1902.) Wodianer ny. (8-r. 23 l.) 60 fill.

1606. *Dunay Ferencz.* Átíró hangrajz. 1901. Ism. Balassa József. Nyelvt. Közlem. 250. l.

1607. *Dunay Ferencz.* Hangrajz és helyesírás. Ism. Balassa József. U. o. 251. l. és Zólyomvárm. Hirl. 13. sz.

1608. *Dunay Ferencz.* A magyar hangrajz gyakorlása. Ism. Balassa J. Nyelvt. Közlem. 252. l.

1609. *Fischer Izidor.* Az Ehrenfeld-codex nyelvjárása. Budapest. 1902. Neuwald I. nyomd. (N. 8-r. 38 l. 1 lev.)

1610. *Frecskay János.* Mesterségek szótára. A magyar tud. Akadémia megbízásából. 30. füz. Takács-mesterség. Budapest. Hornyánszky V. (8-r. 38 l.) 20 f.

1611. *Gárdonyi Géza.* A bankó magyarsága. Nyelvőr 405. l.

1612. *Gerencsér István.* Taksonyi János nyelvéből. U. o. 253. l.

1613. *Gulyás Pál.* Franczia igenevek fordítása. U. o. 140—143. l.

1614. *Hársing István.* Az alsódrávai nyelvjárás hangváltozásai. U. o. 250—253. l.

1615. *Heversi János.* Határozóragos jelzők. U. o. 91. l. Szerkesztőség jegyzetei. U. o. 92—95. l.

1616. *Hodács Ágost. Horger Antal.* Magyar női nevek. U. o. 341. lap.

1617. *Hollósy Kálmán.* Riedl Szende «Magyar Hangtana». Soproni ág. lyc. értes. 3—31. l.

1618. *Horger A.* Halmágyi nyelvjárás. Ism. Jacobi Gyula. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 10. sz.

1619. *Joannovics György.* Hibás népnevek. Nyelvőr 17—19. l.

1620. *Joannovics György.* Idegen szók írása. U. o. 134—137. l.

1621. *Joannovics György.* Kiváló barbarusok. U. o. 339—341. l.

1622. *Joannovics György.* Zavaros szóegyeztetés. Helytelen szórend. U. o. 549—551. l.

1623. *K. F.* A debreczeni grammatika szerzőiről. Erd. Muz. 367. lap.

1624. *Kalmár Elek.* A határozókról. Nyelvt. Közlem. 99—123, 230—249, 343—360, 449—463. l.

1625. *Kaposy Lucián dr.* A magyar helyesírás kérdése. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 724. l.

1626. *Karacsay*-kodex. — Lásd *Rovásírás* alatt Ethnographiában.

1627. *Kardos Albert.* A bankjegy szövege. Nyelvőr 459. l.

1628. *Katona Lajos.* Az Ehrenfeld-kódex hibás vagy hiányos fordításai. U. o. 312—318, 382—389, 447—454, 551—558. l.

1629. *Kertész Manó.* A magyar gúnynevek. U. o. 243—250. l.

1630. *Kolmár József.* Csevögés a nyelvről. Nyugatmagy. Hiradó 129. szám.

1631. *Lengyel I.* Természettudományi szavaink a nyelvújítás korából. Term. tud. Közl. 227—239. l.

1632. *Lisznyai Kálmán.* A magyar nyelv szelleme. (— iratai-ból.) Buda és vid. 11. sz.

1633. A Magyar Nyelvőr helyesírása. Nyelvőr 164—166. l.

1634. *Matuszka Mihály.* Egyházi műszavaink. Hittud. folyóir. 581—598. l.

1635. *Melich János.* Szláv jövevényszavaink. Nyelvt. Közlem. 39—81, 161—181, 303—342, 399—448. l.

1636. *Molecz Béla.* A magyar szórend tört. fejlődése. Ism. Kőrösi Sándor. Philol. Közl. 715—719. l.

1637. *Munkácsi Bernát.* Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. Ism. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 32—39. l.

1638. *Munkácsi Bernát.* Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez. Nyelvt. Közlem. 271—302, 369—398. l.

1639. A német-magyar szótárhoz. Nyelvőr 87, 335—337, 398—401. lap.

1640. *Névy László.* Észrevételek a magyar kereskedelmi nyelvről. Keresk. Szakoktatás X. évf. 107—117. l.

1641. *Névy László.* Kereskedelmünk magyartalanságai. Ism. Tolnai Vilmos. Nyelvőr 568—570. l.

1642. Nyelvészeti füzetek. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r.) Egy szám 1 K 50 f. 1. szám. *Simonyi Zsigmond.* A magyar szórend. Különnyomat a «Magyar Nyelvőr»-ből. (104 l.) — 2. szám. *Simai Ödön.* Márton József mint szótáríró. (60 l.) — 3. szám. *Kocsis Lénárd.* A mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében. (68 l.) — 4. szám. *Simonyi Zsigmond.* Tréfás népmesék és adomák. Nyelvjárási olvasókönyv. A «Magyar Nyelvőr» gyüjtéseiből szerkesztette —. (92 l.)

1643. Oklevél-szótár, magyar —. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte Szamota István. A m. t. Akadémia megbízásából szótárrá szerkesztette Zolnai Gyula. I. füzet. Budapest. 1902. Hornyánszky V. (4-r. 80 hasábos l.) 1 K 50 f.

1644. . *sz János.* Kibéd és vidéke nyelvi sajátságai. Nyelvőr 527. l.

1645. *Pekár Károly.* Meghonosodott idegen szó nem idegen szó. U. o. 24—26. l.

1646. *Pekár Károly.* Meghonosodott szók írása és a nyelvtisztaság. U. o. 194—198. l.

1647. *Pekár Károly. Bartha József.* A meghonosodott szavakról. U. o. 77—82. l.

1648. *Prikkel (Rhétei) Marián.* A Pray-codex. (Kivonat.) Akad. Értes. 172—177. l.

1649. *Pröhle V. dr.* A magyar nyelv és rokonai. Ism. Gombocz Zoltán. Philol. Közl. 341. l.

1650. *Prónai Antal.* Dugonics a *c* betűről. Nyelvőr 41. l.

1651. *Rencz János dr.* A magyar nyelv jövője. Tanulók Lapja I. f. é. 11. sz.

1652. *Rubinyi Mózes.* Újabb adalékok a csángók nyelvjárásához. Nyelvőr 1—7, 82—87, 143—148, 202—208. l. Önállóan is megjelent. (8-r. 27, 2 l.) 50 f.

1653. *Simai Ödön.* Páriz Pápai szótára a NySz.-ban. Nyelvőr 29. l.

1654. *Simai Ödön.* Állatnevek a magyar népbotanikában. U. o. 137—140. l.

1655. *Simai Ödön.* Benyák szavai a NySz.-ban. U. o. 256. l.

1656. *Simonyi Zsigmond.* A magyar szórend. U. o. 57—61, 121—129, 180—186, 233—241, 289—301, 359—379, 424—441, 473—496. l.

1657. *Simonyi Zsigmond* és *Balassa József.* Német és magyar szótár. 2-ik, magyar-német rész. Budapest, 1902. Franklin-T. (8-r. VII, 424 l.) 6 K. — Az 1. 2. részt ism. x. Magy. Sion 306. l.

1658. *Szabó Sándor.* A magyar magánhangzó-illeszkedés. Budapest. 1902. (8-r. 75 l.)

1659. *Szilády Áron.* Szónyomozás. Akad. Értes. 504—511. l.

1660. *Szily Kálmán.* A magyar nyelvujítás szótára. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével. Budapest. 1902. Hornyánszky V. (8-r. XV, 404 l.) 8 K. — Bir. Tolnai Vilmos. Nyelvőr 510—520. l. Szily K. felelete U. o. 570—574. l. — Simonyi Zsigmond. P. Lloyd 82. sz. — dr. Melich János. Nyelvt. Közlem. 124—127. l. — Irod. tört. Közlem. 247—253. l. — Tolnai Vilmos. Philologiai Közl. 324—329. l. — *gy—a.* Századok 384. l. — Dr. Kiss Ernő. Erd. Muz. 248—250. l. — Komáromy Lajos. Nőnevelés. 156—157. l. — Király Pál. Prot. egyh. isk. lap 21. sz. — Uj idők 10. sz. — (z+á.) Magy. Közélet II. köt. 327. l. — Hét 8. sz.

1661. *Szily Kálmán.* A nyelvtörténeti szótár érdekében. Nyelvőr 26—29. l.

1662. *Szily Kálmán.* A nyelvújítás történetéhez. U. o. 75—77. l.

1663. *Szily Kálmán.* Az -ár, -ér névszó-képzőről. U. o. 177—180. lap.

1664. *Szily Kálmán.* Neologia és nyelvújítás. U. o. 570—574. l.

1665. *Szinnyei József.* Magyar nyelvhasonlítás. (Jegyzetek.) Hallgatói számára. (Finnugor kézikönyvek. III. köt.) Budapest, 1902. Hornyánszky V. (8-r. XI, 128 l.) 3 K.

1666. *Szokolay Hermin.* A viszonyító névmások hangsúlyáról. Nyelvőr 271. l.

1667. *Tolnai Vilmos.* Szálló igék. U. o. 61—67. l.

1668. *Tolnai Vilmos.* A magyar Nyelvújítás Szótárához. U. o. 148—154. l.

1669. *Trencsény Károly.* Ragelhagyások. U. o. 575. l.

1670. *Vághó Ignácz.* A magyar katonai műnyelv. Ism. Tolnai Vilmos. U. o. 88—90. l.

1671. *Vutkovics Sándor.* A helyes magyarság elvei. Nyugatmagy. Hiradó 60. sz.

1672. *y.* Mi köze Sylvester fiának atyja grammatikájához. Kalazantinum VII. évf. 5. sz.

1673. *y.* Néhány magyar szó a »Rosarium« második könyvében. U. o. VII. évf. 8. sz.

Egyes szók.

1674. *Alattomban, egyetemben.* Szily Kálmán. Nyelvőr 407. l.
1675. *Asszony.* Peterdi L. Badinyi Mátyás. U. o. 575. l. — *Asszonya.* Bérczi Fülöp. U. o. 212. l. — *Asszonyné.* Szily Kálmán. U. o. 271. l. — Horger Antal. U. o. 524—526. l.
1676. *Azon, ezen.* Belányi Tivadar. A szerkesztőség. U. o. 214. l.
1677. *Azsag.* (Mi az az —.) Tolnai Vilmos. U. o. 46. l.
1678. *Bandázni.* Bérczi Fülöp. U. o. 44. l. — Domonkos István. U. o. 273. l. — Kádár Lajos. U. o. 526. l.
1679. *Barna.* Ásbóth Oszkár. U. o. 67—74. l.
1680. A *buta* eredete. Schuchardt Hugó. U. o. 74. l.
1681. *Cipős.* Bérczi Fülöp. U. o. 344. l.
1682. *Csalánba nem üt a mennykő.* Tolnai Vilmos. U. o. 503. l.
1683. *Csésze.* Ásbóth Oszkár. U. o. 8—17. l.
1684. *Cz* vagy *c?* Bérczi Fülöp. U. o. 406. l.
1685. A *cz* eredete. Domaniczky István. Simonyi Zsigmond. U. o. 45. l.
1686. *Egy gyékényen árulnak.* Tolnai Vilmos. U. o. 504. l.
1687. *Egynéhány* és *néhány.* U. o. 581. l.
1688. *Elvenni valakit.* Vikár Béla. A szerkesztőség. U. o. 103. l.
1689. *Emma asszony.* Rubinyi Mózes. U. o. 168. l. — Simonyi Zs. U. o. 210. l. — Kardos A. U. o. 211. l. — Komoróczy Miklós. Paál Gyula. U. o. 262—264. l. — Molecz Béla. U. o. 343. l. — Rubinyi Mózes. 404. l.
1690. *Enged, ereszt.* Hevesi János. U. o. 167. l.
1691. *Etelka.* Hodács Ágost. Horger Antal. U. o. 341. l.
1692. *Forráz.* T. V. U. o. 272. l.
1693. *Fösz.* Szily Kálmán. U. o. 509. l.
1694. *Furulya.* Horger Antal. U. o. 546—547. l.
1695. *Gébulya.* Belányi Tivadar. U. o. 44. l.
1696. *Gömb.* Tolnai Vilmos. U. o. 509. l.
1697. *Gór.* Debreczenyi Miklós. U. o. 272. l. — Komoróczy Miklós. U. o. 526. l.
1698. A *gyilok* meg a *torokgyík.* Horger Antal. U. o. 546—549. l.
1699. *Hamar elment* és *hamar ment el.* U. o. 408—410. l.
1700. A *hambár* szóhoz. Munkácsi Bernát. U. o. 461. l. — Lásd *szuszék* alatt is.
1701. *Hanemha.* A szerkesztőség. U. o. 103. l.
1702. *Hazafi.* Tolnai Vilmos. U. o. 508. l.
1703. *Herkó páter.* U. o. 173. l.
1704. *Hibás népnevek.* Akka Dékán Sámuel. U. o. 264. l.
1705. *Hó levő* és még valami. Szily Kálmán. U. o. 461. l.
1706. *Ildom* és *szeszély.* Szily Kálmán. Budap. Hirl. 180. sz.
1707. *Int.* Kertész Manó. Nyelvőr 577. l.
1708. *Irdos, birdos.* Kardos Albert. U. o. 255. l.
1709. *Jelentkezik* és *jelenkezik.* A szerkesztőség. U. o. 102. l.
1710. A *jobbágy.* U. o. 580. l.
1711. *Kakom-pillis.* Mikó Pál. Tolnai Vilmos. U. o. 255. l.
1712. *Káldor.* Szily Kálmán. U. o. 170. l.
1713. A *káptalan.* Tolnai Vilmos. U. o. 500. l.

1714. *Katón varjú.* Tolnai Vilmos. U. o. 501. l.
1715. *Keszegódalvúst.* Komjáthy Sándor. U. o. 44. l.
1716. Nem *kikezdés*, hanem *bekezdés.* Joannovics György. U. o. 199. lap.
1717. *Kilakoltat.* Joannovics György. U. o. 200. l.
1718. *Kinál.* U. o. 583. l.
1719. *Kirántották alóla a gyékényt.* Tolnai Vilmos. U. o. 504. l.
1720. *Koldus, kódus, kódis.* Szegleti István Valér. U. o. 100. l. — Tolnai Vilmos. U. o. 270. l.
1721. Nem *konverzió*, hanem *konverszió.* Joannovics György. U. o. 198. l.
1722. *Korán abbahagyta* és *korán hagyta abba.* Kicska Emil. U. o. 301—306, 408—410. l.
1723. *Kortes.* Horger Antal. U. o. 98. l.
1724. *Köszvényhúgy.* Veszprémi Dezső. U. o. 173. l.
1725. *Kötve hiszem.* Tolnai Vilmos. U. o. 502. l.
1726. *Lap* vagy *oldal.* Hodács Ágost. U. o. 266. l.
1727. *Lemezvas.* Ásbóth Oszkár. U. o. 171—173. l.
1728. *Magam-ról.* Lehr Albert. Akad. Értes. 557—578, 605—624. lap.
1729. *Marhahús.* Szily Kálmán. Nyelvőr 254. l.
1730. *Mátkázás, komálás.* U. o. 43. l.
1731. *Meg.* Jenő Sándor. U. o. 42. l. — *Meg, be.* Hevesi János. U. o. 167. l.
1732. *Megtiltom, hogy* ... Szigeti József. U. o. 306. l.
1733. *Méla, pajzán.* Akka. U. o. 273. l.
1734. *Mennyezetes ágy.* Komoróczy Miklós. U. o. 345. l.
1735. A magyar *missziónárius.* Hodács Ágost. U. o. 460. l.
1736. *Muszt.* Melich János. Simonyi Zsigmond. U. o. 31. l.
1737. *Nálánál.* Antibarbarus. U. o. 275. l. — Sztrokay Lajos. U. o. 345. l.
1738. *Nem bírom a nyelvet.* Tolnai Vilmos. U. o. 46. l.
1739. *Nénka, Ninka.* Baloghy Dezső. U. o. 577. l.
1740. *Nyögte Mátyás bús hadát Bécsnek büszke vára.* Horger Antal. U. o. 523. l.
1741. *Perelni.* Melich János. U. o. 129—134. l. — Ásbóth Oszkár. U. o. 308—312. l.
1742. *Pribék. Kanyaró F.* Mi volt a «pribék» Gyöngyösinél? Erd. Muz. 366. l.
1743. Mi a «*Purgatorium*» szónak helyes magyar fordítása? Hodács Ágost. Hittud. folyóir. 400—403. l.
1744. *Rajtam múlt.* Dékán Sámuel. Nyelvőr 344. l.
1745. *Reggeli.* Szily Kálmán. U. o. 344. l.
1746. *Reneszánsz* és a többi. Joannovics György. U. o. 402. l.
1747. *Rëngeteg, rökketeg.* Kulcsár Endre. U. o. 99. l.
1748. *Sing.* A hol a bort *singgel* mérik. Horger Antal. Rubinyi Mózes. U. o. 212. és 269. l.
1749. *-sít.* Simai Ödön. Simonyi Zsigmond. U. o. 257—258. l.
1750. *Sörkorsó.* Nagy József. U. o. 459. l.
1751. *Subafa.* Simonyi Zsigmond. U. o. 256. l.
1752. *Szëg, szög.* Melich János. U. o. 496—500. l.

1753. *Szerkeszt*, öszve-szerkeszt. Simonyi Zsigmond. U. o. 255. l.
1754. *Szigor*. Simonyi Zsigmond. U. o. 510. l.
1755. *Sziveskedem*. Domonkos István. U. o. 173. l. — Baloghy Dezső. Sztrokay Lajos. U. o. 272. l. — Sztrokay L. U. o. 347. l. — Horger A. U. o. 578. l.
1756. *Szuszek* és *hombár*. Melich János. U. o. 101. l. — Ásbóth Oszkár. U. o. 186—194. l. — Lásd *hambár* alatt is.
1757. *Tanúlj tinó, ökör lesz belőled*. Tolnai Vilmos. U. o. 503. l.
1758. *Tárgyas ragozás*. G. J. U. o. 267. l.
1759. *Tavaly, tavalyelőtt*. Belányi Tivadar. U. o. 168. l.
1760. *Tézsola*. Ásbóth Oszkár. U. o. 379—382. l.
1761. *Torokgyík*. — Lásd *gyílok* alatt.
1762. *Ujjat húzni*. Tolnai Vilmos. Nyelvőr 505. l.
1763. *Uraskodik*. Szily Kálmán. U. o. 28. l. — *K. B.* U. o. 258. l. — Bérczi Fülöp. U. o. 509. l.
1764. *Vmire változtat?* Antibarbarus. U. o. 45. l.
1765. *A -vá, -vé rag*. Hevesi János. U. o. 171. l.
1766. *Veksza*. Szily Kálmán. U. o. 268. l.
1767. *Zabola*. Ásbóth Oszkár. Nyelvt. Közlem. 361—368. l.
1768. *Zsidó huszár, csiki huszár*. Ágner Lajos. Nyelvőr 173. l.

5. *Tankönyvek.*

1769. *Badics Ferencz dr.* Magyar irodalmi olvasókönyv. II. köt. A gymnasium VI. osztálya számára. 2., az új tantervhez alkalmazott kiadás. Budapest, 1902. Athenaeum. (8-r. IV, 154 l.) 2 K.
1770. *Balássa József.* Rendszeres magyar nyelvtan. A középiskolák III. osztálya számára. Budapest, 1902. Franklin-T. (8-r. 136 l.) 1 K 20 f. — Bír. dr. Gyulai Ágost. Hivat. Közl. 9. sz. — Veress Ignácz. Philol. Közl. 897—902. l.
—. Ugyanaz. Mindkét nembeli polgári és felsőbb leányiskolák III. osztálya számára. Budapest, 1902. U. o. (8-r.) 1 K 20 f. — Ism. dr. Vajda Gyula. Hivat. Közl. 14. sz.
1771. *Balogh Péter.* Rendszeres magyar nyelvtan. Bír. dr. Kerékgyártó Béla. Hivat. Közl. 17. sz.
1772. *Balogh Péter.* Magyar nyelvtan. II. osztály számára. Bír. dr. Kerékgyártó Béla. U. o. 17. sz.
1773. *Bartha József.* Rendszeres magyar nyelvtan. III. oszt. Bír. dr. Váczy János. Hivat. Közl. 7. sz.
1774. *Bogdan, Nicolae.* Manual de limba maghiară pentru clasa IV-a gimnasială, reală şi civilă. Partea IV. Brassó, H. Zeidner, 1902. (8-r. 2 lev., 176 l.) 1 K 80 f.
1775. *Böngérfi János* és *Tolnai Lajos dr.* Magyar nyelvtan. Különös tekintettel a helyesírás és fogalmazás tanítására. A polgári iskolák I. osztálya számára. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 56 l.) 72 fillér.
1776. *Brančić, Blagoj.* Madjarska Čitanka za III. i IV. razred srednjich škola. Novi Sad, Br. M. Popović. 1902. (8-r. 4, 177, 5 l.)
1777. *Brunorszky Rezső.* Magyar stilisztika kapcsolatban a közéletű fogalmazványok ismertetésével, tanító- és tanítónőképzőintézetek

számára. Temesvár, 1902. Polatsek könyvk. (8-r.) 2 K 80 f. — Bir. Párvy Endre. Hivat. Közl. 22 sz.

1778. *Császár Elemér* és *Váczy János*. Magyar olvasókönyv. Középiskolák II. osztálya számára. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. 238 l.) 2 K 50 f. — Bir. dr. Oláh Béla. Hivat. Közl. 8. sz.

1779. *Dallos, Julius*. Praktischer Lehrgang zur schnellen und leichten Erlernung der ungarischen Sprache. Nach dr. F. Ahn's Lehrmethode bearbeitet und mit einer kurzgefassten systematischen Sprachlehre versehen. 68. von Ladislaus Torkos neuerdings umgearbeitete Auflage. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 220 l.) 1 K 20 f.

1780. *Deme Károly*. Költészettan. Az irodalomtörténet vázlatos összefoglalásával. A polgári fiuiskolák számára. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 266, IV l.) 2 K 50 f.

1781. *Endrei Zalán*. A magyar irodalom története a legrégibb időktől Kisfaludy Károlyig. A művelt közönség használatára röviden megírta —. Budapest. (1902.) Beer E. és Tsa. (32-r. 64 l.)

1782. *Endrei Zalán*. A régi magyar költészet remekei. Versgyüjtemény a legrégibb időktől Kisfaludy Károlyig. A régi magyar irodalom történetével ellátta —. Budapest, 1903. Beer E. és Tsa. (8-r. 398 lap.)

1783. *Füredi Ignácz*. Magyar nyelvhibák javító és magyarázó szótára, tekintettel az okszerű helyesírásra. A művelt közönség használatára. Budapest, 1902. Dobrowsky és Franke. (8-r. VIII, 76 l.) 2 K. Ism. Tolnai Vilmos. Nyelvőr 566—569. l.

1784. *Füredi Ignácz*. Magyar rím-szótár. Egyuttal kimerítő nyelvtani példatár két függelékkel. Tanulók, tanitók, verselők és nyelvészek használatára. Budapest, 1902. Dobrowsky és Franke. (8-r. 62 l.) 1 K 50 fill.

1785. *Gaal Mózes*. Magyar nyelvtan. A középiskolák II. osztálya számára. Budapest, 1902. Franklin-T. (8 r. 54 l.) 80 f. — Bir. dr. Jancsó Benedek. Hivat. Közl. 17. sz.

1786. *Gaal Mózes*. Magyar olvasókönyv. A középiskolák második osztálya számára. Budapest, 1902. U. o. (8-r. 176 l.) 2 K. — Bir. Roboz Andor. Hivat. Közl. 16. sz.

1787. *Góbi Imre*. A magyar nemzeti irodalom története. Középiskolák számára. Irta és olvasókönyvvel ellátta —. I. rész. A VII. osztály számára. 2. javított kiadás. Budapest, 1902. Franklin-T. (8-r. 346 l.) 4 K.

1788. *Góbi Imre*. Magyar olvasókönyv. Középiskolák III. osztálya számára. Az új tanterv szerint. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 188 l.) 2 K 40 f.

1789. *Gööz József dr*. Magyar nemzeti irodalomismertető. Polgári iskolák, tanitó- és tanitónőképzőintézetek számára. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. II, 268, IV l.) 2 K 80 f. — Bir. dr. Weszely Ödön. Hivat. Közl. 14. sz. — Végh Mihály. Polg. isk. Közl. 502—504. l.

1790. *Gyulay Béla dr*. Magyar olvasókönyv. Polg. fiu- és leányisk. számára. 1, 2. rész. 1901. Ism. Kerékgyártó Béla dr. U. o. 637—639. lap.

1791. *Gyulay Béla dr*. Magyar nyelvtan. Polg. isk. I. II. oszt. számára. X. kiad. Budap. Ism. dr. Kerékgyártó Béla. Polg. isk. Közl. 305. lap.

1792. *Horváth Cyrill dr.* A magyar irodalom története. 1899. Ism. R. Irod.-tört. Közlem. 378—382. l.

1793. *Jacobi, Dr. Julius.* Lehr- und Lesebuch der magyarischen Sprache für Mittelschulen. II. Theil (für die II. Klasse der Mittelschulen.) Nagyszeben, W. Krafft, 1902. (8-r. 91 l.) Hozzájárul: IV. Präparation zu den Lesestücken 1—30. — Az I. köt. ism. Balassa József. Philol. Közl. 427. l.

1794. *Jakab Ferencz.* Irály-, vers- és költészettan. Tanitóképzőintézetek II. és III. osztálya számára. Győr, egyh. megy. ny. (8-r. 65 l., 1 lev.) 1 K 20 f.

1795. *Kalmár Elek.* Magyar olvasókönyv. Közép- és polgári iskolák számára. III. kötet. 2., az új tantervhez alkalmazott kiadás. Képekkel. Budapest, 1902. Franklin-T. (8-r. 263 l.) 2 K 50 f. — Ism. Kardos Albert. Philol. Közl. 910—912. l.

1796. *Katinszky Geyza.* A magyar nemzeti irodalomtörténet vázlata. Irodalomtörténeti szemelvényekkel. Tanitó-, tanitónőképzőintézetek, felsőbb leányiskolák számára és magánhasználatra. 4. kiadás. A halotti beszéd másával. Budapest, 1902. Lauffer V. (8-r. XII, 579 l.) 5 K 60 f.

1797. *Koltai Virgil dr.* Poétika és olvasmányok a poétikához. Budapest, Athenæum. (8-r.) 2 K 80 f. Bir. Palágyi Lajos. Hivat. Közl. 14. szám.

1798. *Molnár Lajos.* Magyar olvasókönyv középiskolák alsó osztályai számára. Szerk.: —. Átdolgozta ifj. Mitrovics Gyula. I. kötet. (Az I. osztály számára.) 4. teljesen átdolg. kiad. (Gimnáziumi könyvtár IX. kötet.) Sárospatak, Steinfeld J., 1902. (8-r. IV, 258 l.) 2 K 20 f.

1799. *Négyesy László.* Magyar nyelvtan. II. rész. Közép- és polgári iskolák és felsőbb leányiskolák II. osztálya számára. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. VIII, 82 l.) 1 K 10 f. — Bir. dr. Weszely Ödön. Hivat. Közl. 6. sz. — Albert József. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 356—358. l.

1800. *Négyesy László.* Magyar olvasókönyv. II. rész. Budapest, 1901. Bir. Marusák Pál. Hivat. Közl. 4. sz.

1801. *Négyesy László.* Poétika, olvasmányokkal. Középiskolák VI. osztálya számára. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r.) Bir. Komáromy Lajos. Hivat. Közl. 4. sz. — Tóth Rezső. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 678—681. l.

1802. *Névy László.* Az irásművek elmélete. 9. kiad. Budapest. Bir. Komáromy Lajos. Hivat. Közl. 17. sz.

1803. *Novák Sándor* és *Oldal János.* Magyar olvasókönyv. A polgári és felsőbb leányiskolák I. osztálya számára. 3. kiadás. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 211, III l.) 1 K 80 f.

1804. *Perényi József.* Magyar irodalomtörténeti repetitorium. Nagy-Kanizsa, Fischel F. (8-r. 68 l.) 1 K.

1805. *Pintér Kálmán.* Irálytan iskolai használatra. Irta s olvasókönyvvel ellátta —. 3. kiadás. Budapest, 1902. Hornyánszky V. (8-r. 197 l.) 2 K 40 f.

1806. *Prónay Antal dr.* Magyar olvasókönyv. A középiskolák III. osztálya számára. Képekkel. Budapest, 1902. Szt.-István-Társ. (8-r. 284 l.) 2 K 80 f. — Bir. Császár Árpád. Hivat. Közl. 11. sz.

1807. *Révy Béla.* Magyar olvasókönyv. Felsőbb leányiskolák és

polgári leányiskolák II. osztálya számára. 4., az új tanterv szerint teljesen átdolgozott kiadás. Képekkel. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 192 l.) 2 K.

1808. *Schullerus, Dr. Adolf.* Handbuch für den magyarischen Sprachunterricht an Volksschulen mit deutscher Unterrichtssprache. II. Heft. Hermannstadt, W. Krafft, 1902. (8-r. 177 l.) 2 K.

1809. *Schullerus, Dr. Ad.* Lehrgang des magyar. Sprachunterrichts. 1901. Ism. Balassa József. Philol. Közl. 426. l.

1810. Segédkönyvek a magyar irodalmi oktatáshoz. II. A magyar politikai irodalom. 1. Kossuth Lajos. (Szemelvények Kossuth Lajos műveiből.) Születésének századik évfordulójára. Bevezette és magyarázta dr. Jászai Rezső. Szeged, Traub B. és Tsa. 1902. (8-r. 77 l., 1 lev.) 40 f.

—. IV. A magyar regény-irodalom. I. Báró Jósika Miklós. (Válogatott részek «Abafi»-ból.) Szerkesztette, bevezette és magyarázta Madzsar Gusztáv. Szeged, u. o. (8-r. 76 l., 1 lev.) 40 f.

1811. *Szántó Kálmán.* Olvasókönyv a magyar nemzeti irodalom történetéhez. Bir. Mészáros Sándor. Hivat. Közl. 26. sz.

1812. *Szinnyei József.* A magyar nyelv. A középiskolák hetedik osztálya számára és magánhasználatra. 4. jav. kiadás. Budapest, 1902. Hornyánszky V. (8-r. 95 l.) 1 K.

1813. *Torkos László.* Magyar nyelv és irodalmi kézikönyv. A felsőbb leányiskolák IV. és V. osztályai és tanítónőképezdék használatára. A felsőbb leányiskolai új tanterv tekintetbevételével. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. IV, 343 l.) 3 K 60 f.

1814. *Torkos László.* Magyar olvasókönyv. Felsőbb és polgári leányiskolák II. osztálya számára. A felsőbb leányiskolák új tanterve tekintetbevételével. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. 231 l.) 2 K 40 f. Bir. Marusák Pál. Hivat. Közl. 17. sz.

1815. *Váczy János dr.* A magyar irodalom története. Középiskolák s tanítóképzőintézetek használatára. I. kötet. A legrégibb kortól Kisfaludy Károlyig. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. IV, 431, VII l.) 4 K 80 f. — II. kötet. Kisfaludy Károlytól napjainkig. Budapest. U. o. 1902. (8-r. VI, 352 l.) 3 K 80 f. — I. köt. ism. Kalmár Elek. Hivat. Közl. 8. sz. — II. köt. ism. Jakab Ödön. U. o. 12. sz. — Ifj. Reményi Ede. Philol. Közl. 719—721. l.

1816. *Vértesi Würth Mihály.* A leghatásosabb szavalatok kézikönyve. Magyarázatokkal ellátta —. Szombathely, Bertalanffy I. nyomda. (8-r. 44 l.)

VIII. Classikus nyelvek és irodalmak.

1. *Általános irányú czikkek.*

1817. *Csiky Gergely.* Görög-római mythologia. 3. változatlan kiadás. Budapest, 1902. Franklin-T. (8-r. 240. l.) 3 K.

1818. *Darkó Jenő.* A byzantinumi philologia fejlődése, mai állása és feladatai. Philol. Közl. 700—715. l.

1819. *Erdélyi Károly.* A keresztény classikusok ügyében. Philol. Közl. 257—263. l.

1820. *Hornyánszky Gyula dr.* Philologia és philosophia. Athenæum 200—212, 334—343. l.

1821. *Krumbacher, K.* Ein dialogischer Threnos auf den Fall von Konstantinopel. Ism. Barkó Jenő. Philol. Közl. 65—71. l.

1822. *Marienescu, At.* Instrumentele de scriere şi de cultură la Grecii şi la Romanii vechi. Transilvania 113—118. l.

1823. *Osztern S.* Ó-kori leletek Rhodesiában. Philol. Közl. 841—843. lap.

1824. *Pecz Vilmos dr.* Ó-kori Lexikon. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbizásából a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával szerkesztette —. I. kötet. A—L. Budapest, 1902. Franklin-T. (8-r. VIII, 1143 l.) 18 K. — Ism. Szautner Zsigmond. Budap. Szemle 112. köt. 297—301. l. — Várkonyi Odilo. Philol. Közl. 801—813. l. — Szőke Adolf. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 754—756. l. — Hpl. Arch. Értes. 357—360. l. — (z+á.) Magy. Közélet. I. köt. 324—326. lap.

1825. *Piukovich Sándor.* Az ókori keleti népek zenéje. Művészvilág (Ujvidék) 2. sz.

1826. *Polgár György.* Államrégiségek. Ism. Finály Gábor. Phil. Közl. 540. l.

1827. *Rauschen, Dr. G.* Das griechisch-römische Schulwesen, stb. Ism. w. j. Magy. Pædag. 194. l.

1828. *Szevera János.* Az ó-klasszikus nyelvi és irodalmi tanulmányok. Ujverbászi algimn. értes. 4—10. l.

1829. *Szölgyémy János.* Az ó-kor története a nyugatrómai császárság bukásáig (476). Az új tanterv értelmében átdolgozott második kiadás. Számos műveltségtörténeti ábrával. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 171, XXVII l.) 2 K 40 f.

1830. *Vértesy Dezső.* A Peleus-Thetis mythos változatainak fejlődése. Budapest, 1902. Franklin ny. (8-r. 60 l.)

2. Görög történet és régiség.

1831. *Berkovics Miklós.* A görögök szobrászata. Magy. Szemle 2—4. szám.

1832. *Geréb József.* Görögországi utam. Bdp. tanárképző gym. értes. 9—16. l.

1833. A görög lakóház. *(A.)* Budap. Épitész. Szemle 1. sz. *M.* U. o. 3. sz.

1834. *Krausz Sámuel.* Aristeas. Philol. Közl. 474—483. l.

1835. *Láng Nándor.* Epidauros. Philol. Közl. 682—694, 777—790. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 28 l.)

1836. *Láng Nándor.* Aphaia. Philol. Közl. 546—548. l.

1837. *Löwy, Emanuel.* Die Naturwiedergabe in der älteren griechischen Kunst. 1900. Ism. m. s. Budapesti Szemle 109. köt. 168—170. lap.

1838. *(M.)* Az antik lakóház dekorácziója. Budap. Épitész. Szemle 4. sz.

1839. *Pekár Károly dr.* A régi görög templomok finom görbéiről. Uránia 11. sz.

1840. *Roscher, W. H.* Ephialtes. 1900. Ism. Hornyánszky Gyula. Philol. Közl. 332—337. l.

1841. *Werdenich Endre dr.* A földbirtok szerepe a régi görögök hazaszeretetében. Dunántuli Hirl. 38. sz.

3. Görög irodalomtörténet.

1842. *Barabás Ábel dr.* Az ó-görög vigjáték. Temesvár, Csendes J. ny. 1902. (8-r. 11 l.)

1843. *Besskó Jenő.* Hypatia és az alexandriai iskola. Szolnoki áll. főgym. értes. 3—29. l.

1844. *Földi József.* A Thébais-töredékekről Kalazantinum VIII. évf. 1. sz.

1845. *Hemme, Dr. Adolf.* Was muss der Gebildete vom Griechischen wissen? Ism. Szautner Zsigmond. Philol. Közl. 428—432. l.

1846. *Hornyánszky Gyula.* A szoczializmus költészete a görög ókorban. Philol. Közl. 871—883. l.

1847. *Incze Béni.* A karének szerepe a görög tragédiában. Kolozsvár, Gámán nyomda, 1902. (8-r. 63 l., 1 lev.)

1848. *Kalthoff.* Die Philosophie der Griechen. Ism. Sz. M. Protest. Szemle 263. l.

1849. *Schütz Antal.* A lényeg (substantia) fogalmának kialakulása a görög bölcsészetben. Kalazantinum VII. évf. 5—8. sz.

1850. *Sebestyén Károly.* A czinikusok. Tanulmány az antik ethika köréből. (Filozófiai írók tára XVI. köt.) Budapest, Franklin-T. 1902. (8-r. 193 l.) 3 K. — Ism. Hornyánszky Gyula. Philol. Közl. 218—227. l. — S. E. Hét 1. sz. — Rothhauser M. P. Lloyd 20. sz.

1851. **Aischylos.** *Aischylos.* Lelánczolt Prometheusának végső jelenete. Ford. Csengeri János. Egyet. Lapok (Kolozsv.) VI. évf. 3. sz.

1852. **Aristoteles.** *Bihari Ferencz.* Az emberi értelem Aristotelesnél. Bölcs. folyóir. 177—191. l.

1853. *Janicsek József.* Aristoteles ethikájának összeállított eszméi. Magy. Pædag. 637—640. l.

1854. *Werdenich Endre dr.* A földbirtokjog főbb tételei Aristotelesnél és a keresztény bölcseletben. Bölcs. folyóir. 212—257. l.

1855. **Demosthenes.** *Demosthenes* Philippikái. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Borsos Károly. (Magyar Könyvtár 302. sz.) Budapest, Lampel R. 1902. (16-r. 55 l.) 30 f.

1856. *Demosthenes* beszédei. Görögből fordította Télfy Iván. Átnézte Kempf József dr. 2. jav. kiadás. (Hellen remekírók magyar fordításban. 7.) Budapest, 1902. Lampel R. (16-r. 103 l.) 60 f.

1857. *Borsos Károly.* Demosthenes első és második philippikája. Mezőtúri ref. főgym. értes. 3—35. l.

1858. **Epiktetos.** *Epiktetos* gondolataiból. Ford. K—ő. Nagykőrösi Diáklap IV. évf. 2—4. sz.

1859. **Heliodoros.** *Balthazár Gábor.* Egy ó-görög regény. Heliodoros Aethiopikája. Kecskeméti ref. főgym. értes. 1—16. l.

1860. *Oeftering, Mich.* Heliodoros und seine Bedeutung f. d. Literatur. Ism. *h.* Philol. Közl. 545. l.

1861. **Homeros.** *Homeros* Iliása. Ford. Baksay Sándor. Ism.

Vértesy Jenő. Magy. Szemle 19. sz. — Sz—s. Protest. Szemle 250—255. l. — S. E. Hét 6. sz. Dr. Kőrös Endre. Dunántuli Protest. Lap. 31. sz. — Igazmondó. Magyarság 57, 181. sz. — Dr. Lakatos Vincze. Kath. Szemle 480—484. l. — Debrecz. Protest. Lap. 24. sz. — d. Sárosp. Lapok 10. sz.

1862. *Homeros* Iliása. Az eredeti versmértékben fordította Kemenes (Kempf) József. (Remekírók képes könyvtára XII. köt.) Budapest. é. n. (1902.) Lampel R. (8-r. XV. 452 l.) 6 K. — Ism. Tóth Béla. Esti levél. P. Hirl. 329. sz.

1863. *Homeros* Iliása. Bő szemelvényekben. Az eredeti versmértékben fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Kempf József. 2. javított kiadás. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 243 l.) 3 K 20 f.

1864. *Homeros* Odysseája I—VI. ének. Magyarázta Szőke Adolf. IV. füzet. Odyss. IV. 425—V. 230. (Latin iskolai classikusokhoz való præparatio. 61.) Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 129—168. l.) 50 f.

1865. *Homer* Odysseája. II. füzet. IV. 259—VIII. 423. ének. Fordította Télfy Iván dr. 3. kiadás. (Hellen remekírók magyar fordításban. 14. köt.) Budapest, 1902. Lampel R. (16-r. 73—168 l.) 60 f.

1866. *Földi József.* Agamemnon halála Homerosnál és Aeschylosnál. Kalazantinum VII. évf. 1—3. sz.

1867. *Halmi F.* Párhuzam a Biblia és Homeros között. Kalazantinum VII. évf. 2—4. sz.

1868. *Jánosi Boldizsár.* Az Ilias hasonlatai. Bdp. VII. ker. főgym. értes. 3—56. l.

1869. *Kálmán János.* A congruentia Homerosnál. Kolozsvár, 1902. Ajtai K. A. nyomd. (8-r. 45 l.)

1870. *Láng Nándor dr.* Odysseus hazája. Bdp. I. ker. főgym. értes. 3—18. l.

1871. *Péterffy Béla.* Homér, Virgil és Dante alvilága. Rozsnyói kath. főgym. értes. 3—25. l.

1872. *Resch Aurel.* Az Ilias latina. Budapest, Stephaneum, 1902. (8-r. 50 l.)

1873. *Robert, Carl.* Studien zur Ilias. 1901. Ism. Bohdaneczky Lajos. Philol. Közl. 728—731. l.

1874. *Ullrich József.* Aias és Odysseus. Etymologiák. Kalazantinum VII. évf. 8. sz.

1875. *Incerti scriptoris* Byzantini: lib. de re militari. Ed. R. Vári. Ism. Kulakovszkij Julián. Philol. Közl. 818—831. l. és Byzant. Zeitschr. — Preger Th. Berl. Philol. Wochenschr. 21. sz. — Hirsch F. Wochenschr. f. klass. Philol. 27. sz.

1876. **Leo.** Bölcs Leo hadi taktikája XVIII. fejezetének magyar fordítása. Ism. Gyomlay Gyula. Századok 249—273. l.

1877. *Gyomlay Gyula.* Bölcs Leo taktikája mint magyar történeti kútforrás. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVIII. köt. 1. sz.) Budapest, 1902. Akadémia. (8-r. 69 l.) 1 K 20 f. — Ism. dr. Lukinich Imre. Erd. Múz. 458. l.

1878. *Gyomlay Gyula dr.* A Leo-féle taktika XVIII. fejezetének Vári Rezső-féle szövegéhez. Philol. Közl. 454—473. l.

1879. *P. R.* Leo taktikájának új kiadása. Budap. Szemle 111. köt. 133—144. l.

1880. *Gyomlay Gyula*. A Maurikios-féle taktika kora és szerzője. (Kivonat.) Akad. Értes. 132—139. l.

1881. **Musaios.** *Szigeti, Julius*. Musali grammatici codicis Neapolitani collatio Abeliana. Philol. Közl. 365—369. l.

1882. **Platon.** *Molnár Samu dr*. Platon és az Akadémia. Székesfehérv. főgym. értes. 15—52. l. Önállóan is megjelent. (8-r. 40 l.) 1 K 30 f.

1883. **Plutarchos.** *Plutarchos*. Caius Julius Cæsar. Fordította Kacskovics Kálmán dr. (Magyar Könyvtár 287. sz.) Budapest. (1902.) Lampel R. (16-r. 78 l.) 30 f.

1884. **Pythagoras.** *R. L. A.* O štyroch záhadných Pythagorových číslach. Sbornik Museal. slov. spoločn. 104—108. l.

1885. **Sappho.** *C.* Uj Sappho-töredékek. Philol. Közl. 350. l.

1886. *Jakobinyi Péter*. Régi görög dalok. Máramaros 50. sz. (Sappho.)

1887. **Sophokles.** *Helyes István*. Az infinitivus Sophoclesnél. Bölcsészetdoktori értekezés. Sopron, Romwalter A. ny. (8-r. 51 l.)

1888. *Karátsony Zsigmond*. A kar szerepe Sophokles Antigonéjában. Késmárki ág. lyc. értes. 1—37. l.

1889. **Xenophon.** *Péterfy Jenő*. Xenophon. Budap. Szemle 109. köt. 27—39. l.

4. Görög nyelvtanok.

1890. *Curtius György* görög nyelvtana. (Alak- és mondattan.) A Gerth Bernát közreműködésével javított 16. eredeti kiadást fordította dr. Ábel Jenő. 3. lényegében változatlan kiadás. Rendezte dr. Pozder Károly. Budapest, 1896. Lampel R. (1902.) (8-r. 272 l.) 3 K 20 f.

1891. *Geréb József dr.* Görög prózai szemelvények Herodotos, Xenophon és Platon irataiból. A gymnasium felsőbb osztályai számára. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta —. Második kiadás. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. XXXII, 272 l.) 3 K.

1892. Görög lyrai anthologia. Középiskolák számára. Készítette Sarudy György. (Jeles írók iskolai tára 74. köt.) Budapest, Franklin-T. 1902. (8-r. 334 l.) 2 K 50 f. Bir. Kempf József. Hivat. Közl. 16. sz.

1893. *Hintner B. dr.* Görög nyelvtan. Gymnasiumi használatra. Az ötödik kiadás nyomán fordította és átdolgozta Schill Salamon. 3. javított kiadás. Budapest. é. n. Singer és Wolfner. (8-r. 195 l.) 2 K 80 f.

1894. *Lévay István* és *Vida Aladár*. Magyar-görög szótár. Főgymnasiumok használatára. 3. Kiadás. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 188 l.) 4 K.

1895. *Wilamowitz-Moellendorf, U. v.* Griechisches Lesebuch. 1902. Ism. Szautner Zsigmond. Philol. Közl. 922—926. l.

Görög nyelvészet.

1896. *Darkó Jenő*. Az újgörög νερὸ szóról. Philol. Közl. 114—117. lap.

1897. *Darkó Jenő*. A Κοινή viszonya az ó-görög dialektusokhoz. Philol. Közl. 484—515. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 32 l.)

1898. *Dercsényi Móricz.* A kyprosi nyelvjárás története a legrégibb időktől napjainkig. I. rész. Hangtan. Bölcsészetdoktori értekezés. Budapest, 1902. Franklin-T. ny. (8-r. 79 l.)

1899. *Erdős József dr.* Az újszövetségi görög nyelv alaktani sajátságairól. Philol. Közl. 175—196. l.

1900. *Málly Ferencz dr.* A görög grammatika virágzásának fénykora. Ism. Bohdaneczky Lajos. Philol. Közl. 239. l.

1901. *Urbanek Károly.* A görög prózai colon és comma a régiek tanítása alapján. Budapest, 1902. Franklin ny. (8-r. 88 l., 1 lev.)

5. *Római történet s régiségek.*

1902. *Barabás Ábel dr.* A rómaiak társadalmi élete hanyatlásának okai. Temesvár, Csendes J. nyomda, 1902. (8-r. 15 l.)

1903. *Bordeaux Árpád.* A római tisztviselők életkora. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 432—434. l.

1904. *Church J. A.* Római élet Cicero korában. Angolból fordította Szilasi Móricz. 1, 2. rész. (Magyar Könyvtár 306, 307. sz.) Budapest, 1902. Lampel R. (16-r. 77, 82 l.) 60 f.

1905. *Fejér Adorján.* Séta a régi rómaiak nyaralóhelyein. Magy. Szemle 1. sz.

1906. *H—i, L.* Forum Romanum. P. Lloyd 1. sz.

1907. *Holzhammer János.* A clientela valószínű eredete. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 932—936. l.

1908. *(M.)* A római lakóház kezdetleges korszaka. Budap. Építész. Szemle 12. sz.

1909. *Marton Lajos.* A római császárok cultusának és apotheosisának eredete és nemzeti alapja. Bdp. ref. főgym. értes. 3—19. l.

1910. *Planeta.* Marcus Aurelius Antoninus. Kalazantinum VIII. évf. 1. sz.

1911. *Schmidt Fülöp.* A Gracchusok tragikuma. Ism. Szőts Gyula. Philol. Közl. 735. l.

1912. *Tichy C.* Az ó-római hírszolgálat. Nyitramegy. Szemle 21. sz.

6. *Római irodalomtörténet.*

1913. *Leffler Sámuel.* Római irodalomtörténet. A középiskolák felsőbb osztályai számára és a művelt közönség használatára. 3. átdolgozott kiadás. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 232 l.) 2 K 40 f.

1914. *Némethy Géza.* A római elegia viszonya a göröghöz. (Kivonat.) Akad. Értes. 624—630. l.

1915. *Sebestyén Károly dr.* A római irodalom története. Szemelvényekkel magyar írók latin műfordításaiból. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. II, 193, II. l.) 2 K 40 f. — Bir. dr. Pruzsinszky János. Hivat. Közl. 14. sz. — Sebestyén K. észrevételei. U. o. 14. sz.

1916. **Ausonius.** *Foeldi, Josephus.* Dissertatio de poesi D. Magni Ausonii. Budapestini, 1902, typis A. Nagy. (8-r. 47 l.)

1917. **Cæsar.** *Caesar, C. Julius* Commentarii de bello Gallico. Magy. Kempf J. 1901. Ism. ifj. Reményi Ede. Philol. Közl. 63. l.

1918. *C. Julii Caesaris* de bello Gallico. (Liber III—V.) Magyarázta Vajda Károly. (Latin iskolai classikusokhoz való præparatio. 57, 58. füz.) Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 95 l.) 1 K.

1919. *Caesar, C. Julius,* művei. I. kötet. Emlékiratok a galliai hadjáratról. Fordította, jegyzetekkel, s Cæsar életrajzával ellátta Sárváry Béla. Átdolgozta Mikes Lajos dr. 3. kiadás. (Római remekírók magyar fordításban. I. köt.) Budapest, 1902. Lampel R. (16-r. 126 l.) 60 f.

1920. **Cato.** *Szautner Zsigmond.* M. Porcius Cato beszédeiről. Philol. Közl. 849—861. l.

1921. **Cicero.** *Ciceronis (M. T.)* De imperio Gn. Pompei oratio. Magyarázta Schambach Gyula. 1901. — Ism. Kempf József. Philol. Közl. 526—530. l.

1922. *Cicero, M. Tullius* beszédeiből szemelvények. (In L. Catilinam I., pro P. Sestio de signis). Az új tanterv szerint a gymnasium VII. osztálya számára. Szerkesztette és magyarázta Várkonyi Odiló dr. (Görög és latin remekírók jegyzetes iskolai gyűjteménye.) Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. XV, 113 l.) 2 K 40 f. — Bir. Samu István. Hivat. Közl. 16. sz.

1923. *Ciceronis, M. Tullii* in C. Verrem accusationis liber IV. Magyarázatokkal ellátta Incze József. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. IV, 199 l. és 1 térkép.) 2 K. — Bir. dr. Pruzsinszky János. Hivat. Közl. 16. sz.

1924. *Cicero* bölcseleti műveiből. Kiválogatta és magyarázta dr. Boros Gábor. (Jeles írók iskolai tára. 80.) Budapest, Franklin-T. 1902. (8-r. 223 l.) 1 K 60 f. – Ism. dr. Positivus. Athenæum. 562—565. l.

1925. *Cicero, M. T.* A legfőbb jóról. (Latinul és magyarul.) Kiadta Némethy Géza. 1901. Ism. Hegedűs István. Philol. Közl. 521—526. lap.

1926. *Ciceronak, M. Tullius* Gn. Pompejus fővezérsége ügyében tartott beszéde. Ford. Faragó János. Pápai ref. főisk. értes. 1901/2. 3—34. l.

1927. *Cicero* negyedik beszéde Verres ellen. (A műtárgyakról.) Ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Zsámboki (Schambach) Gyula. Bdp. II. ker. főgym. értes. 2—57. l.

1928. *Cicero* negyedik beszéde Verres ellen. — De signis. — Iskolai használatra kiadta és magyarázta Zsámboki (Schambach) Gyula. Számos képpel. Syracusæ és Sicilia térképével. (Jeles írók iskolai tára. 78. köt.) Budapest, 1902. Franklin-T. (8-r. 158 l.) 1 K. 20 f. — Bir. Timár Pál. Hivat. Közl. 18. sz.

1929. *Cicero.* A kötelességekről. (De officiis libri III.) I. füzet. Fordította és magyarázta Dávid István. (Tanulók könyvtára 82. füz.) Pozsony, Stampfel K. (16-r. 64 l.) 60 f.

1930. *Cicero* válogatott szónoklatai. II, III. füzet. Fordította és jegyzetekkel ellátta Sárváry Béla. Átdolgozta Mikes Lajos dr. 4. kiadás. (Római remekírók magyar fordításban. 5, 6.) Budapest, 1902. Lampel R. (16-r. 129—291; 1—88 l.) à 60 f.

1931. **Claudianus.** *Incze Béni.* Az utolsó római költő. Kolozsv. ref. coll. értes. 31—53. l. (Claudius Claudianus.)

1932. **Curtius.** *Qu. Curtius Rufus.* Nagy Sándor története. II. füzet. Fordította és magyarázta L. Keczer Géza dr. III. 8—IV. 2.

(Tanulók könyvtára. 84.) Pozsony. é. n. Stampfel K. (16-r. 65—128 l.) 60 f.

1933. **Horatius.** *Menge, Dr. Herm.* Die Oden und Epoden des Horaz. Ism. dr. Gärtner Henrik. Philol. Közl. 71. l.

1934. *Horatius Q. — Flaccus* válogatott költeményei. Bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Geréb József. I. rész: Bevezetés és szöveg. (Görög és latin remekírók jegyzetes iskolai gyűjteménye.) Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 178 l.) 1 K 80 f.

1935. Szemelvények *Quintus Horatius Flaccus* műveiből. Összeállította, bevezetéssel, magyarázatokkal és jegyzetekkel ellátta Wirth Gyula. (Jeles írók iskolai tára. LXXV.) Budapest, 1902. Franklin-T. (8-r. 400 l.) 2 K 80 f. — Bir. Kempf József. Hivat. Közl. 19. sz.

1936. *Q. Horatius Flaccus* epistolái. Fordította Boros Gábor dr. 3. teljesen átdolgozott kiadás. (Római remekírók magyar fordításban. 31. köt.) Budapest, 1902. Lampel R. (16-r. 132 l.) 60 f.

1937. *Horatius* epistulái. IV. füzet. Fordította és magyarázta dr. Boros Gabor. Epist. II. 3.—végig. (Tanulók könyvtára 83.) Pozsony. é. n. Stampfel K. (16-r. 193—256 l.) 60 f.

1938. *Horácius.* Glycerához. Ford. A. L. Hazánk 110. sz.

1939. *Horatius.* Taliarchushoz. Ford. Falernumi Gedeon. Nagykörösi 37. sz.

1940. *Horáczius.* 1. Tavasz van ... Ford. A. L. Nógrádi Lapok 15. sz. — 2. Glycerához. U. o. 16. sz. — 3. Pyrrhához. 4. Lydiához. U. o. 23. sz.

1941. *Horatius.* Sestiushoz. (Od. I. 4.) Ford. Radó Antal. Budap. Napló 119. sz.

1942. *Horatius* levele Piso fiaihoz. Ford. Tomory Imre. Ism. Bohdaneczky Lajos. Philol. Közl. 435. l.

1943. *Horatius.* 1. A szolgához. (Carm. I. 38.) — 2. Chloéhoz. (Carm. I. 23.) Ford. Zoltán Vilmos. Hét 30. sz. — 3. Melpomenéhez. U. o. 34. sz.

1944. *Horatius* levelei. Ford. Paulovits Károly. Czeglédi áll. főgym. értes. 3—33. l. — Ism. Bohdaneczky Lajos. Philol. Közl. 434. l.

1945. *Haraszti Sándor dr.* Horatius és Mæcenas. Ism. Finály Gábor. Philol. Közl. 541. l.

1946. *Máthé György.* Tarlózás Horatius Ars poetica-ja magyarázói és magyar fordításai között. Lugosi áll. főgym. értes. 3—18. l.

1947. *Némethy Géza.* A róka és az oroszlán meséje Horatiusnál. Philol. Közl. 741—743. l.

1948. *Székely Damáz.* Horatius és Juvenalis mint szatirikus írók. Komáromi gym. értes. 3—24. l.

1949. **Juvenalis.** — Lásd 1948. sz. a.

1950. **Livius.** *Livius* XXI—XXX. A II. pún háború története szemelvényekben. A tanítás új tervezete szerint a gymnasiumok VI. osztálya számára összeállította, bevezetéssel és magyarázattal ellátta Szabó Gy. Iván. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r.) 2 K 40 f. — Bir. dr. Láng Nándor. Hivat. Közl. 19. sz.

1951. *Livii, Titi* ab urbe condita libri (Liber I—IV.) Magyarázta Dávid István. I, II. füzet. Liv. I. 1—46. (Latin és görög iskolai classikusokhoz való præparatio. 60, 66. füz.) Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 48—96 l.) Egy füzet 50 f.

1952. *Livius.* I—IV. Fordította és magyarázta Dávid István. II. füzet. Livius I. 14—31. (Tanulók könyvtára. 85.) Pozsony. é. n. Stampfel K. (16-r. 65—128 l.) 60 f.

1953. *Livius, Titus.* Ab Urbe condita czímű művének XXI. könyve. I. füzet 1—53 §. Fordította Vajdaffy Gyula. (Római remekírók magyar fordításban. 28.) Budapest, 1902. Lampel R. (16-r. 80 l.) 60 f.

1954. **Nepos.** *Cornelius Nepos* munkái. Fordította és magyarázó jegyzetekkel ellátta ifj. Schiefner Gyula. 3. kiadás. A fordítást átdolgozta Mikes L. dr. (Római remekírók magyar fordításban. 16. kötet.) Budapest, 1902. Lampel R. (16-r. 110 l.) 60 f.

1955. **Ovidius.** *P. Ovidius Naso.* Mesék és mondák — mesevilágából. Eredeti versmértékben fordította Klima Lajos. Beszterczebányai kath. főgym. értes. 1—41. l.

1956. *Hacker Kálmán dr.* A rhetori műveltség befolyása Ovidiusra. Zentai községi főgym. értes. 3—46. l.

1957. *Károlyi, Josephus.* De etymologiis Ovidii Fastorum. Budapestini, 1902. Franklin ny. (8-r. 68 l.)

1958. **Persius.** *Némethy Géza.* Persius szatiráinak új kiadásáról. (Kivonat.) Akad. Értes. 501—504. l.

1959. *Némethy Géza.* Persius első satirájához. Philol. Közl. 161—174. l. — Persius második satirájához. U. o. 353—363. l. — Persius harmadik satirájához. U. o. 753—769. l.

1960. **Petronius.** *Fludorovics Zsigmond.* Petronius a «Quo vadis»-ban. Alkotmány 170, 171. sz.

1961. **Plautus.** *Rothhauser, Max.* Plautus und Molière. P. Lloyd 143. szám.

1962. **Propertius.** *Barabás Ábel dr.* Propertius és Kisfaludy Sándor szerelme. Temesvár, Csendes J. ny. 1902. (8-r. 14 l.)

1963. **Sallustius.** *C. Sallustius Crispus.* Catilina összeesküvése. Fordította Kazinczy Ferencz. A fordítást átdolgozta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Wirth Gyula. (Magyar Könyvtár 268. sz.) Budapest, 1902. Lampel R. (16-r. 64 l.) 30 f.

1964. *Zsoldos Benő. Kazinczy Ferencznek* egy Sallustiusra vonatkozó levele. Philol. Közl. 251—253. l.

1965. *Cserép, Josephus.* Codicem Sall. Albæ-Juliensem præcipuis integrorum respondere. Philol. Közl. 449—454. l.

1966. **Seneca.** *Farkas Ign.* L. A. Seneca Medeája és Hippolytusa. Ism. Bohdaneczky Lajos. Philol. Közl. 542. l.

1967. **Tacitus.** *Taciti Cornelii* Annales. Magyarázta Boros Gábor dr. V. füz. Ann. IV. 25—végig. V. 1—11. VI. 1—7. (Latin iskolai classikusokhoz való præparatio. 63. füz.) Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 193—240 l.) 50 f.

1968. *Tacitus* történeti könyvei. (Historiæ.) Fordította és magyarázta Kaposy Lucián dr. (Tanulók könyvtára. 81. füz.) Pozsony, Stampfel K. 1902. (16-r. 64 l.) 60 f.

1969. *Tacitus C. Cornelius:* Germania. Fordította és bevezetéssel ellátta Tonelli Sándor. (Magyar Könyvtár. 279. sz.) Budapest, 1902. Lampel R. (16-r. 39 l.) 30 f.

1970. **Vergilius.** *P. Vergilii Maronis* Aeneis. Magyarázta Várkonyi Odilo. IX. füzet. Aeneis VI. 760—VII. 610. (Latin iskolai classi-

kusokhoz való præparatio. 62. füz.) Budapest, 1902. Lampel R. (385—432 l.) 50 f.

1971. *Virgilius* Aeneise. Fordította Baróti Szabó Dávid. (Magyar Könyvtár. 293—294. 297—298. sz. Budapest, 1902. Lampel R. (16-r. 141; 115 l.) Egy füzet 30 f.

1972. *Vergilius*. IV. 9—53. (Didó-Anna.) Ford. Szép Lajos. Nagykőrösi Hirl. 37. sz. — IV. 90—128. (Júnó Csele.) U. o. 38. sz.

1973. *Némethy G.* Vergilius IV. eclogája. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 731—734. l.

1974. *Leffler Sámuel*. Az Aeneis XIII-ik könyve. Philol. Közl. 196—207. l.

1975. *Leffler Sámuel*. Maffeo Veggio és az Aeneis XIII. könyve. Nyiregyházi ág. főgym. értes. 3—47. l.

1976. *Némethy Géza*. Vergilius élete és művei. Budapest, 1902. Akadémia. (8-r. VI, 472 l.) 5 K.

1977. *Némethy Géza*. Vergilius élete és művei. (Részlet.) Akad. Értes. 55—64. l.

1978. *Némethy Géza*. Vergilius mint bukolikus költő. Philol. Közl. 1—15. l. — Lásd 314, 1235, 1574, 1871. sz. a. is.

Új latin.

1979. *A. Gy.* XIII. Leo pápa, az aggastyán költő. Magy. Sion 161—181, 241—258, 321—339. l.

1980. *Havas József*. Néhány latin himnusz és magyar fordítása. Magy. Szemle 51. sz.

7. *Latin nyelvtanok.*

1981. *Bászel, Dr. Aurelius*. Költői példatár a latin esettanhoz összeállítva a legolvasottabb latin költőkből (egyuttal Versus memoriales és sententiák tárháza.) II. rész. Fehértemplomi főgym. értes. 3—24. l. — Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 931. l.

1982. *Burián János*. Latin-magyar szótár. Középiskolák számára. Budapest, 1902. Franklin-T. (8-r. 848 l.) 7 K. — Bir. Samu István. Hivat. Közl. 2. sz.

1983. *Cserép József dr.* Latin nyelvtan. I. Alaktan. A gymnasiumok számára. Budapest, 1902. Szt.-István-társ. (8-r. 144 l.) 1 K 60 f. Bir. Timár Pál. Hivat. Közl. 7. sz.

1984. *Cserép József dr.* Latin olvasó- és gyakorlókönyv. A gymnasiumi I. és II. osztály számára. 40 képpel. Budapest, 1902. U. o. (8-r. 191 l.) 2 K 20 f. — Bir. Timár Pál. Hivat. Közl. 7. sz.

1985. *Dávid István*. Rövid latin olvasó- és gyakorlókönyv. Gymnasiumok és reáliskolák számára. I. rész. Az első és második osztály számára. 2. jav. kiadás. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. VIII, 187 l.) 2 K.

1986. *Deac, Aron*. Anticitățĭ Romane. Manual ausiliar pentru scólele secundare și pentru privațĭ. Blaș tipogr. Seminar. Archidiecez. (8-r. 4 lev. 161 l.) 2 K.

1987. *Gyiszdálovics Veszelin*. Latinska gramatika za srednje škole.

I. deo: Nauka o rečima. U Novom Sadu. Štamparija Gyorgya Jvkovića. 1902. (8-r. 82 l.) 1 K 50 f.

1988. *Gyiszalović, Veselin.* Latinska čitanka za I. i II. razred gimnázije. Sastavio, srpskim štivom, preparacijom i rečnikom snabdeo. U Novom Sadu. Gy. Jvkovics. 1902. (8-r. 217 l. 1 lev.) 3 K 20 f.

1989. *Hittrich Ödön dr.* Latin nyelvtan. I. Alaktan. Budapest, 1900. Bir. dr. Morvay Győző. Hiv. Közl. 16. sz.

1990. *Hittrich Ödön dr.* Latin nyelvtan. II. Mondattan. Gymnasiumi tanulók számára. Budapest, 1902. Franklin-T. (8-r. 116 l.) 1 K 40 f. — Bir. Kempf József. Hivat. Közl. 11. sz. és dr. Morvay Győző. U. o. 16. sz.

1991. *Hittrich Ödön dr.* Latin olvasó- és gyakorlókönyv. I. oszt. Budapest, 1900. Bir. Morvay Győző dr. Hivat. Közl. 16. sz.

1992. *Hittrich Ö.* Latin olvasó- és gyakorlókönyv. II. oszt. Budapest, 1901. Bir. Morvay Győző dr. U. o. 16. sz.

1993. A latin főnevek nemei végződés szerint. Kecskemét, Fekete M. nyomda, 1902. (8-r. 8 l.) 10 f.

1994. Latin olvasókönyv Cornelius Nepos- és Phaedrusból. Szerk. dr. Székely István. Ism. Szautner Zsigmond. Philol. Közl. 119—127. l.

1995. *Márton Jenő.* Latin szövegkönyv magyar fordításra. A középiskolák felső osztályai számára. Pozsony, Stampfel K. 1902. (8-r.) 1 K 60 f. Bir. dr. Acsay István. Hivat. Közl. 15. sz.

1996. *Molnár Samu dr.* Latin stilusgyakorlatok. Magyar és latin nyelven. Iskolai és magánhasználatra. Székesfehérvár, 1902. (8-r. XI, 612 l.) 10 K. — Bir. dr. Herald Ferencz. Hivat. Közl. 19. sz.

1997. *Pfeiffer Antal.* Gyakorló- és olvasókönyv Szepesi-Tóth latin alaktanához. 2. kiadás. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 186 l.) 2 K.

1998. *Rácz Soma.* Latin nyelvkönyv. Középiskolák I. és II. osztálya számára. Budapest. 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 176 l.) 2 K. 20 f. Bir. Szilasi Móricz. Hivat. Közl. 15. sz.

1999. *Rácz Soma.* Latin olvasókönyv. Középiskolák I. és II. osztálya számára. Képekkel. Budapest. 1902. U. o. (8-r. 188 l.) 2 K. — Bir. Szilasi Móricz. Hivat. Közl. 15. sz.

2000. *Roseth Arnold.* Latin nyelvtan. I. Alaktan, mondattani előismeretekkel. Gymnasiumok számára. 2. javított kiadás. Budapest, 1902. II. rész. U. o. 1899. — Bir. Kempf József. Hivat. Közl. 17. sz.

2001. *Schmidt József.* Latin-magyar zsebszótár. A középiskolák számára. I. Latin-magyar rész. II. Magyar-latin rész. Budapest, 1902. Athenaeum. (16-r. 357, 341 l.) 4 K. — Az I. részt bir. Herald Ferencz dr. Hivat. Közl. 2. sz. — A II. részt bir. dr. Sebestyén Károly. U. o. 8. sz.

2002. *Szamosi János.* Latin nyelvtan. Gymnasiumok számára. 4. átdolgozott kiadás. Budapest, 1902. Athenaeum. (8-r. VIII, 240 l.) 2 K 40 f.

2003. *Szepesi-Tóth* latin nyelvtana. I. Alaktan. A gimnázium I. és II. osztálya számára. Teljesen átdolgozta Pfeifer Antal. 15. kiadás. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. IV, 110 l.) 1 K 30 f.

2004. *Szőke Adolf* és *Schmidt Attila dr.* Latin-magyar szótár. A középiskolák használatára. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 351 l.) 2 K 80 f.

2005. *Vagács Czézár* és *Schiebinger Emil dr.* Latin stilusgyakor-

latok. A középiskolák V—VIII. osztálya számára. A hatodik kiadás nyomán átdolgozta s az új tantervhez alkalmazva bővítette Bárdos Remig dr. Budapest, 1902. Szt.-István-T. (8-r. 370 l.) 3 K 20 f.

Nyelvészet.

2006. *Bartal Antal.* A magyarországi latinság szótára. 1901. Ism. Mihályfi Ákos dr. Kath. Szemle 89—93. l. — Hársing István. Kalazantinum VII. évf. 9. sz. — Lukinich Imre. Erd. Múz. 46. l. — D. F. Századok 569—573. l.

2007. *Döry Ferencz.* Pótlékok a magyarországi latinság szótárához. Századok 589, 690, 784—787, 882—884, 960—964. l.

2008. *Hegedűs, Stephanus.* Symbolæ ad supplementum glossarii mediæ et infimæ latinitatis Regni Hungariæ. Philol. Közl. 117, 216—218. lap.

2009. *Kálmán Miksa.* A latin thesis. Philol. Közl. 250. l.

2010. *Lohán László.* A latin nyelv hangtani physionomiája. Lugos, 1902. Traunfellner K. ny. (8-r. 76 l.) 1 K 40 f.

2011. *P. Thewrewk Emil.* A latin cælum szó ejtése és írása. Philol. Közl. 75. l.

8. Magyarországi régészet.

2012. Alsófehérvármegye monographiája. II. köt. 1. rész. (Cserni B. Alsófehérvármegye történelmének római korszaka.) Ism. Erőss József. Alsófehérv. tört. rég. egyl. 11. évkönyve 31—34. l. — Dr. Finály Gábor. Arch. Értes. 178—183. l.

2013. *Bella Lajos.* Az éjszaki bronzkor régibb szakaszának chronologiája. Arch. Értes. 160—174. l.

2014. *Börzsönyi Arnold.* Győri temető a régibb középkorból. Arch. Értes. 12—24, 128—143. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 35 l.)

2015. Császári (Komárom m.) sírleletek. Dr. Mahler Ede. Dr. Kuzsinszky Bálint. U. o. 24—47. l.

2016. *Cserni Béla dr.* A régészet történelme Gyulafehérvárt. Közművelődés 25. évf. 25, 26. sz.

2017. *Cserni Béla dr.* Apulumi maradványok. IX. Alsófehérm. tört. egyl. XI. évk. 3—19. l.

2018. *Cserni B. dr.* A (belvederi) Apollon márvány másolata Apulumban. U. o. 20—23. l.

2019. *Cserni B. dr.* Róma ezredéves jubileuma Apulumban. U. o. 24—30. l.

2020. *Darvas Orbán.* A) «Herz»-féle római pénzgyűjtemény ismertetése. B) Imperatori (császári) érmek. Soproni kath. főgym. értes. 3—63. l. — Ism. Téglás Gábor. Philol. Közl. 238. l.

2021. *Dömötör László.* A pécskai őstelepről (Aradm.) származó öntőmintákról. Arch. Értes. 271—274. l.

2022. *Dudás Gyula.* A begecsi ásatásokról. U. o. 350. l.

2023. *Éber László dr.* Abonyi sírleletek a régi középkorból. U. o. 241—263. l.

2024. *Findly Gábor dr.* A sárvári földvárról. U. o. 266—271. l.
2025. *Finály Gábor.* Egy szamosujvári római feliratról. U. o. 336—338. l.
2026. *Findly Gábor dr.* Római út keresztmetszete. U. o. 381—383. lap.
2027. *Gubitza Kálmán.* A bodrogmonostorszegi sírleletekről. U. o. 338—342. l.
2028. *Hampel József.* Régiségek a honfoglalás korából. U. o. 296—316. l.
2029. *Hegyi Pál.* Pannónia kereszténysége a rómaiak uralma alatt. Magy. Állam 105. sz.
2030. *Hidvéghy Sándor.* Bakony-tamásii leletekről. Arch. Értes. 406. l.
2031. *Hübner Emil.* Őskori régiségekről Czegléden. U. o. 401. l.
2032. *Jósa András dr.* A takta-kenézi bronzleletről. (Szabolcsm.) U. o. 274—280. l.
2033. *Kubinyi Miklós.* Az isztebnei bronzleletről. U. o. 342—345. lap.
2034. *Leonhard, O.* Aquincum. Akad. Blätter 11, 12. sz.
2035. *Lossonczy István ifj.* A vattai, testhalmi őstelepről. (Borsodm.) Arch. Értes. 345—350. l.
2036. *Mahler Ede dr.* Kőkori zsugorított csontvázakról. U. o. 264—266. l.
2037. *Mahler Ede dr.* A régibb bronzkor chronologiájához. U. o. 293—296. l.
2038. *Mahler Ede dr.* Föliratos agyagtábla Babylonból. U. o. 78. lap.
2039. *Mahler Ede dr.* Nestanuter koporsója a m. múzeumban. U. o. 144—160. l.
2040. *Milleker Bódog.* Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből. Ism. Orosz Endre. Erd. Múz. 506. l.
2041. *Milleker Bódog.* Ujabb vattinai leletek. Arch. Értes. 48—68. lap.
2042. *Mommsen Tivadar.* Fölirat Valerius Dalmatius tiszteletére. U. o. 289—293. l.
2043. *Nyáry Albert báró dr.* A pilinvárhegyi konyhahulladékhelyről. U. o. 350—356. l.
2044. *Orenstein József* ásatásáról a Szamosujvár melletti római Castellumban. U. o. 76—78. l.
2045. *Orosz Endre.* Ősrégészeti leletekről Apahidán. (Kolosm.) U. o. 402—405. l.
2046. *Orosz Endre.* Szamos-ujvár-petrisi őskleletek. U. o. 83. l.
2047. *Sennovitz Gyula.* Geszti leletekről. (Borsodm.) U. o. 281—283. lap.
2048. *(Szende Gy. dr.)* A pozsonyi kir. kath. főgym. régiséggyűjteménye. Ism. Finály Gábor. Philol. Közl. 238. l.
2049. *Szendrei János dr.* Római síremlék Aquincumból. Arch. Értes. 383. l.
2050. *Téglás Gábor.* Ujabb adalékok Dacia felirattanához. Erd. Múz. 213—220, 264—274, 340—352, 394—406, 450—454. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 50 l.)

2051. *Téglás Gábor.* Ujabb adalékok Dacia különböző határállomásairól. Erd. Múz. 149—154. l.

2052. *Téglás Gábor.* Fortuna Salutaris és Jupiter szentélye Ampelumban vagyis a mai Zalatnán. Arch. Értes. 7—12. l.

2053. *Téglás István.* A mikesi római romok szétdulása és a közelebbről Tordán talált római föliratokról. U. o. 79—83. l.

2054. *Téglás István.* Őskori sírokban talált edényekről Torda-Aranyosvármegyében. U. o. 405. l.

2055. *Vay Béla br.* Az én régi pénzeim. Ism. dr. Magasházy Béla. Borsodmegy. Lapok 279. sz.

IX. Germán nyelvek s irodalmak.

1. Német.

2056. *Albert M.* 1. Anyácska alszik. Ford. Telekes Béla. Vasár. Ujs. 23. sz. — 2. Dalok. Ford. Baróti Lajos. U. o. 23. sz.

2057. *Bartels, Adolf.* Das deutsche Volkstum. Aus der Einleitung zur Gesch. d. deutschen Litteratur. Mediasch. Wochenbl. 500. sz.

2058. *Bayer József.* Schikaneder Emanuel életéhez. Philol. Közl. 694—700. l.

2059. *Beck K.* A hiú hópihe. Ford. Tibor. Felvidék. 9. sz.

2060. *Behagel, O.* Der Heliand und die altsächsische Genesis. Ism. *h.* Philol. Közl. 949. l.

2061. *Benedict, Sigism.* Die Gudrunsage. 1902. Ism. *h.* Philol. Közl. 737. l.

2062. *Bern M.* Halottak napján. Ford. Faragó János. Magy. Géniusz 13. sz.

2063. *Bierbaum.* Nyári zenekép. Ford. Hajós Izsó. Hét 2. sz.

2064. *Bleyer Jakab.* Beheim Mihály élete és művei a magyar történelem szempontjából. Századok 21—46, 131—138, 215—232, 347—369, 444—463, 528—564. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 132 l.) — Ism. Schullerus A. Korresp. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 11. sz.

2065. *Chamisso.* 1. Elárult szerelem. Ford. Szakács Béla. Hazánk 41. sz. — 2. San Vito. U. o. 53. sz.

2066. *Chamisso.* Észak királya. Ford. Faragó János. Magy. Géniusz 6. sz.

2067. *Consentius, E.* Der Wahrsager. 1900. Ism. Heinrich Gusztáv. Philol. Közl. 132—135. l.

2068. *Consentius, E.* Lessing u. die Vossische Zeitung. Ism. Heinrich G. U. o. 132—135. l.

2069. *Dehmel Richard.* Toilette. Ford. Kemény Simon. Magy. Géniusz 6. sz.

2070. *Dolorosa.* Confirmo te chrysmate. Ism. R. P. Lloyd 154. sz.

2071. *Eichendorff.* Virradatkor. Ford. Gyulai Ágost. Magyar Szemle 31. sz.

2072. *Elek Artur.* Kleist novellái. Magy. Géniusz 33. sz.

2073. *Fehér Géza.* Lerchenkrieg. Ism. Lám Frigyes. Philol. Közl. 341. l.

2074. *Fenyő Miksa.* Herman Bang. Magy. Géniusz 35. sz.

2075. *Francke Herm.* Kakukmadár. Ford. Mályva. Bácska 21. sz.

2076. *Freiligrath.* Oh szeress, a mig . . . Ford. Gyulai Ágost. Magy. Szemle 12. sz.

2077. *Freiligrath.* A virágok bosszuja. Ford. Rudnyánszky Gyula. Szatmármegy. Közl. 22. sz. és Szentes és vid. 40. sz.

2078. *II. Frigyes* d'Argens marquishoz írt verses levele kivonatban. Ford. Sz. Ejury Károly. Nyugatmagy. Hiradó 43. sz.

2079. *Fritsch F.* Istenhez. Ford. Rudnai Győző. Brassói Lapok 248. szám.

2080. *Gedeon Lajos dr.* Ayrer Jakab egy magyar vonatkozású drámája. Philol. Közl. 42—46. l.

2081. *Gedeon Alajos dr.* Körner Zrinyi-jének fordításai. Philol. Közl. 207—213. l.

2082. *Geibel Emánuel.* Pergolese. Ford. Hodács Ágost. Magy. Szemle 39. sz.

2083. *Geibel Emanuel.* A belforesti éj. Ford. Prém József. Aurora IV. évf. 1. sz.

2084. *Gött, Emil.* Edelwild. Ism. Térey Edith. P. Lloyd. 302. reg. szám.

2085. **Goethe.** *Goethe.* Egmont. Szomorujáték 5 felv. Fordította Salgó Ernő. (Magyar Könyvtár 308, 309. sz.) Budapest, 1902. Lampel R. (16-r. 116 l.) 60 f.

2086. *Goethe.* A patak. Ford. Avar Pál. Magy. Géniusz 5. sz.

2087. *Goethe* epigrammjaiból. 1. A tudós és a társaság. 2. Ártatlan fenyegetés. 3. Az önálló. Ford. Bartha József. Zala 8. sz.

2088. *Goethe.* Az ibolyácska. Ford. Farkas Emil. Bécsi Ujs. 361. sz.

2089. *Goethe.* Vadrózsácska. 1—3. Ford. Fejér Jenő. Nyitravölgyi Lap 35. sz.

2090. *Goethe.* Mignon. Ford. Gáspár Imre. Hazánk 93. sz.

2091. *Goethe.* Életmentés. Ford. Kozma Andor. Budap. Szemle 110. köt. 131. l.

2092. *Goethe.* Első veszteség. Ford. Zoltán Vilmos. Hét 31. sz.

2093. *Haras Adolf.* A vándor második éji dala. (Goethe. Über allen Gipfeln.) Philol. Közl. 549—551. l.

2094. *Herczeg Árpád dr.* Goethe «Torquato Tasso»-ja. Temesvári főgym. értes. 1—14. l.

2095. *Kalthoff.* Die religiösen Probleme in Goethes Faust. Ism. Sz. M. Protest. Szemle 261—263. l.

2096. *Kemény Ferencz.* Goethe és a testi nevelés. Magy. Pædag. 461—464. l.

2097. *Kuncz Ödön.* Goethe «Torquato Tasso»-járól. Kolozsv. Egyet. Lapok V. évf. 23. sz.

2098. *M. S.* Ottilie v. Goethe. P. Lloyd 56. sz.

2099. *Möbius.* Über das Pathologische bei Goethe. Ism. dr. Czirbusz Géza. Magy. Állam 30. sz.

2100. *Ozorai Lajos dr.* Goethe és Friderika szerelme. Magy. Nemzet 241. sz.

2101. *Pick, Dr. Alb.* Faust in Erfurt. 1902. Ism. *h.* Philol. Közl. 950. lap.

2102. *Révai Manó.* Goethe nyelvének grammatikai és stilisztikai sajátságairól értekezés. Nagyszombat. Horovitz A. 1902. (8-r. 42 l.)

2103. *Rosler, Victor.* Die ästhetische Intention Goethes in der klassischen Walpurgisnacht mit Bezug auf die dazu gehörigen Paralipomena. (Progr. ev. Gym. in Mühlbach. 1901/2. 3—38. l.)

2104a. *Siebeck, Hermann.* Goethe als Denker. Ism. Fenyő Miksa. Magy. Géniusz 32. sz.

2104b. *Tille, Alex.* Die Faustsplitter in der Literatur des XVI. bis XVIII. Jahrh. 1900. Ism. Heinrich G. Budap. Szemle 112. köt. 475—478. l.

2105. Goethe als Weintrinker. Mediasch. Wochenblatt 495. sz.

2106. *Groth.* A fiatal özvegy. Ford. Faragó János. Magy. Géniusz 16. sz.

2107. *h.* Massiliai Pytheasról. Philol. Közl. 240. l.

2108. *h.* Grillparzer Bánk-bán drámájáról. Philol. Közl. 241—243. lap.

2109. *H—i, L.* Rudolf v. Alt. P. Lloyd 205. reg. sz.

2110. *Hadady Géza.* Cid a történelemben és Herdernél. Ism. Lám Frigyes. Philol. Közl. 237. l.

2111. *Hamerling.* Az ember sorsa. Hazánk 71. sz.

2112. *Hebbel.* Gonosz varázs. Ford. Telekes Béla. Vasár. Ujs. 48. sz.

2113. Heine. *Heine.* Loreley. Ford. Avar Pál. Magyar Géniusz 10. szám.

2114. *Heine.* A halászleányka. Ford. Barabás Béla. Magy. Géniusz 19. sz.

2115. *Heine.* Dal. 1. A rózsa, mondd, mért halavány. Ford. Bródy Mihály. Budap. Napló 79. sz. 2. Boldogtalan vagy... U. o. 98. sz.

2116. *Heine.* A forró nyár lakik . . . Ford. Faragó M. József. Miskolczi Napló 176. sz.

2117. *Heine.* 1. Hogy balgaságomat. Ford. Faragó János. Magy. Géniusz 3. sz. — 2. Halkan . . . U. o. 15. sz. — 3. Ódon csecsebecse. Hét 21. sz. — 4. Prológus. Aurora. V. évf. aug. — 5. Fortuna. U. o. szept.

2118. *Heine* és egyéb műfordítások. Farkas Emil. Ism. Vasár. Ujs. 5. sz. — Magy. Szalon 36. köt. 521. l.

2119. *Heine.* 1. Hol lesz majd . . . Ford. Farkas Emil. Hazánk 87. sz. — 2. Halkan lengi . . . Aurora 1902. jan. füz. — 3. Firdúsi, a költő. Orsz.-Világ 24. sz.

2120. *Heine* dalaiból. (Olyan vagy mint egy virág). Ford. Farkas Pál. Tata-tóvárosi Hiradó 31. sz.

2121. *Heine* dalaiból. Ford. Julius. Uj Világ 22. sz.

2122. *Heine.* A hiradás. Ford. Kozma Andor. Budap. Szemle 111. köt. 313. l.

2123. *Heine.* Dalok. Ford. Molnár Imre. Eszterg. Közl. 20. sz.

2124. *Heine.* 1. Visszhang. Ford. Sz. E. Mezőtúri Hirl. 9 sz. — 2. A rabszolga. U. o. 2. sz.

2125. *Heine.* Mennyei alkony. Ford. Telekes Béla. Orsz.-Világ 17. szám.

2126. *Heine.* Válás. Ford. Vékony Pál. Uj Világ 39. sz.

2127. *Gaál Ferencz.* Heine és Petőfi költészete. (Párhuzam.) Szabadkai községi főgymn. értes. 19—68. l.

2128. *Lám Frigyes.* Egy Heine-fordításból. Philol. Közl. 548. l.

2129. *Prém József.* Királyné és költő. P. Hirl. 342. sz.

2130. *Zollner Béla dr.* Heine családi életéről. Aurora IV. évf. Febr. — Lásd 1464. sz. a. is.

2131. *Heinrich Gusztáv.* Ossian hazánkban. (Kivonat.) Akad. Értes. 15—18. l.

2132. *Hermann, Wilhelm.* Robert Walther. Ein Roman. Sächsisch-Reep. 1901. Ism. Kl. H. Akad. Blätter 6. sz. — Hermann, W. Ein Wort der Vertheidigung. U. o. 7. sz. — Klöss, H. Noch einmal W. Hermann Roman Robert Walther. U. o. 8. sz. — Hermann, W. Noch ein Wort der Vertheidigung. U. o. 9. sz.

2133. *Katona Lajos.* Boner meséinek forrásairól. Philol. Közl. 76. lap.

2134. *Kollarik Kálmán.* Luczifer az «Arany legendában». Veszpr. Hirl. 13. sz.

2135. *Körner.* A szalamankai ördög. Ford. L. Radna-Lippa 2. sz.

2136. *Kovács Jenő.* Max Halbe. Magy. Géniusz 34. sz.

2137. *Lám Frigyes.* Német Irene-költemény. Philol. Közl. 347—350. lap.

2138. *Lám Frigyes.* Lindner Ernő. Philol. Közl. 835—837. l. és Karpath. Post. 45. sz.

2139. Lenau. *Lenau.* Az éjféli menet. Részlet Fausztjából. Magy. Állam 187. sz.

2140. *Lenau.* A pusztai csárda. Ford. Auer István. Alkotmány 192. sz.

2141. *Lenau.* Délre. Ford. Babics Mihály. Tolnavármegye 34. sz.

2142. *Lenauból.* 1. A komor felhők félve... 2. Ó mért van az, hogy emlékezni is kell... Ford. Biró Arthur. Ujság 219. sz.

2143. *Lenau.* Három czigány. Fordította Havas A. Felvidék 4. sz.

2144. *Lenau* dalaiból. 1. Egykor és most. 2. Távolban. 3. Nézd a folyót. Ford. Havas István. Budap. Hirl. 221. sz. — 4. A nádasban. Bars. 26. sz. — A három czigány. U. o. 35. sz.

2145. *Lenau.* 1. Szerelmi ünnep. 2. Tavasz. Ford. Kovács Pál. Hét 19. sz.

2146. *Lenau.* 1. A tölgyes. 2. Az ég gyásza. Ford. Kún József. Hét 32. sz.

2147. *Lenau* dalaiból. Fordította Molnár Jenő. Szegedi Hiradó 193. szám.

2148. *Lenau Miklós.* A pillangó. Ford. Szomory Károly. Tanulók Lapja II. f. é. 19. sz.

2149. *Lenau Miklós.* Hazámhoz. Ford. Tordai Grail Erzsi. Vasárnapi Ujság 32. sz.

2150. *Lenau.* Két koszorú. Ford. Vékony Pál. Budapesti Napló 133. szám.

2151. *Lenau* költeményeiből. 1. Délre. 2. Őszi panasz. Ford. Zoltán Vilmos. Budap. Hirl. 155. sz.

2152. *Lenau* költeményeiből. 1. Délre. 2. Változó vágy. 3. Volnál enyém. Ford. Zoltán Vilmos. Délmagy. Közl. 132. sz. és Nagybecskereki Hirlap. 132. sz.

2153. *Bodrogh Pál.* Lenau. Magy. Szalon 37. köt. 593—596. l.

2154. *Castle, Eduard.* Nikolaus Lenau. Zur Jahrhundertfeier seiner Geburt. Leipzig 1902. (8-r.) 1 Mk. 50. Rövid. Ism. Akad. Blätter 8. szám.

2155. *Dunajec Nándor.* Lenau magyarsága. Magy. Szó 170. sz. Délmagy. Közl. 185. sz. és Torontál 184. sz.

2156. *Dunajec Nándor.* Lenau szerelmei. Magyar Szó 180. sz.

2157. *Dunajec Nándor.* A megtébolyodott költő. Lenau utolsó évei. Magy. Szó 191. sz.

2158. *H—i, L.* Nikolaus Lenau. P. Lloyd 193. reg. sz.

2159. *Herczeg Ferencz.* Lenau emléke. Nagybecskereki Hirlap 187. sz. és Délmagyar. Közl. 186. sz.

2160. *Herczeg Ferencz* beszéde a csatádi Lenau-ünnepen. Philol. Közl. 738—741. l.

2161. *Jacobi Károly.* Lenau. Philol. Közl. 657—682. l.

2162. *Jánus.* Lenau Miklós. Magyar Állam 187. sz.

2163. *Junius.* A boldogtalanság költője. Budapesti Hirl. 221. sz.

2164. *Kohut, Dr. Adolf.* Nikolaus Lenau und Marie Behrends. Pester Lloyd 191. reg. sz.

2165. *Kubinyi Viktor.* Lenau. Alkotmány 192. sz.

2166. *L. A.* Lenau. Hét 32. sz.

2167. *Lányi Zsigmond.* Lenau Miklós. Uj idők 33. sz.

2168. *Müller-Güttenbrun, Adam.* Nikolaus Lenau und seine Heimat. Deutsch. Tageblatt f. Ungarn. 16. Mai. — Mediasch. Wochenbl. 477. s köv. sz. és Ung. Weisskirch. Volksbl. 32. sz.

2169. *Naményi Lajos.* Lenau szerelmei. P. Hirl. 221. sz.

2170. *Paulini Jenő.* Lenau és a magyarok. Uj idők 29. sz.

2171. *Quintus.* A csatádi költő. Magy. Nemzet 192. sz.

2172. *Rothhauser, Max.* Csatáder Leute. P. Lloyd 195. reg. sz.

2173. *Schuster, Franz.* Nikolaus Lenau. Ungarisch. Weisskirch. Volksbl. 33. sz.

2174. *Szini Gyula.* Lenau. Magyar Géniusz 33. sz.

2175. *Vértes József.* Lenau Miklós. Tanulók Lapja II. f. é. 19. sz.

2176. *Vértesy Sándor.* Lenau Miklós. Borsodvármegyei Lapok 191. szám.

2177. *Voggenhuber Oszkár.* Lenau. Nagykároly és vid. 14. sz.

2178. *Wagner Lajos.* Lenau Miklós. 1802—1850. Felvidék 34. szám.

2179. *Wittstock, Oscar.* Nikolaus Lenau. Gedenkblatt zu seinem 100jährigen Geburtstage. Hermannstadt. I. Drotleff. 1902. (8-r. 24 l.)

2180. *Spectator.* Lenau. Egyetértés 221. sz.

2181. Lenau Miklós születésének századik évfordulója (képpel). Vasár. Ujs. 32. sz.

2182. Lenau, Nikolaus, Siebenb. Deutsch. Tageblatt. 8711.

2183. Nikolaus Lenau und seine Heimat. Mediasch. Wochenbl. 478, 479. sz. — Lásd 1027. sz. a. is.

2184. *Lenbach.* A czigány menyasszony. Ford. Terentius. Bácska 61. szám.

2185. *Lichtwehr.* Az apa és három fia. Fordította Szakács Béla. Hazánk 88. sz.

2186. *Lindner, Felix.* Zur Geschichte der Oberonsage. Rostock. 1902. (8-r. 18 l.) Ism. *h.* Philol. Közl. 947. l.

2187. *Meissner.* Mária. Ford. Faragó János. Magyar Géniusz 18. szám.

2188. *Merkl, Dr. Franz.* Wilhelm Hauff. Die Nera. 49. sz.

2189. Monographie zur deutschen Kulturgeschichte. VII. Bd. Reicke, Emil. Der Gelehrte. Ism. Cserna Pál. P. Lloyd 170. reg. sz.

2190. *Mösicke*. Ha bemegy a temetőbe. Ford. Dr. Szőcs Géza. Közérdek 7. sz.

2191. *Nasch Fülöp*. Hans Sachs bibliai drámái. Ism. Lám Frigyes. Phil. Közl. 944—946. l.

2192. *Neumann K. A.* A ki az Istent keresi. («Das Hohelied» költeményből). Ford. gr. Kun István. Uj Világ 31. sz.

2193. *Panzer, Friedr.* Hilde-Gudrun. 1901. Ism. Heinrich Gusztáv. Philol. Közl. 912—917. l.

2194. *Plinke Ágoston.* Templomjárás. Ford. Papy József. Hód-Mező-Vásárh. 78. sz.

2195. *Roderich Albert.* A koldusnő. Ford. Kereszty István. Zenevilág II. 38.

2196. *Römer, Julius.* Zur Erinnerung an Michael Albert. Siebenb. Deutsch. Tagblatt 8616—17. sz.

2197. *Rosegger P. K.* Modern hirdetés. Ford. Maróthi János Orsz. Világ 5. sz.

2198. *Rückert.* Esti dal. Ford. Párkányi Norbert. Fejérmegyei Napló 108. sz.

2199. *Salomon, Ludwig.* Geschichte des deutschen Zeitungswesens II. Bd. Ism. Dr. Kohut Adolf. P. Lloyd 212. reg. sz.

2200. **Schiller.** *Schiller, Friedrich.* Die Jungfrau von Orleans. Romantische Tragödie. Kiadta és magyarázta Faith Mátyás. Egy térképpel. (Jeles írók iskolai tára. 73. köt.) Budapest, 1902. Franklin-t. (8-r. 182. l.) 1 K 20 f. — Bir. Lenkei Henrik Hivat. Közl. 11. sz.

2201. *Schiller* költeményei. Ford. és bevezetéssel ellátta Dóczi Lajos. Magyar és külföldi művészek rajzaival. (Remekírók képes könyvtára XIII. köt.) Budapest, é. n. (1902.) Lampel R. (8-r. XXVII, 371. l.) 6 K. — Ism. Hét 48. sz. — Alfa. Bud. Hirl. 338. sz. — Keszler József. Magy. Nemzet 306. sz.

2202. *Schiller.* Z básni Schillerových. 1. Dievča z cúdziny. — 2. Tužba. — 3. Delba zeme. — 4. Deviná žaloba. — 5. Dityramb. — 6. Bohovia Grécka. Ford. Hviezdoslav. Slov. Pohlad. 265—272. l. — 7. Pegasus v jarme. — 8. Slová viery. — 9. Slová bludu. — 10. Zahalený obraz saiský. — 11. Nádej. — 12. Moc spevu. U. o. 744—752. lap.

2203. *Schiller.* Az idegen leányka. Ford. Dóczi Lajos. Budapesti Napló 62. sz.

2204. *Schiller.* 1. A föld osztálya. Hellasz Istenei. 3. Habsburg grófja. Ford. br. Dóczi Lajos. Budap. Hirlap 1. sz.

2205. *h.* Wallenstein-drámák Schiller előtt. Philol. Közl. 243. l.

2206. *h.* A «Haramják» egyik forrása. Philol. Közl. 244. l.

2207. *Schnabel, J. G.* Die Insel Felsenburg. Herausg. v. H. Ullrich. Ism. *h.* Phil. Közl. 440 l.

2208. *Schönthan* és *Kadelburg.* A polgármester úr. Bohózat 3 felv. Fordította Zempléni P. Gyula. Először adták a Vígszinházban szept. 12.

2209. *Schönthan* és *Schlicht.* Hapták. Vígj. 3 felv. Magyarította Hazai Hugó. Először adták a Vígszinházban decz. 18.

2210. *Schuller, Dr. Friedrich.* Schriftsteller-Lexikon der Sieben-

bürger Deutschen. IV. Bd. (Ergänzungsband zu J. Trausch, Schriftsteller-Lexikon, stb.) Hermannstadt, W. Krafft. 1902. (8-r. XI. 575 l.) — Ism. Horváth Ignácz. Századok 947. l. — Ism. Schullerus A. Korresp. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 4. sz.

2211. *Schullerus, A.* Mythologie. (Festschrift d. Gesellsch. für deutsche Philol. in Berlin 506—522. l.)

2212. *Seraphin, Fr. W.* Eine Kronstädter Handschrift des Jacobus de Voragine. Ism. Katona Lajos. Phil. Közl. 936. l.

2213. *Simrock Károly.* Jézus, a gyermek. (—legendája). Ford. Gyulai Ágost. Kath. Szemle 559. l.

2214. *Strache Tivadar dr.* Grillparzer nézete hazánkról Magy. Szemle 14. sz.

2215. *Strausz Ernő.* Ábránd. Ford. dr. Sz. I Nyitramegy. Közl. 18. szám.

2216. *Szini Gyula.* Hauptmann Gerhart. Magy. Géniusz 27. sz.

2217. *Takács Gyula.* Voss J. H. idylljei. Ism. Lám Frigyes. Philol. Közl. 943. l.

2218. *Teutsch, Traugott.* Ein siebenbürgisches Dichterleben. Kronstadt, Joh. Gött's Sohn 1902. (8-r. 223 l.)

2219. *Uhland.* 1. Egy szegény dala. Ford. Alfa. Kalazantinum. VII. évf. 2. sz. 2. Halálhangok. Ford. Alfa. U. o. 3. sz.

2220. *Uhland.* A kápolna. Ford. Giuseppe. Nyírvidék 9. sz.

2221. *Uhland.* Álomfejtés. Ford. Szakács Béla. Hazánk 23. sz.

2222. *Uhland.* Az ötvös leánya. Ford. s. Kun-Majsa 43. sz.

2223. *Vértesy Sándor.* Hallermündei Platen Ágost gróf mint drámaíró. Miskolczi ref. főgym. értes. 3—69. l.

2224. *Walther, Ed.* Hans Sachsens Tragödie Tristran und Isolde. 1902. Ism. *h.* Philol. Közl. 948. l.

2225. *Weber, S.* Ehrenhalle verdienstvoller Zipser des XIX. Jahrhund. Weber S. felelete Sváby Fr. ismertetésére. Századok 92. l.

2226. *Wildenbruch, Ernst v.* Die Tochter des Erasmus. Schauspiel. 1900. Ism. Stromp László. Budap. Szemle 112. köt. 113—129. l.

2227. *Woerner, M. C.* Gerhart Hauptmann. 1901. Ism. Gedeon Alajos. Philol. Közl. 533—537. l.

2228. *Wolff J.* Ragyog az ár ... («Lurlei» cz. romànczából) Ford. Luby Sándor. Magy. Géniusz 12. sz.

2. Nyelvészet.

2229. *Albrecht János.* Német helyesírás. Szabályok és szólajstrom. A hivatalos helyesírás alapján. (Tudományos zsebkönyvtár 111. sz.) Pozsony, 1902. Stampfel K. (8-r. 80 l.) 60 f.

2230. *b. j.* Az új német helyesírás. Philol. Közl. 743. l.

2231. *Balassa József.* A német helyesírás megjavítása. Nyelvőr 166. lap.

2232. *Becker Hugó.* Új módszertani észrevételek a német főnevek ragozásához. Magyar Pædag. 22—36. l.

2233. *Brenndörfer János.* Román (oláh) elemek az erdélyi szász nyelvben. Budapest, 1902. Szerző. (Franklin-ny.) (8-r. 92 l.)

2234. *Förster Jenő.* A coniunctivus használata a mai német

irodalmi nyelvben. Philol. Közl. 370—392. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 25 l.)

2235. *Hauser Rezső Sándor.* Az új német helyesírás. Keresk. Szakoktatás. X. évf. 324—326. l.

2236. *Hauschild, O.* Die verstärkende Zusammensetzung bei Eigenschaftswörtern im Deutschen. Ism. Schullerus A. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 2—3. sz.

2237. *Kemény Ferencz.* Az új egységes német helyesírás. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 12., 13. sz.

2238. *Kisch, Dr. G.* Zu den «Nösner Wörtern.» Ism. Keintzel G. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 2—3. sz. Kisch válasza. U. o. 4. sz.

2239. *Kovács Samu.* A legújabb német helyesírásról. Polg. isk. Közl. 206—210. l.

2240. *Mohr Győző.* A «gölniczbányai» nyelvjárás hangtani sajátságai, egybevetve az új felnémet irodalmi nyelvvel. Kolozsvár, 1902. Ajtai-ny. (8-r. 28 l.)

2241. *Somos Árpád.* A német helyesírás reformja. Grafikai Szemle 10., 11. sz.

2242. *Ss.* Siebenbürgisch-sächsische Verwandtschaftsnamen. Korr.-Bl. Ver. f. sieb. Landesk. 1. sz.

2243. Zu den siebenb.-sächs. Verwandtschaftsnamen. Korr.-Bl. Ver. siebenb. Landesk. 5. sz.

2244. Zum Wörterbuch. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 2—3., 5, 8, 11. sz.

2245. Zweiter Bericht über den Fortschritt der Vorarbeiten zum siebenbürgisch deutschen Wörterbuch. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 2—3. sz.

3. Tankönyvek.

2246. *Albrecht János.* Német olvasókönyv. Az olvasmányok alapján készült beszéd és fordítási gyakorlatokkal. Reáliskolák III. és gymnasiumok V. oszt. számára. 2-ik az 1899. tantervhez alkalmazott kiadás. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. 122 l.) 1 K 20 f.

2247. *Demek Győző dr.* Német irodalmi olvasókönyv. I. kötet. Az irály-, szónoklat- és költészettan vázlataival ellátva. A középiskolák V—VI., a polgári és felsőbb leányiskolák III—IV., a felső kereskedelmi iskolák I—II., a honvéd hadapród- és tisztképző-iskolák I——III., az elemi tanító- és tanítónőképző III—IV. s a polgári tanító- és tanítónőképző-intézetek alsóbb fokozatú I—II. évfolyamának használatára. Ötödik, javított kiadás. Nagyvárad, 1902. Laszky Ármin. (8-r. 286 l.) 3 K. 20 f.

2248. *Endrei Ákos.* Német nyelvkönyv. Középiskolák számára. I. kötet. A reáliskolák I. és II., a gymnasiumok III. és IV. s a polgári és felsőbb leányiskolák megfelelő osztályainak hasznalatára. Negyedik kiadás, Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. VI, 222, IV. l.) 2 K. — U. a. III. köt. 1900. Bir. Dr. Hoffmann Frigyes, Matskássy József és Petz Gedeon. Hivat. Közl. 5. sz.

2249. *Endrei Ákos* és *Lenkei Henrik.* Német nyelvkönyv. Középiskolák számára IV. kötet. A gymnasium és reáliskola VII. és VIII.

osztályának használatára. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 208 l.) 2 K 50 f. — Ism. Kohlbach Bertalan. Philol. Közl. 908—910. l. — Bir. Schnábl Róbert. Hivat. Közl. 14. sz.

2250. *Felsmann József.* Német grammatika. 8. kiadás. Budapest, Lampel R. 1902. (8-r. 236 l.) 2 K 80 f

2251. *Fleischhacker M. Fridolin* és *Kárpáti Károly dr.* Német nyelvtan. Gymnasiumok, reáliskolák, kereskedelmi középiskolák, polgári fiúiskolák, polgári és felső leányiskolák, tanító- és tanítónőképző-intézetek használatára. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 260 l.) 2 K 80 f. — Bir. Dr. Morvay Győző. Hivat. Közl. 1. sz.

2252. *Heinrich Gusztáv dr.* Német olvasókönyv. Nyelvtannal és szótárral. Középiskolák számára. II. rész. 4. jav. kiadás. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 186, III.) 2 K.

2253. *Hirn Lajos* és *Paulay Ödön.* Módszeres német nyelvtan, olvasó- és gyakorlókönyv. A középiskolák, valamint a polgári fiú- és leány , továbbá felsőbb leányiskolák kezdő osztályai számára. 2. javított kiadás. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. XVI, 208, 40 l.) 2 Kor. 80 fillér.

2254. *Hortobágyi Antal.* Német nyelv- és olvasókönyv. II. rész. Mindkét nembeli polgári iskolák és a felsőbb leányiskola III. és IV. osztálya számára. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. IV, 187 l.) 2 K. — Ism. Lévai Miksa. Polg. isk. Közl. 228. l.

2255. *Kárpáti Manó* és *Markovics Sándor.* Az új német helyesírás kézikönyve. Polgári felső-, kereskedelmi és középiskolák számára és magánhasználatra. Győr. Pannonia. (8-r. 164 l.) 1 K.

2256. *Kemény Ferencz.* Die einheitliche deutsche Rechtschreibung. (Regeln und Wörterverzeichniss). Az egységes német helyesírás. (Szabályok és szójegyzék.) Iskolai és magánhasználatra. A legújabb hivatalos adatok alapján kidolgozva. 3. kiadás. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 50 l.) 50 f.

2257. *Kemény Ferencz.* Német olvasókönyv. Budapest, 1903. Bir. dr. Gyulai Ágost. Hivat. Közl. 20. sz.

2258. *László Antal.* Német nyelvgyakorló- és olvasókönyv a német nyelv elsajátítására. Az elemi népiskolák számára. III. rész. 2. jav. és bőv. kiadás. Budapest. 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 164, IV. l.) 80 f.

2259. *Markovics S.* és *dr. Hegedüs I.* Német nyelvolvasó- és gyakorlókönyv. I—II. rész. 1901. Ism. Binder Jenő. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 215—219. l. — III. rész. A gymnasiumok V., a reáliskolák, felsőbb leányiskolák és polgári iskolák III. osztálya számára. Budapest, 1902. Hornyánszky V. (8-r.) – Bir. dr. Hoffmann Frigyes. Hivat. Közl. 23. sz. és dr. Weszely Ödön. U. o. 26. sz.

2260. *Netoliczka, Dr. Oskar* und *Wolff, Dr. Hans.* Deutsches Lesebuch für Mittelschulen. IV. Theil. Fünfte bis achte Klasse. Nagyszeben. (Hermannstadt). W. Krafft. 1902. (8-r. XIX, 1076 l.)

2261. *Szemák István dr.* Német nyelvtan. II. évfolyam. 8. lényegében változatlan kiadás. Budap., 1902. Lauffer V. (8-r. IV, 192 l.) 2 K.

2262. *Wolff, Erhard.* Deutsche Sprachlehre. Für Bürgerschulen. Schässburg, Fritz Teutsch. 1902. (8-r. 36 l.)

4. *Svéd-dán-holland.*

2263. *Björnson Björnsterne.* Nilsz Fin. Ford. Telekes Béla. Vasárnapi Ujs. 51. szám.

2264. Björnsterne Björnson. (Képpel). Vasár. Ujs. 50. sz.

2265. *Cort, Frans de.* Anyám. Hollandból ford. Szalay Károly. Vasár. Ujs. 10. sz.

2266. *F. K.* Björnsterne Björnson. Magy. Géniusz 51. sz.

2267. *Gagyhy Dénes.* A királyi költő. Magyarság 155. szám. (II. Oszkár, svéd király).

2268. *Hensbroeck, P. A. M. Boele van.* Búcsúzás. Hollandból ford. Szalay Károly. Vasár. Ujs. 10. sz.

2269. *Hevesi Sándor dr.* Droogstoppel Batavus. (Multatuli «Max Havelaar» munkájának alakja.) Magy. Szemle 50. sz.

2270. *Kielland A. S.* Ha fáj az élet . . . Ford. dr. Szőcs Géza. Közérdek. 9. sz.

2271. *Knut Hamjun.* Viktória. Ford. Telekes Béla. Ism. Roboz Andor. Polit. Hetiszemle 33. sz.

2272. *Mouche.* Björnsterne Björnson legújabb drámájáról a «Laboremus»-ról. Művészvilág IV. évf. 2. sz.

2273. *Poestion, I. C.* Norwegisches Lesebuch. Ism. Végl Sándor. Philol. Közl. 929. l.

2274. *Szász Zoltán.* Multatuli. Új Magyar Szemle 65—80. l.

5. *Angol.*

2275. *Burns Robert.* My beart's in Highlands. Ford. Kimnach Ödön. Nagy-Kunság 51. sz.

2276. *Burns.* — Lásd 1027. sz. a. is.

2277. *Bret Harte.* A végzet. Ford. Máthé Miklós. Hazánk 81. sz.

2278. **Byron.** *Byron.* Deep in my soul . . . Ford. Ignotus. Magy. Hirl. 88. sz.

2279. *Byron.* Csillag . . . Ford. Kulcsár Ferencz. Aurora IV. évf. 6. szám.

2280. *Byron.* S te írsz . . . Ford. Réthy Gy. Petrozsény és vid. 21. szám.

2281. *Byron.* 1. Kalózok éneke. Ford. Telekes Béla. Hét 27. sz. — 2. A kalóz. U. o. 49. sz.

2282. *Berkovics Miklós.* Újabb adatok Byron életrajzához. Szépirod. Kert 21., 22. sz.

2283. *Borsody Béla.* Lord Byron életéből Rozsnyói Hiradó 3—7. szám.

2284. *Carlyle T.* Hősökről, Ford. dr. Végh Arthur. Ism. (Z. á.) Magyar Közélet II. köt. 329—334. l. — Erdélyi Károly. Magy. Szemle 13. szám.

2285. *Cholnoky Viktor.* H. G. Wells. Magy. Géniusz 52. sz.

2286. *Cholnoky Viktor.* Rudyard Kipling. Magy. Géniusz 23. sz.

2287. *Elek Artur.* Poë szerelmei. Magy. Géniusz 25. sz.

2288. *Ernest la jeunesse.* Wilde Oszkár. Magy. Géniusz 50. sz.

2289. *H—i, L.* Weiteres von Oskar Wilde P. Lloyd 173. reg. sz.

2290. *Heard, Winifred E.* Love-song. Ford. ifj. Zsoldos Benő. Zemplén 65. sz.

2291. *Hemans Felicia.* A jobb haza. Angolból ford. Szabados Ede 15. sz.

2292. *Hensel, Paul.* Thomas Carlyle. Ism. Bl. H. P. Lloyd 241. reg. sz.

2293. *Kipling Rudyard.* A tenger asszonya. Ford. Szebenyei József. Hét 24. sz.

2294. *Kipling.* Tommy. Ford. Pásztor Árpád. Hét 42. sz.

2295. *Kipling Rudyard.* Evezősök. Ford. l'Aignac. Pesti Napló 355. szám.

2296. *Kipling, Rudyard.* Kín. 1901. Ism. Kégl Sándor. Budap. Szemle 112. köt. 140—146. l.

2297. *Lecky, Edw. W.* 1. Ha kétség . . . Ford. Szász Károly. Budap. Szemle 109. köt. 313. l. — 2. Folyj, gyors folyam. U. o. 100. köt. 111. l.

2298. *Md.* Az irodalom Amerikában. Budap. Hirl. 237. sz.

2299. *Milton.* — Lásd 1027. sz.

2300. *Moore.* — Lásd 1027. sz. a.

2301. *Phillips, Stephen.* Herod. A tragedy. London. New-York. Ism. Hevesi Sándor dr. Magy. Szemle 44. sz.

2302. *Reich Péter Cornél.* Ralph Waldo Emerson. Erő 16. sz.

2303. *S. A.* Bret Harte. 1839—1902. (Képpel.) Vas. Ujs. 22. sz.

2304. *Salmon Arthur L.* Ősz. Angolból ford. ifj. Zsoldos Benő Magy. Géniusz 46. sz. és Zemplén 104. sz.

2305. *Scott W.* — Lásd 1027. sz. a.

2306. **Shakespeare.** *Shakespeare* összes színművei. Először kiadta a Kisfaludy-Társaság. Fordították Arany János, Arany László, Ács Zsigmond, Fejes István, Greguss Ágost, Győry Vilmos, Lévay József, Lőrinczi (Lehr) Zsigmond, Petőfi Sándor, Rákosi Jenő, Szász Károly, Szigligeti Ede, Vörösmarty Mihály. Javított kiadás. Sajtó alá rendezte, az életrajzot és tanulmányokat írta Voinovich Géza dr. 6 köt. Budapest, 1902. Franklin-t. 30 K. — Ism. Cs. E. Magy. Pædag. 576. l. — (z+á.) Magy. Közélet II. köt. 147—150. l.

2307. *Shakespeare.* Julius Cæsar. Szomorújáték 6 felv. Ford. Vörösmarty Mihály. Új betanulással először adták a Nemz. Színházban jan. 30. Ism. (k. a.) Budapesti Hirlap 30. sz.

2308. *Shakespeare.* Romeo és Julia. Fordította Telekes Béla. (Magy. Könyvtár. 288—289. sz.) Budapest, 1902. Lampel R. (16-r. 148 l.) 60 f.

2309. *Shakespeare, William.* Julius Cäsar. Smutnohra v piatich dejstvách. Z pôvodiny preložil: Nezabudov. Slov. Pohlád. XXII. 332—351. 406—424. l.

2310. *Alexander Bernát.* Shakespeare Hamletje. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1902. Franklin-t. (8-r. 584 l.) 6 K. — Ism. dr. Hevesi Sándor. Magy. Szemle 18—20. sz. — Zivuska Jenő. Havi Szemle II. évf. 1. sz. — Kristóf György. Erd. Muz. 204—206. l. — Rothauser M. P. Lloyd 228. reg. sz. — (z+á.) Magy. Közélet I. köt. 250—253. l. — Sebestyén Károly. Uj idők 21. sz. — Junius. Budap. Hirl. 227. sz. — Jakab Ödön. P. Napló 91. sz.

2311. *Alexander Bernát.* Shakespeare és Katona József. Bud. Szemle 110. köt. 112–136. l. és Budap. Hirl. 42. sz.

2312. *Gutermann.* Shakespeare und Antike. Ism. *h.* Philol. Közl. 441. l.

2313. *Gyulai Ágost.* A magyar Shakespeare-irodalomról. Philol. Közl. 791—801. l.

2314. *h.* Egy Shakespeare-problema. Philol. Közl. 344. l.

2315. *i.* Shakespeare és Bacon. Magy. Hirl. 296. sz.

2316. *Könyves Jenő.* Hamlet. (Magyarázat.) Nyugatmagy. Hiradó 7. szám.

2317. *Megyesi Ferencz.* Shakespeare. Ism. Heinrich Gusztáv. Philol. Közl. 236. l.

2318. *Putnoki Béla.* Lear király. Miskolczi Napló 51. sz.

2319. *Reich Péter Cornel.* Shakespeare két előfutárjáról. Erő 38. és köv. szám.

2320. *Rexa Dezső.* Shakespeare Itáliában. Aurora IV. évfolyam márcz. ápr.

2321. *Šeksper* i moderna pozornica. Pozornište 11., 12., 15., 16. sz.

2322. *Seprődi János.* III. Richard. Bevezető előadás Shakespeare tragédiájához. Magyar Polgár 288. sz.

2323. *Uhde, Herm.* Der Mannheimer Shakespeare. Ism. *h.* Phil. Közl. 838—840. l.

2324. *v.* Ki volt Othello? P. Napló 337. sz.

2325. *Vetési József dr.* Az örökös Shakespeare-kérdés. Magyar Szemle 9. sz.

2326. *Vetési József dr.* Shakespeare a színpadon. Magy. Szemle 22. szám.

2327. *Wolfner Pál.* A Shakespeare-Bacon rejtély. Uj idők 6. sz. — Lásd 733., 798., 1581. sz. a. is.

2328. *Sulyok Ylda.* Kipling Rudyard. Magy. Hirl. 75. sz.

2329. *Szilágyi Géza.* Wilde Oszkár. Magy. Géniusz 26. sz.

2330. *Szini Gyula.* Wilde Oszkár. Magy. Génius. 36. sz.

2331. *Tennyson.* Rispah. Ford. dr. Hegedüs István. Pápai Lapok 10. szám.

X. Román nyelvek és irodalmak.

1. *Franczia.*

2332. *Acsay Antal dr.* Montaigne Mihály és Locke János. Athenæum, 239—246. 320—333. 459—476. l.

2333. *Ambrus Zoltán.* Willy: Claudine. Hét 25. sz.

2334. Anthologia a XIX. század franczia lyrájából. I. 1901. Ism. Binder Jenő. Budap. Szemle 111. köt. 147—154. l. — Miklós Ferencz. Philol. Közl. 129—132. l. — k. g. Hazánk 38. sz.

2335. *Augier, Émile* és *Sandeau Jules.* Le Gendre de monsieur Poirier. Magyarázta Otrok Mihály. (Franczia Könyvtár. 5. sz.) Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. VIII, 88 l.) 70 f.

2336. *D'Auriac Viktor.* Romok közt. Ford. Gábor Andor. Magy. Szó 304. sz.

2337. *Barante.* Jeanne D'Arc. Magyar. u..
Téri József. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 150. l.

2338. *Baudelaire* költeményeiből. 1. Az albatrosz. — 2
kák. 3. A megrepedt harang. Ford. Szabados Ede. Hét 17.

2339. *Becker Fülöp. Ágost.* Rousseau I. I. (Olcsó könyv
52. sz.) Budapest, 1902. Franklin-t. (16-r. 67 l.) 40 f. — Is
Magy. Közélet V. köt. 152. l.

2340. *Beránger.* 1. Köztársaságom. Ford. Bodrogh P
Géniusz. 4. sz. — 2. A mennyország kulcsai. U. o. 9. sz.

2341. *Beránger.* A bolygó zsidó. Ford. Bodrogh Pál
Szalon 37. köt. 47. l. — 2. Stuart Mária búcsúja. U. o.
Lásd 1027. sz. a. is.

2342. *Bernard Tristan.* A láda titka. Bohózat 3 fe
Fái J. Béla. Először adták a Vígszinházban ápr. 9.

2343. *Bernard Tristan.* A tolmács. Bohózat 1 felv. Ford
Először adták a Vígszinházban szept. 5.

2344. *Bossuet* beszédei. Fordította Acsay Ferencz.
Bossuet dicsőítő és gyászbeszédei. Esztergom. 1902. (Budapest,
bir.) (8-r. XCVI, 652 l.) 9 korona. — Ism. Junius. Budape
263. sz. — Rézbányay József dr. Kath. Szemle 672—674. l. -
János. Hittud. folyoirat 410—417. l. — Dr. Csajka Ernő.
24. sz. — Dunántúli Prot. Lap. 48. sz. — F. Protest. Szer
325. lap. — Magyar Szemle 36. szám. — Dr. π. Magyar Si
461. lap.

2345. *Bourget, Paul.* L'étappe. 1903. Ism. Balkányi
Budapesti Szemle 112. köt. 289—296. l. — Kunfi Zsigmon
dik Század VI. köt. 425—430. l. — Birkás Géza dr. Mag
41. szám.

2346. *Bourget Paul.* Szánalmat érdemel . . . Ford.
49. lap.

2347. *Bourget, Pál.* Michel-Angelo. Fordította Zem
Budapesti Szemle 112. köt. 451. l.

2348. *Brieux Eugéne.* A métely. (Les Avariés.) S
vonásban. Fordította Molnár Márton. (Fővárosi szính
117—118. sz.) Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 88 l.)

2349. *Brizeux, Auguste.* A két virág. Ford. Gyula
Szemle 46. sz.

2350. *Chenier André.* Az ifjú fogolynő. Ford.
Thália 8. sz.

2351. *Coppée François.* A pásztorok csillaga. Fo
Magy. Szemle 51. sz.

2352. *Coppée.* Alamizsna. Ford. Nyírvidék 9. s

2353. *Cougnard, Jules.* A gránátalma. Fordíto
Magy. Szemle 47. sz.

2354. *Csengeri János.* Molière Szeleburdija. M
405. lap.

2355. *Daudet Alphonse.* Contes. Magyarázta
(Francia Könyvtár. 18.) Budapest, 1902. Lam
82 l.) 70 f.

2356. *Ducros, Louis.* Les Encyclopédiste
...mle 110. köt. 467—471. l.

2357. *Dupont Péter.* Az én szőlőm. Ford. Hegedüs István. Vas. Ujs. 6. sz.

2358. Egy tengerész iró. (Pierre Loti.) Magy. Tengerpart 291. sz.

2359. *Elek Artur.* Egy ópiumevő vallomásai. (Thomas de Quiney.) Magy. Géniusz 27. sz.

2360. *Elek Artur.* Prosper Mérimée. Magy. Géniusz 37. sz.

2361. *Elek Oszkár.* Petrarca hatása a Pléiade költőire. Philol. Közl. 287—312. 392—418. l. — Önállóan is megjelent (8-r. 52 l.)

2362. *Fath, Robert.* L'influence de la science sur la littérature française dans la seconde moitié du XIX. siècle. Ism. W—r Ö—n. Budap. Szemle 110. köt. 301—309. l.

2363. *Ferenczy Kálmán.* Hégésippe Moreau. Magy. Géniusz 46. sz.

2364. *Ferrand Ede.* Egykor. Ford. Gyulai Ágost. Magy. Szemle 28. szám.

2365. *France, Anatole.* L'orme du mail, Le mannequin d'osier, L'anneau d'amethyste, Monsieur Bergeret à Paris. Ism. Hatvany Lajos. Budap. Szemle 109. köt. 420—434. l.

2366. *Frank Félix.* Egy régi lakás volt . . . Francziából: Szabados Ede. Szamos 42. sz.

2367. *Gábor, Ignace.* Bibliothèque française. I. Prosateurs modernes. Ism. Kálmán Miksa. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 721/723. l.

2368. *Gagyhy Dénes.* Az idősebb Dumas. Magyarság 173. sz.

2369. *Gomborz Zoltán.* Adalék a »Sánta ördög« forrásaihoz. Budap. Szemle 111. köt. 482—486. l.

2370. *Gulyás Pál.* Chateaubriand. Alkotmány 105. sz.

2371. *Haraszti Gyula.* A franczia lyrai költészet fejlődése. Ism. *l.* Budap. Szemle 110. köt. 141—143. l.

2372. *Hekler Antal.* Maeterlinck. Magy. Közélet. I. köt. 194—199. lap.

2373. *Hekler Antal.* Taine. Magy. Nemzet 15. sz.

2374. *Hervieux, Paul.* A rejtély. Színmű 2 felv. Ford. Ambrus Zoltán. Először adták a Nemz. Színházban febr. 14.

2375. **Hugo V.** *Hugo, Victor.* Postscriptum de ma vie. Ism. Huszár Vilmos. Budap. Hirl. 16. sz.

2376. *Hugo, Victor.* A forradalom. Ford. Kún István gróf. Ism. Felszeghy Dezső. Erd. Múz. 160—164. l.

2377. *Hugo Victor.* 1. Encore a toi . . . Ford. Prém József. Magy. Géniusz 11. sz. — 2. A buzavirág. U. o. 16. sz.

2378. *Hugo Victor.* Mivelhogy édesem . . . Ford. Radó Antal. Aradi Közl. 74. sz. és Petrosény és vid. 9. sz.

2379. *Hugo Victor.* Marion de Lorme. — Drámájából. Ford. Szabó Károly. Egyet. Lapok (Kolozsv.) VI. évf. 3. sz.

2380. *Hugo Victor.* 1. Salamon. 2. Sophokles éneke Salamisnál. 3. A vízesés. Ford. Szász Károly. Vasár. Ujs. 9. sz.

2381. *Hugo Victor.* A rózsa és a sír. Ford. Vaida Berta. Szombathelyi Ujs. 11. sz.

2382. *Borostyány Nándor.* Hugo Victor. Pesti Hirl. 56. sz. és P. Lloyd 49. reg. sz.

2383. *Gr.* Hugo Victor. Hazánk 50. sz. és Délmagy. Közl. 49. sz.

2384. *Heller, Dr. Bernhard.* Victor Hugo als Ungarnfreund. Lloyd 48. sz.

2385. *L. G.* Hugo Viktor és családja. Vasár. Ujs. 9. sz.
2386. *Lg.* Hugo Victor. Magyarország 49. sz.
2387. *Lévai Mór.* Hugo Viktor és Teleky Sándor gr. Ungvári Közl. 15. szám.
2388. *Mabilleau, L.* Hugo Victor költészete — nyomán, francziából Hegedűs Pál. Budap. Szemle 110. köt. 20—41, 258—279. l.
2389. *Molnár István.* A századok legendája. Hajduböszörményi ref. gym. értes. 5—37. l.
2390. *Salamon Ödön.* Hugo Viktor és a magyarok. Budapesti Hirl. 76. sz.
2391. *Schindler József.* Victor Hugo. (1802—1885.) Szegedi felső keresk. isk. értes. 1901/2. 3—12. l.
2392. *Schöpflin Aladár.* Hugo Viktor. 1802—1885. Vasár. Ujs. 9. szám.
2393. *Téri József.* Hugo Viktor születésének századik évfordulója. (1802—1902.) Székesfeh. és vid. 23, 24. sz.
2394. *Tóth Pál.* Hugo Viktor. Borsodmegy. Lapok 53. sz.
2395. *Váradi Antal dr.* Hugo Viktor. Uj Világ 41, 42. sz.
2396. *Huszár Vilmos.* Stendhal. Bud. Hirl. 200. sz.
2397. *Huszár Vilmos.* A megtért Bourget. Budapesti Hirlap 277. szám.
2398. *Huszár Vilmos.* Honoré de Balzac. Uránia 5. sz. Önállóan is megjelent. (8-r. 53 l.) 1 K.
2399. *Junius.* Villon. Budap. Hirl. 70. sz.
2400. *Keszler József.* Yvette Guilbert és az ő «Montmartre»-ja. Magy. Nemzet 25. sz.
2401. *Lacaussade Ágost.* Merengés. Ford. Zempléni Árpád. Budap. Szemle 110. köt. 300. l.
2402. *Lamartine.* A pillangó. Ford. Gyulai Ágost. Magy. Szemle 22. sz. — A haldokló keresztény. U. o. 41. sz.
2403. *Lamartine.* Az őrző angyal. Ford. Hodács Ágost. Szépirod. Kert. 51. sz.
2404. *Lemoyne André.* Régi álmok. Ford. Gyulai Ágost. Kath. Szemle 657. l.
2405. *Lemoyne A.* Báléj után. Ford. Bogdánfy Lajos. Budapesti Szemle 111. köt. 464—467. l.
2406. *Madeleine Jaques.* Ott lenn. Ford. Zempléni Árpád. Hét 16. szám.
2407. *Maeterlinck Maurice.* A hivatlan vendég. A vakok. Két színdarab. Francziából fordította Marquis Géza dr. (Magyar Könyvtár 282. sz.) Budapest, 1902. Lampel R. (16-r. 51 l.) 30 f.
2408. *Maeterlinck M.* Monna Vanna. Dráma 3 felv. Fordította Ábrányi Emil. Először adták a Nemz. Színházban decz. 28.
2409. *Maeterlinck.* Monna Vanna. Dráma 3. felv. Francziából fordította Ábrányi Emil. (Magyar könyvtár 315. sz.) Budapest. 1902. Lampel R. (16-r. 80 l.) 30 f.)
2410. *Maeterlinck.* A hajsza. Ford. Szabados Ede. Hét 33. sz.
2411. *Maupassant, Guy de* és *Berton, Pierre.* Yvette. Színmű 3 felv. Ford. Kürthy Emil. Először adták a Nemzeti színházban jún. 11.
2412. *Maupassant, Guy de.* Szerelmes üzenet. Ford. Csergő Hugó. P. Napló 353. sz.

2413. *Maupassant, Guy de.* A vadludak. Ford. Zempléni Árpád. Vasár. Ujs. 14. sz.

2414. *Mendés Catulle.* A könyörületesség. Ford. Gyulai Ágost. Magy. Szemle 6. sz.

2415. *Mercière Pierre.* Bolyongás. Ford. Biró Arthur. Magyar Géniusz 4. sz.

2416. *Molière.* — Lásd 1961. sz. a.

2417. *Muhlfeld, Lucien.* L'Associée. Ism. Szini Gyula. P. Napló 336. sz.

2418. *Musset Alfred.* Rapelle toi. Ford. Dénes Tibor. Budap. Napló 66. sz.

2419. *Musset, Alfréd.* Búcsu. Ford. Czeglédy Sándor. Pápai Lapok 28. sz.

2420. *Musset Alfred de.* Ninon. Ford. Martos Ferencz. Magy. Géniusz 27. sz.

2421. *Nadeau.* A baba. Ford. Beöthy László. Zemplén 20. sz.

2422. *Ohnet György.* A vasgyáros. Színmű 4 felvonásban. Fordította Fáy J. Béla. 2. kiadás. (Fővárosi színházak műsora 26. sz.) Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 74 l.) 30 f.

2423. *Olivier Juste.* Este. Ford. Gábor Antal. Hét 44. sz.

2424. *Payelle Georges.* Sunt lacrymæ. Ford. Gábor Andor. Hét 46. szám.

2425. *Perl Imre dr.* Musset Alfréd végzetes szerelméről. Székesfehérvár és vid. 148—150. sz.

2426. *Prudhomme.* Ha én Isten volnék. Ford. Papy József. Hódmezővásárhely 10. sz.

2427. *Rameau Jean.* Az ákácz. Ford. Gábor Andor. Hét 49. sz.

2428. *Recouly R.* Pierre Loti. Ujság 298—300. sz.

2429. *Richepin Jean.* A hitetlen imádsága. Ford. (MB.) Hét 39. szám.

2430. *Richepin Jean.* Az eső dala. Ford. Zempléni Árpád. Pesti Hirl. 88. sz.

2431. *Sainte-Beuve.* Télen, a kandalló . . . Ford. Vargha Gyula. Budap. Szemle 110. köt. 132. l.

2432. *Scribe* et *Legouvé.* Les doigts de fée. Magyarázta Palóczi Lipót. (Franczia könyvtár 14. 15.) Budapest. 1902. Lampel R. (8-r. XVIII, 149 l.) 1 K 40 f.

2433. *Simon József Sándor dr.* Diderot magyar filozofusa. Adalékul Alexander Bernát franczia és magyar nyelvi tudásának és filozofiai álláspontjának feltüntetéséhez. A m. kir. egyetem filozofiai karának és a m. t. Akadémia filozofiai szakosztályának megvilágítja —. Losoncz, Roth S. 1902. (Kilián Fr. utóda.) (8-r. 35 l.) 1 kor.

2434. *Skerlić, Dr. Jovan.* Pogled na današnju francuzku književnost. U Novom Sadu. Bratje Popović. 1902. (8-r. 87 l.) Különnyomat a Letopis Matice Srpske 213. füzetéből.

2435. *Sully-Prudhomme.* 1. Sóhaj. Ford. Szabados Ede. Budap. Napló 118. sz. — 2. Tanács. Borsod-miskolczi Hirl. 30. szám. — 3. Napról-napra. Szamos 35. sz. — 4. Az anyajegy. Hét 11. szám és Borsod-miskolczi Hirl. 14. sz.

2436. *Sully Prudhomme.* Hideg csókok. Ford. dr. Szőcs Géza. Közérdek 9. sz.

2437. *Sully Prudhomme.* Az eltört váza. Ford. Bárdos Artur. Magy. Géniusz 41. sz.

2438. *Szabó Benedek.* Középkori franczia verses imádság. Phil. Közl. 213—216. l.

2439. *Szilágyi Géza.* Diderot. Magy. Géniusz 38. sz.

2440. *Szini Gyula.* Maeterlinck. Magy. Géniusz 23. sz.

2441. *Szini Gyula.* Jean Rameau. Magy. Géniusz 31. sz.

2442. *Szini Gyula.* Michel Provins. Magy. Géniusz 41. sz.

2443. *Szini Gyula.* Balzac. Magy. Géniusz 49. sz.

2444. *Szini Gyula.* Caput. Magy. Géniusz 52. sz.

2445. *Taine, H.* Sa vie et sa correspondance. Ism. *r—l.* Magy. Közélet III. köt. 220—224. l.

2446. *Tallozó.* Dumas. Uj idők 31. sz.

2447. *Theuriet A.* Lekaszált fű. Ford. Hegedüs István. Budap. Szemle 109. köt. 465—467. l.

2448. *Valabrégue.* Mandatum. Bohózat 3 felv. Ford. Fái J. Béla. Először adták a Vígszínházban szept. 5.

2449. *Valabrégue Antony.* Női félelem. Ford. Gábor Andor. Hét 46. sz.

2450. *Vaucaire Maurice.* A hordszék. Ford. Gábor Andor. Hét 51. sz.

2451. *Veber Pierre.* Loute. Bohózat 4 felv. Ford. Heltai Jenő. Először adták a Vígszínházban nov. 8.

2452. *Veber Pierre.* Loute. Bohózat négy felvonásban. Fordította Heltai Jenő. (Fővárosi színházak műsora 133—134. sz.) Bpest. 1902. Lampel R. (8-r. 86 l.) 60 f.

2453. *Verlaine Paul.* 1. Párbeszéd. Ford. Kún József. Hét 26. sz. — 2. Őszi dal. U. o. 46. sz.

2454. *Verlaine, Paul.* Én nem tudom miért? Ford. Zempléni Árpád. Aurora. V. évf. 4, 5. sz.

2455. *Vigny, Alfred de.* Sámson haragja. Ford. Vargha Gyula. Budap. Szemle 112. köt. 267—269. l.

2456. *Voltaire.* Zaïre. Magyar. dr. Gombocz Zoltán. Ism. Téri József. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 151. l.

2457. *Voltaire.* Histoire de Charles XII. Jegyzetekkel és bevezetéssel ellátta Bodnár Gyula. (Segédkönyvek a franczia nyelv és irodalom tanításához. 3. füzet.) Pozsony, 1902. Stampfel K. (8-r. 104 l.) 60 fillér.

2458. *Yvette Guilbert.* Vedette. Ism. Gagyhy Dénes. Ujság 118. sz.

2459. Zola. *Zola Emil.* Utolsó szerelmemnek. Ford. Gerő Atilla. Székelyföld 79. sz.

2460. *Ábrányi Kornél ifj.* Válrokonságok. (Zola Emil. — Szilágyi Dezső.) Pesti Napló 275. sz.

2461. *Benda Jenő.* Zola Emil. Magyar Szó 232. sz.

2462. *Calutiu Márcian.* Zola Emil. Kis-Küküllő 44. sz.

2463. *Jászi Oszkár.* Zola mint szocziológus. Huszadik Század VI. köt. 474—483. l.

2464. *Keszler József.* Émile Zola. Magy. Nemzet 233. sz.

2465. *L—k, F. L.* Émile Zola. N. Pest. Journ. 268. sz.

2466. *Lovik Károly.* Zola. Hét 40. sz.

2467. *(Md.)* Zola. Uj idők 41. sz.

2468. *Messinger Simon dr.* Zola Emil. A «Deák Ferencz» páholy 1902. évi deczember hó 27-iki munkáján előadta —. (A «Deák Ferencz» páholy könyvtára XII.) Budapest. 1902. Márkus S. (8-r. 30 l.)
2469. *Pompéry Aurél dr.* Zola. Alkotmány 235. sz.
2470. *Roboz Andor.* Emile Zola. Polit. Hetiszemle 40. sz.
2471. *S. A.* Zola Emil. 1840—1902. Vasár. Ujs. 40. sz.
2472. *Somogyi Balázs.* Zola Emil. Kecskem. Friss Ujs. 194. sz.
2473. *Szász Zoltán.* Zola. Magy. Géniusz 41. sz.
2474. *Tóth Béla.* Zola. P. Hirl. 268. sz. (Esti levél.)
2475. *Wildner Ödön dr.* Zola Emil mint regényíró. Huszadik Század VI. köt. 452—473. l.

Nyelvészet.

2476. *Clédat, L.* L'arrêté ministeriel... sur la simplification de la Syntaxe. Ism. Bürner Sándor. Philol. Közl. 135—139. l.
2477. *Clédat, L.* La question de l'accord du participe passé. Ism. Bürner S. U. o. 135—139. l.
2478. *Horvay Róbert.* Részletek a franczia beszéd és írás fejlődésének történetéből. Debreczeni főreálisk. értes. 3—27. l.
2479. *Kemény Ferencz.* A franczia helyesírás és a syntaxis reformja. Bevezetéssel és jegyzetekkel. Budapest. 1902. Lampel R. (8-r. 24 l.) 60 f. — Megjelent Magy. Pædag. 227—249. l.

2. Tankönyvek.

2480. *Bartos Fülöp* és *Chovancsák István dr.* Franczia nyelvtan és olvasókönyv. Iskolai és magánhasználatra. I. rész. 11. (az új átdolgozás szerint 6-ik) kiadás. Budapest. 1902. Lampel R. (8-r. V, 196 l.) 2 K.
2481. *Dobóczky Lajos.* Franczia szólásformák a társalgás könnyű elsajátítására, a mindennapi életből. 1771 szólásformával. Nagy-Tapolcsány. Zhorella Gy. ny. (8-r. 94 l.) 80 f.
2482. *Eöry Frigyes.* Grammatica Gallica azaz franczia nyelvtan latinul és németül értők számára. Főgymnáziumi és magánhasználatra. Budapest. 1902. Szilágyi B. (8-r. VIII, 149 l.) 2 K 40 f.
2483. *Kemény Ferencz* és *Klimó Mihály.* Franczia stilus-gyakorlatok. Ism. Téri József. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 448. l. — Otrok Mihály. Magy. Pædag. 380—383. l.
2484. *Klimó Mihály* és *Bartos Fülöp.* Rendszeres franczia nyelvtan, olvasó- és gyakorlókönyv az új tanterv szerint, a reáliskolák felső osztályai számára. I. rész. A reáliskolák V. osztálya számára. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r.) — Bir. dr. Oláh Béla. Hivat. Közl. 20. sz.
2485. *Macher Ede.* Franczia olvasókönyv. A reáliskolák VII. és VIII. osztálya számára. Pozsony. 1902. Budapest. Athenæum. (8-r. VIII, 224, 84 l.) 3 K. — Bir. Roboz Andor. Hivat. Közl. 19. sz.
2486. *Mébold Frigyes* és *Ujvári Béla.* Franczia nyelv- és olvasókönyv. Haladók számára. 2. kiadás. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 186 l.) 2 K.

2487. *Mendlik Alajos.* Franczia olvasmányok. Kezdők számára. 5. kiadás. Budapest, 1902. Lauffer V. (8-r. 128 l.) 1 K 20 f.

2488. *Schindler József.* Franczia segédkönyvtár. Igeragozás, rendhagyó igék. Reáliskolák, kereskedelmi iskolák és felsőbb leányiskolák számára. Szeged. 1902. Schulhof K. (8-r. 62 l.) 40 f.

2489. *Theisz Gyula.* A franczia nyelv felső tanfolyama. 1901. Ism. Ballenegger H. Tanáregyl. Közl. 35. évf. 116. l.

2490. *Theisz Gyula* és *Matskássy József.* Franczia-magyar és magyar-franczia szótár 1. füzet. Budapest. 1902. Lampel R. (8-r. 96 l.) 1 K 25 f.

2491. *Thibaut, M. A.* Franczia és magyar iskolai szótár. Teljesen átdolgozta Kováts S. János dr. Franczia-magyar rész. 2. kiadás. Budapest, 1902. Franklin-t. (8-r. IV, 517 l.) 6 K.

2492. Učitel franciskoga jezika namenjen svakome, koji bi chteo da nauči franciski čitati i govoriti za nekoliko dana. U Novom Sadu, Brate M. Popoviča, 1903. (8-r. 58 l.) 50 fill.

2493. *Valló Vilmos.* A franczia nyelv elemei. Felsőbb leányiskolák II. osztálya számára. A módszeres franczia nyelv- és olvasókönyv I. részének második kiadása, a felső leányiskolák tanterve szerint átdolgozva. Budapest. 1902. Lauffer V. (8-r. XII, 108 l.) 1 K 40 f.

2494. *Valló Vilmos.* Módszeres franczia nyelv- és olvasókönyv első része. Reáliskolák III. osztálya és kereskedelmi iskolák alsó osztálya számára. Második teljesen átdolgozott kiadás. Budapest. 1902. U. o. (8-r. XII, 151 l.) 1 K 80 f.

3. Olasz és spanyol.

2495. *Accorto Agostino.* Addio. Ford. Ignotus. Pesti Napló 12[illegible] sz. és Hét 14. sz.

2496. *Asensi, Julia de.* Könyekről. Ford. Judith. Uj idők 9.

2497. *Bardi Rachel.* 1. De profundis. Ford. Telekes Béla. [illegible] 46. sz. — 2. Fészket rak a fecske. U. o. 48. sz.

2498. *Becker J. Ágost.* A spanyol irodalom a középkorban. Bud. Szemle 112. köt. 1—28. l.

2499. *Becquer Gustavo A.* (A spanyol Heine) dalai és válogatott versei. Fordította Kőrösy Albin. Budapest. 1902. (8-r. 171 l.) 2 K. — Ism. *b.* Kath. Szemle 379. l. — Nemes Béla dr. Havi Szemle 12. sz. — Vasár. Ujs. 12. sz. — Erdélyi Károly dr. Erd. Múz. 206. l. — Magy. Szemle 8. sz. — P. Gy. Pesti Napló 121. sz.

2500. *Calderon.* A zalameai bíró. Színmű. Új betanulással előadták a Nemz. Színházban okt. 10.

2501. *Centis E.* A kis falu templomába vágyom. Ford. dr. Szőcs Géza. Közérdek 7. sz.

2502. *Cervantes.* Ada Negri. Erő 2. sz.

2503. *Coloma, Don Luis* elbeszélései. Ford. Jándi Bernardin. Ism. Sz. Magy. Sion 53—55. l. — B. Kath. hitvéd. folyóir. 95. l.

2504. Dante. *Blochet, E.* Les sources orientales de la Divine Comédie. 1901. Ism. Kégl Sándo . Philol. Közl. 926—929. l.

2505. *Corbisier, Carlo.* Dante. Carattere e tempi. Ism. Cs. P. J. Erd. Muz. 207. l.

2506. *Cs. Papp József.* Dante az iskolában. Magyar Pædagogia 359—372. l.

2507. *Cs. Papp József.* Elkallódott ereklye. Ujság 280. (Dante.)

2508. Strenna Dantesca 1902. Ism. *(w. p.)* Philol. Közl. 350. l.

2509. *Weér Pál.* A magyar Dante-irodalom. Philol. Közl. 46—56. l. — 1871. sz. a. is.

2510. *Echegaray.* Halálos csönd. Dráma 3 felv. Ford. Huszár Vilmos. Először adták a Nemz. Színházban nov. 7.

2511. *Galdós Benits Peréz.* Elektra. Dráma öt felvonásban. Spanyolból fordította Radó Antal. (Magyar könyvtár 233—234. sz.) Budapest. (1902.) Lampel R. (16-r. 135 l.) 60 f.

2512. *Gallego y del Busto Esperanza.* Mindent megérteni. Ford. Judith. Uj idők 9. sz.

2513. *Hegedüs István.* Bartholomeus Fontius és Mátyás király. (Kivonat.) Akad. Értes. 418—425. l.

2514. *Hegedüs István.* Bartolomeo della Fonte. Irod. tört. Közlemények 1—19. l.

2515. *Huszár Vilmos.* A spanyol dráma. Uránia 11, 12. sz.

2516. *M.* Gabriele d'Anunzio. P. Lloyd 249. reg. sz.

2517. *Michel Angelo* sonettjeiből. 1. Tommaso Cavalierihez; 2. Vittoria Colonnához. 3. Giorgio Vasarihoz. Ford. Meller Simon. Bud. Szemle 112. köt. 111. l.

2518. *Negri Ada.* Anyámnak. Ford. Zsoldos László. Aradi Közl. 45. szám.

2519. *Negri Ada.* Miért? Ford. Mikolth. Hód-M.-Vásárh. 74. sz.

2520. *Osvát Ernő.* Alberto Braga. Magy. Géniusz 40. sz.

2521. *Rácz Miklós.* Villani János. Havi Szemle I. évf. 11, 12. sz.

2522. *Rácz Miklós.* Dino Compagni. Havi Szemle 9. sz.

2523. *Savj-Lopez, Paolo.* Il trovatore Guiraut d'Espanha. Budapest, Athenæum. 1902. (8-r. 11 l.)

2524. *Savj-Lopez, Paolo.* Dell' «Umlaut» provenzale. Budapest, Athenæum. 1902. (8-r. 6 l.)

2525. *Stecchetti.* Ha már a levelek. Ford. Radó Antal. Budap. Napló 65. sz.

2526. *Tasso Torquato.* A «Megszabadított Jeruzsálem» VII. énekéből. Ford. Galamb Sándor. Magyarország 117. sz.

2527. *Vetési József dr.* Antonio Fogazzaro. Magy. Szemle 33, 34. szám.

2528. *Vincze József dr.* Becquer dalai és meséi. Alkotmány 49. szám.

2529. *Viranti Annie.* Virgo. Ford. Kovács József. Hét 51. sz.

4. Tankönyvek.

2530. *Palóczy Lipót.* Gyakorlati olasz nyelvtan. Dr. Ahn tanmódszere nyomán. 3. tetemesen javított és a kiejtés pontos megjelölésével gazdagított kiadás. Budapest. 1902. Lampel R. (8-r. VIII, 183 l.) 2 K 20 f.

2531. *Cs. Papp József dr.* Gyakorlati olasz nyelvtan. (Tudomá-

nyos zsebkönyvtár 105. sz.) Pozsony. Stampfel. 1902. (8-r. 77 l.) 60 f. — Ism. Dr. Varga Bálint. Philol. Közl. 530. l.

2532. *Zambra, Pietro* e *Szabó, Samuele de.* Libro di Lettura per uso delle scuole ginnasiali e cittadine di Fiume. Compilato secondo le prescrizioni ministeriali e approvato del reg. ung. ministero dell' istruzione pubblica. Parte I. Seconda Edizione. Fiume, A. Hromatka. (Czímlapon Eger.) 1902. (8-r. 368 l.) 2 K 80 f.

5. *Román.*

2533. *Blaga, Dr. Josif.* Uniformisarea ortografiei. Telegraful Romanul 70—73. sz.

2534. *Cosbuc György.* Földet nekünk! (»Noi vrem pamint!«) Ford. Kacziány Géza. Magy. Szalon 37. köt. 369—371. l.

2535. *Eminescu Mihály.* Várakozás. Ford. Kereszty István. Hazánk 4. sz.

2536. *Eminescu.* Miért nem jössz? ... Ford. Révai Károly. Vas. Ujs. 12. sz.

2537. *Eminescu.* A csillag. Ford. dr. Szőcs Géza. Ujság 20. sz.

2538. *Minea, I.* Poeţii ardeleni în literatura română. Telegraf. Roman. 75—78. sz.

2539. Repertoriu bibliografic al producţiunii literare române din ţeară pe anul 1901. Transilvania 134—147. l.

2540. *Sulică, N.* Tractat practic asupra etimologieĭ limbiĭ române. Brassó, Ciureu & Co. 1902. (8-r. 36 l.)

2541. Unificarea ortografiei şi limbei literare. Transilvania 6. sz.

6. *Tankönyvek.*

2541a. *Hodoş, E.* Manuel de limba română. Elemente de istoria literaturii. Ed. IV. Caransebes, 1902. (8-r. 160 l.) 2 cor.

2542. *Mândreanu, Vasilio.* Elemente gramatică română. In şcólele primare urbane şi rurale aplicată la bucăţi de cetire. Manual pentru eleviĭ din clasa a II-a şi a III-a primară. Part. I. Ediţ. a şasea. Caranşebes, typogr. dieces. 1902. (8-r. 79 l.) 50 fill.

2543. *Pilţia, N.* Curs sistematic de gramatica limbiĭ române, întocmit pentru şcólele secundare după cele maĭ nouĕ recerinţe ale instrucţiuniĭ de Nicolae Sulică. Ediţiunea IV. Vol. I. (Etimologia.) Brassó, H. Zeidner. 1902. (8-r. XII, 144 l.) 1 K 60 f.

2544. *Szőcs Géza dr.* Magyar-román társalgási gyakorlatok, bevezetésül rövid román nyelvtani részszel. Nagy-Szeben, Meyer Gy. 1902. (8-r. 59 l.) 1 K.

XI. Szláv nyelvek s irodalmak.

2545. *Andrić, Milan.* Slike iz moga albuma. Knjiga prva. U Temišvaru 1901. Južno-ugarska štamparija Tome D. Gyirkovića. (8-r.

231 l.) 2 krune. Ism. *M. Nedeljković.* Letopis Matice Srpske Knj. 212. 116—119. l.

2546. A beteg sirály. Horvátból ford. Bogdanovics György. Aurora IV. évf. Febr.

2547. *Borostyáni, Ferdinánd.* Turgenjev und seine französische Freunde. P. Lloyd 5. sz.

2548. *(Borata, Vladimir Treščev.)* «U malom svijetu» slike iz zagrebačkoga života. Ism. Chranilović, Jovan. Letopis Matice Srpske. Knj. 213. 116—126. l.

2549. *Brückner, Dr. A.* Geschichte der polnischen Litteratur. 1901. Ism. Ásbóth Oszkár. Budap. Szemle 110. köt. 150—152. l. — Rácz Lajos. Erd. Muz. 49—53. l.

2550. *Čechov* kao dramatičar. Pozorište 2, 3. sz.

2551. *Cholnoky Viktor.* Chehov Antal. Magy. Géniusz 29. sz.

2552. *Czambel, dr. S.* Rukoväť spisovnej reči slovenskej. Turčiansky Sv. Martin. Vydanie Kníhkupecko-nakladateľského spolku. 1902. (8-r. 374+2 l.) 2 K 40 f.

2553. *Dömötör István.* Maxim Gorkij. Magyarság 142. sz.

2554. *Draženović, Josip.* «Povjest jednoga vjenčanja.» Ism. Chranilović, Jovan. Letopis Matice Srpske. Knj. 213. 116—127. l.

2555. *Dučić, Jovan.* Pjesme. Mostar. Pacher i Kisić. 1901. Ism. Marko Car. U. o. 212. füz. 107—113. l.

2556. *Glósz Miksa.* Gyakorlati tót nyelvtan. Dr. Ahn módszere szerint. 3. kiadás. Budapest, é. n. Lampel R. (8-r. 210 l.) 2 K 20 f.

2557. *Gorkij Maxim.* Három elbeszélés. Ford. Ambrozovics D. Ism. Podhradszky Lajos. Havi Szemle I. 12. sz. — Birkás Géza. Magy. Szemle 7. sz.

2558. *Gresits János.* Vitkovich Mihály mint szerb író. Művészvilág (Ujvidék) 12. sz.

2559. *Halperine-Kaminsky, E.* Ivan Turguenjeff d'après sa correspondance etc. Ism. Wildner Ödön. Bud. Szemle 109. k. 161—168. l.

2560. *Höchsmann, F. S.* Maxim Gorkij's Vagabunden. Siebenb. Deutsch. Tageblatt 8615. sz.

2561. *Br. Horváth Emil.* A Kreutzer Sonata és Chopin Preludeje. Huszadik Század V. köt. 215—219. l.

2562. *Isaák Márta.* Maxim Gorkij. Hazánk 88. sz.

2563. *Jagić, V.* Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Ism. Melich János. Századok 380—383. l. és Magyar Állam 200. szám.

2564. *Junius.* Gogoly. Budap. Hirl. 63. sz.

2565. *Kamenár, Benj.* Názvy jedál a nápajov v Starej Pazove. Časopis. Mus. slov. spolocn. V. 100. l.

2566. *Karabegović, Avd. Hasanbeg.* Pesme. Izdao Svet. Gyorović. U Beogradu. P. Gyurčić. 1902. Sa predgovorom od Svet. Gyorovića. (8-r. 118 l.) Ism. Ned. Letopis Matice Srpske. Knj. 215. 112—115. lap.

2567. *Kohútova. Jozefova.* Slovenský l'ud v svojej mluve. — Ústanské výpovede. Časopis. Mus. slov. spolocn. V. 93. l.

2568. *[Komenského, I. A.]* Listove do Nebe. Znovu vydal a úvodom opatril dr. Ján Kvačala. Lipt. Sv. Mikuláš. Nakladom spolku «Tranoscius» 1902. (16-r. 40 l.) 30 fil.

2569. *Korabljov, V. N.* N. V. Gogolj, istorijsko-literarna slika. Letopis Matice Srpske. Knj. 214. 1—30. l. Knj. 215. 74—106. l.

2570. *Kosztić, Lazar.* O Jovanu Jovanoviću Zmaju. (Zmajovi) Njegovapevanyu, mišljenyu i pisanju, i njegovu dobu. Prema svom govoru od 24. Novembra 1899. u dvoranu Matice Srpske dotkao i napisao —. Zombor, Bittermann ny. 1902. (4-r. 453 l.) 5 kor.

2571. *Kőszeghy Mihály dr.* Sienkiewicz Henrik. Kath. Szemle 216—236. l.

2572. Lázár császár házasodása. (Szerb népköltemény.) Ford. Dömötör Pál. Magy. Szemle 33. sz.

2573. *Lermontoff.* Szabadba. Ford. Karafiáth Jenő. Magy. Géniusz 33. szám.

2574. *Lermontov.* Halál. Ford. Máthé Miklós. Máramar. Lapok 44. szám.

2575. *Lermontov.* 1. Ima. 2. A hajó. Ford. Szabó Károly. Egyet. Lapok. (Kolozsv.) VI. évf. 2. sz.

2576. *(Md.)* Gorkij a csavargók és tolvajok poétája. Budapesti Hirl. 20. sz.

2577. *Maliak, Jozef.* «Poludienok.» Rozbor Hviezdoslavovej básne. Slov. Pohl'ad. XXII. 368—374. l.

2578. *Margalits Ede.* Horvát történelmi repertorium. I. II. köt. Ism. Naményi Lajos. Századok 850—854. l.

2579. *Mažuranić, Vladimir.* O rječniku pravnoga nazivlja hrvatskoga. Rad. jugoslav. Akadem. 150 knj. 235—246. l.

2580. *Médvecký, V. A.* Velšice, Monkovce a Zlatno. Miestopisné črty. Sbornik Mus. slov. spolocn. 109—115. l.

2581. *Milčetić, I.* Prilozi za literaturu hrvatskih glagolskih spomenika. III. Hrvatski lucidar. Starine XXX. 257—334. l.

2582. Négy elbeszélés. Szerb eredetiből fordította Dórits István. Bpest. 1902. Ism. *S—ć, M.* Letopis Matice Srpske. 214. füz. 114. l.

2583. *Niederle, Dr. Lubov.* Slovenské Starožitnosti. Díl I. Puvod a počátky národa slovenského. Svarek 1. V Praze Nákladem Bursíka et Kohouta 1902. (8-r. VIII + 215 l.) Ism. R. I. U. o. 214. füz. 117—123. l.

2584. *Novak, Vjenceslav.* «Dva svijeta» pripovijest. Ism. Chramilović, Jovan. U. o. 213. füz. 116—127. l.

2585. *Petrović, Milorad M.* Seljančice. Beograd 1902. Ism. S- ć, M. U. o. 213. füz. 137. l.

2586. *II. Petrovics Nyegos Péter.* Hegyek koszorúja. Dramatizált eposz. Ford. Dr. Gyiszálovits Veszelin. Ujvidék. 1902. (8-r.) 1 K 60 f. Ism. S—ć M. U. o. 214. füz. 113—114. l. — Perits Jákó. Művészvilág (Ujvidék) 5. sz.

2587. *(Petrović, Njegos, Petar.)* O Gorskom Vijencu. Ism. O. Tich. Pozorište 14. sz.

2588. *Petrovskij, N.* O sočinenijach Petra Gektorovića (1487—1572). Kazanj. 1901. Ism. Vrch. R. Letopis Matice Srpske Knj. 213. 127—137. l.

2589. *Pintér Ákos.* Gorkijnál. P. Napló 347. sz.

2590. *Podhraczky Lajos.* Krasevszki. Havi Szemle 10. sz.

2591. *Pratić, Jovan.* Pripovetka, kako se pokojni pop Avram Nestorović svadio sa pokojnim Nestorom Avramovićem. (Mala bibl. 20.)

U Mostaru, Pacher i Kisić, 1902. Ism. S—ć, M. Letopis Matice Srpske. Knj. 214. 116. l.

2592. *Puškin, A. S.* Cigani. Poema. Ford. Jovan Dučić. U. o. 212. füz. 62—82. l.

2593. *Puskin.* Téli est. Ford. Ambrozovics Dezső. Hódmezővásárh. 103. sz.

2594. *Puskin.* A banditák. Ford. Drégely Gábor. Orsz.-Világ 288. szám.

2595. *Puskin.* Az angyal. Ford. Szabó Károly. Egyet. Lapok (Kolozsv.) VI. évf. 2. sz.

2596. *Reuss, Lud. A.* Miestne báje a skazky. (Pokračovanie.) Všeobecná úvaha o bájoch a skazkách. Sbornik Mus. slov. spoločn. 18—33. 97—103. l.

2597. *Reuss, Lud. Ad.* Rozvedenie etyma HVA. Sbornik Mus. slov. spolocn. VII. 1—17. l.

2598. *Rilejev.* 1. Az alekszievszki erődben. Ford. Máthé Miklós. Hazánk 100. sz. — 2. Dolgorukov Natália herczegné. U. o. 111. sz.

2599. *Rizner, Lud. V.* Prehlad slovenskej literatury z r. 1901. Slov. Pohlod. 254—259, 374—385, 443—446, 499—503, 558—566, 626—629, 675—686, 764—772. l.

2600. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Obraduje P. Budmani. Svez. 22. Sidjel. (Krivoklánac—Kulašina.) U Zagrebu, Kniž. jugosl. Akad. (8-r. 577—768 l.)

2601. *Š. A.* Choroba L'. N. Tolstého. v júli 1901. Slov. Pohl'ady. XXII. 48—52. l.

2602. *Sándorfi, Edv.* Vybrané spisy humoristické Zaoska. Budapest, 1902. — Ism. Slovensk. Pohl. 327. l.

2603. *Šapčanin, Milorad P.* Poslednje pripovetke. (Mala biblioteka. Sv. 28 i 29.) U Mostaru 1902. Pacher i Kisić. (8-r. 148) l. Ism. *Ned.* Letopis Matice Srpske. Knj. 215. p. 115.

2604. *Sienkievicz Henrik.* A Keresztes Lovagok. Ism. (Z + á). Magy. Közélet 222—224. l.

2605. *Simić, Ljubomir N.* Pesme. Izdanje uredništva Gradine. Niš. 1901. 2. Ism. *T. P. S.* Letopis Matice Srpske. knj. 215. 117—118. l.

2606. *Škultéty, Jozef.* Z grammatiky. Sobolevského dôkaz o. a. e. Slov. Pochl'ad. XXII. 119. l.

2607. *Škultéty, Jozef.* Professor Hattala a spisovná slovenčina. U. o. 121—127. l.

2608. *Škultéty, Jozef.* Cudzie slova v slovenčine. U. o. 633—651, 755—764. l.

2609. *Šk.* Martin Hattala — 80 ročný. U. o. 55—60. l.

2610. *Šk.* «Chléb náš vezdejší.» U. o. 631. l.

2611. *Šk.* Ako Turgenev pomohol Antokolskému. U. o. 506. l.

2612. *(Sokoljanin.)* Pesme Dim. Gligorića a Beograd. 1901. Ism. S—ć, M. Letopis Matice Srpske. Knj. 212. 119. l.

2613. *Stefanović, Dimitrije.* Milo za drago. Slika iz života srpskoga naroda u Bačkoj. U tri čina s pevanjem. Karlovic. 1902. Ism. S—ć, M. U. o. 213. füz. 138. l.

2614. *Strohal, R.* Jezične osobine u kotaru karlovačkom. Rad jugosl. Akad. 148. köt. 1—50. l.

und erweitert von G. Sarazzin. Bd. I. A—L. Bd. II. M—Z. Berlin, 1902. Reimer. (Lex. 8-r.) 24 M.

Schönbach, A. E., Studien zur Erzählungslitteratur des Mittelalters. 5. Thl. Die Geschichte des Rudolf von Schlüsselberg. Wien, 1902. Gerold's Sohn. (N. 8-r. 92 l.) 1.90 K. [Sitzungsberichte d. k. Akad. d. Wiss.]

Segall, J. B., Corneille and the Spanish drama. London, 1902. Macmillan. 6 Sh.

Serwaes, Franz, Heinrich von Kleist. Leipzig, Berlin und Wien, 1902. (N. 8-r.) 4 M.

Steig, R., Neue Kunde zu H. v. Kleist. Berlin, 1902. Reimer. (N. 8-r.) 3 M.

Stieda, W., Ilmenau und Stützerbach, eine Erinnerung an die Goethe-Zeit. Leipzig, 1902. Seemann. (N. 8-r. 97 l.) 2 M.

Stieger, Fr., Untersuchungen über die Syntax in dem angelsächs. Gedichte vom «Jüngsten Gericht». Diss. Rostock, 1902. Warkentien. (N. 8-r. 130 l.) 2 M.

The prayer book of Adeluald the bishop commonly called the book of Cerne, Edited, from the ms. in the university library, Cambridge, with introduction and notes by A. B. *Kuypers*. London, 1902. Clay and Sons. (N. 4-r. XXXVI, 286 l.)

Urban, E., Tabellen zur Geschichte der deutschen Litteratur. Berlin, 1903. Loeffler. (N. 8-r. 78 l.) 2 M.

Van der Vet, W. A., Het biënboec van Thomas van Cantimpré en zijn exempelen. Haag, 1902. Nijhoff. (N. 8-r. XII, 454 l.)

Vogel, August, Ausführliches grammatisch-orthographisches Nachschlagebuch der deutschen Sprache. Berlin. 1902. Langenscheidt. (N. 8-r. VIII, 508 l.) Kötve 2 M.

Vogt Walther, Die Wortwiederholung, ein Stilmittel im Ortnit und Wolfdietrich A. und in den mhd. Spielmannsepen Orendel, Oswald und Salman und Morolf. Breslau, 1902. Marcus. (N. 8-r.) 3 M.

Das Waltharilied. Ein Heldensang aus dem 10. Jhdt. im Versmasse der Urschrift übers. und erläutert v. *H. Althoff*. Leipzig, 1902. Dietrich. (N. 8-r.) 4.50 M.

Weigand, G., Die Dialekte der Moldau und Dobrudscha. Leipzig, 1902. Barth. (N. 8-r. VI, 99 l.) 3 M.

Wells, W., Shakespeare-Bacon controversy. London, 1902. Low. (4-r.) 3 Sh.

Weyde Johann, Wörterbuch für die deutsche Rechtschreibung. Leipzig und Wien, 1902. Freytag und Tempsky. (N. 8-r. 271 l.) Kötve 1.50 M.

Witkowski, Georg, Cornelia, die Schwester Goethe's. Frankfurt a. M., 1902. Liter. Anstalt. (N. 8-r. VI, 290 l.)

Wustmann, G., Der Wirt von Auerbachs Keller 1482—1542. Mit 7 Briefen Stromers an Spalatin. Leipzig, 1902. Seemann. (8-r.) 1 M.

XII. Vegyes.

2637. *Gohl Ödön.* A nádasdi éremlelet. Arch. Értes. 322—331. l.
2638. *Kaunitz Lajos dr.* Két buddhista dráma. Vevola, Paul: La Nirvana; Kitaszató: Fumio. Budap. Hirl. 23. sz.
2639. *Kovács Lajos dr.* A levelezés története. Nagykőrösi Ujs. 49. s kv. sz.
2640. *Lehóczky Tivadar.* A munkácsi pénzverde. Arch. Értes. 316—322. l.

Összeállította HELLEBRANT ÁRPÁD.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

II. Modern philologia.

Lohre, Heinrich, Von Percy zum Wunderhorn. Berlin, 1902. Mayer u. Müller. (N. 8-r. XII, 136 l.) 4 M.

Maurus, P., Die Wielandsage in der Literatur. Erlangen und Leipzig, 1902. Deichert. (N. 8-r.) 5 M. [Münchener Beiträge zur roman. u. engl. Phil. Bd. 25.]

Mayer, Ad., Grundzüge der deutschen Literaturgeschichte. Wien, 1902. Pichler. (N. 8-r. 232 l.) Kötve 3.20 K.

Meier Helmbrecht von Wernher dem Gaertenaere, herausgeg. von *Fr. Panzer.* Halle a. S., 1902. Niemeyer. (N. 8-r. XVII, 64 l.) 0.80 M.

Meillet, A., Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave. Première partie. Paris, 1902. Bouillon. (N. 8-r.) 7 fres.

Meyer u. Thelen, Gegenüberstellung der Unterschiede zwischen alter und neuer Rechtschreibung. Hannover, 1902. Meyer. (72 l.)

Meyer-Lübke, W., Zur Kenntniss des Altlogudorischen. Wien, 1902. Gerold's Sohn. (N. 8-r. 76 l.) 1.10 K. [Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wiss.]

Miessner, W., Ludwig Tiecks Lyrik. Berlin, 1902. Feller. (N. 8-r. X, 106 l.) 2.40 M.

Moeller-Bruck, A., Die moderne Literatur. Berlin, 1902. Loeffler. (8-r. VIII, 793 l.) Kötve 7 M.

Moestue, W., Uhlands Nordische Studien. Berlin, 1902. Süsserot. (N. 8-r. 65 l.)

Mussafia, A., Zur Kritik und Interpretation romanischer Texte. 6. Beitrag. Wien, 1902. Gerold's Sohn. (N. 8-r. 64 l.) 1.50 K. [Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wiss.]

Müller, C. Fr., Zur Sprache Fritz Reuters. Leipzig, 1902. Hesse. (8-r. 50 l.) 0.80 M.

Parducci, A., La tragedia classica italiana del secolo XVIII anteriore all' Alfieri. Rocca S. Casciano, 1902. Capelli. (8-r. XVI, 374 l.) 5 lira.

Renner, J., J. J. Rousseau. Berlin, 1902. Schildberger. (20 l.)

Robertson, J. C., History of German Litterature. London, 1902. Blackword. (8-r. 666 l.) 10, 6 Sh.

Roy, E., Étude sur le théatre français au XIV-e siècle. Paris, 1902. Bouillon. (8-r. VIII, 268 l.)

Schalk, Gustav, Deutsche Heldensage. Bonn, 1902. Strauss. (N. 8-r. VIII, 482 l.)

Schmidt, Alexander, Shakespeare-Lexicon. 3. Auflage durchgesehen

I. Messalla hadjáratainak sorrendje.

Tibullus költeményeinek megértésére igen fontos, hogy pártfogójának, Messallának, viselt dolgaival tisztában legyünk. Nagy baj, hogy a római történet kutatói még ma sem tudtak megegyezésre jutni abban a kérdésben, mikor harczolt Messalla az aquitanusok ellen és mikor ment Keletre.

Hogy Messalla Actiumnál harczolt és hogy az aquitaniai hadjárat az actiumi csata utáni időre esik, bizonyítja Appianus Bell. Civ. IV. 38: (ὁ Καῖσαρ) περὶ Ἄκτιον ναυαρχήσαντα αὐτὸν κατὰ τοῦ Ἀντωνίου στρατηγὸν ἔπεμψεν ἐπὶ Κελτοὺς ἀφισταμένους καὶ νικήσαντι ἔδωκε θριαμβεῦσαι. Azt pedig, hogy ugyancsak az actiumi csata utáni években Keleten is tartózkodott, Dio Cassiusból (LI. 7.) tudjuk, a ki kapcsolatosan Augustusnak az actiumi csata után Egyiptomba menekült Antonius és Cleopatra ellen vívott utolsó harczaival megemlékezik Messallának syriai tartózkodásáról. Tibullusból azt is megtudjuk, minő keleti tartományokban járt Messalla, mert abban a költeményben, melyet pártfogójának diadalmenete után annak dicsőítésére írt, így írja le a hadvezér tetteinek színhelyét (I. 7, 13—22.):

An te, Cydne, canam, tacitis qui leniter undis
  Cæruleus placidis per vada serpis aquis,
Quantus et ætherio contingens vertice nubes
  Frigidus intonsos Taurus alat Cilicas?
Quid referam, ut volitet crebras intacta per urbes
  Alba Palæstino sancta columba Syro,
Utque maris vastum prospectet turribus æquor
  Prima ratem ventis credere docta Tyros,
Qualis et, arentes cum findit Sirius agros,
  Fertilis æstiva Nilus abundet aqua?

Ebből világosan kitünik, hogy Messalla Ciliciában, Syriában, Phœniciában és Egyiptomban járt.

Azt is egészen bizonyosan tudjuk, hogy Tibullus a Messalla oldala mellett részt vett az aquitaniai hadjáratban. Mutatja ezt a *Vita Tibulli* következő helye: «Albius Tibullus . . . ante alios Corvinum Messallam oratorem dilexit, cuius etiam contubernalis Aquitanico bello militaribus donis donatus est». Maga a költő galliai tartózkodásáról így emlékezik meg a fennebb idézett költeményben (I. 7, 9—12.):

Non sine me est tibi partus honos: Tarbella Pyrene
  Testis et Oceani littora Santonici,
Testis Arar Rhodanusque celer magnusque Garumna
  Carnuti et flavi cærula lympha Liger.

Ez azt mutatja, hogy Messalla a hadjárat alkalmával Gallia jelentékeny részét bejárta. A döntő győzelmet az Atax folyó mellett éppen születése napján vívta ki, a mint ugyancsak Tibullusból tudjuk, a ki ugyanebben a versében a Messalla születésnapjáról így emlékezik meg (I. 7, 1—8.):

Hunc cecinere diem Parcæ fatalia nentes
  Stamina non ulli dissoluenda deo;
Hunc fore, Aquitanas posset qui fundere gentes,
  Quem tremeret forti milite victus Atax.
Evenere: novos pubes Romana triumphos
  Vidit et evinctos bracchia capta duces:
At te victrices lauros, Messalla, gerentem
  Portabat niveis currus eburnus equis.

Hogy Tibullus a keleti hadjáratba is el akarta kisérni pártfogóját, kitünik saját szavaiból (I. 3, 1—3.):

Ibitis Aegæas sine me, Messalla, per undas,
  O utinam memores ipse cohorsque mei:
Me tenet ignotis ægrum Phæacia terris.

Messalla tehát az Aegei tengeren át hajózott Ázsia felé, Tibullus pedig betegen maradt hátra Corcyra szigetén.

Egészen bizonyosan tudjuk végre azt is egy feliratból (Corp. Inscr. Lat. 1. p. 461.), hogy a Tibullusnál is említett diadalmenetet az aquitaniai győzelem örömére Kr. e. 27-ben szeptember 25-én tartotta meg Messalla.

A kérdés mármost az, hogy az aquitaniai hadjárat megelőzte-e vagy követte a keleti expeditiót. Újabban főleg a Mommsen tekintélye (v. ö. Röm. Gesch. V. p. 72.) arra bírta a Tibullusszal foglalkozókat, hogy Messalla keleti tartózkodását mindjárt az actiumi csata után következő időre, az aquitaniai háborút pedig Kr. e. 28-ra vagy 27-re tegyék s a költő életére vonatkozó adatokat is ez alapon rendezzék. Én ezúttal a kérdést, mely a régi történetírók nyilatkozataiból nem dönthető el, Tibullus költeményeinek egyes helyei alapján kívánom megoldani.

Mindenek előtt, ha elfogulatlanul olvassuk Appianus fennebb

idézett helyét (Bell. Civ. IV. 38.): (ὁ Καῖσαρ) περὶ Ἄκτιον ναυαρχήσαντα αὐτὸν κατὰ τοῦ Ἀντωνίου στρατηγὸν ἔπεμψεν ἐπὶ Κελτοὺς ἀφισταμένους, azaz magyarúl: «Cæsar Messallát, miután az actiumi tengeri csatában Antonius ellen harczolt, fővezéri minőségben küldte a fellázadt gallok ellen»: ezt csak úgy magyarázhatjuk, hogy az aquitaniai háború közvetlenül az actiumi csata után történt, mert, ha a keleti expeditio közbe esnék, Appianusnak az actiumi csatával kapcsolatban ezt is meg kellene említenie. A helynek ettől a legtermészetesebb magyarázatától csak akkor volna okunk eltérni, ha egyéb források ellene vallanának; ilyen forrásaink azonban nincsenek.

De különben is nagyon valószínűnek látszik, hogy az aquitaniai lázadás az actiumi harczok idejében tört ki. Octavianus ugyanis a 31. évben tavasztól őszig nézett farkasszemet Actium körül Antoniusszal s e hosszú idő alatt mindig egész erejével kellett készen állania a döntő csatára; mi sem természetesebb tehát, mint, hogy a harczias aquitanusok ezt a jó alkalmat felhasználták s igyekeztek lerázni magukról a gyűlölt igát, a míg a rómaiak polgárháborúval voltak elfoglalva. Octavianus egyelőre mit sem tehetett ellenök, de, miután a döntő ütközet szeptember 2-án az ő javára dőlt el s Antonius és Cleopatra Egyiptomba menekültek, bátran küldhette Messallát Actium mellől haladéktalanul Aquitaniába, hogy a zavargás komolyabb következményeket ne vonjon maga után a birodalom nyugati felében addig, a míg ő maga Keleten lesz, hogy Antoniust, a mi most már csak idő kérdése volt, Egyiptomból is kiverje.

Semmi sem szól tehát idáig az ellen, hogy az aquitaniai háborút a Kr. e. 31. évre tegyük. Ha ármost elolvassuk Tibullusnak azt a költeményét, a melyet Messalla triumphusának emlékére írt, az I. könyv 7. elegiáját, azt látjuk, kogy előbb (9—12. vs.) a fővezérnek galliai hadi tetteire czéloz, a mennyiben felsorolja azokat a galliai vidékeket, a hol Messalla járt, csak azután (13—22. vs.) érinti Ciliciát, Syriát, Phœniciát és Egyiptomot, mint a keleti hadjárat színhelyeit. Ez a sorrend megint csak arra mutat, hogy az aquitaniai hadjárat megelőzte a Messalla keleti útját.

Döntő bizonyítékot szolgáltat az I. könyv 3. elegiája. Tibullus hajóra szállott (valószínűleg Brundisiumban), hogy a keleti expeditióra induljon, de útközben megbetegedvén, Corcyrában kiszállott és ott maradt, míg Messalla és társai az Aegæi tengeren át

zsia felé vitorláztak. Ilyen helyzetben írta a szóban forgó költeényt. Már az 1—2. sor:

Ibitis Aegæas sine me, Messalla, per undas,
O utinam memores ipse cohorsque mei

azt mutatja, hogy Messallában és a *cohors praetoria* tagjaiban barátait tisztelte, a kikkel már végigharczolt egy hadjáratot s a kiktől elvárhatta, hogy ne feledjék el egyhamar. Azután elátkozza azt, a ki Deliáját tőle el akarta csábítani s a ki *hosszas* katonáskodást kívánt neki, a békés költőnek (81—82. vs.):

. . . . quicumque meos violavit amores
Optavit *lentas* et mihi *militias*.

Nos hát, azt kérdem én, hogy beszélhetett volna Tibullus *hosszas katonáskodásról*, ha még nem tett volna egyebet, mint, hogy Brundisiumból Corcyráig hajózott? Ez a hely csak úgy érthető, ha feltesszük, hogy Tibullus már végigküzdötte az aquitaniai hadjáratot és, alig jött haza Galliából, csakhamar Keletre kellett indulnia. Ez már csakugyan sok lehetett neki, a nyugalmat kedvelő embernek, s méltán fakaszthatta ilyen panaszra.

A költő nem is ment Keletre, hanem Corcyrából visszatért Rómába. Ekkor írta az I. könyv 1. elegiáját, melyben igazolja, miért nem akar többé háborúba menni. A többi közt így szól (25—26. vs.):

Jam modo iners possim contentus vivere parvo
Nec *semper longae* deditus esse *viae*.

Ez is csak úgy fogható fel, mint az aquitaniai hadjáratra való visszapillantás. Mert az, a ki egyebet nem tett, mint hogy Rómából Brundisiumig s innen Corcyráig utazott, csak nem mondhatja magáról, hogy *folytonosan hosszú utakat* kellett megtennie; ellenben mennyire érthető ez a panasz a Tibullus szájából, ha feltesszük, hogy már mögötte van az aquitaniai háború, a melynek folyamán, mint az I. könyv 7. elegiájának fönnebb idézett (9—12.) versei mutatják, Galliát a Rhône folyótól az Atlanti oczeánig, a Pyrenæusoktól a Loire-ig bejárta s most még ezenfelül Ciliciát, Syriát és Egyiptomot kellett volna beutaznia. Ha tekintettel vagyunk az akkori közlekedési eszközökre, könnyen beláthatjuk, hogy ama galliai utazás után a kényelemszerető Tibullusnak örökre elmehetett a kedve mindenféle utazástól.

A mondottak után könnyen meghatározhatjuk, legalább megközelitő pontossággal, az aquitaniai hadjárat idejét. Messalla Kr. e. 31. szeptember 2-án részt vett az actiumi csatában s innen azonnal Galliába indult. Az Atax melleti csata még ez év október vagy november havában történhetett, mert, a mint láttuk, Messalla ezt a győzelmét éppen születése napján vívta ki; már pedig a Messalla születésnapjának e hónapok valamelyikére kellett esnie, mert Tibullus az I. könyv 7. elegiáját pártfogója születésnapjára és egyszersmind kevéssel előbb rendezett diadalmenetének örömére írta s ez a diadalmenet, a mint szintén említettük már, Kr. e. 27. szeptember 25-én volt. Az ataxi győzelem után történhetett, hogy Messalla a különböző néptörzsek meghódoltatása és a viszonyok alapos rendezése czéljából bejárta Gallia nagy részét. Ehhez már kellett jó egynehány hónap. Minthogy azonban Dio Cassiusnak fönnebb érintett helyéből (LI. 7.) nagy valószínűséggel következtethetjük, hogy Messalla már Syriában volt az Antoniusszal vívott utolsó harczok idején, azt pedig tudjuk, hogy Octavianus 30-ban augusztus 1-én már bevette Alexandriát, azt kell hinnünk, hogy Gallia meghódolásának hírére Octavianus azonnal Keletre szólította Messallát, a hol ekkor nagyobb szükség volt reá, és, hogy Messalla a 30. év nyarán már Keleten lehetett s így Galliában nem igen tartózkodhatott tovább ugyanez év tavaszánál.

Fejtegetéseinkből a következő chronologiai adatokat nyerjük Tibullus életére és költeményeire vonatkozólag:

31. szeptember 2. Actiumi csata.

31. szeptember. Messalla Aquitaniába indul és Tibullust magával viszi. A költő az I. könyv 10. elegiáját írja, a melyben irtózását fejezi ki a háború véres mesterségétől s kéri az isteneket, hogy óvják meg őt a reá váró harczokban.

31. őszétől 30. tavaszáig. Aquitaniai hadjárat.

30. tavasz. A költő Rómába visszatér s megismerkedik Deliával. Csakhamar Keletre indul, de csak Corcyráig jut el, a hol betegen hátramarad. Itt írja az I. könyv 3. elegiáját.

30 27. Tibullus Corcyrából megint Rómába megy,*) és, hogy igazolja a keleti háborúból való kimaradását, megírja az I. könyv

*) Hogy Tibullus nem ment el Messalla után Keletre, értekezésünk II. fejezetében bizonyítjuk.

1. elegiáját. Később írja a Deliára vonatkozó többi dalt a következő sorrendben: I. 5. 2. 6.[1])

27. szeptember 25. Messalla diadalmenete. Rövid idővel ezután keletkezett az I. könyv 7. elegiája, melyben a költő Messallát üdvözli születésnapja alkalmából.

Az egészben csak az a feltünő, hogy e szerint az aquitaniai hadjárat befejezése és a Messalla diadalmenete közt több mint három év telt el. De ezt is megmagyarázzák a körülmények. Messallának ugyanis Galliából mindjárt a keleti tartományokba kellett sietnie, itt pedig az Antonius és Cleopatra garázdálkodásai következtében még Egyiptom elfoglalása után is annyi volt a tennivaló, hogy csak 27-ben térhetett vissza Rómába. Hamarább tehát nem részesülhetett a diadalmenet kitüntetésében.

II. Részt vett-e Tibullus a Messalla keleti hadjáratában?

A Tibullus-kutatók legnagyobb része még ma is azt hiszi, hogy a költő, miután Corcyrában felgyógyult betegségéből, utána ment Messallának s vele együtt járta be Ciliciát, Syriát, Phœniciát és Egyiptomot. Szerintök Tibullus az I. könyv 7. elegiájában, a hol Messalla keleti hadjáratának színhelyeiről szól, oly találó vonásokkal írja le az egyes tartományokat, hogy ez a leírás már maga elárulja az autopsiát. De hát mit olvasunk a kérdéses helyen (I. 7, 13—22.)? Hogy a Cydnus vize[2]) a tengerbe való betorkollásánál mocsarakat képez s a torzonborz ciliciabeliek a fellegekbe nyúló Taurus hegység lábánál laknak[3]); hogy a syriai városokban bántatlanul röpköd a galamb, mert szent állatnak tartják[4]); hogy

[1]) L. erre vonatkozólag értekezésünk IV. fejezetét.

[2]) I. 7, 13—14:

An te, Cydne, canam, tacitis qui leniter undis
Cæruleus placidis per vada serpis aquis?

[3]) I. 7, 15—16:

Quantus et ætherio contingens vertice nubes
Frigidus intonsos Taurus alat Cilicas?

[4]) I. 7, 17—18:

Quid referam, ut volitet crebras intacta per urbes
Alba Palæstina sancta columba Syro?

Tyrus magas házai a tengerre néznek*); hogy a Nilus nyáron szokott kiáradni.**) Ezt azonban mind nagyon jól tudhatta Tibullus a hazatért Messalla elbeszéléséből, a nélkül, hogy magának ott kellett volna járnia, ha ugyan már előbb nem tudta. Mert azt meg kell adnunk a rómaiaknak, ennek a világhódító népnek, hogy jó geographusok voltak s még költőik is a legpontosabb földrajzi ismeretekről tesznek tanúságot, valahányszor a birodalomhoz tartozó provinciák egyes helyeiről említést tesznek. Vergilius és Horatius sohasem mentek messzebbre Görögországnál, mégis a legtalálóbb vonásokkal tudják jellemezni a keleti tartományok népeit, városait, folyóit és hegyeit, a mi végre nem is csoda; hiszen a rómaiaké volt a Földközi tenger egész medenczéje s Róma tele volt olyan emberekkel, a kik az Atlanti óczeántól az Eufratesig mindenütt megfordultak. A Tibullus verseiből tehát csak akkor lehetne autopsiára következtetnünk, ha más okok is mellette szólanának.

De mit mondanak egyéb forrásaink? A *vita Tibulli* említi a költőnek az aquitaniai hadjáratban való részvételét a Messalla oldalán, de a keleti expeditióról hallgat. A költő maga nagy önérzettel hangoztatja, hogy része volt a Messalla galliai dicsőségében (I. 7, 9—12.), de, mikor ugyanabban a költeményben a keleti dolgokra tér át (I. 7, 13—22.), már egy szóval sem említi, hogy barátját oda is elkisérte volna. Saját nyilatkozataiból tudjuk, hogy Corcyra szigetén betegen maradt hátra s hogy Messalla és társai nélküle indultak el (I. 3, 1—3.); azt ellenben, hogy felgyógyulása után útját folytatta volna, sem ő, sem más forrás nem említi. Mindebből, míg egyéb adat rendelkezésünkre nem áll, csak azt következtethetjük, hogy Keleten nem járt.

Ezenkívül minden jel arra mutat, hogy a Deliáról szóló elegiákat, a melyeknek színhelye Róma, abban az időben írta, mikor Messalla Keleten tartózkodott. Így az I. könyv 1. elegiáját csak olyképen magyarázhatjuk helyesen, ha feltesszük, hogy a költő igazolni akarja magát Messalla előtt, miért nem ment utána

---

*) I. 7, 19—20:

Utque maris vastum prospectet turribus æquor
Prima ratem ventis credere docta Tyros?

**) I. 7, 21—22:

Qualis et, arentes cum findit Sirius agros,
Fertilis æstiva Nilus abundet aqua?

Keletre. Mikor mindjárt az első sorokban (1--6.) kijelenti, hogy neki nem kell gazdagság, hanem szerény, de nyugodt életmód, ez nem költői közhely, hanem az író helyzetéből fakadó nyilatkozat: neki módjában lett volna a gazdag Keleten mint Messalla kisérőjének kincsekhez jutnia, de szívesen lemond erről a nyereségről, csak ne kelljen a háború fáradalmait elszenvednie. Kelet kincseire czéloz az 51—52. versben is:

O quantum est auri pereat potiusque smaragdi,
  Quam fleat ob nostras ulla puella vias!

mert éppen a keleti tartományokban szerezhetett volna a költő aranyat és drágaköveket. Végre egyenesen megszólítja Messallát az 53—56. versben:

Te bellare decet terra, Messalla, marique,
  Ut domus hostiles præferat exuvias:
Me retinent vinctum formosæ vincla puellæ,
  Et sedeo duras ianitor ante fores.

Ez a hely megint csak úgy értelmezhető, hogy Messalla a távolban harczol, és a költő, a ki egy háborut már végigharczolt vele, most okát adja, miért maradt otthonn ezúttal.

Az I. könyv 2. elegiájában egy katona emberről van szó, a ki Deliát magáévá tehette volna, de a helyett harczba indult, hogy zsákmányt szerezzen (65—74. vs.):

Ferreus ille fuit, qui te cum posset habere,
  Maluerit prædas stultus et arma sequi.
Ille licet *Cilicum* victas agat ante catervas
  Ponat et in capto Martia castra solo,
Totus et argento contextus, totus et auro,
  Insideat celeri conspiciendus equo:
Ipse boves mea si tecum modo Delia possim
  Jungere et in solito pascere monte pecus,
Et te dum liceat teneris retinere lacertis,
  Mollis et inculta sit mihi somnus humo.

Itt tehát ellentétbe helyezi magát valami főtiszttel, a ki részt vesz a Messalla ciliciai hadjáratában s most a keleti népek közt, a mint a római hadvezérek, ha Keleten jártak, tenni szokták, keleti pompában lép fel, míg ő szívesen lemond minden gazdagságról, csak kedves Deliájával együtt lehessen. Ilyet is csak akkor írhatott, ha

maga nem ment el Messallával Ciliciába, hanem Corcyrából visszatért Rómába Delia karjai közé.

Különben chronologiai okok sem engedik meg, hogy Tibullust Messallával Keletre utaztassuk. Hiszen, ha feltesszük, hogy Tibullus 31-ben és 30-ban Aquitaniában volt s a 30. év tavaszán rövid római tartózkodás után Keletre indult, ott végigjárta Ciliciát, Syriát, Phœniciát és Egyiptomot és 27-ben jött vissza pártfogójával együtt Rómába, mit csinálunk a Delia-dalokkal, a melyek mind kétségtelenül az actiumi csata után és a Messalla diadalmenete előtt*) keletkeztek? Mikép lehetett volna így a költőnek ideje arra, hogy Deliával Rómában viszonyt folytasson? Ennek a viszonynak pedig hosszabb ideig kellett tartania, mert sokféle változáson ment keresztül: Delia eleinte hű volt a költőhöz (I. 1.), azután valami gonosz kerítőnére hallgatva egy gazdagabb szerető felé hajlott (I. 5.) s Tibullusszal szakított; utóbb már állandóan együtt lakott valakivel s Tibullus ekkor újból viszonyt kezdett vele (I. 2.), a minek az lett a vége, hogy végre már nemcsak a költővel csalta meg úgynevezett *coniunx*-át, hanem másokkal is (I. 6.). Mindehhez bizonyára hosszabb idő kellett. Már csak ezért is valószínűbb a mi nézetünk, a mely szerint Tibullus a Messalla-féle keleti expeditio ideje alatt 30-tól 27-ig Italiában tartózkodott s e három évben élte át azt, a mit a Delia-cyclus elegiáiban versekbe foglalt.

III. A Marathus-elegiák időrendje.

A Marathus-elegiákat főleg azért tekintem Tibullus legkorábbi költeményeinek, mert költői érték dolgában messze elmaradnak az író egyéb művei mögött. A *negyedik* elegia az alexandriai Priapus-költészet csapásán halad és nem egyéb erotikus közhelyek gyűjteményénél, a *nyolczadik* és a *kilenczedik* elegia pedig az alexandriai Μοῦσα παιδική visszhangja. Ezenkívül a nyolczadik elegiában már maga a tárgy is szinte undorító: a költő szereti Marathust, a szép fiút, ez viszont Pholoét, a szép leányt imádja s a költő vállalkozik arra, hogy a fiúnak szószólója legyen a leánynál; a kilenczedik elegia pedig (53—76. vs.) borzasztó obscenitasokkal van tele. Ha mármost ezzel a három elegiával szembeállítjuk az első könyv

*) I. 7, mely a diadalmenetről szól, az első könyv legutoljára írt költeménye.

öbbi darabjait a tőlünk megállapított sorrendben*) és látjuk azt, mint találja meg a költő a tizedik elegiában egész költészetének alaphangját, a mely azután a Delia-cycluson végig vonul, s hogy ettől fogva csupa klasszikus remeket alkot és sohasem lesz izléstelenné, igazán nehéz volna elhinni, hogy Tibullus az ő művészi fejlődésének ezen a fokán olyan gyenge munkákat is írhatott volna, mint a Marathusról szóló elegiák.

Fontos az a körülmény is, hogy Tibullus, miután az aquitaniai hadjáratban Messalla oldalán részt vett, annyira megkedvelte ezt a kiváló férfiút, hogy egész költészetét vele hozta vonatkozásba. Őt szólítja meg a *harmadik* elegia elején (1–2. vs.):

Ibitis Aegæas sine me, Messalla, per undas,
O utinam memores ipse cohorsque mei;

az *első* elegiát egyenesen azzal a czélzattal írta, hogy igazolja Messalla előtt a keleti hadjáratból való kimaradását (53—56. vs.):

Te bellare decet terra, Messalla, marique,
Ut domus hostiles præferat exuvias:
Me retinent vinctum formosæ vincla puellæ
Et sedeo duras ianitor ante fores;

az *ötödikben* kifejezi azt a reményét, hogy Messallát vendégül fogadhatja egykor falusi jószágán (31—32. vs.):

Huc veniet Messalla meus, cui dulcia poma
Delia selectis detrahat arboribus;

a *másodikban* czélzást tesz Messalla ciliciai expeditiójára (67—68. vs.):

Ille licet Cilicum victas agat ante catervas,
Ponat et in capto Martia castra solo.

Tehát a Delia-cyclus öt elegiája közül négyben szó van Messalláról vagy legalább czélzás van reá. Végre a *hetedik* elegia, a születésnapi üdvözlet, egészen a Messalla dicsőségének van szentelve. Ha ezzel szemben azt látjuk, hogy a Marathus-dalokban a Messalla neve nem fordul elő s czélzást sem találunk az aquitaniai és a

*) A sorrendet l. értekezésünk I. fejezetének végén.

keleti hadjáratra, megint csak azt kell következtetnünk, hogy a pæderastikus elegiákat az aquitaniai hadjárat előtt írta a költő.

A mi a három Marathus-elegia egymás közti sorrendjét illeti, köztük kétségtelenül legkorábbi a *negyedik*. A költő tanácsot kér Priapustól, hogyan lehet a szép fiúk kegyeit megnyerni; az isten hosszas *ars amandi*-val szolgál s a költő már a szerelem mesterének képzeli magát, a mikor eszébe jut, hogy mégsem tudja megnyerni a Marathus kegyeit, a ki csúffá teszi egész művészetét (81—84. vs.):

Heu heu quam Marathus lento me torquet amore!
  Deficiunt artes deficiuntque doli.
Parce, puer, quæso, ne turpis fabula fiam,
  Cum mea ridebunt vana magisteria.

Változik a helyzet a *nyolczadik* elegiában. Itt már a költő jó barátságban van Marathusszal, a ki felhagyott régi kegyetlenségével (71—76. vs.):

Hic Marathus *quondam* miseros ludebat amantes,
  Nescius ultorem post caput esse deum.

Az is könnyen megállapítható, hogy a *kilenczedik* elegia későbbi a *nyolczadiknál*. A nyolczadikban ugyanis azt látjuk, hogy Marathus szereti Pholoét, de nem tudja kegyét megnyerni s a költő is hiába beszél a leány szívére, hogy a fiút hallgassa meg; a kilenczedikben pedig Tibullus szemére hányja a hűtlen Marathusnak, hogy elfeledte a vett jótéteményeket s különösen az érdekében való közbenjárást a leánynál, a mi eredménynyel is járt (39—44. vs.):

Quid faciam, nisi et ipse fores in amore puellæ?
  Sed precor exemplo sit levis illa tuo.
O quotiens, verbis ne quisquam conscius esset,
  Ipse comes multa lumina nocte tuli!
Sæpe insperanti venit tibi munere nostro
  Et latuit clausas post adoperta fores.

E sorok világos czélzást foglalnak magukban Marathusnak és Pholoénak a nyolczadik elegiában leírt viszonyára, a mely annyiban változott, hogy Pholoe utóbb a Tibullus közbenjárására mégis meghallgatta a fiút.

(Vége köv.)

NÉMETHY GÉZA.

A HUMORRÓL SZÓLÓ MAGYAR ELMÉLETI IRODALOM.

A külföldi és hazai humoristák műveinek tanulmányozásával s a humor elméletével évek óta foglalkozván, kutatásaim során az a kérdés is érdekelt, hogy nálunk mióta és milyen mértékben foglalkoznak a humor mibenlétének kérdésével. Ebben az irányban kutatva meglehetős anyagot gyűjtöttem össze és dolgoztam fel. Munkám eredményét (kiselejtezvén a kiselejtezendőket) ebben a kis czikkben akarom a lehető legrövidebben összefoglalni.

Teljességre nem tarthatok számot, már csak azért sem, mert járatlan úton haladtam, törekedni azonban törekedtem rá. Munkám azért elég jó alapjául szolgálhat egy későbbi teljesebb összeállításnak. Igazán számottevő dolgozat, azt hiszem, nem kerülte ki a figyelmemet s így az egész irodalomról már ez az összeállítás is elég világos képet adhat.

Mint czikkem czíme is mutatja, csak az *elméleti* irodalommal foglalkozom ezúttal s annak is inkább *ismertetésével*, áttekintésével, csak a legszükségesebb kritikai megjegyzésekre szorítkozva, mert ha részletes kritikába akarnék bocsátkozni, ki kellene terjeszkednem a német elméletek ismertetésére is, a mit most nem akarok tenni.

Czikkemben sokat idézek szó szerint, még pedig azért, hogy az illető tanulmányok lényegét a maguk valóságában kapja az olvasó. Az ilyen elvont fejtegetésekben minden szónak megvan a maga értéke, a mely az átirásban nagyon megváltozhatik.

Tárgyalásomban a fejlődés feltüntetése czéljából időbeli sorrendet fogok követni.

* * *

Az első latin nyelvű magyar æsthetica a *Szerdahelyi Györgyé*, mely *Aesthetica sive doctrina boni gustus* czímen jelent meg 1778-ban Budán két kötetben. A második kötet 6. fejezete a humorral foglalkozik. A «quid humor?» kérdésre így adja meg a feleletet: «Humor iste quidem *est passio hominis*, sed neque certam et determinatam habet rem, qua moveatur, uti aliæ; neque ita est vehemens ac seditiosa, quemadmodum vel amor, vel ira, aut motus similis; avertit quidem mentem, ne rem, uti est, videamus; sed rationem sibi non eripit, neque aliud, quam vel complacentiam, vel displicentiam ostendit.» A humor kétféle: *laetus* és *morosus*. «Alteruter inest singulis omnino hominibus, sed singulari cum discrimine graduum: unde *hic boni, ille tristis, aut laetioris humoris esse dicitur.*» A «sal Atticus» s a rómaiak «urbanitas»-a is bizonyos «delicatus humor» volt. Hosszasan foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy milyen a «lætus» és a «mo-

rosus» ember és hogyan nyilatkozik kedélyállapotuk műveikben. Fejtegetéseit példákkal világítja meg ilyenformán: «Swift et Lafontaine vere morosi fuisse dicuntur . . . Addison lætiore fuit humore» stb. Végül megjegyzi, hogy az angolok az elsők, a kik a *morositas*-nak jellemét gondosabban vizsgálták és «új néven» nevezték.

Mint a 13 oldalra terjedő fejtegetésből kitünik, derék tudósunknak volt már bizonyos fogalma a humorról, melynek alapját a kedélyhangulatban keresi, de a melyet egyszersmind *azonosnak is tart a kedély derült és komor hangulatával* a nélkül, hogy tovább menne s ezeknek váltakozását vagy vegyülését vizsgálná. Ő körülbelül azon a fokán van a vizsgálatnak, mint Lessing, midőn a humort *Laune*-vel fordítja a két fogalmat azonosítva. Tudjuk azonban, nogy L. már 1768-ban megváltoztatta ebbeli nézetét, mikor a Hamburgische Dramaturgieban kimondta, hogy «Humor und Laune ganz verschiedene, ja in gewissem Verstande gerade entgegengesetzte Dinge sind. Laune kann zu Humor werden, aber Humor ist, ausser diesem einzigen Falle, nie Laune».

Szép János *Aesthetiká*ja (1794), mely Szerdahelyiének tudvalevőleg rövidített fordítása, ugyanazokat mondja a humorról, melyet *fő indulat*nak nevez. Szerdahelyi fejtegetéseit három oldalra vonja össze.

Megemlítem, noha elméletileg nem jelentős, *Döbrentei* Gábornak az Erdélyi Muzeum 7. füzetében (1817) megjelent kis Sterne tanulmányát *(Szterne Lőrincz élete)*, melyet Sterne: Sentimental Journey-jének bécsi angol kiadása (1798) alapján írt. Rövid életrajza s méltatása ez a híres angol humoristának, melylyel fel akarja hívni a magyar közönség figyelmét reá s általában az angol irodalomra. «Óhajtható — úgymond — hogy ifjaink közül sokan adják magokat az anglus nyelv tanulására, s ezen magas lelket lehellő, sok eredetiségekkel teljes literatura munkái fordításaival a nemzetnek mutatnák meg, hogy az anglus lélek a szunnyadozó magyaréban mely atyafiságra gerjeszthet.» Sterne egy munkáját maga fordította le később *Yorik és Eliza levelei**) czímen (1828).

A Tudományos Gyűjtemény 1825. évfolyamában jelenik meg *az első nagyobb tanulmány a humorról* magyar nyelven. Az imént említett adatok, valamint Döbrentei Ossian tanulmányai, Macbeth fordítása s az a körülmény, hogy ez a tanulmány Sternét mint nagy humoristát magasztalja, valószínűvé teszi azt a nézetünket, hogy ennek is *Döbrentei* a szerzője (a czikk t. i. névtelenül jelent meg).

A nélkül, hogy ennek a föltevésnek további bizonyításába bocsát-

---

*) Lettres from Yorik to Eliza.

koznánk, azonnal hozzáfogunk ennek az érdekes s eddig ismeretlen tanulmánynak ismertetéséhez.

Czíme: *A kedvi-csiklandról, vagy kedvi-csapongásról*, azaz a szeszélyről és humorról. (Németül: Laune, Humor. — Francziául: Humeur. — Ánglusul: Homour [sic], Kew, Cue.)

Legelőször a humor elnevezéseit magyarázza a szerző. Kezdi a *Laune* — *luna* etymologiával, mely szerint a kedély változásai a hold változásaitól függenének. Ezt a régi magyarázatot, úgymond, ma már nem tartják jónak, de a Laune szó azért megmaradt. A *humor* elnevezése azon a régi nézeten alapszik, hogy az ember temperamentuma a test *nedv*einek (vér, nyálka, sárga és fekete epe) különböző vegyülésétől függ. «Nálunk — folytatja tovább — a *szeszély* nevezet nem az okot, hanem magát a dolgot festi. Tudja minden magyar, mi a szesz, mi a szeszesség, akárhonnan eredjen. Azt az erőt, mely bizonyos csipősség és gőzölgés mellett a bort forrásra ingerli, nevezzük mi szesznek és mivel annak legtöbb hasonlósága vagyon azon lelki állapottal, melyet a németek Laune-nek neveznek, a szeszély szó talán nem a legszerencsétlenebb nyelvünkben.» Természetesen egyik szó sem fejezi ki teljesen a fogalmat. A mi a nedvek vegyületét illeti, azt valószínűnek tartja s azt véli, hogy a «szeszélyes ember» nem lehet el epe nélkül, a melynek azonban nem szabad forrónak, keserűnek, sűrűnek lenni, hanem «a vértől kell kesernyéssé, a nyáltól híggá tétetni, nem csipőnek, ha csipősnek akarom és nem a karczolásig, hanem csak a *csiklandásig* gerjedőnek.» (Ezért nevezi a humort «kedvi-csikland»-nak a czímben.)

A szeszély, mint Troublet apát mondja, testi fájósság, mely lelkit okoz, «ezért akadni a lépfájós anglusoknál legtöbb humoristákra. A németeknek is egyik legnagyobb humoristájok Thümmel nyavalyás ember vala». A «többnyire ép egészségű» görögöknek, francziáknak, régi rómaiaknak, spanyoloknak és olaszoknak nem igen vannak humoristáik.

Ezek után a szeszélynek (humornak) meghatározását kisérli meg ilyeténképen: «az a hol kedvességgel, kedvetlenséggel vegyített, bizonyos uralkodó képzelményből származott, de kinyilatkoztatásaiban mindig változó érzési állapotja a léleknek, teszi a szeszélységet». Ezt a kissé homályos és rövid definitiót azonban maga sem tartván elégnek, tovább magyarázgatja a humort, mely szerinte «szenvedelmes állapot, de gyengén és nem hevesen szenvedelmes» . . . «a szeszély csipősen *édesded kesernyűségeinek* habzati sohase lobbannak fel a szenvedelmesség lángjáig, sem pedig le nem apadnak a hidegvérűség jegéig». «A szeszélyes nem tulajdon színekben látja a dolgokat; hanem a szerint, a mint az említett érzési és képzelményi állapotja mutatja néki azokat.»

«*Az ilyen író mindig a maga lelki allapotján keresztül festi a tárgyakat* és így mivel az az állapot nemcsak nem mindennapi, hanem különös is, ez a különösség természetesen nagyon gyönyörködteti, nagyon mulattatja az olvasót.» «Itt is a gyönyörködést a tárgy festése nyujtja ... a festő képzeteinek és érzeteinek alkalmaztatása a leábrázolt tárgyra. *Azért szabad, sőt érdem a szeszélyes irományokban kitetszeni a szerző lelki állapotjának*, a mi teljességgel tilalmas a tárgyötletiekben [objectiv].» «Nem ellenkezik, sőt szomszédos a szeszélylyel az, a mi tréfás, a mi kaczagtató, a mi csudálatos, azonban nem fő bélyege, *nem fő alkotó része a humornak a nevetséges. Olyan* viszketeg *lelki állapot ez a humor, hogy mindenből szed*, kapar, karczol *egybe valamit*; a nevetségesből és annak minden nemeiből szintúgy, mint a pathos és ethos, azaz: az indulatinak és erkölcsinek minden nemeiből s úgy tudja ezeket és oly különös módon és mértékben egybe keverni, mint a természet az aranynak alkotó külön-külön részeit, melyeket ismerünk ugyan, de még se tudjuk: mikép s minő mértékkel tétetnek egygyé és miként formálódnak ki egy oly meglepő, becses és drága egészszé.» — Legnehezebben megmagyarázható lelki állapotnak tartja a szeszélyest s legnehezebben utánozhatónak, azért csodálja, hogy némelyek nem tartják szükségesnek, hogy a szeszélyes író [humorista] szeszélyes charakterű legyen. Az objective humoros jellemet akárki megrajzolhatja, csak jó megfigyelő legyen, de a magukban véve nem humoros dolgokat csak a humorista tudja humorral rajzolni. «*A humor tehát egy lelki állapot*, egy lelki bélyeg, mely a szeszélyes író megfogásai módjának egészére kiterjeszkedik és nem a tárgyak vagy képzetek tárgy-ötleti valódiságán épül.» Lessing megkülönbözteti a Launét a humortól, «azaz a szeszélyt a szeszélyességtől v. humortól». Egy-két humoros ötlet még nem mutat humoros lélekre. — Észreveszi végre, hogy a humoros előadás furcsasága *bizonyos ellentéten* alapszik: «Fő megismertető jele a szeszélyes írónak, ha vagy ő, vagy személyei, akár beszédeik, akár tetteik által olyan itéleteket nyilvánoznak, melyek a kérdésben lévő tárgynak természetével kiütőleg ellenkeznek.» Példát is hoz fel magyarázatul Sternéből, kit a humoristák királyának nevez. — A következőkben azt fejtegeti, hogy a humor kifejlődésére minő hatással vannak a műveltségnek különböző fokozatai, a társadalmi viszonyoknak bonyolult és kevésbbé bonyolult volta, sőt maga az éghajlat is.

Végül «a legújabb eszthetikuszok (sic) tudományát hordja elő» a humorról. Az idézett fejtegetések *Jean Paul*-éi, melyeket ügyesen foglal össze, de aztán kissé triviális szellemeskedéssel iparkodik nevetségessé tenni, azt is megemlítve, hogy Jean Pault nem tudja «egy fertálynál tovább olvasni».

Az értekezést egy hosszabb mutatvány zárja be Chesterfieldtől, mely nem a legszerencsésebb példa a humoros előadásra. Csodálom, hogy nem Sterneből idézett valami alkalmasabb részletet.

Kissé hosszasabban ismertettem ezt a tanulmányt, azt hiszem, nem helytelenül, mivel ezt úttörő voltánál s belső értékénél fogva megérdemli. Korához képest alapos kis munka, mely szerzőjének tárgyismeretét s éles eszét bizonyítja. Szinte meglep bennünket a humor subjectivitásának világos felismerésével és fejtegetésével, valamint azzal, hogy a nevetséges csak a humor egyik alkotó elemének tekinti. Felfogását a humorról általában magas színvonalon állónak mondhatjuk

A következő évben (1826) jelent meg *Greguss* Mihály *Compendium aestheticae* czímű kézikönyve, melyben a humorra vonatkozólag alig találunk valamit. Mindössze ennyit jegyez meg róla: «*comicum* est vel nativum, simplex (naiv), vel *sentimentale*. Posterius recentioribus vocatur *humoristicum* et animi dispositio ad hoc comici genus, *humor* (Laune, launig)» (64. l.). A humoros tehát szerinte sentimentalisan komikus. (A sentimentalis fogalmát Schiller szerint értelmezi.)

*Kölcsey*nek *A komikumról* czímű ismeretes tanulmányában (Élet és Literatura. 1827) ismét érdekes fejtegetését találjuk a humornak. Ezt eddig a humorról szóló első magyar elméletnek tartották, pedig, mint látjuk, nem az.

Kölcsey a humort a komikum egy nemének tartja. — A lelki életben «ezerféle vegyület érezteti magát». «Ilyen az, midőn a nevettető érzékenyítővel, a tiszta vidámság többé vagy kevésbbé sötét érzelemmel vegyíttetik. A léleknek ezen állapotja, midőn a művészségbe átfoly, *szeszély* (Laune) és *humor* nevet visel.» «A humor mind a naivon, mind az érzelgősen felülemelkedik . . . bizonyos embergyűlöléshez hasonlító érzelem, mely akkor származik, midőn az erkölcsiség legtisztább fényében képzelt emberiséget teszszük a nevetséges világításban felállított emberi romlottság mértékévé, azaz a természeti legnagyobb alacsonyságot a legmagasabb ideálhoz hasonlítjuk.» Ebből az ellentétből bizonyos «általrázó érzelem» támad, bizonyos «tragikummal vegyes komikai pathos».

Humoristánk szerinte eddig nincsen, de nem volt a régi görögöknek sem, mert a humor önmagával küzdő s végletek közt csapongó lelki állapotot teszen fel s ez hiányzott a görögöknél. (A *Nemzeti hagyományok* czímű, 1826-ban megjelent értekezésében is említi, hogy a humor a régieknél ismeretlen.) — Az *irónia* és a humor közt azt a különbséget találja, hogy «az iróniának fúlánkja gyengén (!) szúr, a humor pedig metsző (!) charaktert bir», továbbá, hogy «a humor fő alkotó része a sentimentalismus és a sentimentalismus mindig kisebb vagy nagyobb mértékű pathos ideájával köttetik öszve» . . . «Ez a

pathos az, mely Shakespearenél . . . oly magas erőben tünik fel: ez a pathos az, mely Swiftnek nyugodalmas előadásában az által ráz meg bennünket, mivel az emberi kicsinységet s az emberi alacsonyság mélységét oly elkeserítőleg érezteti: mely éreztetés az ideálba emelkedő humornak talpköve.»

Kölcsey fejtegetései, a mint már régebben kimutatták,[1]) *Schiller*, *Jean Paul* és *Bouterweck* (akkor ismert æstheticus) nézetein alapulnak. Ezeket egyezteti össze elég önállóan, de nem a legszerencsésebben. Fejtegetései kissé elvontak és nehézkesek s néhol azt árulják el, hogy az olvasott elméletek a humor iránt való érzékét[2]) megrontották (pl. az iróniával való összehasonlítás). A humor forrását kutatva mélyebbre hatol, mint a Tud. Gyűjtemény értekezője, az utóbbinak munkáját azonban mégis értékesebbnek tartom a Kölcseyénél. Nem kell különben felednünk, hogy a Kölcseyé csak részlete egy más tárgyú tanulmánynak s így nem is lehet oly kimerítő, mint a másik.

A harminczas években a «humor» nagy szerepet kezd játszani irodalmunkban. Tömérdek «humorista» támad, kik elárasztják a lapokat apró genre-képeikkel, melyeket több vagy kevesebb szellemességgel és kedélylyel rajzolgatnak. A negyvenes években ez a humorizáló-életképláz még fokozódik s az Életképek szerint (1845) «valóságos cholera morbus»-szá fejlődik.[3]) Ezt a humorista korszakot nem az angol, hanem a német, még világosabban szólva, a bécsi hatás *(Saphir)* jellemzi. A «gyakorló humoristák» elmélettel nem igen foglalkoznak s így alig találunk elméleti tekintetben figyelemre méltó fejtegetést ebben az időben.

A *Rajzolatok* 1836. évfolyamában (99. sz.) látunk egy ily czímű kis czikket: *Mi a humor és ki az igazi humorista?* Katonától ?. A sokat igérő czím után — igen jellemző a korra — *Saphir*nak humorról szóló fejtegetését kapjuk, melynek lényege a következő: A humorista vidorságot komolysággal párosít; a humor nemcsak a léleknek szeszélye, hanem szeszélye az indulatnak, a szívnek is. A humorista feladata «a tréfát a komolyságba úgy beoltani, hogy az a komolyság szolgálatát hajtsa végre». «Az idő minden gondolatai a szíven keresztül lelkéhez jutnak és ezen úton az olvasóvilághoz ismét visszamennek.» «A humor könnyekben mosolyog». «A humor egyenest megy

[1]) *Kelemen* Béla: Kölcsey a komikumról. E. Phil. Közl. 1894. *Szegedy* Rezső: Kölcsey æsthetikai dolgozatai. U. ott 1897.

[2]) Több munkája mutatja, hogy volt érzéke a h. iránt, p. az *Előbeszéd*. Élet és Lit. 1826.

[3]) A negyvenes évek életképirodalmát részletesebben tárgyaltam *Nagy Ignácz* czímű tanulmányomban (Irodalomtörténeti Közl. 1902.).

s fejét magasan tartja, de nem azért, hogy az eget beüsse, hanem hogy a csillagokhoz közelebb legyen, a mennynek ezen virágihoz; a humor mélyen is lehajtja magát, de nem azért, hogy főhajtást tegyen, hanem hogy a virágokat tépje, a földnek ezen csillagit.» «A puszta elméncz szappanbuborékkal ír, a satyrikus gubics savval, a szarkaszta választóvízzel, de a humorista nádmézes czitromlével» . . . «víg komolyság és komoly vígság» . . . stb.

Munkácsyt, a Rajzolatok humorista szerkesztőjét és társait Bajzáék gyakran kigúnyolják izléstelen humorizálásukért. Erre vonatkozik Munkácsy polemikus czikke a Rajzolatok 1836. évfolyamában (430. l.) s *Aggfi*-nak elmefuttatása: *A humorista és tudós* (Rajzolatok 1837. 123. l.), melyben azt fejtegeti, hogy a mi tudósainknak nincs érzékük a humor iránt s azért nem becsülik, azután elég szellemes párhuzamot von a tudós és a humorista között, mely az utóbbinak javára üt ki. Az egésznek éle az athenæisták ellen irányul. Természetesen az *Athenaeum* sem marad adós s ugyanabban az évben (1837. II. 8. sz.) *Szabó* Dánieltől közöl egy czikket *(A mai humoristák)*, melyben kereken ki van mondva, hogy «sohasem volt ezen két szó: humor és elmésség, annyira meggyalázva, mint korunk napi- és hetilapjai által». «Most minden ember humorista akar lenni . . . leginkább pedig a desperatus fiatal literatorok adják magokat ezen gyanus mesterségre.»

Kisfaludy Károly és Fáy kezdett nálunk víg elbeszéléseket írni, «de a humor neve még nem volt kimondva». Ezek az elbeszélések jók voltak. «Most már kimondatott a humor neve nálunk is», de nincs köszönet benne, mert a mai humor rágalmazó és kajánkodó czélzásokból, pór őszinteségből, hetvenkedésből s más efféle elmekből áll. — Ehhez hasonló, sőt még erősebb hangon írt czikk jelenik meg a *Társalkodó*ban (1838. 75. sz.) *Ochtinay* Antaltól ilyen czímen: *Eligazodás hírlapi s folyóirati literaturánk mezején.* Az athenæistákat védi a fiatal generatio «zajgásai» ellen, melyeknek okát hírnév- és kenyéririgységben keresi. Bennünket e helyen csak a humorról szóló része érdekel. «A humor — szerinte — az embert és világot úgy tükrözteti vissza, mint azok a költész individualis érzeménye és képzelődése világában és szinében az ideálhoz mérve jelennek meg. *Ez mesterséges világ* és szín, mellék- s *nem egyenes út a czélhoz.*» Scott Walter mesterkéltnek nevezi Sterne előadását, Schlosser (a történetíró) pedig Jean Pauléról azt mondja, hogy az «veszett próza». — Ochtinay szerint a humoros előadásmód csak ott van helyén, a hol «a literaturában az elbeszélésnek *legczélirányosabb* formái már ki vannak merítve». Mi még a kezdet kezdetén vagyunk, a miért «a magyar humor igen idő- és szükségelőtti». Bécsben Saphir és követői humorizálnak, tehát nekünk is humorizálnunk kell. Munkácsy, Frankenburg a bécsieket majmolják.

A dolog nem nagy baj «csak ne kérkedjenek vele s kivált ne eredetiségükkel».

Ezek a csatározások, mint látjuk, igen érdekesek és jellemzők a kor irodalmi viszonyaira, de sok bennük az elfogultság és kevés a humor fogalmának tisztázására való törekvés, pedig ebben az időben éppen erre lett volna nagy szükség. *Purgstaller Szépészeté*ben (1844) csak néhány odavetett megjegyzést találunk a humorról, melyet *szeszély*nek nevez s a Laune-val egynek tekint. Szerinte a szeszély «természeti hajlam oly lelkihangulatra, melyben az ellentett érzelmek váratlan fordulatok által váltják föl egymást». A szeszély jó, vagy rossz. «A szeszély úgy mint a lángész (genie) felsőbb szempontból nézi a világot, minek következtében sokszor ott lel komolyságot, hol mások nevetségest látnak és viszont.»

Sokkal értékesebb *Greguss* Ágostnak a humorról szóló rövid fejtegetése, mely az *Életképek* 1847. évfolyamában (I. 21. sz.) jelent meg *(A humorról)* s mely lékyegében azonos *A szépészet alapvonalai*-nak (1849) hasonló czímű fejezetével. Greguss a humort a *nevetséges* legmagasabb fokának tekinti. «Az elmés, ki magát sem kiméli vágásaival, gyöngédsége által humorossá válik: az *értelmen* kívül a *kedélynek* is eleget tesz.» A humorban legkülönbözőbb *ellentétek* egyesülnek. A humor mindenre kiterjed, tehát *egyetemes*. A humoros én mindennek fölibe emelkedik s egy percz mulva mindent maga fölé emel «elismervén egyszerre mind hatalmát, mind gyarlóságát». «*A humor olyan nevetséges, mely a nevetségesség jellemét leveti és fenségessé válik*.» A komolynak és vígnak, a tragikusnak és komikusnak ezt az ellentétét erősen kiemeli. A gondolat *Solgeré* (Vorlesungen über die Aesthetik 1829).

Az ókor jelleme szerinte a *kellem* (a természet emberítése), a középkoré a *fenség* (az isten emberítése), az újkoré a *humor* (az ember maga válik középponttá). — Shakespearet tekinti a humor első bevezetőjének az irodalomba (Falstaff, Hamlet) és nem Sternét, Jean Pault pedig a második nagy humoristának. — A költészeten kívül a festészetben, zenében, sőt a természetben is nyilvánulhat humor.

Gregussnak ez a véleménye a humorról később változott. *Észrevételek a komikumról* czímű tanulmányában (*Szépirodalmi Lapok* 18[illegible] 743. l.) egypár odavetett szóval csak az ellentétek vegyülését emeli ki a humorban s azt mondja, hogy a humor tökéletes jellemzését csakis humoristától lehet várni, ő pedig nem az. — *Rendszeres Széptanában* (1888) sem mond többet a humorról, csak annyit, hogy az a világ folyását *tragikomikusnak* néző *hangulat* s e szerint kétféle: vidor, mely inkább komikusnak nézi s mélabús, mely inkább tragikusnak, továbbá hogy a humor túlozva jellemez (eszményesít) s megalkotja a drám

an a bohózatot, a regényben és festészetben a torzképet. (A bohózat drámai torzkép.)

Mint látjuk, Greguss nem foglalkozott behatóbban a kérdéssel s szellemes (nem is mindig eredeti) megjegyzéseivel a dolog mélyére nem hatolt.

Az *Ujabbkori Ismeretek Tára* czímű lexikonnak 1852-ben megjelent IV. kötetében elég terjedelmes czikket találunk a humorról. A *p* jegy s egyéb jelek arra mutatnak, hogy maga a szerkesztő, a jeles humorista, *Pákh* Albert írta.

A humornak a négy temperamentummal való ismert magyarázatán kezdi, azután *Jean Paul* fejtegetéseit adja ügyes összefoglalásban s ezekhez fűzi saját megjegyzéseit, melyeknek lényege a következő: A humor a komikumnak a kedélyessel és meghatóval való egyesüléséből származik. A humorista magasan áll a világ felett s ezért tekinthet komoly dolgokat nevetségeseknek s nevetségeseket komolyaknak. A humor a költészet legmagasabb regióiba emelkedhetik. «Élcz, ironia, persiflage, satyra, érzelem, képzelet, komolyság s tréfa nála nem czélok, hanem csupán eszközök.» «*Szeretet*, komolyság, kedély és költészet nélkül humoristát képzelni sem lehet.» A humorista szidja a világot, de szereti. Kedvét leli a legellenkezőbb érzelmek cserélgetésében s abban, hogy saját én-jével is játszik. — A humor igazi megértéséhez bizonyos lelki dispositio s «*magasabb szellem*» szükséges, ezért sokan nem tudják élvezni a humoristákat. «A humorista kitűzi az önkény és képzelet zászlóját, mit követ, természetesen az ész főelnöksége alatt.»

A rómaiaknál és görögöknél nem találunk humoristákat. A humor *leginkább a germán népek sajátsága, első sorban az angoloké* (Sterne, Swift, Smollet, Fielding, Irving, Boz stb.). A németek közül Jean Pault említhetjük s legfeljebb még Hippelt, Lichtenberget, Tiecket, Hoffmannt, Heinet, Saphirt, Börnet, habár az utóbbiak «mindig csak a humor egyik oldalát fejtették ki». Goethe-nél is akadunk a humor nyomaira, de korántsem olyan mértékben, mint Shakespeare-nél. A spanyolok humoristikai érzékét Cervantes és Gracioso művei mutatják. A francziáknál és olaszoknál nincsenek igazi humoristák. — A magyar «sírva vigadó» sajátságánál fogva hajlandó a humorra, de a magyar humor azért még nem született meg. «A mit e nemből eddig birunk szórva egyes íróinknál, az részint csak sejtelem és közeljárás és épen ezért tökéletlen, részint önállótlan utánzása idegen példányoknak, nem vált vérünk és csontunk, részint pedig a humornak egyes alkatrészeiből áll, gunyból, élczből stb.» «A magyar humoristikus erő legóriásibb mértékben pendül meg gr. Széchenyi István irataiban» s Vörösmarty és Petőfi egyes költeményeiben. Jókai fellépése is sokat igérő. Kis-

faludy Károly, Kovács Pál, Gaál József stb. művei inkább vígak és szeszélyesek, Nagy Ignáczéi satirikusok. Frankenburgéi kedélyesek és élczesek.

A tartalmas czikket a humor iránt való helyes érzék s magas felfogás jellemzi. Elolvasása után hajlandók volnánk elismerni Gregussnak azt az állítását, hogy a humorról csak humorista írhat jól, ha egy igen kiváló humoristánk tanulmánya ellent nem mondana ennek a véleményünknek. *Jókainak A magyar néphumorról* czímű akadémiai székfoglalójára czélzok (Akad. Értesítő 1860. Vas. Ujs. 1860), mely igen népszerű csevegés, tulajdonképen adomázás. Abból indul ki, hogy a humor «csak szabadelmű és felvilágosult népnek tulajdona». A keleti népeknek nem igen van humoruk, a görögöknek és rómaiaknak már van. A középkorban is van elég humor. Mindezt ismert adomákkal bizonyítja, aztán *kiemeli az adomagyüjtés fontosságát*, mert szerinte «semmi népleírás oly jól nem rajzolja egy nemzet életét, jellemét, uralkodó eszméit, mint a hogy képes az önmagát rajzolni — adomáiban». Most magyar adomák következnek s utalások egyes adomakörökre (gúnyos adomák egyes falukra, czigány-, diák-, paraszt-adomák). Szójátékai a magyarnak nincsenek, mert «a magyar nem szokott a szavával játszani».*) A közmondásokban, népszokásokban, népmesékben is sok humor nyilatkozik.

Elméleti értékű megjegyzés nincs benne, hacsak azt nem tekintjük annak, hogy *a néphumor és az irodalmi humor két különböző dolog*. A mint a sok példából látjuk, Jókai szerint a humor igen-igen tág körű fogalom, melybe minden belefér, a mi nevetséges. Ez a nagyon is népszerű nézet ilyen előkelő helyen s ilyen kiváló embertől hangoztatva egyáltalában nem volt alkalmas arra, hogy a humor homályos fogalmát világosabbá tegye.

Talán ez indította *Bérczy* Károlyt arra, hogy szintén a humort válaszsza székfoglalója tárgyául ugyanabban az évben. Tanulmányának czíme: *Az irodalmi humorról* (Szépirodalmi Figyelő 1860. I. 5—8. sz.), a mely a mai napig a *legértékesebb magyar tanulmányok egyike a humorról*, noha nincs egészen befejezve; Bérczy t. i. folytatólag a XVIII. és XIX. század jeles humoros műveit akarta elemezni s ezzel kapcsolatban a magyar irodalmi humorról is szólott volna. Fájdalom, ezek a részek nem készültek el, mindazáltal a meglevő első rész magában véve is elég kimerítő és sokoldalú fejtegetése a humornak. Fontosságához képest legyen szabad kissé részletesebben ismertetnem.

Ő is a humor szó ismert magyarázatával kezdi s megjegyzi, hogy

*) Jókainak ezt az állítását megczáfolja Torkos Sándor *A magyar nép szójátékai* czímű czikkében (Koszorú 1864. I. 448—51.).

csak a XVIII. század vége felé kezdték humoristáknak nevezni az addig wit-eknek nevezett írókat. Azóta a humor fogalmát sokféleképen értelmezték s különösen a német æsthetikusok kisérlették meg annak meghatározását. Ezek a meghatározások nem mentek az egyoldalúságtól, a mennyiben a humort, majd a komikum fogalma alá rendelik, majd a szeszély korlátlan játékának, majd a világfájdalom megvető gúnykaczajának tartják, valószínűleg a különböző nagy humoristák műveit véve alapul. Jean Paul fejtegetései, melyek a humorban megnyilatkozó ellentéteket emelik ki, még a leghelyesebbek. Laube csak ezeket foglalja össze epigrammatikus rövidséggel, mikor a humort csóknak mondja, melyet a komikum ad a tragikumnak. Többen a kedélyességben keresik az alapját, pedig a kedélyesség magában nem elég a humor megszületéséhez. Az újabb æsthetikusok «das absolut Komische»-nak nevezték a humort s bonyolult metaphysikai spekulácziókba bocsátkoztak*) és Shakespeare-től kezdve a XVIII. század humoristáin át csak Jean Paulig jutottak s mellőzték a legújabb angol humor vizsgálatát. Itt *Dickens* rendkívüli hatásáról szól az újabb angol regényirodalomra s ezt Petőfinek a mi lyránkra tett hatásához hasonlítja. Röviden utal a XVIII. század s a XIX. század humorának feltünő különbségére is. Amazt világmegvetés, emezt emberszeretet jellemzi. Áttér ezután a humor fogalmának tisztázására. A humort mai napság összetévesztik az élczczel, szatirával, ironiával, melyek pedig a humornak csak eszközei. Azért tartják pl. humoristáknak Saphirt s a hozzá hasonlókat, «kik a humor állandó belértékű nemes érczét az élcznek hamar elronygolló s gyakran még darabokra is vagdalt papirjegyeivel akarták felváltani». «Az élcz, az epigramm, a satyra — folytatja tovább — egyedeket támad meg s mint az elmeél felbocsátott egyes röppentyűje, önmagát emészti föl s rövid szemkápráztatás után ellobban; a humor felhős borulat leple alól kisütő napsugár, mely ugyanott, hol a zápor csak imént sötéten ömlött, a vidéknek majd e, majd ama pontját helyezi mosolygó fénybe s a mindennapi élet legcsekélyebb tárgyába is lelket önt. *A valódi humoros mű az összes mindenségnek egy kiképzett alanyiságban reflektálódott rajza* s mint minden szép és igaz, örök becsű: az élcz egy aquarell-torzkép, mely az ismert viszony, vagy egyén enyésztével együtt enyészik, színei elhalványodnak, elfolynak.» A híres politikai gúnyiratok pl. ilyen mulékony értékűek. Széchenyit is megemlíti itt a felhozott példák közt, mint a kiben tömérdek volt a valódi humor, de a ki ezt a politikai küzdelmek közt kellőképen nem érvényesíthette.

Ezután *Vischer* fejtegetései alapján az élcznek humorrá való ne-

*) Czélzás főleg *Vischer*re.

mesüléséről szól, mely úgy történik, hogy «az élcz szabad kicsapongásaiban minden tárgyat érintve végre saját alanyiságához is elérkezik, vagyis a másokon nevető magán is nevet. «A tárgynak tehát az alanynyal mintegy összeolvadásából folyván elő a humor, ennek a kiképzett alanyiság ép oly alapföltétele, mint a tárgylagosság plastikai nyugalma. *A humorhoz mély gondolkodás, nagy tapasztaltság, élénk képzelet, fogékony kedély és szabad szellem szükséges.* «Ezek összehatásából származik aztán ama tisztult és megállapodott *világnézlet*, mely a tárgylagosság legmagasabb fokáról . . . mint egy szellemi archimedesi pontról» belátja az egész emberi életet. «*Az alanyiságnak tehát a tárgylagosság tetőpontjára emelkedése s ennek viszont az alanyiságban reflexiója*: ez alapja azon hangulatnak, mely a magasabb értelemben vett humorral nyilatkozik.» Következő fejtegetéseit érdemeseknek tartom egész terjedelmökben ide iktatni.

«Az ilyen humor . . . épen azért, mert az egyed lélekerejében gyöngeségek csiráját fedezi fel s viszont a gyöngeségek fátyolán át ezek végokául a jó szivet s ebben lehető nagyság alapját látja, a gyarlóságok egyetemességének tudatában kibékül az ellenmondások felérzetével s ezt — a világot és önmagát nevető tréfa alakjában — leküzdve másokat is *kibékít* s így engedékeny lesz és *keresztyén szellemű*, mert a világban inkább több gyöngeséget mint bűnt, több balgaságot mint romlottságot lát s ezt nem azért ostorozza, hogy sebezzen, hanem inkább, hogy gyógyítson s a jónak a roszszal meghasonlása miatt felbillent egyensúlyt az engesztelődés harmóniájával helyreállítsa. — A végtelennel szemközt semmi végest nagynak és semmit kicsinek nem néző s *minden dolognak mindkét oldalát látó* humor gyakran felkaczag ott, hol az egyoldalú tömeg arczát komoly redőkbe szedi s viszont, hol az öntetsző élcz csak nevetséget lát, a humor gyakran erkölcsi bánat miatt sohajt fel — s midőn az egyesek gyarlóságait az egész világra kiterjesztve, a beszámítást azzal szelidíti, hogy a mi általános, az végkép rossz nem lehet: — ezzel felkölti bennünk a szeretet és türelmesség érzetét; midőn a világot intéző örök bölcseséggel szemközt törpe, de itt megbámult földi nagyságot s követelő ambitiót a hiúság leplébõl kirázza s a puszta látszaton áttekintve, a szinlésről az álarczot, a bitorlásról a hatalom palástját letépi: nevető boszankodásra gerjeszt minden iránt, mi valótlan és negélyezett s részvétet kelt a gyönge, az elnyomott, a szerencsétlen iránt; midőn nevet a nyiltszívű együgyűn, ki tettetésre képes nem lévén, az élet conventionalis szabályaiban mindúntalan elbotlik — s mégis örül a természet ebben nyilatkozó őszinteségének, mely romlatlanságát ekként akaratlanul tárja fel: akkor megvigasztal azzal, hogy a világban megnevetett visszásságokon az emberi természet eredeti nemessége világlik át. — Ezen s hasonló *ellentétek*-

nek saját alanyiságában feloldása aztán a humoristát ama hangulatba helyezi, mely a meghatóból rögtöni fordulattal a tréfásba és gunyosba s viszont — átmenni s gyakran mindkettőt annyira összekötni képes, hogy könyek közt nevettet, mert ő maga is, felváltva — *nevetve ostoroz és enyelegve sír.*»

A humornak ebből a felfogásából önként következik, hogy a *meghasonlott kedélyű emberek nem lehetnek humoristák* (Byron és Heine példája), *valamint a nők sem*, kik finomabb és pillanatnyi hatásokra is erősen reagáló szervezetüknél fogva az említett magaslatra nem tudnak emelkedni (Stael asszonynak humorról mondott nyilatkozatából pl. látjuk, hogy milyen téves fogalma volt róla). — A humor *egyik fő feltétele a kedély nyugalma*, a mi viszont szervezetünktől függ; ennek alakulására pedig az égalji viszonyok is kétségtelenül hatnak s így részben ezekben kereshetjük annak okát, hogy nem minden népnek van humora. Ezt a bonyolult kérdést Bérczy csak érinti s inkább csak annak constatálására szorítkozik, hogy mely népnek mutathatnak fel igazi humoristákat. Ugyanazokra az eredményekre jut, mint Pákh Albert, csak annyiban van haladás fejtegetéseiben, hogy az angol mellett igen erősen kiemeli az *orosz* nép humorát s a *finn* népköltészetben is talál humort. Összefoglalásképen azt mondja ki, hogy «az északnyugati égalj melancholikus véralkatában s contemplatióra (hajlandó?) nyugalmas kedélyében nagyobb a humor iránti érzék és fogékonyság, mint a délkeleti vérmességben, melynek izgékonyságából és merészen túlcsapongó phantasiájából az «esprit» szikrái — a humor korán elsütött fegyverei gyanánt pattognak ki».

A következőkben azt fejti ki, hogy milyen irodalmi műfajok lehetnek humorosak, azaz hogy melyeknek lehet «alaphangja» (hangulata) *egészen* humoros. Szerinte csak a *regénynek*, a költői beszélynek s a víg eposnak, mert ezekben (főleg a regényben) «az író folyvást előtérben állva maga szövi az események fonalát s fennmarad az a szabadsága, hogy azoknak egyszersmind itélő birája is lehessen. Ha aztán ezen ítélethozásnál ama megállapodott világnézletre bir emelkedni, mely a saját alanyiságában reflektálódott tárgyilagosság eredménye — az ebből kifolyó humorral műve minden izmában kénye-kedve szerint rendelkezhetik». — A komoly epos, a lyrai költemény és a dráma humoros *alap*hangulatú nem lehet (részletek lehetnek bennük humorosak). — Az utóbbi fejtegetések nem állanak a legerősebb alapon, sok szó fér hozzájuk. Nem nagyon fontos végül annak czáfolata sem, hogy a humor árt a műszerkezetnek. Ezt az állítást a régebbi humoristák (Sterne, Jean Paul pl.) művei indokolják, de az újabbakéi megczáfolják.

Bérczy tanulmányának jelentőségét már fönnebb kiemeltem. A hu-

morról alkotott véleménye általában helyesnek és tisztultnak mondható. Magyarázata ennek szerintem az, hogy Bérczy, kinek magának is finom érzéke volt a humor iránt, nem annyira a német æsthetikusok fejtegetéseinek, hanem a XIX. századbeli angol és orosz humoristák műveinek alapján -- a legszilárdabb alapon — építi fel elméletét. A későbbiekből értékes volta még jobban ki fog tünni, mikor látni fogjuk, hogy ehhez a tanulmányhoz képest az újabbak, egynek kivételével, aránylag kevés haladást mutatnak.

(Vége köv.)

Dr. Szinnyei Ferencz.

KAZINCZY FERENCZ SALLUSTIUS-FORDÍTÁSÁNAK NYELVÉRŐL.

«A nyelv szókincsére, alakjaira, kifejezésben való gazdagságára s erejére nézve olyan, mint a nemzet szelleme, a mely beszéli és írásban használja. Ismeretekkel gazdag, ismereteit minden irányban jól előadni tudó, nagy eszméket kigondolni, nemes érzéseket magasztosan énekelni, komolyan és humorral nemesen beszélni tudó nemzetnek a nyelve is gazdag szókban, kapcsolatokban, a beszéd fordulataiban.»

A magyar nyelvet ily értelemben a XVIII. század elején eléggé fejlettnek mondhatjuk. Azonban a szellemi és irodalmi fejlődést félbeszakította a szabadságharczok leveretése után beállott tespedés: a nemzetiség érzésének teljes eltompulása. Ilyen körülmények között megakadt a nyelv gyarapodása is. Irodalmunk teljesen elvesztette nemzeti vonásait, nem táplálkozott többé a nemzeti életből, hanem gyarló utánzata lett a franczia irodalomnak; a tudomány latin nyelven szólalt meg, vagy ha néha magyarul is, de minden erő és élet nélkül. Senki sem gondolt rá, hogy nyelvünk, ha a latinnak szép és röviden tartalmas szólásait hasonló rövidséggel és csínnal adná vissza, legalább megközelíthetné mintáját. E helyett hagyták, hogy a szellem zsibbadtságával nyelvünk ereje is kifejletlen maradjon, beszédünk és stílusunk terjengős, száraz, nehézkes legyen. Finomabb, jellemző, szép prózára csak a messze Keletre szakadt Mikes Kelemen törekedett.

Ám a század végén beállott politikai átalakulás feltámasztotta halottaiból a nemzeti irodalmat is. A nemzet öntudatra ébredt és csakhamar belátta, hogy szabadsága mellett legféltettebb kincse nemzeti nyelve, melyet — ha az enyészéstől, korcsosulástól meg akarja menteni, — szeretnie, tanulnia, fejlesztenie, művelnie kell. A bécsi magyar testőrírók az érdem, hogy az új idők szabad eszméitől és lángoló

hazaszeretettől egykép áthatva, nemzeti nyelvünket gazdagítani, szépíteni igyekeztek.

De mindezeknél többet tett, mert tehetett, *Kazinczy Ferencz*, a kit nyugati műveltsége, a classikus írók remekművein élesített finom ízlése, összeköttetései a hazai magasabb körökkel, végre írói nagy tehetsége és erős nemzeti érzése egyaránt kiválóan arra szántak, hogy buzdítója legyen a felébredt magyar szellemnek, és előharczosa a nemzeti nyelv művelésének. S valóban, Kazinczy egész életén keresztül csodás kitartással küzdött és munkált e nagy és nemes czél érdekében: gazdagította, csinosította nyelvünket a görög, latin, valamint a művelt nyugati nyelvek szépségeinek átültetésével. Példát mutatott a *műfordítások* egész özönével, mikép kell és lehet hajlékony, művészi stílust teremteni. E műfordítások között a legművészibbek egyike, mindenesetre pedig a legérdekesebb, *Sallustius összes munkáinak fordítása.* A legérdekesebb, mert nyelve a réginek és újnak sajátságos vegyüléke, melynek az előbbi bizonyos komoly méltóságot, az utóbbi üde bájt kölcsönöz. Kazinczy itt feláldozta nyelvújító kedvét a felsőbb művészi czélnak, mely szerinte nem merült ki az eredeti tartalmának bármily hű visszaadásában, hanem föltétlenűl megkövetelte, hogy a fordítás visszatükröztesse annak a formának és nyelvnek is minden jellemző tulajdonságát és szépségét, melyben az eredeti megjelent. Meg volt győződve róla, hogy Sallustiust csak úgy lehet fordítani, hogy visszatükröződjék a nagy római történetíró tömör stílusa, archaisticus nyelve. E mellett érezte az elvállalt feladat nehézségeit; jól ismerte a számtalan akadályt, melylyel meg kelle küzdenie. Nem is sietett vele, különben is a «nonum prematur in annum» elvének lévén a híve. Sohasem tudott megnyugodni az eredményben. A már kész fordítást újra meg újra átdolgozta; de csak azért, hogy néhány hó, vagy néhány év múlva az átdolgozás is előkerüljön asztalfiókjából és teljesen elvérezzék kritikájának éles bonczolókése alatt. Több mint harmincz éven át folyt ez így, de munkája mindig és mindannyiszor nagy örömet szerzett Kazinczynak, mert az eredmény egyre jobban megnyugtatta és mert bizton remélte, hogy Sallustiusa lesz az a mű, mely a legkényesebb ízlésűeket is kielégítvén, minden munkája között legtöbb és legigazabb dicsőséget fog számára teremni. Mindezt: a fordítás keletkezésének egyes fázisait, a költő önbirálatát, munkájához fűzött reményeit, hő vágyát, hogy az még életében megjelenhessen, levelezésének számos helyéből ismerjük meg.*) Az első adat 1802-ből való, a mikor Kazinczy már rég foglalkozott Sallustiussal, az utolsó 1831-ből, a for-

*) Ez adatokat l. összegyűjtve czikkírónak az Irodalomtört. Közlemények 1898-iki évfolyamában megj. K. F. levelezése cz. értekezésében.

dító halála évéből, a mikor dédelgetett munkáját végre közre akarta bocsátani «Poétai Munkái» után. A számos adat közül e néhány bizonyítsa csak önbizalmát és azt a páratlan gondot és szeretetet, melylyel Kazinczy a római történetírón és művein csüngött. «Szallusztom magammal is el fogja hitetni, hogy nem éltem haszon nélkül ..... E fordítás legkedvesebb dolgozásom ..... Emelkedjék kiki, a mint tőle kitelik, s adjunk fényt a szegény szerencsétlen anyának. Én Szallusztomban akarom kifejteni minden erőmet .... 30 esztendei munkám érdemli, hogy phantasiám teljesedjék.» És még sem teljesedett. Kazinczy 1831. őszén meghalt a nélkül, hogy «legkedvesebb dolgozása» megjelenését megérte volna. Az csak 1836-ban látott napvilágot.*)

* * *

Miután így a fordítás keletkezéséről, történetéről felvilágosítást nyertünk, nem lesz érdektelen az eléje írt előszó, és még inkább a terjedelmes bevezetés alapján megtudnunk, mit kíván Kazinczy a műfordítástól, minő czél vezette őt, mikor Sallustiusát elkészítette. «Szallusztot» — írja — «két nyelven beszéltetem: töredékeiben és a két levélben az új idők izlése szerint, mely könnyűt kedvel, simát, ömlőt, mindennek érthetőt, bidegen józant: Catilinában és Jugurthában a régi felé igyekeztem közelíteni.» Ez utóbbit azoknak szánta, a kik értik, mi teszi Sallustiust, «a makacsot, különözőt, darabost, homályba-vonúltat, görög alakokban gyönyörködőt, szófaragót és nyelvkorcsosítót utolérhetetlen széppé, és látni fogják, hogy fordítója az előképet szerette, és sajátságait dolgozásába áthozni törekedett.» Maga kijelenti, hogy e régi ízlésűnek adja az elsőbbséget az új felett. A fordítás nyelve valóban — miként Sallustiusé — egyesíti «a mait, az újat, a régit, olykor még a felejtettet, a régen kiholtat is», mihelyt a szót vagy szólást szépség, hathatósság ajánlják. Kazinczynak össze kellett olvasztania, bájos összhangzásba hoznia a régi magyar nyelvet az újított-, a kicsiszolttal, a hazait az idegennel. Nem csoda, ha érezte feladata nehéz voltát, melyet ha meg tud oldani, méltán várhatja a jóízlésűek elismerését.

De Sallustius, és így fordítója is, egyébre is törekedett: «minél rakottabb gondolatot minél kevesebb szóval adni.» Hogy ezt tehessék, mindegyikük csak ott tisztelt szokást vagy törvényt, a hol az eltérés semmi nyereséget nem igért; de szabadon, sőt pajkosan áldozta föl mindkettőt, mihelyt többet ért a szokatlan, a tiltott. Elvetik a nyügöt, ha a szépség úgy kívánja. Sallustius Róma nyelvén szólt, de úgy, hogy

*) C. C. Sallustius épen maradt minden munkái. Magyarra K. F. Kiadja A M. T. Társaság. Budán.

az neki saját nyelvévé váljon; Kazinczynak is magyarúl kelle szólnia, de úgy, hogy az az ő sajátos, jellemző beszéde legyen. Amaz görög, emez latin, német és franczia virágokkal hinté el nyelvét. Egyébként, hogy mint kelljen fordítani, a munka neme határozza meg, a melyet fordítunk; a czél, a melyért, végre az olvasók, a kiknek fordítunk. «A magyar munka beszéde magyar legyen, de Szalluszt a fordítás nyelvében is Szalluszt maradjon.» Nem az a czél, hogy az eredetit magunkhoz vonjuk le, hanem mi emelkedjünk fel hozzá, a nagyhoz; nem az, hogy szóról-szóra fordítsuk, hanem a beszéd «azt a hatást tegye itt, a mit ottan teve: hogy *a másolat az előkép neméhen legyen szép.*»

Ime Kazinczy Sallustius-fordításának forrása és czélja! Forrása az a feltétlen bámulat, melylyel fordítónk a nagy római történetíró nyelvének erejére és bájára tekint; a szeretet, a vonzódás, melyet Sallustius iránt érez. Czélja: egy valóban mintaszerű műfordítással gazdagítani irodalmunkat; olyannal, hogy szerzője rendkívül finom izlését, szigorú birálatát is teljes mértékben kiállja. Tehát a mellett, hogy az eredetinek tartalmát híven adja, a benne nyilatkozó szellemet tökéletesen kifejezi: visszatükröztesse, — bármily akadályokba ütközzék is, — az eredeti külső formájának, nyelvének minden szépségét, ragyogását, merész és új fordulatait; hibáit, bűneit egyaránt. Erre vállalkozott Kazinczy. S ha az eredmény 30 év munkája után sem teljes, ne csodálkozzunk rajta és főleg ne kárhoztassuk őt, hogy a korában még nagyon szegény, szavakban és fordulatokban szűkölködő, kifejezéseiben lapos és terjengős magyar nyelvet nem tudta annyira fejleszteni, hogy a világ legműveltebb nyelvével kiállhassa a versenyt. Legyünk inkább hálásak iránta nemes buzgóságáért, s becsássuk meg neki, ha buzgalmának gyakran és könnyedén feláldozta a magyar nyelv szellemét, törvényeit és a szokást. Sokszor esett túlzásba, de mindenkor a tiszta szép, az æsthetikai czél vezette.

* * *

A következőkben *csoportos* összeállításban találja az olvasó Kazinczy e fordításának *nyelvi sajátságait.* A benne előforduló *régiességek*, az *új szók és szólások*, végre az *idegenszerűségek* külön-külön csoportban vannak összegyűjtve.

I. Régiességek.

E fejezetben a fordítás mindazon helyeit állítom össze, a hol a régi nyelvkincs, vagy régies szólások felhasználásával igyekezett Kazinczy Sallustiusát az eredetihez méltóvá, az eredeti színezetének meg-

felelővé tenni. Külön-külön csoportokba osztottam e helyeket a szerint, a mint egy-egy régies főnév, melléknév, névmás, ige, határozószó, kötőszó vagy rag teszi a kifejezést, szólást archaismussá. Minden szónál zárjelben jelölöm meg, hogy hol fordul elő a fordításban; és hol a Nyelvtörténeti szotárban. (C. 1. = De coniuratione Catilinae 1. fejezet; J. 2. = De bello Jugurthino 2. fejezet; Nytsz. = Nyelvtörténeti Szótár.)

1. Főnevek.

árússág: mert szemérem, tartózkodás, tisztaság helyett merészség, árússág, fösvénykedés voltanak divatban (...largitio...). (Cat. 3; Nytsz. I. 105: *áros.*)

czimbora: lelkem ösztönöz és tol ellenébe menni a' czimbora hatalmának (= factio): J. 30; Nytsz. I. 354. (Decsi.)

czinkoskodás: e' háborgások a' Nép között, 's az a' czinkoskodás a' Tanácsban.... (= factio) J. 40. — Nytsz. I. 358. (Faludi: T. É.) = gesticulatio. Tehát Kazinczy e régi szónak új értelmet adott.

csábulás: tompa csábulás fogta el (= vecordia) J. 98. — A Nytsz.-ban csak *csábul* fordul elő *dementor* értelmében (I. 367.).

csigázás: az ő gazságaikat semmi csigázás nem éri fel. C. 51. (= cruciatus). Nytsz. I. 646.

estvély: már leszállott az estvély; J. 105. (= vesper); Nytsz. I. 704. (BécsiC.)

enyészet: kelettől enyészetig; C. 36. — Nytsz. I. 646. (ab ortu ad occasum solis.)

fenyiték: imperium J. 43. = disciplina J. 38. Nytsz. I. 821. u. a. ért. (Jord. C.)

féketlenség: illy féketlenség a' felekben! J. 39. — Nytsz. I. 790.

folt: egy Ligur folt (cohors una Ligurum); J. 37. — Nytsz. I. 905. (= grex, agmen.)

folyás: Tána folyáshoz ér (pergit ad flumen Tanain); J. 89. — Nytsz. I. 912. u. a. ért. (Zrinyi II. 62.) — De *folyam* is J. 90.

futamlás: mindenha futamlásban kell-e tehát forganunk? (in fuga); J. 13. Nytsz. I. 1011. (Faludi: N. A.)

gerencz: (= gerincz) a' hegysornak közepetáján emelkedik dombosan egy gerencz; J. 47. — Nytsz. I. 1084. (Helt. Krón.)

hagyás: a' Tanács hagyása; (auctoritas); J. 21. - Nytsz. I. 1243.

igaz: polgári igazaik (= ius libertatis); C. 37. — Nytsz. I. 1547.

intézet: javalom az intézetet (= consilium); C. 51. — Nytsz. I. 1597. (Gyöngyösi J.)

jelenet: a' Haruspexek gyakor-ízben véres belhadat olvastanak ki a' jelenetekből (ex prodigiis); C. 47. — Nytsz. II. 36.

kaliba: ezek (a perzsák) hajójik' medreit csinálták kalibájikká (alveos navium pro tuguriis); J. 17. — Nytsz. II. 87. (Helt. Krón. 159.)

ál-kólcs: = kulcs; J. 2. — Nytsz. II. 466.

költemény: én költeményeket panaszlok (= fingere me verba) J. 13. — Nytsz. II. 172.

martalék: ha ki vallást teend a' zendülés felől, ha martalék, szabadságot és száz sesterciust vegyen . . . (= si *servus*); C. 30. — Nytsz. = præda.

örök: örökjeiket elvöszték (patrimonium); C. 37. — Nytsz. II. 1189. u. a. ért. (Molnár Albert.)

patvar: patvarjokat végezzék törvény előtt (= controversiæ); J. 20. — Nytsz. II. 1251. u. a. ért.

pénzszerelm: gyakor-ízben foglalá el polgáraink lelkét a' pénzszerelm (avaritia); C. 52. — Nytsz. III. 219. (Molnár Albert.)

segéd: segédetökért könyörögjetek; — (a sereg) Adherbálnak késedelem nélkül légyen segédjére (auxilium); J. 13. és 24. — Nytsz. II. 1533.

tartalék: nem vala semmiben tartalék (nihil modesti habere); C. 12. — Nytsz. III. 472. u. a. ért. (Fal. U. E.) — gyötörve haragja és tartalékjai által (= metus); J. 10. — Nytsz. III. 473.

tár: kímélve bánni a' tárral (= parcere ærario); J. 84.

türödelem: a' ti szörnyű türödelmetek; J. 30. — Nytsz. III. 821.

uraság: a' Szerencse mindenben űzi uraságát (= dominatur); C. 8. — Nytsz. III. 864.

vadonság: Cat. lelke vadonságát, . . . most is arczán tartóztatva (= ferociam . . . retinens); C. 61. — Nytsz. III. 921: *vadon.*

virrongás: de hahogy virrongásaink felől akarnék szólani (= de *studiis* partium; villongás); J. 41. — Nytsz. III. 1189.

zendítés: polgári zendítések (= discordia civilia); C. 5. — Nytsz. III. 1277. *fölzendítés.*

2. Melléknevek.

adó-vevő: Vaga város első adó-vevő helye a' tartománynak (= forum rerum venalium); J. 46. — Nytsz. III. 1112. (Molnár Albert.)

áros: Rómában minden ember áros (= R. omnia venalia); J. 8. — Nytsz. I. 105. — Óh az áros hely, melly veszni fog (= urbem venalem); J. 34.

bátorságos: mi bátorságosabb, futni-e, vagy veszteg maradni, bizonytalan; C. 15.

bizony: bizonytalan remény helyett bizony bér (= certus). C. 41. — Nytsz. I. 244.

délczeg: Jugurthát, az Aulus ügyetlenségében délczeget (magnificus): J. 54. — Nytsz. *zabolátlan, elbízott.*

ellenségi: ellenségi tábor (hostilia castra): C. 57. — Nytsz. I. 611.

hosszúka: ezeknek lakjaik még ma is hosszúkák; J. 17. — Nytsz. I. 1497.

hajlandó: Jug. hajlandólag felelt (= benigne); J. 10. — Nytsz. I. 1260.

jártas: jártas tájak és népek (frequentatus): J. 16. — Nytsz. II. 20. u. a. ért.

kérkedékeny: (magnificus); J. 83. — Nytsz. II. 242. (Károli: Bibl.)

köz: köz honjuk (communis); J. 57. — Nytsz. II. 445. (Molnár Albert.)

magányi: a' köz java magányi tekinteteknél fogva elnyomatott (privata gratia); J. 24. — Nytsz. II. 659. de = so viel er selbst ist.

málhás: barom (= iumentum); J. 44. — Nytsz. II. 615: *málhás ló.*

nyilván: hogy beszédem nyilvánabbá váljon; ...a' nép kedvelte ifjat nyilván erővel el nem olthatja; J. 5 és 6. — Nytsz. II. 1044.

nyomorú: testeinket mentsük meg a' bántástól, mik szegények, nyomorúk (misera); C. 33. — Nytsz. II. 1070. (Virgil.)

rejtekes: a' ház rejtekes hajléka (abditus); C. 20. — Nytsz. II. 1390.

szertelen: megrémülének a' jelenés szertelen voltán (insolita re perculsi); J. 74. — Nytsz. III. 216. u. a. ért.

szorgos: állapot (res adversæ); J. 40. — Nytsz. III. 311; de = *sietős.*

tekintetes: (= tekintélyes) J. 7. — Nytsz. III. 521.

véretlen: szine véretlen (exsanguis); C. 14. — Nytsz. III. 1072. (P. P. B.) — (Marcius) sok helyeket *véretlenül* megveve (= exercitu incruento): J. 91.

3. Névmások

holmi: Bocculus holmit elfogad, holmit nem (probare partim, alia abnuere); J. 82. — Nytsz. (= quiddam.)

bár millyetén: C. 52.

mely: e h. mily: melly hirtelen: melly igen kész: J. 44.

a magokéitól: (a suis); J. 50.

semmi nem: e h. *sem;* — nem foly semmi akarat, semmi nem parancs szerint: J. 50.

valami (= a mi csak): a' könnyed hadak tolják vissza az ellenfél lovasságát, valami felől közelítene; J. 45.

4. Igék.

ahít: ő nagy hivatalokat ahita (studium decoris); C. 54.

aszal: tájak, mellyeket a' nap' heve aszal (loca exusta solis ardoribus); J. 18. — Nytsz. I. 128.

aszály: nem messze az aszályoktól (haud procul ardoribus); J. 17. — Nytsz. I. 128. (Jord. C.)

csapárkod: 's csapárkodva az idejöket kitöltötték körül (homines ambiundo stipendiis emeritis); J. 83. — Nytsz. de = *ludifico.*

elhajl-: a' város királyától elhajlott vala (ab rege defecerat); J. 55. — Nytsz. I. 1258.

elhatalmoz: de tovább elhatalmozván a' veszettség . . . (elhatalmasodik); C. 10. — Nytsz. I. 1355. (Jord. C.) — Lelkeiben elhatalmozott a' tehetetlenség; J. 31.

elillant: Cœparius a' városból elillantott (ex urbe profugerat); C. 46. — Nytsz. I. 1581.

ellát: ellátá, hogy az ellenség gyakor megtámadások által fogja tartóztatni menését (existumans hostes . . .); J. 49. — Nytsz. II. 535.

eltávoztat: illik a' Római néphez eltávoztatni tőlem a' bántást (prohibere iniuriam); J. 13. Nytsz. III. 476.

eltekint: sőt jól tekintvén el, úgy fogjuk találni (nam contra reputando . . . invenias); J. 1. — Nytsz. III. 517. — Más árnyalat: Az én értelmem egészen más, midőn dolgainkat és eggynémellyek vélekedésöket eltekintem (si *considero); C.* 52.

eltetőz: te engem és országomat eltetőzél fényeddel (elárasztottál), gloria honoravisti; J. 9. — Nytsz. III. 655.

elvénhed: valami lett, elhal 's elvénhed; J. 2. — Nytsz. III. 1054; *elvénhedik.*

es: míg Rómában ezek esnek (dum hæc Romæ geruntur); C. 33. — Nytsz. I. 693. (Heltai Krón.)

értemre: értemre Rómának mindazonáltal két fia volt (tudtommal); C. 53. — Nytsz. I. 661. (Megy. Dial.)

feneked-: ama másik, kire fenekedett (at is, quem petebat); J. 19. — Nytsz. I. 815. (Bornemisza: Préd., Pázmán P.)

födöz: Elméje födözni, a' mit forrala a' hitetlenségig mély (= ad simulanda negotia altitudo ingenii incredibilis); J. 94. — Nytsz. I. 971.

határzik: a' mi Mauretaniával határzik (= határos); J. 15. — Nytsz. I. 1362.

hágdos: (a lélek,) midőn érdem útján hágdos dicsőség felé (grassatur); J. 1. — Nytsz. I. 1235.

hány: kelepczét hány a consulnak (insidias parat); C. 32. — C., hogy sem keresete, se a' les, mellyet a' Consuloknak hányt, el nem sültenek (petitio, neque insidiæ, quas consulibus *fecerat*, prospere cessare); C. 26. — Nytsz. I. 1312.

hullong: hullongani látják a szaladókat (occidi); J. 86. — Nytsz. I. 1514.

játszodtat: még a kik seregünkben férfiasan veszteglének is, játszodtatva érzék magokat a' rendetlen küzdésben (ludificati); J. 49. — Nytsz. II. 27. (M. A., Decsi.)

kétesget: kéteskedve (dubitando); C. 43.

kétesköd-: kéteskedék (Orestilla) nőűl menni Catilinához (dubitabat); C. 14. — Nytsz. III. 269.

kiereszt: a' beszédet, mellyet írásban kieresztett M. Tullius consul (scriptam edidit); C. 31. — Nytsz. I. 670. u. a. ért.

kifejtőz-: hogy nemzetök a' teher alól kifejtőzhessék (liberaretur); C. 40. — Nytsz. I. 789.

kilát-: elménk nem könnyen látja ki a' valót (providet); C. 51. — Nytsz. II. 536. u. a. ért.

környűlfog: a' tábort véletlenül környűlfogja; J. 37. — Nytsz. I. 870. (Érs. Cod.)

közlet-: annyi mérséklettel tuda közletni keménységet és lágyságot (tanta temperantia . . . moderatus); J. 45. — Nytsz. II. 451: *közlel.*

leülepöd-: de midőn Cicero leülepödék (= adsedit); C. 31. — Nytsz. III. 890. u. a. ért.

megfutamtat: Marius megfutamtatván az ellenség lovagjait (fugatis equitibus); J. 100. — Nytsz. I. 1011. (Pesti G.: Fab. 80.)

megjátsz-: Jugurthának meg vala játszva reménye (spes frustrata); J. 100. — Nytsz. II. 25. (Faludi: N. A.)

múlat: Metellus négy napot múlat táborában (moratur); J. 53. — Nytsz. II. 888. (M. A.) = moror.

nyommaszt-: a' szolgaságba nyommasztott város (civitas servitute oppressa); C. 51. — Nytsz. II. 1101.

ok-ik: nem okva, nem tanulva (= okúl); C. 2. — Nytsz. II. 1001.

öldösteni: öldösteni kezdék a' lakosokat (necare); C. 51. — Nytsz. II. 1175.

összeroggyan: J. 100. — Nytsz. II. 1445. (Fal. N. U.)

resteskéd-: a' cyréniek messze maradtak el, resteskedésből-e, nem szinte tudhatni (socordia); J. 78.

sebhed-: Catilina a' sebhedteket épekkel váltogatja (laborantes); C. 60. — U. a. J. 53. — Nytsz. II. 1531.

szerköz-: Médusokhoz Libysek szerkőztenek (= accesserunt); J. 17. — Nytsz. III. 213. (Virg. Cod.)

szédítget: árulásra szédítgeti (inclinit ad proditionem); J. 46. — Nytsz. III. 104. (Sz. D.)

szilajkod-: szilajkodva itt teremnek (feroces adeunt); C. 52. — Nytsz. III. 242.

szorgalmaz: a' sokaságot fegyverre szorgalmazta (ad arma capiunda paraverat); C. 27. — Nytsz. III. 310.

szólongat: szólongatja hadait (hortatur); J. 22. — Nytsz. III. 281. (Haller: Tel. 64.)

szögdel: a' jóknak ne szögdeljék nyakokat (ne bonos perditum eant); C. 52. — Nytsz. III. 108.

tágul: tágulván félelmök . . . *(remoto* metu); J. 86. — Nytsz. III. 375. u. a. ért.

toldít: toldítva Crassustól *(adnitente* Crasso); C. 19. — Nytsz. III. 698; de = suppleo.

tësz tëttet: sokan, mivel tőnek tötteket, magasztaltatnak. — Nytsz. III. 604. (Belső tárgy.)

ural: valakik Micipsát uralták (qui sub imperio Micipsæ fuerant) = úrnak tart; J. 12. — Nytsz. III. 862. u. a. ért. (Ma sokan tévesen domino, impero értelemben használják: *uralja a helyzetet.)*

veréköd-: Catilina kiizent szabadosihoz, hogy veréködjenek foltokba (ut grege facto . . .); C. 50. — Nytsz. III. 1066. u. a. ért.

5. Határozószók.

kisség: eggy izmos tölgy nőtt vala ki, elgörbülve kisség (paulum modo prova); J. 92. — Nytsz. II. 315.

lassandan: lassandan elváltoztak őseink rendtartásai (= paulatim); C. 5. — Pompeius *lassandan* lépdelteti csapatait (paulatim incedere iubet); C. 60.

többére: katonákat szed, többére fejtől adózókat (= plerosque capite censos); J. 85. — Nytsz. III. 781. (Molnár Alb.)

6. Kötőszók.

azonban = interim; *bátor* = ámbár; *hahogy* = si (C. 7.); *haki* különben cselekednék (qui); C. 51. — *hamidőn* = cum; *hanemha* = nisi; C. 20. — *hatehát* az fog-é tetszeni; C. 30. — *mellykor* = mikor; — *minekelőtte* = priusquam; — *minekutána* = postquam; —

sem arra nem tüzellek, *hogy* . . . , *igen* arra, hogy . . . (neque . sed ne . . .); J. 30.

(Vége köv.)

Dr. Ozorai Lajos.

A FRANCZIA PHILOLOGIAI IRODALOM 1898–1902.

VII. Franczia nyelv és irodalom. (Folytatás.)

L. Boulvé latin thesise: *De Fontanio Platonis studioso* (76 l.) a görög bölcsész hatását a nagy meseköltőre és e két író szellemi rokonságát iparkodik kimutatni. Platót a XVII. század közepe táján sokat olvasták Francziaországban és ámbár La Fontaine nem tudott görögül, az ő barátai Pintrel és de Maucroix közölték vele a Dialogusok fordítását. Nyolcz fejezetben mutatja ki Boulvé a görög bölcsész befolyását erkölcsi és politikai tekintetben, művészi és stilaris szempontból; a Mesék előszavából idézi a mondatot: «Plato, miután Államából Homérost kiűzte, Aesopusnak nagyon tiszteséges helyet adott» és erre párhuzamot von a két lángész között. Azt hiszi, hogy Plato olvasása a La Fontaine epikurosi hajlamait némileg fékezte.

A. Rébelliau, kinek thesise Bossuet «Histoire des Variations» cz. protestans-ellenes művéről oly sok port vert fel, a «Grands écrivains français» sorozatban a *Bossuet* (207 l.) kötetet adta. Bossuet most divatos. Brunetière a nagy püspöknek emelendő szobor érdekében valóságos propagandát fejt ki; egyszer a Sorbonne-on mint magántanár neki szentelte cursusát; a vidéken szónokol róla. Egy külön Bossuet-nek szentelt folyóiratot is indítottak meg. De a kritikusok vallási. bölcseleti és irodalmi felfogások szerint itélik meg a nagy püspököt. Akár katholikus szempontból vizsgálják, mint Brunetière – a kinek a XVII. század királyi és egyházi tekintélye oly nagyon tetszik. — akár protestans szempontból mint Rébelliau, akár liberális szempontból mint Lanson, kinek *Bossuet*-je 1891-ből való: abban mindnyájan megegyeznek, hogy a franczia szónoklati stilus nagy mesterével van dolgunk. Vajjon ez a fényes tehetség mindig az igazi úton haladt-e, vajjon nem volt-e teljesen elfogult a Richard Simon és a protestantismus elleni harczában, vajjon Fénelon-nal emberbarátilag bánt-e el. ez már más kérdés. Rébelliau kis könyvének az az érdeme, hogy nem túlságosan lyrikus. Ez, a mai áramlatot tekintve, már is dicsérendő. Nem huny szemet a meaux-i püspök gyenge oldalainál és végtére ha Bossuet-t mint a lyrai fellendülés nagyszerű képét állítja elénk — hisz a XVII. században a hitszónoklat képviselte a

lyrát Francziaországban — úgy mégis érezteti, hogy mint gondolkodó nem elsőrendű csillag. A Rébelliau kötete Bossuet szellemi működésének oly tömött, fényesen írt jellemzése, melynél kiválóbb eddig nem jelent meg.

L. Crouslé, a Sorbonne volt tanárának könyve: *Bossuet et le protestantisme. Etude historique* (XIV és 289 l.) valóban actualis értékű dolgozat, de a ki Crouslé eszméit a politikáról és a vallási kérdésekről ismeri, azonnal be fogja látni, hogy a szerző a legjobb akarat mellett is Bossuet szószólója lesz. A mit Rébelliau nagy tudománynyal a «Histoire des variations» cz. könyvről írt, azt Crouslé nem ingathatta meg. Elismerjük, hogy a nantes-i edictum visszavonását, a régi monarchia eme legnagyobb bűnét, ő is elitéli, de midőn Bossuet vitáját a nagy protestans írókkal (Jurieu, Paul Ferry, Richard Simon, Claude) levelezését Leibnitz-czel, a hagyomány és a szent atyák védelmét tárgyalja, láthatjuk a katholikus részrehajlóságát. Mert hogy Bossuet nagyobb író, ékesszólóbb pap volt, mint kevésbbé ismert ellenei, abból még nem következik, hogy a bibliai kritika ezen megalapítóinak mindig hamis nézetük volt.

Georges Le Bidois latin thesise: *De Comoedia et de nostratibus scenicis poetis quid judicaverit Bossuetius* (95 l.) a «Maximes et réflexions sur la Comédie» alapján vizsgálja a nagy egyházi szónok nézeteit a színházról. Tudjuk, hogy Bossuet e tekintetben sokkal szigorúabb mint Aquinoi Szt. Tamás és mint Sales-i Szt. Ferencz. Bidois Molière, Quinault, Corneille és Racine-ről szóló itéleteit vizsgálja és kimutatja, hogy mennyiben haladta túl a kellő mértéket, még egyházi szempontból is. Bossuet híres irata egy, Caffaro atyának tulajdonított: «Lettre d'un théologien illustre par sa qualité et par son mérite, consulté par l'auteur pour savoir si la Comédie peut être permise ou doit être absolument défendue» (169 l.) cz. munkának válasza volt.

A «Société des Etudes historiques» minap egy gyűjteményt indított meg, melynek czíme: «Bibliothèque de bibliographies critiques», mely kis füzetekben egyes írók, vagy történeti események könyvészetét adja. Ebben a sorozatban jelent meg *Ch. Urbain*, a Cœffeteau biographusának, *Bossuet*-je (31 l.), a mely úgy a művek, mint a nagy szónokról közzétett tudományos közlemények kritikai jegyzékét adja.

Egy szép Bossuet-anthologiát köszönünk *F. Strowski*-nek: *Bossuet et les extraits de ses oeuvres diverses* (502 l.), a mely három részben: l'abbé Bossuet, La maturité de Bossuet, Bossuet évêque de Meaux, a nagy egyházírót magát beszélteti. A kiadó mindenütt arra törekedett, hogy chronologiai rendben adja a művek részleteit, melyeket jól szerkesztett analysisek fűznek egybe.

Eugène Griselle, a lille-i katholikus egyetem bölcsészeti tanára,

a caën-i egyetemen vitatott két thesist, melyeknél behatóbbakat egy vidéki egyetemen sem láttunk. Mily nagy lustruma lehet ennek az állami doctoratusnak, hogy egy ily tudós professzor, a ki a katholikusok által alapított hat egyetemek egyikén máris tanít és magát mégis az állami egyetemek vizsgálatainak veti alá! De hisz ezeket a viszonyokat vajmi nehéz néhány sorban magyarázni. A latin dolgozat czíme: *De munere pastorali quod contionando adimplevit tempore praesertim Meldensis episcopatus Jacobus Benignus Bossuet* (XX és 268). Egyike a vaskosabb latin thesiseknek. Bossuet a meaux-i püspökségen töltött idejéből azokat a nagyrészt kiadatlan adatokat tartalmazza, melyek a nagy egyházférfi diœcesisának vezetésére, úgyszólván mindennapi pásztori teendőire vonatkoznak. Griselle szerint ezeket az apró adatokat eddig a nagy biographiák mellőzték. Az első rész a «Gazette de France» és a «Mercure galant» XVII. századi évfolyamaiból közöl sok érdekes adatot, valamint a csak jegyzetekben fennmaradt apróbb beszédek lajstromát. A második Bossuet viszonyát egyházkerületének papjaihoz, a kolostorokhoz és zárdákhoz, a fiuk hittani oktatásával való foglalkozását, a protestansok ellen tartott beszédeit, szóval pásztori teendőinek mindennapi feladatát világítja meg új adatokkal.

Griselle franczia thesise egyike a legvaskosabbaknak, melyeket valaha írtak. Czíme: *Bourdaloue. Histoire critique de sa prédication, d'après les notes de ses auditeurs et les témoignages de ses contemporains* (XXXIV és 1054 lap, két kötetben). E fontos és kimerítő munka czélja Bourdaloue minden egyes beszédét a saját keretébe helyezni: meghatározni, a mennyire lehetséges, annak keltét és a fennmaradt másolatok alapján kikutatni, mily hatást gyakorolt a hívőkre. E czélból a tudós szerző műve első részében az egyházi beszédek kritikai történetét adja és összehasonlítja a hivatalos kiadást az egykorú másolók kéziratával, valamint a Bourdaloue által megtagadott, titkos kiadások szövegével. Különösen ez utóbbiak voltak nagy számban elterjedve. De a hivatalos kiadás, melyet Bretonneau atya végzett, sem adja a kritikai szöveget, úgy hogy a művek új kiadása szükséggé vált. E kiadásnak mintegy Prolegomenái a jelen munka. A második rész a Bourdaloue szónoklatának minden egyes phasisát lépten-nyomon követi és négy könyvben adja a nagy hitszónok életét és működését. Az első születésétől Párisba jöveteléig (1632—1669), a második a rouen-i böjti prédikáczióig (1677), a harmadik a montpellier-i missióig (1686), a negyedik a hitszónok haláláig terjed. Összesen 131 szónoklattal és 67 instructióval foglalkozik a szerző és a jövendő Bourdaloue-kiadás alapját veti meg. A függelékekben több időrendi lajstromot találunk, egyebek közt azon haldoklókét, kiket Bourdaloue papi pályáján a túlvilágra előkészített. A munka szigorúan tudományos jellegű és mindennemű

pologiát pro vagy contra kizár. Ha az egyház férfiai ily dolgozatokkal épnek a tudományos forum elé, akkor mindenki szívesen fogadja őket.

H. Chérot munkája: *Bourdaloue, sa correspondance et ses correspondants* (250 l.) a nagy szónok levelezését adja. De Bourdaloue nem levelezett sokat, mert a tudós jezsuiták buzgalma daczára eddig csak 17 apró billet-et fedezhettek fel; ezekhez Chérot még 11-et tudott felkutatni, de a Maintenon asszonyhoz intézett három instructio kivételével — melyek tulajdonkép nem is levelek — a többinek egyáltalán nincs semmi irodalmi értéke. Chérot mindenek daczára kommentálja őket, még pedig nagy tudománynyal. Bourdaloue személyisége és jelleme azonban egyedül a beszédekben nyilvánul.

1902 óta egy *Revue Bourdaloue* jelen meg, a mely a kiadatlan egyházi beszédeket, a leveleket és egyéb Bourdaloue-ra vonatkozó iratokat fog közölni. A jezsuiták így az ő nagy szónokuknak ugyanazt a hódolatot akarják megadni, mint a Bossuet-tisztelők az ő *Revue Bossuet*-jök által.

A «Les grands écrivains de la France» czímű klasszikusok kiadásában *Eugène Despois* és *Paul Mesnard*: *Molière*-je a XII. és XIII. kötet megjelenésével befejeződött. Ez a két kötet *Arthur* és *Paul Desfeuilles* munkája, kik a két említett szerző halála után ezt a nagy kiadást bevégezték. A két kötet: *Lexique de la langue de Molière* (CCXXXI—512 és 648 ll.) a franczia lexicographia egyik kiválóbb munkája. Igaz, hogy önmagában véve nem használható, mert az utalások a tizenegy kötetes Molière-kiadásra vonatkoznak, a melynek e két kötet mintegy pótléka; sőt még a Livet «Lexique comparé»-je (1895) is szükséges, hogy e köteteket teljes mértékben használhassuk. De mily kincsesbánya e mű mindazokra nézve, a kik a nagy komikus nyelvezetét tanulmányozzák!

J. J. Weiss: Molière (XX—285 l.) cz. kötete posthumus munka. Stirbey György herczeg valódi cultusban részesíti J. J. Weiss emlékét. Ez a szellemes író, ki élte végén a fontainebleau-i könyvtár őre volt, 1866-ban a párisi Athénée-ben felolvasásokat tartott Molière-ről. Valamint Weiss egyéb szétszórt czikkeit, úgy ezeket az előadásokat is, melyekben az író a molière-i jellemeket mint typusokat tekinti, Molière ellenszenvét az orvosok iránt és geniusának történeti befolyását ecseteli, egy szép előszóval adta ki Stirbey herczeg.

Paul Olivier: Cent poètes lyriques, précieux ou burlesques du XVII. siècle (XIX és 480) cz. alatt a tizenhetedik század elfelejtett költőiből adott anthologiát, a melyhez Jean Richepin előszóul egy költeményt írt. «Sunt bona, sunt mediocria, sunt mala plura».

L. Boulvé franczia dolgozata: *De l'Hellénisme chez Fénelon* (LVI—313 l.) a franczia hellenismus egy érdekes adaléka. A hosszú

bevezetés a XVII. századi Francziaország görög tanulmányairól szól, de nem mond sokkal többet az Egger alapvető munkájánál: «L'hellénisme en France». A fordítók közt Amyot, Tourreil, Lamotte, a hellenisták közt Lefebvre, Port-Royal tanárai és Dacier asszony foglalkoztatják. Tulajdonképi tárgyát két részre osztja: az első (L'hellénisme dans les théories) a platonismus és az irodalmi theoriákkal foglalkozik; a második (L'hellénisme dans les œuvres) beható elemzése, görög szempontból, a Télémaque-nak, a Dialogusoknak, a Meséknek és a Leányok neveléséről írt munkának, mely utóbbiban a szerző Xenophon Oeconomiájának egyes gondolatait véli feltalálni. Egy utolsó fejezet a stilusról szól és arra az eredményre jut, hogy nehezen található oly franczia író, a kinél a modern eszme a régi formával oly szerencsésen vegyülne, mint Fénelon-nál. Tény az, hogy a XVII. század végén és a XVIII. század elején a cambray-i érsek hatott be legjobban a görög szellembe, és hogy több érdekes megjegyzését a homerosi költészetről Herder is felhasználta.

Moïse Cagnac abbé: *Fénelon, directeur de conscience* (410 l.) cz. munkája főleg az egyház férfiait fogja érdekelni. Faguet tanácsára fogott a munkába, mert ezeknek a XVII. századi nagy egyházi szónokoknak egyes oldalait a világi nem értheti meg oly jól mint a pap. Cagnac nagy szorgalommal forgatta Fénelon összes műveit, főleg levelezését: műve nagyrészt a «Lettres spirituelles» nyomán készült és egy általános bevezetés után a lelki igazgatásról a XVII. században, Fénelon ebbeli működését minden ízében kimutatja.

Saint-Simon: Mémoires-jainak kiadása *A. de Boislisle* által tovább foly; a XIV. kötet (700 l.) az 1706. év végét és a következő év elejét adja, mint eddig a «Journal de Dangeau» pótlékaival. A kiadó roppant tudománya, a XIV. Lajos korabeli viszonyok mély ismerete a 150 lapnyi excursusokban nyilvánul, melyek mindegyike sok újat ad: így az orleans-i herczeg és az olasz hadjárat; Bouillon cardinalis és Baluze; Gramont herczeg; Boisguilbert és az adószedők ellenörzői: Harlay cz. fejezetek. A XV. és XVI. kötet (670 és 739 l.) szintily módon készült; ez a két utolsó rész már Boislisle és L. Lecestre szerkesztésében jelent meg és az 1708. év végeig jutnak. A jegyzetek közt a XVI. kotetben: «La Campagne de 1708 en Flandre» 100 lapra terjed!

Pierre Brun: Autour du dix-septième siècle (408 l.) cz. művében a tizenhetedik század írói közt főleg olyanokat tanulmányoz, kiket az összefoglaló irodalomtörténetek mellőznek: a genre burlesque, précieux és libertin képviselőit. Így találunk itt érdekes essayket Tallemant des Réaux kiadatlan kézirataïról, melyek a La Rochelle-i könyvtárban őriztetnek; Adrien de Montluc, Pavillon, Ninon de Lenclos,

az abbé Chaulieu, kinek babérai után a magyar gróf Fekete János áhitozott, Roland Desmarets, Magnard, Saint-Amant, szóval oly írókról, kik a klasszikus iránytól már ekkor eltértek. Ilyen volt a most már világhírű Cyrano de Bergerac. kinek, ne feledjük, beható monographiáját pár évvel Rostand darabja előtt ép Brun írta meg. Ezt a kötetet annak idején jeleztük.

Paul Dupont franczia thesise: *Un poète philosophe au commencement du dix-huitième siècle. Houdar de la Motte (1672–1731)* (318 l.) egy másodrendű költő és kritikus életének és műveinek beható tanulmánya. De la Motte a XVIII. század kritikájára némileg befolyással volt; ismeretes, hogy Lessing, különösen a meséről írt dissertatióiban, behatóbban foglalkozik theoriáival; a XII énekre összevont Ilias, a görög epos emez elferdítése, is eléggé ismeretes. Ódáit, vallásos költeményeit, eclogáit, meséit, tragédiáit (köztük van egy Inès de Castro is), vígjátékait *(le Magnifique, l'Amante difficile)*, lyrai drámáit *(Issé, Amadis de Grèce)* kora eléggé nagyra becsülte, ámbár sok ellensége volt (a többi közt Voltaire, Chaulieu, Lefranc de Pompignan) de viszont oly írók, mint Fontenelle, Montesquieu, Marivaux és Piron nagyra becsülték. Költői műveinél mindenesetre maradandóbb értékűek kritikai dolgozatai, melyek a classicismus bélyegét viselik, mert De la Motte ebben az iskolában nevelkedett. De a mit a jó ízlésről, a modern eposról és szerelemről. és főleg a drámáról írt, mintegy előfutára a Diderot későbbi munkáinak. Két ellentétes korszak közé helyezve, nem volt oly nagy energiája, hogy a régivel végkép szakítson, sem oly ereje, hogy mint forradalmár vagy újító nevét megörökítette volna, s így mint az átmenet embere a második ranggal kell megelégednie.

Joseph de la Servière a poitiers-i egyetemen vitatott egy érdekes thesist, ily czím alatt: *Un professeur de l'ancien régime. Le Père Porée (1676–1741)* (XL és 490 l., 4 képpel). Voltaire levelezéséből e derék jezsuita eléggé ismeretes; a «Siècle de Louis XIV» írójának tanára volt a párisi Lycée Louis-le-Grand-on. Porée Vendes-ban, Caen mellett született; Rennes-ben és Párisban tanított, még pedig a rhetorikát 33 éven át. A szerző e biographia fonalán a régi Louis-le-Grand egész belső életét tárja fel előttünk. Porée maga sok szép. de nem igen mélyre ható beszédet tartott, az ifjú Voltaire-re nagy befolyással volt. Fréron, Diderot, Turgot és Malesherbes is tanítványai voltak. Az «Orationes sacræ», a többi alkalmi beszéd, akár történeti, akár irodalmi jellegűek, kenetteljesek, elmések. Voltaire az ő ékesszólását a Senecáéhoz hasonlítja. Írt Porée iskolai drámákat is latin nyelven, melyeket gyakran adtak elő a lyceumban. Tragédiái (Brutus, Mauritius, Sephoebus Myrsa, Regulus és legjobb darabja: Agapit, a mely a corneille-i

«Polyeucte» gyermekek számára; Sennacherib) nem érnek sokat, de komédiái (Pæzophylus, Plutophagus, Misoponus, Cæcus amor patrum, Trossuli, Philedonus seu juvenis voluptuarius, Liberi Coacti) az akkor ifjuság erkölcseit híven tükröztetik vissza, de a cselszövés nagyon gyenge. Mindezek alapján Servière Porée atya vallási, politikai, társadalmi és irodalmi nézeteit vizsgálja. Az utolsó fejezet Porée hírnévre jutott régi tanítványairól, főleg Voltaire-ról szól. A mű szép adalék a XVIII. század első felének iskolai életéhez.

H. Ferté munkája: *Rollin, sa vie, ses oeuvres et l'Université de son temps* (504 l.) érdekes adalék a franczia tanügy történetéhez a XVII. században és a XVIII. század elején. A «Traité des Etudes» szerzőjének (1661—1741) megvan a maga helye a pædagogia történetében, nemcsak mert az exact tudományok tanításának szükségét elismerte, hanem azért is, mert mint jó jansenista az anyanyelven való tanítást sürgette. Irodalmi jelentősége nem nagy, de mint tiszta erkölcsű, életét a közoktatásügynek szentelő férfi, mint volt párisi rector megérdemli a hosszabb biographiát is. Ezt Ferté ma adja, az első részt teljesen hőse életének szentelve, és az akkori Université — vagyis állami oktatás — állapotát rajzolva. Azt is megmondja egy harmadik részben, minők voltak az állapotok Rollin előtt a jezsuiták, az Oratoire, Port-Royal iskoláiban; Fleury, Locke befolyását a tanításra is említi. Erre hosszasan elemzi Rollin didaktikai elveit, a mely részben Lantoine műve a XVII. századbeli középiskolai oktatásról jó szolgálatot tett neki, és végre a történeti műveket (Histoire ancienne, Histoire romaine) jellemzi. Különösen figyelemreméltó az akták közlése a függelékben, a melyek a műnek több mint fele részét képezik. Ezekből láthatjuk a XVII. századi collegiumok belső életét, a Beauvais-i collegiumnak, a hol Rollin igazgató volt, rövid történetét, és a párisi tankerülethez tartozó intézetek lajstromát.

L. Crouslé, miután Fénélon-nak két vaskos kötetet szentelt volt, *La vie et les oeuvres de Voltaire* (XXXXVIII—416 és 334 l.) cz. alatt egy összefoglaló életrajzot nyujtott. Crouslé az antivoltairianusok táborához tartozik,*) de nem kell azért hinnünk, hogy két kötete pamphlet, mint a hirhedt Faguet-féle czikk, melyet a magyar olvasók most már szép akadémiai prózában is olvashatnak. Nem, a két vaskos kötet jól beszámol a Voltaire egyéniségéről, főbb műveinek finom elemzését és kritikáját adja; a Desnoiresterres hatalmas munkája óta tett kutatásokra figyel és csak a mű elején és végén található az író egyéni itélete, nem is annyira Voltaire mint a voltairianismus ellen, a mely észjárás Francziaországban az egész XIX. századon át majd

*) Mióta e sorokat írtuk, Crouslé meghalt.

egy kis élite szentelt tüze volt, majd a demokratikus áramlat harsogó jelszava lett. Hisz mi mindent nem lehet Voltaire-ből kiolvasni! Az atheisták ellenében húsz helyre lehet mutatni, a hol Voltaire theistának vallja magát; ha a clericalis, különösen jezsuita észjárás ellen folyton polemizál, hány jezsuita atyát halmozott el dicséretével? Ha egy pápa a dedicatióját elfogadja, ha bibornokok és püspökök jó lábon állnak vele, csak nem hihető, hogy mindig papfaló volt! A mi a Voltaire-i művekből az időkön át fenn fog maradni, azt Crouslé jól elemzi; ha sok el is fog enyészni, hisz az utókor századakra menő köteteket nem őrizhet archivumaiban, úgy kétségtelen, hogy a XVIII. század szellemi mozgalmait mindig a ferney-i bölcs irataiban fogja keresni a történész. Crouslé műve tehát mint világos, összefoglaló mű ajánlható; az író álláspontját tekintve, valóban becsületreméltó törekvés a XVIII. század franczia irodalmi képviselőjének igazságot szolgáltatni. Az utolsó tíz év alatt megjelent Voltaire-monographiák közt a legkiválóbb.

Eugène Bouvy, a XVIII. századi Olaszország egyik legjobb ismerője, *Voltaire et l'Italie* (VII—368 l.) cz. művében az összehasonlító irodalomtörténet egy érdekes fejezetét írta meg. Először is megtudjuk e munkából, mint vélekedett a ferney-i bölcs az olasz irodalomról Dante-től egész a XVIII. századig; kik voltak az ő olasz levelezői, mikép hatott irataival az olasz írókra és mit köszönt ő maga Ariostonak, kivel Orleansi szüzében és Tasso-nak, kivel Henriásában akart versenyezni. Ha meggondoljuk, hogy Voltaire sohasem tartózkodott Olaszországban, hogy ez az ország roppant irodalmi összeköttetéseinek csak egyik provinciája, úgy valóban bámulhatjuk azt a páratlan informatiót, melyet az akkori művelt államok irodalmáról birt. Daczára ennek, még mindig szemére vetik, hogy az idegen irodalmi viszonyokat nem ismerte eléggé. Műveiben pedig a régi olasz irodalomról, az egyes államok történetéről oly bő ismertetések találhatók, melyek azt mutatják, hogy az idevágó litteraturát jól ismerte. Bouvy, a ki thesisében »Le comte P. Verri, ses idées et son temps» már megmutatta, hogy az olasz irodalmat jól ismeri, egyszersmind azt is kimutatja, mily hatással volt a Voltaire életbölcselete, iratainak anticlericalis szelleme az olasz gondolkozókra. Bouvy Voltaire műveinek olasz fordításairól szóló részt nem sokára igéri, a mely e derék munkát bibliographiai szempontból ki fogja egészíteni.

A. Taphanel munkája: *La Beaumelle et Saint-Cyr* (425 l.) Voltaire egyik irodalmi ellenségének kiadatlan okmányok alapján írt életrajza. A mi La Beaumelle-nél a mai kort érdekli, az, hogy ő adta ki Mme de Maintenon Emlékiratait és Levelezését. Taphanel az okmányok alapján megmagyarázza, miként bánt el az író a reá bizott iratokkal; mily módon folytak be a híres nevelőintézet (Saint-Cyr; ma hadapród-

iskola) és annak vezető tagjai XIV. Lajos özvegyének hátramaradt iratainak rendezéséhez; hogy csonkították, ferdítették, szóval, mint ment végbe, a mint ma mondják, a «tripatouillage». Taphanel La Beaumelle-t védi, de Voltaire-nek is igaza volt, midőn az 1752-ben megjelent «Siècle de Louis XIV» kiadásához írt jegyzetek miatt őt hevesen megtámadta.

P. Calmette munkája: *Choiseul et Voltaire, d'après les lettres inédites de Choiseul à Voltaire* (300 l.) egy szép történelmi bevezetés után, a mely Voltaire diplomatiai tevékenységére vet világot, Choiseul miniszter 46 levelét közli, melyet ez Voltairehez intézett 1785 és 1786 között. Ezek a levelek eléggé mutatják, hogy a ferney-i bölcs nem kérkedett, midőn azt állította, hogy a franczia miniszter őt azzal bízta meg a hétéves háboru alatt, hogy II. Frigyesnél közbenjáró legyen. E közbenjárásnak ugyan nem volt eredménye, de Voltaire hitelessége minden kétséget kizár.

J. L. Windenberger franczia thesise: *Essai sur le système de politique étrangère de J. J. Rousseau. La république confédérative des petits Etats* (308 l. Rousseau néhány kiadatlan töredékével és kéziratainak két másolatával) a Contrat social beható tanulmánya. Kimutatja, hogy ez a korszakalkotó mű a Rousseau-i politikának csak egyik részét tartalmazza, azaz az egyén viszonyát az államhoz; de ennek folytatása lett volna az államoknak egymáshoz való viszonya. Ezt tanulmányozza behatóan a szerző, kimutatva különösen Rousseau nézeteit a háboruról. Ideálja a kisebb államok confœderatiója volt, mert a nagy államok folyton veszélyeztetik a békét. Így a társadalmi szerződéshez járul a nemzetközi; az egyéni szabadságot az első, az államokét a második őrizhetné meg. E főleg társadalomtudományi dolgozathoz a neufchâteli könyvtárban őrzött kéziratokból néhány kiadatlan töredék járul.

E. Jovy Rousseau grenoble-i tartózkodásához érdekes adalékot szolgáltat: *Un document inédit sur le séjour de J. J. Rousseau à Grenoble en 1768* (168 l.) cz. iratában, a mely hű lenyomata Gaspard Bovier kéziratának, melyet a Bibl. nationale őriz, és a melyben Rousseau e jó barátja őszintén szól a genfi bölcsészről. Jovy Rousseau leveleit Bovierhez is a füzethez csatolta.

Diderot-ról egy fontos munka jelent meg *Maurice Tourneux* tollából: *Diderot et Catherine II* (601 l.), a mely nem adja elő, mint a czím után hihetnők, a nagy író és a czárné közti barátságos viszonyt, hanem egy teljesen ismeretlen Diderot-i irat első kiadása. A franczia bölcsész ugyanis szt.-pétervári tartózkodása alatt napról napra egy külön füzetbe írta a czárnéval tartott vagy tartandó beszélgetések rövid kivonatát. Ezt a kéziratot néhány hónapi tartózkodása után Katalinnak

ajánlotta, a ki azt szépen beköttette és «Mélanges philosophiques, historiques... année 1773 depuis le 5 octobre jusqu'à 3 décembre même année» cz. alatt a czári magánkönyvtárba helyezte. Ennek a kéziratnak hű kiadását adta Tourneux, a ki Assézat-val Diderot összes műveinek Garnier-féle kiadását rendezte sajtó alá. E nagy tudós jegyzetei kitünőek; a czárné és a franczia író közti viszonyról sok újat mond és az utolsó évek levelezését is adja. A Diderot-i munka elmés reflexiókból áll a törvényhozás, nemzetgazdaság, bel- és külpolitika, erkölcs, vallás, neveléstudomány, színház, tanügy, képzőművészet és irodalom kérdéseihez és az akkori orosz viszonyokra, valamint a franczia bölcsész reformatori törekvéseire vetnek új világot.

Ismeretes, hogy Diderot «Paradoxe sur le Comédien» cz. híres munkáját először 1830-ban adták ki. Minap *Ernest Dupuy*, az Université egyik főinspectora, ki Victor Hugo-ról és Bernard Palissy-ről írt két szép munkát, a Szajna partján sétálgatva az ott levő antiquariusok ládájában a Diderot eredeti kéziratát fedezte fel és abból kitünt, hogy a híres Paradoxe-nak csak mintegy fele Diderot-tól való, a többit Naigeon, Diderot kiadója, toldotta be Diderot, Grimm, Rousseau és két szinésznő jegyzeteinek alapján. Ezen autographum után készült a szt.-pétervári másolat is, mely az első kiadás alapjául szolgált. Dupuy *Paradoxe sur le Comédien. Edition critique avec introduction notes et fac-similé* (179 l. 4-r.) cz. alatt az általa talált kézirat alapján a Diderot-tól származó részt, mely Grimm Levelezésének volt szánva, külön lenyomatta és ennek átellenében a Naigeon interpolatióit adja, végre a szt.-pétervári kézirat mását. Ez tehát a Paradoxe első kritikus kiadása, a hol már a nyomtatás feltünteti, mi Diderot-é, mi Naigeon-é. Bő tárgyi magyarázat kiséri a szöveget.*)

E. Faguet legújabb munkája: *La politique comparée de Montesquieu, Rousseau et Voltaire* (297 l.) tulajdonkép actualis politikai dolgozat, a melyben a XVIII. század irodalmának nagy buvára e század három legkiválóbb íróinál kereste azok véleményét a haza eszméjéről, a szabadságról, a hatalomról, a társadalom rendezéséről, a socialismusról és individualismusról, a centralisatióról és decentralisatióról, a birói hatalomról, az állam és egyház viszonyáról, az állam jogáról a nevelésben, az állam és a hadsereg viszonyáról és még egyéb fontosabb reformokról. Láthatjuk, hogy itt a mai Francziaország vitalis politikai kérdéseinek összegével van dolgunk. Faguet e már több mint száz évnél tartó processus első kiváló képviselőinek nézeteit adja és végre maga mondja el politikai álláspontját. Ez a munka az író «Problèmes politiques du temps présent» cz. kötetének mintegy dokumentálása.

*) L. bővebben E. Ph. K. XXVII. 262. l.

L. Ducros, az aix-marseille-i egyetem tanára: *Les Encyclopédistes* (VIII—376 l.) cz. alatt egy fontos munkát írt, melyről a nagy párisi folyóiratok hosszú czikkeket hoztak. A Budapesti Szemle (junius, 1902) is megemlékezett róla s így csak az általános benyomásról szólunk, melyet e mű, hosszú és fáradságos munka eredménye, ébreszt. Ducros nem tartozik a XVIII. század ócsárlói közé; czélja az Encyclopedistákat komolyan tanulmányozni, miután oly sokan beszélnek róluk és oly kevesen olvassák ezeket a foliokötetoket, melyekből a XVIII. század, mint egy fegyvertárból, védő és támadó eszközeit vette. Ez a czél dicsérendő. Jó szándékkal fogott művéhez, de nem talált annyi magasztalni valót, mint a felvilágosodás barátja megkivánná. Így a mit az Encyclopedisták eredetéről — ezek a XVII. századbeli úgynevezett *libertin*-ek — mond, vajmi gyenge; de az Encyclopædia három nagy elvét: a természet, az ész, az emberiség, nagy logikával és beható kritikával tárgyalta. Nagy pártatlansággal mondja el szintén a különböző írók szerepét; Diderot-ét, a ki a vállalatnak lelke volt, a főbb munkatársakét: Jaucourt, Marmontel, d'Alembert és Voltaire, valamint az alsóbbrendű, azaz csak néha-néha egy-egy czikket szolgáltató írókét, mint Montesquieu, Buffon, Duclos, Turgot. A mi a munkából kiderül, az, hogy az Encyclopædia roppant hatása nem áll arányban általános értékével. Ez magában véve igaz lehet, de nem mindig a classikus művek gyakorolják a legnagyobb hatást a népek életére. Ducros egyszersmind az Encyklopædia ellentáboráról is szól és itt számos, ma már elfelejtett nevet említ, kik a trón és oltár körül csoportosulva, tehetetlen fegyvereiket e hatalmas gépezet ellen fordították.

Maurice Albert: Les théâtres de la foire (1660—1789) czímű munkájában a 17. és 18. században oly gyakran látogatott mellékszínházakat írja le, minők a Foire St. Germain, St. Laurent és a Boulevard du Temple, azok igazgatóit ismerteti, kik nagyon eszélyes emberek voltak, mint Alard, Francisque, Monnet, Audinot, Nicolet, kiknek családjában az igazgatóság apára fiura szólt; továbbá azokat az írókat, kik e színházak számára dolgoztak, mint: Piron, Lesage, Vadé, Favart és Sedaine, és kiknek neveit az irodalomtörténet is fenntartotta. Történeti, régiségi és irodalmi kérdések vegyülete, melyet Albert, a ki a színház ezen alcsoportjai iránt érdeklődik, nagyon vonzóan adott elő.

Louis Bertrand, az algir-i lyceum tanárának franczia thesise: *La fin du classicisme et le retour à l'antique dans la seconde moitié du XVIII. siècle et les premières années du XIX. siècle* (XVI—425 l.) egyike a kiválóbb monographiáknak, a mely tudományos apparatussal a romanticismus keletkezésének okait adja elő. Abból az elvből indulva ki, hogy a XVIII-ik század nem szakított a XVII-kel, a mi az ókor

cultusát illeti, de nem találta meg a régiekben a formulát, mely philosophiai eszméinek megfelelt volna, első sorban az antik szellem újra felébredését a XVIII. században kutatja, de nemcsak a szépirodalomban, hanem a classica philologia műveiben is, a tudós benczéseknél, Villoison-nál, a régiségbuvároknál és különösen Barthélemy Anacharsisében, mely ezen iránynak mintegy delelő pontját jelzi. Azután a kritika, a színház és a «poetæ minores» viszonyát az ókorhoz tünteti fel; André Chénier-nek szentel egy fejezetet; végre a szépművészetekre, főleg Davidra és követőire tér át; kimutatja ennek az iránynak virágzását a Directorium és az első császárság alatt, de egyszersmind azt is, hogy okvetlenül el kellett enyésznie a romanticismus fellépése alkalmával, a mely ép az ókor ezen ferde, gyenge és rideg utánzásával szakított. Ezt az ókori utánzást végleg megsemmisíthette a Victor Hugo iránya, de azt a halhatatlan ókort, melyet Dante-től Goethe-ig a legnagyobb szellemek imádtak, egy romantikus sem támadta meg. A mit Bertrand jeles művében kevésbbé találunk kidomborítva az az a tény, hogy a francziaországi XVIII. századi ókori áramlat egyenesen Németországból eredt, a hol Winckelmann, Lessing és Herder a hellenismus megindítói voltak, miután Francziaországban a classikus tanulmányok a XVIII. század első felében elhanyagoltattak. Winckelmann műveit azonnal lefordították francziára és kétségen kívül áll, hogy Davidra és iskolájára ő is mint Mengs nagy befolyással volt. A «poetæ minores» iránt Bertrand is, úgy mint Potez, kevés sympathiát mutat, pedig idejökben főleg ők képviselték a franczia poesist, a mi nemcsak a német anakreontikusok utánzásait, de a magyar «frančziás iskola» előszeretetét egy Dorat, Colardeau, Chaulieu és mások iránt is megmagyarázza. A mi azonban Bertrand művében fontos, az, hogy részletesebben kimutatta, mit kölcsönöztek a franczia XVIII. századbeli írók az angoloktól és a németektől is, és mikép használta fel a romantikus iskola ezeket az irányokat az ókori befolyás alóli felszabadítás érdekében.

H. Potez franczia thesise: *L'Elégie en France avant le romantisme (1778—1820)* (XVI és 488 lap) kitünően szerkesztett és mélyre ható tanulmány, mely mintegy bevezetésül szolgál a XIX. század nagy lyrikus költőinek műveihez. Gyakran hangoztatják, hogy a XVIII. században franczia lyrai költészet nem volt, de mindenesetre megvolt a *poésie légère*, melyet napjainkban szándékkal ignorálni szoktak, de a mely mégis egy korszak hű kifejezése volt, külömben a serdülő magyar irodalom a XVIII. század vége felé nem utánozta volna oly gyakran. Ennek a költészetnek két kiváló faja: a heroid és az elégia néha szép alkotásokat hozott napfényre, de a melyek a nagy trias: Lamartine, Vigny és Hugo pompában tündöklő lyrismusa előtt örökké homályba sülyedtek. A kutatók kötelessége ezeknek a sokat gáncsolt, de kevéssé olvasott

költőkkel behatóbban foglalkozni. Ezt tette Potez. Finomul kimutatja ennek az elegikus költészetnek eredetét, mely Chaulieu és Voltaire egyes darabjain kívül, főleg angol (Pope, Young, Thomson) és német (Gessner és mások) befolyás alatt állt. Behatóan jellemzi Parny-t, kit Csokonai és Kisfaludy Sándor eléggé olvastak és utánoztak, Bertin-t, Parny egyes tanítványait (Deguerle, Guinguené, Lebrun-Pindare), Chénier-t és erre a XIX. század elején mutatkozó sensibilitére, Ossian és Gray befolyására mutat és e korszakból vagy húsz költőt, köztük Nodier-t, Delavigne-t, Soumet-t, néhány költőnőt: Dufrénoy, Babois, Desroches, Vannoz és Desbordes-Valmore-t (pályája kezdetén) jellemez, végre Millevoye-t, kit Lamartine dicső előzőjének tarthatunk. A munkát a franczia Akadémia megjutalmazta.

E. Laffay franczia thesisét egy korán elhunyt költőnek szentelte: *Le poète Gilbert (Nicolas-Joseph-Florent) 1750—1780. Etude biographique et littéraire* (294 lap). Az Encyclopædisták és bölcsészek, a salonok és az Akadémia e tehetséges satirikusa 1750 decz. 15-én Fontenoy-le-Château-ban, Lotharingiában született; Dôle-ban tanult, azután Párisba jött, de itt a philosophusok pártja nem jól fogadta és így az ellenséges táborhoz szegődött. Fréron Année littéraire-jében kezdett el írni. Itt tette közzé *Début poétique* cz. három heroidából és egyéb kisebb darabokból álló gyűjteményét, majd a Gessner Abel-jének versekbe foglalásával foglalkozik; az akadémiai concursusokban részt vesz, de nem nagy sikerrel. Egy ideig Nancy-ba tér vissza, ott néhány ódát ír, és mire újra Párisba visszatér, satirikussá válik. Satirái: «Le dix-huitième siècle» és «Mon apologie» fenntartották nevét; erős kardcsapások a társadalmi és irodalmi corruptio ellen, de hatás nélkül maradtak korukban, mert az Encyclopædisták szelleme győzött. Mint lyrikus több szép ódát-is írt Gilbert. Laffay egy kiadatlan ódáját «L'Orphelin» czímmel közli. Gilbert két évvel halála előtt a királytól pensiót kapott, de sok ellensége támadt; lováról leesvén agyrázkódást kapott és nemsokára őrülten halt meg. A munka elején Laffay a Gilbert legendájának főbb irodalmi termékeit (Chronique de l'Hôtel-Dieu, Saint-Maurice-tól; Gilbert ou le poète malheureux, Pinard-tól; Laurent et Jérôme, Le Fou par amour, Mirecourt-tól, Stello, Vigny-től stb.) is fejtegeti és kimutatja, hogy mi bennök a való és mi a koholt.

Ch. V. Schroeder franczia thesise: *Un romancier français au XVIII. siècle. L'abbé Prévost; sa vie, ses romans* (366 l.) a Manon Lescaut hírneves írójának legbehatóbb méltatása. Prévost először a Jézus társaságába lépett, azután katona lett, de nemsokára ismét a papi rendhez tért vissza és a híres saint-mauri benczések közt élt. A Gallia christiana-n dolgozott. Majd Angolországban, Hollandiában és Frankfurtban tartózkodott, a «Pour et le Contre» cz. ujságot alapította, a

Journal étranger igazgatója is volt (1755), a mely *folyóirat* a német és angol irodalmi áramlatokat ismertette itt legjobban a forradalom kitörése előtt. Majd Richardsont fordítja és Saint-Georges de Gesne apátság perjele lesz. Roppant sokat írt («Les Mémoires et Aventures d'un homme de qualité», «Le Doyen de Killerine», «Histoire d'une Grecque moderne», Histoire des Voyages»), de csakis Manon Lescaut (1731) fogja nevét fentartani az irodalom történetében. Ez az említett Mémoires-ok hetedik kötetében jelent meg ily czímmel: «Histoire du chevalier Des Grieux et de Manon Lescaut» és a franczia regény egyik fordulópontját jelzi. Schroeder dolgozatának első része tisztán biographiai; a második Prévost regényeit elemzi, kimutatja a szerelem szerepét bennök, a pessimismust és az érzékiséget, az erkölcsi oldalt, valamint a stilust és a compositiót. Az életrajzi adatokra nézve e művel összehasonlítandó a Harrisse-é, melyet már jeleztünk.

A. Le Breton, Rivarol biographusa, nagy szorgalommal írja meg a franczia regény történetét, azaz minden században egyes kiválóbb regényírók műveiről mondja el véleményét. A XVII. századi írók után most két kötetet jelezhetünk: *Le roman au XVIII. siècle* (396 l.) Courtilz de Sandras, Lesage, Marivaux, az ifjabb Crébillon, Prévost, a Rousseau előtti és utáni bölcsészeti regény, Diderot, Laclos, Restif de la Bretonne és végül Bernardin de Saint-Pierre működését adja. Mindmegannyi érdekes fejezet, de melyek közt a kapocs hiányzik. Ez nem a regény rendszeres története, változásai okainak fejtegetése, hanem csupán egyes jól sikerült essay-k a regényírókról.

A. Bernard franczia thesise: *Le Sermon au XVIII. siècle. Etude historique et critique sur la prédication en France de 1715 à 1789* (610 l.). Az irodalomtörténet elismeri, hogy a XVIII. századi hitszónoklat az előbbi századéval nem is hasonlítható össze. Bossuet, Bourdaloue, Fléchier és Massillon óta az ékesszólás e faja nagyon hanyatlott. De tekintetbe véve a hivők nagy számát, a philosophiai áramlat daczára, mégis elég magas fokon tartotta fenn magát az «éloquence de la chaire», és Bernard szerint értéke jobb mint híre. Öt korszakra osztja fel a XIV. Lajos halálától egész a forradalomig terjedő időt és nemcsak a főbb szónokokat Párisban úgy mint a vidéken jellemzi, hanem szónoklataik révén a társaság képét is adja. Az első periodusban (1718—1729) egy híresebb névvel sem találkozunk, a másodikban (1729—50) Bridaine atya köti le figyelmünket, kinek beszédei nagy képzelőerőt és lyrai hevet mutatnak; a harmadikban (1750—63) Laugier, Neuville, Dumas jezsuiták, Dupont, Poulle és Clément tüntek ki; a két utolsóban (1763—78, 1778—89) az Encyclopædisták végleg győznek és maguk a hitszónokok is bölcsészekké válnak (Boismont, Fauchet, Boulogne, Maury). De mind ezen

nevek közt hiába keresnénk egyet is, a mely egy Bourdalouehoz volna hasonlítható.

(Folyt. köv.)

KONT IGNÁCZ.

HAZAI IRODALOM.

Munkácsi Bernát: Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet. Magyar szójegyzék s bevezetésül: a kérdés története. Budapest, 1901. Kiadja a M. T. A. Ára 12 korona.

Mióta ez a könyv a kezembe került, napról-napra vártam, hogy az ilyenféle kutatásokkal szakszerűen foglalkozók hozzá fognak szólni s a kritika világánál utalnak arra, a mi a műben szubjektiv nézet s objektiv eredmény. Ilynemű vizsgálat első sorban a problémának magának áll érdekében, s a szerző, ki évekig elhúzódó fáradságos munkát végzett nagy tudással és szorgalommal, annyit legalább is megérdemel, hogy szélesebb körben is foglalkozzanak vele. Tudomásom szerint nálunk ez eddigelé nem történt meg.*) A további hallgatás, úgy látszik, immár nem volna helyén való, s így, jóllehet autopsiám a finn-magyar nyelvek terén nincsen, mégis szinte kötelességemnek tartom, hogy a műben lévő árja elemeket (s csakis ezeket) vizsgálat alá vegyem, de a mondottakból folyólag csak annyiban, a mennyiben a magyar nyelvvel állanak vonatkozásban.

Árja elemeket keresni a magyar nyelvben a legnehezebb föladatok egyike, igazán periculosæ plenum opus aleæ -- két okból. A nyelvbúvárnak mindenek előtt elodázhatatlan kötelessége az árja és finnmagyar nyelvcsaládokat alaposan, ha nem is philologiai, de legalább linguisticai értelemben ismerni. A mily nehezen teljesíthető, oly elengedhetetlen ez a föltétel; e nélkül minden kisérlet merő szerencsejáték. Mielőtt kimondhatnám valamely magyar szóra, hogy árja kölcsönzés, tudnom kell megállapítani azt, hogy a finn-magyar nyelvcsalád szókincséből nem magyarázható, s csak azután fordúlhatok valamely árja szóhoz, melynek morphologiai és semasiologiai fejlődéstörténetét természetesen megint alaposan kell ismernem; puszta lexikális ismeretek aggregatuma e művelethez semmi esetre sem elégséges s

*) A M. művében foglalt kaukázusi elemeket *Schuchardt* méltatta a Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes XVI. kötetében. — *Simonyi* és *Ásbóth* hozzászóltak ugyan (a Nyelvőrben és a Nyelvtud. Közleményekben) a dologhoz, de nem az én szempontomból.

csak többé-kevésbbé szellemes találgatásra vezet, a legtágabb tért engedve a subjectiv feltevéseknek. A másik ok, a mely miatt oly koczkáztatott e föladat, a számba jöhető nyelvek roppant száma s az érintkezési nyelvterületek roppant kiterjedése. Ha a M. művében foglalt föltevések megállják a kritikát, akkor a Kaukázustól a Himálayáig s e vonaltól délre levő összes árja nyelveknek és nyelvjárásoknak a legkülönbözőbb korokból való, tehát legkülönbözőbb hanganyagú szavai mentek át a magyarba, illetőleg a vele rokonságban álló nyelvekbe, mely utóbbi esetben természetesen további alkatbeli fejlődésen mentek keresztül. Valószínű az is, hogy egyes szók viszont a finn-magyarság területéről vándoroltak az árja nyelvcsaládba. Az átvételi területnek továbbá (a török-tatárságot egészen mellőzve) bizonyos esetekben épen nem kell árjának lennie, mert az árja, főleg az iráni és a szláv nyelvek phonetikai tekintetben (pl. az indgermán palatális zárhangok, a mediális aspiráták stb. tovafejlesztése tekintetében) nem egyszer haladnak egy csapáson, úgy hogy az esetek többségében mindig megfontolandó és méltánylandó a szláv nyelvekből kölcsönzés lehetősége, mert históriai és chronologiai tekintetben mégis csak pontosabban mutatható ki s határozható meg a magyar nyelvnek érintkezése a szlávval, mint az árja nyelvekkel. Vegyük most még számba azt is, hogy a jelentés is végtelen skáláján haladhat át a fejlődésnek. Mindezek tekintetbevételével meg kell engednünk, hogy a legeslegkülönbözőbb hanganyagú és a legeslegkülönbözőbb jelentésű szók állhatnak a connexio gyanújában, de meg kell engednünk azt is, hogy erősen megcsappan ama kritériumok száma is, melyekkel ezt a gyanút be is lehetne igazolni, illetve el is lehetne oszlatni. A valószínűség és bizonyosság határai összefolynak: instabilis tellus, innabilis unda lesz minden. Így ha M. azt bizonyítja, hogy *ár* (fluctus, æstus) s az óind. vār- (wasser) összefügg, nem lehet megczáfolni azt sem, a ki a mellett erősködik, hogy e szó az ói. $\sqrt{}$ar (in bewegung setzen; med.: sich bewegen) gyökérre megy vissza; M.-nál *farcs-ok* < av. paršti-, de a pehlevi farčām (Ende) szóra is gondolhatna valaki; az ói. vŕka- talán *bürök*, de ép úgy lehetne (népetymologiai átalakítással a *fark* szó hatása alatt) a *farkas* szó; az ói. dhēnú-, av. daēnu- talán *tehén*, de talán *tinó;* a *kincs* szóról állítják, hogy alapszava a pehl. ganǰ, de miért ne lehetne az ói. kāñčana- (golden) melléknév töve? sít.

Eme bizonytalansággal szemben a lehető legnagyobb fokú akribia volna helyén, de M. kizsákmányolja ezt a helyzetet s ha nem is halászik a zavarosban, tiszta bort sem önt a pohárba. Így aztán vannak hasonlításai, melyekre józan philologiai közönség legfölebb a fejét fogja csóválni, oly természetűek lévén, hogy többé-kevésbbé tagadhatatlanul szellemesek ugyan, de voltaképi komoly pro- és contra-argumentálás-

nak tárgyai alig lehetnek. Így a *böjt* szó M. szerint az av. paititi- (sühne, sühnung, reue), párszí pitēt, patēt (reue, patēt); *göbre* az egészen elszigetelt képzésű zsidópersa xumra; a *gőböly* szó első fele az av. gao- (kuh), másik fele egy ugor ,schaf' értelmű szó s az összetétel jelentése: ,kuh-schaf, vagyis vieh, rind'; *gagó* (gólya) az egészen egyedül álló ói. khaga- (voltakép: ,sich in luftraum bewegend', aztán ,vogel') s e szót azonfölül a rokon nyelvek is átvették; *kar* a szintén egészen izolált és metaphorikus ói. kará- (voltakép: ,machend, wirkend, tätig', aztán ,die Hand' [als die tätige]), mely szó szintén az egész finn-magyarságba átment; a *faggyú* szó első fele a pázend paδ, utórésze az ,inneres' jelentésű juh, gyuha szó; *idegen* az újp. dihgān (dorfbewohner), melynek *i* hangzójában az av. uz- præfixum vagy a pehl. ān, hān (anderer) szó lappang. Ide való a különben igen szellemesen fejtegetett *magyar* szó, mely összetétel első fele az ói. mánuja-, mánuša (mensch), másik fele a férj és ember szókban is lappangó ugor elem. Még különösebbek azok az esetek, melyekben egy és ugyanazon árja szót két-három, hanganyag és jelentés tekintetében sokszor toto cœlo különböző magyar szó képvisel; ily esetek: a *bal* és *beteg* szók eredetije a pehl. vat, vatak; *csirke, gór, hark-ács* (specht) az av. kahrka- különböző változatai; *ház, gödör* és *kada* (vízvájta gödör) az iráni √kan (graben) gyökérrel függnek össze; *part* és *falu* az iráni *parthav- (pahlav) különböző alakulatai; *kölyök, kutya, kutak* (törpe) egyaránt az av. kutaka- stb. szóra mennek vissza; *gyanít* és *tanul* ugyanazon árja gyökér (ói. jānāti etc.) fejleményei; a *-dég, -dig* (ezekben: ad-dig, ed-dig, med-dig) és a *ták* szó a pehl. tāk (stück) folytatásai; az ir. dahyu- egyik alakja a *táj* szó, a másik az *idegen* szóban van, stb.

Az a kérdés, van-e út és mód ezeknek a latitude-öknek megszorítására, a valószínűségek e nagy számának csökkentésére, e bizonytalanságok megszüntetésére vagy legalább korlátozására? Ha van, nézetem szerint ez csak a phonetikai basis szilárdítása s a nyelvfejlődés historiai stadiumainak lehető szemmel tartása. M. tényleg törekszik is erre, de nem törekszik eléggé. Képzelete mindúntalan elragadja, ez pedig éppen ezen a téren nem mindig a legjobb, bár nem is teljesen nélkülözhető tanácsadó. Olykor-olykor úgy látszik, mintha azt tette volna föladatává, hogy minél több árja elemet mutasson ki a magyar nyelvben. Ha egy előtte valószínű vonatkozást fönn akar tartani, nem riad vissza a következetlenségektől s a vakmerő föltevésektől. Egyáltalán a methodus M. Achilles-sarka. Ez a hiány, kapcsolatban az árja nyelvek organizmusának itt-ott némileg fogyatékos ismeretével, okozza azt, hogy egyik-másik czikk olvasásakor olyanféle nyugtalanító érzés vesz rajtunk erőt, mintha valami ügyes szemfényvesztéssel állanánk szemben: látjuk az eredményt, de nem értjük. A hol az indogerma-

nista félne egy lépést is tenni, M. bátran törtet előre s ha süppedni érzi maga alatt az ingoványos talajt, elég neki egy szalmaszál ahhoz, hogy magát megmentve lássa. Ily módon roppant kört vont kutatásainak, roppant anyagot halmozott össze, de a részletek tekintetében igen sok lesz a tenni való. Nem mintha figyelme nem terjedne ki részletekre, sőt olykor alig láthatni a fától az erdőt, de a fölhalmozott részletek tömege nem mindig versenyez minőségükkel. Eredetiségre és önállóságra törekvése miatt fáradhatatlan polemikus, a ki hiúzszemmel veszi észre ellenfeleinek gyönge oldalát, mások törekvéseivel szemben nem mindig s nem egészen méltányos és eredményeik megitélésében tárgyilagosabb is lehetne. Véleményéhez szívósan ragaszkodik; meglátja a legjelentéktelenebb dolgot, ha az föltevésének kedvez; kevésbe veszi s elhanyagolja azt, a mi kedvezőtlen. Önbizalommal párosult szellemessége sajátszerűen kápráztató hatást tesz s ott, a hol a feladat megoldásához egyéb nem szükséges, egész sorozatát hozza létre a meglepően ötletes és jó etymonoknak (l. pl. a beteg, bocskor, ívik, karcsú, kaszúr, öszvér, ösztövér, ösztörű, nárméz, nyárs stb. czikkeket); de sokszor éppen ezek a tulajdonságok viszik tévútra s ragadják erőltetett magyarázatokra, melyeknek végső alapja a sic volo, sic jubeo, s föltevésekre, melyeknek bizonyítása per fas et nefas megy végbe. Ime egy kis szemelvény:

A megbízhatóbb esetekből itélve az ói. dh, av. *ð* (néha így írva: d) magyar megfelelője *z* (v. ö. *méz* < ói. mádhu-; *gázol* < ói. gādhá-; *büz* < av. baoiði-; *szüz* < ói. çuddhá-). — Ugyanez a hang *gy* volna az *ágyú* szóban, mely az ói. √vadh, av. √vad, √vād (schlagen, erschlagen) gyökérből való volna, és ebben *öz-vegy* < ói. vidhávа-; *ty* ebben: *bátya* < ói. bándhu- (verwandter); *l* ebben: *nyaláb* < ói. nadh (bund); eltünt ezekben: *szër* < av. sarəða- (art, gattung) és *ar-ánt* < av. arəða- (seite, teil).

A *fest* szó gyökere az ói. piç-, óp. pis- «a momentán t képzővel szerkesztve». Ennek az igének értelme azonban nyilván nem momentán, hanem durativ.

Hogy M. a *főz* igét összeköttetésbe hozhassa az ói. pač- stb. árja alakokkal elszakítja a *fő*(l) igétől, utóbbit úgy magyarázván, hogy ugyanezen árja gyökérnek indogermán alapalakja (√pek) szolgál neki alapúl. Vegyük még ehhez, hogy ezen √pek gyökérből valók a bizonyosan szláv eredetű *pék*, *pecsenye* szavak! Sajtóhiba lesz: *πέσσω* < **πεκ-σω*.

Ha M. úgy vélekedik, hogy az ói. √iḍ (flehen, verehren, preisen) gyökér linguális ḍ-jének oka csakugyan az indogermán l (cf. *ἀλδαίνω*), akkor ezt az egyeztetést: id-nep, innep < ói. íḍā el kell ejtenie. A *nád* szóra itt nem lehet hivatkozni, mert ez < ói. nadá-, míg a szintén

schilf, schilfrohr jelentésü ói. nadá- (cf. νάρδος etc.) lehető képviselője a székely nárméz (nádméz), a mint ezt maga M. fejtegeti igen szépen a *nád* czikkben.

Az *agyag* czikkben M. igen helyesen azt a nézetet vallja, hogy «č, ǰ nem változik ď-vé». Tényleg, a phonologus könnyen megérti, hogy jésített (mouillé) hangból (minő dj, gy) affricata (pl. dš) válik, de nem a megfordított folyamatot. M. azonban a *gyanít*, *gyarló*, *győz* szavakat mégis az ói. ǰ hanggal kezdődő alakokra viszi vissza.

Egész sereg találó példa van M.-nál arra, hogy a szókezdő v megmarad (pl. *vásár* < phl. vāčār; esetleg módosulva, pl. *birge* < pehl. varak), vagy, ha elenyészik, labializálja az utána következő hangzót (pl. *undok* < av. √vam; *üsző* < ói. vatsá-). De nyomtalanúl enyésznék el ezekben: *ár* < ói. vār- (wasser); *ének* < ói. vāṇá- (musik), vāṇī (gesang, musik); *enyész-ik* < ói. ví-naç (untergehen); *éh* < kāšānī veš. E szavak különben is gyanúsak: *ár* másképen is magyarázható (l. fölebb); *ének* ói. megfelelőjének linguális az ṇ-je; az *enyészik* és *éh* szavakra vonatkozó kifogásokat l. alább.

Mivel a *tanul* ige gyökere M. szerint a finn-magyar nyelvcsaládokban általánosan el van terjedve, csak ősrégi időben jöhetett át az árjaságból. Ebben az esetben azonban semmi köze sincs a persa √dān gyökérhez, mert a persa d az ói. √jnā stb. szerint aránylag új fejlemény.

A *tehén* állítólag az av. daēnu, tehát az aē diphthongus két eleme közé hatolt volna be a h. Hihetetlen! S mi lesz aztán a bizonyosan helyes *híd* < av. haētu- azonosítással?!

A *bün* szó többek közt a pehl. vināš szóra van visszavezetve, *enyész[ik* pedig < pehl. vināš[ēnīđan. Ebbe nem lehet belenyugodni.

A *bogár* szó ói. képviselője mákha-, a *méh* szóé az ói. maça etc. Miért fejlett tovább oly eltérően az ugyanazon körülmények közt levő kezdő szótag, nehéz megérteni.

A *füz* M. szerint az av. vaẹiti-, pehl. vēt, etc.; a szabályszerű *víz-fa azért lett fűzfává, mert különben előrésze «összeesett volna a víz (wasser) szóval».

Az *és* kötőszó M.-nál < av. apạš, pehl. apāč, újp. abāz (rückwärts, zurück, wieder). Hogyan? Az árja p, illetve folytatói nyomtalanúl enyésztek volna el? S a szóvégi š < árja č volna? Ez utóbbi megfelelés igazolására M. a *vásár* < pehl. vačār azonosítást hozza föl; de ebben a czikkben a vásár š-jét török befolyásnak tulajdonítja; az ugyanitt fölhozott *nyárs* < ói. nārāčá- mit sem bizonyít, mert az rč csoport természetesen miként fejlődhetett tovább, mint pl. āč (v. ö. *száz* < ói. çatá-, de *karcsú* < ói. kṛçá-).

A *part* szó állítólag az óp. *parϑu-. Igen, de e szónak ϑ-je az

összes árja nyelvek tanúsága szerint csak s-nek orthographiai variánsa (v. ö. ói. çásati: óp. ϑātiy, i. e. ϑa(h)atiy) s ezúttal fölhasználható etymologiai értéke nincs.

Az *ér* M. szerint az ói. çiri- (ader); az indokolás az, hogy «árja eredetű szók kezdetén enyészik a sibilans a magyar *arany*, *ezer* és *in* szók eseteiben is». Distingváljunk! Az *arany* szó esete egészen speciális: nem tünteti föl ugyan az iráni megfelelők (pl. av. zaranya-) z-jét, de e mássalhangzó eltűnése távolról sem magyarázható úgy, hogy egyszerűen ‚enyészett'; hanem úgy, hogy a névelős szó: a zarany útóbb így tagolódott: az arany, a mint a zászló helyett ma sok helyütt ezt mondják: az ászló. Az *ezer* és *in* szók eseteiben (ha ugyan etymonjuk kiállja a kritikát) ói. s = ir. h = magyar h enyészett el, a mivel meg lehet barátkozni, de az *ér* esetében ói. ç = ir. s = magyar sz veszett volna el (l. alább), a mi hihetetlen és légből kapott föltevés.

A *koszt* (pózna) eredetije az av. újp. gav-āz (ochsenstachel), melynek igei utórészéhez (√az: treiben) a -ta participiumképző járúlt. Egy kész névszóhoz járúlt volna igei elem? és hozzá ez a képző, a part. perf. *passivi* képzője? Mit jelenthetne ez esetben ez a szó? talán: ökörtől hajtott, de soha: ökörhajtó. Ha továbbá az √az gyökérhez járúlt volna a -ta képző, a gyökérbeli z helyett nyomban š, illetve újp. x jelentkezett volna (v. ö. újp. af-rāz-að, inf. af-rās-tan, illetve a veláris-végű gyökerek hatása alatt az esetek túlnyomó többségében: af-rāx-tan).*)

A *köles* és újp. gāvars, a *köd* és ói. gandhá- (geruch, duft) szavak csak nem tartoznak egymáshoz?!

A sibilansok terén csak a következő megfelelések tekinthetők biztosítottaknak: ói. s = ir. h = magyar h (v. ö. hét, híd, hombár húg, ezer, keh); ói. ç = ir. s = magyar sz (v. ö. kaszró, kaszúr, szál, szarv, száz, szeder, szűz, stb.); ói. ṣ = ir. š = magyar s (v. ö. hús, husáng, bársony). Mindazon hasonlítások, melyekben e viszonyok nem elentkeznek, fölötte kétesek; ilyenek pl. *bëcs* < ói. vasná- (kaufpreis, wert); *es-ik* < ói. √ās (sitzen); *fëcs*-téj < ói. páyas (milch); *hőre* (hochzeitschmaus) < újp. sur (fest, gelage); *juh* < ói. áviṣ; *selló* < ói. √sar (fliessen); *sör* < ói. súrā, stb. A sibilans + consonans csoport úgy jő át, mint az eredeti területen hangzott, tehát: ói. st = magyar szt (v. ö. *ösztörü* < ói. sthāvará; *ösztövér* < ói. (a)sthávira); árja št = magyar st (v. ö. *ostor* < av. aštra-; *üstök* < ói. stúkā, de prthuṣtuṣ); árja st-ből az árjában és magyarban is válhatik bizonyos hangzók után št (cf. ói. √sthā, de tiṣṭhati; ir. √pis, de óp. nipištanaiy, pehl. nipištan; *ester*, ësztër < ói. starí-), de megfordítva árja

*) *Horn*, Neupersische Schriftsprache, p. 133.

št-ből st csak a pehleviben lesz, tehát *tiszt* sem lehet az ói. diṣtá-: árja sp-ből sem válhatik a magyarban ssz, tehát *össze* sem lehet az av. vīspa- etc. (legfölebb talán az ói. viçva-; ez a két árja szó t. i. nem teljesen azonos), az *öszvér* < ir. asp. + xar azonosításra itt nem lehet hivatkozni az sp közelében levő x (h) miatt. Ói. h-val, a mennyiben iráni megfelelője z, a magyarban is z áll szemben (v. ö. [z] *arany* < ói. híraṇya-, av. zaranya-; *ezer* < ói. sahásra-, av. hazaṅra-; *mező* < ói. mah-, av. maz- [gross]). Semmi esetre sem lehet jó *hív* < ói. √hū, av. √zu. M. megjegyzése: «A magyar szókezdő nem a szkr. h, hanem eredetibb sibilansból keletkezett magyar nyelvtörténeti fejlemény, úgy mint a hang, hét és hőre szavakban» — nem segít, mert idézett szavak (még ha valamennyinek etymonja helyes volna is) mind s-szel kezdődtek, nem z-vel, a mi itt a fődolog. *Hűvös* hasonló okból nem függhet össze az ói. hím-, av. zim- tövekkel.

Az *ispán* szó magyarázata a pehl. špān alapján rendkívül kétes. Mivel ugyanis a pehleviben a rövid hangzót majd írják, majd nem, azért špān jelentkezik šupān alakban is, a mint M. is közli. Az u hangzó biztosítva van e szó számára az iráni nyelvek legrégibb s legújabb periodusában (cf. av. *fšu-pāna- [azaz: pasu-pāna-], újp. šubān, šuwān), megvolt tehát a középpersában, a pehleviben, is; a špān alak olvasása tehát šupān, illetve — mivel a pehl. p az orthographia nyomorúságos volta miatt a b, v és f hangok jelölésére is szolgál — šuwān vagy šwān. Mindezen alakokból nehéz a prothetikus i-vel az ispán alakhoz jutni.

Mindezek persze egyes kiragadott esetek. De összefüggő, hosszabb bizonyítások is szenvednek az érintett fogyatkozásokban. Ez állítás igazolására vegyük részletesebb vizsgálat alá az *isten* czikket, mint egyikét a legvakmerőbbeknek, s lássuk bizonyításának egész menetét.

Miután M. széleskörű olvasottságra valló részletességgel fölsorolta azokat, a kik e szónak iráni eredete mellett kardoskodtak, valamint azokat, a kik finn-magyar eredetet tulajdonítanak neki, s miután kimutatta, hogy Budenz tévedett, mikor azt hitte, hogy iráni elemek csakis a törökség útján kerülhettek a magyarba s a vele rokon nyelvekbe — így folytatja: « . . . bízvást azonosíthatjuk ennélfogva az *isten* szót a pahl. *jaztān*-nal, melylyel a jelentésin kívül a hangtani egyezés is egészen szabályszerű». E kijelentéssel szemben azt állítom, hogy itt sem jelentésbeli, sem hangtani egyezés nincs.

Kezdjük a szó phonetikai oldalával. A hangzók viszonyát illetőleg a szókezdő *i* < ya fönntartható (csak nem a birge, becze, beteg, ezer, ismer magyar szókra s árja megfelelőikre kell hivatkozni, hanem ilyenekre, mint ing, imeg < pehl. yāmak); bele lehet nyugodni a szóvégi *en* < ān azonosításba is, olyanféle indokolással pl., hogy a végső

szótag a magyar hangsúlyozás természeténél fogva mindenféle reductióknak lehet kitéve. Teljes lehetetlenség azonban az št < zd azonosítást elfogadni és indokolni; a pehl. zd sohasem alakulhatott át a magyarban št hangcsoporttá, egyrészt abból az általános phonologiai okból nem, mert a nagy hangbőségű zengő zd csoport a maga fizikai energiáját ok nélkül el nem veszíthette, másrészt abból a speciális okból nem, mert a zd hangcsoportot a magyar nyelv kedveli s, mint az asszimilatórius jelenségek mutatják, nagy szívóssággal őrzi meg (v. ö. gazda, gazdag, kezd, küzd, nézd, *akazd = *akaszd = akasszad stb.). Képtelenség tehát, hogy a pehl. yazdān a magyar ember szájában az isten hanganyagát nyerhette volna. Igen, mondhatja M., a yazdān; de hát nem erről, hanem a yaztān alakról van szó, melynek igazi ejtése: yastan. Hát ebből megint egy árva szó sem igaz. Nem igaz, hogy az etymologikus írású yaztān igazi ejtése yastan (már akár yasztan akár yaštan; a rövid a hangzóval, akár sajtóhiba, akár nem, nem törődöm). Tiltakozik ez állítás ellen úgy a szónak története, mint a pehlevi orthographia. A yaztān írás csak inscriptiókon fordúl elő,[1]) de így: yztān. Ezt lehet ugyan így vocalizálni: yaztān, de lehet így is: yazatān (tényleg így is vocalizál pl. Salemann és West). De ha a yaztān alakot fogadjuk is el, egy perczig sem ringatózhatunk abban a reményben, hogy ejtése yastān vagy épen yaštān. A yaztān t-je semmit sem bizonyít, mert az a jegy, melyet az iránisták t-vel írnak át, a pehl. alfabéta nyomorúságosan hiányos voltánál fogva a d, δ, ϑ hangok jelölésére is használtatik. De a voltaképi döntő argumentum az, hogy mihelyt a pehl. szó eredetije, az av. yazatanąm, az exspiratorikus accentus hatása alatt elveszítette a *t* előtt álló *a* hangzót, az iráni hangtörvények értelmében egészen mechanikus módon következett be a yazdān ejtés, a mit legszebben bizonyít az, hogy már I. Ardešīrnek (Arδaxšēr ī Pāwakān, 226—241) pénzein a phonologiailag egyedül jogosúlt d jelentkezik,[2]) s azontúl a párszíban és az újpersában is változatlanúl megmaradt.[3]) A yazdān szót továbbá rituális és traditio-

[1]) *Spiegel*, Einleitung in die traditionellen Schriften der Parsen. I, p. 171. — *Salemann*, Mittelpersisch (a *Geiger* és *Kuhn* kiadta Grundriss der iranischen Philologie cz. munkában). I, p. 285. — *West*, Pahlavi Literature (u. ott). II, p. 77.

[2]) *Spiegel*, l. c. p. 171.

[3]) *Justi*, Bundehesh. p. 286. — A könyvpehleviben persze egy kétségbeesett ligatura jelentkezik, a mely a legkülönbözőbb olvasást engedné meg (l. *Spiegel*, l. c. II, 439. — *Justi*, Bundehesh. p. 286.). De ha a yazdān olvasás a szó történetének legrégibb és legújabb fázisa számára biztosítva van, akkor biztosítva van a hagyomány egyöntetűsége folytán a közbül eső könyvpehlevi számára is.

nális jellege is megóvta minden változástól, úgy hogy már ebből szempontból sem gondolhatni arra, hogy kiejtése történetének bármely periodusában yastan vagy yaštan lett volna. Teljesen indokolatlan te[illegible] M. föltevése: «Vélhetjük, hogy valamint a *st* (recte: zd) > *št* változás, úgy a szókezdet *ya* > *i* alakulata sem magyar nyelvtörténeti fejlemény, vagyis a magy. *isten* ezen hangalakjában készen került az iránság teréről». A mi ezen észrevétel indokolásáúl következik: «Ugyanazon változás t. i., mely az egyes számi újperzsa *īzed* alakban jelentkezik elénk, megvan már egy Tacitusnál (Ann. 12, 14.) található óperzsa tulajdonnévben *(Izates)* s így valószínűleg a nép ejtésében régibb korú, mint irodalmi följegyzése» — az st (recte: zd) > št alakulatra vonatkozó kifogást egyáltalán nem is érinti s legfölebb a ya > i alakulatra nézve bizonyítana annyit, hogy nem a yazdān, hanem egy **izdān* alakból kellene kiindúlni. De a szó története mutatja, hogy rituális jellegénél fogva az iráni nyelvfejlődés egy stádiumában sem kezdődött *i*-vel, még az újperzsában sem.[1]) Hogy *egyes* száma yazd v. yēzað az újperzsában īzað (īzed), az igaz; de ez a szó hangalkatánál fogva számba se jöhet s így a tacitusi (nem óperzsa) Izates-szel együtt egyáltalán semmit sem bizonyít.

A mi a jelentést illeti, előre kell bocsátanom, hogy ez a yazdān nem más, mint az av. yazata- (verehrungswürdig) pluralis genitivusának (yazatanąm) középperzsa alakja, mely alakjának megváltoztatása nélkül bármely mondatbeli functiót végezhet, de eltérően az újp. yazdān-tól *mindig pluralis jelentésű*, és pedig úgy az inscriptiókon[2]) és pénzeken, mint a voltaképeni irodalmi művekben[3]) s ezek révén a

---

[1]) Hogy honnan vették Beregszászi és mások az újp. *isdan* szót, nem tudom; de míg forrásokban nem találok rá vagy elfogulatlan tudósok nem mutatják ki, abban a nézetben vagyok, hogy ez az alak csak fantáziájukban volt meg.

[2]) Ime I. Sapor nakhši-rustam-i föliratának eleje: Patkar ī ēn mazdēsn bag ī šahpūhar ī šāhān šāh ērān v-anērān kē čiϑrē ač yazatān; *Salemann* (l. c. p. 285) fordítása: effigies hæcce Mazdæ cultoris divi Saporis regum regis Arianorum et Anarianorum, cujus genus a deis. — *Spiegel*, Einleitung. I, p. 171. — *West*, l. c. p. 77.

[3]) Pl. Pehl. yasna, IX, 3: ān pēðak ku-aš šinaxt ē rāy čē ān zamān awāk yazdan vēš buð; *Spiegel* (l. c. p. 148.) fordítása: das ist offenbar, dass er ihn kannte, denn zu dieser Zeit war er viel mit den Izeds zusammen. — Bundehesh, 11, 13: navað rōž šawān mēnōyān yazdān awāk ahrman hāmēst dēvān ō stī hamkuxšišn būð hand; *Justi* fordítása: 90 Tage und Nächte lagen die himmlischen Yazatas mit Angra Mainyu und allen Daevas in der Welt im Kampf. — Minokhired, 9, 6: až kēšvar ō kešvar be pa parvānakīh ī yazdān ayōw parvānakīh ī dēvān anyā šu[illegible]

jobb párszí munkákban is.[1]) Ez egy. A másik az, hogy yazdān, illetve singularisa yazd v. yēzaδ nem tesz proprie istent, hanem csak Ormazd és az amšaspandok alatt álló felsőbb lényeket, kik körülbelül az *angyaloknak* felelnek meg;[2]) azonkívül közönséges közfőnév, mely az alsóbbrendű jó szellemek százaira ráillik.[3]) Az újp. yazdān ugyan singularis értelmű, de hangalkata miatt ez sem lehet összefüggésben az isten szóval; ez az št < zd azonosítás ellen emelt kifogás, mint M. czikkéből látom, már Budenznél megvan s nézetem szerint megczáfolhatatlan.[4])

Az ügy érdekében tett megjegyzéseimmel, azt hiszem, nem szolgáltam rá M.-nak ezen expectoratiójára (p. 100): «.... csak szájas hetvenkedés az, midőn a már megtört csapáson sétapálczával haladó utód

---

nē šāyēδ: *Salemann* (l. c. p. 322) fordítása: aus einem Kischvar ins andere vermag, ausser mit Erlaubnis der Götter oder der Teufel, anders nicht gegangen zu werden.

[1]) *Spiegel*, l. c. II. p. 439.

[2]) *West* (l. c. II. p. 77.): sacred beings; *Spiegel* (l. c. II. p. 439): niedere Genien. — E fogalom traditionális, már az Avesztában így áll a dolog; l. *Spiegel*, Erânische Alterthumskunde. II. p. 27—28, 41. — *U. az*, Awesta (übersetzt). 3. p. XII—XII. — *Jackson*, Die iranische Religion (a Geiger- és Kuhn-féle Grundrissben). II. p. 640; p. 632: Am besten könnte das Wort vielleicht als Engel übersetzt werden.

[3]) Pehl. yasna, VI, 6: v-aš hažār gōšīh ē ku-aš panǰsaδ yēzaδ awāk hand ī kār gōšīh kunēnd; *Spiegel* (l. c. I. p. 66.) fordítása: seine Tausendohrigkeit ist die, dass 500 Yazatas mit ihm sind, welche das Geschäft des Hörens verrichten. — Bahman-yašt (*Spiegel*, l. c. II. p. 134.): pas man Ōharmazd dātār ō srōš nēryōsang yezaδ gōvēm; *Spiegel* fordítása: dann werde ich, der Schöpfer Ormazd, zu Çrosh und dem Yazata Nairyoçangh sagen. — Bundehesh, 15, 20: hamkārān awāk tištar vohūman u hōm yēzaδ pa parvānakīh borž yēzaδ; *Justi*: Helfer bei T. waren V. und der Yazata H. unter Führung des Yazata B; 80, 11: anāhīδ yēzaδ; 80, 90: nēryōsang yēzaδ.

[4]) Mellékesen megjegyzem, hogy a könyvpehlevi ligaturáját így is lehetne olvasni: yaždān; ha már most föl lehetne tenni, hogy az egész žd csoport — nem tudom, hogyan — némára változott, isten csakugyan pehlevi kölcsönszó volna. De ki merné túltenni magát a legjelesebb iránistáknak a zd csoport fölvételében megnyilatkozó consensusán és a traditión? — A yazdān szó gyökerének különben vannak más formatiói, melyekben az isten st-jével árja št áll szemben; v. ö. av. yašta- (part. perf. pass.), yaštva- (venerandus); pehl. yaštan (preisen, anbeten), yašt (anbetung, preis); ói. iṣṭá- (geopfert; a gondolatmenetre nézve v. ö. *Brugmann*, Grundriss. II, p. 212: Ai. hutá-, hūtá-, av. zūta- ‚angerufen', got. guϑ, neutrum, ‚Gott', ‚angerufenes Wesen').

félredobva az esetleg ott felejtett ágat-bogat, önérzettel kiáltozza, hogy ime a vágás nem volt művészi, a körültekintés nem alapos». Nyugodt lélekkel hívom föl mindazokat, a kik M. tiszteletében s a tudomány szeretetében osztakoznak velem, hogy itéljék meg, nincs-e igazam, mikor ezt a módszert fogyatékosnak mondom. De semmi sem áll tőlem távolabb, mint hogy nagy munkáját methodusának fogyatékossága miatt lebecsüljem s alapjában elhibázottnak tartsam. Tekintve, hogy mily roppant áttekintéssel s mennyi pozitiv ismerettel kell az ilyen problémák megoldásához hozzáfogni, tekintve, hogy e téren nálunk a leglényegesebb előmunkálatok is hiányoznak, hogy egy ember végre is csak egy ember, a ki magára hagyatva ily óriási munkát képtelen elvégezni, s tekintve végre, hogy az összehordott anyag jó része így is biztosítva van, valóban megerősíthetjük a tudós szerzőt abban a reményben, hogy észleleteiben csakugyan van annyi hasznavehető, hogy nem kell a műre fordított fáradságot a tudomány szempontjából kárba veszettnek tartani. Ilyféle törekvések terén a próbálgatás, kisérletezés, bukdácsolás elkerülhetetlen; azért az eredmények vizsgálatánál első sorban az jő tekintetbe, mit ért el a kutató, nem pedig az, a mit nem ért el s talán el sem érhetett. A feladat óriási, a kisérlet nagy és merész s M. minden esetre kiérdemelte az úttörőket megillető pálmát s teljes mértékben rászolgált a magyar tudós világ elismerésére és hálájára.

Schmidt József.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Festschrift zu Otto Hirschfelds sechzigstem Geburtstage. Berlin. 1903. Weidmann.

Otto Hirschfeldet, a berlini egyetem tanárát, az «Untersuchungen aus dem Gebiete der römischen Verfassungsgeschichte», a «Gallische Studien» stb. szerzőjét, az «Inscriptiones Galliæ Narbonensis» kiadóját, ki egyszersmind a CIL. egyik kötetének, a III.-nak, pótfüzetét bocsátotta közre, barátai és tanítványai egy *Festschrift*-tel lepték meg 60-ik születésnapjának örömére. A több mint 500 lapnyi vaskos kötetben nem kevesebb mint 63 ember szerepel munkatársként egy-egy dolgozattal; közülök egynéhány a legelső rangú tudósok rendjébe tartozik (Th. Mommsen, Friedländer, Benndorf stb.). A munkálatok kivétel nélkül a görög és római történetnek, vagy az úgynevezett «régiségek»-nek valamely kérdésével foglalkoznak; innen a mű mellékczíme: «Beiträge zur alten Geschichte und griechisch-römischen Alterthumskunde».

Midőn annyi embertől annyi értekezést látunk egyetlen tudományos tárgykörből összefoglalva, előre elgondolhatjuk, hogy ilykép jó képet fogunk nyerni ama bizonyos tudományágnak manapság általában dívó kutatási módjáról. Csakugyan ez a Hirschfeld-féle «Festschrift» is, tartalmi értékéről nem is szólva, sok módszertani okulással szolgál. Mindenekelőtt igazolva látjuk általa az újabb leletekkel folyton gyarapodó *epigraphiai anyagnak* döntő jelentőségét az ókori történet részletkérdéseiben. Mert valóban azt a körülményt, hogy az értekezések egy nagy része nemcsak hogy a feliratok által nyujtott ismeretek teljes felhasználásával operál, hanem egyenesen újabban talált inscriptiókat tesz megbeszélés tárgyává, az epigraphia vezető módszertani fontosságának kell betudnunk, s nem talán az ünnepelt Hirschfeld epigraphusvoltával megmagyaráznunk. Az inscriptiók mellett azután a *papyrushagyomány* kezd mindjobban szóhoz jutni; ebben az emlékkönyvben hét dolgozat foglalkozik részben papyrusok olvasásával és magyarázásával, részben a segítségökkel kapott tudásunk rendszerezésével. A papyrusirodalom alapján történő kutatás most rohamosan egy egész külön disciplinává kezd tömörülni, a maga külön embereivel és külön methodikájával.

Az a feladatom, hogy a Hirschfeld-féle «Festschrift»-et ismertessem, természetesen nem állhat sem abból, hogy egy ily tartalmilag különnemű értekezésgyűjteményről egészben mondjak általánosságokat, sem abból, hogy mind a 63 értekezést egyenkint recenseáljam. Nem marad tehát más hátra, mint hogy a dolgozatok bizonyos csoportját válaszszam ki és ennek bemutatására vállalkozzam. A könyvnek azt a részét fogom ismertetni, a mely tartalmánál fogva inkább *a görög történetre* vonatkozik, még így is elhagyva egy-kettőt az e csoportba tartozó dolgozatok közűl. Ismertetésem ekkép a «Festschrift»-nek csak mintegy 1/8 részét öleli fel, de talán nem a legjelentéktelenebb 1/8-át.

A königsbergi *Arthur Ludwich*, a Homeros-exegeta, «*Zur Aristotelischen Schrift vom Staatswesen der Athener*» czímen a *πολιτεία Ἀθηναίων* egy helyét (7. 4) teszi beszéd tárgyává. Itt egy akropolisi szoborcsoportról, Diphilosnak és egy mellette álló lónak szobráról van szó, s az az alá bevésett epigrammáról, melynek egyik sorát Aristoteles a következőkép közli: *Διφίλου Ἀνθεμίων τήνδ' ἀνέθηκε θεοῖς*; a hol a *τήνδ'* nyilvánvalólag az Aristotelestől közvetlen előbb említett *εἰκών* szóra vonatkozik (*ἀνάκειται γὰρ ἐν ἀκροπόλει εἰκὼν Διφίλου*). Már most az illető epigrammát, illetőleg — ép úgy mint Aristoteles — ennek két sorát, Pollux is reánk hagyományozta (Onom. 8. 131), de az Aristotelesétől eltérő formában. Nála t. i. a már idézett aristotelesi sor a következőkép hangzik: *Διφίλου Ἀνθεμίων ἵππον τόνδ' ἀνέθηκε θεοῖς*. Ez metrikailag természetesen romlott; de az újabb kritikusok

mégis ennek a polluxi sornak segítségével és a ἵππον szó megtartásával akarták az epigramma eredeti formáját megállapítani, s így az anathémát magát is első sorban a lóra és nem Anthemion atyjára, Diphilosra vonatkoztatták. Ludwich a polluxi hagyománynyal szemben az Aristotelesét tekinti az elfogadandónak; Pollux ἵππον-át glossémának tartja a τήνδ' helyett a szövegbe került τόνδ'-hoz, s mindez okból — Aristoteles egyenes tanuságára, mert ő első sorban Diphilos szobráról beszél — nem a lovat, hanem Diphilos személyét tekinti a hálás fiútól, Anthemiontól emelt szoborcsoport főalakjának.

U. Ph. Boissevain («Die Inschrift der nach dem Perserkriege in Olympia gestifteten Zeus-Statue») Paus. 5. 23. 1-höz ad magyarázatot. Itt a periegeta a görög államoknak azt a névlajstromát közli, a mely azon Zeus-szobor basisára volt felvésve, a melyet a Mardonios ellen kivívott plataiai győzelem után ép ama bizonyos, a szobor bathronán felsorolt államok emeltek. Ez a pausaniasi névlajstrom tudvalevőleg majdnem teljesen megegyező — mind a felemlített államok számát, mind a felsorolás sorrendjét illetőleg — azzal a jegyzékkel, a mely a híres konstantinápolyi (atmeidani) kígyóoszlopon olvasható, mely oszlopot egybehangzóan a palataiai győzelem egy másik közös anathemájából, a Delphoinak ajándékozott tripusból származó maradványnak szokás tartani (V. ö. E. Fabricius, Das Plataische Weihgeschenk in Delphi, a Jahrbücher des archäol. Instit. I. 176—191. l., a hol a tripus reconstructióját Paul Graef után közli). De bár a pausaniasi és az atmeidani névsorok nagyjában egyezők, egynémely helyütt mégis eltérnek egymástól, s ép ez eltérések magyarázatát kivánja Boissevain adni. Szerinte a Zeus-szobor eredeti jegyzéke három columnába volt felosztva. A nevek közül a *Θεσπιῆς*, *Ἐρετριῆς*, *Λευκάδιοι*, *Σίφνιοι* szók már annyira elmosódottak voltak Pausanias idejében, hogy a periegeta nem tudta őket elolvasni; innen annak az oka, hogy az atmeidani 31 név helyett Pausaniasnál csak 27 név szerepel a szövetséges államok felsorolásában. A sorrendet illető eltéréseket (a *Τεγεᾶται* helyét kivéve) meg Boissevain akkép magyarázza, hogy az utolsó két név, az *Ἀμπρακιῶται* és *Λεπρεᾶται* nevei, valamely technikai oknál fogva nem fértek többé el a Zeus-basis 3. columnájába, s így oldalt toldattak be a 2. és 3. columna közé. A periegeta tehát a kisebb betűkkel írt betoldásokat a 2. columnának oldalról szomszédos nevei mögé jegyezte fel (a *Μάλιοι* és *Τήνιοι* szók mögé). A *Χαλκιδῆς* szó, mely Boissevain elrendezése szerint a 2. névoszlop utolsó helyét foglalta el, ugyancsak szerinte egy sorral mélyebben állott mint a többi (1. és 3.) columnának utolsó szavai, s így azt Pausanias lajstromában természetesen mint legutolsót vette számba. Boissevain értekezése a Pausanias egész eljárásmódját és hitelességét mérlegelő kritika szempontjából nem jelentéktelen.

Otto Benndorf (*«Historische Inschriften vom Stadtthor zu Xanthos»*) a lykiai Xanthos várkapujába illesztett három feliratról értekezik. Ezek közül a legrégibb a Kr. e. 197. év eseményére, a nagy Antiochos bevonulására vonatkozik. Antiochos a felirat szerint Xanthost Letonak, Apollonnak és Artemisnek, a Lykiában leginkább tisztelt istennek és istennőknek szentelte (*ἀφιέρωσεν*). A másik két inscriptio egy közelebbről ismeretlen lykiai hadvezérnek, Aichmonnak tengeri és szárazföldi győzelmeiről emlékezik meg. Benndorf érdekes módon teszi valószínűvé, hogy a nevezett Aichmonnak hadi tettei azzal a római vállalattal vannak kapcsolatban, melyet P. Servilius Vatia Isauricus vezetett a Kr. e. 1. század elején (78-tól kezdve) a lykiai és kilikiai tengeri rablók ellen, első sorban a piratakirály Zeniketes ellen, a ki magát a lykiai Olymposban fészkelte meg. Minditt a feliratok tanusága szerint Aichmon mint a lykiai államszövetség hadvezére segédkezett a szövetséggel barátságos viszonyban lévő rómaiaknak.

Hiller von Gärtringen «Der Verein der Bakchisten und die Ptolomäerherrschaft in Thera» czímen egy 1902-ben talált therai feliratot közöl először és magyaráz. A felirat a *τὸ κοινὸν τῶν Βακχιστῶν* nevű egyesület egy határozata (a közös görög nyelven és nem a therai dialectusban), a mely Ladamost, a katonai őrség fejét, sokszoros érdemeinek elismeréseül családostul együtt a thiasóák közé igtatja. A felirat abból az időből való, midőn Thera a Ptolemaiosok hatalma alatt állott; Ladamos az inscriptio szerint *ὑπὸ τῶν βασιλέων* (ez a Ptolemaiosoknak valamely, közelebbről meg nem állapítható kettős királysága) helyeztetett katonai parancsnokként a város fölé. A keltezésben a terminus ante quem tehát megállapítható; a Bakchisták okmánya szükségkép a Kr. e. 146 5-ik esztendő előtt keletkezett, mert ez időtől fogva (Ptolemaios Philometor halála után) Thera megszünt Egiptomhoz tartozni. Hiller a publikált felirattal kapcsolatban, ugyancsak epigraphiai források alapján, az egész ptolemaiosi korszakát megbeszéli a therai történetnek, s végül a kérdéses Bakchistai-egyesületről mondja el a legvalószínűbb feltevéseket. Zsoldos katonák alkották, nem therai bennszülöttek, a mint ezt már a felirat nyelve bizonyítja; tehát ugyanazok, a kik a hasonlókép therai Basilistai és az *ἀλειφόμενοι* egyesületeit fönntartották. A Dionysos-cultust, melyre a Bakchistai-név utal, valószínűleg a Ptolemaiosok honosították meg Thera szigetén; a nevezett királyi család tudvalevőleg egyenesen Dionysosra vezette vissza családfaját. A therai katonák tehát első sorban uralkodóikat tisztelték az ő Bakchistai-egyesületükben. Hiller felirata újabb forrás a szélesen elterjedt bakchoszi társaságok történetéhez (v. ö. a sok *Βακχεῖον* mellett az athéni Iobakchoi társaságot).

C. Wessely a Rainer főherczeg papyrus-gyűjteményéből közöl egy

fragmentumot (*«Papyrusfragment eines griechischen Historikers»*), melynek tartalmában — egy, névleg meg nem állapítható, de szerinte minden bizonynyal jelentékeny szerzőtől — egy oly hadi esemény leirását ismeri fel, a mely a Kr. e. 355/4-ik év történetére (Charesnek, az athéni flottavezérnek a perzsák ellen folytatott küzdelmeire) vonatkozik.

U. Wilcken (*«Ein dunkles Blatt aus der inneren Geschichte Aegyptens»*) papyrus-fragmentumokból azt mutatja ki, hogy a Kr. u. II. században nemcsak egyebütt kezdett elnéptelenedni a római birodalom, hanem hogy Egiptomban is így történt a dolog, bár azt eddig abban a korban még sűrűn lakottnak tételezték fel. Az említett papyrusfragmentumok falusi irnokoknak (*κωμογραμματεῖς*) hivatalos jelentéseiről számolnak be, a melyek a elnéptelenedés argumentumával kérnek adócsökkentést. Különösen érdekes a C alatt közölt szöveg; a kérdéses faluban valamikor 85 adófizető ember volt a listába bejegyezve, most csak 10-en vannak, s 8 ezek közül is megszökött.

Paul M. Meyer a jeles papyrus-kutató, hosszú tanulmányban foglalkozik a *διοίκησις*-nek és *Ἴδιος λόγος*-nak, azaz az állampénztárnak és a fejedelmi magánpénztárnak viszonyáról Egiptomban a Ptolemaiosok és a római uralom alatt. A Ptolemaiosok absolut egyeduralma eleintén persze még nem ismerte a nevezett megkülönböztetést; minden osztatlanul a *βασιλικόν*-hoz, a királyi kincstárhoz tartozott; de a Kr. e. 2. század közepétől kezdve már ott találjuk az *ἴδιος λόγος τοῦ βασιλέως*-t, a király magánpénztárát a *διοίκησις*-nek állami kasszájával szembeállítva. S ez a szétválasztás a későbbi időben, a római császárok alatt is megmaradt; Egiptom sohasem lett egészen a principes családi vagy magánvagyona, mert ők a Ptolemaios-dynastia örökébe léptek a *διοίκησις* és *ἴδιος λόγος* intézményeinek fönntartásával. Sajnálom, hogy Meyernek anyagban rendkívül gazdag közleményét itt részletesen nem ismertethetem. A kérdés maga nemcsak a közigazgatási, de az alkotmány-jognak szempontjából is elsőrangúnak mondható.

Hans Lukas «Ein Märchen bei Petron» czímű dolgozatában egy petroniusi elbeszéléssel kivánja igazolni (c. 80: az együtt utazgató Encolpios és Ascyltos czivódása egy fiúgyermek miatt, kit Ascyltos a közös szerzemények felosztásánál karddal akar kettéosztani), hogy a salamoni itéletből közismeretes monda nem szükségkép bibliai forrásból került a görög-római világba, hanem hogy annak ismerete a görög néphagyományban gyökerezhetett. Az érdeklődést az egész kérdés iránt az az 1882-ben megtalált pompeji falfestmény keltette fel, mely minden kétséget kizárólag egy olyan törvényszéki jelenetet ábrázol, hol két nőnek anyaigényét a kardnak kellene eldöntenie. Azóta még három italiai falfestményt és egy bukaresti gemmának képét sikerült a kérdéses itélet ábrázolásaként kimutatni (a reproductiók, egynek kivétel-

vel, közölve vannak). Ezenfelül Lucas a «hálás halottnak» mondáját is szó tárgyává teszi jelen értekezésében (v. ö. pl. a Simonides nevéhez kapcsolt ismeretes történetet Cic. de div. 1. 27. 56), mert annak egyik változatánál szintén előfordul az embermegosztás motivuma Tényleges összefüggést azonban a petroniusi elbeszélés és az utóbbi mondacsoport között a szerző maga sem tételez föl.

Fr. Cumont «*Gladiateurs et acteurs dans Le Pont*» czímen arról értekezik, hogy a római időben a gladiatori játékok mennyire el voltak terjedve még a messze kelet vidékén, még a pontosi tartományban is, a hol a mellett azonban egyéb, a görög culturával összefüggő színielőadások sem hiányoztak. Művelődéstörténeti fejtegetéseit három, Amaseiából származó görög felirattal illusztrálja. Mind a három felirat epitaphium; kettő gladiatoroknak, a harmadik egy szinésznek emlékét örökíti meg. *Πίννας* a *ῥητιάρις* (látjuk tehát, hogy még a római gladiatori műkifejezések is átszármaztak ebbe a távoli világba) a következő szavakban fejezi ki — egyébként görög-római feliratokon gyakran megtalálható fordulattal — az ő epikureusi gondolkozását a halálról: *οὐκ ἤμην, οὐκ ἤ- | δειν, ἐγενόμην, | οὐκ οἶδα, οὐκ εἰμί, | οὐ μέλει μοι*; azaz: «nem voltam, nem eszméltem; lettem; nem eszmélek, nem vagyok, nincs közöm hozzá». Valóban olyan életfelfogás, mely egy gladiatorhoz illő, de a melyre annak foglalkozásánál fogva szüksége is volt. A vándorszínész *Γεμέλλος*, ki bizonyára valamely Hadrianus-korabeli (Kr. u. II. sz.) *περὶ τὸν Διόνυσον τεχνίτης* volt, kit útközben Amaseiában ért el a halál, már nem a gladiator rideg bátorságával, de azután annál megindítóbb módon mondja el ekként elmulásának szomorú történetét: *Κεῖμε Γεμέλλος ἐγὼ | ὁ πολλοῖς θεάτροις | πολλὰ λαλήσας | καὶ πολλὰς ὁδοὺς | αὐτὸς ὁδεύσας, | καὶ οὐκέτι μου στόμα | φωνὰ[ς] ἀπολύει, | οὐδὲ χειρῶν κρότος | ἔρχετε, ἀλλ' ἀποδοὺς | τὸ δάνιον πεπόρευμε. | ταῦτα πάντα κόνις.* Azaz: «Itt fekszem Gemellos, ki sok színházban sokat beszéltem és egymagamban sok útat bejártam. És számon többé nem jő ki hang, sem a kezek tapsa nem hatol hozzám, hanem lefizetve tartozásomat (t. i. a természetnek) távoztam. Mindez por.»

O. Kern egy vallástörténeti szempontból nagy értékű és terjedelmes felirathoz ad correcturákat («*Zum Orakel des Apollon Koropaios*»), ahhoz, melyet annak idején M. G. Lolling jegyzett le thessaliai útjában a magnesiai *Μπoῦφα* község mellett, s a mely a koropei Apollonnak jósdájára vonatkozik (lenyomatva: Dittenberger, Sylloge II[2] 790). Kern az inscriptiónak ujólagos és tüzetes átvizsgálása után (a felirat most a voloi gymnasium archæologiai múzeumában van) közli azon helyeket, a hol az ő olvasása a Lollingétől eltér.

Mind módszertanilag érdekes, mind tartalmilag fontos a gráczi

*Adolf Bauer*nek dolgozata: «*Aus einer neuen Weltchronik*». Egy fragmentumot közöl abból a papyrus-könyvből, melyet Strzygowskival együtt a legközelebb ki akar adni. A fragmentum alapján kimutatja, hogy egy eddig ismeretlen alexandriai világkrónikával van itt dolgunk, a melynek — tartalmánál és illustratióinál fogva — rokonságban kell állania azzal az eltünt görög világkrónikával, melyet Scaliger Barbarusa fordított latinra. A Frick visszafordításában közölt Barbarus ugyanis majdnem teljesen egyezik az illető papyrus-töredékkel, melynek kiegészítése és a visszafordítás igénybevételével eszközölhető. A mennyiben a Barbarus-szöveg ezenkívül a Ravennában készült fasti Vindobonenses priores-szel is közeli rokonságban van, Bauer most már, a papyrus krónikáját is az utóbbiak mellé állítva, mindhármukat mint a ravennai-alexandriai hagyományt helyezi szembe a konstantinápolyi hagyománynyal (fasti Idacii, chronicon Paschale, Marcellinus).

A. Schiff, a ki 1900/1901 telén részt vett az egiptomi Sieglin-expeditióban, négy görög feliratot közöl az alexandriai Nilus-csatorna kiindulási pontján fekvő Schediából («*Inschriften aus Schedia, Unterägypten*»). Az első inscriptió hivatalos okirat Titus császár idejéből, mely az Ἀγαθὸς Δαίμων-nak nevezett Nilus-ág kijavítását konstatálja. A felirat érdekes nyelvi sajátságokat tüntet fel, a zsidó-alexandriai hatás bizonyítékakép a görög κοινή-ra (ὠρύγη az ὠρύχθη, πλάξ a στήλη helyett; ἕως mint præpositio és nem mint conjunctio). A 2. felirat tanuságakép a θεοὶ Φιλομήτορες Σωτῆρες idejében (III. Kleopatra és ennek fia Ptolemaios X. Soter II., Kr. e. 115—114) a schediai katonaőrség és ennek vezetője Sosipatros egy Κλεοπάτρειον-t alapított. A 3. és 4. felirat a Kr. e. 4. századból való, s tartalmok: Διὸς Σωτῆρος és Ἀθηναίης Πολιάδος, azt látszik elárulni, hogy ezen, Egiptom területén idegen cultusokat más vidékről (bizonynyal ión nyelvjárást beszélő vidékről, l. az Ἀθηναίης szót) idevetődött görög zsoldosok alapították és tartották fönn ideig-óráig Schediában.

C. F. Lehmann, («*Zwei griechische Inschriften römischer Zeit aus Klein-Armenien und Kommagene*») két feliratot közöl és beszél meg, melyek közül az egyiket arméniai útjában egy Wank-község mellett fekvő sziklárói maga jegyezte és fényképezte le először (a fénykép mellékelve van; «die erste Fernaufnahme, die überhaupt von einer Inschrift in einer klassischen Sprache gemacht worden ist»), míg a másik feliratot — a Syria és Kilikia között fekvő Kommagene tartományból — egy amerikai geologusnak, Ellsworth Huntingtonnak feljegyzése után közli először. Az első inscriptiót, egy sziklasír fölött készült epitaphiumot, 5 distichon képezi, melyben Λειμαρὴς érzékeny szavakban siratja el fiatal feleségét, Ἀθηναΐς-t. Lehmann egyrészt az Athenais névre, másrészt a feliratban előforduló ἄνασσα-kife-

jezésre támaszkodva azt gyanítja, hogy az illető nő az egykori pontos-armeniai királyi családhoz, a Polemonidaihoz tartozott. A kommagenei, szintén sírfelirat értelmezése azon fordul meg, hogy vajjon Lehmann joggal egészíti-e ki a *ΥΙΔΙΟΝ* szót (egy 23 éves ifjuról van szó, kire a *υἵδιον*-kifejezés tényleg még a szülők szájából sem nagyon illik rá) az *ΑΥΙΔΙΟΝ* névvé. Ez utóbbi esetben az Avidios Antiochos nevet kapja a sírfeliratban elparentált egyén neveként, s már most a Kr. u. 175. év híres usurpatorának, Avidius Cassiusnak történetével hozhatja az illetőt kapcsolatba olyformán, hogy a császárprætendens gentilis nevét felvevő ifjuban, ebben az Avidius Antiochusban, egy újból önálló kommagenei királyságnak korán elhunyt reményét látja.

HORNYÁNSZKY GYULA.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1901/1902.

11. Wagner Sándor: Czuczor Gergely emlékezete. (Gyulafejérvári r. kath. főgymn. 3—24 l.) — Czuczor ma már nem tartozik az olvasottabb költők közé. Balladáit 10—15 évvel ezelőtt még hévvel szavalták az iskolában; népregéi, melyek által költészete a népi hagyományokkal jött kapcsolatba, kedveltek voltak; életképét (A falusi kis leány Pesten) a kritika az új iránynak, mely népies elemet oltott a műköltészetbe, első nevezetes sikere gyanánt üdvözölte; Riadója, a politikai szenvedélyek izgalmai közt iratva, az egész nemzetet forrongásba hozta; az üldözött és bebörtönözött pap-költő a népszerűség középpontja volt a válságos időkben; népdalait énekelték Komárom, Győr vidékén, s a Tisza mentén is, Paprikás Versei pedig hazaszerte elterjedtek. Méltányolták, ünnepelték korában, mint a mennyire mellőzik napjainkban, nem érdeme szerint és kevésbbé érthető okokból. Az ízlés változásának ugyanis a közönség részéről is csak némileg lehet jogosultsága, az irodalomtörténet emberére meg épen nem irányadó. Az az ízlésbeli változásban a fejlődésnek megannyi jelenségét kutatja és eredményeket állapít meg, de a költő értékének és hatásának megítélésében teljesen független az idők ízlésének és felfogásának módosulásaitól. Ily álláspontra helyezkedve pedig bizonyára megadja Czuczornak a méltányló elismerést.

Szerzőnk is ily helyes szempontból indult ki, midőn emlékbeszédében a költő emlékének, születése százados fordulóján, kegyelettel adózván, mint jelzi, a vonások hűségére és nem kiszínezésére törekedett; nem követve sem Toldy Ferenczet, ki a magasztalásban tudvalevőleg nem tart mértéket, sem pedig azokat, kik a mai æsthetika szemüvegén át nézik az írókat, és kiszakítják őket korukból. Módszerét azonban már nem választotta meg oly szerencsésen, a mennyiben elő-

ször életrajzi egymásutánban közli adatait s csak azután jellemzi az embert, költőt és tudóst. Mennyivel sikerültebb munkát végzett volna, ha korrajz keretében és kapcsolatában festi meg az író pályáját, a mire essay-irodalmunk mestere, Gyulai Pál, már oly remek példákat szolgáltatott. Ez eljárással többek közt elkerülhette volna azt is, hogy Czuczor eposz- és szótárírói munkásságának jellemzésében ismétlésbe essék (17. 23. l.), és így megakaszsza előadásbeli folytonosságát és fokozatos haladását beszéde szerkezetének, mely egyébként átlátszó s megfelelő tért szentel, néhol feleslegesen is hosszasan időzve, Czuczor epikájának és lyrájának, valamint nyelvészeti munkásságának. Így szól eposzairól. melyek közűl, Erdélyi Jánossal egyetértve, legjobbnak tartja Hunyadi János töredékét, tárgyánál fogva; míg az Augsburgi ütközet és az Aradi gyűlés szűkkörűek, Botond pedig személyes érdekű és nem tisztán nemzeti. Nézete szerint Czuczor nem eposzírói tehetség; e nemű munkái csak kisebb hősi elbeszélések, inkább mintaképeinek utánzatai és iskolai hatások termékei. Legnagyobb hibája, hogy nem tud tárgyat választani és az eposzi fenség magaslatára felemelkedni (17. 18. l.). Lyrájáról szintén elfogadott álláspontról s máskülönben is helyesen itél, jellemző vonásaiul az életviszonyokból folyó tárgyias szemlélődést és nyugalmat emelvén ki (11. l.), mely egyéni sajátság még szembeötlőbbé válik, ha — a mire Wagner is czéloz, — szembeállítjuk költőnket Petőfivel, a kinek kiválósága épen az, hogy egyéni érzelmeit általánosakká tudja tenni, s a ki e mellett változatos is, jóval inkább, mint Czuczor, a kinek lyrája a pajzánság és derű indítékaiból alakul ki. Bár nem mondhatni, hogy e lyra teljesen idegen a komolyabb és szenvedélyesebb hangtól. A Riadó, mely miatt 844 napi börtönt szenvedett, erősen kifejező vonásokban tükrözi a szelid lelkű Czuczornak rohamos, szinte erőszakos átalakulását, igazolva, hogy a lélek világában a korszakos események rendkívüli változásokat idézhetnek elő, a mely esetnek nincs hiányával nemzeti életünk, a mint arra Vadnai közlései nyomán alkalmasan rá is mutat szerzőnk, utalva a szelid és félénk természetű Sükey Károlyra és az Arany trombita írójára, Sárosy Gyulára (11. l.). Czuczor lyrájáról és a népiességről szólván, nem lett volna czéltalan, ha körülményesebben is kitér s visszapillant a kérdés fejlődésének történetére. Czuczor a népdal egyik kiváló művelője s mint ilyen, előhirnöke a Tompa-Petőfi-Arany triászában utóbb kialakult nép-nemzeti iránynak; mély értelmű szellemességgel jegyezte meg Erdélyi: «Dalai nagy részéről senki sem mondaná, hogy tintába mártott tollal irattak, hanem születtek test nélkül, mint a szellem gyermekei.» (Erdélyi J., Pályák és pálmák. Bpest. I. k. 296. l.) Ily módon azután kellőképen kijelölhette volna a helyet is, melyet a népies-nemzeti irány úttörői közt elfoglal.

Hasonlóképen világosság dolgában nyert volna az emlékbeszéd, ha érdemlegesen is mond valamit Czuczor nyelvészeti irányáról, megmagyarázva fővonásaiban az ú. n. nyelvbölcseleti irány mibenlétet. Attól lehet tartani, hogy így hallgatói és olvasói közűl többeket tájékozatlanságban hagyott. Különben is a Czuczor nyelvészeti iránya, bar gyakori megtévelyedésbe vitte őt s utóbb nagyobb tért a tudományos felfogásban nem hódíthatott, mint nyelvbölcseleti jelenség még a nem szakértőkre is mindig bír bizonyos érdekkel.

Balladáiról, szatira-írásáról a mit ad, elég és megállhat. Az út-

törés érdemét nem lehet elvitatni Czuczortól egy oly műforma művelésében, mely hosszú időkön tényleg az irodalmi szabadság hiánya és a czenzura nyüge miatt nem fejlődhetett, s épen nem azért, mintha nem lett volna hozzá való anyagunk. Meséit, epigrammáit valószinüleg a fentebb érintett körülmény folytán mellőzi.

Egyébiránt általában véve az egész emlékbeszéd, mely az alkalomnak köszöni lételét, bár — a Czuczor-irodalom (főleg Erdélyi, Beöthy) nyomdokain haladva — újat és jelentősebbet nem mond, megfelelő tárgyszeretetről tanuskodik. Nyelve folyékony, világos és egy latinos igeneves szerkezet kivételével (Elhatározta Kisfaludy az új embert bevezetni az irodalom köztársaságába. 6. l.) magyaros is. Van benne hangulat és lendület, sőt a bevezető sorok a vitázó hang elevenségével is hatnak, de a mit ezen egy előnyén kívül más körülmény nem is igen ajánl; legalább azt hiszem, annak irányával kevesen ertenek egyet, a mennyiben ünnepi hangulatot feddőzéssel kelteni nem lehet, másrészt pedig maga a kifakadás nem találja meg igazolását a köztapasztalás tényeiben; úgy általánosan és egyetemlegesen legalább semmi esetre sem. MAJOR KÁROLY.

12. **Révész Cyrill: A magyar ifjúság Rómában.** (Kézdivásárhely-kantai r. kath. hétosztályú gymnasium.) — 13. **Rappensberger Vilmos: Római zarándokútunk.** (Magyaróvári gymnasium.) — Az első helyen nevezett 21 lapnyi czikket tulajdonképen a mi szempontunkból nem is lehet elolvasni; szerzőjének figyelmét a pogány ókor romjai csak rövid időre kötik le, menekül a Colosseum vérszagú falai közül, »a Forum Romanum szétrepedt oszlopait megnézi a kíváncsi szem, de hamar betelik vele; fárasztó a Traján (sic!) császár diadalívének a tanulmányozása is, bár még a legértékesebb emléke rég letünt századok dicsőségének» (21. lap). Lekötelezne a tudós szerző, ha felvilágosítana Trajanus diadalívének helyéről, én szívesen fárasztanám magamat a tanulmányozásával, de megvallom, még eddig nem láttam. Ellenben a szerzőt is érdeklő Rafael (recte Raffael) Madonnáját a sixtusi kápolnában (21. lap) tudomásom szerint nem ott, hanem Dresdenben kell keresni, eredetileg is nem a római, hanem a piacenzai szt. Sixtus-templomban állott. Az értelemzavaró sajtóhibákban eléggé bővelkedő dolgozatnak (Charistus 14. l., Piazza Venezzia 16. l., Via Ostense 19. l., landamus 20. l., Pontifix 22. l., Capella Sixitina és audentia 23. l.) érdeme az erős vallásos érzés, s így annál nagyobb a szerző hibája, hogy a részletekben nem volt eléggé gondos.

Sokkal sikerültebb a második helyen említett, 20 lapnyi útleírás. A zarándokút vezetője nem félt tanítványait az ókori emlékek közé is elvinni, s a megmutatott nevezetes emlékeket e leirásban egynehány szóval újra felsorolja emlékezet okáért. A Forum nem egészen világos leirását, valamint nehány tárgyi tévedést szívesen el is nézünk a nem philologus szerzőnek, inkább azt vehetjük tőle rosz néven, hogy a latin neveket németül írja (Capitol, Constantin, Vespasian, Quirinal, Trajan és Traján is). FINÁLY GÁBOR.

VEGYESEK.

— **Mutatvány Kempf (Kemenes) József Ilias-fordításából.**

X. ének 299—578. v.*

A KÉMKEDŐ DOLON ELFOGATÁSA.

Ám Hektor se hagyá szunnyadni a trójai népet
Mert gyülésre hivá csapatonkint hős daliáit,
Kik népét vezeték s törvénytévői valának.
Összehiván őket tervét okosan szövögette:
«Melyitek igérné, hogy e dolgot végbeviendi
Szép nagy ajándékért? Kijut annak bőven az ára;
Két paripat adok én annak szép harczi szekérrel,
Melyek a legjava mén odalent a fürge hajóknál.
Az, ki a tettre merész, az ugyan nagy hirre verődnék.
Menjen a karcsu hajók mellé s fürkészsze ki menten,
Mint azelőttekkel vajon őrzik-e most a hajókat,
Vagy leveretve kezünk erejétül, azon tanakodnak
Egymás közt, mi uton meneküljenek el s nem akarnak
Éjjeli őrizetet, miután beleuntak a harczba.»
Igy szóllott s amazok valamennyen csendre csitultak.
Egy Eumedes sarj, Dólon nevü, élt Ilionban;
Egy híradó fia volt, tengernyi aranynyal-ezüsttel,
Arczra ugyan nem szép, de sebes volt bezzeg a lába;
Öt nővére között egyedül ő volt fiugyermek
Egymaga szóllott ez Hektornak s a trójaiaknak:
«Hektor, az én bátor szívem súgallata késztet,
Hogy kémlelni közel furakodjam a karcsu hajókhoz,
Ámde királypálczád tartsd fel s esküdj nekem itten,
Hogy ama két paripát te nekem szánád a szekérrel,
Melyen a hős Achileus száguld ki a harczi mezőre.
Jó kémed leszek én s a mit elvársz, megteszem én azt,
Mert addig hatolok táborjukon át, mig elérem
Hős Agamemnonnak gályáit, a hol tanakodnak,
Folytassák-é a harczot, avagy haza menjenek immár?
Szólt s a királyi botot tartván igy mond vala esküt:
«Tudja meg im Héré magasan-dörgő ura, férje,
Nem megy azon szekeren sohasem várunkbeli ember,
Csak te örülsz mindig annak fennen dicsekedve.»
Szólt hamisan esküdve, de amazt buzditva szavával.

---

*) Remekírók Képes Könyvtára. Budapest, 1902. Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) kiadása.

Karcsu ivelt ijjat vett hát vállára azonnal,
Háta köré egy rőt farkas bőrét kanyaritá,
Majd a menyét-sisakot vevé s kifenett kelevézét.
Indult hát a hajók mellé a tábori helyről
Honnan már hirrel sohasem vala visszajövendő.
Már a mikor tovament a lovaktól s tábori helytől
És haladott az uton, menten meglátta Odysseus
S hős Diomedeshez szóllott vala szárnyas igékkel:
«Nézd e vitézt Diomed, ez a táborból siet erre;
Tán a hajók fele tart, hogy tervünket kikutassa,
Vagy hogy fosztogatás végett jön a holttetemekhez.
Egy darabig hagyjuk, hadd menjen előre a rónán,
Aztán fogjuk el őt, hevenyében rája rohanván,
Hogyha pedig megelőz, sebesen szaporázva futását:
Csak te szorítsd mindig a tábortól a hajókhoz,
Nagynyelü dárdáddal, nehogy elmeneküljön a várba.»
Szóltak az útmentén a halottak közt lelapulva;
Az pedig elsurrant mellettük, az esztelen ember.
Ám mikor annyira volt, a mennyire vonja ekéjét
Öszvérpár a mezőn — mer' emez jobb ám a tuloknál
Hogyha sulyos nagy ekét kell huzni a széles ugarban —
Rája rohantak azok, mire ő meg a neszre megállott:
Azt gondolta, talán városbeli társai jönnek,
Hogy Hektor neviben uj hirrel visszahivassák.
Annyira voltak tán, valamennyire sujthat a dárda,
Már ekkor rájött, hogy az ellen vette üzőbe,
Hát menekülve futott, de azok meg rája rohantak.
Mint mikor erdőkön élesfogu, jól kitanitott
Két kutya nyúlat hajt, avagy őzet vesznek üzőbe,
És a megüzött nyúl avagy őz mekegő szava hallszik:
Úgy kergette Dolont Tydides s leleményes Odysseus,
Szüntelenül elvágva a trójai hős daliáktól.
Ám hogy az őrséghez közel ért a karcsu hajóknál,
Bátorságot adott Pallas a vitéz Diomédnek,
Hogy ki se kérkedjék az achív vértes daliákból,
Hogy megelőzte a hőst s ő csak másodszor ütött rá.
Rája hajintva tehát így szólt daliás Diomedes:
«Állj meg, avagy súlyos kelevézemmel leterítlek
S nem kerülöd sok időn a halál sorsát kezeimtől.»
Szólt s dárdája repült, de hibázott készakarattal,
Jobb vállán suhogott el a jól kifenett hegyü dárda
S földbe furódva megállt. A vitéz is szinte megállott:
Elsáppadt, remegett, dadogott sok fogvaczogással.
Még az ijedtségtől lihegőt hevenyén utolérték
S megragadák kezeit, mire ő nagy sírva könyörgött:
«Élve raboljatok el, megadom majd életem árát:

Van sok arany kincsem, vasam és sok drága ezüstöm.
Bőven ad édes atyám váltságot, ha maga látja,
Hogy szeretett fia életben van a karcsu hajóknál.»
Erre megint így szóla viszont leleményes Odysseus:
«Légy bátor s a halál eszed ágában se riaszszon:
Rajta, igaz szóval mondj most választ nekem erre:
Mért indulsz egyedül feleidtől most a hajókhoz
Sűrü sötét éjben, mikoron más édesen alszik?
[Tán hogy a holtaknak véres tetemét kiraboljad?]
Vagy daliás Hektor küldött kémkedni hajónkhoz,
Vagy te magad jöttél s bátor szived ösztöne hajtott?»
Erre Dolon szóllott, reszketvén minden izében:
«Nagy vesztemre dicső Hektor csábít vala szóval,
Mert nekem igéré Achiles rohamos paripáit
Harczszekerével együtt, a melyen sok fém szine csillog
És rávett, hogy a gyors éjjel sűrű lepelében
Jőjjek a karcsú hajók mellé menten kikutatni,
Mint azelőttekkel vajjon őrzik-e most a hajókat,
Vagy leveretve kezünk erejétül azon tanakodnak
Egymás közt, mi uton meneküljenek el s nem akarnak
Éjjeli őrizetet, miután beleuntak a harczba.»
Erre viszont leleményes Odysseus szólt mosolyogva:
«Már az igaz, nagy ajándék az, valamit megohajtál;
Ajakides rohamos lovait; de bizony baj azokkal
Földi halandónak birkóznia vagy kocsikázni.
Csak nagy Achilles bir, a kit istennő hoza létre.
Rajta, igaz szóval mondj most nekem választ erre:
Merre miképp hagytad Hektort, mikor utnak eredtél?
Fegyvere hol fekszik, hol száguldó paripái?
Hadsoraik meg sátoraik hol s merre feküsznek?
Mit tervezgetnek vajon egymás közt s mit akarnak?
Itt veszteglenek-é jó távol a karcsu hajóktól,
Vagy várukba sietnek, a mint leverék az achívot?»
Erre Dolón, Euinédesnek harczos fia szóllott:
«Tiszta igaz szóval sorolok sorjára le mindent:
Hektor a főfejedelmekkel most ment a gyülésbe
S hős Ilos sírhalma körül tervet szövögetnek
Távol a harcz riadalmától; őrsége, vitézem,
Nincsen, a mit kérdél s nem is őrizik éjjel a tábort.
Miglen a trósz hősök körülállnak a tábori tűznél
S virrasztván, egymást buzdítják nagy figyelemre:
Már a szövetséges társak sorjában alusznak
S Trója vitéz fiait bizták meg az őrizetekkel:
Mert feleségeik és fiaik nagy-messzire vannak.»
Erre viszont igy szólt a hires leleményes Odysseus:
«Vajjon a trószokkal vegyesen vannak lepihenve,

Vagy különülve, felelj, hadd hallhassam füleimmel.»
Erre Dolón, Eumedesnek harczos fia szóllott:
«Tiszta igaz szivvel sorolok sorjára le mindent:
Paionok és Károk mind parthosszanta nyugosznak
És lelex daliák, kaukónok s ősi pelasgok:
Thymbra felé, bellebb Lykié s Miseia lakói
Mæonok és lovazó phrygek daliáival együtt.
Minderről de miért faggattok igy engemet itten?
Ha trószok seregébe kivánnátok benyomulni:
Legszélről a hires thrákok daliái tanyáznak,
Legközepütt meg hős Rhésos fejedelmi tanyája
Ott láttam szintén gyönyörűséges paripáit:
Mint vihar, oly rohanók, mint hó, oly tiszta fehérek.
Harczszekerét szinarany s szinezüst veretek diszesítik,
Fegyvere mind szinarany s szörnyű nagy, hogy csodalátvány:
Földi halandónak milyent hordozni sem illik,
Oly csodafegyver csak mennybélieket diszesíthet.
Most meg hadd megyek el, hol a karcsu hajók kikötöttek,
Vagy hát hagyjatok itt s jól kössetek össze kötéllel.
Miglen megtértek s látjátok tenszemetekkel,
Vajjon a mit mondék, igaz-é vagy csalfa hazugság?»
Zord szemeket vágván, igy szólt daliás Diomedes:
«Meg ne kisértsd innen Dólon most megmenekülni,
Bármely jó hireket hozván, kerülél kezeinkbe.
Váltságdíj fejiben, ha ugyan most utnak eresztünk:
Máskor is eljősz még, hol a karcsu hajók kikötöttek,
Vagy kémkedni avagy tusakodni kemény viadalban.
Ámde ha dárdámtól szörnyü lelked kilehelted:
Fürtös achívoknak nem bántod több daliáját.»
Szólt s állát vaskos kezivel kérőn simogatta,
Az meg erős kardját rántván nekiront vala menten,
S ketté vágta nyakán mindkét oldalt a nagy izmot:
Akkor is esdett még, mikoron feje porba hanyatlott.
S mely bőfedte fejét: megfosztták nyestsisakától,
Szép kaczagányától, kelevézétől meg ijától.
Pallasnak száná ezeket leleményes Odysseus
És fölemelve kezét esdett a harácsot adóhoz:
«Vedd ezeket sziveseu; teneked szántuk legelőször
Zsákmányunk javait: kisérj ismét utainkon,
S tedd, hogy a thrák daliák sátrára, lovára találjunk.»
Szólt, mire zsákmányát egy atán*) bokrába helyezte,
S messze kilátszó jelt helyezett vigyázva reája
Sást, nádast tépett s viruló tamariskafagallyat,
Visszajövet nehogy eltévedjenek a sürü éjben.

---

*) Tamariszk.

Hát nekiindultak véren, fegyverzeten által
S gyorsan elérkeztek vértes thrákok seregéhez.
Mélyen aludtak ezek lecsigázva vitézi tusákban,
Fegyvereik három rendes sorban heverének
Oldalaik mellett; méneik is párosan álltak.
Rhésos volt közepütt; mellette hires paripái
Hátul a harczi szekér pereméhez voltak akasztva.
Menten, a mint látá, Odyseus szóllott Dioménak:
«Lásd ez a férfiu az s emezek híres paripái,
Kikre Dolón czélzott, kit imént sujtott kelevézünk;
Rajta, övezd fel erőd, nem is illik tétlenül állnod
Fegyveresen; sebtén oldozd el a gyors paripákat,
Vagy vagdald a vitézt, a mig én elbánok a lóval.»
Szólt, kebelét Pallas nagy bátorságra gyulasztá,
S ölt, kaszabolt szanaszét. Valakik kardjátul elestek,
Rémeseket nyögtek s a mezőt vérök pirositá.
Mintha baromcsordát támad meg az éhes oroszlán,
Kecskéket, juhokat gonoszul hogy felfalatozzon:
Thrák daliákat is igy támadta vitéz Diomedes
Miglen elejte tizenkettőt. Azalatt meg Odysseus
Kit Diomedesnek szablyája halálra suhintott:
Lábainál fogvást a sorokból elhuzogatta,
Azzal a szándékkal, hogy Rhésos szép paripái
Könnyebben száguldjanak át s ijedés ne zavarja,
Majd mikoron holtak halmazza között viszen útjok.
Már a mikor Rhésosra talált a vitéz Diomédes:
Tizenharmadikul megölé a hörögve nyögellőt;
Sóhajtott, miután gonosz álom szálla fejéhez,
Most éjjel: Dioméd, kit Pallas küld vala hozzá
Most köteléküкből lovait kibogozta Odysseus,
Összefogá szíjjal s hajtá kifelé a csapatból.
Ijjával csapkodta; mivelhogy a szépnyelü ostort
Ott feledé a király gyönyörű szekerének ülésén.
Most Diomedesnek füttyentve hivá figyelését.
Ámde az ott állott, ha tehetne-e még mi nagyobbat,
Elvigye szép szekerét, a melyen fegyverzete állott,
Rudjánál vonván, vagy erős kezivel fölemelvén,
Vagy még több szép thrák daliát vágjon le vasával.
Tűnődik vala még, a mikor ragyogó szemü Pallas
Melleje surranván szóllott daliás Dioménak:
«El ne feledd, Dioméd, a hajókhoz visszasietni,
S megzavarodva ne menj, nehogy egy más mennybeli isten,
Álmából Ilion hadait felkeltse szavával.»
Szólt s Pallas szavait menten felfogta szivében
S lóra kapott tüstént; Odyseus csapkodta ijával
S száguldottak azok sebesen el a karcsu hajókhoz.

Tegzes Apollón sem virraszt vala óvakodatlan,
Hogy Pallast látá, mikoron követé Diomédest:
Szörnyü haragjában iramúl Priamos csapatához
S Hippokoont, thrákok fejedelmét felveri nyomban,
Rhésos vérrokonát. Hogy ez álmából felocsúdott,
És az üres tereket látá, hol a szép lovak álltak,
S vérgyilkok közepett a vonagló szép daliákat:
Felharsant s nevinél hívá fejedelmi barátját.
Szörnyü riongásban törtek ki a trósz daliák is:
Mind csak előre tolult bámulni a rémteli tettet,
Melyet azok tettek, kik már a hajókra siettek.
Már oda érkeztek, hol Hektor kéme lehullott
Ott a sebes lovakat meglassította Odysseus;
Tydeides leszökellt, hogy a vérzsákmányt fölemelje
Felnyujtá Odyseus kezihez s felszállt a lovakra
S ostorozá őket, hogy azok száguldva szaladtak
Karcsu hajóikhoz, mivel igy tetszett sziveiknek.
Lábdobogásaikat Nestor hallotta először:
«Tévedek-e vagy nem? De szivem késztet kibeszélni:
Száguldó paripák dobogása ütött füleimbe:
Csak leleményes Odysseus és daliás Diomédes
Itt hoznák a patás lovakat szentelt Ilionból.
Haj, de nagyon félek, hogy az argosi legjava hősök
Bajba kerülhettek, ha reájok törtek a trószok.»
Szinte be sem fejezé, mikor ott termettek a hősök
Földre szökelltek azok, társaik meg szörnyen örültek:
Jobb kezüket fogták s a köszöntésből ki se fogytak.
Mind-valamennyi előtt Nestor szólt szárnyas igékkel:
«Nossza dicső Odyseus achajoknak szine-virága
Honnan e szép paripák? Trószok tábortüze mellől?
Vagy valamely isten játszotta vitéz kezetekre?
Hozzájok csak a fentragyogó nap fénye hasonló.
Mindig a trósz csapatok közepett szoktam hadakozni,
S bármily öreg vagyok is, nem ülök tétlen a hajóknál:
Mégis ilyen lovakat sohasem láttam szemeimmel:
Isten ajándékát így alítom hát e lovakban:
Mert titeket kedvel Zeus és ragyogószemü Pallas
Fellegtorlasztó Kronides paizsos szüzi lánya.
Erre viszont így szólt híres, leleményes Odysseus:
«Jó öregem, Nestor, achajoknak szine-virága,
Isten akár még szebb paripákat is adhat ezeknél,
Hogyha szivében akar, miután nagy szörnyü hatalma.
Hát e tüzes paripák, öregem, thrák föld nevelése;
Hős urokat, Rhésost, megölé daliás Diomédes,
S még vele tizenkét daliát küldött a halálra.
Tizenharmadikul megölők a hajók közelében

Kémjöket is, ki kutatni lejött táborhelyeinkhöz.
Mert Hektor küldé s Ilionnak nagyhirü népe.»
 Szólt s ujjongva üzé által paripáit az árkon:
Véle gomolygottak tombolva a vértes achivok.
Hogy Diomédesnek remekelt sátrába jutottak:
Jászolhoz kötözék hevenyén a patás paripákat,
Szép szijjal, daliás Diomédes ménei mellé,
Kik már jóizüen ették abrakjukat ottan.
Most a Dolon-zsákmányt a hajó tatjára teríték,
Hogy paizsos Pallas vegye azt szentelt adományul.
Ők meg a tengerben lemosák csurgó veritéküк
Izmos lábukról, vállukról s nagy csipejökről.
S hogy lemosák testökrül a sok csurgó veritéket
Tengeri hullámmal s nekivídámult vala lelkök:
Szép simára csiszolt fürdőkádban lefürödtek.
S hogy lefürödtek volt s hig olajjal megkenekedtek:
Ellakomázgattak s megtölték színig a kancsót,
S mézízű jó borral paizsos Pallasra köszönték.

— **Dayka Gábor egy kiadatlan német verse.** Dayka Gábor lőcsei tartózkodása idejében sokat foglalkozott a német nyelvvel. Környezete, különösen pedig szerelme, melylyel Reich Zsuzsanna iránt viseltetett, ki német lány volt, egyaránt buzdították, hogy «nem honi verseket» is daloljon.

Maga is érezte, hogy német versei sok kifogás alá eshetnek, s igaza van Kazinczynak, midőn azt mondja, hogy Dayka inkább «studiumul» fordítgatott magyar verseket németre s írt eredeti német költeményeket. Dayka Vitéz Imréhez czímzett költeményében ekkép jellemzi német verseit:

Nem vészen Phœbus itt magyar szót ajakára,
Bámúl a hazafi vendéghangú dalára....
Már én is dallottam nem honi verseket,
S mint a lánczolt kerék vagy a bilincs csörgése,
Oly kellemetlen volt Daykádnak éneklése.
Vétkes megtévedés! áruló gondolat,
Mely szédelgésemben intézte lantomat!
Nem többet! . . . .
Magyar hangot vegyen hazám fia nyelvére....

A sárospataki ev. ref. főiskola könyvtárában lévő Dayka-kéziratban (az u. n. sárga kötésben) egy német verse őriztetik, mely azért fontos, mert az akkor Lőcsén működő színészetre nézve érdekes adatokat tartalmaz.

Búcsúvétel a lőcsei szinjátszók nevében 1792.

A theatrumi muzsához.*)

Erfüllt mit tiefen nahmenlosen Schmerzen
Euterpe sing dein letztes Lebewohl!

*) E verset Szinyei Gerzson könyvtáros úr volt szíves velem közölni, az ő leírása szerint adom itt a költeményt.

Mit bangem Muth, mit wundigeschlagnem Herzen,
Im Trauerton, die Augen thränenvoll.
Du scheidest! und wo sind die muntren Scherzen
Die Kenner-Ohr mit lächelndem Witz ergötzt
Die Trauerscenen, wo dem edlen Herzen
Ein leises Ach entfuhr, das Aug benetzt.
Stillschweigend weichst zurück ach in die Fernen
Und kummervoll verlassest diess Gefield
Dass auch manch' andre Gegend fühlen lernen
Wie selig ist, dem sanfte Tugend gilt.
«War meine Bühne Schule für die Jugend
Erweckte Sie zum Guten das Gefühl
Belebte sie so manche schlaffe Tugend
Bekämpfte sie der Leidenschaft Gewühl
Sind edle Thränen, die Euch oft entquollen
Sind sie ein Ausdruck der Zufriedenheit
Ist eures Beifalls Merkmal beym erholen (!)
Das feine Lächlen und die Heiterkeit
So zeuch ich hin getröst mit Freudenthränen»
So sing' o Muse! ferner schweig' und wein'
Dich schlägt zu Boden Schmerz und banges Sehnen
Ach fleuch und hülle dich in Schmerzen ein.

Daykának bizony igaza volt, hogy német versei nem sikerültek.

A lőcsei városi levéltárban Acta Politica Anni 1792. 234. sz. alatt őrzött tanácskozási jegyzőkönyv világosan mutatja, hogy Dayka közölt verse II. Lipót († 1792. márcz. 1.) halála után keletkezett.

Közlöm a jegyzőkönyv erre vonatkozó pontját, mert érdekes adatokat tartalmaz a magyarországi szinészetre nézve:

Josepf Frimel Unternehmer bey der hier anwesenden Schauspieler Geselschaft, bittet Ihm hierortes Schauspiele aufzuführen noch länger zu gestatten, in dem der förmliche Bericht von den erfolgten Tod allerhöchst Sr. Majestät des Kaysers ohnehin bey hiesiger Stadt noch nicht eingetroffen ist. In so ferne jedoch dieses Ihm versagt würde, bittet Er zu bestimmen auf wie lange der Verboth derer Schauspiele bestehen würde.

A magistratus határozata a kérvény ügyében következő volt:

Da an das Wohllöbl. Komitat der Bericht wegen erfolgten Absterben Allerhöchst Sr. Majestät bereits eingetroffen ist, selbiges auch künftigen Montag die Exequien wegen dieses Todes-Falles halten läszt, überdies ohnehin schon die beyden letzten Fast-Wochen eintretten, als kann den Begehren Bittwerbers nicht wilfahret auch dieses nicht sicher bestimt werden, wie lang die Untersagung derer Schauspiele dauren dürfte da die Bestimmung dieser Zeit von Inhalt des Befehls der desfals einlangen dürfte, abhängt. CZEIZEL JÁNOS.

— **Az Olympos istenei.** Helyreigazításúl Gladstone: Studies on Homer and the Homeric Age czímű művének (ford. Schuster) 48. §.-ához.

Az Olympost, az istenek székhelyét, így festi Homéros:

Meg nem rengeti azt a szelek viharja,
A zápor nem mossa, hó sem esik rajta;
Hanem felhőtelen kék ég borul rája,

S fehér fénynyel önti el a napsugára:
Itten örvendeznek
Örök időkig a boldog istenségek.
(Odyss. 6, 43—46.)

E boldog istenek, azt mondja Gladstone, valószínűleg huszan voltak. Szerinte ugyanis, mikor Thetis felkeresi Héphaistost, hogy fiának az elrabolt fegyverek helyett újakat készíttessen, az húsz τρίπους kovácsolásával foglalkozott. Szerinte pedig a τρίποδες székek s nem vegyítő üstök: mert az isteneknek, ha tanácsba gyűltek s egyúttal lakmároztak, ennyi vegyítő üstre nem volt szükségük.

Lássuk az említett helyet:

A hólábú Thetis elért Héphaistosnak
Örök, csillagfényes érczből vert lakába,
Égi paloták közt emelé a sánta.
A fuvóknál lelte, siet, izzad szinte,
Jó-megy az *üstök* közt, huszat elkészíte;
A szilárd teremnek fala mellett állnak,
Kereke aranyból vagyon mindnyájának,
Hogy úgy guruljanak égiek körébe,
Csudásan, maguktól s vissza műhelyébe.
Készen volnának már, szép *fülük* hiányzott,
De munkában van mind, szegeket kovácsolt.
(Il. 18, 369—379.)

Így szól a hely, melyre Gladstone fentebb említett **állításában** **támaszkodik**. Csakhogy kettőt nem vett észre, mikor az olymposi istenek számát a húsz *ülőhely* után akarta megállapítani. Egyik, hogy mikor Thetis Héphaistos palotájában megjelent, az οὔατα készítésével volt elfoglalva; e szó pedig füleket jelent. Mire való a széken a fül? — Második pedig, hogy mindegyik olymposi istennek meg volt a maga palotája, sőt külön háztartása, tehát vegyítő üstre mindegyiknek szüksége volt.

Például:

A többi mind távol a saját termébe',
Olymp oldalában nyugton üldögéle,
A hol kinek-kinek készült palotája.
(Il. 11, 76—77.)

Vagy:

Hogy elsötétült a nap ragyogó fénye,
Elpihenni kiki hajlékába tére,
Hol a híres művész, az erős Héphaistos
Okos észszel rakott mindegyiknek házat.
(Il. 1, 605—609.)

És:

Őt*) a kecses Charis, a sántának nője,
A fehérfátyolos meglátá kijőve
S megfogván a kezét szólott kedveskedve:
«Nagyuszályos Thetis, honnét e szerencse?

*) Thetist.

Kedves, tisztelt, máskor olyan ritka nálunk,
Jer beljebb azonban, hogy szívesen lássunk!»
(Il. 18, 382—387.)

Charis Héphaistos után megy a műhelybe, értesíteni akarván, hogy Thetis keresi: mire ez így szól nejéhez:

«Vendégeld meg jól csak,
A míg félreraktam szerszámot s fúvókat!»
(Il. 18, 408—409.)

Tehát az olymposi istenek huszan lehettek, ha a húsz vegyítő üst után és nem a húsz *szék* után következtetni lehetne. S ha huszan voltak is, nem mind azok voltak, kiket Gladstone mint ilyeneket akar megállapítani. Ne feledjük Zeus leányait, a múzsákat, kikről Homéros így énekel:

«Olymplakó múzsák, istennők, mondjátok!»
(Il. 2, 485.)

JÁNOSI BOLDIZSÁR.

— **Arany «Toldi»-ja IV. énekének 19 22. strófájához.** Csodálatos találkozása a véletlennek, vagy inkább csodás és szép egyezése a lélekben s költészetük szellemében annyira rokon Petőfinek és Aranynak az, mikor Petőfi 1843-ban szenvedései, hányattatásai közepette a *Távolból* czímű költeményben, Arany pedig 1846-ban, már csak föléleszve lelkében az egykori ifjúkori színész-bolyongás keserű emlékeit, a *Toldi* IV. énekének 19—22. strófáiban Toldi Miklós ajkára adva saját érzelmeit, az anyjuk iránti aggódó szeretetnek adnak hangulatban, szinte gondolatmenetben, sőt egyes kifejezésekben is nagyon egyező classikus szépségű hangokat:

Távolból.

Kis lak áll a nagy Duna mentében;
Oh mi drága e lakocska nékem!
Könnyben úszik két szemem pillája,
Valahányszor emlékszem reája.

Bár maradtam volna benne végig!
De az embert vágyai vezérlik!
Vágyaimnak sólyomszárnya támadt,
S odahagytam *őslakom s anyámat.*

Kínok égtek a szülőkebelben,
Hogy bucsúmnak csókját rá leheltem
S kínja lángi el nem aluvának
Jéggyöngyétől szeme harmatának.

Mint ölelt át reszkető karával!
Mint marasztott esdeklő szavával!
Oh, ha akkor látok a világba:
Nem marasztott volna tán hiába.

Szép reményink hajnalcsillagánál
A jövendő tündérkert gyanánt áll;

S csak midőn a tömkelegbe lépünk
Venni észre *gyászos* tévedésünk.

Engem is hogy csillogó reményem
Biztatott csak, minek elbeszélnem?
S hogy mióta járom a világot,
Bolygó lábam száz tövisre hágott.

. . . Szép hazámba ismerősök mennek;
Jó anyámnak tőlök mit izenjek?
Szóljatok be, földiek, ha lészen
Utazástok háza közelében.

Mondjátok, hogy könnyeit ne öntse,
Mert fiának kedvez a szerencse — —
Ah, ha tudná, mily nyomorban élek,
Megrepedne a szíve szegénynek!

Toldi IV. én. 19—22. strófa.

(Bencze szól:)

«. . . Ne menj édes szolgám, jaj, ne menj messzére
Egész Nagyfalunak keserüségére;
Jaj ne hagyd bitangul az *ős Toldi házat*,
Ne taszítsd a sírba *jó édes anyádat*.»

Így rimánkodott az, de kevésbe vette,
Fejét rázta Miklós, a hol nem szerette:
Hanem a mint *anyját* hozta fel végtére,
Követ hengerített a fiú szívére.
Nem felelt sokáig Benczének szavára,
Csak nézett sohajtva a susogó nádra,
S addig-addig bámult a susogó nádra,
Nagy meleg könnycsepp ült szeme pillájára.

S mintha törlené csak arcza verítékét,
Tenyeréhez törlé hivatlan vendégét;
Végig a kis ujján a könny földre csordult;
Ő pedig Benczéhez ily szavakkal fordult:
«*Mondd meg ezt, jó Bencze, az édes anyámnak:*
Gyászba borult mostan csillaga fiának:
Egykorig nem látja, még nem is hall róla;
Eltemetik hírét, mintha meghalt volna.

De azért nem hal meg, csak olyaténképen,
Mint midőn az ember elrejtezik mélyen,
És mikor fölébred bizonyos időre,
Csodálatos dolgot hallani felőle.
Rólam is hall még hírt, hogy, mikor meghallja,
Még a csecsszopó is álmélkodik rajta.
Akkor anyám lelke repes a beszéden,
Csak meg ne szakadjon szíve örömében.»

Nem valószínűtlen, hogy Aranynak e hangulatos strófák megírásánál a maga szomorú emlékein kívül Petőfinek gyönyörű sorai is lelkében zsongottak.

Gyulai Ágost

PARERGA TIBULLIANA.

(Vége.)

IV. A Delia-elegiák időrendje.

A Delia-elegiák időrendjét egészen pontosan meg lehet határozni azokból a czélzásokból, a melyeket a költő későbbi elegiáiban tesz a korábbiakra. Valamennyi közt a legkorábbi a *harmadik*, a hol elbeszéli, mily nehezen tudta őt útra bocsátani Delia, mikor a keleti háborúba kellett indulnia, s bár minden *omen* jóra vallott, mégis egyre sírt (13--14. vs.):

Cuncta dabant reditus: tamen est deterrita nunquam,
Quin *fleret nostras* despueretque *vias*.

Erre emlékszik vissza az *első* elegiában, a mikor azt mondja, hogy mindaz a kincs, a mit a keleti hadjáratban szerezhetett volna, nem ér annyit, hogy Delia sírjon miattok (51—58. vs.):

O quantum est auri pereat potiusque smaragdi,
Quam *fleat* ob *nostras* ulla puella *vias*.
Te bellare decet terra, Messalla, marique,
Ut domus hostiles præferat exuvias:
Me retinent vinctum formosæ vincla puellæ
Et sedeo duras ianitor ante fores.
Non ego laudari curo, mea *Delia:* tecum
Dum modo sim, quæso segnis inersque vocer.

Az első után az *ötödik* következik. Tibullus elbeszéli, hogy Delia hűtlen lett hozzá, pedig ő már azt képzelte, hogy kiviszi falusi jószágára s ott élnek együtt csendes egyszerűségben (19—30. vs.):

At mihi felicem vitam, si salva fuisses,
Fingebam demens, sed renuente deo.
Rura colam frugumque aderit mea Delia custos,
Area dum messes sole calente teret,

Aut mihi servabit *plenis de lintribus uvas*
Pressaque veloci *candida musta* pede,
Consuescet numerare pecus, consuescet amantis
Garrulus in dominæ ludere verna sinu.
Illa *deo* sciet *agricolae* pro vitibus uvam,
Pro segete *spicas*, pro grege ferre dapem.
Illa regat cunctos, illi sint omnia curae:
At iuvet in tota me nihil esse domo.

Ez csak ismétlése annak, a mit már az első elegiában elmondott, hogy ő falun akar élni, művelve a földet és tisztelve a mezei istenségeket (7—16. vs.):

Ipse seram teneras maturo tempore vites
Rusticus et facili grandia poma manu:
Nec spes destituat, sed frugum semper acervos
Præbeat et *pleno pinguia musta lacu.*
Nam veneror, seu stipes habet desertus in agris
Seu vetus in trivio florida serta lapis;
Et quodcumque mihi pomum novus educat annus,
Libatum *agricolae* ponitur ante *deo.*
Flava Ceres, tibi sit nostro de rure corona
Spicea, quæ templi pendeat ante fores.

Hogy pedig ezt a boldogságot már akkor sem képzelte Delia nélkül, kitünik az alábbiakból (43—46. vs.):

Parva seges satis est, satis est, requiescere lecto
Si licet et solito membra levare toro.
Quam iuvat immites ventos audire cubantem
Et *dominam* tenero continuisse sinu;

továbbá (37—38. vs.):

Non ego laudari curo, mea *Delia:* tecum
Dum modo sim, quæso segnis inersque vocer.

Az ötödik után következik a *második.* A szeretők közt még mindég tart a meghasonlás és a költő emlékezteti Deliát arra, a mit az ötödikben mondott (19—30. vs.), hogy az ő érzelmei nem változtak s most is legfőbb vágya volna együtt élni vele falusias egyszerűségben (71—74. vs.):

Ipse boves mea si tecum modo Delia possim
Jungere et in solito pascere monte pecus:
Et te dum liceat teneris retinere lacertis,
Mollis et inculta sit mihi somnus humo.

A másodikat követi a *hatodik*. A másodikban ugyanis azt látjuk, hogy Delia állandóan együtt él valakivel s a költő az őrök miatt nem tud hozzáférni; ezért ilyen oktatásokat ád neki (15—22. vs.):

Tu quoque ne timide custodes, Delia, falle.
  Audendum est: fortes adiuvat ipsa Venus.
Illa favet, seu quis iuvenis nova limina temptat,
  Seu reserat fixo dente puella fores:
Illa docet furtim molli decedere lecto,
  Illa pedem nullo ponere posse sono,
Illa viro coram nutus conferre loquaces
  Blandaque compositis abdere verba notis.

Az intés fogott is Delián, csakhogy utóbb már nemcsak Tibullusszal, hanem másokkal is megcsalta úgynevezett férjét. Most már megbánta a költő, hogy ilyen tanításokat adott neki, s czélzással rájok mondja a hatodik elegiában (9—20. vs.):

Ipse miser docui, quo posset ludere pacto
  Custodes: heu heu nunc premor arte mea.
Fingere tum didicit causas, ut sola cubaret,
  Cardine tum tacito vertere posse fores:
Tum sucos herbasque dedi, quis livor abiret,
  Quem facit impresso mutua dente Venus.
At tu, fallacis coniunx incaute puellæ,
  Me quoque servato, peccet ut illa nihil.
Neu iuvenes celebret multo sermone caveto,
  Neve cubet laxo pectus aperta sinu,
Neu te decipiat nutu digitoque liquorem
  Ne trahat et mensæ ducat in orbe notas.

E czélzások, a mint látjuk, oly szakadatlan sorban fűzik egymáshoz a Delia-cyclushoz tartozó elegiákat, hogy szinte megfoghatatlan előttünk, miért tesz a Tibullus-kutatók jó része még ma is újabb meg újabb kisérletet arra, hogy az elegiákat mindenféle kétes értékű kriteriumok alapján más sorrendbe állítsa.

V. Férjes nő volt-e Delia?

Az összes eddigi magyarázók megegyeznek abban, hogy Delia a *második* és a *hatodik* elegiában mint férjes nő, mint törvényes feleség szerepel. Mi azt hisszük, hogy Delia csak állandóan együtt lakott valakivel, de nem volt az illetőnek törvényes felesége.

Igaz, hogy a költő azt az embert, a ki Deliát magánál tartotta, majd *vir* (II. 21; VI. 8.), majd *coniunx* (II. 41; VI. 15.) névvel illeti s magának Deliának is *coniunx* (VI. 33.) czímet ád, de ez még nem bizonyít semmit. Tudjuk, hogy Ovidius az *Ars amatoria*-ban saját többször ismételt nyilatkozata szerint csupán a hetærákról szól s mégis következetesen *vir* névvel jelöli azokat, a kik az efajta leányokkal együtt laknak,[1]) a mi különben az erotikusok rendes szokása; azt is megtanulhatjuk bármely nagyobb szótárból, hogy *coniunx* szeretőt, *coniugium* házasságon kívüli összeköttetést is jelenthet. Csak akkor mondhatnók tehát, hogy ezekben az elegiákban kétségtelenül törvényes házasságról van szó, ha a költő, mint Ovidius is teszi ott, a hol a törvényes házasságot és a törvénytelen viszonyt egymással szembeállítja,[2]) *maritus*-t és *nupta*-t említene.

Én már a priori valószínűtlennek tartom, hogy olyan fajta libertinával, a minő Delia volt, olyan állású római polgár, a kivel Tibullus, a római lovag, saját nyilatkozata szerint egy asztalnál lakomázott,[3]) törvényes házasságot kötött volna. Az a körülmény is, hogy az állítólagos férj, a mint a második és a hatodik elegiából kitünik, szolgáival őrizteti Deliát, törvénytelen viszonyra váll, mert a rómaiak törvényes feleségeiket nem szokták ily megalázó őrizet alatt tartani.[4]) Eszünkbe jut a Marathus-dalokból ismeretes hetæra, Pholoe, a kit époly őrizet alatt tart a szeretője,[5]) kivel együtt lakik, és, a mit Ovidius mond az *Ars amatoria*-ban a hetærák őrzéséről.[6]) De a legfontosabb az, hogy Tibullus a hatodik elegiában (75—80. vs.) Deliát így fenyegeti:

Nec sævo sis casta metu, sed mente fideli:
  Mutuus absenti te mihi servet amor.
At quæ fida fuit nulli, mox victa senecta
  Ducit inops tremula stamina torta manu
Firmaque conductis adnectit licia telis
  Tractaque de niveo vellere ducta putat.

---

[1]) Különösen tanulságos részlet Ars am. III. 579—658.
[2]) Ars am. III. 611—614.
[3]) V. ö. I. 6, 25—30.
[4]) Ov. Amor. III. 4, 33—34.
[5]) V. ö. I. 8, 55—60.
[6]) Ars am. III. 615. és köv.

Tehát azt akarja mondani, hogy Deliát, ha könnyelmű lesz, eléri a hetærák rendes sorsa: addig vándorol egyik kézről a másikra, míg végre megvénül, nem lesz, a ki eltartsa, és kénytelen lesz fonással meg szövéssel keresni meg kenyerét. Már pedig ilyet oly nőről, a ki a törvényes feleség biztosított jogi helyzetét élvezi, nem mondhatott volna. A befejező sorokban pedig (85—86. vs.):

Hæc aliis maledicta cadant: nos, Delia, amoris
Exemplum cana simus uterque coma,

világosan arra czéloz, hogy ő kész Deliát ettől a sorstól megmenteni, ha otthagyja a gazdagabb szeretőt s követi őt falusi jószágára, a hol, mint már korábbi elegiáiban emlegette, holtig élhetnek együtt csendes boldogságban.

Én tehát azt hiszem, hogy Tibullus csak gúnyból nevezte a Deliát magánál tartó szeretőt *coniunx*-nak.

VI. Sulpicia Cerinthusának valódi nevéről.

Hogy Sulpicia kedvese, kit ő maga verses levélkéiben (IV. 7—12.) és utána Tibullus a Sulpicia szerelméről szóló elegia-cyclusban *Cerinthus*-nak nevez, azonos a Tibullus második könyvében kétszer is említett *Cornutus*-szal (II. 2. és 3.), arra több bizonyítékunk van. A kéziratok egy része ugyanis II. 2. vs. 9. és II. 3. vs. 1. a Cornutus név helyett a Cerinthus nevet közli. Mivel nem tehető fel, hogy valamely másoló magától rájött volna Cornutus és Cerinthus azonosságára, ahhoz a feltevéshez kell folyamodnunk, hogy kézirataink archetypusában volt valamely az ókorból származó széljegyzet, a mely a Cornutus név mellett a neki megfelelő Cerinthus álnevet is közölte; később azután a kéziratok egy része a két név közül csak a Cornutust, más része a Cerinthust tartotta fenn. A feltevés valószínűségét csak emeli az a körülmény, hogy a Cerinthus név prosodiai tekintetben teljesen megfelel a Cornutusnak s vele a vers bármely helyén felcserélhető.

Az is fontos dolog, hogy a II. könyv 2. elegiájában, a hol Tibullus az új férjnek, Cornutusnak, szerencsét kíván születése napja alkalmából, czélzások vannak arra az elegia-cyclusra, melyet a költő előbb írt Sulpicia és Cerinthus szerelméről s a Matronalia ünnepén Sulpiciának felajánlott. Tibullus ugyanis e cyclus bevezető költeményében (IV. 2.) ezt mondja Sulpiciáról (15—20. vs.):

Sola puellarum digna est, cui mollia caris
Vellera det sucis bis madefacta Tyros,
Possideatque, metit quidquid bene olentibus arvis
Cultor odoratæ dives Arabs segetis
Et quascumque *niger rubro de litore gemmas*
Proximus eois colligit Indus aquis.

Tehát Sulpiciát úgy jellemzi, mint gazdag és fényűző nőt, a kit azonban ez a fényűzés, mint csodálatosan szép leányt, teljes mértékben megillet. Cornutusról viszont ezt mondja II. 2, 11—16:

Auguror, uxoris fidos optabis amores:
Jam reor hoc ipsos edidicisse deos.
Nec tibi malueris, totum quæcumque per orbem
Fortis arat valido rusticus arva bove,
Nec tibi, *gemmarum quidquid felicibus Indis*
Nascitur, *eoi qua maris unda rubet.*

Ezzel bizonyára azt akarja mondani, hogy Cornutusnak csak a Sulpicia hű szerelme kell, nem pedig gazdagsága és fönnebb említett drágakövei.

A IV. könyv 5. elegiájában ily szavakat ád a Sulpicia szájába, midőn a szerelmes leány a Cerinthus születésnapján Venushoz könyörög (13—16. vs.):

Nec tu sis iniusta, Venus: vel serviat æque
Vinctus uterque tibi, vel mea vincla leva.
Sed potius valida teneamur uterque catena,
Nulla queat posthac nos soluisse dies.

Maga a költő pedig ezt kívánja Cornutusnak, már mint férjnek, a születése napján (II. 2, 17—20.):

Vota cadunt: utinam strepitantibus advolet alis
Flavaque coniugio vincula portet Amor,
Vincula, quæ maneant semper, dum tarda senectus
Inducat rugas inficiatque comas.

Én ebben a gondolatismétlésben szándékosságot látok: a költő most ugyanazt kívánja a házaspárnak, a mit Sulpicia még a házasság előtt kívánt.

Tibullus IV. 5, 17—20. Sulpiciával úgy jellemezteti Cerinthust, mint szerény ifjat, a ki a Geniustól, midőn születésnapján neki áldoz, nem is meri hangosan kérni a szerelmi boldogságot:

Optat idem iuvenis, quod nos, sed tectius optat:
Nam pudet hæc illum dicere verba palam.
At tu, Natalis, quoniam deus omnia sentis,
Adnue: quid refert, clamne palamne roget?

Ugyanez a szerénység jellemzi Cornutust, a kit II. 2, 9—10. a költőnek kell biztatnia, hogy mondja el bátran a Geniusnak, mi a kívánsága:

Adnuat et, Cornute, tibi, quodcumque rogabis.
En age, quid cessas? Adnuit ille: roga.

Ezek a találkozások olyan valószínűvé teszik a Cornutus és Cerinthus azonosságát, hogy a II. köny 2. elegiáját bátran használhatjuk a Sulpicia szerelmi regényének kiegészítésére.

VII. Ki írta a IV. könyv 7. elegiáját?

Még mindig vannak olyanok, a kik a IV. könyv 7. elegiáját nem számítják a Sulpicia dalai közé, hanem Tibullusnak tulajdonítják és úgy fogják fel, mint a Sulpicia szerelméről írt elegiacyclus (IV. 2—6.) befejező költeményét. Mi ezt az eljárást nem helyeselhetjük, mert szerintünk a kérdéses dalnak csak úgy van értelme, ha a Sulpicia saját dalainak zárókövét látjuk benne.

Sulpicia szereti Cerinthust, de anyja ellenzése miatt egyelőre nem lehet az öve. Titkon verses üzeneteket küld hozzá a szerelmesek rendes szokása szerint viasztáblákon, hogy a kedves mindjárt rájok írhassa a feleletet is. Mikor megtudja, hogy Cerinthus hűtlenné lett hozzá s valami hetærával kezdett viszonyt, ily szemrehányó levélkét ir neki (IV. 10.):

Gratum est, securus multum quod iam tibi de me
Permittis, *subito ne male inepta cadam.*
Sit tibi cura togæ potior pressumque quasillo
Scortum, quam Servi filia, Sulpicia.

Ebből az olvasható ki, hogy Sulpicia attól félt, hogy szerelmi szenvedélyétől elragadtatva valami balgaságot fog elkövetni, a mi bukására vezet *(ne male inepta cadam)*, vagyis hogy teljesen oda adja magát Cerinthusnak. Ezért mondja gúnyosan, hogy örömére szolgált megtudnia Cerinthus csalfaságát, mert ez meg fogja őt akadályozni ama végzetes ballépés elkövetésében.

Utóbb kibékül ifjával, éjjeli találkát ad neki. De még győz benne a szűzi szemérem s a légyott órájában megfut Cerinthus ölelései elől. Másnap már bánja gyengeségét s ily levelet ír kedvesének (IV. 12.):

Ne tibi sim, mea lux, æque iam fervida cura,
  Ac videor paucos ante fuisse dies,
Si quicquam tota commisi stulta iuventa,
  Cuius me fatear pænituisse magis,
Hesterna quam te solum quod nocte reliqui,
  Ardorem cupiens dissimulare meum.

Mikor azután mégis teljesen átengedte magát szerelmének, akkor írja a kérdéses költeményt (IV. 7.):

Tandem venit amor, qualem texisse pudore,
  Quam nudasse alicui, sit mihi fama magis.
Exorata meis illum Cytherea Camenis
  Attulit in nostrum deposuitque sinum.
Exsolvit promissa Venus: mea gaudia narret,
  Dicetur si quis non habuisse sua.

Még arra is czéloz, hogy ezt a vallomását már nem bízza, mint eddigi levélkéit, lepecsételt viasztáblákra; nem bánja, ha kedvesen kívül más is olvassa:

Non ego *signatis* quicquam mandare *tabellis*,
  Ne legat id nemo, quam meus, ante, velim,
Sed peccasse iuvat, vultus componere famæ
  Tædet: cum digno digna fuisse ferar.

Ellenben, ha ezt a költeményt Tibullusnak tulajdonitjuk és az ő elegia-cyclusának (IV. 2—6.) végére állítjuk, elveszti minden értelmét. Mert igaz ugyan, hogy Tibullus a maga dalait a Sulpicia levélkéinek hatása alatt írta, de a szerelmi viszonyt nem úgy irja le, a mint az a valóságban fejlődött, hanem a költészet idealis világába emeli. Az ő Sulpiciája nem a szenvedélyével küzdő leány, hanem a mesés őskor heroinája, a kit a szerelemben nem korlátoznak a közönséges élet tekintetei. Íme mit mond, mikor a vadászaton távollevő Cerinthus után sóhajtozik (IV. 3, 15—18.):

Tum mihi, tum placeant silvæ, si, lux mea, tecum
  Arguar ante ipsas *concubuisse* plagas:
Tum veniat licet ad casses, inlæsus abibit,
  Ne *Veneris cupidae gaudia* turbet, aper.

A Cerinthus születésnapján pedig így szólítja meg kedvesét (IV. 5, 7—8.):

> Mutuus adsit amor, per te *dulcissima furta*
> Perque meos oculos per geniumque rogo.

A Cerinthusszal való titkos találkozókat is gyakoriaknak tünteti fel a költő (IV. 6, 11—12.):

> Nec possit *cupidos* vigilans deprendere custos
> *Fallendique vias mille* ministret Amor.

Ilyen előzmények után igazán nevetséges volna, ha befejezésül azt mondatná Sulpiciával: *Tandem venit amor*, hiszen az ő Sulpiciája ezt az *amor*-t már régen ismeri.

Különben is adott Tibullus az ő cyclusának olyan befejezést, a mely után már semmiféle folytatás nem következhetik. Ez a IV. 6. utolsó két sora (19—20.), a hol Junóhoz, a házasság védőjéhez, fordul, hogy mindörökre egyesítse a szerelmeseket:

> Sis, Juno, grata et veniet cum proximus annus,
> Hic idem votis iam vetus adsit amor.

Ez a jó kívánság bizonyára a legalkalmasabb befejezés a matronaliai ajándékul Sulpiciának szánt cyclushoz.

Végül még egyet. Tibullus itt-ott egyes szavakkal is czéloz Sulpicia levélkéire. Mikor IV. 6, 9—10. így szól:

> . . . . ullæ non ille puellæ
> Servire aut cuiquam *dignior* illa viro,

ez szándékos ismétlése Sulpicia saját szavainak, melyek éppen IV. 7, 9—10. olvashatók:

> Sed peccasse iuvat, vultus componere famæ
> Tædet: *cum digno digna fuisse* ferar.

Ezek után, úgy hiszem, senki sem kételkedhetik többé abban, hogy a IV. könyv 7. elegiáját magának Sulpiciának kell tulajdonítanunk.

VIII. Tibullus írta-e a Sulpicia szerelméről szóló elegia-cyclust?

Igazán csodálom, hogy még mindig vannak olyanok, a kik a Sulpicia és Cerinthus szerelméről szóló elegia-cyclust (IV. 2—6.) nem merik határozottan Tibullusnak tulajdonítani. Négy könyv maradt reánk a Tibullus neve alatt; e hagyatékból, úgy hiszem, csak annyit szabad tőle elvitatnunk, a hol külső és belső okok az ő szerzősége ellen szólanak; ellenben, a hol ily argumentumok nincsenek, ott meg kell maradnunk a hagyomány mellett.

Azt ma már senki sem vonja kétségbe, hogy az egész harmadik könyv a Lygdamusé, a IV. 1. vagyis a *panegyricus in Messallam* valami névtelen kezdőé; azt is tudjuk, hogy a IV. 7—12. a Sulpiciáé. Itt csakugyan vannak oly bizonyítékaink, a melyek a Tibullus szerzőségét kizárják. De a mi a kérdeses elegia-cyclust (IV. 2—6.) illeti, még senki sem tudott felfedezni benne oly nyelvi vagy metrikai sajátságokat, a melyek Tibullus többi munkájától elütnének; azt is elismeri mindenki, hogy ez elegiák művésziesen finom és Tibulloshoz teljesen méltó klasszikus alkotások. Már ennyi is elég volna ahhoz, hogy neki tulajdonítsuk, mikor az ókori hagyomány ellen semmi sem szól.

De hozhatunk fel pozitiv bizonyítékokat is a Tibullus szerzősége mellett. A kérdéses elegiák ugyanis feltünő tartalmi és nyelvi egyezéseket mutatnak a Tibullus első két könyvében fennmaradt kétségtelen hitelességű versekkel. Íme néhány példa:

II. 2, 3—4:

Urantur pia tura focis, urantur *odores*,
Quos tener e terra *divite* mittit *Arabs*.

IV. 2, 17—18:

Possideatque, metit quidquid bene olentibus arvis
Cultor *odoratae dives Arabs* segetis.

II. 2, 15—16:

Nec tibi, *gemmarum* quidquid felicibus *Indis*
Nascitur, *eoi* qua maris unda rubet.

IV. 2, 19—20:

Et quascumque niger *rubro de littore gemmas*
Proximus *eois* colligit *Indus* aquis.

Egyezés mutatkozik egy egészen sajátságos tibullusi kifejezésben I. 6, 35:

Te tenet, absentes *alios suspirat amores,*

a minek szóról-szóra megfelel IV. 5, 11:

Quod si forte *alios* iam nunc *suspirat amores.*

Végre szórendi és tartalmi egyezés van I. 5, 7—8:

Parce tamen, *per te furtivi foedera lecti,*
Per Venerem quæso compositumque caput,

és IV. 5, 7—8. között:

Mutuus adsit amor, *per te dulcissima furta*
Perque tuos oculos per geniumque rogo.

Ezekből a tagadhatatlan hasonlóságokból csak az következhetik, hogy az első két könyv és a IV. 2—6. egyazon szerzőtől származik. Itt már csakugyan nincs semmi helye az örökké kétségeskedő hyperkritikának.

IX. A második könyv elegiáinak időrendje.

A második könyvben valószínűleg legrégibb az *első* elegia, az Ambarvalia ünnep leírása. A költő ugyanis szokása szerint itt is áttér a szerelem themájára, mihelyt alkalma akad rá, s a falusi élet dicséretével kapcsolatban Cupido istenről így emlékezik meg (67—70. vs.):

Ipse quoque inter agros interque armenta Cupido
Natus et indomitas dicitur inter equas.
Illic indocto primum se exercuit arcu:
Hei mihi, quam doctas nunc habet ille manus!

Egészen hasonló módon tér át a Messalla fiának, Messallinusnak, tiszteletére írt ötödik elegiában a falusi ünnepek leírásáról a szerelem hatalmának festésére (101—112. vs.):

Ingeret hic potus iuvenis maledicta puellæ,
Post modo quæ votis inrita facta velit.
Nam ferus ille suæ plorabit sobrius idem
Et se iurabit mente fuisse mala.

Pace tua pereant arcus pereantque sagittæ,
Phœbe, modo in terris erret inermis Amor.
Ars bona: sed postquam sumpsit sibi tela Cupido,
Heu heu quam multis ars dedit illa malum!
Et mihi præcipue. Jaceo cum saucius annum
Et faveo morbo, cum iuvat ipse dolor,
Usque cano Nemesim, sine qua versus mihi nullus
Verba potest iustos aut reperire pedes.

A két hely teljesen hasonló egymáshoz, a különbség csak az, hogy, míg az első elegiában a költő csak általánosságban fakad ki a szerelem kínzó hatalma ellen, az ötödikben már a Nemesis nevét is beleszövi. Valószínű tehát az a feltevés, hogy az elsőt még Nemesisszel való megismerkedése előtt írta, mert különben bizonyára itt is megemlékezett volna róla. Ugyanerre vall az első elegia vidám hangulata is, a mely a későbbi, már a Nemesis uralma alatt írt elegiákban a kínzó vágy és a kielégítetlen szenvedély kitöréseinek ád helyet.

A Nemesis-cyclusban a legrégibbnek a *negyedik* elegiát tartom, a melynek már kezdő sorai elárulják, hogy új még s a költőnek szokatlan az a rabság, a melybe esett (1—4. vs.):

Hic mihi servitium video dominamque paratam:
Jam mihi libertas illa paterna vale.
Servitium sed triste datur teneorque catenis
Et nunquam misero vincla remittit Amor.

Továbbá ez a költemény az, a mely Nemesist mint kapzsi (14. vs.) és fényűző (27. és köv. vss.) leányt, mint olyat, a ki mindig a többet igérőnek adja oda magát (39. vs.). az olvasónak bemutatja s a szerelmes költő éppen nem irigylendő helyzetét ismerteti, míg a másik két költemény (6. és 3.) Nemesist és az egész helyzetet már ismertnek tételezi fel. Nemesis még szabad s a költő bármi áron gazdagsághoz akar jutni, hogy a kincsvágyót magáévá tehesse (21—22. vs.):

At mihi per cædem et facinus sunt dona paranda,
Ne iaceam clausam flebilis ante domum.

Ugyanerre vonatkozik az 53—54. vs.:

Quin etiam sedes iubeat si vendere avitas.
Ite sub imperium sub titulumque, lares.

A negyedik után a *hatodik* elegia következik. A költő még mindig reméli, hogy Nemesis az övé lesz (27. vs.), és, hogy szívét meglágyítsa, elhunyt kis hugának emlékére kéri, hogy legyen iránta kegyelmes (29—40. vs.):

Parce, per immatura tuæ precor ossa sororis:
  Sic bene sub tenera parva quiescat humo.
Illa mihi sancta est, illius dona sepulcro
  Et madefacta meis serta feram lacrimis.
Illius ad tumulum fugiam supplexque sedebo
  Et mea cum muto fata querar cinere.
Non feret usque *suum* te propter flere *clientem:*
  Illius ut verbis, sis mihi lenta veto,
Ne tibi neglecti mittant mala somnia manes
  Mæstaque sopitæ stet soror ante torum,
Qualis ab excelsa præceps delapsa fenestra
  Venit ad infernos sanguinolenta lacus.

Abból, hogy védelmet a kis leány maneseitől kér s magát az ő *cliens*-ének nevezi, látni való, hogy ez a gyermek szerette a költőt és szószólója volt Nemesisnél. A viszony tehát már hosszabb idő óta tartott. De megjelenik a láthatáron már a gonosz kerítőné is, a ki Nemesist más számára akarja megnyerni s a költőt minden módon távol tartja tőle (44—50. vs.):

Lena necat miserum Phryne furtimque tabellas
  Occulto portans itque reditque sinu:
Sæpe, ego cum dominæ dulces a limine duro
  Agnosco voces, hæc negat esse domi:
Sæpe, *ubi nox promissa mihi est,* languere puellam
  Nuntiat aut aliquas extimuisse minas.

Az utolsó előtti sorból az is kitünik, hogy Nemesis még mindig szabad.

A negyediket követi a *harmadik* elegia. Nemesis valami hitvány parvenu, egy meggazdagodott libertus kezébe került — talán éppen az ő érdekében járt közben az imént említett kerítőné — s az új szerető kivitte falusi villájába (1—2. és 59. köv. vss.). A költő egyelőre nem is gondol már arra, hogy Nemesis az övé legyen, csak mezei munkás szeretne lenni a jószágon (1—10. és 79—80. vs.), hogy legalább olykor-olykor láthassa.

A mi az *ötödik* elegiát illeti, a következő hely (109—112. vs.) szolgál chronologiai útmutatással:

. . . . iaceo cum saucius *annum*
Et faveo morbo, cum iuvat ipse dolor,
Usque cano Nemesim, sine qua versus mihi nullus
Verba potest iustos aut reperire pedes.

Ebből kitünik, hogy a költemény írásakor a Nemesisszel folytatott viszony már egy éves volt s az író már több költeményt írt róla. Az ötödik elegia tehát a Nemesis uralmával egyidejű s valószínűleg későbbi a Nemesisről szóló első két elegiánál (II. 4. és 6.), mert, ha a költő addig még csak egy dalt írt volna kedveséről, nem mondhatná magáról azt, hogy egyre Nemesist énekli meg. De az sincs kizárva, hogy mind a három Nemesis-elegiánál későbbi, és, hogy időrend tekintetében a második könyv utolsó darabja.

A *második* elegiának, a Cornutus tiszteletére írt születésnapi üdvözletnek, a könyv többi elegiájához való időrendi viszonya, minthogy nincs benne semmi chronologiai tekintetben értékesíthető czélzás, nem határozható meg.

Az eddigi fejtegetések után Tibullus összes költeményeinek időrendjét így állapíthatjuk meg: az *első könyvben* legrégibb a Marathus-cyclus a következő rendben: 4, 8, 9; utánok jő a 10, a harcz elátkozása, mely az aquitaniai hadjárat előtt keletkezett; a hadjárat utáni időből való a Delia-cyclus, és pedig 3, 1, 5, 2, 6; a könyv utolsó darabja a 7., a Messalla tiszteletére írt születésnapi üdvözlés. A *második könyvben* (a II. 2. kihagyásával) az imént megállapított sorrend a következő: 1, 4, 6, 3. Az 5. vagy a 6. után, vagy a 3. után keletkezett. A mi a *negyedik könyvben* fennmaradt Tibullianákat illeti, a Sulpicia-cyclus (IV. 2—6.) későbbi az első könyvnél és korábbi a második könyv 2. (már a házas Cornutus tiszteletére írt) elegiájánál, mert ez az elegia, mint értekezésünk hatodik fejezetében kimutattuk, egyes czélzásaival visszautal a Sulpicia-cyclusra. A mi végre a névtelen kedvesről írt két dalt (IV. 13. és 14.) illeti, ezekről csak annyit mondhatunk, hogy a Delia-cyclusnál későbbiek és a Nemesis-cyclusnál korábbiak, mert Ovidius világosan megmondja a Tibullus halálára írt gyászelegiában (Am. III. 9, 32. és 58. vs.), hogy Delia volt első, Nemesis utolsó szerelme.

NÉMETHY GÉZA.

A HUMORRÓL SZÓLÓ MAGYAR ELMÉLETI IRODALOM.

(Vége.)

A következő évtizedben (1860—70) alig találunk valami jelentékeny dolgot ezen a téren.

Igen jeles tanulmány *Arany* Lászlónak *Magyar népmeséinkről* szóló Kisfaludy-társaságbeli székfoglalója (Budapesti Szemle Új folyam 1867. VIII.), melynek egy kis része a népmesékben nyilatkozó néphumorral foglalkozik, igen érdekes példákat csoportosítva erre vonatkozólag. A humoros meséket a többi tréfás meséktől szerinte az különbözteti meg, hogy «valamennyi ilyen mese vagy emberi gyarlóságokat s morális gyengeségeket akar nevetségessé tenni, vagy másfelől a dévaj ügyességet juttatja diadalra az emberek felett: szóval, mindig az emberi viszonyok körül mozog».

Ugyancsak 1867-ben szó esik a humorról Gyulai Pálnak és Fábián Gábornak polemiájában. Fábián 1866. nov. 28-án a Kisfaludy-Társaságban felolvasást tartott *A satyráról* (megj. Kisf.-T. Évl. Új f. III. 1869), melyre Gyulai a Budapesti Szemlében (Új f. VII. 1867) megjegyzéseket tett. Bennünket itt csak az a megjegyzése érdekel, hogy Fábián, úgy látszik, nem tudja, mi a humor, mert kicsinylőleg szólott róla. Fábián feleletében (Új f. IX. 1867.) tiltakozik az ellen, hogy ő kicsinyelné a humort, melyet különben meghatározni igen nehéz. Könnyebb megmondani, mi *nem* humor. Az ő erre vonatkozó nézete Vischeréval egyezik: «Der Humor ist Komik, aber eine Komik, deren Vater der Schmerz ist.» — A ki Vischer fejtegetéseit ismeri, tudja, hogy ez az egy mondatka nem fejezi ki az ő humorról szóló nézetét. Hogy Fábiánnak ilyen volt a véleménye a humorról, ez azt bizonyítja, hogy nem igen foglalkozott a kérdéssel.

Gregussnak ebben az időben (1869) megjelent tanulmányában, mely *A torzképről* s Dux Adolfében, mely *A bohózat elméletéről* szól (1870), a humorra vonatkozó elméleti megjegyzéseket nem találunk. Nem találunk *Gyulainak Pákh Albert* fölött mondott *emlékbeszéd*ében sem (*Pákh Albert humoros életképei* 1870. bevezetésképen), mely különben érdekes adalékokat szolgáltat a humorista jellemhez.

1870-ben jelenik meg *Névy Lászlónak Az irásművek elmélete* czímű iskolakönyve, melyben a szerző a humor magyarázatának is juttat egy kis helyet. Fontossága nem tudományos értékében rejlik, hanem abban, hogy *a kérdést beviszi az iskolába s így iránta általánosabb érdeklődést kelt.*

Magyarázatában rámutat a humornak nagyon is eltérő értelme-

zéseire, azután ezt mondja: «Az újabb szépészet humor alatt mintegy *művészeti bölcseletet ért, mely az ellentéteket, szélsőségeket kibékítve egységbe foglalja.* E szerint a humor a művésznek tisztán alanyi sajátsága ugyan, de melyben a külvilág az egyoldalúságoktól megtisztítva jelenik meg. Csak így helyes ezen tétel: a «humorban tárgy és alany egyesül egy magasabb fogalommá eszményülve.» Ezt a nagyon is homályos értelmezést kiegészíti néhány ügyesen választott idézet, valamint a humoros regényről szóló rövid fejtegetés. — A könyv későbbi kiadásai (egészen átdolgozva) *Poetika* czímen jelentek meg s mint tudjuk, a legújabb időkig rendkívül el voltak terjedve. Ezekben már jobb és világosabb értelmezését adta a humornak. Mutatványul ide iktatom az 1892-i (4.) kiadásnak humorról szóló magyarázatát, mely lényegében azonos a többi kiadásokéval:

«A humorisztikus regény a költő alanyi, humoros felfogásának világításában mutatja meg az életet. A humor ugyanis művészi bölcselet, mely mindent igazi értéke szerint méltányol, s így a valóságban levő ellentéteket kiegyenlíti. A mit a közfelfogás nagynak tart, a humorista meglátja benne a gyengeséget, a gyarlóságot, melyen mosolyogni kell; viszont a mit a sokaság kicsinek, jelentéktelennek, mindennapinak néz, abban felismeri a belső értéket s szeretettel foglalkozik vele. Az élet komoly jelenségeire derült lelkének sugarát veti, s a nevetségesben részvéttel nézi az ember megtévedését vagy tehetetlenségét. — A humorisztikus világfelfogás tehát összehangzásba hozza a legváltozatosabb tüneményeket, s ez a harmónia felemeli, felderíti az olvasó lelkét is. A humoristák tárgyaikat leginkább a polgári osztály és a társadalom alsóbb rétegei, a nép életviszonyaiból veszik, mert a szokásos életformák, az értelmi korlátoltság és a naiv természet, apró érdekharczok, egyéni és közös gyarlóságok oly tarka világot alkotnak, mely általános emberi, nemzeti és külön helyi szempontból egyformán érdekes.»

Az *újabb Poetikák* e tekintetben nem mutatnak haladást, inkább visszaesést.

Névy A komédia elmélete czímű, Kisfaludy-Társaság által jutalmazott pályaművében (1872) is foglalkozott a humor elméletével. A humor lényegét itt is az ellentétek összeolvadásából, a szélsőségek kibékülésébő1 származó örök derültségben találja. Fejtegetéseinek legnagyobb része *Carrière* Aesthetikájának idevágó fejezetéből van véve, mely szerint a humor nem a komikum alárendelt fajtája, hanem azon magasan felülemelkedik. Idealistikus és realistikus világnézet egyesül benne tökéletes harmóniában.

A humorban keresztényi szeretet nyilatkozik; a humor általános világképet fest; a valódi humor világhumor; a komikum csak eszköze;

leginkább az epikus költészetben van helyén; nagy világismeretet föltételez — ezeket a gondolatokat mind megtaláljuk az eddig ismertetett tanulmányokban, valamint a német elméletíróknál (Jean Paul, Solger, Carrière stb.).

Ugyanezt mondhatjuk *Zsilinszky* Mihálynak 1872-ben megjelent *A széptan előcsarnoka* czímű népszerű kis æsthetikájának humorról szóló rövid fejezetéről, mely a kérdést szintén nem vitte előre, különben nem is volt az a czélja.*)

Szigligeti A dráma és válfajai-ban (1874) csak néhány ismert általánosságot mond a humorról (249. l.), mely szerinte «a legmagasabb álláspont, melyre komikai költő fölemelkedhetik».

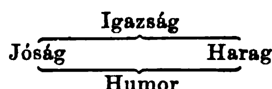
Ugyanebben az időben *Brassai* Sámuelnak, nagy polyhistorunknak, is rábukkanunk egy kis megjegyzésére, mely a humorra vonatkozik. Nem fontossága miatt iktatom ide, hanem csak azért, hogy a kiváló tudós erre vonatkozó — s helyes érzékre valló — felfogását jellemezzem vele. Brassai Arany László költeményét, *A délibábok hősét* bírálva *(Figyelő.* 1873. 41. sz.) a következőket mondja:

«Költőnké bizonyos mogorva, negédes humor, a melynek jellemzésére szeretnők, ha a német «griesgrämisch»-t le tudnók fordítani.» «Az emlegetett sugárvillanások benne olyanok, mint egy dölyfös aristokrata leereszkedő, kegyosztó mosolyai. Az igazi humor pedig *demokrata* a szó legnemesb értelmében és egyik főjellemvonása a *jó indulat*, mely még akkor sem hagyja el, mikor satyrával párosul, s a *meleg részvét*, mely egy pillanatban *könyekre* fakasztja a humoristát, de a következőben már jóízű *nevetésre* bírja a változó jelenség. De nem tulajdona ám az alanyias szeszély, sem a prædisponált hangulat, állandóan sötét, akár állandóan rózsaszínű kedély. Legkevésbbé felel meg az igazi humornak az a fitymáló, magasból lenéző modor, mely e költeménynek — mondhatni — minden sorát jellemzi.»

Nagyobb figyelmet érdemelnek fiatalon elhunyt, nagytehetségű lyrikusunknak, *Reviczky* Gyulának humorról szóló értekezései. Reviczky komolyan foglalkozott a kérdéssel s egész könyvet akart róla írni, melyből azonban csak néhány fejezet készült el. Ezeket a lapokban tette közzé. Első közülük: *A humor pszichologiája* czímű (Reform 1874. 207. sz.), melyet négy kis fejezetre oszt. Az első fejezetben arról szól, hogy a humor szóval hogy visszaélnek. «Olvasóközönségünk en masse a humor jánusfejének csak vigyorgó pofáját látja s a másikra, a zokogóra nem is akar nézni, mert ő a *humorisztikus* elnevezés alatt bohóczkodásokat, vagy Paul de Kock-i trivialitást ért.» De

*) 1897-ben megjelent 2. kiadásában sem változtatott semmit ezen a fejezeten.

nemcsak a nagy közönség, hanem az æsthetikusok is félremagyarázzák a dolgot. Cervantes szerintük humorista, Boileau, Wieland, Thümmel is stb., nálunk Jókai, pedig egyáltalában nem az. (Az utóbbi mindenesetre elhamarkodott itélet.) — A második fejezetben a humor magyarázatát adja *Addison* szerint, ki a humor genealogiáját így tünteti fel:

Első kellék tehát a föltétlen őszinteség, *igazságszeretet*, mely a rútat a szépben s a szépet a rútban is föltalálja. Önmaga iránt is őszinte a humorista, a maga gyengéin is tud kaczagni (pl. az udvari bolond). A világkomédia *haragra* indítja (ez a humorista pessimismusa), de ő *jó* is, «a haragot, az undort szelid, könyező bánatba ringatja a szánalom és az általános nyomornak közös, nyomasztó érzete».

Humorista csak az lehet, ki sokat szenvedett, érzett és gondolkodott. Ezért nő, vagy ifju nem lehet valódi humorista. — Ezután *Weber*, *Jean Paul* és *Lemcke* véleményét idézi. — A harmadik fejezet a humor szó etymologiáját adja. Megemlíti, hogy *a humor modern és keresztény*, az ókornak nem igen van humora, a régiek nagyon is életvígak voltak hozzá (Jean Paul). Leggazdagabb humoristákban az észak, legszegényebb a dél. — A negyedik fejezetben elválasztja a komikumtól. A humornak csak a formája komikai. A szatira sem humor. A szatirikus nevet, vagy sír, a humorista nevetve sír. A határokat nehéz megvonni. «*A hol a szatira általános jelleget ölt, a szarkazmus elveszti keserűségét s a világfájdalom szánalommal párosul, kezdődik a humor*, de épen az a pont, hol ez történik, ki nem jelölhető.»

Az emberiségnek szerinte még sokat kell vénülnie, tapasztalnia, hogy a humor általános legyen. A *humorra születni* kell, ezért nem érti meg mindenki a humoristát.

Mint látjuk, új gondolatok nincsenek benne, még Addison theoriája sem új alapjában véve. Az egésznek értéket az eddigi eredményeknek rövid és nem egyszer szellemes összefoglalása ad.

Másik idevágó tanulmánya: *Arany mint humorista* (Fővárosi Lapok 1874. 231. sz.).*) Az egész inkább Arany költészetének, főleg lyrájának rövid jellemzése. Arany «keserű» humorára több szellemes észrevételt tesz, de nem egyszer meglep bennünket ilyenféle megjegyzéseivel: «Még balladáinak némelyike is humoros hatással van ránk, *Ágnes asszonynyal* élükön valamennyi a nép esdeklő szava»(?!). «A humor kérdőjel, az újkori világfájdalom egy nagy felkiáltójel.» —

*) Megjelent a *Temesi Lapok*ban is (1876. 115. sz.).

Egyéb megjegyzései arra vallanak, hogy a humorról nincs egészen tiszta fogalma s ő is inkább az elméletekből akarja megérteni, mint maguknak a humoristáknak irásaiból. — Különben ő Aranyt tartja az egyetlen magyar humoristának.*)

Harmadik tanulmánya a legterjedelmesebb, czíme: *Humor és materialismus* (Figyelő 1876. 277., 289., 301. l.). Ebben a kérdést széles bölcseleti alapra akarja fektetni, de ebbeli törekvése nem igen sikerül. Czélja az emberiség szellemi fejlődését megvilágítani s kapcsolatokat keresni Jézus tanítása, a materialismus morálja s a humoros világnézet között. Mondanunk sem kell, hogy ezek a kapcsolatok meglehetősen erőltettek és egyoldalúak (Jézus pl. szerinte «az első nagy humorista». — «A humor a materialismus emlőiből veszi első táplálékát.» — Jézus erkölcstana és a materialismusé majdnem mindenben ugyanaz . . . stb.). — Reviczky filózofiai spekulácziókba bocsátkozva egyoldalúvá lesz (tudjuk, ebben az időben különösen nagy híve volt Schopenhauernek). — Azt hiszem, pessimista kedélye sem volt alkalmas a humornak igazi megértésére s mint tanulmányaiból látszik, kutatásaiban sem találta meg a helyes irányt. Később küzdelmeinek és nyomorgásának közepette még kevésbbé találhatta volna meg.

Reviczky utolsó tanulmányával egy időben jelenik meg «*Pár szó a humorról*, s humorisztikus epizódok a régiek prédikáczióiból» czímen D—ó jegygyel (Mármaros, 1876. 1. és 4. sz.) egy kis czikk, mely azonban teljesen jelentéktelen. Szemelvényeket közöl régi «humorista» prédikátorok (Barletta, Abrahám a S. Clara stb.) beszédeiből s ezekhez bevezetést ír, melyben azt mondja, hogy «a *humor egykorú az emberrel*» s azután Jean Paul után mond egyet-mást róla.

Elméleti tekintetben szintén jelentéktelenek a következők: *Mikszáth: Magyar síriratok humora* (Budapesti Napilap, 1877. 299. sz.), mely tréfás, vagy naiv sírverseket közöl; egyetlen figyelemre méltó megjegyzés benne az, hogy *Mikszáth nem tartja lehetségesnek, hogy a magyar néphumort tisztán adomákból meg lehessen ismerni*, mert az adoma «sok kézen megy át», míg valamely gyűjteménybe belekerül. *Milkó* Izidor: *Humor a jogász életben* cz. czikke (Főv. Lapok. 1879. 214.) csak egy kis német adomagyűjtemény ismertetése. *Murai* Károly: *A magyar humorista irodalom ókoráról* czímű czikke (Független Hírlap. 1879. 147.) hangzatos czíme ellenére teljesen értéktelen s a lehető legfelszinesebb dolog, melyben egyáltalában semmi sincs (Kónyi: Demokritusát és Kolumbán: Vida Györgyét emlegeti). *Mikszáth* kis könyve: *Az igazi humoristák* (1879) érdekes adalékokat tartalmaz a magyar néphumor megismeréséhez. Tartalma: Humor az utczán. Humor az

*) Levele Gáspár Imréhez 1873-ban. L. Magyar Szemle 1892. 35. sz.

aktákban. Magyar nép bogarai. Népies észjárás a tudományban. Síriratok humora. Megcsufolt falvak. A mi falunk (az utóbbi fejezet rendes Mikszáth-féle genreképeket tartalmaz). — A humorról elméletileg nem szól.

Heinrich Gusztáv *Az újkori humoristák* czímen (Főv. Lapok. 1877. 176—7.) ismerteti Anton *Schönbach*-nak tanulmányát: «Über die humoristische Prosa des XIX. Jahrhunderts.» Az első rész az angolokat jellemzi (Dickens, Elliot; Thackeray szerinte nem humorista); a második rész a németeket (Jean Paul, Freytag, Hackländer, Holtei, Fritz Reuter, Raabe, Scheffel); a harmadik rész az amerikaiakat (Washington Irving, Edgar Allan Poe, Nathaniel Hawthorne, Aldrich, Mark Twain, Bret Harte). — Igen jó tájékoztató tanulmány a nagy közönség számára. A humorral elméletileg nem foglalkozik. — Kiegészíti ezt a tanulmányt *Heinrich*nek egy másik czikke: *A humorról* (Főv. Lapok. 1878. 127.), melyben Karl *Altmüller*: Der Humor czímű felolvasását (Kassel, 1878) ismerteti «helyenkint túl is menve annak keretén». Szól a humor szó eredetéről s főleg Sterneről, ki a humort meghonosítja az irodalomban. Munkái a komolyság és tréfa, a gúny és meghatottság, a sírás és nevetés érdekes vegyületét mutatják. Akkor ezt nevezték humornak, ma is kb. ezen a véleményen vagyunk. A humor nem komikum, fő jellemvonásai: a szeretet és élcz. Claude Tillier a legjelesebb humoristák egyike, ellenben Lichtenberg, Heine, Boerne nem humoristák. Végül megjegyzi, hogy *a humor nem az emberi művelődés magaslata*, mint némelyek mondani szeretik.

Névy Lászlónak 1882-ben egy felolvasása jelenik meg a *Régi magyar humoristákról* (Koszorú VIII.), mely mint népszerű felolvasás a dolog mélyére nem hatolhat s nem is akar hatolni, inkább csak szellemesen cseveg a humorról. Ezzel az elnevezéssel gyakran visszaélnek, de azért rendesen «jó magja van a közönséges értelmezésnek is». Maga is ilyen «közönséges» értelmezést ad, mikor azt mondja: «a humor nem egyéb. mint az a *jó szeszély*, a léleknek az a vidámsága és szabadsága, mely játékot űz a léttel, kiforgatja méltóságából az affectált nagyságot, kaczag a ferdeségeken, mindennek, még a bajnak is meg tudja találni derültebb oldalát s a jókedv s elmésség villámfényével ragyogó világot önt környezetére. Ebből a magyarázatból aztán önként következik, hogy a humor a körülményekhez képest igenis más-más eszközt használ, más-más alakot ölt s így az élczlapok nem éppen jogtalanul használják a humor pompázó czimerét». — Látjuk, hogy eddig ismertetett értelmezéseihez képest ez az értelmezése nem haladás, hanem inkább visszaesés, a mit azonban a népszerűségre törekvés menthet. Különben szól a kurucz tréfás dalokról, Mánkóczi István kalandjairól, Mikes leveleiről s Fazekas Mihályról.

Ugyancsak 1882-ben jelenik meg *Baráth* Ferencznek *Thackeray Makepeace* Vilmosról angol források alapján írt tartalmas jellemrajza (Bp. Szemle),*) mely egy kis polemiára adott alkalmat. *Heinrich* Gusztáv u. i. kifogásolta ezt a nézetet, hogy Thackeray humorista (*Th. mint humorista.* Bp. Szemle 1882.) szerinte inkább szatirikus. Taine szerint is Dickens úgy viszonylik Thackerayhez, mint a humorista a szatirikushoz. A humorista szereti és védelmezi, a szatirikus gyűlöli, megveti az embert; a humorista a gonoszban és bolondban is talál szeretetreméltó vonásokat, nemes érzéseket, a szatirikus még a jeles, derék emberekben is csak gazembert vagy szamarat lát s legnemesebb tetteit is aljas indokra vezeti vissza; a humorista könyvén hol sírunk, hol nevetünk, a szatirikus komorsággal, világmegvetéssel tölt el bennünket stb.

Baráth *Humorista-e Thackeray?* cz. kis czikkben**) válaszol (Bp. Szemle 1882), melyben azt vitatja, hogy Heinrich kissé szűkre szabta a humor definitióját s mereven különítette el a humoristát a szatirikustól. *A gúny, a szatiriai elem lényeges alkotórésze a humornak.* A humor szerinte »alapjában jóság és emberszeretet, de a melyet a tapasztalás többé-kevésbbé keserűvé tett. Amaz adja neki a derűt, emez a gúnyt. A humoristáé egy nagy emberszerető szív, a melyet a világ és az emberek ezer gyarlósága, néha rosszasága, többé-kevésbbé megkeserítették ugyan, de nem tettek embergyűlölővé«. Hogy mennyi szatirai elemet bír meg a humor, nagy kérdés. Azt mondhatjuk, hogy *humor addig, míg alapjában megmarad emberszeretőnek.*

Baráth Verstan és aesthetika cz. kis kézikönyvében (1886) szintén szól a humorról s ügyesen foglalja össze tanulók számára a különböző elméletekből a legvilágosabb és legtalálóbb megjegyzéseket. Erősen hangoztatja itt is, hogy a humornak szeretet az alapja s megkülönbözteti az egyes emberekben s a népben sporadice jelentkező humort egyes íróknak általános lelkiállapotban, világnézetben nyilatkozó, tehát magasabb rendű humorától. Egyáltalában *a humort tartja a »legmagasabb írói világnézetnek«.*

*Imre Sándor*nak *Arany és Aristophanes* cz. nagy tanulmányában (Bp. Szemle 1885—6. és Irodalmi tanulmányainak I. kötetében 1897) is találunk a humorról szóló részleteket. Nem elméletileg fontosak ezek, hanem inkább mint elméletet támogató adalékok. Főleg Arany humorával és a magyar néphumorral foglalkozik a bevezető részekben. Fejtegetései sem teljeseknek, sem rendszereseknek nem mondhatók, de az

---

*) L. Baráth *Irodalmi dolgozatok.* 1895.

**) L. u ott.

összegyűjtött példákat és utalásokat az e téren tovább kutatók mindig felhasználhatják.

Bihari Péter *Egyetemes és részleges eszthetiká*jában (1886) hosszasan foglalkozik a «nedélyes vagy humoros» fogalmával. Szerinte «a humorisztikum, mint a *komikum és tragikum vegyülete*, azon módosulata a szépnek, mely egyfelől az alanyi, másfelől a feltétlen tökélyesség eszméjét kelti fel». Ezt a meglehetősen homályos meghatározást további fejtegetéseinek folyamán eléggé érthetővé teszi és sok találó példával világítja meg. Elméleti tekintetben újat nem mond s inkább eklektikus, mint Carrière, a kinek humorról szóló magyarázatait nagyrészt követi. Általában népszerűen tárgyalja a kérdést, néhol fölösleges bőbeszédűséggel.

Érdekes *Grünwald* Bélának *Humoros bölcsészet* czímű czikke is (Bp. Szemle 1887), mely *Vischer*nek: *Auch Einer* cz. humoros művet ismerteti (3. kiadása 1884-ben jelent meg). Grünwald érdekesen fejtegeti, hogy Vischer mennyire humorista, midőn «önmaga fölé» tud emelkedni s a saját rendszerét birálat tárgyává tudja tenni. «Vischer könyvében — úgy mond — egészen a német szellem nyilvánul; a németek philosophiai világnézete van meg benne humoros alakban s a könyv már azért is érdekes, hogy egy jelentékeny szellem kisérlete az e világnézetben rejlő humor művészi alakítására.» Grünwald szerint a mai szellemi áramlat a humor felé hajtja az embereket. A jelentékeny írók érzik, hogy «*a való élet egész igazságát csak a humor formájában lehet fölfogni s művészi módon alakítani*». Csak a humor adhat teljes harmoniát. «A humoros fölfogásban az emberi szellem teljes öntudatossága, felsőbbsége nyilvánul» ... «a dissonantiákat harmonikus hangulatba olvasztja egybe, föléjök emelkedik a lélek nyugalmával, derültségével. a szellem öntudatosságával, mert fölismerte a lét nagy törvényét s megvan az e törvény elkerülhetetlen következményének elviselésére szükséges erős idegrendszere és lelki ereje». — Látjuk, hogy Grünwald is azok közé tartozik, kik a humort rendkívül nagyra becsülik s az emberi gondolkodás tetőpontjának tartják.

Érdekes ellentétben állnak ezzel a magas felfogással Hermann Conradnak zavaros nézetei, melyeket «William Makepeace Thackeray. Ein Pessimist als Dichter» cz. munkájában fejteget. E munkát ismerteti *Haraszti* Gyula *Thackeray* czímű czikkében (Bp. Szemle 1888). A német író egészen félreérti a humor lényegét. Szerinte a XVIII. század angol «humoristái» közül csak Sterne és Goldsmith igazán azok. Thackeray Vanity fair-jét így emlegeti: «jenes erbarmungslose, monströs unwahre Schmähgedicht» (!). Fő czélja bebizonyítani, hogy Thackeray pessimista, a mi egyáltalában nem sikerül neki. Az ismertető maga különben a következőleg nyilatkozik a humorról: «Úgy

hiszszük, hogy a humor leghelyesebben úgy érthető meg, ha származásának körülményeit tekintjük, ha alkatrészeit vizsgáljuk, melyek sarcasmus és jóságos elnézés (tout comprendre c'est tout pardonner!), pessimismus és optimismus: ezeknek sajátságos vegyüléke egyediségek, nemzetiségek s korok szerint módosulva, — a világnézetnek egy neme az, mely a művészeteket czéljainak megfelelően idomítja át, irányítja s alapjában *ép oly kevéssé kizárólagos tulajdona az új kornak, mint a germán vagy szláv népfajnak.*» Az utóbbi nézet ellentétben áll jóformán az összes eddigi erre a pontra vonatkozó nézetekkel.*)

Hantz Jenőnek *A humor és Arany János humora* czímű tanulmányára (Figyelő 1888. XIV., XV. és különnyomatban) térek most át, a melylyel fontosságához mérten kissé bővebben szándékozom foglalkozni. Ez a legterjedelmesebb (68 oldal) és legmélyrehatóbb tanulmány, mely eddigelé a humorról magyar nyelven megjelent. A szerző ismeri az összes kiválóbb humor-elméleteket s ezeknek alapján, maga is megkisérli egy új elmélet alkotását. De lássuk magát a tanulmányt. Megismertetvén a *humor* szó eredetére vonatkozó tudnivalókkal, rámutat a szó jelentésének ingadozására, melyet abból magyaráz, hogy a humor fogalmát — egyes humoristák műveiből indulva ki — vagy igen szűkre szabták, vagy nagyon is tágra. Definiálni nehéz is, azért használnak annyi hasonlatot és metaforát a magyarázói, kik többnyire megtévednek abban, hogy a humor alapjának a kedélyességet veszik, másfelől meg a komikum egyik fajtájának tekintik.

Hogy világosan lássuk a humor és komikum közti különbséget, először a komikum elméletével foglalkozik röviden (főleg Jean Pault és Zeisinget véve alapul), aztán áttér a humor tárgyalására. Előrebocsátván, hogy *a humornak irodalmi- és néphumorra való szétválasztása semmi lényeges különbségen nem alapszik*, a német humor-elméleteket ismerteti. Kezdi *Vischer* elméletével, melyet részletesen s itt-ott birálva tárgyal (közvetőleg *Jean Paul*ét is tárgyalja összevetve Vischerével). A homályos fejtegetéseket nagy buzgalommal iparkodik érthetőkké tenni, a mi nem mindig sikerül neki. Következnek *Hegel*, *Solger*, *Lazarus* elméletei, melyeket rövidebben, azután *Zeisingé*, melyet ismét hosszabban ismertet. Még *Lemcke*, *Köstlin*, *Schopenhauer* és *Carrière* fejtegetéseiről szól, aztán a magyarokra tér át, de csak Kölcsey, Greguss, Bérczy, Névy és Bihari nézeteiről beszél, a többieket, úgy látszik, nem igen ismeri, vagy nem tartja fontosaknak. Igen messze vezetne czélomtól, ha ezt az ismertető részt magam is ismertetném. A német elméleteket a kérdéssel csak kissé foglalkozók eléggé ismerik. Kieme-

---

*) Harasztinak *A naturalista regényről* szóló tanulmányában (1885) is van néhány megjegyzés a humorról s a humorista regényírókról.

lem, hogy a szerző nem elégszik meg a puszta ismertetéssel, hanem mindenikhez önálló gondolkodásra valló helyeslő, vagy polemizáló megjegyzéseket fűz.

Végül az ismertetett elméleteket tekintetbe véve a következőkben adja a saját felfogását.

«A humor *hangulat*, mely az érzés és gondolkodás bizonyos állandó kapcsolatában áll; bizonyos világnézet körében él.» A humoros világnézet alapjául Schopenhauer nézetéhez csatlakozva *az alanynak egy vele heterogén világgal való összeütközését* veszi.

Ebből származik a humor tragikus oldala. Az összeütközés azonban nem végződik bukással, a mit Carrière «képzelmi dialektikája»*) alapján magyaráz, mely bebizonyítja, hogy «a dolgoknak közös alapja, belső egysége van s hogy az, a mi önzően magában akar megállani, épen magának válhatik ellenkezőjévé (pl. a véges és végtelen, a subjectiv és objectiv tökéletesség viszonya stb.). Ha e viszonyt nem annyira az elme fogja fel, mint inkább a kebel érzi át s a képzelem állítja oda: megnyertük a humor alapját». Miért jelentkezik a humor a komikum formáiban leggyakrabban? Erre így felel: a komikum czélja a nevetségest ellentétek szembeállításával érni el; tehát itt is van összeütközés. «A humorista azonban azt kiséri meg, hogy a világ ellentétei daczára is helyreállítsa nyugalmát, melyet ama fentebbi összeütközés megzavart.» Ez volna a humor viszonya a tragikumhoz és a komikumhoz. «A humorban *e két elem egységes hatását azon egyensúly teszi lehetővé, mely a komolyt és nevetségest műrészi arányban tartja,* úgyhogy a nevetséges elem mögött a humor komoly arcza mindenütt átvilágol.»

Ennek az egyensúlynak alapja bizonyos világnézet s az ezen alapuló hangulat. «E világnézet szerint, midőn a tökéletlen tárgyat magunkkal összehasonlítjuk, érezzük tökéletességünket s midőn e tárgyat is, magunkat is a képzelem dialektikájában az absolut tökéletességgel hasonlítjuk össze, érezzük tökéletlenségünket s megkisért az a gondolat is, hogy vajjon az absolut tökéletesség eszméje ismét nem

*) Carrière szerint: «Der H. ist die Dialektik der Phantasie. Dialektik bezeichnet ursprünglich die Wechselrede, durch welche die Menschen ihre Gedanken flüssig machen, die Einseitigkeiten verschiedener Standpunkte und Ansichten sich zu einer gemeinsam erzeugten Wahrheit aufheben, in welcher nun auch gewusst wird, dass die Dinge selbst ineinander übergehen, dass alle absonderliche Mannichfaltigkeit doch einen gemeinsamen Grund und eine innere Einheit hat, dass was sich für sich festhalten will gerade in sein Gegentheil umschlägt» (Aesthetik I. 211. 1873. 2. kiad.).

csupán a mi elménk szüleménye-e? Az egyensúlyt tehát a tökéletesség eme folyton váltakozó viszonylagos felfogásának egymásra gyakorolt ellensúlyozó ereje tartja fenn, mely arányt így is feltüntethetjük: az alanyi tökéletesség úgy áll a tárgy tökéletlenségéhez, mint az alany és tárgy tökéletlensége együttvéve a végtelen tökéletességhez, vagyis szemléltetve: $a : b = (a+b) : \infty$.» Mihelyt ezt az egyensúlyt megbontjuk azáltal, hogy túlbecsüljük az alany, vagy a tárgy tökéletességét, csak komikusak, vagy kétségbeesettek lehetünk. Az ellentéteknek ezt az egyensúlyát nem annyira tudjuk, mint *inkább érezzük.* Ebből magyarázható, hogy a humorista szerető és elnéző a kigúnyolt világ iránt, hogy szeret érdektelen- és értéktelennél időzni stb.

Ezután Zeisinggel polemizálva a humor osztályozását kisérti meg s négyféle humort különböztet meg: *közönséges* v. *egyszerű, víg, komoly* és *keserű* humort. (A víg humorral alakilag rokon a carricatura, travestia, grotesk.) Ezeket is elég részletesen fejtegeti.

Ezután arról szól, hogy nemzetek szerint hogy jelentkezik a humor s hogy melyik műfaj legalkalmasabb kifejezési formája. E tekintetben újat nem mond.

Az elméleti rész értekezésének két harmadát teszi, csak a harmadik részben foglalkozik Arany humorával, a melyet Arany életviszonyaiból, lelki összeütközéseiből magyaráz kissé egyoldalúan, de gondosan és nem egyszer elfogadható módon. Humoros művei közül Bolond Istókkal foglalkozik legbehatóbban, összevetve azt Byron Don Juanjával is, többi humoros költeményére inkább csak utal.

Bérczy Károly *tanulmánya mellett Hantzé a legértékesebb.* Fő érdeme, hogy a kérdésnek irodalmáról jó áttekintést ad, hogy az eddigi magyar tanulmányok eredményeit (Bérczy) is feldolgozza s hogy a kédést bölcseleti alapon tudományos rendszerességgel tárgyalja. Ebbeli igyekezete aztán kissé túlságosan elvonttá teszi fejtegetését és stilusa világosságának is árt. Ez a hibája azonban nem von le sokat tanulmányának értékéből, melyet már említett kritikája a német elméletekkel szemben s önállóságra törekvése emel. *Törekvést* mondok, mert elmélete nem önálló rendszer, csak eklektikus eljárással nyert ügyes összefoglalás.

Bérczy tanulmánya inkább induktiv s nem oly kimerítő, mint Hantzé, de finom érzékkel van írva s formája irodalmi. Népszerű, de a szó nemesebb értelmében. Hantzé rendszeresebb és alaposabb, Bérczyé világosabb és szebb.*)

---

*) Itt említem meg, hogy *Hudyma* Emilnek *A humor lélektani fejlődésének magyarázata s főbb formái* czímű értekezése (*Munkálatok* 63. köt. 1900. Kiadja a budapesti növendékpapság) Hantz értekezésének kivonata (Hantz nevének említését a «szerző» gondosan elkerüli).

Hantz értekezésével be is fejezhetném a humorról szóló elméleti irodalmunk ismertetését, mert az ezután megjelent idevágó dolgozatok nem igen vitték közelebb a kérdést a megoldáshoz, de a tudományban a negativ eredmény is tanulságos lévén, röviden ezekről is kell szólanom, már csak a teljesség kedvéért is.

Egyik részük nem is tartozik szorosan véve ismertetésem keretébe, mert nem igazán elméleti, ezeket csak érintem.

A *Néphumor és szatira a Rábaközből* czímű (Magyar Szalon 1889. X.) csak népies gúnynevekről s azokról a tréfás sententiákról szól, melyeket a nép egyes falukról mond (pl. «a terestyénfaiak hazafeküdtek»), s magyarázza őket. *Kováts* Antal *A magyar nép érzelem- és kedélyvilága dalaiban* (1890) cz. önállóan megjelent tanulmányának hatodik fejezetében a népköltészetben megnyilatkozó szatirával és humorral is foglalkozik, de ő sem elméleti fejtegetéseket ad, hanem csak érdekes példákat csoportosít, nem igen törődve az élcz, szatira, humor közötti különbségek tisztázásával. Ugyanezt mondhatjuk *Imre* Sándornak *A néphumor a magyar irodalomban* czímű kis kötetéről (1890), melynek bevezetésében maga mondja, hogy *humor* név alatt érti mindazt, «a mi jó vagy rossz kedvében, humorában levő embertől, kedve szélyelcsapongásában vagy «széles jókevében» s ellenkezőleg elbúsulásában szeszélyesen kitelik». Látjuk már csak ebből a nyilatkozatból is, hogy a munka elméletileg értéktelen s így ezúttal nem is foglalkozhatunk vele, csak mellesleg jegyzem meg róla, hogy minden tudományos alap nélkül készült elmefuttatás, melyben a szerző a magyar néphumor jellemző sajátságait nem vizsgálja s ennek következtében maga sem lévén bizonyos benne, hogy mit tartson magyar néphumornak, ennek irodalmunkban való megnyilatkozásait mintegy sötétben tapogatózva keresi. Erre mutatnak az efféle sajátságos nyilatkozatai: «De mi a néphumort keresnők. És erre már az előbbiben is egy idő óta alig találunk.» — Az ötletszerűen, bőbeszédűen s minden rendszer nélkül írt munkának csak az összehordott adatok sokasága ad értéket.

Ifj. Hermán Ferencznek kis felolvasása: *A magyar nép-humor* (A kecskeméti ev. ref. jogakadémiai olvasó-kör Évkönyve 1900—1) nem egyéb jóízű adomák gyűjteményénél.

Perényi Adolf *A magyar nép elméssége* czímű tanulmányában (Délmagyarországi Közlöny 1899. 19. sz. bővítve: Ethnographia 1901) a nép szójátékait, találós meséit és kérdéseit, közmondásait stb. tárgyalja röviden.

Kováts Antal *Vörösmarty humorá*ról szólva (Diákok Lapja 1901. 3—11. sz.) bevezetőleg a humorról is mond néhány általánosságot, szintúgy dr. *Voinovich* Géza *Magyar humoristák* cz. czikkében (Révai

kalendárium 1902), melyben Jókai, Mikszáth és Eötvös Károly humorát jellemzi inkább szellemesen, mint mélyrehatóan.

Most a tisztán *elméletiek*re térek át s ezeket ismertetem szintén chronologiai sorrendben.

Máday Mátyás *A tréfa, a humor és Wippchen* cz. értekezése (Alföld 1889. 276—7. sz.), mely mellesleg mondva igen rossz magyarsággal van írva, tulajdonképen egy berlini humorista, Wippchen (Stettenheim Gyula) aradi felolvasását ismerteti, de ezt megelőzőleg a humorról is megemlékezik ilyenformán: «A humor a kedélyes tréfának azon neme (!), mely mindenfajta tréfából felvesz egy kicsit oly czélból, hogy a jókedvet éleszsze és a társas összejöveteleket kedvesekké tegye.» Azt hiszem, hogy ez az idézet egészen elengedő a további fejtegetések jellemzésére.

Hock Jánosnak *A humor és az élcz* czímű czikke (Ország-Világ 1889. 1. u. az rövidebbre fogva: *A humor* czímen: Pesti Napló 1893. 2.) ismétli röviden a kiválóbb eszthetikusok véleményeit, idéz néhány szellemes mondást, elmondja a humorról a sokat ismételt általánosságokat s végül egy kis szemlét tart a híres humoristák fölött. *Pintér Kálmán*nak elmefuttatása *A humorról* (Magyar Szemle 1891. 6—7. sz.) sem egyéb s nem is akar egyéb lenni szellemes csevegésnél. *Luczián* szintén *A humorról* írva (Magyar Szemle 1892. 28—37. sz.) mindjárt kezdetben kijelenti, hogy a humor a kedély dolga, tehát «nem szorul arra, hogy elmebeli fejtegetésekkel magyarázgassuk mivoltát» s így napirendre térvén az elmélet fölött, a gyakorlat terére lép és adomázik.

Dr. *Bauer* Simon *A komikum*ról értekezve (Szepesi Lapok 1892. 11—12.) a humort rövidesen besorozza a komikum fajtái közé.

Szitnyai Elek *Tanulmányok* (1893) cz. kötetében szól a humorról, de egypár példánál és népszerű szólamnál egyebet nem találunk czikkében.

Kovács Dezső székfoglaló értekezése: *A humoristák.* Az emberismeret és emberszeretet mesterei (A kolozsvári ev. ref. collegium Értesítője 1897—8) nem fejtegetéseinek önálló voltánál fogva emelkedik ki az imént említettek közül, hanem a humor ismert jellemző vonásainak szép tárgyismereten alapuló s találó példákkal illustrált kerekded összefoglalásánál fogva.

Dr. *Pekár* Károly jeles *Positiv aesthetiká*jában (1897) csak futólag érinti a kérdést s fiziologiai alapon álló rendszerébe illesztve tárgyalja. A tragikumot és komikumot tudvalevőleg az egyéni és faji érzésekre vezeti vissza. A komikum szerinte «egyéni hatalmunk, erőnk, felsőbbségünk érzésének jóleső játéka, a tökéletes fajjal szemben hasztalanul küzdő tökéletlen egyén láttára». «A humornál azonban magához a nevetségeshez mély vonzalom kapcsolódik s így a nevetés itt nem merő egyéni

érzésből fakad, hanem ártatlan, jóakaró nevetés. *A humor tehát az egyéni s a sympathikus faji érzésnek keveréke»* (549—50. l.). Látjuk, hogy alapjában véve megegyezik az eddigi nézetekkel. Ugyanazt mondja, mint mások, csakhogy a maga fiziologiai nyelvére fordítva.

Dittrich Vilmos *A Nagy-Idai Czigányok* (1898) cz. tanulmányában ezeket mondja a műben megnyilatkozó keserű humor magyarázataképen: «Minden ellentét megbékül az önzés kielégítésével. Az ellentéteket egy magában visszás eszme egyenlíti ki. Ez a pessimismus humora. Szintén két eleme van, mint a derült humornak: *az ellentétek és azoknak egy eszmében való feloldása.*» «Az ellentétek feloldozási módja is egyforma: *a reflexió által történik, általánosítás útján.* Az általánosító eszmének milyensége szerint lesz azután a humor vagy derültté, vagy keserűvé. Amannál derült, itt sötét gondolat karolja együvé az emberek tetteiben, az események történetes rendjében feltünővé vált visszásságokat. Mindkét humor egységet hoz az események látszólagos különféleségébe; de míg a derült humor teljesen kibékül a tapasztalt ellentétekkel, addig a keserű humor csak beletörődik a változhatatlanba. Amannak hajlandósága van az események jó oldalát a világosság felé fordítani, emez a rosszakat fordítja felénk. Amaz a nevetségesben gyakran komoly, nemes vonást emel ki, emez a komolyat is addig szereti fordítani, míg nevetségessé nem lesz» (65—66. l.).

A humor alapjának világos és önálló formulázása értékessé teszik a kis megjegyzést.

Reviczky Gyula (?) *Humor a művészetekben* cz. czikkéről (Művész-Világ 1899. 2.) semmi jót nem mondhatok. Az érdekes kérdéssel ujságírói fölszinességgel bánik el, mondván ilyen dolgokat: «a szobrászat... par excellence a vaskorszak antik művészete» (!) . . . «a szobor mindig klasszikus, a humor mindig romantikus» stb. A festészetben lehet szerinte a legtöbb humor. — *Ravasz* Árpádnak *A humor Arany Jánosnál* cz. értekezése (Székelyudvarhelyi ev. ref. főgymn. Ért. 1899—1900 teljesen értéktelen dolog.

Gr.-nek *Humor* cz. czikke (Hazánk 1902. 108.) elég ügyesen írt kis dolgozat, mely a humorban nyilatkozó keresztényi szeretetet emeli ki s a humort általában a szív «magasabb érzésének» mondja. A h. sajátszerű előadásmódjáról is szól.

A Stampfel-féle Tudományos zsebkönyvtárban legutóbb megjelent *Aesthetiká*ban (1903), melyet *Bartha* József írt, kevés van a humorról s a mi van, az sem sokat ér. A humornak olyan meghatározása, hogy az «a tiszteletreméltóban nyilvánuló gyöngeség», új ugyan, de sikerültnek a legjobb akarattal sem nevezhető.

* * *

Áttekintésünket befejezvén, a következő tanulságokat vonhatjuk le a mondottakból.

A humor mibenlétének kérdésével nálunk is elég régi idő óta foglalkoznak a gondolkodók. Erre vonatkozó irodalmunk első évszáma 1778.

Humor-elméleti irodalmunk terjedelemre, tudományos rendszerességre és önállóságra nézve az idevágó nagy német irodalommal természetesen nem versenyezhet, annyival kevésbbé, mert elméletíróink általában a német elméletek alapján állanak s csak a feldolgozás módjában s új példákkal való megvilágításban mutatnak bizonyos önállóságot. Szorosan vett humor-elméletekről nálunk nem is lehet szó, inkább csak a kérdés ismertetéséről, népszerűsítéséről. E tekintetben többen elismerésre méltó munkát végeztek, a melynek üdvös eredménye a humorra vonatkozó mai tisztább felfogásunk. Ezt a felfogást az ismertetett magyar tanulmányok egymással megegyező pontjainak alapján körülbelül így formulázhatnánk: A humor hangulat, melyet a reflexió táplál. Alapja bizonyos világnézet, mely az élet ellentétein alapul s ezeket az ellentéteket kibékíteni, harmoniába olvasztani törekszik s mint ilyen, magas álláspont. A komolyság és derültség vegyülete; a komikum és szatira csak eszközei. Jellemzi a nagy tapasztaltságból és mély kedélyből eredő emberszeretetet. A legújabb korban jelenik meg az irodalomban, főleg az északi népeknél s mindinkább terjed.

Dr. Szinnyei Ferencz.

KAZINCZY FERENCZ SALLUSTIUS-FORDÍTÁSÁNAK NYELVÉRŐL.

(Vége.)

II. Új szók és szólások.

Az imént felsorolt régiességek mellett igen természetesen tág tere nyílik Kazinczynak a nyelvújításra is. Az új szók és szólások használatát egyrészt a szükség parancsolta, mert a régi magyar nyelvnek számtalan fogalomra nem volt szava; másrészt a szépség, az izlés követelte, mert sok régi szavunk egymás mellé rakott képzőivel szép stilusban helyet nem foglalhatott. Új szólások és fordulatok meg épen szükségessé váltak a stilus könnyedsége szempontjából. Ily módon lesz Kazinczynak e fordításában a régi és új nyelv összhangzó egészszé; és épen ez teszi e munkát érdekessé, a fordítást az eredetinek hű másává.

Az új szók és szólások feltüntetik mindazokat az eljárási módokat, melyeket Kazinczy és a többi nyelvújítók a múlt század elején általában követtek. Itt mégis egészben véve mértékletességet találunk; bizonyos középszert, a mely a túlzásoktól, a merész, vagy épen vakmerő újítástól, főleg a szóalkotásban lehetőleg tartózkodik. Új képzőt alig találunk, idegent sem. Nagyobbára meglevő tövekből vagy származékszóból alkot meglevő — részben működő, élő, részben holt — képzővel új szókat. Sok az analogiás képzés is. Meglevő tárgyatlan igéhez megfelelő tárgyas igét képez. Végre két-két meglevő szónak összetételével segít magán, a mikor új fogalom kifejezése válik szükségessé. Legkevésbbé helyeselhető az az eljárása, a mit gyökelvonás néven ismerünk, mint nyelvújításunk egyik jellemző módját.

Az új szólások és fordulatok ellen már több kifogást tehetünk. Igen sok esetben ellenkeznek ugyanis nyelvünk szellemével, felfogásával; sőt nem egyszer merőben szükségtelenek is, mert a meglevők épen olyan szépek, mint az újak. Ilyen esetekben már egy kissé keresetté, erőltetetté válik Kazinczy stilusa. De beszéljenek maguk e fordítás nyelvének új elemei. Lássuk először az *új szókat* keletkezésük módja szerint csoportosítva, azután pedig az *új szólásokat.*

1. Új szók.

a) Meglevő szó, meglevő képző.

alattos: a' lovagok, Pompéjusnak régi hív alattosai (fidis clientes); C. 20.

dőzsöl-g: (Sulla) gyönyörben dőzsölgő; J. 94. — Nytsz.-ban: dősöl I. 535.

dúl-ong: a' Nemesség' nagy része dúlong vala haragjában (invidia æstuabat); C. 23.

emeletes: egyik halom, mivel emeletes, 's oldala meredek, nem kivána sok munkát (magna parte editus); J. 97.

inger-mény: az íny ingerményit nem ismeri (irritamenta gulæ): J. 88. Nytsz.: *ingerlés.*

kérdegetőz-: (az asszonynép) kérdegetőznek (rogitare); C. 31. — Nytsz.: kérdögel; kérdözdögël- II. 213. 218.

késeleg: de midőn ezt késelgeni látja és habozni béke és had közt; J. 96. (ad analogiam: *tévelyeg).*

király-ka: a' királykák tehát közel tájakra költöznek (reguli): J. 11. u. o. *királyfiak* is.

kivonakod-: hadaink Numidiaból kivonakodtak a' mi tartományunkba telelni (exercitus deductus in provincia hiemabat); J. 38.

mondogál: a' mit a' földalattiakról mondogálnak (aio); C. 52.

nyeldës: (Jugurtha) vad dühében ennek (Adherbalnak) már nyeldesé országait (animo iam invaserat); J. 19. — Nytsz. *nyeldekel*-t ismer.

összetömül: az ellen összetömülve állt. J. 97.

segély: a' Tanács végzéséhez képest önkényt küldének segélyt. J. 42. (Ad analogiam: *aszály.)*

séretlen: hogy a' Tanács tekintete séretlen maradjon (integer); C. 38.

szájasság: = eloquentia; C. 5.

szánogat: szánogatják kisdedeiket (miserari parvos liberos); C. 31. — Nytsz. *szánkodik*, III. 73.

tisztelget: kik előtt az dicséretes munka, ha tisztelgetik a' népet és kedvét vendéglések által keresik (salutare plebem); J. 4.

tusázat: 's kezdődik a' tusázat (prœlium incipitur); J. 73.

vésemény: (toreumata); C. 20. — Nytsz.: *vésés, vésedék.*

vonalgás: megértvén tehát a' szökevényektől vonalgásit (ubi *iter* eius cognovit); C. 57. — Hibás, mert a «g» képző igéből képez igét: *for-og, lob-og.*

zsiványkod-: a' háborút nem zsiványkodva, hanem ... kezdé el (non prædatoria manu, sed ...); J. 19.

* * *

Meglevő szóhoz idegen képző járult ebben: *tanácsnok* = senator; meglevő szóhoz holt képző ebben: *állam* és *állam-os:* államos barátság *(firma* amicitia); C. 20. — Nytsz.-ban: *állandós.*

b) Képző rövidítése.

győzödel: de véretlen víg győzödelt a' Római nép' serge sem kapott (neque tamen ex populo Romano lætam aut incruentam victoriam adeptus erat); C. 60.

fekt-: a' város szerencsés fekte; J. 36.

késedel: mindez késedel nélkül teljesíttetik; J. 61.

késelem: Jugurtha késelmének hol ez, hol az okát ejti; J. 35.

bízatlanság: J. bízatlanságot színlel (*metum* simulat); J. 35.

könyörü: eldőditek könyörűk valának Róma alnépéhez (miseriti erant). J. 50.

piheng: Mink van egyebünk, mint hogy pihengenünk szabad (præter miseram animam); C. 20. — (a' szabadságról) a' jó csak végpihengésével mond le; C. 33. — Nytsz.: *pihëgés;* II. 1284. (Gyöngyösi); *pihenget;* II. 1285. (Faludi F.: Nemes asszony.)

veszt-: számos Senatoroknak vesztet készítettek (perniciem machinabantur); C. 18.

vétlen: e h. *vétetlen* (Nytsz.) = innoxius; C. 40.

c) Új képző közbeszúrása.

Új képző közbeszúrásával egy már meglevő származékszónak új értelmet ád. Így:

csikar-l-ás: Pisót csikarlásai miatt törvény elibe idézteté (pecuniarum repetundarum); C. 49. — Nytsz.: *csikarás;* I. 423.

ragyog-l-ás: = gloria; C. 3.

zavar-l-ás: ad perturbandam rem publicam; C. 18.

d) Szókeveredés (contaminatio).

csataj: a' hadi férfiak csataj nélkül állítják ki embereiket (sine tumultu); C. 45. *(csata* és *zaj* keveredése; de lehet, hogy: *csaté* [Nytsz.] változata, mint *karé* és *karaj.)*

békanyarít: mert hogy az ellenség' sokasága bennünket békanyarítson (circumveniret); C. 58. *bekerít* + *kanyarít.*

távolyog: mindenki kénye szerint távolygott a' jelektől (ab signis aberat); J. 43. *távol* + *tévelyëg* (Nytsz.); de lehet analogiás képzés is.

e) Meglévő tárgyatlan igéhez megfelelő tárgyas ige.

elő-csődít: a' sokaság, mellyet harczolni a' zavar ahitása csődített elő (illexerat); C. 57. — Nytsz. csak *csődül* és *kicsődül* alakokat ismer. I. 458.

ki-*foszlat:* J. kifoszlatá hadait (extenuavit acies); J. 48. Az értelme is új.

meg-*fenekít:* eleitek, hogy méltóságaikat megfenekítsék, (constituerent); J. 35. A Nytsz.-ban találjuk: *megfeneklik;* II. 213.

tikkaszt-ás: az ellenség katonájit szomj és tikkasztások által elakasztja (lassitudo); J. 49. — Nytsz.: *tikkad; -ás;* III. 936.

f) Gyökelvonás.

dölyf: a' Nemesi rend dölyfe itt töretett meg; J. 5.

esk: Catilina czinkosait eskre kényszerítette; C. 22. Nytsz.: *eskés, eskü, esküvő, esküvés.*

por-*gomoly:* pulveris vis; J. 52. — Nytsz.: *gomolyít-ó;* I. 1097.

gőg: tüstént belépett helyébe gőg és bujálkodás (superbia); J. 40.

henye: a' városi henyét a' falusi munkás életnek elébe tötte (otium urbanum); C. 37. — a henyét követjük (inertiam sequimur); C. 52. — Nytsz.: *henyélés, henyésség* I. 1405.

idom-talan: idomtalan ajkokkal a' Medust Maurus-nak ejtvén (barbara lingua); J. 17.

rogy: a' városi polgárság rogy vala mélyen (præceps erat); C. 37. — Nytsz.: roggyan I. 1445.

ür: nem vala kedvem a' becses üret buta munkátlanságban tölteni (otium . . .); C. 3. — ürem a' népnek hasznosabb, mint sok mások' szolgálatai (otium); J. 4. — Nytsz.: *üreg.* Itt érdekes a szó új jelentése is.

* * *

Meglevő szót új értelemmel ruház fel ezekben:

. . . hogy *kiürüléseiben* rá kevesebbet költhete (inopia); C. 23.

mintegy 12 *talpnyira* föld alatt (circiter duodecim pedes humi depressus); C. 55.

g) Meglevő szók összetétele.

Meglevő szók összetétele egyike volt nyelvújítóink legkedveltebb eljárásának. Sok új fogalom nyert ilyen módon helyes elnevezést. De sok visszaélés is történt e téren, különösen a német és görög összetételek lefordításával. Az ilyenek: *szellemdús, bájteli* stb. nem felelnek meg a magyar nyelv szellemének és sértik a helyes nyelvérzéket. Az itt felsorolandók nagyrészt helyes összetételek; csak egy-kettő hangzik idegenűl.

alnép: eldőditek könyörűk valának Róma alnépéhez (plebs); C. 33.

bárdvessző: hogy akkor majd megragadják a bárdvesszőket (fasces); C. 18.

belhad: Sulla katonáinak nagy része óhajtá a' belhadat (bellum intestinum); C. 5, u. o. 16.

égszak: a' mi tájak 's népek hőség vagy zordon égszak miatt kevésbé jártasok (asperitas); J. 16.

fennlát: fennlátni taníta a' pénz (superbiam edocuit pecunia); C. 10. — *fennlátó* lélek (superbus animus); J. 63.

félreszakad: eleitek két ízben szakadának félre (secessio); J. 35.

kedvvadászat: ezt sokan kedvvadászatból mondották történtnek (ambitione factum); J. 99.

leányváros: felgyülekezének . . . a leányvárosokból (ex municipiis); C. 17.

mindenszerte: mindenfelé + szerte-széllyel; J. 56.

nekimérgesedett had (infestus exercitus); J. 45. — Nytsz.: *neki-dühödik.*

ostromernyő: = vinea; J. 75.

összedúl: a tartományokat összedúlatja (pervastat); J. 19.

összelöködés: a' többi mingyárt az összelöködésben vissza vala tolva (primo congressu); J. 73.

sokszükségü háború (bellum multarum rerum egens); J. 42.

szabadkéjű: Catilina a szabadkéjűeket csapatjai közzé rakja (uti quisque voluntarius); C. 56.

számkimenés: szabadon hagyják a' számkimenést (exsilium); C. 51.

számkinlét: üzettessék számkinlétbe; C. 51. — C. számkinlétbe indúl; C. 34. — Nytsz.-ban csak: *számkivetés* III. 1147.

számkitilt: kiknek szüléik számkitiltatának (proscripti sunt); C. 37.

szembekel: Antoniussal szembekelni; C. 57. – Nytsz.: *szembemén, -száll;* II. 54.

széldüh: az útast széldüh tartóztatá (tempestas); J. 78.

tűzpad: tűzpadunk sincs (laris familiaris); C. 20. = focus; C. 52.

vádvallás: nehogy szerénységem vádvallásnak vétessék (conscientia); J. 84.

Az *immár* mintájára készült az *immost* = nunc (C. 37.), és *immég* = præterea (C. 37.).

h) Vegyesek.

kardaló: a k. czéhei (gladiatoriæ familiæ); C. 30. s több helyen.

kivány: elfogva rossz kivány októl (pravis cupidinibus captus); J. 1. – elvakulva kiványaiban; J. 36.

oldalagos csaták (prœlia transvorsa); J. 49.

rengeteg: sivatag rengetegek közt a' mezőbe viszi a' megmaradtakat (per montis asperos); C. 48.

törvényzett kormány (imperium legitimum) C. 17.

tudallat: gonoszságinak tudallata (conscientia scelerum); C. 5. és 14; ad anal.: *sugallat.*

2. Új szólások.

Minthogy az idegenszerű szólásokról a köv. szakaszban lesz szó, itt csak azokat sorolom fel, a melyek jórészt már meglevő szólásoknak rokonértelmű szóval való helyettesítései, s így többnyire fölöslegesek is. Ezek:

mindent végkoczkára eresst: extrema omnia experitur; C. 16.

(koczkára vet, tesz Nytsz.) — Ép így: dolgát *tusák koczkájára ereszti* (fortunam belli temptat); C. 57.

sorsára ereszti magát: fortunæ cedit; C. 34. Fölösleges, mert megvolt: *sorsára bízza magát.*

árba ereszt: jámborság, hit, becsület árba vagyunk eresztve; J. 30. — U. a. C. 10. — Nytsz.: *árúba bocsát, vet.*

bizonyost ereszteni bizonytalanra nem tanácsos (non debere incerta pro certis mutare); J. 82.

frigybe kele az én házam Róma népével (amicitiam instituit); J. 13. — Nytsz.: *frigyet tesz, vet.*

bosszúját kiönteni törekedett; J. 42. — Nytsz.: kiönti *haragját, mérgét;* ellenben: *kitölti* bosszúját.

hazánkat mi birnók a' *legviritóbb karban?;* C. 52. — Ma: *virító szín;* ellenben: *jó, rossz kar.*

kiket a' vött pénz *törvénybe szított* (pecuniæ captæ arcessebant); J. 31. — Nytsz.: vmihez szítok, vonzódom.

Catilina maga is *gyalogra száll;* C. 59. a lóra száll mintájára. Teljesen hibás.

III. Idegenszerűségek.

A más-más nyelvet beszélő nemzetek egymással való érintkezése mindig nyomot hágy az illető nyelveken, és pedig hangtani, alaktani és mondattani tekintetben egyaránt. Eltekintve a szók átvételétől, igen fontos egyes kifejezések, szólások, fordulatok szó szerint való fordítása, vagy azok mintájára és szellemében újak alkotása; végre a mondatszerkesztés módjainak utánzása. Kétszeresen ki van téve az idegen nyelv ilyetén hatásának a fordító, mert az eredetinek minél hívebb visszaadása lévén a feladata, lépten-nyomon erős kisértésbe jut, hogy az idegent utánozza. Néha egy-egy szókép vagy fordulat érdemelné meg az átültetést, máskor egy-egy ügyes mondatszerkezet csábítja a fordítót; igen sok esetben pedig a szükség, a kényszer okozza, hogy egyet-mást átvesz az idegenből. És mindez nem baj, sőt javára válik a nyelvnek, ha az író vagy fordító ezen ú. n. idegenszerűségeket okkal-móddal használja, azaz úgy, hogy velük a nyelv szellemét nem sérti. Ilyen esetekben ugyanis ez új elemek csakhamar szerves részeivé válnak a nyelvnek, a melybe belekerültek. Nyelvünkben számos szólás, fordulat, mondatszerkezet vált ekkép szerves részszé, lett egészen sajátunkká, úgy hogy idegen eredetét csak a nyelvtudományban jártasok tudják. A latin nyelv századokon át gyakorolt ily hatást a magyar nyelvre, majd meg a németekkel való folytonos érintkezésnek volt meg a maga természetes következménye. A XVIII. század elején keletkezett

nyelvújító mozgalomnak meg épen kimondott czélja volt, hogy a magyar nyelvet a művelt nyugati nyelvek szépségeinek, finomságainak átültetésével hajlékonynyá, fordulatossá, a jelentés minden árnyalatát kifejezővé tegye. Jól tudták mindazok, a kik e törekvés szolgálatában álltak, hogy mint minden újításnak, úgy ennek is meglesznek a maga kinövései, fattyúhajtásai, túlzásai; de másrészt érezték, hogy a mozgalom végeredményében üdvös lesz. Miként Kazinczy kifejezte, azt óhajtották, hogy «*harcz legyen innen és túl, melyből majdan megtisztúlva emelkedjék ki a magyar nyelv*». A vezér maga sem maradhatott ment minden túlzástól. Ő is sokat vétett; eredeti munkáiban ép úgy, mint fordításaiban lépten-nyomon találkozunk idegenszerűségekkel. Sallustiusával sem áll különben a dolog. Miközben a római történetírónak annyira bámult nyelvét utánozni, megközelíteni igyekszik, el nem kerülheti, hogy akarva-nem akarva a magyar nyelv törvényeibe ne ütközzék. Hogy mily gyakran és mily módon, az kiviláglik a következőkből:

1. Szó szerint való fordítások.

kijegyzett consul: c. designatus; C. 17, 50.

a *föld elsőit* ismerte: principes civitatum; C. 40.

gyűlölség, harag *indulataitól üres:* ab odio, ira atque misericordia *vacuus;* C. 51.

fejtől adózók: capite censi; J. 85.

siettetett úttal: properato itinere; J. 111.

a' szöktéből *visszahúzott* Cœparius: C. ex fuga *retractus;* C. 47.

a' szándék *heves barátinak* színlelik magukat: *vehementer* studium coniurationis simulant; C. 41.

végbüntetéssel lakoltaták a' halálos gonosztéten kapottakat: *summum supplicium* sumebant; C. 51.

kiki *szabogatá* a' veszélyt: quisque *metiebatur* periculum; C. 31.

mi a' dolgot *közben* hagyjuk: nos eam rem *in medio* relinquemus; C. 19.

lovasságát a *szarvakra* lépteti: equitatum *in cornibus* locat; J. 48.

társnépek, *latin név* önkényt küldének segélyt: socii *nomenque Latinum;* J. 42.

Róma, mint eggy magát teljesen *kiszült* anya: sicuti esset *effeta;* C. 53.

származása, kora . . . *közel egyenlő:* origo, ætas . . . *prope* æqualia; C. 54.

Calpurnius várost néhányat fegyveres kézzel *fog el:* urbis aliquot pugnando *cepit;* J. 27.

gondoskodott, nehogy *mi rossz* történhessen: .... *ne quid mali* ...; J. 9.

2. Latinos szóvonzatok.

Catilina nagy *erejével* bíra *léleknek, testnek:* fuit magna vi *et animi et corporis;* C. 5.

Catilina, *pénzcsikarlás bűnöse: pecuniarum repetundarum* reus; C. 18. — Ép így: *gonoszság bűnösi* (C. 35.); temérdek gonosz' bűnöse (tanti sceleris conscius; C. 34.).

nem szoktanak *rettegni háborút:* bellum timere; C. 31.

Jugurtha *békét* könyörög: pacem orat; J. 46. — *Effélét* én ... nem rettegek: *haec* in M. Tullio *non vereor;* C. 51.

hogy a' *bástyákat* ő mászhassa: *murum* ascendere; C. 7.

a' *háborút* fogom írni: *bellum* scripturus sum; J. 5.

ezek eggy *falakba* kelvén: postquam hi *in una moenia* convenere; C. 6.

* * *

A birtokos személyrag hiányzik ebben: *könyörgő kezeket* emelnek égre (manus supplices ad cælum tendebant); C. 31.

3. Latinos szólások.

korábban *hagyna el* idő mint tárgy: tempus quam res maturius me *desereret;* J. 41.

Catilina *magát hazakapá* a' Curiából: C. se domum proripuit; C. 32.

adósságát *elesküdte:* creditum *abiuravit;* C. 25.

mélyen szállt le keblébe a szó: verbum *in pectus* altius ... *descendit;* J. 10.

Jugurthát *veszélyeknek hányja elébe:* periculis *obiectat;* J. 7.

a' nagy ajándék a' becsület mellől *rosszra rántotta el:* in pravum *abstractus;* J. 28.

tántorithatlan *lelket visele:* invictum *animum gerebat;* J. 42.

égiglen *emelik* saját tötteiket: ad cælum *ferre;* J. 52.

a' prætor sokakat *bilincsre hányata:* in vincula *coniecerat;* C. 42.

romommal *oltom meg* égésemet: incendium meum ruina *restinguam;* C. 31.

Marius engedé a városiaknak, hogy királyok' *küzdését ácsorogják: visere regis proelium;* J. 59. — Nytsz.: ácsorog = óhajt, kíván.

4. Latinos mondatszerkesztések.

a) Acc. és nom cum inf.

Catilina *felláziíthatni remélte* a' városi martalékot: se **credebat** sollicitare posse; C. 24. — levelet olvasa fel, melyet Fæsulæból ***monda érkezettnek:*** F. adlatas sibi dicebat; C. 29. — a levelet Catilina nevében *monda hozzá érkezettnek lenni:* sibi redditas esse dicebat; C. 35. — Micipsa élte végét *jelen lenni látá:* sibi finem vitæ adesse; J. 9. — Numidián felül *maurusok mondatnak* lenni: accepimus Mauros agitare; J. 18. — ***szökötteit*** kivánja *bilincsekben adatni vissza:* iubet... vinctos adduci perfugas; J. 62. — Bomilcar, kit az elefántok igazgatására *mondánk állítottnak lenni:* quem... præfectum... diximus; J. 50. — börtönbe *kiváná rángattatni:* in vincula duci...; J. 33. — *megszöröďhetni hitte a békét;* — a *köretet* Africaból *kimentnek hihette:* eum Africa decessisse...; J. 23.

b) Szenvedő ige latinos használata.

kitudatván a' dolog...: ea re cognita; C. 18.

noha *tétetének* a' védelem készületei: tam etsi parabantur præsidia; C. 31.

zsold és a' mi egyebet háború kiván, *parancsoltatnak:* stipendium... decernuntur; J. 26.

c) Nomen prædicativum.

Manlius, ki *első* kezdé a' háborut: M. *princeps* fuit belli faciundi; C. 24.

én *még gyenge ifjú* lángolék: ego adolescentulus...; C. 3.

oroszlánt ő (Jug.) teríté *legelől* vagy *egyike a' legelsőbbeknek:* leonem... *primus* aut in primis ferire; J. 6.

Marius... *már consul* tartá fényes diadalát: magna gloria consul triumphavit; J. 114.

d) Alanyi ragozás tárgyas helyett:

végez a' Tanács, hogy...; e h. a tanács elhatározza, hogy...; C. 47. és 48.

Cicero a prætoroknak *parancsol*, hogy fogják el...; C. 45, 46.

a' haza vezérinek vétkeikért saját nagyságában *megtalála* poltolékot; C. 53.

e) Kihagyások.

Latinos az is, hogy a főmondatból el van hagyva a *«szól»*, *«mond»*, *«felel»* s ehez hasonló és könnyen odagondolható állítmány; hogy a *«szól»*, *«mond»*, *«felel»* stb. mellől hiányzik az *«így»*, *«ezt»*, *«azt»* s más efféle határozószó vagy névmás; különösen a mutató névmás elhagyása a relativ mellékmondatok előtt mutatja a latin nyelv hatását, végre a névelő hiánya is. Ime néhány példa:

Bocchus mentve rövid szóval tévedését: «Fegyverhez ő nem nyúla...»; J. 102.

Jugurtha vévén az üzenetet *felel:* «Neki semmi sem kedvesebb...»; J. 22.

eggyesség, a' mi csekély, nagygyá; visszálkodás, a' mi nagy, kicsinynyé teszi (concordia parvæ res cresaunt, discordia maximæ dilabuntur); J. 9.

(az) ijedelem felől szükségtelen szólanom; C. 51. — (a) halál nyugalmat hoz; u. o. — a' Tanács őket (a) hon' elleneinek ismerte; C. 50.

* * *

A segédige hiányzik ezekben: akkor benne *(volt)* a' honnak minden reménye; J. 114. — Jugurthának minden kedve szerint (vala), csak katonáji nem; J. 50.

f) Többesszám egyesszám helyett.

a) Számnév mellett: Gabinius a' várost *tizenkét helyein* gyújtsa meg; C. 43. — *kevés napok* múlva; C. 30. — *több okoknál* fogva; C. 37.

b) hogy *testeinket* mentsük meg (C. 33.); de u. o.: *testünket* bírhassuk szabadon.

* * *

Végre még néhány merész, prózában szokatlan szórendi eltérésre, ú. n. *inversio*-ra sorolok fel példákat. Ez inversiok is jórészt a latin szórend hatását mutatják. Így:

a' questornak *elefant harmincz, ló és marha sok* általadatnak (quæstori elephanti triginta, pecus atque equi multi traduntur); J. 29.

ezek magukat a' prætoroknak megadják (sese prætoribus tradunt); C. 45. — U. o.: félénken magát a' prætoroknak foglyúl adja (timidus sese prætoribus dedit).

Flaccus prætornak, hogy szekrényét hozza el, parancsol (Fl. prætori, ut..., imperat); C. 46.

atyáink hozzájok mi illik, mint azok ellen mi szabad, inkább kérdék (patres magis quid..., quam quid..., quærebant); C. 51.

eleink követni mint irigyleni inkább szerették a jókat (imitar quam invidere bonis malebant); C. 51.

* * *

Ilyen latinos a *birtokos és birtok szétválasztása* egy vagy több szó közbeszúrásával; pl.

Jugurthának kényszerítnek erre bántásai (J. 22.) — Jugurtha vágyát Adherbálnak terjeszté ki birtokai után (J. 19.) — azoknak szólának büntetéseik felől (C. 52.).

Érdekes ez is: a' Tanács végzést hoz: «Hanemha magát és országát jövének általadni, *tíz nap alatt hogy* Itáliából kitakarodjanak (senatus decrevit: nisi ... *uti* Italia decederent); J. 28.

Dr. Ozorai Lajos.

A FRANCZIA PHILOLOGIAI IRODALOM 1898–1902.

VII. **Franczia nyelv és irodalom.** (Folytatás.)

Az Odéon-színház conférences-ai eléggé híresek. Minden csütörtökön a gymnasiumi és egyetemi tanulók, de egyéb művelt hallgatók előtt is egy bőbeszédű tanár vagy hírlapíró a darab előadása előtt egy előadást tart. E genre-ban az öreg Sarcey, a Temps híres kritikusa, kitünt; *Eugène Lintilhac*, a ki főleg Beaumarchais-vel foglalkozott, és most a Senatus tagja, *Conférences dramatiques* (402 l.) cz. alatt ezeket a színházi előadásokat egybegyűjtötte. Tartalmuk eléggé változatos «A régi színház Orange-ba», a déli Francziaország e híres romjaiba vezet, a hol most is szoktak nagyszerű látványosságokat rendezni; Shylock, a Cid, Athalie, Dancourt darabja: «Le Chevalier à la mode», Marivaux: «Le prince travesti»-je, Voltaire Mérope-ja, Fréron L'Ecossaise-e, a Sevilla-i borbély első előadása, Schiller Don Carlos-a, Goethe Clavigo-ja és végre a ma már elfelejtett Etienne «Les deux gendres» cz. darabja, mindezekről pikáns és néha érdekes részleteket tud mondani Lintilhac, a ki a fiatal nemzedék legjobb improvisatora.

G. Larroumet: Nouvelles études d'histoire et de critique dramatique (358 l.) cz. kötete érdekes czikkeket ad. A Conservatoriumról, Duse asszony és a párisi közönség, a napi sajtó keretébe tartoznak; «Bacchus színházában», «A görög táncz», egy görögországi utazás emlékei; «Don Juan legendája», «Marivaux Berny-ben», «Nepomucène Lemercier» újabb könyvek alapján írt érdekes rajzok; Marivaux «La

Femme fidèle» cz. csonkán ránk maradt darabot a Berr de Turique által készített reconstitutióban mutatja be.*)

Paul Glachant műve: *André Chénier critique et critiqué* két részből áll. Az elsőben a szerző Chénier verseiből és prózai irataiból azokat a helyeket kereste ki, melyek a nagy lyrikust mint saját és kortársai műveinek ihletett kritikusát tüntetik fel. Chénier ugyanis a classicismus és romanticismus mesgyéjén gyakran elmélkedett a művészet, a költészet és az egyes fajok mivoltáról. A második rész bibliographiai kisérlet, a mely a Chénier-ről írt könyvek, czikkek és jegyzetek lajstroma, és még azt is feltünteti, mily módon írtak Chénier-ről a költők, regényírók és drámaírók, szóval miként fejlődött a Chénier-monda.

J. Bertheroy egy szellemes nő, ki szép regényeket és verseket ír. Az Akadémia pályázatán *Eloge d'André Chénier* cz. tanulmánya (66 l.) nyerte el minap a koszorut. Ez a «Prix d'éloquence» (4000 frank) ily kis dissertatio-féle dolgozatoknak van szánva, melyek inkább a művészi stilus mint a tartalom által tünnek ki. Újat Bertheroy nem mondhatott. A négy fejezet: Chénier a maga korában, Chénier a multban — itt a Ronsarddal való összehasonlítás nagyon sikerült; Chénier æsthetikája és Chénier a jövőben, azaz az általa gyakorolt hatás, kerek formában csak ismert dolgokról szól.

E. Zyromski latin thesise: *De A. Chenerio poeta, quonam modo Graecos poetas sit imitatus et recentiorum affectus expresserit* (124 l.), a nagy lyrikust mint az alexandrinusok tanítványát és a franczia költészet megújítóját tanulmányozza. Kimutatja Chénier görög tanulmányait, mily mértékben hatott reá anyja, a ki görög születésű volt, Caylus gróf archæologiai iratai, a festő David és a nagy hellenista Brunck, a ki elsassi volt és a XVIII. században más elsassiakkal — Oberlin és Schweighæuser — az ókori tanulmányokat képviselte franczia földön· A thesis második részében Chénier Milton-tanulmányait is érinti a szerző, valamint a keleti költészettel, a Bibliával, Petrarcával és Ossiannal való foglalkozását és végül kimutatja, mi módon értékesítette a franczia lyrikus mindezeket az elemeket. A művészi *Invention*-ról szóló költemény analysisével rekeszti be munkáját.

Jean Mandoul franczia thesise: *Joseph de Maistre et la politique de la maison de Savoie* (364 l.) inkább történeti jellegű, de minthogy a nagy reactionarius író jellemének és politikai szereplésének kiváló rajza, mindazokat, a kik a «Considérations de la France», «Du Pape», «Soirées de St. Pétersbourg», «De l'Eglise gallicane dans son rapport avec le souverain pontife» cz. műveivel foglalkoznak, a Mandoul műve

*) Larroumet f. é. aug. 25-én 51 éves korában meghalt.

útmutatóul szolgálhat. A királyság és az egyház ezen ékesszóló védelmezője tizennégy éven át képviselte Sardinia királyát az orosz udvaron. Ennek a kornak (1802—1816) hű képét adja a szerző és az orosz, valamint az olasz társadalmi viszonyokat is jellemzi a nagy forradalom kitörésétől egész a bécsi congressusig. A könyv hőse nem tévesztendő össze testvérével (Xavier), a «Voyage autour de ma chambre» híres írójával.

Midőn Chateaubriand halálának ötvenéves fordulóját ünnepelték St. Malo-ban és Combourg-ban, Brunetière és Melchior de Voguë dicsőítő beszédein kívül *André Maurel: Essai sur Chateaubriand* (294 l. 4 képpel) cz. érdekes munkáját adta ki, a melyben egy 80 lapnyi bibliographián kívül élénk színekben festi a nagy író egyéniségét; vázolja gyermekkorát Combourg-ban, ifju éveit Amerikában és Londonban, a hol a forradalom alatt a legnagyobb inséggel küzdött, majd érett korát Párisban, az Eurotas partjain és mint diplomatát Rómában, végül szomorú öregségét Abbaye-aux-Boisban. Morel nem választja el a nagyhírű műveket a diplomacziai iratoktól, minthogy minden egyes munka Chateaubriand nagy egyéniségének bélyegét hordja magán. Megmagyarázza, hogy miért keltett az ember kevesebb rokonszenvet, mint az író.

Georges Bertrin abbé franczia thesise: *La sincérité religieuse de Chateaubriand* (412 l.) annak idején sok port vert fel. Nem érdekli anynyira az irodalomtörténetet, mint inkább a nagy író belső életét és különösen a Sainte-Beuve egyik állításának hamis voltát akarja kimutatni. A *Lundis* híres szerzője nem volt nagy tisztelője Chateaubriand-nak. Tán attól félt, hogy hiszékenységén nevetni fognak, tán irigykedett rá: szóval, azzal vádolta a «Génie du christianisme» szerzőjét, hogy conversiója óta nem volt oly vallásos lelkű és természetű, mint azt műveiben hirdette. Erre Bertrin abbé, a kinek főczélja egy oly hatalmas befolyású írót mint Chateaubriand, az egyház számára lefoglalni, három részben kutatja Chateaubriand vallásos nézeteit áttérésétől fogva haláláig. Azt mondja, hogy ha nagy szerepet is akart játszani, a miatt nem lehetett hypokrisissel vádolni; hogy ifjukori scepticismusát maga kárhoztatta később és hogy az a szerep, melyet a kereszténységnek a társadalmi, politikai és irodalmi életben tulajdonít, az ő «Génie du Christianisme» cz. művében csak vallásos kedélyből fakadhatott. Nemcsak a keresztény morált, de az egyház egyéb parancsolatait is, mint valódi hivő, élte végeig megtartotta. Ámbár sok szabad gondolkodóval, atheistával volt jó viszonyban, ezek nem dönthették meg az ő vallási meggyőződéseit. De ez az apologia vajmi gyenge lábon áll. Valódi circulus vitiosus Chateaubriand műveiből idézgetni; mert a vita tárgya épen az író őszintesége; azonkívül Bertrin az egyidejű írókból csak az őt hesisének kedvező lapokat idézi, de ép oly vaskos kötetet

lehetne szerkeszteni az ellenkező véleményekből is. Hogy csak Lamartine-ra, a ki pedig nem volt rágalmazó, hivatkozzunk, ismeretes a nagy költő itélete: «C'était un rôle plus qu'un homme» és Chateaubriand szerelmi kalandjai sokkal ismeretesebbek, hogysem el lehetne őket feledtetni. A mi pedig a Sainte-Beuve ellen felhozott vádat illeti, hogy t. i. a nagy kritikus a «Mémoires d'outre-tombe» cz. emlékiratokból egy lapot idézett, mely azokban nincsen meg: arról Sainte-Beuve barátai, a kik még elég nagy számmal élnek, azonnal kimutatták, hogy a *Lundis* szerzője ezt a lapot híven másolta le, a mit végre Bertrin-nek is be kellett ismernie, mert a Chateaubriand-féle emlékiratok egyik kéziratában a lapot megtalálta; de ismeretes, mennyit változtatott Chateaubriand ezen iratokon, míg a nyilvánosságra herültek. Így Sainte-Beuve helyes itélete fennáll és a Bertrin thesise csak ügyetlen apologiának bizonyul. Chateaubriand Mémoires-jairól lévén a szó, említsük meg, hogy azok végleges, kritikai kiadása most a Garnier-czégnél jelenik meg, E. Biré felügyelete alatt.

Eugène Ritter, genfi tanár, kis műve: *Notes sur Madame de Staël, ses ancêtres et sa famille, sa vie et sa correspondance* (110 l.) a mellett, hogy d'Haussonville és Lady Blennerhasset biographiáinak egyes adatait helyreigazítja, a Staël asszony és Benjamin Constant számos utazásaira és tartózkodási helyeire, valamint néhány kiadatlan levelökre, Necker miniszter atyjának egyes biographiai adataira terjeszkedik ki. Ritter kiadatlan okmányok alapján dolgozott.

E. Zyromski franczia thesise: *Lamartine, poète lyrique* (339 l.) egyike a mélyebbre ható tanulmányoknak a nagy franczia lyrikusról, mert a lyrai hangulat egyes elemeit keresi és különösen az első részben a hatásokat mutatja ki, melyek befolyása alatt ez a hatalmas genius és első nagy franczia lyrikus ifjukorában állt. Ez az *Elaboration du paysage intérieur* cz. rész behatóan szól a Biblia, Chateaubriand, J. J. Rousseau, Ossian, Petrarca és egyáltalán Olaszország befolyásáról, de mind ez a hatás ritkán nyilvánul utánzásokban, hanem csak láthatatlan suggestiókban. A második rész: *La vie du paysage intérieur et sa projection sur l'Univers* a lelki élet minden egyes nyilvánulását tárgyalja és különösen finoman elemzi azokat az imponderabiliákat (souffles, parfums, sons, reflets, images), melyek a lyrikus belső világának legtitkosabb rejtekét alkotják.

L. Maigron franczia thesise: *Le roman historique à l'époque romantique* (XX és 444 l.) egyike a legkitünőbb monographiáknak, melyeket az összehasonlító irodalomtörténet az utolsó években felmutathat. Tulajdonkép a franczia regény monographiája a XVII. századtól fogva a XIX. század harminczas éveig. Az első könyv a franczia regény történetében három áramlatot mutat ki: az idealistikust, a

realistikust és a festőit (pittoresque). A szerző ezeket az irányokat jellemzi és kimutatja, hogy mint használta fel a valóban életerős elemeket Chateaubriand. A második rész teljesen Walter Scottnak van szentelve; ismerteti nagy befolyását Francziaországban, e befolyás titkát, különösen a Wawerley Novels-t és azok franczia fordításait; a romantikusok vonzalmát a Scott személyei, leírásai és műveinek történeti háttere iránt. A harmadik rész a franczia romantikusok számos történeti regényei közt különösen háromban mutatja ki Scott befolyását; ezek de Vigny «Cinq-Mars»-ja, Mérimée «Chronique du temps de Charles IX» és Victor Hugo «Notre-Dame de Paris»-je, melyeket a szerző a franczia történeti regény legkiválóbb termékeinek tart. E genre virágzása nem volt hosszú, de befolyása nagy volt; Maigron ezt a történetírás és a realistikus regény mezején mutatja ki. Tény, hogy Barante, Augustin Thierry és Michelet művei erre az áramlatra vezethetők vissza. Balzac-ra is hatott Scott, ámbár a «Comédie humaine» egész más irányba terelte a regényt. A Walter Scott regénye Francziaországban eredeti alakjában nem adhatott sok kiváló művet, de az idegen talajba oltott növény más, rokon tartalmú művekre serkentett. A Bevezetésben Maigron nem eléggé hangoztatta, hogy az *Astrée* előtt volt roppant sok franczia történeti regény, melyeket azonban a XVI. század ignorált és csak a XVII-ben olvastak mohón. Így a Kerekasztal legendáinak összes feldolgozásait ismerte Sorel, Chapelain, Sarasin és Colletet és gyakran utánozták is őket, de csak a De la Calprenède *Cassandra*-ja, mely európai útra kelt — hisz a XVIII. század vége felé magyar földre is eljutott Bároczy révén — vált nevezetessé és a többit elfelejtették. Maigron műve a Brunetière evolutio-tanának szép példája.

E. Dubedout franczia thesise: *Le sentiment chrétien dans la poésie romantique* (286 l.) egyike azon vallásos szempontból írt dolgozatoknak, melyekkel a Sorbonne-on néha találkozunk. Mint liberalis főiskola, a párisi egyetem az ily tanulmányokat is elfogadja, ha látja, hogy írójuk őszinte és alapos tanulmányokat tett. Az abbé Dubedout dolgozata a XIX. század költői újjászületésében reactiót lát a XVIII. század atheismusa, vagy pogány hite ellenében. Két részre osztja munkáját. Az elsőben a lyrai költészet tárgyairól szól: ezek a világ kezdetétől mostanáig e három fogalom köré csoportosultak: Az isten, a természet, az ember. A szerző a romanticismus főbb képviselőiben (Victor Hugo, Lamartine, Vigny, Musset, Gautier, Sainte-Beuve) kutatja ezeknek a fogalmaknak tárgyalását és változását. A második rész a lyrai érzelmek csoportjából a szerelmet, a bubánatot és pessimismust, a fájdalmat és a halált választja ki és az említett költők műveinek alapján vizsgálja ezeknek az érzelmeknek keresztény szempontból való kifejezését.

Stendhal mindinkább foglalkoztatja az irodalmi kritikát. Miután

Stryienski a grenoble-i könyvtár kéziratai alapján kiadatlan műveit nyomatta ki, mások, mint Cordier és Brun egyes füzeteket írtak róla, végre *A. Chuquet*, a Revue critique szerkesztője, a ki a Collège de France-on a német irodalmat adja elő és a franczia historikusok közt a nagy forradalom hadjáratai- és Napoleon ifjuságáról írt művei révén elsőrangú helyet foglal el, egy szép kötetben: *Stendhal-Beyle* (548 l.) cz. alatt a modern realismus ezen előfutárának végleges biographiáját adta. Chuquet-t haditörténeti tanulmányai irányították Beyle felé. Benne Daru miniszter pártfogoltját, a 6. dragonyosezred tisztjét, a hadi commissariusok adlatusát és az államtanács auditorát látja. Stendhal egyszersmind a moszkvai visszavonulás tanuja, a Dauphiné invasiójának egyik hőse; szerelmét és olaszországi tartózkodását, előbb mint utazó, azután mint consul: mindezt Chuquet a franczia hadügyminiszterium archivumai alapján átkutatta és összehasonlította Stendhal irataival. De nemcsak életrajzot, még pedig kimerítőt adott, de a «Rouge et noir» és a «Chartreuse de Parme» lélektani bonczolgatásába is beleereszkedik. Itélete menten minden túlzástól, melybe a Stendhalisták oly gyakran esnek, az író valódi érdemeit tünteti fel.

Stendhal egyes kiadatlan műveit: *Oeuvres posthumes: Napoléon. — De l'Italie. — Voyage à Brunswick. — Les Pensées* cz. alatt jegyzetekkel és bevezetésekkel ellátva, *Jean de Mitty* adta ki. Legérdekesebb az öt fejezet, mely a «Napoleon életé»-ből maradt ránk és melyek a császári udvarról, a hadseregről, a miniszterekről, az államtanácsról és az administratióról szólnak. A többi nagyon is a Napló-ra (Journal) emlékeztet, melyet Casimir Stryienski már régebben kiadott volt, sőt több lap egyenesen át van véve belőle.

Albert Kontz, a besançoni lyceum tanára latin thesisét is Stendhalnak szentelte: *De Henrico Beyle, sive Stendhal, litterarum germanicarum judice* (84 l.). Tudvalevőleg Beyle, mint Napoleon egyik élelmezési tisztje hét évig tartózkodott Németországban és valamint olaszországi tartózkodása alatt az ottani irodalommal, úgy Németországban a némettel elég behatóan foglalkozott. Álnevét (Stendhal) Winckelmann születése városától vette, a mi eléggé mutatja sympathiáját a német archæologus irányában. Stendhal szerint az irodalom csak a társadalom visszatükrözése lévén, főleg a német nép jellemének megismerését tüzte ki czélul. A mit műveiben itt-ott erről mond, többet is ér, mint irodalmi itéletei. Kontz szerint Schlegel Vilmos gyakorolta reá a legnagyobb hatást, csak azt nem helyeselte Beyle, hogy Schlegel Molière-rel oly mostohán bánt el. Itélete Lessingről, Klopstockról, Bürgerről, Müllnerről, Niebuhrról eléggé szellemes; Goethét, mint tudjuk, nem szerette; ő is mint Petőfi csak az udvaronczot látta benne; ellenben Schillert nagyon magasztalja; Shakespeare szellemes tanítványá-

nak nevezi és mint embert is nagyra becsüli, de főleg Werner Zachariast szerette sorstragédiái és Luther cz. darabja miatt. — A thesis a Beyle-irodalom egy érdekes adaléka.

Pierre Brun füzete: *Henry Beyle-Stendhal* (150 l.) egy rövid biographiát ad és a művek közt különösen a három regényt: «Armance» (1827), «Le Rouge et le noir» (1831) és «La Chartreuse de Parme» (1839) beható kritikának veti alá. Stendhal ezen utolsó regényének kézipéldányából számos jegyzetet ad, melyet a nagy író egy második kiadás számára előkészített. Ezekhez járul néhány jól sikerült illustratio és arczkép. A mű a Grenoble-ban megjelenő «Dauphiné littéraire» cz. sorozatban látott napvilágot.

Egy névtelen munkája: *Comment a vécu Stendhal. Préface de Casimir Stryienski* (207 l.). Nem ad sok ujat; a bevezetés derék munka, mint azt a Stendhal Naplójának, «Vie de Henri Brulard» és «Souvenirs d'Egotisme» kiadójától várható volt. De a mű maga, a mely egy érdekes levélsorozat catalogusa, nem más, mint az az okmánygyűjtemény, melyet Colomb Henri Cordier-nek adott és a melynek alapján ez 1893-ban «Stendhal raconté par ses amis et ses amies» cz. munkát írta. A Stendhalisták mindezt már ismerték. Ugyancsak *H. Cordier* az említett munka után *Molière jugé par Stendhal* (XLI—143 l.) cz. füzetét bocsátotta közre. A bevezetés Stendhal több kiadatlan levelét, könyvtárnoki iratait és egy Vauvenargues-példány két kötetébe írt jegyzeteit adja. A mű maga egy hat kötetes Molière kiadásba (1814-ből) Stendhal által írt jegyzeteket nyujtja, melyek a Misanthrope, Tartufe, Avare, Fourberies de Scapin, Georges Dandin és Femmes savantes cz. darabokra vonatkoznak. De e jegyzetek legnagyobb része nem ér sokat. A Stendhal-cultus egy adaléka, de a Molière-magyarázathoz nem nyujt új eszmét. Stendhal egyáltalán azt kifogásolta mindig, hogy a Molière vígjátéka nem nevettet eléggé.

Ennyi Stendhal-monographia után végre szükséges volt az íróból egy kis anthologiát adni. Ezt tette *A. Parigot* a *Pages choisies de Stendhal* cz. kötetben, a melyben az autobiographiából, a művészekről adott ítéleteiből és végre a híres regényekből találunk ügyesen kiszemelt kivonatokat.

F. T. Perrens, a minap elhunyt történetíró, kevéssel halála előtt: *La littérature française au XIX. siècle* (437 l.) cz. munkát adott ki. Perrens mint Firenze történetírója nagy érdemeket szerzett, de már a Libertins-ekről írt munkája gyenge; az utolsó pedig épen hamis szempontokból vizsgálja a nagy írók műveit. Szerinte csak a historikusok, moralisták, bölcsészek és szónokok teremtettek nagyot a XIX. században. Sem a romantikusokat, sem a realistákat nem szereti; classikus neveltsége, szűk látóköre nem engedik, hogy az iro-

dalom evolutióját felfogja; már pedig a ki sem Hugot, sem Balzac-ot, sem Gautiert, sem Flaubert-t nem érti, az ne írjon a XIX. század irodalmáról.

Sokkal higgadtabb és elfogadhatóbb nézeteket találunk *Pierre Robert: Les poètes du XIX. siècle* (458 l.) cz. munkájában, mely ugyan szintén csak kézikönyv és mélyebb felfogást nem mutat, de jó essayket ad Chénier, Delille, Lemercier, Lamartine, Desbordes-Valmore, Vigny, Hugo, Béranger, Delavigne, Sainte-Beuve, Musset, Barbier, Brizeux és Gautier irodalmi pályájáról. Az utolsó harmincz év költői termékeivel (Leconte de Lisle, Sully-Prudhomme, Coppée stb.) nem foglalkozik. Ezekről vagy a Lanson művében vagy a Petit de Julleville-féle irodalomtörténetben talál az idegen olvasó felvilágosítást.

Hippolyte Parigot, a Condorcet lyceum tanára, egyike az irodalomtörténet kiválóbb búvárainak, de a ki főleg a XIX. századdal foglalkozik. Több könyvet tett már közzé, és nyilvános conférences-ai is jó hírnek örvendenek. Különösen az öregebb Dumas foglalkoztatja. Franczia thesise: *Le drame d'Alexandre Dumas; étude dramatique, sociale et littéraire d'après de nouveaux documents* (468 l.) három részre oszlik. Az első az emberrel foglalkozik. Nem ad beható életrajzot; inkább a kort festi, melyben Dumas működni kezdett és az idegen befolyásokat, melyek alatt írni kezdett. Ezek egyrészt az angoloké (Shakespeare, Walter Scott és Byron), másrészt a németeké (Goethe, de különösen Schiller, kinek Fiesco-átdolgozását Parigot a Dumas kéziratai között feltalálta: «Fiesque de Lavagna» cz. alatt). Ezen befolyások alatt a nemzeti drámát akarta megteremteni és *III. Henrik és udvarát* adta, a melyet Parigot így jellemez: «une imitation de Shakespeare d'après Schiller et Walter Scott». A második rész a tragédiákkal, a történeti és népies drámákkal foglalkozik. *Christine, Charles VII chez ses grands vassaux, Caligula, Le Chevalier de Maison rouge, la Tour de Nesles* cz. darabokat finomul bonczolja, és kimutatja, hogy mi volt e darabokban az új és megkapó. A harmadik rész: «le Drame moderne» cz. alatt a társadalmi dráma megalkotóját méltatja és e téren találja Dumas roppant nagy befolyásának és jelentőségének titkát. Első sorban az *Antony*-ról szól hosszasabban; ebben a drámában látja a XIX. század összes társadalmi színműveinek elődjét, a «pièce type»-et, a melyből az ifjabb Dumas darabjainak javarésze is folyt. A *Richard Darlington, Kean, Angèle*, melyeket az öregebb Dumas *Antony* után írt, a társadalmi drámát végleg meghonosították az európai színpadon. Parigot elismeri, hogy Dumas-nál a stilus hiányos, de mint alkotó genie-t, mint a drámai forma egyik nagy mesterét dicséri. Parigot műve megérdemli, hogy Magyarországban, a hol a Dumas darabjai a harminczas és negyvenes években oly nagy befolyást gyakoroltak, tanul-

mányozzák. Ugyancsak *Parigot* a «Grands écrivains français» sorozatban megírta Dumas életrajzát. Doumic a Revue des deux mondes-ban csodálatát fejezte ki azon, hogy Dumas-nak e csak classikus írók számára szánt gyűjteményben helyet adtak. De Parigot-nak mégis igaza van. Megengedjük, hogy Dumas nem nagy stilista (a csiszolás lehetetlen, ha az ember százával ontja a regényeket és színdarabokat), de másrészt nem tagadható, hogy ezek a regények és ezek a darabok koruk ízlésének megfeleltek, hogy milliókat mulattattak itt és a külföldön, és hogy a teremtő erőt mindnyájukban csodálni kell. Egy ilyen író, ha vét is a szép stilus kellékei ellen, mégis megérdemli a *Grand* melléknevet és helyet foglalhat a nevezett gyűjteményben, a hova Cousin-t is felvették. Ez pedig csak nem classikus író, ámbár nagy «universitaire» volt. Mint e gyűjtemény többi kötetében, úgy az *Alexandre Dumas père* ben (185 l.) is az emberről és koráról, főbb munkáiról és azok befolyásáról van szó. E befolyást azonban Parigot csak Francziaországban mutatja ki. A drámáról szóló fejezetek a thesis lapjainak tömött alakban való visszaadása; de van két új fejezet is a regényekről.

Ch. Renouvier ma Francziaország legkiválóbb bölcsésze, a ki soha állami hivatalt nem viselt, és öreg napjait a vidéken visszavonultan élte.*) Mikor nemrég az Institut (Académie des sciences morales et politiques) végre tagjának megválasztotta, csak kötelességét tette oly testület, melynek tagjai nyiltan Renouvier tanítványainak vallják magukat. Victor Hugo-val szeretett foglalkozni a nagy bölcsész és azok ellenében, kik a költő nagy teremtő erejét elismerik ugyan, de azt hangoztatják, hogy bölcsészeti elvei egyáltalán nem voltak, vagy ha voltak, vajmi gyengék: *Victor Hugo, le philosophe* (378 l.) cz. kötetében azt az igazságot mutatja ki, hogy a költőnek nem kell bölcsészeti systemákat alkotni; de ha azt az írót, a ki az emberi lét problemáit kutatta és azoknak harmonikus kifejezést adott, a gondolkodó, a bölcsész neve illeti, úgy Victor Hugot, a ki majd platói, majd epikuri, majd brahman bölcseleti elveket fejez ki, e név joggal megilleti. Renouvier nagyszerűen mutatja ki a Hugoi inspiratio bölcsészeti részét és mindenütt egy gondolkodó elmét, és nem egy üres rhetort talál benne.

Victor Hugo születésének századik évfordulója fényes ünnepélyeket, szép beszédeket, de vajmi kevés maradandó becsű művet termett. Magától értetődik, hogy e sok beszédet összegyűjtötték, Claretie is az ő számos anekdotáival egy kis kötetet töltött meg. A legmaradandóbb becsű mű a *Brunetière* vezetése alatt írt: *Victor Hugo* (2 kötet, 270 és 392 l.). Ez az Ecole normale supérieure tíz tanít-

*) Renouvier f. é. september hó elején meghalt.

ványának munkája, melyen a tanár simított és igazított, hogy egy teljes egészet alkosson. Ez a két munka tehát seminariumi dolgozatok gyűjteménye, melyben 20 éves hallgatók üde, friss benyomásai Victor Hugo műveiről találhatók. E fiatal emberek nem állnak semminemű párt szolgálatában és csak azt mondják, a mit a művek olvasása bennük ébresztett. Találunk itt tanulmányokat Hugo gyermekkoráról, első irodalmi dolgozatairól, az első irodalmi befolyásokról, melyek reá hatottak, az irodalom állásáról 1822 és 1830 közt, Hugo akkori műveiről, az 1830-tól 1843-ig terjedő korszakról, a lyrai ihletről Hugonál, a történeti regényről 1820 és 1830 közt, «Notre Dame de Paris»-ről; a második kötet folytatja a pseudo-classikus tragédiával, a híres Előszóval a Cromwell-tragédiához, mely előszót minap Souriau bő kommentárral kiadott; szól a romantikus drámáról Hugo előtt, Hugo színdarabjairól, Ponsard reactiójáról a romantikus dráma ellen (l. Latreille tnesisét), Hugoról 1843 és 1852 közt; azután 1852 és 1870 közt; a satirikusról; a társadalmi regényről a Les Misérables előtt; Hugo társadalmi regényeiről; a Contemplations czímű költeményekről, végül az epikus és az apokalyptikus álláspontról. Összesen 22 dolgozat, melyekhez Brunetière szép utószót írt. Láthatjuk, hogy e két kötet Hugo egész életét felöleli; azt mutatja, miként dolgoznak a fiatal tanárjelöltek a nagy rhétor vezetése alatt. A munkatársak közt ott látjuk a magyar születésű Schulhof csillagász reményteljes fiát, a ki a 11. (La préface de Cromwell) és a 16. fejezetet (Victor Hugo de 1852 à 1870) írta.

E. Rigal, kinek tanulmányai a XVI. századi franczia színházról oly behatóak, kevéssel az ünnepek előtt *Victor Hugo poète épique* (XXXVIII—332 l.) cz. kötetét adta. Egyike a kiválóbb adalékoknak a költő megitéléséhez. A montpellier-i egyetemen tartott előadások nyomán készült. A bevezetés azt vitatja, vajjon Hugot az epikus költő czíme megilleti-e? Erre igenlőleg felel a szerző és azután tizenegy fejezetben kizárólag a «Légende des siècles» cz. cyclussal foglalkozik. Ez a cyclus három részből áll: az 1859, 1877 és 1883-ban adott darabokból. A darabokat Rigal mint jó kritikus lajstromozza, kimutatja Hugo képzelőerejét a történeti tények feldolgozásában, szól metaphysikájáról, erkölcsi eszméiről, az ember, az állat, a természet és a rejtély festéséről. Erre a philologus tisztét végzi: a verselést, a compositiót, a nyelvezetet, a stilust, a költői képeket, a symbolumokat, a mythost veszi szemügyre; szóval Hugo nagy alkotásának teljes æsthetikai és kritikai méltatását adja.

Valamint a szépirodalom terén gyakran találunk két testvért, kik egy munkán dolgoznak (így régente a Goncourt, jelenleg a Rosny, Margueritte és Leblond testvéreket), úgy *Paul és Victor Glachant*, két

párisi tanár, kik Victor Duruy unokái: *Papiers d'autrefois* (312 l.) cz. alatt egy szép kötetet írtak, melynek legnagyobb része Victor Hugo kézirataira vonatkozik. E kéziratok a párisi nemzeti könyvtárban őriztetnek. A két testvér nagy szorgalommal az «Orientales», «Les Châtiments» és a «Légende des siècles» kéziratait forgatta és a költő javításai alapján a hugoi compositióról és stilusról, a javítások czéljáról, a gondolat praecisiójáról szép fejezeteket adtak. Egyuttal a kéziratokban levő hugoi rajzokról — tudjuk, hogy a költő néha műveihez illustratiókat adott — is beszámolnak. Van ezenkívül a könyvben egy fejezet Lamartine kéziratairól, a ki sokkal kevesebbet javított az első redactión mint nagy ellenlábasa, Hugo; Mérimée, Beulé egy-egy és Hugo két kiadatlan levele. Philologusokat különösen érdekelni fogja a Dübnerről szóló czikk. Ezt a német eredetű szövegkritikust, a ki a Didot Bibliotheca-jának állandó munkatársa volt, a második császárság alatt mint derék hellenistát ismerték; Miller-rel jó barátságban élt és számos levelet váltott vele, de az akkori görög tanulmányok főinspectorával, Burnouf-val rossz viszonyban élt. A Nemzeti Könyvtár nemrég levelezését megszerezte. Láttuk itt számos nagy német philologus leveleit, melyek megérdemelnék a közzétételt. A két franczia író e levelekből csak a Dübner és Burnouf vitáira vonatkozókat használta fel és ezek alapján a meglehetős goromba német tudós fellépését és didaktikai módszerét adják elő. Dübner azt akarta, hogy a classikus nyelvekből mennél többet és gyorsan kell olvasni; ezt már Gesner philologus a XVIII. században is hangoztatta. Francziául Dübner soha sem tudott jól írni. A kötethez Faguet szép bevezetést írt.

André Le Breton kötete: *Le roman français au XIX. siècle. Première partie; avant Balzac* (315 l.), ugyanazon módon folytatja a franczia regény ismertetését mint a két előző. Itt az 1789 és 1830 közti irodalmat veszi szemügyre, de midenütt csak essay alakjában. Csak egy fejezet, és ez is kicsi, jellemzi a regény fejlődését e korban. Madame de Charrière, Diderot tanítványa, a Caliste szerzője; Xavier és Joseph de Maistre, kisebb talentumok mint Madame de Souza, Pigault-Lebrun, Ducray-Duminil, a tárczaregény megalapítója, Madame Cottin; végre a híres *Corinne* és *Delphine* (Staël asszony művei), Chateaubriand, Senancourt (Obermann), Benjamin Constant (Adolphe) és Victor Hugo két ifju regénye (Bug-Jargal és Han d'Islande) vonulnak el szemeink előtt, mindenütt szép stilusban és sok tapintattal jellemezve.

Spoelberch de Lovenjoul, a kinek birtokában a legnagyobb Balzaciana gyűjtemény van, sok tudománynyal írta meg: *La genèse d'un roman de Balzac. Les paysans. Lettres et fragments inédits* cz. alatt e Balzac-féle regény historiáját, a melyhez a nagy író és Girardin és nejével való levelezés is járul. Mindezek a kiadatlan okmányok

Lovenjoul birtokában vannak és lehetővé teszik neki, hogy Balzac írói életének lefolyását napról-napra követhesse. A művek külső története ezáltal nyer, de az æsthetikai méltatás ezekből a publicatiókból vajmi keveset meríthet.

Alfred de Musset színdarabjairól egy fontos thesis jelent meg; ez *L. Lafoscade* műve: *Le Théâtre d'Alfred de Musset* (428 l.), mely nemcsak a romanticismus ezen legszebb gyümölcseinek æsthetikai méltatása, de sok eddig ismeretlen adat gyűjteménye. A költő nővére, Madame Lardin de Musset becses anyagot szolgáltatott a szerzőnek. A bevezetés a musset-i genre jellemzését adja; a munka legbecsesebb része az, a mely az idegen befolyásokat tünteti fel. Ezekről eddig nem igen szóltak. Vannak itt fejezetek Ossian, Byron, Shakespeare, Richardson, Goethe, Schiller, Jean-Paul, az olasz krónikások és novellaírók, a XVIII. század «libertin», sceptikus felfogásának befolyásáról, melyek e munkát az összehasonlító irodalomtörténet fontos adalékává teszik. Erre a Musset-i darabokat széttaglalja, szól a jellemekről, a stylusról és e darabok színrehozatalának történetéről. Ismeretes, hogy ezek a proverbe-ek a harminczas és negyvenes években Párisban nem arattak sikert, de miután egy franczia színésznő e darabokat nagy sikerrel játszotta a szt.-pétervári színházban, a hatvanas évek körül valódi örömmel fogadták e darabokat és azóta a Théâtre français állandó műsorán maradtak.

Lecanuet, az Oratoire papja, folytatja nagy *Montalambert* biographiáját; a második kötet 1836—50-ig (519 l.), a harmadik 1850-től 1870-ig terjed. A második kötet főleg a tanszabadságért vívott harcznak van szentelve, a mely szabadság ép most ötvenkét évi nyugalom után újra veszélyeztetve van annyiban, hogy a mai demokratikus állam fönnhatóságot akar gyakorolni azokra az iskolákra, melyeket a papság vezet. Lecanuet munkája bő forrástanulmányon, és különösen a kiadatlan levelezésen alapul.

Lamennais biographiájához érdekes adalékokat ad a következő két kötet levelezés: *Lettres inédites de Lamennais à Montalembert* (avec un avant-propos et des notes) (402 l.), melyet *E. Forgues* tett közzé és: *Un Lamennais inconnu* (Lettres inédites de L. à Benoist d'Azy), melyeket *A. Laveille* (LXV—359 l.) adott ki. Az elsőben 116 levelet találunk, melyek 1830-tól 1836-ig terjednek; a másikban körülbelül 250 et, melyek eleje 1818-ból, utolsója pedig 1836-ból való. A nagy egyházférfi, kinek szakadása Rómával oly hiressé vált, itt lelke mélyét tárja fel; a hatalmas polemista szívének gyengéd hurjait látjuk rezegni, különösen a d'Azy-val váltott levelekben.

Iskolai czélokra készült: *Les Orateurs politiques de la France* cz. Anthologia, melyet a magyar iskolákban is nagy haszonnal olvas-

hatnának, mert kétségtelen, hogy a franczia parlamentaris szónoklat a magyar politika vezetőire — legalább 1825—1867-ig — nagy mértékben hatott. Ennek az Anthologiának első részét *A. Chabrier* készítette; a legrégibb időktől 1830-ig terjed (582 l.), a második *G. Pellisson* műve; 1830-tól napjainkig ér (436 l.). Mindenütt kellő magyarázatokat és valóban remek példákat találunk.

Augustin Filon a «Revue des deux mondes»-ban egy czikksorozatot írt a mai angol színházról; erre a «Fortnightly Review» igazgatója arra kérte fel, hogy ugyanily módon ismertesse az angolokkal a franczia színházat. Ámbár már évek hosszú során át távol él Páristól, mégis teljesítette e kívánatot a kiadott darabok révén. Ezeknek az angol czikkeknek franczia kiadását kapjuk: *De Dumas à Rostand* (300 l.) cz. művében. Végleges itéletet nem mondhatott sok íróról, mert néha 2—3 darab után nem lehet itélni, hacsak egy Becque-kel nincs dolgunk, a ki a «Parisienne» és a «Corbeaux» darabokkal irodalmi életét bevégezte. A mű tehát mint egy tanu vallomása szolgálatot fog tenni korunk dramaturgiája jövő historikusának. A czím Doumic egyik könyvének utánzata («De Scribe à Ibsen»), és mint a Magy. Tud. Akadémia hirdeti, magyarul is kapunk nemsokára egy *Corneille-től Rostand-ig* cz. kötetet.

Ch. Lenient, a Sorbonne volt tanára: *La Comédie en France au XIX. siècle* (két kötet, 366 és 356 l.) cz. alatt folytatja a franczia vígjáték főbb képviselőinek tanulmányát. E két kötetben főleg a közép és polgári vígjátékkal foglalkozik és sorra bonczolgatja Népomucène Lemercier, Picard, Alexandre Duval, Etienne, Théaulon, Scribe, Bayard, Casimir Delavigne, az öregebb Dumas, George Sand és Musset darabjait. Mindezek a restauratio, Lajos-Fülöp és III. Napoleon korszakának nem nagyon fényes vígjátékát képviselik (egyet-kettőt kivéve). A nagy írók, mint Augier, Labiche, ifj. Dumas, Feuillet és Sardou egy harmadik kötetben kerülnek sorra.

A. Joannidès, egy görög születésű író: *La Comédie française de 1680—1901* cz. alatt egy nagyon szükséges repertoriumot készített, mely évről-évre adja a Théâtre français ban játszott darabok lajstromát. Az ily repertoriumoknak beszélő számaik vannak, mert a statisztikai adatok mutatják, minő volt az egyes évtizedeknek irodalmi ízlése. Így a franczia tragikusok közt Racine-t adták legtöbbször (6270-szer), míg Corneille-t csak 4717-szer és Voltaire-t 3950-szer. E mellett Regnard-t 5262-szer játszották! Joannidès műve tehát nagy szolgálatokat fog tenni. A szerző művét folytatja; évenkint egy füzetet ad ki. Az 1901-re szóló: «La Comédie française en 1901» már megjelent. A Noël és Stoullig által kiadott «Annales du Théâtre» mellett is megleez ezeknek a füzeteknek a jogosultságuk.

George Sand legbehatóbb biographiáját egy orosz írónak fogjuk köszönni, a ki *Wladimir Karénine* álnév alatt: *George Sand, sa Vie et ses Oeuvres* cz. alatt e hatalmas monographia két első kötetét bocsátotta közzé jó franczia stilusban egy előkelő franczia czégnél (Ollendorff). Az anyagot a gazdag gyűjtő Spoelberch de Lovenjoul adta rendelkezésére. E két kötet a nagy regényíró ifjuságát adja elő 1838-ig. Az orosz író mintegy hála jeléül vállalkozott e roppant munkára, mert Sand befolyása az orosz irodalomra 1835 és 1855 közt roppant nagy volt.

A «Grands Ecrivains français» sorozatban *Augustin Filon*, évek óta a «Journal des Débats» londoni tudósítója, az utolsó szerencsétlen Napoleon nevelője, *Mérimée* életét írta meg (177 l.). Már írt róla egy hosszabb kötetet, a mely felette érdekes, mert ezt az elzárkózott nagyúri dilettanst, de kiváló írót Filon a császárné környékezetéből jól ismerte. Nagy præcisióval jelöli ki Mérimée helyét a romantikusok és a realisták közt. A «Chronique de Charles IX» híres írója és a classikus formájú novellák szerzője nem fog elenyészni avval a szellemes kis csoporttal, melyet a második császárság létrehozott, a Charles de Bernard és az Edmond About művei közt, hanem mint genialis alkotó a két nagy irodalmi csoport átmenetét fogja jelölni. Mérimée tudós munkásságáról is több jól értesült lapot olvashatunk e kis műben.

C. Latreille franczia thesise: *La fin du théâtre romantique et François Ponsard, d'après des documents inédits* (XVIII—436 lap) három részre oszlik. Az első visszapillantást vet a franczia színházra 1800-tól 1843-ig és egyrészt a fél-romantikusokat (semi-romantiques), másrészt a romantikusokat jellemzi. A fél-romantikusok azok, kik nem mertek teljesen szakítani a classikus tragédiával, de mégis a német és angol darabok befolyása alatt a régi keretet áttörték. Ilyenek voltak Népomucène Lemercier, Ancelot, ki Schiller Fiesko-ját fordította és egy *Olga* cz. darabot írt, Pierre Lebrun, ki Byront ismertette Francziaországban, egy *Marie Stuart* (1828) és egy *Cid d'Andalousie* cz. drámát írt; A. Soumet, ki már 1814-ben írt romantikus darabokat (Jeanne d'Arc, Une fête de Néron), végre Delavigne, a kinek jeligéje volt: «bátorság, melyet az ész korlátol», azaz a romantika túlcsapásainak kerülése. A romantikus korszak főbb darabjairól is szól Latreille, de a tárgy nagyon is ismeretes lévén, csak a romantikusok által keltett polemiákat jelzi és ennek a korszaknak tragédiáját jellemzi, mely nagyon gyenge volt. Ismeretes, hogy a romanticismus és realismus közt a negyvenes és ötvenes években a régi classicismushoz tértek vissza és hogy ennek a reactiónak főbb képviselője Ponsard. E reactiónak Magyarországon is volt visszhangja, mert a Nemzeti színházban Hugo Károly darabjai, főleg a Ponsard inspirálta *Lucretia*, egyedül ennek a franczia áramlatnak köszönik létüket. Latreille szerint Ponsard-

nak mintegy előzője a genialis Rachel szinésznő volt, a ki a Théâtre français színpadán 1838 óta a XVII. század classikus tragédiáit hallatlan sikerrel felelevenítette. A thesis második része: «Ponsard élete és művei» cz. alatt a munka dereka és a legjobb monographia, melyet az íróról olvashatunk. Latreille-nek sikerült Ponsard szülővárosában Vienne-ben (az Isère département-ban) több eddig ismeretlen okmányt felfedeznie és egy *Molière à Vienne* cz. kis darabot napfényre hoznia, melyet Ponsard 1851-ben írt és a mely a nagy komikus vienne-i tartózkodásáról szól. Elemzi a tragédiákat: Lucrèce, 1843, Agnès de Méranie, 1846, Charlotte Corday, melyet a Lamartine Girondins-jei inspiráltak, továbbá a két antik reminiscentiát: *Horace et Lydie*, *Le Moineau de Lesbie*, a *Homère* cz. költeményt, a mely az Odyssea VI. énekének fordításához szolgál bevezetésül. Majd a vígjátékokra tér át és itt különösen a nagy sikert aratott «Honneur et Argent» (1853) és a mai napig is színre kerülő *Le Lion amoureux* (a franczia forradalom egyik epizódja) foglalkoztatják, valamint a felolvasásra szánt *Galilee*. Majd Ponsard drámai theoriáit ismerteti, melyek Boileau és Victor Hugo közt a középútat ajánlják és végül a nyelvre tér át. Itt be kellett vallania, hogy Ponsard nem volt nagy stilista és minthogy századok mulva ez lesz az egyedüli kriterium, mely a művek fennmaradásáról fog határozni, Ponsard neve valószínűleg feledésbe fog merülni. A mű utolsó része az író befolyását a franczia színházra elemzi. Ponsard tulajdonkép az «Ecole du bon sens», vagyis a nyárspolgári felfogás megalapítója; az a néhány író, kit inspirált, már ma sem ismeretes (Augier ifjukori darabjait kivéve). Nála a pathos és egy bizonyos ujdonság helyettesíti a valódi lángészt. A reactio, melynek főhőse, csak ephemér volt, de egy jó oldala van: az, hogy a XVII. század mesterműveit újra dicsőséghez juttatta és a XIX. század második felének realistái a színdarabjait előkészítette. — A 179. lapon Latreille a Ponsard Lucretiájának több német fordítását és átdolgozását említi. Annak befolyásáról is szól, de Hugo Károly darabját — mely előbb német nyelven jelent meg — nem ismeri.

P. Morillot a «Dauphiné littéraire» cz. sorozatban *Emile Augier* (136 l. 26 képpel) életrajzát adja. Új adatokat csak az ifjuságára vonatkozó rész nyújt, de ezek sem fontosak. A nagy drámaíró jellemzése, ki tudvalevőleg a romantikusok és realisták közt az «école du bon sens» képviselője volt, jól sikerült. Az illustratio nem ád sok érdekest, míg az ugyanazon gyűjteményben megjelent *Stendhal* Pierre Brun-től e tekintetben kiváló.

C. Lecigne műve: *Brizeux. Sa vie et ses oeuvres d'après des documents inédits* (508 l. egy arczképpel és egy hasonmással), egyike a nagyon ritka thesiseknek, melyeket a rennes-i egyetemen vitattak.

Illő volt, hogy a Bretagne nagy költője a Bretagne egyetemén ünnepeltessék. Brizeux szűkebb hazájának és a breton elemnek a franczia költészetbe való bevitelének első kezdeményezője. Ha majd az utókor feltünteti, hogy mit köszön a franczia költői mozgalom az egyes provincziáknak, úgy itt bizonyára a Bretagne-nak lesz egyik legszebb része. Nem is említve a középkori cyclusokat, melyek e kelta földön nyerték első kiképzésöket, a XIX. században a vallásos, mystikus, valóban mély ihlet a breton földből jött. Ne feledjük, hogy Chateaubriand a XIX. század lyrai költészetének atyja, breton volt; és az, kinek prózája a XIX. század második felében Francziaországra a legnagyobb fényt vetette, Renan, szintén e vidékről jött. Brizeux-ben Sainte-Beuve egy valóban nagy geniust ismert fel és oly időben, midőn a túlhatalmas centralisatio az egyes tartományokat szellemileg és politikailag lenyügözte, benne üdvözölte a költészet megujhodását a népies elem bevezetése által. Brizeux, az atlanti oczeán partján, Lorient-ben született (1803); ott is temették el; ott áll szobra; ifjú éveit Arzano faluban, Lemir apát mellett töltötte, majd a vannes-i és arras-i kollegiumokba került. Jogi tanulmányait Párisban végezte; itt lépett viszonyba Vignyvel és A. Barbier-vel, az *Iambes* híres költőjével. Sokat utazott Olaszországban, majd a marseille-i Athénéeben tartott előadásokat; a Bretagne-t keresztül-kasul beutazta, megrongált egészsége miatt a déli vidékre ment és Montpellierben halt meg (1858). Összes költeményei a Bretagne földjéből merítik ihletöket. A *Marie* czímű idyll a breton szerelem dicsőítése, a *Bretons* czímű cyclus, epikus, leíró költemény, mely e derék, vallásos, de némileg hátramaradt faj ethnikus sajátságait tünteti fel; a *Histoires poétiques* czímű költemények a franczia aristokratikus jellegű lyrai költészetben a népies elemet képviselik; a szegények, alacsony sorsúak szívrendítő történetét adja elő, számos legenda kiséretében. Ez a gyűjtemény első képviselője a *poésie des humbles* nevű fajnak, mely téren azután Coppée és Manuel aratták babérukat. A *Fleur d'or* bölcsészeti költemény, a mely Brizeux æsthetikai, erkölcsi és vallási felfogását tükrözteti vissza, míg a *Poétique nouvelle* az ő művészi felfogását a költészetről, annak eredetéről és hivatásáról tünteti fel. A szerző, mint azt rendesen nagyobb tanulmányokban teszik, költőjének nyelvét és stilusát is fejtegeti. Dolgozata a sok apróbb tanulmány után első behatóbb összefoglalása annak, a mit a nagy költőről tudnunk kell, és ámbár *abbé* létére a vallási dolgokra nagy súlyt fektet, ez Brizeux-nél helyén van, mert a Bretagne és nagy költője a vallásos érzületben találták életük irányítóját. Brizeux, ámbár a franczia Akadémia gyakran megjutalmazta, nem volt tagja e társaságnak, mert ott a népies költészetet nem tartották méltónak arra, hogy képviselve legyen.

E. Biré, legitimista és ultramontán író, a ki Victor Hugo babérkoszoruját oly sokszor megtépdeste, kimutatván az egyén gyenge oldalait, most egy magával rokonszellemű írónak életét írta meg: *Alfred Nettement, sa vie et ses oeuvres* (567 l.) cz. alatt. A huszonhárom fejezetre osztott mű «La presse royaliste de 1830 à 1852» alczímmel az 1805-ben született és 1869-ben elhunyt írót minden oldalról megvilágítja. Tagadhatatlan, hogy Nettement nagy írói temperamentum. A Collège Rollin tanítványa volt és már serdülő korában fényes tehetségének jelét adta. 1848-ban az «Opinion publique» cz. lapot alapította és a következő évben képviselő lett. A deczember 2-i államcsiny után bebörtönözték. Egész életén át a politikai sajtóban dolgozott, de számos önálló művet is tett közzé. Ezek közt a legjobbak: «Histoire de la Révolution de Juillet» (1833), «Henri de France» (1845), «Histoire de la littérature française sous la Restauration» (1852; ez a legkiválóbb), «Histoire de la littérature française sous la royauté de Juillet» (1854) és «Histoire de la Restauration» (1860—68, hat kötetben), a mely pártszempontból készült és inkább pamphlet. Nettement családja az összes iratokat Biré rendelkezésére bocsátotta. Műve az adatok tekintetében megbízható.

Francisque Sarcey negyven éven át írta a Temps-ba az ő híres színházi kritikáit. Sohasem birhatták reá a kiadók, hogy ezeket összegyűjtve kiadja. Halála után az ő veje, Adolphe Brisson, az «Annales politiques et littéraires» szerkesztője *nyolcz* kötetben adta ki e kritikák javát, bizonyos szempontok szerint csoportosítva. A *Quarante ans de théâtre* cz. gyűjtomény egy classikus dramaturg kiváló czikkei, ki folyton nagy érdekkel viseltetett a Comédie française iránt, kinek az új irány a drámában nem igen tetszett és a kinek poetikája a Dumas, Augier és Sardou darabjaiban találta kielégítését. Ibsen-t nem értette, a Théâtre Antoine íróit sem támogatta; inkább a «juste milieu», a polgári elem szószólója volt, de mint ilyen nagyon világos; valódi művész a darabok bonczolásában és azok gyengeségeinek kimutatásában. A mit a XVII. századi írókról mondott, azt érdemes volt megmenteni az elfelejtéstől. A sorozat első kötetében Brisson mitegy bevezetésül Claretie, Faguet, az azóta elhunyt Fouquier, Larroumet, Lemaître és Theuriet nekrologjait adja Sarcey-ről, melyek 1899-ben, röviddel halála után jelentek meg.

Edgar Quinet özvegye *Cinquante ans d'amitié. Michelet et Quinet. 1825—1875* (370 l.) cz. alatt férje, a híres államböleész és Michelet között ötven éven át váltott levelezése alapján e két liberális férfi viszonyát jellemzi. Quinet özvegye mindig panaszkodik, hogy férjének a mai köztársaság nem szolgáltat eléggé igazságot. Míg Michelet születésének százados évfordulóját impozáns szertartással ünnepelték

a Pantheonban, Quinet nevét csak egy felsőbb leányiskolának és egy boulevard-nak adták.*) Ne csodáljuk, ha az özvegy ebben a kötetben is némileg túlozza különben minden dicséretre érdemes férjének működését. De a közlött levelek a XIX. század bölcsészeti és irodalmi áramlataira némi fényt vetnek és e tekintetben a levelezés *teljes* közlése kivánhatóbb lett volna.

E. Faguet a «Grands écrivains français» sorozatban *Flaubert* (191 l.) életét írta meg. Az életrajzi részletek itt nem foglalnak el nagy helyet, de Faguet annál behatóbban jellemezte az író remekművét: «Madame Bovary». Nem hiszszük, hogy eddig e világhírű regénynek oly beható tanulmánya jelent volna meg, úgy a compositio, mint a lélektan és a stilus tekintetében. Faguet kevésbbé szereti a második remekművet: Salammbo-t; de ez ízlés kérdése. Az «Education sentimentale» a «Tentation de St. Antoine» és a «Bouvard et Pécuchet» szintén behatóan jellemezvék. Ámbár Flaubert a stilus tisztaságának keresésében agyonkínozta magát és oly szigorú volt maga irányában, hogy hetekig keresett egy jelzőt, Faguet-nek mégis sikerült egyes hibás szólásokra figyelmeztetni, de úgy látszik, ok nélkül. Flaubert-ben a romantikus a nagy realistával vegyül; ezt a pontot e kis munkában is híven feltünteti a bámulatos termékenységű kritikus.

Ugyancsak *Faguet: Politiques et moralistes du XIX. siècle* harmadik sorozatában (XXII és 379 l.) a két előbbi kötethez méltóan tárgyalja Stendhal, Tocqueville, Proudhon, Sainte-Beuve, Taine és Renan működését, de nem annyira az æsthetikából mint a morálból indul ki. Faguet, a ki a mai kritikusok közt már rég az első helyen áll, most gyakran nagy politikai kérdésekben is állást foglal. Hogy a mai parlamentarismus nem az ő ideálja, azt gyakran hangoztatta, de a helyett, hogy mint kis elmék, folyton ócsárolna, néha hathatós gyógyszert is ajánl ellene. Azokat az írókat, kik a közszellemre hatást gyakoroltak — és ez a sorozat mind olyanokkal foglalkozik — nemcsak mint művészeket, hanem mint moralistákat itéli meg és kérlelhetlen szigorral feltárja bűneikeit, apróbb hibáikat. Minden politikai kérdés, Faguet szerint, első sorban erkölcsi kérdés. E szempontból itéli meg a nagy mestereket, hódolatát fejezve ki ott, a hol mély erkölcsi felfogás párosul a genialitással.

V. Giraud: Essai sur Taine, son oeuvre et son influence (XXIV és 322 l.) egy évvel később jelent meg mint G. Barzelotti híres művének franczia fordítása: «La philosophie de Taine», melyet Dietrich ültetett át olaszból (E műről az európai kritika csak akkor szólt, mikor franczia fordítása megjelent! A Budapesti Szemle is csak akkor

*) Az 1903-ban tartott Quinet-ünnepélyek az özvegyet kielégíthették.

ismertette). Míg az olasz tudós Taineben két nagy bölcsészeti áramlatnak: a XIX. század első harmadában virágzó német metaphysikai idealismus és az 1850 és 1860 közt megindult franczia positivismus egyesítőjét látja, addig a franczia író, a ki inkább irodalomtörténész mint bölcsész, az íróra, annak szellemi fejlődésére, a logikusra, a költőre — a mennyiben prózája költői szinezetű — és az általa gyakorolt befolyásra, mely a fiatal generatióra, akár regényírókról, akár kritikusokról van szó, oly roppant nagy volt, fekteti a fősúlyt. Függelékül Taine műveinek és a róla írt dolgozatok bibliographiáját közli és 60 kisebb czikkből ad kivonatot, melyeket Taine összes műveibe nem vett fel. Mint Pascal-ról szóló művéről mondottuk, Giraud Taine-ben is egy új Pascal-t lát, de amazt még is nehezebben lehet az egyház számára lefoglalni, mint a «Lettres Provinciales» íróját. De a Pascal-lal való folytonos összehasonlítás valóságos maniájává vált a szerzőnek.

E. Boutmy, az Ecole des sciences politiques nagytudományú igazgatója: *Taine, Scherer, Laboulaye* (127 l.) cz. alatt három nekrologot gyűjtött össze, melyeket barátainak röviddel haláluk után szentelt. A Taine-ről szóló czikk mély sympathiával itél e nagy elméről, és megérdemli, hogy a nagy bölcsész kutatói elolvassák.

Taine és Renan az a két író, a kik az utolsó harmincz év gondolkodására leginkább hatottak. Mindkettő már a classikusok között foglal helyet. Levelezésüket egyes kötetekben kapja most a közönség. Először Renan örökösei az ő levelezését Berthelot-val közölték, a mi az irodalomra nagy nyereség volt; minap pedig «Lettres du Séminaire» cz. alatt ifjú korának leveleit adták, melyeket mint a Saint-Sulpice seminarium növendéke az övéihez intézett. Ezek a levelek a biographust érdekelhetik, de Renan irodalmi koszorujához nem fűznek egy levelet sem. Máskép áll a dolog Taine levelezésével, melyet özvegye most kezd kiadni. Taine mindig magába zárkózott egyén volt; gyűlölte az irodalmi pletykát és csakis kiválogatott barátainak engedett egy futó pillantást magánéletébe. A most megjelent kötet: *H. Taine. Sa vie et sa correspondance. Correspondance de jeunesse. 1847—1853* (372 l.), azokat a leveleket tartalmazza, melyeket Taine az Ecole normale tanfolyamának bevégzése után, tanári pályája kezdetén, Nevers-ből, Poitiers-ből írt anyjának, Paradol-, Suckau-, Crouslé-, Havet-, Garnier-, Hatzfeld- és Guizot-hoz. E levelek nemcsak azt mutatják, hogy Taine már ifjukorában az életet nagyon komolyan vette és hogy, mint Michelet mondhatta volna: «Les passions intellectuelles ont dévoré ma jeunesse», hanem világot vetnek az akkori Université reactionarius szellemére, a mely különösen 1850 óta mutatkozott. Ez a szellem Taine-t arra kényszerítette, hogy az állami szolgálat kötelékė-

ből kilépjen, tolla után éljen; e körülmény az irodalom számára egy nagy geniust mentett meg. Bővebben írt e szép kötetről Taine unokája, Chevrillon, a «Revue de Paris» 1902. jul. 1. és 15. számában.

A. Chauvin, az Ecole Massillon igazgatója: *Le Père Gratry (1805—1872) l'homme et l'oeuvre, d'après des documents inédits* (480 l.) cz. alatt egy papnak szentelte derék monographiáját, ki az Akadémia tagja volt és harmincz évvel ezelőtt nagy port vert fel a pápai csalhatatlanság dogmája elleni harczával. Bámulói Malebranche és Lamennais-vel együtt említik, mint a klerus egyik irodalmi csillagát, de minden igyekezetök daczára nem idézhetik egy művét sem, a melynek maradandó becse volna. Exaltált természet volt, a ki mint az «Ecole normale» hitszónoka több fiatal kedélyre mélyen hatott ékesszólásával, de a ki liberalis hajlamai daczára nem restellette a III. Napoléon uralkodása alatt, midőn a bölcsészeket systematikusan üldözték, az Ecole normale tanárát, Vacherot-t, atheismussal vádolni és mindennapi kenyerétől megfosztani. Gratry atyát gyengéivel együtt e derék biographiában nagy odaadással tanulmányozta a szerző, a kinek sok kiadatlan okmány állt rendelkezésére. Különösen érdekes Gratry főművének: «Les sources de la régénération sociale» czímű művének jellemzése, mely 1848-ban (új kiadások 1871, 1902) jelent meg és a hol kérdések- és feleletekben a társadalom főproblémáit ép oly egyszerűen mint behatóan fejtegeti. Az említett Vacherot-nak L. Ollé-Laprune egy érdekes essay-t szentelt: Etienne Vacherot (1809—1897) cz. alatt (104 l.)

F. Calmette könyve: *Leconte de Lisle et ses Amis* (345 l.) nem tudományos munka a «Parnasse» legkimagaslóbb alakjáról, hanem egy elmés ujságíró csevegései, ki jól ismerte a «Poèmes barbares» költőjét, ki ifjukorából számos ismeretlen adatot feljegyzett, a ki látta őt a fiatalabb nemzedék tagjaitól körülvéve, és a kinek elég kiadatlan okmány állt rendelkezésére, hogy művét érdekessé tegye. Daczára a sok pletykának, e kötetet a Leconte de Lisle jövendő biographusa nem nélkülözheti, mert az okmányok, melyekre támaszkodik, hitelesek.

Georges Pellissier, a mai essayisták egyik kiválóbbja, a nagy párisi folyóiratokban megjelent czikkeit «Etudes de littérature contemporaine» és «Nouvelles études de littérature contemporaine» cz. alatt gyűjti össze. Mindezek a tanulmányok ma élő írók egyes műveit vagy összes munkásságukat vizsgálják, vagy pedig a modern regény egyes typusait — a hajadon, a férjes nő, az író, a politikus, a költő — vázolják, mindenütt elmés aperçuk kiséretében. Pellissier nagy és már is classikus művének: «Le mouvement littéraire au XIX. siècle», a mely már hat kiadást ért, mintegy folytatásául: *Le mouvement littéraire contemporain* (302 l.) cz. munkáját adta, a mely a XIX. század húsz utolsó évének irodalmi termékeivel foglalkozik. Míg a XIX. század

első felében a romanticismus, a második felében körülbelül a nyolczvanas évekig a naturalismus vagy realismus uralkodott az összes irodalmi fajokon, az utolsó húsz év nem állt *egy* iskola, *egy* theoria befolyása alatt. Ámbár a regényben a psychologikus irány, a költészetben a symbolismus voltak a csattanó jelszavak, mégsem mondhatjuk, hogy minden regényíró psychologus, minden költő symbolista. Csak egy tényt jelezhetünk egész általánosságban: ez, a vad naturalismus elleni harcz és a színházban a realistikus irány győzelme. E miatt Pellissier ebben a kötetben nem ad általános áttekintést, mert egy iskola sem uralkodott kizárólag, hanem tárgyát öt fejezetre osztva — a regény, a színház, a költészet, a kritika és a történelem — mindegyik faj evolutióját vázolja e húsz esztendőben és mindenütt a genre főbb képviselőit mutatja be. Ugyanazon tágkörű ismeretek, éles itéletek és a compositio mesteri volta jellemzik ezt a kötetet, mint az előbbit.

René Doumic folytatja czikkeinek gyűjtését, melyekben a «Revue des deux mondes» olvasóinak az irodalom újabb termékeit mutatja be. Ezekből «Etudes sur la littérature française» czímen most már több sorozat jelent meg. Nem felelnek meg épen a modern kritika követelményeinek; a katholikus és reactionarius álláspont, a mely a Revue-t most jellemzi, eléggé kirí belőlük és egyet-kettőt egy XVIII. Lajos korabeli emigrans is írhatta volna.*) De egyáltalán finom analysis, egyszerű stilus és sok elmésség jellemzi őket.

Gaston Deschamps a Temps szombat esti számában közölt irodalmi czikkeket: *La Vie et les livres* cz. alatt gyűjti össze, a mely sorozatnak ötödik kötete (353 l.) jelent meg.

Csak röviden említjük meg *Louis Delaporte*, fiatalon elhalt kritikus összegyűjtött műveit: *Pastels et figurines* cz. alatt, melyek főleg a jelenkori Francziaország hírneves íróiról szólnak rövid tárcza-alakú czikkekben; *Henry Michel: Le quarantième fauteuil* (276 l.) cz. czikksorozatát, mely az 1888 óta megválasztott akadémikusok jellemzését tartalmazza. Michel, a receptio után rendesen a *Temps*-ban szentel egy czikket a két szónoknak, kik között az egyik az új akadémikus, a negyvenedik szék birtokosa, a másik pedig az, a ki fogadja. E czikkek olvashatók az ünnepély után, de gyűjteményök vajmi kevés érdekkel jár.

(Vége köv.)

KONT IGNÁCZ.

*) Ebből csak az tünik ki, hogy a mit az ismertető úr *modern* kritikának nevez, az ma már nem egészen *modern*. *Szerk.*

HAZAI IRODALOM.

Vergilius élete és művei. Írta *Némethy Géza.* Budapest, 1902. Az Akadémia könyvkiadó vállalata. Új folyam. L. kötet. VII, 472 l.

Némethy Géza hasznos szolgálatot tett az irodalomnak, midőn egy a művelt közönségnek szánt munka számára leszürte évek során lankadatlan buzgalommal tett tanulmányainak eredményeit és megrajzolta Vergilius írói egyéniségét nemcsak az alapos tudós tájékozottságával, hanem egy szépíró eleven, festői tollával is. Több éven át foglalkozott egyetemi előadásaiban is Vergiliussal; több tanulmányban számolt be kutatásairól. E tanulmányok Némethy igazi hivatását a latin írók magyarázata terén fényesen bebizonyíták. E körben nyilvánul Némethynek igazi tehetsége. A nyugodt elme beható látásával elemez; nem kerüli ki figyelmét semmi részlet, mint legújabban megjelent latin magyarázatos Persiusa tanusítja. Philologus a szó szoros értelmében; talán igen is részletes, talán igen is józan, a tudós sokoldalú tudásával hatja át meg át a tárgyát. Némi aggodalommal olvastam át még kéziratban Némethynek e művét, melynek más a czélja, más a közönsége, melyben mondhatni más műfajra írta át tudományos buvárlatait.

Örömmel tapasztaltam, hogy e műfaj föltételeit is átérti és azoknak meg bir felelni. Tud szinesen írni, tud érdekesen csoportosítani, tud képeket rajzolni és a részletrajzokat egy nagyobb egészben úgy egyesíteni, hogy az érdeklődést ne lankaszsza el. Belesodorja az olvasót abba a szellemi légkörbe, mely nélkül egy antik írót megérteni nem lehet.

Ha kérdjük: mi az oka, hogy a mi nemzeti irodalmunkra a klasszikusoknak aránylag csekély hatása volt és kivált, hogy a romantikus irány diadalmas győzelme óta még jobban alászállt, bátran felelhetjük, hogy kivált két oka van. Egyik, hogy a klasszikus kor remekeit kevés kivétellel csak gyarló fordításban ismerheti meg a latinul és görögül nem tudó közönség; másik, hogy hiányoztak a szakszerű fejtegetések mellett oly összefoglaló művek, melyek egy-egy igazi nagy írót a maga mivoltában mutassanak be. Némethynek sikerült Vergiliusról ily összefoglaló munkát adni. Megtalálhatók e műben a Vergilius életére és műveire vonatkozó különböző kutatások eredményei; és pedig egyoldalú elfogultság és szőrszálhasogató elaprózás nélkül; de megtalálható az összkép is. Felhasználta a régi magyarázókat, kivált Serviust és Macrobiust, fel az egyes művek forrásait, fel a lélektani hatások elemzését, melyek az egyes műveknek megadják hangulatát,

alapeszméjét, czélzatát. Az általános esztetikai szempontok százszor ismételt frazisai helyett, az irodalomtörténeti szempontok életeleven hatása érzik e művön. Az antik írót az antik környezetbe helyezi, de nem oly czélzatos elfogultsággal, mint akár a XVIII. század esztetikusai, kikhez a mi Péczely Józsefünk is csatlakozott, sem oly egyoldalú felfogással, mint Beulé, ki a világirodalomnak hatás tekintetében egyik legnagyobb alakját az udvari költő szinvonalára sülyeszti. Az elfogultság, az egyoldalú felfogás érthető, hiszen ez azon törekvésre vihető vissza, hogy egységes képet nyujtson egy korszakról vagy egy íróról. De ki egy író műalkotasának elemeit forrásokra visszavíve kutatja föl: az méltányosabb, igazságosabb lehet. E tekintetben Némethy felfogása józan mérsékletet tanusít. Ki elolvassa az eclogáknak azt a részletekre kiterjedő elemzését, melylyel kimutatja, mint emelkedett Vergilius a Theokritos-utánzás köréből a tárgyán uralkodó, az átkölcsönzött formában az egyéni élményeket kifejező ú. n. allegorikus idyllnek megalkotójává és szembe állítja a *Georgica* szerzőjének már öntudatos, teljesen önálló műalkotó képességét: úgyszólva szeme előtt látja, mint bontja ki Vergilius szelleme hatalmas szárnyait, melyekkel az idők végtelenébe száll és a halhatatlanság fenséges körébe emelkedik.

Ki az Aeneis méltatására, a czélzatára vonatkozó különböző fölfogások tárgyalását tartalmazó fejezeteket elolvassa: látja, hogy a szerző mint óvakodik a szélsőségtől, mint magyarázza meg az Aeneis valódi jelentőséget. Mert ha az Aeneis politikai allegoria: hová lesz hatása a renaissance-ra? Miként válhatık a nemzeti műepos örök mintájává? Ha vallási költemény, mint Boissier szép tanulmánya feltünteti: akkor mint lehet a homerosi hagyomány örököse, mint lehet az epikus költés egyetemes hatású alkotása? Ha Róma világhatalmi küldetésének kifejezése e költemény: nem szabadulunk meg allegoriai hatásától, mely pedig minden valódi költészet eleven virágával szemben himzett virág marad . . .

Némethy művének az Aeneis beható elemzését tartalmazó részét (12—15) követő fejezetei: *Az Aeneis méltatása. Az Aeneis czélzata. A vallásos elem az Aeneisben. A latin faj szerepe az Aeneisben. A világirodalmi és az monarchikus eszme az Aeneisben* a különböző nézeteket nem az eclectikus módjára könnyű szerrel egyeztetik, hanem Vergilius lelki fejlődését világítják meg és így művét helyezik a kellő világításba. Ebbeli törekvése Némethyt oly mértékben elfoglalta, hogy pl. Boissier Vergiliusról irott tanulmányának a latin fajra vonatkozó fejtegetéseit átveszi, a nélkül, hogy őt megnevezné. De hogy ezt nem czélzatosan teszi, bizonyság rá, hogy egy új adattal egészíti e fejtegetéseket. Ez vonatkozik az Aeneis XI. 269—280. verseiben olvasható

jelenetre, midőn Turnus Arpiba megy és Diomedest az ős gyűlölet nevében akarja föltüzelni az Aeneas elleni küzdelemre. Diomedes ellenszegül és e szavával

«Elmulik akkor a harcz, a durva idők szelidülnek,
Vesta s a régi Hűség, Romulus békülve Remussal
Szab törvényt; a harcz rettentő temploma zárul.»

mintegy Róma világuralmának jóslatát adja meg.

Némethy művének tartalmi ismertetését mellőzhetem. Felöleli Vergilius életének rajzát, azután a három nagy művet a legjellemzőbb idézetek közbe szövésével tartalmilag ismerteti, és pedig az időrendet követve.

A *Georgica* ismertetése elé egy fejezetet bocsát *Vergilius és Maecenes*, az Aeneis elé *Vergilius és Augustus* cz. alatt. E fejezetek eszmemenetét Boissier- és Beulénél hasonlókép megtaláljuk; de voltakép az újabb irodalomtörténeti felfogásnak mellőzhetlen szempontjait tartalmazzák. A Taine szellemében írnak azok is, kik talán Taine-re nem is gondolnak. A *milieu* rajza a valódi pragmatikus felfogásnak oly elengedhetetlen föltételévé vált, mely nélkül a mult idők szellemét kifejező íróról igaz képet nem alkothatunk.

Némethy művének van egy fejezete, mely egymagában külön tanulmánynak beválik, ez a *Didóra* vonatkozó 13-ik fejezet, kivált ennek második szakasza, melyben a *szerelem* antik felfogását tárgyalja és kimutatja, hogy Vergilius a Dido lelki tusáinak rajzában mily mélyen nyult bele az ember subjectiv világába és úttörőjévé lett a szerelem mély, egyetemes hatásának rajzában az újabb romantikus korszak felfogásának, melyet pedig a kereszténység benső átalakító forradalma idézett elő.

De e fejtegetés közben Némethyt, a nyugodt, a józan Némethyt megejti az Aeneis IV. énekének csábja, mint a hogy szent Ágostont is annyira megejté, hogy féltette tőle keresztény tisztaságát. Vergilius a Dido szerelmének festésében is utánzó. Euripides Phædrája szerelmének rajzát azzal a művészettel utánozza, mely oly összhangba olvad egybe és úgy beszövődik a kompoziczió szövetébe, hogy a kölcsönvett szinek és motivumok eltünni látszanak. Euripides hatott a vígjátékra, a vígjátékot jelenetekre darabolta a mimus és idyll. Euripides, a női szív rajzolója érezteti hatását az alexandriai költészet sentimentalis szerelmi költészetében. A töredékek nem nyujtanak kellő képet a boldogtalan, a halállal végződő szerelem kedvelt népköltési motivumának feldolgozásairól, de a latin elegiában, Vergilius eclogáiban (Daphnis és Gallus rajzában) és Dido szerelmi történetében fölélednek. Euripides Hippolytosában egész sorát találjuk meg a szerelem mélyebb felfogásának;

de ott van Alkestis önfeláldozása is. A közvetítő Apollonios Rhodios *Argonautica*-jában a Medea szerelmének keletkezése, a lelki tusának képe nyujt rokon vonásokat. Croiset Alfréd a «Görög irodalomtörténet» V. kötetében (235. l.) rámutat Medea szerelmének rajzában ez újításra és szintén Euripidesben találja a kezdeményezőt. Nem lesz érdektelen itt felsorolni az illető helyeket: III. 275—298. 451—470. 616—673. 673—723. 724—801. 946—960. Nem meglepő találkozás-e Medea és Dido közt, hogy Medea nővére mint Anna az Aeneisben Eros szövetségesévé lesz, és pedig öntudatlanul. Medeát ép úgy Eros ejti meg, mint Didót. Olvassa csak el bárki Phædra monódiáját (Eur. Hipp. 668—79.), hogy érezzük azt a hangot, mely, ha egyszer megszólalt a szinpadon: hatalmába ejti a szinpadot. Eros egyedura lesz a drámának.

Távolról sem gondolok én arra, hogy Vergilius *Didó*jának lelki rajzában Vergilius halhatatlan érdemét kétségbe vonjam: de a latin költő készörömest átvette nemcsak a motivumokat, hanem a formákat is. E tekintetben érdekes az az újabb irodalom, mely ismét az eclogák körül fejlett ki.

Némethy művének e részét régebben dolgozhatta ki és midőn az egész kompoziczióba beleilleszti, nem simítá el az ellenmondásokat. Ugyanis kimutatja, mint emelkedett Vergilius a Theokritos-utánzatból az I. és IX., a IV. és X. eclogában egy önálló műfaj alkotására, de épen a régi magyarázókat követve, oly képet nyujt pl. a VI. ecloga alkotásáról, mely ha igaz volna, Vergilius ez eclogát föl nem vette volna művei sorába. Hiszen ez ecloga csupa cento lenne. A költő Gallus műveiből tákolt volna egybe egy eclogát, hogy így leplezetten kedveskedjék (nem akarom a *hizelgés* kifejezését használni) Gallusnak. A *tizedik* ecloga pedig majdnem elvesztené önálló jellemét. És mint lehet megmagyarázni, hogy Vergilius a VIII. eclogában ismét Theokritos-utánzó, mondjuk, centóíróvá lesz.

Újabban a régi magyarázók álláspontjával szemben a latin pásztorköltés mivoltára nézve, hitem szerint, helyesebb irány kerekedik fölül, mely már túlzásba is megy. Krollnak a Neue Jahrb. f. évi 1. füzetében megjelent czikke minden történeti valóságot hajlandó megtagadni Vergilius eclogáiban, az egyéni élmény allegorikus rajza helyett az alexandriai költés kész formáinak átkölcsönzését látja az aranykorszak pásztorköltésében és elegiáiban. Úgyde e felfogás csak túlhajtása annak az alapjában helyes gondolatnak, hogy a latin költők utánzása voltaképp a conventionalis formák átvételében állott. Így lehet megmagyarázni azon ellenmondásokat, pl. Vergilius I. és IX. eclogájában az allegorikus czélzás és valódi tartalom közt. Én hajlandó vagyok Fr. Leónak adni igazat, ki a Hermes f. é. első füzetében az első és kilenczedik eclogá-

nak elemzése útján kimondja, hogy bizonyos motivumok conventionalis szentesítést nyertek.

Így Tityrus peculiumából úgy készül birtokát Rómában megváltani, mint a hogy Plautus *Stichusa* azért jajong, hogy elvesztette a peculiumot, melylyel szabadságát megválthatta volna. Midőn Leo kimondja, hogy «Vergilius nem tartá költői feladatnak élményeit öltöztetni költői mezbe», ezzel oly irodalmi iskolára mutat rá, melyhez szított Vergilius költői pályájának pásztori napjaiban. Még egy gondolatát közlöm Leónak: «Vergilius Theokritosszal szemben is szabadon alkotott. Tévedés, ha Vergilius egyes helyeit azon szempontból állítjuk párhuzamba Theokritoséival, hogy kimutassuk, mint dolgozott Vergilius.» Némethy pedig egy pár eclogánál így jár el. Kezdetben a magyarázó Némethy háttérbe szorítja az irodalomtörténészt, de a *Georgica* és *Aeneis* tárgyalásánál már diadalt ül a valódi irodalomtörténeti felfogás.

Midőn Némethy úgyszólván sorról sorra számot ad a Theokritosnál előforduló rokon vagy azonos helyekről, melyeket bár adhatott volna megfelelő magyar fordításban, majdnem kételkedést kelt Vergilius eredeti nagy tehetsége iránt, holott Vergilius az Eclogákban is fényes tehetségnek bizonyul, csakhogy a tanultság idézte elő a rajongást ama mesteri, az alexandriai korszak finom levegőjében kialakult szerelmi idyll iránt, hogy az *idegen* sejt formáiba önti a szép Itália virágos mezején szedett mézet. Az Eclogák tárgyalásánál Némethy itt-ott megfeledkezik annak a közönségnek előkészültségéről, melynek művét szánta.

Érdekes és eredeti felfogásnak mondható az a gondos megfigyelése Vergilius bölcselmi tanulmányainak, melylyel a *Catalepton* kisebb költeményeitől kezdve végig kiséri a költőt minden művén és Siro és Lucretius mélyreható hatását, majd a költőnek a stoa felé hajlását és az Aeneis *hatodik* énekében már a bölcselmi iskola eszmekörének uralmát tünteti föl. Igaz, hogy midőn Vergilius Mæcenas és Augustus nagy politikai czéljaihoz alkalmazkodik és a vallási reactio hívévé válik, az epicureismustól elszakad, Némethy csak a költő betegeskedő állapotával igyekszik megmagyarázni a költő hangulatában beállott eme változást. E magyarázat nem kielégítő. Aztán a Georgica II, 490—492. híres helye:

Felix, qui potuit rerum cognoscere causas
Atque metus omnes et inexorabile fatum
Subiecit pedibus strepitumque Acherontis,

mint egy önkéntelen felsohajtáskép tekinthető, mely már a lelki hangulat változását jelzi. Az epicureismus szabad gondolkodásának mámorát követi a kijózanodás: a hangulat a stoicismus befogadására megvan; de

a *Georgica*-nak tárgya: a természeti élet rajza még érezteti a földi élet kedves levegőjét. Úgyde az a mélyebb erkölcsi avatás, melybe belemártja a földművelésről táplált nézeteit: elárulja, hogy azt a magasabb erkölcsi légkört áhitá, melyet a Stoa tárt föl a gondolkodó és főkép a cselekvő ember elé. Jött Augustus a maga vallási reformjaival. Visszhangzik e törekvés Horatius ódáiban és Aeneast »*pius*«-szá tette Vergiliusnál. De ép abban a majdnem túlvitt buzgalomban, melylyel Vergilius kiemeli Aeneas küldetésének vallásos mozzanatait: bizonyítja a *szabadgondolkodó* Vergilius megtérését. Minden megtért túlbuzgóvá lesz. Némethy műve olvasásának élvezetét, igazán mondhatom, csak az idézett versek rontották. Fájdalom, fordításokban szegények vagyunk. Némethy érezte ezt és talán el is kerülte volna a fordítások idézését, mint az Eclogák-ban; de ez viszont fárasztóvá teszi vala művét.

A *Georgicá*-t a Rajnis és Bodon, az Aeneist a Barna Ignácz énikép módosított fordításaiban idézi. Nem bosszantom az olvasót az élvezhetetlen versek fölsorolásával, csak igazán csodálkozom, hogy Némethy több simítást nem végzett e verseken. Itt is igazolást nyer az én sokszor hangoztatott fölfogásom, hogy *jó fordítások* nélkül a klasszikus írók jelentőségét nem éreztethetjük. Némethyt, hiszem, mélyen bántotta e fordítások hiánya.

Egyik idézetben fordul elő a következő bosszantó sajtóhiba:

Gólyák orraival díszített oszlopot érczből = *gályák* helyett (188. l.). A tartalmi előadás kapcsán idézett legszebb gondolatok sorából egy pár kimaradt; de hát Vergilius gazdag eszmevilágát ki birná híven visszaadni? Őt magát kell olvasnunk.

Még teszek egy megjegyzést Némethynek azon magasztalására, midőn fölemlíti Augustus finom ízlését, melyet azzal árult el, hogy rábirta a költőt, hogy ez eredeti tervének megváltozásával az őt dicsőítő költemény helyett Aeneast tegye eposza hősévé, a Georgicában pedig Corn. Gallust dicsőítő részlet helyett a IV. könyvbe Aristæus regéjét szője művébe. Tudom, hogy Némethy megbízható régi adatok alapján állítja, a mit állít. De Augustusnál a finom önzés, a Montesquieu kifejezése szerint a »*tyran rusé*« dolgozott, midőn a költőnek e tanácsokat adta. A Julius-család kultusának megalapítása és így az egyeduralomnak isteni jogon való fölépítése volt a tulajdonképeni czélzat. Bizonyítja Tiberius ellenszenve, melylyel Augustus istenítésére vonatkozó intézményekkel szemben viseltetett.

Némethy nyelvezetét előkelőség, nemes egyszerűség jellemzi; ép azért rí ki egy-egy nyersebb részlet, mint az 56. lapon a keleti népek természetellenes szenvedélyének nem épen tapintatos érintése, továbbá midőn Homeros Zeusát »papucshős«-nek mondja (362. l.). De nincs kedvem, nem is vallana rám, ha afféle apróbb botlásokat böngésznék:

két jelentősebb tévedést azonban, mely már nem is a nyelvezetre tartozik, meg kell említenem. Lerajzolván az igazi antik jellem képét, így nyilatkozik: nem ismerte (a hellenisztikus műveltség) »azt a kínos meghasonlást, melyek bennünk, mai kor gyermekeiben, éppen művelődésünk két ellentétes elemének, a hellenismusnak és judaismusnak egymással való folytonos küzdelme idéz elő» (18. l.). Megvolt bizony e meghasonlás már a hellén világ fénykorában is. Ott van a Plato állama. E meghasonlás nem egyéb mint a művészi és az erkölcsi világnézet közti meghasonlás. Megvolt ez Rómában a legnemesebb lelkekben. Aztán az én lelkemben, ki átéltem a szellemi élet különböző áramlatait, nem az a *két* ellentétes áramlat küzd egymással, melyet Némethy állít egymással szembe, mert úgy érzem, hogy a hellenismus ellentéte nem a judaismus, hanem a judaismustól elszakadt kereszténység. A kereszténység nem alkot a judaismussal egységes áramlatot. A másik tévedés a Terentiusról tett nyilatkozata. Azt állítja, hogy Terentius visszaesést képvisel a contaminatio miatt. És kijelenti, hogy ha Terentius tovább él, »ezzel végkép felhagyott volna». Én a contaminatiót nem tartom hibának és ha Némethy hivatkozik Terentius prologjaira, melyekben védekezik a contaminatio vádja ellen: e védelemből én nem éreztem ki, hogy Terentius azt megbánta és így később felhagyott volna vele. Hiszen az önálló műalkotás jele e contaminatio, mint maga Némethy Vergilius eclogáiban a hasonló eljárást felfogja.

De nem folytatom. Hogy nem birok szabadulni a *desideratum*ok gondolatától, ezt Némethy tulajdonítsa magának, ki azt a szép feladatot tüzte maga elé, hogy Vergiliusról nyujtson teljes képet. Nem lett volna felesleges szólni az *Appendix Vergilianá*ról is, mert ha e gyűjtemény darabjait méltán elvitatják is Vergiliustól: azért a *milieu* rajzához tartoznék azon kisebb vázlatoknak egy pár szóval jellemzése: melyeknek köréből az *Eclogák*, mint műremekek kiemelkedtek. Itt is Vergilius ízlése, hosszú, fáradságos tanulmánynyal szerzett ízlése diadalmaskodott. A másik ohajtásom lesz vala, hogy Vergilius hatását a világirodalom- és saját irodalmunkra rajzolta volna . . .

De elég volt. Könnyű kivánni, nehéz megtenni, Némethy így is nagy és nehéz feladatot oldott meg. Műve Vergilius egyéniségének, mély és egyetemes szellemének hű tükrét adja. És ez nehéz és szép feladat volt. Némethy bebizonyítá rátermettségét; miért csak dicséret illeti.

HEGEDÜS ISTVÁN.

Dr. Osztern Salamon: Vázlat Muhammad Kurânjának ethikájához. (Az anyaggyűjtés I. része.) Budapest. 50 l.

Kevés vallásos könyv gyakorolt és gyakorol oly nagy befolyást a hivők egész életére mint az arab próféta műve, a Korán. A mohammedán emberre nézve ez igazán a könyvek könyve. Az igazhivő mindenben a Koránt követi. Ezen alapul a moszlim társadalmi szervezet. A Korán vallásos és törvénykönyv, a hit és jog kútfeje. Ez a szépen kifejlődött mohammedán jogtudomány alapja. Tisztelete mint ihletett, Allah által tollba mondott irásnak az imádással határos. A Koránhoz fordul minden kétes esetben felvilágosításért a mohammedán törvénytudó. Talán felesleges is említeni, hogy a mohammedán erkölcstan legtisztább alakjában a Koránban foglaltatik.

Igen hasznos munkát végzett ezért *Osztern*, mikor a mohammedán ethika Koránban található anyagának összegyüjtéséhez fogott. Művét, mely, mint azt czímében is megmondja, az idevágó anyaggyüjtésnek csak első részét tartalmazza, három részre osztotta.

Az első részben *(A ğahilija ethikájának kurânbeli rudimentumai)* az úgynevezett *dsahilija*, az arab pogánykor erkölcseinek a moszlim szent irásban található nyomait kutatja.

Mohammed próféta nem tudott egészen szakítani a pogány arab gondolkozásmóddal. Az anyatejjel magába szivott pogánykori eszméket az elsajátított zsidó, keresztény és perzsa tanok sem voltak képesek teljesen elfelejtetni vele. A «jó» és a «rossz»-nak tanát, a mint azt a Koránban találjuk, «sok szál fűzi a ğahilija szelleméhez».

Így például az iszlám előtti arab társadalom a törzsrendszeren alapult. A tágabb értelemben vett rokoni kötelék volt az egyedüli, mely az általános fejetlenség korában az egyes családokat összetartotta.

Ezt a törzsrendszert a hivők testvériségét hirdető demokrata szellemű iszlám eltörölte. Mohammed mégis a törzsbeliek iránti kötelességek teljesítését mint erényt magasztalja és megvetendőnek, hitvány embernek mondja azt, a ki ennek meg nem felel.

A vérrokonság például a Korán szerint is közbenjárásra kötelezi az illetőket. Pogánykori gondolkozásra vall a mondás, hogy a leánygyermek születése szégyent hoz az apára. A második és harmadik fejezetben (II. *Az islâm egy Allahja és az ő prófétája*, III. *Eschatologiai hit)* mindenütt kiemeli a keresztény, zsidó és parszi befolyást. Különösen ez utóbbi, a parszi doctrina hatásának kimutatása az iszlam szertartásai és tanainak fejlődésére van hivatva arra, hogy fényt derítsen sok homályos dogmatikai kérdésre.

Goldziher alapvető kutatásaival már is sok olyan helyen felfedezte a perzsa befolyást, a hol azelőtt nem is sejtették.

Ilyen például a mohammedán eszkhatologiában a mérleg (mîzân), melyen a lelkeket mérik, és a *szirát*-híd, mely a parszik *cinvatō peretu* s. m. *Cinvat* hídjának képmása.

Osztern műve az eredeti forrásból vett adatok gazdag tárháza. Nagy szorgalommal állította egybe a mohammedán ethikára vonatkozó Korán-helyeket.

Az eredeti arab szövegre támaszkodik mindenütt. Latin átirásban közli a Korán-szöveget. Rendesen helykimélésből nem fordítja le egészen, hanem csak röviden jelzi az idézett passus értelmét. Ez a körülmény az arabul nem értő olvasóra nézve igen megnehezíti a bizonyítékok értékének mérlegelését.

A mű megitélésénél tekintetbe kell venni, hogy nem feldolgozott, hanem csak összeszedett adatokkal kivánt a szerző szolgálni. Osztern könyve így is érdemes tudományos munka, eredeti kutatások eredménye és nem compilatio. Minden során meglátszik, hogy írója képzett orientalista, ki első kézből, az eredeti arab szövegből meríti adatait.

KÉGL SÁNDOR.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Dr. Gustav Wethly: Dramen der Gegenwart. Kritische Studien. Strassburg i. Els. 1903. 3.70 M. 203 l.

A 17 lapra terjedő tanulmány kivételével, a munka nagyrészt színházi kritikákat foglal magában.

A szerző, mielőtt kritikáit sajtó alá bocsátotta, bizonyára átdolgozta előbb, legalább erre enged következtetni fejtegetéseinek világos és sokszor mélyreható volta, a gondos stilizálás, de különösen azok a rövid és találó jellemzések, a melyeket egy-egy drámaíró egész költői működéséről ad (Björnson).

Az előszóban megigéri, hogy egyet-mást el fog mondani a színi előadásról is. Igéretét csak részben váltja be, mert erre vonatkozólag csak keveset találunk munkájában. Elszórt megjegyzéseiből mindamellett kihámozhatjuk, hogy kit tart jó színésznek. Szerinte a jó színész az, a ki teljesen átérzi mindazt, a mit az érez, kinek a személyét alakítja, olyannyira, hogy szinte megfeledkezik a saját énjéről; röviden szólva, a ki szerepével teljesen azonosítja magát. A szerző ezen felfogásában csak részben osztozunk.

A munka legsikerültebb része a bevezető kis tanulmány, a melyben a német classikus és a modern dráma közti különbséget tárgyalja.

Röviden és világosan jelöli meg Goethe és Schiller æsthetikai álláspontját. A modern naturalismust alapjában véve nem tartja helytelen iránynak, de sok kivetni valót talál rajta; nem teszi helyesen, midőn ezen iránynak csupán az árnyoldalaival foglalkozik. Elismerést érdemel a szerző határozottsága. Felfogásának mindenütt a leghatározottabb módon ad kifejezést, munkája nem hemzseg a semmitmondó általános ítéletektől, a mint azt a kritikákban néha tapasztalhatjuk. Igaz, hogy e határozottságból kifolyólag vannak néha olyan merev állításai, a melyeknél az ember gondolkodóba esik, hogy vajjon elfogadja-e, vagy nem; így vagyunk pl. azzal, a mit a történelmi drámáról mond (32. l.). A mely darab megtetszett neki, azt a kelleténél is jobban magasztalja és viszont nem fukarkodik a gáncsoló és gúnyos megjegyzésekben oly daraboknál, a melyek nem nyerték meg tetszését; ilyenkor magát a költőt sem kíméli.

Hogy szerzőnk nagyrészt német drámákkal foglalkozik, azon nem csodálkozunk. Különben jól tette, hogy a legújabb, sensatiós hatásra számító franczia bohózatokat agyonhallgatja. Összesen 38 drámával foglalkozik; tartalmukat nagyon is részletesen mondja el, annál rövidebbre szabja magát a kritikát. A legújabb drámákon kívül csupán Aeschylos, Shakespeare és Grillparzer egy-egy darabját tárgyalja, mivel ezeknél — mondja az előszóban — alkalma nyílik, hogy egyet-mást elmondjon a színi előadásról.

Már megjegyeztük, hogy a szerző meggyőzően tudja kimutatni egyes drámák gyengeségeit, mindamellett nem vagyunk hajlandók aláírni mindazt, a mit mond. Megjegyzéseinkben csupán a feltünőbb részekre fogunk szorítkozni.

Wilbrandt drámai tehetségét túlbecsüli. Elismeréssel adózunk Wilbrandtnak, a regényírónak; tény az is, hogy ügyes stiliszta és termékeny író; terjengős és epikai szélességű drámái azonban aligha érdemesek annyi magasztalásra, mint a mennyiben a szerző részesíti. *Der Meister von Palmyra* czímű darabjának magasztalásait ezzel tetézi: «Die gedankentiefste und formvollendetste der neueren Literatur.» Sudermann-nak *Johannisfeuer* czímű darabjáról szólva, helyesen jegyzi meg, hogy igazi drámai cselekvényt nem találunk benne; de már nem osztozunk a szerző azon nézetében, hogy a jellemek kitűnően vannak rajzolva; a szereplők itt nem igazi egyének, csak külsőségekben különböznek egymástól. Ugyanezen költő *Es lebe das Leben* czímű drámáját védelmébe veszi a folyóiratok kritikáival szemben. Úgy látszik azonban, hogy e védelmezés azt eredményezte, hogy a darabnak csupán előnyös oldalaival foglalkozik, a hátrányokat pedig elhallgatja, holott ilyenek is vannak: az expositio kevésbbé sikerült: egyes jelenetek, a melyek rendesen nem is drámaiak, nincsenek indokolva; a cselekvény termé-

szetes és okszerű fejlődésének hiánya, a dialogus széles és fárasztó volta. — O. E. Hartleben *Rosenmontag*-ját szinte kifogástalannak tartja, kiemeli a jellemek finom rajzát, behatóbb fejtegetésükbe azonban nem bocsátkozik, pedig ha ezt teszi, sok valószínűtlenség nyomára jött volna. A darabnak csupán egy-két nagyobb hibájára akarunk rámutatni, a melyek szerzőnk figyelmét elkerülték. A darab ugyan érdekfeszítő, de csak látszólag van a való életből véve. Szinte érthetetlen H. Rudorff, a főhős alakja. A szerző nem ütközik meg azon, hogy ez az ember nem úgy cselekszik, mint a hogy hasonló körülmények között egy tiszt cselekedni szokott, vagy cselekednie kell. Igaz, hogy H. Rudorff csak a kényszerűségnek engedve lépett a katonai pályára, ez azonban még nem jogosítja fel olyan viselkedésre, a mely egy tiszthez nem méltó. Gertrud, Rudorff kedvese sem kifogástalan. A darab tragikuma hamis: a két szerelmes egy közönséges és durva intrikának esik áldozatúl, a miért azután a hatás nem tragikus, csak elégedetlenséget és sajnálkozást érzünk. A darab technikája jó, ennek köszönheti hatását is. — Ha nem is magasztalja nagyon, de alapjában mégis jónak tartja L. Fulda *Zwillingsschwester* czímű darabját; laza és felületes szerkezetéről, az alakok mélyebb lélektani jellemzésének hiányáról azonban nem beszél. — L'Arronge *Die Wohltäter* czímű drámájában semmit sem talál, a mit megdicsérhetne; kicsinyléssel és gúnynyal szól a darabról és szerzőjéről. «Ein winziges Katzengoldblättchen ist mit unseliger Ausdauer zu einer fünf Akte breiten Geschwätzigkeit ausgewalzt worden.» Ilyenforma az egész kritika. Tény, hogy L'Arronge e darabjáról nem sok jót lehet elmondani, de azért sem a költő, sem a darab nem szolgált rá a lesujtó kritikára. A költő azért nem, mert írt már jobbat is (Dr. Klaus, Hasemanns Töchter), mint a szóban levő dráma; maga a darab azért nem, mert minden hibája ellenére is vannak jó oldalai, a melyek a tehetséges költőre vallanak, így pl. a szerkezet, egyik-másik alak sikerült rajza. — F. Philippi *Das grosse Licht* cz. darabját szintén teljesen elhibázottnak tartja, kritikája azonban itt kíméletesebb, pedig ez még kevésbbé sikerült darab, mint az előbbi. A költő oly thémát választott darabjához alapúl, a mely erejét felülmúlta; a jellemek érthetetlenek, a technikája ugyan hatásos, de tisztán külsőségekre van építve. — Edmond Rostand *Cyrano de Bergerac*-jánál szerzőnk csupán a főhőssel foglalkozik. A darab jó korkép, a szereplők nagy számából Cyrano alakja erősen kidomborodik, de a többi meglehetősen háttérbe szorul mellette.

GEDEON ALAJOS.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1901/1902.

14. Seprődi János: A népszinmű és Szigligeti. Székfoglaló értekezés. (Kolozsvári ev. ref. collegium. 5—21. l.) — Protestáns gymnasiumokban, kivált az ev. ref. tanintézetekben dívik a tanári székfoglaló értekezések tartása. Hagyományos, jó szokás, melyet érdemes volna hazai összes középiskoláinkban meghonosítani, mert alkalmas módúl szolgál arra, hogy az új tanerő elüljárósága, a közönség, tanártársai és a tanuló ifjuság előtt bemutatkozzék, s ez levén czélja, emelje becsérzetét, hogy a lehető legjobbat, tudása javát hozza felszinre. Az értekező javára ily módon eső siker azonban másrészt nem csekély nehézség legyőzésétől függ. Gondot okoz ugyanis a legtöbb esetben mindjárt a tárgyválasztás. Meggyőződésem mindenesetre az, hogy a tárgy megválasztásához belátás és helyes érzék szükséges mindenekelőtt, és hogy elhatározó befolyással vannak arra a helyi viszonyok s más körülmények is. Ehhez képest nem is mondhatom, hogy, ha Seprődi szakkérdést választott székfoglalóúl, helytelenül választott. Szigligeti, újabbkori drámairodalmunk e nagytermékenységű és nagyhatású munkása, a szinpad révén is eléggé ismert ahhoz, hogy nagyobb közönség is nagyobb figyelemmel és érdekkel hallgassa, ha munkássága valamelyik irányáról szó esik. Népszinmű írása meg épen az a terület, melyen drámaírói képességének legeredetibb műveivel gazdagította irodalmunkat, a melyen kifejtett hatása irodalmi és társadalmi életünkre korszakalkotó s a mely téren leginkább ismerik is. Ámde, ha választását nem kifogásolom, nem érthetek egyet egyszersmind fejtegetéseinek czéljával és az eredménynyel, melyet azokból levezet. Az iskolai drámák bohózatszerű közjátékaiban feltetsző népies elemekre, népi alakokra, Jakab István, Nagy Ignácz, Vándza Mihály s mások munkáinak népies indítékaira és Szigligeti egyetlen népszinművére s épen a Szökött katona szerkezeti és műfajbeli fogyatkozásaira építve érvelését, ugyanis nem mond kevesebbet, mint — s itt jobbára az értekezőt idézem, — hogy tudók és nem tudók, hivatottak és napszámosok annyira megtörték az útat a népszinmű felé, hogy Szigligeti alig tett egyebet, mint a felgyűlt anyagot összefoglalta és jó adag gyakorlati érzékkel gyümölcsöztette (6. l.); hogy a népies elem alkalmazásában elődeinek jobbjait óriás arányokkal nem szárnyalta túl, sőt a népies nyelv tekintetében is messze elmaradt Petőfi lyrai és Arany epikai költészetétől, habár kétségtelenül több leleménynyel és az időhöz mérten finomultabb ízléssel szerepeltette a népet stb. (20. 21. l.). Mindez állítás és felfogás úgy odavetve tetszetős, a mennyiben új és látszólag igaz, közelebbről vizsgálva azonban tulajdonképen merész, mivel az irodalomtörténeti kritikának e kérdésben már a köztudatban is megerősödött álláspontját törekszik megdönteni.

Mert kétségtelen ugyan, hogy a szerzetes-rendeknek, főleg a pálosoknak és piaristáknak s utóbb már a jezsuitáknak is, drámaírásunk sokat köszönhet, mivelhogy iskoláikból megy át a dráma a világi szinpadra; mihez képest drámáik, különösen ú. n. közjátékaik,

minők a Billisics Mártonnak tulajdonított Asszonyok csúfsága, Benyák Bernát Mostellaria átdolgozásának közjátéka és Illei Tornyos Pétere stb. nem szűkölködnek oly népi elemek és indítékok nélkül, melyek az utóbb kifejlő népdrámáknak, népszinműveknek gyarló előképei, a legkezdetlegesebb alakjai. Igen, előfordulnak ezen, jobbára az alsó komikum körében mozgó bohózatszerű termékekben a kurtanemes, az iszákos, fecsegő asszony, a zsidó kocsmáros, a tót legény, mint népies alakok, s bővében találunk bennök drasztikus, sőt trágár kifejezéseket; de mindez még korántsem bizonyítja, hogy a népszinmű eredeti műformáját e darabokban találjuk, vagy hogy azt Szigligeti azoktól mintegy készen vette volna át, a minél fogva azután tőle talán a szó valódi értelmében vett kezdeményezés dicsőségét is el kellene vitatnunk. Népünk ha korábban, egészen a 40-es évek demokratikus áramlatainak első erős és öntudatos nyilatkozása idejéig, szerepelt is irodalmunkban, kivált az epikaiban és drámaiban, ritkán oly színben, mely mélyebben fekvő és épen azért nemesebb sajátságait tüntette volna fel; a kor felfogása még nem érett meg arra, költőink s a közönség idegenkedtek attól, hogy a népnek sorsával, életviszonyaiból folyó küzdelmeivel rokonszenvező figyelemmel foglalkozzanak; nem kivántak vele közelebbről érintkezni, a mi pedig a megszeretésnek első föltétele; vagy ha tették, rendszerint oly helyzeteiben, a hol inkább nevetség tárgya volt, bohózati alakká sülyedt, mint a kinek esetlenségein és felsülésein jót lehet nevetni. Mert tényleg többé-kevésbbé ilyen jellegűek a jó Gvadányi és Gaál Nótáriusa, amannak kópéságairól hírhedt Rontó Pál-ja is, az iskolai drámák közjátéki alakjai, sőt még a Kisfaludy Károly Pártütőkjének kántora, nótáriusa és egész kupaktanácsa is, mely pedig mindnél inkább népszinműi indítékokat hoz szinpadra, s a melyhez Szigligetink a legközvetlenebb szellemi rokonsággal fűződik. Csak midőn a demokratikus eszmék mind szélesebb körben kezdik áthatni a közszellemet, minek következtében a nép politikai érvenyesülésének jogai lassanként előtérbe lépnek, fokozódik anyagi helyzete mellett erkölcsi és szellemi élete iránt is az érdeklődés. Már tudnak és akarnak íróink s a társadalom népünk nemesebb gondolkozásmódjához leereszkedni, hogy fölemeljék azt, s egyszerre csodálatos erővel érezteti hatását a népi elem a költészet mindhárom ágában: a lyrában, epikában és utoljára a drámai költészetben. A nép fiai majd az úri osztálylyal vegyesen, majd pedig önállóan, a magok körében és környezetében, mint cselekvő személyek szerepelnek azokban a küzdelmekben, melyek az egyszerű viszonyok legtöbbször kibékíthető ellentéteiből támadnak, de olykor a mélyebb szenvedélyek megrázó tragikumával is megdöbbentenek.

Megértve a kort és az átalakulás nagy kérdéseit, áll elő mintegy az idők teljességében Szigligeti s megteremti ösztönétől, hajlamaitól vezetve, a nélkül, hogy előtanulmányokat tenni módja és alkalma lett volna, a mi drámaköltészetünk sajátos műformáját, a népszinművet, az által, hogy az idegen, jobbára bécsi külvárosi bohózatok helyett a drámai középfajba komikai és tragikai elemeket vegyít, szervévé tevén annak az éneket és zenét. Arról azután e mellett, magam is vallom, beszélhetünk, népszinműveiben minden hivatottsága, főleg pedig a különböző drámai műformákhoz alkalmazkodó képessége daczára is még sok a hiány, s hogy az általa megalkotott drámai faj tetőzését Tóth Ede Falu rosszá-ban éri el, a kinek lélektana mélyebben jár, és

már határozottabban népies, de mind e körülmény nem jelentheti, hogy Sz. örök érdemét csökkenteni lehetne vagy kellene, megingatni akarván bizonyos nézetet, mely a tények alapján meggyőződéssé érlelődött.

Épen így nem osztozom teljesen értekezőnek egy másik állításában, melylyel az iskolai drámákkal megindult népies szinjátékok fejlésében történt megakadást magyarázza. Az egyik ok, mit említ, — az 1794-iki kormányrendelet, — mely az iskolai drámákat politikai czélzatuk s általában a nevelés irányától való eltérésük miatt betiltotta, igaz és elfogadható; a Bessenyei és társai által képviselt eszmeáramlatok azonban, a mikre másrészt hivatkozik, épen nem voltak olyan hatással a népies irány megsemmisítésére, mint hiszi. Mert bár Bessenyei és testőrtársai mint írók bizonyos aristokratikus kört alkottak, a mennyiben az az olvasóközönség, melyre támaszkodhattak, inkább idegen műveltségű és jóval csekélyebb számú volt, mint az itthon ugyanazon időben előállott iskolák közönsége, és egyetlen előadott vígjátéka, a Philosophus, épen egy művelt, a XVIII. század emelkedett világában élő társaságot vezet szinpadra a nép alsó műveltségi fokán álló Lidas és Lucinda-féle alakokkal szemben a Parmenio-Szidalisz környezetében; mégis nem ez a már fejlésnek indult népiesség elakadásának igazi oka. De igenis a közviszonyok és szinészetünk szervezetlen állapota, melylyel pedig, mint azt Bayer jeles munkájában meggyőzően kimutatta, mindig csak karöltve fejlődhetik a drámai művészet.

MAJOR KÁROLY.

15. **Darvas Orbán.** (A Herz-féle római pénzgyűjtemény ismertetésének folytatása, czím nélkül. Soproni kath. főgymnasium.) — 16. **Lőrincz Gábor: A Vanke József-féle éremgyűjtemény.** (Nagykárolyi róm. kath. főgymnasium.) A Herz-féle lajstrom 906. folyó számtól 1664. folyó számig terjedő római császári érmeket, a Vanke-féle két római «súlypénzt», 6 provincialis, 2 barbar, majd 11-től 36-ig római családi, 37-től 171-ig imperatori érmeket ír le, mint első részét a lajstromnak.

A mi kifogást Darvas előző közleménye ellen tettem volt (E. Ph. K. XXVI, 238.), azt különösen műszavaira nézve e közlemény ellen is fenn kell tartanom, annál inkább, mert ily sok érem meghatározása óriási munkával jár, s e nagy munka értékét csökkenti az ingadozás és az alaki következetlenség. Az egyes érmek leirásában a mit a franczia leirás *tête à droite*, a német *Kopf nach rechts* szóval fejez ki az érmen levő arczképről, hogy t. i. jobb felé néz, tehát jobb oldala látszik, annak a kifejezésével se Darvas, se Lőrincz nem boldogúlt. Darvasnál: «fej jobb felé» (906. és 907.), «jobb oldalú fej» (908. stb.), «jobbra tekintő fej» (959.), Lőrincznél «jobbfelőli Apollofej» (34. sz.), «jobboldalú Jupiterfej» (35. sz.), «Claudius feje jobbfelől» (64. sz.). Noha mindkét szerzőnél megtaláljuk egy-egy esetben a helyes kifejezést (jobbra tekintő fej, ill. fej jobbfelől, — jobb felé) mégis bámulatos egyértelműséggel leggyakrabban «jobboldalú» fejről beszélnek. Darvas ezenkívül sok és következetlen rövidítéssel dolgozik. Így «babérkoszorús» helyett ír «babérkosz.»-t (944.), «babérk.»-t (915.), «babkosz.»-t (1168.) sőt «babk.»-t (912.); «sugárkoronás»-ból «sugárkor.» (953.) és «sugárk.» (931.) lesz; «köpenyes mellkép» «köp. mellk.» ké

zsugorodik (1147.). Az előbbi éremleirásokra való utalásnál az averset hol «ugyanaz» (1198.), hol «az előbbi» (1255.) jelzéssel határozza meg; az ismetlődő arczkép egyszer «szokásos fej» (946.), máskor «előbbi fej» (962.), néha «rendes fej» (1039.).

A műszókkal, az istenségek és a császárok neveivel Darvas nagyon következetlen. Egyik érem «zöld patinás» (1591.), a másik «zöld zománczú» (1308.), egy van «zöld patinával» (1294.), egy pedig röviden «sötét pat.» (1528.). A «cornu copiæ» (1323.) másutt «szerencseszarv» (907.), «szerencseszarú» (917.), «bőségszarú» (933.), «a bőség szarva» (946.). A «Mercurbot» (1423.) néha «caduceus» (1452.). Összevissza váltakoznak Bőkezűség és Liberalitas (1086., 1200.), Fides, Hit, és Bizalom (1109., 1324., 1478.), Fortuna és Szerencse (1117., 1510.), Pietas és Kegyesség (1125., 1237.). Concordia és Egyetértés (1170., 1323.), Lætitia és Vígság (1201., 1662.). Libertas és Szabadság (1203., 1241., Sol és Napisten (1205., 1333.), Beke, Békesség és Pax (1235., 1244., 1245.), Reménység és Spes (1251., 1591.), Aequitas és Méltányosság (1320., 1363.), természetesen nem csak a felhozott, hanem más folyó számok alatt is. Azonban valósággal elijesztő a császárok neveinek Procrusteshez méltó buzgalommal való rövidítése. P. *H.* Pertinax, P. Helvius Pertinax helyett (17. l.); *D.* Julianus, Didius Julianus helyett (18. l.); L. *Septim.* Severus és *Sept.* Severus (18. l.); *Fulv.* Plautilla (27. l.); *C. M. Op. Sev.* Macrinus, recte M. Opellius Severus Macrinus (28. l.); *Ant.* Elegabalus, recte M. Aurelius Antoninus és csak zárjelben Elagabalus (29. l.): *Sev.* Alexander és Severus *Alex.* (32. l. jegyz.) és *S.* Alexander (36. l.); *S. Barb.* Orbiana, Sallustia Barbia Orbiana helyett (36. l.); *C. M. Qu.* Trajanus Decius, Caius Messius Quintus stb. helyett (46. l.) és *Tr.* Decius (47. l.); *Qu. Her.* Etruscus, Q. Herennius Etruscus helyett (47. l.); *C. V. Treb.* Gallus, C. Vibius Trebonianus Gallus helyett (48. l.): *Jul.*, Julius helyett (50. l.), *Lic.*, Licinius helyett (50. és 52. l.), *Aurel.* (59. l.) és *Aur.* (60. l.) Aurelius helyett, *Claud.*, Claudius helyett (60. l.) ezek után már fel sem tünnek. Két nevet azonban egészen elront. A Trebellius Pollliónál Lollianus nevű usurpatort háromszor nevezi meg, Lælianus (58. l.), L. Aelianus (58. l. jegyz.) és Lætianus (59. l. jegyz.) néven; a két Caius Pius Esuvius Tetricust pedig, az elsőt Caius Pesuvius Tetricusnak (59. l.), a másodikat Caius Pesuvius Pivesus Tetricusnak (60. l.) nevezi. M. Aurel*nak* (11. l. jegyz.) ill. M. Aurel*nek* (12. l. jegyz.) neve a 913 számú éremnél «Marc Aurel». Azt hiszem, maga a szorgalmas szerző is megdöbbenvo fogja olvasni e sorozatát a következetlen és meg nem engedhető íráshibáknak.

Lőrincz dolgozata alakilag mindenesetre az előbbivel össze sem mérhető gondosságról tesz tanuságot. Az éremarczképek megnevezésére vonatkozó fenti megjegyzésen kívül még egy műszavát szeretném helyreigazítani. A denar(ius) serratust fűrészelt szélűnek mondja. Serratus = fűrészalakú, fűrészfogú, reczés, numus serratus pedig reczés szélű, cf. Finály-szótár. Nehány éremnél a becsértéket is megadja, de a franc átszámítása mindenütt hibás (1 frc = 95 f. nem 80!). A sestertius pedig nem 4 as (94. szám), hanem $2^{1}/_{2}$, értéke nem kbl. 10 f., hanem kbl. kétszerannyi, 23—26 f. A 22. lapon felsorolt segítő források között valóságos numismatikai segédeszköz nincsen, a mi azonban ekkora gyűjtemény leírását nem teszi lehetetlenné, csak nehézzé. A kevés

pénzzel rendelkező intézetek a modern szakmunkákat nem szerezhetik ugyan meg, de ez a körülmény azért még nem jogosítja fel a szerzőt arra, hogy Cserép és Schill derék középiskolai régiségtanait a numismatikai források közé sorolja! FINÁLY GÁBOR.

VEGYESEK.

— **A Budapesti Philologiai Társaság** f. é. október hó 14-én *fölolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Láng Nándor:* A mykenei művészetről.
2. *Szigetvári Iván:* A franczia kritika fejlődése a XIX. században.

A fölolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs István alelnök, Némethy Géza első titkár, Katona Lajos szerkesztő, Cserhalmi Samu pénztáros, Bermüller Ferencz, Finály Gábor, Hornyánszky Gyula, Kempf József, Láng Nándor, Maywald József, Négyesy László, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, Pruzsinszky János, Tolnai Vilmos, Zlinszky Aladár vál. tagok és Császár Elemér második titkár, mint jegyző.

1. A társaság bevételei 1903. jan. 1. óta 10342.73 K, kiadásai 9714.96 K, pénzkészlete 627.77 K, tartozás a Franklin-Társulatnak 5724.77 K. Alapítványok összege 3763 K, ebből 3455.10 K értékpapirokban, 307.9 K készpénzben.

2. A Társaság tagjai közül meghaltak Benczik Béla magyaróvári kegyesrendi, és Horvát Flóris soproni benedekrendi tanárok. Részvéttel értesül erről a választmány.

3. Új rendes tagok 1904-től: Forster Aurél dr. okl. tanár (aj. Szinnyei Ferencz), Nemes Béla szarvasi főgymn. tanár (aj. Liska János), Perényi Adolf budapesti főgymn. tanár (aj. Némethy), új rendkívüli Wagner József tanárjelölt (aj. Maywald); 1903-tól új rendkívüli: Pachl Kálmán tanárjelölt (aj. Zlinszky).

— **A kecskeméti özvegyasszony.** A M. T. Akadémia naggyűlésén fölolvasott értekezésemben («Magyar elemek a német költészetben») említést tettem Brockmann János híres bécsi színésznek († 1812) ily czímű darabjáról, melyet csak czíméből ismertem, de melyről tudtam, hogy Meisl Károly még 1825-ben is átdolgozta. Most sikerült e rendkívül ritka darabot megkapnom. Czíme: *Hattyú* (!) *Ilona oder die Wittwe von Ketskemet. Ein Lustspiel in zwei Aufzügen. Für das kais. kön. National-Hoftheater Wien, gedruckt bey Joh. Jos. Jahn, 1788* (52 l.). A darab Bécsben játszik és cselekvénye elég egyszerű. Karvas uram magyar nemes leányát, Hattyú Ilona özvegyet, a bolondulásig szeretik a hetven éves Wisthoven gazdag bécsi magánzó és ennek unokaöcscse, Vilmos, kinek szerelmét a hölgy viszonozza. Minthogy Vilmos, atyjának végrendelete értelmében, elesik

vagyonától, ha nagybátyja és gyámja akarata ellenére nősül, az öreg Karvas a gazdag Wisthofenhez kényszeríti leányát. Barátjai hiába iparkodnak az öreget, a ki szerelmes hóbortjában igen bolondúl viselkedik, észre téríteni, és a fiatalok máris nagyon kétségbeesettek és boldogtalanok, midőn egy okos barátjuk tanácsára cselhez folyamodnak. Ilona, a szende, szerény, engedékeny hölgy, a ki ép ezen tulajdonságaival bájolta el az öreget, adja az elevent, a bőbeszédűt, a követelőt és olyan asszonynak igérkezik, a ki már eleve kétségbe ejti öreg imádóját. Azonfelül katonatiszt öcscsének öltözve halálos félelembe ejti Wisthofent, a ki végre csak úgy tud megszabadulni félelmetes arájától, hogy Vilmosnak nemcsak egész vagyonát, mely kezei közt van, kiadja, hanem még ráadásúl tízezer forintot fizet neki azon feltétel alatt, hogy az ördöngös magyar hölgyet nőül veszi. Igen sovány cselekvény, mely azonban több mint száz évvel ezelőtt nagy tetszést arathatott, mert hiszen egy csinos szinésznő mint huszártiszt ma sem téveszti el hatását. Az alakok különben teljességgel typusok és még a két magyar alakon sincsen eredeti vagy egyéni vonás. Az irodalmi vagy æsthetikai érték nélkül szűkölködő darab csak annyiban érdemel figyelmet, hogy némi szerény kapcsolata van Magyarországgal. Hazánkról egy rossz szó sem esik a darabban; ellenkezően: a mennyire egyes czélzásokból itélhetni, mindenki rokonszenvez a magyarokkal és az öreg szerelmes arájáról szólva, hangsúlyozza, hogy az erkölcsök züllése még nem jutott el Kecskemétre. Karvas és Ilona szerepe természetesen tele van magyar szókkal és kifejezésekkel, melyek többnyire egészen helyesek, de sok bennök a sajtóhiba. Ilyenek: *Alázatos szolgálója az asszonynak, köteles s kész szolgálója, Tudja-e az asszony, mért jöttem? Kétség kivül,* (hogy) *minket drága személyécel tiszteljen, Addig élem világomat, mig szél fújja pántlikámat, Emberségemre mondom, Úgy és nem különben, Édes kincsem galambom, Tiszta szivemből fogok szolgálni, Üssön meg a ménykő, Hát kuczorgos teremtette, Adjon isten neki sok jó szerencsét, Mind egy kutya, Kutya agyába született, Becsületemre mondom lehetetlen, Az istenért ne cselekedd azt.* Föltünő, hogy e magyar kifejezések nincsenek lefordítva, mint pl. Marinelli darabjában (»Der Ungar in Wien«), melyet idézett előadásomban bővebben ismertettem. *h.*

— **Savonarola a német irodalomban** czímmel Maria Brie érdekes tanúlmányt tett közzé (*Savonarola in der deutschen Literatur*, Breslau, 1903, 96 l.), melyben a híres flórenczi szerzetesre vonatkozó német irodalmat összefoglalva ismerteti, de főleg a költői műveket behatóbban jellemzi. Sok munkáról szól, de e nagy irodalomban kevés a kiválóbb értékű termék. Dolgozata bevezetésében röviden vázolja Savonarola életét, mire úgy a kortársaknak mint az utókornak (egészen a mai napig) szétágazó itéletét a merész reformátor alakjáról és sorsáról jelzi. Német földön a reformatió hívei (már maga Luther) igen rokonszenvesen szólnak róla és Spangenberg Cyriacus már 1556-ban prózában és versben dicsőíti. Ezt a 200 soros költeményt, melynek költői értéke semmis, de történeti jelentősége kétségtelen, Brie teljes szövegben közli. A XVIII. században

a renaissance kiváló hívei, pl. Goethe, a Mediciek nagy tisztelője, igen ellenszenvesen nyilatkoznak róla, míg Herder erősen védelmezi a vértanút. És nemsokára megindulnak a költői földolgozások: 1795-ben kiadja Albrecht János (a kinek Bánkbán-jeleneteit harmincz évvel ezelőtt kiástam) «Familie Medicis» czímmel drámai jeleneteit, melyeknek egyikében Savonarola kedvező világításban szerepel; de csak 1839-ben készül el a tárgynak leghíresebb költői megalakítása, Lenau Miklós szép költeménye, melynek keletkezését, forrásait, irányát és hatását szerzőnk igen terjedelmesen és érdekesen tárgyalja. Nyomban következnek a drámaírók: Auffenberg József («Der Prophet von Florenz», 1838), Lohmann Péter («Girolamo Savonarola», 1856 és teljesen átdolgozva 1875), Voss Rikhárd («Savonarola» 1878). Ez utóbbi már Villari jeles Savonarola-művének (németül 1868) hatása alatt áll. (Ugyanezen hatás alatt tervezett Keller Gottfried is egy Savonarola-drámát, melyből azonban semmi sem készült el.) Voss drámáját követte Bolanden Konrád regénye (1882), mely a reformátort természetesen igen ellenszenvesen fogja föl. A következő drámák szerzői Weigand Vilmos (1891) és Uhde Vilmos (1901), a kik Savonarolában a szépség és művészet fanatikus ellenségét látják. Lenau hatása alatt állnak Kelber Lajos (1900), Hepp Károly («Der Prior von S. Marco», 1898), Hammer Ernő («Die Borgias», 1899), Willemoes-Suhm Ilona (1902) és Leon Rájmond (1902) színművei. Mellékes szerepet játszik Savonarola három szép novellában, melyeknek szerzői Frenzel Károly («Schönheit», 1887), Kurz Izolda («Der heilige Sebastian», 1890) és Tymen Ernő («Francesco Valori», 1898). Tanulmánya végén megjegyzi Brie, hogy meggyőződése szerint Savonarola legszebb jellemzése két idegen írónál található: S. Gobineaunál («Die Renaissance» 1876, németül 1892) és George Eliotnál («Romola», 1863). A függelékben emlit szerzőnk egy-két angol, franczia és orosz Savonarola-művet, de maga is hangsúlyozza, hogy ez adatai igen töredékesek. Somló Sándornak magyar Girolamo-drámájáról természetesen nem tud. — Az egész dolgozat nagy szorgalomra vall, de túlságosan elárulja, hogy szerzője kezdő író. A tanulmány szerkezete kuszált, a fölfogás nem egységes; de egyes fejezetei (pl. Lenau, Lohmann, Voss) sikerülteknek mondhatók. Mint anyaggyűjtemény mindenesetre igen becses első kisérlet. *h.*

— **Irodalomtörténeti értekezések.** Két különnyomat van előttünk az Irodalomtörténeti Közlemények mult évi folyamából. Nem szólunk róluk részletesen, mert folyóiratban jelentek meg először, de egy pár szóval bemutatjuk s fölhívjuk reájuk az érdeklődők figyelmét. Az egyiket *Kőrösi* Sándor írta, czíme *Zrinyi és Macchiavelli.* Azt a hatást kutatja, a melyet a nagy firenzei politikus és történetíró politikai és hadvezéri elvei meg fölfogása tettek a mi nagy költőnkre, tudósunkra, hadvezérünkre és államférfiunkra, Zrinyi Miklósra. Két út kínálkozott erre a kimutatásra: sorra venni a magyar író munkáit és föltüntetni mindegyikben az idegen gondolatot, vagy kikeresni a közös gondolatokat, ezeket tárgyuk szerint csoportosítani s közölni a párhuzamos helyeket. A mi

véleményünk szerint czélravezetőbb lett volna az első mód, mert a második, a mint Kőrösi eljárt, túlságosan szétszakítja Zrinyinek nemcsak munkáit, hanem egész fölfogását is, különösen a X—XIII. fejezetekben apró mozaikkoczkákra bontja a képet. Az átvételek megállapításában itt-ott túlságba esik a szerző, közvetetlen hatást keres ott is, a hol egy általános, emberi gondolatnak véletlenül hasonló kifejezésével találkozik. Az ilyen hiba azonban menthető: rendes következménye annak, ha az író sokat foglalkozik tárgyával. Annál dicséretesebb egyrészt a két rokonlelkű írónak és a rájuk vonatkozó forrásoknak lelkiismeretes tanulmányozása, másrészt azoknak a finom különbségeknek megállapítása, melyek Macchiavelli és Zrinyi egyező elveit többször elválasztják, mikor a magyar író emelkedettebb erkölcsi fölfogása enyhíti mesterének rideg utilitarisztikus tanításait. — A másik értekezést *Szinnyei Ferencz dr.* írta Nagy Ignáczról. Az ötödfélives füzet kisebbik fele (másfél ív) Nagy Ignácznak rövidre fogott, de több eddig ismeretlen adattal pótolt életrajza, ebbe illeszkedik bele Nagy Ignácznak változatos írói munkássága. Kissé részletezve megírt munka, mert Nagy Ignácznak majd minden alkotását ismerteti s tárgyalásában — mondhatnók — krónikaszerű, szeret az egykorú nyilatkozatokkal jellemezni, s lelkiismeretesen, mutatványokkal fűszerezve számol be hősének irodalmi, sőt néha csak ujságírói munkásságáról. Ügyesen mutatja ki azonban, mint emelkedett Nagy Ignácz az egyszerű, de tréfásan megírt riportoktól – melyeknek ő a megteremtője ujságirodalmunkban — a genre-képig és a szatirikus rajzig, innen a vígjátékig és a tréfás regényig, és jelentősebb alkotásainak (*Tisztujitás, Magyar Titkok*) kimutatja kapcsolatát a rokon tárgyú és külföldi művekkel. Az irodalomtörténet Szinnyei Ferencznek ezen kimerítő értekezése alapján most már tisztán itélhet Nagy Ignácz érdemeiről. *cs.*

— **Un poète hongrois. Michel Vörösmarty.** (1800—1855.) Par *I. Kont.* Paris, F. R. de Rudeval éditeur. 1903. 8-r. 76 l. — Kont Ignácz hazánkfia, az elmúlt tanévben a Sorbonne-on a XIX. század második negyedének magyar irodalmát ismertető előadásaiból a Vörösmartyra vonatkozó részt adta ki e füzetben, melynek négy fejezete: a költő élete, époszai, kisebb költeményei, drámái. A világosan tagolt anyag plasztikusan emelkedik ki a jól megrajzolt kortörténeti háttérről. Csak óhajtandó, hogy a derék szerző a magyar irodalmat ismertető előadásai számára minél tágabb hatáskört nyerjen a párisi egyetemen, mert e kiváló helyen bő alkalma kínálkoznék a nemzetünkről külföldön elterjedt balvélemények eloszlatására. Máris nem csekély nyereségnek tekinthetjük, hogy ha egyelőre még csak szerény magántanári kathedrán, de mégis oly előkelő helyen és oly jeles erőre van bízva hazai irodalmunk ismertetése a külföldön. Kont ez újabb dolgozata is méltón sorakozik nagy műve mellé, mely csak nem rég volt ismertetve e folyóiratban (E. Ph. K. XXVI. 917.).

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

III. Ált. nyelvészet, keleti nyelvek és egyéb szakok.

Browne, Edward G., A literary history of Persia. London, 1902. Fisher Unwin. (N. 8-r.) Kötve 16 Sh.

Dahlmann, Jos. S. J., Mahâbhârata-Studien. Berlin, 1902. Dames. (N. 8-r. XXXI, 294 l.) 16 M.

Dittrich Ottmar, Die sprachwissenschaftliche Definition der Begriffe «Satz» und «Syntax». Leipzig, 1902. Engelmann. (N. 8-r. 93, 127 l.) [Sonderabdr. aus: Wundt, Philosophische Studien. XIX. Bd.]

Erman, Adolf, Ägyptische Grammatik. Berlin, 1902. Reuther. (N. 8-r.) 16 M.

Finck, Franz Nikolaus, Lehrbuch der neuostarameischen Litteratursprache. Marburg, 1902. Elwert. (N. 8-r. X. 141 l.) 4.50 M.

Grube, Wilhelm, Geschichte der chinesischen Litteratur. Leipzig. 1902. Amelang. (N. 8-r.) 7.80 M.

Gulian, Kevork H., Elementary modern Armenian Grammar. Heidelberg, 1902. Groos. (N. 8-r. VIII, 196 l.) Kötve 3 M.

Hertel, Johannes, Über die Jaina Recensionen des Pañcatantra. Leipzig, 1902. Teubner. (N. 8-r. 23—134 l.) [Abdr. a. d. Berichten der philolog-hist. Classe der kgl. sächs. Gesellsch. d. Wiss. zu Leipzig.]

Hillebrandt, A., Vedische Mythologie. Bd. III. Breslau, 1902. Marcus. (N. 8-r.) 22 M.

Kleemeier, Fr. J., Handbuch der Bibliographie. Wien, Pesth, Leipzig, 1902. Hartleben. (N. 8-r. VIII, 299 l.)

Knudtson, J. A., Die zwei Arzawa-Briefe. Die ält. Urkunden in idg. Sprache. Leipzig, 1902. Hinrich. (N. 8-r. III, 140 l.) 5 M.

Mauthner, Fritz, Beiträge zu einer Kritik der Sprache. 3. Bd. Stuttgart und Berlin, 1902. Cotta's Nachfolger. (N. 8-r.) 12 M.

Meillet, A., Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique. Vienne, 1902. Mékhitaristes. (N. 8-r. XX, 116 l.) 6 frcs.

Muḥammad ibn Aḥmad Abulmuṭahhar alazdi. Abulḳâsim ein bagdâder Sittenbild. Herausgeg. v. Adam Mez. Heidelberg, 1902. Winter. (N. 8-r. LXIX, 146 l.) 12 M.

Sammlungen alter arabischer Dichter, herausgeg. v. W. Ahlwardt. I. Bd. Berlin, 1902. Reuther. (N. 8-r.) 12 M.

Schuyler, M., Index verborum of the fragments of the Avesta. London, 1902. Macmillan. (8-r.) 10, 6 Sh.

Seler, Eduard, Gesammelte Abhandlungen zur amerikanischen Sprach und Altertumskunde. 1. Bd. Berlin, 1902. Asher. (N. 8-r.) 18 M.

Seybold, C. F., Geschichte von Sul und Schumul, unbekannte Erzählung aus Tausend und einer Nacbt. Nach dem Tübinger Unikum herausgeg. Leipzig, 1902. Spirgatis. (N. 8-r.) 9 M.

Seybold, C. F., Geschichte von Sul und Schumul, unbekannte Erzählung aus Tausend und einer Nacht. Aus dem Arabischen übersetzt. Leipzig, 1902. Spirgatis. (N. 8-r.) 5 M.

Sieg, E., Die Sagenstoffe des Rigveda und die indische Itihâsatradition. I. Stuttgart, 1902. Kohlhammer. (N. 8-r. VI, 150 l.)

Torbjörnsson, Tore, Die gemeinslawische Liquidametathese. I. Upsala, 1902. Akad. Buchh. (N. 8-r. 108 l.)

TRAGOEDIA ÉS COMOEDIA.

A különböző történeti tanulmányokban hovatovább mind nagyobb jelentőséget nyer az *ethnographia*. A miként az idegen földterületeknek és népeknek alaposabb megismerése, a modern közlekedés e természetes következménye, átalakította a vezető kulturállamok gazdasági politikáját, hasonlókép módosította vagy legalább kezdi módosítani a gazdag ethnographiai tudás történeti ismereteinket és felfogásunkat. Manapság a vallástörténész, néha még akkor is, ha a fejlettség magasabb fokán álló vallási eszmékkel foglalkozik, a primitiv népek között keresi és találja meg a magyarázó analogiákat; s az irodalomtörténész és æsthetikus joggal hasonlókép jár el, különösen ha a költői formáknak első megnyilatkozását, azoknak mintegy eredetét kutatja. Egy olyan mű, mint E. Grossenek «Die Anfänge der Kunst» czímű pompás munkája, hol a szerző a legegyszerűbb vadnépek æsthetikai megnyilvánulásait állapítja meg a magok jellegökben és törvényszerűségökben, sok okulást nyujthat bármely historikusnak, midőn ez valamely történeti népnek legkezdetlegesebb művelődésével foglalkozik.

Egy széles néprajzi alapra fektetett tétel az, hogy az emberiség ősidejében *a táncznak* rendkívüli szerepet kellett játszania a költészeti formák kialakulásában, mert a primitiv népek között még mai nap is azt játssza. A kezdetleges embereknél a táncz nem kivételesen előforduló és sablonszerű formák közé szorított mulatságot jelent. Ő minél gyakrabban tánczol és olyan alkalmakkor is, melyeknek egész természete kizárja, hogy itt egyszerű mulatságra gondoljunk (halotti tánczok stb.). Midőn családi, vadászati, harczi eseményeit, vallási ünnepeit tánczczal üli meg, akkor bizonyára ama képzetek hatása alatt tánczol, melyeket az ünneplési alkalom szolgáltat, s így az ő testmozgását a kérdéses képzetek által tá-

masztott hangulat közvetlen kifejezésének kell tartanunk. Különösen nyilvánvaló ez az úgynevezett *mimetikus tánczoknál*, azaz azoknál, melyek a mögöttük rejlő eszméket egyenes utánzásban mutatják be. Ezek a mimetikus tánczok, még az esetben is, ha ének vagy szó nem kiséri a taglejtéseket, valóságos drámai előadások, s az ethnographiai irodatomtörténet nem is mulasztotta el megtenni ebből azt a következtetést, hogy a dráma egyáltalán a mimetikus tánczokból bontakozik elő. A mit az imént említett Grosse az evolutiós bölcsészet műkifejezésével ekként fejez ki: a dráma nem egyéb differentiált táncznál.[1]) — Ezt az ethnographiai tételt azután az egyes történeti népek irodalmára is alkalmazták. Alkalmazták a *görögökére* is. Karl Bücher mondja abban a munkájában, mely megjelenésekor oly nagy feltünést keltett: «Wer die ältere Geschichte des antiken Dramas verstehen will, wird die mimischen Tänze der heutigen Naturvölker studieren müssen».[2]) Legujabban meg H. Reich vállalkozott, hogy néprajzi példákkal illusztrálja, hogy — a miként minden dráma — a görög mimus is mi módon bontakozott az utánzó tánczból elő.[3]) A mint látjuk, ezek a kutatók egész általánosságban vezetik a görög drámát a tánczra vissza; tekintet nélkül arra a nagy elkülönülésre, a mely — más népekéhez hasonlóan — a görög drámát is a komoly és tréfás hangulatnak költészetévé választotta szét (legjelentékenyebb irodalmi ellentétében: tragœdiává és comœdiává). Szerintök a comœdia ép úgy a tánczból származott, mint a tragœdia; szerintök e két művészeti ágnak a tánczhoz való eredeti viszonya között semmi különbség sincsen, legalább nincsen, a mi a táncztól gyakorolt közvetlen befolyás nagyságát, jelentőségét illeti. De hátha itt egy hamis általánosítással van dolgunk? Minő esetleg, még nagyobb mértékben, már magában a főtételben is foglaltatik, hogy t. i. minden dráma kivétel nélkül a táncz produktuma. Hátha a táncz mégis csak mást jelentett az eredeti görög tragœdiánál, mint a

[1]) Id. m. 215: «Diese letzte Form der mimischen Tänze (emberi szenvedélyeket kifejező tánczokról beszél) bildet thatsächlich den Übergang zum Drama, welches entwicklungsgeschichtlich als eine differenzirte Form des Tanzes erscheint.»

[2]) Arbeit u. Rhythmus, 1896, 89. l. Az első kiadás szerint idézek, mert csak ez áll rendelkezésemre.

[3]) Der Mimus I. 1903, 475. s köv. l.

comœdiánál? Ez a kérdés indított arra, hogy most a görög drámával egy egész specialis szempontból foglalkozzam, a tánez szempontjából.

* * *

Hogy egy általános természetű nyilatkozattal kezdjük, a görög dráma, úgy látszik, már eredettől fogva egész virágzásának koráig a tánczczal mindenütt kapcsolatban állott. Szorosabb kapcsolatban eleintén, s mind kisebb mértékben a fejlődés további fokain. Egy aischylosi tragœdia még inkább zenei, s így egyszersmind tánczproduktum is, mint egy euripidesi; Aristophanes vígjátékaiban többet tánczoltak, mint a μέση v. νέα κωμῳδία-nak betéténekei mellé! Amaz egyetemes érvényű fejlődéstani törvény nyilvánúl itt meg, melynek következtében a költészet zenei elemei hovatovább az értelmi elemek elől hátrálni kénytelenek; a költészet tartalmasabbá lesz, mert formákban szegényebbé lett.

A táncznak általános fontosságát a görög drámánál tán az a körülmény igazolja a legvilágosabban, hogy képesek vagyunk egyenesen a táncz alapján a legfőbb drámai fajok osztályozását adni: a σίκιννις drámája a satyros, az ἐμμέλεια-é a tragœdia, a κόρδαξ-é a comœdia. Ugyanis minden drámai fajnak megvolt a maga sajátos táncneme; más-más helyen, más-más körülmények között keletkezett tánczformák, melyek bizonyára nem kevéssel járultak hozzá, hogy ama drámai alkotások elkülönülő jellegét megállapítsák.

De ha így általánosságban nem is tagadhatjuk az orchestica jelentőségét a görög drámánál, azonnal distingválnunk kell, mihelyt egyenkint vesszük a felsorolt fajokat a táncz szempontjából szemügyre. Látni fogjuk majd, hogy pl. a cordaxnak sohasem lehetett az a nagy szerepe a comœdiában, mint a minőt a satyrdrámában a sikinnis játszott. És pláne ha *az eredet kérdésével* hozzuk kapcsolatba a különböző drámák orchesticus jellegét! Itt majd azt fogjuk tapasztalni, hogy ép a tánczhoz való viszony alkot lényeges különbséget a két vezető drámai műfaj, *a tragoedia és a comoedia* között.

A σάτυροι s ezek leszármazottja a τραγῳδοί, úgy látszik, kezdettől fogva és tovább hosszú időn keresztül nem voltak egyebek, mint tánczosok; σατυρική és ὀρχηστική még egy Aristoteles előtt is

körülbelül azonos fogalmak;[1]) s tudjuk, hogy a satyr-alakoskodók táncza számtalan vidéken (nemcsak Lakedaimon tájékán, de egész Ioniában és a Pontos mellékén elterjedve) még abban a késői korban is külön népmulatságnak maradt meg, midőn belőle más oldalról már régóta a tragœdiának karrészlete fejlődött ki.[2]) Már t. i. «karrészlet» a teljesen kialakúlt tragœdiának szempontját véve; mert az irodalmi hagyatékból merített belső okok ép úgy, mint egybehangzó antiquarius-tudósítások a mellett bizonyítanak, hogy eredetileg az a részlet az egészet, az egész tragœdiát tette ki.[3]) Ez a drámai faj tehát a χορὸς-ból keletkezett, kezdetben nem volt egyéb, mint tánczosok (a χορευτής-ek) előadása, kik rythmikus mozgásaikat mindenesetre, a hogy ezt már a τραγῳδία-név is mutatja, énekkel kisérték. S az eddig mondottakkal teljes összhangban biztosra állíthatjuk, hogy ama tánczmutatványok első helyét a rendes görög táncztér, a körben bámuló nézők állásával egyszintű és sima ὀρχήστρα képezte. Mert W. Dörpfeld kimutatta a szinházi romok alapján, hogy a görög színházban ez az ὀρχήστρα még a fejlődés későbbi idöiben is megmaradt — minden színpadi emelvény nélkül — a kar és színész közös előadási terének.[4]) Azaz a tragœdia — a görög színház bizonyíték reá, a mely tisztán a

---

[1]) A poet. 4. c.-ban mondja a tragœdiáról: τὸ μὲν γὰρ πρῶτον τετραμέτρῳ ἐχρῶντο διὰ τὸ σατυρικὴν καὶ ὀρχηστικωτέραν εἶναι τὴν ποίησιν stb.

[2]) Lakón tánez: Poll. onom. 4, 104: ἦν δέ τινα καὶ Λακωνικὰ ὀρχήματα, διὰ Μαλέας· Σειληνοὶ δ' ἦσαν, καὶ ὑπ' αὐτοῖς Σάτυροι ὑπότρομα ὀρχούμενοι. Miután a Seilenos-alak valószínűleg Attikában csatlakozott a Satyroshoz, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a későbbi népies lakón táncz attikai, talán egyenesen a satyrdrámák hatása alatt állott. Bár Paus. 3, 25, 2. és 3. szerint Malea vidéke Seilenost a maga fiának tekintette, Pindarosra hivatkozva, ki egyik költeményében a: Μαλεάγονος Σιληνός-ról énekelt. – Ioniára és a Pontusra nézve: Luk. περὶ ὀρχήσεως 79: ἡ μέν γε Βακχικὴ ὄρχησις ἐν Ἰωνίᾳ μάλιστα καὶ ἐν Πόντῳ σπουδαζομένη, καίτοι σατυρικὴ οὖσα, οὕτω κεχείρωται τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἐκεῖ, ὥστε κατὰ τὸν τεταγμένον ἕκαστοι καιρὸν ἁπάντων ἐπιλαθόμενοι τῶν ἄλλων κάθηνται δι' ἡμέρας Τιτᾶνας καὶ Κορύβαντας καὶ Σατύρους καὶ Βουκόλους ὁρῶντες stb. Itt persze a későbbi kornak és az ázsiai viszonyoknak megfelelően a különböző dionysosi alakok nagyon vegyes csoportját látjuk a homogen satyrtánczok helyett.

[3]) Athen. 14, 630 c: Συνέστηκε δὲ καὶ σατυρικὴ πᾶσα ποίησις τὸ παλαιὸν ἐκ χορῶν, ὡς καὶ ἡ τότε τραγῳδία· διόπερ οὐδὲ ὑποκριτὰς εἶχεν; és ugyanígy Diog. Laert. 3, 56: μόνος ὁ χορὸς διεδραμάτιζεν.

[4]) Dörpfeld-Reisch, Das griechische Theater, Athen 1896.

tragœdia igényeinek megfelelően keletkezett — megtartotta mindig első eredetének, orchesticus származásának külső feltételeit.

Ilykép azután teljesen megértjük azt az Athenaiostól fönntartott adatot, hogy a tragœdia legrégibb költőit: Thespist, Pratinast, Karkinost, Phrynichost ὀρχηστής-eknek (tánczosoknak) nevezték (Athenaios jellemzően a comœdia íróit nem vonja ide!); még pedig, mint Athenaios hozzáteszi, nem csak azért, mert darabjaikat a karnak tánczolásával adták elő, hanem mert — saját költői szerzeményeiktől eltekintve — tánczolni tanították a jelentkezőket.[1]) S hogy a táncznak a tragœdiában még az V. század első felében is mekkora szerepe lehetett, azt — a megmaradt darabok sajátságán kívül — egyes irodalomtörténeti feljegyzések is bizonyíthatják, melyek Phrynichosra, Aischylosra, Sophoklesre vonatkoznak. A legelső állítólag maga dicsekedett el egy distichonban, hogy «a táncz annyi figurával szolgált neki, a mennyi habot ver fel a vészes éj a zivatar alkalmával a tengeren»;[2]) s Aischylosról a már idézett Athenaios mondja, hogy ő nemcsak a színházi öltözetek terén volt újító, hanem hogy sok tánczneme is talált ki, s adott tovább kartánczosainak.[3]) Sőt még Sophoklesről is azt halljuk, hogy Nausikaa czímű darabjában saját maga járta az ὄρχησις διὰ τῆς σφαίρας-t (a labdatánczot).[4]) — A tragœdiára vonatkozólag tehát nincs kétség: az utánzó tánczból származott, s mindazideig erősen magán is viselte a táncznak jellegét, míg a dialogikus rész-

---

[1]) Athen. 1, 22: Φασὶ δὲ καὶ ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ποιηταὶ Θέσπις, Πρατίνας, Καρκῖνος, Φρύνιχος ὀρχησταὶ ἀκαλοῦντο διὰ τὸ μὴ μόνον τὰ ἑαυτῶν δράματα ἀναφέρειν εἰς ὄρχησιν κοῦ χοροῦ, ἀλλὰ καὶ ἔξωτῶν ἰδίων ποιημάτων διδάσκειν τοὺς βουλομένους ὀρχεῖσθαι.

[2]) Plut. symp. probl. 8, 9, 3: καίτοι καὶ Φρύνιχος ὁτῶν τραγῳδιῶν ποιητὴς περὶ αὐτοῦ φησιν ὅτι

,σχήματα δ' ὄρχησις τόσα μοι πόρεν, ὅσσ' ἐνὶ πόντῳ
κύματα ποιεῖται χείματι νὺξ ὀλοή'.

[3]) Athen. 1, 21 d: Καὶ Αἰσχύλος δὲ οὐ μόνον ἐξεῦρε τὴν τῆς στολῆς εὐπρέπειαν καὶ σεμνότητα... ἀλλὰ καὶ πολλὰ σχήματα ὀρχηστικὰ αὐτὸς ἐξευρίσκων ἀνεδίδου τοῖς χορευταῖς.

[4]) Sophokles és a tánez: Athen. 1, 20 e: Σοφοκλῆς δὲ πρὸς τῷ καλὸς γεγενῆσθαι τὴν ὥραν ἦν καὶ ὀρχηστικὴν δεδιδαγμένος καὶ μουσικὴν ἔτι παῖς ὢν παρὰ Λάμπρῳ. μετὰ γοῦν τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν περὶ τρόπαιον ἀληλιμμένος ἐχόρευσε μετὰ λύρας· οἳ δὲ ἐν ἱματίῳ φασί. καὶ τὸν Θάμυριν διδάσκων αὐτὸς ἐκιθάρισεν. ἄκρως δὲ ἐσφαίρισεν, ὅτε τὴν Ναυσικάαν καθῆκε. Az ὀρχήσεις διὰ τῆς σφαίρας-ról általában l. Athen. 1, 14 d.

nek, az értelemhez szóló beszédnek diadala idővel nem lett benne nagyobbá, s a tragœdia, fejlődésének eme fokán, a karnak jelentőségét bizonyos mértékig háttérbe nem szorította. A mit néki elérnie különben sem sikerült soha avval a teljességgel, a melylyel pl. a νέα κωμῳδία a rythmicus megkötöttségen túltette magát; a hol többé karra úgyszólván nem is volt szükség, mert itt, a beszéd költői formáját nem számítva, csak betétszerű, a dráma tartalmával össze nem függő μονῳδία-k és tánczok emlékeztettek még a dráma zenei sajátságára, a comœdia antiqua karénekeire és kartánczaira.*) Már ez a külömböző eredmény is, mely így a tragœdia és comœdia fejlődését jellemzi, figyelmeztethetne a két műfajnak egymástól elkülönülő alapsajátságára; a comœdia sohasem lehetett oly szoros viszonyban a zenei elemekkel, mint a tragœdia, ha azoktól — máskép mint társának — mintegy véglegesen szabadulnia sikerült. Hátha az azokkal való első szövetkezése is csak anynyira külsőleges vagy közvetített volt, hogy azt nem tekinthetjük jellemző vonásnak az eredet kérdésénél? Talán erre a problémára is feleletet fogunk találni.

Legfőbb kutatási elvként mindenesetre annak az elvnek kell szemeink előtt lebegnie, hogy *a comoedia keletkezése* jól elválasztandó a tragœdiáétól, jobban mint a hogy ezt még rendesen tenni szokás. Mert bár mindkettőjök eredeténél sok a közös mozzanat: első sorban ugyanazon vallásnak, Dionysos vallásának légköre: a pontosabb analysis még erről a vallási közösségről is kepes kimutatni, hogy egyszersmind a leglényegesebb elkülönülés magvát is magában rejti. E. Bethe az ő «Prolegomena zu einer Geschichte des Theaters im Alterthum» (1896) cz. munkájában meggyőző mó-

*) A kar problémáját a tragœdiára vonatkozólag a következőleg foglalja össze Reisch a Pauly-Wissowa szótárban megjelent «Chor» czikke alatt (2401.): «Es ist neuerdings vielfach die Meinung ausgesprochen worden, dass seit dem Beginn der hellenistischen Zeit der dramatische Chor abgeschafft worden sei» stb. «Es fehlt aber, wie mir scheint, nicht an Thatsachen, die den Fortbestand des Chors bis in die römische Zeit hinein wenigstens für die Tragœdie mit genügender Sicherheit erschliessen lassen». A comœdiáról u. o. (2403.): «Anders steht die Frage für den Chor in der Komœdie der hellenistischen Zeit»; a bizonyítékokból vont végkövetkeztetésként meg: «So mögen allmählich die Chor-Tänze völlig aus dem Verbande des Stückes losgelöst werden sein, so dass der Chor, wie die römischen Nachbildungen der neueren Komœdie uns zeigen, auch völlig in Wegfall kommen konnte».

don állapítja meg, hogy a tragœdia és comœdia sem az ünnepi helyet, sem alkalmat illetőleg eredetileg nem tartoztak együvé, mert az előbbinek sacralis helye Dionysos Eleuthereus temploma volt az Akropolis alatt, a melylyel kapcsolatban épült fel idővel Lykurgos kőszínháza, s hogy a tragikus előadások ünnepi alkalmáúl a Διονύσια τὰ ἐν ἄστει szolgált; míg evvel ellentétben a comœdia a Limnaiban tisztelt Dionysos Lenaiosnak ünnepéhez, a Lenaiához csatlakozott.*) És Dionysos Lenaios nem Dionysos Eleuthereus, mert, a mint látjuk, más-más helyen, más-más időben, más-más formák között ünnepelték őket. A főkülönbség tehát tragœdia és comœdia között már vallási eredetök különbségében van lefektetve: *a tragoedia Dionysos Eleuthereus cultusából bontakozott elő, míg a comoedia egy egészen más istentiszteletből, a Dionysos Lenaioséből.* Idővel persze, midőn a két drámai műfaj már irodalmi magaslaton állott, s midőn ezáltal az æstheticai érdek már elég erős lehetett arra, hogy a cultus korlátait annyira a mennyire képes legyen lerontani, a tragœdiának és comœdiának szövetkezését fogjuk tapasztalni ugyanezen cultusnak körén belül. Kr. e. 460. tájékán már a városi Dionysos-ünnepen is adnak elő comœdiákat (erre epigraphicus bizonyítékunk van), s legalább is 416-tól kezdve tragœdiákat is a Lenaia-ünnepen.**) De ennek daczára a didaskaliákra vonatkozó tudásunkból kétségtelenül kiviláglik, hogy az egész V. század folyamán a Διονύσια τὰ ἐν ἄστει a tragœdiáknak, a Λήναια a comœdiáknak ünnepi alkalma marad; amott a tragœdiákat, itt a vígjátékokat præferálják. S a két különböző ünnep drámai mutatványainak talán csak a IV. századtól kezdve közös az előadási színtere: a Lykurgos által 350—325. között befejezett színházban. Ez időtől kezdve t. i. a Lenaiák színi előadásai is a Dionysos Eleu-

*) Id. m. 25. s köv. l.

**) CIA II. 971. fr. a: [Ξ]ενοκλείδης ἐχορήγει, Μάγνης ἐδίδασκεν· τραγῳδῶν Περικλῆς Χολαργεὺς ἐχορήγει, Αἰσχύλος ἐδίδασκεν. Itt a nagy Dionysia alkalmával adott darabokról van szó, még pedig — mint a hiányzó, de a τραγῳδῶν correlatiójaképp feltételezendő κωμῳδῶν bizonyítja — comœdiákról és tragœdiákról. E csonka didascalia datálásánál a legtöbb kutató a 464—460. esztendők egyikére gondol; csak Oemichen a 472. évre, mert Aischylos Perzsáival hozza a feliratot combinatióba. — A legrégibb, irodalmilag bizonyított tragœdia-előadás a Lenaia ünnepén az, melyen Agathon győzött a 416. esztendőben. Athen. 5, 217 a: Ἀγάθων ἐπὶ ἄρχοντος Εὐφήμου στεφανοῦται Ληναίοις.

thereus szentélyével kapcsolatos θέατρον-ba vándoroltak át, Athénnek akkorra elkészült egyedüli kőszínházába; míg addig vagy a piaczon, vagy a Lenaionban rögtönöztek helyet számukra.*) A Lenaios-cultus ugyan ezzel még semmikép sem olvadt az Eleuthereuséébe bele; az archon eponymos továbbra is csak a városi Dionysos-ünnepnek és az itt dívó drámai előadásoknak rendezője maradt, míg a korra idősebb, mert első athéni Dionysos-cultusnak (a Lenaianak) színi mutatványairól ezentúl is az archon basileus gondoskodott.**)

A Dionysos Eleuthereus és Dionysos Lenaios cultusainak szigorú szétválasztása a tragœdiának és comœdiának első eredetére nézve bír nagy jelentőséggel. De ez a vallási elkülönülés természetesen nem akadályozhatta meg, hogy a mi az *irodalmi fejlődést* illeti, a két műfaj ne egymásra gyakorolt kölcsönhatás segítségével emelkedjék æstheticai magaslatra. És itt avval a sajátságos tüneménynyel találkozunk, hogy bár a comœdia a korban idősebb istentiszteletnek kiegészítő része, még sem ő veszi át abban a kölcsönhatásban a vezető szerepet, hanem ellenkezőleg főleg neki kell a tragœdia formáihoz alkalmazkodnia. Ennek az első pillanatra feltünő ténynek az a magyarázatja, hogy az ifjabb Eleuthereus-cultus egy komoly vallásos hangulatnak, az isten halálán vagy eltünésén való bánkódásnak adott kezdetben drámai mutatványaiban, a tragœdiákban kifejezést; míg ellenkezőleg az idősebb Lenaios-tisztelet a maga comœdiáival a dionysosi epiphaneiát ünnepelte kitörő jókedvvel és tréfával. Természetes következményként már most a komoly æstheticai érdek előbb és inkább fordúlt a tragœdia tisztes vallási tartalma, mint a comœdiának mókái felé; s így a tragœdia előbb lett irodalmi műfaj az idősebb cultusszeméIyhez és -helyhez csatlakozó comœdiánál. Ez utóbbi érezte meg tehát első sorban amannak irodalmi hatását és nem megfordítva. A kialakuló tragœdia valósággal a maga formáihoz idomította a comœdiát; Athénben az V. század utolsó évtizedeinek comœdiái,

*) Így állapítja ezt meg Dörpfeld id. m. 73. lapján, a Vit. X. orat. 7, 1, 10-ben említett Χύτροι napi comicus előadásokat a: ὁ ἐπὶ Ληναίῳ ἀγών-nal egynek véve.

**) Aristot. pol. Athen. 56, 5. az ἄρχων ἐπ.-ról: διοικεῖ δὲ καὶ τὸν ἀγῶνα τῶν Διονυσίων οὗτος καὶ τῶν Θαργηλίων és 57, 1: a βασιλεύς-ről: ἔπειτα Διονυσίων τῶν ἐπὶ Ληναίῳ (t. i. ἐπιμελεῖται)· ταῦτα δέ ἐστι [πομπὴ καὶ ἀγών. τὴν] μὲν οὖν πομπὴν κοινῇ πέμπουσιν ὅ τε βασιλεὺς καὶ οἱ ἐπιμεληταί, τὸν δὲ ἀγῶνα διατίθησιν ὁ βασιλεύς.

az egyedüliek, melyeket Aristophanes által a magok teljes szerkezetökben ismerünk, csekély levonással ugyanezt a jelleget és beosztást mutatják, mint ama kornak tragœdiái. Közös az agonisticus keret, közös a kar, melyet részben önállóan, részben a színészekkel váltakozó szereplésben látunk felhasználva; a lényeges szerkezeti pontokra nézve tehát tragœdia és comœdia ugyanaz. Az aristophanesi darabok, ebben az ő összefonódásukban a tragœdiától kölcsönzött formákkal, nem is volnának magokban alkalmasak, hogy segítségökkel állapítsuk meg a comœdiának eredeti alakját. De nekünk szerencsénkre ősibb forrásaink is vannak az aristophanesi daraboknál, midőn az eredet kérdésére feleletet keresünk.

Ott vannak *a siciliai és az alsó-italiai vigjátékok*. Teljesen ránk maradt darab hiányában ugyan nem sokat tudunk rólok; de talán mégis eleget speciális kérdésünk szempontjából. Hogy *Epicharmos* vigjátékai egyenesen történeti kapcsolatban voltak az athéniekkel, azt egyrészt a κωμῳδία név bizonyítja (mert Wilamowitz-Mœllendorf ellenére is még azt hiszem, hogy Epicharmos maga is comœdiáknak nevezte darabjait),*) másrészt Aristoteles tanuságtétele, a mely szerint némelyek chronologiai okokból az egész comœdia-költészet megteremtőjét akarták Epicharmosban látni.**) Hogy azután azok a bohócz- vagy vigjátékelőadások, melyek Alsó-Italiából származó vázákon, az úgynevezett φλύαξ-*vázákon* vannak megörökítve, szintén történeti összeköttetést tüntetnek fel az athéni κωμῳδία-val az előadók jellegének közössége által, azt Körte jeles értekezése (Archäologische Studien zur alten Komödie, a Jahrb. d. deutsch. archäol. Inst. VIII. [1893] 61. s köv. l.) minden kétséget kizáróan bebizonyította. Aristophanes színészei ugyanakkép öltözködtek, mint Magna Græcia bohóczai: közös a tricotszerű viselet, elül-hátul kitömve, közös a phallusnak hordása. A kérdés csupán az, hogy közelebbről kikkel, azaz miféle névvel jelölendő komédiásokkal van az említett vázákon dolgunk.

*) Wil. az Euripides Herakles I. cz. munkájában állítja az ellenkezőjét, a «Was ist eine attische Tragödie» feliratú becses fejezetben, melyet bizonyára sokak fájdalmára hagyott ki művének második kiadásából. Epicharmost az egész hagyomány κωμωδοποιός-nak, κωμικός-nak stb. nevezi, míg ezzel szemben pl. Sophronnak neve elválaszthatatlan a μῖμος kifejezéssel. Az elnevezési különbségeknek itt bizonynyal történeti hátterük van.

**) Aristot. poet. 5: τὸ δὲ μύθους ποιεῖν Ἐπίχαρμος καὶ Φόρμις. τὸ μὲν ἐξ ἀρχῆς ἐκ Σικελίας ἦλθε stb.

Általán véve, minden szigorú megokolás nélkül, azoknak a φλύαξ-oknak szokás őket tartani, kiknek népies alakoskodásait Rhinton emelte irodalmi színvonalra, ki I. Ptolemaios idejében élt (323—285.), s travestiáival «a nevetségesbe fordította át a tragikus tárgyakat».*) De azt hiszem, hogy helyesebben teszünk, ha phlyax helyett az általánosabb *mimus* névvel illetjük a kérdéses bohóczokat. Mert először a mimus egy nomen generis, melybe a φλύαξ minden valószínűséggel úgyis beletartozik; azután lehet, hogy a φλύαξ név, legalább későbbi használatában, a tragikus thémák travestiáira szoríttatott, holott vázáinkon a mythologikus tárgyaknál még nagyobb számban szerepelnek a mindennapi életből vett jelenetek. Ellenvetésül nem szolgálhat sem a váza-alakok álarcza, sem azoknak phallusa. Álarczot a görög mimus bizonyára hordhatott, ha a római nem is tette már, s a phallus-viselet a mimusnál még a későbbi, még a római korban is megmaradt.**) Az ábrázolás puszta tényéből a szóban forgó népies előadások közkedveltségére és általános elterjedtségére vonhatunk következtetést, s már csak ez okból is megfelelőbben nevezzük őket el avval a mimus-névvel, a mely keletkezésök idejében (körülbelül a Kr. e. III. század közepén) az effajta drámai mutatványoknak egyetemes elnevezése.

Tehát Epicharmosból és a mimusból következtetéseket vonhatunk az athéni comœdiára; mert ha az előbbiek nem származtak le egyenesen az utóbbiból, mindenesetre valamennyien egy közös forrásra vezethetők vissza. És Epicharmos költészetének, épp úgy mint a mimusnak, egyik legfeltünőbb sajátságát képezi *a* χορός-*nak hiánya*. Legalább Epicharmos töredékei semmi támasztékot nem nyújtanak arra, hogy az athéni comœdiának ama jellemző részét nála, Epicharmosnál is feltalálhatnók; a mi a fragmentumok viszonylagos sokaságát véve alapúl (a legujabb, Kaibel-

*) Steph. Byz. p. 603: . . . Ῥίνθων, Ταραντῖνος φλύαξ, τὰ τραγικὰ μεταρρυθμίζων ἐς τὸ γελοῖον.

**) L. minderre vonatkozólag Reich id. m., hol a görög és római mimus között felállított merev ellentét szerencsés történeti érzékkel van áthidalva. 257. l. jegyz.: «Vor allem aber ist die Anschauung, dass die griechischen Mimen unbedingt keine Masken getragen hätten, im Grunde wohl doch nur eine fable convenue» stb.; és u. o. «Der Phallus ist aber ebenso das von Dionysos verliehene Wahrzeichen der Mimen, das sie bis an ihr Ende u. bis ans Ende der heidnischen Welt getragen haben».

féle kiadásban 302 most a számuk) egyenes tagadásra jogosíthat fel.[1]) A mimusnál meg annyival kevésbbé lehet karra gondolni, mert — lényeges tartalmokat tekintve — *prózában* adattak elő; mint ezt a prózában író Sophron, az első irodalmi μιμογράφος bizonyítja, a ki kétségtelenül nem maga választotta a beszédnek kötetlen formáját, hanem az általa felemelt, megnemesített népröglönzésekben találta ekként. A próza meg nem fér össze énekkel és tánczczal. Emlékezzünk már most vissza, hogy a χορός-nak a tragœdiában minő központi szerepet kellett juttatnunk, s hogy főleg a χορός-nak ottani jelentőségére támaszkodva mondhattuk ki, hogy a tragœdia a tánczból keletkezett. Nem tehetjük-e majd most meg a reciprocitás szükségszerűségével Epicharmosra és a mimusra vonatkozólag azt a következtetést, hogy *a tánczból olyasmi nem származhatott, a miben a χορός-nak helye nincsen?* Hacsak azt nem tételezzük fel, hogy Epicharmos vagy a népies mimus a vígjáték fejlődésénél már egy oly fokozatnak képviselői, hol a comœdia eredeti orchesticus jellegét levetette. De ezt semmi valószínűséggel sem állithatjuk; sőt ellenkezőleg, minden a mellett szól, hogy Epicharmos és a mimus a κωμῳδία-nak egy kezdetleges vonását árulja el a χορός hiányában. Persze nem azt mondjuk evvel, nem is mondhatnók, hogy az epicharmosi költészetben és a mimusban az ének és tánez egyáltalán hiányzott. A nagy siciliai vígjátékíró egyik darabját Χορεύοντες-nek czímezte, s elejétől végig anapesticus tetrameterekben írta meg; itt a táncz bizonyára nem hiányozhatott.[2]) Azután ha elolvassuk annak az 53 fönnmaradt phlyaxvázának leírását, a mint ezt Heydemann adja: Die Phlyakendarstellungen auf bemalten Vasen cz. becses összefoglalásában,[3]) látni fogjuk, hogy tánczjelenetek a mimusban is elég gyakoriak. De hisz nem is azoknak absolut tagadásáról van itt szó; a mit a kar hiányával kapcsolatban állítottunk, az csupán az, hogy a hol a táncz nem vezetett a karnak állandó és az egyes szinészekkel szembehelyezkedő szervezeti formájához, ott neki a műfaj keletkezésénél alapvető jelentőséget nem tulajdoníthatunk. És ezt a

---

[1]) Comicorum Græcorum fragmenta, ed. Georgius Kaibel, vol. I. fasc. prior. 1899.

[2]) V. ö. Hauler: Zur Geschichte des griech. Mimus, a Xenia Austriacaban I. 89. l. 3. jegyz.

[3]) Jahrbuch. d. k. deutsch. Arch. Inst. I. (1886.) 260. s köv. l.

következtetést semmiféle mesterkedés sem képes megdönteni. Pl. Reich id. munkájában olykép akarja megmenteni a feltevést, hogy a mimus, daczára a kar hiányának, mégis csak a tánczból származtatandó, hogy a mimus színészeit eredeti *solo-tánczosokká* teszi meg (I. 492.). De hát csakugyan egyenkint és nem csoportosan léptek a színpadra ezek a népies bohóczok és nem együtt, hanem külön-külön produkálták magokat? Bármily gyakran fordulhatott is elő nálok a soloszereplés, a rendes esetnek mégis csak azt kell feltételeznünk, hogy ezek az egyforma öltözékű, tehát jellemben sem lényegesen elkülönülő bohóczok többes számban és egymás közt folytatott játékkal szórakoztatták a közönséget. Hisz még a későkorú grammaticusok is tudták, hogy a comœdiának színészei eredetileg nem voltak számhoz kötve; hogy kezdetben minden szabály nélkül (*ἀτάκτως*) vonultak a színpadra, mígnem Kratinos az V. század közepén a tragœdiának mintájára háromban nem állapította meg számukat.*) A mimusnál egészen hasonlóképen volt, sőt maradt a dolog. S több színész összeműködése, ha ezt lényegében a tánc képezte volna, csakis a kartánczhoz vezethetett volna. A mennyiben a mimusnál kartánczot nem találunk, ismételten hangsúlyozom, jogosítva vagyunk a nézetre, hogy játékuk lényegét ne a tánczban, hanem rögtönzött tréfáikban keressük.

Evvel a tétellel azután teljes összhangban van, a mit az alsó-italiai vígjátékok *színházáról* tudunk, a görög anyaföld színházához viszonyítva. Mondottuk, hogy a tragœdia, ép mert a tánczból keletkezett, az *ὀρχήστρα*-t kívánta meg már kezdettől fogva előadási helyéül, s hogy ennek következtében ott, hol a színház a tragœdia befolyása alatt alakúlt, mint egész Görögországban, a drámai előadásnak szintere továbbra is az *ὀρχήστρα* maradt. Ha viszont a siciliai és alsó-italiai vígjátékok eredetének a tánczhoz semmi köze, akkor elvárhatjuk, hogy itt egészen más, az orchestrá-

*) Joan. Tzetzes, in Aristoph. procem. περὶ κωμῳδίας (lenyomatva Kaibelnél) P. a 3: καὶ γὰρ οἱ ἐν τῇ 'Αττικῇ πρῶτον συστησάμενοι τὸ ἐπιτήδευμα τῆς κωμῳδίας (ἦσαν δὲ οἱ περὶ Σουσαρίωνα) τὰ πρόσωπα ἀ τ ά κ τ ω ς εἰσῆγον.... ἐπιγενόμενος δὲ ὁ Κρατῖνος κατέστησε μὲν πρῶτον τὰ ἐν τῇ κωμῳδίᾳ πρόσωπα μέχρι τριῶν stb. Hasonlókép a siciliai comœdiára vonatkozólag az Anonym. de com. 4: 'Επίχαρμος Συρακόσιος· οὗτος πρῶτος τὴν κωμῳδίαν δ ι ε ρ ρ ι μ μ έ ν η ν ἀνεκτήσατο stb. Az összefüggéstelen külön jelenetek bizonyára itt sem voltak csak solo-jelenetek.

tól független, a beszéd igényeihez mért színházat fogunk találni. Így is áll a dolog. Epicharmos színházát nem ismerjük; de igenis, ott látjuk lefestve az alsó-italiai vázákra a mimus színpadát. Valóságos *színpadot* (nem orchestrát), minőt a tragœdia színháza nem ismert, mérsékelt magasságú és mélységű podiumot egészen fából vagy kőalapon, melyre azután kétoldalt vagy elöl-hátúl alkalmazott lépcsőkön jutott fel a színész, hogy a körötte alul összegyűlt tömeg számára ott fenn minél láthatóbb és hallhatóbb legyen. Ez a szűk emelvényszerű színpad tánczra, különösen kartánczra nem igen lehetett alkalmas, és Reisch, a ki az italiai színpadot a vázafestmények alapján részletes megbeszélés tárgyává teszi a Dörpfeld-Reisch-féle: Das griech. Theater cz. nagy munkában, szintén ahhoz a nézethez jut, hogy itt olyan színpadi alkotmánynyal van dolgunk, a melyet a nem-kar-, tehát nem-tánczszerű előadások igényei magyaráznak meg (326. l.).

Epicharmosból és a mimusból a történeti kapcsolat révén következtetést lehet vonni *az athéni* κωμῳδία *eredetére*. Mert bárhogy magyarázzuk is közelebbről azt a történeti kapcsolatot, anynyit ténynek fogadhatunk el, hogy a karnélküli siciliai és alsóitaliai vígjátékok az athéni κωμῳδία-nak arra az eredeti állapotjára utalnak vissza, midőn annak szerkezetét a tragœdia még nem hasonította a magáéhoz. Nem is habozom tehát az eddig mondottak alapján azt állítani (bármennyire ellentétbe is lépjek ez állítás által a rendes felfogásmóddal), hogy *volt idő, midőn a kart az athéni* κωμῳδία *sem ismerte*, s midőn ez a maga lényegében nem állott másból, mint a színészeknek egymás közt folytatott mókás beszédeiből, tréfáiból. A mely összjátékot — a későbbi darabok parabasisa a bizonyíték reá — csak egyszer, a játék közepe táján szakította félbe egy kis művészi pausa, melyet egy egyes színésznek fellépése*) töltött ki, a ki azután álarcz és egyéb alakoskodás nélkül**) a maga személyében egyenesen a közönséghez fordúlt gúnyos és tréfás megjegyzéseivel. Midőn idővel a rögtönzéseket az előre

---

*) Valóságos *fellépés*, παράβασις, mert a szinész a kezdetleges attikai comœdiáknál is feltételezendő podiumra ment föl az oldallépcsőkön (v. ö. a βῆμα szót), s nem πάροδος, a hogy a tragikus karnak az orchestrába történő egyszintű bevonulását nevezték.

**) A parabasis eljátszásánál még a későbbi időben is levetette a kar az alakoskodás kellékeit; pl. Aristoph. Acharn. 627: Ἀλλ' ἀποδύντες τοῖς ἀναπαίστοις ἐπίωμεν.

leírt és betanult szöveg váltotta fel, ez az időközi mókázó, a dolog természetének megfelelően, a színész-költő lett vagy ennek helyettesítője. A karnak megteremtése és belevonása után meg a kérdéses szerep eljátszását maga az egész kar vagy legalább is ennek hegemonja vette át, a ki itt, teljes ellentétben a drámai mimesissel, s egészen úgy mint a lyrai karköltészetben, a költőnek nevében beszélt a közönséghez.*)

A karnélküli κωμῳδία felvételénél egy eddig sokféleképp magyarázott grammatikus-megjegyzés jut a maga teljes értelméhez, a Platonios által közvetített tanuságtétel, a mely szerint Kratinosnak Ὀδυσσῆς czímű darabjához hasonlóan a legtöbb *régi vígjátékban* mind a karrészek, mind a parabasisok hiányzottak.**) A comœdiának a karral való állandó, rendes szövetkezése

---

*) Egy pár szót még a parabasisnak fönn adott értelmezéséhez. Kétségtelen, hogy a parabasis keletkezéséhez az impulsust azok a farsangi tréfák szolgáltatták (τὰ ἐκ τῶν ἁμαξῶν σκώμματα), melyeket Dionysos ünnepi alakoskodói magával a néző és hallgató közönséggel űztek, s így ez utóbbit is cselekedeteik körébe vonták. Athen. szerint pl. a sekyoni φαλλόφοροι még a késő időben, még a rendes színházban is a közönségnek viritim való kigúnyolásával vezették be drámai előadásukat. Mi természetesebb, hogy ez a mókázó hangulat, mely már magában véve is szakítást jelent a drámai hangulattal, azt eredményezte, hogy a tréfálkozó szinész, illetőleg költő sem valamely drámai személynek nevében, hanem a maga nevében szólott ilyenkor a közönséghez. Ez a magyarázata a parabasis lyrai jellegének. Hogy azután idővel a költő az egész karra és nem talán valamely egyes szinészre bízta a maga elmondani valóit, annak oka az, hogy a drámai agonnál a kar a költő természetes képviselője, mert viszont a költő annak (a karnak) διδάσκαλος-a. A parabasisnak itt előadott keletkezési okai és alapmotivumai a legjobban értetik meg, hogy a komoly drámai költészetnél, a tragœdiánál mért nem lehetett soha parabasisról szó.

**) περὶ διαφορᾶς κωμῳδιῶν, 7 (Kaibel, p. 4.): τοιοῦτος οὖν ἐστιν ὁ τῆς μέσης κωμῳδίας τύπος οἷός ἐστιν ὁ Αἰολοσίκων Ἀριστοφάνους καὶ οἱ Ὀδυσσεῖς Κρατίνου καὶ πλεῖστα τῶν παλαιῶν δραμάτων οὔτε χορικὰ οὔτε παραβάσεις ἔχοντα. Későkorú grammatikusok is tudták tehát, hogy a régi comœdiáknál a karrészlet igen gyakran hiányzott; a mit természetesen Aristotelesnek is tudnia kellett, a ki azonban a comœdia eredetét annyira a tragœdia eredetével párhuzamosan iparkodott megfejteni, hogy kar nélküli comœdiát kezdetnek el sem tudott képzelni. A tragœdia a comœdiát idővel oly fokig a maga mintájára alakította át, hogy ez utóbbinak független eredetét még egy Aristoteles sem volt képes megállapítani. Aristoteles hamis analogkövetkeztetéseire jellemzők pl. költészettanának következő helyei: c. 5: καὶ γὰρ χορὸν κωμῳδῶν ὀψέ ποτε ὁ ἄρχων ἔδωκεν. ἀλλ' ἐθε-

nem is lehet régibb keletű, mint annak (a comœdiának) a nagy dionysosi ünnep körébe történt felvétele. Ha itt-ott, a tragœdiának mintájára, talán már azelőtt is keletkeztek comicus karok, ezeket legfölebb ama bizonyos önkénytes vállalkozók alkották (ἐθελονταί), kikről Aristoteles beszél; állandóságról ez esetben sem lehetett szó, tehát a comœdiának hol volt, hol nem volt chorusa. De a városi ünnep végleges rendezést követelt; itt a comœdia sem nélkülözhette a biztos karszemélyzetet; mert a tragœdia hozzászoktatta a görög publicumot, hogy hivatalos drámai előadáson első sorban ne értsen mást, mint chorusoknak egymás közt lefolyó versenyét. A comœdia tehát legkésőbb 460-tól kezdve a nagy Dionysos-ünnepen olyféle feltételek közt és berendezéssel kap chorust, minők a tragædiánál voltak szokásban; de e mellett nagyon lehetséges, hogy a kevésbbé tekintélyes Lenaián, a comœdiáknak tulajdonképeni ünnepén, azoknak kar nélkül való előadása egy ideig még továbbra is folytatódott. A minthogy a vígjátéknak és karnak kapcsolata az egyöntetű rendezettség idejében, az 5. század utolsó évtizedeiben, sem volt sehol oly szigorúan megkövetelt, mint a tragœdiánál; akkor is hallunk kar nélküli comicus előadásokról, a mit a grammaticusok politikai okokra, rendszabályokra vezetnek ugyan vissza, de a mi mindenesetre a kar nélkülözhetősége mellett is bizonyít.*) Különben a IV. század folyamán már admini-

λονταὶ ἦσαν. (Aristoteles tehát tudja, hogy a comœdia csak későn kapott állami kart, csak 460 tájékán, holott Thespis már 543 Kr. e. nyer győzelmet egy afféle tragikus karral. De mert a kezdetleges comœdiánál a kar létezését ép oly szükségszerűnek gondolja, mint a tragœdiánál, az önkénytesek karához folyamodik expediensül. A mivel persze nem akarom tagadni, hogy ilyen önkénytesek olykor tényleg szerepeltek kar gyanánt, mielőtt a comœdia hivatásos karszemélyzetet kapott az államtól.) Jellemző Aristoteles következő nyilatkozata is a comœdia eredetéről: u. o.: τίς δὲ πρόσωπα ἀπέδωκεν ἢ πρόλογον ἢ πλήθη ὑποκριτῶν καὶ ὅσα τοιαῦτα, ἠγνόηται. (Itt természetesnek veszi — ugyancsak a tragœdia analogiájakép — hogy a comœdia kezdetben karrészlettel kezdődött, hogy a πρόλογος utólag keletkezett s foglalta el a bevezetést a szinész föllépése következtében és hogy a szinészek száma is afféle lassú folytatólagos növekedésen ment a comœdiában keresztül, mint ezt a tragœdiáról tudta.)

*) Már Platonios mondja (id. h. 5.): καὶ διὰ τοῦτο (t. i. a gúnyolódásért kapott büntetések miatt) ὀκνηρότεροι πρὸς τὰ σκώμματα ἐγένοντο (t. i. a comicus költők) καὶ ἐπέλιπον οἱ χορηγοί· οὐ γὰρ ἔτι προθυμίαν εἶχον οἱ Ἀθηναῖοι τοὺς χορηγοὺς τοὺς τὰς δαπάνας τοῖς χορευταῖς παρέχοντας χειροτονεῖν. Ugyanígy magyaráznak azután a modernek is. Pl. M. Croiset (Histoire de la

strativ tekintetben is elkülönülnek egymástól a tragœdiának és comœdiának chorusai; legalább a városi Dionysos-ünnepen az archon az összes athéniek közöl választja ki a három leggazdagabbat a tragikus choregiára, míg itt a comœdiák choregosait — bizonyára a kiadások kisebb igényei folytán — a phylék állítják.*)

A végső eredmény meg, mint a hogy ezt már volt alkalmunk kiemelni, minden előzetes fejlődési foknál világosabban tanuskodik a comicus és tragicus kar különbsége mellett. Míg a chorus a görög tragœdiánál mindvégig, még a hellenisticus korban is, megmarad lényeges szükségletnek, a comœdiától, melyhez szervesen úgy sem tartozott soha, már a IV. század elejétől kezdve (v. ö. Aristophanes Ekklesiazusai és Plutos darabjait) fokozatosan elválik.**) Habár a IV. század, a μέση κωμῳδία, még ismert régi értelemben vett kart, mint ezt a choregosokról tett ama politikai intézkedések bizonyítják, melyeket Aristoteles után az imént ismertettünk; a hellenisticus korban már legfölebb a betétszerű tánczok, énekek vagy némajátékok szakították meg az egységes drámai dialogusnak folyását. A κωμῳδία tehát egy magasabb fejlődési fokon azzá lett, a mi már eredetileg volt, a mimeticus *beszéd* költészete, a tőle idegen kartól függetlenül.

littérature grecque, III. 471. l.) Kratinos fönn említett Ὀδυσσῆς cz. darabját Morychidesnek 440. hozott törvényével hozza kapcsolatba e szavakkal: «Cette loi fut sans doute la raison impérieuse qui décida Cratinos à changer de manière pendant quelque temps». De a kar hiányát a μὴ ὀνομαστὶ κωμῳδεῖν-tilalma nem képes velem egészen megértetni. A kar nem a legfőbb mód és alkalom a személyes gúnyolódásra.

*) Aristot. pol. Ath. 56, 2. az archon ep.-ről: ἔπειτα χορηγοὺς τραγῳδοῖς καθίστησι τρεῖς, ἐξ ἁπάντων Ἀθηναίων τοὺς πλουσιωτάτους· πρότερον δὲ καὶ κωμῳδοῖς καθίστη πέντε, νῦν δὲ τούτους αἱ φυλαὶ φέρουσιν. Tehát — e közigazgatási változásból következtetve — a comœdiának kara veszített jelentőségben. A mit itt Aristoteles mond, az csak a városi Dionysiára áll, mert csak ez tartozott az archon eponymos hatáskörébe. Az ἐπὶ Ληναίῳ ünnepnél (57) nem mondja el a choregosok megválasztási módját.

**) Sajnos itt, hol csak az intézmények fejlődését adom, nem terjeszkedhetem ki azon belső bizonyítékokra, melyeket magok a ránk maradt comœdiák szolgáltatnak a karra vonatkozó felfogásunk mellett. De a ki az irodalmi hagyományt csak némileg ismeri, igazat fog adni az állításnak, hogy a comœdiánál a chorus egy mindenkép külsőleges, mert a cselekvés tartalmával csak szervetlenül összefüggő járuléknak benyomását teszi, melyet csupán egy Aristophanes genialitása tudott ideig-óráig a drámai egységnek kiegészítő részévé megtenni. Mennyire máskép van ez a karból szerves módon kibontakozó tragœdiánál!

De ha így kezdetben a comœdia a kart nem ismerte, ha ezt csak a tragœdiának mintájára olvasztotta magába, felmerül a kérdés, hogy tulajdonképen *mi is az a comicus kar*, mit képvisel a maga alakoskodásával, a dionysosi ünnep mely sajátságára vezethetjük vissza belső szervezetét? Mert hisz világos, hogy ha keletkezéséhez a külső okot mindjárt a tragœdia szolgáltatta is, ez a tragœdia az ő lényegét nem képes megmagyarázni: a comœdia nem vette át egyszerűen a tragicus kart. A comœdia, mint mondottuk, Dionysos Lenaios ünnepéből bontakozott elő és ennek az ünnepnek főgondolatát az istennek személyesen történő megjelenése, az epiphaneia tette ki. Már most ennél az epiphaneia-ünnepélynél még a későbbi időben is divatos volt a farsangi «mascarade», az isten megjelenésén örvendő cultusközönségnek mindenfajta emberi és állati álarczokban és öltözékekben való alakoskodása. Minden okunk van hinni — más népeknek hasonló szokásai is erősíthetik e következtetést (v. ö. különösen R. Andree: Ethnogr. Parallelen u. Vergleiche, 107. s köv. l.) — hogy ennél a «mascarade»-nál a Dionysos-vallásnak egy ősrégi időktől dívó mulatságával van dolgunk; hogy nemcsak a ránk maradt vázafestmények idejében rajzották körül az istennek hajóalakú kocsiját (a currus navalis-t) a sileneknek öltözött cultusszemélyek és hivők, hogy nemcsak a tyanai Apollonius idejében tánczoltak ezek ilyen alkalommal Horáknak, Nympháknak és Bacchansnőknek álarczában, hanem hogy a legrégibb időktől kezdve, a dionysosi alakoskodás lehetőleg gazdag változatában, hasonlókép történt a dolog.*)

---

*) Egy bolognai vázán, melyet Dümmler ismertetett (Rhein. Mus. 43, [1888] 355. s köv. l.), Silenek húznak egy kocsit, mely hajóalakú, s melyen Dionysos trónol. A menet előtt ugyancsak Silenek egy áldozati bikát vezetnek. Ez a vázafestmény azonban nem a tragœdia szempontjából jelentékeny, mint a hogy a magyarázók általán véve hiszik, hanem a comœdia eredetét tekintve. Valószínű ugyanis, hogy a lótypusú Silenek, mint Dionysos kisérői, első sorban Athén legősibb Dionysos-cultusához, a Lenaioséhoz csatlakoztak; a mit esetleg már nevök elárul: Σι-ληνοί, a Ληναῖος-névtől elválaszthatatlan ληναί-ra emlékeztetve (ληναί = βάκχαι, valószínűleg a ληναίαι összevonásakép, minthogy Dionysos-vallásában az istennek és a cultusszemélyzetnek neve gyakorta egy), s a mely ληναί mellett a hímnemű ληνοί sem hiányozhatott, ha nincs is ránk hagyományozva (v. ö. még a ληναΐζειν = μαίνεσθαι igét). A fönti vázán a Silenek egy bikát vezetnek áldozati állatként. Hogy D. Lenaiosnál a fő áldozati actust csakugyan egy bika levágása képezte, s nem mint a tragœdia istenénél

A comœdia tehát ebben a «mascarade»-ban készen találta a kar megalakításához szükséges anyagot; neki csak egységesítenie és rendeznie kellett azt, a mit rendezetlen tarkaságban maga az ünnepelő közönség nyujtott. Nem is kételkedem, hogy tényleg ekként ment végbe a fejlődés; hogy mihelyt, a tragœdiának hatása alatt, a szervezett comicus karnak szüksége beállott, főleg a farsangi alakoskodók egyes állati typusait vették a comœdia-költők a kar megalakításánál mintáúl. Természetesen megengedve itt, hogy ők ettől az önként kínálkozó mintától egyrészt a köznapi élet hívebb utánzása czéljából, másrészt merész phantasiájok érvényesítése végett mihamarább eltérhettek. Azonban Magnes darabjainak czímei (s azután az ezt utánzó Aristophanesei is) még világosan utalnak a kar imént kifejtett keletkezésére: az állati «mascarade»-ot emlékbe hívó Βάτραχοι, Ὄρνιθες és Ψῆνες.

De a comicus karnak efféle magyarázata mellett hogyan kell felfognunk a magok eredeti jellegöket illetőleg *a comoedia színészeit, a κωμῳδοί-t?* A κωμῳδοί nevet ugyanis a színészekre vonatkoztatom, s nem a karszemélyzetre, eltérően a tragœdia terminologiájától, a hol τραγῳδοί kétségtelenül a kezdetben kecskeszerű kartánczosokat jelentette. De azt hiszem, hogy Aristoteles ama tanuskodásából, hogy a comœdiának származása a phallicus dallal van összeköttetésben, kétségtelenül meg lehet állapítani azt, hogy a

---

egy kecskéé, azt már abból is következtethetjük, hogy a choes-napi házasságkötés (γάμος) Dionysos és a basilinna között a Βουκόλιον-ban ment végbe, a Lenaia-ünnepről gondoskodó basileus ősrégi hivatalos helyiségében: már pedig az Anthesterion hónapban ünnepelt Dionysos kétségtelenül D. Lenaios volt, s a Βουκόλιον, mint neve mutatja, áldozati bikákat tenyésztő sacrális hely. A mi a currus navalist illeti, Smyrnában még a Kr. u. 2. században is egy szárazra vont s kocsivá alakított hajón mutatták be Dionysos epiphaniáját ugyancsak Anthesterion hónapban, tehát D. Lenaios ünneplésére; l. Philostr. vitæ Soph. 25: πέμπεται γάρ τις μηνὶ Ἀνθεστηριῶνι μεταρσία τριήρης εἰς ἀγορὰν ἣν ὁ τοῦ Διονύσου ἱερεὺς οἷον κυβερνήτης εὐθύνει πείσματα ἐκ θαλάττης λύουσαν. V. ö. továbbá az ὀροφὴ πρυμναία-t (tehát egy hajó farán elkészített lombsátrat), melyben a mythus szerint Dionysos Ariadnevel való egybekelését ünnepelte (Maas, Orpheus 116. l. 156. jegyz.). Mindez a görög szigetvidékre, az ión D. Lenaios tiszteletére utal és nem D. Eleuthereus eredeti hazájára, a Peloponnesusra. — Azután ugyancsak ἐν ὥρᾳ τοῦ Ἀνθεστηριῶνος megtartott athéni Dionysos-ünnepről beszél Phil. Apoll. 73, 12, midőn a színházban: αὐλοῦ ὑποσημαίνοντος λυγισμοὺς ὀρχοῦνται καὶ μεταξὺ τῆς Ὀρφέως ἐποποιίας τε καὶ θεολογίας τὰ μὲν ὡς Ὧραι, τὰ δὲ ὡς Νύμφαι, τὰ δὲ ὡς Βάκχαι πράττουσιν stb.

κωμῳδὸς név a vígjáték színészét illette meg. Mert az ἐξάρχοντες τὰ φαλλικά, mint a kik az epiphaneiának ünnepi körmenetében, a κῶμος-ban az isten eljövetelét dicsőítették énekükkel, nyilván egyek a κωμῳδοί-val, a κῶμος dalosaival; s azokat a phallus-énekeseket a következő okokból kell a vígjáték színészeivel identificálnunk.

A nevezett énekesek, kik, mint egy aristophanesi jelenetből tudjuk, egy nagy mesterséges phallust követve járták a körmenetet, minden bizonynyal a dionysosi cultusszemélyekhez tartoztak.[1]) Dionysos vallásának meg egyik legfontosabb alapsajátsága az istennek az ő papjaival való közössége, sok esetben egyenes azonossága.[2]) Jó okkal indulhatunk ki tehát abból a feltevésből, hogy a phallus-énekesek alakoskodó természetét maga Dionysos Lenaios magyarázza; hogy azok a hivők szemében mintegy az istennek képmásaiúl szerepeltek. Azaz nem voltak önálló eredetű vegetativ dæmonok, a hogy ezt az ujabb kutatók hinni szeretik, csak épúgy nem, mint a hogy Dionysos Lenaios maga nem volt vegetativ isten, s mint a hogy Dionysos vallásában a vegetatió eszmekörének fontosságát egyáltalán túlozni szokták.[3]) A phallus sem szolgálhat itt egyenes bizonyítékúl. Ősrégi időkből származó obscén szokás volt a görögöknél a phallus-körmenet, melynek eredeti jelentősége nyilván az eroticum körébe esik, s nagyon kétséges, hogy az állati és növényi élet gyarapodásának tisztultabb ideái, holmi felületes eszmetársításokon kívül, emelkedtek-e itt valaha lényeges szemponttá. Különben bárhogyan is legyen ez a dolog, nekünk tudnunk elég, hogy a phallus-énekesek azok, a ki Dionysos Lenaios maga, és hogy a görög concrét gondolkozás ezt a lényegbeli azonosságot a külső megjelenésben is szükségkép szem-

[1]) Aristoph. Ach. 246. köv. Az a körülmény, hogy Dikaiopolis a rendkívüli háborús időben a familiájából veszi a körmenet szereplőit, természetesen nem szolgálhat okúl azt feltételezni, hogy a hivatalos, cultusszemélyektől végzett phallicus-menet ne lett volna a rendes eset.

[2]) Talán elég itt a Bakchos-névre emlékeztetnem, mely a papokat, sőt az egész cultus-közönséget is ép úgy megilleti, mint magát az istent.

[3]) Azt hiszem, hogy ebben a túlzásban nem kis szerepet játszik W. Mannhardt jeles munkája: Antike Wald- u. Feldkulte aus nordeuropäischer Überlieferung erläutert (1877). A sok germán példa nagyon is fogékonynyá tette az elméket: mindenütt valamely «theriomorph Vegetationsdämon»-t gyanítani.

lélhetővé tette. Tehát a phallicus isten papjai bizonyára mesterséges phallusokkal felfegyverkezetten jártak a körmenetben; ἰθύφαλλοι voltak, mint az Athenaios által említett bohóczok; vagy hogy ugyancsak (peloponnesusi) bohóczokat emlékbe hívó névvel illessük őket, φαλλοφόροι, nem csak oly értelemben, hogy az isten symbolicus nagy phallusát hordták körmenetben körül, hanem mert testükön egyenkint szintén mesterséges phallust viseltek.*) És ép itt van a kapcsolat a phallus-énekes és a színész-κωμῳδός között. Körte ugyanis már idézett értekezésében kimutatta, hogy a phallusnak viseletét még az V. század színpada, még Aristophanes darabjai is ismerték, és hogy ez a phallus nem a karszemélyzetnek volt öltözéki kelléke (a karnak jellege ilyesmit igen sok esetben egyenesen kizárt), hanem a színészeké. Az öltözködésben való folytonosság itt nem enged meg semmi kétkedést. Nem a vígjátéki kart kell a phallus-énekesekből származtatni, mert hisz ezek egymás közt semmi közösséget sem mutatnak fel, hanem a κωμῳδία színészeit, mert ez utóbbiak még a későbbi időben is azt a jellemző viseletmódot tüntetik fel, a mely eredetileg a phallus-énekesek sajátja volt.

Tehát a phallus-énekes a κωμῳδός, a színész. De mintha kutatásunk e tétellel egy olyan eredményre jutott volna, a mely ellentétbe jő avval az egész felfogásmóddal, a melynek igazolására vállalkoztunk. Mi t. i. azt akartuk bebizonyítani, hogy a görög comœdia nem származott olyféleképen a mimeticus tánczból, mint a tragœdia; most pedig azt látjuk, hogy a kezdetleges comœdia egyedüli szereplői, a színészek (mert hisz a színészektől elkülönülő kart a comœdia kezdetben nem ismerte), eredetileg énekesek, tehát bizonyára tánczosok is voltak. A kik együttesen, karszerűen énekelték és tánczolták végig Dionysos phallus-dalát a vallási körmenetben. Nem rejlik itt ellenmondás a tények és a bizonyítandó tétel között? Talán a comœdia mégis csak a kartánczból bontakozott elő, ha színészei a magok eredeti cultus-szerepkörükben kartánczosok voltak?

Ez a következtetés nem szükségszerű. *A drámai κωμῳδία-t*

*) Az ἰθύφαλλοι-ról, a sekyoni φαλλοφόροι-ról, s az ezekkel rokon egyéb bohócznépről l. Athen. 14. 621. d s köv. Az ἰθύφαλλοι bizonyára nem úgy énekelték Athenaiostól közölt trágár dalukat, hogy a «θεὸς ὀρθὸς ἐσφυδωμένος» tisztelőit ne lehetett volna bennük rögtön felismerni.

és a phallus-dalt, azaz az alapértelemben vett «κωμῳδία-t», csak a szereplők azonossága és nem az egymásból való fejlődés folytonossága köti össze egymással. Bizonyos okoknál fogva azok a személyek, a kik a phallus-dalt énekelték, lettek egyszersmind Attikának első bohóczai: de ebből a személyközösségből még nem szabad a külön szerepkörök közös jellegére következtetnünk. A κωμῳδός név meg világosan utal a κῶμος-ban énekelt phallus-dalnak és a bohóczoknak valamely kapcsolatára; abban az időben keletkezett és állandósult tehát — a τραγῳδός névnek módjára —, midőn a görög köztudatban közvetlenül megvolt annak ismerete, hogy a phallus-énekes és a bohócz in persona egyet jelentenek. De mást, mint ezt a személyközösséget ez az elnevezés már eredettől fogva nem akarta kifejezni; s a mint τραγῳδός szó nélkül nem is keletkezett volna, úgy nagyon kétséges, hogy abban a későbbi időben, midőn a κῶμος és a drámai mutatványok között a személyi kapcsolat is megszakadt, az athéni vigjáték megtartotta volna-e a κωμῳδία elnevezést, ha a τραγῳδία név nem áll minden módositás útjában, a parallelismus követelményével.

A viszonyt phallus-énekes és κωμῳδός között nagy valószínűséggel a következőkép kell magyaráznunk. A phallus-menet az isten eljövetelét ünnepelő, ezen örvendő hívőknek zajos részvételével ment végbe; valóságos népmulatság volt tehát, a hol a jókedv és a durva tréfa már természettől fogva otthonos. Az ex offo mókázókat maga a cultusszemélyzet, a phallus-énekesek képezték; erre már phallus-viseletök is jó alkalmúl szolgálhatott; s így hát vagy a gyalogkörmenetben, vagy arról a kocsiról le, melyen Dionysos bevonulását tartotta, a vallásos éneknek és táncznak megszakításával tréfálkozva és gúnyolódva fordultak az ünnepelők tömegéhez (τὰ ἐκ τῶν ἁμαξῶν σκώμματα). Persze az efféle rögtönzött megjegyzések és gúnyversek, minőkkel a sekyoni φαλλοφόροι még a későbbi időben, a rendes színházépületben is megtámadták egyes hallgatóikat, nemcsak messze állanak a κωμῳδία-tól, de — bátran állíthatjuk — szertebomló, semmi összefüggést fel nem tüntető jellegöknél fogva soha κωμῳδία-hoz nem is vezettek volna. Ahhoz a szokáshoz azonban az alapot megvethették, hogy a vallási körmenet végeztével a phallus-énekesek, kik úgy is papi jellegöket hovatovább mind jobban a bohócz jellegével cserélték föl, egy hamarosan összetákolt emelvényes színpadon, minőt az alsó-italiai vázákról ismerünk, folytatták mókáikat; de most már nem a kö-

zönség bevonásával, hanem egymás között, ilyformán a tartalom-ban összefüggő bohózatok első kisérleteit adva. Eredeti öltözékük-ből, mint már láttuk, megtartották a phallust; ezenkívül a meg-nevettetés egy önkényt kínálkozó módjához folyamodtak, midőn elül-hátul kipárnázták magukat a προγαστρίδια és προπυγίδια-val. Mert ezt az öltözködési szokást a színpad követelményének és kel-lékének tartom, s ép ez okból alapjában elhibázottnak gondolom modern kutatóink azon feltevését, hogy ama kipárnázott színpadi alakok mögött külön mythologiai eszméket, holmi theriomorph-vegetativ dæmonok képzeteit van jogunk keresni.*) Az attikai közös nép azután, a mely már ismerte a tragodosok előadásait, elnevezte a szintén dionysosi bohóczokat χωμῳδός-oknak, mert tudta, hogy ugyanazokkal a személyekkel van dolga, a kik a csak imént be-mutatott κῶμος-ban a hivatalos énekesek voltak.**)

De csak voltak, mert nem maradtak meg azoknak a színpadon. Azt kell ugyanis feltételeznünk, hogy az által, hogy a phallus-éneke-sek mint bohóczok a színpadra léptek, oly abrupt megszakítás állott be a cselekedeteik vallásos természetében, minőt a tragœdia fejlődése nem ismert. Hisz az attikai comœdiánál, úgy látszik, még a vallásos travestiák sem játszottak kezdetben nagy szerepet. A tragœdia kez-dettől fogva a legszorosabb viszonyban volt a vallással, s ezt a kapcsolatot csak fokozatosan lazítja fejlődésének folyamán egy bi-zonyos határig; a comœdia ép kezdetben mutat felszínes össze-köttetést a vallással, s csak később, midőn a tragœdiához simúl, midőn ennek mintájára kart kap és agonnak tárgya lesz, emelke-

*) A híres korinthosi vázán, az 'Οφέλανδρος, Εὔνους és Ὄμρικος ne-vekkel, már ezek az egyéni nevek kétségessé teszik, hogy itt egy közös fajnévvel jelölhető dæmoncsoporttal állunk-e szemközt. E tekintetben Körte megjegyzését, a ki id. értekezésében közli a kérdéses vázát, hibásnak gondolom. 91. l.: «Auf unserer Vase haben wir es also sicher nicht mit menschlichen Tänzern, sondern mit *Dämonen, deren Gattungsname unbe-kannt ist*, zu thun» stb. Az attikai comœdia különben nem mutat mytho-logiai individuatiót (a χωμῳδός v. φαλλόφορος ép csak χωμῳδός v. φαλλόφορος; minden egyéb elkülönülő megnevezés nélkül), s így a korinthosi váza alakjai e szempontból sem nyujthatnak analogiát.

**) Hogy papokból idővel különböző fajta bohóczok lesznek, részben a pajzánkedvű vallásos népmulatságok eredményekép, részben ama tisz-telet megszünte folytán, mely a vallásos cselekedeteket kezdetben kisérte, azt sok népnél megismétlődő fejlődési folyamatnak kell tartanunk. Idegen példák helyett l. a görög ἀγύρτης v. μεταγύρτης esetét.

dik vallási jelentősége. A tragœdia egy egységes vallási hangulatból bontakozik elő, s így fejlődése nemcsak a külső előadási formáknak, de a lelki tartalomnak szempontjából is, szervesnek mondható. Míg evvel ellentétben a comœdia úgy keletkezik, hogy ugyanazok, kik előbb dallal és tánczczal magasztalták az istent, kizökkennek ebből a vallásos hangulatból, a gúnynak és tréfának területére csapnak át, a mely belső hangulatváltozással azután az előadási formáknak cseréje is együtt jár, mert most ének és táncz helyett inkább beszéddel és szabad mozgással értetik meg mutatványaikat, mint a tréfának és gúnynak jobban megfelelő előadási formákkal. Hogy a κωμῳδία-nak csakugyan ilyen táncztól és énektől független eredete volt, azt kétségtelenné teszi az a körülmény, hogy színészei, a kik pedig valamikor a phallus-énekesekkel voltak személyben egyek, karrá nem tömörültek soha, hanem mint egyéni szerepekben működő színészek kezdték és ezek is maradtak. A phallus-énekesek tehát nem sokat vihettek karénekeikből és tánczaikból a színpadra. A sekyoni φαλλοφόροι ugyan még a későbbi időben is Dionysost magasztaló dallal vonultak be mint kar az orchestrába; de az athéni vígjátéknál már csak a parabasis ᾠδή-je és ἀντῳδή-ja emlékeztetnek a vallásos φαλλικόν-ra. Természetesen éneknek és táncznak mindezenfelül sem szabadott hiányoznia a primitiv κωμῳδία-nál; de nem ez volt itt a lényeg, hanem a beszéd, a tréfát és gúnyt megértető szavak, épúgy, mint a siciliai és alsó-italiai mimusoknál vagy azoknál a peloponnesusi bohózatoknál, melyeknek jóformán csak nevöket ismerjük, de melyekről annyit mégis állíthatunk, hogy színészeik mellett külön kart nem ismertek (δικηλισταί, αὐτοκάβδαλοι, ἴαμβοι, ἰθύφαλλοι, φαλλοφόροι, a σκῶμμα Μεγαρικόν bohóczai stb.).

S a κωμῳδία nyelve eredetileg bizonyára a prózai nyelv volt, hasonlókép mint a mimusé, ha csakugyan rögtönzések képezték az athéni vígjátéknál is a kezdetet; nagyobb terjedelmű költői rögtönzések a színpadon nem igen képzelhetők. Csak később lépett azután a próza helyébe a vers, még pedig az ión recitatorok hatása alatt, kiknek versformáit: a trochaicus tetrametert, s folytatólag mind kizárólagosabban a iambicus trimetert fogadta el az athéni dráma egyáltalán a maga dialogikus részeinek külső alakjáúl. S ebben a κωμῳδία talán a τραγῳδία előtt járt; amott hamarább állapodott meg végleg az egyszerű beszédnek költői formája, mert a comœdia kezdetben főleg egyszerű beszédből állott. Ha igaz az,

hogy Thespis volt az első, a ki a tragœdia kardalosai mellé a beszélő színészt léptette, s a ki így a dór dalt az ión recitatióval összefűzte, akkor a színész belevonásával talán nem tett egyebet, minthogy a nálánál egy generatióval idősebb vígjátékírónak, az első comicus költőnek, Susarionnak költészetét utánozta, kitől egy pár — mindenesetre gyanús hitelességű — trimeter maradt reánk.

A tragœdia e kölcsönvételért a comœdiának nem maradt adósa. Láttuk, hogy viszont a kar a tragœdiából került az athéni vígjátékba; ez utóbbi természetesen a karnak dór nyelvét, a maga népies jellegének megfelelően, az attikaiba változtatta át. A kétoldalú kölcsönhatás következtében azután tragœdia és comœdia annyira egyforma külső szerkezetet nyertek már az V. század elejétől, hogy eredetök különbözőségét teljesen elfedték a szembeötlő megegyezések. Már egy Aristoteles nem volt képes származások eltérését megállapítani, mint ezt az a körülmény bizonyítja, hogy ő a dráma eredetéről beszélve a phallus- és a dithyrambus-énekeseket a kifejezések parallelismusával veszi mint azonos jelentésű tényezőket számba. Bennünket azonban történeti okok arról győztek meg, hogy a comœdiát nem szabad ugyanoly értelemben a phallus-dalból származtatni, mint a tragœdiát a dithyrambusból: mert a comœdia fejlődésének volt egy olyan ideje, midőn abban a kar még ismeretlen volt. S ennek a megállapításával a comœdia eredetének egy egészen másfajta jellegére következtethettünk vissza, mint a minő a mimeticus tánczból előbontakozó tragœdiáé volt.

* * *

Általános fejlődéstani törvényt igazoltunk mi avval, hogy a görögökre nézve kimutattuk, hogy tragœdiáik az utánzó tánczból keletkeztek, míg comœdiáiknál a szabad mozgást kisérő beszédnek is szerepet kellett játszania már kezdettől fogva? Fel vagyunk mi jogosítva ez alapon azt állítani, hogy más időknek és más népeknek drámai fejlődésében is hasonlóképen különült el a komoly és tréfás Múzsának kibontakozása? Távol áll tőlem, hogy a speciálisan görög, sok tekintetben még speciálisabb athéni viszonyoknak alakulatait a törvényszerűség jellegével ruházzam föl. Annyival kevésbbé szabad ezt tennem, mert hisz úgy látszik, hogy a drámai előadások külső formája egyáltalán nem szolgálhat merev elválasztás okáúl a kezdetleges drámai alkotások között. Találhatunk

a vadnépeknél komoly drámai mutatványokat, a hol a táncz helyett a szabad mozgás az előadásnak testi kifejezője (l. pl. azt az ausztráliai pantomimust, melyet Grosse ír le id. munkájának 256. lapján), s a hol az a feltevés, hogy a fejlődés sorrendjében itt mindenütt a szabad mozgást a táncz előzte meg, csak ép valószínűtlen feltevés marad. Míg viszont vannak a műveltségnek hasonlókép alacsony fokán oly tréfás természetű drámai productiók, melyeket az előadók zenekiséret mellett karszerű tánczban mutatnak be (számtalan állattáncz ilyen a vadnépeknél). A drámai előadás külső formája tehát nem képezhet biztos ismérvet még a fejlődési fokok meghatározásánál sem, ha a drámai költészetet a maga egészében veszszük, s így annál kevésbbé a komoly és tréfás hangulatköltészetbe való elkülönülés szempontjából.

És mindennek daczára mégis azt hiszem, hogy a görög drámai költészet kibontakozása a kellő értelmezés mellett, azaz csak *általános fejlődési irányzatot* és nem szigorú törvényt keresve a tünemények mögött, jó példáját mutatja az egyetemes drámai fejlődésnek.

A kezdetleges drámai előadások sok esetben még nem ismerik a komoly és tréfás jellegbe való elkülönülést, mert első sorban utánzások. A mely utánzások *komoly drámai költészetté* tömörülnek, ha a mimeticus képeket és eszméket olyan érzelmek hordozzák, a melyek — minden tréfás elem kizárásával — szigorú tiszteletet kívánnak. Ilyenek lesznek pl. a vallási érzelmek, legalább az istentiszteletnek bizonyos műveletei, bizonyos cultuscselekedetek alatt. Azon drámai előadások tehát, a melyek az efféle vallási eszmekörrel lépnek kapcsolatba vagy illeszkednek egyenesen a kérdéses cultuscselekedetek sorrendjébe, költői hangulatukban a vallási hangulat uralma alatt fognak állani. Ez okból — egyik alapvető sajátságukat tekintve — *sociális természetűek* lesznek; mert sociális természetűek a mögöttük rejlő vallási képzetek és érzelmek is, mint a közismeretnek és köztiszteletnek tüneményei és tárgyai. A drámai előadások sociális természete meg maga után vonja a megérzékeltetés azt a külső formáját, a mely hozzá legjobban illik, neki leginkább megfelelő. Primitiv műveltségi viszonyok között tehát azt az egész *rythmikai rendszert*, a melyet a zene, az ének és a táncz képvisel. Mert a primitiv ember a maga együttérzését alig fejezheti ki jobban és élvezheti közvetlenebbül, mint hogyha a tam-tam élesen tagolt rythmusára énekel és tánczol

karba záruló társaival együtt vagy hogyha egy ilyen tánczot és éneket társainak nagy tömegében néz és hallgat végig. Az értelmes beszédre se előadónak, se közönségnek szüksége sincsen: mert hisz — az egész ünnep hangulatának megfelelően — *az együttérzés* a fődolog, és mert azok a képzetek, a melyek egyébként a magok határozatlanságukban mint a közismeret objectumai befolyásolják a hangulatot, természetöknél fogva nem is kívánják meg a logicus szavakban való kimagyarázást (pl. mysticus vallási képzetek). Ime azok a lélektani és sociologiai okok, a melyeknek következtében főleg a komoly dráma fog társulni a külső kifejezés ama rendszerével, melyet rythmikainak neveztünk és a melyek következtében itt még a további fejlődés és kibontakozás is csak lassan, fokonkint fog végbemenni az érzelmek rythmikai rendszeréből az értelmes logicai felé.

Másként alakúl majd a dolog *a tréfás drámai költészetnél*. Míg a komolynak fősajátságát sociális jellegében találtuk meg, a tréfás drámai költészet már a maga eredetében ép az ellenkező természetet, *az individuálisat* mutatja. Tréfásokká akkor válnak a drámai mutatványok, ha az előadó az egyszerű utánzás helyett saját felfogása szerint kicsinyítve vagy nagyítva tünteti fel az utánzás tárgyait; vagy midőn a közismeretnek és köztiszteletnek képzeteit parodisticusan eltorzítva tárja közönsége elé, szintén a maga egyéni modorában, mindenesetre a közfelfogástól eltérően. Mert hogyha a műveltség alacsony fokán a szoros értelemben vett egyéni eredetiségnek határt is szabnak a durva comicum követelményei és feltételei, már magát a törekvést: a tárgyakat eredeti értelmükből kivetkőztetve bemutatni, individualisnak kell mondanunk. Ilyformán a comicus előadók már kezdettől fogva rendesen nem is karban, hanem egyénenkint érvényesülve működnek a színpadon, s ez a működésök már kezdettől fogva inkább *értelmi*, mint érzelmi. Kevésbbé valamely egységes összhangulat fenntartásán fáradoznak (hisz a gúny, a tréfa többnyire elválasztja az embereket az összetartás helyett), hanem esetről-esetre iparkodnak ötleteikkel közönségüket szórakoztatni és megnevettetni. Természetesen a comœdia ez individualis alapjellegének az általa használt külső formára is vissza kellett hatnia. Ha mindjárt — főleg kezdetben a rythmusos előadási rendszer is alkalmas lehet számára, a míg t. i. a külső taglejtésekkel kifejezhető comicum képezi alaptárgyát: neki — egész természetének megfelelően — minél hamarabb és

minél kizárólagosabban a *kifejezés arythmicus rendszerére* kell áttérnie. Azaz táncz helyett a szabad mozgásra, a mely ha már a realisticus utánzásnál szükségessé válik, egyenesen elengedhetetlen a cselekedetek egyéni érvényesülésénél; mindenek előtt pedig ének helyett a puszta beszédre, a mely nélkül a tréfálkozásnak, ezen első sorban értelmi tevékenységnek magasabb formái egész kifejezhetetlenek maradnának. Hisz itt, ezen individualis megnyilatkozásoknál, a képzetekben rejlő ismereti elem nem támaszkodhatik afféleköztudatra, mint pl. a komoly vallási-költészeti előadásoknál, s ennek következtében a logicus kimagyarázásnak szüksége is előbb fog a «comœdiánál», mint a «tragœdiánál» beállani.

Az imént adott értelmezésnek alapján a görög dráma fejlődését az egyetemes drámai fejlődés egy fejezetének tekinthetjük.

HORNYÁNSZKY GYULA.

CZUCZOR ÉS VÖRÖSMARTY HIVATALOS MAGYAR NYELVTANAI.

Magyarországon sok-sok századon keresztül a törvénykezés, az egyház és az iskola nyelve a latin volt. A magyar nyelv mellette csak másodrangú, majd harmadrangú volt s nem is oly régen, a múlt század közepe táján, több mint fél századig tartó, erős küzdelem után kiszorította a latin (és német) nyelvet uralkodó helyzetéből és elérte azt, hogy természetszerű jogába lépett: *a magyar nemzet hivatalos nyelve lőn.*

II. József némesítő intézkedései, rendeletei ébresztették az eltespedt magyar rendeket nemzeti öntudatra, melyet abban a nemzetietlen korban akkorig csak néhány magyar költő tartott fenn, majd pedig hathatósan élesztett.

Az 1790—91-iki országgyűlésen már erősen kifejezésre jut a fellendült nemzeti eszme és ez volt az első országgyűlésünk is, a melyen a magyar nyelvről törvényt hoztak.

A kezdet nehéz volt, a nemzeti magyar állammá való kialakulás pedig még nehezebb, sőt mikor az eszme már-már megvalósult, hazánk válságos helyzetbe került.

Nagyon természetes, hogy nemzeti magyar államot magyar iskola nélkül lehetetlenség megteremteni. Épen ezért már 1790-ben a rendek első gondja az iskolák felé fordúlt. Minden törekvésük mellett azonban csak annyit tudtak kivívni, hogy a törvény a magyar nyelv szá-

mára az egyetemen, akadémiákon és gymnasiumokban külön tanár alkalmazását rendelte el.

Igaz, hogy 1792-ben a magyar nyelv rendes tárgygyá lőn az iskolákban, de ebből nem volt sok haszna a nemzeti eszmének, mert a törvényt nem foganatosították, úgy hogy újabb harcz után az 1805-iki 4. törvényczikk külön rendelkezett a foganatosításról.

A törvény végrehajtása mindamellett nagyon lassan vagy épen semmit sem haladt előre. A kormány a nemzetnek minden újabb kivánságát meggátolni igyekezett vagy legalább is nem jó szemmel nézte és ha a kormány egy-egy kivánságot hosszú ideig tartó ellenállás után teljesített, az ára rendesen nagy volt: tetemes hadi adó, újabb katonaszedés.

De a nemzeti eszme útat tört magának minden akadályon át, hasonló volt a megindult hólavinához, a melyet útjában megállítani senki sem tud. Nem lehetett megakadályozni azt sem, hogy a magyar nyelv természetadta jogát kivívja, elérje.

Az 1839—40-iki országgyűlés után elkövetkezett az az idő, a mikor már a kormány is jónak látta intézkedni, hogy az iskolákban a magyar nyelv legyen a közoktatás nyelve. Tényleg, mégis csak az 1843—4-iki országgyűlés eredményezte, — mert csak az 1844-ik évi II. törvényczikk 9. pontja intézkedett arról, — hogy hazánkban a magyar nyelv lett a közoktatás nyelvévé.[1])

Dr. Illésy János az Irodalomtörténeti Közlemények III. évfolyamában[2]) «Czuczor és Vörösmarty iskolai nyelvtanai» czímű értekezésében tárgyalja ezt, de mivel egyes adatai helytelenek vagy hézagosak, végeredményében pedig kétségben hagy, szükséges ezt a művelődéstörténetünkre érdekes tényt a rendelkezésre álló adatok[3]) alapján teljesen megvilágítani.

Ismételnem kell, hogy *törvény útján* csak 1844-ben lett a magyar nyelv a közoktatás nyelvévé; ezt előkészítő intézkedések azonban már előbb is történtek.

Illésy szerint az udvari kamara már 1840 deczember 29-én utasította a helytartótanácsot, adjon véleményt arról, miként lehetne a magyar nyelvű tanítást behozni.

A helytartótanács azonnal felszólította az egyetem igazgatóját és

---

[1]) Az 1844. évi II. törvényczikk a magyar nyelv és nemzetiségről szól; e törvényczikk 9. pontja szerint ő felsége rendelést tett, hogy ez ország határain belül a közoktatás nyelve a magyar legyen.

[2]) 1893. évfolyam.

[3]) Nagy köszönettel tartozom Dr. Szily Kálmán úr őméltóságának, a ki lehetővé tette, hogy e kérdéssel foglalkozzam.

a főigazgatókat véleményes jelentésre. E jelentésekből megállapíthatta a helytartótanács, hogy a magyar tannyelv behozatala az előhaladásra kivánatos, a magyar tanítás hol kezdhető meg azonnal s mily tárgyaknál. A helytartótanács megállapította — s így is jelentette a felségnek — hogy az ország 61 középiskolája közül 43-ban azonnal magyar lehet az oktatás nyelve, 18-ban[1]) csak később és fokozatosan.

E jelentésre a király 1841 október 16-án elrendelte, hogy a szükséges magyar iskolai könyvekről is tegyenek jelentést, sőt kivánta, ha van magyar tankönyv, terjesztessék fel hozzá. Úgy látszik, a magyar nyelvű tankönyvek készítésére kibocsátott felszólításnak nem igen volt eredménye, mert később, 1844 július 24-én, majd november 5-én a helytartótanács meghagyta az egyetem tanácsának és a tanulmányi kerületek főigazgatóinak, hogy az 1841-ik évi deczember 6-iki rendelet[2]) következtében tegyenek jelentést a magyar nyelvű könyvekről és esetleg küldjék be a meglevőket.

Ekközben a király — mint Illésy megjegyzi — 1842 márczius 27-én elrendelte, hogy az egyetemen egyes theologiai és jogi tárgyat kivévén magyar legyen az előadás nyelve; a gymnasiumokban előbb be kell várni a tankönyvek ügyében kibocsátott rendelet eredményét és siker esetén is csak a 41 gymnasiumban lehet magyar a tannyelv, a többiben egyelőre a latin marad és az eltérés esetről-esetre felterjesztés útján kérelmezendő.

A tankönyvek ügyében kibocsátott rendeletnek azonban — mint fennebb említettem — nem volt meg azonnal a kivánt eredménye. A király nem várta meg az eredményt, mert 1844 jan. 20-án[3]) — nyilván az országgyűlés nyomására — elrendelte, hogy *a királyi egyetemen, a fő- és középiskolákban — a zágrábi kerület és a 18 fentemlített gymnasium kivételével — a legközelebbi iskolaév kezdetével, október 1-től kezdve magyar legyen a tanítás nyelve.*

A tanítás az *egész vonalon* tényleg ekkor kezdődött meg ma-

[1]) Illésy is felsorolja az iskolákat, de csak 17-et említ a kivettek között. Eleinte tényleg csak ennyi volt. A helytartótanácsnak 1845. évi 2264. számú felterjesztése azonban 18-at sorol fel (t. i. a kassai kerületben a *bártfai* gymnasiumot is felsorolja). Klamarik «Utasításai»-ban szintén csak 17-et említ. E szerint a kivett gymnasiumok a négy kerületben a következők voltak: a nagyváradi kerületben: a temesvári és a lugosi, a kassaiban: a szebeni, eperjesi, lőcsei, podolini és a bártfai, a pozsonyiban: a pozsonyi, nyitrai, privigyei, rózsahegyi, beszterczebányai, trencsényiszentgyörgyi, körmöczi, zsolnai, szakolczai és a breznóbányai.

[2]) 41452. sz.

[3]) 10433/313. sz.

gyarul. A helytartótanács pedig még 1844 julius 24-én,[1]) majd november 5-én[2]) meghagyta az egyetem tanácsának és a tankerületek főigazgatóinak, adjanak véleményes jelentést, a magyar nyelv miképen válik be az oktatásban, az e tárgyban előrelátható vagy keletkezhető akadályok miképen háríthatók el, de terjeszszék ki figyelmüket arra is, mikor hozható be a magyar nyelv a kivett iskolákban és — mint már említettem — tegyenek egyúttal haladéktalanúl jelentést a magyar nyelven írandó tankönyvekről is.

A pozsonyi tankerület főigazgatója már szeptember 18-án küldött jelentést és ezt a helytartótanács október 8-án[3]) felterjesztette a felséghez, de november 26-án már visszakerült[4]) azzal az utasítással, hogy a helytartótanács a jelentéseket egyszerre, mindegyikre külön adott véleményével együtt terjeszsze fel.

Ezt a helytartótanács csak az 1845 április 1-i üléséből[5]) tehette meg. E jelentésből — melynek egy része a főigazgatói jelentések alapján készült — a tanári testületek, egyes vidékek nemzeti felbuzdulásának örvendetes megnyilatkozása igazán megkapó.

A győri főigazgató jelenti,[6]) hogy a magyar vidékeken nehézség nélkül és örvendetesen haladnak a tanulók a magyar nyelvű oktatás mellett; kissé nehezebb a dolog a magyaróvári, soproni és a kőszegi iskolákban, de ezekben is sikeres a haladás.

A kassai főigazgató szintén sikeres haladást jelent.

A nagyváradi főigazgató meg jelenti,[7]) hogy a változás nem jár nehézséggel. A kivett temesvári gymnasiumra nézve (a melyben a tanításnak ideiglenesen latinnak kellett volna maradnia, de a melyben már 1843—4-ben megkezdték a magyar tanítást) jelenti, hogy az igazgató és a tanítók megegyeztek, hogy a nyelvészeti osztályokban mindent, a szónoklattaniban pedig a honi történeteket, a természetismeretet és a földleirást azonnal magyarul tanítsák. A főigazgató kiemeli hogy ezt nem helyesli ugyan, de mivel még a görög-keleti vallású tanulók is értenek magyarul és mivel Temesvár a bánáti ifjuságnak gyűlőhelye s azért a rendek is hathatósan kivánják és mivel az *intézet fájlalná, ha a kivettek közé soroltatnék*, maga is a magyar tanítás jóváhagyását kéri. Ugyanezt jelenti a lugosi gymnasiumra nézve is, a

[1]) 27215. helyttncs. sz.
[2]) 39043. helyttncs. sz.
[3]) 35952. helyttncs. sz.
[4]) 17636/576. udv. kam. sz.
[5]) 2264. helyttncs. sz.
[6]) 138. főig. sz.
[7]) 169. főig. sz.

melynek igazgatója *közkivánatra* önkényesen behozta a magyart a tanítás nyelvéül.

A pozsonyi főigazgató hasonló engedélyt kért a nyitrai, pozsonyi, privigyei, rózsahegyi, beszterczebányai, trencséni és a szentgyörgyi gymnasiumokra.

Mindegyik főigazgató kivánta, hogy az egyformaság eléréseért minél előbb magyarul írt tankönyveket kellene használni mindenütt, a kivett intézeteknél pedig magyarul tudó tanárokat kellene alkalmazni és ezekben a rendszeres tanulmányokat az első osztálytól fokonkint kellene minden kitelhető buzgósággal és erélylyel tanítani, mert csak így lehet azon nehézségeket elhárítani, melylyel a főiskolákba lépő ifjaknak a magyarul előadandó tudományok tanulásában küzdeniök kell.

A helytartótanács a kebelbeli tanügyi bizottság javaslatára elfogadta a főigazgatók javaslatát. A mikor ezeket a királynak megjelentették, egyúttal kérték a felséget, adja beleegyezését, hogy a nagyváradi kerületben a kivett gymnasiumok közül a temesvári és a lugosi, a pozsonyi kerületben pedig a nyitrai, pozsonyi, privigyei, rózsahegyi, beszterczebányai, trencséni és a szentgyörgyi gymnasiumokban a magyar legyen a tanítás nyelve, mivel ezen intézetekben az ifjuság a tanítók szorgalma által annyira haladt, hogy sikerrel végezheti tanulmányait. A többi kivett gymnasiumban — ilyen a fenti 9 intézet leszámításával az egész országban csak 9 van, úgymint a kassai kerületben a szebeni, eperjesi, lőcsei, podolini és a bártfai, a pozsonyi kerületben pedig a körmöczi, zsolnai, szakolczai és a breznóbányai — a magyar tannyelv a jövő tanév elejétől az első osztálytól kezdve csak fokonkint alkalmaztassék.

A tankönyvek ügyében pedig azt jelentette a helytartótanács, hogy mind a hat osztályra szóló vallástani tankönyv, a deák nyelvtannak, a számvetésnek, a természetismeretnek, a földleirásnak pedig csak némely része az egyetemnél birálaton van; mihelyt elvégezték a birálatot, a könyvek azonnal a felség elé terjesztetnek.

A helytartótanács még ez ülésből felszólítja az egyetem bölcsészeti karának igazgatóját,*) terjeszsze fel a birálatra küldött könyveket.

Felkéri azonban még ezen ülésből a nádort is, mint az Akadémia pártfogóját, szólítsa fel a társaságot, hogy jelölje ki és küldje be, ha

*) Az igazgató Tersztyánszky Imre cz. püspök volt. Az egyetem nem igen sietett a rendeletet végrehajtani. A fenti könyveket 1844. szept. 10, 17, 24. kapta (32540, 34409, 35304 és 35315. sz. a.), de 1845. áprilisában újból fel kellett szólítani a végrehajtásra.

van, az eddig megjelent magyar nyelvtanok közül a legczélirányosabbat, a középiskolákban legjobban alkalmazhatót.[1])

A nádor április 14-én megírta a helytartótanács kivánságát Széchenyi Istvánnak, az Akadémia alelnökének és az Akadémia — kis-üléseinek jegyzőkönyve szerint[2]) — május 5-én kiadta az ügyet véleményadás végett egy bizottságnak, a melynek tagjai Czuczor Gergely, Fogarassy János, Schedel Ferencz, Szilassy János és Vörösmarty Mihály voltak.

E bizottság — Fogarassy kivételével — gondos tanulmányozás után június 23-án irásban benyujtotta véleményét, a melyet az Akadémia a kis-ülések jegyzőkönyve szerint[3]) még az e napon tartott gyűlésen tárgyalásba vett.

A bizottság véleménye szerint nem volt alkalmas nyelvtani könyv, azért ideiglenes használatra, míg jobb nem készül, azt ajánlotta, az első osztály számára állítsanak egybe a tanítók az akadémiai Magyar Helyesírás és Szóragasztás Főbb Szabályai[4]) (7. kiadás 1844) alapján ragozási táblát, mert ez osztályban csak ezt kell gyakorolni; a II. és III. osztályban használható ideiglenesen Szuppan Zsigmond[5]) nagyszombati tanár Magyar Nyelvtana, a IV-ben pedig az Akadémia által 1843-ban kiadott vezérkönyv szerint előterjesztett szókötés; ott pedig, a hol deák lesz egyelőre a tanítás nyelve, Machik zágrábi professzor nyelvtanát ajánlja. A jövőre nézve pedig a bizottság azt ajánlotta, készíttessen a helytartótanács az Akadémiának még az évben megjelenő nagy nyelvtana alapján *gyakorlati tanítók által* közverseny útján a középiskolák rendszerére alkalmazandó nyelvtant.

Az Akadémia kis-ülése e jelentést a felterjesztésre elfogadta, csak azt kivánta, hogy a *gyakorlati tanítók* kifejezés a fogalmazványból hagyassék ki. S tényleg a jelentést másnap, 24-én a fenti módosítással felterjesztették azzal a kivánt hozzáadással, hogy az Akadémia

---

[1]) A helytartótanács ez ügyben mindig a nádor, később az országbiró útján érintkezett az Akadémiával; az Akadémia is a nádor és később az országbiró útján küldte be jelentéseit, a kéziratokat. Maga a tény, hogy a helytartótanács az Akadémiát szólítja fel ez ügyben, érdekes adat arra a korra, hogy milyen képzelme volt az Akadémiáról.

[2]) 1845. évi 85. p.

[3]) 122. p.

[4]) Felajánlotta azonban a bizottság, hogy azt ő is szívesen megteszi

[5]) Szuppan is, Machik is egy évvel később azzal a kéréssel fordul az Akadémiához, hogy könyvükre vonatkozó e véleményét adja ki írásban Az Akadémia teljesítette kérésüket s így e könyvek ez ajánlatra kezdetben nagy keletnek örvendhettek.

az I. osztály számára szükséges ragtáblát is, de a verseny útján beküldött munkák birálását is szívesen elvállalja.

A nádor julius 4-én elküldi[1]) e határozatot a helytartótanácsnak, úgy hogy ez július 16-iki ülésében[2]) már a magyar nyelvtan ügyében azt határozhatta: mivel a társaság ajánlata szerint nincs tan- és módszer tekintetében jó nyelvtan, az ajánlott könyvek sem felelhetnek meg, a szókötés szabályait kivévén, melyet némely iskolában most is használnak, és mivel a társaság nyelvtana a nyelvtudomány forrásainak felhasználásával még ez évben elkészül, a legjobb munkát azok készíthetik, a kik ezen a művön dolgoztak: azért felkérik a nádort, szólítsa fel az Akadémiát, készíttessen illő jutalom mellett a nyelvészetben, ékesszólásban és a költészetben, de az iskolai rendszerben is jártas tagokkal a három gymnasiumi osztály használatára három részre oszlott teljes magyar nyelvtant, az ékesszólás osztályai számára pedig a magyar ékesszólás és költészet szabályait tartalmazó tankönyvet.

A nádor július 3-án közlé a helytartótanács e kivánságát az Akadémiával s ez az aug. 7-iki ülésében[3]) a megtisztelő felszólítást elfogadta és a könyvek szerkesztésével a nyelvtudományi osztályt bízta meg.

A nyelvtudományi osztály az ezen ügyben kiküldött bizottság[4]) javaslatára a nyelvészeti könyvek szerkesztésével Czuczor Gergelyt, a széptudományiakéval pedig Schedel Ferenczet bízta meg, a kik a magyar nyelv és irodalom tudományos ismeretének jeles tanúságát adták, »de előadás tekintetében tanítói hivatalok által a gyakorlati képességet is megszerezték«. Az Akadémia elfogadta ezt és elhatározta, hogy a műveket szigorú vizsgálat után fogja csak felsőbb elfogadásra előterjeszteni. Midőn az Akadémia ezeket a nádor útján[5]) a helytartótanácsnak felterjeszti,[6]) egyúttal elküldi a bizottság jelentését is, mely rövid módszertani tájékoztatást nyújt, és kéri a helytartótanács helybenhagyását, esetleg más utasítását.

A helytartótanács augusztus 18-iki ülésében[7]) az Akadémia jelentését tudomásul vette, minden intézkedését elfogadta, jóváhagyta.

---

[1]) 1220. nád. sz.

[2]) 25238. helyttncs. sz.

[3]) 166. p.

[4]) A bizottság tagjai Vörösmarty Mihály, Fábián Gábor, Nagy János és Fogarassy János voltak.

[5]) A nádor 1450. sz. küldi át a helyttanácsnak.

[6]) Augusztus 12-én az Akadémia újból felterjesztette e jelentést, a melyet a nádor augusztus 15-én továbbított.

[7]) 30909. helyttan. sz.

Mialatt a tankönyvek készültek, a nádor két a középiskolák számára készült nyelvtant küldött az Akadémiának véleményadás végett: Gondol Dániel udvari irattári gyakornokét még 1845 deczemberében és Keszler Ágostonét 1846 február 1-én. Az előbbit Fogarassy János, Nagy János és Vörösmarty Mihály, az utóbbit Schedel Ferencz, Fogarassy János és Balogh Pál bírálta. Az Akadémia a bírálat alapján a hibás módszer és hiányosság miatt egyiket sem ajánlotta elfogadásra.[1])

Az akadémiai kis-ülések jegyzőkönyvében nincs nyoma, de a főtitkári iratok bizonyítják, hogy Széchenyi István alelnök 1846 április 3-án megküldötte a nádornak «a nyelvtudományi osztály két tagjának», Czuczor Gergelynek és Vörösmarty Mihálynak[2]) «az Akadémia által elfogadott elvek szerint készített és az osztály többi tagjai által szorosan átvizsgált és kölcsönös értekeződés útján megállapított» *Elemi Nyelvtaná*t és megírta, hogy az ehhez tartozó olvasókönyvecske és a II. osztály számára szükséges *Bővebb Nyelvtan* nemsokára következik.

A helytartótanács, a mint a nádor útján megkapta[3]) a nyelvtant, április 17-én leküldötte bírálat czéljából az egyetem bölcsészetkarának igazgatójához,[4]) a ki a művet Horvát Istvánnak adta ki. Horvát István azonnal hozzáfogott a bírálathoz s már április 30-án elkészülvén avval beadta Tersztyánszkynak, de nála megrekedt. Mikor azután az Akadémia augusztus 2-án a II. osztály számára készült *Magyar Nyelvtan* tfelterjesztette, egyúttal utasítást kért, hogy folytassa-e a többi folyamok készíttetését és vizsgáltatását, mert az I. évfolyam iránt fennforgó bizonytalanság a nyelvtudományi osztályra csüggesztőleg hat.

A nádor híven tolmácsolta az Akadémia kérését,[5]) mert a helytartótanács szeptember 9-iki üléséből megküldötte a II. osztályú nyelvtant Tersztyánszkynak és utasította,[6]) gondoskodják azonnal a két nyelvtan bírálatáról. Ezen intézkedését tudatta a nádorral is és kérte, utasítsa az Akadémiát a tervbe vett könyvek készítésére és vizsgálatára.

A nádor még szeptember 18-án közölte ezt az Akadémiával, de azt is, hogy a helytartótanács a II. kötetet kiadta bírálatra.

A kis-ülések november 3-iki jegyzőkönyve[7]) bizonyítja, hogy az

---

[1]) Kis ülések 1846. évi jegyzőkönyvének 20, 54. és 65. p.

[2]) Hogy Schedel miért lépett vissza a szerkesztéstől, annak nyomát az akadémiai jegyzőkönyvben nem találni. Vörösmarty ama bizottság tagja volt, mely a szerkesztőket ajánlotta s így természetszerűen lépett helyébe.

[3]) Április 16, 825. sz.

[4]) 14590. helyttan. sz.

[5]) Augusztus 24-én 1913. sz. a.

[6]) 34007. helyttan. sz.

[7]) 242. sz.

Akadémiát a helytartótanács ez utóbbi intézkedése nagyon érzékenyen érintette, a melyről tagjai különben egyébként is tudomást szerezhettek.

Az Akadémia kis-ülése a nádor útján[1]) a helytartótanácsnak tudtára adta ez ügyben véleményét.[2]) E szerint fájdalmasan értesült a bizalom megcsökkenéséről, mert annak vette azt, hogy a helytartótanács szükségesnek látta az Akadémia által (s nem egyesek által) készített és megvizsgált műveket új vizsgálat alá vetni. Ennek tulajdonítható, hogy a könyvek sorsában fél év óta nem történt intézkedés, sőt hír szerint nem is történhetik. mert a mű a bölcsészeti kar igazgatójánál megakadt. Számos tag kivánságára kénytelen az Akadémia kijelenteni, hogy «állása tekintetéből tudományos tekintélyének sérelme nélkül» nem nyugszik meg abban, hogy az általa készített és megvizsgált könyveket a helytartótanács *egyesek* birálata alá bocsátja: azért mindaddig, míg el nem dűl a kész és régen felterjesztett dolgozatok sorsa — a melyekre azonban fenntartja az utolsó birálatot — és míg a benyújtandó művek biztos elfogadása iránt biztosítékot nem nyer, a mű készítését beszünteti.

A helytartótanács erre november 17-iki ülésében[3]) elhatározta és az Akadémiát értesítette, hogy a nyelvtani mű első kötetét elfogadja és megírja észrevételét, mert Tersztyánszky időközben, október 11-én megküldötte Horvát Istvánnak csak kisebb kifogásokat tartalmazó birálatát.[4]) E birálatból a helytartótanács csak az első megjegyzést vette át, azt t. i., hogy kivánatos volna, ha az I. kötet elején a nyelvnek «miségе» (Severin Vater nyelvtana alapján) röviden megmagyaráztatnék.

Ugyanekkor leírt azonban Tersztyánszkynak is, hogy a II. kötetet terjeszsze fel azonnal a birálattal együtt. Tersztyánszky azonban nem várván meg a birálatot, még november 23-án felterjeszté a II. kötetet, a melyet a helytartótanács deczember 22-iki üléséből[5]) elküldött az Akadémiának azzal a felszólítással, küldje be a helyesnek elismert I. kötettel, készítse a terv szerint a többieket, de megírta azt is, hogy mind az eddig beadott és elfogadott, mind az ezután beadandó művekben befolyása nélkül módosítás nem fog történni.

Az Akadémia erre 1847 február 1-i üléséből tudósította a helytartótanácsot, hogy a III. kötetet még ez évben elkészítteti, az utolsó (a szónoklattan és költészettan) azonban csak 1848-ban fog elkészülni.

---

[1]) A nádor helyett Majláth György országbiró tudatta a határozatot november 15-én, 2393. sz. a.

[2]) A határozat 89/1846. ftitk. sz. ment el.

[3]) 45382. helyttan. sz.

[4]) Illésy közölte szószerint.

[5]) 47196. helyttan. sz.

S a helytartótanács megtartotta fenti igéretét, mert midőn az Akadémia 1847 május 29-én értesítette, hogy az I. kötetre tett észrevételeit módszertani okokból — mivel elsőséget ad a synthetismusnak az analytika előtt — nem fogadja el, a helytartótanács a művet a maga eredetiségében fogadta el s így az Akadémia kérésének teljesen eleget tett.

Az Akadémia ez utóbbi feliratában újból jelentette, hogy a helytartótanács biztosítására a munkát folytatta, s a III. kötetet nemsokára felterjesztheti, mert már vizsgálat alatt van. Elküldötte a két kötetet és kérte a helytartótanács intézkedését a szerzők méltó megjutalmazása ügyében is.[1])

A helytartótanács a jutalmazás ügyében azonnal intézkedett, mert június 28-iki üléséből[2]) megküldötte a két kötetet az egyetemi nyomda igazgatójának és utasította, adjon a szerzőknek adandó jutalomdíjról 8 nap alatt véleményt, utasítja azonban arra is, vegye a díjazás kiszabásánál tekintetbe, hogy e tankönyvek a két alsó osztály számára készültek s előreláthatólag kelendők lesznek.

Czuczor Gergely és Vörösmarty Mihály bizonyára tudomást szereztek a díjazás ügyében történt e fordulatról és július 7-én levelet intéztek Tressintzky Ferencz nyomdai igazgatónak s az egységes 4 kötetes, nagy jövedelmet igérő műért 6000 p. frtot kértek tiszteletdíjképen.[3])

Tressintzky felterjesztésében[4]) minden körülményt figyelembe vévén, az előírt (ívenkint 40 frt) díjazás kétszeresét ajánlotta — a négy kötetért kerek összegben 4000 frtot — és egyúttal kérte a helytartótanácsot, intézkedjék, hogy a művek mielőbb megjelenjenek, mert a nyomda magyar nyelvtani könyv hiányát nagyon érzi.

A helytartótanács elfogadta[5]) a nyomda igazgatójának előterjesztését s erről a nádori hivatal útján értesítette a könyv szerzőit. A szerzők belenyugodtak a díjazásba, s mikor az Akadémia ezt szeptember 22-én a helytartótanács tudtára adja,[6]) egyúttal felterjeszti a már augusztus 3-án elkészült és megvizsgált III. kötetet.[7])

A három kötetre tervezett nyelvtani tankönyv elkészülvén, a

---

[1]) Majláth június 15-én teszi át a kérést a helytartótanácshoz 583. sz. a.

[2]) 26658. helyttan. sz.

[3]) E levelet szintén közli Illésy.

[4]) 330/336. egy. nyom. ig. sz.

[5]) Július 27-iki ülésében 30293. sz. a.

[6]) A kis ülések jegyzőkönyvének 227. p.

[7]) Ezt Majláth szept. 29-én közölte a helytartótanácscsal 893. sz. a.

helytartótanács kérte[1]) a felséget: engedje meg, hogy e nyelvtanok a gymnasium három alsó osztálya számára tankönyvül elfogadtassanak és az egyetemi nyomda költségén kinyomattassanak, a szerzőknek pedig a 4000 frt jutalomdíj a nyomda pénztárából kifizettessék. Ezt a király 1848 február 25-iki elhatározásával megengedte.[2])

Ezentúl az ügy a közben megalakúlt vallás- és közoktatásügyi minisztérium elé került. A szerzők 1848 április 14-én kérték[3]) a minisztériumot, nyomassa ki a tankönyveket és utalványozza ki az értük járó jutalomdíjat és adjon utasítást a IV. kötetre, az *Alkalmazott szóhötésre*. A minisztérium erre a kéziratokat áttette kinyomatás végett az egyetemi nyomdához és utasította,[4]) hogy fizesse ki az azokért járó 3000 frt tiszteletdíjat.[5])

Az egyetemi nyomda igazgatója a rendelet vétele után azonnal jelentette,[6]) hogy a szerzőknek a házi pénztárból csak 1000 frtot fizethetett ki, mert a fölösleget a szabályzat szerint az alapítványi pénztárba kell szállítania s így nem volt több pénze, azért ajánlotta, a fennmaradt 2000 frt utalványoztassék ki onnan. Ezt a minisztérium meg is tette.[7])

1848 június 2-án Czuczor és Vörösmarty újból folyamodtak báró Eötvös József miniszterhez. Azt kérték,[8]) adassa ki művüket végső áttekintésre s ezt a miniszter azzal az utasítással rendelte el, hogy az egyetemi nyomda igazgatója minél előbb eszközölje a szerzők útmutatása szerint a művek kinyomatását.

S a munka kinyomatása tényleg megkezdődött. Legelőször a III. kötetet nyomtatták s ez még 1848-ban kikerült a sajtó alól. Ekkor azonban a munka abbanmaradt.

Vörösmarty értesítette erről a minisztériumot,[9]) a mely erre augusztus 21-én utasította[10]) a nyomdát, hárítsa el mielőbb az akadá-

[1]) Október 12-én 42187. sz. a.

[2]) Az udv. kam. márcz. 26-án 3533/133. sz. a. értesítette a helytartótanácsot.

[3]) 79. vall. és közokt. min. sz.

[4]) Május 5-én, 218. v. k. m. sz.

[5]) Czuczor május 6-án átvette a hátirattal ellátott folyamodványt.

[6]) 161. egyet. nyom. sz. Igaz köszönetet mondok e helyütt is Kleszner Albert úrnak, az egyetemi nyomda igazgatójának, a ki a legnagyobb készséggel bocsátotta rendelkezésemre az egyetemi nyomdára vonatkozó adatokat.

[7]) 616. min. sz., május 17-én.

[8]) 1350. min. sz. a.

[9]) Vörösmarty szóbelileg értesítette Szász Károlyt.

[10]) 593. min. sz. a.

lyokat és siettesse a tankönyvek megjelenését, hogy a legközelebbi tanévben már használhatók legyenek. Lehet, hogy folytatták a nyomatást, valószínű azonban, hogy a nehéz idők miatt abbanmaradt a nyomatás. Az I. és II. kötet tényleg csak 1851-ben került ki a sajtó alól.

Az egyetemi nyomda iratai között ez időben csak még egyszer találunk a tankönyvekről említést, akkor, mikor az igazgató 1851-ben De la Motte helytartótanácsi aloaztályfőnök rendeletére a meglevő könyvek jegyzékét beterjesztette.[1])

E jelentésből megtudjuk, hogy 1851-ben az I. kötetből, melynek ára 9 kr. volt, 559 példány, a II. kötetből — ára 16 kr. volt — 1276 és a III. kötetből — ára 12 kr. volt[2]) — 1328 példány volt meg.

Ez az első hivatalos magyar nyelvtan keletkezésének története.

Most még csak röviden magát a művet akarom bemutatni.

A három nyelvészeti osztály számára készült tankönyv 3 részből áll[3]). Az első rész *Elemi Magyar Nyelvtan* a' középiskolák' I. osztálya' számára, a második *Magyar Nyelvtan* a' középtanodák' II. osztálya' számára, a harmadik pedig *Szókötés* a' középtanodák' III. osztálya' számára czímet viseli.

Az *Elemi Magyar Nyelvtan*ban az elméleti anyag után gyakorlati rész (olvasmányok[4]) következik. Az elméleti rész a nyelvtannak csak alapfogalmát akarja adni, azért csak a főszabályokat és a ragozási példákat adja a legszükségesebb kivételekkel. Két részre oszlik: a szótanra és a mondattanra.

A szótan legelőbb is a betűkről, szókról és a helyesírásról, majd a névről (főnév, melléknév és számnév) és ragozásáról, azután az igéről és ragozásáról, továbbá a határozóról (a határozószót érti alatta), a kötőszóról és az indulatszóról szól.

A mondattan 10 szabályban épen csak a legfontosabb egyeztetési, szórendi szabályokat nyújtja.

A *Magyar Nyelvtan* már azon szabályok összegét sorolja el, melyek a helyes magyar beszédre és írásra tanítanak. Az anyag három részre oszlik: a betű-, szó- és mondattanra. A betűtan is, a szótan is

---

[1]) 2067. G. sz.

[2]) A mai árakhoz képest nagyon olcsó tankönyvek voltak. Ez árak követendő példaként szolgálhatnának a mai tankönyveknél!

[3]) A tankönyvek megvannak az akadémiai könyvtárban egybekötve. A bekötött könyvön kívül ez áll: Academiai Magyar Nyelvtan. (M. Nyelv. O. 545.)

[4]) Közmondások; mesék Vitkovicstól és Czuczortól; természetrajzi leírások Hanáktól.

rendszeresen tárgyalja az anyagot. A szótanban részletesen van meg a szóalkotás és a szóragozás.*) A mondattan szabályokat ad a névelő, a főnevek, a melléknevek, a számnevek, a névmások, a névutók és az igék egyeztetéséről vagy szórendjéről.

A *Szókötés* a mondattan elemi része, a mely arra tanít, hogyan kell az egyes beszédrészekből értelmes mondatokat alakítani. Részei a szóegyeztetés, a szóvonzat és a szórend.

A szóegyeztetés először felsorolja a mondatrészeket, az alany és állítmány egyeztetését. Mondatrészt csak hármat ismer: alanyt, állítmányt és jelzőt.**) Ezután következik a nevek, névmások, igék különféle egyeztetése.

A szóvonzat a mondatbeli szók között levő viszonyt taglalja, «mellynek erejénél fogva egyik vagy mindenik meghatározott ragot felvenni kénytelen». Itt is külön találjuk a nevek vonzatát — minden egyes ragot és névutót külön tárgyal — az igekötők, a határozók, a köt- és indulatszók, az igék, igenevek (és az igék mód- és időbeli) vonzatát.

A szórend a legfontosabb szabályokat foglalja egybe s külön szól az ige, az *is*, a tagadó és tiltó *nem*, *ne*, *sem*, *se*, *pedig*, *ugyan*, *meg*, *csak*, *csupán*, a főnév és az igekötők szórendjéről.

Mind a három, kérdezve-feleltető módszerben írt nyelvtanban sok érdekesség van, sokszor kiterjeszkedik nyelvünk régibb állapotára, de tájszólásaira is. Kétségtelen, hogy a maguk korában nagyon hasznos könyvekké váltak volna, de azt hiszem, szomorú politikai viszonyaink miatt alig kerültek használatba.

A felsőbb osztályok számára tervbe vett szónoklattani és költészettani tankönyvet — mint fennebb láttuk — kezdetben a szerzők *Alkalmazott Szókötés* czímmel akarták ellátni. A nyelvtan harmadik kötetének előszavában utalnak e műre, itt megmondják a tárgyát: útmutatást adott volna, hogyan kössünk össze több mondatot, hogy a tárgyhoz illő alkalmazott beszédet képezzenek. E szerint a negyedik részt *Alkalmazott mondattan*nak vagy egyszóval *Mondatkötés*nek nevezték volna el. E műnek nem tudtam nyomára akadni.

Szerettem volna kipuhatolni azt is, mit dolgozott a nyelvtanban Czuczor, mit Vörösmarty, de kutatásom erre nézve, sajnos, eredménytelen volt.

Dr. Viszota Gyula.

*) Van névragozás (nincs beleszámítva a névmás) és igeragozás. A következő beszédrészeket ismeri: nevek, névmás, ige, határzó, kötszó, indulatszó.

**) Jelző a határozó is, a tárgy pedig állítmányi főnév.

A FRANCZIA PHILOLOGIAI IRODALOM 1898—1902.

(Vége.)

VIII. **Idegen nyelvek és irodalmak.** E téren a főmunkásság az immár harmincz év óta ápolt német és angol irodalom körül csoportosul. A bevezetésben említett olasz és spanyol magántanárság, ámbár csak két év óta lépett életbe, már is megtermi gyümölcseit és remélhető, hogy e szakok megújhodása ebből a reformból fog kiindulni. A compact szláv csoport több tanszéken van képviselve, de különösen az orosz nyelv és irodalom az, a mely a fiatalabb nemzedéket érdekli. Az idén a Sorbonne, nem elégedvén meg a keleti akadémia orosz nyelvi és irodalmi tanszékével, saját költségén egy rendkívüli tanárt hívott meg, Haumant-t, a ki eddig Lille-ben működött. Csakis a magyarnak nincs tanszéke; egyelőre a Sorbonne egy «cours libre»-t engedett meg az 1902—03. tanévre, miután thesisei sorába egy magyar irodalomtörténeti tárgyat vett fel.*)

A) Német. *A. Bossert*, a modern nyelvek volt főinspectora, *Histoire de la littérature allemande* (X és 1120 l.) cz. munkája a Hachette által kiadott irodalomtörténetek harmadik kötete (Az első Lanson franczia, a másik Pichon latin irodalomtörténete). Egy hosszú, derék munkával töltött pálya végeredménye. Bossert mint douai-i egyetemi tanár több jeles könyvet írt, melyek részint a német irodalom középkorára, részint Goethe és Schiller korszakára vonatkoznak; azután mint főigazgató és a német agrégration elnöke folyton ezzel a szakkal foglalkozott. Szép, vaskos, de nagyon olcsó kötete a legrégibb időktől napjainkig terjed, és nyolcz részre oszlik. Az első (les origines) a germán invasiótól a Hohenstaufen házig (1138) terjed, a második (az irodalom a feudalismus hatása alatt) 1138-tól 1254-ig, vagyis a nagy interregnumig; a harmadik (az irodalom a polgárság befolyása alatt), az interregnumtól az osztrák házig, 1254—1493; a negyedik, a reformatió korszakának van szentelve 1493—1618, az ötödik a franczia befolyást mutatja 1618—1740, a hatodik a classikus kort 1740-től a XVIII. század végéig, két részben: Klopstock, Lessing és Wieland egyrészt, Herder, Goethe et Schiller másrészt; a hetedik rész a roman-

*) Egyelőre ezt is örvendetes tudomásúl kell vennünk, annál is inkább, minthogy az említett «cours libre» a referens úr szakavatott és kipróbált erejére van bízva. Ugyanő a fentemlített magyar tárgyú thesis szerzője is, mely a franczia irodalomnak a magyarra gyakorolt hatásával foglalkozik. (L. E. Ph. K. XXVII. 917.) *Szerk.*

tikát tárgyalja, a XVIII. század végétől 1848-ig, szintén két részben: a tulajdonképi romantika és az ezen áramlattal egykorú iskolák (itt behatóan szól az osztrák irodalomról, a melyet eddig eléggé elhanyagoltak) és a tudománynak és történetírásnak is szentel külön fejezetet; a nyolczadik rész a realismus és naturalismus cz. alatt az 1848-tól napjainkig észlelhető áramlatokat festi. Különösen a második és hatodik rész nagyon sikerült, mert e téren a szerző több önálló tanulmányt adott. Érdekesek az egyes írók jellemzése, a számos folyékony stilusban adott mutatványok; a bibliographiai rész is eléggé teljes. Bátran ajánlhatjuk a munkát a magyar tanároknak is, a kik, eléggé jól tudván németül, itt a mellett, hogy az irodalomtörténet lefolyásával megismerkednek, egyszersmind egy jó stilusban írt franczia könyvet olvashatnak.

William Cart, a párisi Lycée-Carnot tanárának műve: *Précis d'histoire de la littérature allemande avec notes bibliographiques et tableaux synchroniques* (467 l.) nagy szorgalomra vall, de nem mély felfogásra. Egy általános bibliographia után, minden egyes szerző rövidebb könyvészetét találjuk. A mű kilencz fejezetben tárgyalja a roppant anyagot a legrégibb időktől napjainkig. A különféle idegen befolyások kérdését nem érintette a szerző. A mi a munkában dicsérendő, azok a világos, tömör analysisek, melyekre a deákoknak a különféle vizsgálatokon első sorban szükségök van.

Az iskolák számára készült német irodalmi anthologiák közt a legjobbnak tartjuk *H. Bloch*, a charleville-i lyceum tanárának könyvét: *Pages choisies de la littérature allemande depuis les origines jusqu'à nos jours* (812 l.), a mely szép áttekintést, jól válogatott kivonatokat, sőt egy ügyesen szerkesztett bibliographiát is ad minden egyes íróról.

F. Piquet, jelenleg lille-i egyetemi tanár, a hol Pinloche-t helyettesíti, ki egyetemi tanszékét egy párisi lyceumival cserélte fel, latin dolgozata: *De vocabulis quae in duodecimo saeculo et in tertii decimi principio a Gallis Germani assumpserint* (104 l.) az első fejezetben a franczia és német társasági, irodalmi összeköttetéseket vázolja a XI. századtól a XIII-dikig. Abból a tényből indulva ki, hogy a német minnesänger-ek és eposz-írók nagyrészt franczia műveket vettek például és forrásul, hogy gyakran csak fordítottak és átdolgoztak, nagy szorgalommal gyűjtötte azokat a szavakat és szólásmódokat, melyek ezen művek révén a német nyelvbe hatoltak. Azt is kimutatja, mily phonetikai változásokon mentek keresztül e szavak, és ámbár nem kutatta, mily franczia dialektushoz tartoztak e szavak, thesise mégis fontos adalék e sokat vitatott kérdés megoldásához.

Piquet franczia dolgozata: *Etude sur Hartmann d'Aue* (XIII és 386 l.) egyike a legjobb munkáknak, melyeket itt a középkori német

irodalomnak szenteltek. Kilencz fejezetbon tárgyalja a nagy lyrikus életét és műveit. Az elsőben az életrajzi adatokat tisztázza, szól a költő francziaországi utjáról és a művek alapján jellemét festi. A lyrai költészet tárgyalásánál a Minnesang-ról általán szól; az első Büchlein-t a franczia *debats* nevű költeményekkel hasonlítja össze, míg a második Büchlein-t apocryphnek nyilvánítja: Az Arthur cyclusnak (Iwein, Erec), a leghosszabb fejezetet szenteli és Hartmannt Chrestien-nel hasonlítja össze. Ez a thesis kiválóbb része, a melyben a szerző sok argumentummal azt bizonyítja, hogy a német költő Iwein-t Erec *előtt* írta. Végül a Gergely pápáról szóló költeményt és a szegény Henrik-et fejtegeti. A költő stilusáról, jellemző képességéről szóló fejezetek nagyon érdekesek. Befejezésül a költemények alapján a kor társadalmi viszonyait ecseteli, a király, a lovag és a nő személyében. Hartmann, Piquet szerint, nem tartozik a nagy lángelmék közé, de művei elég szépek, hogy az utókor velök behatóan foglalkozzék.

J. Firmery, a lyoni egyetem tanára, a ki most Bossert-et helyettesíti mint a modern nyelvek főinspectora: *Notes critiques sur quelques traductions allemandes de poèmes français au moyen-âge* (150 l.) cz. alatt ahhoz a sokat vitatott kérdéshez szól, vajjon mi módon alakították át a középkor német lyrikusai és epikusai a franczináktól vett és utánzott anyagot. Tény az, hogy a régibb német philologusok azt vallották, hogy az ő költőik szépítettek és javítottak a franczia szövegen, de a mai kritika a franczia művek fölényét elismeri. Firmery érdeme az, hogy a Veldeke Aeneise, Hartmann von Aue Iwein-je, Gottfried von Strassburg Tristan-ja alapján sok helyen kimutatja, hogy ott, a hol a német író valami új motivumot ad, az ha nem is ugyanazon a helyen, de másutt, vagy egy más franczia írónál fordul elő. Egyáltalán óva int a «psychologische Vertiefung» elve ellen, melyet a német kritika oly gyakran hangoztat. A középkori költemények derék ismerete jelzi e munkát, melynek sok érdekes lapja valóban újat hoz.

A. Bossert egyik régi könyét új alakban adta ki: *La légende chevaleresque de Tristan et Iseult. Essai de littérature comparée* (280 l.) cz. alatt. Bosserté az érdem, hogy már 1865-ben az ő thesisében kimutatta azt, hogy Strassburgi Gottfried Tristan-ja egy Tamás nevű angol-normandiai költő művének utánzása. Ezt a felfedezést a germanisták és romanisták úgy Német-, mint Francziaországban buvárlataikkal azóta megerősítették. Most hogy a Tristan-monda, hála Wagner operáinak, általános érdeket kelt, Bossert e régi tanulmányát némileg bővítve újra kiadja és a monda fejlődését Franczia-, Angol-, Németországban és Skandinaviában kutatja. A könyv rendeltetése nem engedte meg a szőrszálhasogató nyomozásokat; itt csak a végeredményeket kapjuk. Mint a thesisben, itt is a középkori német költőre, Gottfriedre,

esik a fősúly; a monda fejlődését egész Wagnerig adja. Egyszersmind a középkori német epikával ismerteti meg a franczia olvasót.

M. Wilmotte: Les passions allemandes du Rhin dans leur rapport avec l'ancien théâtre français (114 l.) cz. munkájában azt törekszik kimutatni, hogy valamint a középkori német lyrai és epikai költemények, úgy a passiojátékok is franczia eredetiek után készültek. Azt gyanítja, hogy volt egy közös prototypon, melyből a mæstrichti, bécsi, frankfurti, sanct-galleni, donaueschingeni, égeri, heidelbergi és alsfeldi passio-játékok származtak. Mone-vel azt hiszi, hogy a franczia befolyás nagy volt és oly helyen vehette eredetét, a hol mind a két nyelvet beszélték, mint Lüttichben, vagy pedig hogy a deákok hozták azokat magukkal Párisból. A Carmina Burana beszediktbeuerni kézirata csakugyan tartalmaz egy «Ludus scenicus de Nativitate domini»-t és egy «Ludus paschalis»-t.

Raoul Chélard, a Magyarországról írt művekről eléggé ismeretes író, nagy fába vágta fejszéjét, midőn *La civilisation française dans le développement de l'Allemagne* (358 l.) czímű munkájában az összes német szellemi életben a franczia befolyást kereste, még pedig a legrégibb középkortól fogva napjainkig. Ez az első kötet a középkort tárgyalja. Nem egyszerű ujságíró elhamarkodott munkája, hanem számos tanulmány alapján készült könyv, de a szakemberek kénytelenek bevallani, hogy Chélard nak egyáltalán egyetemi kritikai műveltsége nincs. Nem tudta azt, hogy a X. század előtt egyáltalán *franczia* civilisatióról nem lehet szó; hogy az első századokban a hit emberei, a kik Germaniát civilisálták, nem voltak mindig *francziák*, hogy csak az első keresztes háboruk óta lehet valóban ily befolyásról szólni, mert ekkor kezdette Cluny nagy egyházi reformjait, ekkor virágzott a franczia lovagi eszme, ekkor hatott a franczia epikai és lyrai költészet német földön. A mű egyáltalán nagyon is sokat akart felölelni; adatait jobbról-balról rosta nélkül szedte össze és így sok botlást követ el, különösen az irodalomtörténeti téren.

Henri Delacroix, a bölcsészet tanárának franczia thesisét csak névleg említjük azok számára, kik netalán a XIV. századbeli német mysticismust tanulmányozzák: *Essai sur le mysticisme spéculatif en Allemagne au quatorzième siècle* (287 l.). Könyvében az Eckart von Hochheim által képviselt iránynak eredetét és történetét adja elő.

L. Roustan, a versailles-i lyceum tanárának latin thesise: *De N. Frischlini comoediis latine scriptis quid sit proprium, quid germanicum* (74 l.) a Lajos, württembergi herczeg által adott stuttgarti latin színjátékok írójával foglalkozik. A humanistát, a reformatio emberét, a nagy Németország prophétáját mutatja benne. Míg Frischlin *Rebekka, Suzanna, A nagy Hildegard* s egyéb komédiáiban a házasság szent-

ségét, a becsületes életmódot ajánlja és a nemesek dölyfét ostorozza, kik az uralkodó előtt térdet hajtanak, de fennhéjázók a nem nemessel szemben, addig három legnevezetesebb darabjában korának egy-egy vitás kérdését tárgyalja. A *Priscianus vapulans* az akkori egyetemi élet satirája, de egyszersmind a nagy humanisták, Erasmus és Melanchthon, dicsőítése; a *Phasma* a reformatio nagy jelentőségét tünteti fel, míg a *Julius Redivivus* Julius Cæsar és Cicero németországi sétáját mutatja. Míg Cæsar az ő korában csak barbárokat és vadont látott Germaniában, ezen az új sétán virágzó városokat és az új felfedezések egész sorát szemlélheti. Mindezeket a darabokat Roustan jellemzi és kimutatja fontosságukat korukra nézve.

L. Bertrand latin thesise: *Raphaelis Mengsii de antiquorum arte doctrina cujus momenti in Gallicos pictores fuerit* (84 l.) a bevezetésben Mengs rövid életrajzát adja, azután Winckelmann híres tanítványának elveit az ókori művészetről tárgyalja, leírja műveit, melyek legnagyobb részét Rómában és Madridban őrzik. Azt törekszik bebizonyítani, hogy a német idealista festőnek a franczia művészekre, de főleg Davidra, semminemű befolyása nem volt, a mi túlzott állítás. Bertrand szerint a franczia XVIII. századbeli festőknek antikizáló iránya egyenesen Caylus-ra viendő vissza, a kinek archæologiai kutatásai először Vien-t lelkesítették és később Davidban találták meg nagy mesteröket.

Ezen sorok írója: *Lessing et l'Antiquité* cz. művének második kötetével (298 l.) Lessing viszonyát az ókorhoz befejezte. A mű négy fejezetre oszlik. Míg az első kötet a dráma, az eposz és a lyrai költészet terén tett kutatásokat fejtegette, ez a mesével kezdi, melyet ép a XVIII. század közepén Németországban nagyban műveltek. Lessing tanulmányait e téren bonczolgatja és kimutatja, hogy a nagy német író theoriájának szarvashibája ép abban rejlik, hogy Lessing, a ki theoriáinak megalapításában mindig a görög forrásra szeretett visszamenni, itt egy hamis forrásra, az æsopusi mesékre mutatott. Ő a görög irodalom fénykorából valóknak hitte e meséket, pedig igazában csak a rhetorikai iskolák át meg átdolgozott darabjaival van dolgunk, melyek a valódi meséhez úgy hasonlítanak, mint a préselt virág az üde bimbóhoz. De ezen sarkalatos hiba mellett is Lessing tanulmányai az ókori mese terén nem vetendők meg. A mit egyébként e műfaj elméletéről mond korának írói ellenében, még mindig érdemes a discussióra, valamint az is, a mit az ókori mese elterjedéséről, változatáról a középkorban kiderített. Erre következik az epigramma tárgyalása, a melyben a szerző kimutatja, hogy Lessing itt, szokása ellenére, egy római íróból, Martialisból, vonta le theoriáját, és némileg elhanyagolta a görög Anthologiát. A Martialisról szóló czikk elemzése után Lessing saját epigrammjainak ókori forrásaira tér át. A harmadik fejezet a

szorosan vett philologiát tárgyalja és Lessinget mint szövegkiadót, szövegkritikust, egyszóval mint a formális philologia mesterét mutatja. A leghosszabb és legbehatóbb rész a kötetben a negyedik, mely Lessinget mint archæologust jellemzi, a mai archæologiai kutatások tekintetbevételével. Ez a czikk már azelőtt a Perrot által kiadott «Revue archéologique»-ben látott volt napvilágot (1893—94). A befejezés a két kötet főbb eredményeit összegezi és kimutatja, hogy mily nagy Lessing érdeme a német hellenismus megalapításában. A két kötethez szóló Index fejezi be e művet, a mely egészben véve adalék a görög és latin tanulmányok történetéhez Németországban. Ugyanily szempontból itélendő meg a szerző latin thesise: *Quid Herderus de antiquis scriptoribus senserit* (80 l.), a mely a Lessingről szóló tanálmány folytatása. De míg a két kötetes munka az egyes kérdések részleteibe mélyedhetett, itt csak egy általános expositiót találunk a tárgyról. Különben Herder mint philologus nem oly mélyreható mint Lessing, de mégis kiegészíti őt. Míg a Laokoon írójánál a dogmatikus kritika maig utolérhetetlen mintaképét tiszteljük, Herder mint a történeti kritika egyik alapítója a görögöket és a rómaiakat korukból törekszik megmagyarázni. De mind a két írónál kézzelfogható az a törekvés, hogy a latin szellem uralmát megtörjék és helyébe a görög irodalmat és művészetet állítsák mintaképül. Míg Lessing, mint drámai alkotó tehetség főleg a drámára fekteti a fősúlyt, addig Herdert a poesis kezdetei, a lyra és az epos érdeklik. A munka tehát egy rövid bevezetés után először Herder homérosi tanulmányairól szól, valamivel bővebben hat be a közte és Wolf Frigyes Ágost közt kitört heves vitára a Prolegomena közzététele után; a lyrai költészetről szóló fejezet különösen a görög lyrismusról írt fejezetek fontosságát mutatja ki Herder művében és hangsúlyozza érdemeit a pindarosi költészet megbecsülésében. A harmadik fejezet egybefoglalja a mesét és epigrammát és kimutatja, hogy e két faj elméletének megalapításánál Herder jobban fogta fel az ókori mese lényegét, mely nem volt oly prózai, mint Lessing hitte. A Tyrwhitt által felfedezett Babrios-töredékekből nagyon érdekes következtetéseket vont le Herder; az epigrammánál pedig ő volt az, ki Lessing ellenében a görög Anthologia szépségeire mutatott és azt akarta, hogy a csipős, maró gúnynyal telt martialisi epigramma mellett a görögnek is igazságot szolgáltassanak. A negyedik fejezet összegezi, a mit Herdernél az ókoriak életéről és művészetéről találunk és a «Humanität» Herder-féle felfogását ebből fejti ki. Mint a Lessingről szóló, úgy ez a thesis is az ókori tanulmányok történetéhez való adalék.

M. Bréal összehasonlító nyelvtudományi dolgozatai közt néha-néha időt talál egy-egy német irodalmi kérdéssel foglalkozni. Midőn Schubart könyve Goethe Königslieutenant-járól megjelent, a Revue des deux

mondes-ban: «Un officier de l'ancienne France» cz. alatt ismer'ette azt; később a Revue de Paris-ban «Les personnages originaux de la Fille naturelle» czímen Stéphanie Louise de Bourbon Conti emlékiratait, melyek alapján Goethe drámáját megírta, elemezte. E két dolgozatot egy csinos könyvben: *Deux études sur Goethe* (199 l.) czím alatt tette közzé. Thorenc (és nem «Thorane», mint a «Dichtung und Wahrheit» kiadásai mondják) a régi franczia hadsereg egy typikus alakja volt; Bréal sok sympathiával jellemzi. A második tanulmány sok ujat is tartalmaz, mert Bréal a híres Mémoirokról bebizonyítja, hogy authentikusok és egy párisi közjegyzőnél talált okiratok alapján kimutatja, hogy Stéphanie Louise-t egy ideig valóban mint a Bourbon ház tagját nevelték. Düntzer nyomán azután a Goethe-i darab egyes személyeiről szól, de a mit a száraz Düntzernél hiába keresnénk, az a szellemes combinatio, a valódi finom izlés, melyben Bréal mint Goethe commentatora tűnik elénk.

E. Rod, regényíró és kritikus, *Essai sur Goethe* (309 l.) czímű könyve mint czikksorozat jelent meg a Revue des deux mondes-ban. A szerző tíz évvel ezelőtt Genfben nagy lelkesedéssel szólt Goethe-ről; újra visszament Weimarba és ekkor azt találta, hogy a dicséretet túlozta. Most Goethe gyenge oldalait tünteti fel és különösen számos szerelmi kalandjairól szigorúan itél. A mű hat fejezetben a Goethe szellemének teljes evolutióját mutatja, de csak egyes művekre terjeszkedik ki. Az első fejezet a mémoires-okról szól; Dichtung und Wahrheit alapján jellemzi Goethe ifjuságát; «a romantikus krizis» a Sturm und Drang korszakról értekezik, míg a «sentimentalis krizis» főleg Wertherrel foglalkozik. «Az udvar költője», Goethe weimari életét adja elő; erre viszonyát Schillerrel érinti és «az utolsó regény» czímen Wilhelm Meistert méltatja. Az utolsó fejezet: «A nagy mű» Faust-ról szól. Oly író mint Rod, a ki az erkölcsi áramlatok nagy megfigyelője, itt is szellemesen cseveg, de a munka egészben nem nagy nyereség a Goethe-irodalom mezején.

Henri Schoen, az aix-marseilli-i egyetem helyettes tanára, latin thesisében: *Quid boni periculosive habeat Goethianus liber qui «Affinitates electivae» inscribitur* (142 l.) a református pap szempontjából itéli meg a Goethe-fele regényt. A theologia szépirodalmi térre való átvitelének szerencsétlen példája ez. Miután felsorolta a híresebb kritikusok nézeteit, Schoen négy fejezetben fejti ki, hogy miért tartja Goethe művét károsnak. A discussio alkalmával a Sorbonne tanárai éreztették vele, hogy a theologiának semmi köze az æsthetikához. A mű egy teljesen elhibázott merénylet Goethe szelleme ellen. Schoen franczia thesise a bölcsészeket érdekelheti: *La métaphysique de Hermann Lotze* (291 l. Lotze arczképével); de ez a munka is vajmi gyenge.

Eugène d'Eichthal: Iphigénie en Tauride, drame de Goethe traduit en vers français (68 l.) a Goethe-i dráma első verses fordítása Francziaországban, a mely különösen a pathetikus jelenetekben nagyon sikerült. A bevezetés a Taine híres czikke nyomán készült.

A. Kontz, besançoni tanár, franczia thesise: *Les drames de la jeunesse de Schiller. Etude historique et critique.* (510 l.) merész vállalat volt. Vajmi nehéz oly sok és jeles Schiller-biographia után ép a négy első darabbal foglalkozni. De végre ha egy tanár egy ily vaskos kötetet szentel négy darabnak, úgy feltehető, hogy még behatóbban tárgyalja őket, mint a híres életrajzírók. És valóban Kontz művét haszonnal olvashatjuk. Már a bevezetés, a mely Württemberg történetét a XVIII. században adja, nagyon érdekes. Schiller ifjuságát és első drámáinak megírását is vonzóan adja elő. A második rész pedig, mely a befolyásokat elemzi, melyek a fiatal Schillerre hatottak, sok eredetit ad. Ily alaposan még nem szóltak a Biblia, Klopstock, Voltaire, Rousseau és a franczia bölcsészek, Shakespeare, Diderot és Lessing befolyásáról a fiatal Karlsschüler-re. Kontz ezenkívül az akkori új drámai theoriákat is jellemzi, a mint azokat Gerstenberg, Herder és Goethe kifejtették. Schiller közvetlen elődeiről: Lenz, Klinger, Leopold Wagner, Mercier, Leisewitz, Gemmingen, Moeller és Miller, is behatóan szól. Végül a négy darab (Haramiák, Fiesco, Ármány és Szerelem, Don Carlos) elemzése, azok forrásainak kimutatása és főleg a jellemek részletes bonczolása következik.

Victor Basch, rennes-i egyetemi tanár, főleg a német æsthetika terén működik. Nagy thesise Kant æsthetikájáról kiváló munka. Most *La poétique de Schiller* (297 l.) cz. alatt latin thesisének bővebb kiadását adja. Ez a thesis a schilleri «Ueber naive und sentimentale Dichtung» iratának elemzése és discussiója volt. A jelen munka is két részből áll. Az elsőben a Schiller theoriájának forrásairól szól és itt a Winckelmann és Herder működését érinti; majd négy fejezetben a híres æsthetikai dolgozat analysisét adja. A második rész Schiller művének bölcsészeti kritikája, mely kimutatja gyengéit, philosophiai botlásait, de egyszersmind érdemeit is feltünteti. Végül a schilleri æsthikának befolyását Németországban vázolja. Nemcsak Schiller főbb prózai iratai alapján mond itéletet, de mindig a bő levelezést is felhasználja. A munka az Alcan-féle «Collection historique des grands philosophes» cz. vállalatban jelent meg.

A. Chuquet tulajdonkép historikus; történeti művei szerezték meg nagy hírét és ezek révén jutott be az Institut-be; de minthogy a «Collège de France»-on a német irodalmat adja elő, néha néha ebben a szakban is fellép. Kitünő kiadásait annak idején jeleztük; most *Etudes de littérature allemande* cz. alatt egy sorozatnak két első kö-

tetét adja, de az elsőben csak a mesterileg írt három bevezetést találjuk, melyeket Goetz von Berlichingen, Hermann és Dorothea, és Wallenstein tábora kiadása elé írt. Igaz, hogy e három bevezetés teljesen kimeríti tárgyát és kár lett volna azokat iskolai kiadások zugában hagyni, annál is inkább, mert Chuquet kiadásait a roppant nagy kommentár miatt az iskolákban vajmi ritkán használják. A második kötet négy dolgozatot tartalmaz. Az első Ewald Kleistről szól és nem más mint Chuquet latin thesisének franczia kiadása néhány pótlással; a második czikk «Goethe Champagne»-ban a franczia forradalom háboruinak derék történetíróját mutatja, ki az idevágó német és franczia irodalmat kitünően ismeri. E fejezetben Goethe jellemzése kiváló. A harmadik czikk Schiller ifjuságáról, a negyedik a Haramiákról szól. E két czikk a Collège de France előadásaiból való és Kontz művének mintegy kiegészítései.

L. Roustan franczia thesise: *Lenau et son temps* (VIII és 370 l.) az eddig megjelent franczia Lenau-tanulmányok közt a legbehatóbb. Lenau Goethe, Schiller és Heine után az a német író, kivel itt legtöbbet foglalkoztak. Marchand egy szép fejezetet szentelt neki az ő «Les poètes lyriques de l'Autriche» cz. művében; Theuriet is szólt róla egy hosszabb tanulmányban; Faguet foglalkozott vele, midőn egyes költeményeit lefordították, de oly beható, a német források teljes felhasználásával írt biographiát még nem szenteltek neki. Roustan tizenhat fejezetben kiséri a költőt bölcsőjétől sírjáig; a tulajdonképi életrajzot nem választja el a művek méltatásától, a mint az lyrikus költőnél sokkal czélszerűbb is. Érdekes a Lenau gyermekkorának szentelt fejezetben Magyarország leírása — német vagy magyarból németre fordított művek alapján — a piarista gymnasium állapota a Csaplár által közölt jegyzetek felhasználásával; Bécs irodalmi körei, a sváb költők befolyása Lenaura, de különösen a *Faust*, *Savonarola* és az *Albigensek* kritikai méltatása. Sonnenfeld biographiájáról azt mondja, hogy Lenau ifjukorára vonatkozólag semmi ujat sem nyujt, pedig egy magyar életrajzban első sorban ezt keressük. Roustan beható munkája mellett az imént megjelent: *La vie d'un poète. Essai sur Lenau, Jacques Saly-Stern* tollából alig jöhet számba, ámbár a levelezést jól felhasználta és érdekes képet rajzol a szerencsétlen magyar születésű költőről.

F. Baldensperger, a lyon-i egyetemen az összehasonlító irodalomtörténet tanára, a hol az oly korán elhunyt Texte-et helyettesíti, latin thesisében: *Quae in Oehlenschlegerii carmine «Aladdin» inscripto e Germanicis litteris pendeant* (89 l.) a skandináv költészet és a német romanticismus viszonyáról mond egyet-mást és öt fejezetben az Aladdint szőrszálhasogató módon bonczolja. Kimutatja, hogy mint ismer-

kedett meg Oehlenschleger a német irodalommal, mit vett át Aladdinjában Tieckből (Octavian császár jelenetét), mit kölcsönzött Shakespeareből, végül Schelling természetbölcsészetének befolyását a műre is érinti. Az «Ezeregy éj» elbeszélésétől Oe. nem igen tért el, de saját érzelmeinek kifejezésében sok eredetiséget mutat.

F. Baldensperger franczia thesise: *Gottfried Keller; sa vie et ses oeuvres* (510 l.), eddig a legteljesebb monographia a svájczi regényíróról. Ha tekintetbe veszszük, hogy Keller csak 1890-ben halt meg, úgy azt is állíthatjuk, hogy korunk nagy írói közt ő neki szentelték az első nagyobb franczia művet, mely nevét itt ismertté tette. A mű első és fő része tizenegy fejezetben a költő életét és műveit ismerteti. A mi az elsőt illeti a főforrásból: Baechtold «Gottfried Kellers Leben, seine Briefe und Tagebücher» merített ugyan, de sokat maga is kutatott fel, mert úgyszólván Baechtold-dal egyidőben dolgozott. De a mi a franczia munkában eredeti, az a «Grüner Heinrich», a «Leute von Seldwyla» a Zürichi Novellák, az Epigramm, Martin Salander és a Költemények æsthetikai méltatása. Derék kritikusnak mutatkozik a szerző a mű második részében is, a mely mintegy összegezi, a mit az æsthetika egy oly kiváló íróról mondhat. A helvétismus, a romanticismus, a látás tehetsége, a humor, a stilus, mind oly fejezetek, melyeket nagy élvezettel olvasunk. Különösen Kellert mint humoristikus írót kiváló kritikai elmével bonczolja és kimutatja, mit köszön a svájczi író e tekintetben szűkebb hazájának, sőt szülővárosának.

A. Ehrhard, a clermont-ferrand-i egyetem tanára, *Franz Grillparzer. Le théâtre en Autriche* (509 l.) cz. műve tán a legbehatóbb monographia, melyet a nagy osztrák írónak szenteltek. Nemsokára megjelenése után németre is lefordították, a mi eléggé bizonyítja, hogy hézagot pótolt. A mű két részre oszlik; az elsőben a költő életrajzát találjuk, melyhez egy szép fejezet járul az osztrák jellemről; erre Grillparzer és korának irodalmi eszméit és a zenészt tárgyalja. A második rész a színdarabokat csoportosítja; első ízben a fatalistikus irányt jellemzi, azután a görög tárgyú tragédiákat, a nemzeti történetből vett darabokat, a vígjátékokat és phantastikus színműveket, végre a vegyes tartalmú műveket. Mindazt, a mit a buvárlat, főleg a Grillparzer-Évkönyvek az íróról és műveiről eddig adtak, ügyesen felhasználta Ehrhard, de az ő érdeme a csoportosítás, a franczia színek és eszmék bevitele e sajátlagos osztrák atmosphærába és néhány eredeti gondolat a bécsi irodalmi viszonyokról és ezek befolyásáról Grillparzer-re. Mint derék zeneértő, a költő zenei hajlamáról szóló részt különös érdekkel dolgozta fel a szerző.

Henri Lichtenberger, a nancy-i egyetemen a német nyelv és irodalom tanárának: *Richard Wagner poète et penseur* (498 l.) czímű

munkája a roppant Wagner-irodalom egyik legjobb terméke. A nagy német zeneművész gondolatainak fejlődését adja elő és azokat a titkos rugókat, melyek őt költészetében vezették, azokat az indító okokat, melyeket drámáiban követett. Wagner reflexióit a művészetről egyáltalán és a művészet viszonyáról a politikához és a vallási élethez is tanulmányozza. Ha ugyan lehet wagneri philosophiáról szólni, úgy Lichtenberger ezt a költő saját vallomásai, theoriái, levelezése alapján szépen világításba helyezte, de mindez még nem elegendő az ideák genesisének kimutatására. Itt első sorban a zenét magát kell magyarázni, a költemény csak másodsorban jő tekintetbe és utoljára a bölcsészeti elmélkedés. De azok, a kik a zenészt eléggé ismerik, e munkában egy valóban beható kommentárt fognak találni Wagner művészi egyéniségének megitélésére.

Paul Besson, a grenoble-i egyetem tanára, a «Revue de l'enseignement des langues vivantes» czímű folyóiratban közölt tanulmányait Freiligrath-ról és Gerhard Hauptmann-ról külön füzetekben is közzé tette.

P. Regnaud, a lyoni egyetem tanárának: *Eléments de grammaire comparée des principaux idiomes germaniques* cz. munkája ugyanazon elvek alapján készült mint a szerző görög és latin összehasonlító nyelvtana; de a germán nyelvekről szóló munka, mely a hangtant (vocalisme, consonnantisme) és a derivatio tanát adja, az ő Etymologiai szótárának mintegy bevezetése. Ez a szótár *Dictionnaire étymologique de la langue allemande*, sur le plan de celui de M. Kluge, mais d'après les principes nouveaux de la méthode évolutionniste cz. alatt indult meg és eddig három füzet jelent meg belőle, melyek a *G* betűig terjednek. (XII, 1—128 l.)

Victor Henry, a szanszkrit és összehasonlító nyelvészet tanára a Sorbonne-on: *Le dialecte alaman de Colmar en 1870; grammaire et lexique*, a «Bibliothèque de la Faculté des Lettres» XI. füzete. A nevezett dialektusnak hangtanát, alaktanát, egy szótárt és több függeléket tartalmaz. A szerző nagy competentiája a philologia terén itt is nyilvánul. Ebben a monographiában valódi mintaképet ad arra, hogy mint kell egy tájszólást minden oldalról megvilágítani.

B) A n g o l. A Colin-czég által kiadott «Histoire des littératures» cz. sorozatban, mely inkább a nagyobb, művelt közönséghez szól, eddig egy angol, egy orosz és egy japán irodalomtörténet jelent meg. Ezek közt az angol, *Edmond Gosse* művének egyszerű fordítása, a japáni pedig Aston, szintén angol író átültetése. Csak az orosz eredeti. Erről később.

Jacques Bardoux latin thesise: *De Walterio Mappio* (208 l.) egyike a fontosabb latin dolgozatoknak, a mennyiben a régi angol író

első, összefüggő életrajzát adja. Minket is közelebbről érdekel, mert ez a Mapes, vagy mint a francziák hívják: Gauthier Map, az ő «De Nugis curialium» cz. művében fenntartotta annak emlékét, hogy a magyar Lukács vele együtt a párisi egyetemen tanult. Mapes is a XII. századi franczia műveltség talaján áll; II. Henrik udvarán nagy szerepet játszott; ennek halála után oxfordi esperes lett és 1208 és 1210 közt halt meg. Bardoux nagyon behatóan jellemzi főbb művének (De Nugis curialium) fontosságát. A legendai részben a «Table ronde» epikus cyclusának egyes részeit ismeri fel és Mapes-ben ennek a kelta eredetű költeménynek egyik ismertetőjét látja. Latin költeményeiben is a XII. századi angol élet hű tükrét mutatja, különösen a tudományos és vallási irányt. Mapes gyakran megtámadta a papságot, különösen a szerzeteseket (cistercitákat és templomosokat) és Szt. Bernátot sem kimélte. Benne az angol és norman faj egyesülésének egyik főképviselőjét kell látnunk. — A thesist behatóan ismertette Luchaire, a franczia híres mediævista, a Journal des Savants-ban (1901).

Charles Hastings, a bristoli University College franczia lectorának műve: *Le théâtre français et anglais, ses origines grecques et latines* (drame, comédie, scène et acteurs) (XL—381 l.) nem a színház rendszeres története, hanem inkább bibliographiai repertorium, a mely Thalestől napjainkig terjed. A görög és római színháznak szentelt fejezetek roppant gyengék; csak a franczia és angol szinészet párhuzamos fejlődése mutat némi tájékozottságra, de itt is a bibliographiai, statisztikai és egyéb adatok nagy óvatossággal ellenőrzendők. A műhöz Sardou írt előszót.

J. J. Jusserand, jelenleg Francziaország washingtoni nagykövete, a kit diplomácziai pályája nem akadályozott abban, hogy az angol irodalmat szép könyvekben ismertesse, legújabb művében: *Shakespeare en France sous l'ancien régime* (389 l.) az angol költő befolyásáról a XVIII. századig szól. Tény, hogy Shakespeare a romantikusok előtt itt vajmi csekély befolyást gyakorolt; csak Voltaire ismertette először és használ tafel egynéhány darabjában. Midőn Ducis franczia köntösbe öltöztette és Letourneur lefordította, maga Voltaire szinte megijedt és félt, hogy a britt költő a franczia classikus drámának árthat; e miatt az ismeretes sarkastikus itéleteket mondta róla. Jusserand ebben a kötetben, a mely a Shakespeare cultusának Francziaországban mintegy bevezető része, nagy tudással a kevésbbé ismeretes részletekre terjeszkedik ki, és a két ország színházának egymásra való viszonyát az 1598-iki évvel kezdi, midőn angol szinészek első izben jöttek Párisba. Ezt a kutatást egész Ducis és Mercier kisérleteig vezeti.

A. Beljame, a Sorbonne tanárának, *Macbeth* kritikai kiadása a franczia fordítással (XVI és 237 l.), a szöveget az 1623. évi foliokiadás

nyomán adja. Mint derék angol nyelvész, a ki a francczia nyelven teljesen uralkodik, prózai fordításában jobbat adott elözőinél, kik közt Letourneur a költőt egész más alakban mutatja, mint a minőben valósággal írt, s még Guizot és Montégut is gyakran botlottak vagy egész passusokat elhagytak. Beljame ezenkívül számos metrikai és nyelvtani sajátságokra is figyelmeztet.

Ugyancsak *Beljame*, *Julius Caesar* kitűnő fordítását adta (249 l.), még pedig az 1623. kiadás szövegének alapján, melyet némely helyen az 1632., 1663. és 1685. kiadással javít, míg az előbbi fordítók csak XVIII. századi, Rowe és Pope által javított szöveg után dolgoztak.

A «Pages choisies des grands écrivains» sorozatban *E. Legouis Shakespeare*-je (XLVI—396 l.) egy érdekes életrajzzal és a kiválasztott darabok hű, de költői fordításával jelent meg. Az életrajz kiválóbb része az, a melyben Legouis a franczia és az angol színház hőseinek különféle typusáról szól.

Egy angol tudós *Alfred Johnson* a párisi egyetemi doctoratus elnyerésére írt egy kötetet: *Lafosse, Otway, Saint-Real, origine et transformatin d'un thème tragique* (449 l.), a mely roppant hosszú analysise és összehasonlítása Otway: «Venice preserved», Antoine d'Aubigny de Lafosse: «Manlius Capitolinus» és Saint-Réal: «Conjuration des Espagnols contre la république de Venise» cz. műveinek. Sok módszer nincs benne; stilusa is gyarló, csak a roppant anyag összehordása, ritkább kiadások czímének hasonmása és Otway darabja összes ismert fordításainak ismertetése kölcsönöznek némi érdeket a munkának, a mely Párisban és Londonban jelent meg.

W. Thomas, a lille-i egyetem tanárának latin dolgozata: *De epico apud Joannem Miltonium versu* (88 l.) egyike azon nyelvtani és metrikai dolgozatoknak, melyeket a fiatal egyetemi tanárok a nagy irodalomtörténeti thesis mellett vitatnak. Thomas munkája tíz fejezetben szól a középkori franczia és olasz költészet pentameterjéről; ismerteti ennek a versformának angol alakját Milton előtt és erre szőrszálhasogatóan a Milton eposainak versét tanulmányozza.

Thomas franczia dolgozata egyike a kiválóbb monographiáknak. Czíme: *Le poète Edward Young (1683—1765), étude sur sa vie et ses oeuvres* (663 l.). Egyike azon dolgozatoknak, melyek tárgyukat teljesen kimerítik. A tulajdonképi életrajzot hét fejezetben adja kétszáz lapon. A munka többi része, tiz fejezetben, Young műveinek beható taglalása. Először a szatiráról Angolországban Young fellépése előtt szól; azután az ő munkáit e téren ismerteti, majd színdarabjaira tér át, erre erkölcsi és bölcsészeti munkáiról szól. A mű dereka a híres *Éjek*-et tárgyalja; három fejezetben kimutatja befolyásukat az európai irodalomra, végre a nyelvről és stilusról értekezik. A mai

kritikai irány ezeket az utóbbi fejezeteket mindig megkívánja a nagyobb monographiákban. A mi a befolyást illeti, Thomas azt részletesen kimutatja Német-, Franczia- és Olaszországban; már kevésbbé beható a spanyol és portugal irodalomra való hatásnak kimutatása; az oroszéra pedig egy oxfordi tanár véleményét adja. Magyarországról, a hol e befolyás a XVIII. század utolsó évtizedeiben szintén érezhető volt, nem szól, de a bibliographiában (652 l.) felemlíti Péczeli fordítását, melynek egy példányát (1815-ből, későbbi kiadás) a British Muzeumban megtalálta. Thomas is észrevette, hogy az angol művek akkor a continensen csak a franczia fordítások révén hatottak. Ezt mi is hangsúlyoztuk a «franczia iskoláról» írt fejezetünkben. Éppen Young Éjeit Naláczi József 1801-ben francziából fordítja és valószínű, hogy Péczeli is csak a Le Tourneur fordítása után indult. A függelékben Young nagyobbrészt kiadatlan levelezését találjuk. Láthatjuk, hogy Thomas fontos munkát végzett és hogy monographiája párját ritkítja.

Léon Morel, a kinek Thomsonról írt nagy munkájáról már megemlékeztünk, *In Memoriam, poèmes de lord Alfred Tennyson* (144 l.) cz. alatt gyönyörű fordítást adott, még pedig versben, a mi itt inkább a ritkaságok közé tartozik.

J. Bardoux franczia thesise: *Le Mouvement idéaliste et social dans la littérature anglaise au XIX. siècle. John Ruskin* (XII—552 l.), a minap elhunyt nagy angol æsthetikus teljes életrajza, gondolatainak és azok befolyásának korára remek vázlata. Főleg a műtörténészt és a nemzetgazdászt ismerteti és egy utolsó fejezetben szól a stilusról. Ruskin neve Magyarországon is eléggé ismeretes, s így e fontos bölcsészeti munkát elegendő lesz jelezni.

H. J. Brunhes: Ruskin et la Bible Sizeranne et Bardoux munkái után is olvasható, mert úgy látszik, hogy Ruskin elméje nem annyira a classzikus műveltség, mint a biblia olvasása és tanulmánya révén képződött.

Joseph Texte, kinek nagy tanulmányát az angol befolyásról a franczia irodalomra a XVIII. században annak idején jeleztük, az első franczia egyetemi tanár volt, kinek összehasonlító irodalomtörténeti tanszéket állítottak Lyonban. Korán hunyt el (1900-ban); halála előtt még egy kötet vegyes tartalmú értekezést adott: *Études de littérature européenne* (304 l.) czím alatt, melyek főleg az angol irodalomra vonatkoznak. Czímök a következők: Az irodalmak összehasonlító története; az olasz befolyás a franczia renaissance-ra (roppant tárgy, mely itt csak fővonalaiban van érintve). Montaigne követői: Sir Thomas Browne; Keats és a neo-hellenismus az angol költészetben; William Wordsworth és a lake-ista költészet Francziaországban; A német befolyás a franczia romanticismusban (alapvető dolgozat, mely kibővítve egy szép kötetet

adhatna); Browning Erzsébet; Francziaország irodalmi hegemoniája. Mindezek a tanulmányok érdekesek és mély felfogás jellemzi őket. A Keats és Browne neve — az utóbbi humorista volt — hiányzanak Taine nagy angol irodalomtörténetében; érdemes volt a francziák figyelmét reájok felhívni.

A. Chevrillon, ki nagybátyjának Taine-nek mesteri tollát örökölte, a nagy párisi folyóiratokban megjelent irodalmi és társadalmi czikkeit: *Etudes anglaises* (357 l.) cz. alatt gyűjtötte össze, mely kötetben az angol festészetről, az Egyesült Államok életéről, a transvááli háborúról szól, de van két fontos irodalomtörténeti essay is e műben; az egyik Shelley költészetében a természet leírását és imadását vázolja, a másik Rudyard Kipling-ről szól.

Blaze de Bury asszony: *Les Romanciers anglais contemporains* (245 l.) cz. kötete több folyóiratban megjelent essay-k gyűjteménye, a melyben e szellemes nő Mrs. Oliphant, Elisabeth Browning, Rudyard Kipling — az utóbbi nagyon gyenge — Thomas Hardy, Meredith szép jellemzését adja. De miért nem találjuk a híres Stevenson nevét e sorozatban?

Arvède Barine, a franczia essayisták egyik legkiválóbbja, *Névrosés* (363 l.) cz. alatt négy gyönyörű tanulmányt csoportosított oly írókról, kiknek lángeszét az alkohol, a bor vagy az opium tette tönkre. Ezek: a német Hoffmann, az angol Thomas de Quincey, az amerikai Edgar Poë és a franczia Gérard de Nerval, a ki Goethe Faust-ját fordította francziára. De Barine — egy nő álneve — nemcsak betegségükről szól, hanem egyszersmind műveiket is jellemzi és finomul kifejti, mi módon hatott az izgató szerek által felgerjesztett hallucinatio ezeknek az íróknak műveire.

C) Olasz. Az olasz tanulmányok az utolsó években roppant haladást tettek. A tanszékek száma az egyetemeken szaporodik és a politikai áramlat is kedvez ezeknek a tanulmányoknak. A «Société d'études italiennes», melynek már 1122 tagja van, eddig 130 conferentiát adott. A téli időszakban rendesen 8—10 előadást rendez, a melyeken az olasz irodalom tanárai és barátai adják elő kutatásaik eredményét. Dejob, a Sorbonne tanára, egész működését az olasz tudományos irodalom ismertetésének szenteli.

Emil Gebhart, az olasz irodalom tanára a Sorbonne-on, a ki mint fényes stilista és elbeszélő valódi remekműveket alkot: *Conteurs florentins du moyen-âge* (289 l.) cz. alatt mint a régi idők szellemének elővarázslója a florenczi XIII. és XIV. század életébe vezet, a mint azt a Novellino-ban és a Decameron-ban, valamint Francesco da Barberino és Franco Sacchetti műveiben tükröződik vissza. Daczára annak, hogy Gebhart mind a kérdéseket, melyek úgy a Novellino ismeretlen szer-

zőjére, valamint Boccaccio-ra és a két kevésbbé ismert novellaíróra vonatkozik, jól ismeri, nem fárasztja az olvasót bibliographiai adatokkal. Ez a régi classikus franczia módszer, a mely főleg arra törekszik, hogy a művelt közönség tetszését megnyerje, de egyszersmind hogy a szakférfit is kielégítse.

A köztársaság volt elnökének leánya *Lucie Félix-Faure* kisasszony: *Les femmes dans l'oeuvre de Dante* cz. kötete (320 l.) több mint egy dilettans nő csevegései. Behatóbb tanulmány eredménye, mely nemcsak Dante fő művében, de theologiai munkáiban is keresi a női jellemek rajzát. A mű egy fejezete a Revue des deux mondes-ban is megjelent.

Az olasz humanismus főképviselője azelőtt Pierre de Nolhac volt; az Ecole des hautes études-ön számos éven át adott elő e korszakról, de mióta a versailles-i muzeum igazgatója lett, a reá bízott műkincsek, valamint a XVIII. századi udvari történet egész idejét lefoglalják. Tanszékét is elhagyta, a hova a Collège de France titkárát, Abel Lefranc-ot, Calvin és Marguerite de Navarre kutatóját, nevezték ki. Nemrég e korszak két kitünőségének szentelt az abbé *Jules Paquier*, a ki már a bölcsészet és theologia doctora volt, két thesist. A latin dolgozat czíme: *De Philippi Beroaldi junioris vita et scriptis* (1472—1518) (119 l.), a mely a II. Gyula és X. Leó pápaságának ismeretéhez fontos adalékot nyujt. Paquier Beroaldo életével, irataival, főleg latin fordításaival és a Tacitus kéziratának (Mediceus) közzétételében (1515) tett működésével foglalkozik, de szól latin költeményeinek és epigrammáinak történeti es irodalmi értékéről is. Ezek közül többet Clément Marot francziára fordított. Kitünik a dolgozatból, hogy az ifjabb Beroaldo neve elválaszthatatlan a vatikáni könytár és a humanismus történetétől.

Paquier franczia thesise: *L'humanisme et la Réforme. Jerôme Aléandre, de sa naissance à la fin de son séjour à Brindes (1480—1529)* Aleander arczképével, czimerével, egy fac-similével és műveinek lajstromával (LXXIV—392 l.) elsőrendű munka e téren, mely az olasz könyvtárakban tett hosszú kutatások eredménye. A nagy humanistának inkább történeti szerepével foglalkozik. Csak az első két rész ismerteti irodalmi pályájának kezdetét Velenczében és az Aldus Manutius akadémiájában, valamint párisi (1508—10) és orleans-i (1510—11) tanárságát, a hol a görög nyelv és irodalom érdekében fejtett ki nagy tevékenységet. A mű legnagyobb és legújabb része azonban Aleander politikai szerepét a reformatió idejében tünteti fel, mint V. Károly megbizottja, Mainzban, Wormsban és Speyerben, majd mint nuntius Párisban I. Ferencz udvarában (1524—25). Lutherhez és Erasmushoz való viszonyát új okmányok alapján ismerteti Paquier.

Philippe Monnier: Le Quattrocento. Essai sur l'histoire littéraire du XV. siècle italien (két kötet, 341 és 463 l.) cz. munkája hosszú évek tanulmányának gyümölcse. Szép stilusban adja a nagy közönségnek e híres és már oly gyakran méltányolt kor irodalomtörténeti vázlatát. A szerző nemcsak a könnyen hozzáférhető művekről szól; ép oly jól méltányolja a humanisták latin műveit és azok görög tanulmányait, Ficinus és Mirandola bölcsészeti elveit mint az olasz nők toilettejét. A könyv művészi hatását némileg csökkenti a sok olasz kifejezés, melyet a szerző ott is használ, a hol jó franczia szó áll rendelkezésére.

Auguste Geffroy az «Ecole française de Rome» volt igazgatójának halála után egy fiatal publicista, Georges Goyau: *Etudes italiennes* (XXII—311 l.) cz. alatt gyűjtötte össze egyes kiválóbb czikkeit. Ezek közt fel kell említeni a Mediciekről, Savonaroláról és Guicardini-ről szólókat, valamint azokat, melyek Róma emlékeiről a középkorban és a Renaissance korszakában, a Cenci legendájáról, a Piranesi családról és a XVIII. század régiséggyűjtőiről szólnak. E kötetben is felhangzik a panasz, mint Gregorovius és Herman Grimm egyes irataiban, a modern vandalismus ellen, mely Róma községtanácsát gyakran vezérli, ha egyes emlékek lerombolásáról van szó.

Ch. Dejob, az olasz irodalom tanára a párisi egyetemen, *Les femmes dans la comédie française et italienne au XVIII. siècle* czímű munkája (417 l.), mint e derék író minden tanulmánya, nagy készültséggel, finom lélektani analysissel van írva. Az irodalomtörténeti psychologia egy adaléka ez, a melynek írásához Dejob nemcsak az ismeretesebb franczia és olasz vígjátékokat a XVIII. századból olvasta el. de számos oly darabot is, melyet ma már alig ismerünk. Ezek alapján mintegy statistikailag kimutatja, hogy mily erkölcsi és társadalmi állást tulajdonítottak a két ország írói vígjátékukban a nőnek; mily osztályokból merítették hősnőiket, mikép fogták fel az ártatlan leány (ingénue), a becsületes asszony, a courtisane szerepét, miként vélekedtek az elcsábításról, a házasságtörésről, a szakításról, a kibékülésről és még száz meg száz esetről, mely a két nem viszonyában lehetséges. Számos idézettel bizonyítja állításait és mellékletül egy egész csomó érdekes jegyzetet ad. (Goldoni befolyása Beaumarchais-ra, a kereskedők szerepe a komédiákban, az orvosok, gyógyszerészek, szolgák, művészek, ujságírók szereplése az olasz és franczia színpadon.)

Urbain Mengin franczia thesise: *L'Italie des Romantiques* (394 l.), melyet Bourget-nek ajánlott, nem üti meg a rendes thesisek mértékét. Ez tulajdonkép nem tudományos munka, hanem ügyes egybeállítása annak, a mit hét nagy író Olaszországról és annak irodalmáról mondott. Ez a hét író: Chateaubriand, Staël asszony, Lamartine, Byron,

Shelley, John Keats, Alfred de Musset. Életöknek azt a részét tanulmányozza, melyet olasz földön töltöttek és kifejti egyrészt a hatást, melyet ez a tartózkodás reájuk tett, másrészt mint tükröződnek vissza műveikben az ott átélt események és benyomások. — Mengin latin dolgozata az olasz szépművészetek kutatóját érdekelheti. Czíme: *De idea felicitatis terrestris apud Benotium pictorem Florentinum* (83 lap).

Jean Dornis: La poésie italienne contemporaine (325 l.) czímű munkája Carducci-től egész d'Annunzióig terjed. Főleg szép fordításai által tünik ki. Az egyes írók: Carducci, Rapisardi, a bolognai iskola, a siciliai iskola, a vallásos költészet képviselői (Fogazzaro), a nyelvjárások költői, a veristák, a pessimisták (Graf), a színház költészete, Amicis, Pascoli, Ada Negri és d'Annunzio csak főbb műveikben jellemezvék, de a művekből nagyobb részleteket közöl Dornis. Könyve minden tekintetben kellemes olvasmány.

A verses fordítások itt nagyon ritkák; valódi monumentalis mű *A. de Margerie, Dante*-je: *La Divine Comédie*, Traduction en vers français, texte italien, introduction et notices explicatives (2 kötet, LXXXVIII — 382 et 507 l.). Huszonöt évi munka gyümölcse. A bevezetés Perrens nyomán halad; minden ének elején egy bevezetés áll, a melyben a fordító a jegyzetek kikerülése végett a szükséges magyarázatokat adja. A fordítás nem ment ugyan hibáktól, de szépen folyó és eléggé költői.

Max-Durand Fardel: Dante Alighieri — La Vita nuova (218 l.) fordítását adta, a mely hű és jó magyarázatokat ad.

D) Spanyol. E téren is csak az utolsó években mutatkozik nagyobb munkásság. A déli Francziaország lyceumaiban a nyelvet tanítják; ez jó kritikus kiadásokra adott alkalmat. Nemrég egy spanyol szinészcsoport is játszott Párisban és az ő drámai irodalmuk iránt ébresztett figyelmet. Bordeaux, Toulouse és Montpellier egyetemei folyóiratukban az olasz részhez egy spanyolt is csatoltak. Ez a *Bulletin Hispanique* (4e série des Annales de la Faculté des Lettres de Bordeaux et des Universités du Midi), a mely 1899 óta jelen meg. P. Paris, a bordeaux-i egyetem archæologiai tanára, Engel és Hübner az archæologiai részt vezetik, míg Morel-Fatio és Cirot az irodalomtörténetit és bibliographiait.

E. Mérimée, a toulouse-i egyetemen a spanyol nyelv és irodalom tanára: *Collection d'auteurs classiques espagnols* cz. alatt a párisi Garnier-czégnél egy sorozatot indított meg, mely már 15—20 kötetre terjed. Tekintetbe véve a philologia kezdetleges állapotát Spanyolországban, a hol jó szövegről szó sincs és jegyzetes kiadások egyáltalán hiányzanak, ez a franczia vállalat nagy szolgálatokat tehet. Alarcon,

Cervantes, Calderon, Mendoza, Castro, Lope de Vega, Solis, Ercilla (Araucana) mesterműveit adják biographiai bevezetésekkel, tiszta szöveggel, jó jegyzetekkel. Hasonló vállalat indult meg egy nagy toulouse-i czégnél, E. Privat: *Collection de classiques espagnols avec notes et questionnaires*, publiée par *Alaux*, *Mareca* et *Sagardoy* cz. alatt.

A jó fordítások is egymást követik. Így *Clément Rochel: Les Chefs d'oeuvre du théâtre espagnol* cz. sorozatban hét régi és hét új darabot szándékszik adni. Moreto «Közönyt közönynyel» nyitja meg a sort, de ezt már Habeneck jól lefordította. Jobb volna eddig még nem fordított darabokat választani. Számuk elég nagy. Az első kötet (600 lap) ezenkívül Lope de Vega és Tirso de Molina egyes darabjait adja.

L. Rouanet, a ki már a spanyol népköltészetből, a XVII. századbeli intermezzokból fordított: *Drames religieux de Calderon* (405 l.) cz. alatt a Calderon-féle vallásos drámákból hármat fordított, bő jegyzetekkel. Ezek: «Absalon haja»: «Sagrario Madonnájának eredete és restauratiója», «Szt. Patricius purgatoriuma».

L. Dubois és *Oroz*: *Pièces choisies du théâtre espagnol* cz. alatt szintén egy kötetet (476 l.) adtak.

Alfred Gassier munkája: *Le théâtre espagnol. — San Gil de Portugal de Moreto* (516 l.), mint czíme mutatja, két részből áll. Az első rész — 362 lap — a spanyol színház rövid történetét adja; ebből csak azt a fejezetet emeljük ki, mely a spanyol befolyást Francziaországban tünteti fel. A fordításokat és átdolgozásokat is felsorolja, melyekben a spanyol darabok részesültek. Erre egy Moreto-tanulmány következik és az Odéonban játszott «San Gil de Portugal» (comédie sacrée en trois journées) teljes hű fordítása. A darab tulajdonkép három spanyol író műve: Moreto, Fragoso és Cancer működtek közre annak megírásában.

Két thesist is jelezhetünk e téren: *E. Martinenche* latin thesise: *Quatenus tragicomoedia de Calisto y Melibea vulgo Celestina dicta, ad informandum hispaniense theatrum valuerit* (128 l.), ezen eredetileg 6, később 21 felvonásból álló dialogus fontosságát és irodalmi befolyását tárgyalja behatóan. Az első rész Spanyolország társadalmi viszonyait a XV. század végén jellemzi az akkor új életre ébredt drámai irodalom alapján. Itt is, mint más országokban, az egyházi szertartásokból vette eredetét a dráma. Rodrigo de Cota és Juan del Encina műveinek jellemzése után áttér a Celestinára; keresi íróját. Azelőtt Juan de Menara vagy Rodrigo de Cotára gondoltak, de a corrector egy adata nyomán most már tudjuk, hogy szerzője Fernando de Rojas volt, és hogy kevéssel 1492 után írta. Ambár egyet-mást a régiekből merített, a mű mégis főleg a spanyol jellemet tükrözteti vissza és

egyes jelenetei Shakespeare-t vagy Lope de Vega-t juttatják eszünkbe. A modern színház szolgájának (valet) typusa a Celestinából ered, s egyáltalán az élet realistikus felfogása, mely a spanyol vígjáték fénykorát jellemzi, már e műben feltalálható. Lope de Vega összes elődei (Lucas Fernandez, Gil Vicente, Bartolome Torres Naharro, Lope de Rueda), sőt Lope maga is, sokat köszönnek a Celestinának, a melyet bátran tekinthetünk a modern európai színjáték egyik főforrásának. — Ugyanazon szerző franczia thesise: *La «Comedia» espagnole en France, de Hardy à Racine* (XII és 434 l.) az összehasonlító irodalomtörténet egy fontos adaléka. Több kisebb-nagyobb tanulmány után, melyek a spanyol színház befolyását a francziára a XVI. és XVII. században érintették, itt egy nagyon tanulságos, összefüggő kimutatást találunk arról a roppant hatásról, melyet a spanyol darabok Hardytől egész Racine-ig gyakoroltak. A bevezetés Hardy mysteriumairól szól. Rigal alapvető munkája után készült és kimutatja, hogy Hardy a színészeket és a közönséget tulajdonkép csak előkészítette a spanyol darabok megértésére. A *comedia* jellemzését adja azután; ez a játék a spanyol szellem legteljesebb és legnépiesebb kifejezése, ámbár a cselszövények jó része franczia vagy olasz eredetű. A régiek és ujak harcza után Spanyolországban a «comedia nueva» győz és ennek két formája, az ironikus és a heroikus, behatol Francziaországba először a regény és novella útján, azután XIII. Lajos udvarának spanyol jellege révén a színházba is. Ezután tulajdonképi tárgyára tér át a szerző. Behatóan ismerteti a Hardy darabjaitól egész a Corneille Cidjé-ig gyakorolt befolyást, azután főleg Corneille-jel foglalkozik. Következik azután a Jean Rotrou, Thomas Corneille és Scarron darabjaira gyakorolt spanyol befolyás és végre a «comedia» sülyedése Molière és Racine fellépésével.

Morel-Fatio, a spanyol tanulmányok nagy mestere, egy *Bibliothèque espagnole* czímű vállalatot indított meg, melynek első kötete: *Ambrosio de Salazar et l'étude de l'espagnol en France sous Louis XIII*, tőle való és behatóan tárgyalja Salazar működését XIII. Lajos korában. Ez a Murciából származott tudós nyelvmester volt, a kinek César Oudin-nel volt sok vitája a modern nyelvek tanításának módszere miatt. De e nyelvmesterről szólva a tudós szerző mindazt elmondja, a mit a spanyol nyelv tanulmányáról, annak elterjedéséről Francziaországban a XVII. század első felében tudunk. Morel-Fatio szerint ez volt az egyedüli korszak, a melyben a spanyol nyelvet minden művelt franczia tanulta és ennek a ténynek az irodalomra roppant hatása volt. A második kötet: *Le diable prédicateur, comédie espagnole du XVII. siècle, traduite pour la première fois en français, avec une notice et des notes par L. Rouanet*, a «Diablo predicador», ez ismeretlen (Bermudez ?) szerzőtől való híres vígjátéknak, kitünő fordítása, nagy tudo-

mányú apparatus és a vígjáték kritikai méltatása kiséretében, függelékül pedig több nemzedék itéleteit olvashatjuk e műről, mely két századon át maradt a színpadon.

Boris de Tannenberg, ki gyakran ír a spanyol írókról: *Un dramaturge espagnol* cz. alatt *M. Tamayo y Baüs*-nak szentelt egy kis füzetet (67 l.), a melyben ezt az írót Echegaray fölé helyezi és különösen három darabját: «A szerelem bolondja», «Becsületkérdés», «Uj dráma» elemzi.

E) Egyéb irodalmak. A *hollandi* irodalommal, melyet itt nagyon is elhanyagolnak, *Gustave Derudder* a nancy-i egyetemen vitatott két thesise foglalkozik. A latin dolgozat: *De Tessela Romeria* (142 l. és egy arczkép) Texel Roemers, hollandi írónő monographiája. A XVII. században élt és atyai házában sokat foglalkozott a költőkkel; híres férfiakkal társalkodott; Huyghens-sel, a nagy mathematikussal, vallási dolgokról vitatkozott, a René de Hooft által képzett irodalmi körben, Muidenben, nagy szerepet játszott, az olasz irodalmat behatóan ismerte és Tasso Felszabadított Jeruzsálemét lefordította. — A franczia dolgozat: *Etude sur la vie et les oeuvres de Cats* (478 lap) szintén a XVII. századi hollandi irodalomba vezet. Cats (1577—1660) korában jó hírnévnek örvendett, de a következő századok majdnem elfelejtették. Összes műveinek kiadása terelte reá újra a figyelmet, de oly behatóan mint Derudder eddig nem foglalkoztak vele. Az első rész négy fejezetben a költő életét adja. Cats hazájának diplomatiájában is nagy szerepet játszott; mint nagykövet Londonban élt és a münster-i béketárgyalásokon részt vett. Életében négy korszakot külömböztethetünk meg: Születésétől Middelburgba jöveteleig (1577—1603), middelburgi tartózkodása Dordrechtbe vonulásáig (1623), nyugalomba helyezése (1651) és halála. Költészete, a melyben a classikus elem a spanyol befolyással vegyül, főleg naiv egyszerűsége által tűnik ki. Írt Emblema-kat, mint a híres magyar humanista Sambucus; pásztori költeményeket, szerelmi dalokat, melyeken Ovidius hatása meglátszik, vallásos költeményeket, melyeken az ascetismus, a magányba vonulás jelei mutatkoznak. De Cats egyszersmind realista is, mint a hollandi festők; a groteszk és a torzkép nagy mestere. Ha nem is áll oly magasan, mint kortársai hitték, bizonyára nem érdemli meg a teljes elfeledést sem, mely nevét elborította.

A *skandináv* irodalomból sokat fordítanak. Ibsen, Björnson, Brandes itt jól ismert nevek. Az első kettőt gyakran adják; számos tanulmányt is írnak róluk. Björnsonnak a Temps színházi kritikusával, Larroumet-vel egy szenvedélyes vitája is volt. Brandes classikus művének (az európai irodalmi áramlatokról) első kötetét, mely a franczia romantikus iskoláról szól, a minap végre lefordították. Midőn utoljára

Párisban volt, a fiatal írói gárda nagy ovácziókkal fogadta. — E téren két thesist is jelezhetünk, a mi mindig annak a jele, hogy a tudományos körök érdeke is fel van keltve.

Léon Pineau az északi folklore mezején jól ismert név. *Les Vieux chants populaires scandinaves* (Gamle Nordiske Folkeviser) I. *Epoque sauvage, Les chants de magie* (336 l.), valamint franczia thesise ugyanazzal a czímmel és *Epoque barbare. La légende divine et héroïque* (584 l.) alczimmel a germán folklore fontos adalékai, melyek itt egy teljesen ismeretlen forrást nyitottak meg. Ámbár Andrew Lang theoriáit nagyon is könnyen fogadja el, a gazdag anyag csoportosítása, a hely színén tett kutatások és az összehasonlítás más nemzetek dalaival e művek dicséretére válik. Az első három részben a runákkal és a magikus babonával, a metempsychosis, szóval a halál folklore-jával, a második a természetfeletti lényekkel, melyek a föld belsejét vagy a vizek fenekét lakják, a harmadik az énekek alakjával, a rhythmusokkal foglalkozik. Kitünő fordításokban mutatja be ezeket az itt eddig ismeretlen termékeket. A második kötet bevezetésül az ősi Skandinavia állapotát vázolja, azután áttér az istenek cyclusára. A heroikus cyclusok közt ebben a kötetben a Sigurd-ét és a berni Dietrich-ét tárgyalja behatóan, végül a Hagbard és Signe mondáival foglalkozik. — Pineau latin dolgozata: *Saxo Grammaticus quid et quo modo ad gesta Danorum conficienda ex carminibus patrio sermone traditis hauserit* (115 l.) egy fontos kérdés megoldásához érdekes adalékokat szolgáltat.

A *szláv* nyelvek közt főleg az *orosz* nyelv és irodalom kutatása tett nagy lépéseket, ámbár Louis Léger, e szak képviselője a Collège de France-on és (két év óta) az Institut-ben, a cseh irodalmat is ismerteti irataiban és felolvasásaiban. Az orosz regények fordítása Melchior de Voguë valóban korszakot jelölő könyve: *Le roman russe* (1886) megjelenése óta nagy mérvben foly. Folyóiratok, ujságok és kiadók vetekednek e téren és néha már a legújabb termékeket is közlik franczia fordításban. Az orosz nyelv tanítása a középiskolákban nem volt ugyan eredményes, de a főiskolákon szépen művelik és minap egy vidéki egyetemen egy bolgár nő nyujtott be egy nagyobb dolgozatot Puskin-ról. Leger orosz chrestomathiái után egy összefüggő irodalomtörténetet is kaptunk, a mely a Colin-czég által kiadott világirodalomtörténetnek első kötetét képezi. Szerzője *K. Waliszewski*, a ki eddig főleg az orosz történet főbb epizódjait tárgyalta. *Littérature russe* (447 l.) cz. kötete az orosz irodalom történetét a legrégibb időktől napjainkig adja. A Colin-czég egy ily kötet megírásához egy specialistához fordulhatott volna, mert megengedve Waliszewski nagy előadói talentumát, szép stilusát, a mű csak úgy hemzseg a botlásoktól. Nagyjában Reinholdt «Geschichte der russischen Litteratur» és Golovine

orosz író a regényről írt műve nyomán halad. A közlött mutatványok fordítása azonban sikerült.

Louis Leger: Russes et Slaves (273 l.) cz. kötete a folyóiratokban közölt essayk gyűjteménye. A főbb czikkek: «Radistchev, a liberalis eszmék egyik előfutára Oroszországban», «Az orosz utazók benyomásai Francziaországról», «II. Miklós czár utazása a keleten» (ezt a művet Leger francziára fordította), «Adam Mickiewicz», «Puskin», «Az orosz nyelv tanítása a franczia iskolákban», «A cseh irodalom mai állása».

Ugyancsak *Leger: «Le Monde slave»* cz. alatt két kötetet adott, melyek az előbbi tanulmányokkal együtt nyolczra emelik a «Mélanges» számát; *La Mythologie slave* cz. alatt pedig egy a «Revue de l'histoire des religions»-ban közölt czikksorozatot külön kötetben adott ki.

Említhető még *Leger: L'Evangéliaire slavon de Reims, dit: Texte du sacre, édition fac-similé en héliogravure avec une Introduction* (XLV—94 l.) czím alatt, mely a Reims-ban őrzött híres cyrill és glagolita irású kéziratnak jól sikerült hasonmását adja (ára 100 frank, de van néhány példány a miniature-ök színes rajzaival, mely 300 frankba kerül). Már I. Miklós czár érdeklődött iránta és 1842-ben Silvestre adott egy hasonmást, a melyhez Kopitár írt egy latin bevezetést, de az orosz censura nem bocsátotta be a könyvet az országba. Mikor II. Miklós czár Párisba jött, ezt a kéziratot is megmutatták neki; Leger pedig nemsokára reá egy minden tekintetben hű hasonmást egy szép bevezetéssel bocsátott közzé, mely a kézirat sorsával foglalkozik.

E. Rod: Morceaux choisis des littératures étrangères (Angleterre, Allemagne, Italie, Espagne, Amérique, Russie, Scandinavie) (XLVIII—882 l.) cz. alatt egy anthologiát ad, a melyhez egy bevezetést írt a modern irodalmak fejlődéséről. Minden nemzet irodalmát a középkortól napjainkig kiséri; a mutatványokat jó franczia fordításban közli. Kár, hogy a magyar irodalomnak nem szorított egy kis helyet a negyedik (romantika) és ötödik részben, a melyek a XIX. századnak vannak szentelve. Az anthologia külömben nem mutatja azt a józan itéletet, azt a tapintatot, melyet ily műveknél megkivánunk. De a czímlapon felsorolt országok eleggé tanuskodnak arról, hogy mely országok felé terjed a figyelem.

A *román* irodalmat nem művelik oly nagy érdekkel, mint az várható volna, ámbár e téren is kezdődik a munkásság és a mi fő, ennek a nyelvnek a keleti akadémián van tanszéke. Egy román születésű tudós, *Pompiliu Eliade*, a ki több éven át a párisi Ecole normale supérieure tagja volt, franczia thesisében: *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie. Les Origines: Etude sur l'état*

de la société roumaine à l'époque des règnes phanariotes (436 lap) a franczia befolyást hazájának politikai, társadalmi és irodalmi életére vázolta. Ez az első rész az 1750—1821-ig terjedő korszakokkal foglalkozik. A mű három részre oszlik: az elsőben Románia érdekes rajzát találjuk a XVIII. század közepe táján. A föld népe, az egyház, a bojár, a hospodár és a társadalom egyéb rétegei eléggé szomorú színekben tűnnek elénk. Ekkor veszi kezdetét a franczia befolyás, de ez nem nyilvánul Francziaország és Románia közvetlen érintkezése folytán, hanem a törökországi phanarioták franczia műveltsége, az orosz tisztviselők és végre az erdélyországi franczia képzettségű társaság révén. Eliade nagyon szépen mutatta ki, mint folyt össze e három oldalról jövő, de egy szellemben működő befolyás az elhagyatott országra. Csak a nagy franczia forradalom idejében van közvetlen befolyás, épúgy mint Magyarországon. A mű utolsó része a franczia hatás első eredményeit mutatja be az irodalomban, a társaságban és a politikában. Igaz, hogy Eliade a magyar forrásokat nem tanulmányozta, hogy apróbb botlások is vannak művében az erdélyi fejedelmek uralkodási éveit illetőleg, de ez csekélység. A mi valóban sajnálatos, az, hogy az erdélyi franczia culturáról hamis képet adott. Itt nem vette észre, hogy a franczia befolyás csak az erdélyi *magyar* társadalom franczia műveltsége alapján volt lehetséges. Ezt vagy nem látta, vagy politikai okokból elhallgatta. De műve, melynek még két kötete lesz, szorgalmas buvárkodás eredménye.

O. Densusianu, a bukaresti egyetem tanára, Párisban Leroux-nál teszi közzé *Histoire de la langue roumaine* cz. művét, melynek két kötete lesz, mindegyik három füzetben. Az első kötet már megjelent.

Végül egy szót a *magyar* nyelv- és irodalomtörténetről. Már mult jelentésünkben említettük, hogy az érdek némileg fel van keltve. Sayous halála bizonyára nagy baj volt, mert öröksége, a *történeti* rész, oly dilettansok kezébe esett, kik csak kompilálni vagy fordítani tudnak és ezt is gyakran oly rossz stilusban teszik, hogy könyveik nyomot nem hagynak. Mások a magyar szentek életét írják meg több ájtatossággal, mint kritikával; minap pedig egy magyarfaló diplomata a XVI. és XVII. század magyar történetét oly csúful írta meg, hogy valódi szégyen.*) És ez az úr nem is tud magyarul! E téren tehát még sok a tenni való; a bajon csak úgy lehetne segíteni, ha több fiatal franczia történészt a magyar források olvasására tanítanák. Ez tulajdonkép e sorok írójának czélja az ő egyetemi cursusával. Addig, míg nem neveltünk egy pár tehetséges fiatal tudóst e szaknak, törekvéseink meddők maradnak. Az irodalomtörténet terén is első sorban erre

*) L. e munkáról a *Revue historique* 1903. julius-aug. számát.

kell czéloznunk. Mire vezet a nyelv nem tudása, azt szomorúan mutatja *Melchior de Polignac: Notes sur la littérature hongroise* (288 l.) cz. kötete. Itt százakra menő baklövések vannak, daczára a segélynek, a melyben egy magyar író részesítette a franczia dilettanst. Bővebben kimutattuk ezt a Revue critique-ben (1900; 50. szám). Polignac az ő költői anthologiájával *(Poésies magyares)* jobb szolgálatot tett volt. Érdemes munka az *F. E. Gauthier* kötete: *Arany — Petőfi* (254 l.), melyről a Közlöny beszámolt. A világkiállítás alkalmával megjelent *Histoire de la littérature hongroise*; az Athenæum kiadása szintén ismeretes; végre az *Etude sur l'influence de la littérature française en Hongrie*, a magyar irodalomtörténetet a Sorbonne thesisei közé iktatta. Reméljük, hogy nemsokára lesz több munkás e téren és hogy így a magyar tanulmányok az itteni tudós körökbe fognak hatolni. Ezzel az óhajjal zárjuk be hetedik jelentésünket.

Kont Ignácz.

HAZAI IRODALOM.

Dr. Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Második kötet. 1773—1780. Budapest. Kiadja a M. Tud. Akadémia. 8-r. VIII, 525. l.

A magyar művelődéstörténet egyik legfontosabb ágának, a közoktatásnak, az utóbbi időben néhány figyelemreméltó munkása derített egészen új világot szellemi haladásunkra. Nem azokat a többékevésbbé becses adatgyűjteményeket értjük, a melyek Ábel, Fraknói, Schrauf, Mokos és mások nyomozásának az eredményei; hanem azokat a forrástanúlmányokat, a melyekkel az ezredév fordúlója alkalmával kivált középiskoláink történetét elevenítették föl részint iskolai értesítőkben, részint külön művekben. Még inkább pedig a Békefi és Fináczy könyveit, a melyek alapvető műveknek mondhatók. Ábel Jenő, Pauler Tivadar és Molnár Aladár mellett senki sem művelte több szerencsével közoktatásunk történetét, mint Békefi és Fináczy. Amaz a közép- és újkor magyar szellemi gócpontjainak néhány nevezetes oldalát feltárta, emez a Mária-Terézia korabeli közoktatásunk egész fejlődési folyamatát nyomozta és tanúlmányozta. A legmélyebbreható változásokat, a melyek a jezsuiták tanításának utolsó korszakában, majd a jezsuiták megszűntével az egész magyar közszellemet újraalakították. Művének első kötetében még a magyar iskola régebbi

állapotával ismertetett meg, második kötetében pedig azon idegen szellemi tényezők hatását mutatta ki, a melyek a mi iskolánk fejlődését irányozták; majd a *Ratio Educationis* keletkezését, megvalósítását, politikai és pædagógiai hatását rajzolta, mindenütt a legbiztosabb és leghitelesebb adatok alapján, a melyeket nemcsak a legapróbb részleteiben átértett és megmagyarázott, hanem szoros kapcsolatba hozott az európai és magyar szellemi műveltség minden hatékony tényezőjével.

A lelkiismeretes kutató és hozzáértő feldolgozó kettős munkája egyformán számot tarthat e könyvben méltó elismerésünkre. Amott a széles kör és alaposság, emitt a történetíró helyes módszere, élénk és világos előadása kötik le figyelmünket. A könyvnek minden lapja arról győz meg, hogy írója nemcsak az egész gazdag anyagon uralkodik; nemcsak az elvont elvek fejlődési irányainak és útjainak nyomozásában otthonos; hanem egyszersmind a gyakorlati pædagogus éles szemével vizsgálja a közoktatásnak összes lényeges kérdéseit és vonatkozásait. Szóval: nemcsak történetíró, hanem pædagogus is; a történetíró ritkán kerekedik fölűl a pædagoguson, s a pædagogus soha sem vesz erőt a történetírón. Úgy vagyunk művével, mint ha valamely kitünő katona hadtörténelmi kutatásait olvassuk. Az élettapasztalatok nyomán leszűrődött kritikai felfogás mindenütt elárulja a gyakorlat emberét, a ki a történeti adatok tanúságát mindig a helyes szempontok szerint mérlegeli s magyarázza. Úgy véljük, maga az író is tisztában volt írói egyéniségének e fontos tulajdonságával, midőn mintegy számot adva módszeréről, így szól: «Nemcsak a tudományt kívántam tehetségem szerint szolgálni, hanem arra is törekedtem, hogy a könyvemben foglalt történeti és pædagogiai elvek iránt felkeltsem a művelt közönség érdeklődését.» E törekvés valóban sikerrel is járt. Nemcsak a pædagógiának psychologiai elveiben tanúlságos e történeti mű, hanem az iskolák közigazgatásának megvilágításában is. Itt is, ott is az iskola embere, a gyakorlati pædagogus forgatja a történetíró tollát, s e kettős törekvés biztosítja a könyv tudományos sikerét.

Innen magyarázható, hogy Fináczy a Mária Terézia korabeli közoktatásnak nemcsak úgy mondható külső történetét rajzolja. Megelevenedik előttük az iskolák belső, szellemi világa is. A mellett, hogy a különböző fajú iskolák alapítását, életének változásait, tanítóinak általános képzettségét s az államnak az egyes intézetek ügyeibe való beavatkozását, szóval közigazgatási módját részletesen ismerteti: feltárja előttünk azt a belső forrást is, a melyből az iskolák szelleme, tanítóinak értelmi fejlettsége táplálkozik. Sőt azoknak az értelmi világát is igyekszik többoldalúlag földeríteni, a kik az iskolai tanítás rendszerét újjáalkották, a kik tehát a főirányokat először jelölték meg.

Nyomról-nyomra vezet a nagy reform előkészítésében, kialakúlásában, az elemi-, közép- és felső-oktatásra tett hatásaiban.

Megfigyeli a főbb pædagogiai elvek külföldi fejlődését, a mint azok az angoloknál, francziáknál és németeknél az iskolai tanítást átalakították Locke, Rousseau, Guyton de Morveau, Roland d'Ercevìlle és La Chalotais, Leibnitz, Wolff, Nagy Frigyes, Francke, Semler, Hecker és Basedow eszméinek, javaslatainak és reformjainak alapján. Vizsgálja, mit vett ez európai új eszmeáramlatból Ausztria Van Swieten szellemi vezérlete alatt; hogyan harczoltak az osztrák pædagogusok az iskolai tanítás rendszerének javításáért s mikép ültették át Pergen gr., Felbiger, Martini, Hess, Kollár, Marx Gráczián, Rautenstrauch az újabb külföldi pædagogiai elveket. S arra az eredményre jut, hogy a bécsi kormányt »positiv tanügyi alkotásaiban» nem a műveltség tiszta eszménye vezérelte, hanem az a hatalmi gondolat, hogy a közoktatás a maga egészében az állami feladatokat szolgálja, mint a hogy a nagy porosz király is tervezte.

E bevezetés után a jezsuita-rend feloszlatásával keletkezett iskolaügyi állapotok beható rajza következik. Mit kellett a kormánynak tennie, hogy az iskolák fejlődését fenyegető zavarokat, a tanárok hiányát megszüntesse, több városnak iskola alapítására irányuló kérelmét meghallgassa vagy elutasítsa; hogyan akarta a bécsi kormány a magyar iskolák ügyvezetését is a Kressl b. elnöklete alatt működő bécsi bizottság kezébe adni, s a magyar kanczellária miként törekedett ez illetéktelen befolyást csökkenteni: mind e fontos kérdéseket ép oly alapos, mint rendszeres előadásban tárja elénk Fináczy. Sehol sem marad meg e kérdések vizsgálatának, hogy úgy mondjuk, külső kérgénél: behatol a kérdések velejébe, a létesítendő reformok lényegébe a nélkül, hogy fejtegetése szárazzá vagy unalmassá lenne. Például hozzuk fel az egységes katekizmus befogadására irányúló törekvésnek fölötte tanúlságos előadását, a mely a könyv legszebben megírt fejezetei közé tartozik. Nem kevésbbé tanúlságosak a nagyszombati egyetem újabb szervezését s Budára való áthelyezését tárgyaló fejezetei is, a melyek az egyetem régibb és ekkori életének nemcsak beható, hanem élénk s mégis sokoldalú rajzát nyujtják. Fináczy mindenütt talál alkalmat, hogy magát a tanítás anyagát is részletes vizsgálat alá vegye. Az iskolai könyveket nemcsak átforgatja: valósággal beléjök mélyed. Meglátja, egyik-másik miben mutat újabb felfogást mind arra a *mit*, mind arra, a *hogyan* tanít. S nem vádolhatjuk egyoldalúsággal. A bölcseleti, jogi s hittudományi kézikönyvek mindegyikében teljesen tájékozott. Aránylag az orvosi kar megalapítása, illetőleg fejlődésének első nehány évi története mondható kissé szűkszavúnak, de nem szabad felednünk, hogy a mit lényegesnek tart a szerző, azt itt is tömören

összefoglalja. Annál részletezőbb azon tárgyalások ismertetésében, a melyek a Budára való áthelyezést megelőzték és megvalósították.

A történetíró lelkiismeretes munkájának igazi próbakövéűl tekinthető az egyetemi és tanúlmányi alap keletkezésének ágas-bogas kérdése, illetőleg e kérdés megvilágítása. Itt a szerzőnek roppant gazdag anyagkészlettel kellett megismerkednie s előadásában óvakodnia kellett, hogy el ne takarja a fával az erdőt. Világos felfogásának s a szerkezetben mutatott tiszta egyszerűségnek tulajdonítjuk, hogy e nehéz kérdést is oly sikerrel oldotta meg. Látszik, hogy évek óta s mindig egy irányban tanúlmányozta e kérdést és szerencsés kézzel tudta kiválasztani épen azokat az adatokat, a melyek czéljának leginkább megfeleltek.

Fináczy művének igazi középpontja mégis a *Ratio Educationis* tárgyalása. Nyolcz fejezetben foglalkozik e nagy reformmal, annak kormányzati és pædagogiai újításaival s egész közoktatásunkra tett hatásával. Megállapítja keletkezése módját, szerkesztőinek kilétét, összeveti a mű kéziratait a nyomtatott példánynyal és a különböző kézirati példányokban kifejezésre jutott elvek összefüggését, az azokban mutatkozó külföldi hatásokat; fürkészi, hogy a kéziratok miként követik egymást időrendben, hogy az első példányokban még meglevő kormányzati és pædagogiai elvek közűl melyek alakúltak ki a végleges szövegben, melyek maradtak el, s melyek változtak át. Sok helyen aprólékosnak látszik e munka, de ezt magával hozza az a lelkiismeretes gond, a mely szerzőnk egyik fő sajátja; mintha kissé fárasztaná figyelmünket, midőn a történtíró bibliographussá lesz (a mire voltaképen a csillag alatti jegyzetekben szokás kiterjeszkedni), de bőven kárpótol tárgyszeretetével s előadásának folyamatosságával. Itt van legjobban helyén az író, s kettős törekvése, a melyről főntebb emlékeztünk, itt sikerűl leginkább. Szinte érezzük lelkesedésének hevét, midőn e nagy reformot különböző oldalairól taglalja s nemzeti életünkre tett mérhetetlenűl fontos hatását nyomozza. De lelkesedése, illetőleg férfias méltánylata nem teszi elfogulttá. Pædagogiai kritikus szeme könnyen észreveszi a még csak derengő fényt is, a tanítás módszerének a maihoz csak közelítését, a régitől csak távolodását is. S a mint az új rendszernek akár kormányzati, akár pædagogiai elveit magyarázza s bírálja, rendesen néhány rövid talpraesett észrevétellel beéri, de a melyekből az olvasó rögtön tájékozódik, mennyire a gyakorlati «tanférfiú» elméleti és tapasztalati bő ismeretköréből eredtek azok. Bírálatának csak egy pontjára teszünk némi csekély megjegyzést. Fináczy ugyan a kornak, a melyben az új tanúlmányi rendszer keletkezett, helyesen rajzolt politikai hátterét nyujtja, s az elalélt nemzeti léleknek önmagáról való megfeledkezését kellő számításba veszi: mind e mellett, úgy

tetszik, az európai közszellem hasonló áramlatát figyelmen kívül hagyja. A nemzeti érzés más nemzeteknél is lanyha e korban, a világpolgárias felfogás kezd néhány évtized óta fejlődni, s e fejlődés alól a magyarországi tanúlmányi rendszer megalkotói sem vonhatják ki magukat. Természetesen nálunk a nemzeti egyéniség elgyengűlése a birodalmi eszme izmosodása miatt rombolóbb volt, mint Európa nagyobb s fejlettebb népeinél; de midőn a *Ratio Educationis*-ban a nemzeti érzésnek a milyen olyan nyilánúlását keressük: e szempontot sem szabad érintetlenűl hagynunk; hiszen még csak félszázad mulva kezd a nemzeti öntudat erősebben nyilatkozni, a mire megint az európai eszmeáramlatok hatnak. Annál helyesebben kiemeli a szerző a «hazai szempontoknak bizonyos értelemben fölülkerekedését», hogy a tanúlmányi rendszer alkotóinak sikerűlt hazánk különleges állapotának megismerését az iskola elsőrendű feladatává tenniök. Számos részletes magyarázattal kiséri ez alapos felfogását a szerző s mindenütt szinte pontról-pontra halad az új elvek pædagógiai és kormányzati alkalmazásának méltatásában. Az új vívmányok (pl. a magyar történelem és földrajz tanítása) értékök szerinti figyelemben részesűlnek, s Fináczy kellő tekintettel van az európai tanítás rendszereire is nemcsak általánosságban véve, hanem az egyes elvek fejtegetésében is. Hiszszük, hogy a mai pædagogusok s a tanítás iránt érdeklődők is haszonnal olvassák Fináczy művének e sikerűlt fejezeteit, a melyek az új tanúlmányi rendszernek igazán méltó s értékes magyarázatai.

Tisztán a történeti kutatás szempontjából fölötte érdekesnek találjuk a mű azon részét, a melyben a *Ratio Educationis* szerzőinek kilétét állapítja meg. Itt azonban az okok halmozása némileg gondolkozóba ejti az olvasót. Ürményi József szerzősége bizonyos, itt az írónak nem kellett adatok után kutatnia; de a másik szerző, Tersztyánszky Dániel szerzősége már kevésbbé tisztázott kérdés volt eddig. Fináczy kutatásai után többé semmi kétségünk nem lehet erről. S épen itt áll meg egy ideig gondolkozva az olvasó. A külső valószinűségi okok, írott bizonyítékok már magukban teljesen eldöntik a kérdést, hogy Tersztyánszky volt Ürményinek jobb keze az új tanulmányi rendszer megalkotásában; s valóban nincs szükségünk még a belső valószinűségi okok kutatására is, a melyek a történetíró előtt úgyis mindig kisebb fontosságúak amazoknál. Fináczy azonban nem elégszik meg az írott bizonyítékok döntő voltával, a belső okokat is hosszasan tárgyalja, a mivel — nem mondjuk — hogy hiába való fáradságot okozott, de kissé talán mégis elnyujtotta itt a tárgyalást. Helyesen ismertetett meg bennünket Tersztyánszky tudományos jellemével, csak a szempontot nem helyeseljük, a mely e kutatásában vezette.

Azonban e pár megjegyzésünk, ha az olvasó eddig figyelemmel

kisért, épen semmit sem von le Fináczy jeles művének igazi becséből. Nemcsak az anyag gazdagsága, de világos elrendezése s az előadás férfias komolysága, helylyel-közzel emelkedettsége is dícséretére válik írójának.*)

VÁCZY JÁNOS.

Némethy Géza: A római elegia viszonya a görögköz. M. Tud. Akadémia. Értek. a nyelv- és széptud. köréből: XVIII. 3. 28 l. Ára 48 fillér. Budapest, 1903.

Az értekezés szerzője a római classikus költőket felölelő monographia-cyclusának második kötetében «A római elegia» czímen együttesen akarja tárgyalni az elegikus költőket, névszerint Gallust, Tibullust és Propertiust. «Hiszen — úgymond — akár Tibullusszal, akár Propertiusszal foglalkozunk, ... Gallusig ... kell visszamenni, a kitől mind a ketten függenek s így, ha két íróval két külön kötetben fogfoglalkoznánk, *a bevezető részek mind a két munkában azonosak lennének.*» Ezért czélszerűbbnek tartja egy olyan könyv szerkesztését, a mely összefüggésben tárgyalja az összetartozókat. De már Ovidiusnak egész külön kötetet akar szentelni.

A római elegiára nézve mindenek előtt eldöntendő az a főkérdés, hogy t. i. milyen viszonyban áll a görög elegiához. A szerző állítása szerint a római irodalomtörténet eddigi feldolgozói ezt a kérdést «*jobbára* mint eldöntöttet tárgyalják», mert kétségtelennek tartják, hogy a rómaiak a subjectiv természetű erotikus elegiát mint kész műfajt vették át az alexandrinusoktól. Gallusnak állítólag Euphorion volt a mintaképe, Tibullus és Propertius pedig *főleg* Philetast és Callimachust utánozták. E közkeletű folfogással szemben a szerző azt bizonyítja be, hogy a «rómaiak a subjectiv vagyis lyrikus természetű elegiát mint kész műfajt nem vehették át az alexandrinusoktól, mert Euphorionról *egyáltalában nem* lehet kimutatni, hogy akár erotikus, akár másfajta

*) Az első kötet ismertetése alkalmával néhány nyelvi hibára rámutattunk; a jelen kötetben mindössze egy pár csekélységen akadt meg a szemünk. Szórendi hibák: «a katekizmusnak egy-egy példányát az összes magyar püspököknek *küldi meg* ...» (111. l.) e h. *megküldi;* — «utóbb már a tanszékek nagyobb részére *terjeszti ki* elhatározását» (118. l.), e h. *kiterjeszti;* — «mentől jobban *ismerkedik meg* az ifjúság Magyarország történetével» (200. l.), e h. *megismerkedik*. Helytelen kifejezések: «*két* oly eltérő felfogásra valló intézmény*ek*» (118. l.); — az *ellenében* használata is rossz a 169. lapon; — «óvakodjék attól, hogy a vallás védelmébe keserűséget és rágalmat *ne* keverjen» (385. l.): így épen ellenkező az értelme, mint a mit a szerző mondani akart. — Végül a szerző figyelmét revisio alkalmával elkerülte, hogy a 95. l. fölül 3. sora mellől elmaradt a jegyzet.

elegiát írt volna, de még Philetas és Callimachus erotikus elegiái sem subjectiv természetű lyrikus költemények, hanem erotikus mythosokat elbeszélő, tehát lényegükben epikus költemények».

Készséggel elismerem, hogy az értekezés a római elegia kérdését ügyes és néhol szellemes bizonyítással meglehetősen tisztázta. Ezentúl már nem érheti be senki azzal az általános megjegyzéssel, hogy a római elegiák görög minták után készültek, mert ki van mutatva, hogy a subjectiv erotikus elem kizárólag a római költők műve.

De kisérjük figyelemmel a philologiai módszerrel fölépített bizonyítás menetét. A legelső tétel az, hogy Euphorion elegia-írói hírének semmi elfogadható alapja nincsen. Suidas felsorolja munkáinak czímeit, de állítólagos elegiáiról nem tesz említést; a Meineke-féle töredékgyűjtemény alapján sem mondhatjuk elegia-írónak; a Proclus említette elegia-írók kánonjában sem szerepel a neve; de Propertius és Ovidius sem említik Euphoriont, mint elegia-írót. Cicero (Tusc. disp. III. 19) a poeta egregiust, Enniust állítja vele ellentétbe, máshol meg (De div. II. 64: obscurus Euphorion, at non Homerus) szintén csak az epikus költőt látja benne. Quintilianus (X. 1. 56.) a görög elegiáról szólva csak Callimachust és Philetast említi, Euphorionról hallgat. Heyne ki is vette őt az erotikus elegia-írók sorából, de évtizedeken át nem talált követőre. *Schanz* pl. azt állítja, hogy a szerelmi elegiában Gallusnak Euphorion volt a mintaképe, *Christ* szerint Euphorion az epika és elegia terén egyformán működött, sőt elegiáit *Gallus latinra is fordította*. A maga korának philologorum princepse, Ribbeck még tovább ment és azt írta, hogy Euph. erotikus elegiai már Cicero korában ingerelték a római költőket, «welche (t. i. erotikus elegiái) namentlich von Gallus *ausgebeutet, nachgeahmt und geradezu übersetzt sind*». Dicséretes kivételt csak *Susemihl* képez, a ki az alexandriai görög irodalomról írt művében kétségeit fejezi ki Euphorionnak állítólagos elegia-írói működésével szemben. Teuffelről, a római irodalomtörténet classikusáról, nem emlékezik meg értekezésünk.

Némethy azonban tovább megy egy lépéssel. Érdekesen fejtegeti azt a kérdést, hogy miképen került Euphorion abba a hírbe, hogy erotikus elegiákat írt. Nyilvánvaló, hogy Servius egy helyének félreértéséből származott ez a kis mythos. E szerint Gallus «Euphorionem transtulit in Latinum sermonem et amorum suorum de Cytheride scripsit libros quattuor», a miből a szerző szerint csak annyit szabad kiolvasni, hogy Gallus egyrészt epikus, másrészt elegikus költeményeket írt, mint epikus követte Euphoriont, de «elegiáihoz Euphorionnak semmi köze». Ha Gallusról, mint Euphorion-fordítóról beszélünk, akkor csak két elbeszélő költeményére *szabad* gondolnunk, nem pedig a saját szerelméről írt, lyrikus természetű elegiára. A Probus neve alatt járó, meglehetősen értéktelen

Vergilius-kommentár az egyetlen hely, a hol Euphorion elegia-írónak van nevezve. A szerző igen érdekesen felderíti az ál-Probus szintén félreértésen alapuló és önhatalmúlag odavetett «elegiarum scriptor-jának létrejöttét. Diomedes adatát sem lehet komolyan venni, a ki az elegiáról, mint műfajról szólva felsorolva Propertiust, Tibullust és Gallust, mint a kik utánozták a görögöket és pedig Callimachust és Euphoriont. Diomedes ugyanis rendszerint Suetoniusból állította össze irodalomtörténeti adatait, melyeket máshol és kétesértékű és félreértésekre valló pótlásokkal megtoldott. De a kik Euphorionnak szerelmi elegiákat akarnak tulajdonítani, azok hivatkoznak a Theodoridas-féle síriratra (Anth. Pal. VII. 496), mely szerint Euph. sírját almával, gránátalmával vagy myrtusokkal, tehát csupa erotikus jelentőségű dolgokkal kell díszíteni, mert életében is hódolt a szerelemnek. Az értekezés szerzője e sorokban a költő magánéletére lát czélzást, mert nagy ἐραστής volt. «De ha — így ír a 11. lapon — a síriratban minden áron czélzást keresünk költeményeire is, *bátran vonatkoztathatjuk erotikus epigrammáira*», melyeket Meleager λυχνίς-eknek nevezett; a λυχνίς erotikus jelentőségű virág volt. «Ezzel elvégeztük feladatunk első részét: *Euphoriont kitöröltük az elegia-írók sorából*» -- így végződik a bizonyítás első nagy szaka.

Meg kell vallanom, hogy az Euphorionra vonatkozó okoskodás nézetem szerint értekezésnek kevésbbé sikerült része. De szerencsére nincs is nagyon lényeges összefüggésben a főkérdéssel.

Mit jelentett az elegia Euphorion korában? Maga a szerző is azt mondja (14. l.): «a régiek elegia alatt nem értettek semmiféle szorosan körülhatárolt műfajt, hanem így neveztek mindenféle, bármily modorú, hangú és tartalmú *hosszabb* (!) költeményt, a mely distichonokban volt írva». Tegyük fel, hogy tényleg sikerült volna Euphoriont a *hosszabb* distichonos költemények szerzőinek sorából kitörölni, annyit mégis meg kell engednie, hogy Euphorion *distichonos* versmértékben írt *erotikus* tartalmú költeményeket. Azzal nem nyerünk sokat, hogy azt a vág értelmű «elegia» szót a *hosszabb* költeményekre alkalmazzuk és a rövidebb, elegikus mértékben írt költeményeket epigrammá-nak nevezzük (v. ö. 15. l.). Így tehát az egész okoskodás egy szóharcz körül foly. Hisz a szerző szerint (14. l.) nem szabad azon megütköznünk, hogy még Propertius és Ovidius is egy kalap alá szorítanak oly különböző költeményeket, a minők a szerelmi dal és a szerelmes tárgyú költői elbeszélés. Ha Cicero a «cantores Euphorionis»-t hozza szóba, akkor korán sem lehet azt következtetni, a mit a szerző tesz (a 6. lapon), hogy okvetlenül *epikus* költők voltak azok, a kik nem Enniust, hanem Euphoriont választották mintaképül. Maga a «cantores» szó talán mégis inkább lyrikus költőkre vonatkozik. Azután meg tegyük

fel, hogy valaki nálunk az ötvenes években Zrínyiről olyasfélét írt volna, mint a mit Cicero írt kedves Enniusáról: óh te kitünő költő, ámbátor fitymálnak téged ezek a «cantores Petőfiani.» Ebből csak nem lehet azt következtetni, hogy maga Petőfi és ezek a Petőfi-utánzók *epikus* költők voltak. Persze ha némi petitio principii-vel már előzetesen annak a meggyőződésnek vagy talán inkább előitéletnek hatása alatt állunk, hogy Euphorion epikus és nem lyrikus költő, akkor igen könnyen természetesnek találjuk, hogy Euphorionban Cicero csak epikus költőt látott. A második cicerói idézet sém döntő jelentőségű.

De már megjegyeztem, hogy az értekezésnek ez az első része nem igen érinti a főtétel szerencsés megfejtését, mert az tényleg nem valószínű, hogy Euphorion egészen olyan distichonos erotikus költeményeket írt volna, mint a minők a római elegia-írók művei.

De sokkal fontosabb a második rész, hogy t. i. milyen volt az az erotikus elegia, melyet Philetas, továbbá Hermesianax, Alexander Aetolus, Phanocles és Callimachus műveltek.

Hermesianax Leontion cz. alatt kiadott szerelmi elegiáiról egész bizonyos, hogy a költőnek saját szerelmi viszonya nem volt tárgya ez elegiáknak.

Alexander Aetolus két hosszabb elegiája közül az egyik — szerzőnk szerint — «irodalomtörténeti tanítóköltemény», a másik pedig erotikus mythosokat beszélt el. Phanocles pláne a «homosexualis szerelem történetét írta meg». Callimachus *Αἴτια*-ja ætiologikus mondákkal foglalkozott, az Acontius és Cydippe gyönyörű története keretében sem emlékezett meg a költő a saját szerelméről. A többi négy elegikus formában írt költemény sem mondható szerelmi elegiának. Lyrikus jellegű szerelmi elegiáiról semmiféle régi forrás nem emlékezik meg. Kétségtelen, hogy a római utánzók az *Αἴτια*-ban látták az erotikus elegia mintaképét. A nagyszámú Callimachus-töredékek között egy sincs, melyet a szellemi érzés subjectiv kitörésének lehetne minősíteni. Susemihl is lemondott arról, hogy Callimachusnál subjectiv természetű szerelmi elegiákat keressen, de Philetasról hiszi, hogy lyrikus jellegű szerelmi elegiákat írt.

És itt kezdődik most az értekezés legérdekesebb és legbecsesebb része.

Philetas dicsősége főleg a Bittist magasztaló költeményein alapult. A szerző igen plausibilis módon kimutatja, hogy Philetas Bittise csakis felesége lehetett a híres elegikus költőnek. Rohde és Christ állításával szemben egészen világosan kideríti, hogy Lyde sem volt szeretője, hanem a felesége Antimachusnak. Philetas tehát Bittishez nem intézhetett afféle subjectiv természetű erotikumokat, mert olyan ókori költő nem akadt, a ki «tisztességes nőt merészelt volna holmi szerelmi dalokkal hírbe hozni».

De arra is van bizonyítékunk, hogy a római költők Philetasnak epikus, és nem lyrikus költeményeire gondoltak, mikor róla mint a szerelmi elegia mesteréről szóltak. Sőt a fennmaradt fragmentumok sem czáfolják azt a valószínű feltevést, hogy Philetas dicsőségét nem a szerelmi érzés subjectiv nyilvánításának, hanem egyedül az erotikus elbeszéléseinek köszöni. Így tényleg sehol sem látjuk nyomát annak az elegiának, melyet a római, lyrikus természetű elegiák írói mint kész műfajt átvehettek volna.

Az értekezés ezután igen szépen vázolja a római subjectiv természetű erotikus elegia keletkezését és szól Catullusról, Calvusról, főleg pedig Gallusról, a ki «megteremtette a római elegia állandó reális hátterét», a miben teljesen elüt az alexandriai elegiától. Tibullus és Propertius, mint egy «kialakult» műfaj továbbművelői, közvetlenül inkább Gallustól függenek. A római elegia az egész alexandriai erotika együttes hatását mutatja; az erotikus epigramma és elegia, a bukolika és az új-komédia együttes hatásából fakadt és sarjadt elő. *Az újítás Gallus érdeme, a ki irodalomtörténeti jelentőség dolgában egyenlő rangú Vergiliusszal és Horatiusszal.*

E költő-triásznak van egy közös sajátsága és érdeme, hogy t. i. római szellemben módosították a költészetnek a görögöktől átvett műfajait és e módosított műfajoknak végleges formát adtak. Az utódok most már az aranykori római példák után indulhattak és «így a latin irodalom felszabadulta a görögtől való szolgai függés járma alól». És ezt a legvégső eredményét a szerző bátran hozzákapcsolhatta egy régebben megjelent kitünő értekezéséhez, melyben a római költészet korszakait teljesen eredeti felfogással megállapította.

Végül még csak annyit jegyzek meg, hogy a most ismertetett értekezés megérdemelné, hogy a szerző a külföldi tudósok számára is hozzáférhető módon, akár latinul, akár németül is röviden közzétenné kutatásának eredményeit. De persze rövidebben, sőt talán itt-ott jelenlegi magyar alakjában is lehetne egyet-mást kurtítani, mert német referens talán itt-ott «etwas breit»-nek, vagy «hie und da ein wenig aufgebauscht»-nak találhatná az előadás módját, mely azonban egészben véve szintén igen jelesnek mondható, mert mindvégig tiszta és világos, és teljes mértékben lebilincseli az olvasó figyelmét.

PRUZSINSZKY JÁNOS.

Heckler Antal: Görög földön. Budapest. Grill Károly cs. és kir. udv. könyvkereskedésének kiadása. 1903. 8-r. 80 l.

Ily félrevezető czím alatt jelent meg f. év elején egy szépirodalmi mű, a melynek semmi köze a hasonló czím alatt a magyar tanárok görögországi tanulmányútja alkalmával kiadott tudományos album-

hoz.*) Ezt előre kellett bocsátanom, hogy valaki ne gondolja, mintha ismét fel akarnám melegíteni a fenebbi czím alatt ismert jeles mű tartalmát; másrészt már előre is helyteleníteném kell, hogy egy oly műnek czímét egy másik író felvegye, a mely mű a könyvkiadó czég hirdetéseiben, mint tekintélyesebb irodalmi termék ismeretes.

A ki tehát azt hinné, hogy akár a mykenæi kérdés, akár az olympiai ásatások újabb eredményei, akár az athenei vagy német archæologiai társulat kutatásainak legújabb sikerei összefoglalva eléje tárulnak, az rendkívül csalatkozik.

Csak a keltezések: Corfu, 1902 szeptember havában. Olympia, szeptember havában, «Tiryns, Mikenae (!) október havában» stb. tanusítják, hogy írónk a helyszinén írta reflexióit; különben pedig akár ott se lett volna Görögországban, ezt az elmefuttatást megírhatta volna ily alakban látatlanban is. Élénken emlékeztet engem azon utitársaimra, a kik jól elkészülve tanulmányútunkra, már czikkeiket is előre megírták róla, ott nem láttak, nem néztek semmit, csak saját fáradalmaikkal és testük hogylétükkel vesződtek s itthon többet tudtak írni és beszélni a látottakról s tapasztaltakról, mint bármelyikünk. Részemről többre becsültem azon impressionista utitársaimat, a kik kevesebb előkészültséggel indulván velünk útra, a helyszinén minden legcsekélyebb benyomást élénken befogadván, fáradságot nem ismertek akkor, mikor a régi emlékek, az újabb kutatások közvetetlen szemléletén ismereteiket gyarapíthatták és hazatérvén, a tapasztaltakat bővebb tanulmányokkal kiegészítették.

Szerzőnk nézetem szerint az első kategoriába tartozik. Lapokon át ritka dagályos szóbőséggel áradozik és ömleng oly módon, mintha csak szellemi erőműgyakorlatot óhajtott volna végezni.

Lássunk egy-két példát. «Mikor a daczos nyerseséggel égnek meredő hegyoldalakat szemléljük cserjéikkel, halvány olajfáikkal, magányos pálmáikkal, sötétlő ciprusaikkal, melyek mint imára kulcsolt gyermekkezek törnek az ég felé: eszünkbe jut a paizs, melyet Hephaistos pőrölye Achilles számára kovácsolt. Van hasonlat a homéri fegyver és a sziklavért között. Mind a kettő öldöklő harczokra, védelemre lett alkotva.» (Corfu. 11. l.)

Vagy egy más helyen: «A vidék, a természet maradt a régi — olyan, a minő a mesés idők ködbevesző hajnalidején volt, mikor a gyönyörűséges Nausikaa öszvérfogatával kijött a sós tenger martjára,

*) «Görög földön». Emlékkönyv a magyar tanárok 1893-ik évi tanulmányútjáról. Szerkesztették Dr. Csengeri János és Dr. Pasteiner Gyula. Budapest, 1895. Franklin-Társulat. 1895. 8-r. 303 l. 44 képpel. — Ismertette az E. Phil. Közlöny 1895. évf. 480. l. Hegedüs István.

hogy *szennyeset kimossa* s a bozótok között tündérenyelgéssel játékba fogott szolgálóival» . . .

Ilyen és hasonló ömlengéseken kell keresztül vergődnie az olvasónak, míg nagy nehezen a tárgyra akad. Sok, sok vesződséggel lehet csak a dolog magvát kihüvelyezni. Mintha csak æsthetikai ismereteit akarná fitogatni írónk, azért idézi elé Dante (Commedia), Goethe (Faust), Lessing, Vischer, Leonardo da Vinci, Giotto, Spencer, Macaulay és mások szellemét, csakhogy valami hasonlatosságot találjon ebben, vagy abban a költőben vagy művészben a görög írók és művészek között. Ebbe a kedvtelésébe a legújabb kor drámairodalmát is beleszövi, sőt már Monna Vanna is szerepel a «Görög Földön» czímű útleirásunkban. Mily erőszakolt pl. az a hosszabb kitérés a görög zenéről? Mi épen az ellenkezőt tapasztaltuk egy szép holdvilágos estén Naupliában, utóbb Athenében, hogy bizony nagyon is tudnak az új görögök is lelkesedni a szép zeneszó mellett.

Ovidius és Giulio Romano, Demosthenes és Széchenyi István gróf között például nehéz kitalálni a tertium comparationis-t. «Az *idomok dallamossága*, mely az isteuek ábrázolatairól felénk száll, lassanként átalakul.» Alább «A nehéz hústömeg nem tapad annyira a földhöz, nem huz lefelé». Péterfi Jenő, kinek e mű ajálva van, aligha gondolkodott és írt ekként.

«Elhibázottnak és megtévesztőnek tartjuk azt a törekvést, mely most egyszerre fekete szinkövecskéket akar belegyömöszölni a görög kaleidoszkopba, mely egy világnézletre minden áron olyan libegő, terjengős, *malaczlopó köpönyeget* igyekszik ráteríteni, melynek nyilásain *befuj a schopenhaueri* hidegség csipős levegője, XIX. évszáz bölcselmének panaszosan nyögő szele.» Ez is a heckleri írás- és beszédmód példája!

Általában bizonyos különlegességre törekszik a kifejezésmódban. A «Madonna della Sedia» általánosan ismert elnevezés helyett kár volt a *Székes* Madonná-t használni. A jelzőknél nagyon szokatlan sok tulajdonnevekből alakult: «*ruskini, rousseaui* szellem» stb.

Ha pedig a tárgyra térünk, több érdemleges dolgot szeretnénk olvasni a mykenæi kulturának kérdéséről. Olympiánál az újabb kutatások jobban érdekelnék az olvasót, mint a szerzőnek kétkedése Pausanias valószerűségében.

Az athenei akropolisnál még leginkább tudnék egyetérteni szerzővel, midőn a mostani görögök elhibázott újításai ellen kel ki. Itt azután azokra nézve is érdekes tud lenni, kik a legújabb restaurálási munkálatok előtt látták a Parthenont. Abban azonban már tájékozatlanságot árul el, mikor azt mondja, hogy ő az első, ki az Akropolisról magyar nyelven ír! Hát Bódiss Jusztin dr. (Az atheni Akropolis),

hát Hollósi Rupert, Várady Károly (Az Akropolis építészeti emlékei) a másik «Görög Földön» czímű tudományos műben és Geréb József stb. stb. ? !

A görög edényfestésről szóló részlet is a sikerültebbek közől való; de itt is inkább Furtwaenglert kellett volna ismernie, mint Poussint és Hondekoetert, Rosettit és Delacroixt.

Az idegen nevek helyesírásánál nagy következetlenséggel jár el; mert ha Niebelungot (Nibelung h.), Boetust (Boëthius h.), Mikenæt (Mykenæ h.), Dyonisos (Dionysos h.), Kephitodotos (Kephisodotos h.), rythmus (rhythmus h.), rapszodok (rhapsodok h.) sajtóhibáknak minősítjük is; mégis megmarad Szümpozion mellett (7. l.) Symposion (71. l.); Phidias (Pheidias h.) mellett Klytaimnestra; Hellász mellett Hephaistos; Heraklesz mellett Ulysses (Odysseus h.), Prometheusz mellett Themistokles; szferák, szatir, pithiai (pythiai h.), canephorok (kanephorok h.); amforás mellett kentaurok. Ezek igen zavarólag hatnak és a szerzőnek sok helyütt szellemes megjegyzéseire is árnyékot vetnek.

Egészben véve azonban csalatkozni fog bárki, a ki akár archæologiai, akár művészettörténeti szempontból valami tudományos munkát vár a szerzőtől. Szerző mintaképül tekinthette volna *Láng Nándor*nak czikkelyeit, melyeket görögországi tanulmányútjáról írt; ezeken okulhat a szakember is. Heckler útleirása azonban csak túláradozó szépirodalmi mű, melynek tudományos becse nincsen. Velem együtt sokan, kik görögországi s egyéb archæologiai tapasztalataikat felújítani vagy gyarapítani vélik, csak csalatkozva teszik le a füzetet. Azért külső kiállítását is elhibázottnak vélem. A komoly nagy oktáv helyett, jobban illett volna hozzá, hogyha valami kaczérabb szépirodalmi mezbe öltözteti a kiadó.

Dr. Récsey Viktor.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Litteratur von Dr. K. Dieterich. Die Litteraturen des Ostens in Einzeldarstellungen. Band IV. Leipzig, C. F. Amelangs Verlag, 1902. I—X. 1—242. Fűzve 7.50 M., kötve 8.50 M. (a kötet másik fele a modern török irodalom történetét adja Horntól 74 lapon).

Örömmel üdvözöljük Dieterich közép- és újgörög irodalomtörténetének a megjelenését! Hogy benne csak a költészet termékeit tárgyalja, arra úgy látszik nemcsak azért határozta el magát, mivel a költészet általában véve a néplélek legjellemzetesebb és legérdekesebb

nyilatkozása és mint ilyen első sorban számíthat a művelt nagyközönség érdeklődésére (melynek igényeit a czímben említett irodalmi vállalat kívánja kielégíteni), hanem bizonyára azért is, mivel a prózának, különösen a byzantiumiak hatalmas terjedelmű prózájának csak némi tekintetbe vétele is több helyet foglalt volna el, mint a menynyit a nevezett vállalat tervezete megengedhetett. Ez utóbbi tekintet oka annak is, hogy szerző csak a legfőbb irodalmi jelenségek és adatok felsorolására szorítkozik. De a próza-irodalom és az adatok halmazának hiányáért bőven kárpótol bennünket a kiváló tudáson alapuló felfogás eredetisége és érdekessége, a történelmi oknyomozás messzire és mélyre látó volta, a kritikának komolysága és az előadás érdekessége: mindmegannyi tulajdonok, melyek a munka olvasását tanulságossá és élvezetessé teszik, s a melyek első sorban a legnagyobb részt hozzá nem értők által tárgyalt újgörög irodalomnak válnak javára, úgy hogy bátran kimondhatjuk, hogy immár Dieterichtől birjuk az újgörög irodalomnak legkiválóbb történetét. Sokkal nehezebb a helyzete szerzőnek a byzantiumi irodalom tárgyalásánál, a hol Krumbacher korszakot alkotó, hatalmas kiterjedésű munkájával (Geschichte der byzantinischen Litteratur) kell számot vetnie. Itt azonban épen a vázlatos rövidség válik legalább bizonyos tekintetben előnyére, mert mig Krumbacher kitűnő művét majdnem 1200 lapot kitevő nagy terjedelménél fogva csakis a szakember használhatja, addig Dieterich a részletek mellőzésével és a legfőbb jelenségek kiemelésével meg a sokféle, messzire és mélyre menő oki összefüggések előadásával kiváló szolgálatot tesz a rövid úton tájékozódni kívánóknak. Különösen kiemelendőnek tartom azt, hogy tudtommal Dieterich az első, a ki úgy a byzantiumi mint az újgörög irodalmat egy közös gyökérre vezeti vissza, t. i. a hellenistikus alexandriai irodalomra. Szerinte ugyanis ebben az irodalomban két áramlat különböztethető meg, egy rationalistikus-tudós, melynek fő irodalmi kifejezője az epigrammatika és a sophista regény, továbbá egy romantikus-népies, mint ez a bukolikus költészetben és elegiában, de különösen a rhodusi Apollonius, Callimachus, Nonnus és Musaeus által képviselt idyllikus-romantikus költészetben mutatkozik. Már most ez a két áramlat oly módon képezi a közép- és újgörög irodalom alapját, hogy mig a byzantiumi irodalom sophistikus-romantikus, addig az újgörög sentimentalis jellegű (2—3. ll.). Ennek a felfogásnak helyességét nézetem szerint még az a körülmény is támogatja, hogy a közép- és újgörög nyelvnek is, mint Chaczidákisz kimutatta, az alexandriai korszakbeli *κοινή* képezi az alapját. Szépen fejti ki Dieterich a második fejezetben, hogy miként gyakorolt a franczia szellem a 13. és 14. században belsőleg, az olasz a 16. és 17. században külsőleg üdvös hatást a görög költészetre; szép

az is, a mit a harmadik fejezetben a népköltészetnek egyrészt a görög irodalomban s általában véve keleti Európának, másrészt nyugati Európának irodalmaiban való helyzetéről mond.

Vannak azonban ennek a derék könyvnek kifogásolható részei is. Így pl. nem helyeselhetjük, hogy szerző a byzantiumi korszakot csak a konstantinápolyi latin császárság felállításáig (1204) számítja (v. ö. a 67. l. jegyzetét; e tekintetben egyébiránt a kiváló görög történetírót K. Paparighópuloszt követi), mert igaz ugyan, hogy ekkor kezdődik az újkori görögség történetében főszerepet játszó európai görögségnek a franczia és olasz gyakorolta üdvös hatás folytán való újjászületése, de másrészt az is természetes, hogy a középkori görögség történetében (melyben viszont az ázsiai görög elem lép előtérbe szemben az európaival) oly nagy szerepet játszó Byzantiumról elnevezett korszakot ennek a városnak, mint a középkori görögség fővárosának végleges elbukásáig (1453) számítsuk. De szükségtelennek és zavarónak tartom a byzantiumi irodalom értelmének abbeli megszorítását is, hogy azon nem az egész byzantiumi korszaknak, hanem csak magának a fővárosnak, Byzantiumnak irodalma értendő. Hiszen annak a kétségtelen ténynek, hogy a fővárosban keletkezett irodalomnak a szelleme erősen elüt a Byzantiumon kívül keletkezettétől, sokkal világosabban és minden félreértést kikerülő módon adhatunk kifejezést az által, ha azt mondjuk, hogy a «byzantiumi irodalomban» megkülönböztetendő magának «Byzantiumnak (a fővárosnak)» és «a vidéknek irodalma». Dieterich az újgörög irodalmi nyelv kérdését illetőleg azok közé a külföldi tudósok közé tartozik, kik meggyőződésem szerint indokolatlan és helytelen módon foglalnak el mereven visszautasító állást a ma uralkodó irodalmi nyelvvel szemben (160—161 ll.), és ily módon csak még jobban megnehezítik ennek az amúgy is rendkívüli nehézségekkel járó kérdésnek a megoldását. Nem terjeszkedhetem ki ezúttal sem az említett nyelvkérdés bővebb ismertetésére, sem a magam álláspontjának bővebb megokolására, de annyit még se hagyhatok említés nélkül, hogy az irodalmi nyelv megalkotását illetőleg nem szabad a mai görögöket a nyugateurópai nemzetekkel való összehasonlítás alapján megítélnünk, és nem szabad tőlük azt követelni, a mit Nyugat-Európában mint természetes dolgot észlelünk. Mert míg a nyugot-európai nemzetek művelődése folytonos *emelkedést* mutat, addig a görögöké az ókortól kezdve a mai napig a *hanyatlásnak* úgy szólva szakadatlan lánczolatát tárja elénk. És ha mindennek daczára még a nyugateurópai nemzetek irodalmi nyelvei se tarthatnak mindenben lépést az élő nyelv fejlődésével, ha még azokban is mutatkoznak habár csak rövidebb időkre visszanyúló archaismusok, mennyire kevésbbé lehetséges és jogosan várható el ez a mai görögöknél, kik oly csekélyre é-

jelentéktelenre összezsugorodott jelenükben ki nem kerülhetik messze időkre visszanyúló nagy multjuk óriási hatását. Sőt ellenkezőleg! A mai görögöknek irodalmi nyelvük végleges kialakításában okvetetlenül úgy kell eljárniok, hogy a mai élő köznyelven kívül a régi nyelvet, eme megbecsülhetetlen nemzeti őskincset is *okosan* és *mértékletesen* felhasználják. Szóval, az újgörög irodalmi nyelv megalkotása *csakis* az ó- és újgörög nyelv között való *megalkuvás* (compromissum) útján lehetséges. Így oldotta meg ezt a kérdést annak idején Koraisz (kinek megítélésében Dieterich szintén nem igazságos), csak az a kár, hogy az utána következő időkben nem az ő mérsékelt elvei, hanem a Kodrikász-féle túlzó classicistákéi jutottak túlsúlyra. Örömmel látom, hogy e körül a nyelvkérdés körül folyó jelenlegi vitákban olyan külföldi tekintély is mint Krumbacher (Das Problem der neugriechischen Schriftsprache czímű legújabban megjelent munkájában) a compromissum elvét hirdeti. Chaczidákisz, ki szintén a megalkuvás embere, s a ki legújabban kedvezőtlenül nyilatkozott Krumbacher említett művéről (Wochenschr. f. klass. Philologie, 1903, 33—34.), nagyobb tért akar engedni az ó-görögnek, mint Krumbacher. Végül megjegyzem még, hogy Dieterich itélete néha túlszigorú egyes írókkal szemben. Így pl. nem méltányolja eléggé Rígasz, Chrisztópulosz és különösen Romanosz költészetét, Chrisztópulosz népies és különösen Romanosz fényes tulajdonokkal megáldott nyelvét.

Most pedig rövid ismertetésem végére jutva, melegen ajánlom az érdeklődőknek Dieterich szép könyvét.

Dr. Pecz Vilmos.

Wilamowitz-Mœllendorf: Timotheos, Die Perser. Leipzig, Hinrichs. 1903. Ára 3 M, kötve 3.50 M.

A munka, melyet szerzője az e folyóirat lapjain (XXVII, 90. l.) is megbeszélt értekezésében kilátásba helyezett, végre megjelent. Nem lesz tán érdektelen a jelenkori princeps philologorum munkájának rövid ismertetése, mely ismertetésben azonban természetesen azon momentumokat, melyeket már az első ismertetés érintett, mellőzhetem.

A munka tartalmazza: a felfedezett költemény szövegét, az elmés kisérletképen görögül írt paraphrasist, Timotheos egyéb töredékeit, a kézirat egyik columnájának facsimiléjét és — last not least · Wil. értekezését a kéziratról, a költőről, a költeményről, a műfajról.

A kézirat palæographiai tekintetben megbecsülhetetlen fontosságú, a mennyiben az összes eddig ismert kéziratoknál régebbi időbe utalják a cursiv irás felé még semmiféle hajlamot nem mutató lapidaris betűi. Ebből a körülményből, valamint a tekercscsel együtt talált

s okvetlenül a IV. század első feléből való agyagedényekből következtetve, Nagy Sándor korára teszi Wil. a kézirat keletkezésének idejét.

A keletkezés helye az orthographiából állapítható meg. A legfontosabb az ú. n. ι subscr. irásában való ingadozás. E betű ugyanis az α után néha hiányzik. Ez Attikában nem történhetett volna meg, mert itt akkoriban még kiejtették hosszú magánhangzó után az ι-t s így természetesen kivétel nélkül kiírták, de Ioniában, hol legelőször némult el e hang, egész természetes az ingadozás. Biztos tehát, hogy nem Attikában, valószínű, hogy Ioniában keletkezett a kézirat.

A költemény tartalma az idéztem ismertetésben olvasható. Költőnk életére nézve a költemény legfontosabb része a spartai vádak elleni védekezése. Ha költőnk azon állításából, hogy a 10 húrú lant föltalálója Terpandros, nem is szabad — Wil. szerint — azt következtetnünk, hogy hazudik az eddig megdönthetetlennek tekintett hagyomány, mely Terpandrost a 7 húrú lant föltalálójának tekinti, de azt mindenesetre bátran következtethetjük, hogy Tim. korában Spartában a 10 húrú lant volt elfogadva. A kithara fejlődésének történetét pontosan nem tudták hallgatói, s így a költő bátran a legünnepeltebb zenészszel hozhatta kapcsolatba a fejlődés e legújabb fokát is. Ez megdönti azt a hagyományt, mely szerint az ephorosok Spartában Tim. 11 húrú lantjáról a fölös számú 4-et conservativ lelkük fölháborodásában levágták. Ha ugyanis Sparta eltürte, hogy az 5 húrú lantból Tim. koráig 10 húrú fejlődjék, bizonyosan nem járt el oly radikálisan az ellen, ki még egy újabb húrt alkalmazott. Így tehát Wil. szellemes vizsgálódásai útján kiderült, hogy költőnk spartai kalandjáról szóló hír egyedül ama legendajárványnak tudható be, melynek a későbbi zenetheoretikusok földolgozásában a többi újító is áldozatul esett s mely az újítókat lantjuk megcsonkításával büntettette.

E kérdés átvezet a nomosköltés történetének kérdésére. A nomos az eposból fejlődött. Az epikus költeményt eredetileg énekelve adta elő az ἀοιδός s énekét lantja zenéjével kisérte. Minthogy azonban az érdeklődés természetesen első sorban az elbeszélés felé irányult, az ének és zene lassanként háttérbe szorult, úgy hogy a ῥαψῳδός már nem énekelte, hanem szavalta a költeményt s lantján csupán a hang emelkedését és esését jelezte. Terpandros korától kezdve a fejlődés kettős irányban haladt tovább. A rhapsodok egy része továbbra is szavalta, ellenben Terpandros a régi ἀοιδός-ok módjára énekelve adta elő az epikus költeményt. A görög fül ugyanis az időközben hatalmas fejlődésnek indult zenét már nem szívesen nélkülözte az epikus előadásban s ezért Terpandros a maga új, művészi zenéjével szőtte át a régi epost. A költeményt bevezető s a jelen körülményekkel kapcsolatba hozó προοίμιον rhythmusa a következő költemény rhythmusától

mint törvénytől, νόμος-tól függött. Innen csak egy lépés volt Phrynis reformjáig, ki a régi elbeszélés helyett a maga elbeszélését énekelte el s így már semmiféle rhythmikus kényszertől — mint az előbbiek — kötve nem volt.

Az így kifejlődött műfajról ránk maradt adatokat csak most vagyunk képesek ellenőrizni, csakhogy a legfontosabb elemről, a zenéről még mindig alig tudunk valamit s azonkívül a régi felosztás szerinti 7 rész közül — ἀρχά, μεταρχά, καταστροφά, μετακατατροπά, ὀμφαλός, σφραγίς, ἐπίλογος (Pollux 4, 66) — csak az utolsó hármat őrizte meg számunkra a papyrus. Az az egy — mint Wil. mondja — bizton állítható, hogy a nomos lant mellett adatván elő, lyrikus, elbeszélést tartalmazván, epikus, szereplőit beszéltetvén, drámai költemény, tehát újabb bizonyítéka annak, hogy a görög költészetet a modern æsthetika kategoriái alapján nem lehet felfognunk.

Tim. költeménye okvetlenül Miletosnak Athentől való 412-diki elpártolása után jött létre, mikor a miletosi költőnek érdekében állott ama dicsőséges szerepnek agyonhallgatása, mely Athennek a perzsa háborukban jutott. Továbbá bizonyosan 396 előtt készült, mert csak ezen idő után, Agesilaos feltartóztathatlan expeditiójára való tekintettel emlegethették az ionok — mint a hagyomány tartja — a költemény azon sorát, hogy «Ἄρης τύραννος χρυσὸν δ' Ἑλλὰς οὐ δέδοικεν» (15. fragm.). E 412—396. időközben Wil. a 398. évet valószínű terminus post quem-nek veszi s így a költemény keletkezését azon időre teszi, melyben Miletos még Perzsia hatalmi sphærájába esett s mely megérteti velünk, hogy a perzsáknak épen nem szégyenletes a szerepe a költeményben, sőt a királyuk beszéde valóságos fenséggel szól.

A felfedezett nomos verselése tekintetében a mostan folyó metri kai harczban fegyverül kinálkozik s Wil. fel is használja fegyverül a maga álláspontja támogatására. Egyrészt ugyanis az ú. n. choriambikus dimeternek glyconeusok között való előfordulása Wil. ama tételét támogatja, hogy a dimeter a tulajdonképeni láb (hisz a glyconeust már a régiek mindig πούς-nak nevezik); másrészt a költemény a lábaknak ama tágabb értelemben való felfogására is támaszt nyujt, mely a glyconeust ép úgy mint a dactylikus tetrametert az iambus rokonának tekinti. (A költemény verseiről az első közlemény szólt.)

Tim. egy régebben ismert töredékéből: «οὐκ ἀείδω τα παλεά, καινὰ γὰρ ἀμὰ κρείσσω» (21. fragm.) következtetve, határozott egyéniséget várhattunk volna a költőtől. Most azonban, hogy ellenőrizhetjük e büszke állítását, mondhatjuk, hogy ha az első részének igazságát el is kell ismernünk, mert semmiféle kölcsönvételre nem akadhatunk költeményében, de második része alaptalan, mert a költő stilusában szóösszetételeinek és metaphoráinak gyakran tulságig

menő merészségével az általános classikus modorosságon nem emelkedik fölül.

Érdekes az előadás módja. A költeményben egyetlen tulajdonnév sincs megemlítve s a tengeri csatának egyetlen kidomborodó, egyéb tengeri csatáktól megkülönböztető részlete sincs: a költő typikus tengeri csatát fest, bár Wil. a legnagyobb valószínűséggel állítja, hogy a salamisi csatáról van szó s Ephorosnak ezt tárgyaló, Diodorosnál (XI. 18.) kivonatolt elbeszélésével hasonlóságot is talál.

Talán e rövid ismertetésből is kitűnik, hogy a classica-philologia Tim. költeményével Wil. feldolgozásában rendkívül érdekes és messze perspectivát nyitó művel gazdagodott.

Még megjegyzendő, hogy e művel egy időben *Der Timotheos-Papyrus* czímen Wil. az egész kézirat facsimiléjét is kiadta rövid bevezetéssel. (Megj. ugyanott; ára 12 M, vászonkötésben 15 M.)

K. E.

Ergebnisse und Fortschritte der germanistischen Wissenschaft im letzten Vierteljahrhundert. Im Auftrage der Gesellschaft für deutsche Philologie herausgegeben von *Richard Bethge.* Lipcse, 1902. N. 8-r. 618 l. Ára 12 M.

A berlini *Gesellschaft für deutsche Philologie* a múlt évben ünnepelte negyedszázados fönnállását. Négy középiskolai tanár és egy egyetemi joghallgató, mindannyian Müllenhoff K. tanítványai, alapították meg 1877-ben azzal a czéllal, hogy a berlini germanistákat a személyes érintkezés révén egymáshoz közelebb hozzák, és hogy a társulat tagjai, munkásságuk iránya szerint, a sokfelé ágazó german philologiai kutatások újabb eredményeit egymással megismertessék. Jelentőséget ad a társulatnak, egyéb ünnepi kiadványain kívül, főként az évenkint kiadott *Jahresbericht über die Erscheinungen auf dem Gebiete der germanischen Philologie*, mely évről évre pontos és kimerítő tájékoztatást nyujt a german philologiai kutatások széles, szinte beláthatatlan mezején.

Negyedszázados fönnállását a társulat a czímben idézett összefoglaló munkának kiadásával tette emlékezetessé, melyben a german philologia utolsó huszonöt évi fejlődésének áttekintését nyujtja. Az óriás anyagot természetesen több munkatárs dolgozza fel, nem mindig egységes szempontokból és nem is egyformán mély és tárgyilagos fölfogással, de kivétel nélkül a specialistának alapos tájékozottságával. Mindannyian jeles kutatók, részben hírneves tudósok, kiknek az utolsó negyedszázad tudományos harczaiban részük és eredményeiben érdemük van.

A bevezető általános részt *Siebs T.* írta, melyre három részben a nyelvészet és metrika, az irodalom és végül a reáliák tárgyalása

következik. A nyelvészetről az általános áttekintést *Hirt H.* adja; a gót grammatikát *Loewe R.* ismerteti, a németet *Holz Gy.*, *Schayer S.*, *Schael V.*, *Seelmann V.* és *Loewe R.*, az angolt *Dieter F.* és *Koch J.*, a skandinávot *Gebhardt Ág.*, a metrikát pedig *Saran F.* Az irodalomról az általános áttekintést *Löschhorn J.* írta; a német irodalomról *Steinmeyer J.*, *von der Leyen Fr.*, *Boetticher G.*, *Kinzel K.*, *Bolte J.* és *Luther J.* tájékoztatnak, az angolról *Koch J.* és *Dieter F.*, a skandinávról *Mogk J.*, és a népköltészetről *Petsch R.* A reáliákról szóló részben *Petsch R.* ír az ethnologiáról, *Schullerus Ad.* a mythologiáról, *Bethge R.* a régészetről és *Roediger M.* a német hősmondáról és feldolgozásairól.

Mint látható, a munka a maga egészében oly széles területet ölel fel, hogy bővebb megbeszélése vagy csak a legfontosabb tudományos törekvések és legvitatottabb kérdések kiemelése is *egy* ismertetés keretében lehetetlen. Az egyes problemák fel- és letünnek, újak keletkeznek, de a régiek is fel-feltámadnak; a mi bizonytalan volt, megoldást nyer, és a mi biztosnak látszott, újabb megvilágításnál kétessé válik. A hatás és visszahatás ezen küzdelmében pedig halad a tudomány biztosan és feltartóztathatlanul. Olykor mintha a kutatás ebben vagy abban az irányban ellaposodnék és mintha elveszne a részletek tanulmányozásában, mikor egyszerre önmagára eszmél és ismét megtalálja az összefüggést az egészszel, alárendelvén magát a legfőbb szempontnak, az emberi művelődés egységesítő szempontjának. A methodikai kérdések olykor háttérbe szorítják a tárgyiakat, de csak azért, hogy a kutatás biztosabb eszközökkel és élesebb fegyverekkel felszerelve ismét visszatérjen az utóbbiakhoz. Közben egy-egy kerülő út, melyen a tudomány valamely problemát megközelíteni törekszik, akaratlanul is valóságos felfedező úttá lesz, új mezők nyilnak a kutatás számára vagy nem sejtett összefüggések létesülnek. Az egyes tudományágak elválnak és különülnek, hogy egy magasabb feladatnál szélesebb szemhatárral ismét egyesüljenek. Ellentétek származnak és kiélesednek egész a személyeskedésig, és sokszor mintha nem is az igazság volna a győztes a küzdelemben. És az igazságok is rendszerint féligazságok, éles sarkantyúk a további munkára és további kutatásra. Lessing az emberi lélek mély ismeretéből merítette szavait az igazságról és az igazság kereséséről, és midőn egy-egy tudomány történetén végig elmélkedünk, mintha tényleg az igazságratörekvés volna benne a legértékesebb, de mindenesetre a legmegragadóbb.

A czímben idézett könyvet philologusainknak, de kivált német nyelvi tanárainknak igen melegen ajánlom figyelmükbe.

BLEYER JAKAB.

Victor Henry: Éléments de sanscrit classique. (Páris, 1902.) Bibliothèque de l'École Française D'Extrême-Orient. I. 284. l.

Szánszkrit nyelvtanokban nincs hiány az európai tudományos irodalomban. Kitünő segédeszközök állnak ott az ó-inddel megismerkedni akaró rendelkezésére.

Szinte nehéz köztük a választás. A gyakorlati szempont is mindinkább érvényre jut. *Bühler* óta, ki először alkalmazta a modern nyelvek tanításánál bevált rendszert India classikus nyelvére, több indianista úgy tárgyalja a szánszkrit nyelvtant mint egy modern élő nyelv grammatikáját. Ilyen a jelen nyelvtan is, melyet a szánszkrit és az árja összehasonlító nyelvészet tanára a párisi egyetemen, *Henry Victor* írt.

Előszavában nagy szerényen védelmezi magát, hogy esze ágában sem volt neki, hogy szeretett mesterének, a boldogult *Bergaigne Abel*-nek közel husz év előtt kiadott «*Manuel pour étudier la langue Sanscrit (Paris 1884)* 334 l. czímű művét feleslegessé tegye. Ez a nyelvtan, úgy mond, még nem avúlt el «*Les étudiants quelque peu avancés y trouveront de quoi satisfaire leur curiosité littéraire ou scientifique et activer leur progrès*».

Henry a kezdő munkáján akar könnyíteni a gyakorlati szempont nála az egyedül irányadó, nem elvont tudományos nyelvtant, hanem csak biztos vezérfonalat akar adni.

Kizárólag a classikus szánszkrittal foglalkozik, a védák nyelvét és a népies prákritot, mint azt siet mindjárt az előszóban elmondani, teljesen mellőzi. «*Mais pour tout ce qui touche à la grammaire mon livre est nettement, résolument et exclusivement sanscrit et sanscrit classique*». Francziából szánszkritra lefordítandó gyakorlatokkal igyekszik a szánszkrit nyelvtan anyagát a tanulóval begyakoroltatni.

Nagy gondot fordít arra, hogy a tanuló jobban-jobban megismerkedjen a classikus szánszkrit syntaxisával. Eleinte a franczia *Exercice* után olykor a rövid mondatok szánszkrit fordítását is adja, pl. *Un mauvais berger (est) la ruine du troupeau* — pāpā gopā yuthānām vināçah (Exercice XIV 44 l.).

Igen helyes tapintattal válogatja össze a fordításra præparált mondatokat. Vegyesen használja a dévanágári és a latin betűs átirást. Ez néha rendkívül tarkává teszi a szánszkrit olvasmány szövegét. A 114. lapon található mese első sorainak fekete dévangarija, például, élesen kiválik a homályosabb európai irású sorok közül.

Összefüggő olvasmányokat a *Pancsatantra*, a *Vetalapancsavinsatika* a. m. Vampir huszonöt meséje, a *Mahâbhârata* és pár szánszkrit szindarabból találunk a többi egyes mondatokból összeállított szánsz-

krit szövegek közt. Gyakorlatilag szerkesztett szánszkrit-franczia és franczia-szánszkrit szótár, mely a nyelvtanban előforduló összes szavakat megmagyarázza, zárja be a művet. *Henry* minden tekintetben sikerült munkát végzett, nyelvtana kitűnő bevezetést nyujt India classikus nyelvének elsajátításához.

KÉGL SÁNDOR.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1901/1902.

17. Mazuch Ede: Jellemképző tanulságok br. Eötvös József írói és politikai működésében. (Ungvári kir. kath. főgymn. 5—38. l.) — Mazuch neve nem ismeretlen ifjusági irodalmunkban. Három évvel ezelőtt ugyancsak az intézet Értesítőjében megjelent egy tanulmánya, mely Kölcsey Ferencz életének, írói és politikai működésének léleknemesítő hatását fejtegette, előnyös oldaláról mutatta be az ifjuság igazi barátját, a ki szeretettel és tudással mélyed tárgyába. A kedvező elővéleményt csak fokozta közben szintén a középiskolai tanulóságot érdeklő közleménye az önképzőkörökről, mely a Középiskolai Tanáregyesület Közlönyében látott napvilágot. Ezekhez járul most harmadikúl a czímbeli értekezés, mely a Kölcseyről szóló fejtegetés czélzatához hasonlóan Eötvös báró pályájának és írói munkásságának ethikai mozzanatait és tanulságait állítja össze, abból a helyes felfogásból indulva ki, hogy az irodalomtörténet tanítása nevelő hatás szempontjából csak akkor lehet eredményes, ha az æsthetikai és történelmi szempontok mellett a jellemképző és hazafias elemekre is figyelmet fordít. Eötvös pedig bizonyára újabbkori politikai és irodalmi életünk azon legnagyobb alakjai közűl való, a kihez mint az idealismus lelkes bajnokához, kiben a szív mély érzelmei és az eszmék gazdagsága szokatlan bensőségben egyesülnek, újra és újra visszatérünk, mert érezzük munkáinak olvasása alatt Carlyle szavainak igazságát, hogy: a nagy emberek társasága, akárhogyan foglalkozzunk is velök, mindig hasznos reánk nézve; az ő vizsgálatukkal mindig nyerünk valamit. És valóban, az idők jele, hogy a figyelem napjainkban kezd ismét Eötvös felé irányulni, hisz művei első teljes kiadásának kötetei is most hagyják el a sajtót. Úgy tetszik, mintha közszellemünknek felfrissülésre volna szüksége azon eszmék és elvek alapján, melyek mély nyomú pályájának vezérlő gondolatai voltak. Ez időszerűségnél fogva is egygyel több okom van örömmel üdvözölni Mazuch dolgozatát, mely hat, illetőleg öt, tárgyi szempontok szerint elkülönülő szakaszban szól Eötvös vallásosságáról, haza- és emberszeretetéről, demokratikus és ideális világfelfogásáról, barátságáról Szalay Lászlóval és végül fejtegetéseinek lényegét egy áttekintő képben öszszegezi.

A vallásosság egyik uralkodó vonása lévén Eötvös lelki világának, áthatja jóformán munkássága egész körét. A vallásos hit és a rajta alapuló

mély meggyőződés nyilatkozik a Gondolatokban, a Karthausiban, mely társadalom-politikai jellege mellett épen vallás-erkölcsi szempontból kiváló figyelemre méltó, a Falu jegyzőjében és politikai beszédeiben. Mint gyakorlati politikus is kifejezést ad vallásos meggyőződésének; híve a vallásszabadságnak és a felekezetek egyenjogúságának. Mindezt munkáinak lelkiismeretes olvasásán alapuló ismerettel, világos elrendezéssel mutatja be szerzőnk, jó szokása szerint minden szakasz végén összefoglalást adván, a mivel az áttekintést segíti elő. Ugyanily gonddal állítja egybe Eötvös egyéniségének egy másik kimagasló jellemvonását, lángoló hazaszeretetét, feltüntetve őt mint a centralisták egyik nagytehetségű tagját a szabadelvű reformok, a vármegyei közigazgatás visszaélései ellen intézett támadások szolgálatában a forradalom előtt és annak idején, és a kiegyezés művének előkészítésében a forradalom után; mint írót és költőt, ki a Falu jegyzőjében, Búcsújában, Mohácsában, a Végrendeletben stb., valamint jeleseink felett (Kölcsey, Kőrösi Cs. Sándor, Reguly A. stb.) tartott emlékbeszédeiben a hazaszeretet önzetlenségének valóságos mintaképe. E szakasz különben a tanulmánynak egyik terjedtebb része (13—22. l.), de a tárgy természeténél fogva az, minthogy már maga a politikai cselekvőség szerepének rajza, ha csak vázlatosan is kívánta azt adni Mazuch, — a mi miatt fejtegetésének ez a része (egyébként értékes történeti összeállítás) csekélyebb lendülettel halad, — nagyobb tért követelt; míg másrészt a hazaszeretet nyilvánulásainak vizsgálata költői műveiben, — mely már emelkedett hangulatánál és azon okból is, mert közhelyeket állít össze Eötvös műveiből. méltókat arra, hogy minden magyar ifjú szívébe és fejébe íródjanak, — elevenebb és közvetlenebb, szintén megfelelő terjedelmű (19—22. l.). E szakasznál csak az Eötvös emberszeretetével, demokratikus és ideális világfelfogásával foglalkozó IV. szakasz terjedtebb (22—33. l.), melyben a hazafi mellett az emberszerető, a demokrata főurat mutatja be, — jellemzésében helylyel-közzel Gyulai emlékbeszédére is emlékeztetve, — ki meleg részvéttel viseltetik embertársai sorsa iránt. S itt publicistikai dolgozatait: Vélemény a fogházjavítás ügyében, A szegénység Irlandban és a Zsidók emancipatiója czímüeket veszi vizsgálat alá, valamint regényét, a Karthausit, mely valósággal az emberszeretetnek legmagasztosabb költeménye prózában, a vigasz könyve, mely felemel a megnyugtató gondolatban, hogy: a ki másokért él, elfelejti saját baját; hogy a szív, mely száz csalódás alatt vérezett, kiépül egy hív kebel ápoló érintése alatt. Csak elismeréssel kell e helyen is említenem szerzőnknek legtöbbször szerencsésen érvényesülő eljárását, hogy a regény ismertetésével kapcsolatban részletesebben is kitér az önzésre, mint a legkárosabb jellembeli fogyatkozások egyikére, mely minden nagy és nemes dolognak halála. Vajha ifjuságunk, melynek pedig épen az eszményi czélokért küzdés a feladata, megszívlelné az efféle oktatásokat!

A demokratikus irány nemes tanújeleit keresi ezután a Falu jegyzőjében, a demokratia e jajkiáltásában, Magyarország 1514-ben és a Nővérek czímű regényeiben, négyfelvonásos vígjátékában, Éljen az egyenlőségben, költeményeiben, főleg a Vár és kunyhóban; majd ideális világfelfogását emlékbeszédeiben és végül Gondolataiban, egyéb munkáiban kifejtett eszméinek e velős foglalatában, kiegészítve e szakasz alá vont fejtegetéseit Eötvösnek mint magánembernek tömör-

jellemzésével. Utóbb azután az érzések és eszmék közössége kapcsán megszilárdult barátságról szól, mely a két nemesen érző és gondolkozó férfiút, Eötvöst és Szalay Lászlót egymáshoz fűzte, hogy befejezze az ifjuság iránt érzett szeretete melegével megírt buzdító szavait, melyekről nem is hiszszük, hogy hatástalanok maradnak. Az a gond és tanulmány, melyet Mazuch ilynemű munkáira fordít, az a hivatottság, mely jelen tanulmányában is minden jó tulajdonával kitűnik, s melytől e téren még joggal sokat várunk, teljes mértékben számíthat a méltánylásra.

MAJOR KÁROLY.

18. Tomory Imre: Phrasisok, közmondások. (Munkácsi állami főgymnasium.) — Szerző 34 lapon 1000 latin phrasist és közmondást ír össze, 100 decasba csoportosítva a kezdőbetűk szerint, a négy alsó gymnasiumi osztály tananyagára való hivatkozással, mindegyiket ket nyomtatott sorban. És hogy az összeállításnál irányadó elve épen a két sornyi terjedelem volt, mutatja az a körülmény, hogy az egysoros mondásoknak magyar fordítását is adja a második sorban, ellenben a kétsorosaknál a magyar fordítás, illetőleg a megfelelő magyar phrasis vagy közmondás egyszerűen elmarad. Emez alaki hiányosság mellett is valószínűnek tartottam, hogy szerzőnk valami jó adagium-gyüjteményt vett elé, s a feljegyzett mondásokat abból egészítette ki ezerig, s abból vette át a jó magyar mondásokat, csak ott térvén el kivonatolt forrásától, a hol hibát talált forrásában.

Kis Viczay Péternek Bártfán 1713-ban megjelent Selectiora Adagia Latino-Hungaricáját vettem elé, hogy e feltevésemet magam előtt igazolni is tudjam. Igazolódott is az, hogy szerzőnk használt valamilyen gyüjteményt, valószínűleg Kis Viczayét, de az is, hogy rosszul használta. Ez ítéletet azonban igazolnom is kell; az itt felsorolandó, az A, G és S betűkből kiválasztott példákból ki fog tűnni, hogy miben hibázott Tomory.

6. lap 7. phrasis. A Jove principium — cum Jove finis erit. Istennel kezdjünk — Istennel végezzünk. Kis Viczay: Ki Istennel kezdi dolgát, jól végezi. — 7, 3: Aceto aliquem perfundere. Valakit kignuyolnak. KV: Valakit finnyásan meggunyolni. — 8, 16: Alii sementem faciunt alii metent. Ezek vetnek, mások aratnak. KV: Egyik munkálkodik, a másik veszi hasznát. (Szóval KV tudta, hogy alii — alii mit jelent magyarul!) — 8, 19: Aliud stans, aliud sedens loquitur. Állhatatlan. Kétkulacsos. KV: Jámbor fogad fogadást, agg eb ki megállja. — 8, 21: Elől dicsér, hátul gyaláz. KV: Szemben szépen szól, hát megett meggyaláz. — 8, 24: A has az embernek sok bajt (plurimum negotii) okoz. KV: sok gondot. — 8, 29: Amicis (sic!) fures temporum. A barátokkal sok időt vesztünk el. KV: Amici sunt fures temporis. Ember barátival könnyen időt veszthet. (A magyar az általános alanyt *az ember* szóval fejezi ki rendesen, nem a többes első személylyel.) — 8, 30: Amicis omnia sunt communia. Barátainkkal mindenünket meg kell osztanunk. KV. Amicorum stb. Egy a szoba a kemenczével. (Szerzőnk helyesen tette, hogy KV. mondását nem vette át, de ha már közmondást nem talált, legalább helyesen fordította volna le, hogy jó barátok mindene közös.) — 9, 4: Amicus certus

in re incerta cernitur. A szükség próbálja meg az igaz barátokat. KV: A szükség próbája igaz barátságnak. (KV. szépen csengő szólama T. átalakításában élvezhetetlen.) — 9, 11: Amphora cepit (sic) instituí stb. Amphora van a munkában, forog a korong és bögre lesz belőle (t. i. a korongból?). KV: Nagyot kezdett, kicsit végzett. — 9, 20: Éhes marad, ki asztalnál szemérmeteskedik. KV: Éhes marad az, ki az asztalnál stb. (Miért fél T. a névelőtől?) — 9, 26: Arcus nimium tensus rumpitur. Ha az ijat megfeszítjük, eltörik. (Akkor hogy nyilaz T. úr?) — 10, 10: Assueta relinquere durum. Nehéz dolog valamiről leszoknunk. KV: A ki mihez szokott, azt nehezen hagyja. — 22, 13: Gaudia sunt miseris socios habuisse malorum. A rossz szív örvend másnak baján. KV: Mezitlábon járni s mást is olyat látni, tűrhető nyomoruság. (T. nem értette meg a latin mondást.) — 22, 14: Gaudii mœror comes. Derüre boru. KV: Vigságos örömnek szomoruság vége. — 22, 15: Generosioris arboris planta statim cum fructu est. Nemesebb fának virága és gyümölcse egyszerre mutatkozik. KV: A virtus ifjuból, mint vas szeg a zsákból kinéz, hogy szól felőle. (KV. mondása ma már nem egészen világos, de T.-é meg értelmetlen; a mondás szószerint azt jelenti, hogy nemes fajú fának oltása mindjárt terem. Jobb lett volna pl.: Nem szül gyáva nyulat Nubia párducza.) — 22, 16: Gladiator in arena consilium capit. A porondon a küzdők erősebbek. KV. két mondását (Időhöz szabni magát. Megtanít a piacz tudj[ad] vásárlani) T. itt is értelmetlenséggel cserélte fel. — 22, 25. Gratiarum actio est ad plus dandum invitatio. Megköszönik és nemsokára újból kérnek. KV: A szép megköszönés több ajándékadásra való gerjesztés. (Ez értelmes fordítás, T.-é egészen lapos.) — 22, 27: Gratiora sunt quæ pluris emuntur. Mihez nehezen jutunk, gyönyörűségesebb. KV: A mi drága, a legjobb ízű. — 22, 29: Gula plures quam gladius perimit. Rövid a torkosság, hosszú a betegség. KV: Plures stb. alatt: Tobzódás s részegség s rút telhetetlenség többeket veszt fegyvernél. — 35, 2: Salus civium suprema lex esto. Szent kötelesség felebarátunkat szeretnünk. KV: Jó magistratusnak tiszte, hogy jobbágynak hasznát nézze mindenben. (T. másról beszél, ismét az erőltetett többes első személyben.) — 35, 5: . . . molestum. Fárasztó az okos embernek az oktalanokat meggyőzni. KV: Nehéz bölcs embernek szamarak közt szólni. (Itt T. épen a 9, 20 phrasissal ellenkező hibába esik, névelőt használ, a hol nem kellene; molestum pedig nem fárasztó, hanem nehéz.) — 35, 6: Sapientis est consilium mutare in melius. Eszes embernek mindig a jobb tanácsot kell elfogadni. (Sapiens nem eszes ember, consilium nem tanács, mutare sem elfogadni.) KV: Az okoshoz illik, ha rosszul cselekszik, tanácsát (mai szóval tervét) változtatni. — 35, 10: Sat pulchram duxit sibi, cui bona contigit uxor. Elég szép feleséget kaptál, ha az (sic!) bővelkedik (sic!) erényekben. KV: A bort nem színéért, de kedves ízéért szokták pénzen megvenni. (Lehetne: A jó feleség mindig elég szép is.) — 35, 11: Scire aliquid laus est, pudor est nihil discere velle. Nagy szégyen a deákra tanulni nem akarni. KV: Nem szégyen nem tudni, de tanulást futni. (Miért hiányzik itt a Kisfaludy Mátyás diákjának mondása: «Scire tuum nihil est, nisi te scire hoc sciat alter»?)

Sed satis mihi multa verba fecisse videor. A ki így használja fel forrását és így tud latinból fordítani, az: Oleum et operam perdidit

(vagyis Kis Viczay szerint: Nyert benne mint Bertók a csíkba); a pædagogusoknak pedig figyelmébe ajánlom a 8, 25. 27. 9, 7. 8. 9. 10. 33, 12. 16. 39, 5. és 15. sz. phrasisokat.

FINÁLY GÁBOR.

VEGYESEK.

— **A Budapesti Philologiai Társaság** f. é. november hó 11-én *fölolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Findly Gábor:* Róma (az Ókori Lexicon czikkének bemutatása).
2. *Gulyás Pál:* Baïf verstani reformkisérlete.

A fölolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs István alelnök, Némethy Géza első titkár, Cserhalmi Samu pénztáros, Bermüller Ferencz, Finály Gábor, Hornyánszky Gyula, Kuzsinszky Bálint, Láng Nándor, Maywald József, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, Pruzsinszky János, Timár Pál, Tolnai Vilmos, Váczy János vál. tagok és Császár Elemér második titkár, mint jegyző, Katona Lajos szerkesztő kimentette távolmaradását.

1. A társaság bevételei 1903. jan. 1. óta 10823.50 K, kiadásai 10035.76 K, pénztárkészlet 787.74 K. Az alapítványok összege 3802 K, ebből 3651.80 K értékpapirokban, 150.2 K póstatakarékpénztárban.

2. 1904-től új rendes tagoknak megválasztatnak: Steidl József, privigyei tanár (aj. Cserhalmi) volt rkívüli tag, Madarász Flóris zirczi ciszt. tanár (Császár), Kliment Jenő dr. és Loisch János budapesti tanárok (Tolnai); új rendkívüli tagoknak Sági István és Károsi Sándor tanárjelöltek (Hegedüs), Kákosy Ödön, Kriek Dezső, Székely Simon, Pataki József, Nagy Ferencz, Kiss Gábor, Rántai Hermann, Stefka Jenő, Vogel Emil, Kovács Ferencz, Marschalk Hugó, Tangl Flóris, Kisfaludy János, Benkóczy Emil pædagogiumi hallgatók (Gyulai).

3. Az első titkár jelenti, hogy Krumbacher Károly, müncheni egyetemi tanár, társaságunk tiszteletbeli tagja, megköszönte levélben a megválasztását és az oklevél megküldését.

4. Petz Gedeon, a Vári indítványának (a társaság oszoljon két sectióra, egy class. phil. és egy mod. phil.-ra) tárgyalására kiküldött bizottság elnöke jelenti, hogy a bizottság azt ajánlja a választmánynak, térjen az indítvány fölött napirendre. A választmány hozzájárul.

5. A kijelölő-bizottságba Maywald József, Hegedüs István, Némethy Géza, Katona Lajos és Petz Gedeon, a számvizsgáló bizottságba Bermüller Ferencz, Négyesy László és Timár Pál választatnak meg.

— **Mommsen Tivadar (1817—1903).** A gyászban, melybe Mommsen halála Németországot borította, osztozik az egész művelt világ.

Csodálattal tekintünk felé, ki a végzet különös kegyéből 86 esztendőt élhetett, úgy hogy majdnem utolsó napjáig az ifjú hevével, munkaerejével dolgozhatott.

Hazája legnagyobb fiai közé tartozott. Rendkívüli egyénisége, mint a hatalmas germán faj kiváló typusa, kifejezést nyert tudományos működésében is. A nemzeti érzés hatása alatt állott akkor is, mikor római történelmet írt. Róma nagyságát oda állítja mintaképül, hogy abból népe erőt és kitartást merítsen a nemzeti egység megalkotásához.

A mikor *Römische Geschichte* czímű műve (1854—1855) megjelent, a régi történeti iskola hívei megdöbbentek az előadás szokatlan forradalmi hangján. Hiányzott belőle a nyugodt tárgyilagosság. Ellenkezőleg Mommsen sokszor igazi szenvedélyességgel foglal állást a küzdő pártok és vezető férfiak mellett vagy ellen. Ciceronak, Pompejusnak kijut a legszigorúbb kritikából, míg Cæsart csak magasztalni tudja. Annak van igaza, ki a megfelelő hatalmi eszközökkel rendelkezik. Szemében a római nép hivatása érthetővé teszi annak legnagyobb erőszakosságait. Nagy nemzet — mondja egyik helyen — azt, a mit bír, soha sem adja oda máskép, mint a legvégső szükség nyomása alatt. A németek rajongással olvasták a munkát, mert felfogásában felismerték a maguk vágyait, eszméit.

Subjectiv vonástól ment történetírás, ha csak krónikát nem akarunk írni, nem képzelhető. A történetírótól megkövetelhetjük azonban, hogy bele tudja találni magát az illető kor gondolatvilágába és meg kell vallanunk, hogy Mommsen a rómaiság álláspontját tolmácsolja.

Mommsen különben a római történetet egészen új világításba helyezte, a mi munkáját tulajdonképpen korszakalkotóvá tette. Befolyása bizonyára még sokáig érezhető lesz s érthetővé teszi, miért nincs kedvök a római történelem utána következett búvárainak abban a terjedelemben, mint azt a görög történetírás terén Holm, Busolt, Beloch megkisérlették, összefoglaló római történetet írni.

Először is szakított azzal az iránynyal, mely Livius nyomán csak Rómát látta. Magasabb történelmi szempontból — úgymond — az, a mit Italiának a rómaiak által történt legyőzetésének szoktunk nevezni, inkább az italiaiak egész törzsének egy állammá alakulása gyanánt tűnik fel, mely törzsnek a rómaiak bár leghatalmasabb, de mégis csak egy ágát képezik. Ehhez képest előbb az italiai népek őskorát vázolja s csak azután tér át Rómára. De akkor sem szól Róma alapításáról, királyairól, mert az erre vonatkozó hagyományt mesének tartja.

Továbbá megszoktuk, hogy a római történet alatt elsősorban politikai történetet értsünk. Mommsen az összes rómaiság képét, a római életet annak minden oldalú nyilatkozásában akarta elénk tárni. Nagy áttekintés, széleskörű tanulmányok kellettek hozzá, melyeket Mommsen maga végzett oly alapossággal és sikerrel, mint előtte senki.

Hogy a viszonyt megállapítsa, melyben az italiai törzs különböző dialektusai egymáshoz állottak, felkutatta a legrégibb nyelvadatokat, melyeket természetesen már csak a feliratokban találhatott meg, s megírta

az *Oskische Studien* (1845) és *Unteritalische Dialekte* (1850) czímű két nagybecsű tanulmányát. Az irodalmi kútfőket máskülönben is hiányosaknak és egyoldaluaknak találta. Ezért foglalkozott még a numismatikával is, s mint a *Geschichte des römischen Münzwesens* (1860) czímű munkájából kitünik, a régi pénzekben első rangú történeti forrást kell látnunk. A jog szerepét a római köz- és magánéletben annál inkább méltányolhatta Mommsen, mert jogásznak készült s mint a római büntetőjogról írt nagy munkája, mely három év előtt jelent meg, mutatja, az maradt élete végéig. Ezen a téren is alkotta meg, még a római történelménél is talán fontosabb művét, a *Römisches Staatsrecht* (1871—1888) három kötetét, melyben a római közjogi intézményeket a legtökéletesebb systematikus módszerrel tárgyalja.

A legfőbb érdeme azonban, hogy a latin feliratokat belevonta a nyelv- és történetkutatás körébe. Előtte úgyszólván hiányzott a latin feliratoknak összefoglaló és kritikailag megrostált gyűjteménye. Sőt nem tudták a feliratokat helyesen leírni sem. Mommsen mint fiatal ember a maga erejéből bejárta a nápolyi királyság területét, hogy saját szemével lássa s úgy másolja le a különböző helyeken található inscriptiókat.

Ugyanazon mintaszerű berendezés, kimerítő és szigorúan kritikai feldolgozás jellemzi már az *Inscriptiones regni Neapolitani* gyűjteményét (1851), mint a *Corpus Inscriptionum Latinarum* köteteit, mely vállalat megalkotásával a berlini Akadémia nemsokára reá Mommsent megbízta. Az óriási feladatot (máig 15 kötet jelent meg) természetesen csak többen oldhatták meg, de a munkatársak által szerkesztett kötetek is Mommsen hathatós segédkezéséről tesznek tanubizonyságot. Csak az epigraphiai anyag ezen kimerítő megismerése tette képessé Mommsent, hogy ha már a római történelem IV. kötetével adós maradt, megírja az V. kötetet (1885), a melyben az összes római provinciák történetét s viszonyait ismerteti.

A Corpus kötetei közül Mommsentől való az első, mely a köztársaság legrégibb feliratait (*Inscript. lat. antiquissimae ad C. Caesaris mortem* 1863) tartalmazza, kiváltkép a történészek szükségleteihez alkalmazkodva, azután a III. kötet, melyben a görög földrész s Illyricum latin feliratait találjuk együtt (1873). Köztük lévén Dacia és Pannonia feliratai is, Mommsen annak idején több ízben járt Magyarországon, hogy azokat felkutassa és leírja. Ezen réven alkalma volt közvetlen hatást is gyakorolni tudósainkra. Buzdításának köszönhető, hogy Torma Károlyból legjelesebb epigraphusunk vált. A Corpus III. kötetének pótköteteihez az anyagot már Domaszewski s mások — nevezetesen magyarok is — gyűjtötték, de az összeköttetést Mommsen továbbra is fentartotta Magyarország tudományos törekvéseivel. Az Archaeologiai Értesítőben ott találjuk a trencséni várszikla feliratáról (1893. 265. l.) s a Valerius Dalmatius császár tiszteletére készült s Idahofban (Baranya m.) talált bronztábla (1902. 289. l.) ismertetéseit.

Azóta, hogy Mommsen kiadta a magyarországi latin feliratok első gyűjteményét (1873) s abban Pannoniáról és Daciáról, nemkülönben ezen

tartományok városairól szóló bevezetéseit megírta, a hazai római régészet terén is egy új korszak kezdődik.

A sors még meg hagyta Mommsennek érni, hogy a németországi limeskutatást, mely aligha jött volna létre az ő kezdeményezése nélkül, befejezve lássa. Az ő szelleme vezéreljen minket is, midőn a limes reánk eső részének megoldásához hozzálátunk.

Dr. Kuzsinszky Bálint.

— **A régi német népeposzról** igen érdekes előadást tett közzé Panzer Frigyes (*Das altdeutsche Volksepos*, Halle 1903, 34 l.), kinek nagy művét a Kudrun-mondáról és -eposzról e Közlönyben (XXI, 1902, 912. l.) behatóan ismertettem. Oly kérdést tárgyal, mely a régi irodalomnak igen homályos problémája és eddigelé rendkívül sok eszmezavarra szolgáltatott okot. Mit értsünk népeposz alatt? és igazán népeposzok azok a művek, melyeket ilyeneknek nevezünk? vajon a nép embereitől a nép számára írt művek-e, — ellentétben a műeposzszal, melyet művelt, magasabb társadalmi állású költők a művelt, lovagi közönség számára írtak? Már eddig is tudtuk, hogy ez az ellentét nem felel meg kellően a tényeknek, hogy a «népeposzok» hősei is lovagok, eszökjárása is lovagi, világuk nem különbözik lényegesen a műeposzok világától. De hogyan határozzuk meg a két faj különbségét? Igaza van Panzernek, hogy a népeposzokat már első pillanatra három sajátság jellemzi: a strófai alak, a névtelenség és a nemzeti tárgy. De helyesen jegyzi meg, hogy strófai alakot találunk úgynevezett műeposzokban is, és vannak «népeposzok», melyeknek szerzői ismeretesek. Tehát csak a földolgozott anyagban, ill. ez anyag forrásaiban volna a különbség. De látjuk, hogy egyebekben is van. Kérdés: miben? és e kérdésre keresi és adja szerzőnk a feleletet, a mennyire ez ily rövid előadásban lehetséges. A főkülönbség a stilusban van: a népeposz megtartotta a régi germán epika typikus előadását, míg a műeposz individualizálásra törekszik; amaz idealistikus, ez realistikus irányú. Ez ellentétet Panzer számos érdekes vonással jellemzi. E stilusból származnak nagy számmal azok a sajátságok, melyeket Lachmann óta helytelenül arra használtak föl, hogy «eredeti» és «későbbi» részleteket különböztessenek meg. E megkülönböztetések egészen meddők maradtak, mert a népeposz költői átvették a régi tárgyakat és ragaszkodnak a régi stilushoz, de semmi sem mutat arra, hogy régi kész költői alkotásokat is vettek volna át. A régi germán eposz stilusát és készletét örökölték és használják e művek szerzői, a kik egyebekben teljességgel a korabeli műköltők szinvonalán állnak. A «Nibelungének» szerkezete, motiválása, jellemzése, sőt egész világa lényeges vonásaiban csak olyan mint a «Parzival»-é vagy «Tristan»-é. Minthogy e nemzeti művek nagyrészt Németországnak műveltség tekintetében elmaradottabb délkeleti részében keletkeztek, Panzer lehetőnek tartja őket «a német délkelet udvari eposzainak» nevezni. Még merészebb az a megjegyzése, hogy Wolfram a töredéknek maradt «Titurel»-ben, utolsó művében, kisérletet tett egy udvari, lovagi tárgynak és eszmekörnek a nemzeti epika formáiban és stiljában való földolgozására. De a dolog lényegében

bizonyára igaza van. Sem a szerzők egyénisége, sem az eltérő eredet vagy közönség nem állapít meg különbséget nép- és műeposz közt. A különbség tisztán stiláris és onnan van, hogy a »néposz» szerzői ragaszkodnak a régi germán epika traditióihoz, míg a »műeposz» költői átveszik a franczia izlést, melynek fő jellemző vonásai különben jóval a franczia hatás megindulása előtt, tehát idegen befolyás nélkül, német földön már a X. században, a »Ruodlieb» töredékeiben, fölismerhetők. A »népeposz» kifejezés tehát rossz, félrevezető (én nem is használom soha), és a tárgyra való tekintettel legfeljebb »nemzeti epikáról» szólhatni, de mindig figyelembe véve, hogy ez a nemzeti eposz az úgynevezett műeposztól csak stilusára nézve különbözik, de sem eredetére, sem szerzőire, sem műveltségi színvonalára, sem közönségére, sem egyebekre nézve külön fajt nem alkot. *h.*

— A Hildebrand-dal reánk maradt alakjában a régi német irodalomnak legnehezebb problémája, főleg a mi a fontos emlék nyelvét illeti. Ily sajátszerű nyelvkeverés egyszerűen példátlan. Fel- és alnémet szók és alakok oly tarkán váltakoznak benne, hogy e tüneménynek minden magyarázata nagy nehézségekkel jár. Legvalóbbszínű még az a föltevés, hogy a dalnak eredeti alnémet szövege felnémet költők előadásában nyerte mai alakját, melyet a fuldai szerzetesek, a kik a költeményt följegyezték, még a maguk részéről is újból elrontottak. (Az ellenkező fölfogás, hogy t. i. a dal eredetileg fölnémet költemény volt, melyet alnémet dalnokok és másolók elrontottak, ma már alig jöhet szóba.) E tényállásnak tulajdonítandó az a rendkívül gazdag irodalom, mely e dallal foglalkozik és évről-évre még erősen bővül. Egészen új föltevéssel kisérli meg a probléma megoldását legújabban Moritz Trautmann bonni egyetemi tanár *Finn und Hildebrand* cz. érdekes könyvében (Bonn, 1903), melynek fele (65—113. l.) a Hildebrand-dallal foglalkozik. Szerzőnk kifejti, hogy e költemény nem is német, hanem angolszász munka, mely német földre került és itt németektől följegyeztetett, a kik jól-rosszúl német nyelvre átírták. E meglepő föltevést, Trautmann szerint, a következő hat »bizonyíték» teszi kétségtelenné: 1. a költeménynek reánk maradt ónémet szövege tartalmaz angolszász betűket (a mi csak annyiban igaz, hogy az *ƒ* betű előfordúl egyszer angolszász rúna-alakjában, a mi nem is oly érthetetlen, ha meggondoljuk, hogy a fuldai szerzetesek kevéssel e dal följegyzése előtt ép angolszászoktól tanúltak írni és olvasni); 2. a szöveg több angolszász szót tartalmaz (de hisz e szók egyúttal alnémetek is); 3. számos fordulat megegyez angolszász szövegekben található fordulatokkal (hogyne, hiszen a régi germán költészetnek közös stilusa volt); 4. a költeménynek kifogástalan (ónémet) versei, ha szó szerint angolszászra fordítjuk, kifogástalan angolszász verseket adnak (természetesen, ha a fordító erre törekszik); 5. hibás ily versek szószerinti fordításnál helyes angolszász versekké lesznek (persze, csak attól függ, mit tartunk hibásnak, és hogyan fordítunk); végre 6. ha szükségtelen és angolszász szövegekben ismeretlen szókat eltávolítunk, helyes angolszász verseket kapunk (ezt Petőfivel is meg lehetne

kisérleni!). Világos, hogy e «bizonyítékok» nem bizonyítanak semmit, mert vagy a szövegnek igen önkényes módosítását teszik föl, vagy magától értetődő dolgot állítanak, hogy t. i. az angolszász és alnémet nyelv és verselés rendkívül hasonlók és rokonok (v. ö. az alnémet és angolszász Genesist!). Az új elmélet tarthatatlanságát igen jól kimutatja Hermann Jantzen boroszlói tanár is az «Allgemeine Zeitung» f. é. 209. sz. mellékletén (515. l.), a ki helyesen hangsúlyozza azt is, hogy az angolszász irodalomban és költészetben sehol semmi nyoma annak, hogy angol földön ismerték volna Hildebrand alakját és mondáját. Még hozzátehette volna, hogy ép a Hildebrand-dal úgy van írva, hogy teljességgel fölteszi a hallgatóknál a Detre-monda egész körének népszerűségét, miről angol földön szó sem lehet. Trautmann föltevése igen merész és részben valóban szellemes, de bizonyára egészen tarthatatlan ötlet. *h.*

— **A Fridolin-monda**, mely Schiller «Gang nach dem Eisenhammer» cz. balladájából szélesebb körben is eléggé ismeretes, legújabban igen beható és tág körre kiterjedő vizsgálat tárgya *Cosquin Emmanuel*, jeles franczia folklorista egy igen alapos dolgozatában. A keleti és nyugati, régibb és ujabb irodalmakban ritka tájékozottságú szerző, *La légende du page de Sainte Élisabeth de Portugal* czímen, a *Revue des questions historiques* 1903. januári és júniusi füzetében foglalkozik e vonzó legendával, melynek *Temesvári Pelbárt példái* cz. akadémiai székfoglalóm (Értek. a nyelv- és széptud. köréből XVIII: 2.) 41—44. lapján állítottam egybe legnevezetesebb középkori (XIII—XV. századbeli) latin feljegyzéseit. Cosquin e szűkebb körön jóval túlterjeszkedve, az összes eddig ismertté lett keleti és nyugati feljegyzéseket rendre vizsgálja s az egyes változatokat (melyekből már Oesterley is jó csomóra utalt a *Gesta Romanorum* 283. fejezetéhez szóló jegyzetében) áttekinthetőn csoportosítja. Hosszú vándorútján végig kisérve e tárgyat, Cosquin ennek is Indiában véli fellelhetni a gyökereit, s az eddig felkutatott változatok időrendje és filiatiója, a mennyire ugyan ilyenről itt szó lehet, csakugyan igen valószínűvé teszi azt a feltevést, hogy e thema némely változatainak terjesztésében a buddhista propagandának is volt része. Keletről nyugat felé több úton s máris több versióvá ágazódva jutott el, s útja közben más-más vallások tanaihoz illeszkedett az alkalmazása, míg végre a kereszténység talajára jutva, a mise-hallgatás üdvös voltának valláserkölcsi tanúlsága domborodott ki belőle. Cosquin a *jó tanácsok* meséjének tágabb keretébe állítja parabolánkat, a melybe a *Ruodlieb*-ban s annyi más mesében előforduló tanácsok is tartoznak. Csakhogy utóbb egy másik, nem kevésbbé elterjedt és régi tárgygyal: a pórúl járt irigyről szóló elbeszéléssel keveredett az eredeti, egyszerűbb szerkezet. Ebben a kombinált alakjában is sokkal régibb azonban a mi mondánk, mint a szent életű portugal királynő kora (1261—1336), a ki bennünket magyarokat is érdekel. Egyrészt, mert legendájának nem egy részlete a mi magyarországi Szent Erzsébetünk életének némely epizódjára emlékeztet. Így a többi közt az ismeretes *rózsa-csoda* is közös mindakét Erzsébet életében. Másrészt mivel a portugáliai királynő

is Árpád-vér, s magunknak is követelik őt a hazai régibb hagiographusok. Így pl. *Hevenesi Gábor* «Ungaricæ Sanctitatis Indicia» cz. kis könyvecskéje, melynek későbbi, Tarnóczy Istvántól sajtó alá rendezett s 1737-ben Nagyszombatban megjelent kiadása 21. és 22. lapján olvasható az *Izabella* néven ismertebb Erzsébetnek a rövid életrajza. (A hosszabbat l. *Ribadeneyra* «Flos Sanctorum»-ának és a bollandisták «Acta Sanctorum»-ának júl. 14-ére vonatkozó részében. Régibb feljegyzések pedig Cosquin id. értekezésében.) Hevenesinél a Fridolin-monda e pár sorba van elég ügyesen összetömörítve: «Calumniam thori violati sanctissimæ huic Reginæ inflictam DEUS vindicavit, dum accusator, destinatam suspecto poenam, in calcaria fornace luit, quam innocens alter, sacri auditione moram trahens, evasit». Magyar hagiographusunk megjegyzi, hogy a portugáliai E. nagynénjének, a thüringiai tartománygróf szent életű nejének, II. Endre király leányának emlékezetére kapta az Erzsébet nevet. *K. L.*

— **Szent Szerafikus.** *Eötvös Károly* a Vasárnapi Ujság ez évi 42. számában «Deák Ferencz születése» czímű czikke elején ezt írja:

«Idősb Deák Ferencznek két fia született, a kit Ferencz névre kereszteltek. A söjtöri uraság minden gyermekének két-három nevet adott. Első Ferencz fiának épen hármat. Ez 1800. évi április 8-án született s a szent keresztségben Ferencz, Szerafikus és Ignácz nevet kapott. Ez a Szerafikus név szokatlan. Nem is tudom, hol vette idősb Deák Ferencz. Szeráf valami ó-héber szó. A különös, magasabb rendű angyalokat nevezték a régi zsidók szeráfoknak. A többes száma ennek Szerafim. Ebből a keresztény világ nevet csinált, a Szerafint (sic!). Inkább leányoknak szokták e nevet adni. Latinosan Seraficus vagy Serafina (!!!). Magyarúl úgy mondhatnók: Angyali, vagy görögösen (!!!): Angelika. De ez a szó: Szerafikus, szokatlan, sőt majdnem ismeretlen».

Tizenegy rövid sorban ennyi badarságot még nálunk — s még ujságban is ritkán hordtak össze. A *szokatlan, sőt majdnem ismeretlen* Szerafikus névnek pedig minden kalendarium-ismerő előtt ismeretes egyszerű magyarázata az, hogy Assisii Szt. Ferenczuek, a kinek napját okt. 4-én üli az egyház, *Seraphicus* a mellékneve. A ki e szentnek életéről csak valamicskét is tud, persze azt is tudja, hogy e melléknév a szent legendájának legnevezetesebb részletében gyökeredzik. E szerint Assisii Szt. Ferencz, mint legrégibb, alig egy évvel halála után írt életrajzában olvashatni, «in eremitorio, quod a loco, in quo positum est, Alverna dicitur, duobus annis antequam animam redderet cælo (tehát 1224-ben, a jámbor hagyomány szerint szept. 14., a szent kereszt felmagasztaltatásának ünnepén), vidit in visione Dei virum unum, quasi Seraphim sex alas habentem, stantem super se, manibus extensis ac pedibus coniunctis cruci affixum; duæ alæ super caput elevabantur, duæ ad volandum extendebantur, duæ denique totum velabant corpus.... Cogitabat sollicitus, quid possit hæc visio designare, et ad capiendum ex ea intelligentiæ sen-

sum anxiabatur plurimum sensus eius. Quumque liquido ex ea intellectu aliquid non perciperet, et multum eius cordi visionis huius novitas insideret, cœperunt in manibus eius et pedibus apparere signa clavorum, quemadmodum paulo ante virum supra se viderat crucifixum. Manus et pedes eius in ipso medio clavis confixi videbantur, clavorum capitibus in interiori parte manuum, et superiori peduum apparentibus, et eorum acuminibus exsistentibus de adverso.» (S. Francisci Ass. Vita prima, auctore B. Thoma de Celano, II, 3. p. 70. ed. Amoni, Romæ 1880.)

Ezen, a képzőművészetben a XIV. század eleje óta számtalanszor megörökített jelenet sokkal ismeretesebb, hogysem bővebb magyarázatra szorulna. Hiszen még képes levelezőlapokon is látható manap egyik-másik ábrázolása, pl. a Benozzo Gozzoli-féle, a montefalcoi Szt. Ferencz-templomban lévő; vagy a még nevezetesebb Giotto-féle, az assisii felső templomban, mely bátran a *Paradiso* XI. énekének e sorait viselhetné feliratáúl:

Nel crudo sasso, intra Tevere ed Arno,
Da Cristo prese l'ultimo sigillo,
Che le sue membra du' anni portarno.

A *szeráf* szó «ó-héber» és «régi zsidó» jelentésének fenti tudós magyarázatát és magyar meg *görögös* értelmezését pedig bátran elengedhette volna magának a haza második bölcse, mikor egy pillantás akár csak a legszerényebb igényeknek szánt lexikonba — az egész rémségesen zagyva kommentárt fölöslegessé teszi vala. No de a ki szerint *Steinamanger* = *Kő a* **vasmacskán,** attól ezt a csöpp fáradságot is hiába várjuk. (L. Egyet. Phil. Közl. XXII. 607.) *r.*

— **A pergamoni ásatások.** A Pergamonban németektől megkezdett és eddig a berlini királyi museumok vezetése alatt folytatott ásatásokat újabban a Kais. Deutsches Arch. Institut vette át, és az 1900—1901-i eredményekről athéni közleményeinek XXVII. kötetében számol be.

Követve a II. Eumenes-féle falat, az alsó város déli részén hatalmas, három tornyos kapuépítményre akadtak, melynek alaprajza minden eddig ismert kapuétól külömbözik. Innen a felső város felé vezető út vonalán haladva megtalálták az alsó város agoráját: nagy négyszögű udvar minden oldalon dór oszlopcsarnokokkal, köröskörül szobasorokkal, valószínűleg II. Eumenes (197—159.) idejéből. Ez építmény anyaga belföldi trachyt. Északról sziklafolyosóban vezették a vizet az agorához. Az udvarba valószínűleg a 4. Kr. utáni században keresztyén templomot építettek, melyből falmaradványokat találtak. Távolabb északkeletre nagy királykori városi kútra akadtak.

A szobrászati adatok jelentéktelenek. Legbecsesebbek egy pompás Alexandros-fej meg egy pánczélos torso.

Mindezeknél fontosabbak a feliratok, melyek nagy számmal kerültek elő. Különböző okmányok, síriratok, ephebos listák, a 133. év új polgárainak névsortöredékei és egyéb kisebb jelentőségű feliratok között a

főhelyet az astynomosok hatáskörét megállapító királyi törvény és a pergamoni nyilvános bank ügyében kiadott császári rendelet foglalják el.

A βασιλικός νόμος alkalmasint az a rendelet, mely az astynomosok állását megteremti, II. Eumenes vagy a két utolsó Attalos idejéből. A tizenhárom darabból összerakott, az új agorán talált, nem teljes felirat ennek Traianus korabeli feljegyzése, melyet egy astynomos ἐκ τῶν ἰδίων ἀνέθηκεν. Körülbelül 200 sor van meg belőle. Rendelkezései az utak jó karban tartására és tisztítására, bizonyos építkezési intézkedésekre és a nyilvános kutak használatára vonatkoznak. Lássuk a tartalmát röviden.

Tilos az utcza területét beépiteni. Ha valaki megteszi, a strategosok büntetést szabnak ki rá, az astynomosok pedig kiadva a helyreállítás munkáját (ἔκδοσιν ποιησάμενοι τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ τόπου εἰς τὰ ἐξ ἀρχῆς), a költségeket másfélszeresen veszik meg az illetőn. Ha ezt az astynomosok elmulasztják, ők viselik a munka költségeit és 100 drachma birságot fizetnek.

Az utak tisztításáról és jó karban tartásáról οἱ τὰ κτήματα κεκτημένοι, a telektulajdonosok tartoznak gondoskodni. A submissio költségeit ők viselik, és az egyeseken a rájuk eső részt szükség esetén foglalás és árverés útján is megveszik. Ha valaki a szemételhordást elhanyagolja, szintén ἔκδοσις útján segítenek a dolgon. A hanyag tisztviselőket itt is megbüntetik: az amphodarcheseket 20, az astynomosokat 50 drachmára.

Tilos az utczát felásni, ott követ faragni, agyagot csinálni, téglát vetni, az esővizet föld felett vezetni a csatornába (ὀχετοὺς μετεώρους ποιεῖν). Itt is szerepel az ἔκδοσις és a tisztviselők megbüntetése.

Az épületekre vonatkozó rész arra az esetre tartalmaz rendelkezéseket, ha a közös falakat a tulajdonosok nem javíttatják, vagy ha egyik tulajdonos a másikat vádolja a fal megrongálásával. A szabályok igen méltányosak. Érdekes rendelkezés az, hogy a két területet elválasztó közös falon esetleg átszivárgó nedvesség ellen a károsodó úgy védekezhetik, hogy szomszédja területén elszigetelő falat húzhat. A két fal közötti szabad tér neve περίστασις, mely szó ebben a jelentésben eddigelé ismeretlen volt.

Következnek a kutakra vonatkozó szabályok. Mosni vagy barmot itatni a közkutakon tilos. A büntetések szigorúak. Kiszabásuknál különbséget tesz a törvény a szabad ember és a rabszolga között, és a rabszolgát is keményebben bünteti, ha ura tudta nélkül cselekedett, mint ha parancsra tette. A rabszolgát megkorbácsolják és kalodába teszik. E rendelkezések meglepő hasonlatosságot mutatnak Platon *Nomoi* dialektusának egy helyével. — A cisternák használható állapotban tartására is gondja van a törvénynek, — hiszen ez Pergamonban ostrom idején igen fontos dolog lehetett. Az első astynomosok kimutatást készítenek a cisternákról és a strategosoknál teszik le.

A különböző intézkedések kapcsán megismerjük a pergamoni városi hivatalnokok sorrendjét is. Első helyen áll a ὁ ἐπὶ τῆς πόλεως, azután jönnek a strategosok, az astynomosok és az amphodarchesek.

Az egész törvénynek sok vonása emlékeztet Platonra, és commen-

tatora, W. Kolbe, nem tartja kizártnak, hogy a philosophus befolyással volt a törvényhozóra.

A nyilvános bankra vonatkozó császári rendelet írásjellegére nézve megegyezik az astynomos törvénynyel, és Hadrianus más hasonló intézkedései alapján ennek a császárnak tulajdonítható (eleje csonka). H. von Prott commentálja.

A görög városok rendesen monopoliumot adnak egy banknak a pénzváltásra. Így van ez Pergamonban is. A pergamoni bank a birodalmi ezüstdénárért a beváltónak 17 assariont, provincialis rézpénzt ad, ő maga azonban 18 assarionért adja a dénárt. E κόλλυζος nevű nyereséget a publicum iparkodik megvonni a banktól, iparkodik nagyobb vásárlások eszközlése által kikerülni a rézpénzzel való fizetést, vagyis az ezüstnek veszteséggel járó beváltását. Ez nem tetszik a bank pénzváltóinak. A császár azonban igazat ad a közönségnek, és csupán az apró halak vásárlásánál rendeli el a kötelező rézpénzfizetést, dénáronként 18 assarionnal. Továbbá panaszkodnak az ἀσπρατούρα ellen, a mi alatt a kopott pénznek (ellentétben az új pénz: nummus asper) csekélyebb értékben való beváltását kell érteni. Ezt is eltiltja a császár. Viszont azonban megengedi, hogy a pénzváltók a nagykereskedőktől esküt követeljenek arra nézve, hogy más helyen való váltás által a bank monopoliumát meg nem sértette. A kinek a lelkiismerete nem tiszta, az bizonyos összeggel megválthatja magát. Ennek a neve τὸ εἰς τὸν Ἑρμῆ — ő a tolvajok istene.

A pénzváltók kölcsönöket is adnak, és a fizetni nem tudó adóst törvénytelen módon zaklatják. Ezen is segíteni akar a császár, megállapítja a foglalás szabályait és strategiát viselt emberekre bízza a követelésre nézve az itéletmondást.

E két felirat, mint e rövid ismertetésből is látható, élénk világot vet a nevezetes hellenisticus város kitünő administratiójára, pénzügyi viszonyaira, piaczi életére, vásári czivódásaira, s ezért nem jelentéktelen gyarapodása a folyton növekedő görög felirati anyagnak.

Cs. S.

— **Pán halála.** *Gyulai* Ágost a Közlöny VI—VII. füzetében nagy apparátussal ismerteti a Pán-legenda kérdését. Épen eme nagy apparátus mellett ejt csodálkozásba, hogy azon téves adatot közölheti, hogy az általa lefordított vers szerzője: Armand Silvestre. Dehogy! A költeményt, melynek czíme a francziában nem Pán halála, hanem *En Mer* (A tengeren), *Paul Arène* írta és minden nagyobb anthologiában föllelhető.

Ugyancsak a fordítás két első sora:

Mikor elérve a magaslatot,
Thámusz elmondá: «A nagy Pán halott»,

ilyen alakban azt a tévhitet keltheti, hogy a franczia poéta tudott Reviczky verséről, mert a kifejezések találkozása meglepő. (Reviczkynél:

Elérve Palodesz magaslatot
Add hírül: «A nagy Pán halott».)

Azonban Reviczky csak a fordítóra gyakorolt hatást, mivel a franczia eredetiben sem *magaslatról*, sem *nagy* Pánról nincs szó. Ott ez áll:

Lorsque le vieux Thamus, pâle et rasant le bord,
A la place prescrite eut crié: «Pan est mort!»

Ilyen körülmények közt az eredeti eloszlatja azt a ránk magyarokra nézve kellemes hiedelmet, melyet a fordítás ébreszthetne.

GÁBOR ANDOR.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

D'Arbois de Jubainville, H., Éléments de la grammaire celtique. Paris, 1903. Fontemoing. (8-r. VII, 180 l.)

Ball, A. P., The satire of Seneca on the apotheosis of Claudius. New-York, London, 1903. Macmillan. (N. 8-r.) 1.25 Sh.

Björkman, Erik, Scandinavian Loan-Words in Middle English. Part. II. Halle a. S., 1902. Niemeyer. (N. 8-r.) 5 M. [Studien zur engl. Philol. hrsg. v. Lorenz Morsbach. Heft XI.]

Borgeld, A., Aristoteles en Phyllis. Een bijdrage tot de vergelijkende litteraturgeschiedenis. Groningen. 1902. Wolters. (N. 8-r.) 3.25 M.

Brandl, Leopold, Erasmus Darwin's Temple of Nature. Wien und Leipzig, 1903. Braumüller. (N. 8-r.) 4.50 M.

Brockelmann, Carl, Geschichte der arabischen Litteratur. 2 Band. Berlin, 1903. Felber. (N. 8-r. XI, 714 l.)

Bürger, Otto, Beiträge zur Kenntnis des Teuerdank. Strassburg. 1903. Trübner. (N. 8-r.) 4.50 M.

Catalogue of two collections of Persian and Arabic manuscripts preserved in the India office library by E. Denison Ross a. E. G. Browne. London, 1903. (N. 8-r. VII, 189 l.)

Collignon, Albert, Notes historiques, littéraires et bibliographiques sur l'Argennis de Jean Barclay. Paris-Nancy, 1902. Berger-Levrault. (N. 8-r. 182 l.)

Fischer, Alb., Das deutsche evangelische Kirchenlied des 17. Jhdts. Hrsg. von W. Tümpel. 1. Heft. Gütersloh, 1903. Bertelsmann. (N. 8-r. 1—96.) 2 M.

Friedmann, Sigismund, Das deutsche Drama des 19. Jahrhunderts in seinen Hauptvertretern. II. Leipzig. 1903. Seemann. (N. 8-r. VI, 468 l.) 4 M.

Förstemann, Ernst, Commentar zur Madrider Mayahandschrift (codex Pro-Cortesianus). Danzig, 1902. Saunier. (N. 8-r. 160 l.) 6 M.

Fosz, Ernst, Die «Nuits» von Alfred de Musset. Berlin, 1903. Ebering. (N. 8-r.) 4.80 M.

Gardthausen, Sammlungen und Kataloge griechischer Handschriften. Leipzig, 1903. Teubner. (N. 8-r.) 6 M.

Gautier, P., Madame de Staël et Napoleon. Paris, 1893. Plon-Nourrit. (N. 8-r.) 8 frcs.

Goedel, Gustav, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Seemannssprache. Kiel und Leipzig, 1902. Lipsius u. Tischer. (8-r.) 7 M.

Grimm, Hermann, Goethe. 2. Bd. Stuttgart und Berlin, 1903. Cotta. (N. 8-r.) 7.50 M.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Classica philologia.

II. Magyar philologia.

III. Germán philologia.

IV. Román philologia.

V. Egyéb szakok.

A Budapesti Philologiai Társaság 1903-ban.

I. A Társaság tisztviselői:

Tiszteletbeli elnök: *Ponori Thewrewk Emil*
Elnök: *Heinrich Gusztáv*
Alelnök: *Hegedüs István*
Első titkár: *Némethy Géza*
Másodtitkár: *Császár Elemér*
Pénztárnok: *Cserhalmi Samu*
Szerkesztő: *Katona Lajos.*

II. Választmányi tagok:

BUDAPESTIEK:

Bermüller Ferencz
Fináczy Ernő
Findly Gábor
Hornyánszky Gyula
5 *Kempf József*
Kuzsinszky Bálint
Láng Nándor
Maywald József
Négyesy László
10 *Pecz Vilmos*
Petz Gedeon
Pruzsinszky János
Simonyi Zsigmond
ifj. Szinnyei József
15 *Tímár Pál*
Tolnai Vilmos
Váczy János
Vári Rezső
Veress Ignácz
20 *Zlinszky Aladár.*

VIDÉKIEK:

Bászel Aurél
Binder Jenő
Bódiss Jusztin
Boros Gábor
5 *Burány Gergely*
Burián János
Csengeri János
Dóczi Imre
Erdélyi Károly
10 *Erdélyi Pál*
Giesswein Sándor
Kacskovics Kálmán
Kardos Albert
Nátafalussy Kornél
15 *Pirchala Imre*
Récsey Viktor
Spitkó Lajos
Szamosi János
Zoltvány Irén
20 *Zsoldos Benő.*

III. Tiszteleti tagok:

Dr. Bartal Antal, kir. tanácsos, Haraszti.
Dr. Brugmann Károly, egyetemi tanár, Lipcse.
Chatzidakis N. György, egyetemi tanár, Athén.
Csaplár Benedek, kegy. r. ny. tanár, Budapest.
5 *Dr. Hartel Vilmos*, közoktatásügyi miniszter, Bécs.
Dr. Krumbacher Károly, egyetemi tanár, München.
Dr. Ludwich Arthur, egyetemi tanár, Königsberg.
Dr. Osthoff Hermann, egyetemi tanár, Heidelberg.
Samassa József, érsek, Eger.
10 *Ponori Thewrewk Emil*, egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Schuchardt Hugó, udvari tanácsos, Grácz.
Dr. Szász Károly, nyug. ev. ref. püspök, Budapest.
Vahlen János, egyetemi tanár, Berlin.
Dr. Vámbéry Ármin, egyetemi tanár, Budapest.
15 *Wilhelm Adolf*, archæologus, Athén.

IV. Alapító tagok:

	**József, Császár. és Kir. Főherczeg ő fensége*, Alcsúth	200 kor.
	† *Dr. Ábel Jenő*, volt egyetemi tanár, Budapest	300 «
	† *Dr. Budenz József*, volt egyetemi tanár, Budapest	200 «
	Czeizel János, tanár, Lőcse	9 «
5	*Dr. Gyomlay Gyula*, gyakorló főgymn. tanár	100 «
	**Dr. Gyulai Pál*, ny. egyetemi tanár, Budapest	200 «
	Dr. Hegedüs István, egyetemi tanár, Budapest	200 «
	Dr. Heinrich Gusztáv, egyetemi tanár, Budapest	438 «
	† *Horváth Cyrill*, volt egyetemi tanár, Budapest	200 «
10	† *Dr. Hunfalvy Pál*, a M. T. Akadémia volt főkönyvtárosa ...	200 «
	Dr. Katona Lajos, egyetemi m. tanár, Budapest	80 «
	**Gr. Kuun Géza*, nagybirtokos, Maros-Németi	200 «
	B. és K. Latinovics Géza, nagybirtokos, Bikity	200 «
	† *Nogáll János*, pergamoni püspök, Nagyvárad	200 «
15	*ifj. Dr. Reményi Ede*, kir. kath. főgymn. tanár, Budapest ...	883 «
	Dr. Székely István, állami főgymn. tanár, Nagyszeben	200 «
	Összesen	3810 kor.

A †-tel jelöltek elhaltak, a *-gal jelöltek tiszteleti tagok is.

V. Rendes tagok:

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Acsay Antal	Budapest	k. r. theologiai tanár	1885
	Agatsin Gyula	Esztergom	benczés tanár	1898
	Dr. Alexics György	Budapest	kel. keresk. akad. tanár	1889
	Dr. Alter Béla	Pozsony-Szt.-Gy.	kegyesrendi tanár	1898
5	Dr. Angyal Dávid	Budapest	főreáliskolai tanár	1881
	Gr. Apponyi Sándor	Lengyel	val. b. titkos tanácsos	1888
	Dr. Ágh Lajos	Sopron	főreálisk. tanár	1903
	Ányos István	Budapest	földbirtokos	1902
	Dr. Badics Ferencz	Budapest	kir. tan., főgymn. igazg.	1894
10	Dr. Bakács István	Budapest	székesfővárosi tanár	1903
	Dr. Balassa József	Budapest	állami főgymn. tanár	1885
	Balásy Dénes	Budapest	tanár	1896
	Balogh Péter	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	Baltazár Gábor	Kecskemét	ev. ref. főgymn. tanár	1898
15	Bancsó Antal	Sopron	ág. ev. lyceumi tanár	1890
	Baráth Ferencz	Budapest	nyug. ref. főgymn. tanár	1881
	Dr. Barbul Jenő	Budapest	egyetemi könyvtártiszt	1902
	Barcza József	Kisujszállás	ev. ref. gymn. tanár	1899
	Baros Gyula	Sajókaza	tanár	1903
20	Dr. Barta Mór	Losoncz	áll. főgym. tanár	1903
	Bartos Fülöp	Budapest	keresk. akad. tanár	1897
	Bausz I. Theodorik	Komárom	benczés tanár	1903
	Bayer József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1889
	Bálint Károly	Szent-Gotthárd	áll. gymn. tanár	1899
25	Bán Gualbert	Pannonhalma	benczés tanár	1899
	Dr. Bánóczi József	Budapest	orsz. izr. tanitók. igazg.	1881
	Dr. Bárdos Remig	Esztergom	r. kath. főgymn. tanár	1892
	Dr. Bászel Aurél	Fehértemplom	áll. főgymn. tanár	1874
	Dr. Becker Fülöp Ágost	Budapest	egyetemi tanár	1896
30	Becker Nándor	Selmeczbánya	ág. ev. lyceumi tanár	1892
	Benczik Ferencz	Máramarossziget	kegyesrendi tanár	1901
	Dr. Beöthy Zsolt	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Dr. Berger E. János	Budapest	egyetemi tanár	1884
	Bergmann Ágost	Temesvár	állami főreálisk. tanár	1895
35	Bermüller Ferencz	Budapest	ny. főgymn. tanár	1874
	Bernáth Lajos	Halas	ev. ref. főgymn. tanár	1901
	Bibó-Bige György	Szabadka	községi gymn. tanár	1903
	Bihari Ferencz	Munkács	áll. főgymn. tanár	1903
	Binder Jenő	Brassó	állami főreálisk. tanár	188[illegible]
40	Dr. Bleyer Jakab	München	gymn. tanár	189[illegible]
	Dr. Bognár Dénes	Budapest	közs. fels. leányisk. tanár	189[illegible]
	Bohdaneczky Lajos	Budapest	áll. főgymn. tanár	189[illegible]
	Dr. Bokor János	Brassó	állami főreálisk. tanár	19[illegible]
	Boros Alán	Sopron	benczés tanár	19[illegible]
45	Dr. Boros Gábor	Erzsébetváros	főgymn. tanár	18[illegible]
	Borsodi Miklós	Baja	cziszt.-r. tanár	19[illegible]

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Borsos Károly	Mezőtur	ref. főgymn. tanár	1899
	Botár Imre	Fehértemplom	áll. főgymn. tanár	1903
	Bozsenik Béla	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1886
50	Dr. Bódiss Jusztin	Pannonhalma	szentbenedekrendi tanár	1888
	Bölcskei Lajos	Szabadka	községi gymn. tanár	1903
	Brenndörfer János	Budapest	áll. főgymn. tanár	1900
	Breznay Béla	Budapest	egyetemi tanár	1900
	Dr. Burány Gergely	Keszthely	főigazg., prem. kanonok	1881
55	Burger Artur	Sz.-Udvarhely	tanár	1903
	Burián János	Arad	kir. kath. főgymn. igazg.	1885
	Buzássy Ábel	Pécs	r. kath. főgymn. tanár	1890
	Büchler Pál	Marosvásárhely	r. kath. főgymn. tanár	1901
	Bürner Sándor	Székesfehérvár	áll. főreálisk. tanár	1899
60	Ciura Sándor	Balázsfalva	főgymn. tanár	1903
	Dr. Császár Elemér	Budapest	áll. főgymn. tanár	1898
	Dr. Csengeri János	Kolozsvár	egyetemi tanár	1881
	Dr. Cserép József	Budapest	állami főgymn. tanár	1882
	Cserhalmi Samu	Budapest	p. ü. min. számellenőr	1881
65	Csiki Lajos	Marosvásárhely	ref. főgymn. tanár	1885
	Csudáky Bertalan	Budapest	Ferencz József n. int. t.	1903
	Csukovits Sándor	Veszprém	k.-rendi tanár	1899
	Dr. Csűrös Ferencz	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1900
	Czeglédi István	Veszprém	kir. tanfelügy. tollnok	1892
70	Danka Placzid	Győr	benczés tanár	1897
	Debreczeni Nagy Sándor	Debreczen	tanár	1901
	Dr. Dercsényi Móricz	Budapest	főgymn. tanár	1903
	Dr. Dézsi Lajos	Budapest	egyetemi könyvtártiszt	1899
	Dr. Dingfelder Ede	Budapest	gymn. tanár	1903
75	Dr. Dittrich Vilmos	Budapest	tanár	1900
	Divényi Gyula	Szeged	kegyesrendi tanár	1899
	Dr. Dombi Márk	Baja	cziszt.-r. főgymn. tanár	1899
	Donáth Benjámin	Budapest	hirlapiró	1903
	Dóczi Imre	Debreczen	ref. főisk. felügyelő	1881
80	Dr. Eisler Mátyás	Kolozsvár	főrabbi	1902
	Dr. Elek Oszkár	Sümeg	áll. reálisk. tanár	1903
	Elischer József	Nagyszeben	kir. tanker. főigazgató	1874
	Endrei Ákos	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1886
	Dr. Erdélyi Károly	Kolozsvár	kegy.-r. főgymn. igazg.	1882
85	Dr. Erdélyi Lajos	Budapest	ev. ref. főgymn. tanár	1902
	Dr. Erdélyi Pál	Kolozsvár	könyvtárigazgató	1883
	Dr. Erdődi Ármin	Vágujhely	reáliskolai tanár	1897
	Dr. Erdős József	Debreczen	ev. ref. főiskolai tanár	1902
	Dr. Erődi Béla	Budapest	kir. tanker. főigazgató	1881
90	Dr. Esztegár László	Budapest	nemz. muzeumi tisztv.	1896
	Faragó János	Pápa	ev. ref. főiskolai igazg.	1889
	Fábián Imre	Kassa	r. kath. főgymn. tanár	1881
	Fejér Adorján Géza	Baja	cziszt. r. főgymn. tanár	1889
	Fekete István	Selmeczbánya	ág. ev. lyceumi tanár	1888

V. Rendes tagok:

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Acsay Antal	Budapest	k. r. theologiai tanár	1885
	Agatsin Gyula	Esztergom	benczés tanár	1898
	Dr. Alexics György	Budapest	kel. keresk. akad. tanár	1889
	Dr. Alter Béla	Pozsony-Szt.-Gy.	kegyesrendi tanár	1898
5	Dr. Angyal Dávid	Budapest	főreáliskolai tanár	1881
	Gr. Apponyi Sándor	Lengyel	val. b. titkos tanácsos	1888
	Dr. Ágh Lajos	Sopron	főreálisk. tanár	1903
	Ányos István	Budapest	földbirtokos	1902
	Dr. Badics Ferencz	Budapest	kir. tan., főgymn. igazg.	1894
10	Dr. Bakács István	Budapest	székesfővárosi tanár	1903
	Dr. Balassa József	Budapest	állami főgymn. tanár	1885
	Balásy Dénes	Budapest	tanár	1898
	Balogh Péter	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	Baltazár Gábor	Kecskemét	ev. ref. főgymn. tanár	1898
15	Bancsó Antal	Sopron	ág. ev. lyceumi tanár	1890
	Baráth Ferencz	Budapest	nyug. ref. főgymn. tanár	1881
	Dr. Barbul Jenő	Budapest	egyetemi könyvtártiszt	1902
	Barcza József	Kisujszállás	ev. ref. gymn. tanár	1899
	Baros Gyula	Sajókaza	tanár	1903
20	Dr. Barta Mór	Losoncz	áll. főgym. tanár	1903
	Bartos Fülöp	Budapest	keresk. akad. tanár	1897
	Bausz I. Theodorik	Komárom	benczés tanár	1903
	Bayer József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1889
	Bálint Károly	Szent-Gotthárd	áll. gymn. tanár	1899
25	Bán Gualbert	Pannonhalma	benczés tanár	1899
	Dr. Bánóczi József	Budapest	orsz. izr. tanítók. igazg.	1881
	Dr. Bárdos Remig	Esztergom	r. kath. főgymn. tanár	1892
	Dr. Bászel Aurél	Fehértemplom	áll. főgymn. tanár	1874
	Dr. Becker Fülöp Ágost	Budapest	egyetemi tanár	1896
30	Becker Nándor	Selmeczbánya	ág. ev. lyceumi tanár	1892
	Benczik Ferencz	Máramarossziget	kegyesrendi tanár	1901
	Dr. Beöthy Zsolt	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Dr. Berger E. János	Budapest	egyetemi tanár	1884
	Bergmann Ágost	Temesvár	állami főreálisk. tanár	1895
35	Bermüller Ferencz	Budapest	ny. főgymn. tanár	1874
	Bernáth Lajos	Halas	ev. ref. főgymn. tanár	1901
	Bibó-Bige György	Szabadka	községi gymn. tanár	1903
	Bihari Ferencz	Munkács	áll. főgymn. tanár	1903
	Binder Jenő	Brassó	állami főreálisk. tanár	1883
40	Dr. Bleyer Jakab	München	gymn. tanár	1899
	Dr. Bognár Dénes	Budapest	közs. fels. leányisk. tanár	1894
	Bohdaneczky Lajos	Budapest	áll. főgymn. tanár	1899
	Dr. Bokor János	Brassó	állami főreálisk. tanár	1900
	Boros Alán	Sopron	benczés tanár	1903
45	Dr. Boros Gábor	Erzsébetváros	főgymn. tanár	1881
	Borsodi Miklós	Baja	cziszt.-r. tanár	1903

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Hellebrant Árpád	Budapest	m. t. akad. könyvtáros	1881
	Dr. Herald Ferencz	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1883
145	Dr. Herczeg Árpád	Temesvár	áll. főgymn. tanár	1900
	Dr. Herzl Mór	Budapest	magánzó	1881
	Dr. Hetyei Szende	Pannonhalma	benczés tanár	1900
	Himpfner Béla	Budapest	áll. főgymn. igazgató	1882
	Hirschmann Ferencz	Jászberény	főgymn. tanár	1900
150	Dr. Hittrich Ödön	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1885
	Dr. Hofer Károly	Budapest	kir. főigazgató	1874
	Dr. Hoffmann Frigyes	Budapest	felsőbb leányisk. tanár	1882
	Hoffmann Mátyás	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1892
	Hofmann Károly	Kisujszállás	főgymn. tanár	1898
155	Horger Antal	Brassó	főreáliskolai tanár	1903
	Hornyánszky Aladár	Pozsony	ág. ev. theol. tanár	1901
	Dr. Hornyánszky Gyula	Budapest	állami főgymn. tanár	1893
	Dr. Horváth Cyrill	Sárospatak	ref. főiskolai tanár	1888
	Hőgyészi Amand	Kőszeg	benczés tanár	1899
160	Huber Lipót	Kalocsa	theologiai tanár	1898
	Dr. Huszár Vilmos	Budapest	főgymn. tanár	1899
	Dr. Illéssy János	Budapest	orsz. levéltári igazgató	1894
	Dr. Illyefalvi Vitéz Alad.	Losoncz	állami főgymn. tanár	1896
	Incze Béni	Kolozsvár	ev. ref. kolleg. tanár	1897
165	Incze István	Nagy-Kanizsa	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Incze József	Szentes	áll. főgymn. tanár	1899
	Irsik József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1898
	Isoz Emil	Budapest	tanár	1901
	Istvánffy Pál	Kassa	r. kath. főgymn. tanár	1888
170	Jacobi Károly	Budapest	áll. főgymn. tanár	1898
	Jakobinyi Péter	Mármarossziget	ref. főgymn. tanár	1898
	Dr. Janicsek József	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1893
	Janny László	Rózsahegy	kegy.-r. főgymn. tanár	1882
	Jándi Gy. Bernardin	Pannonhalma	benczés tanár	1888
175	Jánosi Boldizsár	Budapest	állami főgymn. tanár	1885
	Dr. Jeszenszky István	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1889
	Dr. Kacskovics Kálmán	Tóthgyúgy	nagybirtokos	1895
	Kanyaró Ferencz	Kolozsvár	unit. főgymn. tanár	1893
	Dr. Kapossy Endre	Székesfehérvár	cziszt.-r. főgymn. tanár	1892
180	Karátsony Zsigmond	Késmárk	ev. lyceumi tanár	1896
	Dr. Kardos Albert	Debreczen	áll. főreálisk. tanár	1892
	Dr. Kardos Czelesztin	Pannonhalma	benczés tanár	1894
	Dr. Kardos Gyula	Kassa	főgymn. tanár	1897
	Dr. Kassai Gusztáv	Budapest	egyetemi m.-tanár	1881
185	Kassuba Domokos	Eger	kath. főgymn. igazg.	1893
	Dr. Kaunitz Lajos	Budapest	felső keresk. isk. tanár	1902
	Káposztássy Jusztinián	Szt-Gotthárd	cziszt.-r. jószágkorm.	1881
	Kárpáti Ferencz	Ungvár	reálisk. tanár	1900
	Dr. Kárpáti Károly	Szeged	áll. főgymn. igazgató	1895
190	Kárpiss János	Gyulafehérvár	főgymn. tanár	1903

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
95	Fekt Ferencz	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1877
	Dr. Ferenczy Árpád	Sárospatak	jogakad. tanár	1903
	Ferenczy István	Nagyszeben	áll. főgymn. igazgató	1898
	Ferszigán János	Belényes	főgymn. tanár	1890
	Dr. Fialovsky Lajos	Budapest	áll. főgymn. tanár	1886
100	Dr. Finácsy Ernő	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Dr. Finály Gábor	Budapest	állami főgymn. tanár	1892
	Dr. Fiók Károly	Budapest	ref. főgymn. tanár	1887
	Fludorovics Zsigmond	Felső-Túr	plébános	1885
	Dr. Fodor Gyula	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1885
105	Földi József	Temesvár	kegy. rendi tanár	1903
	Dr. Förster Aurél	Budapest	tanár	1904
	Fraknói Vilmos	Róma	püspök	1881
	Dr. Friml Aladár	Beszterczebánya	kir. főgymn. tanár	1883
	Fülöp Árpád	Ungvár	kir. főgymn. tanár	1894
110	Gaál Mózes	Budapest	állami főgymn. tanár	1890
	Dr. Gál Kelemen	Kolozsvár	unit. főgymn. igazgató	1893
	Dr. Gärtner Henrik	Losoncz	tanár	1885
	Dr. Gedeon Alajos	Budapest	áll. főgymn. tanár	1900
	Dr. Geréb József	Budapest	gyakorló főgymn. tanár	1882
115	Géresy Kálmán	Debreczen	kir. tanker. főigazgató	1881
	Dr. Giesswein Sándor	Budapest	apátk., a Szt. István társ. alelnöke	1892
	Glasz Ferencz	Máramarossziget	ev. ref. főgymn. tanár	1896
	Glósz Ernő	Lugos	áll. főgymn. tanár	1900
	Gombocz Zoltán	Budapest	tanár	1900
120	Gomperz Fülöp	Budapest	tanár	1903
	Góbi Imre	Budapest	ág. ev. főgymn. igazg.	1893
	Gröger Rezső	Losoncz	áll. főgymn. tanár	1903
	Grúsz Ede	Esztergom	reálisk. tanár	1895
	Dr. Gulyás István	Debreczen	ev. ref. főisk. tanár	1894
125	Dr. Gyárfás Tihamér	Brassó	r. kath. főgymn. tanár	1885
	Gyimóthi Jenő	Gyönk	ev. ref. gymn. tanár	1902
	György Lajos	Losoncz	állami főgymn. tanár	1881
	Győry Gyula	Pápa	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Dr. Gyulai Ágost	Budapest	áll tanítóképző tanár	1883
130	Gyurman Endre	Budapest	tanár	1902
	Dr. Gyürky Ödön	Budapest	tanár, a B. K. K. titkára	1890
	Hager József	Marosvásárhely	főgymn. tanár	1892
	Hajnal Imre	Budapest	kegy.-r. főgymn. tanár	1882
	Hallay Zoltán	Rozsnyó	ág. ev. főgymn. tanár	1899
135	Dr. Hampel Antal	Budapest	miniszteri titkár	1900
	Dr. Haraszti Sándor	Békés	ev. ref. főgymn. tanár	1896
	Dr. Hám Sándor	S.-A.-Ujhely	r. kath. főgymn. tanár	1889
	Hegedüs Béla	Budapest	állami főgymn. tanár	1881
	Dr. Hegedüs Izidor	Győr	áll. főreálisk. tanár	1900
140	Hehelein Károly	Szatmár	kanonok	1881
	Dr. Heinrich Alajos	Rákos-Palota	állami főgymn. tanár	1881
	Dr. Heinrich Károly	Budapest	keresk. akad. tanár	1881

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Láng Nándor	Budapest	áll. főgymn. tanár	1894
240	László Géza	Szegszárd	áll. főgymn. tanár	1901
	Dr. Lázár Béla	Budapest	áll. főgymn. tanár	1887
	Lehr Albert	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1882
	Dr. Létmányi Nándor	Budapest	áll. főgymn. tanár	1888
	Dr. Lipóczi Keczer Géza	Nagyszeben	áll. főgymn. tanár	1899
245	Dr. Lippay György	Szeged	áll. főgymn. tanár	1900
	Liska János	Szarvas	ág. ev. főgymn. tanár	1891
	Loisch János	Budapest	tanár	1904
	Loósz István	Szabadka	közs. főgymn. tanár	1896
	Dr. Losonczi Lajos	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1885
250	Lovas Imre	Temesvár	áll. főgymn. tanár	1901
	Dr. Lukinich Imre	Kolozsvár	tanár	1903
	Macher Ede	Pozsony	áll. főreáliskolai tanár	1892
	Dr. Madarász Flóris	Zircz	tanár	1904
	Madarász Pál	Budapest	kegyesr. főgymn. tanár	1885
255	Madzsar Imre	Budapest	áll. főgymn. tanár	1900
	Dr. Major Károly	Gyöngyös	áll. főgymn. tanár	1903
	Marek Ede	Budapest	miniszteri tan.	1897
	Markusovszky Sámuel	Pozsony	ág. ev. lyceumi igazgató	1881
	Marton József	Nagyszombat	főgymn. tanár	1903
260	Marusák Pál	Sopron	áll. felsőbb leányisk. ig.	1888
	Matskássy József	Budapest	áll. főreálisk. igazgató	1881
	Dr. Mayr Aurél	Budapest	egyetemi tanár	1900
	Dr. Maywald József	Budapest	kegy.-r. főgymn. tanár	1877
	Mazuch Ede	Ungvár	kir. főgymn. tanár	1889
265	Mácska Lajos	Sátoraljaujhely	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Dr. Márffy Oszkár	Budapest	áll. főgymn. tanár	1902
	Márton Jenő	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1883
	Mártonyi Lukács	Kézdivásárhely	gymn. tanár	1893
	Dr. Máté Lajos	Erzsébetváros	áll. gymn. tanár	1899
270	Máthé György	Budapest	áll. főgymn. tanár	1885
	Medgyesi Lajos	Zala-Egerszeg	áll. főgymn. igazgató	1892
	Megyesi Ferencz	Zombor	főgymn. tanár	1901
	Dr. Melich János	Budapest	n. muzeumi tisztviselő	1896
	Dr. Mérei Kálmán	Sopron	főgymn. tanár	1888
275	Mészáros Jenő	Temesvár	áll. tanitókép. tanár	1896
	Mészáros Lajos	Zenta	közs. főgymn. tanár	1885
	Mihelics Károly	Makó	áll. főgymn. tanár	1897
	Dr. Miklós Ferencz	Budapest	főreáliskolai tanár	1902
	Molnár Béla	Kőszeg	szent ben.-rendi tanár	1900
280	Molnár Gy. Ervin	Esztergom	benczés tanár	1899
	Dr. Molnár István	Besenyő	áll. főgymn. tanár	1895
	Molnár János	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1898
	Dr. Molnár Samu Pál	Pécs	cziszt. r. főgymn. tanár	1888
	Mondik Pál	Nyitra	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
285	Moravcsik Géza	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1881
	Moravszky Ferencz	Nyiregyháza	ág. ev. főgymn. tanár	1892

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Morvay Győző	Budapest	áll. gymn. igazgató	1886
	Moser József	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Dr. Mócs Szaniszló	Pécs	főgymn. tanár	1891
290	Mórocz Emilián	Pannonhalma	noviczius mester	1886
	Dr. Mráz Gusztáv	Pancsova	áll. főgymn. tanár	1900
	Dr. MutschenbacherGyul.	Nagyszombat	főgymnasiumi tanár	1899
	Nagy József	Debreczen	keresk. akad. tanár	1903
	Dr. Nagy Károly	Kolozsvár	keresk. akad. tanár	1881
295	Dr. Nagy Zsigmond	Debreczen	ev. ref. főisk. tanár	1890
	Naményi T. Lajos	Budapest	író	1887
	Nádor Béla	Máramar.-Sziget	kegy.-r. főgymn. tanár	1892
	Nátafalussy Kornél	Nagyvárad	kir. tanker. főigazg.	1881
	Nemes Béla	Szarvas	ág. ev. főgymn. tanár	1904
300	Dr. Netoliczka Oszkár	Brassó	ág. ev. főgymn. tanár	1894
	Dr. Négyesy László	Budapest	egyetemi m. tanár	1888
	Németh Károly	Kecskemét	kegy. rendi főgymn. tanár	1899
	Németh Reginald	Kőszeg	kath. főgymn. tanár	1888
	Németh Sándor	Budapest	tanítóképző tanár	1903
305	Dr. Némethy Géza	Budapest	egyetemi tanár	1884
	Nikolics Ignácz	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1887
	Dr. Ofenbeck Frigyes	Budapest	középiskolai tanár	1903
	Olasz József	Nagykőrös	ref. főgymn. tanár	1903
	Oraftsik József	Szeged	főgymn. tanár	1893
310	Orbán Lajos	Zenta	főgymn. tanár	1899
	Dr. Osztern Salamon	Jászberény	tanár	1903
	Otrok Mihály	Eger	főreálisk. tanár	1901
	Dr. Ozorai Lajos	Temesvár	áll. gymnasiumi tanár	1901
	Pacher Donát	Sopron	r. kath. főgymn. tanár	1884
315	Dr. Pap Ferencz	Budapest	áll. főgymn. tanár	1901
	Pap János	Karczag	ev. ref. gymn. tanár	1885
	Dr. Pap Károly	Budapest	leánygymn. tanár	1900
	Papp Mózes	Szék.-Keresztur	unit. algymn. tanár	1894
	Pataki Jákó	Szegszárd	főgym. tanár	1900
320	Dr. Patrubány Lukács	Budapest	tanár	1900
	Paulik József	Trencsén	kir. kath. főgymn. tan.	1882
	Pazár Béla	Szeged	áll. főgymn. tanár	1903
	Dr. Pácz Sándor	Nagyvárad	prem. kanonok, tanár	1888
	Dr. Pápay József	Budapest	akad. könyvtártiszt	1903
325	Pásztory Endre	Szabadka	főgymn. tanár	1898
	Dr. Peczkó Ernő	Debreczen	ev. ref. főisk. tanár	1899
	Dr. Pecz Vilmos	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Perényi Adolf	Budapest	főgymn. tanár	1904
	Petrovics László	Szeged	állami főgymn. tanár	1896
330	Dr. Petz Gedeon	Budapest	egyetemi tanár	1883
	Dr. Pécsi Ödön	Máramarossziget	kegyesrendi tanár	1895
	Dr. Pfeifer János	Pozsony	tanár	1903
	Pfeiffer Antal	Budapest	kegyesrendi tanár	1874
	Pintér Ede	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1886

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
335	Pirchala Imre	Pozsony	kir. tanker. főigazgató	1881
	Polgár Alajos	Paks	polg. isk. tanár	1894
	Polgár György	Miskolcz	kir. gymn. igazgató	1886
	Dr. Polgár Iván	Székesfehérvár	cziszt. r. főgymn. tanár	1900
	Dr. Popini Albert	Nyiregyháza	ág. ev. főgymn. tanár	1887
340	Posch Árpád	Budapest	áll. főgymn. tanár	1888
	Prie Oktavián	Balázsfalva	főgymn. tanár	1903
	R. Prikkel Márián	Pápa	benczés tanár	1897
	Prokopi Imre	Zombor	állami főgymn. tanár	1903
	Dr. Prónai Antal	Budapest	kegyesrendi tanár	1896
345	Dr. Pröhle Vilmos	Nyiregyháza	ág. ev. főgymn. tanár	1904
	Dr. Pruzsinszky János	Budapest	állami főgymn. tanár	1883
	Dr. Radinovics Iván	Budapest	belügymin. titkár	1888
	Radlinszky József	Szatmár	kir. főgymn. tanár	1881
	Dr. Radnai Rezső	Budapest	miniszteri titkár	1885
350	Dr. Radó Antal	Budapest	író	1883
	Ranezay József	Lőcse	kir. főgymn. tanár	1899
	Ranschburg Viktor	Budapest	az Athenaeum igazgatója	1888
	Dr. Reibner Márton	Budapest	áll. főgymn. tanár	1890
	Reiszer Ottó	Székesfehérvár	cziszt. r. tanár	1895
355	Dr. Récsey Viktor	Pannonhalma	főkönyvtáros	1884
	Réday János	Temesvár	áll. főgymn. tanár	1901
	Dr. Révai Sándor	Pécs	főreálisk. tanár	1903
	Rhousopoulos Rhousos	Budapest	a kel. ker. akad. tanára	1896
	Dr. Riedl Frigyes	Budapest	községi főreálisk. tanár	1881
360	Roboz Andor	Budapest	főreáliskolai tanár	1896
	Roseth Arnold	Budapest	áll. főgymn. tanár	1898
	Rózsa Vitál	Esztergom	kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Ruzicska Aurél	Győr	benczés tanár	1898
	Sarudy György	Pápa	ref. főgymn. tanár	1890
365	Dr. Schack Béla	Budapest	felső keresk. isk.-főigazg.	1885
	Schaefer Vilmos	Budapest	a F. J. nevelőint. tanára	1900
	Schill Salamon	Budapest	rabbi szeminariumi tanár	1882
	Dr. Schmidt Attila	Budapest	állam. főgymn. tanár	1895
	Schmidt Fülöp	Zenta	gymn. tanár	1900
370	Dr. Schmidt Henrik	Lipcse	tanár	1900
	Dr. Schmidt József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1900
	Dr. Schmidt Márton	Budapest	állami főgymn. tanár	1902
	Dr. Schnabel Róbert	Budapest	állami főgymn. igazgató	1887
	Dr. Schneider Viktor	Budapest	fővárosi tanár	1901
375	Schuber Mátyás	Budapest	állami főreálisk. tanár	1883
	Dr. Schullerus Adolf	Nagy-Sink	ev. lelkész	1888
	Schüszler Albert	Tata	k.-rendi főgymn. tanár	1895
	Schvarmauer Ferencz	Kaposvár	állami főgymn. tanár	1895
	Dr. Schvartz Gusztáv	Budapest	egyetemi tanár	1900
380	Dr. Sebestyén Gyula	Budapest	n. muzeumi tisztviselő	1895
	Dr. Sebestyén Károly	Budapest	áll. főgymn. tanár	1896
	Serédi J. Dénes	Sopron	benczés tanár	1890

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Serédi P. Lajos	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1896
	Serkei Szabó József	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1888
385	Dr. Siegescu József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1898
	Simonides István	Szeged	k.-r. főgymn. tanár	1895
	Dr. Simonyi Zsigmond	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Sinka Sándor	Debreczen	ev. ref. főiskolai igazgató	1894
	Dr. Solymossy Sándor	Budapest	felső iparisk. tanár	1896
390	Soós József	Kis-Ujszállás	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Sörös Pongrácz	Pannonhalma	benczés tanár	1897
	Spitkó Lajos	Székesfehérvár	kir. tanker. főigazgató	1883
	Steidl József	Privigye	főgymn. tanár	1904
	Stern Ábrahám	Budapest	el. és polg. fiuisk. igazgat.	1895
395	Strauch Béla	Nagyszeben	állami főgymn. tanár	1885
	Stromp József	Igló	főgymn. tanár	1885
	Suhajda Lajos	Selmeczbánya	ág. ev. főgymn. tanár	1900
	Szabó Adorján	Kassa	premont. főgymn. tanár	1899
	Szabó András	Szék.-Udvarhely	ref. főgymn. tanár	1897
400	Dr. Szabó Ignácz	Kecskemét	kegy.-r. tanár	1897
	Szabó Iván	Halas	ref. főgymn. tanár	1895
	Szalay Gábor	Eger	cziszt.-r. főgymn. tanár	1889
	Szalay Gyula	Nagy-Kőrös	ref. főgymn. tanár	1881
	Szalay Gyula	Kun-Félegyháza	közs. kath. főgymn. tanár	1888
405	Szalay Károly	Budapest	ref. főgymn. tanár	1887
	Dr. Szamosi János	Kolozsvár	egyetemi tanár	1875
	Dr. Számek György	Temesvár	kath. főgymn. igazg.	1896
	Szántó Kamill	Pécs	cziszt.-r. főgymn. tanár	1891
	Szártorisz Ferencz	Selmeczbánya	kir. kath. gymn. tanár	1898
410	Szegess Mihály	Veszprém	kegy.-r. főgymn. tanár	1895
	Szekeres Bónis	Pápa	benczés tanár	1903
	Dr. Szemák István	Budapest	ny. áll. főgymn. igazg.	1886
	Dr. Székely György	Sárospatak	akadémiai tanár	1895
	Székely Salamon	Arad	állami főreálisk. tanár	1881
415	Dr. Szigetvári Iván	Budapest	tanár	1886
	Szilasi Móricz	Kolozsvár	egyetemi tanár	1875
	Dr. Szilágyi Sándor	Budapest	áll. főgymn. tanár	1902
	Szinger Kornél	Szeged	kegyesr. főgymn. tanár	1888
	Dr. Szinnyei Ferencz	Budapest	áll. felső iparisk. tanár	1899
420	Dr. Szinnyei József	Budapest	egyetemi tanár	1883
	Szinyei Endre	Sárospatak	ref. főiskolai tanár	1874
	Szkunzevics Kornél	Budapest	állami főgymn. tanár	1883
	Szlávnits György	Budapest	tanár	1892
	Szölgyémi Ferencz	Gyöngyös	állami főgymn. igazgató	1890
425	Dr. V. Szőcs Géza	Nagyszeben	áll. főgymn. tanár	1903
	Szőke Adolf	Budapest	áll. főgymn. tanár	1899
	Szőts Gyula	Szentes	áll. főgymn. tanár	1902
	Szuchy Endre	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1894
	Szútor Zoltán	Fiume	áll. főgymn. tanár	1900
430	Dr. Szűcs István	Budapest	min. fogalmazó	1898

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Szűcs István	Debreczen	kegyesr. főgymn. tanár	1895
	Dr. Takács Menyhért	Kassa	jászói prépost	1893
	Tamási István	Kolozsvár	tanár	1888
	Teleky László	Hódmezővásárh.	polg. és felsőker. isk. tan.	1892
35	Dr. Tell Anasztáz	Győr	benczés	1891
	Teveli Mihály	Körmöczbánya	állami főreálisk. tanár	1900
	Dr. Teveli Vargha Dezső	Kőhidgyarmat	plébános	1902
	Dr. Tihanyi Mór	Budapest	m. kir. rendőrorvos	1900
	Timár Pál	Budapest	kir. főgymn. igazgató	1885
40	Dr. Tolnai Vilmos	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1891
	Tomozy Endre	Kolozsvár	kegyesr. áldozár	1895
	Dr. Tóth György	Kecskemét	kegyesr. főgymn. igazgató	1886
	Tóth Gyula	Tarna-Méra	római kath. lelkész	1894
	Dr. Tóth Kálmán	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1885
445	Tóth Márton	Budapest	főgymn. tanár	1900
	Travnik Zsigmond	Trencsén	felsőbb leányisk. tanár	1892
	Tubán Tibor	Temesvár	kegyesr. főgymn. tanár	1898
	Dr. Uhlárik János	Nagyszombat	főgymn. tanár	1888
	Dr. Ullrich József	Nagykanizsa	kegy.-r. tanár	1903
450	Dr. Urbanek Károly	Zalaegerszeg	áll. főgymn. tanár	1903
	Vajdafy Géza	Ungvár	kir. k. főgymn. tanár	1874
	Dr. Vajda Gyula	Szeged	áll. fels. leányisk. tanár	1897
	Dr. Vajda Károly	Budapest	áll. főgymn. tanár	1899
	Vajda Károly	Budapest	főgymn. hely. tanár	1902
455	Varsányi Román	Esztergom	benczés tanár	1903
	Dr. Váczy János	Budapest	állami főgymn. tanár	1886
	Váli Tibor	Kassa	főgymn. tanár	1897
	Dr. Várdai Béla	Budapest	áll. főgymn. tanár	1903
	Dr. Vári Rezső	Budapest	áll. főgymn. tanár	1886
460	Dr. Vértesy Dezső	Makó	áll. főgymn. tanár	1903
	Dr. Vértesy Jenő	Budapest	muzeumi s. őr	1903
	Dr. Vietorisz József	Nyiregyháza	ág. ev. főgymn. tanár	1892
	Vikár Béla	Budapest	orsz. gyül. gyorsiró rev.	1899
	Dr. Vincze József	Budapest	kegy.-r. tanár	1903
465	R. Vozári Gyula	Munkács	áll. főgymn. tanár	1881
	Vujsz János	Eperjes	tanár	1903
	Wagner Adolf	Szolnok	áll. főgymn. tanár	1903
	Wagner Antal	Budapest	kegy.-r. főgymn. tanár	1896
	Dr. Wagner Lajos	Pozsony	állami főreálisk. tanár	1875
470	Dr. Waldapfel János	Budapest	gyak. főgymn. tanár	1894
	Dr. Wargha Samu	Deáki	szentbenedekr. lelkész	1882
	Dr. Werner Adolf	Eger	cziszt. főgymn. tanár	1892
	Dr. Weszely Ödön	Budapest	főreálisk. tanár	1898
	Wigand János	Szegzárd	állami gymn. igazg.	1881
475	Wirker Ernő	Szék.-Udvarhely	főreálisk. tanár	1903
	Wirth Gyula	Budapest	állami főgymn. tanár	1895
	Wirthschafter Márk	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1898
	Yolland Arthur Battishil	Budapest	tanár a F. J. nev. int.-ben	1900

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Zászló János	Budapest	hirlapiró	1903
480	Dr. Zimányi Dániel	Budapest	tanár	1900
	Dr. Zimányi József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1885
	Dr. Zindl Béla	Budapest	áll. főgymn. tanár	1888
	Zlamál Ágost	Gyulafehérvár	főgymn. tanár	1903
	Dr. Zlinszky Aladár	Budapest	áll. főgymn. tanár	1888
485	Dr. Zolnai Gyula	Budapest	egyetemi m. tanár	1889
	Dr. Zoltvány L. Irén	Pannonhalma	benczés tanár	1887
	Dr. Zombory J. János	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1894
	Zsámboki Gyula	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1895
	Zsoldos Benő	Sárospatak	ref. főisk. tanár	1883

VI. Rendkívüli tagok:

	Adamis Gusztáv	Rozsnyó	ág. ev. főgymn. tanár	1900
	Dr. Alkalay Salamon	Pozsony	tanár	1898
	Balogh Miklós	Brassó	tanár	1903
	Barthmes György	Nagyszeben	tanár	1896
5	Baumgartner Dezső	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Benkóczy Emil	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
	Biró Gyula	Komárom	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Bölcsházy István	Budapest	statisztikai hivatalnok	1888
	Böngérfi Géza	Erzsébetfalva	bölcsészethallgató	1902
10	Bucsy István	Zalaegerszeg	gymn. tanár	1896
	Császár Ernő	Budapest	tanárjelölt	1902
	Danczer Béla	Budapest	tanár	1894
	Deák István	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Einzig Miklós	Eperjes	tanárjelölt	1903
15	Elek Ferencz	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Forró Pál	Budapest	joghallgató	1902
	Fölkel Béla	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1889
	Dr. Förster Jenő	Budapest	tanár	1902
	Früchtl Ede	Genf	bölcsészethallgató	1903
20	Gallov Gyula	Budapest	tanárjelölt	1898
	Gerencsér István	Kolozsvár	tanitóképző tanár	1900
	Greszler Gyula	Nagyenyed	tanár	1903
	Harmos Sándor	Budapest	tanárjelölt	1903
	Hatala József	Dubnicz	segédlelkész	1891
25	Hensch Béla	Beregszász	főgymn. tanár	1897
	patonai Horváth István	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Irovics Tamás	Rozsnyó	tanár	1900
	Ispánovics Sándor	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Ivánovich Viktor	Kolozsvár	polg. isk. tanárjelölt	1903
30	Kálmán János	Deés	áll. főgymn. tanár	1897
	Károsi Ödön	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
	Károsi Sándor	Budapest	tanárjelölt	1904
	Dr. Karl Lajos	Győr	áll. főreálisk. tanár	1898
	Kisfaludy János	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
35	Kiss Gábor	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
	Knick Dezső	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
	Knubels Rezső	Budapest	F. J. nev. int. tanár	1903
	Korom György	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Kovács Ferencz	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
40	Köblös Samu	H.-Böszörmény	tanár	1899
	Lantos Lajos	Arad	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Laszczik Ernő	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Lám Frigyes	Budapest	bölcsészethallgató	1902
	Láng István	Zsámbék	polg. isk. tanárjelölt	1903
45	Lendvai Márton	Nagy-Károly	főgymn. tanár	1901
	Löw Fülöp	Locsmánd	evang. lelkész	1899
	Luz Ignácz	Pöstyén	bölcsészethallgató	1903
	Magassy Antal	Szombathely	főgymn. tanár	1901
	Magyar József	Békéscsaba	gymn. tanár	1900
50	Marschalk Hugó	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
	Dr. Mály Ferencz	Fiume	áll. főgymn. tanár	1899
	Megyercsi Andor	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Miklós Alajos	Budapest	tanárjelölt	1903
	Molnár Ödön	Taraczköz	polg. isk. tanárjelölt	1903
55	Mózer Ödön	Magyar-Óvár	tanár	1900
	Nagy Ferencz	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
	Dr. M. Nagy István	Mezőtúr	ref. főgymn. tanár	1897
	Nedelcu Szilárd	Budapest	bölcsészethallgató	1903
	Neiser Irén	Kőbánya	tanárjelölt	1903
60	Nikelszky Zoltán	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Nyilasi Rajmund	Baja	cziszt. rendi tanár	1902
	Osztrovszky József	Temesvár	polg. iskolai tanár	1903
	Pachl Kálmán	Budapest	bölcsészethallgató	1903
	Padányi Andor	Lőcse	segédtanfelügyelő	1900
65	dr. Pap Illés	Kassa	főreálisk. tanár	1902
	Pataky Béla	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Pataky József	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
	Pelle József	Bánffyhunyad	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Pécsy Béla	Budapest	bölcsészethallgató	1903
70	Péterffy Béla	Temesvár	főgymn. tanár	1900
	Dr. Piukovich Sándor	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1900
	Rafain Jakab	Kolozsvár	kath. alap. urad. ellenőr	1888
	Rácz Imre	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Ráduts Dusán	Zombor	tanítóképző tanár	1894
75	Rántai Hermann	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
	Reha Bertalan	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Dr. Rell Lajos	B.-Csaba	gymn. tanár	1896
	Sági István	Budapest	tanárjelölt	1904
	Schleer Béla	Martonvásár	polg. isk. tanárjelölt	1903
80	Schmidt Frigyes	Beszterczebánya	ev. gymn. tanár	1889
	Dr. Simai Ödön	Budapest	gyak. tanár	1903
	Simon Géza	Mármarossziget	ev. ref. főgymn. tanár	1888

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Smida István	Besztercebánya	főgymn. tanár	1900
	Somogyi Kálmán	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1903
85	Sróth Péter	Turócz-Szt.-M.	polg. isk. tanár	1891
	Stefka Jenő	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
	Szabó István	Nagybánya	áll. gymn. tanár	1887
	Dr. Szabó Károly	Baranyabikal	tanár	1903
	Szaghmeiszter Gyula	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1903
90	Szalkay Alfonz	Debreczen	tanárjelölt	1903
	Szemkovich László	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Szeremley Béla	Budapest	ev. ref. főgymn. tanár	1897
	Székely Simon	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
	Dr. Szigeti Gyula	Budapest	tanár	1900
95	Szilágyi Sándor	Arad	polg isk. tanárjelölt	1903
	Dr. Szőke József	Temesvár	áll. főgymn. tanár	1900
	Szukup János	Privigye	kegy.-r. gymn. tanár	1897
	Tangl Flóris	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
	Tankó Péter	Fogaras	polg. isk. tanár	1903
100	Taucher Gusztáv	Felsőlövő	polg. isk. tanár	1903
	Thold Orbán	Budapest	székesfőv. tisztv.	1898
	Tihanyi Gál	Komárom	benczés tanár	1899
	Ujhelyi Imre	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Usetty Ferencz	Beregszász	főgymn. tanár	1900
105	Vajda János	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Varga Antal	Késmárk	tanár	1903
	Varjas J. Endre	Nagy-Károly	kegyesrendi tanár	1897
	Vasáry Dániel	Budapest	bölcsészethallgató	1903
	Vayer Lajos	Arad	főgymn. tanár	1900
110	Vogel Emil	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
	Wagner József	Lőrinte	bölcsészethallgató	1904
	Wald Leo	Budapest	bölcsészethallgató	1902
	Weisz Géza	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Zander László	Lipcse	tanárjelölt	1903
115	Zsögön Zoltán	Csiksomlyó	tanítóképzőint. tanár	1903

VII. Az Egyet. Phil. Közlöny előfizetői.

Folyó szám	Az előfizető lakóhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
	Arad	Királyi főgymnasium	1883
	Aszód	Ág. ev. algymnasium	1897
	Baja	Cziszterczi rendi főgymnasium	1899
	Balassagyarmat	Állami főgymnasium	1902
5	Balázsfalva	A gör. kath. főgymn. tanári kara	1890
	Bártfa	Állami főgymnasiumi igazgatóság	1899
	Belényes	Gör. kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Békés	Ev. ref. gymnasium	1883
	Békés-Csaba	Ág. ev. Rudolf főgymnasium	1897

Folyó szám	Az előfizető lakóhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
10	Beregszász	Állami gymnasium...	1897
	Besztercebánya ...	Ág. ev. algymnasium	1893
	«	Kir. kath. főgymnasium...	1886
	Bonyhád	Ág. ev. algymnasium	1893
	Brassó	M. kir. állami főreáliskola	1894
15	«	Római kath. főgymnasium... ...	1898
	Budapest	Kilián Frigyes, könyvárus	1894
	«	Pfeifer Ferdinánd, könyvárus ...	1883
	«	« « «	1883
	«	Rados Ignácz áll. főreálisk. tanár...	1897
20	«	Ranschburg Gusztáv, könyvárus ..	1901
	«	« « «	1903
	«	Révai Leó, könyvárus	1901
	«	Dr. Schmidt Mariska leánygymn. tr.	1903
	«	Toldi Lajos, könyvárus	1897
25	«	« « «	1898
	«	Wodianer Arthur	1899
	«	Az elemi isk. tanítóképző igazgatósága	1901
	«	A polg. isk. tanítóképző olvasóterme	1901
	«	I. ker. polgári isk. tanító képző..	1886
30	«	II. ker. állami tanítónőképző ...	1896
	«	II. ker. főreáliskola	1890
	«	IV. ker. közs. felsőbb leányiskola	1903
	«	IV. ker. kegyes tanítór. főnökség	1896
	«	IV. ker. kegyesrendi főgymnasium	1886
35	«	IV. ker. ág. ev. főgymnasium ...	1883
	«	IV. ker. Classica-phil. seminarium	1903
	«	V. ker. állami főreáliskola ...	1890
	«	VI. ker. állami főgymnasium ...	1900
	«	VI. ker. áll. Erzsébet-nőiskola ..	1886
40	«	Állami felsőbb leányiskola... ...	1902
	«	VII. ker. áll. főgymn. (Barcsay-u.)	1900
	«	VII. ker. áll. főgymn. (Damjanich-u.)	1902
	«	VIII. ker. közs. főreáliskola ...	1895
	«	VIII. ker. gyak. főgymnasium ...	1886
45	«	VIII. ker. állami főgymnasium ...	1899
	«	VIII. ker. cziszt.-r. tanárképző ...	1898
	«	IX. ker. Br. Eötvös József collegium	1896
	«	IX. ker. ev. ref. főgymnasium ...	1885
	Csiksomlyó	Róm. kath. főgymn. igazgatóság	1883
50	Csurgó	Ev. ref. főgymn	1903
	Czegléd...	Állami főgymnasium	1900
	Debreczen	Ev. ref. főgymn. tanári könyvtár	1888
	«	Állami főreáliskola...	1884
	«	László Albert könyvárus	1900
55	Dés	Állami főgymnasium	1902
	Déva	Állami főreáliskola	1883
	Eger	Állami főreáliskola...	1899
	«	Róm. kath. főgymnasium	1883

Folyó szám	Az előfizető lakóhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
	Eger	Szolcsányi Gyula könyvárus	1901
60	Eperjes	Evangelikus collegium	1883
	«	Evang. colleg. Magyar Társaság	1890
	Érsekujvár	Főgymnasiumi könyvtár	1883
	Erzsébetváros	Állami főgymnasium	1892
	Esztergom	Szentbenedekrendi székház	1893
65	«	Közs. reáliskolai igazgatóság	1887
	Fehértemplom	Állami főgymnasium	1892
	Felső-Lövő	Evangelikus tanintézetek	1898
	Fiume	Állami főgymnasium	1886
	Fogaras	Állami főgymnasium	1899
70	Gyöngyös	Állami főgymn. igazgatóság	1890
	Gyönk	Ev. ref. gymn.	1886
	Győr	Állami főreáliskola	1901
	Győr-Szent-Márton	Pannonhalmi könyvtár	1886
	Gyulafehérvár	Róm. kath. főgymn. igazgatóság	1886
75	Hajdu-Böszörmény	Ev. ref. gymn. könyvtár	1886
	Hajdu-Nánás	Ev. ref. gymnasium	1886
	Hódmező-Vásárhely	Ref. főgymnasium	1893
	Jászberény	Állami főgymnasium	1885
	Jászó	Jászóvári prem. kanonokrend	1886
80	Kalocsa	Érseki főgymn.	1890
	Kaposvár	Állami főgymnasium	1883
	Karczag	Ev. ref. gymnasium	1897
	Kassa	Állami főreáliskola	1883
	«	Főgymnasiumi önképző-kör	1890
85	Kecskemét	Állami főreáliskola	1894
	«	Ref. lyceumi igazgatóság	1883
	«	Róm. kath. főgymnasium	1883
	Keszthely	Premontrei társház	1888
	Késmárk	Ág. ev. lyceumi igazgatóság	1883
90	Kézdivásárhely	Róm. kath. gymn. igazgatóság	1895
	Kis-Kun-Halas	Főgymnasiumi könyvtár	1888
	Kisszeben	Kath. algymnasium	1903
	Kisujszállás	Ev. ref. főgymnasium	1886
	Kolozsvár	Állami felsőbb leányiskola	1903
95	«	Ev. ref. főgymnasium	1883
	«	Tanárképző-intézeti igazgatóság	1883
	«	Lepage Lajos könyvkereskedő	1903
	«	Kalazantinum	1895
	«	Ev. ref. theol. fakultás Ifj. Egylete	1901
100	Komárom	Szentbenedekrendi székház	1883
	Körmöczbánya	Áll. főreálisk. igazgatóság.	1883
	Kun-Szent-Miklós	Ev. ref. gymnasium	1886
	Léva	Kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Liptó-Rózsahegy	Főgymnasiumi könyvtár	1886
105	Lőcse	Kir. főgymnasiumi igazgatóság	1883
	«	Állami főreáliskola	1888
	Losoncz	Állami főgymnasium	1883

Folyó szám	Az előfizető lakóhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
	Lugos	Állami főgymnasium	1886
	Makó	Glauber József	1903
110	Máramaros-Sziget	Reform. lyceum	1886
	«	Róm. kath. algymn.	1886
	Maros-Vásárhely	Róm. kath. főgymn. igazgatóság	1884
	«	Ref. főgymnasium	1883
	Mezőtúr	Ev. ref. főgymnasium	1883
115	Miskolcz	Reform. lyceum	1883
	Munkács	Állami főgymnasium	1883
	Nagybánya	Állami főgymnasium	1883
	Nagy-Enyed	Bethlen főtanoda könyvtára	1900
	Nagy-Kálló	Áll. gymn. igazgatóság	1886
120	Nagy-Kanizsa	Kath. főgymnasium	1883
	«	Állami polgári iskola	1883
	Nagy-Károly	Kegy.-r. főgymnasium	1883
	Nagy-Kikinda	Gymnasiumi tanári kar	1883
	Nagykőrös	Ev. ref. főgymnasiumi igazgatóság	1900
125	Nagy-Szalonta	Közs. gymn. igazgatóság	1887
	Nagy-Szombat	Érseki főgymnasium	1883
	Nagyvárad	Állami főreáliskola	1901
	«	Főgymn. ifjusági könyvtár	1903
	«	M. kir. honvéd hadapródiskola	1903
130	Naszód	Alapitványi főgymnasium	1898
	Nyitra	Huszár István, könyvárus	1887
	«	Róm. kath. főgymnasium	1883
	«	Állami felsőbb leányiskola	1901
	Pancsova	Állami főgymnasium	1887
135	Pápa	Borsos István, ref. főisk. tanár	1886
	«	Szentbenedekrendi székház	1890
	Petrozseny	Községi gymnasium	1900
	Pécs	Fischer Henrik könyv- és zeneműkер.	1899
	«	Zircz-cziszt. főgymnasium	1883
140	Podolin	Gymnas. tanári könyvtár	1886
	Pozsony-Szent-György	Algymn. igazgatóság	1886
	Privigye	Kath. algymn. igazgatóság	1890
	Rimaszombat	Egyesült prot. főgymnasium	1882
	Rozsnyó	Róm. kath. főgymnasium	1883
145	«	Ag. ev. főgymnasium	1895
	Sajó-Kaza	Báró Radvánszky Béla koronaőr	1892
	Sárospatak	Trócsányi Bertalan, könyvárus	1888
	Sátoralja-Ujhely	Kath. főgymn. tanári könyvtár	1883
	Segesvár	Teutsch Frigyes, könyvárus	1903
150	Selmeczbánya	Kir. kath. gymn. igazgatóság	1883
	Sepsi-Szent-György	Székely-Mikó-kollegium	1883
	Sopron	Szentbenedekrendi székház	1883
	«	Ev. lyceumi Magyar Társaság	1898
	«	Állami főreáliskola	1901
155	«	Thiering Gyula könyvárus	1903
	Szabadka	Főgymnasiumi igazgatóság	1883

Folyó szám	Az előfizető lakóhelye	Czíme	Mely é-től előfizető?
	Szakolcza	Gymnasiumi igazgatóság	1886
	Szamos-Ujvár	Állami főgymnasium	1883
	Szarvas	Főgymn. tanári kar	1883
160	Szászváros	Ev. ref. Kuun-kollegium	1894
	Szatmár	Kir. kath. főgymnasium	1883
	Szatmár	Ev. ref. gymn. tanári kar	1890
	Szeged	Somogyi-könyvtár	1885
	«	Kegyesrendi főgymn. önképző-kör	1884
165	«	Kegyesrendi fógymnasium	1898
	«	Állami főgymnasiumi igazgatóság	1899
	«	Állami főreálisk. igazgatóság	1897
	Szegzárd	Állami főgymnasium	1898
	Székely-Udvarhely	Ev. ref. kollegium	1890
170	«	Állami főreáliskola	1897
	«	Róm. kath. főgymnasium	1887
	Székesfehérvár	Főreáliskola	1889
	Szentes	Állami főgymnasium	1883
	Szentgotthárd	Állami gymnasium	1896
175	Szent-Király	Dr. Kégl Sándor, egyetemi m. tanár	1894
	Szilágy-Somlyó	Róm. kath. gymnasium	1891
	Szolnok	Állami főgymnasium	1902
	Szombathely	Főgymnasiumi igazgatóság	1883
	Tata	Kegyesrendi gymnasium	1886
180	«	Kapsza Viktor	1900
	Temesvár	Pollatsek N., könyvárus	1897
	«	Állami főreáliskola	1883
	Trsztena	Kir. kath. algymnasium	1886
	Uj-Verbász	Községi algymnasium	1886
185	Ujvidék	Kir. kath. magyar főgymnasium	1883
	Ungvár	Kir. kath. főgymnasium	1886
	«	Állami alreáliskola	1900
	Vácz	Főgymnasiumi igazgatóság	1886
	Versecz	Áll. fő.reálisk. igazgatóság	1891
190	Veszprém	Kath. főgymn. igazgatóság	1884
	Zalaegerszeg	Állami főgymnasium	1895
	Zenta	Közs. gymn. igazgatóság	1883
	Zilah	Reformatus főisk. igazgatóság	1884
	Zircz	Apátsági könyvtár	1883
195	Zombor	Állami főgymnasium	1895
	«	Városi felső keresk. iskola	1898
	Zsolna	Kir. kath. gymnasium	1898

Jegyzet. 1902 végén volt tiszteleti tag: 13, alapító: 15, rendes: 465, rendkívüli: 75, előfizető: 192, összesen: **760.** E szerint a kimutatás szerint van 1903 végén tiszteleti tag: 15, alapító: 16, rendes: 489, rendkívüli: 115, előfizető: 197, összesen: **832.**

Kimutatta 1903. évi november hó 23-án.

Cserhalmi Samu,
pénztárnok.

Stanford University Libraries
3 6105 013 817 478

